ОЛЕКСАНДР
ГВАНЬЇНІ

ХРОНІКА ЄВРОПЕЙСЬКОЇ САРМАТІЇ

Національний університет «Києво-Могилянська академія»
Інститут історії України НАН України
Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України
Державний комітет архівів України
Українсько-канадський дослідчо-документаційний центр (Торонто)

ALEXANDER GVAGNINUS VERONENSIS

ОЛЕКСАНДР ГВАНЬЇНІ

ХРОНІКА ЄВРОПЕЙСЬКОЇ САРМАТІЇ

Упорядкування та переклад з польської
о. Юрія Мицика

КИЇВ • ВИДАВНИЧИЙ ДІМ «КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА АКАДЕМІЯ» • 2007

ББК 63.3(4)
Г25

«Хроніка європейської Сарматії» О. Гваньїні – важливе історичне джерело та пам'ятка європейської історіографії XVI–XVII ст. Написана легко, доступно й цікаво, «Хроніка...» стала неоціненним посібником для вивчення історії та географії народів і країн Центрально-Східної Європи, а також їхніх сусідів.

Цей твір мав надзвичайно велику популярність у наших предків, неодноразово перевидавався у латинському оригіналі; перекладався німецькою, чеською, польською мовами.

Український переклад «Хроніки...», що не втратила актуальності донині, зацікавить як науковців, так і широкий загал читачів.

Відповідальний редактор
доктор історичних наук, академік *В. А. Смолій*

Рецензенти:
доктор історичних наук, професор НаУКМА *В. О. Щербак*;
доктор історичних наук, завідувач відділу історії і теорії
та споріднених джерелознавчих наук Інституту української
археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського
НАН України *В. А. Брехуненко*

Переклад здійснено за виданням:
Alexander Gwagnin.
Kronika Sarmacyey Europskiej.– Kraków, 1611.

Рекомендовано до друку
рішенням Вченої ради Інституту історії України НАН України.
Протокол № 7 від 27 червня 2006 р.

*Цю книгу видано за підтримки Польського Інституту Книги
в рамках перекладної програми.*

© Мицик Ю. А., упорядкування, переклад, вступна стаття, коментарі, 2007
© Остапов О. Я., художнє оформлення, 2007
© Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2007

ISBN 966-518-389-3

Хроніст Олександр (Алессандро) Гваньїні (італійською мовою – Guagnin, польською – Gwagnin) є помітною постаттю в європейській історіографії XVI–XVIII ст. Якщо ж говорити про історіографію італійську чи польську, то Гваньїні слід віднести до зірок першої величини. Невипадково його хроніка суттєво вплинула на польську, українську, білоруську, російську та інші слов'янські історіографії XVII–XVIII ст., тому без згадки про цю пам'ятку не обходиться жодний солідний довідник чи навчальний посібник з історії України. Однак доводиться констатувати, що й нині обмаль досліджень, присвячених життю й творчості Гваньїні (тут відзначилися насамперед польські та італійські науковці), а його творча спадщина використовується далеко не повною мірою. Досить сказати, що його хроніка до останнього часу не перекладалася українською мовою, так само як і білоруською чи російською, якщо не враховувати окремих фрагментів.

Польські дослідники обмежувалися переважно біографічними довідками про О. Гваньїні, загальними відомостями про його твір (1), майнові та судові справи з його участю, особливо виділяли дискусійне питання про ступінь оригінальності хроніки порівняно з твором Стрийковського. Виняток становить стаття Анджея Виробіша, котрий простежив підприємницьку діяльність Гваньїні на скляних гутах Польщі (2). Італійський історик Карло Чіполла на підставі джерел, виявлених у архівах Венеції та Верони, створив у 1887 р. найповнішу біографію О. Гваньїні (3), а польський дослідник Р. Гассенкамп виявив у державному архіві Кенігсберга три листи королів Речі Посполитої Сигізмунда Августа і Стефана Баторія, адресованих прусському герцогу Альбрехту, у котрих йшлося про О. Гваньїні та його батька (4).

Українські, білоруські та російські дослідники, що писали про Гваньїні в енциклопедичних виданнях, торкалися його основного твору переважно у зв'язку з тими пам'ятками, на які він справив вплив, фіксували окремі примірники хроніки в різних бібліотеках та архівосховищах, причому слід особливо відзначити внесок російської дослідниці проф. Олени Чистякової (5). Тільки з легкої руки проф. М. П. Ковальського, котрий звернув увагу на твір Гваньїні в одній зі своїх статей (6) і зацікавив нею декого зі своїх учнів по створеній ним же «дніпропетровській школі» джерелознавців, відбуваються принципові зрушення: Олег Дячок написав кандидатську дисертацію і цикл статей, присвячених Гваньїні та його хроніці (7); Юрій

Князьков простежив вплив хроніки на український хронограф II редакції (8); Юрій Мицик розпочав переклад і видання пам'ятки, встановлення ступеня її впливу на «Скіфську історію» російського історика кінця XVII ст. Андрія Лизлова (9).

Здійснена О. Дячком робота позбавляє нас необхідності подавати ретельний опис історіографії проблеми, зацікавлених відсилаємо до його статей (10). Додамо тільки, що під керівництвом згаданої Олени Чистякової була написана й захищена кандидатська дисертація італійського дослідника Д. Д'Амато, присвячена висвітленню історії Московської держави італійськими хроністами XV–XVI ст., у т. ч. й Гваньїні (11). Відзначимо також зацікавленість хронікою Гваньїні в середовищі української наукової еміграції. Так, український чернець-василіянин з монастиря в Мондері (Канада) о. Олександр Купранець написав цілу книгу, присвячену аналізу вживання терміна «Русь» у творі Гваньїні (12).

Тепер зупинимося на біографії Гваньїні, яка відома, по суті, тільки в загальних рисах. І досі не знаємо точно, коли ж народився хроніст. За одними даними, це сталося 1534 р., за іншими – 1538 р. (13). Місцем народження хроніста є Верона, що в Північній Італії. Якщо шекспірівські Ромео і Джульєтта існували насправді, то Гваньїні міг зустрічатися з ними. Нагадаємо, що Верона тоді входила до складу Венеціанської республіки, яка вела у XVI–XVII ст. непримиренну боротьбу проти Османської імперії. З цієї причини Гваньїні постійно цікавився антиосманською боротьбою народів Європи та Близького Сходу, і це знайшло своє відображення у його творчості.

Дід майбутнього хроніста – Амброджо Гваньїні де Ріццоні (1481 – після 1529) належав до старого й досить значного роду, який піднісся у XV ст. Амброджо мав шістьох дітей. Старшого з них теж звали Амброджо (1503 – після 1578). Досягнувши повноліття, він одружився з Бартоломеєю, молодшою від нього на два роки. Від цього шлюбу народилося троє дітей: син Олександр і дві дочки (Франческа і Клара); одна була старшою на два роки, а друга – молодшою на чотири роки за свого брата. У роки дитинства та юності, про які майже нічого не відомо, О. Гваньїні здобув непогану освіту, зокрема прекрасно оволодів латиною, отримав добрі знання з військової топографії та інженерної справи, а від батька набув вправності й у військовому ремеслі. Через нестатки Амброджо Гваньїні був змушений у 1555 р. залишити батьківщину і виїхати з Італії. Його шлях лежав, очевидно, до Польщі, де панував Сигізмунд (Зигмунт) II, або ж Сигізмунд Август. Матір'ю цього короля була італійка Бона Сфорца, і тому він прихильно ставився до вихідців з Італії. У 1557 р. вслід за батьком до Польщі виїхав і майбутній хроніст, причому маршрут його подорожі, як логічно припустив М. П. Ковальський, пролягав через територію Галичини (пізніше він, імовірно, побував і на Поділлі) (14).

Саме тоді вибухнула Лівонська війна (1558–1583), і досвідчені вояки були дуже потрібні польській армії. 25 лютого 1561 р. великий гетьман коронний, руський воєвода Миколай Сенявський у своєму листі до короля Сигізмунда Августа рекомендував останньому батька й сина Гваньїні для служби в королівській армії (15) як фахівців з фортифікації. Король прихильно поставився до прохання обох вероніців і їхнього патрона, і невдовзі Амброджо Гваньїні розпочав королівську службу в тодішній столиці – Кракові. Потім він опинився на театрі військових дій проти Московії. Більше відомо про участь Гваньїні-молодшого у Лівонській війні: він брав участь у

здобутті замку Таурус в Естонії (1561), потім – Великих Лук і Полоцька, у боях під Озерищем (1564), Невлем (1565), Веліжем (1567), Улою (1568) та ін., причому під Улою майбутній хроніст потрапив у московський полон, але невдовзі був визволений своїми. Невипадково ці битви, а також дії вітебського гарнізону в часи Лівонської війни знайшли відображення у творі Гваньїні, котрий приділив їм досить велику увагу. О. Гваньїні брав участь і в інших війнах, насамперед у поході на Молдавію магната Альбрехта Ласького, який хотів поставити на молдавський престол Геракліда (1562). При цьому Гваньїні побачив на Буковині місце нещасливої битви короля Яна Ольбрахта, що зазнав тяжкої поразки від молдавського господаря Стефана III Великого у 1494 р., і згадав про це у польській книзі своєї хроніки. («І досі можна побачити там сліди цієї нещасливої поразки, тобто кістки, що біліють у цьому лісі. Їх я сам бачив, коли був при боці вельможного пана, сєрадзького воєводи Альбрехта Ласького, котрий саджав на молдавський престол Гераклідеса Деспота. Я тоді, у 1562 році, був ротмістром піхоти».)

Протягом 18 років батько й син Гваньїні були в числі чотирьох ротмістрів, які очолювали гарнізон Вітебська, що стояв поблизу тодішніх кордонів Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ) з Московською державою. Обидва італійці ревно служили під польськими прапорами, за що їм пізніше було дано індигенат, тобто вони визнавалися також і польськими шляхтичами.

Під час війни Гваньїні познайомився з низкою державних, політичних та військових діячів Речі Посполитої, зокрема з великим гетьманом литовським Григорієм Ходкевичем, з деякими визначними особами зарубіжних держав (16), що теж сприяло успішному розвитку його кар'єри. У 1569 р. Гваньїні (очевидно, разом із батьком) був свідком знаменитого Люблінського сейму, на котрому було проголошено унію Великого князівства Литовського з Короною Польською і утворення Речі Посполитої. На цьому ж сеймі О. Гваньїні на клопотання бранденбурзького маркграфа Йоахима II було посвячено в рицарі. Універсалом короля Стефана Баторія від 16.07.1571 р. йому було надано індигенат, а одночасно затверджувався і його герб «Gwagnin» із зображенням їжака, що мало вказувати на прізвище діда (прізвище Rizzoni походить від «riccio», тобто «їжак»). Ще раніше він отримав диплом на дворянство від імператора «Священної Римської імперії».

Гваньїні був свідком церемонії складання прусським князем Альбрехтом Фрідріхом присяги на вірність королеві Польсько-Литовської держави Сигізмунду Августу, отже, князь ставав васалом останнього (цей епізод ґрунтовно висвітлений у хроніці). Дехто з чільних персон Речі Посполитої, насамперед з числа магнатів, був покровителем Гваньїні, який присвятив їм окремі книги своєї хроніки.

Придивимося до них ближче. Перша книга хроніки була присвячена Миколаєві Зебжидовському (1553–1620), воєводі Кракова – міста, де проживав на схилі літ Гваньїні. Зебжидовський обіймав ряд важливих державних посад: великий маршалок надвірний коронний (1596–1600), краківський воєвода (1601–1620), староста стенжицький (з 1582 р.), рицький (1585–1620), краківський (1585–1620), лянцкоронський (1590–1598), снятинський (з 1596 р.), болеславський, люблінський воєвода (1589–1597).

Друга книга присвячувалася Миколаю Кристофу Радзивіллу герба «Труба». У часи Гваньїні діяло аж четверо Миколаїв з

цієї князівської династії, але ім'я Кришгоф мав тільки т. зв. Сирітка (1549–1616), відомий державний і військовий діяч Речі Посполитої, який з 1604 р. аж до смерті перебував на посаді віленського воєводи, на що вказано в присвяті хроніста. До речі, хроніст активно використав спогади «Сирітки» про паломництво до Святої землі 1583 р., про що йтиметься нижче. Ревна католицька віра князя, його любов до літератури та мистецтва не могли не привернути симпатій Гваньїні. Додамо, що Радзивілл «Сирітка» брав активну участь у Лівонській війні, зокрема командував значним загоном під час Радошковицької операції (1567) та облоги Ули (1568), і, поза сумнівом, тоді ж познайомився з Гваньїні. Останній безпосередньо вказує, що це знайомство відбулося в той час, коли хроніст служив у Вітебську і, «вважай, торкався рукою великої приязні й чуйності щодо себе... у препишному домі вашої панської мості».

Третя книга присвячувалася маркграфу Зигмунту Мишковському (помер у 1615 р.), який був войніцьким каштеляном у 1598–1603 рр., старостою новокорчинським і віслицьким (з 1600 р.), солецьким (з 1603 р.), городецьким (з 1606 р.), великим надворним маршалком у 1603–1615 рр.; четверта книга – Миколаєві Вольському з Підгаєць, який був мечником коронним (1574–1599), надворним коронним маршалком (1600–1616), великим маршалком коронним (1616–1630), а також старостою волпенським, кшепіцьким і дубенським та ін.; п'ята книга – видатному полководцю Яну Каролю Ходкевичу, литовському гетьманові, жмудському старості, пізніше – командувачу військами Речі Посполитої під час Хотинської війни 1621 р. Гваньїні добре знав його батька – Григорія Ходкевича, великого гетьмана литовського і віленського каштеляна. Їх, а також інших представників цього роду (Олександра та Єроніма Ходкевичів – братів Яна Каролл) він вважав своїми покровителями, користувався їхніми книгозбірнями, де читав «старі польські та Великого князівства Литовського хроніки», вірогідно, дістав від них якісь кошти на видання саме цієї частини пам'ятки.

Сьома книга присвячувалася канцлеру й дипломату Великого князівства Литовського Льву (Леону) Сапізі (1557–1633). Останній обіймав важливі державні посади у ВКЛ: писар великий литовський (1581–1585), підканцлер литовський (1585–1589), канцлер литовський (1589–1623) та ін., брав участь у Лівонській війні. Як вправний панегірист Гваньїні оспівує заслуги не тільки Лева Сапіги, а й усього роду Сапіг, який, до речі, був українським, але геть сполонізувався й окатоличився наприкінці XVI – на початку XVII ст., і сам Лев Сапіга перейшов з православ'я в католицизм. Присвята Сапігам саме московської книги не була випадковою, оскільки вони належали до палких прихильників експансії Речі Посполитої на Схід. Зокрема, Лев Сапіга був ревним прихильником короля Сигізмунда III у справі запровадження Берестейської унії, король Стефан Баторій посилав його з дипломатичною місією до Москви, а Ян Сапіга (1569–1611) був у вирі подій Смути, а влітку 1608 р. він усупереч заборонам короля й сейму очолив похід інфляндської армії Речі Посполитої на Московську державу, в 1608–1609 рр. брав участь в облозі Троїцько-Сергієвої лаври, був навіть гетьманом у Лжедимитрія II. Цей представник роду Сапіг помер від пошесті в обложеному московському Кремлі 4 вересня 1611 р. (17).

Восьма книга була присвячена Кришгофові Монвидові Дорогостайському, маршалку ВКЛ, волковийському, мстибовському і динамюндському старості.

Шоста і дев'ята (або ж десята) книги були присвячені шляхтичам Ціковським

герба «Радван», насамперед Станіславу Ціковському, відомому на той час дипломату Речі Посполитої. У присваті-похвалі Ціковським Гваньїні прославляє також батька свого патрона, але чомусь не згадує про його діда – Миколая Ціковського (помер у 1535 р.), котрий обіймав найвищі у цьому роду державні посади, наприклад коронного мечника (1501–1515).

У 1574 р. О. Гваньїні дістав з волі короля Филипівське староство на прусько-литовському прикордонні (18), зайнявся там підприємництвом, але без особливих успіхів, врешті чимало заборгував. З цієї причини він повернувся на військову службу і взяв участь у поході короля Стефана Баторія проти бунтівничого Гданська (1577). Це дало змогу хроністу трохи поліпшити своє матеріальне становище. У тому ж 1578 р. він виконував дипломатичні доручення короля до венеціанського дожа, ймовірно, брав участь і в королівському посольстві Павла Ухансього до римського папи Григорія XIII (його понтифікат припадає на 1572–1585 рр.). Мабуть, у зв'язку з цим він отримав у Римі титул графа Латеранського палацу і не забував вказувати цей титул у заголовках книг свого твору. Участь у посольстві Гваньїні поєднав з вирішенням особистих майнових справ, навіть дістав кредит на спорядження двох кораблів для поставок зерна, сала, лісу тощо з Гданська до Верони і Венеції.

Цього ж року в типографії краківського друкаря Мацея Вежбенти Гваньїні видав свою хроніку латинською мовою під назвою «Sarmatiae Europeae descriptio, quae regnum Poloniae, Lituaniam, Samogitiam, Russiam, Masoviam, Prussiam, Pomeraniam, Livoniam et Moschoviae, Tartariaeque partem complectitur» («Опис європейської Сарматії, який охоплює Королівство Польщі, Литву, Самогітію, Русь, Мазовію, Пруссію, Померанію, Лівонію, також Московію і частину Татарії»). Вона має обсяг 203 аркуші in folio і складається фактично з 7 книг, з яких перші три мають спільну пагінацію, а решта – окрему (19).

Книги укладалися за звичною схемою: подавався стислий історико-географічний опис країни, потім – окремий історичний нарис про події насамперед військово-політичного характеру, або ж навпаки: викладалася історія країни, а потім уже розповідалося про її географічне положення. Наприкінці кожної книги було подано «Регестр» – своєрідний іменний, географічний і сюжетний покажчик. Ця книга була багато ілюстрована, частково гравюрами, котрі раніше використав Г. Вєтор у латинському виданні хроніки М. Мєховського.

Не встигла хроніка розійтися поміж читачами, як вибухнув скандал. Підлеглий Гваньїні по службі у Вітебську шляхтич Мацей Стрийковський (вони разом служили близько двох років), який згодом здобуде заслуженої слави як поет і хроніст, у 1579 р. звинуватив італійця в плагіаті (він давав Гваньїні читати рукопис своєї хроніки). 14 липня 1580 р. суд на чолі з королем визнав правоту Стрийковського. Але в наукових колах з того часу і донині триває дискусія щодо авторства цього твору (20). Оскільки той злощасний рукопис, що його Стрийковський давав читати Гваньїні, і досі не знайдено (він, очевидно, не зберігся), то цю проблему навряд чи вдасться остаточно вирішити, тобто встановити ступінь залежності хроніки Гваньїні від твору Стрийковського. І все ж певні попередні висновки зробити можна. Проведений нами аналіз дає підстави стверджувати, що про плагіат можна вести мову тільки стосовно перших двох книг латиномовного «Опису...». Стрийковський потім видав свій твір польською мовою у Кенігсберзі (1582) (21), і у ньому, також і в його віршованій рукописній версії (22),

висвітлювалася переважно історія Речі Посполитої. Однак Гваньїні бере значно більший масштаб. Його твір різниться від хроніки Стрийковського також і структурно, містить оригінальні спостереження самого Гваньїні. Ще більшою є відмінність між обома хроніками, якщо здійснити порівняння з польськомовним виданням твору Гваньїні 1611 р., яке значно ширше за обсягом і містить опис багатьох подій, які сталися вже по смерті Стрийковського!

Зрештою, поняття плагіату в XVI–XVII ст., не кажучи про раніші часи, було відносним, компіляторство являло собою типову рису історіографії середньовічної доби, частково й ранньомодерної. Сам Стрийковський, як і ряд його сучасників, спокійно використовував праці попередників (Яна Длугоша, Мацея Мєховського, Бернарда Ваповського, Марціна Кромера та ін.), переносячи у свій твір значні їх фрагменти. Не можна не вказати й на те, що твір, виданий під прізвищем Гваньїні, мав свою самостійну історію і міцно увійшов до історіографічної традиції саме під його іменем. Тому ми, як і деякі авторитетні польські історики, насамперед Ф. Собещанський, вважаємо хроніку творінням Олександра Гваньїні.

Скандал з приводу авторства пам'ятки завершився досить швидко і не позначився на статусі О. Гваньїні. На нашу думку, О. Дячок не має рації, припускаючи, що «якби не смерть М. Стрийковського у 1582 р., то скандальна історія набирала б нових обертів» (23). Як свідчать нововиявлені джерела, Стрийковський прожив ще досить довго, служив католицьким священиком у 1582–1593 рр. у Юрборку, але нема даних про те, що він знову порушував справу про плагіат.

Під час походу короля на Великі Луки Гваньїні, який був при його боці, вручив Стефану Баторію свій твір «на самій московській границі». Як слушно припустив О. Дячок, «це був рукопис другого, доповненого видання "Опису європейської Сарматії", надрукованого в Спірі (Шпеєрі) 1581 р.» (24). Зазначимо, що друге видання твору було розширене (сюди увійшло в першу чергу оповідання «Gesta praesiria...» про тиранію Івана IV) і налічувало вже 10 книг, кожна з яких мала свою пагінацію.

Цим виданням відкрилася нова сторінка в історії твору, який став швидко завойовувати симпатії читачів усієї Європи. 1582 р. в тому ж Шпеєрі в типографії Бернгарда Дальбіна вийшов перший переклад московської книги хроніки Гваньїні (німецькою мовою) під назвою: «Etliche Historien von des jetzigen Grossfürsten in der Moscha Johan Basiliadis grawsamer Tyranney...», тобто «Кілька історій про нинішнього великого князя московського Івана Васильовича, жорстокого тирана...». Це була невелика книга обсягом у 76 сторінок формату in quarto. Там же того ж року з'явився т. зв. збірник Ласицького, куди увійшов уривок з московської книги хроніки, що містив розповідь про релігію московитів і русинів. Тоді ж у Базелі вийшов латиномовний тритомник Історія з творів про історію Польщі («Polonicae Historiae corpus»), куди увійшли п'ять уривків з твору Гваньїні (25). 1583 р. у Венеції вийшов широковідомий збірник Рамузіо «Navigationi et viaggi» («Мореплавство і подорожі»), у другому томі якого було вміщено переклад твору Гваньїні італійською мовою (26). У 1590 р. у Празі в типографії Даніеля Адама Велеславіна було видано чеський переклад московської книги хроніки Гваньїні під заголовком «Kronyka Mozkewska. Wypsanij prednich zemi, krajin, narodiw, knizetstwi, mest, zamkiw, rzek a jezer, weliketi knizeti mozkewsketi poddanych...» («Московська хроніка. Опис головних земель, країн, народів, князівств, міст, замків, рік та озер, які підлягають

великому князеві московському»). Його здійснив гуманіст Матвій Гозій (помер у 1589 р.). Цю працю потім перевидали у 1602 і 1786 рр. (27). У 1600 р. у Франкфурті-на-Майні побачило світ перевидання латиною московської книги хроніки Гваньїні, подане у збірнику творів різних авторів, котрі писали про Московію: «Rerum Moscoviticarum autores varii» («Справи московські різних авторів»).

Після облоги Баторієм Пскова (1580), у котрій, очевидно, брав участь Гваньїні, він вийшов у відставку. У 1581 р. йому було призначено пенсію у 200 злотих зі скарбу ВКЛ. Того ж року хроніст виїхав до Швеції у власних майнових і торговельних справах, добився рекомендацій навіть від шведського короля Юхана III та королеви Катерини. З цими листами Гваньїні вирушив до Італії, звідки повернувся до Польщі, мабуть, того ж року. Після цього хроніст осів у Кракові, де був вхожий до двору краківських єпископів, продовжував займатися підприємництвом (виробництвом скла) і торгівлею, але знову без особливих успіхів. У Кракові Гваньїні й помер 1614 р., про що свідчить інший польський хроніст Шимон Старовольський, який, безперечно, знав і «Хроніку європейської Сарматії». Олександр Гваньїні не був одружений, після нього не залишилося нащадків.

Олександр Гваньїні є автором, по суті, одного твору, який з'явився у латиномовній версії 1578 р. і витримав кілька перевидань, про що вже йшлося. У 1611 р. зі згоди Гваньїні (і, очевидно, під його наглядом) латинська друкована версія була доповнена, перекладена й видана польською мовою (готичним шрифтом) типографом Миколаєм Лобом під назвою (Kronika Sarmacyey Europskiej.– Krakówц 1611) (28). Це фоліант з 852 сторінок (пагінація у цьому виданні є суцільною), поділений на 9 або 10 книг (29), кожна з яких присвячена окремій видатній особі Речі Посполитої. Щоправда, остання книга через якесь непорозуміння названа то дев'ятою, то десятою, у ній неправильно пронумеровано кілька сторінок: с. 3–6 помилково подані як 35–38. Як зазначив сам Гваньїні у передмові до першої книги цього видання, «для кращого зрозуміння дав її (хроніку.– Ю. М.) перекласти польською мовою, додавши чимало нових речей, змінивши те, що вважав потрібним... і задумав видати у світ». Видання 1611 р. містить багато ілюстрацій-гравюр, які зображують переважно історичних героїв та батальні сцени. Вони відрізняються від тих, що були у виданні хроніки 1578 р. Польські дослідники М. Вишневський і Т. Улевич зазначали, що цей ілюстративний матеріал запозичений з твору англійського автора Ентоні Дженкінсона «Russiae, Moscoviae et Tartariae descriptio» (Лондон, 1562), Сигізмунда Герберштайна «Rerum Moscoviticarum commentarii» (Базель, 1556) і відомого твору Мацея Мєховського «Chronica Polonorum» (Краків, 1521), причому в останньому випадку це були переважно портрети польських князів та королів (30). Варто зазначити, що частина ілюстрацій хроніки Мєховського була запозичена через посередництво творів Марціна Бєльського «Kronika wszystkiego świata» («Хроніка всього світу») (Краків, 1564), Марціна та Йоахима Бєльських «... » («Хроніка Польщі»), (Краків, 1597), а також зі створеної під впливом останніх і з використанням їхніх кліше портретів з друкарні Якуба Зібенайхера і виданого у Кракові у 1605 р. твору ксьондза Яна Глуховського «Ikones królów i książąt polskich» («Портрети польських князів та королів») (31). Збігається, зокрема, понад 20 портретів хроніки Гваньїні, вміщених майже повністю у першій її книзі, з тими, які знаходимо у творі Яна

Глуховського. Слід наголосити, що згадані портрети нерідко є умовними, і Гваньїні в деяких випадках, розповідаючи про різних історичних осіб, подає один і той самий портрет. Ця плутанина з портретами була відзначена різними дослідниками, зокрема, О. Дячок вказує, що Гваньїні подав абсолютно тотожні портрети Лешка II, Мєшка I і Болеслава V. Тільки в перших книгах хроніки було повторено 17 гравюр (32). Гваньїні часом використовує курсив, ним виділені звичайно латиномовні фрагменти тексту, також більшість віршів, деякі заголовки до віршів, окремі вирази. Водночас велику цінність становлять зображення гербів різних воєводств та земель Речі Посполитої, картина засідання сейму. На маргінесах книги були вміщені стислі підзаголовки-«ліхтарики». На титульній сторінці подані гравюри батальних сцен, а знизу – девіз автора: «Hic sibi delegit sedem pulcherrima virtus: Hinc sua Sauromatus sors super astra vebit» («Він собі наказав знайти найшляхетнішу мужність: тому його участь поверне сарматів у сузір'я»). В інших семи книгах майже нема нових ілюстрацій: Гваньїні обмежується повторами тих ілюстрацій, які вже були використані у попередніх трьох книгах. Зокрема, один малюнок батальної сцени (облога замку) було використано для ілюстрації цілком різних подій у різних книгах понад 5 разів (наприклад: кн. II, с. 52; кн. VIII, с. 27; кн. IX, с. 35, 21, 45, 50 та ін.); портрет Яна Ольбрахта (кн. I, с. 114) слугує за портрети й інших осіб, як-от Скиргайла (кн. II, с. 33); зображення Мєшка I (кн. I, с. 25) слугує одночасно за портрет і Болеслава Кривоустого, і легендарного пруського князя Вейдевута (кн. IV, с. 10). Таким чином, сам Гваньїні розумів умовність більшої частини своїх ілюстрацій (про достовірність його портретів можна говорити, починаючи хіба що від Владислава Ягайла) і наводив їх лише задля прикраси своєї книги. У зв'язку з цим у нашому виданні хроніки Гваньїні ми наводимо ілюстрацію оригіналу 1611 р. тільки один раз, при першому її використанні Гваньїні, а у подальших випадках відсилаємо читача спеціальною приміткою до відповідної сторінки у перших трьох книгах хроніки. Переклад хроніки польською мовою, виданий у 1611 р., є справою рук відомого тогочасного польського поета Марціна Пашковського, творця «Posilku Bellony Sauromackiej» (Краків, 1608). Гваньїні, вибираючи перекладача для свого твору, керувався не тільки славою останнього як поета і знавця латини. Пашковський був палким прихильником запорозького козацтва і оспівував його діяння у боротьбі проти Османської імперії та її васалів – Кримського ханства і ногайських орд.

Взагалі, видання 1611 р. мав перекласти латиною у Кракові Гжегож Чарадзький, але останній не отримав обумовленого гонорару, навіть подав за це на Гваньїні до суду, мабуть, через це й не передав текст до друку. Вірогідно, з цього приводу виник конфлікт у Гваньїні з краківським типографом Миколаєм Лобом, і латинський варіант видання 1611 р. так і не побачив світ. Не вповні з'ясовано питання про авторство доповнень у виданні 1611 р. Деякі дослідники вважають, що їх автором є перекладач хроніки польською мовою Марцін Пашковський, тим більше що окремі присвяти-панегірики (до третьої та п'ятої книг) були підписані ініціалами M. P., тобто Marcin Paszkowski. Але більшість дотримується думки, що хроніку доповнював саме Гваньїні. Оскільки якихось підготовчих матеріалів чи важливих вказівок з цього приводу в джерелах досі не виявлено, питання навряд чи вдасться вирішити. На наш погляд, можна припустити, що Пашковський був автором віршів у хроніці, бо їх стиль надто вже подібний до його відомих історичних поезій. Як уже зга-

дувалося, Пашковський – відомий на той час поет і публіцист, міг бути автором деяких віршованих фрагментів у виданні хроніки 1611 р., але і в такому випадку він діяв за згодою Гваньїні, який не міг не контролювати роботу перекладача.

Не можна не зазначити, що й сам Пашковський не був уповні оригінальним. Вірші під портретами у польській книзі хроніки Гваньїні – це переважно переклад або вільний переспів латиномовних віршів з твору Я. Глуховського, відчувається також і вплив інших польськомовних віршів останнього, інколи бачимо явне запозичення кількох рядків із них. Наприклад, цілковито збігаються такі рядки з вірша про Владислава Варненчика:

Dostałem zaś Królewstwu tych ziem
Węgierskiemu
Kroackiej i Słowackiej zamków wiele k temu...
Triumphowałem sześć kroc z tirana srogiego.
Gdym potarł jako słomę wszytki wojska jego.

У іншому випадку у віршах, присвячених відповідно Казимиру IV та Сигізмунду Августу, бачимо лише незначні зміни запозичених рядків твору Глуховського. Порівняймо: «Za co go sława Polszcze pięknie zaleciła / U pierwsze jego sprawy z sobą ozdobiła» (Глуховський) і «Za co go męstwo Polszcze pięknie zaleciło / U sprawy jego wiecznej sławie poświęciło» (Гваньїні – Пашковський); або «O inszych sprawach jego kto się chce przypytać / W historyki wglądając, łacno się doczytać» (Глуховський) – «O inszych sprawach jego kto się chce dopytać, / Wglądając w historyki, łacno się doczytać» (Гваньїні – Пашковський) (33).

Внаслідок цього видання 1611 р. є значно повнішим; досить сказати, що виклад подій тут завершується вже не 1587, а 1611 роком, сюди були включені розгорнуті описи Греції, Близького Сходу, Угорщини, Чехії, Швеції та ін. Тут знаходимо запозичене з «Хроніки Польщі» (Краків, 1597) Марціна та Йоахима Бєльських оповідання «O kozakach nizowych...» (34) та розповідь про невдалий похід турків і татар під Астрахань 1569 р.; також про похід запорожців Сверчовського на Молдавію у 1574 р., витяги з книги Бартоша Папроцького «Gniazdo cnot» (1578), вірші Овідія у перекладі М. Стрийковського та ін. (35). Якщо говорити, наприклад, про московську книгу хроніки, то в ній знаходимо додаткову розповідь про події 1582–1611 рр., тобто про останні роки панування Івана IV, про панування Федора Іоанновича, Бориса Годунова, Лжедимитрія I, Василя Шуйського, події часів Смути, про взяття військами Речі Посполитої Смоленська. Взагалі, видання 1611 р. дає змогу найкраще розкрити історичну концепцію Гваньїні.

У цій хроніці, написаній легко, доступно, прекрасним літературним стилем, Гваньїні прагнув ознайомити польського та західноєвропейського читача з устроєм та географічним положенням Речі Посполитої, її історією, насамперед військово-політичною і церковною, що було цілком у дусі тогочасних уявлень. Він намагався таким чином зберегти для нащадків минуле Речі Посполитої, героїчні діяння визначних представників її панівної еліти, котрі відзначилися як видатні воєначальники та дипломати.

Важливим стимулом до написання твору було почуття глибокої вдячності та любові до своєї нової батьківщини – Речі Посполитої, що Гваньїні неодноразово підкреслює. Хоча він був італійцем і прожив у Італії перші 25 років свого життя, однак цілком сполонізувався і пишався своєю новою батьківщиною, ставився до неї з повагою і навіть пієтетом. За його власним визначенням, навіть якби він народився серед давніх римлян, а своє життя при-

[illegible]

святив майже незнаній тоді землі на сході Європи, то й у такому випадку він «за цим ніколи б не шкодував». Вражений славним минулим і сучасним тодішньої Речі Посполитої, Гваньїні пророкував велике майбуття слов'янам, а особливо полякам («Коли ж дивлюсь на початок, вчинки і розмноження шляхетної слов'янської крові, то бачу, як цнота і щастя злучились задля її вивищення так, щоб поляки могли не тільки зрівнятися з давніми і велеславними державами, але й випередити їх».) Для примноження цієї слави Гваньїні взявся за перо. Власне, і до Гваньїні існували узагальнюючі праці з історії Польщі. Зокрема, ще у хроніці Вінцентія Кадлубка та Великопольській хроніці (36), творах XIV ст. знаходимо початки традиційного для подальшої історіографії викладу подій за правліннями королів від Леха І.

Новаторство Гваньїні полягає насамперед у тому, що він подав не тільки яскраву, дохідливу, ілюстровану розповідь про минуле Речі Посполитої, а й виклав її на тлі всесвітньої історії, насамперед історії сусідніх народів та держав. Звичайно, як ревний патріот своєї нової батьківщини Гваньїні приділив їй особливу увагу. Невипадково левова частка обсягу хроніки припадає на історико-географічний опис власне Польщі (кн. І), Литви (кн. ІІ), Русі-України, частково й Білорусі (кн. ІІІ), також на новоприєднані в той час до Речі Посполитої країни, тобто Пруссію (кн. IV) та Інфляндію (кн. V). Але досить детально подавалася також історія країн та народів, з котрими Річ Посполита вела тоді запеклі війни (Московська держава, «Татарська земля», Османська імперія та підпорядковані останній або васальні країни, як-от: Молдавія, Греція, частково Угорщина), зверталася увага на географію цих країн, на особливості ведення війни описуваними народами, тому книга мала значну практичну цінність. Це ж стосується зацікавленості історією німецького світу, насамперед «Священної Римської імперії» Габсбургів, яка була сусідкою Речі Посполитої й істотно впливала на політику останньої, була потенційним її союзником у боротьбі проти Османської імперії. Оскільки Чехія була тоді під владою «Священної Римської імперії», не варто дивуватися, що хроніст вмістив її опис поруч з описом німецьких країн.

Приділялася увага й околицям Європи, особливо скандинавським країнам, Ісландії та Гренландії, а також Близькому Сходу, насамперед Святій землі. Інтерес до Швеції легко пояснюється тим, що Гваньїні бував там особисто. До того ж це була батьківщина Сигізмунда ІІІ, тодішнього короля Речі Посполитої, котрий прагнув повернути собі шведський престол, – отже, актуальність такого звернення була очевидною. Зацікавлення історією Святої землі пояснюється релігійними поглядами і самого Гваньїні, й основної маси читачів, на котрих орієнтувався автор. Крім того, Гваньїні прагнув задовольнити інтерес читачів до малознаних, а то й майже зовсім незнаних екзотичних країн. Віддаленіші на захід європейські землі та держави (Англія, Франція, Іспанія, навіть рідна Італія), минуле й сучасне яких були добре відомі пересічному громадянину Речі Посполитої, майже не цікавили Гваньїні. Таким чином, вибір сюжетів оповіді був цілком виправданий і правильний, що й забезпечило багато в чому її популярність.

Гваньїні не забував, однак, ознайомити читачів Речі Посполитої з історією та географією її безпосередніх західних та північних сусідів. Саме їм була присвячена шоста книга хроніки. До неї увійшов історико-географічний опис «Священної Римської імперії», тобто Австрійської імперії та німецьких держав включно з Чехією, а також Швейцарії та Голландії; також було подано опис скандинавських країн

(Швеції, Норвегії, Фінляндії, а також Данії, Ісландії та Гренландії). Частково ці наміри хроніста розкриваються в IX та X книгах. Викладаючи історію одного з ворогів Речі Посполитої – Османської імперії, він значну увагу приділив її реальним чи потенційним союзникам – Греції і особливо Угорщині, котра тоді була розділена між Австрією й Туреччиною. Так само Гваньїні розглядав до певної міри й арабів, особливо арабів-християн та єгипетських мамлюків.

Варто пояснити походження своєрідної назви хроніки. Під «Сарматією» Гваньїні, як і його польські попередники (М. Мєховський, М. Бєльський та ін.), розумів землі Речі Посполитої («європейської Сарматії») на відміну від «азіатської Сарматії», тобто населених кочівниками степових просторів Євразії із Сибіром включно. Саме з пояснень терміна «Сарматія», «європейська» та «азіатська» Сарматії, окреслення їхніх кордонів, природних умов «європейської Сарматії», походження сарматів, слов'ян та деяких інших народів Гваньїні починає першу частину першої книги своєї хроніки. Тільки потім він подає історію Польщі, розділяючи її на певні періоди: за правліннями польських князів та королів, що було цілком у дусі середньовічної історіографії. Не обійшов він увагою і Велике князівство Литовське – складову Речі Посполитої, на території якого він провів чи не третину свого життя.

Гваньїні, один з найвидатніших творців і популяризаторів так званого сарматського міфу, невипадково відкриває свій твір докладною розповіддю про сарматів і Сарматію, їх походження й кордони. Ще у 996 р. французький хроніст Флюдо назвав слов'ян сарматами, але першими сформували цей міф як більш-менш цілісну теорію польські хроністи Ян Длугош і Мацей Мєховський (останній першим розділив Сарматію на європейську та азіатську) та їхні послідовники, в першу чергу Марцін Кромер, пізніше – Гваньїні. Теоретики «сарматизму» вважали сарматів предками слов'ян і переносили назву «Сарматія» на Польську державу, а згодом і Річ Посполиту. З початку XVII ст. сарматський міф служив для обґрунтування територіальних претензій на схід від кордонів Речі Посполитої. Згадуваний вище М. Пашковський стверджував, зокрема, що поляки-сармати є спадкоємцями земель над Окою, Волгою і Доном, а московити – тільки пасинки сарматів, які такого права не мають. Він, також Павло Пальчовський та деякі інші польські публіцисти посилались на такого роду аргумент, обґрунтовуючи підтримку димітради і походу на Смоленськ Сигізмунда III (37). «Сарматський міф» відіграв потужну ідеологічну роль у розвитку національної самосвідомості, посиленні патріотизму слов'янських народів. Хоча слов'яни, в т. ч. й русини-українці, Гваньїні та його однодумцями і так вважалися дуже древнім і славним народом, бо походили від Яфета, сина Ноя, що підкріплювалося авторитетом Біблії, однак у використаних ними джерелах явно бракувало даних про активну роль слов'ян в історії у ранньоцивілізаційні часи. «Сарматський міф» давав можливість ліквідувати цю прогалину й автоматично робив слов'ян не просто сучасниками і супротивниками Давньоримської імперії, а її переможцями (досить вказати на епізод з Одоакром – завойовником Давньоримської імперії, який оголошувався слов'янином). Для поляків таке трактування історії мало певною мірою і антинімецьке спрямування, оскільки формальною спадкоємицею Давньоримської імперії була «Священна Римська імперія» Габсбургів, з якою у Речі Посполитої бували складні відносини. Якраз у 1587 р., в часи Гваньїні, під Бичиною зійшлися війська шведського короля Сигізмунда і ерцгерцога Максиміліана Габсбурга,

котрі претендували на корону Речі Посполитої, і Сигізмунд переміг. Невипадково ці ідеї Гваньїні із сатисфакцією були сприйняті українськими літописцями, а Феодосій Софонович оголосив Одоакра не тільки слов'янським, а вже «руським князем».

Характерною рисою суспільно-політичних та історичних поглядів Гваньїні була його ревність у католицькій вірі і водночас глибока ненависть до мусульманства, що пояснюється тією загрозою, що її несла християнській Європі Османська імперія та її васали, в першу чергу Кримське ханство й ногайські орди. Тому Гваньїні не шкодує різких слів, коли пише про агресію мусульманської Туреччини, котра принесла стільки горя народам Балкан і Близького Сходу. Він приділяє значну увагу участі Польсько-Литовської держави у війнах проти Османської імперії та кочових орд, вболіває за долю християнського світу. Тому він так високо цінує історичні заслуги запорозького козацтва, яке стало щитом на шляху нападників, згадує про нього буквально у кожній книзі свого твору. Аналогічно він ставиться до угорців, що теж стояли на передньому краї боротьби проти османської агресії, і саме цим сюжетам відводить третину всієї угорської частини свого твору. До того ж він постійно підкреслює династичний зв'язок, який існував між його другою батьківщиною Польщею та Угорщиною.

У грецькій книзі хроніки Гваньїні згадує про турецьке пророцтво, за яким Османська імперія розвалиться під ударами з Півночі. Цю історію хроніст розвиває у турецькій книзі, причому велику роль у розгромі Османської імперії відводить запорозьким козакам. Про останніх він пише охоче, багато і з великою симпатією не тільки в українській, а й молдавській, татарській, навіть турецькій книгах свого твору, знаходить паралелі з козаками у мамлюків та друзів. Навіть у грецькій книзі він згадує про козаків, пояснює походження слова «козак» і прямо говорить про їхню роль у послабленні турецької могутності: «Ці наші північні люди перевищують своєю мужністю східних і південних людей, і недарма турок оглядається на цих північних. До того ж у (турецькому) пророцтві говориться, що турки мають загинути від них».

Через специфіку тогочасних міжконфесійних відносин Гваньїні певну увагу приділив також протистоянню католицького і протестантського світів. Як ревний католик, він відповідно трактував історію, критикував протестантів, з ненавистю писав про Мартіна Лютера та його однодумців чи предтеч (Яна Гуса, Яна Жижку, особливо ж єретика Арія, засудженого ще на Першому Вселенському Соборі у IV ст.). Характерними у цьому плані є два епізоди: опис смерті М. Лютера та опис вбивства шведськими протестантами єзуїтського проповідника Мартина Лятерни. Цікаво, що Гваньїні пише історію як польський патріот, і про його італійське походження можна здогадуватися хіба що з окремих сюжетів, як-от звістки про відносини Давнього Риму з германським світом (кн. VI), з підкресленої уваги до нібито латинського походження династії великих князів литовських, починаючи від Палемона (кн. II). Релігійні погляди не завадили Гваньїні захоплюватися творами язичницьких авторів і приділяти велику увагу язичницькому пантеону античних греків та римлян, широко використовувати міфологічні образи, що було характерним для доби Відродження.

Гваньїні імпонував устрій Речі Посполитої – своєрідної шляхетської республіки. Невипадково дев'ята книга відкривається латиномовним вступом «Сентенції різних авторів про свободу греків», що базується на уривках з творів Цицерона та

Сенеки. Гваньїні був прихильником демократизму грецьких республік, співзвучного демократичному устрою італійських республік та певною мірою Речі Посполитої. Чи не для контрасту зі своїми симпатіями найрозлогіший вступ у цій книзі хроніки він відводить розповіді про Спарту та її екзотичний устрій, запроваджений Лікургом.

У другій книзі походження литовців хроніст виводить, як і ряд його попередників, від легендарного Палемона, що мало б піднести авторитет Литви й литовської панівної еліти, литовського великокнязівського престолу, детально переповідає генеалогію великих князів литовських від Палемона до Вітеня, а далі викладає історію Гедиміна й Гедиміновичів. Він відзначив особливості походження литовців, спробував простежити давні етапи їхньої історії, насамперед процес становлення Литовської держави, стрімкого посилення й перетворення у XIV ст. на гігантське за розмірами Велике князівство Литовське; його боротьбу проти Тевтонського ордену, Польської держави на заході, Московської держави на сході та ординців на півдні. Симпатії Гваньїні однозначно на боці Литви, за винятком тих моментів, коли йдеться про польсько-литовські конфлікти.

У другій половині литовської книги хроніки подано географічний опис ВКЛ, переважно етнічних литовських та білоруських земель, бо опис українських земель подавався у третій (руській) книзі. Завершується литовська книга публікацією тексту «жовнірських артикулів», ухвалених на вальному сеймі Речі Посполитої і поданих війську литовського гетьмана Григорія Ходкевича.

Логічним продовженням цієї сюжетної лінії є четверта (прусська) книга хроніки. Далі йде географічний опис Пруссії і сусідніх земель (Помор'я, частково Мазовія), стислий нарис історії старих пруссів. Тут Гваньїні цілком слушно вказав на спорідненість пруссів з литовцями (мова, язичницький культ, звичаї тощо). Потім він переповів легендарний період історії Пруссії, починаючи від князів Пруса (Прутенуса) і Вейдевута, 12 синів останнього, і цей опис читається з не меншим захопленням, ніж аналогічні сюжети Гваньїні про Леха і Чеха, про Ванду та Попеля, перших чеських князів, про родоначальника великих князів литовських Палемона та інші, типові для середньовіччя генеалогічні легенди.

Потім хроніст виклав історію виникнення Тевтонського ордену, розповів про його появу в східній Прибалтиці, піднесення та занепад. Докладно описуються також війни між Орденом та його сусідами (прусси, литовці, поляки). При цьому виклад подій Гваньїні подав у хронологічній послідовності; за домінуючою традицією феодальних часів цей виклад він розділив відповідно до панування кожного з великих магістрів. Наприкінці прусської книги хроніки Гваньїні детальніше описав ліквідацію Тевтонського ордену і його перетворення на васала Речі Посполитої (частина земель Східної Пруссії увійшла безпосередньо до складу Речі Посполитої – т. зв. Королівська Пруссія, а частина зберегла політичну автономію – Княжа Пруссія). Насамкінець Гваньїні подає невеликий розділ «Підсумки до всієї Прусської землі», де ще раз повертається до географічних сюжетів, а також розповідає про св. Станіслава Костку, якого, за словами хроніста, вшановують навіть «в самій Америці, Новому Світі». Слід зазначити, що у цій книзі хроніки відчувається надмірна тенденційність Гваньїні, котрий озвучував погляд офіційних кіл Польщі на історію Пруссії. Старі прусси постають під його пером як дикі язичники, тевтонські рицарі – тільки як зрадники

польського короля і навіть католицької віри.

Історії Русі-України Гваньїні присвятив окрему (третю) книгу своєї хроніки, і одне це вже свідчить про ту значну увагу, яку приділяв італо-польський автор нашій батьківщині. Оригінальних свідчень тут небагато, подається інформація, запозичена з хронік Длугоша, Кромера, мабуть, і Стрийковського. Втім, можна вказати на оригінальні описи Львова та Запорожжя, характеристику господарських занять українських та білоруських селян, на окремі деталі, як-от свідчення про вірменських купців, котрі, торгуючи, їздили «до Кафи, до Константинополя, до Александрії, до Єгипту, до Каїра і аж до Індії» (с. 14). Але однією (третьою) книгою інтерес Гваньїні до Русі-України не обмежується. Окремі відомості про неї містяться практично у всіх інших, насамперед у польській, литовській та прусській. Досить вказати на такі сюжети з двох останніх книг, як: нашестя Батия, протиборство Данила Галицького й Лева Даниловича з литовським королем Міндовгом, завоювання Литвою українських земель, боротьба Свидригайла та православних руських князів проти Ягайла, нещаслива битва Вітовта на Ворсклі (1396), боротьба за Сіверщину між ВКЛ та Московською державою, повстання Михайла Глинського, боротьба проти ординських наскоків, протиборство Польсько-Литовської держави та Молдавії на теренах Поділля й Буковини, повстання Мухи, діяння князя Костянтина І Острозького та ін. Хоча тут Гваньїні рідко подавав оригінальну інформацію, однак важливим є уже сам факт його звернення до подій української історії. У прусській книзі безпосередньо згадуються деякі маловідомі моменти нашої історії, наприклад похід польського короля Болеслава І на Русь у 1018 р., похід магістра Людольфа 1326 р. на польське місто Плоцьк, у котрому йому допомагали не тільки війська великого князя литовського Гедиміна, а й загони «з Молдавії і з Русі»; про походи «русі» вже на хрестоносців у першій третині XIV ст., про участь їх у Грюнвальдській битві 1410 р.; про торгівлю Русі-України з Орденом, участь хрестоносців у нещасливому поході військ Польсько-Литовської держави на Буковину проти молдавського господаря наприкінці XV ст. Цінними є згадки Гваньїні про Раву-Руську, Перемишль, Немирів, Самбір та Белз як центри пивоваріння, про торгівлю Гданська з Україною та Білоруссю, звідки «до нього прибувають кораблі... з Русі, з Волині, з Поділля... судноплавними ріками вони привозять до нього товари, насамперед жито, пшеницю та іншого збіжжя величезну кількість». Цікавою є звістка і про те, що у почті литовської княгині Альдони (Анни) Гедимінівни, нареченої польського королевича Казимира, що прибув до Кракова, були і козаки. Тут маємо справу з анахронізмом, причому Гваньїні припускається його подекуди ще в інших своїх книгах, пишучи, наприклад, про козацькі шляхи хрестоносців тощо. Варто вказати і на опис язичницького культу пруссів, котрий має багато спільних рис із культом давніх слов'ян. Згадуються давні племена, наприклад голядь («галінди»), дані про яких знаходимо і на сторінках староукраїнських літописів. Навіть при описі Близького Сходу Гваньїні знаходить паралелі з українськими реаліями – порівнює єгипетських мамлюків з українськими козаками.

Третя книга хроніки Гваньїні складається з трьох частин: у першій розповідається про походження русинів-українців, подана історія Київської Русі, автор торкається головним чином військово-політичних подій, особливо боротьби наших предків проти навали кочових народів (печенігів, половців, монголо-татар). Слід

підкреслити, що Гваньїні чітко зв'язує в єдине ціле історію Київської та Галицько-Волинської держав з історією Русі-України XIV–XVII ст., вважає, що саме Україна є спадкоємицею державних традицій Київської Русі. Що стосується московитів, то Гваньїні розглядав їх як окремий народ, відмінний від руського (українців та білорусів), як народ, котрий не може претендувати на спадок Київської Русі такою значною мірою, як українці. Оскільки твір Гваньїні має компілятивний характер, то він не завжди є послідовним. Зазначимо тільки, що через компілятивний характер у хроніці, особливо у московській книзі, часом змішуються поняття «руський» та «московський». Гваньїні приділяє велику увагу генеалогічним матеріалам, розповідає про українські князівські роди, котрі часом були пов'язані з великими князями київськими.

У другій частині подається історико-географічний опис України та Білорусі, вказуються головні їхні землі та міста, описуються їхні герби, наводяться й малюнки останніх. Цей опис є дуже цінний, хоч і не позбавлений неточностей. Зокрема, описуючи Волинь, Гваньїні неправомірно вивів назву цієї землі («Волинія») від ріки Волги («Волгинія»), але такого роду помилки та анахронізми були типовими для тогочасної історіографії. Важливим сюжетом цієї частини є опис сільськогосподарських робіт на Русі, точність якого підтверджується етнографічними розвідками.

У третій частині центральне місце відводиться описові запорозьких козаків, особливо діянь Івана Підкови. До козаків Гваньїні ставиться позитивно, навіть з певним пієтетом. Як син Італії, насамперед Венеціанської республіки, яка вела багатовікову і тяжку боротьбу проти Османської імперії, він добре розумів небезпеку для Речі Посполитої, що походила з того ж джерела, і тому з такою симпатією описував запорозьких козаків, підкреслював, що «мужній козацький народ» завжди був потрібний «у боротьбі проти будь-якого ворога Корони, Литви й Русі, особливо проти турків і татар... Тому ці войовничі юнаки потужно нищать військовий лад поганських бусурманів, за що нехай буде хвала Господу Богу» (с. 39). Він досить критично ставився до недалекоглядної політики Речі Посполитої (натяк на королів Стефана Баторія та Сигізмунда III), яка замість того, щоб підтримати козаків, будувати оборонну лінію із замків та фортець на Низу (це ще у 30-х роках XVI ст. пропонував на сеймі знаменитий Остафій Дашкович), воліла «боронитися від татар біля Самбора» (с. 33). Очевидно, ці мотиви були ширше розвинуті у польському перекладі 1611 р. завдяки М. Пашковському, котрий у своїх віршованих творах постійно пропагував необхідність активної боротьби проти Османської імперії і всілякої підтримки у цій боротьбі запорозького козацтва.

Хроніка Гваньїні видавалася повністю або частково і після його смерті. Історію цих видань уважно простежив О. Дячок (38). Вона активно використовувалася істориками, публіцистами, правниками різних країн, насамперед сусідніх. Так, три фрагменти хроніки з литовської та пруської книг були включені до збірника Йоганна Барклая («Joannis Barclaii iudicium de Polonia et ingeniis Polonorum»), видрукованого у відомій типографії Ельзевірів у Антверпені: два видання 1627 р. і видання 1642 р. У Пруссії творив відомий німецький історик і юрист, професор Кенігсберзького університету Христофор Гарткнох (1644–1687), котрий видав двотомну латиномовну працю «Respublica Polonica duobus illustrata auctore» (перше видання: Франкфурт і Лейпциг, 1678; друге: Кенігсберг,

1687) і в ній використав хроніку Гваньїні при написанні української, литовської і московської книг (39). Відчутним був і вплив хроніки, особливо її московської книги, на твір французького історика Жака Огюста де Ту (1553–1617) «Historia suis temporis» («Історія свого часу»), написаний у 1591–1617 рр. (40). Значним був вплив хроніки Гваньїні на твір молдавського літописця Георгія Уреке (1590–1647) і продовжувача справи останнього Мирона Костина (1633–1691). Обидва видатних молдавських літописці спиралися рівною мірою на хроніку М. і Й. Бєльських і хроніку Гваньїні, зокрема в тій частині, де міститься опис Обертинської війни 1531 р. (41). Природно, що твір Гваньїні використовували і польські історіографи XVII–XVIII ст., як-от Шимон Старовольський (42).

Якщо говорити про видання хроніки Гваньїні XVIII–XX ст., то найважливіші з них були здійснені польським просвітителем Францішком Богомольцем у межах чотиритомної серії «Zbiór dziejopisów polskich» і Казимиром Юзефом Туровським (щоправда, останній перевидав без жодних коментарів тільки перші три книги твору (43). В деяких країнах здійснювалися видання «своїх» книг хроніки Гваньїні. Маємо на увазі публікацію румунським істориком Костянтином Марінеску відповідного фрагмента цієї хроніки (44). Якщо говорити про видання східнослов'янськими мовами, то особлива увага приділялася московській книзі хроніки. Найкраще цю книгу видала Г. Г. Козлова (45), але вона поклала в основу латиномовну версію 1581 р., яка значно поступається обсягом польськомовній версії 1611 р. Невеликі фрагменти руської книги хроніки (з видання 1581 р.), які містять опис Києва та матеріали з історії Білорусі, були вміщені у російському перекладі у деяких рідкісних виданнях (46). У 1969 р. український емігрант з Канади Осип Мазурок опублікував переклад українською мовою третьої (руської) книги хроніки за виданням 1611 р. (47). Але цей переклад є любительським (сам О. Мазурок був інженером за професією) і до того ж вийшов мізерним накладом. Досить сказати, що О. Мазурок не зміг навіть правильно зрозуміти літери готичного шрифту, і тому подає, наприклад, «Rokolapuw», тобто роксоланів, як «королянів». Був відсутній і елементарний коментар до видання. Важливою є, однак, згадка про курсування по бібліотеках довоєнної Галичини руської книги хроніки Гваньїні, з котрою Мазурок познайомився під час свого навчання у Бродах. В електронних каталогах Канади є вказівки на наявність у бібліотеці державного архіву в Оттаві публікації твору Гваньїні 1611 р. репринтним способом (Ottawa: Klub Polsko-Kanadyjski, 1975) представниками польської діаспори у Канаді. Однак обстеження наукових бібліотек Оттави й інших канадських міст (Торонто, Вінніпег, Едмонтон, Саскатун, Калгарі) не дало позитивного результату. Можливо, тут якесь непорозуміння, у кращому випадку згадане видання було здійснене надзвичайно малим тиражем без будь-яких коментарів.

Хроніка Гваньїні, насамперед видання 1611 р., була надзвичайно популярною і, поза сумнівом, використовувалася з навчальною метою. Важко назвати інше тогочасне видання у Речі Посполитій, яке б у легкій та доступній формі давало такі ґрунтовні знання з історії та географії Європи й частково Близького та Середнього Сходу. Все це робить дуже ймовірним те, що хроніка Гваньїні була і в бібліотеці львівського єзуїтського колегіуму, де на початку XVII ст. навчався Богдан Хмельницький...

Примірники хроніки Гваньїні були майже в кожній значній бібліотеці України, про що свідчать і збережені каталоги (48), і самі примірники. Один з цих примірників, яким ми користувалися, зберігається у відділі стародруків Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (49). У ЦДІА України у Києві зберігається ще два примірники видання 1611 р., але вони є неповними, оскільки в одному бракує початку (опису Сарматії), а у другому – ряду книг (50). На жаль, той примірник, котрий зберігався в Інституті літератури НАН України, втрачено. Примірники видання 1611 р. є в архівосховищах Львова, Петербурга, Москви, природно, і польських (Кракова, Варшави та ін.). У зібранні греко-католицького монастиря оо. василіян в м. Мондері (Канада, провінція Альберта) зберігається фрагмент видання 1611 р. (опис Русі-України), котрий до початку 20-х років XX ст. знаходився в Галичині. У бібліотеці «Робартс» Торонтського університету є латиномовне видання хроніки (Франкфурт-на-Майні, 1584). Відомий швейцарський славіст А. Каппелер, досліджуючи хроніку Гваньїні, використовував її недатовані друковані примірники (це були, очевидно, видання 1581 р.) з петербурзьких архівосховищ – Державної публічної бібліотеки ім. М. Є. Салтикова-Щедріна та Бібліотеки Академії наук (51).*

З хроніки, особливо видання 1611 р., робилися рукописні копії та переклади, нерідко перекладалися окремі її книги чи фрагменти. Так, економ Києво-Печерської лаври Пантелеймон Кохановський здійснив переклад московської книги хроніки і включив його до складу свого «Обширного синопсису руського» (1682). Генеральний писар Української держави – Гетьманщини у 1659–1660 рр. Семен Голуховський (Лях) ще в часи Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. включив до складу свого збірника переклад українською мовою невеликого фрагмента з тієї ж московської книги (52). Хроніка часто використовувалася українськими літописцями, письменниками-полемістами Захарією Копистенським (53), Сильвестром Косовим, Феодосієм Софоновичем (54), Пантелеймоном Кохановським (55), Йоаникієм Галятовським (56), Григорієм Граб'янкою, Самійлом Величком (57), Іллею Кощаковським (58), невідомим автором «Історії русів» та ін. Це природно, оскільки під «Сарматією» Гваньїні розумів територію Речі Посполитої, отже, й Русі-України та її сусідів. Це не могло не привернути уваги до хроніки українських істориків не тільки XVII–XVIII ст., а й пізніших часів. Популярною була хроніка і в Білорусі, і в Московській державі. Зокрема, її (особливо татарську книгу) активно використали Андрій Лизлов при створенні своєї «Скіфської історії» (59), Василь Татищев та ін. Звичайно ж, дуже відчутним був вплив хроніки Гваньїні на польську історіографію XVI–XVIII ст. Зокрема, нам вдалося простежити його на прикладі компіляцій Марціна Голінського (60), анонімного твору «Polityk», створеного після 1686 р. (61), також анонімного продовження (не раніше 1699 р.) друкованого латиномовного твору німця Пауля Ебера «Calendium historicum» (1571) (62). А. Каппелер виявив вплив різних видань хроніки Гваньїні на дані про панування Івана IV та його опричнину ряду творів польської, німецької та італійської історіографії XVI–XVII ст., маючи на увазі, відповідно, такі твори, як компіляція Яна Ласицького, котрий жив у 1534–1600 рр., «Orbis Terrae partium succincta explicatio» (1586) євангелістичного педаго-

* Близько двох десятків різних видань XVI–XVII ст. хроніки Гваньїні зберігаються в архівосховищах Польщі.

га Міхаеля Неандера (1525–1595), «Sylloge historica oder Zeit und Geschichtsbuche» (1599) Георга Ніколаса, «Moscovia» (1587) папського легата Антоніо Поссевіні (1533–1611) та ін. Російський дворянський історик Бестужев-Рюмін, а потім М. Карамзін вважали, що хроніка Гваньїні справила вплив також і на твір німецького пастора кін. XVI ст. Одерборна, але пізніше текстуальну близькість між обома пам'ятками було пояснено використанням їхніми авторами спільного джерела (63).

Беручись за написання свого твору, Гваньїні брав за взірець популярний тоді жанр космографії, тобто історико-географічних книг. На той час широкої популярності зажили в Речі Посполитій латиномовні й польськомовні твори такого типу, написані й видані як польськими хроністами Мацеєм Мєховським («Трактат про дві Сарматії», вперше виданий у 1517 р.), Марціном Бєльським («Хроніка всього світу», видана у 1551 р.), італійцем Джованні Ботеро («Універсальні реляції», Венеція, 1598), особливо ж Марціном Кромером («Полонія», видана у 1575 р.), так і німецькими: космографія Гартмана Шеделя (1493), «Космографія» (Базель, 1544) Себастіяна Мюнстера (1489–1552). В останнього Гваньїні запозичив навіть структуру опису німецьких земель у відповідній книзі свого твору. Кромер був зразком для Гваньїні і як історик, і як космограф, і невипадково італієць використав і хроніку Кромера, і його космографію («Полонія»). Створюючи хроніку, Гваньїні пішов типовим для свого часу шляхом компіляторства. Він використовував різноманітні писемні, насамперед друковані, джерела, серед яких бачимо передусім Біблію, також твори античних істориків, географів і письменників, якими він особливо послуговувався, викладаючи історію Греції. Це були в першу чергу твори Овідія («Метаморфози»), Плутарха («Порівняльні біографії») та географа Страбона. Хроніст посилається також на Арістотеля, Вергілія, Геродота, Геракліта, Гомера, Діодора Сицилійського, Йосифа Флавія, Курція, Луція Флора, Марціала, Павсанія, Плінія Старшого, Помпея Трога, Птолемея, Сенеку, Сократа, Тацита, Цицерона, Юстина. Менша увага приділялася творам середньовічних авторів, таких як Йордан, Длугош, Сабеллік, Павло Диякон, Альберт Кранцій, готський історик Йордан, Еней Сільвіо Пікколоміні, але в описі Чехії широко використовувалася «Хроніка» Козьми Празького (1045–1125). Особливо сильним є вплив на твір Гваньїні польських авторів XV–XVI ст. Марціна та Йоахима Бєльських, Бернарда Ваповського, Яна Длугоша, Марціна Кромера, Мацея Мєховського, Бартоша Папроцького, Мацея Стрийковського та ін., хоча він і не завжди на них посилався, як-от на твір Я. Глуховського. Цікаво, що того ж 1611 р. у типографії М. Лоба одночасно з твором Гваньїні друкувався переклад польською мовою хроніки М. Кромера (64), і такий збіг навряд чи був випадковим. У турецькій книзі він наводить навіть вірші Стрийковського, але цього разу не забув зробити посилання. Були серед джерел хроніки також латиномовне або польськомовне видання «Перегринації» литовського мемуариста XVI ст. князя Миколая Криштофа Радзивілла «Сиріткі», видане вперше польською мовою у Кракові у 1607 р., а латиною – у Бранево в 1610 р. Саме на цьому творі в основному ґрунтується опис Османської імперії, Близького Сходу та Африки, поданий у хроніці. Гваньїні разом зі значними фрагментами тексту переписує посилання на твір Йосифа Флавія «Юдейська війна», навіть веде розмову від першої особи, внаслідок чого створюється враження, що саме він був справжнім автором цих фраг-

ментів. Так, він пише «я йду за Йосифом... Це я залишаю теологам...», слово в слово повторюючи Радзивілла. Це ж стосується й посилань на візантійського історика Георгія Кедріна, які були перенесені у хроніку разом з фрагментами «Перегринації» Радзивілла, у котрих ідеться про Мертве море та про нільських амфібій, і деякі з посилань на Біблію (65).

Гваньїні використав також поезії видатного польського поета XVI ст. Яна Кохановського, твори німецьких хроністів Себастіяна Франка, Петра Дуйсбурзького, хроніку Енея Сільвіо Пікколоміні (папи римського Пія II), «Записки про Московію» (видання 1549, 1551, 1556 рр.) австрійського дипломата й мандрівника Сигізмунда Герберштайна, латиномовну Угорську хроніку XV ст., «Меркурій Галло-Бельгійський» (фундаментальне видання, яке формувалося з тогочасних газет і «летючих листків» та давало достатньо повне уявлення про події в Європі XVI–XVII ст.), твір мемуарного характеру німця Альберта Шліхтінга, працю теолога Конрада Склузенського та ін. Особливо значним був вплив на Гваньїні творів Кромера, причому не тільки його хроніки, а й малознаної книги «Польща, або Про розташування, населення, звичаї, уряди і публічні справи Корони Польської дві книги» (66). Гваньїні використав вже розроблену Кромером схему історико-географічного опису Польщі, а також приклав її до опису інших країн. Оскільки твори обох хроністів близькі між собою і текстуально, Гваньїні часом тільки модернізував використану інформацію. Так, Кромер цитує конституцію сейму 1569 р., у котрій названі найвищі урядовці (світські й духовні) Польщі; Гваньїні ж робить те саме, тільки вносить незначні корективи, виходячи з реалій уже 1611 р., а не 1569 р. Крім того, він додав список найвищих сановників ВКЛ (67).

У скандинавській книзі хроніки Гваньїні цитує уривок з поетичного польського твору «Дороговказ універсального католицького костьолу...», де згадуються відомі в середньовічній Італії війни між гвельфами та гібелінами, війни Габсбургів за Італію, династичні війни, зокрема роду Сфорца, тощо. З усіх цих джерел – звичайно, скорочуючи і редагуючи текст,– Гваньїні компілював стислий історико-географічний опис конкретного народу чи регіону. Рівень критицизму Гваньїні до використаних ним джерел не варто, однак, переоцінювати. Так, наприклад, у шостій книзі хроніки, він вміщує неправильні, навіть фантастичні уявлення європейців про далекі краї, морські глибини, тваринний світ, пише про фантастичних морських тварин та риб, йдучи, очевидно, за шведським географом та істориком Олафом Магнусом, котрий згадував про фантастичних саламандр, а в описі о. Тилен, напевно, відбився відомий міф про Атлантиду. У 8-й книзі Гваньїні припустився двох грубих помилок, котрі були типовими і пояснюються рівнем тогочасних історичних знань. Насамперед під «татарами» Гваньїні розумів усіх кочівників Євразії. У компанію до «татар» його твору потрапили не тільки тюрки, а й калмики, черкеси, абхази та ряд інших, мови яких не мають нічого спільного з тюркськими, не кажучи вже про татарську. Крім того, Гваньїні у прагненні віднайти коріння татар дійшов до античних, навіть біблійних часів і безпідставно пов'язав татар і тюрків Південної України зі скіфами та сарматами, котрі тут мали колись свою державність. Цитування з Овідія не прояснили, а затемнили питання про генезис татар, бо свідчення античного автора про сарматів та гетів аж ніяк не можна було прикладати до кочівників-тюрків пізнішого часу, деякі з яких (ногайці) прикочували в Південну Україну тільки в

середині XVI ст. Помилки Гваньїні часом були поглиблені Пашковським. Останній правильно вгадав у Овідія згадки про Дніпро, Дністер, Дунай, але розшифрування інших гідронімів (Горинь, Стир) було неправильним.

Хроніст перемежовував інформацію писемних джерел зі свідченнями очевидців, зрідка додаючи свої власні спостереження, наприклад дані про перебіг австро-турецької війни 1593–1606 рр. Це стосується також опису давніх язичницьких обрядів у пруссів, литовців і латишів у XVI ст. (див. розділ «Про старе литовське ідолопоклонство» литовської книги хроніки). Були використані й деякі писемні джерела, котрі не дійшли до нашого часу. Це забезпечило додаткову цінність хроніки як історичного джерела. Попри всю компілятивність хроніки, у ній міститься ряд важливих і оригінальних фактів. Задля прикладу зупинимося тільки на московській книзі твору Гваньїні, у котрій міститься опис історії Московської держави з давніх часів до 1611 р.

Ця книга складається з короткої передмови від 24.11.1611 р. з присвятою канцлеру Великого князівства Литовського Льву (Леону) Сапізі та чотирьох частин. У першій частині московської книги хроніки міститься історико-географічний опис Московії, у другій – розповідь про особливості православної віри з католицької точки зору, у третій – про побут і звичаї московитів, у четвертій – опис тиранії Івана IV.

У своїй передмові-присваті Гваньїні пояснює свій намір перевидання хроніки власним коштом, розвиває улюблену тезу про історію як вчительку життя, підкреслює виховне значення історії, посилається на античних мислителів – знаменитого оратора Марка Тулія Цицерона (106–43 рр. до н. е.) та письменника-комедіографа Тіта Плавта (бл. 250–184 рр. до н. е.).

А. Каппелер правильно встановив два основних джерела московської книги хроніки Гваньїні – твори Сигізмунда Герберштайна (на це вказували ще М. Карамзін, Ф. Аделунг та ін.) й Альберта Шліхтінга, звернувши особливу увагу на добу опричнини (68). Г. Козлова підтвердила цей факт, але не конкретизувала, що саме і як використав автор «Хроніки європейської Сарматії». Тому варто внести певні уточнення на основі наших власних спостережень. Отже, перші три частини московської книги хроніки Гваньїні – це скорочений переказ твору Герберштайна. Інші джерела (польські хроніки Марціна Бєльського, Бернарда Ваповського, Марціна Кромера, твір німецького хроніста Альберта Кранція), на які, до речі, посилається часом Гваньїні, тут були використані лише в окремих випадках, та й то через посередництво попередніх книг своєї хроніки, в першу чергу польської та литовської. Були перенесені в хроніку Гваньїні також деякі малюнки й карти, що їх уперше навів Герберштайн на сторінках свого твору (карта Східної Європи та Московії і варіант портрета великого князя московського Василя III були взяті Гваньїні з базельського видання твору Герберштайна 1556 р.). У Герберштайна Гваньїні запозичив і опис саамі (лопарів, лапландців – «ляпонів») у VI книзі, опис західносибірської Югри (Угри) – прабатьківщини угорців у IX–X книзі. Однак твердження Г. Козлової про використання Гваньїні під час написання московської книги донесень італійських авторів Амброджо Контаріні та Альберто Кампензе (69) навряд чи відповідають дійсності. Принаймні якихось суттєвих доповнень, запозичених із творів згаданих авторів, у хроніці Гваньїні немає. При написанні IV частини московської книги Гваньїні використав уже інші джерела, насамперед твір померанського німця Альберта Шліхтінга «De moribus et

imperandi crudalitate Basilii Moschoviae». Шліхтінг потрапив у московський полон після падіння Озерища в листопаді 1564 р., кілька років жив при Івані IV як слуга придворного лікаря – італійця Арнольда Лензея. Після втечі з Москви восени 1570 р. він опинився в Речі Посполитій, де йому король Сигізмунд Август надав у власність село у Жмуді. Сенсаційні свідчення Шліхтінга були скеровані в Апостольську столицю, але залишалися невідомими широкому колу європейської громадськості, доки їм не дав друге життя Гваньїні, який майже повністю вмістив їх на сторінках «Хроніки європейської Сарматії». При цьому Гваньїні використав і анонімну польськомовну переробку твору Шліхтінга під назвою «Справа великого князя московського» (70). Йому були відомі також твори папського посла до Московії у др. пол. XVI ст. Антонія Поссевіні. Судячи з усього, Гваньїні був знайомий з утікачем на Україну з Московії – князем Андрієм Курбським, тому деякі звістки хроніки та «Історії про великого князя московського» Андрія Курбського близькі між собою. Г. Козлова вказує також на цікавий збіг деяких даних Гваньїні із записками німців-опричників Генріха Штадена, Елерта Крузе та Йоганна Таубе (71).

Гваньїні, на нашу думку, використав також свідчення очевидців, насамперед тих вояків Речі Посполитої, які побували в Московії, потрапивши в полон («свідчення одного великого мужа... котрий... був довго у них у в'язниці»), або під час Смути (Павло Пальчовський; поет, ім'я якого заховано під псевдонімом C. P. (S. R.)), дуже рідко – власні враження. Можливо, дещо було включено в хроніку з ініціативи її перекладача польською Марціна Пашковського, але Гваньїні підкреслює, що це його власний твір, отже, Пашковський тут виступає як автор окремих віршів-присвят і перекладач.

Відзначимо, що разюча подібність тексту трьох книг московської книги хроніки до твору Герберштайна, про що докладніше йтиметься в коментарі, засвідчує, що Гваньїні був компілятором, хоч і вправним. Списані ним у Герберштайна фрагменти були краще систематизовані, з них він зміг вибрати справді найважливіше, зняв будь-які вказівки в тексті, що могли б видати справжнього автора історико-географічного опису Московії, добре відредагував текст з літературного боку. В результаті зменшилося значення цих фрагментів як історичних джерел, зате вони стали легше читатися, сприяли широкій популярності твору Гваньїні як підручника з історії та географії Європи.

Така залежність Гваньїні від Герберштайна є ще одним важливим доказом того, що звинувачення у плагіаті, які висував проти нього Мацей Стрийковський, можуть стосуватися тільки перших трьох книг твору (польської, литовської та руської). Якщо припустити, що Гваньїні вкрав і цю частину твору Стрийковського, тоді сам Стрийковський опинився б у ролі плагіатора стосовно твору Герберштайна. До того ж хроніка Стрийковського з'явилася 1582 р., а в московській книзі твору Гваньїні бачимо низку сюжетів, які стосуються пізнішого періоду (1583–1611).

Можна тільки дивуватися тому, що Гваньїні – активний учасник Лівонської війни, який 18 років прожив у православній Білорусі, волів з чужих слів, а не з власних вражень описувати, наприклад, православну віру і Православну Церкву. Якщо він і додає щось від себе в перших трьох частинах московської книги хроніки, то це звичайно або амплiфікації, або ж незначні деталі. Дуже рідко трапляються більші оригінальні фрагменти. Це насамперед етнографічна замальовка щодо способу розлучення у простолюду, а також опис він-

чання у православному храмі (у розділі «Про московські шлюби»), частина опису воєнної тактики московитів (детальніше про це див. у коментарях) (72). Наприкінці третьої частини книги вміщено розділ «Як московити зберігають взаємну любов одне до одного». Тут Гваньїні в публіцистичному дусі висміював дикість та підступність московитів, котрі, «вважай, нічого щирого не мають в собі... один на другого бреше як на пса без сорому» і т. д. Тут же він умістив для прикладу історію про братів Оболенських, яка за своїм змістом більше пасує четвертій частині книги й, видно, ґрунтувалася на тих самих джерелах про царювання Івана IV.

Незначні додатки Гваньїні часом мають виразне публіцистичне спрямування. У такому самому дусі, ще й гострішому, було написано і закінчення московської книги хроніки (с. 81–113), де, врешті, Гваньїні виступає не як компілятор, а як автор оригінального твору, який чітко висловлює свої політичні погляди. Це закінчення пронизане духом ненависті до Московії та «змійїного народу» – московитів, яких Гваньїні описує як «блядинців», як зрадливих, хитрих, брехливих і диких боягузів та ксенофобів («пройдисвіти, злостиві... невірні, безсоромні, бундючні, жадібні, бридкі, немилосердні, ненависні, мерзенні, огидні, чинять гріхи такі паскудні, про які соромно писати»), гідним яких є їхній правитель-тиран («бридка московська бестія, котра смердить часником, цибулею, горілкою, потом, ніби здохлий кілька днів тому пес, а руки має постійно опоганені кров'ю своїх підданих»). На думку Гваньїні, тиранство притуплює дух народу, робить його нездатним до героїчних вчинків. На підтвердження цього він наводить низку історичних прикладів, подає сатиричний образ московських вояків, які їдуть на війну гірше спорядженими, ніж польський селянин, що їде на ярмарок; які помирають зі страху, побачивши в полі рицаря Речі Посполитої. Щоб ще яскравіше продемонструвати цей контраст, хроніст всіляко возвеличує вояків Польсько-Литовської держави, наводить справжній панегірик на честь їхніх подвигів. У полемічному запалі Гваньїні перебільшує, особливо там, де з позицій ревного католика береться судити про переваги католицизму над православ'ям і навіть вдається до лайливих антиправославних випадів. Оцінюючи московитів як вояків, він також певною мірою суперечить сам собі, бо вище знаходив деякі позитивні моменти у їхній військовій майстерності; крім того, Гваньїні був прихильником якогось союзу між Річчю Посполитою та Московською державою, скерованого проти мусульманської агресії.

Оскільки Гваньїні знайшов у Речі Посполитій свою другу батьківщину, зі зброєю в руках воював проти Московії в Лівонській війні, то, природно, не мав ніяких симпатій до ворога, тим більше, що в той час на московському престолі сидів один з найбільших у світі тиранів. Тому попри всю його упередженість низка зауважень щодо Московської держави, її правителів та московитів взагалі є достатньо об'єктивними. Азіатська деспотія, кривава вакханалія опричнини, дикість і агресивність московитів майже одноголосно відзначалися іноземцями в XVI–XVII ст., і Гваньїні тут не був винятком. У деяких випадках він навіть підсилює критицизм Герберштайна і додає від себе колоритні деталі. Так, описуючи обід московитів під час військового походу, Гваньїні доповнив текст Герберштайна такими словами: «...(московити) хлебчуть, п'ють як свині, чим і вдовольняються на цей час» (с. 37). Трохи нижче Гваньїні додав уже цілий абзац, що починається зі слів: «Коли (московити) мають зійтися з ворогом, то по-

кладаються більше на кількість, ніж на мужність своїх вояків...» і т. д. Характерним є підкреслення того, що особливо успішно воюють проти московитів «поляки та литва» (с. 37–38). Ця думка буде значно повніше розкрита при описі подій Смути, зокрема повстання в Москві 1606 р., внаслідок якого було вбито Лжедимитрія I.

Четверта частина московської книги хроніки писалася Гваньїні, як уже говорилося, переважно на основі твору очевидця опричнини Альберта Шліхтінга. Але закінчення четвертої частини, де йдеться про події від смерті Івана IV по 1611 р., писалося на підставі інших джерел, насамперед з особисто побаченого (наприклад, приїзд Афанасія Власьєва – свата Лжедимитрія I до Кракова), а також різноманітних чуток, свідчень утікачів та перебіжчиків, іноземних газет, інформації від дипломатів тощо. Тут легко можна знайти помилкові твердження Гваньїні, плутанину в хронології та іменах і т. ін. Однак саме ця частина московської книги становить найбільшу вартість, отже невипадково її видавали окремою книгою, в тому числі у німецькому та чеському перекладах, ще у 1582–1590 рр. Справа не так у ряді її цілком достовірних оригінальних свідчень (їхню цінність визнають навіть російські історики), в унікальних портретах Лжедимитрія I, Марини Мнішек, Афанасія Власьєва, Василя Шуйського, як у тому, що в ній було систематизовано значну інформацію інших джерел про криваву опричнину царя Івана, отже, вона має велику цінність як історіографічна пам'ятка. Хоча в російській історіографії присутні прихильники достатньо критичного погляду на діяльність Івана IV, вони завжди були в меншості. Оскільки ж Іван Грозний був улюбленим (поряд з Петром I) російським монархом Сталіна, то сталінський погляд на царя-садиста в тій чи іншій формі був домінуючим у радянські часи, особливо в 30–50-х роках XX ст. Російська історіографія, як дореволюційна, так і радянська й сучасна, добре просякнута імперською, великодержавною, а в крайніх формах навіть джингоїстською ідеологією, тому на перший план, як і в оцінці діяльності Петра I чи Сталіна, висувалися моменти, пов'язані із завоюваннями чужих земель, причому політика Москви чи Петербурга апологетизувалася, й, навпаки, відверто замовчувалися або ж оголошувалися «клеветой» кричущі факти нищення людей, не тільки в зарубіжжі, а й своїх; нищення пам'яток матеріальної та духовної культури. Гваньїні, як і інші тогочасні мемуаристи та хроністи (Шліхтінг, Штаден, Таубе, Крузе та ін.), проливає світло на цю сторінку історії Московської держави, руйнує міф про її нібито культуртрегерство, особливо щодо українського й білоруського народів.

Хроніка Гваньїні є важливою пам'яткою історичної думки, і в такому вигляді вона цінніша, ніж просто зібрання оригінальних історичних фактів. Невипадково хроніка мала надзвичайно велику популярність у наших предків. Вона була написана легко, доступно, цікаво, містила чимало малюнків, планів, карт і тому стала неоціненним для свого часу посібником для вивчення історії та географії народів та країн Центрально-Східної Європи, а також їхніх сусідів (Московська держава, Османська імперія, Скандинавія).

Твір Гваньїні не втратив своєї актуальності нині. Досить вказати на його четверту книгу, де розповідається про історію Пруссії. Адже в українській історіографії до сьогодні не існує жодної (!) праці, присвяченої Пруссії! У радянській історіографії про Пруссію, велику європейську державу, або нічого не писали, або писали тільки погане. Держава, навколо

якої у XIX ст. об'єдналася після століть роздробленості Німеччина, держава, яка дала зразок економічного процвітання, яка уславилася знаменитим Кенігсберзьким університетом і дала світу Іммануїла Канта, змальовувалася виключно чорними фарбами. Причина цього полягає у прагненні керівництва СРСР ідеологічно легітимізувати анексію Східної Пруссії після Другої світової війни (північну частину Східної Пруссії приєднали до Росії під назвою Калінінградської області, звідти були виселені всі німці, а населені пункти були перейменовані). У дусі сталінських настанов Пруссія була оголошена осередком мілітаризму й агресії (і тільки так!), в один ряд ставилися і нацисти, і німецьке, та власне прусське населення регіону починаючи з XII ст.!

Хроніка О. Гваньїні у виданні 1611 р. складається з 9, фактично з 10 книг. Оскільки ця публікація є останнім прижиттєвим авторським виданням і до того ж найповнішим, то його й було покладено в основу пропонованого перекладу українською мовою. Враховано й те, що видання 1611 р. було найпопулярнішим в Україні та Білорусі, саме його найчастіше використовували вітчизняні літописці та історики. Ми послуговувалися головним чином ксерокопією незбереженого примірника хроніки та мікрофільмом її польської (I) книги, який зберігається у фонді 739 ЦДІА України у Києві під сигнатурою оп. 1, спр. № 25, також обома примірниками з відділу стародруків Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського у Києві.

Зазначимо насамкінець, що ми обмежилися мінімальним необхідним коментарем. Дати детальніший коментар було б складно з огляду на обмежений обсяг видання і компілятивний характер хроніки. Так, Гваньїні у московській книзі свого твору спирався значною мірою на «Записки про Московію» С. Герберштайна, звістки якого вже ґрунтовно прокоментовані публікаторами пам'ятки. Тому ми звертали увагу на відмінності хроніки Гваньїні від твору Герберштайна. Аналогічно і з іншими книгами цієї хроніки.

Весь текст хроніки Гваньїні перекладено українською о. Юрієм Мициком. У перекладі першої половини другої та третьої книг брав участь також доцент Олег Дячок. Латиномовні фрагменти твору (кн. I–II, IV–X) переклав українською Олександр Кислюк, а книги III – доцент Володимир Литвинов, окремі фрагменти – доцент Наталя Пухальська та професор, доктор історичних наук Наталя Яковенко.

Висловлюємо подяку за дружні поради доктору історичних наук, професору Миколі Ковальському; доктору історичних наук Віктору Брехуненку; кандидату історичних наук Маргариті Шамрай; за допомогу у виготовленні мікрофільму з польської книги хроніки О. Гваньїні – доктору історичних наук, професору Геннадію Боряку та директору ЦДІА України у Києві кандидату історичних наук Ользі Музичук; за допомогу в комп'ютерному наборі тексту – студенту Івану Овчинникову і молодшому археографу ІУА НАНУ Інні Тарасенко. Насамкінець щиро дякую за фінансову підтримку цього видання Польському Інституту книги, Міжнародному благодійному фонду відродження Києво-Могилянської академії, а також о. Івану Никифоруку (Едмонтон, Канада) та Володимиру Микитчуку (Дніпропетровськ, Україна).

Сподіваємося, що український переклад хроніки Гваньїні – важливого історичного джерела та пам'ятки європейської історіографії XVI–XVII ст. – зробить її значно доступнішою, стане в пригоді не тільки науковцям, а й широкому читацькому загалу.

ПРИМІТКИ

1) *Orgelbrand S.* Encyklopedia powszechna.– Warszawa, 1900.– T. 6; Wielka encyklopedia powszechna ilustrowana.– Warszawa, 1901.– T. 17; *Budka W.* Gwagnin // Polski Slownik Biograficzny.– Wroclaw – Kraków – Warszawa, 1960.– T. IX/1.– Zeszyt. 40.– S. 202–204. Були згадки про Гваньїні в українській історіографії. Див.: *Антонович В.* Лекції з джерелознавства.– Острог; Нью-Йорк, 2003.– С. 73 та ін.
2) *Wyrobisz A.* Aleksander Gwagnin i cudzoziemscy fachowcy w hutach szkla w Polsce w XVII i XVIII wieku // Przeglad Historyczny.– Warszawa, 1967.– T. LVIII.– Zesz. 4.– S. 679–682.
3) *Cipolla C.* Un Italiano nella Polonia e nella Svezia tra il XVI e il XVII secollo. Notizie biografiche // Miscellanea di storia Italiana.– Torino, 1887.– T. XXVI.– P. 643–657 (97–110).
4) *Gassencamp R.* Neue Urkunden über den Aufenthalt des Alessandro Guagnini und seiner Familie in Polen / Zeitschrift der Historischen Gesellschaft für die Provinz Posen.– Posen, 1888.– Bd. 4.– P. 290–292.
5) *Чистякова Е. В.* «Скифская история» А. И. Лызлова и труды польских историков XV–XVII в. // Труды отдела древнерусской литературы.– М.–Л., 1963.– Т. XIX.
6) *Ковальский Н. П.* Записки современников как источников по истории Украины второй половины XVI столетия // Некоторые проблемы социально-экономического развития УССР.– Днепропетровск, 1971.– Вып. 2.– С. 122–123.
7) *Дячок О. О.* «Хроніка європейської Сарматії» Алессандро Гваньїні як джерело з історії України XV–XVII ст.: Автореф. ... дис. канд. іст. наук.– Дніпропетровськ, 1992; *Дячок О. О.* Використання «Хроніки європейської Сарматії» як джерела українськими авторами XVII–XVIII ст. // Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України.– Дніпропетровськ, 2003.– С. 224–241.
8) *Князьков Ю. П.* Украинский хронограф как источник по отечественной истории: Автореф. ... дис. канд. ист. наук.– М., 1984.
9) Нами вже були видані книги 3, 5, 6 і 8, 9(10), частково 1 хроніки Гваньїні, де йшлося відповідно про історію Русі-України; «Інфляндії», тобто Латвії та Естонії; «Німеччини» й Скандинавії; «Татарії», Угорщини, Греції, Молдавії, країн Близького та Середнього Сходу, переважно Османської імперії, Польщі. Див.: *Мицик Ю.* Опис України у хроніці Олександра Гваньїні // Всесвіт.– 2000.– № 11–12.– С. 116–158; *Мицик Ю.* Опис Естонії та Латвії в хроніці О. Гваньїні // Український археографічний щорічник (далі – УАЩ).– К., 2001.– Вип. 5/6.– С. 264–305; *Мицик Ю. А.* Опис Німеччини і скандинавських країн у хроніці О. Гваньїні // Гуманітарний журнал.– Дніпропетровськ, 2000.– Літо–осінь.– С. 181–210; *Гваньїні О.* «Хроніка про Татарську землю».– Запоріжжя, 2000; *Мицик Ю. А.* Опис Угорщини в хроніці Олександра Гваньїні // УАЩ.– К.– Нью-Йорк, 2002.– Т. 10 (7).– С. 307–339; *Гваньїні О.* Хроніка європейської Сарматії (молдавська і турецька частини).– Запоріжжя, 2003.– Вип. 10; *Мицик Ю.* Опис Греції у хроніці О. Гваньїні // Історичний журнал.– 2003.– № 4–5.– С. 102–117; *Мицик Ю.* Історико-географічний опис Польщі у хроніці О. Гваньїні // Історичний журнал.– 2004.– № 4 (10).– С. 73–88; Опис молдавського походу козаків 1574 р. в хроніці О. Гваньїні // Гуманітарний журнал.– 2005.– Осінь.– № 4 (20).– С. 133–140; *Мицик Ю.* Опис Московської держави у хроніці О. Гваньїні // Історичний журнал.– 2005.– № 6.– С. 98–115; 2006.– № 1.– С. 86–96; № 2.– С. 117–119; № 3.– С. 114–115; № 4.– С. 108–117.

10) *Дячок О.* Хроніст Алессандро Гваньїні // УАЩ.– К.– Нью-Йорк, 2004.– Вип. 8/9.– С. 299.
11) *Д'Амато Д.* Сочинения итальянцев о России конца XV–XVI веков как исторический источник: Автореф. ... дис. канд. ист. наук.– М., 1993.
12) *Купранець О.* Походження назви «Русь» в «Хроніці Руської землі» Олександра Гванінуса з 1611 року.– Рим – Торонто, 1977.
13) Enciklopedia Italiani.– Roma, 1949.– T. XVIII.– P. 8; *Bayle P.* Dictionnare historique et critique.– Genevo, 1969.– T. VII.– P. 299–300; Dizionario biografico degli Italiani.– Roma, 2003.– P. 90–91; *Дячок О. О.* Хроніст Алессандро Гваньїні // УАЩ.– К. – Нью-Йорк, 2004.– Вип. 8/9.– С. 309.
14) Вперше припущення про перебування Гваньїні на Україні висунув М. П. Ковальський (*Ковальский Н. П.* Известия по истории и географии Украины XVI века в «Хронике Сарматии Европейской» Александра Гваньини // Некоторые проблемы отечественной историографии и источниковедения.– Днепропетровск, 1972.– С. 107–128).
15) *Wiszniewski M.* Historia literatury polskiej.– T. 7.– S. 533.
16) *Дячок О.* Хроніст...– С. 299.
17) *Тюменцев И. О.* «Дневник Яна Сапеги 1608–1611 гг.» как исторический источник // Россия от Ивана Грозного до Петра Великого.– СПб.– К., 1993.– С. 36.
18) *Дячок О.* Хроніст...– С. 315.
19) *Дячок О. О.* Археографія видань твору А. Гваньїні та фрагментів з нього // Дніпропетровський історико-археографічний збірник.– Дніпропетровськ, 2001.– С. 302.
20) Літературу з цього питання уважно проаналізував О. О. Дячок у статті: Проблема авторства «Опису європейської Сарматії» в історіографії // Осягнення історії. Збірник наукових праць на пошану професора Миколи Павловича Ковальського з нагоди 70-річчя.– Острог – Нью-Йорк, 1999.– С. 251–262. Нині цю проблему розглянув польський історик Ян Юркевич, який на міжнародній конференції у Вільнюсі (7–9.04.2005) виступив з доповіддю «Гваньїні чи Стрийковський? Кілька зауваг до дискусії над авторством "Sarmatiae Europeae Descriptio" (1578)».
21) *Stryjkowski M.* Kronika polska, litewska, żmódzka i wszystkiej Rusi.– Królewiec, 1582. Під такою назвою ця хроніка була перевидана двотомником у Варшаві у 1846 р., і з того часу не робилося спроб академічного видання її оригінального тексту.
22) *Stryjkowski M.* O początkach, wywodach, dzielnościach, sprawach rycerskich i domowych sławnego narodu litewskiego, żemoidskiego i ruskiego, przedtym nigdy od żadnego ani kuszone, ani opisane, z natchnienia Bożego a uprzejmie pilnego doświadczenia.– Warszawa, 1978.
23) *Дячок О.* Хроніка...– С. 318.
24) *Дячок О.* Хроніка...– С. 317; *Дячок О. О.* Археографія...– С. 307.
25) Повніше історію видань хроніки Гваньїні або її частин див. у статті: *Дячок О. О.* Археографія...– С. 304.
26) Примірник цього збірника зберігається у відділі стародруків Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського під сигнатурою ІН-18.
27) *Дячок О. О.* Археографія...– С. 304.
28) На жаль, зник примірник, що зберігався в Інституті літератури НАН України, ксерокопію з якого було нами використано при перекладі хроніки. Ми спиралися також на примірник, котрий зберігається у відділі стародруків Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського у Києві під сигнатурою ІН-545, який має все ж певні дефекти (брак передмови насамперед). Інший примірник цього

відділу (ІН-87-а) є неповним, оскільки у ньому відсутня книга 9–10, значні фрагменти кн. 1 тощо. Там же можна знайти і перевидання цього твору, здійснене у XVIII ст. польським просвітителем Францішком Богомольцем (сигнатура ІН-87); італійський переклад хроніки зі збірника Рамузіо (ІН-18) і латиномовне видання 1578 р. (ІН-273). Крім того, ще два примірники видання 1611 р. зберігаються у ЦДІА України у Києві: Ф. 739.– Оп. 1.– № 25; Ф. 257.– Оп. 1.– № 127, причому перший з них був використаний нами безпосередньо, особливо передмова та польська частина. Див.: Каталог стародруків Центрального державного історичного архіву в м. Києві.– К., 1999.– С. 33–34. Примірники видання 1611 р. є і в наукових бібліотеках Львова, наприклад у бібліотеці Львівського ун-ту під сигнатурою 42040III.

29) Ця книга починається як дев'ята, але при переході до угорської її частини нумерацію змінено з IX на X.

30) *Wiszniewski M.* Historya literatury polskiej.– Kraków, 1845.– T. VII.– S. 534–535; *Ułewicz T.* Sarmacja. Studium z problematyki słowiańskiej XV i XVI w.– Kraków, 1950.– S. 118.

31) *Bielski M.* Kronika wszystkiego świata.– Kraków, 1564; Ikones książąt i królów polskich ks. Jana Głuchowskiego.– Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk, 1979. Див. також: *Bielski M.* O Skanderbegu Macedonie albańskim książęciu.– Warszawa, 1961.

32) *Дячок О.* Археографія...– С. 306.

33) *Gwagnin* A. Kronika....– Kraków, 1611.– S. 98, 104, 125; Ikones...– S. 83, 85, 93.

34) На факт цього запозичення першим вказав М. Грушевський. Він же відзначив, що оповідання Густинського літопису про початок козацтва було складено на підставі обох оповідань – і Бєльського, і Гваньїні (*Грушевський М. С.* Історія України-Руси.– К., 1995.– Т. 7.– С. 68, 563–564.).

35) *Дячок О. О.* Археографія...– С. 307.

36) «Великая хроника» о Польше, Руси и их соседях XI–XIII вв.– М., 1987.

37) *Cynarski S.* Sarmatyzm – ideologia i styl zycia // Polska XVII wieku. Państwo – społeczeństwo – kultura– Warszawa, 1977.– S. 248–253.

38) *Дячок О. О.* Археографія...– С. 308–310.

39) *Борщак І.* Україна в літературі Західної Європи.– К., 2000.– С. 82.

40) *Лимонов Ю. А.* Культурные связи России с европейскими странами в XV–XVII веках.– Л., 1978.– С. 200–208, 230.

41) *Spieralski Z.* Kampania Obertyńska 1531 roku.– Warszawa, 1962.– S. 8–9.

42) *Starowolski S.* Polska albo opisanie położenia Królestwa Polskiego.– Kraków, 1976.

43) Zbiór dziejopisów polskich.– Warszawa, 1768.– T. 4; Богомолець опублікував з деякими скороченнями видання хроніки 1611 р., але без малюнків та коментарів. Так само вчинив Туровський, який обмежився публікацією тільки трьох перших частин твору Гваньїні: Z kroniki Sarmacyi Europskiej Alexandra Gwagnina z Werony.– Kraków, 1860.

44) *Guagnini A.* Vita despothi principis Moldaviae.– Bucurest, 1938.

45) *Гваньини А.* Описание Московии.– М., 1997. Московська книга хроніки Гваньїні перевидавалася в Росії і латиною (А. Старчевський), і в російських перекладах повністю або частково (І. Царський, В. Пассек, М. П. Алексєєв та ін.).

46) «Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей» (К., 1874) та «Витебская старина» (Витебск, 1885.– Т. 4). Останнє було підготовлене відомим білоруським археографом А. Сапуновим.

47) «Хроніка землі Руської (Української).– Едмонтон, 1969.

49) Див.: *Дячок О. А.* Анализ рукописных переводов «Хроники Европейской Сарматии» А. Гваньини на русский и украинский языки // Исследования по историо-

графии и источниковедению отечественной истории XVI–XX вв.– Днепропетровск, 1990.– С. 19–31; *Жикин Н. П.* Краткие сведения о рукописях Центральной научной библиотеки Харьковского государственного университета им. А. М. Горького // Труды отдела древнерусской литературы.– М.–Л., 1953.– Т. IX.– С. 472.– № 60. Під сигнатурою 194/С. там зберігається, зокрема, переклад татарської, московської, литовської і польської книг хроніки Гваньїні видання 1611 р.

49) Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського. Інститут рукопису.– № ІН-545.

50) ЦДІА України у Києві: Ф. 739.– Оп. 1.– № 25; Ф. 257.– Оп. 1.– № 127. Понад 20 примірників різних видань хроніки Гваньїні ми виявили тільки у трьох бібліотеках Варшави (Національна бібліотека; Бібліотека Варшавського університету) і Кракова (Бібліотека Чарторийських).

51) *Kappeler A.* Ivan Groznyj im Spiegel der ausländischen Drückschriften seiner Zeit. Ein Beitrag zur Geschichte des westlichen Russlandbildes.– Frankfurt-am-Mein, 1972.– S. 54.

52) Бібліотека Академії наук у Петербурзі.– Відділ рукописів.– № 4.7.25.– Арк. 334 зв., 362–363. Див. також: Описание рукописного отделения библиотеки Академии наук СССР.– Ленинград, 1930.– Ч. І. Рукописи.– Т. 3.– Вып. 1.– С. 19–20. Цей фрагмент опубліковано нами: *Мицик Ю.* Історія Київської Русі у висвітленні українських літописців XVII ст. Семена Галуговського та Яна Бінвільського // Писемність Київської Русі і становлення української літератури.– К., 1988.– С. 231.

53) З. Копистенський був автором не тільки знаменитої «Палінодії», а й Густинського літопису. Обидві пам'ятки виявляють певну текстуальну залежність від хроніки Гваньїні. Так, в «Палінодії» Гваньїні виступає як беззаперечний авторитет, на який посилається Копистенський для ствердження своєї правоти, як-от: «А як довод того, иж всі митрополитове киевскии от патриархов константинопольских хиротонию брали и тому подлегали, покладаю свідоцтво з "Истории" Александра Гвагвина, кройнікара, хотяй не нашей церкве, которий з літописцев росских написал тыми словы...» (Русская историческая библиотека.– СПб., 1878.– Т. 4.– Памятники полемической литературы в Западной Руси.– С. 1032–1033). Вплив твору Гваньїні на Густинський літопис простежив О. Дячок (*Дячок О. О.* Робота автора Густинського літопису з наративами іноземного походження (на прикладі «Хроніки європейської Сарматії» А. Гваньїні // Дніпропетровський історико-археографічний збірник.– Дніпропетровськ, 1997.– Вип. 1. На пошану професора Миколи Павловича Ковальського.– С. 146–156).

54) *Софонович Ф.* Хроніка з літописців стародавніх.– К., 1992. У вступній статті до публікації тексту «Кройніки» Софоновича нами було простежено вплив на неї твору Гваньїні. Ще більшим був вплив останнього на компіляції Пантелеймона Кохановського «Хронограф» (1681) і «Обширний синопсис руський» (1682), зокрема, до складу «Обширного синопсису...» включено переклад московської книги хроніки Гваньїні 1611 р. видання.

55) Переклад історико-географічного опису Московії з хроніки Гваньїні був здійснений економом Києво-Печерської лаври Пантелеймоном Кохановським і вміщений у складі його «Обширного синопсису руського» (1682 р)., що зберігається у відділі рукописів Державної публічної бібліотеки Росії ім. М. Є. Салтикова-Щедріна у Петербурзі під сигнатурою F.IV.215.

56) Див., наприклад, його книги: «Месія правдивиї» (К., 1669.– Арк. 386 зв.), у котрій є запозичення про події 1598 р., викладені у руській частині хроніки Гваньїні; також «Небо новое».– Львів, 1665.– Арк. 54–55, де є витяги із татарської частини.

57) *Величко С.* Літопис.– К., 1991.– Т. 1.– С. 38, 39, 41. Величка зацікавили в першу чергу звістки Гваньїні про початки козацтва та про короля Владислава II – русина по матері, про утиски русинів-українців з боку Польщі починаючи з 1333 р., тобто з моменту завоювання Казимиром III Галицької держави.
58) *Грушевський М.* Історія української літератури.– К., 1995.– Т. 6.– С. 327.
59) Про це йдеться в нашому коментарі до видання твору Лизлова: *Лызлов А.* Скифская история.– М., 1990. На жаль, наша стаття, присвячена впливу польської історіографії на твір Лизлова, не потрапила до остаточного тексту видання, а стислі дані про запозичення Лизловим з хроніки Гваньїні (із зазначенням конкретних сторінок та аркушів) у виданні потрапили до частини, яку упорядковував А. Богданов, із вказівкою його прізвища (*Лызлов А.* Скифская история...– С. 476).
60) «Оссолінеум» (Вроцлав).– Відділ рукописів.– № 1888 II.
61) Ягеллонська бібліотека (Краків).– Відділ рукописів.– № 3545. Цікаво, що невідомий автор цієї пам'ятки вважав, що не Гваньїні привласнив твір Стрийковського, а навпаки.
62) Див.: Katalog rękopisów. Seria III. Zbiory Biblioteki Ordynacji Zamojskiej.– Warszawa, 1991.– S. 267.– № 915. Про Гваньїні з похвалою писали такі історики XVIII ст., як Й. Бурхард, Ф. О. Мейнеке: Biblioteka Virorum militio.– Lipsiae, 1784.– S. 225–227.
63) *Kappeler A.* Ivan Groznyj...– Frankfurt-am-Mein, 1972.
64) Національна бібліотека України у Києві.– Відділ стародруків.– ІН-397. (*Kromer M.* O sprawach... koronnych polskich.– Kraków, 1611).
65) Кніга жыцій і хадженняу.– Мінск, 1994.– С. 207, 261, 309–310.
66) *Kromer M.* Polska.– Pojezierze – Osztyn, 1977.
67) Там само.– С. 182–185.
68) *Kappeler A.* Ivan Groznyj...– Frankfurt-am-Mein, 1972.
69) *Козлова Г. Г.* Александр Гваньини и его сочинения // *Гваньини А.* Описание Московии.– М., 1997.– С. 7.
70) Див.: *Граля И.* Иван Михайлов Висковатый.– М., 1994.– С. 384–387.
71) *Козлова Г. Г.* Александр Гваньини...– С. 7.
72) Зазначимо також, що Гваньїні вживає слово «москва» для назви і Московської держави, і її столиці, а найчастіше для позначення її народу. Щоб уникнути плутанини, ми переклали слово «москва» (коли це у Гваньїні – народ) словом «московити». Ми лише коротко відзначимо непослідовність і плутанину у вживанні термінів «русь» та похідних від нього («руський», тощо) й «Москва» («московський»). Якщо в інших своїх книгах Гваньїні є більш-менш точним і називає Руссю Україну та Білу Русь, а Московією – Росію, то тут під впливом твору Герберштайна він ці два поняття постійно змішує. Г. Г. Козлова уточнює, що під Білою Руссю Гваньїні має на увазі насамперед Смоленщину.

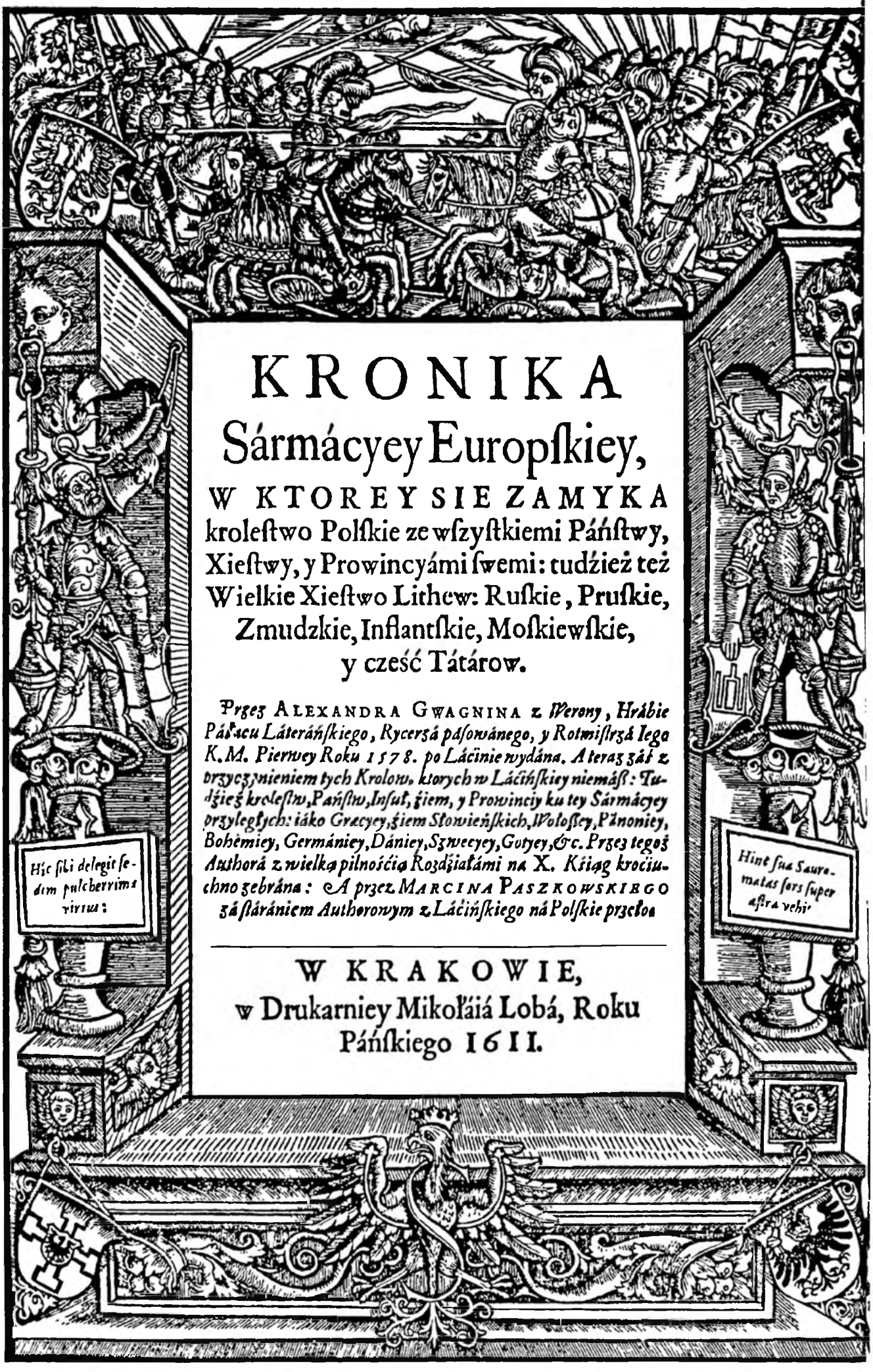

KRONIKA
Sármácyey Europſkiey,
W KTOREY SIE ZAMYKA
kroleſtwo Polſkie ze wſzyſtkiemi Páńſtwy, Xieſtwy, y Prowincyámi ſwemi: tudźież też Wielkie Xieſtwo Lithew: Ruſkie, Pruſkie, Zmudzkie, Inflantſkie, Moſkiewſkie, y cześć Tátárow.

Przez ALEXANDRA GWAGNINA *z Werony, Hrábie Páńſcu Láterańſkiego, Rycerzá páſowánego, y Rotmiſtrzá Iego K.M. Pierwey Roku 1578. po Láćinie wydána. A teraz záś z przyczynieniem tych Krolow, ktorych w Láćińſkiey niemáſz: Tudźież kroleſtw, Páńſtw, Inſuł, ziem, y Prowincij ku tey Sármácyey przyległych: iáko Gracyey, ziem Słowieńſkich, Wołoſzey, Pánoniey, Bohémiey, Germániey, Dániey, Szwecyey, Gotyey, &c. Przez tegoż Authorá z wielką pilnością Rozdźiałámi na X. Kśiąg krociuchno zebrána: A przez* MARCINA PASZKOWSKIEGO *záſtárániem Authorowym z Láćińſkiego ná Polſkie przełoż*

W KRAKOWIE,
w Drukarniey Mikołáiá Lobá, Roku Páńſkiego 1611.

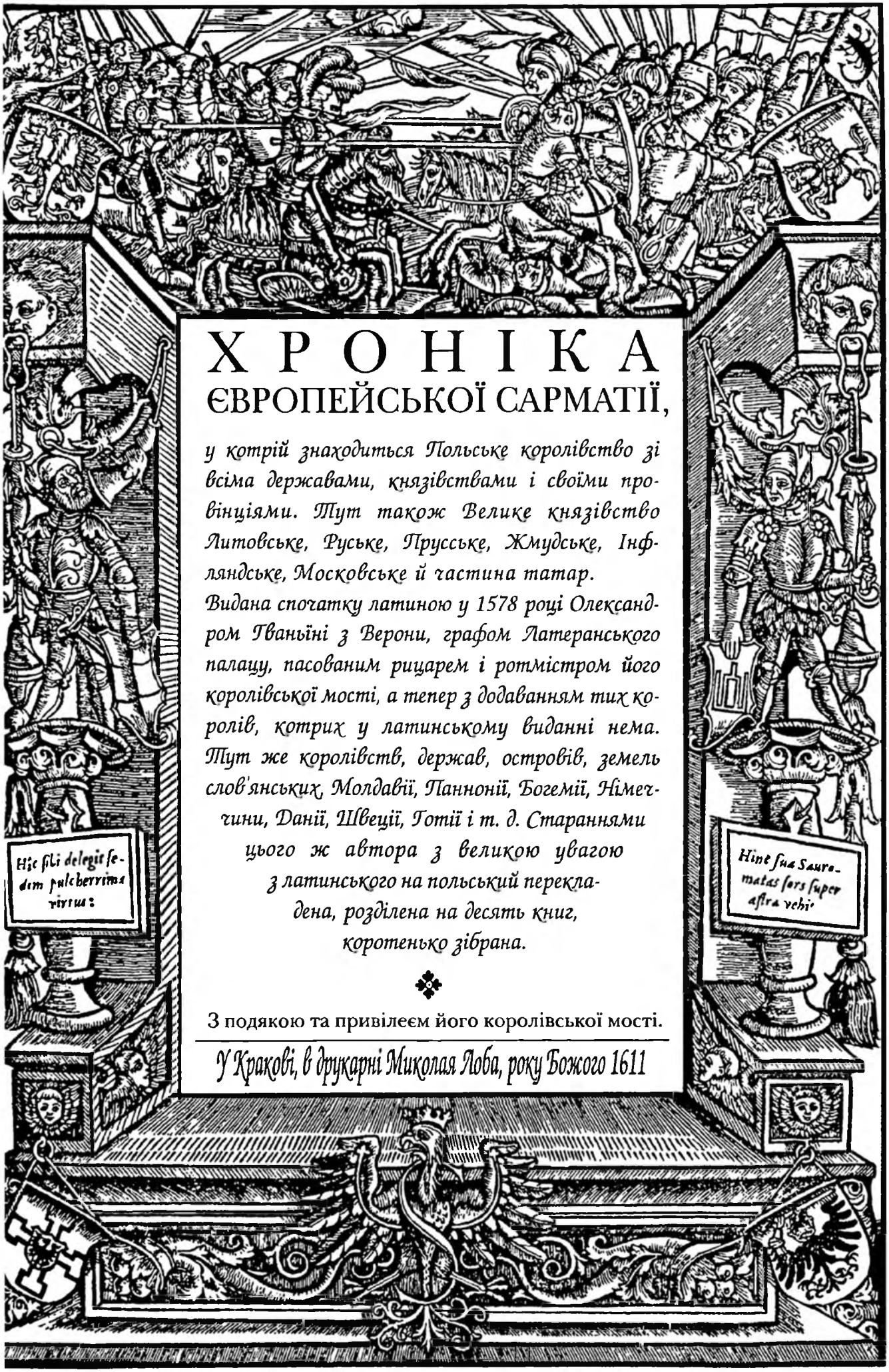

ХРОНІКА
ЄВРОПЕЙСКОЇ САРМАТІЇ,

у котрій знаходиться Польське королівство зі всіма державами, князівствами і своїми провінціями. Тут також Велике князівство Литовське, Руське, Прусське, Жмудське, Інфляндське, Московське й частина татар.

Видана спочатку латиною у 1578 році Олександром Гваньїні з Верони, графом Латеранського палацу, пасованим рицарем і ротмістром його королівської мості, а тепер з додаванням тих королів, котрих у латинському виданні нема. Тут же королівств, держав, островів, земель слов'янських, Молдавії, Паннонії, Богемії, Німеччини, Данії, Швеції, Готії і т. д. Стараннями цього ж автора з великою увагою з латинського на польський перекладена, розділена на десять книг, коротенько зібрана.

З подякою та привілеєм його королівської мості.

У Кракові, в друкарні Миколая Лоба, року Божого 1611

НА ГЕРБ, НАЗВАНИЙ «РАДВАН»

Недалеко були руських князів два війська,
На котрі польські полки випадково натрапили.
Рицаря, що його потім було названо Радван,
Було дано польському війську за ротмістра.
Наші, сказавши «Бог з нами», до русі як помчать
Й величезні руські війська з тріском як роздавлять.
У цьому часі нестатечні помчали в інший бік,
Вони втратили мужнє серце, мужню силу.
Було вбито хорунжого, втратили корогву,
Поляки на різні місця розступилися.
Радван якнайшвидше знайшовшись, корогву з костьолу
Схопив і тут же своє рицарство до купи скликав.
Вони розбили великі ворожі війська
І з щасливою перемогою назад повернулися.
Король з радістю привітав мужнього ротмістра,
Обдарував цим клейнодом його і його нащадків,
Котрі й до цих часів так у своїй славі ходять,
Що їхні коні у поганській крові по коліна бродять. //
(с. 3 передмови)

ЯСНОВЕЛЬМОЖНОМУ ПАНУ ЙОГО МОСТЬ ПАНУ МИКОЛАЄВІ ЗЕБЖИДОВСЬКОМУ ІЗ ЗЕБЖИДОВИЦЬ, ВОЄВОДІ ТА ГЕНЕРАЛОВІ КРАКІВСЬКОМУ, СНЯТИНСЬКОМУ і т. д. СТАРОСТІ, МОЄМУ МОСТИВОМУ ПАНУ І ДОБРОДІЄВІ

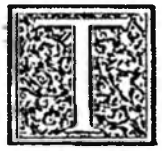 ак довго проживши у цих країнах європейської Сарматії, я все своє старання у справах рицарських обернув до послуг Речі Посполитої коронної, ясновельможний і мостивий пане, ніколи не дбав про власну користь, але про честь власну і Речі Посполитої. А це часто доводив в різних місцях в різних походах проти сусідніх ворогів Корони, як-от: в Інфляндії, у Молдавії, у Московії, особливо тоді, коли Велике князівство Литовське було в тяжкому стані через війни та напади від великого князя московського; там, у Вітебському замку, що розташований біля московського кордону, я протягом 18 років був ротмістром і владу, дану мені, якнайліпше старанно застосовував; я цілком та повністю зберіг свою вірність, а Річ Посполита коронна з цього мала гідність і належне місце. Завдяки великому досвіду я вивчив мову, звичаї, вчинки і права коронні, а про розташування всіх країн європейської Сарматії я пізнав переважно з власного досвіду і побачив його власними очами. Потім, уриваючи трохи часу від постійних Марсових ігор, також і тепер, відпочивши від трудів і звичних штук воєнних, наближаючись до того порту, до котрого кожен з нас повинен прийти, я вирішив залишити по собі якусь пам'ятку синам коронним, різного стану людям, особливо ж рицарським, на знак втіленої любові і значного бажання. Тому я написав коротеньке зібрання справ світу, гідних відомості, вважай, від самого початку цього значного королівства, написав про давню славу, про вчинки та звичаї, про права та вольності, про мужність та діяння, про інші рицарські справи громадян коронних цієї Речі Посполитої. Тут же і про справи та

про розмноження // (**с. 4 передмови**) народів, держав та провінцій, які належать до Польського королівства, врешті про розташування всіх тих країн, котрі містить у собі європейська Сарматія, жовнірським пером старанно задумав розповісти. Отже, я не міг висловити краще, ніж таким чином, любові моєї душі до цієї шляхетної Речі Посполитої. Задля неї я не шкодував не тільки доброї та дієвої любові, не тільки здоров'я, а й життя, вище від якого, крім спасіння душі, нічого немає і не може бути милішого на світі. Я багато в чому залишаюся винним своїй милій вітчизні, яка мене народила на цей прекрасний світ, уже через одне це. Але не менш винним я залишаюся і цій Речі Посполитій, котра мені подала, крім природних дарів, чимало слави, гідності, окраси та заслуги. Вона ж бо мене, прибульця, прийняла до своїх синів, а прийнявши, зберегла, а зберігши, визнала й назвала своїм громадянином; тому я їй винен не менше, ніж своїй батьківщині. І як завжди, так і особливо тепер я свідчу про щиру прихильність і любов до неї своїм коментарем, котрий я назвав європейською Сарматією. Спочатку я видав у світ свою хроніку історії Корони Польської з описом всієї Сарматії латинською мовою у 1578 році, а тепер знову для кращого зрозуміння дав її перекласти польською мовою, додавши чимало нових речей, змінивши те, що вважав потрібним, потом і кров'ю, і задумав видати у світ. А про те, кого б оцей снопик моєї ревної праці мав обрати своїм патроном та меценатом, моя праця, моя робота, то після тривалого роздумування все моє єство схилилося до того, щоб Мінерва моєї довготривалої писанини, яка походить від рицарської людини, повністю й пристойно була офірована й присвячена вашій панській мості, ясновельможний і милостивий пане воєводо; бо п. воєвода і значністю предків, і своїми високо знаменитими чеснотами, і різними послугами Речі Посполитій коронній дуже добре відомий і благословенний всіма станами настільки, що одностайно звучить голос всіх людей про вашу панську мость: Батько Батьківщини. Ваша панська мость слушно зволив отримати це ім'я, з чого кожен легко може побачити, що ваша панська мость, будучи, вважай, найпершим, крім зверхників з духовенства, сенатором у Польщі, постійно зволиш обдумувати те, щоб і честь короля й. м., і польського народу з усією Річчю Посполитою в іноземних людей мали безсмертну славу в майбутніх часах. А щоб турботливість в. п. м. швидше сягнула наміченого кінця, то зволиш докладати зусиль щирим задумом, добрим серцем, бистрим розумом, енергійністю в справах; в. п. мость так зволиш старатися, що ніколи у веселому щасті не знаєш пихи, перемін серця, а за це ще більше хвала в людях. Так в. п. м. зволиш міцно контролювати свої почуття, що ніхто й ніколи не бачив у прекрасній душі в. п. м. виявів жадібності, розпусти, владної жорстокості, урядових амбіцій і, взагалі, жодної похибки в справах, за які можна було б дорікнути. // (**с. 5 передмо-**

ви) Отже, гуманність і сенаторський авторитет так мудро з собою пов'язані, що важко зрозуміти: що ж над чим панує! Я ж займаюсь тут тим, що важко достатньо висловити й описати: але самі справи ясно промовляють та ліпше свідчать про високознамениті чесноти в. п. мості. І взагалі, ваша мость є справжнім паном, але не тому, що маєш багато, але тому, що можеш собі мудро наказувати, так що, вважай, всі, дивлячись на особу в. п. м. і дивуючись таким великим дарам Божим, котрі містяться в ній, радо побудували б вашій панській мості на вічну пам'ять колоси, піраміди, тріумфальну арку. Але оскільки в. п. м. чужинці є профанами в похвалі, то принаймні я, посивілий слуга, уклінно та покірно прошу, щоб оця моя вірна праця, творена в поті чола протягом багатьох років не без клопоту й великих видатків, залишалася під обороною та опікою в. п. м., мого м. пана і добродія, як такого, котрий є генеральним паном всієї цієї Краківської землі, високо й знаменито славного по всіх країнах та провінціях обох Сарматій: бо повно в хроніках, в історіях, в енкоміях та поздоровленнях коронних, вважай, батьківського ставлення в. п. м., мого милостивого пана і добродія, до вітчизни. Однак, ясновельможний та мостивий пане, чеснотливість сама по собі гідна похвали і завжди є найкращою винагородою, то, просячи Господа Бога за довговічне панування в. п. м., мого м. пана і добродія, покірно прошу, щоб ця моя вірна, довга та витратна праця, залишившись під опікою і покровительством в. п. м., принесла самому авторові добродійство та оборону в. панської мості. Бо треба бути подвійно вдячним за добрі і справедливі поради, як свідчить той давній латинський оратор. Після цього прошу, щоб Господь Бог Всемогутній, Єдиний у Святій Трійці, зі Свого Господнього милосердя зволив зберегти і в усьому щедро благословити в. п. мость з милим та значним потомством і з усім преславним родом у доброму здоров'ї, у щасливому пануванні й у всіляких радісних втіхах до честі й до хвали своєї святої, до оздоби і втіхи цієї шляхетної Речі Посполитої.

Цього я від щирого серця зичачи вельможній панській мості, постійні свої послуги милості вельможній панській мості, мого мостивого пана і добродія, якнайстаранніше віддаю.

Дано у Кракові 3 дня серпня 1611 року.

Вельможної панської мості, мого мостивого пана і добродія, всього добра зичливий і найнижчий слуга Олександр Гваньїні, граф Латеранського палацу, командир гвардійської кінноти. // **(с. 6 передмови)**

Чеснотний читачу,
якщо ти будеш дивитися на цей портрет,
знай, що чимало хто схвально відгукнеться, кажучи,
що це воїн, вождь, граф, що він чинив подвиги
і житейські справи, що він шанував
належним чином зброю,
царський двір, муз і Марса.

Август Колюмна // **(с. 7 передмови)**

НА ГЕРБ АВТОРА

Гриф, який воює з сатиром, а до цього дві голови
Орлині, при яких маєш і другого орла.
У кожного з них золота корона над головою;
Маєш також при них звірятко, що його звуть їжаком.
Отже, кожна річ у своєму полі. Що ж вони означають?
Милість королів, своїх панів і цього королівства,
Котрі, бачачи великі справи у цій особі,
З прибульця зробили собі приятеля.
Про це свідчать цих же панів привілеї,
За якими він завжди був доброї надії,
Що його мужність з чеснотою мали бути у своїй ціні,
Що його не могла обминути значна підтримка.
Але якось нещастя справи перемішало,
Так багато взяли інші з того, що йому бути мало.

Кс. С. Г.
з вдячністю і королівським
та імператорським привілеєм// **(с. I)**

АВТОР ДО ЛАСКАВОГО ЧИТАЧА

Поміж європейських країн Сарматія не може бути поставлена нижче від них, ласкавий читачу, і я готовий запропонувати їй мало не перше і найголовніше місце серед усіх інших. Це слушно, бо вона сповнена багатих, зі всім необхідним знаменитих держав, монархій та провінцій. Тому я свою латинську хроніку про цю Сарматію розділив на частини і проминулого 1578 року видав її у світ не без праці, старання та значних зусиль. Однак тепер я дав її перекласти польською мовою, додавши деяких королів, королівства, держави, острови, землі та провінції, що прилягають до цієї Сарматії, і деякі значні й гідні пам'яті дії, яких у латинській хроніці нема; з великим старанням розділив її на 10 книг, змінив деякі речі та задумав її знову видати у світ. Перша книга містить Польське королівство з його державами і провінціями, які славні всьому світу, які цілком та повністю прекрасно й стабільно утрунтовані в християнській вірі; воно стоїть, наче якась найпотужніша вежа для оборони й відсічі іноземних ворожих сил. У другій книзі змальовуються походження й древність князів і народу Великого князівства Литовського. У третій книзі описуються руські, волинські та подільські країни зі своїми державами та воєводствами, що належать до Корони Польської та Великого князівства Литовського. Четверта книга містить опис Прусської землі з усіма провінціями, містами, замками, магістрами і комтурами. У п'ятій книзі йде опис Жмудської та Інфляндської землі. У шостій книзі – опис Швеції, Готії, Данії, Германії, Богемії і т. д. У сьомій – опис Московської землі, у восьмій – татарських орд, у дев'ятій описуються грецькі острови, слов'янські землі, волохи та паннонці. У десятій – інші провінції, котрі прилягають до цієї Сарматії і котрі я не перераховую, бо ти, ласкавий читачу, краще зрозумієш про них із самого читання. Однак цю нашу працю прийми з милістю, хвали Господа Бога і проси Його, щоб сарматські країни, котрі прийняли християнські закон та віру, Господь Бог у цілості зберіг і чим далі, тим більше приумножував їх, боронячи від ворогів. А з цим будь здоровим. Дано у Кракові дня третього серпня року Божого 1611. // (с. II)

ЧАСТИНА І КНИГИ І, у котрій міститься ОПИС САМОЇ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ САРМАТІЇ У ЇЇ КОРДОНАХ І МЕЖАХ

писуючи розташування народу і країн європейської Сарматії, з яких вона складається, мені видалося слушною й не прикрою читачеві річчю описати насамперед походження самої Європи та її кордонів, котрими вона відділяється від Азії та Африки. Європа – це третя частина світу, яка була названа від надзвичайно красивої та вродливої Європи – дочки Агенора, короля грецького, лівійського та сирійського. Як пишуть поети, Юпітер її побачив, коли вона гралася з паннами на морському березі. Охоплений раптовим коханням і не знаючи, як прийти до неї, він обернувся на прекрасного бика і ходив серед стада, коли панни грали з королівною. Європа, побачивши біля себе найпрекраснішого бика, сіла на нього. Він тут же скочив з нею до моря і приніс її на острів Крит, котрий нині звуть Кандія. На сході кордон Європи пролягає по славній річці Танаїс, яку інші називають Дон. На півдні – Середземне море, на півночі – Англійське, тобто Британське, море, а на заході вона закінчується Атлантичним океаном. Ця частина світу є меншою від Азії та Африки, але придатнішою, помірнішою і кращою для життя, бо вона не дуже гаряча, але не занадто холодна, тому тут населення більше, насамперед осідлого. Це за винятком Скіфських країн біля гори Кавказ, котрі є незаселеними через сильний холод, бо вони прилягають до Льодовитого моря. Але ці наші країни помірно холодні, а будучи у холоді, людина є міцніша й здоровіша, ніж та, що живе у теплі, бо пори у людському тілі є завжди закритими. У теплих же краях люди живуть з відкритими порами, а через це вони є знесиленими й не такими міцними; бо через ці пори заходить всередину людського тіла вологість із землі та моря або ж хвороба. Тому римляни хоч і завоювали весь світ, але ніколи не могли завоювати сарматів та скіфів, і взагалі римська потуга й слава занепала через цих сарматських людей, // (с. III) особливо вандалів та готів. Ось так ті, котрих не зламали ані карфагеняни, ані перси, ані галли, ані іспанці, позбулися своєї сили через вандалів, про що буде нижче.

Походження назви «Європа»

Кордони Європи

Ця наша країна, хвала Богу, славна християнським набоженством, чеснотами, звичаями, шановними науками, способом життя, чисельністю своїх жителів, особливо міст, чим значно перевищує Азію та Африку. Її народ готовий і на битву і на мир, має досить провіанту; в Європі наявні також і скарби: золото, срібло і різний цінний метал, а соляних копалень і рудень у ній більше, ніж в інших країнах. Повітря в ній є незараженим, як десь в інших країнах, всі сили стихії тут сприятливі, вона має гори, великі та малі річки, але дорогоцінного каміння та перлів у ній менше, ніж в інших країнах, бо вона не має жодних індійських, ефіопських та арабських товарів. Однак інші країни отримують від неї допомогу збіжжям та стадами. Сама по собі Європа має завширшки двісті сорок п'ять німецьких миль, тобто від Егейського або Іонійського моря до Гібернійського океану, завдовжки від Португалії, тобто від Іспанського королівства, аж до ріки Танаїс, котра відділяє Сарматію від Азії, тобто нас від татар, простяглася на сімсот шістдесят миль.

Наскільки великою є Європа

Має також Європа волю приятельства, бо вільно їхати кожному бажаючому обійти всю землю, їхати з одного королівства до іншого. Вона має писане право, чого нема в інших землях. Європа починається зі сходу від ріки Танаїс, а на півдні – від Грецького моря, названого Егеум або Іоніум, які відділяють її від Малої Азії.

У цій третій частині світу розташована Сарматія, про яку ми тепер говоримо, країна досить велика й славна, яка містить багато народів та королівств. Справа в тому, що існує дві Сарматії: одна татарська, або азіатська, розташована на дальньому, тобто східному, березі ріки Дон і Волзі, на котрих живуть заволзькі татари та інші їхні орди, розділені на частини. Іменем другої, європейської Сарматії називають нашу Сарматію, у котрій живуть поляки, русь, литва, мазури, прусси, поморяни, інфляндці, московити, готи, алани, волохи й татари, котрі живуть на цьому березі північної ріки Дон неподалік Чорного моря (Euxinu). Цю Сарматію зі сходу відділяють від Азії ріка Танаїс, тобто Дон, і Меотійське озеро, із заходу – Вісла або ж, як хочуть деякі, ріка Одер. На півдні – Угорські гори, які ними прозвані Бескидами, а на півночі їхня власна країна відділена від інших морем Німецьким, або Сарматським.

Дві Сарматії

Азіатська і європейська

Азіатська Сарматія

Розташування Сарматії і кордони

Птолемей у третій книзі, у розділі 5, пише, що // (с. IV) кордонами європейської Сарматії на півночі є Океан, неподалік Венедійського півострова аж до кордонів незнаної землі Енгронелянд (Engroneland) поблизу Норвезького (Nortuegijskiego) королівства. На заході – ріка Вісла і частина Німецької землі, котра є між її головою і між Сарматськими горами. На сході вона межує з яцвінгами (jacwingami), метанастами (metanastami) – угорським народом і рікою Істмом, яка протікає через озеро Біцень (Bicen), частиною Меотійського озера до ріки Дон, котра з Рязанської провінції у Московії виводить свій струмінь і відділяє Азію від Європи. З півдня з'єднується вершинами Сарматських гір аж до Карпат, котрі звичайно називають Татрами або Бескидами, ось так дале-

ко й широко простяглася і закінчується європейська Сарматія. А потім – через молдавську та валаську землю аж по дніпровські пороги, там, де ця ріка, увібравши до себе багато інших вод, впадає у Понтійське море, а берегами цього моря – аж до ріки Карциніту (Karcynitu), що витікає з Черкеських гір; так, згідно з думкою Птолемея, найвидатнішого з-поміж інших космографа, тягнеться ця європейська Сарматія. Старі географи поміщували також у цій Сарматії гори Гіперборейські, Рифейські, Амадоцькі, Венедицькі, але всі вони не є такими значними, крім цих, ближніх до угорців, Татр, Модрої гори, Кремпаку та інших, що ми їх звемо Бещадами, а вони називали Карпатус. Є значна Лиса гора, на котрій стоїть костьол Св. Хреста.

Сарматські гори

Птолемей описує і найголовніші ріки в нашій Сарматії. Насамперед це Вісла, котру здавна називали Вандалус, вона витікає тут із Сарматських гір, протікає через Сілезьку, Польську, Мазовецьку та Прусську землі, увібравши до себе чимало інших річок, впадає широким гирлом біля славного прусського порту Гданська у Сарматське, або ж Балтійське море.

Які найбільші ріки є у європейській Сарматії

Вісла

Друга ріка – Бористен, або Дніпро, котру інші хроністи називають Березиною. Вона бере свій початок у Московії, з лісів та озера, названого Вязьма, і так тече на Русь до Чорного моря і впадає до цього Евксинського моря поблизу Очакова. На цій ріці є кам'яні пороги, котрі пройти дуже важко комусь, окрім самих козаків, котрі призвичаїлися до цього. Там є також оборонні острови, на котрих живуть козаки, а найзначніший серед них – Томаківка. Через цю ріку є два неабияких броди або шляхи, котрими татари до нас переправляються, а козаки до татар.

Бористен

Козацькі пороги

Третя ріка називається Кронон, котру звичайно називають Німан. Ця ріка бере початок у Русі неподалік містечка Турова. Пробігши через руські, литовські та прусські краї, вона біля порогів Вісли повертає на північ і широко впадає у Німецьке море, // (с. V) котре на її честь називають Кронійським морем (Cronium mare). А вбирає Німан у себе Мереч та чимало інших річок.

Німан

Четверта ріка – Рубон (Rubon), яку тепер поляки Двіною, а німці та італійці Дуною (Duną) називають. Вона бере свій початок у Московській землі і, протікши через велику частину Руської, Литовської та Інфляндської країни на відстань сто тридцять польських миль, у двох милях від Риги, значного інфляндського міста, широкими порогами впадає у згадане Німецьке море. Також Тернутис і Херсінус, котрі поляки називають Нарев і Буг, згідно з Птолемеєм, беруть свій початок від Рифейських гір і також у те саме море впадають. Крім того, у європейській Сарматії є чимало інших прекрасних річок, як-от Гіппінін, тобто Бог, а не Буг, що впадає до Вісли; Тирон, тобто Дністер, котрий власне названий по-італійськи a Tyrando, тобто прозваний від стріляння, який дуже швидко тече надто бистрим та страшним летом води. До цього ж Вілія, Десна, Дрвенца, Слупца, Одер, Варта, Сян, Тиса та чимало інших

Двіна

Нарев
Буг
Бог
Дністер
Вілія
Десна
Дрвенца
Слупца
Одер
Варта
Сян
Тиса

Кордони європейської Сарматії

судноплавних річок має європейська Сарматія. Ось такими кордонами кінчається ця Сарматська держава, розташування якої ми тепер з Птолемеєм і на підставі власного досвіду описали, де непереможний польський король, який владою, досягнутою від своїх предків правом, або війною, або миром зміцнює своє королівське панування. Вона простяглася від Сарматських гір і Семигородського воєводства до витоків Вісли, де починається Тєшинське князівство, а там через Сілезію до ріки Одер, аж до Бранденбурзького маркграфства та Франкофордії (Frankofordyej), через Поморську землю до берегів Німецького океану та затоки Балтійського моря, а потім – через північні країни, через Жмудь, Курляндію і значні Інфляндські держави, аж до Фінляндії, вважай, останньої країни світу, що належить до Шведського королівства, а поблизу східних країн – через різні слов'янські провінції аж до обширного Московського князівства.

Кордони Польського королівства

А від Німецького океану – до вівтарів македонського короля і до Меотійського озера, сповненого пустками, а неподалік Дніпра широко простяглася від Чорного моря через Подільські поля, Молдавською та Валаською землею, потім повертає до язингів та метанастів, тобто Семигородської та Угорської землі, через гори, які там називають Сцепульськими (Scepulskiemi), держава європейської Сарматії має такі кордони на півдні. Тепер кордони Польського королівства такі: на сході – Дніпро, на півдні – волохи та угорці, на заході – Сілезія і маркграфська земля, а на півночі – Венедське море, тобто великий Океан. // (с. VI)

Давні географи вміщували в цій нашій Сарматії різних людей, котрих тепер нема й сліду, а якщо і є, то їх називають інакше, про що буде нижче. Тепер приступаємо до походження сарматського, або слов'янського.

ПОХОДЖЕННЯ І ПОЧАТОК ДАВНЬОГО ТА ВОЙОВНИЧОГО САРМАТСЬКОГО НАРОДУ,

з котрого поляки та всі слов'яни беруть свій початок і рід

Описуючи походження й початок поляків та їхніх королів, а також слов'янські діяння, згідно з власним початком, я хотів би трошечки нагадати тобі, читачу, щоб не судив про цей народ з початком нинішніх років [?]. Треба, щоб ми насамперед пригадали початок та давні звичаї древнього савроматського, тобто слов'янського, народу, що буде корисніше для кращого зрозуміння самої справи.

Початок сарматів, або слов'ян

Це чітко випливає зі Святого Письма, зі Старого Завіту, до чого всі історики прикладають свою точку зору. Отже, Яфет, старший син Ноя, після всесвітнього потопу зайняв насамперед схід і північ у Європі та Малій Азії, і там по Божій волі його нащадки розмножилися великими

Яфет, син Ноя, після потопу осів

народами, а його власне ім'я означало розширення королівства, а причиною цього було щасливе батьківське віншування. Бо цей патріарх Ной зрозумів з певних знамень, щоб була троїста кондиція людського життя на світі, тому він своїм синам так сказав і кожному з них призначив власні уряди й повинності, щоб кожен з них свого пильнував і перестерігав, і доручив їм це з такими словами: «Ти, Симе, молися як священик, відправляючи духовний уряд. Ти, Хаме, працюй на полі, вигадуючи різні ремесла, як робітник. А ти, Яфете, керуй і борони як король і рицар, користуючись зброєю, і утримуй держави в певних ухвалених правах і повинностях». Цей наказ і заповіт Ноя бачимо, бо й до цього часу існує такий лад по милості милостивого Бога. Бо кожна нація, що походить від цих синів його кореня, посідає своє місце з певного провидіння Господнього і з батьківського благословення. Нащадки Яфета, які зайняли більшу частину Європи і Малої Азії, погоджуючись із заповітом свого батька // (с. VII) та щасливим благословенням патріарха Ноя, негайно схилилися до рицарських справ і, значно збільшивши свій рід, з часом під керівництвом свого вождя Гомера, сина Яфетового, широко розселилися на сході до Вірменії, а на півночі аж по Боспор, що прилягає до Меотійського озера, котрий нині називають Кіммерійським, а також по ріку Дон. Потім вони свою міць і послух передали під владу й панування Твіскона, або Асцена, сина Гомера. Цей же, як пише Берос (Berozus), мав дуже значну державу: від затоки Танаїсу, тобто Дону, аж до німецької ріки Рейн. Цього Твіскона згаданий історик Берос називає предком як всіх німців, так і савроматів (Sauromatow), а засвідчує це тим, що сармати (Sarmatowie), або слов'яни, є одне ціле з німцями, бо вони пішли від одного вождя й розмножителя роду людського. А історик Кранцій твердить, що поляки і богемці, або ж чехи, є родичами німців, вказуючи на те, що там чимало з них вживає переважно німецьку мову і носить німецький одяг. У такий спосіб можна було б вказати й на те, що латинці італійці (Włoszy) та угорці також споріднені; мови ж бо і цей одяг переважно вживаються сучасними поляками. А латинську ж мову знають, мабуть, всі нації. Отже, Кранцій неслушно твердить, що якби слов'яни, або савромати, брали свій початок від німців, то вони разом з ними віддавна уживали б цю німецьку мову. Звідки б тоді взялася слов'янська, або савроматська, мова у савроматів, котру цей народ постійно вживає як свою природну мову? Сармати від німців різняться також одягом, звичаями і способом життя. Це засвідчує і Пліній (Plinius), кажучи, що в дійсності сармати не є німцями, що німці на сході від них відділені рікою Вандалюсом, або ж Вислою, а це твердження поділяють письменники, досвідчені у давній історії, як-от: Корнелій Тацит, Страбон і Птолемей. Але оскільки я дещо відійшов від справи, то повертаюся до неї. Це коліно Яфета було нелініве, тверде і войовниче, що достатньо виявляється із самих їхніх справ, які вони чинили мужньо і впевнено. Бо давні історії свідчать, що вони були тоді страшними всьому світу. Спочатку їх прозвали греки савроматами,

Ной синам своїм передає власні уряди і повинності: Симу молитися, Хаму працювати, Яфету керувати

Гомер, син Яфета

Свідчення Бероса

Точка зору Кранція

Точка зору Плінія на сарматів

Звідки походить назва «савроматы»

давши їм ім'я від саврос (Sauros), тобто від ящірки, а омма (Omma) означає око, таким чином це нібито мало означати: жорстокий народ з очима ящірки. З того часу цей народ і їхні краї, де вони живуть, дістали ім'я савроматів. // (с. VIII) Ці сармати пізніше, що день, то більше і більше розмножуючись, побачили, що ці вітчизняні землі стали тісними для них самих і для їхніх численних нащадків. Тоді вони рушили далі: від порогів ріки Дон і заток Меотійського озера до південних, також і близьких країв; довгими, широкими та густими поселеннями розтягнулися у Молдавії, Русі, Литві, Пруссії та в Інфляндії. Вони переселилися в ці провінції, котрі лежать переважно у полях і де тепер живуть поляки, зайняли обидва береги ріки Вісли, названої древніми Вандалюсом, і зразу ж вони як прибульці прийняли товариство і приязнь давнього німецького народу, котрий теж проживав на пагорбах понад Віслою. А це вони вчинили для спільної здобичі і грабіжництва (wydziersdtwa), бо вони ще не знали жодних господарських способів і зовсім не були призвичаєні до нинішніх праць – не вміли ані обробляти землю, ані займатися якими-небудь ремеслами чи добуванням провіанту. Об'єднавши свої сили, вони часто нападали на Прусську, Саксонську землі, дошкуляли постійними наскоками поморським державам, провінціям, що лежали над морем. А на судах як пірати чи морські розбійники вони вдиралися на Балтійське, тобто Німецьке, море, щоб здобути собі щось потрібне. Коли ж і через яку оказію мало статися оце переселення савроматів від гирла Танаїсу, або ж ріки Дону, і Меотійських озер до цих країв? Але це невідомо, бо й досі нема жодного письма, яке могло це прояснити. Сармати ж бо не вміли писати, бо полюбляли більше клопотливого Марса, ніж спокійних муз, через що чимало їхніх значних справ і по нинішній день лежить у нічній темряві. Бо якби тоді у савроматів квітнуло уживання наук та письма разом з рицарським ремеслом, то напевно б залишилися сліди їхнього переселення на ці місця та інших їхніх мужніх та значних справ. Але вони воліли мужньо чинити і точити криваві війни, ніж гарно і майстерно це описувати. Однак Сабеллік і Геродот пишуть, що сармати, як і кіммерійці (Cymbrowie), вийшли з грецьких кордонів, з Малої Азії, між Памфілією та Каппадокією, до місць над Чорним морем, що лежать біля московських кордонів. Ці кордони з другого боку Чорного моря були над Меотійським озером, напроти Таврики. Тому й прозвали їх Боспор Кіммерійський (Cimmerius Bosphorus), бо там раніше жили кіммерійці, а генети (Henetowie) жили з іншого боку. А коли вони вийшли, то черкеси й п'ятигорці опанували цими містами. Це мужні люди, котрі говорять нашою мовою і нині. Деякі думають про них, що їх силою вигнали готи, і тому вони залишили рідні краї, але це не схоже на правду. Але я так би думав щодо цього: вони швидше // (с. IX) добровільно залишили рідні місця, порушені чи то долею, чи якимсь провидінням, чи, запалені жадібністю до чужого добра, пішли на пошук родючіших країв. Але не тільки сармати так чинили, коли залишали рідні місця, так само чи-

Перше переселення сарматів

Сармати осіли над Віслою, запрязнилися з німцями

Сармати, котрі не знали письма, здавна жили рицарським ремеслом

Сармати, власне кіммерійці

Причини приходу сарматів у ці краї

нили й сусідні з ними народи, які поміняли свою батьківщину на інші, родючіші місця та країни. Це чинили кіммерійці, готи, волохи, шведи, саксонці та інші, бо й досі вони є сусідами сарматів. Неможливо, щоб цей народ увесь у ці краї перебрався, відомо, що деякі залишилися на старих місцях, зайнявши й ті місця, що були покинуті іншими, і живуть там славно, про що свідчать і нинішні жителі тамтешніх країв, котрі живуть поблизу ріки Дон, як-от татари з диких полів, які довгими пасмами живуть над рікою Доном при Меотійських озерах біля Евксинського моря. Ці ж від наших давніх сарматів мало чим різняться у звичаях та інших вчинках. Коли ж є така відмінність у людях на світі, що, крім татар та індів (Indow), жоден не може присвоїти собі країни, у котрій би постійно жив з діда-прадіда. Бо чимало є людей, котрі були у північних краях, а тепер живуть у південних, котрі жили на сході, а тепер – на заході; ось так постійно світ змінювався, а люди постійно переселялися з одного місця на інше, шукаючи родючіших країв. Їх переселяли та розсилали також по світу давні монархи, так чинив Артаксеркс, котрого Святе Письмо зве Сенахеріб, розсилаючи євреїв по всіх частинах світу, щоб вони під його пануванням ніколи не були в єдності, щоб вони всі разом не збунтувалися. Так само чинили їм і римляни, і тому їх нині досить на світі. Так само чинив і Александр Великий, чинять те саме нині й турки. Через цю мішанину весь світ наповнився різними людьми. Але повернемося до справи. Ті сармати, котрі були осіли над рікою Вислою, разом з тевтонами, тобто німцями, своїми товаришами, всі навколишні провінції і спільні маєтності, вважай, вмить обернули своїми спустошливими нападами. Вони не могли більше добувати собі провіанту, бо не обробляли землю, а жили тільки з данини та з грабунку. Через свою дикість вони погордили своєю неплідною землею та, прилучивши до себе тевтонів, рушили далі, шукаючи родючіших земель. Кажуть, що їхня чисельність сягнула тоді трьохсот тисяч мужів. Вони, згасивши ім'я савроматів, були названі вандалами (Wandalitami) від ріки Вандалу, котру тепер називають Віслою і на берегах якої вони жили. Спочатку, за часів імператора Константина Великого, ці напасники-вандали рушили на Угорську землю і, вигнавши звідти первісних жителів, осіли в ній і протягом 40 років тримали. // (с. X) А потім, як свідчать угорські хроністи, вони були звідти вигнані й викинуті готами. Польські ж хроністи свідчать, що вандали були виведені своїм вождем Стилікою (Stylika) з угорських кордонів до Італійської землі, котру скрізь поплюндрували. Потім з цим же своїм вождем Стилікою вони вирушили до Іспанії, а з Іспанії вони поплили через Геркулесове море і прибули до Африки. Там вони жили в мирі і всілякому багатстві двісті років, часто нападаючи по суші і морем на Римську державу, і різними битвами послабили її; навіть сам Рим за часів папи Сикста, або, як хочуть деякі, року від Різдва Христова 420, жорстоко сплюндрували. Аж потім, у 538 році, імператор Юстиніан через гетьмана свого славного війська Велізарія (Belizara), мужа енер-

На колишніх сарматських місцях живуть татарц

Татари та інди не змінюють своїх місць проживання

Кількість вандальських сарматів

Савромати, або ж вандали, разом з тевтонами переселились до Панноній

Вандали вдираються до Італії та Іспанії

Вандали в Африці

Вандали захопили Рим

Вандалів вигнали з Африки

гійного, блискучого знавця військових справ, розбив їх у кривавій битві і дощенту викорінив з Африки. А їхнього короля Гилімера (Gylimera), взятого у полон, наказав привести до Константинополя. Деякі кажуть, що нібито цією Велізарієвою битвою весь народ вандалів мав бути винищений й викорінений, але це значно розходиться з істиною, що можна довести не одним аргументом. Хоч їхні сили там значно занепали й зменшилися і ніколи вже не змогли досягти первісної потуги, однак їх рештки так розпорошилися, тікаючи, що деякі з них повертались до Польщі, до місць понад Вислою, як до рідної землі, звідки вони взяли свій початок; деякі рушили до Греції, а деякі до Угорської та Німецької землі для здобуття нових осідлостей, розпорошилися по світу. Їхні рештки розсіялися на півночі, живуть над річкою Білою, вживають переважно слов'янської мови, а своє князівство, у котрому вони живуть, сусіднє із Прусською землею, називають Вандальським; їхній вождь, або князь прусських поляків, по праву цей титул собі привласнює. А всі німці, взявши назву від вандалів, називають всіх сарматів, котрі говорять слов'янською мовою, вандалами або венедами, а море, котре омиває Сарматію, називають Венедським (Wenedyckim). Пропускаю інші історії про цих вандалів заради стислості викладу. Тому нічого про них не пишу, тільки те, що вони були дуже суворі та жорстокі і цим протистояли іншим; і ще й дотепер у літургіях (litaniach) римського католицького костьолу співають: «Від вандалів звільни нас, Господи» і т. д. Після цих вандалів з цих же сарматських країн від ріки Дону і Меотійських озер бере свій початок інший жорстокий народ, тотожний першому. Його називають роксоланами, русами (russami) і руссю (rusią), // (с. XI) як свідчить про це історик Прокопій. Волгари є прозвані так тому, що селилися на річці Волзі і звідти взяли свій початок, вони є подібними до русі своїми звичаями та слов'янською мовою. А ця славна ріка Волга, котру чимало людей помилково вважають Доном, Птолемей чомусь називає Ра (Reha), а татари – Ітиль (Edel), є кордоном, що відділяє Московію від диких татар. Тоді ці роксолани, або ж русь, з таврійцями і з болгарами внаслідок своєї подібності та спільності звичаїв у житті здружилися й уклали товариство, а об'єднавши свої сили, рушили до таврійських країв, котрими нині володіють перекопські татари. Там вони обрали собі зручне місце для поселення, але про те, як довго там вони були і коли туди прийшли, нема певної відомості, бо не знайшлося серед них жодного, котрий би занотував на письмі термін і їхні дії для пам'яті майбутнім нащадкам на вічні часи. Деякі твердять, спираючись на стародавні звістки, що частина роксоланів на чолі зі своїм вождем Хрунном (Chrunnem), почувши про усобиці між християнськими князями у Греції, переправилися через Дунай і рушили просто до Фракії, щоб її сплюндрувати; тоді вони й розбили константинопольського імператора з його чималим військом. Вони розбили також біля Адріанополя імператорів Никифора та Михаїла Куропалата. Потім вони захопили обидві Мізії і назвали її за своїм іменем Волга-

Вандальське князівство

Вандали, або венеди,– слов'яни

Венедське море

Русь походить від вандалів

Роксолани – другий сарматський народ

Волгари

Ріка Волга

Русь в Тавриці

Болгари-сармати з руссю розбили трьох константинопольських імператорів

рією, що її тепер звуть Болгарією. Інші з них опанували Руську країну, яку назвали за своїм іменем Волинню (Wołhyniem), від ріки Волги. Інші ж з них осіли також у країнах подільських, литовських, підляських та мазовецьких. Всі вони, опанувавши ці свої місця, не змінили їх і досі, крім тих, що осіли в Мізії, бо ці бідолахи, змилуйся Господи Боже, нині обернулися на мусульман, поділяючи помилку Магомета, а турки не мають нікого, кращих за них, тому серед яничарів є багато хто з них. Але інші жителі Сарматії, хоч і мають різні назви від давніх істориків, однак були об'єднані в європейській Сарматії слов'янською мовою, а їхні імена були такими: насамперед генети, що вийшли з Пафлагонії, як вище було сказано. Йосиф виводить їх від Рифата, сина Гомерового, а від нього походить і назва Рифейських гір у Сарматії. Ці розмножилися тоді спочатку в Іллірії, наповнили своїм народом Істрію, Мізію, Дакію і Далмацію, навіть прийшли до Македонії та Албанії. Потім, коли вони воювали з македонцями, їм був даний в заручники ще дитиною Філіп, батько Александра, і він там вивчив їхню мову. Потім він їх дуже шанував, що робив пізніше і його син Александр, котрий дав їм листа, текст якого польські хроністи переписали слово в слово з чеських хронік: // **(с. XII)**

Болгарія Волгінія Руські народи

Сармати вийшли з Пафлагонії, від Чорного моря

Посилення генетів

Ми, Александр, син у небі найвищого бога Юпітера, а на землі – македонського короля Філіпа, пан світу від сходу до заходу, від півдня до півночі, переможець мідійських, перських, грецьких, сирійських і вавилонських королівств і т. д. Вам, освіченому роду генетському (або слов'янському), милість, мир і поздоровлення від нас і від наших намісників, які будуть після нас панувати й керувати світом. Оскільки ви нам завжди були прикладом: у вірі правомовні, у битві надійні, войовничі, завжди невтомні, то ми даємо вам навічно всі країни від північного моря, великого Льодовитого океану, аж до південного скелястого Італійського моря, щоб жоден в цих країнах не смів оселятися, а тільки ваші нащадки. Якщо ж хто-небудь такий і знайдеться з чужих народів, то нехай вічно буде вашим підданим і слугою зі своїми нащадками. Дано в Александрії, місті, яке було нами засновано над рікою Нілом, року панування нашого 12-го з дозволу великих богів Юпітера і Марса й богині Мінерви.

Лист Александра Великого до генетів

Від цих же генетів за часів Аттіли, жорстокого угорського короля, було збудоване значне місто Венеція на Адріатичному морі й назване так від їхнього імені. Більшість древніх і сучасних істориків погоджуються з тим, що генети були сарматським народом. Це засвідчує і Діодор Сицилійський (Diodorus Siculus), коли каже: пафлагонські народи вийшли від Чорного моря, сповнили більшу частину північних країв у Європі і були названі сарматами від місцевих сарматів, котрих давні географи по-різному називали, як-от: анти, босняки, бургунди, гіттони, умбри, бурги, аргети, гвади, берули, печеніги, бесси, де нині Підгір'я, і тому, видно, саме від них бере свою назву Беч. Іншим пасмом простяглися тагри, бастарни, ігліони, галінди, судини, умброни, аргіоти, саботи і т. д., де нині литва заступила, а над морем: осси, борусси, вельти, де нині живуть прусси та інфляндці. Третім пасмом, згідно з Птолемеєм,

Венеція від генетів

Діодор Сицилійський про сарматів (de Sarmatis)

Сарматські народи

почавши від моря, поселились карбони, карцоти, агатирси, аорси, пагарити, савари, ациби, вібіони, ідри, стурни, русси, алани, котрих тепер і сліду нема, а якщо і є, то вони інакше звуться, як-от роксолани – нібито руси та алани, котрі поселилися понад Меотійським озером, де Танаїс у нього впадає. Після них гаріони, саргати, амаксоби, котрі не мали ніяких домів, хіба що тих, які возили на возах так, як нині роблять татари. Також язиги, гунни, тавроскіфи в Таврициі, де нині живуть перекопські татари. Врешті, тирси, агатирси, масагети, гітони, бодони, фінни, шведи, амадоки, моски (mosski), де нині поселилися московити і від яких прозвана майже вся московська монархія, так само як Бургундія від бургундів, Швеція від шведів, Боснія від босняків, Богемія // (с. XIII) від чехів, Болгарія від ріки Волги, бодуни від ріки Дону, гіттони від гетів або готів, моски від Моска (Mosska), брата Яфетового. Русь походить від розсіяння, бо мужні руські народи скрізь широко розсіялися понад Чорним морем. Тому їх і називають греки спорами, тобто розпорошеними, а інші народи, котрі живуть у європейській Сарматії, названі ними савроматами a Sauros et omnia, і як словаки від слова, так поляки від рівного поля або ж від полювання здавна виводять свою назву. У сілезькій же мові слово «мисливство» (myslistwo) означає також і нове місце (plac), а цей народ живе, вважай, у голій, відкритій країні і з природи є мисливським. Ці сарматські народи розділені на багато різних провінцій і мають різні назви. Оскільки їхні землі та країни розташовані на великій відстані одна від другої, то вони послугуговуються різними мовами, хоча всі вони є одного слов'янського народу і однієї слов'янської мови. Так, московити мало чим різняться мовою від русі, а русь, у свою чергу, мало чим різниться мовою від поляків і мазурів. Але богемці з хорватами вже виразніше своїм кшталтом мови та відміною деяких слів, також і акцентами, так різняться, що часом один другого важко розуміє, якщо, живучи у приязні з собою, вони б не знали іншої мови. Сармати й слов'яни, будучи войовничими й мужніми, не люблячи бездіяльності, проходили різними частинами світу й осідали в чужих краях там, де їм подобалося, а вживанням [чужих] слів порізнили слов'янську мову. Початок же нашого слов'янського народу давні хроністи так виводять. Насамперед від Яфета, сина Ноєвого, котрий через Явана, а потім Белісса (Belisse) разом з греками розмножив слов'янський народ над Іонійським та Егейським морями, про що буде сказано нижче при описі Греції. Звідти, як пишуть, вони прийшли до Сербії, Далмації, Мізії, Болгарії, Боснії, Хорватії, Паннонії, Славонії і до багатьох інших країн, а їхній нащадок Алямік (Alamic) мав сина Вандала (Wandalusa), від якого беруть свій початок вандали, а вже ці оволоділи польськими, руськими, кашубськими, чеськими, моравськими, слов'янськими, далмацькими, босній ськими, угорськими, хорватськими, болгарськими країнами і там розмножилися. Але дізнаємося із стародавніх творів древніх істориків, що слов'янський народ у Пафлагонській країні Малої Азії над Чорним морем квітнув ще у часи Троянської

Sauros отта – око ящірки

Слов'яни та савромати – одне й те саме

Різниця у слов'янській мові

Причина відмінності між слов'янськими мовами

Древність слов'ян

Історикам (...)

війни. Звідти вийшли генети, котрих Птолемей називає також не слов'янами, а сарматами, тобто від очей, як у ящірки, що нібито вони заради слави пнулися з усіх сил, витріщаючи очі. Прокопій Кесарійський, описуючи готську війну за часів імператора Юстиніана, і Блондус, котрий за сто десять років до нього написав історію про занепад Римської держави, // (с. XIV) наслідуючи Аркадія і Гонорія давніших часів, згадували про слов'ян. Йордан же Алянус (Alanus) у своїх книгах каже, що слов'янське ім'я за його часів було новиною, але мова, якої вони вживають, існує віддавна. Пише цей Йордан, також і св. Григорій, перший з цим іменем римський єпископ, що слов'яни жили на північному березі ріки Дунаю, або ж Істру. Потім вони перейшли Дунай, завоювали обидві Мізії, Паннонію, Македонію, Фракію, Істрію, осіли між ріками Одер та Сян, в Іллірії та Далмації, давши цим слов'янським країнам назви, і зовсім знесилили Римську державу. Оці ж слов'яни не давали спуску й німецьким країнам і так розширилися, що тримають майже половину Європи та половину Азії. Наймогутніші та найбільші народи, які вживають слов'янської мови,– це болгари, босняки, серби, хорвати, іллірійці, карми, істри, раци, далматинці, бургунди (але ці втратили слов'янську мову), штирійці, поморяни, подоляни, волинці, русь, молдавани, валахи, п'ятигорці, черкеси, широко пануюча литва, кашуби, вандали, сілезці, моравани, богемці, чехи, поляки, мазури, прусси та інші. А в усіх цих провінціях від Льодовитого океану, котрий поблизу держав великого князя московського дуже широко простягнувся на півночі, аж до Середземного та Адріатичного морів проживає народ слов'янської мови. Також від Евксинського моря валахи, молдавани та інші руські народи мають свої поселення аж до Німецького моря. Щоправда, чимало з них змінили спосіб свого життя на чужі звичаї, як-от: босняки, болгари, серби, раци, далматинці змінили на турецькі та угорські, п'ятигорці й черкеси на татарські, бургундці, місси, поморяни й сілезці на німецькі, литва, русь, мазури тримаються з поляками, штирійці, карми, істри, іллірійці згоджуються з італійцями. Однак всі вони, хоч і розсіялися та розпорошилися поміж чужими народами, розмовляють, особливо по селах, рідною слов'янською мовою, дещо змінивши її. З цього народу походить св. Єронім, доктор, котрий переклав Біблію слов'янською мовою, а від папи Дамаса (Damasa) дістав дозвіл, щоб поміж руссю була служба Божа слов'янською мовою. Він родом був штирієць, жив у часи Граціана і Феодосія // (с. XV), імператорів. Цей винайшов письмо, яке й нині звемо руським. Але інші кажуть, що раніше винайшов це письмо Кирило, який послав книги, писані цим письмом, проти Юліана Відступника. Сармати здійснили багато значних і мужніх справ, особливо коли роксолани, нащадки котрих звуться нині русаками, мужньо точили великі й потужні битви з Митридатом, понтійським королем, та понтійцями. А цей Митридат тримав під своєю владою ті країни, в яких нині панують турки. Вони провадили також тривалі війни з римлянами та іншими сусідніми

Тотожність слов'ян із сарматами

Що говорить про слов'ян св. Григорій

Які є слов'янські народи і як їх багато

Слов'янські кордони

Розмаїття слов'ян

Св. Єронім винайшов слов'янське письмо

Доктор Кирило

Русь мала війни з понтійським королем Митридатом

народами, вдаючись до всіляких хитрощів. Але через те що вели поганський спосіб життя, вони не знали письма, внаслідок чого минулих справ не прагнули запам'ятати, не залишили нащадкам давніх дій, всім цим легковажили. Але той, хто хотів би пильніше придивитися до цих справ, не побачить жодного народу, який був би хоробрішим від сарматів, оскільки вони всі воєнні випробування, холод, негоду та інші подібні до цих неприємні речі та випадки легко переносили і задля безсмертної слави, яку не стерли жодні століття, не шкодували свого життя, не боялися смерті, протидіяли різним небезпекам. Про їхню знамениту мужність та сміливість серця як про особливо дивовижну річ писав той Овідій Назон (Ovidius Nazo), вигнаний з Риму до Тавриди на береги Евксинського моря, такими словами в книзі 1 «З Понту, Елегія 2 до Максима» (*de Ponto, Elegia 2 ad Maximum*):

Не було жодного народу, хоробрішого за сарматів

Hostibus im mediis interq pericula versor
Tanquam cum patria, pax sit adempta mihi.
Qui mortis sauo geminent ut vulnere causas,
Omnia vipereo spicula felle linunt.
Hic eques instructus, perterrita mania lustrat,
More lupi clausas circumentis oues.
Tacta rigent fixu, veluti vellata figuris,
Portaq vix firma summovet arma sera.

ЩО ПО-ПОЛЬСЬКИ
ТАК МОЖЕ БУТИ ПЕРЕКЛАДЕНО:

Серед ворогів та серед поганих
Я живу, ніби навічно вигнаний з вітчизни.
Вони ж причину смерті мені з подвійним старанням шукають,
Свої стріли насичують зміїною отрутою.
Озброєний вояк приглядається до війська,
Як голодний вовк крутиться, коли чує вівці.
Стіни з усіх боків жорстокими стрілами вкриті,
Зброю ледве зносять розбиті кибитки.

До цього ж, ЕЛЕГІЯ 3

Aut quid Sauromata faciunt, quid iasiges acres?
Cultaq Orestea Taurica terra Dea?
Quaq, alia gentes, ubi frigore constitit Ister
Dura, meat celeri, terga per omnis aquo.
Maxima pars hominum, nec te pulcherrima currat
Roma, nec Ausonii militis arma timet.
Dant sitlis animos arcus, plenaq pharetra;
Quaq, libet longis cursibus aptus equus // (с. XVI)
Quodq sitim didicere diu tolerare, famemq.
Quodq sequens nullas hostis habebit aquas.

ЦЕ Ж ПО-ПОЛЬСЬКИ:

Або що сармати чинять і спільні
З ними язиги в Таврійській землі войовничі.
А інші народи у цій холодній країні,
Де коням вкривають хребет в течії Дунаю.
З цих людей переважна частина не за тебе стоять,
Прекрасний Риме, не бояться стріл Авзонових.
Підносять їхній дух швидкострільні луки
І коні, котрі якнайкраще витримують будь-яке випробування.
Вони вміють переносити всяку спрагу та голод,
Добре розуміють будь-яке воєнне ремесло.

Там же до Весталія, ЕЛЕГІЯ 7, КНИГА 4
(*Idem ad Vestalem Elegia 1, lib. 4*)

Ipse vides onerata ferox ut ducat Iasis
Per medias Istri plaustra, sonantu aquas.
Aspicis et miti sub adunce Toxica fero,
Ad Lathum causas mortis habere duas.

ПО-ПОЛЬСЬКИ:

Сам бачиш, що робить суворий язигський народ,
Посеред Дунаю вплав, аж стискається серце.
Бачиш і смертельну отруту під гострим залізом,
Що дає до смерті одночасно дві причини.

До Севера, ЕЛЕГІЯ 19
(*Ad Severum Elegia 19*)

Nulla Gethis gens est toto truculentior orbe
Tinctaq mortifera tella sagitta madet.

ПО-ПОЛЬСЬКИ:

Жоден народ не може перевищити гетів у жорстокості,
Бо в їхніх стрілах сильна отрута має смертоносне ложе.

З цього свідчення Овідія виявляється, що сармати – це такий жорстокий народ, що нікого, навіть і римської потуги, не боїться, а Овідій пише: «*Nec pulcherrima curat Roma, etc.*». Вони такі сміливі серцем, що по кризі переходять великими загонами через Дунай, а ведуть такий дикий спосіб життя, що п'ють кінську кров, змішану з молоком, і багато інших подібних речей пише про них Овідій.

Звичаї старих сарматів, або словаків

Коли сказати про давні звичаї та закони цього народу, то вони, мабуть, були такими. У первісних часах оці стародавні сармати, або словаки, і ті, що в Польщі, і ті, що в руських краях, мали свої поселення,

також і їхні нащадки, уживали свою першу слов'янську мову, що є рідною сарматам, тобто русі. Вони не хотіли визнавати за значністю походження ні короля, ні князя. Тільки коли траплялася якась нагла потреба, тоді вони обирали зі свого середовища своїм вождем наймужнішого і найдосвідченішого в рицарських справах мужа. Він, однак, недовго над ними панував, тільки доти, доки тривала ця війна // (с. XVII), задля котрої він і був поставлений вождем та владним гетьманом. На війну вони виходили зі всією своєю силою, використовували у бою луки, шаблі, предовгі списи, або ж руські рогатини. З ними їздили їхні дружини, котрі, знаючи заклинання та чари чорнокнижних наук, робили свої чародійства та ворожбу, казали про результат війни, на яку йшли їхні чоловіки. Тікати з війни – це для них було безумством, а якби хтось із них так вчинив, то такого вони вже не приймали до свого середовища, бо не знали найбільшого на світі сорому, ніж цей. Найбільша їхня гідність полягала у тому, щоб завжди бути у кінному війську при обраних гетьманах, але до нього не можна було всякому вступати, а тільки такому, котрий мав особливі заслуги у боротьбі проти ворога. Вони шанували як божество місяць, сонце, війну (Marsa) та інших мерзенних ідолів, віддавали їм честь на різних та певних місцях, присвячували їм свята. Однак вони добре розуміли безсмертя душ. Їхні поховання бували у лісах та полях, їхні могили були привалені камінням, які височіли на кшталт пагорбів, що подекуди й нині зберігається в Русі. Деякі з них палили трупи римським способом, збирали попіл у труну або якесь інше міцне начиння. У їжі та питті вони задовольнялися малим, свої всілякі потреби забезпечували ярмарками. Вони не мали нічого власного, крім лука, шаблі та списа, носили благенький одяг зі шкіри та хутра звірів, ніскільки не прагнули жодних скарбів, маєтностей, фільварків, дорогоцінних шат. Усі суперечливі справи, свари та конфлікти одного проти другого вони вирішували на місці (суддею там був Марс) з допомогою шабель. Це цілковито очевидні речі у справах, звичаях, мові і своєму житті, які ці давні сармати, або слов'яни, залишили своїм нащадкам, а їхні нащадки у деяких місцях переважно й донині уживають. Тепер нам доводиться говорити про поляків: звідки вони прийшли і коли поселилися у цих сарматських краях.

Виступ на війну давніх сарматів

Тікати від війни – ганебно для сарматів

Гетьманська та рицарська гідність у сарматів

Ідолопоклонство савроматів

Поховання сарматів

Зносини з іноземцями

Їхнє майно – це їхня зброя

Одяг

Савроматські суди

А це буде

ЧАСТИНА ІІ
І КНИГИ

Тут, шляхетний читачу,
ми вмістили розповідь про життя та панування одного
по другому польських князів та королів,
які були колись описані віршами Клеменса Йоаннікія
(Clemensa Ioannicego): для оздоби мови і викладу суті,
не менше й для самої приємності вони обов'язкові;
ми ж їх через друкарські помилки пильно переглянули
і переклали польською, а вони підуть
у належній послідовності. // (с. 1)

Коротке зібрання Хроніки Польської: згідно із власністю
і спадкоємством одного після другого всіх князів
та королів цього народу: початок передусім від Леха І,
монарха і засновника польського народу,
аж до теперішнього короля Сигізмунда ІІІ
і т. д. зі збереженням порядку.

Л Е Х П Е Р Ш И Й,
вождь і засновник поляків

Де зараз Сарматія, там були пустелі
По тих великих водах, що затопили світ.
Саме сюди вивів Лех з пригоди дикий люд,
Коли сам вийшов з вітчизни від внутрішньої незгоди.
В Далмації у Псарійських полях уроджений,
Де течією ріки Крупи берег викривлений.
Він відразу гнезненські мури над горою заклав
І від гнізда на місто цю назву вложив.
Збуджений тим, що там бачив багато
Орлів у прилеглому гаю, що собі вили сміливо
Гнізда; всі ми від коліна вигнанця походимо,
Бо початки держав йдуть з вигнанців, це знаємо.

// (с. 2)

Року від Різдва Господнього 550

З цього войовничого слов'янського, або сарматського, народу, походження якого ми широко описали, вийшли два найславніші мужі й великого серця князі, Лех і Чех, брати рідні, які пережили й подолали великі труднощі та військові незгоди, спостерегли розбрат між своїми в Іллірії та Далмації і встановили мир у такий спосіб: здобувшись на швидкі й шляхетні вчинки, шукаючи собі іншого життя на світі, геть від'їхали зі своїми загонами від слов'янського війська з Іллірії, хорватської землі, й подалися на захід сонця в німецькі сторони, де захопили краї між найвідомішими ріками Віслою, Ельбою й Вишургом, тобто Везером, котра в Німеччині знаменита. Над цією рікою заснували замок та оборонне місто, яке назвали Бременем або Берем'ям, ніби даючи знати, що саме тут скинули тягар своєї праці й минулих незгод; і досі німці називають його Бремен. Там вони прекрасно билися з німцями за кордони та близькі поселення, бо навколишні міста й деякі замки їм добровільно піддавалися, а інші міста вони для своїх нащадків там закладали. І так Чех над Дунаєм та рікою Ельбою своє заснування або державу дістав, тобто давню Бемію, німецьку країну, яку сьогодні називаємо Богемією, а чехів – богемами. Потім він захопив Австрію, Лужиці, Моравію, Мейсен, частину мешканців вигнав, частину ж прилучив до своїх. Натомість його брат Лех, людина великого серця й чудової вдачі, зі своїм військом пішов далі, а це сталося від того часу, коли Божа всемогутність у людській особі на землю зійшла,

Лех і Чех – рідні брати

Лех і Чех заснували місто Бремен

Чех осів у Богемії

Лех – перший вождь і правитель поляків

року 550. // (с. 3) Він, обираючи за своїм уподобанням зручні місця для поселення, спочатку подався на північний захід і прийшов туди, де зараз Польща, над рікою Вислою, де виникли вандали, тобто сарматський народ, осів і відпочив зі своїм рицарством. Потім з верхів'я Вісли він опанував всіма країнами аж до ріки Одри на північ і на схід сонця, де сьогодні Польща, Сілезія, Маркграфство, Пруссія, Помор'я, Мальборк, Ользація, Саксонська земля та інші країни або князівства; їх мешканців частково побив, частину вигнав, частину ласкаво прийняв. І коли мечем та рицарським ремеслом примножував і розширював свою державу, один німецький королик виманив Леха на поєдинок, щоб з ним сам на сам битися за державу. Тоді при першому ж зіткненні Лех убив німця і завдяки прихильності Марса та милості фортуни оволодів його державою з усіма прилеглими країнами, котрі зараз називають поморськими; і тримав все без сусідів аж до моря Сарматського. Тоді Лех, втихомиривши свої володіння, почав оглядати пусті місця в Польщі, вигідніші для поселення вищих урядовців, де б можна було закладати міста й замки. Випадково він знайшов одне багнисте місце між озерами й болотами, яке було від природи добре захищене. Тоді він заклав там найперше в Польщі місто й замок, яке від віщування та від великих розмірів орлиних гнізд на деревах назвав Гнєзном, бо пташине гніздо по-слов'янськи гніздом називають. Там же за порадою віщунів обрав білого орла з розкритими крилами за особливий вітчизняний клейнод, який наказав малювати й носити на коругвах та інших військових знаках. З цих часів і до сьогодні польських королів відзначає цей знаменитий герб.

Лех зайняв східні та північні країни

Лех убив на поєдинку німецького королика

Гнєзно – найперше місто в Польщі

Чому білий орел – герб Корони Польської

Тоді від Леха, першого князя і вождя польського, поляки були прозвані ляхами від русі та інших слов'ян, а богемці від Чеха – чехами. А свою назву поляки отримали від країни та пустих полів, де й тепер живуть. Бо «campus» латинською мовою означає поле, через це поляки від поля прозвані поляками, бо в кожній битві з ворогом у полі зустрічаються. Багато тоді Лех славних справ зробив, всі проблеми Польщі добре розв'язав і останній свій день щасливо скінчив.

Чому поляків так названо

По смерті Леха нічого певного не записано про те, хто на його місці панував природним спадковим правом, і між істориками є великі розбіжності. Але він залишив, покидаючи цей світ, заповіт, щоб старший брат керував державою, а молодші щоб його слухали, і коли б рід високого пана перевівся, // (с. 4) то тоді щоб такого мужа зі своєї країни обрали, аби гідний і в справах рицарських вправний, заслужений у вітчизні своїй і зичливий був, над усіма щоб його піднесли й у всьому слухали. І у цій згоді вітчизну не тільки боронили б, а й ще більше сприяли їй і порти або склади потрібні будували над морем.

Нащадки Леха зазнавали переслідувань від Датського королівства, від морських злодіїв та розбійників, що їх називали піратами. Недовго терплячи їх, спочатку відважились піти на них водою, хоча такою справою ще не займалися, проте фортуна з Божої ласки їм

Датські пірати

прислужилася, вони побили ворогів, своїх зловмисників. І коли призвичаїлися, то збудували великі кораблі і дісталися до датських берегів, де заволоділи Ругією, Емерією, Феондією, невдовзі й Салендією, де сьогодні столиця Датського королівства. І багато інших міст на тих островах вони закладали, ще й зараз хроніки називають їх слов'янськими берегами. Також слов'янські люди, поморці, самі призвичаїлися пробиватися на море, часом щастило їх ворогам, як це буває у такій справі, все ж багато скарбів і міст здобули в цих краях і опанували такими, як Данія, Сканія, Люцинія та ін. А згодом надто набралися сміливості і вдерлися з невеликою кількістю людей далеко в Датське королівство. Тоді Сивард, король датський, зібрав багато людей, укріпився на морі, примусив тікати на острови. Там, на островах, довго билися, все ж, переможені через велику кількість датчан, слов'яни (słowacy) мусили поступитися. Ворог утішився з їхньої малої поразки й умислив збудувати великі кораблі та їхати поквитатися за свої попередні кривди, але його звідти слов'яни так сильно налякали, що мусив з непоштивістю вертати назад. Згодом за певними угодами обопільно укріпили свої кордони.

Сивард, датський король, розбив слов'ян на морі

Вишимир, польський князь, нащадок Леха, розширив свою державу аж до кордонів Датського королівства, а через переслідування датського короля обурився проти нього й підготувався до того, щоб подолати силу силою. Для цього він збудував великі кораблі й наповнив їх рицарським людом; між цими кораблями був збудований один такий великий, що носив 1000 човнів. Ці війська виступили одне проти другого. Сивард, коли побачив розміри кораблів, злякався, кинув якорі, а ставши, почав нагадувати своєму народу, щоб пам'ятали про кривди, яких вони зазнали від поляків, й не шкодували свого життя. Те саме Вишимир нагадував своїм. Потім, сівши у свої звичайні човни, мужньо зійшлися. На щастя, Марс був прихильним до поляків, тому змусив до втечі датчан з їхнім королем у легких човнах, котрі // (с. 5) називають *триремами.* Вишимир взяв королівський корабель, хоча його й добре охороняли, там було захоплено й багато інших кораблів з людьми, а решту потоплено. На тому Вишимир не зупинився, а задумав гнати датського короля аж до самої столиці; там же він розділив своє військо на три частини: одну відіслав до Данії, другу – до Сканії, а з третьою сам попрямував до Люцинії. Велика паніка зчинилася на морі через такий сильний та незнаний народ, що одні міста добровільно піддавалися, а інші мусили здаватися під натиском сили та від переляку.

Датчани розбиті поляками

Зібрався знову датський король із силами всієї землі, але остаточно був переможений, так що мусив далі відходити за свої кордони. У цей час було схоплено його сина Емериха (Jamerуka) з двома сестрами, яких потім продано: одну – норвежцям, а другу – німцям, бо в ті часи жінок купували. Побачивши, що є переможеним, датчанин просив милості у Вишимира, віддаючи йому підданство. Вишимир як вільний

Емерих, датський король, взятий у полон

і милостивий князь все зробив для нього: повернув йому те, що забрав, і поєднався з ним, повернув йому Данію, Гугію, Гемерію, Феондію і Салендію, а собі залишив тільки ті острови, де міста й замки для державної оборони закладав, які донині зберігають дані поляками назви слов'янською мовою. Так, Висмарія, або Висмер (як свідчить датська хроніка), названа від князя Вишимира. Любек і Данчик, або Гданськ, названі датчанами,– міста вельми славні й багаті, закладені над Німецьким морем на вигідному місці й березі для оборони від іноземних ворогів. Згаданого датського короля Вишимир зробив своїм васалом, його сина взяв у заручники, а добре впорядкувавши всі справи в Данії, чималу здобич та великі скарби взявши, повернувся до Польщі. Кілька років Сивард був мирним і сплачував данину, проте згодом, маючи те собі за прикрість, задумав інше. Він підбурив інші землі проти поляків і змовився з ними, тобто з Голландією, Швецією, Данією, вивів чималі війська проти поляків, але був розбитий, врешті втратив всі війська у Сканії, а сам з розпачу захворів і помер. Його син Емерих втік із в'язниці, а потім завжди сплачував данину польським князям.

Міста, які поляки заснували біля датських кордонів

Багато шляхетних вчинків, гідних увічнення, здійснили нащадки Леха у Німеччині, а ці нащадки пішли від Леха Першого, й тривала [ця лінія] протягом 150 років, тільки через їхню недбалість як на ті часи, так і померли без опису своїх справ, бо, живучи за поганським звичаєм, вони не вміли писати. Вишимир тоді велику частину Датської землі під свою владу підбив й чимало інших шляхетних справ по собі лишив, польські кордони розширив і зійшов з цього світу без нащадків. // (с. 6) Тут мені невідомо, давні чи сучасні хроністи помиляються у цьому Вишимирі: бо цього Вишимира давні хроністи вважали сином Лешка III, не від власної дружини народженого, а про ці його славні вчинки не хотіли записати в давніх хроніках, аж тільки тепер, вибираючи коротко з датської хроніки, ми написали про них заради тих, хто, кохаючись у таких речах, безсмертну славу ставить понад усе на цьому світі.

Дванадцять воєвод

Коли вимер весь рід Леха, поляки, над усе цінуючи волю і жодного із чужоземних князів не допускаючи собою керувати, зібрали сейм у Гнєзні, де після різних переговорів обрали 12 воєвод – як кажуть, найкращих мужів свого народу, котрі могли б керувати Річчю Посполитою. Вони правили нею двадцять років. Але, як кажуть, де багато тих, що наказують, там добре не буває: бо в різних головах мусять бути й різні людські замисли, а отже, між ними пішли незгоди, домашні суперечки, внутрішні війни, амбіції: кожний з них більше дбав про власну користь, ніж про державну, внаслідок чого справа лишалася нерозв'язаною. Іноземці, особливо німці, бачачи незгоду коронних панів, стали бунтувати проти поляків, а коли

Де багато наказують, там добре не буває

видерлись з ярма, кинулись на польські володіння і свої стародавні міста з належними до них провінціями забрали. Побачили це поляки й промовили: «Погано, коли багато вождів, і т. д. [*Mala est pluralitas Principum, etc.*], це шкоду й зменшення наших володінь приносить». Зібрали тоді генеральний сейм, де побачили на той час Крака, або Кракуса, мужа досвідченого у рицарських справах і розторопного розуму. І, як пишуть латинські історики, був муж миру і війни, віддання мистецтвам; до ворогів держави одних приєднав, а інших зброєю придушив. Отже, вже був славний цей князь по всіх краях, а був він з нащадків Чеха, через те самі чехи, близькістю крові споріднені також з польським народом, хотіли його собі за пана мати, але поляки їх у цьому випередили, як про це написано нижче. // (с. 7)

КРАКУС,
ПОЛЬСЬКИЙ КНЯЗЬ

Вирвалася з багатьох ярем вітчизна мила,
У володіннях своїх Кракуса паном призначила.
Він зі своїх кордонів викурив французів жорстоких,
Що сюди вдерлися, тяжко сплюндрувавши
Паннонів; він мав і Чеську державу водночас:
І обома ними урядував, радою та залізом.
Тоді жив жахливий змій під Вандальською скелею,
Приносячи велику людську біду і шкоду немалу.
Сіркою наказав теля набити Кракус сміливий,

Кинув його перед змієм, зухвалий
Змій проковтнув: відразу луснув, не пожив,
А король Краків від свого імені заложив. // (с. 8)

Року від Різдва Христового 700

Кракус, будучи у той час Кроком названий, онук Чеха, князя чеського, був родом з Польщі, недалеко від Кремпаку, сарматської гори над Віслою. Оскільки він був з нащадків Чеха, то через це чехів від поляків ніколи не від'єднував, але разом тримав. Всі одностайними голосами вирішили, щоб саме він був їхнім вождем, вбачаючи у ньому цілком гідного як у рицарських справах, так і в господарстві, не менш теж у справах побіжних розторопного й мудрого. А коли він став їхнім князем, то відразу тих іноземних ворогів, що вибивалися в поляків з ярма, потужно підкорив; державні кордони від всілякої шкоди та ворожих наїздів, що від бунтівників своїх мали, укріпив. Хижих французів, котрі, спустошивши Угорську землю, вдерлися до Корони, розбив, а німців потужною силою вигнав геть з Гнєзна та з інших кордонів, отже, за його правління полякам добре велося. Він був великим другом чехам, русі, тому вони піддавалися під його міць. Потім, заспокоївши державу кривавою війною, заселив пусті землі, а орачам призначив місця на поселення. Він за свого панування заснував місто Краків і замок над Віслою на високій і недосяжній скелі, а від свого імені назвав Кроков від Крока. Потім це місто, змінивши літеру, було назване Краковом. Німці ще й сьогодні Краків називають Крок. Польські хроністи писали, що під горою Вавель, на якій стоїть краківський замок, був тоді великий дракон у ямі, який, коли був голодний, крав людей і забивав їх смердючим духом та пожирав, через що мусили щодня йому давати чергову данину, по три тварини. Король Кракус, побачивши втрати свого народу і долю, майже всіма оплакану, наказав у випотрошене теля закласти сірку, смолу й селітру з вогнем приправленим і проти тої ями, звідки виходив дракон, покласти. Дракон, побачивши це, гадав, що йому на пожиток покладено справжнє теля, пожер його. Оскільки ж воно у ньому тліло, то пив воду доти, доки не луснув. А Крак коронну державу пристойно розбудувавши, двох синів, Леха й Кракуса, й дочку Ванду залишив та й попрощався зі світом. Похований над рікою Віслою на горі Ласотні за поганським звичаєм: насипано на його могилі високу круглу гору й обкладено дерном, вона й досі є перед Казимиром. // (с. 9)

Краків засновано

Дракон під Краковом

Дракона хитро вбито

ЛЕХ ДРУГИЙ. КРАКУС ДРУГИЙ

По смерті Кракуса польські пани вирішили обрати князем Кракуса Другого, але молодший брат Лех як побачив це, то, збуджений пихою і заздрячи йому, убив його, коли вони

Лех убив брата Кракуса

обидва були на полюванні. І сказав перед сенатом, заливаючись фальшивими сльозами, що той впав з конем, коли вперто гнався за звіром, і там його кінь приволік. Так цією штукою хитрий вбивця опанував престолом. Одні цьому вірили, другі ні, бо це не могло втаїтися, щоб не можна було довідатися істини, тому що у свій час все виявиться. Невдовзі відкрилася його зрада як перед сенатом, так і перед простолюдом. Через це він став людям дуже огидним, на нього навіть і дивитися вони не могли. Зрозумівши це, він від смутку й жалю, вважай, сам у собі зітлів. Як всі історики згоджуються у цьому, він був невдовзі вигнаний з держави, але невідомо, в якій країні і яким чином він покинув цей світ. // **(с. 10)**

ДІВА ВАНДА

Не прийнявши шлюбу з мужнім тевтоном,
Їде Ванда на війну, у відповідь на його виклик.
Мужньо вдаривши на нього в полі зі своїм рицарством,
Королева потужно розгромила його дощенту.
Розбитий нею, від сорому і великого жалю
Він заколовся мечем і перервав цим прагнення свого серця.
А діва, приносячи подяку богам за звитягу,
Так сказала: «О, боги, вам моє дівоцтво
Нехай буде присвячене, бо з милості найвищого
Я уникнула злої ганьби від злого Ритагора».
Сказавши так, вона несподівано для всіх
Стрибнула швидко в пучину Вісли.

Нехай же бактрійці славлять свою Семіраміду,
Нехай же скіфи славлять магніт своєї Томіри.
Поляк має чим затьмарити славу обох цих дів.
Хто тільки неупереджено розгляне їхню і цю справи,
То побачить, що ці дві діви дорівнюють Ванді своєю мужністю,
Але чистотою, о цнотлива діво, хто ж з тобою зрівняється? // (с. 11)

Року від Різдва Господня 730

Ванда, дочка Кракуса, четверта серед коронних князів єдина справжня дідичка Корони Польської. За загальним великим їхнім проханням вона вступила на престол. Вона з великою енергією та мудрим пануванням провадила своє дівоче життя у непорочній чистоті. Вона мужньо керувала Річчю Посполитою як друга Пентесилія або Ортигія. Їй було дано право вільно обрати собі чоловіка, і його всі мали б слухати і мати собі за пана. Але діва не турбувалась про це. Вона була дуже гарна і приваблювала до себе своєю вродою та красою багатьох іноземних князів і ловила їх, як вудка (wenda) рибу. Через це вона й була прозвана Венда, але потім поляки трохи змінили її ім'я і назвали Вандою. Тоді німецький князь Ритагор (Rythagoras) послав до неї сватів, щоб вона пішла за нього заміж, але вона зовсім не хотіла цього. Ритагор, думаючи, що вона ним погордила, хотів свій намір здійснити силою. Він зібрав проти неї військо, а вона проти нього, і вони оголосили собі взаємно війну. Діва двічі розбила його дощенту, і сам Ритагор ледве втік, однак через сором та незмірний жаль, що його до втечі змусила жінка, забив себе власним же мечем. А королева Ванда, оскільки

Ванда двічі розбила німецького князя Ритагора

Ванда переможно стрибнула у Віслу

присвятила своє дівоцтво своїм богам, увінчала його своїм кінцем: вона стрибнула з краківського мосту в глибини Вісли і, залишивши полякам звитягу, захлинулась водою. Її тіло було знайдене там, де Длубня (Dłubnia) впадає у Віслу, і там її було поховано в могилі за милю від Кракова. На її могилі було насипано курган так само, як і на могилі її батька.

Ця жіноча стать була гіднішою для опису у великих історіях, ніж римська Лукреція, а це через її непохитність, бо вона вчинила так всупереч звичайній жіночій пристрасті. Деякі хроністи писали, що вандали були названі від цієї Ванди, але так не могло бути, оскільки вандали були раніше від Ванди.

Знову 12 воєвод

Після Ванди знову був клопіт у Польщі, оскільки не лишилося жодного дійсного князівського нащадка; знову радилися щодо обрання короля, знову обрали дванадцять воєвод, щоб кожен з них був начальником окремої провінції. Але було так само недобре, як і раніше, бо вони замість того, щоб всі свої сили обертати проти [спільного] ворога, воювали між собою. Через це маркомани, угорці та німці докучали Польщі з усіх боків великими нападами і грабунками так довго, доки поляки не згодилися на одного князя, тобто на Пшемислава. // (с. 12)

ПШЕМИСЛАВ, або ЛЕШКО ПЕРШИЙ

Цей Лешко віддячив зі славою за шкоду вітчизні,
Громлячи ворогів своєю щасливою справою.
Ворог був під лісом, а Лешко, знаючи про це,
Наказав розвісити зброю по лісі, ніби насміхаючись.

Сам же зі своїми сховався у захищені місця.
На другий день сонце, вставши, золотим промінням
Осяяло цю зброю; грізний ворог,
Думаючи, що там засіло військо, уздрів цей пустий ліс,
Де, однак, був Лешко, побачив явні знаки [перемоги],
Став славно бенкетувати у своєму таборі.
Тим часом Лешко опівночі напав на табір,
Ударив з усіх боків і добряче розгромив.
Відбирає здобич, в'яже полонених, і, цією справою
Звільнивши Польщу, дав знаки перемоги. // (с. 13)

Року від Різдва Господнього 750

Пшемислав розбив моравян

Пшемислав, або Лешко Перший, муж енергійний, досвідчений у рицарських справах, був одностайно обраний після своєї доброї послуги на Польську монархію. Тим часом моравани, вчинивши шкоди в Польщі і набравши чимало здобичі, поверталися назад до своїх. Лешко, зібравши польське військо, рушив з ним за своїми ворогами. Коли останні прийшли під Лису гору, де нині стоїть св. Хрест, з лісу показалося збройне військо Лешка і стривожило ворогів. Вони схопилися за зброю, кинулися на це місце, але там уже нікого не було. Лешко ж наказав своїм заховатися в укриті місця. Наблукавшись по лісу, вороги подумали, що наші далеко втекли, невдовзі підійшли до нашого війська. Пізніше, вночі, всі вони добряче убезпечилися і, впившися, пороздягалися, неначе у себе вдома. Пшемислав, вибравши слушний час, вийшов з укритого місця і вдарив на них збоку, спереду і з тилу і розгромив їх у їхньому ж таборі. Він з тріумфом набрав там немало полонених і здобичі. По цій послузі всі згодилися обрати його собі паном. Потім він добряче віддячив ворогам за шкоди вітчизні. Але він не залишив по собі жодного нащадка і у 30 з лишнім років покинув цей світ.

ЛЕШКО ДРУГИЙ

Цьому змагання і бездоганний жереб так вчинили,
Що йому в руки подали коронну державу. // (с. 14)
Він був гідний королівства, хоча й був народжений
Від простих батьків, був небагатим.
Як у бою, так і в мирний час він завжди був однаковий,
Також і те гідне у ньому вічної пам'яті, бо знаки
Свого першого щастя, тобто ту латану
Серм'яжку, клав собі зверху на плечі, коли судив людські стани.
Бери звідси приклад ти, що хочеш швидко розбагатіти,
Дивись на свій кінець, бо ти не знаєш, що приходить за цим.

Року від Різдва Господнього 780

Коли Пшемислав-Лешко покинув цей світ, не залишивши нащадків, то на Польську монархію було обрано Лешка Другого таким чином. Коли внаслідок тривалих та різних виборів польські пани та шляхта не могли дійти згоди щодо обрання нового володаря, то вони придумали новий спосіб. Вони поставили перед Краковом стовп, котрий увінчали королівськими короною та жезлом, і публічно проголосили: той, хто першим у змаганні з іншими примчить конем від ріки Прадника до цього стовпа, той і буде королем. Якийсь молодик з простого роду, але хитрий, придумав таку справу: він таємно і скрито повбивав у землю на шляху, котрим мали мчати претенденти, залізні цвяхи, а собі обрав інший шлях. Під час цих змагань коні всіх претендентів, крім нього, поранились через ті цвяхи, тому жоден з тих багатьох людей не міг примчати так швидко до цього стовпа. Тільки він першим це зробив і став внаслідок зради володарем. Але ця зрада невдовзі виявилася, бо два юнаки з простолюду, жартуючи, побилися об заклад і вирішили пройти пішки від ріки Прадника до цього стовпа. На шляху вони поранили собі ноги, але той, котрий не так сильно кульгав, першим прибіг до стовпа. Його товариш побачив у землі сховані цвяхи і не хотів визнати себе переможеним. Вони скаржилися одне на одного уряду, і тут виявилася зрада Лешка, котрий натикав цвяхів у землю. Бачачи це, панове, які покалічили своїх коней, зажадали

Давній спосіб обрання польських королів

Боротьба за державу

Зрада Лешка

справедливості, щоб знову почати змагання за королівство, бо перший раз воно було вигране обманом. Уряд звелів того, хто іншим копає яму задля своєї користі, схопити, а схопивши – роздерти кіньми. Того ж, хто пішки прибіг до стовпа, обрали на королівство. Цей хоч і був з простолюду, але так добре себе тримав, ніби виховувався при королівському дворі. Був у нього такий звичай: коли він мав сидіти у королівському одязі на королівському престолі для якогось суду, то завжди наказував накинути на себе зверху свій простий одяг. // (с. 15) А це для того, щоб, дивлячись на нього, не запишався і не погорджував убогими, пам'ятаючи за свій попередній стан; щоб обдурити цим мінливу фортуну, котра часто піднесених вгору значно понижує. Довго трималися цього звичаю польські князі. Потім Лешко, давши іншим своїми значними справами добрий приклад до наслідування, розпрощався з цим світом, залишивши по собі сина з таким же іменем – Лешка Третього.

Розплата за зраду

Лешко з простолюду став королем

Звичай Лешка

ЛЕШКО ТРЕТІЙ

Наскільки був вправний як на війні, так в і коханні
Цей учень Марса, може звідси кожен зрозуміти.
Коли був мир у вітчизні, а сини Корони
За його панування не мали приводу до війни,
То він, не бажаючи даремно провести свій вік,
Помагав угорцям у битвах і виявив себе грізним [до ворогів].
Він мав від наложниць двадцять синів, а до того ж

Зі своєю власною дружиною породив
єдиного сина Попеля. // (с. 16)
Часто буває так, що чим войовничішим є муж,
Тим більше полюбляє марну Венеру.
І якщо Лешка не оборонить приклад Ахілла,
Марс, сам перелюбник, засвідчить йому це.

Року від Різдва Господнього 800

Лешко Третій, син Лешка Другого, поховавши згідно із язичницьким звичаєм свого батька, вступив на королівство і став сьомим польським монархом. Він йшов за батьком у добрих звичаях: приборкав усіх ворогів на кордонах, добре укріпив і заспокоїв всі кордони своєї держави. Потім, не бажаючи даремно втрачати часу, надавав допомогу угорцям та саксонцям проти Карла Великого. Потім року 801 імператор Карл зібрав проти нього велике військо і досягнув з ним Сілезії. Лешко, маючи із собою чехів, поморян, сілезців і пруссів, зійшовся з ним біля ріки Одри і там зазнав поразки. Історики додають, що він був там і вбитий. Він мав єдиного сина Попеля від своєї [законної] дружини, якого призначив на своє місце. Він мав також двадцять синів від коханок, тобто Болеслава, Яжимира, Владислава, Вратислава, Оттона, Барвіна, Пшибислава, Якса, Семіона, Семовита, Семислава, Богдана, Спіцигєра, Спіцимєжа, Збігнєва, Собєслава, Висимєжа, Казимира, Віслава, Пшемислава, між котрими розподілив ще за свого життя поморські країни аж до Мейсена (Miszny), також Вестфалії. Ці потім заснували такі міста й замки: Магдебург (Maydeburg), Далембург, Бремен [?] (Brzemie), Висмар, Лімбург, Любек, Шверін, Мекленбург (Miekielburg), Тілов, Росток, Верте, Остров і багато інших. Ще й досі у тих країнах досить слов'янської мови поміж простолюдом, а звуться вони сорбами (Serbami). Німці звуть їх віндиш (Windysz) – від вандалів, ми ж їх звемо кашубами.

Лешка вбито

ПОПЕЛЬ ПЕРШИЙ

Тобі ліжко залишив милий батько,
Але ж там не було справи Марса,
Тобі заповідав знаходити насолоду тільки у злій Венері;
О, любителю насолоди! Ти не міг служити Палладі.
Оскільки ж ти серед інших рідних братів
Мав по природному праву головне місце,
То слушно було б, якби ти йшов слідами батька
І був прикладом доброї слави для інших.
Що ж ти вчинив гідного своєму обов'язку:
Хіба що прокляв сина і прославився
тільки цим. // (с. 17)

Року від Різдва Господнього 815

Попель, син Лешка Третього, був першим правителем з таким іменем, яке у німців звучить як Оссерих (Osserych), тільки-но прийняв батьківську монархію, то тут же у ньому, всупереч сподіванням, виявились погані риси та шаленство. Отже, через гори та ліси він не полюбив місцеположення Кракова, переніс королівський престол до Гнєзна, а з Гнєзна – до Крушвіці у поля, а там наказав збудувати замок над озером Гопло. Далі про нього нема що писати, бо нічого значного не вчинив у своєму житті, тільки завжди прагнув до розкішного життя. Він мав звичку замість проклять казати: «Бодай мене миші з'їли». Потім миші з'їли не його, але його сина, про що буде нижче. // (с. 18)

Замок Гопель

Звичайне прокляття Попеля

ПОПЕЛЬ ДРУГИЙ

Цей, боячись, щоб його не скинули з престолу,
Про зраду радиться з жінкою, а вона схвалює цей задум:
Щоб симулював хворобу, а скликавши дванадцять стриїв,
Всіх отруїв за жіночою порадою.
З цих трупів вийшли такі мерзенні миші,
Що від них ніде не могли сховатися в тиші
Оці мужовбивці – ні у вогні, ні у воді;
І миші з'їли їх із дітьми там, на Крушвіцькому гроді.
І ти, що для користі піднімаєш свої руки в ім'я зла,

Вчись справедливості, щоб не зазнати тобі такої муки.
Є Бог, який мститься за кривди; є кара для злих людей,
І вона впаде на таких звідти, звідки вони не думають
і не сподіваються. // (с. 19)

Року від Різдва Господнього 830

Попель Другий був молодим обраний на Польську монархію своїми стриями, німецькими князями. За всі його справи стрії швидко бралися. Коли ж Попель досяг повноліття, то не став займатися справами королівськими та Речі Посполитої, а знічев'я поринув у домашню насолоду, бенкети, танці, різну музику. Його ж дружина, котра була з Німеччини, облесливими словами влізла йому в серце, внаслідок чого не він, а вона керувала всіма справами, як їй подобалося. Верховні панове та коронний сенат, побачивши, що він, ніби Сарданапал, живе у світських насолодах і всіляких нікчемностях, погордили ним, покинули його і прозвали його кошиком (kosyzsko) від пихатих італійців. Його дружина, побачивши це і побоюючись, щоб котрогось стрия Попеля не було обрано на його місце, змовилася з ним і наказала йому симулювати смертельну хворобу. Він так і вчинив. Було послано до всіх його стриїв, котрі прибули, щоб його провідати. А коли вони сиділи там при його ліжку, він попросив їх, щоб вони після його смерті обрали на його місце одного з його двох синів. Вони пообіцяли так вчинити, якщо на це погодиться шляхта. А в цей час королева наготувала у кубку отрути, змішавши її з вином, дала випити кожному зі стриїв і, боячись, щоб хтось від цього одразу не впав мертвим, сказала, щоб вони

Хитро вигадана хвороба

Проклятий злочин

дали спокій Попелеві. Коли ж вони вийшли до міста, то через отруту вони мали вночі велику муку і всі там померли. Ця пані, радіючи, сказала: «Бог їх покарав, бо вони задумали вчинити зле пану або його синам». Однак їхні тіла не дали поховати у землі, а скинули у одне озеро, котре розташоване неподалік від Крушвіці і називається Гопло (Gopło). А там з цих тіл вилізли великі й страшні миші, котрі кинулися на короля, який бенкетував на замку, також на королеву та їхніх синів і стали їх кусати. Слуги не могли відігнати цих мишей ані зброєю, ані вогнем. Тоді король з дружиною та дітьми втік від мишей на воду, а вони за ним, причому їх ще більше з'явилось із води. Човнярі, боячись, щоб миші не прогризли човна посеред озера, якнайшвидше втекли на берег. А Попель, бачачи, що діється, що його вже звідусіль переслідують миші, бігом втік зі своїми на вежу, котра й понині досить грізно стоїть, оточена звідусіль водою. Але й там його знайшли миші і дощенту з'їли його з дружиною та дітьми, так що від них не лишилося нічого, за винятком самих тільки кісток. Це була явна кара Божа, гірша, ніж колись фараону, і всі ті з нас, котрі проклинають останніми словами одне одного, теж можуть підпасти під неї. Господи Христе, збережи нас від свого гніву. // (с. 20)

Дивовижна помста Божа

Миші з трупів

П'ЯСТ КРУШВІЦЬКИЙ

О шляхетний звичаю давніх людей,
О побожна простота цих славних мужів!
Не соромно було коронним панам задля гідності
Посадити орача на королівське місце.

А це задля самої тільки честі та поштивої справи,
У котрій, квітнучи, цей сповнений чеснот муж дістав вічну славу.
З цього джерела пішли всі польські монархи
І всі королі аж до короля Людвіка.
Старі крушвіцькі стіни! Відновіться цими
Дивними чудесами, котрі спіткали двох королів.
Адже орач став королем, а другого (короля)
З їли миші: дивовижний Господь у справах свого суду. // (с. 21)

Року від Різдва Господнього 824

Після жалюгідного кінця Попеля Другого на монархію Корони Польської був одностайно обраний усіма П'яст Крушвіцький таким чином. Коли польські панове і шляхта з'їхалися до Крушвіці задля обрання нового володаря, то не могли згодитися на одностайний вибір, як то звичайно буває у таких справах. Був тоді П'яст, міщанин з Крушвіці, добрий, простий і справедливий чоловік, у котрого якраз тоді народився син. Тоді П'яст заколов гладкого кабана і наготував бочку меду на іменини своєї дитини згідно з язичницьким звичаєм. Прийшли до нього два незнайомих мужа у гості, про котрих пишуть, що це були римські мученики св. Павло та св. Іоанн. Їх не пустили у королівський палац, де була тоді елекція, то вони просили господаря, цього П'яста, щоб він їх прийняв у свій дім. Він же з радістю це вчинив і дав їм їсти добрі страви і пити мед, запросивши на іменини. Вони йому згідно зі звичаєм постригли дитину й нарекли **Семовитом**. Наївшися та напившися, вони подякували та пішли геть. А велика маса людей, котра тоді була у Крушвіці, не могла нічого знайти з провіанту, щоб купити, тому ходили і там і сям. Інші ж прийшли до П'яста, щоб він їм щось продав, але він кожному, хто до нього приходив, задарма давав їсти той хліб і пити той мед, що він наготував на іменини. Але вони не могли з'їсти того хліба і випити той мед, що він наготував. Тоді, бачачи, що з ним був перст Божий, всі сказали, одностайно погодившись: «Нащо ж шукати іншого володаря, коли нам боги вже вказали на нього». І хоча П'яст довго відмовлявся від цього, однак, бачачи волю Божу, не противився їй і став їхнім паном. Протягом двадцяти років він щасливо та з потужною могутністю панував, хоч і був простолюдином від сохи. А потім, маючи свого віку 120 років, він попрощався з цим світом, залишивши по собі сина Семовита. З крові цього П'яста виводили свій рід польські князі та королі аж до Людвіка, короля польського та угорського.

Гостинність винагороджується

Орач П'яст королює

СЕМОВИТ

Так теж і Александр Македонський великий,
Який тільки ставав повнолітнім, а вже засмутив всіх людей
Своєю смертю, так і ти, мужній Семовите,

Залишаєш великий жаль і смуток у вітчизні.
Твій меч був суворим для маловірних угорців, котрих
Ти вигнав за свої кордони, за Карпатські гори. // (с. 22)
Всі поморяни давали тобі належну данину,
Кожен ретельно виконував свої повинності.
І все це вчинилось тільки за чотири роки, а що ж, коли б ти
Довше пожив, то славився б, без сумніву, й далі.
Однак скільки жив, стільки жив, але великі справи
Вчинив, отже, досить жив, щоб вони жили у віках.

Року від Різдва Господнього 895

Честь Семовита

Семовит, поховавши за язичницьким звичаєм свого батька П'яста, вступив на престол. Цей панував з особливими енергією та мужністю і з не меншою обережністю у кожній своїй справі. Він потужно й часто, де тільки траплялося, відганяв від кордонів своєї держави всіх ворогів, примусив до сплати данини угорців, чехів, кашубів та поморців, залишив по собі силу-силенну прекрасних справ, гідних королівського стану. Але він провів на престолі тільки чотири роки свого життя і в молодому віці покинув цей світ, залишивши по собі єдиного сина Лешка Четвертого. // (с. 23)

ЛЕШКО ЧЕТВЕРТИЙ

Мир, який був встановлений батьківським мечем
І сарматській вітчизні повернений у значній мірі,
Так полюбив син [Семовита], що до свого кінця

Ніколи його не порушив, аж до останньої миті.
Жоден його через це не ганив, хіба що ті,
У серці котрих жадоба здобичі переважає прагнення до миру.
Але це досягається війною: а хто має цілковитий мир,
Добиваючись свого, є постійним у своїх намірах;
Той не прагне нічого чужого, бо воєнні забави
Більше коштують кровопролиття, ніж приносять слави.
Ніколи не буває воєнна причина побожною,
Хіба що та, котра прагне миру.

Року від Різдва Господнього 902

Лешко Четвертий, поховавши свого батька Семовита, вступив на королівський престол у молодому віці. Однак він перебував під опікунами аж до досягнення повноліття. Потім у королівстві, яке дістав після батька у мирі та безпеці і якому ніхто нізвідки не загрожував, // (с. 24) панував із батьківськими чеснотами. Потім, залишивши сина Семомислава, покинув цей світ також молодим.

СЕМОМИСЛАВ

Цей був останнім з черги королів Корони,
Котрі були язичниками чужої віри.
Йому народила матір сліпого сина,
Дідича, а перед тим вона довго була неплідною,

Вона постійно запитувала про цю дитину:
«Отче, яке ж я маю дати ім'я їй, чи не відповіси?»
Коли ж настав день іменин, що сталося?
Ця дитина раптом чудесно прозріла.
Всі були надзвичайно цим вражені; а що ж таке це
Означало? А те, що мала істинне світло
Корона Польська побачити, тобто [світло] християнської
Віри, у котрій і досі вона живе з волі Божої. // (с. 25)

Року від Різдва Господа Христа 921

Семомислав по смерті батька прийняв владу над Короною Польською. Цей щодо звичаїв та належних і значних справ ніскільки не поступався своїм предкам; ледве спромігся у старості породити єдиного сина, і то незрячого. Коли ж до Гнєзна згідно із язичницьким звичаєм він скликав коронних панів та шляхту на постриження сина та його іменини, то сину дали ім'я Мєшко. Під час бенкету, коли ще не встигли сісти, батькові принесли радісну звістку про те, що його син прозрів. Всі остовпіли з подиву. Між тим принесли й сина з ясними прозрілими очима. Коли король запитав жерців про те, що б це значило, то вони відповіли: ця дитина прозріла з милості Божої, отже, Господь Бог невдовзі просвітить і всю Польщу. Так і сталося, про що буде сказано нижче. Потім Семомислав, укріпивши з усіх боків кордони свого королівства, залишив мир своєму синові і покинув цей світ.

Сліпонароджений син Семомислава прозрів

Символ прозріння у християнській вірі в Польщі

МЄШКО, або МЕЧИСЛАВ І

// (с. 26) Господи Христе, за часів цього князя Твоя хвала
З небесного царства була нам виявлена.
Ти вирвав нас, своє стадо, Своїм милосердям
З ненаситної пащеки пекельного шуліки.
Втекло перед Тобою давнє ідолопоклонство,
Котрого було повно в Польщі за часів поганських.
Спочатку нам була дана діва з чеського роду,
Вона найпершою подала нам хресне знамено.
Ти, Господи – найперша причина спасіння,
Вона ж – друга, нехай же і її життя буде прославлене у віках.
Вона привела до цього й свого чоловіка Мєшка,
Щоб він вмився у Твоєму джерелі, а потім, йдучи його слідом,
Це вчинили й інші. О, як багато там
Костьолів, наш Господи, задля цього весілля
Було збудовано на Твою честь при дев'яти
Кафедрах єпископських, присвячених вічній Твоїй хвалі.
Нехай же святі Твої справи славляться по всьому світу,
Доки з Лузитанських (Luzitacskich) гір ріки течуть до моря.

Року від Різдва Господнього 962

Мєшко, котрий був сліпонароджений, поховав батька згідно зі звичаєм; за загальною згодою його обрали на Польську монархію. Він мав сім наложниць, однак від жодної не мав

нащадка, тому був дуже засмученим. З цієї причини деякі християни часто закликали його до того, щоб він з усім своїм родом прийняв християнську віру, якщо хоче з Божої милості втішитися своїми нащадками, втішити цим і себе самого, і Корону.

Послухавши їхньої поради, він послав сватів до дочки чеського короля Болеслава, котрий підло вбив брата Вацлава. Король Болеслав охоче дав згоду на це за умови, що Мєшко разом зі своїм народом прийме християнську віру. Мєшко з усіма своїми найголовнішими панами добровільно був охрещений року від Різдва Господа Христа 965 і змінив своє ім'я Мєшко; він був названий Мечиславом, тобто знаменитим славою від меча. Він негайно наказав усім взагалі й кожному зокрема у своїй державі, щоб сьомого дня місяця березня цього ж року, як вище було сказано, були спалені й вніveч обернені всі ідоли різних богів. Раніше ж творилися різні речі, а сонце, місяць, вітер, котрого звали Погвіздом, шанували як богів. Крім того, Юпітера (Jowisza), котрого вони звали Йоссою (Jossą), Плутона, котрого звали Ладоном, Цереру, котру звали Нією (Niją) і на честь котрої існував знаменитий храм у Гнєзні; Венеру, котру звали Маржаною, Діану, котру називали на язичницький лад Зєвонією (Ziewonią), всіх їх вшановували як богів. // (с. 27) Також Леля і Полеля, тобто Кастора з Поллуксом, шанували й віддавали їм почесті як Богу. Ще й донині у Великопольщі, особливо по селах, люди згадують Леля й Полеля під час бенкетів. Вони мали такий звичай: як чоловіки, так і жінки, як молоді, так і старі, у святі дні оцих своїх богів, коли було шановано котрогось із них, влаштовували на певних місцях ігри, танці й різні забави, особливо 25 травня і 25 червня. Такі згромадження простолюд називав стадом (stadem), а це ще подекуди трапляється й досі по селах Литви та Русі. Почавши від провідної неділі аж до св. Іоанна Хрестителя, жінки й дівки у святі дні сходяться купами до танцю і, співаючи свої старі пісні, часто згадують Ладона. Вони ляскають долонями й повторюють: «Ладо, Ладо», виводять посеред ринку в танці широке коло, взявшись за руки. Цей танок русь і литва звуть хороводом (korohodem). У Сілезії, на польському кордоні, 17 березня, тобто того дня, коли ці ідоли було знищено християнами, хлоп'ята по селах і містечках згідно з давнім звичаєм роблять з соломи або з іншої поганенької речі якогось ідола на кшталт жінки та обмотують його хустками. Всі сходяться докупи й тоді з гучним ляскання у долоні та форемним співом на різні голоси скидають цього ідола з мосту в річку. Тоді князь Мечислав, очистивши свою монархію від ідолопоклонства, надає своєму народу явні знаки християнства. Кожен мав бути присутнім при Жертві на св. Літургії; коли читалося Євангеліє, то чоловіки витягували до половини мечі з піхов, символізуючи цим, що за віру Господа Христа кожен з них був готовий битися на смерть, боронячи слово Боже та Святе Євангеліє. Цей Мечислав заснував на бажання своєї королеви Дубр'овки у краківському замку костьол св. Вацлава, а це він здійснив на пам'ять про її стрия Вацлава, котрого забив її батько. Мечислав збудував також у Крушвіці єпископський замок, але його потім було перенесено до Вроцлава на Одері. Він збудував чимало й

Поляки приймають християнську віру

Поляки, нищачи язичництво, палять ідолів

Звичай поляків за [часів] язичництва

інших костьолів і дуже їх обдарував, як і його дружина, котра не менше спричинилася до примноження християнської віри. Дубровка народила йому сина, котрому дала ім'я свого батька Болеслав. Русь потім прозвала його Хоробрим, тобто войовничим. Невдовзі після цього померла мати Болеслава і була похована з великим плачем простолюду в Гнєзні. Вона завжди ходила простоволосою, як велить звичай, що існує в Чехії або в Німеччині. Мечислав же взяв іншу дружину на ім'я Юдит, дочку угорського князя Єсси; від неї він мав другого сина, котрого назвав на свою честь Мечислав. Мечислав послав до Риму краківського єпископа Лямперта, просячи корони для Польського королівства, // (с. 28) що й пообіцяв дати благословенний отець. Але той, думаючи, що Мечислав ще не був дійсним християнином, відмовив йому в цьому. А в цей час також прибув за королівською короною від короля Стефана з Угорщини посол Ассерікус, через которого папа і послав її, не відмовляючи, як першому і дійсному християнину. Тоді помер Мечислав, як залишив по собі у Польщі чимало побожних справ для поширення християнської віри, а королівство залишив синові Болеславу Хороброму.

Єсса, угорський король (дописано пізніше рукою.— Ю. М.)

БОЛЕСЛАВ ХОРОБРИЙ, перший польський король

Я переміг, з короною взяв чеські країни,
Підбив під свою владу моравян та саксонських синів,
Кашубів і тих, що живуть понад морем,

Пруссів та русь, котрі мають свою осібну віру.
Позначив кордони, поставивши мармурові стовпи,
Своє ім'я злучив з прапорами Алкіда.
Дбаючи про рицарські та військові справи,
Не покидав духовних речей. // (с. 29)
Від імператора Оттона дістав дорогий клейнод,
Вшанував його зі своїх достатків.
Ти, читачу, також у своїх вчинках шукай такої ж справи,
Якщо хочеш з честю здобути безсмертну славу.

Року від Різдва Господа Христа 999

Болеслав Хоробрий, єдиний син Мечислава та його дружини Дубровки, був обраний на польський престол всіма зверхниками. Він прагнув насамперед перенести з Пруссії до Польщі тіло святого Войцеха, якого недавно вбили прусси. Св. Войцех прийшов у Польщу з Угорщини, а з Польщі – до Пруссії, проповідуючи й навчаючи християнської віри. Він переправився через річку Осу, котра тече за Грудзьонзем, й пішов далі до язичників, які вшановували сонце, ліси, змій, звірів і будь-що. І коли св. Войцех доводив їм, що це ніякі не святині, а тільки творіння Божі, вони кинулися на нього й убили на березі моря поблизу містечка Вешаус. Язичники послали до короля Болеслава з такими словами: «Ми вбили й закопали твого Бога, а ти не отримаєш його від нас, доки не даси стільки золота, скільки він важить». Король Болеслав дістав достатньо скарбів для викупу тіла святого. А коли це тіло зважували, то воно з Божої волі не важило аніскільки. Тіло було привезене насамперед до Тшемешна, (до) монастиря, а потім до Гнєзна; біля гробниці святого відбувалися значні чудеса, а ті, котрі приходили до нього, ставали здоровими. В цей час християнський імператор Оттон Третій, почувши про ці чудеса св. Войцеха, під час своєї хвороби дав обітницю відвідати це місце. Коли він приїхав до Познані, то йому назустріч на знак поваги виїхав досить пишно Болеслав, і вони разом йшли сім миль пішки від Познані аж до Гнєзна, стелячи по дорозі різний одяг. Коли імператор прийшов до костьолу, то впав перед гробницею св. Войцеха й довго лежав. Протягом кількох днів він був прекрасно прийнятий з великими почестями королем Болеславом, а Господь Бог там же повернув йому здоров'я. Потім імператор, пам'ятаючи добродійства короля Болеслава, коронував його на Польське королівство там же, у костьолі, в присутності гнєзненського архієпископа Гауденціуса, котрий його й помазав на престол. Імператор звільнив тоді Болеслава від усяких повинностей щодо данини й підданства, які належали римським імператорам і які раніше всі християнські королі та князі давали імператорові. З того часу польські королі вільні від цього підданства. Потім, коли вони роз'їжджалися, то в ім'я зміцнення приязні між ними імператор дав новому

Тіло святого Войцеха перенесено з Пруссії до Гнєзна

Імператор Оттон внаслідок відвідування гробу св. Войцеха одужує

Імператор Оттон коронує короля Болеслава

Підтвердження приязні імператора з польським королем

королеві Болеславу спис св. Маврицій і гвіздок від хреста Господнього. А король Болеслав // (с. 30) дав імператору Оттону рамено св. Войцеха, котре поклав у Римі в костьолі св. Варфоломія. Крім того, вони породичались, бо імператор вмовив свою племінницю на ймення Ришка (Ryszkę), дочку руського воєводи, віддатися за короля Болеслава. Король Болеслав з великою повагою провів імператора з Гнєзна аж до кордону. Коли король повернувся до Гнєзна, то уклав перемир'я з руським князем, потужно й щасливо правив Польським королівством, був дуже войовничим. Зі щастям Марса він приборкав усіх прикордонних ворогів і нападав на їхні держави; жоден з них не був таким могутнім, щоб вчинити йому достатній опір. Він розпочав війну проти чеського короля Болеслава, свого двоюрідного брата по матері, і розбив його так, що той втік на Вишеград із сином Яромиром. Король взяв Прагу, обложив Вишеград і взяв його, а короля Болеслава із сином Яромиром схопив. На прохання варшавців він звелів виколоти йому очі, а сина кинув у в'язницю, залишивши його варшавцям. Цей король взяв багато замків у Моравії, Чехії, Пруссії і в Поморській землі, чимало людей та здобичі загнав до Польщі. Потім на прохання руського князя Святополка, котрого брат Ярослав вигнав з Києва, він зібрав військо проти Ярослава й переправився через Буг. Зіткнувся з Ярославом й дощенту розбив його і ту русь, половців та печенігів, котрі були при його боці, а Ярослав утік на озера. Король рушив до Києва і здобув його внаслідок облоги. При в'їзді до міста він вдарив мечем по воротах, які вони звали золотими, й прорубав їх аж до половини на вічну пам'ять. Він взяв там великі скарби, дощенту зруйнував Київ, котрий тоді був збудований великим коштом. Самих церков було тоді у Києві триста, вони були збудовані з великим хистом і за значні кошти. Коли король повертався до Польщі, то Ярослав хотів його знищити зрадою в диких місцях на шляху, але ошукався, бо король завчасно про це довідався та їхав там збройно. Він раз, вдруге й втретє розбив Ярослава, і той врешті попросив миру. Король заспокоївся з руссю й розмежував з ними кордони по Дністер. Потім він ходив походами на Пруссію, Саксонську землю, на поморян; одних силою, інших через добровільне підданство приєднав до себе і поставив кордони з ними по річці Ельбі, або ж Лабі, аж до Німецького моря, вкопавши там на вічну пам'ять залізні стовпи. Так само вчинив з руссю, провівши кордони по річку Дністер. З кожним сусідом він поводився ласкаво, бо знав, що зі слов'янськими князями він заодно. Але пруссів не переставав воювати доти, доки вони не піддалися йому. Старі прусси віддали йому підданство й платили данину так само, як інші піддані. Там також посеред річки Осси поставив залізного прикордонного стовпа // (с. 31) аж до моря, яке звемо *Balteum*, отже, мав певні кордони на сході, заході й на півночі. Після цих великих трудів, котрі здійснив цей славної пам'яті король Болеслав Хоробрий внаслідок великої своєї уваги до рицарських справ, він захворів,

Болеслав воює Чехію

Золоті ворота у Києві

Залізні кордони Польщі

а за кілька місяців помер, маючи 58 років. Це сталося дня 3 квітня року 1025. Він правив 25 років. Болеслав був похований посередині тумського костьолу в Познані. Перед його смертю була велика комета, котра знаменувала те, що по ньому буде велика біда на Польщу, що й сталося, як про це буде сказано нижче. Цей був нашим найпершим коронованим польським королем, мав шляхетне народження, незвичайні звичаї, постійність та сміливість; до того ж він був ласкавим, вірним, енергійним, мудрим, поміркованим у їжі та питті, гніві й усіх проявах, не займався порожніми речами. Все ж велике щастя у кожній справі давав йому Господь Бог.

Кляштор Св. Хреста

1006 року він заснував монастир Св. Хреста на Лисій горі й дав йому великі пожертви. Час і місце для цього монастиря він побачив, коли разом з Емериком, сином угорського короля Стефана, полював у тамтешній пущі. Він же 1010 року заснував і другий монастир св. Бенедикта у Сецехові над Віслою, а у цьому йому помагав місцевий зем'янин Сецех своїм клопотанням та порадою.

Кляштор у Сецехові

У цей час прийшли до Польщі два святих мужі з Переяського (Pereaskiego) монастиря Бенедикт та Іоанн, щоб вчити християнської віри неофітів. До них пристали чотири поляки, які жили разом у пущі поблизу Казимира у Великій Польщі. Там їх вбили розбійники, сподіваючись знайти у них якісь скарби, бо король дав їм золотий клейнод для здобуття провіанту; вони довго не хотіли його брати й, мабуть, послали його королю до Гнєзна, кажучи, що ця річ потрібніша йому. Король Болеслав наказав шукати у лісі цих злодіїв, і їх схопили. Вони ходили з оголеними мечами, а спини їм посохли, бо не могли сховати мечів. Але як тільки вони прийшли до могил цих вбитих пустельників, то одразу ж стали здоровими й спокутували за свій злий вчинок. Тіла цих святих було поховано у Гнєзні у 1005 році.

Чудо над вбивцями

МЕЧИСЛАВ ДРУГИЙ

Виродок, пустий пияк, зовсім не войовничий,
Марнотратець, бабій, завжди непостійний.
У своїх справах нікчемний, повільний, лінивий,
Зовсім недоброзичливий до польського народу.
Німцям все попускав, о як вражена була тоді
Від іноземців колишня значна Корона Польська. // (с. 32)
Бо не раз шкоди від них вітчизна зазнала,
Старання Болеслава тоді почали гинути.
Потім розбив параліч цього короля і забрав з цього світу,
А з королівства була вигнана Рикса, його дружина.
Сплачуючи за свою злість, цей гине з шаленства,
А ця з жалю: про обох йде погана слава.

Року від Різдва Господа Христа 1025

Мєшко Другий був обраний у Познані на королівство Польське по смерті батька. Там же гнєзненський архієпископ Іпполіт коронував його із дружиною Риксою. Цей Мєшко далеко відступив від батьківських звичаїв, оскільки був лінивим, недбалим і більше слухав своєї дружини і чинив по її волі, аніж задля Речі Посполитої. Це побачив чеський князь Бретислав, син Ольдрихів, народжений від селянської дівки (z kmiecej dziewki), і, прагнучи помститися за свого діда, котрого в Польщі осліпили, здобував замки в Чехії і Моравії // (с. 33), також міста, багатьох поляків повбивав, варшавців (warszowce), котрі з Чехії до Польщі повтікали, замучив і живцем обідрав з них шкіри. Через це багато країн у Сілезії і Німеччині відпало від Польщі, також в Моравії, Русі та Пруссії. Поляки сприймали це зі смутком, вже не мали до короля жодної симпатії і майже всі його покинули. Король же, побачивши це, впав у шал і неміч. Він помер у місяці березні 1034 року і був похований у Познані. З цього часу від Польщі відпали такі країни: мало не вся Моравія і всі (землі й народи), які лежать на тому боці ріки Ельби аж до Німецького моря, тобто кашуби, сорби, саксонці й морські острови. Поморян він покарав завдяки Белі, котрому доручив займатися військовими справами. Після смерті Мєшка залишився його син Казимир, і одразу ж у Короні розпочалися усобиці, оскільки поляки, зібравши сейм у Познані для обрання короля, не могли погодитися між собою. Одні з них хотіли Казимира, сина Мєшка, інші – не хотіли, кажучи, що він буде йти шляхом батька та матері, що він є ще замолодим. Однак королева Рикса була вигнана з королевичем, бо вона не сприяла полякам і не давала їм урядів, а тільки німцям. Вона ж, набравши яко-

мога більше скарбів, таємно виїхала із сином до імператора Генріха, котрий тепло її прийняв і послав її сина вчитися до Італії. Цей же там прийняв чернечий постриг в Клюнійському (Kluniackiego) кляшторі. Поляки без пана були як заблукалі вівці і не знали, що далі робити, бо не могли дійти згоди у виборі пана. Тим часом чехи знову зібралися й воювали скрізь у Великій Польщі, пограбували костьол в Гнєзні; пишуть, що звідти винесли скарбів на чотириста тисяч (злотих). Отже, поляки відправили послів з великими дарами по королевича, свого дідича. А у Клюнійському кляшторі вони довідались, що він уже є дияконом, і не могли вони добитись від клюнійського абата, щоб він його випустив з монастиря. Тоді вони поїхали з великими дарами до папи Бенедикта Дев'ятого, котрий, змилувавшись над ними, дав їм належний дозвіл, але наклав на всіх поляків покуту за цю провину: за те, що вони свого природного пана вигнали, то кожен з них мусив давати гроші до Риму на день святого Петра, а також стригти волосся, що і нині є. До того ж вони мусять на великі свята зав'язувати собі голови тонкою хусткою замість *stuly*. Посли з цим погодилися й поїхали до Клюні з листами папи, взяли Казимира з кляштору, котрий, приїхавши до Польщі, був прийнятий всіма з радістю. Він був перший польський король, який знав латинське письмо. // (с. 34)

Король Казимир постригся [в ченці] в Клюнійському кляшторі

Чехи пограбували Гнєзненський костьол

КАЗИМИР ПЕРШИЙ

Казимир, дитя, з матір'ю через її злість
На чужину з вітчизни йде невинним.
Обравши собі постриг, волів жити у монастирі в Клюні,

У Божому дворі, ніж у королівському,
В цей час Польща без пана зазнає поразок з усіх боків,
Її землю (о тяжкий жаль!) хто хоче, той і плюндрує.
Повертають втікача на престол, цей же
Несе батьківщині чималу радість, а тим часом
Маслава, який підніс ріг свій у внутрішній міжусобиці,
Приборкав, вчинив мир на довгий час.
З цього кожен добре бачить, що Бог Всемогутній
Підтримує невинного, обертає смуток на радість. // (с. 35)

Року від Різдва Господнього 1042

Казимир Перший, котрого взяли з монастиря, був коронований у Гнєзні на Польське королівство тією короною, котру привіз із собою. Матір, забираючи його з собою на чужину, захопила королівську корону і свою. Тоді йому дали за дружину Марію, сестру руського князя Ярослава, дочку Володимира, за якою він взяв великий посаг. А він повернув Ярославу, своєму швагру, всі замки, які був забрав у Русі його дід, Болеслав Хоробрий. Його дружина Марія покинула грецьку віру і знову охрестилася у Кракові, взяла собі ім'я Доброгнева, потім була коронована у Гнєзні.

Казимир, ставши добрим королем, думав про те, як мудро й енергійно міг би панувати над своїми підданими і зберігати мир. Насамперед він схопив внутрішніх бунтівників і знищив їх з належними муками, також і тих, котрі були відступниками королівства. Він просив про допомогу проти чеського короля Бретислава. Імператор послав до Бретислава, щоб він повернув до Польщі речі, які він забрав з гнєзненського костьолу, але Бретислав насміявся з цього. Імператор послав проти нього своє військо, яке чехи розбили поміж горами в лісі. Однак імператор потім змусив Бретислава піддатися йому. З інших боків королівства Казимир забезпечений миром, тільки вирвався проти нього мазовецький князь Маслав з пруссами та з печенігами. Казимир зібрався проти нього з руссю, німцями і поляками, зіткнулися обидва війська над Віслою поблизу Плоцька, і бій тривав довго. Врешті Маслава було дощенту розбито, так що він ледве втік. Так Плоцька земля прийшла до Польського королівства. З цього часу цей край названо Мазовією від Маслава, котрий був старанний, жорстокий і не дотримував свого слова. Вдруге зібрався Маслав на короля з цим же військом. Казимир спочатку дещо підупав духом, бо не міг мати так багато війська з Німеччини та з Русі, однак і тим військом, яке мав при собі, зважився виступити проти Маслава. Він дощенту розбив військо Маслава так, аж Маслав втік до Пруссії, де його прусси закатували і врешті повісили, кажучи: «Прагнув досягти високого місця, то будь же високо». Казимир же мав протягом тривалого часу мир, а потім помер у 1058 році і був похований у Познані, залишивши по собі трьох синів:

Казимир розбив і приборкав Маслава та пруссів

Мазовія названа від Маслава

Маслава повісили

Болеслава старшого, Владислава і Мєшка, також дочку Сватохну. Мєшко невдовзі після цього помер.

Цей Казимир заснував кляштор на Тинці, цього ж ордену св. Бенедикта, в котрий вступив у Клюні; дав йому сто сіл. У цьому монастирі першим абатом був Арон, родом із Франції, високоосвічена людина. Завдяки цьому Арону // (с. 36) кожен тинецький абат є краківським каноніком. *Казимир заснував Тинецький кляштор*

Другий такий же кляштор він заснував над рікою Одрою, в Сілезії, в Любуші (Lubuszu); заснував цей побожний король також багато інших костьолів у Короні Польській, за що хай має вічний спокій у небесному царстві.

БОЛЕСЛАВ СМІЛИВИЙ*

Цей Болеслав був войовничий та сміливий,
Але й у безбожних справах був дуже зухвалий.
Він воював Русь і Угорщину, воював проти чехів і мораван,
Придушив і прусських та поморських бунтівників.
Він скрізь залишив по собі знаки звитяги,
Та у вітчизні прославився жорстоким тиранством.
Він жорстоко вбив польського патрона,
Котрий його вмовляв, відводячи від злого.
Де дівся? І як? Не думайте про це, поляки,
Адже ви знаєте, що він помсти не уникнув.
Все ж пишуть про нього, що, жаліючи за свої гріхи,
Помер десь в горах біля монастиря, спокутуючи їх. // (с. 37)

Року від Різдва Господнього 1068

Після смерті Казимира, побожного і справедливого короля, його син Болеслав, якого за сильний дух прозвали Сміливим, за згодою всіх зійшов на королівський престол. Тут же йому оголосив війну чеський князь Вратислав і, зібравши військо, вдерся до Сілезії задля плюндрування. Болеслав, побачивши, що діється, якнайшвидше зібрав рицарське військо і виїхав проти Вратислава, не гаючи часу. Вратислав, як тільки довідався про нього, тут же сам із соромом втік, залишивши намети. А Болеслав гнався за ним аж за чеськими кордонами, сплюндрував всю Чеську землю, а взявши чималу здобич, повернувся назад, до своїх. *Болеслав плюндрує Чехію*

Потім, наступного року, Болеслав зібрав більше військо і знову сплюндрував Моравію і Чехію. Король же Вратислав, боячись ще більшої небезпеки, мусив перепрошувати його і послати подарунки на знак вічного збереження приязні. Перемігши Моравію та Чехію, король *Болеслав підкорив пруссів і поморян*

* Див. ідентичний мал. у кн. І (с. 25 оригіналу).

Болеслав обернувся в другий бік, звідки нападали на нього прусси та поморяни. Їх Болеслав оточив біля ріки Осси, наголову розгромив і розбив, взяв під свою владу Поморську землю та багато інших замків у Пруссії, змусив пруссів до підданства. А це діялося в 1069 році. Між тим Бела, дідич Угорського королівства, якого свої ж вигнали з Угорщини, втік до короля Болеслава, просячи допомоги проти свого брата Андраша, котрий його прогнав з королівства. Тоді Болеслав зібрав військо і з Белою рушив і розбив військо імператора Генріха, богемців і тевтонів, тобто чехів та німців, які були по стороні Андраша. У цій битві поліг і сам Андраш, а Бела з допомогою Болеслава зайняв свою дідичну державу. Король Болеслав повернувся до Польщі і взяв собі за дружину спадкоємицю руських князів на ім'я Візеслава (Wizesławę), а в посагу приєднав до своєї держави деякі князівства. Потім він силою взяв Київ – столицю всієї Руської землі і там був зиму. Він так сильно стривожив цим всю Русь, що чимало князів, почуваючи себе на Русі в небезпеці, повтікало до Греції, віддавши йому добровільно всі міста й містечка із замками. Потім він захопив славне місто Перемишль, столицю одного з руських князівств, хоча й не зміг тоді взяти його замку через велику повідь і розлиття вод. Але пізніше і цей замок мусив йому піддатися на певних умовах. // (с. 38) Потім він рушив з військом до Угорщини, заспокоїв та помирив нащадків короля Бели і угорського короля Соломона, які ворогували між собою. Звідти він повернувся до Русі, захопив Холм та Володимир, судові міста із замками та провінціями, які до них належали. Врешті він оволодів усією Волинню. Звідти він знову рушив просто на Київ, де завдав тяжкої поразки князю Святославу, котрий зі своїм військом спробував чинити опір, і змусив його до ганебної втечі. Насамкінець він приборкав та послабив всі сили руських князів, значний час пробув у Києві, знічев'я віддався тілесним утіхам та розпусті. Втративши сім років на ці війни та свій київський побут, Болеслав повернувся до Польщі. Там він наказав своїм жовнірам убити краківського єпископа св. Станіслава, котрий через гріховність короля відмовив йому в причасті. Коли ж ті не змогли цього вчинити, то він сам пішов з ними на Скалку і там вбив святого Станіслава, а це сталося у 1079 році. Папа, довідавшись про це, послав свій інтердикт до Польщі, щоб там надовго заборонити давати причастя. Цей гріх так вразив короля Болеслава, що він поїхав геть з Польщі і вступив до одного кляштору в Коританських горах поблизу Вілляку (Willaku), не оголошуючи нікому ані про про свій стан, ані про свій злочин, і там до смерті прислуговував всім ченцям. Після його смерті був знайдений його заповіт, писаний власноруч, з котрого випливало, що він і був польським королем Болеславом. Там же є й донині епітафія, тобто надгробний напис. Інші автори написали чимало непотрібних речей про цього короля, розповідаючи, як його з'їли пси або як він втратив розум, утікши до Угорщини, чого не могло бути. Угорці писали про всіх утікачів і куди значніші речі, а про цього короля нічого не писали, бо він не туди виїхав; у такій

Болеслав тріумфує в Угорщині

Болеслав тріумфує в Русі

Болеслав в Угорщині

Болеслав на Волині

Болеслав розбив Святослава

Болеслав став розпусником

Болеслав убив св. Станіслава

Болеслав виїхав задля покути

Думки істориків про короля Болеслава

ситуації кожен їде туди, де б його не знали. Тут я передаю припущення на розсуд кожного, нехай думає так, як хоче, про цього короля, як Господь Бог зволив учинити, давши йому так багато щастя і здоров'я та всього, що йому було потрібно у рицарських справах. Жорстокість же цьому королю приписує кожен хроніст, але як же без неї може обійтися будь-який войовничий монарх? Бо так пишуть: *Марс радіє мужньому воїну.* Запальний характер важко приборкати тому, хто таким уродився, особливо високому пану, але, боронь Боже, цей запал обертати на духовних осіб. Але, з іншого ж боку, в чому кожен може переконатися, особливо якщо взяти до уваги військові справи, такі часи вимагали саме такого короля: після Болеслава Хороброго Корона Польська зазнала значного занепаду, бо Казимир жив недовго. Якби Господь Бог не дав тоді нам його [Болеслава Другого], то, мабуть, були б ми у неволі, або у вратиславців (Wratysławianow), або у русі, як нині вони у нас, або в інших сусідніх володарів, бо тут раніше було значне сум'яття. // **(с. 39)**

ВЛАДИСЛАВ ГЕРМАН

Він виправив у Польщі чимало помилок, зроблених братами,
Бо прославився побожністю та мужністю.
Насамперед він товче чехів, пруссів, мораван доти,
Доки вони не прислали послів з дарами.
Потім син Збігнєв підняв війну проти нього,
Молив його, втративши збройне рицарство.

Ти ж, що немало читаєш, скажи тепер сміливо,
Де ти бачив багато справедливих виродків?
Телегон убив батька, будучи народжений від Кірки (Сугсе),
Трояс, народжений Венерою, зрадив вітчизну,
Римський Ромул убив рідного брата,
Хоч обидва походили з одного ложа.
Тільки те кажуть про виродків,
Що вони благоденствують у щасті,
Але й у цьому помиляються.
А хто не вірить, подивись на те, що дістав Збігнєв,
Дихає в кайданах, просить милосердя. // (с. 40)

Року від Різдва Господа 1082

Владислав Герман став польським королем після свого брата Болеслава, але не був помазаний на царство через злочин свого брата. Він послав тоді краківського єпископа Лямперта до отця – папи, щоб той скасував свій інтердикт, тобто велику анафему, на церкву, і це папа вчинив на прохання обох. Тоді Герман одружився з Юдитою, дочкою чеського короля Вратислава, але не мав від неї дітей. Тоді за порадою єпископа Лямперта він дав пожертву св. Егідію у Німеччині у кляшторі св. Бенедикта, що поблизу ріки Рони (Rodanu), відливши із чистого золота скульптуру дитини, а також давши інші клейноди з перлів. У цьому кляшторі ченці зі своїм абатом творили різні молитви до Господа Бога, щоб Він зволив дати нащадків польському королю. А через одного ченця було об'явлено, що Господь Бог вже зволив потішити польського короля у потомстві. Посли приїхали до короля з цього кляштору і побачили, що Юдита народила сина на ймення Болеслав Кривоустий, а так він був прозваний через криві уста. Тоді король наказав збудувати під замком у Кракові костьол св. Егідія. Він заснував також кляштор у Клодаві, заснував доволі багато інших костьолів на честь св. Егідія, як-от: у Зборові, Пчині, Гєбольтові, Черніхуві. Він дав також краківській капітулі Хробертське (Chrobertskie) графство, котре нині називають Пабіянице, що у Сєрадзькій землі. Княжнице приєднав до Тинецького абатства і багато інших сіл відділив від королівства й передав духовенству. Невдовзі після цього Юдита померла, а Герман взяв іншу дружину, Софонію, або Софію, вдову по угорському королеві Соломону, сестру імператора Генріха Четвертого. З нею він мав три доньки. Одружив він також племінника Мечислава, дав йому за дружину Євдокію, сестру київського князя, але Мечислав невдовзі після цього помер. Потім Русь відступила від послушенства польських королів, а також прусси та поморяни. Герман зібрав проти них військо, розбив їх біля ріки Дрвенци, оволодів замком Накєл, але там через необережність зазнав шкоди від вогню, бо прусси, про-

Костьол св. Егідія у Кракові

Коли виникло Пабіянице

бравшись до них вночі, запалили табір. Ось так поляки мусили відступити. Влітку він зібрався на них з військом вже обережніше. Але прусси та поморяни, не чекаючи нападу, самі приїхали з дарами і добровільно піддалися. Тим часом чеський князь Бржетислав, син Вратислава, бачачи, що король мав чим зайнятися, вдерся до його землі між ріками Ельбою, або ж Лабою, та Одером, чинячи велику шкоду. Король Герман, будучи хворим, послав проти нього краківського воєводу Сєцєха, // (с. 41) з котрим діяв молодий король Болеслав, який мав тільки дев'ять років. Батько довго не хотів його посилати в похід, вказуючи на його юний вік. Та не встигав батько навести аргументи, як син слушно відповідав на кожен з них, кажучи: де є голова держави, там кожен підданий відчуває силу, і це підносить його дух. Оскільки король не зміг йому заборонити цього, то Болеслав виїхав на війну з Сєцєхом. Вони повоювали Моравію і повернулися, тріумфуючи, зі здобиччю додому. Тоді ж у цій дитині виявилася значна пильність у рицарських справах, бо він сам з іншими їздив на сторожу, не спав ні на яких ліжках, вживав погану їжу та пиття, не знімав із себе зброї уночі, виконував й інші обов'язки рицаря. Болеслав поселяв полонених на польській землі, і вони орали та засівали пусті землі. Потім до Владислава прийшли інші нещасливі новини, бо поморяни зрадою оволоділи Медзижечем на саксонському кордоні і захопили чимало здобичі. Молодий король Болеслав з плачем попросив батька, щоб той дав йому людей, і з ними якнайшвидше можна було йти на здобуття Медзижецького замку. Батько Владислав, дивуючись його пильності, незважаючи на молоді літа, доручив йому і деяким панам командувати одним загоном вояків, а гетьманові Сєцєхові як зверхнику наказав командувати другим загоном. Тоді вони обложили Медзижеч і довго його штурмували, та не могли нічого йому заподіяти, бо той замок стояв у доброму місці. Сєцєх хотів відступити, бачачи, що на них кидали хлібом та м'ясом, що мало свідчити про те, що в обложених багато провіанту. Але Болеслав у свої 12 років так сказав: «Вірте мені, поза сумнівом, ці люди не мають провіанту, а так чинять тільки для того, щоб позбутися нас хитрістю, тому затримаймося ще». Наказали тоді поставити кілька будинків коло замку і оббити гонтами, принести дерева для будування, роблячи вигляд, що будуть там жити й стояти протягом всієї зими. Бачачи це, поморяни послали до королевича з великими дарами, віддаючи йому замок і все, що у ньому було, просячи тільки про збереження їм життя. Королевич присягнув їм так учинити й учинив; всі шкоди поляків були винагороджені завдяки здібностям молодого короля Болеслава, який повернувся до батька з великим тріумфом.

Герман знову підкорив поморян та пруссів

Болеславова пильність в буйній юності

Болеславова енергія у здобутті Медзижеча

Владислав мав також другого сина Збігнєва, але не від власної дружини. Втім батько віддав його навчатися до Німеччини, щоб він став духовною особою, а потім із сорому пішов у монастир. Чеський король Вратислав, не знаючи, як зашкодити полякам, радив тим полякам, котрих Сєцєх вигнав за якусь провину і котрі прибули до Чехії, щоб вони обрали собі іншого короля, тобто Збігнєва з кляштору. Ці так і зробили, маючи до того ж допомогу від чеського короля та поморян.

Збігнєва спіймано

Прийшов Збігнєв із великим військом до Куяв, де до нього приєдналась прусси. // (с. 42) Вони почали забирати й оволодівати королівськими землями. Проти них король Владислав, батько, прийшов з військом і розбив їх над озером Гопло, взяв у полон сина Збігнєва і кинув до в'язниці. Однак його було випущено звідти на прохання гнєзненського архієпископа Марціна та інших панів. Він, потоваришувавши з братом Болеславом, жив із ним у приязні. Між тим оті полонені скаржилися на гетьмана Сєцєха на сеймі у Вроцлаві, що він погано ставиться до шляхти і всього рицарства, відбирає честь, маєтності, виганяє з землі, робиться другим королем і все привласнює собі. Владислав, пом'якшений проханнями своїх синів та інших панів, вигнав Сєцєха з землі. Він на певний час прибув до Русі, потім дістав кошти у короля і жив у милості, але не мав такої влади, як раніше у Короні. Потім Герман покинув цей світ, залишивши по собі на королівстві сина Болеслава Кривоустого.

БОЛЕСЛАВ КРИВОУСТИЙ

// (с. 43)

Цей, воюючи проти ворогів по-воєнному,
Виграв п'ятдесят битв, і фортуна була до нього незмінною.
Скільки битв, стільки ж мав і тріумфів,
Сміливо винищив ворогів посеред своїх.
З цього він міг мати достатньо слави,
Щоб не було інших ворогів,

Коли розгромив незліченне імператорське військо.
Жаль призвів його до смерті, бо одного разу
Його зрадою взяв ворог, коли він не мав оборони.
Хто ж із цих двох буде величнішим? Ти піднось римські
Тріумфи Помпея, а ми – Болеслава.
Помпея Цезар переміг у славній битві,
А наш король був непереможний
І тільки раз програв через явну зраду.

Року від Різдва Господа Христа 1103

Болеслав Кривоустий, син Германа, по смерті батька був обраний на Польське королівство на радість простолюду. Він одружився із Збиславою, дочкою руського князя Святополка. Проти нього повстав насамперед його брат Збігнєв, котрий був ченцем, бо позаздрив владі брата і підбурив на нього чеського короля Борживоя і моравського князя Святополка. Але коли вони виїхали в поле, то між ними виник значний конфлікт, бо простолюд повстав проти князя за те, що без причини веде військо до втрат, і так вони повернулися додому. Болеслав довідався про це і тут же завдяки гетьману Зеліславу розбив чеського короля Борживоя і Святополка, взяв з військом велику здобич. Знову Болеслав особисто виступив у похід на Моравію, котру пройшов, як хотів, і ніхто не чинив йому опору, бо перед цим вони дістали своє від Зеліслава. Останньому там відрубали одну руку, але він другою вбив свого ворога. Тоді король Болеслав звелів зробити йому золоту руку. Втретє зібрався Болеслав у похід на Моравію та Чехію, прагнучи втікача Собєслава посадити на Чеське королівство. Коли він проходив по ворожій землі, то в одній тіснині над рікою чехи влаштували на нього засідку і потужно вдарили. Болеслав кинувся на них, вбив одного з них перед собою, а другого перед ним збив з коня його підчаший Дерсняк, що піднесло іншим дух, і вони розпорошили чехів. Однак тоді були вбиті деякі з наших. Засмучений Збігнєв поїхав до пруссів та поморян, котрих підбурив проти короля. Болеслав, зібравши військо, рушив до Колобжега (Kolberku) проти поморян, він хотів взяти місто Колобжег, але рицарство порадило йому не втрачати даремно часу біля міст, а брати полон. Він так і вчинив та із доброю здобиччю // (с. 44) повернувся додому. Потім же Болеслав напав на Поморську землю, оволодіваючи містами й селами. Бачачи це, поморяни зв'язали свого пана Святослава й привели його до намета Болеслава, просячи, щоб він припинив чинити їм шкоду. Він пообіцяв це зробити, але Святослава (Swiatobora) кинув до в'язниці, а на його державу, що лежала понад морем, послав Скарбімєжа, наказавши її спустошити. Тоді всю його державу завоювали і дістали там також велику здобич. Після цієї блискучої перемоги трапилося так, що король був у одного зем'янина на освяченні костьолу і відчував задоволення із щасливого успіху в справах. Сівши на коня і взявши із собою сотню кінних

Збігнєв заздрить через королівство

Зеліслав плюндрує Моравію та Чехію

Зеліслав має золоту руку

Болеслав знову плюндрує Чехію

Болеслав плюндрує Померанію

меншого рангу, також гетьмана Скарбімєжа, поїхали на полювання. А коли вони були у дібровах, то натрапили на три тисячі поморян, котрі підкрадалися, щоб таємно вбити гетьмана Скарбімєжа за те, що він їм вчинив велику шкоду. Король Болеслав загарчав, як лев, і вдарив на них зі своїм малим військом, громлячи їхні загони там і сям, і розганяв їх доти, доки один з рицарів не заспокоїв його від такої надмірної сміливості, бо побачив, що через рану в королівського коня вилізли всі нутрощі. А Скарбімєж втратив там око. Король пересів на іншого коня та з тріумфом повернувся до своїх бенкетуючих і зустрівся з ними, а вони вже їхали до нього на порятунок. Там всі дорікали королю за його надмірну сміливість, наводячи різні пригоди. Король тоді хотів помститися поморянам і за цю зраду, але до нього приїхав вигнаний чеський король Борживой і з плачем просив про допомогу проти Святополка, племінника по сестрі. Болеслав, бачачи уже дві війни, послав до поморян гетьмана Скарбімєжа, а сам з іншим військом вирушив проти чехів. Коли ж чехи почули про нього, то покинули Святополка і послали до короля, просячи, щоб він їм дав паном Борживоя, і Болеслав так і вчинив. Скарбімєж підкорив Короні поморян, за винятком білогродських мешканців. До цих король послав два щити, блакитний та червоний, щоб вони обрали собі краще: мир чи війну. Вони ж прийняли обидва щити. Тоді король виступив проти них, взяв місто Білогрод, стратив старших, а весь простолюд вийшов йому назустріч, падаючи до його ніг і просячи про милість якщо не собі, то хоча б їхнім дружинам та дітям. Оскільки король був милостивим, то все їм пробачив, але його рицарство дуже ремствувало на нього, кажучи: «Не треба милостивого на війну». Інші ж міста, бачачи його милосердне та ласкаве обходження, добровільно йому здавалися, як-от: Кам'янець, Колінберг, Вєлін, Коповін, Чарнков та інші поморські міста. Чарнков король дав по своїй милості дідичеві Гнєвомирові, котрого з усім його родом сам охрестив. З угорським королем Кальманом (Kolomanem) // (с. 45) він зійшовся у Спіській землі під замком Любовнею, і там вони уклали між собою вічний мир, присягнули на вічні часи допомагати одне одному проти ворогів. Задля підтвердження приязні вони породичалися: Стефан, син Кальмана, взяв за дружину дочку польського короля Юдиту, а у посаг за нею – Спіську землю.

Король Болеслав під час полювання напав на поморян

Спіська земля перейшла до Угорщини

Польський король породичався з угорським

Цього року Божого 1108 імператор Генріх Четвертий з чеським королем Святополком рушив на Угорщину. Польський король рушив до Чехії, маючи з собою чеських князів – вигнанців Борживоя та Собєслава, там розбив Вацка та Мутина, бо ці залишилися на місці короля. Взявши багато міст, сіл, людей та майна, повернувся зі здобиччю до Польщі. А там він застав свою дружину вже померлою. Поморяни ж через зраду охрещеного Гнєвомира взяли Устя. Болеслав тут же виступив на Вєлінь, де був Гнєвомир, попереду послав загони, а сам їхав позаду, думаючи, що Збігнєв рятуватиме місто. Збігнєв ударив на

Похід короля Болеслава на поморян

авангард, не відаючи про військо, котре йшло ззаду. Король Болеслав, примчавши з військом, оточив його, розгромив військо Збігнєва, а його самого схопив (Збігнєв сховав обличчя під шоломом). Король ґрунтовно довів безчесність його серця та вчинків, скерованих проти королівських добродійств, а потім вигнав зі своєї землі. Це вже втретє той втік до Чехії. А король це вчинив тому, що рицарство хотіло вже його (Збігнєва) вбити. Ось як багато труднощів зазнав через нього король. Але рицарство повстало проти нього, вказуючи йому на те, що погано пробачати ворогові. Король же їм на це відповідав: «Не дай Боже, щоб я мав забруднити свої руки кров'ю брата». Потім Болеслав підступив під Вєлінь і здобув його. Рицарі забили києм Гнєвомира, бо думали, що він міг би одержати помилування від короля. Міщани та інші люди просили про милосердя, але рицарство зненацька кинулося на них і порубало кожне живе створіння, бо більшість із цих жителів зраджували короля.Тут же імператор Генріх розгнівався на короля Болеслава за те, що він часто чинив шкоду чеському королю Святополку. Він зібрав військо і рушив з ним на Сілезію проти Болеслава, маючи з собою чеського короля Святополка, здобув Любуш і віддав його магдебурзькому архієпископові. Приступив потім до Глогова. Обложені глоговці взяли п'ять днів перемир'я, щоб визначитися, здаватись їм чи боронитись. А в заручники за це вони дали своїх синів.

Збігнєва схоплено

Гнєвомира забито києм

Імператор Генріх Четвертий виступив проти Болеслава

Імператор обложив Глогов

Послали у цій справі до короля Болеслава, питаючи, мають вони боронитися чи здаватися. Король відповів їм, щоб вони боронились, бо все одно від смерті не втечуть, якщо капітулюють. Почувши це, вони осадили мури, добре їх зміцнили та укріпили гноєм, деревом, камінням, нанісши це на фортечні зубці, й вирішили боронитися до останнього подиху. Імператор пішов на штурм, але вони дали відсіч його війську. // (с. 46) Імператор, побачивши, що вони потужно обороняться, наказав іти на штурм, ведучи попереду синів обложених. Але вони не звертали уваги на своїх синів і ще краще відбивалися. Польський король Болеслав був готовий рятувати своїх, однак чекав на підмогу. У цей час він проголосив: якщо знайдеться такий, що наважиться вбити короля Святополка, той і його нащадки матимуть маєтність навічно. Знайшовся один чех з дому Варшовців, який знав чеський табір. Разом з двома кіннотниками він поїхав туди, став перед королівським наметом і крикнув страшним голосом: «Утікай якнайшвидше, милостивий королю, бо на нас напало велике польське військо». Перелякавшись, король закричав: «Коня, коня!». Але тільки-но він вийшов з намету, Варшовець пробив його рогатиною і втік до своїх, і ніхто не зміг його наздогнати. Король виконав те, що обіцяв, і дав йому герб «Окша», тобто сокира, і це дало початок значному й розгалуженому роду. Однак імператор завдав королю великої шкоди в Сілезії. Король прагнув спочатку добитись приятельства і послав свого посла, рицаря Скарбка, до імператора, просячи, щоб той не спустошував його землю і з ним (Болеславом) заприязнився. Але гордий імператор, прагнучи похизуватися, привів Скарбка до однієї

Вбито чеського короля

скрині, повної золота й коштовних клейнодів, і сказав йому: «У мене є чим перемогти польського короля». Скарбек же відповів у тон йому. Він вкинув свій перстень-печатку до цієї скрині, кажучи: «Малувато тут буде золота для перемоги над моїм володарем, то я додам дещицю. У нас же золото нічого не варте, бо ми кохаємося більше у доброму залізі, ніж у золоті, то йди ж золото до золота!» Імператор закричав по-німецьки: «Абданк!» (Habdank), і з цього часу виник герб, який зветься «Абданк» і котрий Скарбки носять і понині. Як тільки імператор відправив цього посла, Болеслав підступив зі своїм військом до імператорського. Вони зійшлися за милю від Вроцлава і билися там з ранку до вечора, врешті Болеслав з допоміжним загоном поляків та сілезців вдарив у бік імператорському війську, зламав і розбив його так, що імператор ледве втік. Ще й нині це місце, де вони зійшлися у бою, називають Песячим полем (Psie pole), бо тоді прибігло чимало собак, приваблених трупами людей, і потім мало хто міг проїхати там безпечно, бо пси нападали на кожного. Отримавши тоді блискучу перемогу і взявши велику здобич, Болеслав повернувся до своїх країн. Наступного року імператор, щоб король Болеслав не вчинив йому шкоди під час його (імператора) відсутності, бо він мав їхати до Риму до папи, а до того ж жаліючи тих своїх рицарів, котрі потрапили в полон до короля Болеслава, послав до короля. Він просив про слушне порозуміння, просив, щоб Болеслав приїхав до нього у Бамберг, обіцяв свою приязнь і ще багато іншого, що він не жалітиме, якщо приїде сам король до нього, пам'ятаючи про імператорську честь. Король, добре щодо цього подумавши й порадившись, // (с. 47) поїхав до імператора досить поштиво та обережно. Він був вдячно прийнятий імператором, а там відмовив останньому у всіляких послугах та васальній повинності, чого раніше вимагав від нього імператор. Потім вони породичалися: Болеслав одружився із сестрою імператора, а його старший син Владислав – з дочкою імператора Кристиною, взявши великі посаги. Вони захоплені міста взаємно повернули одне одному й уклали вічну приязнь.

Звідки походить герб «Абданк»

Пам'ятна битва короля Болеслава з імператором на Песячім полі

Поляки тріумфують

Болеслав з імператором побратались

По смерті чеського короля Святополка були значні усобиці між його синами через королівство. Синів було четверо, і їх ні король, ні імператор не могли помирити. Собєслав утік до Польщі, і за ним король Болеслав пішов до Чехії, розбивши його брата Владислава, взявши там велику здобич. Тільки тоді брати задовольнилися рівними уділами. Між тим поморяни та прусси, незважаючи на присягу, зненацька вдерлися в королівські володіння, в Мазовію, вивели звідти чимало здобичі та людей. Але граф Магнус, що був там старостою, зібравши військо з простолюду, вдарив їм у тил і відбив усю здобич. А Болеслав розбив військо вигнаного Збігнєва, котрий вдерся задля здобичі у Сілезію.

Граф Магнус розбив поморян

Цією зрадою пруссів та поморян король Болеслав був уражений та розгніваний, тому зібрав військо проти них. Коли він дійшов до Крушвіці, то побачив там на костьолі юнака, котрий грався яблуком (так свідчать польські хроніки). Коли вони вирушили далі, то цей юнак спу-

стився з костьолу і став на їхньому шляху кидати це яблуко. Король, побачивши цей добрий знак, пішов за ним аж до Накла. Юнак кинув яблуком на замок, даючи знак, щоб йшли на нього. Болеслав обложив Накло, де було десять тисяч поморян. Поморяни випросили собі перемир'я на п'ятнадцять днів, бо вони сподівалися на підмогу. Король же дістав вість, що поморяни з пруссами йдуть тихо через ліси великою потугою. Тепер же вони, убезпечені в лісі, поставили довкола себе палі, рогатини, спереду запалили вогні, а назавтра вони мають йти на допомогу поморянам. Болеслав, добре розвідавши цю справу, розділив своє військо на дві частини: на чолі однієї поставив гетьманом Скарбімєжа, котрому наказав ударити на ворогів в лоб, де вони мали одні ворота в таборі, а сам з іншими зайшов з тилу. Коли ж Скарбімєж зійшовся з ворогами в битві, то вони, не знаючи про якісь інші війська, всі кинулися наперед. А Болеслав, прорвавшись через палі та вали, вдарив на них з тилу з великою силою: понищив, розбив і розгромив велике військо, якого, пишуть, було там тоді сорок тисяч. Бачачи це, накельці добровільно здалися з іншими містами. Потім поморяни всі свої сили з'єднали з пруссами, прагнучи // (с. 48) за будь-яку ціну скинути ярмо короля Болеслава, однак всі вони були ним, як наймогутнішим левом, розбиті. Врешті король, схопивши їхнього князя, наказав його кинути до в'язниці, звідки той уже не вийшов, там і помер.

Чудеса Господні

Накло обложене

Поморян розбито. Накло здається

Тоді король Болеслав, добре постановивши та ухваливши свої справи у Пруссії та в Поморській землі, виступив з військом на Датську землю, за море. А це було 1124 року. Звідти він приніс чимало скарбів, але королівства, яке добровільно йому піддавалося, не захотів узяти, тільки підскарбія Датського королівства з усім його сімейством привів до Польщі. Його нащадки і донині живуть у Польщі та Пруссії, значно розгалужившись, а їх прозвали від Данії Дунчиками. Повернувшись з Датської держави до Польщі, Болеслав зіткнувся з руськими князями, котрі повстали проти нього, щоб його ще більше розлютити, вигнали геть з престолу галицького князя, який був королівським данником. Болеслав блискуче помстився їм, розбивши перемиського князя з його великим військом, причому у цій битві загинуло три їхні вожді. Потім за хитрою порадою Ярополка всі руські князі присягнули королеві Болеславу, а щоб краще його перемогти, під виглядом приятельства послали до нього послів, обіцяючи йому, що всі вони стануть його данниками й підданими Польського королівства. Вони просили, щоб він не погорджував цим їхнім проханням, просили, щоб він повернув на престол галицького князя. Король, не сподіваючись нічого поганого, вирушив з невеликим військом на Русь. Коли ж він наближався до Галича, то руські князі разом з угорськими полками, котрі вони взяли собі на допомогу під приводом віншування йому щастя на панування цією державою, вискочили зі своїх засідок і оточили короля звідусіль. Король, побачивши руські хитрість і зраду, звернувся з добрими словами до своїх жовнірів, котрих він тоді мав при

Болеслав вдерся у Данію

Русини повстали проти Болеслава

Проти Болеслава готується зрада

Болеслава оточено

собі небагато і котрих він зміцнив у намірі дати відсіч такому зрадливому ворогу. Але краківський воєвода ніскільки не був зворушений королівським наказом і з добірним крилом шляхетного рицарства, яке він очолював, утік у першій же сутичці. Король же, побачивши, що інакше не могло бути, вчинив те, що належало чинити мужньому рицарю та енергійному вождеві, і насамперед вдарив зі своїми дворянами на угорців і тут же їх розбив і знищив. Потім він обернувся в інший бік і, зміцнившись, мужньо вступив до битви з великими руськими загонами. І вже він був перемагав їх, але тут надійшли свіжі й сильні допоміжні руські полки, котрі оточили поляків звідусіль і зламали їхній опір. Тоді було пробито (списом) коня під королем, і з кінського черева висіли нутрощі. Один шляхтич негайно дав йому іншого коня. Тільки тоді трохи не з образами, // (с. 49) після великого прохання від своїх, він утік з цієї битви. Однак король був тоді дуже стривожений не так через зраду руських клятвопорушників, як через мерзенну втечу краківського воєводи, котрому послав у подарунок заячого кожуха і кужіль з веретеном та пряслицем, натякаючи, що той був своєю втечею подібним до зайця, а в мужності – до жінки, котрій личить займатися не війною, а прядінням. Послав і мотузку, вказуючи цим на те, що за таку зрадливу справу воєвода заслуговує шибениці. Тоді воєвода впав у розпач, знаючи, що він неправий і щодо більшої частини шляхти, бо порушував їхні вольності, забирав маєтності, робився наче другим королем, поводився з ними так, як хотів. Через це він прив'язав мотузку на дзвініці і, нікому нічого не кажучи, повісився. Його імені не записано у хроніках для нащадків. З того часу краківський каштелян має перше місце в сенаті, владу й урядові почесті перед (краківським) воєводою. Болеслав же, щоденно це своє нещастя проклинав, докоряв собі, через що тяжко захворів і, прийнявши Найсвятіші Дари, провів у мирі останні дні свого життя. Він помер, маючи 54 роки, правив 36 років і був похований у фарному костьолі в Плоцьку. До цього часу не було щасливішого та войовничішого короля в Польщі, ніж Болеслав Кривоустий. Хоча всі сусідні королі та монархи з усіх боків часто нападали на нього, але він кожному з них мужньо і переможно давав відсіч, з боєм проходив їхні королівства так, як хотів, чинячи те, що личить мужньому рицареві і досвідченому гетьманові. Славних і генеральних завжди переможних битв проти ворога він мав 47, не рахуючи дрібних сутичок та вилазок, що траплялися дуже часто. Не варто враховувати і цю нещасну останню битву, яка несподівано впала на нього через зраду маловірних руснаків, але він з неї вийшов так, як троянський Гектор або карфагенський Ганнібал; мужньо боронячись, розпорошуючи своїми силами ворожі загони, він потужно вийшов з цієї битви. Свою державу він ще за життя розділив між синами. Владиславу як старшому він залишив державу, Краківське, Сілезьке та Поморське князівства. Болеславу Кучерявому призначив Мазовію, Добжинську та Куявську землі. Мечиславу

Воєвода, коли треба було неодмінно битися, утік

Подарунки Болеслава воєводі-втікачу

Краківський каштелян перевищує своїм значенням воєводу

Король Болеслав переміг у 47 генеральних битвах

він дав Гнєзно, Познань і Каліш, а Генріху залишив Люблінську та Казимирську держави. Тільки наймолодшому з них, Казимирові, нічого не залишив. Коли ж сенатори радили, щоб він цьому молодому щось залишив, Болеслав відповідав: «Чи ж ви, каже, не знаєте, що на возі, // (с. 50) під яким крутяться чотири колеса, має хтось сидіти?» Так потім і сталося. Про це буде нижче.

ВЛАДИСЛАВ ДРУГИЙ

Чотирьом синам розділив на рівні частини
Королівство порядний і значний у своїх справах король.
Тобі, Владиславе, долею дістався Краків,
Як старшому літами, але у воєнній справі
Відомому жадібністю. Бо коли ти хочеш братів
Маєтності посісти, то сам тікаєш за Угорські гори,
Тікаєш, вигнаний, аж у Німецькі краї,
Разом з дружиною, котра радила тобі чинити за злим звичаєм.
Невідома була доля щастя, ліпше було б тобі
Задовольнятися своїм, жити як годиться.
Бо гравець, прагнучи чужого, своє втрачає, а кому
Хоче вчинити шкоду, то несе її сам до свого дому. // (с. 51)
Сиди ж тепер зі своїми нащадками в Сілезії,
Зазнавай королівської милості із сілезькими князями.

Року від Різдва Господнього 1140

Владислав Другий вступив на королівство по смерті свого батька Болеслава, але від батьківських звичаїв далеко відійшов, бо за порадою дружини не задовольнявся своїм, хотів вигнати братів з їхніх уділів і розпочав з ними війну, добившись допомоги руських князів. Тоді Болеслав Кучерявий та Генріх з Мечиславом, боячись брата, зібралися у Познанському замку. А Владислав, забувши про природну братню любов, звідусіль військом їх оточив і обложив так тяжко, що обложені через брак провіанту вже думали капітулювати. Але, спонукані порадою старого досвідченого жовнірства, вони воліли дати потужну битву. Вибравши тоді час, коли ворог у таборі забув про небезпеку і, впившись, добре заснув, нічого поганого не сподіваючись, всі вони здійснили вилазку із замку в негоду вночі. Вони йшли з палаючими смолоскипами, вчинили крик і звідусіль запалили ворожі табори, а супротивне безпечне військо порубали так, що ледве Владислав ганебно і з великим соромом утік. А брати гнали його аж під Краків. Він, бачачи, що й там не всидить від них, утік з дружиною та дітьми до Німеччини, до родичів дружини; ось так, прагнучи чужого, втратив свою державу. А уділом, призначеним йому батьком, заволоділи брати і тільки на прохання імператора Фрідріха ледве погодилися поступитися йому Сілезією. З цього часу Сілезія відпала від Корони Польської.

Владислав, який виганяв братів, сам був вигнаний

БОЛЕСЛАВ IV КУЧЕРЯВИЙ

Коли пруссів до християнської віри веде,
Через зрадливого шпигуна на погибель своїх їде.
Прусський втікач вів наших аж до гори Осси,
Нібито до людей певних і безпечних, цей
Привів потім у болото чесних мужів коронних,
Де їх легко зжерли ці прусські змії.
На прихованій трясовині – такій,
Що ледве трохи з неї
Їх вийшло, з цієї несподіваної та зрадливої безодні.
Задум мужній, прекрасний, який ніколи
Не чинить нічого зрадливого,
Сам через зраду прийшов до злого.
А оскільки ж як сам про себе, так і про кожного поштивий
Думає, то тим швидше
Його переможе зрадливий. // (с. 52)

Року від Різдва Господнього 1146

Болеслав Кучерявий, прозваний так від закрученого волосся, після вигнання брата Владислава з королівства вступив на престол Корони і мужньо стеріг кордонів від іноземних ворогів. Насамперед він мав тоді часті кривди від імператора Конрада, який вимагав дозволити вигнаному брату тримати якусь державу, але він потужно боронився проти цього. Тому імператор послав своє військо до Сілезії, але нічого не досягнув, крім значної шкоди в людях та скарбах, тому повернувся назад. Потім через ці причини Болеслав розпочав війну із Фрідріхом Барбароссою, але згодом, заспокоївши взаємну ворожнечу, помилував брата Владислава, що повернувся з Німеччини. Цей невдовзі після приїзду в місті Плоцьку помер, не без підозри, що був отруєний. Потім року 1164 король Болеслав з братами, зібравши військо й поділивши його на три частини, вирушив на Пруссію, котру вогнем та залізом // (**с. 53**) широко поплюндрував, навертаючи пруссів до християнської віри, доки вони не пообіцяли охреститись. Але вони, бачачи небезпеку, не прийняли, однак, хреста, а напали на Мазовію, руйнуючи її кордони. Проти них Болеслав з братами знову повів військо. У цей час два прусси перебігли до них під виглядом вигнанців і сказали, що вони добре знають розташування і дії прусського війська. Тому поляки обрали їх провідниками свого війська. Але ці зрадливо завели їх у середину лісу, в найгустіші та найбільш болотисті місця. І там на одному багниську, що поросло зеленим мохом, поляки застрягли, ніби мухи на смолі, так що не могли ані вперед іти, ані назад повернутися, навіть з місця не могли зрушити. Тоді

Болеслав воює з імператором Конрадом та Фрідріхом Барбароссою

Владислав повернувся до Польщі

Болеслав воює проти пруссів

Прусські перебіжчики – зрадники

Перебіжчикам не слід до кінця вірити

Поляки розбиті

прусси якнайшвидше вискочили зі своїх засідок і завдали полякам великих втрат. Там Генрік, люблінський та сандомирський вождь, брат Болеслава, мужньо бившись, поліг на полі бою. Засмучений король Болеслав із рештою свого рицарства повернувся до Польщі. Через цей випадок він захворів і невдовзі покинув цей світ року Божого 1173, на 29-му році свого панування як монарха. Він був похований у Кракові, в костьолі св. Станіслава на замку.

МЕЧИСЛАВ ТРЕТІЙ СТАРИЙ

Часто так буває, що серед ясного дня
Раптом чорна хмара скрізь підніме бурю:
То вдарить град, то дощ, то грім із блискавкою,
Які знищать плоди довготривалої людської праці.
Отак і цей наш старець, коли взяв у свої руки Корону,
Мав у собі панське серце і вроджені чесноти.
Але невдовзі змінився,
Відступив від колишніх чеснот і полюбив злі справи.
Не було жадібнішого та жалюгіднішого, ніж він,
За винятком Мечислава Другого.
Тому й був вигнаний, бо злі вчинки жодному
Польському тиранові не минуться безкарно. // (с. 54)

Року від Різдва Божого 1174

Мечислав Старий зійшов на престол Коронної монархії по смерті брата Болеслава Кучерявого. Цей був грабіжником, жорстоким та суворим тираном над підданими, за що усі його проклинали і згадували лихими словами. Тоді краківський єпископ на ймення Гедеон з іншими сенаторами таємно змовився, і вони ухвалили посадити на його місце на престолі Казимира, а цього Мечислава не вважати своїм паном, бо він з підданими поводиться не як пан, а як тиран. Вибравши тоді час, коли Мечислав поїхав до Великої Польщі, поляки посадили на престол його молодшого брата Казимира, хоча останній і довго противився цьому. // (с. 55)

КАЗИМИР ДРУГИЙ, прозваний Справедливим

Цей проханням та щирими сльозами був покликаний
На панство і відновив савроматські стіни.
Він стратив усіх, хто був приводом до злих вчинків
Брата, він дав дорогого миру вітчизні,
А тих, що недавно були під тираном
І в небезпеці жили у своїх власних маєтностях,
Привів до єдності. Завдяки його старанням
Було з Риму тіло святого Флоріяна
Привезене, а потім він помстився за смерть брата

Пруссам; а від рицарських справ
Його відірвала на той світ з великим плачем вітчизни
Сувора Парка, побачивши його чесноти в Короні. // (с. 56)

Року від Різдва Божого 1184

Мечислав у милості в Казимира

Казимир Справедливий за загальним і одностайним дозволом усіх сів на королівському престолі після Мечислава, погордженого через його жорстокість. Він зніс злі закони свого брата і на вальному сеймі в Ленчиці не забув слушно покарати всіх, котрі були причиною внутрішніх заворушень у Короні. Потім він милостиво поставився до брата Мечислава і дав йому в державу гнєзненські та познанські маєтності. Прусси та поморяни, побачивши, що Казимир ласкаво й милостиво ставиться до кожного, добровільно перейшли у його підданство. У цей час славне місто Берестя-Литовське відірвалося від Корони. Тоді король, прибувши туди з військом, знову опанував містом і замком, а тих, котрі були причиною цих внутрішніх бунтів та відокремлення Берестя, кинув у в'язницю, слушно скарав. Безпосередньо звідти він вирушив на руські краї і дощенту розбив у великій битві руських князів Всеволода (Sewolda) і Володимира. Однак Мечислав, бачачи, що король затримався в Русі, прагнув стати першою особою в державі і захопив місто Краків, хоча замку не зміг взяти. Потім він, добре укріпивши місто своїми людьми, вирушив кудись, щоб зібрати більше військо. А тим часом Казимир з військом повернувся до Польщі і був охоче прийнятий жителями Кракова. Але не уникнули кари ті, котрі тримали там сторону Мечислава. Потім, пам'ятаючи про прусську зраду, виявлену щодо поляків за часів його батька Болеслава, коли загинуло чимало поляків разом з королевичем Генріком, пішов з військом на них і повоював з усіх боків їхні країни. Підкоривши всіх тамтешніх жителів і взявши велику здобич, він з тріумфом повернувся до Польщі. А там з власної ініціативи і великим коштом привіз із Риму тіло св. Флоріяна. Після цього він покинув цей світ на великий смуток всіх підданих, і підозрювали, що його було отруєно.

Прусси й поморяни переходять у підданство Казимира

Берестя-Литовське відривається від Корони

Казимир розбив руських князів

Мечислав захопив Краків

Казимир воює проти Пруссії

ЛЕХ П'ЯТИЙ БІЛИЙ

Я воював зі старим стриєм, а якщо у цій справі
Був неправий, то судіть мене інші, сидячи на печі.
Точилася битва за державу, бо природне бажання
І вітчизна, яка зомліла, привели мене до цього. // (с. 57)
Щоб державі не дати шарпати явному вовкові,
Котрий став кісткою у горлі не одному з братів.
Врешті, коли мився в лазні, не сподіваючись зради,

Тоді на нього напав
Злий зрадливий поморянин, який побив чимало моїх
І мене послав на той світ своїми зрадливими руками.
Небезпечне життя тих, що володіють світом,
Бо звідусіль вони мають довкола себе повно зради.

Року від Різдва Господа Христа 1194

Лешко воює за престол з Мечиславом

Лешко, син Казимира Справедливого, був прозваний Білим через світле волосся. Він був прийнятий всіма на королівство, але чималий час воював за державу зі своїм стрієм Мечиславом. Лише коли Мечислав збирався йти на той світ, то мусив згідно з дідичним правом передати все своєму племінникові. Тільки тоді Лешко скликав сейм у Гасаві (Gasawie) у фільварку тшемешенських ченців, // (с. 58) що неподалік від Зніна. На цей сейм він покликав поморського старосту Святополка, бо той не дав йому данину – тисячу гривень срібла, яку мав принести згідно з присягами, що давалися кожного року тоді, коли він ставив його на цей уряд. Хитрий Святополк з дому Грифів послав до нього своїх послів, просячи трохи почекати й обіцяючи невдовзі з'явитися з даниною. Тим часом він, маючи шпигунів, таємно зібрав війська й ударив на Лешка, котрий тоді мився в лазні. Святополк убив багато людей Корони, котрі тоді приїхали на сейм. Королю дали знати про цей бунт. Бачачи, що діється, король з невеликою кількістю дворян сів на коня і став тікати. За ним кинувся Святополк, наздогнав його в Марцінкові й, незважаючи на зверхність помазаника Господнього, вбив свого пана як зрадливий клятвопорушник.

Лешка зрадили і вбили поморяни

Там було тяжко поранено вроцлавського князя Генріка Бородатого, і якби слуга зверху не закрив його своїм тілом, то був би теж убитий; цього князя на ношах було принесено до Вроцлава. Втік мазовецький князь Конрад, котрого підозрювали в тому, що він знав про наміри Святополка. Там було вбито і багатьох інших значних людей, котрим далася взнаки та безпека, бо вони легковажили своїми ворогами. Панував Лешко 29 років. Його тіло було потім привезено до Кракова й урочисто поховано у кафедральному костьолі.

БОЛЕСЛАВ СОРОМ'ЯЗЛИВИЙ (Wstydliwy)

Потужні татарські війська
Через незмірно менші сили
Поляків винищили всю милу Польщу.
З димом пішли села, міста і поля
Аж до самої ріки Одри; ця справа вигнала
Короля до Угорщини шукати допомоги,
Бо сама Польща їм у цей час не подобалася.
За панування цього короля Болеслава
Тіло святого Станіслава було належно вшановано.
Король зі своєю дружиною постарішав у незайманій чистоті,

Живучи у пристойності, ніби Діана.
Цей король першим відкрив Бохенські соляні копальні,
Котрими залатав збитки, заподіяні
У його землі татарами. // (с. 59)

Року від Різдва Божого 1243

Болеслав *Пудикус* (*Pudicus*), тобто Сором'язливий, був прозваний так тому, що непорочно жив зі своєю дружиною. Він обраний на краківську монархію єпископом Прандотом, воєводою Клімунтом та іншими краківськими панами. Тоді йому було дуже тяжко через велику кількість верховних князів, бо їх було двадцять чотири. Найгіршим з них був мазовецький князь Конрад, котрий дуже переслідував короля Болеслава Пудика. Через це Болеслав, порадившись зі своїми, послав до угорського короля Бели енергійних мужів: Клімунта з Клімунтова та краківського воєводу Януша як сватів, щоб уклали з ним вічну дружбу, а дочку Бели віддали за нього заміж. Так і вчинили. І 1239 року привели до нього шляхетну та святу жінку, яку звали Кунігунда, а по-угорськи – Кінга. Про неї ці історії й хроністи писали як про якесь // (с. 60) чудо, бо тільки-но її народила мати, вона ясно промовила угорською мовою: «*Богородице Діво, радуйся* і т. д. («*Bądź pozdrowiona Krolewno niebieska etc.*»). Потім вона жила зі своїм чоловіком у дівочому стані. Конрад, коли довідався про такий шлюб, був з ним у мирі деякий час, але не міг довго так всидіти й після різних катувань повісив вчену людину Яна Чаплю, вроцлавського (Włodzławskiego) схоластика, плоцького канцлера. А це він вчинив через підбурювання своєї дружини Агазії, котра наказала тіло повішеного Чаплі, яке ченці вже поховали, тягти на берег Вісли в Плоцьку й повісити. Однак пріор цього ордену наказав обрізати мотузку й поховати тіло у тумському костьолі. А це сталося тому, що, на думку Конрада, покійний був причиною того, що з сином Конрада не скоро повернувся з Вроцлава, куди батько послав його навчатися. До свого сина Конрад писав багато разів, а оскільки той одразу не приїхав, то він думав, нібито вони були з Генріком Бородатим проти нього, а Генрік не забув про своє перебування у в'язниці Конрада. Насправді ж син не приїхав тому, що затримався у своєї улюбленої св. Констанції, дочки св. Ядвіги та Генріка Другого. Через це Конрад так довго перебував у великій анафемі єпископів, підтвердженій архієпископом, доки не впокорився на Ленчицькому соборі й не помирився з духовенством, вибачившись за свій злочин. Він дав у вічне володіння Гнєзненському архієпископству село Ловіч з усім належним. Він погодився і з тим, щоб архієпископ став каноніком та пребендарем у плоцькому костьолі; дав багато вольностей іншим костьолам, але відпущення гріхів Конрад отримав тільки від папи Григорія Дев'ятого.

Св. Кунігунда почала говорити одразу після народження

Вроцлавського схоластика повісили

Небачена жорстокість

Село Ловіч відірвано від Мазовецького князівства

У цей час за панування короля Пудика було страшне й жорстоке татарське нашестя до Польщі через Руські землі. Татари, захопивши

чимало здобичі біля Любліна й Завихоста, відіслали її, а самі рушили на Сандомир і взяли місто й замок, де вбили багатьох людей, котрі там укрилися. Звідти вони обернулися до Кракова, набрали чимало здобичі біля Віслиці та Скарбімєжа й рушили з нею на Русь. Там біля Чорної річки на них вдарив краківський воєвода Влодзімєж з добірною дружиною, але не виграв битви, бо мав мало війська, але багато в'язнів повтікало тоді від татар. Татари розгнівалися і пішли на Русь. Там вони з'єдналися з іншими і рушили з великими силами на Польщу, біля Сандомира розділилися на дві частини: більшу на чолі з татарським гетьманом Кайданом послали до Великої Польщі й Куяв і там без жодного опору вчинили велику шкоду. Менша частина порубала вітовських монахинь біля Пйотркува, і тільки троє з них втекли до лісу. Потім ці черниці перебралися на безпечніше місце до Буська, а Буське абатство приєднали до Вітова. // (с. 61)

Нещастя Кракову від татар

Татари порубали монахинь

Другий, теж чималий татарський загін на чолі з гетьманом Батиєм рушив до Кракова. Інші пишуть, що Батий рушив до Угорщини, а до Польщі – Пета. Проти них виїхали з військом краківський воєвода Влодзімєж, каштелян Клеменс, Пакослав Раціборович та інші, велике військо, зійшлися з татарами біля Шидлова, але через нерівність сили були розбиті. Король Болеслав, почувши про це, втік з дружиною та матір'ю на гору Пєніни поблизу Чорштина, а потім до Моравії, у кляштор монахів цистерціанського ордену. Татари після переможної битви прийшли до Кракова, але знайшли його безлюдним. Тоді вони все спалили, за винятком костьолу св. Андрія, котрий був тоді ще в передмісті. У ньому укрилося багато людей, яких татари не могли здобути, і тоді пішли на Вроцлав. Там вони теж знайшли безлюдне місто і спалили його. Вони рушили до Великої Польщі і в Легниці об'єдналися з Кайданом та іншими татарами. Проти них Генрік Другий, син св. Ядвіги, зібрав сусідніх князів з Німеччини, Польщі, Пруссії, Куяв. Коли ж Генрік об'їжджав біля Легниці війська, то на нього впав камінь з костьолу Діви Марії і мало не забив його: це було погане знамення. Він вишикував військо з чотирьох частин: у одному війську були хрестоносці з Німеччини, у другому – поляки під командуванням сина краківського воєводи Влодзімєжа, у третьому – прусси зі своїм магістром Помпоном. Найкращим було четверте військо із сілезців, великополяків і жовнірів, котрими командував сам Генрік. Татарське військо теж було поділене на чотири частини, але одна тільки його частина була більшою, ніж всі наші взяті разом. У понеділок провідної неділі на доброму полі обидва війська зійшлися у битві. Насамперед хрестоносці, котрі були з Німеччини, вдарили на татар, але були тими побиті як збіжжя від граду. Потім вдарили прусси та сілезці, та ці завдали їм великих втрат. Між ними був вождем опольський князь Мечислав, котрий втік з війська з великою кількістю людей, коли почув у тилу волаючого татарина: «Тікайте, тікайте (biehaite, biehaite)». Генрік, почувши це, зітхнув і сказав: «*Горе нам сталося*», тобто погано нам буде. Четверте,

Гора Пєніни

Битва татарами

Страшне знамення

найбільше татарське військо кинулося на військо Генріка, і в цій битві всі мужньо билися. Але побачили якогось татарина, котрий вирвався наперед з прапором, на котрому було написано Х., а при ньому на древку голова, яка страшно трясла бородою і випускала з рота на поляків мерзенний та смердючий дим. Через це всі поляки, здивувавшись і злякавшись, раптово почали тікати хто куди міг. Полеглі у цій битві лишилися на полі: Генрік, моравський маркграф, Щепіолко, прусський магістр Помпон, Суліслав, Іванович, Кондратович, Стефан з Вербної із сином, // (с. 62) Поленицькі, Петркович, Петро Куша та багато інших знаменитих людей. Вони були поховані у Вроцлаві у костьолі св. Якуба. Тіло Генріка не могли впізнати, бо татари відрубали йому голову і носили на древку. Однак дружина упізнала його по шостому пальцю на лівій нозі. Його урочисто було поховано у цьому ж вроцлавському костьолі. Тоді татари здобули велику перемогу як над поляками й пруссами, так і німцями: самими відрізаними вухами у вбитих воїнів вони навантажили дев'ять возів, відрізавши по одному вуху від кожного вбитого. Це вони зробили для того, щоб знати кількість убитих. Потім вони підступили до замку Легниці й наказали відчинити ворота, кажучи: «Оце ваш пан Генрік», бо його голову несли на древку. Але їм відповіли, що на княже місце мають досить інших, тому татари відступили геть. Біля Одмухова татари стояли вісім днів, а потім пішли через Сілезію на Моравію. Пустошачи землю, вони прийшли до Угорщини і там з'єдналися з Батиєм, жили там близько трьох років, розділивши між собою спустошене королівство. З'ївши провіант, вони повернулися до своїх країн, до Скіфії, а було їх усіх шістсот тисяч.

Вбиті татарами найзначніші мужі

Перелік людей, вбитих татарами

Татарські загони в Польщі

Потім Болеслав приїхав з Моравії. З ним постійно воював Конрад, підбурюючи інших сусідніх князів на короля. О, яка ж нещасна була Річ Посполита польська через внутрішні усобиці! Бо те, чого татари не докінчили, те свої дощенту винищили. Аж Господь Бог змилувався, бо цього святого Конрада смертельно заразив, і того поховали 1247 року в тумському костьолі у Плоцьку. Він залишив по собі двох синів: Казимира та Семовита. У цей час поморяни й прусси вели між собою великі війни, особливо неспокійний був поморський воєвода, язичник Святополк: він підбурював пруссів-язичників на хрестоносців, через що був підданий папою великим анафемам.

Конрад воює з Болеславом

Конрад помер

Цього року Асцеллін (Ascellinus), чернець-мінорит, був посланий з іншими монахами з Лувена (Lugdunu) папою Інокентієм Четвертим до великого хана, татарського царя, щоб той прийняв християнство, а людей Божих, християн, не вбивав більше, як перед цим у Польщі, Німеччині, Угорщині, Моравії і т. д. Дістали від нього відповідь, що протягом п'яти років хан не буде нападати на християн, але хан не хотів охреститися, кажучи, що християнська віра не є войовничою, а ніжною, а так, каже, люди, котрі в ній перебувають, розлінилися б від великої бездіяльності. Цього ж року другий легат на ймення Опізо приїхав, щоб звільнити Святополка від прокляття. Але той потім став ще

Посольство до хана, татарського царя

Друге посольство з Риму до поморян

гіршим, спустошив Куяви та хрестоносців, палив і грабував костьоли, ледве хрестоносці відбили його, а самого вбили, відібравши костьоли. Тоді було спустошено кляштор в Оливі перед Гданським. // (с. 63)

Року 1269 було чітко видно на небі, як билися війська. Цього ж року одна шляхтянка в Краківській землі за один раз народила тридцять шість дітей.

Цього ж року в місті Каліш народилося мертве теля з двома головами і сімома ногами, його ані пси, ані птахи не хотіли їсти, аж потім його було спалено.

Татари знову в Польщі

Потім у 1270 році знову маса татар на чолі з Ногаєм та Телебугою прийшла до Сандомира, яких привели руські князі. Вони раптово спалили місто, а замком опанували під час переговорів унаслідок руської зради і там порубали так багато людей, що кров струмком текла до Вісли. Інші ж тіла топили, кидаючи під лід, бо татари взимку прийшли по кризі на другий день після дня св. Андрія. Болеслав, не в змозі відбити велику татарську силу, втік до Угорщини. Татари, віддавши Сандомир русакам, пішли до Кракова, який знайшли вже спустілим, а укріплений військами був тільки замок. Татари повернулися додому з більшою здобиччю, ніж після першого захоплення Легниці. Наступного року ще більше татарське військо прийшло під Сандомир, спалило місто, взяло чимало людей та здобичі. Пробувши у Польщі два місяці й сплюндрувавши костьол Св. Хреста на Лисій горі, вони повернулися на свою землю з великою здобиччю.

Татари втретє у Польщі

Ятвягів, що нападали на Польщу, розгромив король Пудикус

Після цього нещастя, заподіяного татарами Польщі, приїхав з Угорщини *Пудикус*, котрий зібрав військо проти ятвягів-язичників, які татарським шляхом нападали на Польщу. Він дощенту їх розгромив, так що й ім'я їхнє загинуло. Ледве жменька їх втекла до Литви з цієї битви, і вони з ними (литвинами) тепер злилися.

Потім знову русаки з татарами прийшли до Польщі вчетверте, але їх Болеслав завдяки краківському воєводі Петру розбив, а їхнього гетьмана Шварна взяв у полон.

Потім знову литва з руссю кілька разів нападали на Мазовію і пустошили цю землю. А коли вже не було чого брати в Мазовії, то вони їздили аж під Ленчицю та Ловіч і, набравши там чимало здобичі, поверталися до своїх домів з багатством, бо король Болеслав у цей час пильнував свої краківські кордони від татар.

Канонізація св. Станіслава

Під час панування цього короля Болеслава Пудика канонізували краківського єпископа Станіслава; від убивства святого минуло 175 років, а від його перенесення зі Скалки на замок – 165 років.

Помер св. Яцек

У цей час помер проповідник Яцек, чернець ордену міноритів, поляк із села Ленкі поблизу Ополя. Він заснував п'ять кляшторів свого ордену. Він був похований у кляшторі Святої Трійці. На його могилі й донині бачимо чудеса, котрих він досить багато творив і за свого життя. Під час повені він перевіз через Віслу біля Закрочима на своїй рясі з капюшоном двох ченців, бо вони не насмілювалися

пішки йти за ним. // (с. 64) Саме тоді в Польщі був великий землетрус. *Землетрус у Польщі*

У цей час у Бохні, що в п'яти милях від Кракова, була знайдена сіль; її знайшли селяни, коли копали колодязь. Простолюд казав, що її привезла з собою з Угорщини королева Кунігунда. *Знайдено сіль у Бохні*

Року 1267, через 23 роки по смерті св. Ядвіги, витягли її кості й омили у вині у тшебницькому кляшторі.

Року 1268 померла галицька княгиня Соломія, сестра короля Пудика, яка була під іменем Ксенії у кляшторі в Завихості, а потім – у Скалі; її перенесено зі Скали у Краків до св. Франциска. Завдяки їй (і нині) відбуваються чудеса.

Року 1279 немовля, котрому ледве виповнився місяць життя, сказало про нашестя татар. Цього ж року до Кракова приїхав угорський король Стефан, син Бели, рідний брат Кунігунди, дружини Пудика. Він прибув до гробниці св. Станіслава, був поштиво прийнятий та обдарований Пудиком.

За часів цього Болеслава мазовецький князь Конрад, не будучи у змозі дати відсіч пруссам, привів хрестоносців з Німеччини.

Цього ж часу Опавське князівство та місто Клоцко відійшли від Корони.

Які тоді було засновано костьоли або кляштори.

Іво з Конського заснував кляштор в Могилі, в Канчицях, у Мстові, в Длубней, у св. Трійці в Кракові, де лежать і його кості, перенесені з Мутини, бо він там помер, коли повертався з Італії.

Року 1237 прийшли до Кракова з Праги брати мінорити-францисканці, приведені Пудиком, котрий і костьол для них заснував у Кракові. Рік по тому було засновано кляштор у Галичі. Року 1257 папою Александром Четвертим був створений новий орден старцюючих братів уставу св. Бенедикта – Діви Марії, а відзнакою його були червоні хрестики. Цей орден був перенесений до Кракова, і Болеслав Пудик, відвівши місце, звелів там заснувати і збудувати кляштор на честь св. євангеліста Марка. *Кляштор св. Марка в Кракові*

Цей же Пудикус на прохання своєї дружини Кунігунди і сестри Соломії звелів збудувати у Завихості жіночий кляштор св. Клари і надати йому 25 сіл; там же лежить тіло його матері Гриміслави. Другий кляштор він заснував у Кжижановичах над річкою Нідою. Потім, року 1279, Болеслав Пудик, пробувши на своєму краківському, сандомирському і люблінському престолі і на Польській монархії 37 років, помер, прийнявши Господні Дари, у грудні місяці і був похований у Кракові в костьолі св. Франциска, який він сам заснував. Він був добрий, цнотливий, тверезий, щирий, милосердний, дуже любив полювання, тільки в справах не був послідовний. Тяжчих і гірших випробувань як на його долю, // (с. 65) не випадало на долю жодного іншого короля. З юності й до останніх хвилин життя він не знав жінки і через це не лишив по собі нащадків.

ЛЕШКО ЧОРНИЙ

У той час нечувана маса сарани
Була дуже злим вітром занесена до наших країв.
Так само потім, в часи Лешка Чорного, маса татар
Прийшла до багатих країв Коронної держави.
Тільки їм король поступився, але кожен інший
Ворог спікся, дістав кожен по шиї.
Спікся і, вважай, дістав по лобі руський князь Лев,
А з татарських трупів вдарило криваве джерело.
Над ятвягами у Литві цей король двічі тріумфував,
Нарахувавши тоді чотирнадцять тисяч убитих ворогів.
Тоді часто бували сутички з язичниками,
Бо християнам помагали сили Господні. // **(с. 66)**

Року від Різдва Господнього 1279

Сєрадзький князь Лешко Чорний по смерті свого брата Болеслава Пудика був одностайно обраний панами Малої Польщі на Польську монархію, на престол його привів випадок. Справа в тому, що руський князь Лев, син руського короля Данила, хотів привласнити собі землі, котрі прислуговували Польщі; повоювавши Люблінську землю, він підступив до Сандомира, але його звідти із соромом відігнали. Тоді він став з військом біля Гросліча, що за дві милі від Сандомира. Проти нього виступили краківський каштелян Варшо

і сандомирський воєвода Януш і дали йому битву третього дня місяця лютого року 1280. Спочатку в бій вступили татари, а потім русаки, але зазнали поразки від поляків, і всі, як мухи, кинулись тікати до лісу, кинувши зброю. Сам Лев тоді ледве втік, а з його війська загинуло 8000, а 2000 потрапило у полон до Лешка. Однак він цим мало втішився і за п'ятнадцять днів зібрав 15 000 кінноти й 2000 піхоти і повоював Русь-ку землю аж до Львова, пригнав звідти велике багатство як в людях, так і домашній худобі. Він взяв також чимало замків, інші спалив, пов'язав у пута понад 4000 полонених.

Лешко розбиває татар і русь

Потім року 1282 литва з ятвягами вдерлася до Люблінської землі і воювали її 15 днів, вивели до своєї землі чимало в'язнів. Коли про це довідався Лешко Чорний, то виїхав з Кракова, якнайшвидше зібравши військо, й рушив до Люблінської землі, але ці 14 000 ворогів вже відступили. Тоді він побачив ангельське видіння, тобто св. Михаїла, який наказував якнайшвидше гнати ворогів, обіцяючи помогти досягнути перемоги. І так сталося. Він наздогнав ворогів між Наревом та Німаном і там дощенту розгромив. Кусали ворогів навіть пси, котрих вони вивели з Люблінської землі разом з їхніми господарями. Тоді був збудований в Любліні костьол св. Михаїла.

Литва воює Люблін

Лешко проганяє литвинів

Потім литва, зібравши більше військо, ніж раніше, рушила в похід через ліси, через Луковську землю. Вони прийшли через села до Сандомирської землі й вчинили велику шкоду як у людях, так і худобі. Коли ж Лешко довідався про них, то рушив з військом за ними. Литва, побачивши за собою погоню, увійшла із здобиччю у густий ліс. Там вони прив'язали полонених до дерев, також і здобич, вишикувалися й виступили з лісу, здіймаючи страшний крик, і вдарили на табір Лешка Чорного на місцині, котру звуть Ровніна. Лешко, маючи добру справу, зійшовся з ворогами, // (с. 67) розбив і розгромив їх, а весь полон вивів з лісу.

Литва знову воює

Литвинів знову розбили

Року 1285 Лешко надав великі вольності краківським міщанам, у вірності яких він переконався; він оточив місто валами та муром, збудував укріплення, а міські справи доручив самим німцям, щоб ті у звичаях, гідності, одязі, походженні були рівні шляхті.

Вольності краківських міщан

Року 1287, у грудні місяці, знову напала маса татар з тими ж своїми царями Ногаєм і Телебугою на Люблінську землю і на Мазовію, потім і на Сандомирську, Сєрадзьку й Краківську землі, вогнем і мечем пройшлися до самих Татр. Вони пограбували й попалили чимало замків, тільки за руською порадою не займали кляштору на Лисій горі, але скрізь довкола попустошили і вчинили незліченну шкоду. Лешко Чорний не мав сил для відсічі. Тому втік до Угорщини. А Кунігунда, дружина Болеслава Сором'язливого, з сестрою Констанцією і сімдесятьма черницями із Сондецького кляштору з іншими священиками втекли на гору Пєніни і там жили протягом усього часу татарського нашестя. А татари повернулися назад тільки після того, як завоювали багато країн і забрали з собою людей і велику здобич, самих дівчат вони забрали

Татари в Польщі

20 000, не кажучи про інший простолюд; сум не дає можливості говорити й писати про це.

Лешко помер

Року 1288 після татарського завоювання Лешко Чорний приїхав до Кракова, де з Божого допущення й внутрішніх усобиць був сильний голод, біда й нестача. Там Лешко почав слабшати силами, захворів і помер. Він був урочисто похований у костьолі Святої Трійці у лівій частині хору, а це місце він обрав собі ще за життя. Він помер в останній день серпня 1289 року.

Страшний мор після голоду

Після цього голоду був протягом двох років мор у Чехії та Німеччині, а це сталося через шкідливе зілля, що його люди їли замість хліба. Особливо сильний був голод у Чехії, де, як пишуть, матері їли своїх дітей.

Дії татар в отруєнні

У цей же час татари воювали Грецію й угорську землю. А потім, йдучи до русі, вони вирізали з них людські серця, вимочували у сильній отруті й клали до води. А ті, що пили цю воду, заражалися від неї і помирали.

Литва накликає біду на свою голову

Тоді ж литва з руссю та пруссами і жмудинами вдерлися в Добжинську землю і там убили 3000 людей, взяли велику здобич. Річ Посполита була вражена з кожного боку так, що й самі монархи через свої незгоди не могли цьому дати раду. Але Господь Бог змилувався над Польщею, і все це само почало вщухати, коли литовського князя убив його брат Тройнат (Strojnat), а Тройната – Войшелк, а Войшелка – руський князь Лев, а все це // (с. 68) заради спадщини: згодом ці справи самі почали заспокоюватися. Потім 1288 року Генрік, прозваний *Пробус*, став домовлятися з духовними особами. Він заснував костьол Св. Хреста у Вроцлаві, додав цьому костьолу прекрасний *колегіум*, а за свою м'якість він був закликаний німцями на коронну монархію, про що буде нижче.

Колегіум у Вроцлаві

ГЕНРІК, прозваний ПРОБУС

Самим німцям доручив ключі від столиці
Лешко Чорний, вони ж, прагнучи викрутити на нитці
Справи поляків, дбали про своїх німців,
Тут же тихо вночі Генріка впровадили
До міста проти волі славних сенаторів,
Бо той, хто мав би бути королем, був дідичем з давніх предків.
Та зрадники взяли гору, Генрік тримає державу,
Дідичем погордували, але недовго триває тиранство.
Самі сілезці невдовзі отруїли Пробуса,
Бо у ньому інший титул, іншу справу відчули, // (с. 69)
Він ще за життя любив хитру зраду,
Яка його і призвела до смерті.

Року від Різдва Господнього 1290

Генрік, або Ендрих, прозваний *Пробус*, вроцлавський князь, був обраний на польську монархію таким чином. По смерті Лешка Чорного Сєрадзьке князівство припадало його брату Локотку, котрому, природно, діставалась також після брата і польська монархія. Але краківський єпископ Павел разом з рицарством Краківської і Сандомирської земель обрали монархом мазовецького князя Болеслава, Конрадового брата, і дали йому в'їхати до краківського замку й міста. Одначе краківські міщани, боячись, щоб Болеслав суворо не помстився їм за те, що вони воювали проти його брата Конрада, послали до вроцлавського князя Генріка, обіцяючи йому польську монархію. Коли ж Генрік приїхав, то міщани впустили його у Краків. Болеслав мусив відступити із замку з великим гнівом, кажучи, що його сюди запросили не на престол, а на війну. Генрік, упорядкувавши свої справи у Кракові, вирушив до Вроцлава. У цей час сєрадзький князь Владислав Локоток, котрому належала польська монархія по смерті його брата Лешка Чорного, взяв на поміч великопольських князів і прибув до Кракова. Генрік, отримавши про це достовірну звістку, послав на оборону Кракова легницького князя Генріка і спотавського князя Пшемислава. Локоток зіткнувся з ними біля Сєвора і розгромив їх, причому там був убитий син глогівського князя і сам спотавський князь Болеслав з великою кількістю інших рицарських людей. Локоток знову зав'язав битву із сілезцями, розбив їх, поїхав до Кракова і оволодів як переможець містом і замком. Однак *Пробус* не заспокоївся, знову таємно послав військо з легницьким князем, і його краківські міщани таємно

Незгода польських князів через монархію

Мужність Локотка

Локоток взяв Краківську монархію

Генрік Четвертий помер

впустили до міста. Локотка ж унаслідок цього ледве не схопили живцем, але його, переодягненого в чернечу рясу з капюшоном, монахи-францисканці тихенько випустили за міський мур. Інакша доля випала рицарству Локотка: одних убили, інших схопили живцем, причому серед них був і краківський єпископ Павел. Укріпивши місто й замок, сілезці знову повернулись до Генріка, але знайшли його вже хворого. Генрік помер, не панувавши і року, був похований у Вроцлаві. //(с. 70)

ПШЕМИСЛАВ ДРУГИЙ

Частину коронних земель,
яку втратив був Болеслав Сміливий,
Цей монарх повернув, він гідний великої хвали.
Той був великий король,
Що мужністю частину Корони втратив,
Не менший був і цей, котрий чеснотами її повернув:
Чеснотами, які служать видатним королям,
Але недовго вони служать великим мужам,
Бо зрадою його було убито на славному бенкеті.
З чесноти виросла заздрість, так вона на світ з'являється.
Отже, обережно й уважно влаштовуйте бенкети,
Можновладці, відчувайте в них велику небезпеку.
Через них загинув Кір і славний Македонянин,
Через це і Троя знайшла свою погибель у давній вік. //(с. 71)

Року від Різдва Господнього 1292

По смерті Генріка Пробуса поступилися його ближні краківським містом і замком князю Великої Польщі Пшемиславу, а Локоток по природному праву взяв собі Сандомир. Він дивним способом переслідував короля Пшемислава і нападав на нього за монархію, а король Пшемислав мужньо відбивався. Цей Пшемислав, якого боялися всі сусідні князі, пильно оберігав кордони своєї землі й розширив їх. Однак бранденбурзькі маркграфи, підбурені чеським королем Вацлавом, вибрали слушний час, коли король зі своїм рицарством в день св. Дороти був налаштований на мирний лад, і зненацька напали на нього. Тоді в обороні короля полягло чимало вояків. Врешті було вбито й самого короля Пшемислава, який панував не більш як сім місяців. У цей час опольський і битомський князь Казимир, не маючи жодної тривоги чи потреби, забувши про своє князівське походження, що він його вів з польських королів, піддався чеському королеві. У такий спосіб Опольське та Битомське князівство було відділене від Польщі.

Локоток воює з Пшемиславом за престол

Пшемислава вбито

Цього ж року маса татар напала на Люблінську та Сандомирську землі. Вони забрали багато людей та худоби і значно послабили силу Локотка, котрий був сандомирським князем.

Татари в Польщі

У цей час втік з Угорщини до Польщі Анджей, рідний брат угорського короля Владислава. Але угорці, найняті його братом, знайшли слушний час, схопили його і втопили у річці Ниді; він був похований у Сончу св. Кунігундою. Поховавши його, і сама Кунігунда, королева великої святості, померла і була похована у Сондецькому кляшторі. Вона, як свідчать історики, і по своїй смерті творила великі чудеса: воскресила вісімдесят померлих. Завдяки її проханням прозріло шістдесят сліпих, одужало шістсот хворих, вона визволила п'ятдесят в'язнів.

Угорського королевича Анджея утоплено

Св. Кунігунда померла

Чудеса св. Кунігунди

Потім року 1293 литовський князь Вітень, коли йому не пощастило в Пруссії, зібрав 2000 війська, з котрим таємно підступив у святковий день до Ленчиці, де багато людей у костьолі, як духовних, так і світських, убив і взяв у полон, захопив також і срібне начиння. Ленчицький князь перекрив йому шлях над рікою Бзурою поблизу Сохачува у Троянові, а інші пишуть – в Жукові; там він дав битву, але переважаючими силами литвинів був переможений і вбитий. Після нього сандомирський князь Локоток // (с. 72) по природному праву став ленчицьким князем. Але він не мав нащадка, а шарпанина з усіх боків довкола обрання нового пана на престол тривала ще кілька років.

Литовський князь Вітень воює Польщу

ВАЦЛАВ,
чеський король

Аж до часів чеського монарха Вацлава
По всій Сарматії Коронної держави
Гроші робили зі шкур звірів,

І їх так дорого важили, як нині срібні гроші.
Їх тоді називали аспергіллами (aspergillami),
Ще, певно, про руду в землі не знали.
Важко було в ті часи збирати скарби,
Бо, заплiснявівши, вони набували іншої фарби.
Багачу, дякуй Богу, що тобі Він дав жити на світі
В нинішній час, коли тільки швець зі шкурою гнеться.
Кожна річ дорога була в ті давні часи,
Нині за все нехай буде славне ім'я Господнє.

// (с. 73) Року від Різдва Божого 1297

Чеський король Вацлав, син Оттокара, був прийнятий на Польське королівство, але й через це довго тривала незгода між князями, особливо з сандомирським та ленчицьким князем Владиславом Локотком, котрий з ним потужно воював за престол і чимало забрав у нього замків та держав. Але Вацлав зібрався до Угорщини і Риму і, діставши звідти допомогу, часто чинив напади на Польщу, внаслідок чого опанував такими замками й містами, як Пільце, Вісліце і Лелув, а також іншими головними, сів на престолі Краківської держави. Потім, посиливши свою владу, він одружився з польською дідичкою Риссою (Rysse). Цей Вацлав, чеський і польський король, насамперед запровадив у Польщі срібну монету, тобто гроші чеські. Ця монета й донині ходить у Краківській землі, а раніше на ремінних штучках вибивали якісь форми і ними розраховувалися, так як нині срібними грішми, а звали їх аспреолами (aspreolami). За часів панування цьо-

Вацлав з Чехії запровадив монету в Польщі

го короля Краків було оточено муром. Вацлав був обраний також першим курфюрстом, був на виборах імператора від Німецького райху, на що є лист від імператора Рудольфа, котрим він доручає Вацлаву шинковство. Цей король панував тринадцять років, а потім, у 1305 році, помер, маючи тридцять чотири роки. Був похований у Вроцлаві в Чехії.

ВЛАДИСЛАВ ЛОКОТОК

Невисокий я дійсно був по своїй природі,
Та хоч і малий на зріст, з великими бився сміливо.
Не згадую тут, як я бив чехів і пруссаків
І з князем Гедиміном, литвинами та русаками,
Саму фортуну переміг, з якою вів битву,
Чорний піт стікав з мене, коли тих і цих я товк.
Тричі втрачав престол, але через тебе,
Беллоно, знову сідав на нього зі знаменитою славою.
Той муж мусить мати велике серце, бувши малим,
Той муж, що убив Голіафа, він був малим, та сміливим.
Улісс розбив голову великому велетню,
Однак він переміг людину, а я зле щастя. // **(с. 74)**

Року від Різдва Господа Христа 1306

Владислав Локоток після нещасливих пригод та неминучих випадків, котрі звичайно трапляються на шляху рицарських мужів, зайняв престол Польського королівства. Він одразу ж

Локоток воює Сілезію

цього року зібрав військо проти глогівського князя Генріка й рушив на Сілезію, і повоював цю землю вогнем та мечем вздовж і впоперек, і ніхто не чинив йому опору. Між тим дружина Локотка народила йому сина, якого назвали Казимиром Другим, у містечку Ковалю на Куявах. Пізніше, у 1311 році, глогівський князь Генрік помер і був похований у Любуському костьолі. Після його смерті рицарство зібрало сейм у Гнєзні і піддалося Локотку, погордивши синами Генріка. Проти цього виступив один познанський міщанин, якого звали Пшемек; цей видав Познань глогівським князям, зайняв великий костьол, спалив будинки каноніків, убив познанського архідиякона Миколая. А коли його було вигнано польським рицарством, то провину за це поклали // (с. 75) на познанських міщан: щоб жоден їхній син не був поставлений на посаду ані пребенди, ані канонія при жодному костьолі, де є каноніки.

Син Локотка

Пшемек колобродить

Року 1312 краківський війт Войцех зі своєю радою невдячно поставився до короля Локотка за те, що той задля війни обтяжував простолюд великими данинами, не карав лотрів за збитки чи злодійство. Він учинив змову з опольським князем Болеславом, щоб видати йому місто Краків. Коли опольський князь приїхав до Кракова, то міщани впустили його до міста; він взяв місто, але замок не вдалося взяти. Коли Локоток це почув, то хотів обложити місто Краків, але через посередників вони помирилися. Опольський князь поклав провину за це на краківського війта і покинув місто. А король Локоток забрав тоді війтівські держави, котрих той мав тоді досить, а всіх винуватих стратив; з війтівського дому він заснував замок, де поставив оборону і вежу св. Миколая, поставив там гарнізон і мав спокій. З цього часу війт уже не обирав краківської ради, а тільки місцевий воєвода.

Краківського війта скинули з уряду

Великий голод серед людей і тварин

У цей час був такий сильний голод у Польщі, що матері поїдали своїх дітей, інші ж їли служниць. Голод впав не тільки на людей, а й на вовків та інших тварин, котрі заступали шлях людям, кидалися на них і пожирали їх.

Коли Локоток вже отримав престол після глогівського князя, то дістав мир і почав вести переговори з іншими панами та єпископами, щоб його помазали на Польське королівство; також він здобув Поморську землю, котру вже був опанував прусський магістр. Він звернувся до папи, щоб той його помазав, але перед цим приборкав поморян мужністю й розумом, і щороку вони мусили сплачувати йому данину по тридцять тисяч злотих.

Локоток приборкав поморян

Року 1320 Владислав Локоток зі своєю дружиною Ядвігою, дочкою каліського князя Болеслава, був помазаний у краківському замку на Польське королівство й коронований гнєзненським архієпископом Янушем. З цього часу в замку в Кракові є привілейоване місце, призначене для помазання королів. При цьому були чимало польських панів та єпископів і простолюду, а раніше королів коронували у Гнєзні.

Королівське місце у Кракові

Потім, у 1325 році, Локоток, бачачи великі шкоди від литовських князів, вчинені їхніми козаками у Польщі, породичався з цими князями, пославши сватів до литовського князя Гедиміна, щоб той віддав свою дочку за його сина Казимира. Коли ж так сталося, то вона була привезена до Кракова, охрещена краківським єпископом Нанкером, і їй було дано ім'я Анна. Оскільки ж литвини не мала ані золота, ані срібла на посаг, то замість цього // (с. 76) вони звільнили всіх в'язнів, котрих раніше захопили в Польщі. Також і Локоток добровільно звільнив усіх литовських полонених. Ці, вийшовши з ув'язнення, почали працювати, сіяти, орати, копати і добровільно заробляти хліб. Вони покинули грабіжницьке козацтво і з того часу на Підляшші, де раніше були пустки, стали засновувати села.

Локоток у приязні з литовським князем Гедиміном

Литвини взялися до господарства

Потім, року 1326, король Локоток пам'ятаючи про вбивство свого брата короля Пшемислава бранденбурзькими маркграфами, зібрав величезне військо і з Литви, Русі та Польщі, вдерся в їхні провінції і вогнем та мечем попустошив їх скрізь, вздовж і впоперек, аж по саму ріку Одер, від Бранденбурга до Франкфурта [на Одері]. Взявши там велику здобич (там самих полонених було 6000), він повернувся до своїх з тріумфом.

Король Локоток воює проти Бранденбурзького маркграфства – мстить за смерть короля Пшемислава

Потім він вів великі війни з прусськими хрестоносцями. Коли ж хрестоносці безпричинно вдиралися до польських земель, то вони чинили велику шкоду. Король, ображений цією кривдою, зібрав чимале військо й у грудні місяці 1331 року вдерся до Прусської землі, там зав'язав бій з величезним військом німецьких хрестоносців і вже з першого разу їхні полки, що стояли на чолі, розбив і розпорошив. Потім інші чималі загони, на чолі яких стояли гетьмани граф *Руссер фон Плауен* (*Russer de Plawno*) і Оттон Великий з Браундольфа, перешикувавшись, знову мужньо зійшлися з поляками, і битва тривала довго. Однак німці мусили врешті зламатись. Тоді було вбито багато хрестоносців, самих їхніх трупів нарахували 40 000. Після цієї славної перемоги король Локоток, приїхавши до Польщі, захворів і помер у Кракові 1333 року, а на престолі залишив сина Казимира Великого.

Потужна битва з хрестоносцями

Пруссаків розбито

КАЗИМИР ВЕЛИКИЙ

Хто придивиться до знаменитих справ
цього короля,
Знайде в них хвалу, гідну безсмертної слави.
Він дав права вітчизні, за його віку
Воля у Короні дійшла до золотих часів.
Він багато міст обніс величезними мурами,
Котрі й досі придатні для оборони.
Трьох королів разом з четвертим, імператором,
Коли він видавав заміж свою внучку, пригощав за своїм столом.
Король потужний, сильний і у війні, і в мирі,

Даремно його маєш лаяти, побожний.
Звати його великим – це кривда полякам немала,
Бо його можна назвати найвищим,
Оскільки у ньому постійна чеснота. // (с. 77)

Року від Різдва Господнього 1333

Казимир Великий, поховавши батька, зійшов на престол за одностайною згодою всіх. Він насамперед заспокоїв кордони королівства з усіх боків, а порушників закону, які полюбляли злочини, винищив, слушне покарання давши їм і на майбутнє.

Потім, року 1339, він призначив і поставив своїм спадкоємцем у Короні Польській онука Людвіка від сестри угорського короля Карла.

Казимир захопив Львів

Потім же, у 1340 році, Казимир збройно вдерся на Русь і захопив місто Львів, столицю цієї землі, та вивіз звідти незмірні скарби. Потім він рушив до Володимира на Волинь і, сплюндрувавши його, повернувся зі своїм військом до Кракова. Знову ж, зібравши більші війська, він рушив на Русь і підкорив своїй державі ці провінції з містами, як-от: // (с. 78) Перемишль, Галич, Ловіч, Сянок, Луков, Володимир, Любачів, Теребовля, Тустань та багато інших, котрі й досі не відлучаються від Корони.

Казимир захопив Володимир, місто на Волині

Потім, у 1348 році, Казимир повів свої війська на Русь і ті замки, котрі ще не взяв, підкорив собі. А після того як Казимир виїхав з Русі, перемиський староста Дашко (Daszko), якого Казимир поставив намісником (sprawcą), і Данило Острозький (z Ostrowa), таємно привели татар до Руських країн; а коли ті прибули з великим військом, воювали проти королівських князівств. Проти них Казимир вирушив з

військом. Вони зійшлися біля Сандомира: король став на одному боці Вісли, не даючи їм переправитися, а татари були на другому боці. Вони вели перестрілку через Віслу, одні з луків, інші з арбалетів; так король боронився, що татари ніде не переправилися через Віслу. У цей час був убитий з лука сандомирський воєвода з дому Абданк.

Права польські та німецькі

Потім, у 1349 році, король Казимир зібрав вальний сейм у Віслиці, на якому ухвалив права в Польській землі, за котрими й нині судиться шляхта. Він також ухвалив у краківському замку німецьке право міста Магдебург; сам король обирає війта, а сімох лавників з певних міст король дозволив обирати через призначену особу.

Під час голоду король передбачливий

Наступного року був у Польщі великий голод, але Казимир як хазяйновитий король мав у кожному маєтку стодоли й засіки збіжжя, що зберігав для несподіваних випадків. Ось так за невеликі гроші людям потроху продавали збіжжя, щоб зберегти їхні життя у злий час; а тим, котрі не мали грошей, було позичено, щоб вони могли віддати з нового врожаю або ж відробити. І так ці люди за збіжжя будували замки, мури, греблі, канали, робили й інші різні роботи, все, що наказували. Тоді збудували гідний пам'яті канал біля краківського Казимира, у котрий було впущено половину Вісли, а по ньому сплавляли на низ сіль та дерева.

Канал за Казимиром

Року 1359 до Казимира втік молдавський воєводич Стефан, вигнаний своїм молодшим братом Петром через конфлікт за Валаське воєводство. Стефан просив короля про допомогу проти брата Петра, обіцяючи королю підданство і щорічну данину. З цієї причини Казимир відправив до Молдавії рицарство зі своїх земель: Краківської, Сандомирської, Люблінської і з Русі, щоб посадити Стефана на престолі. Вони зав'язали кілька битв з молдаванами й розбили їх. Але коли молдавани заманили їх за собою до лісу, то повалили ліс на польське військо, бо раніше молдавани підрубали кожне дерево більше ніж на половину; тепер же одне дерево падало на інше, а те тягло інше за собою, дерева падали на людей. Там загинуло багато вояків, а решта потрапила у полон, і їх Казимир повикуповував. Але Навор Тенчинський, який, відбиваючись, утік з поля бою, пішов до Риму, став духовною особою і був краківським деканом. // **(с. 79)**

Поразка через хитрість

Року 1363 почалася усобиця між Карлом Четвертим, імператором і чеським королем, та Людвіком, угорським королем, з котрим був і датський король, і польський король Казимир, який їх і помирив. Задля вічної приязні він віддав заміж за імператора Карла свою внучку Ельжбету, дочку стольпенського князя, а на весілля були запрошені такі королі: угорський король Людвік, племінник Казимира по сестрі, датський король Сигізмунд, кипрський король Петро, також і князі: Оттон Баварський, Семовит Мазовецький, Болеслав Свидницький, що був племінником Казимира по сестрі, Владислав Опольський та чимало інших князів, панів і графів. Всі вони радісно виїхали з Кракова назустріч імператорові і всі з великою пошаною привітали його. Назустріч імператорові вийшли також процесії з духовенством і з простолюдом, і все це тривало аж до

На весіллі у короля Казимира імператор і три інші королі, багато князів

Процесії

Свобода Казимира

Загальна учта

вечора. Всім королям та князям були дані особливі покої, чисто прибрані, у краківському замку; також іншим у господах, де мали достаток у всьому: бочки з вином, овес були поставлені перед домами і вільно було кожному бажаючому брати. На третій день імператор Карл брав шлюб з княгинею Ельжбетою у великому костьолі в замку. Вінчав їх гнєзненський архієпископ Ярослав у присутності всіх королів та князів. Потім на честь королів були показані різні ігри, перегони, боротьба і фокуси, хто що вмів.

Після закінчення чудового весілля король Казимир подарував своїй внучці-імператриці десять тисяч злотих золотом, а також інші клейноди. У цей час краківський житель Вернек, що походив з Ринна,

Вернек Свободний

шляхтич герба Лагода, будучи королівським розпорядником і шафером, запросив усіх цих осіб до себе в дім і по своїй волі саджав гостей за стіл. Насамперед він посадив свого пана короля Казимира, слушно це пояснивши, потім імператора, після нього угорського короля Людвіка, потім – кипрського короля, потім – датського, також князів. Всіх їх він розкішно і щедро пригощав, кожного прекрасно обдарував. Як пишуть, дар самому королю Казимиру коштував понад сто тисяч злотих. Це частування тривало протягом 20 днів. Потім під присягами королі уклали між собою вічний мир, котрий зберігали аж до смерті. А як від'їжджали, кожен отримав усе необхідне для проїзду до кордону.

Казимир зламав ногу

Року 1370, на другий день після Різдва Діви Марії, король Казимир гнав оленя біля Пшедбожа і впав з коня. Він зламав собі ліву ногу так, що був привезений на возі до Сандомира, потім до Кракова. Почуваючи себе дуже хворим, він покликав до свого покою краківського єпископа Флоріяна, // (с. 80) свого внука по лінії сестри Ельжбети, опольського князя Владислава, і у присутності послів угорського короля Людвіка склав духівницю, дав її ствердити і, прийнявши Святі Дари, помер у краківському замку на третій день перед св. Ленартом. Він був похований у великому костьолі, на південь, на правому боці великого вівтаря під мармуровим каменем.

Смерть Казимира

Цей король перевищував всіх своїх предків, польських королів, хазяйновитістю, пильністю, також тим, що добре ухвалив права, устави, добре займався будівництвом та іншими господарськими справами. Він оточив мурами найголовніші міста, за що слушно був названий Казимиром Великим. Він заснував біля Кракова місто на місці села Бавол і назвав його на свою честь Казимиром. Це місто він наказав оточити ровами з водою. Він наказав обмурувати також інші міста, насамперед Величку, Скавину, Олькуш (Ilkusz), Бендзін, Лелув, Сандомир, Віслицю, Опочно, Шидлов, Радом, Вавельніце, Люблін, Ставішин, Каліш, Пиздри, Велюнь, Сєрадзький замок, Ленчицю, Плоцьк, Пйотркув, Іновлодзь, Львів, Сянок, Коросно, замок Тчев; наказав покрити залізом великий краківський костьол у замку. До того ж він заснував кілька кляштторів у Пйотркуві, Ленчиці, Корчині, котрим накупив книг та чаш.

Місто Казимир

Кляштори

Він наказав також поставити сукенниці на краківському ринку, заснувати сад над Вислою, названий Звіжинець. Більша частина з усього мурованого, що має нині Польща, виникла з його ініціативи.

Порада кметам

Коли земські кметі скаржилися йому на своїх панів за надмірні податки або роботи, також визиск, то він їм радив мати кожному кресало в калиті, а коли в полі знайде камінь, то, якщо вміє, легко дасть з цим собі раду. Через це кожен пан утримувався від кривди своїм підданим.

Костьол Божого Тіла

Він заснував багато костьолів, насамперед наказав змурувати в Казимирі костьол Божого Тіла, а це з такої причини. Одного разу злодії вкрали Боже Тіло з дароносицею, думаючи, що вона срібна. Їх спіймали і вкинули в озеро біля села Бавол, поблизу св. Лаврентія. Коли ж уночі побачили велике світло коло нього, то сказали про це старшим, котрі рушили процесіями і, взявши їх [Дари] з дароносицею, принесли до [костьолу] всіх святих. А на цьому місці було засновано костьол Божого Тіла. Цей же Казимир заснував кляштор св. Катерини і костьол св. Малгожати на Звіжинці, а під останній сам поклав перший камінь і перстень, що його мав на пальці, на честь і хвалу Божу, на пам'ять про свою фундацію.

Костьол на Звіжинці

Костьол на Могилі

Цей же король і в Могилі поставив кляштор, який заснував єпископ. Він же і у Львові заснував митрополичий, тобто архієпископський костьол.

Костьол у Львові

Кшепіцький замок

Цей же король збудував Кшепіцький замок на сілезькому кордоні. // (с. 81)

Ольгерд воює Волинь

Литовські князі Ольгерд і Любарт, також і Кейстут, почувши про смерть Казимира, вдерлися до Руських земель, завоювали Володимирський край. Коли вони підступили до замку, Петраш (Piotras) Турський з Ленчицької землі, злякавшись, віддав їм замок, хоч і не було крайньої небезпеки; там вони поруйнували шляхетний замок, який король Казимир ще не домурував. Потім вони воювали у Люблінських краях, дійшли аж до Сандомирської землі, де вчинили велику шкоду вогнем і мечем: пограбували костьол Св. Хреста на Лисій горі, захопили дерево Св. Хреста, але з ним ніяк не могли виїхати, возів не могли навіть із місця зрушити, аж поки один русин не сказав: «Доки ви на своє місце не відішлете св. дерева, доти жоден ваш віз не зрушить з місця». Тоді вони через поляка Караболю, якого взяли у полон, тут же відіслали на своє місце це дерево Св. Хреста. Потім литовці рушили і вийшли цілими зі здобиччю.

Дерево Святого Хреста

Бранденбурзькі маркграфи взяли замок Санток

У цей час Санток було взято бранденбурзькими маркграфами. Однак поляки послали до Угорщини, до короля Людвіка, просячи, щоб він прибув на Польське королівство. Цей король дуже радо вчинив це на прохання панів коронних послів і зі своєю матір'ю приїхав до Кракова.

Угорський король
Л Ю Д В І К

Не був той мужем, котрий завжди суворий,
На пролиття людської крові повсякчас був готовий.
Угорського більше пильнував роду,

Покинувши Польський край протягом тривалого часу,
Пан знає, що чинять слуги, навіть і здалеку,
Особливо той, котрий ними добре опікується.
Цей знає, чого кожному з них там бракує,
Зверхність про своїх недбала, мало чого вартує.
Росли права в Сарматії за часів цього короля,
Однак не мали сили в цій нації.
Право, якщо нема оборони проти сили,
Є власним павутинням без помочі урядуючих. // (с. 82)

Року від Різдва Господнього 1370

Угорський король Людвік, племінник славної пам'яті Казимира Великого, обраний на Польське королівство і коронований у краківському костьолі третього грудня, після свята св. Марціна. Тоді сенат насамперед спитав короля, чи хоче він непорушно тримати порядки короля Казимира, і той пообіцяв усім цілком їх зберегти. Однак, незважаючи на клятву, на початку свого панування він дав опольському князю Велюнську землю і такі замки в Краківській землі: Ольштин (Holsztyn), Боболіце, Кшепіце і Бжезніце в Сєрадзькому краї. Потім він поїхав до Великої Польщі, до Гнєзна, де архієпископ приготував йому королівський трон, а потім поспішив до Кракова. У цей час королева Казимирова Ядвіга була дана за дружину легницькому князеві Вацлаву, однак взяла зі своєї частини триста тридцять гривень срібла і тисячу // (с. 83) гривень широких грошей. І стара королева, мати Людвіка, їдучи з сином із Кракова до Угорщини і

Велюнська земля відірвана

Польська корона таємно вивезена до Угорщини

боячись, щоб поляки не коронували кого-небудь іншого, забрала з собою корону, скіпетр, державу, меч та інші королівські клейноди.

Потім, року 1377, стара угорська королева, прагнучи панування та керування в Польщі, приїхала з Угорщини до Кракова. Коли вона була в Сончі, то назустріч їй виїхало польське рицарство, кажучи про велику кількість литовського війська, котре рушило до польських країв. Вона ж відповіла, що це не їхня робота, є пан, котрий їх оборонить; не тільки від меча, а й від його слова всі їхні вороги втечуть. Між тим литовські князі Кейстут, Ягайло, Вітовт з Трок, з Гродна і з Вільна, Любарт з Луцька, а Георгій (Geor) з Белза прийшли через пусті краї до Люблінської землі, аж до ріки Сян, і все там знищили вогнем та мечем, від Сяну аж до ріки Вісли. Від них ледве втік Петраш з Баранова, аж вскочив до Вісли на коні з дружиною та маленькою, ще не хрещеною дитиною і з Божою поміччю втік від язичників. Ніскільки не зворушило угорської королеви те, що литовці чинили шкоду, зате радо дивилася на танці, хоча їй було вже вісімдесят років. У цей час, дивлячись із краківського замку, вона побачила угорців, які лізли битися до слуг Пшедбора з Берестя, котрі не давали угорцям силою забирати у них сіно та інші речі свого пана, стоячи перед Страдомським фортом; угорці ж брали собі силою те, що хотіли на торгу. Вона послала до них краківського старосту Яська Кмиту з дому Шьренява, щоб він їх розвів. Коли ж той в'їхав поміж них, то був від угорця поранений стрілою в шию, через що, не доїхавши до замку, помер. Коли про це довідалися його приятелі, то потужно помстилися угорцям: тих били де попало і вбили сто шістдесят осіб. Там же й Михайла Словака, котрий з ними приїхав з Угорщини, витягли з підвалу і вбили. Були також убиті слугами Пшедбора два юнаки, котрі втекли до його двору. З них зідрали дорогі шати, срібні пояси, а тіла були поховані в костьолі св. Франциска у Кракові, у бічній каплиці.

Литва воює

Барановський плаває

Яська Кмита, краківський староста, вбитий угорцями

Угорців рубають

Потім угорська королева швидко виїхала з Кракова до Угорщини, а всі права Корони Польської передала сину. А він, зібравши проти литовців угорське військо, пішов через гори до Сяноцької землі, а потім до Сандомира. До нього приєдналося польське рицарство під командуванням краківського старости Сендзівоя з Шубіна. Король послав це військо здобувати Холмський замок, а сам за кілька днів обложив Белз. Поляки взяли Холм, Грабовець, Городло, Севолос і прийшли до Людвіка // (с. 84) під Белз. Литовський князь Кейстут просив глейт для переговорів, і це було йому дано. Тоді вони уклали мир на таких умовах, щоб полонені, котрих взяли литовці, були повернені. Георгій, белзький державця, піддався королю на певних умовах. Тоді виникла усобиця угорців з поляками, і Шафранець був поранений у обличчя. Король, прагнучи це заспокоїти, дав Шафранцю королівський замочок Піскову Скалу і цим досягнув миру.

Поляки взяли Холм

Литва мириться

Шафранцю дана Піскова Скала

Невдовзі померла мати Людвіка, стара угорська королева, вона померла в Буді й була похована у кляшторі на високому острові. Потім року 1381 угорський і польський король Людвік послав посередині

Померла стара королева

Утиски в Польщі

посту до Польщі за деякими панами і прелатами, котрих поставив у Польщі губернаторами; сам же він, не довіряючи полякам, жив в Угорщині. Але ці губернатори пильнували тільки своєї користі, тиснули убогих зем'ян, судили не по писаних правах, а тільки так, як заманеться. Потім король Людвік захворів і, бачачи тяжкий стан свого здоров'я, старшу дочку Марію видав заміж за маркграфа Сигізмунда, сина римського імператора Карла Четвертого, якому було тільки 14 років. Однак він послав до польських панів і примусив їх, щоб вони взяли собі королем згаданого Сигізмунда, присягли йому на послушенство й вірність. Він послав його до Польщі як до своєї власності й наказав йому зухвалих та супротивних собі карати. Приїхавши до Польщі, Сигізмунд взяв замок і містечко Козмін, також Набишиці та Козмінець, а потім рушив з усім військом до Мазовії проти князя Семовита, котрий не хотів йому платити данину: там він завдав значної шкоди вогнем та мечем і повернув до Великої Польщі, зокрема до Познані, де одностайно був прийнятий всіма. Тим часом, у вересні, польський король Людвік помер в Угорщині у містечку Тарнаві й був похований у Білгороді року 1382, він панував у Польському королівстві дванадцять років.

Сигізмунд, син Карла, хоче силою взяти Польщу

Людвік помер

Утиски в Польщі

За часів цього Людвіка у Польщі через відсутність короля не було жодного уряду. Внаслідок цього були великі грабежі, розбої, здирства. Ті, що їхали скаржитися на кривду до короля в Угорщину, відсилалися королем до королеви, а королевою – до короля, потім з листами – до польських губернаторів, а ті не звертали уваги на лисги і чинили своє. За листи угорці добре грабували поляків, через що скрізь у Польщі були великі утиски.

Що доброго вчинив Людвік

Цей Людвік тільки те добре вчинив, що дістав від папи Григорія підтвердження на архієпископство Галицьке та єпископство Перемиське, Холмське та Володимирське на Русі.

У Чехії незгода міщан з духовними

Цього ж року у Вроцлаві був конфлікт між духовними особами та чеським королем Вацлавом: коли вроцлавському деканові везли свидницьке пиво, вроцлавські міщани посікли бочки // (с. 85) і фурмана посадили [до в'язниці], бо він це чинив, порушуючи їхню заборону. Після цього любуський та вроцлавський єпископ піддав анафемі міський простолюд. Потім чеський король Вацлав, прагнучи добитися миру між ними, приїхав до Вроцлава і просив, щоб для нього правилися меси в костьолі, але духовенство цього не хотіло робити. Тоді кинувся король з простими людьми на села й двори духовних осіб, там забрали так багато майна і скарбів, що купували тоді триста овець за три гривні, а корови – за шість грошів, воли ж – по вердунку (wierdunku). Тоді король взяв майно та скарби духовенства і розділив їх порівну між слугами. Він наказав також їхнім підданим чинити собі послушенство, і так було протягом семи років. Потім духовенство відпустило йому борг у сім тисяч злотих, позичених з костьолу його батькові Карлу ще як чеському королю, і так помирилося з Вацлавом.

300 овець за три гривні

Цього ж року 1382 Владислав, який був тоді опольським, велюнським і добжинським князем, заснував костьол на Ясній горі в Ченстохові, до котрого передав образ Діви Марії, привізши його з Русі, бо він тоді був там намісником від короля Людвіка. Й іншим наданням він забезпечив цей костьол. Потім король Ягайло поміг цьому костьолу, про що буде сказано нижче. *Ченстохова*

Цей опольський князь, племінник по сестрі короля Казимира Великого, був у великій милості в короля Людвіка, який дав йому владу в Руських країнах, врешті зробив його губернатором Белзького королівства.

Цей князь привів з Моравії до Русі Фрідріха, Вацлава і Міклоша Гербуртів, котрі мали на гербі зображення трьох мечів у яблуці. Він дав їм найголовніші уряди в Русі, у Львові, Перемишлі, Сяноку та інших містах, а брата залишив на батьківщині у Моравії, на Фульштині. Інші осіли на Русі, заснувавши собі містечко в Перемиській землі, і назвали його Фельштин, або Фульштин, за назвою свого родинного гнізда, з котрого вони пишуться аж до цього часу. *Рід Гербуртів*

Поляки, довідавшись про смерть короля Людвіка, зібрали таємну раду й ухвалили покинути Сигізмунда, а правителькою Корони взяти собі дочку Людвіка, видати її заміж за такого князя, котрий би добре керував Річчю Посполитою і обороняв її від ворогів. З цим вони й відправили послів до Угорщини. Тоді угорська королева, дружина Людвіка, послала до Польщі дочку Ядвігу, яку весь коронний сенат дуже вдячно й шанобливо прийняв. При ній були архієпископ і кардинал естергомський (Strygonski) Дмитрій та вараждинський єпископ Ян, чимало інших світських панів. Вона привезла із собою чимало золотого й срібного скарбу, всі королівські інсигнії, які мати Людвіка // (с. 86) вивезла з Польщі до Угорщини. Їй назустріч виїжджало великою радістю чимало панів та рицарства, також і процесії з прелатами і простолюдом. Одразу ж у день св. Ядвіги у присутності угорських послів та інших польських та сілезьких єпископів вона була помазана як польська королева; їй була дана влада керувати королівством до того часу, доки вона не вийде заміж. *Поляки, знехтувавши Сигізмундом, ведуть на королівство дочку Людвіка*

Тоді року від Різдва Господнього 1385 великий князь литовський Ягайло, довідавшись про королеву Ядвігу, що вона приїхала з Угорщини до Польщі, також про її красу і гарні її звичаї, задумав, якщо вдасться, стати вічним приятелем Короні Польській, тому він послав до неї з дуже коштовними подарунками своїх братів, Скиргайла і Бориса. Він пообіцяв, що сам з усім своїм народом прийме Св. Хрест, бо був ще поганином, що добровільно поверне всі міста й замки з їхніми провінціями, які Литва відірвала від Корони, що визволить полонених. Крім того, він обіцяв злучити та об'єднати зі славною Короною Польською Велике князівство Литовське, мечем здобувати Сілезію, Пруссію та Поморську землю, повернути всі скарби для уживання Короні Польській, врешті, чинити й доводити до слушного кінця все, що служило б *Литвин Ягайло стає приязним Короні*

посиленню могутності Корони Речі Посполитої, що примножувало б християнську віру, дбати про все це з великим старанням. Це литовське посольство коронним панам було дуже милим і вдячним, але королева на це зразу не погоджувалася, її відштовхувало те, що Ягайло був поганином. До того ж вона ще за життя свого батька, короля Людвіка, була раніше обіцяна стати дружиною австрійському князеві Вільгельмові і часто згадувала про нього (*częstokrot na sercu miewała*). Після цього коронні посли принесли королеві Ельжбеті до Угорщини повідомлення про це посольство Ягайла, і вона обіцяла затвердити все, що вирішать старші панове і сенат Корони Польської. Тоді коронні посли, поїхавши до Литви, радили про те, як привести Ягайла на Польське королівство як чоловіка королеві Ядвізі. Тим часом австрійський князь Вільгельм, довідавшись про справи та раду коронну, пишно і з великим багатством приїхав зі своїм двором до Кракова, щоб розірвати цей шлюб. Він був вдячно прийнятий королевою. Постійно, день у день, протягом тривалого часу влаштовували для них пишні бенкети, танці й застілля з розвагами, однак пристойними. Коронний сенат з огляду на те, що королева рада бачити Вільгельма і називає його бажаним собі гостем, що вони взаємно закохалися, то він проводжає її у замок // (с. 87) і вже думає про бажаний шлюб з королевою. Однак Ягайло приїхав з Литви. Почувши про нього, коронні панове вивели Вільгельма з покоїв за двері замку і закрили їх за ним. Побачивши це, королева стала відкривати своїми руками замок, з гнівом пориватися, щоб відімкнути цей замок, прагнучи продовжити бенкет з Вільгельмом вже у подружньому стані. Її ледве втримали від цього наміру, і то після тривалих переговорів. А Вільгельм, явно бачачи, що йому не сприяють коронні панове, чуючи, що Ягайло уже під'їжджає, залишив скарби й коштовні подарунки королеві, тихо виїхав з Кракова, не бажаючи далі вдавати з себе галантного кавалера.

Вільгельм, австрійський князь, прибув до Кракова

ЯГАЙЛО, або ВЛАДИСЛАВ ЛИТВИН (*Litwin*)

Цей Ягайло був литвин з язичницького роду,
Але був мужем войовничим, великого щастя.
Тут же прийняв і хрест святий, і золоту корону,
І побачивши це, й піддані пішли за його чеснотою. // (с. 88)
Йому було дано Ядвігу за дружину,
Потім литовцям були дані коронні клейноди.
За часи панування цього войовничого короля
Пруссак зазнав тяжкої поразки від чесного поляка.
Короля запам'ятали горді німці й татарин,
Він дав відсіч маловірному угорцю.

Він заснував колегіум у Кракові, а потім
Занесла його у горній край цнота
Із золотими крилами.

Року від Різдва Господа Христа 1386

Великий князь литовський Ягайло, генеалогія якого детальніше описується в походженні литовського народу, досить пишно приїхав до Кракова 12 лютого зі своїми братами Борисом, Свидригайлом та Вітовтом. Тоді він був прийнятий всіма з великою радістю й урочисто проведений у замок. Потім, 14 лютого, він разом зі своїми братами навчений християнської віри, охрещений і названий Владиславом. Цього ж дня, охрестившись, він взяв шлюб з королевою Ядвігою і Велике князівство Литовське, Жмудь, Русь долучив і з'єднав, як і обіцяв, з Короною Польською, підтвердив це привілеями та присягою. Тиждень по тому він був коронований на польське королівство з великою урочистістю, в присутності панів-рад, духовних і світських, коронних і Великого князівства Литовського. Потім після пишного весілля король Ягайло з королевою прибули у піст до Великої Польщі, щоб заспокоїти деякі усобиці, що починалися через Домарата, генерального старосту Великої Польщі, і воєводу Вінцентія. Залагодивши тоді ці справи у Великій Польщі, Ягайло зібрався до Литви, не бажаючи, щоб вона і далі жила в ідолопоклонстві; взяв із собою деяких князів і найголовніших радних панів, чималий супровід рицарських людей, насамперед гнєзненського архієпископа та чимало інших найважливіших духовних осіб: Яна і Семовита, мазовецьких князів, Конрада (Kondrata) Олесницького, Бартоша з Вишембурга, познанського воєводу, Кристина

Литовець став краківським королем

Литва приєднана до Польщі

Похід Ягайла до Литви

з Козєглув Сондецького, Миколая з Осоліна Віслицького, каштелянів; Закліку з Меджигужа, канцлера; Миколая з Москожова, польського підканцлера; Спитка з Тарнова, підкоморія, та багато інших. Король Владислав, приїхавши до Литви, їздив від землі до землі, наказував простолюду прибувати для охрещення до великих міст. А для більшого бажання він закупив у Польщі дуже багато білого сукна, у котре обгортали // (с. 89) охрещених і кожному з них його дарували. Оце поганство йшло з усіх боків, щоб охреститися, чуючи про королівську волю, інші ж ішли не стільки заради хреста, скільки заради сукна. Охрещували їх швидко, всіх разом кроплячи водою. Їм наказували стати в кількох місцях, відповідно, й імена давали не кожному зокрема, а всій такій громаді: одній – Петро, другій – Ян, третій – Станіслав, четвертій – Якуб і так до кінця. Так само наказували стати і жінкам: одній громаді давали ім'я Анна, другій – Катерина, третій – Ядвіга, аж поки вистачало для всіх їх імен. Таким чином тоді у Литві було охрещено близько тридцяти тисяч, крім тих, котрі були охрещені раніше. Потім Владислав дав їм священиків, привізши їх з Польщі, однак чимало було з ними труднощів, поки до кінця не викоренили давнє ідолопоклонство. Бо литовці ще з часів своїх предків вшановували замість Бога абищо: вогонь, змій, ліси, сонце. Вогонь вони називали на своїй мові Зинц (Zync), вважали його святим, їхні жерці палили дерево на його честь. Змію кожен тримав у своєму домі на щастя, а хто не мав змії, той був нещасним. Ліси вони вважали домом святих, а коли сонце закривали хмари, то вони думали, що воно на них гнівається, тому приносили йому жертву. Бачачи це, Владислав наказав попалити їхні капища, вирубати ліси, повбивати змій, залити святий невгасимий вогонь. З цього всі дивувалися, що Бог не попустив на ляхів нічого злого, кажучи: «Якби хто з наших так вчинив, то не стерпів би цього наш Бог». А на тому місці, де поганство мало святий вогонь, Владислав збудував єпископський костьол св. Станіслава у Вільні, призначив віленського єпископа, про що повніше йтиметься у литовській хроніці.

Литва й Жмудь приймають християнство

Потім року 1396 король Владислав, залишивши литовським князем Вітовта, приїхав до Польщі і тут же вирушив з військом до Сілезії. Там він знову підкорив собі замки, які опольський князь Владислав захопив, як-от: Кшепіце, Ольштин, Боболіце, Бжезніце, Остжешув, Грабов, причому здобув їх за сім днів. Але біля Болеславця він стояв сім днів, аж потім княжна Офка, удова, віддала, бо вже не мала що їсти й пити у замку. Опольський князь, бачачи проти себе потугу, якій неможливо протидіяти, продав пруссам решту замків у Польщі, щоб король їх не взяв. Він тоді за сорок злотих продав такі замки, як Добжин, Боровники, Рипін, Злотория, Ліпнін. Через це сандомирський каштелян Кристин їхав з військом здобувати ці замки, але його відігнали прусси. Опольський же князь, прагнучи взяти компенсацію за шкоду, пограбував краківських купців, котрі їхали з Вроцлава. Однак Владислав, по-

Ягайло відбирає замки в Сілезії

Ягайло здобуває замки в опольського князя

славши своє військо, // (с. 90) захопив у нього такі міста, як Люблінець, Козле, а багато інших спустошив. Коли було обложено Ополе, князь Бернат Олесницький, князі Намисловські просили короля про християнську допомогу. Коли ж купці отримали повну компенсацію, тоді король звільнив від облоги Ополе.

Татари розбиті

Року 1497 литовський князь Вітовт зібрав велике військо й пішов на татар. Він переправився через ріку Волгу, під'їхав під намети великої кількості татар, вдарив на них і розгромив. Він багато взяв їх у полон з дружинами та дітьми, також з домашньою худобою, привів їх до Литви і половину прислав королеві до Польщі. Ці татари охрестилися і стали поляками. Друга половина татар залишилася в Литві, і вони й досі живуть там, тримаючись татарської віри; ми їх звемо литовськими татарами. Інші пишуть, що ці татари з Татарії були за гроші приведені до Литви Вітовтом проти пруссів. Однак Вітовт за їхні послуги дав їм села й вольності, і вони й донині ними користуються. Другим разом Вітовт вирушив у похід проти татар усупереч волі короля й польської королеви, які йому це забороняли. Але він вперто стояв на своєму. Коли ж вони переправилися через ріку Волгу, то несподівано побачили незліченну кількість татар і не знали, що робити. Одні радили укласти з ними перемир'я, чого самі не відмовляли за належний викуп, а Вітовт волів дати їм битву. Але великими татарськими силами вони були оточені й розбиті, ледве Вітовт утік на запасних конях. Там були вбиті з числа поляків краківський воєвода Спитко з Мельштина, плоцький воєвода Соха, варшавський воєвода Пілік, Варсиус з Міхалова, Ян Гловач з Богуша та багато інших. Тоді татарським царем був Тамерлан, великий тиран, перед яким дрижала вся Азія.

Вольності литовських татар

Вітовта розбито

Смерть королеви Ядвіги

Року 1399 Владиславова королева Ядвіга померла у краківському замку невдовзі після пологів. Вона народила дівчинку, названу Ельжбета Боніфація, котра на третій день померла, а Ядвіга померла невдовзі після неї, восьмого дня місяця червня, прийнявши Святі Дари. Вона була похована у краківському костьолі на замку на лівому боці хору напроти захристя. На її надгробку є такий напис: «Тут лежить польський Сид, тут лежить їхня Ядвіга і т. д.» (*Hic Sydus Polonorum iacet, hic Eduigis eorum etc.*). Про її святість писали багато хроністів: як сильно вона постила, подавала убогим, ходила у власяницях, була причиною того, що король встановив псалтирщиків, які співають у костьолі в краківському замку. Так само вона спонукала короля до того, що він завершив великий колегіум, який заснував Казимир Великий, привівши сам вчених магістрів і докторів, німців, чехів і поляків з Праги. Для цього вона дала також свої шати, клейноди, одяг, перли, // (с. 91) чимало срібла й золота та всі інші, які тільки мала, королівські клейноди, також надала чимало на шпиталь для вбогих. Це вона доручила краківському єпископові Петру для вірних рук на зберігання. Вона залюбки читала

Святість королеви Ядвіги

Старий і Новий Завіт, перекладений польською мовою, молитви св. Бригіди, житія святих мужів і книги св. Амброджія. Після її смерті не лишилося жодного дідича. Однак Владислав, боячись, щоб його поляки не скинули з королівства, послав сватів до цилійського графа Вільгельма, щоб віддав за нього свою дочку Анну, внучатої сестри небіжки Ядвіги у третьому коліні, котру народила дівка Казимира Другого. Вона була привезена до Кракова у липні 1400 року шьремським каштеляном Іваном з Обихова з дому Венява, також Гінкою з Рогова з дому Дзялоша, Яном з Острова з дому Топор. Анна не знала жодної мови, крім німецької, але вже за вісім тижнів говорила по-польськи, чому всі дивувалися. Ягайло гнівався на сватів за те, що вони її йому привезли, бо вона здалася йому неґречною, однак шлюб не одразу стався. Її коронація відбулася аж через два роки, щоб вона добре вміла говорити по-польськи.

Анна, польська королева

Року 1403 послав польський король Владислав до брата Свидригайла в Пруссію, щоб він покинув пруссів і до нього прибув, забажав дати йому Подільські, Жидачівські (Zydaczowskie), Стрийські (Striyskie) країни, Стобнице, Шидлов, котрі приносять щорічно півтори тисячі гривень. Свидригайло це прийняв, але був непостійним і, прийнявши, погордив цим, схилився до пруссів. Він чинив велику шкоду в Литві, бо в цей час Вітовт провадив велику війну проти московського князя Василя, взяв у нього Смоленськ, з котрого староста Василь утік в Угорщину і там помер.

Вітовт воює Московію

Року 1404 польський король Владислав послав Віслою через Пруссію до Рагнети збіжжя й провіант для Вітовта, бо тоді у Литві був великий голод, щоб Вітовт по своїй волі відвозив це собі до Литви. Але прусський магістр Ульріх захопив це, кажучи: «Це посилають поганим зброю проти нас, християн». Послав до нього польський король, щоб магістр повернув це добровільно, але той не схотів так вчинити. Тоді король скликав сейм для польських панів і рицарства у Вольбожу в день Різдва Діви Марії, на котрий чекав прибуття Вітовта з Литви, але цього не сталося, бо той громив пруссів, мстячись за те, що Свидригайло вдерся до Литви. Між тим прусський магістр виступив проти Польщі, захопив Добжинську землю, стявши Якуба з Плонін, старосту з дому Пруссів, здобував міста: Добровнік, Злоторию, Бидгощ і т. д. Почувши про це, король зібрався з військом до Бидгощі, яка була взята. Він хотів їхати далі, але на шляху його зустріли князі сілезькі, олесницькі, вроцлавські і свидницькі // (с. 92) від римського і чеського короля Сигізмунда, які уклали взаємне перемир'я від середпоста аж до св. Іоанна Хрестителя. Коли ж добіг кінця термін перемир'я, чеський король вирішив, щоб Польське королівство ніколи не обирало собі короля зі східного краю, тільки із західного, вважаючи, що на сході живуть тільки язичники. А король Владислав з братом Вітовтом таємно домовилися йти війною до Пруссії.

Голод у Литві

Прусси дають привід до війни

Вирок чеського короля щодо обирання польського короля

Року 1410 польський король Владислав вирушив зі своїми військами до Пруссії, біля Червенська було тоді збудовано міст на човнах через Віслу. Через цей міст на другий день після св. Петра й Павла переправилося все військо разом зі всім необхідним. Цього дня до короля

Міст на човнах

приїхав Вітовт зі своїми литовцями і татарами, також мазовецькі князі Семовит і Януш, до Пруссії вирушили вже всі разом. Литва й татари кинулися на Кошинецький костьол і пограбували його, коли там співали «Богородицю». Як тільки Вітовт довідався про це, то наказав найбільших винуватців виявити і повісити на цьому самому місці. Це мусили вчинити, але потім жоден не смів посягати на костьол. Коли вони прийшли до ріки Дрвенци, то прусси зміцнили свій берег земляними укріпленнями і вогнепальною зброєю, попсували мости, через що наші не могли там переправитися, пішли аж на гору і в день св. Малгожати стали біля села Високого поблизу Дзялдова, прийняли там Святі Дари в день св. посланців. У вівторок почалися такі вітер, дощ і блискавки, що багато прусських наметів було занесено, а наші рушилися і тихо стали за дві милі від Дабровна у хащах біля села Танненбаум (Tanembryku). Поставивши там намети, король зранку вислухав дві меси. Тим часом прибули один за другим два посла від Вітовта, повідомляючи, що прусси розташувалися неподалік. Король цього не сподівався і не хотів покинути святу месу. В цей час Вітовт вишикував своє військо, а краківський мечник Зиндрам з Машковиць швидко вишикував також і польські війська: було роздано п'ятдесят польських прапорів командувачам, а в литовському війську – сорок. Прусських же було сто п'ятдесят один прапор. Тут примчав третій посол, повідомляючи, що прусси вже тут, але король не рушив від меси доти, доки сам Вітовт не почав кричати, щоб король перестав читати молитви («Pacierzy»), а сідав на коня і йшов проти ворога. Тут же по месі король Владислав поручив себе Господу Богу і сів на гнідого коня. Писарям та ксьондзам він наказав іти до табору, а сам став промовляти до рицарства, пригадуючи їм кривди, шкоди та постійне пролиття невинної крові християн, щоб вони сміливо діяли не тільки проти цих, а й проти кожного такого ворога. Тим часом прусський магістр Ульріх послав королеві двох послів зі щитами і двома оголеними мечами; на одному щиті був герб чеського короля: чорний орел у золотому полі; на другому – штетинського // (с. 93) князя: червоний гриф у білому полі. А це посольство так промовило до короля по-німецьки: «Славний королю! Прусський магістр Ульріх послав тобі два мечі: один тобі, а другий твоєму брату, щоб ви не турбувались, що у вас їх мало, і сміливіше з нами зійшлись. Якщо ж тобі тісне поле, то відступи зі свого і знайди там, де буде просторо і тобі, і йому». Король, прийнявши мечі, не гнівався, не відповідав пихато, тільки зітхнув, доручив цю справу Господу Богу і сказав: «Хоч я маю достатньо своєї зброї, але і цими не погорджую через те, що цими мечами мені подається знамення перемоги за Божою поміччю». (Ці мечі й нині є у скарбі.) Промовивши це, він наказав ударити в барабани сигнал до бою, а простолюд співав «Богородицю». Литва з татарами випустили з луків густі стріли наче град, захмаривши небеса, але через те, що це було майже голе військо, вони, першими вступивши у бій, мусили відступати перед німцями. Литовське військо було зламане пруссами так, що деякі

Сувора кара Вітовта тим, хто грабує святині

Король у наметі слухав месу, а в цей час посольство від Вітовта повідомляло, що прусси вже близько

Ксьондзам треба молитися, а не воювати

Зухвале посольство

Покірність Ягайла

мчали до Литви з непевними новинами, кажучи, що польський король з Вітовтом і з усім військом був дощенту розбитий. У цей час втекла *Чех зрадив поляків* хоругов св. Юрія, до складу якої входили наймані чехи й моравани. Цією хоругвою командував чех Ян Жарновський, котрого потім було позбавлено цієї честі. Бачачи це, польські роти мужніми силами вдарили на пруссів з таким громом і тріском зброї, наче впала велика вежа; вони зламали весь їхній лівий фланг, аж до тилу дійшли. Бачачи таку велику діру, прусси відступили, чим піднесли нашим дух; знову шістнадцять загонів, також багато хоругов зійшлося з поляками в битві, але й ці були відбиті. *Прусський Діпольд Кікєжиц* Проте один мужній німець Діпольд Кікєжиц з Ельзасу (Lusacyiey), який мав на зброї позолочений пас і був у білому каптурі, пробився через польські загони, опинився вже біля короля і намірявся вдарити його списом. *Велична битва* А в цей час Збігнєв з Олесниці, котрий потім був кардиналом, збив його з коня, король пробив його на землі рогатиною, а піхота пограбувала. Цими шістнадцятьма хоругвами командував один комтур, сидячи на білому коні. *Комтури – це як у нас воєводи* Він кричав, щоб вдарили на правий фланг, де стояла найбільша королівська хоругов, так ті і вчинили. Знову німці добре зійшлися у битві з поляками і довго билися, врешті вони були цілком оточені поляками і дощенту розгромлені. У цьому війську загинув сам прусський магістр Ульріх із комтурами, котрих, як пише Сільвій, було триста. Поляки взяли в полон Конрада, князя Олесницького, і князя Штетинського, а ці були з прусського боку, хоча походили з роду польських королів. Взято було й Корчдорфа (Korczdorph) з товаришами та інших німців з різних *Пруссаки знову бунтують* народів. У їхніх таборах були знайдені різні речі для поляків: полотно, просякнуте лоєм з живицею та воском, приготоване для катування по-

ляків, ланцюги, що на ніч // (с. 94) довкола замикалися, мотузки (stryczky), приготовані для наших. Було знайдено також досить вина, але король наказав його знищити через якусь отруту. Гнали німців шість миль, громлячи їх: всього було прусського війська близько п'ятдесяти тисяч, а вбитих було 30 000. Це діялося у вівторок у день св. посланців того року, як зазначено вище. Тіла значніших були урочисто поховані, взяті в полон жовніри були вільно відпущені, бо вони служили за жовнірські гроші. Тоді поляки отримали неабияку здобич від пруссаків і таку звитягу, котра буде славитися у віках; взяли п'ятдесят прапорів, які повісили в костьолі св. Станіслава у Краківському замку.

Кількість убитих пруссаків

Потім король обложив Мальборк у день св. Якуба, але через те що Вітовт відпросився додому з якоїсь потреби, як і мазовецькі князі, король облишив облогу і в день св. Матфея відступив до Неполомиць, а з Неполомиць йшов пішки до Кракова, відвідуючи святі місця, а перед ним несли до костьолу прусські прапори.

Пруссаки знову зібралися, набрали інше військо – із Саксонії і від римського короля Сигізмунда. Бачачи це, поляки з Малої та Великої Польщі і з інших країв зібрали військо в 6000. Пруссів же було близько десяти тисяч. Вони зійшлися біля Коронова й бились так мужньо, аж всі потомилися. Один пруссак закричав, щоб відпочили: «Frit, frit», і всі пристали на це. Коли ж вони втерли собі чола й відпочили, // (с. 95) давши собі знаки, знову вдарили одні на других без жодного жалю. Тим часом Януш Мйозши герба «Топор» пробився до їхнього прапора, вбив хорунжого, ухопив прапор, запхав його собі за пазуху і примчав до своїх. Цим він підірвав дух німцям, бо вони втратили свій прапор, стали відступати, змішавшись, тікали хто куди міг. Поляки, доганяючи їх по полях і лісах, рубали, як худобу: у цій битві загинуло десять тисяч німців.

Справедлива битва

Пруссаки знову бунтують

Кількість убитих

Року 1411 було укладено мир між польським королем та Вітовтом з одного боку та прусським магістром Конрадом з другого на таких умовах: польський король мав повернути магістрові всі замки й міста, котрі захопив, звільнити всіх в'язнів. А прусський магістр мав дати польському королю грошову компенсацію за втрати: сто тисяч коп литовських грошей. Але магістр не дотримав свого слова, тому знову була битва, про що йтиметься нижче.

Угода з пруссаками

Цього ж року дванадцять хоругов угорців вдерлися до Коронної землі і скрізь, де тільки могли, плюндрували її з дозволу їхнього короля Сигізмунда. Поляки, зібравшись, мужньо їх розгромили і т. д.

Потім, року 1412, король Владислав відправився до Угорщини і був там вдячно прийнятий римським королем Сигізмундом; король Сигізмунд, помирившись з ним, повернув йому корону, скіпетр і королівську державу, яку вивіз Людвік з матір'ю. До того ж Сигізмунд дав йому срібну шкатулку, наповнену святими мощами, яка була запечатана ще Людвіком. Вирушивши звідти, король приїхав до Русі й звелів тоді руську церкву св. Іоанна у Перемиському замку, збудовану з тесаного каменю,

Повернення польської корони

Снітська земля

перенести на діл, де вона й нині є у фундаменті великого костьолу св. Іоанна. Це викликало значне нарікання русинів. У цей час з Угорщини приїхали посли від короля Сигізмунда, свата Ягайла: естергомський архієпископ Ян, кухмістр Міхал, війт нового маркграфства. Вони просили, щоб він позичив Сигізмунду сорок тисяч коп широких грошей (szerokich groszy) для потреби на імператорство. Вони просили також, щоб звільнив прусського магістра з виплати визначеної суми, бо король Владислав взяв цю суму у випадку, не дав суми на умовлений час. За порадою польських панів король Владислав позичив згадану суму угорському королю Сигізмунду на таких умовах: якщо той не поверне її за рік, то на другий рік має віддати вдвічі більшу суму, а на третій – втричі більшу, що мало сягнути незліченних сум.

З'єднання Литви з Польщею

Року 1413 Литва була вдруге приєднана й записана до Польщі завдяки діянням короля Владислава і з дозволу Вітовта. Король же // (с. 96) роздавав литовським рицарям герби польських панів з дозволу останніх, а за особливі дари ушляхетнив їх; про це повніше розповідається у головних листах польського з'єднання з Литвою.

Жмудь охрещена

У цей же час жмудь, котра жила на світі ніби якесь бидло, вшановувала як Бога вогонь та пташок у лісі, годуючи душі на могилах, віряч в різні чари, була охрещена і мала свого єпископа в Мєдниках.

Де розташована Жмудь

Жмудська земля лежить на півночі поблизу моря, між Пруссією та Інфляндією, межуючи на півдні з Литвою. Це холодна, мокра, лісиста країна, багата на мед, звіра, худобу. Люди в ній прості й недбалі, їхню мову ніхто не розуміє, хіба що самі себе та ще трохи їх розуміють литовці. Коли їх охрещували, то сам король мав їм це тлумачити і вчити «Отче наш», однак нині вже багато їх знає руську мову.

Король за жмудського перекладача

Король воює Пруссію

Року 1414 король Владислав з Вітовтом через недотримання умови та постанови відправилися до Пруссії з таким військом, якого ніколи не мали, і взяли багато міст і сіл. Хрестоносці ж не дотримали свого слова, що мали суму в 10 000 коп литовських грошей відкласти на певні часи. Коли Владислав з Вітовтом обложили Бродніце, то до них приїхав папський посол, котрий уклав між ними мир терміном на два роки, щоб цей термін скінчився після того Собору, на котрому було спалено Яна Гуса. Тому король від'їхав з Пруссії.

Молдавани підкорюються королеві

Року 1415 молдавський господар Олександр з дружиною і своїм рицарством приїхав до Снятина і належне підданство віддав польському королю.

Константинополь обложено

Цього ж року приїхали посли з Константинополя, просячи про допомогу міддю, бо вони внаслідок облоги турками потерпали від голоду.

Цього ж року на Соборі духовенства в Констанці гнєзненський архієпископ добився для себе листів і з того часу пишеться примасом.

Татар б'ють спільно

У цей же час по смерті татарського хана Солтана, котрий давав Вітовту допомогу до Пруссії та в інших оказіях, на батьківське місце зійшов його син Корамберден (Koramberden), великий ворог Вітов-

ту. Але проти нього Вітовт підбурив іншого хана – Бетсубула (Betsubula), по-татарськи – Тохтамиша, і зробив його у Вільні правителем, давши йому корону, приєднавши до нього своїх татар. За це він став великим приятелем Вітовту і помічником у кожній потребі, але його потім зарізав рідний брат. Року 1416 чехи послали до короля Владислава, щоб він був їхнім паном, але він їм відмовив, бо вони відірвалися від римського послушенства, однак вони послали у цій справі до його брата Вітовта. Сам Вітовт не поїхав до Чехії, але послав замість себе брата Корибута, взявши на це дозвіл у польського короля. // (с. 97) Однак той не хотів їхньої віри прийняти, тому мусив легко виїхати.

Внутрішні усобиці між татарами

Владислав погорджує Чеським королівством задля віри

Цього ж року померла друга дружина Ягайла – Анна. Він взяв третю дружину, Грановську з дому Пілецьких Оттів (Ottow), але й з нею недовго жив, бо через три роки після шлюбу і ця дружина померла. Тоді він взяв Зофку, дочку київського князя Івана, красиву і вродливу; в Городку вона була охрещена й віддана королеві, бо вона була руської віри, і їй було дано ім'я Софія. Їй справили гучне весілля у 1424 році, на яке було запрошено римського короля Сигізмунда з королевою і датського короля Еріка. На її коронацію прибув кардинал з Плаценти (Placencyey) Брандт (Branda) ордену св. Клімента. За їх наказом приїхав і Корибут з Чехії з почтом у 500 кіннотників. Був також і баварський князь Людовік, брат французької королеви, котрого не було запрошено, він приїхав тільки подивитися, вдячно був прийнятий. Були також князі мазовецькі, опольські, тєшинські, раціборські, кошленські, жаганські, освенцімські, опавські; від прусського магістра було два комтури: Торунський та Ельблонзький. Також литовські князі, польські єпископи з гнєзненським архієпископом Войцехом, всі вони їли в одній палаті, яку звали Ласковець. Посередині сів король Сигізмунд, праворуч від нього – король Владислав, потім кардинал зі своїми єпископами; ліворуч від Сигізмунда сидів датський король з іншими князями та іншими панами; жили у Кракові п'ятнадцять днів. Підтвердивши вічний мир між собою, вони роз'їхалися до своїх домів. Року 1432 король Владислав від старості так хворів очима, що навіть не міг бачити Тіла Господнього, хіба що священик йому близько підносив. Чим далі, тим більше хвороба стала його перемагати. Коли він був у Пшишові, то, щоб не лежати хворим, їхав до лісу, щоб почути солов'я, і слухав його до опівночі після свята св. Войцеха у п'ятницю. Приїхавши до Городка у святкову суботу, він сидів за столом з послами молдавського воєводи, і тоді його охопила гарячка, котра його тримала 17 днів. Прийнявши Святі Дари, король помер в останній день травня і був похований у Кракові на правій стороні костьолу. Його смерть віщувала комета, яку було видно три місяці. Цей король зі своїми братами був великим гонителем Польського королівства доти, доки його не освятив Господь Бог Своїм

Весільний бенкет короля з четвертою дружиною

Королівські гості

Король Ягайло захворів

Смерть Ягайла

Характеристика Ягайла

святим хрестом. Це був чоловік доброго серця, середнього росту, мав видовжене обличчя, великі вуха, м'який голос, чорні малі, але неспокійні очі; він легко зносив такі труднощі, як холод, голод, вітер, дим, спрага, нестача їжі, спека. У мисливстві розумівся, не мав соболиних або якихось інших коштовних шат. До війни був неохочим, переважно перекладав ці обов'язки // (с. 98) на інших, через кожні три дні бував у лазні до полудня, був спокійний, до злочинців милостивий. Він неохоче пив вино, хіба що пиво та воду з приправами, ароматних речей не тримав, називаючи це печією; він довго бував у костьолі, не погорджував убогими, сам вислуховував їхні кривди, лінивим був до карання. Тримався багатьох материнських звичаїв щодо чар, а його мати була русинка: коли він випадково взував спершу ліву ногу, а потім праву, то вважав цей день нещасливим; коли він бачив близько коло себе якусь річ, то загортав її, обплювавши, і відкидав від себе геть, а це бувало під час підношення Тіла Господнього. Коли єпископи перестерігали його за це, то він відповідав, що це ніякі не чари, але він відчуває себе перед обличчям Бога нікчемним і погордженим прахом, як цей прах, котрий відкидає від себе. Подарунків не полюбляв, а те, що мав, віддавав рицарству. Свій литовський народ дуже любив, так що Польща мусила закривати собою всі клопоти для Литви, які вона чинила, від пруссів; отже, його нині можна називати дійсним отцем для вітчизни, бо він її сам силою до Святого Хреста навернув. Він звелів змурувати колегіум у Кракові, багато заснував костьолів: у Любліні св. Бригіди на прохання своєї першої дружини Ядвіги, кляштор Святого Духа в Сончу, також Діви Марії на Пяску перед Краковом, а другий – Св. Хреста на Клепажу; в Литві також заснував багато костьолів. Він поставив вищі замкові мури у Кракові, а по смерті залишив двох синів, Владислава і Казимира.

ВЛАДИСЛАВ V

Владиславе, тобі королівство дісталось
За твої власні вроджені чесноти, але мало цього.
Тебе обирають угорським королем,
Бо у твоєму юному віці побачили добрі справи.
Ти здобув Угорському королівству
Хорватську і Словацьку землі, також і Болгарію.
Тріумфував шість разів над суворим тираном,
Коли зім'яв, як солому, всі його війська.
Не в змозі подолати твою силу, турок
Просить перемир'я, яке ти і взяв з ним на хвильку.
Знову зав'язав з ним битву під Варною,
Там же й сам поліг, коли поганих бив. // (с. 99)

Року від Різдва Господнього 1434

Після смерті Владислава Ягайла його син Владислав був обраний і коронований на Польське королівство у Кракові в день св. Якуба польським рицарством. Це ствердили також через своїх послів інші народи, сусідні з Короною Польською, особливо коли побачили, що він подібний до батька вродою і звичаями.

Данина з Молдавії польському королю

Року 1325 молдавський господар Ілля втік з в'язниці у Сєрадзькому замку і воював з братом Стефаном за Молдавську землю. Потім король Владислав помирив їх і поділив воєводство: Ілля взяв ті країни, котрі з нами у сусідстві, а Стефан тримав береги моря і Білгород з Кілією. Ілля віддав підданство королеві Владиславу й обіцяв щорічно сплачувати данину у Львові: двісті возів білужини і чотириста штук байбораку (bayboraku) або кофтиру (koftyru), а до того ж і сто коней щорічно; це він обіцяв під присягою і на письмі. Король же поступився йому // (с. 100) галицьким замком, щоб він там мав безпечний склад для своїх скарбів.

Байборак – це матерія різних штук делікатної роботи

Року 1438 Дзєржек з Ритвян підступив у м'ясопусний вівторок під Затор і, прив'язавши драбинки, захопив місто, пов'язав міщан і привів до послушенства Польському королівству, загарбав весь Освенцімський край.

Здобуто Затор і Освенцім

Тим часом татарський хан Шахмат (Szachmat) з великим військом прийшов до Подільських країв, де на озеристому місці розбив добре військо, завдав значної шкоди, набравши худоби й здобичі. Відтоді татари проклали легкий шлях до Поділля, котрим потім будь-коли нападали на руські краї та спустошували їх.

Татари на Поділлі

Дорожнеча в Польщі

Року 1439 була велика дорожнеча у Польщі, бо стояли великі дощі, тоді один корець жита йшов за півкопи.

Фальшива монета

У цей же час виявилося сильне фальшування монет.

Русь вчиться нашої віри

Цього ж року грек Ісидор, київський архієпископ, старався з'єднати руську віру з польською, їздив до папи в Рим, і там його Євгеній зробив кардиналом і дав повноваження до їх з'єднання. Але коли, приїхавши з Риму, він почав у Москві говорити, проповідувати і навчати вірних християнської віри, то його схопили і вкинули до в'язниці у Смоленську. Однак бідолаха втік звідти і більше цій гадині не хотів проповідувати.

Чеський та угорський король Сигізмунд помер

Року 1439 чеський та угорський король Сигізмунд, їдучи до Праги, помер у Зноймі, був похований у Вараждині. На його місці сів австрійський князь Альбрехт. Деякі чехи послали до польського короля, щоб їм дав за пана брата Казимира, котрому було 14 років, особливо табористи, яких було більше, ніж пражан, котрі коронували Альбрехта. Тоді король Владислав послав свого брата Казимира з познанським воєводою Остророгом Сендзівоєм і з сандомирським воєводою Яном з Тенчина, давши їм чимало війська в почет, і вони в Чехії скарали багатьох з тих, котрі не хотіли Казимира.

Казимир виїхав до Чехії на королівство

Угорські посли до короля Владислава

Угорці теж, коливаючись туди й сюди, послали до польського короля Владислава своїх послів: семигородського єпископа Яна, Емерика з Перена і Ладислава з Полонча, просячи його на Угорське королівство. Їм назустріч виїхав сенат з прелатами і з панами, їх з великою пошаною провели до Кракова, що сталося другого тижня посту. Вони відправляли посольство в костьолі на краківському замку, що дозволив польський король.

Року 1440, в день св. Войцеха, Казимир виїхав з Кракова до Угорщини через Сонч (Sądecz) з великою кількістю польських людей. Переправившись через Дунай, він в'їхав до Буди, де // (с. 101) його шанобливо прийняли угорці. А в цей час угорська королева народила сина, якого назвали Ладиславом. Укравши корону, вона наказала кардиналу Діонісію тут же, у святковий день, коронувати сина в Бєлграді (Białogrodzie). Потім вона таємно послала дитину і корону до Австрії, дала сина на виховання своєму родичеві, імператору Фрідріху. Угорські пани, з'їхавшись до Буди, хотіли коронувати Владислава на Угорське королівство. Не знайшовши корони, вони не захотіли випустити з міста Ладислава Гару, також кардинала Діонісія й інших, котрі приїхали з глейтом, доки не підуть на замок Вишеград і не повернуть корону, котра була доручена згаданому Гарі. Коли ж Гара пішов на Вишеград, то не знайшов у скрині корони, бо її завезла без його відома королева. Тому Владислав був коронований в Бєлграді в день св. Олексія короною св. Щепана. З цього виникли значні усобиці між королевою Ельжбетою і угорським королем Ладиславом. Невдовзі після цього королева Ельжбета, мати Ладислава і дружина Альбрехта, померла від червінки (*niemocy czerwoney*), залишивши по собі двох дочок і сина. А король Владислав ті замки, що їх королева дала австрійцям, знову забрав, як-от: Кошице, Бардійов, Кромніце, Золев, Лутша, Оперіаш, Шарош (Zcharosz) Кішик і Кезмарк.

Королева коронує сина

Королева Ельжбета померла

Угорські прикордонні замки

Потім, року 1443, він виступив проти турків з кардиналом і здобував замки в Австрійській землі, що їх ворог завоював. Коли ж довідався, що турки йдуть проти нього, то послав з військом їм назустріч Яноша Хуняді (Jana z Huniada). Цей несподівано вдарив на них, розбив і розпорошив, захопив 4000 полонених і дев'ять турецьких прапорів, пройшов через всі слов'янські країни аж до Македонії. Султан послав своє військо на гори боронити Романію і Македонію, і там, між горами, війська Хуняді знову вели бої. Турки ж мали допомогу від анатолійського воєводи, тому їхнє військо було великим, вони з густих лісів сміливо стріляли по наших. Потім паша, бачачи кількісну перевагу свого війська, вдарив на наших, але програв, був дощенту розгромлений; там було взято у полон багато турків, інші ж втекли у гори. Все ж багатьох з них врятували тісні й важкодоступні місця, і вони цілими повернулися додому через гори. За Угорською хронікою, сам король не був у цій битві, тільки Янош Хуняді, і саме йому, а не королеві приписується заслуга цієї перемоги. Але Калімах інакше пише: сам король був у цій битві; а це була шоста битва угорців з турками за панування короля Владислава.

Король Владислав йде походом на турків

Турки розбиті

Турки знову зазнали поразки

Тим часом посли з Польщі приїхали до Угорщини до короля Владислава, просячи, щоб він приїхав до Польщі, кажучи, що татари й сілезці вчинили грабунками велику шкоду в Короні Польській // (**с. 102**), коли король був відсутнім. Вони радили також, щоб він відпочив якийсь час і не розпочинав зі свого боку війну з султаном. А коли король Владислав був у Сегеді з кардиналом Юліаном, приїхали до нього турецькі посли. Вони хотіли вічного миру, обіцяючи повернути всі держави у Рашці, які султан забрав у деспота, а також випустити з в'язниці двох його синів. Панове радники вирішили з королем укласти перемир'я із султаном до десяти років, аби лиш той повернув замки в Рашці: Голубец, Зарнов, Смедерево, Крушевац, Кровін, Северин, Стребрнік, Острвіч, Новобардо, Шужин, Кошнік, Ласковец, Зелениград, Прокопіа та інші в Рашці, Сербії і Албанії. Болгарія з Адріанополем мала залишитись у султана. Так і ухвалили і відправили з цим послів. Посли ж, укріпивши цю умову присягами, повернулись до Туреччини; виконуючи угоду, вони повернули згадані замки деспотові і його двох синів, котрих турок вже осліпив. Бачачи це, кардинал Юліан похилив голову і дав знати папі про таке перемир'я з турками.

Посли з Польщі

Турецькі посли просять перемир'я

Король погодився укласти перемир'я на 10 років

Рацькі замки, котрі турок повернув християнам

Року 1444. Не подобалася ця справа папі, і з цього приводу було послано до короля Владислава з листами. Кардинал Франциск, папський зверхник над кораблями, бургундський князь і командувачі флотів Венеції та Генуї (wenetow genueńskich). Їх підтримав і константинопольський імператор, кажучи, що вони тримають морські протоки і султан не може перейти з Анатолії до Романії. Треба, щоб король збирав якнайбільше військо і виганяв турків з Греції з їхньою допомогою. А кардинал Юліан звільнив короля від присяги. Король, будучи на цій раді, коливався, не знаючи, що чинити: одні йому радили, другі розраджували. Врешті він дав намовити себе кардиналові, особливо коли той вказав йому на позицію папи: король

Християни ламають перемир'я

не міг укладати без його відома перемир'я з султаном. А так цього ж року король Владислав виступив із Сегеда на Адріанополь через Болгарію над Дунаєм, і за тридцять днів він дійшов до Нікополя. До нього приїхав молдавський господар Дракула, але, побачивши невелике військо, радив йому не починати битви, бо король мав тільки п'ятнадцять тисяч війська, а турок має більше військо, коли їде на полювання або на прогулянку, а що ж казати про війну. Коли турецький султан Мурад (Amurat) про це дізнався, то був дуже здивований. Зібравши велике військо з Азії, він виступив проти короля, кажучи: «Гяури погордили своїм Богом, то я візьму Його собі на поміч проти них». Зійшлися під Варною, і насамперед угорці на правому фланзі, котрими командував варадинський єпископ, не могли стримати великої турецької сили й почали тікати: одні до Галацу (Gallacyey), другі на гори у Романію; також повтікали молдавани (wałaszy) // (с. 103) хто куди. На їх місце бан Франко (Franko Ban) і легат Юліян прийшли обороняти хоругви св. Ладислава. Приєднавшись до них, король Владислав учинив велику діру в турках, так що ті вже почали тікати. Потім король, бачачи, що вся турецька потуга тримається на яничарах, вдарив на них зі своїми поляками, але там був оточений. І хоча він довго боронився, однак не зміг вийти звідти живим: прийняв там останній бій зі своєю мужністю і прекрасним серцем, з безсмертною славою рицарства і свого гетьманства. Тоді з ним загинуло багато поляків, мало хто зміг втекти. Серед тих, хто втік, були Ян Жешовський, котрий потім став єпископом, і Григорій з Сянока, котрий потім був львівським архієпископом. Була велика жалоба у всьому християнському світі, дорікали християнським володарям, що вони не погамували надмірної та шкідливої сміливості короля. Так загинув Владислав біля Варни на коштовному полі, того року, як вище вказано, маючи 21 рік. Він панував над поляками десять років, а над угорцями – чотири. А тоді, коли король воював з турками в Угорщині, сілезці чинили великі шкоди в Польщі. Зібравшись проти них, поляки взяли Гожова і Цєцєжина, рейтари яких займались грабунками, спалили їх і багато інших при них.

Молдавський господар Дракула

Битва угорців з турками

Під Варною турки вбивають Владислава

У той же час був великий землетрус по всьому світу такий сильний, що й склеп біля св. Катерини в костьолі в Казимирі впав; потім було збудовано інший у 1505 році.

Цього ж вищезгаданого року 1444 кардинал і краківський єпископ Збігнєв купив навічно за шість тисяч гривень широких грошей для Краківського єпископства Сіверську землю в Сілезії у тєшинського князя Вацлава. Потім, у 1520 році, краківський єпископ Ян Конарський прикупив до неї Козєглуви у Кристина Козєглувського.

Сіверське князівство в Сілезії

КАЗИМИР IV

Після свого брата вступає на коронне королівство Казимир, котрий керує державою по своїх силах. Він нападає на поморські замки, войовничих хрестоносців

Перемігши, укладає з ними вічне перемир'я.
За Сілезію з чехами та угорцями веде битву криваву,
За потужну коронної монархії справу.
За гроші він дістав Мальборк, що був столицею
Прусської землі, у якому раніше панувало їхнє плем'я.
Захопив і Хойніки, і хоч втратив там чимало своїх,
Але задовольнив свою волю.
Його мужність у цьому Польщі вірно послужила,
І його справи вічній славі присвятила. // (с. 104)

Року від Різдва Господнього 1447

Великий князь литовський Казимир по смерті свого брата Владислава, угорського та польського короля, вбитого турками під Варною, був коронований на Польське королівство у Кракові у неділю, на другий день після свята св. Іоанна Хрестителя. Коронацію здійснив гнєзненський архієпископ Вінцент з великою повагою та на радість простолюду. Присутніми тут були мазовецькі князі Болеслав і Владислав з тисячею кіннотників, мати короля, королева Софія, князі тєшинські, раціборські, освенцімські, також Свидригайло Семенович (Swidrygał Siemienowicz) і Василь, руські князі. Були також і два комтури з Пруссії: Генріх Ельблонзький (Elbielski) і Людвіг з Нового, послані магістром Конрадом фон Ерліхсхаузеном, також досить багато інших осіб, як із Сілезії, Чехії, Моравії, так і з Угорщини. А так довго не було коронації, цілих три роки, бо сподівалися, що король Владислав живий і перебуває в Туреччині. // (с. 105)

Литовські посли про зміну унії

Наступного року, тобто 1448, приїхали посли з Литви на сейм до Любліна. На ньому вони жадали від польських панів та ради, щоб були змінені умови з'єднання Литви, Жмуді та Русі з Польщею, щоб Литві повернули Поділля, замок Олесько з повітом Ветле (Wiethle), Лопатин і Городло. На це польські пани відповіли, що їм не годиться цього чинити: «Це ж бо міцно стверджено записами та присягами наших королів, особливо Ягайла, котрий міцно ствердив записами та присягами право Польщі на ці чотири речі, перш ніж пошлюбив королівну Ядвігу з королівством. Перша умова, що він разом зі своїми братами та підданими мав прийняти хрещення, і він це виконав. Друга умова, щоб все своє князівство та інші держави, котрі мав і міг набути, він прилучав і приєднав до Польського королівства, і це він теж вчинив. Третя умова – всі свої скарби обернути на потреби Польського королівства. Четверта – що мав усіх в'язнів-християн випустити. Виконавши все це, він вас зробив християнами і добрими людьми, нашими братами, роздав вам клейноди і коштовні дари, котрих саме коронне рицарство вживає як особливу відзнаку шляхетства, а його спеціальні листи достатньо описані. Вітовт та інші ваші предки одностайно з цим погодилися, любили це з'єднання, котре примножує, а не применшує вам пошану та користь. Що стосується Подільської землі, то вона ніколи не належала Литві, а поляки не забирали її у Литви; про це чітко написано у хроніках, що король Казимир дістав її частково природженим правом, частково – від татар, а ті брали цю частину, коли хотіли. Потім Казимир, побудувавши дерев'яні фортеці у Кам'янці, Бакоті, Брацлаві, Меджибожі, Володимирі, тримав їх з миром. Після його смерті вони перейшли до Людвіка, і він їх теж тримав, а після Людвіка перейшли до короля Ягайла як до польського короля, і він роздавав їх для держання своїм заслуженим людям, особливо Спитку з Мельштина. Він давав також по своїй милості тримати деякі замки в Русі своїм братам Вітовту й Свидригайлу, але тільки до їхньої смерті, а не навічно, отже, через його щедрість не могла бути знищеною наша довічна власність. Також і ваш князь, небіжчик Сигізмунд, тримав ці замки як дар, а не як свою вічну власність, про що свідчить і його лист». Посли, почувши це, нічого не відповіли і від'їхали до своїх домів.

Відповідь на Ягайлові умови

Подільська земля

Молдавський господар Роман помер

Року 1449 молдавський господар Роман, васал Корони Польської, помер, а король був тоді у Войнічі. Довідавшись про це, він тут же рушив до Кам'янця, прибув туди в день св. Лаврентія і послав до Петра, сина Романа, Петра Одровонжа, Яна, краківського пана, // (с. 106) і канцлера Яна з Конецполя з повними повноваженнями. Вони прийняли від Петра присягу, що він буде васалом, як і його батько, разом з братом Олексієм. Третій брат Богдан назвався теж Романовим сином, і проти нього Олехно (Olechno) жадав допомоги у короля Казимира. Король, зібравши військо з Русі та Поділля, послав з ним Івана Олеського з Сенна, котрий вигнав Богдана з Молдавії. Потім Богдан, зібравши гірських злочинців, вигнав Олехна з його матір'ю до короля. Король Казимир, вдруге зібравши військо, послав його до Молдавії. Богдан,

Молдавський васалітет

довідавшись про це, зіткнувся з королівським військом, і вони билися з ранку до вечора. Хоча наші виграли битву, але в ній загинуло багато значних людей, насамперед Петро Одровонж, Миколай Парава і Михайло Бучацький, які із [загальним] смутком були поховані у Львові. Львівський архієпископ, рідний брат Одровонжа, від жалю за своїм братом тут же помер. А цього Богдана потім зарізав Петро, котрий був молдавським господарем.

Молдаван розбито

Поляки отримали криваву звитягу

Потім, року 1452, маса татар напала на Поділля й завдала великої шкоди в людях і худобі, взяли Ров, де схопили Збігнєва Рея з дружиною.

Рей схоплений

Цього ж року в день св. Варфоломея татарський хан Шахмат знову завдав великої шкоди Русі; обертаючись у різні кінці, він захопив багатьох беззахисних людей. Як деякі пишуть, це сталося за намовою литовських панів, котрим прикрою була ця відправа польських панів щодо входження Великого князівства Литовського у Польщу. Перекопський хан Ачи-Гірей (Ecygierey), заздрячи Шахмату, кинувся на нього і розбив його так, що Шахмат втік до Литви і був там забезпечений необхідним до часу. Але коли король Казимир звинуватив його у порозумінні з Ачи-Гіреєм, то наказав укинути його до в'язниці в Ковно, і він там, бідуючи, провів решту своїх днів.

Татари нищать Польщу

Татари б'ються між собою

Року 1453 засватана була послами у Вроцлаві дружина королю Казимиру, удова римського та угорського Альбрехта, і була привезена до Кракова у 1454 році. Назустріч їй виїхав король Казимир з великим почтом князів, панів та різного рицарства. Разом з королевою приїхав також і чернець Капістран, котрий був добрим проповідником, і з огляду на це біля костьолу св. Войцеха було поставлено казальницю, з котрої він проповідував простолюду. Але інший чернець мав перекладати людям його проповідь, бо він був італійцем, ченцем ордену св. Франциска.

Капістран – проповідник на краківському ринку

Бачачи його святобливість, чимало людей навернулося до його ордену, а для них краківський єпископ Збишек заснував костьол на Страдомі, на дворищі свого брата Яна з Олесниці; спочатку це був дерев'яний костьол, а через два роки були зведені мури. Цей костьол був присвячений його патронові св. Бернарду // (**с. 107**), він стоїть і донині.

Бернардинський костьол на Страдомі

Року 1454 приїхали посли з Пруссії від шляхти й міщан, з Гданська, Ельблонга та інших міст, віддаючись під захист і в послушенство королю, бо хрестоносці коїли їм великі злочини і грабіжництва, брали ґвалтом дружин від мужів, також і дівчат, забирали майно та худобу, ставили кляштори на землі місцевих жителів, брали в неволю простолюд. Через це шляхта й викинула їх з міст та замків, щоб вони стояли тільки в Мальборку. З цього приводу король Казимир розмовляв зі своєю радою, на що всі дали згоду і призначили їм під присягою бути данниками. Врешті гданські міщани залишились при своїх вольностях, а саме: їм були дані вільні мита як на воді, так і на землі. Їх було звільнено від данини, тобто семисот гривень з міського прибутку, всі міські млини та острови з Малою Жулавою і селами, котрі є при них; тільки собі король виторгував тринадцять сіл. З усього цього гданщани мали давати

Хрестоносці страшні для пруссів

Вольность Гданська

щорічно тільки 2000 злотих, утримувати протягом чотирьох днів короля з усім його двором, даючи для цього все необхідне. Тоді Казимир, зібравши нашвидкуруч військо, рушив проти прусського магістра Людвіга і проти хрестоносців, став біля Хойнік цього ж року на другий день після свята св. Лямперта. Проти нього також виступив, не затримуючись, прусський магістр Людвіг зі своїм військом, що було зібране в Саксонії та у прикордонних князів. Зіткнулися біля Хойнік, і там поляки розбили перший прусський загін, у котрому поліг жаганський князь Балтазар, Бернат Штамбарський, командувач цього війська, був узятий у полон. Інші загони билися добре, битва тривала довгий час. Коли ж довелося вступити у битву одному поганенькому і малодосвідченому польському загону найманців, що стояв у стороні, занепав дух у інших вояків, бо він почав розбігатися ще до початку зіткнення; там стояли люди звичайні, звиклі більше до грошей, ніж до слави. Король Казимир нагадував їм, щоб вони повернулись назад, до бою, але, вгамовуючи їх, він сам мало не потрапив до ворожих рук, аж його свої охоронили. Там загинуло дуже багато поляків, ґречних людей, а взятих у полон було триста. Король Казимир, прагнучи помсти, знову зібрав людей, одні були найманцями з Чехії, Моравії та Сілезії, другі – його власні, з Литви та Польщі, з котрими він став біля Опоки поблизу Торуня. Коли він зібрав все військо, то рушив на Пруссію на другий день після дня св. Катерини і здобував там багато замків. Прусський же магістр, не маючи чим заплатити своїм служивим, тримав їх на своєму слові, давши їм в заклад замок Мальборк, як зі свого боку, так і хрестоносців, доки їм не буде заплачено. // (с. 108)

Знову битва з хрестоносцями

Поляки програли

Король воює Пруссію

Тоді найманці, котрих було 6000, боячись опинитись у Мальборку в облозі, послали до короля, щоб він дав їм заслужені гроші, обіцяючи передати йому замок Мальборк. Король Казимир не мав так багато грошей, але наклав данину на духовних та світських, до того ж з костьолів Великої Польщі, але не з Кракова, було взято срібло. Так було накопичено потрібну суму грошей. Самі тільки гданцани дали 40 000 червоних злотих Ульріху Червонці, потім поляки відклали двадцять п'ять тисяч цьому ж Червонці, а сплату решти грошей для звільнення замку та в'язнів відклали до Великодня. Після Великодня Червонка, взявши решту грошей від польського короля, провів прусського магістра до Тчева, а короля Казимира з польськими панами впустив до замку Мальборк хвірткою від ріки Ногату, і король просто з Гданська в'їхав з миром року 1457 у святкову суботу. Сума була дана шести тисячам найманців з Мальборка і за в'язнів – чотириста сімдесят шість тисяч польських злотих. Місто Мальборк невдовзі піддалося, коли їх із замку притисли. Інші ж наймані вояки вдерлися до Ількуша, насамперед Штосс з Ольбрахниць зі Свеборовським, захопили там сотню коней, котрими возили воду, і, пограбувавши містечко Славков, запалили; у Вєлунській землі вони взяли фортецю в Кемпно, де вони чинили шкоду, кажучи, що їм в Пруссії не заплатили за службу. До того ж зібране військо як з Чехії та Сілезії,

Король купив Мальборк

Загальна сума за Мальборк – 476 000

Жовніри на голі зі Штоссом та Свеборовським домагаються заслуженої платні

так і з Польщі, зробило собі фортецю на горі Жебраків поблизу Освенціма і завдало значних збитків Польщі через несплату грошей. Проти них послали краківського старосту Пеньонжека, котрий був забезпечений добрим прибутком після скинення Яна Чижовського з Краківського староства, щоб він зберіг майно найманих вояків, а це розбійництво приборкав. Він обложив Кемпно зі Штоссом, однак пізніше випустив його на певних умовах, а в Кемпно поставив свій гарнізон.

Пеньонжек

У цей час вроцлавські та намисловські міщани послали своїх послів до короля Казимира, коли король був у Ленчиці, щоб взяв їх під свій захист, оскільки чеський король Іржі Подебрад, будучи відступником від християнської віри, неслушно хоче їм наказувати. Доцільніше було б, коли б вони були під управлінням та захистом католицького пастиря. Король не відмовив їм у цьому, але з огляду на прусські події відклав це до іншого часу.

Вроцлавці боронять католицьку віру

Цього ж 1454 року освенцімський князь Януш і Пшемислав Тошецький розбійничали в Польщі. Проти них було послано старосту Яна Щегоцького та Яна Куропатву, люблінського підкоморія, з іншими найманими вояками, котрі обложили Освенцім // (с. 109) і взяли його, а там поставили старостою Яна Чижовського; а коли цей просив милості, то йому було дано 20 000 пласких грошів за Освенцімське староство, котрого він навіки відрікся.

Польща купила Освенцім

У цей же час татари воювали Руські землі. Проти них швидко вирушив Ян Лащ з дому Помян, староста з Жуковця, з іншим зібраним рицарством. Лащ розбив їхній перший загін, а потім на світанку і їхній кіш.

Лащ розбив татар

Потім року 1457 прусський магістр Людвіг, прагнучи помститися за свою кривду королю Казимиру, спустошив деякі королівські міста й замки в Пруссії. Однак король, зібравши військо воєнним правом, виступив проти нього. Там він дощенту розгромив хрестоносців з усім їхнім військом, так що ледве сам магістр Людвіг дав раду своїм ногам; так поляки, хоч і дійсно з великими труднощами, захопили всі замки хрестоносців. Потім, року 1461 у липні місяці, Анджей Тенчинський вдарив зброяра Клімунта в Кракові за те, що той йому не швидко зробив зброю, але коли той закричав пробі, то багатьох людей порушив. Райці йшли на замок скаржитися, але поки вони вийшли із замку, простолюд, схопившись за зброю, вдарив у дзвони, і чимало озброєних людей прибуло. Тенчинський укрився у домі Кізинка на вулиці Братській, але, не довіряючи цьому місцю, втік із сином Яном, Сецигньовським і Спитком Мельштинським до костьолу св. Франциска, і там вони зійшли на вежу. Але й цьому місцю він не зовсім довіряв і втік до захристя, залишивши товариство на вежі. Міський же простолюд, незважаючи на місце та особи, кинувся туди, здобув силою захристя, ганебно його порубав і вбив, потягнув мертве тіло на ратушу, б'ючи його. Два дні воно лежало в ратуші, на третій день принесене було до костьолу св. Войцеха, а на четвертий день повернено приятелям і поховано в Ксьонжу. На другий рік краківські райці були притягнені до суду перед королем на вігілію Трьох

Хрестоносців дощенту розбито

Тенчинський убитий простолюдом у Кракові

Страчено краківських райців

королів, а вони просили, щоб їх згідно з їхніми привілеями судили по німецькому праву перед війтом. Король зі своїми радами сказав їм, що небіжчик Тенчинський теж покладався на це право, але йому не хотіли цього дати, тільки безправно й ганебно вбили його. Там було засуджено на смерть чотирьох з ради, а саме: Кондрата Лянга, Станіслава Ляміттера, Ярослава Шарлея, Марціна Белзу; а з поспольства: Яна Тешнара, Яна Вольфрама, кушніра, Яна Маляжа, Яна Шерлянга, слюсаря і ратушного цехмістра, а зброяр втік. Їх посадили в замку до вежі, яку звали Тенчинська вежа. Шостого дня, прийнявши Святі Дари, там же у замку під цією вежею 15 січня шістьох з них було страчено, а трьох взяв на Рабштин Ян Рабштинський, а саме: // (с. 110) Тешнара, Яна Вольфрама, Марціна Белзу. Він довго тримав їх під вартою, потім двох з них було відправлено, а третій помер.

Король взяв Хойніки у хрестоносців

Вічне перемир'я з хрестоносцями

Поморська земля навічно приєднана до Польщі

Потім у 1466 році король Казимир, захопивши місто та замок Хойніцький, уклав згоду й вічне перемир'я на клопотання багатьох князів з прусським магістром та німецьким народом. З цього часу Поморська земля, Міхаловська та Кульменська прилучені до Корони Польської. За них поляки воювали з хрестоносцями вісімдесят років.

Владислав, син Казимира, став чеським королем

Угорські посли до короля Казимира

У цей час чеський король Іржі помер. Після його смерті чехи просили, щоб Казимир свого старшого сина Владислава послав їм на королівство. Казимир послав послів у цій справі до імператора Фрідріха. Коли імператор дав на це дозвіл, то у липні 1471 року старший син Казимира Владислав виїхав з Кракова до Чехії на коронацію, маючи з собою сім тисяч кіннотників і дві тисячі піхоти. Пройшовши через Скавину, Освенцім, вони прибули аж до Праги, і там королевич був прийнятий з великою вдячністю. 21 серпня він був коронований і помазаний на чеське королівство кам'янецьким єпископом Миколаєм разом з іншими єпископами на велику радість простолюду. Угорці, почувши про те, що робиться в Чехії, послали до короля Казимира своїх послів, єпископів Яна Естергомського і Пачу (Paczy) Костьольського, також Райнольда з Ризгону. Вони хотіли, щоб Угорське королівство посів другий син, тобто Казимир, котрий народився після Владислава, називаючи Матіаша великим нищителем Угорського королівства, який тільки грабує своїх підданих, а проти турків не воює, лише проти християн. У такому випадку король Казимир послав сина Казимира до Угорщини на королівство із дванадцятьма тисячами війська. Вони прибули до Нітри, але жоден з угорців не хотів приїхати до них, ані давати утримання, як обіцяли. Бачачи це, служиві, особливо німці, яких Казимир утримував за платню, деякі дворяни, виїхали геть з Угорщини, бо вони не мали провіанту. За це одних з них було позбавлено честі, а інші були страчені. Король Матіаш, маючи добрі відомості про Казимира, задумав його обложити в Нітрі, але королевич Казимир з деякими дворянами у свято св. Щепана виїхав уночі з Нітри і прибув до своїх з миром до Ілави. А в Нітрі залишився Павло Ясенський з трьома тисячами жовнірів, щоб затримати Матіашеве військо. Коли Маті-

Ясенський – муж хоробрий

аш здобував його, він добре боронився, тільки шляхом переговорів уклали угоду: Ясенський з усім військом і зі своїми речами мали вільно вийти, покинувши замок. Тоді Ясенський зі своїм військом вийшов і рушив на замок Тужец, але Матіаш погнався за ним, незважаючи на умову і на обітницю. Коли ж він побачив, що вони хотіли боронитися, то відступив назад; однак забрав у наших такі замки, як: // (с. 111) Ілава, Турч, Губєна, Міхалов і Строблов. Від такого успіху Матіаш запишався, написав листи до всіх християнських королів і до папи, що він вигнав з Угорщини польського короля, розбивши його 2000 війська і захопивши великі скарби.

Матіаш взяв прикордонні замки

Року 1472. До короля Казимира приїхав папський легат, аквіленський патріарх Марк, венеціанець за походженням, з проханням до польського й чеського королів, щоб вони припинили війну проти Матіаша, щоб вони витрати на неї обернули не на внутрішні усобиці, а на боротьбу з турками, готуючись проти них разом з іншими християнами. Але він не довів до кінця цього примирення, хоча клявся, що Матіаш поверне замки та всі держави, які забрав у чеського короля, однак той не повернув їх. З цієї причини спільне військо наших братів з Чехії, Моравії, Сілезії та Польщі пішло до Угорщини, зайняло на Повонзу (Powązu) гори Модру і Буковець, звідки чинило угорцям великі шкоди. У цей час Матіаш послав Томаша Тарчі (Tarczego) з шістьма тисячами війська на Подгуже до Польщі, котрі непомітно підійшли, взяли місто й замок Змігруд, а пограбувавши, спалили; звідти йшли до Ясла, Бжостка, Колачиць, Фриштака, Дуклі, Пільзна, Домброви, які пограбували й спалили разом з навколишніми селами. Оточивши з усіх боків Кросно, вони пустошили околиці, аж потім внаслідок перемир'я, укладеного з Матіашем, вийшли з Підгужа. Потім вони рушили проти поляка Коморовського під замки Роземберк, Градек, Жабінець, Старигруд і Літаву, у котрій цей Тарчі укрився з військом. Коли ж йому місто дало 8000 злотих золотом, то він вийшов звідти і поїхав у свої країни.

Папський посол до короля про угоду з Матіашем

Чехи та поляки воюють Угорські краї

Замки Коморовського

Цього ж року Казимир, прагнучи помститись Матіашу за кривду чеського короля, зібрав проти нього велике військо з литовців, татар і поляків, котрих було, як пишуть, до 40 000, рушив з цим військом через Мстов, Кшепіце аж до Сілезії, бо там Матіаш у поході захопив Ключборк і Бичину. Переправившись через Одру біля Храповиць, вони стали біля Олави. Матіаш пішов на Вроцлав, його військо вдарило на польських кіннотників зі списами, котрі їздили вільно туди й сюди, без військового шику. Але угорці нічого їм не заподіяли, бо вони, відбиваючись, відійшли до свого війська. Казимир кинув у бій легке військо, особливо татар та литовців з Павлом Ясенським та дворянами під великим прапором; вони вдарили на військо Матіаша і розбили його: там полягла трупом тисяча чоловік, тільки значних було взято в полон шістдесят, між якими були Ульрик Простенський, Петро Гудвіць, Павло Карват та інші з найголовніших. Потім до них приїхав чеський король Владислав з двадцятьма тисячами війська. Але піхоти було понад половину,

Казимир воює угорські кордони

Матіаша розбито Угорські в'язні

бо йшлося про його кривду. Підступили // (с. 112) до Вроцлава й обложили його здалека по лівій стороні, жодного ладу чи згоди не було, однак йому нічого не могли зробити. Багато наших було схоплено під час сутичок, до того ж загорівся в сильний вітер наш табір, унаслідок чого згоріло багато коней, майна, возів та провіанту. Пишуть хроністи, що там, поміж гарматами, було знайдено Боже Тіло, однак Господь Бог не допустив його знищення від вогняної напасті. Матіаш, бачачи тяжку ситуацію наших, піднісся духом після великого страху, послав два свої війська чинити шкоди королю: одне – до Великої Польщі, друге ж – до Вєлюнської землі. Ці війська чинили великі шкоди вогнем та мечем. У цей час опольський князь кинувся на містечко Клобуцко, але його міщани відігнали, тоді він спалив Медзижеч кожуховського та глогівського князя. Як пишуть, староста Сендзівой продав замок за золото; також воювали аж до Познані. До того ж у польському та чеському війську був великий голод і червінка, також надходили холоди, через що довелося укладати тимчасове перемир'я з Матіашем, як він жадав, на два роки і шість місяців, після чого відступили назад.

Вроцлав обложено

Вогняна напасть

Військо Матіаша плюндрує Польщу

Перемир'я з Матіашем

Посол персидського короля до Казимира

Року 1474. Катеронус Зено, посол персидського короля Гусакасана, приїхав до польського короля з листами, писаними арабськими письменами, у котрих розповідав про своє щастя перемоги над турецьким султаном, що його багато разів громив. Він просив, щоб польський король з іншими християнськими королями йшов на Константинополь, як Бог дасть, і в такому разі обіцяв, що навесні, виганяючи турків з Греції, допоможе потужно нищити турків з тилу.

Турок воює Молдавію

Року 1476. Турки й татари потужно зібралися війною на молдавського господаря Стефана, чинили великі шкоди у його землі. Проти них Стефан виступив, насамперед розбив татар, потім вдарив на турків, коли ті переправлялися через Дунай, але зазнав поразки, бо йому інші турки зайшли в тил. Він все ж уникнув тяжкої поразки, бо втратив тільки двісті вояків. Турки чинили йому шкоди в його землі, але господар багатьох з них схопив під час сутичок, просив Матіаша допомогти. Матіаш написав листи, і, поки зібрав війська, турки втекли з Молдавії. З цього приводу папа послав йому дві тисячі злотих у золоті. Невдовзі після цього в Угорщині та поблизу неї турки чинили велику шкоду, захопили у короля Матіаша п'ять дерев'яних замків, які він недавно збудував.

Турки взяли Кафу

Цього ж року турецький султан захопив Кафу, місто генуезьких панів, завдяки італійським хитрощам, хоча це місто досить мужньо боронилося від турків протягом двадцяти чотирьох років від часу падіння Константинополя. Щоправда, цих італійських зрадників поганець забрав до Константинополя і вкинув до в'язниці, забрав також інших військових людей, котрі були у Кафі, // (с. 113) а там поставив свій гарнізон. Цього ж року Матіаш забрав замки та маєтності у сілезьких князів, коли вони воювали між собою. Особливо багато він забрав у Януша, гливицького [князя], а саме: Битом, Швір, Кленець, Козле, Олешніце, Волов, а самого князя кинув до в'язниці. У князя Вацлава Ристницького забрав Рибники, зробив його безумним і згноїв у в'яз-

ниці. Князь тєшинський помер від печалі. А причину [цих загарбань] Матіаш знайшов у них самих, бо він їх, каже, обороняє і несе втрати, а вони сидять у мирі, збирають скарби, воюють між собою. «Краще я вам так вчиню, посидьте тут»,– і так їх у в'язниці згноїв та поморив.

Смерть Казимира

Потім, року 1490, король Казимир, здійснивши чимало прекрасних справ, щасливо попрощався зі світом у місті Гродні у Литві. Він по собі залишив шістьох синів: Владислава, Казимира, Ольбрахта, Сигізмунда, Фрідріха й Олександра; також сім дочок: Ядвігу, Софію, Анну, Барбару, Ельжбету і т. д. Владислав по смерті Матіаша був обраний угорським королем за одностайною згодою всіх угорців, і він потім щасливо керував і Чеським королівством. Ольбрахт після батька вступив на престол Польського королівства. Він мстився потім поганцям за смерть рідного стрия, славної пам'яті Владислава Ягайловича, котрий загинув під Варною, повів своє досить мужнє і, вважай, добірне військо до Туреччини. Але невірний молдаванин обдурив його зрадою, підрубавши буковий ліс, про що буде сказано нижче, а тепер інші брати беруть свій уділ: Олександр отримав Литовське князівство, Сигізмунд став глогівським князем, Фрідріх отримав Краківське й Познанське єпископства, а потім став одним з отців, римським кардиналом.

ЯН ОЛЬБРАХТ

Сміливо ведеш, двоіменний Яне, військо
Войовничих савроматів, добрих в усьому.
Береш зброю, але даремно,

Проти поганців, щоб помститись за свого рідного стрия.
Але молдаванин боягузливий зрадив,
Хоч і обіцяв, не дотримав слова, зрадливий.
Вишикувавши військо, проти тебе
Йде, проти твого рицарства, до вічної жалоби.
Пам'ятна полякам, сповненим чеснот, буде Буковина,
Доки тече широкою течією бистра Двіна.
Хоча тебе у молодому віці зла Лахесіс
Від нас забрала, але слава твоя живе у віках. // (с. 114)

Року від Різдва Господнього 1492

Венеціанські посли

Турки просять перемир'я

Коли Казимир перейшов з цього світу до небесного царства, Ян Ольбрахт став правити на його місці Коронною державою, поштиво прийнявши святу корону. До нього на коронацію прибули венеціанські посли, бажаючи йому щасливих успіхів і звитяги над кожним ворогом Святого Хреста. Потім прибули турецькі посли, котрі прохали про перемир'я. Король Ольбрахт до певного часу не погорджував ними.

Зустріч короля Ольбрахта зі своїм братом Владиславом, угорським королем, і їхня змова проти турків

Потім, року 1494, король Ольбрахт зі своїм рідним братом, чеським та угорським королем Владиславом, зустрівся в Лівочу, щоб порадитися про те, як спільними силами помститися туркам за загибель свого стрия короля Владислава. Вони учинили з цього приводу між собою певну ухвалу, але нікому про неї не говорили. Але турецький султан, знаючи про всю їхню раду, тоді, коли скінчився термін перемир'я, знову відправив свого великого посла // (с. 115) до короля Ольбрахта задля підтвердження перемир'я. Але цей посол, не отримавши нічого, від'їхав назад. Тим часом молдавський господар Стефан як васал просив у короля Ольбрахта допомоги проти турків. Король же, маючи оказію помститися поганцям за кров свого стрия, зібрав прекрасне військо з Польщі, Литви, Мазовії, Русі, Пруссії, Сілезії та інших країв і якнайшвидше вирушив з цим військом до Молдавії, але зразу уявнилося знамення нещастя, коли при в'їзді до Львова кінь під королем спіткнувся у маленькій калюжці і впав. Також у Львові один польський шляхтич на ім'я Сробський, втративши розум, на все горло кричав: «Наші на своє нещастя їдуть до Молдавії». Мало того, блискавка вдарила в табір і вбила одного жовніра та дванадцять коней. Молдавський же господар обіцяв королю Ольбрахту задовольнити всі потреби й приготувати провіант усьому його війську. Тоді король Ольбрахт повірив його брехливим обіцянкам і як тільки прибув зі своїм військом до Молдавії, то послав до господаря, щоб той виконав свої обіцянки і разом з ним виходив із військом проти турків. Молдавський зрадник відповів: «Нехай же остерігається король турків чи кого іншого, бо посмів у мої маєтності в'їхати з таким великим військом без мого відома». Король вдруге і втретє нагадував йому про виконання своєї обіцянки, але господар цим лег-

Нещасливий похід до Молдавії

Нещасливі знамення для війська Ольбрахта

Зрада молдавського господаря

коважив. Через це поляки справедливо розгнівалися і свою зброю, котру були на турків приготували, обернули проти молдаван. Вони оточили молдавську столицю – місто Сучаву, взяли її без особливих труднощів і сплюндрували. Але угорський король Владислав через своїх послів заспокоїв усобицю між королем, своїм братом, і воєводою. Король, владнавши цей взаємний конфлікт, захворів – частково через хвилювання, частково через це нещастя – і повернув з усім військом до Польщі. Вони в'їхали в середину густого лісу, котрий через те, що тут росте бук, з давніх давен називають Буковиною. Там же дерева були наполовину підрубані молдаванами. Молдавський господар, клятвопорушник Стефан, зламавши перемир'я всупереч праву Бога і людей, вдарив на королівське військо спереду і з тилу, а підрубані дерева з усіх боків на них повалив так, що одні дерева, падаючи на інші, падали на королівське військо. Там він завдав несподіваної та смутної поразки полякам, котрі не чекали нападу, взяв чимало полонених, яких забрав до своєї землі. Серед загиблих були такі найзначніші особи, як: руський воєвода Миколай, Габріель, граф з Тенчина, Ян Збігнєв, син мальборкського старости, та багато інших, котрі свою кров віддали за життя короля. // (с. 116) І досі можна побачити там сліди цієї нещасливої поразки, тобто кості, що біліють у цьому лісі. Їх я сам бачив, коли був при боці вельможного пана, сєрадзького воєводи Альбрехта Ласького, котрий саджав на молдавський престол Гераклідеса Деспота. Я тоді, у 1562 році, був ротмістром піхоти. Про це йтиметься нижче, а тепер я приступаю до справи.

Зброя, приготована на турків, звернена проти молдаван

Молдавський господар зрадив поляків усупереч умові та ухвалі

Поляки розбиті під Буковиною

Року 1496, у місяцях січні й лютому, було так тепло в Польщі (а це дивина в тамтешніх краях), що розквітли яблуні та інші плоди, птахи вили собі гнізда у лісах, на полях зеленіли гарні квітки. Але потім у місяці березні цього ж року вдарили такі холоди та морози, що вбили всю цю зелень.

Надзвичайне тепло

Роком пізніше, тобто 1497, біля Кракова у селі, названому Чорна, одна жінка народила дитину із заячими шиєю та вухами, котра позіхала відкритим ротом. Невдовзі після цього інша жінка народила дитину зі змією, а ця змія прокусила цю дитинку аж до нутрощів.

Дивні народження в Польщі

Року 1499 одна єврейка у Кракові народила двоголове теля: одна голова була ззаду, друга спереду, а хвіст ріс із хребта, з правого боку було сім ніг, а на лівому – жодної. Довго це страховисько лежало перед Краковом, щоб люди досить надивилися на нього.

Єврейка народила теля

Року 1501 король Ольбрахт виїхав з Кракова до Пруссії, захворів у Торуні і, недовго страждаючи, покинув цей світ, маючи 41 рік свого життя. Він панував вісім років і вісім місяців.

Смерть Ольбрахта

ОЛЕКСАНДР

Пишуть про багато знаменитих справ цього короля,
Який був здатний до неабияких справ.
Як його полюбив войовничий Марс,

А він не боявся холоду, ні жодних хвороб,
Часто громив татарські орди своїм військом,
Трощив їхні загони, їдучи за ними шляхом.
Не одного поганця послав до Плутона,
Не раз перед ним поступались і стривожені московити.
Він займався не тільки військовими справами,
А й запроваджував права у своїх землях.
Слушно про цього монарха кожен може вважати,
Що це був справжній король, дай йому
вічний спокій, Боже. // (с. 117)

Року від Різдва Господнього 1501

Поляки мстять молдаванам

Великий князь литовський Олександр сів на престолі після свого брата Ольбрахта. Потім, року 1506, він вирушив з військом до Молдавії і спустошив багато замків молдавського господаря, які стояли над Дунаєм. Цього ж року він поїхав до Литви і у Вільні захворів. Тим часом 20 000 татар вдерлося до Литви за здобиччю, а король послав проти них спершу литвина Станіслава Кішку з рицарським військом. Сам же напівживий виступив за військом і, переписавши рицарство, залишився в Ліді на замку. Тоді литва несподівано і з сильним криком вдарила на безпечних татар біля містечка Клецька і всіх до одного розгромила, взяла чимало здобичі та в'язнів. Цю новину було принесено до короля, вважай, конаючого. Той хоч і не міг вже говорити, однак підніс руку вгору і, зі сльозами зітхаючи, незмірну подяку вчинив // (с. 118) Богу за звитягу над ворогом християнських душ і всім,

Литва розгромила 20 000 татар

Олександр помирає

хто стояв коло нього, подав руку і попрощався зі світом, маючи 45 років свого життя. Він був похований у Вільні. Він правив у Польському королівстві чотири роки і вісім місяців, а у Великому князівстві Литовському він був чотирнадцять років.

СИГІЗМУНД ПЕРШИЙ

Коли зрадник Глинський (будучи клятвопорушником)
Віддав Смоленськ жорстокому московському князю,
Ведуть переговори, кому мають віддати Коронні держави
І просторі країни Литовського князівства.
Нікого тоді, крім Сигізмунда, в раді, мудрості,
Мужності і справедливості не знав сенат.
До того ж він був милостивий, цей батько вітчизни,
З нащадків Ягайла мав свої дідизни. // (с. 119)
Не раз він давався взнаки злому московиту,
Не раз і німцям, пруссакам і татариновi.
І як інші народи його любили,
Так його московити, турки й татари боялися.

Року від Різдва Господа Христа 1507

Влаштувавши великим коштом пристойний похорон королю Олександру, його брат Сигізмунд, глогівський та опавський князь, генеральний губернатор Великого князівства

Литовського, отримав Коронну державу. Цей король підтримав своїми плечима майже всю занепалу Річ Посполиту, а добре впорядкувавши її і заспокоївши, виступив з військом проти великого князя московського Василя. За допомогою перекопських татар він взяв чимало замків і поставив там свої гарнізони.

Сигізмунд воює Московію

Татари розбиті

Цього ж року вдерлися в руські краї кримські татари, проти яких швидко зібрався львівський каштелян з п'ятьма сотнями польських шляхтичів і з Божою поміччю несподівано розбив і розгромив поганський народ, забрав у татар здобич.

Молдавани плюндрують Польщу

Року 1509 молдавський господар, зрадник, збройно вдерся у Русь: пограбував Львів, де захопив чимало скарбів, а замок Рогатин йому піддався. А як тільки він почув, що поляки йдуть проти нього, втік до Молдавії. Поляки, женучись за ним, чималі шкоди у Молдавії вчинили вогнем і мечем, так що ніхто не встояв, а сам воєвода сидів тоді десь у лісі. Тоді поляки спустошили й сплюндрували такі міста в Молдавії: Дрогин, Щепановиці, Чернівці, Ботушани, Хотин і Сучаву, котрі є головними в цих краях. Потім, взявши велику здобич, вони помацали всю землю, сплюндрували її вздовж і впоперек і повернулися до своїх країн з величезною здобиччю. Коли ж вони переправлялися через Дністер, то молдавани, вибравши зручний час, напали з лісу, прагнучи утруднити їм переправу. А тоді королівські жовніри, котрі засіли в тилу, бо сподівались там певної потреби, вдарили ззаду на молдаван і мужньо з ними зійшлися, оточили їх і всіх дощенту розгромили.

Поляки потужно помстились молдаванам

Молдаван розбито

Татари біля Вишневця

Потім року 1512 перекопські татари, королівські данники, котрих було до 24 000, вдерлися в Русь і стали над річкою Горинь біля Вишневця, на кордоні між Волинню та Поділлям. Проти них вийшли для відсічі поляки й литва, зіткнулися мужньо. У цей час одне крило польського війська пробилося до ворожого табору, де // (с. 120) перебували наші в'язні; перерізавши на них пута, вони заохотили їх до битви. Ці тут же вхопили все, що можна було взяти в руки: кії, рогатини, шаблі, луки, і разом з іншими своїми вдарили на татар, котрих легко розбили і здобули славну перемогу над переважаючими силами татар.

Татари розбиті

Року 1514 король Сигізмунд, довідавшись, що міцний та укріпленим замок Смоленськ, який лежить у Литовській державі, зрадою захопив великий князь московський, послав своє військо, якого було понад 35 000, до Московії, щоб помститися своєму ворогові за цю зраду. Московитів було 80 000, котрі йшли проти свого ворога, тобто польського та литовського війська, яким командував гетьман Костянтин, князь Острозький. Тоді він наказав збудувати міст на ріці Дніпро за містечком Оршею, переправив через нього піхоту, а кінних залишив у тилу біля самого валу Оршанського замку. Коли вже половина війська переправилася через Дніпро, Андрію Челядніну, якому московський князь доручив керівництво всіма військовими справами, було дано наказ вдарити на цю половину війська, що вже перепра-

Московити взяли Смоленськ

Похід короля Сигізмунда у Московію

Костянтин, князь Острозький, гетьман

Челяднін, московський гетьман

вилася. Він їм відповів: «Якщо ми розіб'ємо цю половину війська, то що будемо робити далі, бо інші зі страху будуть тікати? Почекаймо доти, доки все військо переправиться, бо ми відчуваємо в собі так багато сил, що, оточивши ворогів, будемо гнати їх, як худобу, аж до самих московських замків. Нам тільки того зараз треба, щоб ми всю Литовську країну спустошили». Тоді з обох сторін засурмили і вдарили в барабани. Московити насамперед вдарили на литовський загін, але ці хоробро чинили їм опір. Врешті мужньо зіткнулися всі війська і довго не могли схилити фортуну на свій бік доти, доки литовське рицарство не стало умисно відступати до пагорбів, де були поставлені у засідці гармати. Вони хотіли заманити сюди необережних московитів, і так сталося, бо всі допоміжні московські загони, нарвавшись на гармати, полягли дощенту. Інші ж кинулися врозтіч, а литва з поляками, звідусіль їх доганяючи, били й рубали аж до самої ночі. Між Оршею та Дубровном є ріка Кропивна, біля крутих та високих берегів якої втопилося під час втечі так багато московитів, що від великої кількості трупів вода зупинила свою течію. Під час цієї поразки потрапили у полон всі радні пани, найважливіші ротмістри, яких відіслали до короля. Сам Челяднін – найвищий гетьман московського війська – з двома найвищими воєводами опинився у Вільні в кайданах. Тоді було вбито сорок дві тисячі московитів, а потрапило у полон 2000, не враховуючи тих, котрі // (с. 121) втопилися у Кропивні. З литовського та польського боку загинуло триста, і з цього часу московський князь ніколи не сміє битися в полі з поляками. Після цієї поразки вони [великий князь і його оточення] покинули Смоленськ і втекли до столиці, а литовське військо обложило Смоленськ. Але взяти його було важко, бо московський князь поставив там свій гарнізон. Тоді, сплюндрувавши села, волості й містечка біля Смоленська, вони повернулися з великою здобиччю до Литви.

Потужна битва з московитами

Московити зазнали тяжкої поразки

Кількість убитих московитів

Смоленськ обложено

Року 1515 місяця лютого польський король Сигізмунд і чеський та угорський король Владислав, рідні брати, мали у Відні славний з'їзд та розмову про знищення поганських держав з імператором Максиміліаном.

З'їзд польського та угорського королів з імператором

Року 1518 Бона, дочка міланського князя Яна, була привезена до Кракова королю Сигізмунду. Їй назустріч виїхали досить ладно й пишно єпископи, прелати, радні пани і коронне рицарство. Потім, через два роки, тобто у 1520 році, вона народила у Кракові сина Сигізмунда Августа, а короля Сигізмунда там тоді не було.

Бону, дочку міланського князя, віддано за дружину королю Сигізмунду

Року Божого 1525 бранденбурзький маркграф Альбрехт, магістр у Пруссії, з Тевтонського ордену хрестоносців, після великих та тривалих війн з поляками, бачачи, що даремно кидатися з мотикою на сонце, гідно дав у Кракові присягу польському королю Сигізмунду, скинув чернечий одяг і став світським прусським князем.

Прусський магістр, хрестоносець, присягає королеві на вічне підданство

Потім, року Божого 1526, по смерті в молодих літах мазовецьких князів Станіслава та Яна, їхнє князівство було прилучено до Корони.

Мазовія прилучена до Корони

Сигізмунд Август коронований

Року Божого 1530 Сигізмунд Другий Август за життя батька, маючи тільки дев'ять років, був коронований на Польське королівство. Року Божого 1530 молдавський господар Петрило збройно вдерся до Покуття, спалив Снятин і Кольно з прилеглими волостями. Король, побачивши це, зробив перепис шести тисячам кварцяних жовнірів і послав їх проти молдаван, а гетьманом над ними поставив Яна, графа з Тарнова. Тоді поляки стали табором біля Обертина, на укріпленому місці. А молдавський воєвода Петрило з п'ятдесятьма тисячами турків, угорців і молдаван став на вищій горі і звідти з кількох гармат вдарив по поляках, але ніскільки їм не зашкодив. Потім почалася перестрілка з гармат з обох боків, однак поляки більше пригрівали оцим своїм ворогам і з першого разу чимало їх побили. Потім із сильним криком вони кинулись до бою з мечами, списами, різною вогнепальною зброєю і мужньо та довго билися: поляки перевищували молдаван мужністю, а ті їх кількістю. Потім поляки, прагнучи швидше покінчити з ворогом, вдарили на молдаван з гармат, з флангових мушкетів // (с. 122), розбили їхнє військо, розірвали й розгромили так, що на полі битви залишилось чимало ворогів. Інші ж, змішавшись, повтікали, наче вовки, до лісу. Поляки ж їх били, сікли, валили як снопи, засипали ними поля. Тоді вони забрали з їхніх таборів чимало різного майна та скарбів, визволили тисячу в'язнів, п'ятдесят найважливіших гармат і стільки ж прапорів, після чого поляки повернулися до короля з великим тріумфом.

Молдавський господар плюндрує Польщу

Потужна битва

Три сонця в Моравії

Року Божого 1532 у Моравії над Оломоуцем було видно три сонця.

Московити плюндрують Литву

Року 1535 Овчина, опікун і найвищий керівник Московського князівства, вдерся з великим військом до Литви і спустошив її країни вогнем та мечем, а не доходячи п'ятнадцять миль до Вільна, повернувся назад. Почувши про це, польський король набрав за гроші військо і послав до Московії з волонтерами, поставивши над ними Яна з Тарнова. З ними литва з'єднала свої сили, і, напавши на ворожі кордони, вони взяли замок Гомель і поставили там свій гарнізон. Звідти пішли просто до замку Стародуб, що був не гірше укріплений, у котрому перебували Овчина, Шуйський, Количов та інші московські старші. Вдарили по замку з гармат і захопили його, хоч московити в замку довго оборонялися. Справа в тому, що замок хоч і був збудований з дерева, між стінами та частоколом була насипана земля, накладено каміння. Тільки коли підклали пороху під паркани і одну сторону замку спалили, аж тоді вдерлися всередину, взяли чимало скарбів. Були схоплені там Овчина, керівник всіх московських провінцій, Шуйський і Количов та інші найголовніші московські воєводи. Простолюду ж було шістдесят тисяч, тобто більше, ніж наших. Граф з Тарнова, найвищий гетьман коронного війська, наказав усіх пов'язати, старих та ні на що не годящих стратити, а залишив тільки жінок, дітей та людей, здатних до битви.

Поляки йдуть на Московію

Наші взяли Стародуб

Сигізмунд помер

Року Господнього 1540 король Сигізмунд, багато інших знаменитих справ за свого життя здійснивши, зберігши з похвалою всіх у мирі Польське королівство та Велике князівство Литовське, добре впоряд-

кувавши Річ Посполиту, закінчив своє життя в самий Великдень, маючи вісімдесят один рік. Він був похований 26 липня на замку в Кракові, у великому костьолі.

Мельштинський видає себе за Христа

Поляк Марцін Бєльський, котрий написав рідною мовою хроніку Польщі, згадує, що на початку панування цього Сигізмунда Першого був якийсь коронний шляхтич Якуб Мельштинський, войський міста Бжезіни. Цей Мельштинський з легковажності // (с. 123) або швидше з розпачу приписав і привласнив собі ім'я та зверхність Господа Христа і сам назвався Христом. Він же обрав по числу апостолів краківського міщанина Петра Заторського та інших, собі подібних, дванадцятьох лотрів і всім їм надав апостольські імена. Ці, ходячи скрізь по селах, чинили якісь дива, чари та ворожбу на кшталт чорнокнижників, робили якийсь обман на кшталт воскресіння мертвих, запускали риб до болотяних калюж, де їх перед тим не бачили і де ці риби не могли жити, а тоді іменем Христа ловили цих риб своїми руками, витягували з печі хліб, котрого туди ніхто не ставив, і цим дивували багатьох людей. Одного разу вони йшли до Ченстохови, до кляштору, славного образом найсвятішої Діви Марії. Туди й прийшов згаданий «Христос» зі своїми апостолами, а там їх ще не знали. Проживши там кілька днів, він учинив одного зі своїх ніби одержимим від диявола, і його стараннями вони всі здобували собі харчі, бо не мали своєї кухні, а той ніби шалений бігав по господах та ринках, хапав м'ясо з горщиків та мисок і кидав своїм товаришам, а ті, хапаючи, тікали та їли. Тоді туди прибула велика кількість людей на відпуст до образа найсвятішої Діви, котрий славиться в тому краї своїми чудесами, як інший в Лоретто (Loreciе). Потім ці брехливі сикофанти привели цього одержимого до вівтаря найсвятішої Діви, де був цей чудотворний образ. Цей шалений мав на собі двоїстий одяг із сукна, спеціально зроблений так, щоб у розпор між тканинами міг покласти те, що хотів; туди ж йому, поміж верхнім одягом та сорочкою, наклали камінчиків біля тіла. Коли ж його привели до вівтаря, він вирвався з їхніх рук як шалений, припав до вівтаря, на котрому було повно пожертвуваних грошей, і став хапати гроші і класти їх собі у розпор. Чернець-священик, який тоді відправляв святу месу, зі страху втік, але інші ченці, опам'ятавшись, схопили злодія, обірвали на ньому пас, думаючи, що він поклав гроші за пазуху, але звідти тільки камінчики посипались. Гроші ж у розпорі за підкладкою одягу залишилися. Вражені ченці, думаючи, що гроші перетворилися на каміння через диявольську справу, стали заклинати каміння й читати над ним молитви, співати псалми, щоб воно знову перетворилося на гроші. Але це зовсім не допомогло цим камінчикам. Тоді розгніваний монах свої книги, що звуться агенди, по яких читав молитви, кинув на землю, кажучи: «Ми ще не бачили такого диявола, йдіть туди з ним до всіх чортів». Ці пройдисвіти, вчинивши таке лотровство, пішли з цими грошима просто до Сілезії, // (с. 124) дурячи простих людей своїм махлюванням. Вони прийшли в одне село до якоїсь шляхтянки і сказали їй:

Особлива безчесність і злочинні фокуси

Заклинання каміння

Друге шкідливе лотровство

«Жінко! До тебе зайшов Христос зі своїми апостолами. Офіруй себе йому і твоя душа буде врятована». Вона відповіла, що чоловіка немає вдома, а без його волі не може цього вчинити, навіть якби й хотіла. Вони спитали: «Ти маєш якесь полотно або льон для посвячення?» Жінка подала їм штуку полотна. Вони сказали: «Це ми візьмемо з собою, а Христос тебе благословив, щоб ти швидко пряла. Покажи інше полотно, якщо маєш, а ми його посвятимо». Вона показала його їм і хотіла забрати. Вони, постерігши це, повернули їй полотно, але непомітно засунули всередину полотна тліючу жарину. Жінка, нічого не підозрюючи, поклала це полотно до скриньки, а від нього скринька загорілася, а від неї зайнявся і згорів весь будинок. Чоловік, приїхавши, побачив спалений дім і запитав про причину пожежі. Дружина відповіла, що погано частувала у себе в домі Христа з апостолами, через це він помстився на їхньому домі. Розгніваний чоловік сказав: «О Боже! Це був якийсь пройдисвіт, а не Христос!» – і тут же кинувся з іншими слідом за злочинцями і наздогнав їх в одному селі. Цей лжехристос, побачивши, що має дістати києм, сказав «Петру»: «Петре, вже надходить чаша моя, яку маю випити». Йому «Петро» відповів: «Господи! Бачу, що і я не втечу». «Христос» сказав: «Петре, я не уникну мук, тому мушу вікном звідси тікати». А «Петро» йому відповів: «І я, пане, доки живу, не покину тебе, і, де ти будеш, я за тобою скрізь піду». Так «Христос» з «Петром» втекли через вікно, а інші тікали хто куди. Їх наздогнали селяни і киями замість кропила били, викурюючи із села, і примовляли: «Пророки! Пророкніть нам: у якому лісі ці киї виросли?» А ті, нічого не відповідаючи, якнайшвидше тікали з цього села і після цієї покути виправили свій спосіб життя. Вони повторювали такі слова: «Важко нам муку Господню та апостольські випробування перенести своїм тілом, воліємо ходити у своїй шкірі і просто жити на світі без фокусів та вигадок фіглярських. Тяжко ми заплатили за перше шарлатанство, а це щоб ми вдруге не наважилися пророкувати»; і так вони жили в спокої.

Слова Св. Письма звернені на двірських

Лжехриста з апостолами селяни побили киями

СИГІЗМУНД АВГУСТ

Сигізмунд Август, сильний король, взяв під свій захист
Позосталі після батька Князівство і Корону.
Цей злучив сильну Литву з Польщею вічним зв'язком,
Щоб вони жили як брати у цій спільній державі; // (с. 125)
Примножили в усьому свою Річ Посполиту,
Скарбами, мужністю і всіляким провіантом багату.
О, як чудово братам бути у згоді,
Вони у своїх державах ніколи не дадуть місця шкоді.
А якщо хто хоче довідатися про інші його справи,

То у працях істориків легко про це прочитати.
Цей король дався взнаки німцям, московитам і поганим,
А своєю смертю він приніс великий смуток всім станам.

Року Господнього 1548

Сигізмунд Август

Поховавши досить пристойно й урочисто Сигізмунда Першого, свого батька, великий князь литовський Сигізмунд Август, його син, вступив на польський престол і панував з великою силою, потугою та мудрістю.

Перша дружина Сигізмунда Августа

Ще задовго перед цим, тобто року 1543, він // (с. 126) пошлюбив Ельжбету, дочку Фердинанда, римського [імператора], угорського та чеського короля, яку урочисто привезли до Кракова. Але вона, будучи молодою, померла у 1545 році, не залишивши нащадків.

Друга дружина

Костьол св. Барбари у Вільні

Потім він одружився з литовкою Барбарою з дому князів Радзивіллів, але й ця, недовго поживши з королем, померла, не залишивши нащадків. Її тіло король привіз із Кракова аж до Вільна, головного міста Великого князівства Литовського, й урочисто поховав у костьолі св. Станіслава на Віленському замку, заснував величезним коштом костьол св. Барбари під високим Віленським замком.

Третя дружина

Після цієї смерті король повернувся до відновлення давньої приязні та спорідненості з Фердинандом і пошлюбив його другу дочку Катерину, сестру Ельжбети, удову по мантуанському князю Франциску. Весільний бенкет відбувся у Кракові 31 липня року Божого 1553. Але король, побачивши, що вона неплідна, погордив нею і з пошаною відіслав її до Німеччини, до Максиміліана, брата імператора.

Король Август розпочинає війну проти інфляндських хрестоносців

Року Божого 1557 вибухнула справедлива війна проти Вільгельма Фюрстенберга, інфляндського магістра. Король Август, зібравши проти нього сто тисяч пішого й кінного війська з Польщі, Русі та Литви, сам повів на Інфляндію. Але прусський магістр, бачачи, що важко пливти проти течії, попросив з великою покірністю перемир'я та миру, віддаючи самого себе і всю Інфляндську державу під королівську опіку; детальніше про це йдеться в описі Інфляндії.

Війна з московським князем

Потім року 1558 великий князь московський під приводом порушення якогось дідичного права і належної данини приступив під Дерпт з великим військом, взяв місто та єпископський замок, потім оволодів і багатьма іншими містами. У зв'язку з цим польський король та великий князь литовський Сигізмунд Август, охороняючи своїх підданих, змилувавшись над ними, взяв під свою опіку інфляндських васалів та сиріт, розпочав потужну війну з великим князем московським. Ця війна довго тривала з перемінним успіхом як у Інфляндії, так і в Русі. Потім, після укладення взаємного перемир'я, ця війна стихла.

Московський князь взяв Полоцьк

Року 1562, дня 23 лютого, великий князь московський Іван, син Василя, маючи триста тисяч збройного пішого війська, підступив під Полоцьк і потім з великою потугою взяв його, захопив у цьому замку чималі скарби, також 50 000 полонених і вивіз їх до Москви. Він же наказав потопити у славній річці Двіні всіх євреїв, котрі не хотіли вихреститися; тільки поляків, котрі служили за жовнірські гроші, наказав вільно пустити.

Потім року 1564 великий князь московський, // (**с. 127**) затримавши у Москві литовських послів довше ніж треба, послав їх якнайшвидше до Литви і сам за ними послав до Литви військо. Воно було розділене на дві частини: одна йшла від Смоленська, і на її чолі стояв Серебряний, а друга – від Полоцька, і нею гетьманував Шуйський, котрий став табором на Чашницьких полях над рікою Улою. Тим часом віленський воєвода і великий гетьман Великого князівства Литовського Миколай Радзивілл і польний гетьман Юрій Ходкевич, довідавшись від шпигунів про сили Шуйського, якомога швидше вдарили своїм малим військом на московитів, які були необережними і не могли швидко прийти до

Московитів розбито

справи. Наші ж, не даючи їм перепочити, безнастанно били, сікли, кололи всіх, кого тільки могли досягти. Московити, бачачи, що вже важко добитись успіху, кинулися тікати кіньми в гори, поля і ліси, куди тільки можна було; там частина з них під час втечі була вбита селянами з сіл, а друга частина втопилася в річці. У той час там загинуло тридцять тисяч московитів. Там же простий селянин вбив сокирою Петра Шуйського, найвищого гетьмана і начальника московського війська, коли той тікав, будучи пораненим у битві. Дуже жалкувало литовське рицарство, що Шуйський не був схоплений живцем, взяло з собою до Вільна його тіло і з пошаною поховали у тій руській церкві, де ховають тіла їхніх князів. Інше ж військо, котре йшло зі своїм гетьманом Серебряним від Смоленська до Орші, почу-

Шуйського вбито

Серебряний утік

ло про тяжку й нещасливу поразку своїх і стривожилося. Вони кинули в таборі всі воєнні знаряддя, тобто гармати й іншу найважливішу вогнепальну зброю, галопом помчали назад до Московії, врятувавши своє життя цією ганебною втечею.

Цього ж року в день св. Малгожати вельможний Станіслав Пац, стольник короля його мості Великого князівства Литовського, котрий був тоді вітебським воєводою, зібрав військо з Вітебського воєводства, яке там тільки можна було зібрати, приєднав до нього свій двір, двох ротмістрів та інші полки, згромаджені нашвидкуруч, і поставив над ними вождями вітебського хорунжого Ісидора і вітебського обозного Яна Снєпорода. Ці двоє були легкоозброєними, вони взяли з собою ще дві тисячі війська і пішли проти свого ворога московита, котрий тоді силою в тринадцять тисяч вояків штурмував замок Єзерище. Там вони так мужньо зіткнулися з ним, що прорвали московське військо й захопили ворожі гармати; погналися за іншими ворогами, що тікали, і всіх тих, кого могли наздогнати, вирубали дощенту. Там було знайдено вісім тисяч ворожих трупів, а інші московити втекли, за винятком тих, котрі потрапили в полон до наших. А наші захопили всі воєнні знаряддя // (с. 128) і всю ворожу зброю, в тому числі й одну велику потужну гармату, покинуту в таборі; також взяли порох, рушниці, стріли, чимало прапорів й багато інших речей як здобич. Самі ж з милості милостивого Бога цілі й здорові, за винятком кількох, котрі загинули в сутичках, повернулись до Вітебська. Сам Товкмак (Towkmak), гетьман і начальник московського війська, ледве втік до густого лісу. Однак потім, зміцнившись, він взяв великому князеві московському цей замок Єзерище потужною силою та постійними штурмами.

Московитів розбито

Потім протягом кількох років вони мужньо билися між собою, чинили великі та малі бої, брали й втрачали замки. Також князь Сангушко Коширський, польний гетьман Великого князівства Литовського, надщербив московські сили, часто громлячи їхню велику потугу своїм малим військом; не раз пробував взяти московські замки Суссу (Susse) й Улу, але вони тоді ще були тяжкі до здобуття.

Року від Різдва Сина Божого 1562

Як лжегосподар сів на престолі Молдавського господарства

Господар помер у Римі

Хитра порада

Справжній господар (despot) був прогнаний молдаванами з молдавського престолу; опинившись у вигнанні, він поїхав до Риму. Молдавани ж посадили на його місце Олександра як свого господаря. Колишній же господар, будучи у Римі, захворів і там помер. Серед його слуг був один вчений грек, котрий по смерті свого пана скликав інших слуг, своїх товаришів, і сказав їм: «Панове товариші, мої милі брати! Ви знаєте, що наш пан помер, і нема тут жодної особи, яка б успадкувала по його смерті уряд і маєтність, яка належить на такий уряд. Тому якщо ви мене послухаєте, тоді буде добре і мені, і вам. Учиніть же так: ідіть до уряду і скажіть, що ваш пан помер;

нарікайте на мене, кажучи, що я є племінник по сестрі господаря-небіжчика, який хоче взяти всі маєтності небіжчика, свого стрия, і не хоче вам платити за вашу вірну службу, яку ви несли небіжчику, його стрию. Тоді уряд накаже покликати мене і накаже вам заплатити, а я обіцяю вам розділити між вами все, що належало небіжчикові. Я ж нічого не жадаю, тільки листів та привілеїв, котрі мав небіжчик, а також дайте мені грошей тільки для того, щоб я міг кудись поїхати і знайти собі іншого пана; вам же ці листи непотрібні й ні до чого не придадуться». Його товариство, почувши це, дуже радо на це погодилось і сказало: // (с. 129) «Ми тебе з уряду не тільки визнаємо племінником, але й де треба скажемо про це». Він же, знаючи добре, що справжній племінник небіжчика був убитий на війні, видав себе за нього; розділивши цю маєтність небіжчика між товариством, взяв собі частину грошей, а потім поїхав до Відня на імператорський двір, просячи імператора, щоб той поміг йому сісти на Молдавському господарстві. Причому він вдавав з себе дійсного племінника небіжчика, котрому, власне, мало б належати господарство. Потім він приїхав до Польщі до короля його мості Сигізмунда Августа, також просячи допомоги, щоб сісти на престол. Він потоваришував тоді із сєрадзьким воєводою паном Альбрехтом Лаським. Порадившись із ним, цей господар мав спочатку їхати до Молдавії і таємно домовитися з молдаванами, щоб цим легше приступитись до престолу. Так він і вчинив: їхав до дружини Олександра, котра була рідною сестрою господареві-небіжчику, і назвався племінником небіжчику. Вона, повіривши йому, вдячно його прийняла. Її чоловік Олександр теж милостиво поставився до нього. Тим часом пан Ласький збирав військо. Цей господар змовився з молдаванами і дістав від них обіцянку та надію, що вони йому допоможуть сісти на престол. Однак його інтриги дійшли до вух Олександра, котрий наказав його таємно отруїти. Цей господар, зрозумівши, що його отруєно, негайно вжив ліки, і отрута йому не зашкодила. Тоді він тут же втік до Польщі, до пана Ласького, котрий зібрав уже чимало жовнірів, підписався кров'ю бути з Лаським у братерстві. А його мость пан Ласький обіцяв йому допомогти й посадити його на престолі. Тоді його мость пан воєвода зібрав з кількох десятків сіл до чотирьох тисяч війська і виступив з ним на Молдавську землю. Олександр же, будучи тоді володарем, зібрав військо з близько чотирнадцяти тисяч молдаван та угорців і прийшов з ним на кордон, чекаючи на цього господаря і пана Ласького. Знаючи, що Олександр мав напоготові велике військо, через яке важко було б напасти на Молдавську землю, вони повернулись до Острога, а військо розпустили на квартири, але наказали йому, щоб воно було напоготові для виступу на перший поклик. Тижнем потому його мость пан Ласький змовився з господарем і сказав перед слугами, що пан господар хворіє, але до покоїв нікого не пустив. Щодня він казав, що господареві все гірше. Не минуло й двох тижнів, як його мость пан Ласький вийшов з покоїв, будучи дуже засмученим, і сказав, що пан господар помер. Він

Таємна рада

Ласький виступив на Молдавію

Хитра вигадка

вчинив жалобу, наказав робити й засмолити труну, влаштувати похорон і покласти на могилу великий камінь. При цьому він був дуже // (с. 130) сумний, скрізь розповідаючи про смерть господаря. Тоді до Олександра дійшла ця новина, що господар помер, що бачили його похорон. Почувши це, він дав великий подарунок тому, хто приніс цю новину, і тут же від великої радості наказав розпустити військо. Почувши, що Олександр наказав розпустити військо, пан Ласький наказав господареві воскреснути і тут же з цим військом і воскреслим небіжчиком іти на Молдавію. Коли вони були вже близько, прийшла новина до Олександра, що господар йде з військом. Як тільки він почув про це, то тому, котрий приніс цю новину, а також іншим, наказав відрубати голови, кажучи: «Зрадники мої! Не знаю, навіщо ви мені приносите такі новини, адже ж господар давно помер і похований, а ви тут прийшли мене лякати». Однак один поперед другого мчали до Олександра [гінці] з певними новинами, що господар з паном Лаським вже неподалік кордонів. Тільки тоді він повірив, якнайшвидше зібрав дванадцять тисяч війська і рушив на кордон, поставив гармати напроти мосту, сподіваючись оборонити міст гарматами. Але піхота пана Ласького вдарила на гармати, захопила їх і спрямувала проти Олександра, котрий мусив тікати до Туреччини. А пан Ласький рушив просто до Сучави й посадив цього господаря на престол, залишивши при ньому для варти своїх жовнірів, 500 італійців і французів. Сам же Ласький поїхав назад до Польщі, уклавши угоду з господарем щодо компенсації своїх видатків. Потім молдавани, задумавши зрадити цього свого нового господаря, намовили його, щоб він це вірне йому військо послав на угорський кордон проти семигородського воєводи Януша Вайди, угорського королевича; він дав себе намовити і послав на кордон своїх італійців та французів, які, нічого поганого там не сподіваючись, були безпечними, не підозрюючи про зраду. Тим часом молдавани, вибравши слушний час, напали на них, сплячих, і всіх наголову розбили. Потім вони покинули господаря у Сучавському замку, а він не був вдячний добродійству його мості пана Ласького, котрий заради нього втратив значну суму грошей, не виконав обіцянки, що дав її перед тим, як його посадили на престолі. Пан Ласький розгнівався за це на нього і задумав його скинути з престолу як невдячного. Він об'єднався з князем Дмитром Вишневецьким, мужем чистим, славним і мужнім, і хотів його посадити на престолі, а господаря вигнати. Під час перебування на Пйотрковському сеймі вони домовились між собою про певні речі і стали збирати військо. Його мость пан Ласький зібрав до чотирьох тисяч війська, а князь Вишневецький ще чотири тисячі, і вони рушили на Молдавію, // (с. 131) маючи там об'єднати обидва війська. Але князь Вишневецький першим досягнув кордону і там мав чекати пана Ласького, як вони були ухвалили між собою. У цей час молдавани послали послів до князя Вишневецького із запитанням, навіщо він чекає пана Ласького, бо всі молдавани хочуть бачити на престолі тільки його самого, а не

Господар воскрес

Молдавський господар тікає до Туреччини

Зрада молдаван

Господаря обложено

Князь Дмитро Вишневецький іде на Молдавію

пана Ласького: «Адже ж ти є князь Вишневецький, здавна славний ри-
Господар посилає до князя Вишневецького
цар. Якщо ти чекаєш на пана Ласького, то це буде не твоя тільки сла-
ва, а наполовину з паном Лаським, бо він тебе впроваджує на престол».
На жаль, він дав себе умовити і рушив до них, не чекаючи війська пана
Ласького, а пан Ласький рушив за ним зі своїм військом, але молдава-
ни вже не чекали пана Ласького. Тоді господар, будучи обложеним мол-
даванами, розпочав переговори з князем Вишневецьким, жадаючи,
щоб він залишив своїх жовнірів при ньому. Він обіцяв їм заплатити й
Пясецький, поручник князя Вишневецького
повернути до Польщі з миром, також давати як щорічну данину певну
суму грошей, кілька тисяч волів і кількасот коней князеві Вишневець-
кому. Але пан Пясецький, котрий був поручником при боці князя Виш-
невецького, сам по своїй волі тиснув на князя Вишневецького, щоб той
не укладав жодного порозуміння з господарем, бо молдавани самі до-
бровільно та одностайно приймають його на престол. Князь Вишне-
вецький дав себе у цьому переконати. Тим часом молдавани, приготував-
шись до зради, сказали, щоб завтра він був готовий вийти в поле, де на
нього чекатимуть всі панове і прийматимуть як свого господаря. Самі ж
вони розділили своє військо на дві частини і одну з них поставили за
мостом, а другу – по цей бік мосту, щоб напасти, коли там мав би їхати
князь Вишневецький. На нещастя для небіжчика, князя Вишневець-
кого, це було восени. Коли князь Вишневецький ішов з військом, зран-
Князя Вишневецького схоплено
ку стояв сильний туман. Як тільки князь Вишневецький перейшов міст,
молдавани вдарили на нього з обох боків і тут же розгромили військо.
Він сам втік і сховався в копиці сіна. Потім сюди приїхав селянин по
сіно і знайшов його. Князь сказав селянинові: «Брате! Рятуй мене те-
пер, а я обіцяю, що дістанеш нагороду». Селянин сказав йому: «Сідай
на воза, я повезу тебе до мого дому», прикрив сіном, але повіз його не
до свого дому, а до Томші та Мочока, котрі були командувачами мол-
давського війська. Ці дуже зраділи такому в'язневі і тут же послали його
до турецького султана разом з подолянином Яном Пясецьким, а султан
за цей подарунок дав їм велику нагороду і наказав обох в'язнів скину-
Князь Вишневецький на гаку
ти з вежі на гаки над морською затокою в Галаті (ku Galacyey). Тоді Вишневецький висів живим до трьох днів, аж його турки забили з лука, коли він проклинав їхнього // (с. 132) Магомета; за це султан покарав їх, хоч був би радий і далі бачити їхню муку. Пясецький же легше сконав, бо, падаючи, він зачепився за гак стегном, через що повиснув головою вниз і так залився кров'ю. Однак пан Ласький йшов далі в Молдавську землю зі своїм військом, бо господар писав у присутності одного шпигуна дуже жалісливого листа до його мості пана Ласького, просячи милосердя, щоб він зволив змилуватися над ним; визнавав, що згрішив щодо нього, обіцяючи під присягою, що коли його Господь Бог визволить, винагородити всі його шкоди. Його мость, маючи цього листа, скликав до себе всіх ротмістрів і наказав уголос прочитати їм його, просячи про пораду: як краще вчинити, рятувати його чи ні. Ротмістри ухвалили, що краще буде рятувати його й визволити з в'язниці, кажу-

Пан Ласький веде переговори

Ласький іде на Молдавію

чи: «Якщо господар загине, то всі видатки, котрі ваша мость вчинив, пропадуть. Якщо ж він буде живий і звільнений з ув'язнення й нинішньої облоги, то ваша мость може мати надію на компенсацію». Це й ухвалили, тобто вирішили рятувати його. Рушили з військом до самого берегу ріки Серет, неподалік від Сучави, не знаючи, що сталося кілька днів тому. Угорці ж, котрі були у Сучавському замку при господарі, а їх було кількасот, вели переговори з іншими угорцями, що були з молдаванами у полі, а тим своїм, які перебували у замку, господар заборонив вести будь-які розмови між собою. Вони ж на це не звертали уваги і постійно вели між собою переговори про зраду, а господареві було важко це заборонити, бо він не мав при собі нікого з вірних та зичливих, за винятком італійців та німців. Але останніх було набагато менше, ніж угорців, котрі, будучи зрадниками, врешті ухвалили зрадливо видати господаря Томші та Мочокові. Господар зрозумів, що має загинути. Знаючи про вірність та зичливість до себе італійців та німців, котрі були при ньому, та не маючи чим винагородити їх за вірну службу, зламав свою корону, котру замовив зробити, і, дякуючи їм за їхню вірну службу, розділив її між ними. Молдавани довідались, що господар роздав свою корону німцям та італійцям, схопили всіх цих німців та італійців і ув'язнили, прагнучи їх стратити. Тоді ці бідолахи, боячись смерті, повернули це все, що роздав їм господар, і тільки тоді їх випустили. Але угорці, забувши про Божу помсту й справедливість, яка на них чекала, схопили й видали господаря цим зрадникам, його вищезгаданим ворогам, Томші та Мочокові, які наказали вивести його на міст і стратити. Потім вони до пана Ласького, котрий був на березі ріки Серет з чотирма тисячами війська (молдавське ж військо стояло на іншому боці ріки // (с. 133) і разом з угорцями становило близько 5000), відправили голим і босим одного німця, найвірнішого дворянина господаря, обрізавши йому ніс та вуха. Він, закривавлений, вкритий тільки одним простирадлом, мав переказати, щоб Ласький, якщо хоче бути здоровим, повернувся до Польщі. Якщо ж він не повернеться, то йому буде те, що й цьому німцю. Німець, прийшовши до війська пана Ласького, сказав про те, що сталося, що угорці зрадили господаря і видали його до рук Томші і Мочока і вже третій день як його стратили на мосту. Почувши цю погану новину і впізнавши цього німця, його мость пан Ласький зрозумів, що все це правда, і через це дуже засмутився. Скликавши всіх ротмістрів, він розповів їм про цю справу і радився з ними про те, як бути. Вони вирішили так: оскільки господаря страчено і вже нема жодної надії на порятунок чи допомогу із замку, то важко придумати щось інше, а тільки треба вертатися додому. Потім радилися про те, якою дорогою вертатися назад, бо небагато війська мали із собою. Одні радили йти на Буковину, інші – на Снятин, але більшість була за шлях через Буковину з такої причини: «Якщо підемо на Снятин, то там молдавани обложили замок, а ми маючи спереду і ззаду ворогів, як же будемо безпечні від них у чужій землі?». Інші ж казали: «Як підемо на

Угорці-зрадники

Господар, щоб винагородити служивих, поламав і роздав їм корону

Господаря схоплено й страчено

Мудра рада

Буковину, то молдавани підрублять нам ліс, як і раніше, щоб ми в халепу не потрапили, цього треба остерігатись». Під час цієї ради знайшли такий вихід, щоб його мость пан гетьман якнайшвидше послав двісті рейтарів, добрих стрільців, щоб не дали селянам підрубувати ліс, і це вчинили. Коли наші підходили під ліс, то почули, що рейтари стріляли по селянах, котрі вже підрубали частину лісу. Ці рейтари забили до кількох десятків молдавських селян, а решта хлопства повтікала. За ними йшло молдавське військо, Томша з дванадцятьма тисячами доганяв їх, через що вони відступали з боєм. Молдавани на їхньому шляху руйнували мости і гналися за ними аж до Снятина, а як тільки польське військо пішло далі, молдавани запалили місто. Так пан гетьман з усім своїм військом вийшов живим з Молдавії і не втратив жодного у поході, навпаки, під час відступу з боєм польського рицарства загинуло чимало молдаван, котрі три дні й три ночі гналися за нашими, не даючи їм відпочинку. Потім ці зрадники, Томша й Мочок, довідавшись, що за цю зраду, яку вони вчинили над господарем, на них гнівається султан, забрали всі скарби з Сучави й втекли до Львова. Там король Сигізмунд Август наказав відрубати їм голови і забрав усі їхні скарби.

Рейтари не дають підрубувати ліс

Наші цілими відступили до Польщі

У цей же час молдавський господар Ілля, син господаря Петра, відрікся від віри Господа Христа і перейшов до Магомета. // (с. 134) Він поїхав до турецького султана в Константинополь і дістав якийсь уряд. А щоб довести свою гідність, він з'єднався з турками, взяв провідником Мормора і взяв Брацлав, убив найзначніших людей і дощенту спалив місто. Хоча місто було знову відбудоване, але внаслідок загибелі там великої кількості рицарських людей Корона зазнала значної шкоди. Татари з великою здобиччю відійшли, але знову повторили свій наскок і пішли далі в землі Корони. Цьому запобіг коронний підскарбій Спитек Йордан із Заклічина, бо тут же послав гроші краківському каштелянові, а той негайно зібрав жовнірів і став напоготові на кордоні. Потім король задля кращої організації оборони Великого князівства Литовського скликав сейм у Вільні в день св. Михаїла. На цей сейм приїхали посли з Корони, намовляючи короля, щоб він спонукав Литву до унії задля кращої її оборони від татар і кожного ворога. Однак тоді ніяким способом не дала себе намовити на це вперта Литва, лише дозволила королю взяти податок на оборону терміном на три роки: від волоки по п'ять грошів. Потім Господь Бог якось дуже швидко покарав Іллю, бо коли турецький султан Сулейман засумнівався у його вірності магометовій вірі, то так його стратив, що про нього не було й жодної звістки. У той час була велика дорожнеча і голод у Польщі та Литві, у Кракові корець жита коштував три злотих.

Брацлав спалено

Спитек Йордан

Сейм у Вільні

Голод у Польщі

У цей же час король позвав до суду за віру одного значного шляхтича з Польщі. Цей, будучи молодим чоловіком, разом з іншими своїми товаришами зустрівши Франциска Станкара, італійця, навчився від нього нової віри, забрав костьол у Пєнчові, побудований і наданий

його предком, кардиналом Збишком [Олесницьким], і вигнав з нього монахів. Олесницький з приятелями приїхав, але тоді помер краківський єпископ Самуель Мацейовський, і в суді засідав адміністратор єпископства Ян Пшеремський. Через те що позивана сторона, приїхавши громадою, не була підлегла владі єпископа, то Пшеремський з іншими єпископами передав цю справу королю. Анджей Зебжидовський, який був тоді куявським єпископом, склав велику скаргу, просячи короля, щоб той не дозволяв ґвалтувати сектами святої християнської віри, котру Польща давно прийняла; щоб він придивився до Німецької землі, котра, перебуваючи у єдності римської християнської віри, не знала жодної громадянської війни, а коли спаплюжила і відкинула її, то так змішалася, що вже там жоден селянин шляхтича, шляхтич князя, князь імператора не слухає. Бо Господь Бог так чинить, що королівська влада походить зі священическої, і там ніде світська влада не досягне свого, де духовна почне слабшати. Зебжидовський просив короля, щоб він у цьому питанні стояв непохитно, // (с. 135) вчасно запобігав злим початкам. На боці Зебжидовського став увесь сенат, коли вказував на те, як був пограбований костьол, як були вигнані священики, як навернений у нову віру став оборонцем чужих втікачів, дає приклад всім іншим людям до ламання права й непокори зверхникам. Коли він закінчив промову, то з протилежного боку виступив Миколай Рей з Нагловиць, польський природжений поет. Він, будучи дворянином, склав усю провину на монахів, які звідти пішли тому, що їм засмакувало світське життя. Коли йому було наказано закінчити промову, а радам вотувати, краківський каштелян Ян Тарновський виголосив гостру промову, закликаючи до того ж, що й Зебжидовський, вказавши на сувору заборону законами жодних з'їздів, за винятком тих, які здійснюються з наказу короля. А тут молоді люди з'їжджаються, змовляються, творять нові справи, відкидають старі добрі звичаї, не слухають своїх зверхників, своїх єпископів. «За це, королю, маєш карати, бо віра в короля, віра в Бога є фундаментом, а той, хто ламає віру в Господа Бога, не буде вірним королю. Цього перестерігав твій мудрий батько, дбаючи, щоб це далі не поширювалося». Такою ж була думка і воєводи Кмити, і всіх інших. Але Валентин Дембінський герба «Равич», який був тоді бецьким каштеляном, потім – коронним підскарбієм, потім – канцлером, потім – краківським каштеляном, пом'якшив гострі сентенції інших і просив, щоб король не поспішав з покаранням особи такого значного роду, яка скоїла це тільки через молоді літа. Король, будучи від природи милостивим, вчинив милостивий декрет і через краківського каштеляна Яна Тарновського наказав оголосити звинуваченій стороні, якої б суворої кари заслужив Олесницький, коли б король хотів дотримуватися права. Але король виявляє своє милосердя для того, щоб той більше не наважився порушувати закон, а Станкара геть віддалив від себе. Додано й те, що коли хто-небудь, чи чоловік, чи жінка, наважиться порушувати у цьому закон,

Олесницький позваний за віру

Ян Пшеремський

Анджей Зебжидовський, куявський єпископ

Поет Рей

Ян Тарновський

Валентин Дембінський

то король накаже такого карати старостам згідно зі статутом. Так і було вчинено звинуваченою стороною, було вигнано Станкара, який, не маючи уже місця в Польщі, виїхав до Крулевця, там натрапив на Осяндра (Osiandra), чоловіка з іншої секти, котрий був у фаворі князя. Не в змозі йому протидіяти, мусив і звідти тікати. Після Станкара ці початки не припинились, бо ксьондз Марцін Кровіцький, котрий був писарем прибутків краківського воєводи Кмити, взяв собі в Журовицях, селі Станіслава Ожеховського, за дружину Магдалену Побідзінську. Тікаючи з нею від краківського єпископа, він вдався на Пєнчов.

Найсвятіші дари вкрала дівка

У цей час трапилося й таке, що у Сохачуві одна дівка, вбога зем'янка Дорота Лазоцька, на Великдень // (с. 136) у домініканському монастирі, взявши до уст Тіло Господнє, хотіла його вкрасти, але її спостерегли: вона ж, завинувши в хустину Тіло Господнє, принесла євреям і їм продала за гроші. Коли це виявилося, то вона була страчена, а кількох євреїв спалили.

Гетьман Зебжидовський

Лешньовольський – командувач королівського війська

Року 1566 люблінський каштелян і коронний гетьман Флоріян Зебжидовський, командуючи коронним військом, якого тоді на кордоні було не більше десяти тисяч, захворів, поставив на своє місце чирського каштеляна Станіслава Лешньовольського з Обор герба «Пєжхала». Цей стояв тоді на московському кордоні з півтора тисячами вояків та понад десятком польових гарматок. // (с. 137) Він отримав достовірні відомості про московське військо, котрого було під московським замком Невлем сорок тисяч і яким командував Курбський (Krupski). Лешньовольський, підійшовши близько, наказав розпалити багато вогнищ і став на досить укріпленому місці, маючи з двох боків від себе воду. Він вишикував військо, поставив гармати і зав'язав битву з ворогом, яка тривала з ранку до вечора. Вже московити почали були перемагати, але врешті поле битви залишилося за нашими, і московити були розбиті. На полі битви лягли трупом п'ятнадцять тисяч московитів, крім тих, котрі втопилися, і тих, котрих було вбито під час погоні. Наших загинуло дуже мало, найзначнішими серед них були Олесницький та Чижовський. Так Господь Бог по своїй милості зволив дати неймовірну перемогу нашим у битві. Чому й самі московити не могли надивуватися, а коли другий московський гетьман звинуватив Курбського, вказуючи йому на те, що він марно програв цю битву, Курбський, будучи пораненим, показав йому на наших зі словами: «Вони ще тут є, йди подивись, може, тобі пощастить більше, ніж мені, а я вдруге вже не хочу пробувати, мені вони вже далися взнаки». Через це, боячись, щоб цей гетьман не звинуватив його перед великим князем, Курбський втік до наших, король потім дав йому Ковельський замок та інші маєтності. Не годиться мені промовчати й про те, що, крім Лешньовольського, там було ще кілька добрих ротмістрів, як-от: Станіслав Замойський, Павло Сецигньовський, Сенявський, Потоцький, Ян Зборовський, Олесницький, Бельдовський. Щоправда, як було згадано вище, Олесницький

Московитів розбито

Добрі ротмістри багато вчинили з Божою поміччю

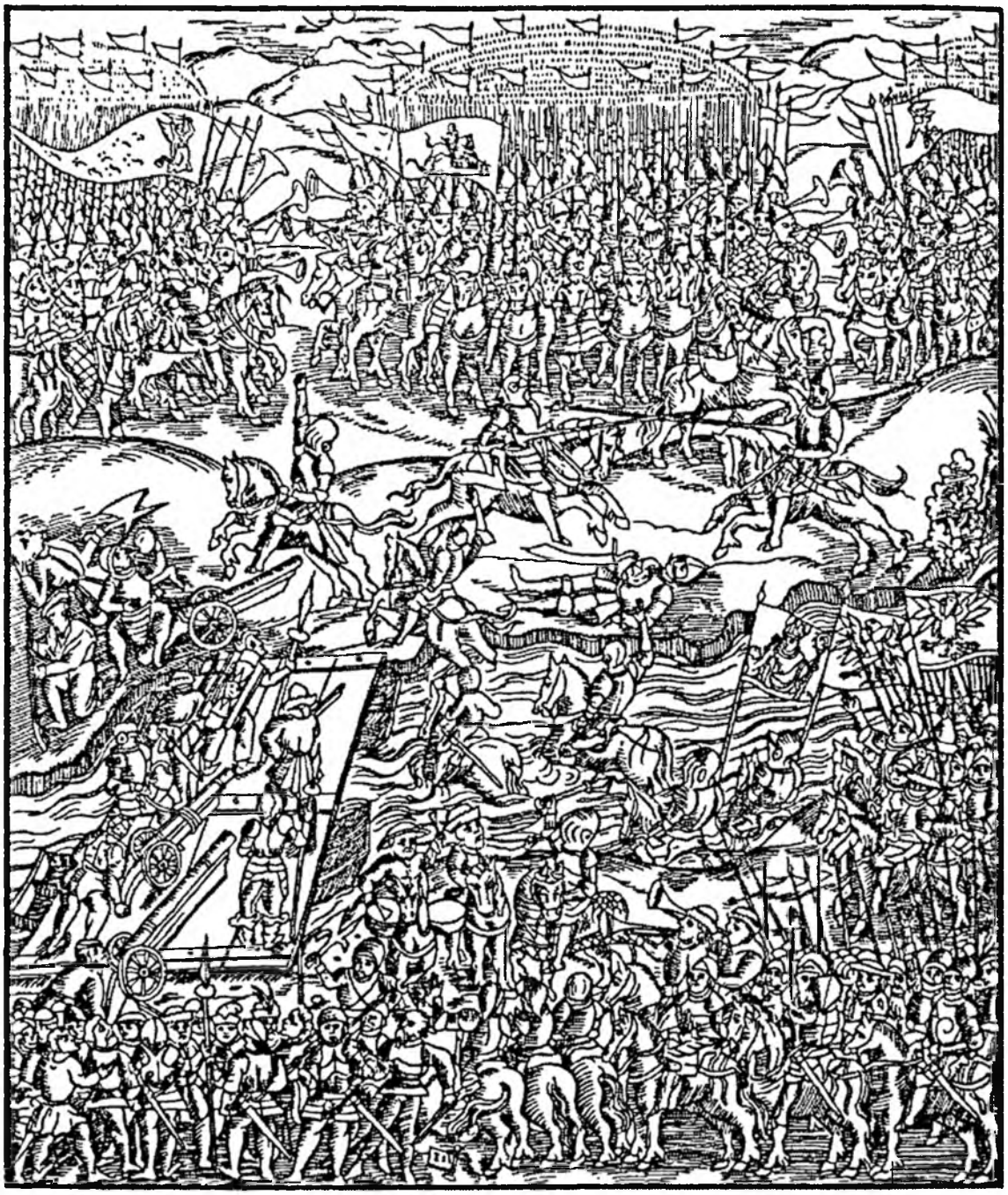

довів свою мужність і безсмертну вічну славу своєю загибеллю на полі битви. Він уже радіє з небесним рицарством в Сіонських полках, хвалить свого Бога Творця. А Богу хай буде подяка від кожного з нас за цю неймовірну звитягу над ворогом.

Станіслав Ціковський плюндрує Московію

Після Флоріяна Зебжидовського гетьманом став Станіслав Лешньовольський. А після нього – Станіслав Ціковський герба «Радван». Останній вдерся до Московії, прийшов під Смоленськ, спалив передмістя, розгромив чимало московитів, набрав полонених і рушив потім до Сіверської землі, де спалив чимало волостей, розбив багато війська і взяв у полон. Потім він пішов під московський замок Красногородок, вогнем і мечем завдав великої шкоди. У цей час до нього написав пан вітебський воєвода Станіслав Пац, просячи про допомогу і кажучи, що

сто тисяч московитів йде під Вітебськ з наміром його захопити і мають сто гармат. Тоді мене з п'ятьма сотнями вояків, над котрими я був капітаном, відправили на допомогу воєводі. Сам же (Ціковський) чимало здійснив рицарських справ у Московії і // (с. 138) дуже багато московитів, особливо воєвод, відсилав королеві його мості. Філон же Кмита спалив замок Почеп і зруйнував місто, де наші взяли добру здобич, захопивши турецькі каравани; також вони сплюндрували всі волості аж до Стародуба.

Філон Кмита плюндрує Московію

Невдовзі після цього Миколай Тальвош розбив шведське військо біля села Кіремше і громив його аж до Ревеля, привів королю до Вільна чотириста полонених із вогнепальною зброєю, прапорами й барабанами. У цій битві був з ним також Миколай Солецький, який першим зі своєю ротою вступив у бій: король дав йому за це кількадесят волок у Жмуді.

Тальвош розбив шведів

Солецький – муж гистий

Цього ж року татари в Поділлі й Русі попустошили багато сіл та містечок, також і молдавани в Покутті вчинили великі шкоди. Руський воєвода і гетьман Сенявський був обложений татарами у Меджибожі. Вони штурмували його великими силами, однак він оборонився від них, і вони врешті мусили відступити. Також і литовські козаки на чолі зі своїм вождем Бірулею (Birulą) ходили тоді до Московії і повернулися звідти з чималою здобиччю. Вони ж потім розгромили на Ситні (Sytnie) триста московитів, взяли кілька гарматок і сто гаківниць, значну кількість пороху з кулями. Наші взяли також у московського князя замочок Ізборськ (Zborsk), що стояв неподалік Печер, але московський князь знову ним оволодів і вояків, котрі там були, кинув до в'язниці. Серед інших він взяв у полон Петра Казимирського Біберштена, котрого (коли той йому поклявся повернутися) послав до короля для обміну полоненими. Він так і вчинив, дотримав свого слова і повернувся, як обіцяв, до московського князя.

Татари в Поділлі

Сенявського обложено

Козаки плюндрують Московію біля Ситна

Цього ж 1566 року, 20 червня, народився шведський королевич Сигізмунд, наш нинішній пан. А тоді його батько, фінляндський князь, сидів у в'язниці у свого брата Еріка. Сигізмунд був охрещений двадцять дев'ятого числа цього ж місяця у Грисфелендському замку.

Народився шведський королевич Сигізмунд

Цього ж часу Дембінський герба «Равич», будучи командувачем на Ромберку, докінчив розгром московитів під Гадзбем (Hadzbem), спалив у московського князя Ракобор і Аффелін. І потім він там же в Інфляндії зробив досить багато послуг Речі Посполитій. Дійсно, цей рід у Краківському воєводстві радою, мудрістю, мужністю, щастям, славою і щедрістю, за якими стоїть Боже благословення, дуже обдарований Господом Богом. Господи Боже, зволь її примножувати та поширювати по Своїй милості, як почав, аж до кінця світу.

Дембінський плюндрує Московію

Року 1567 князь Роман Сангушко, рід якого, як і Чорторийських, йде від Любарта Гедиміновича і має герб «Погоня», був тоді польним гетьманом Великого князівства Литовського. Діставши достовірну відомість // (с. 139) від шпигунів про московське військо, де було до-

Роман Сангушко громить московитів

сить і татар, виступив проти них з Чашник 20 липня. Він мав таке військо: 200 кінних Ходкевича, 200 – Костянтина Вишневецького, 200 – Єжі Зеновича, 400 – Януша Збаразького, 150 – Тишкевича. У самого князя Романа було 200 кінних. Піші ротмістри Русецький і Димітровський мали 400 піхоти, а козаків було 150. Цей князь, несподівано підступивши до ворогів у ніч з четверга на п'ятницю, спочатку розбив сотню кінної варти, а потім на світанку швидко вдарив на військо і, розкидавши загорожу (?), вдарив на них. Тоді він наголову розбив це московське й татарське військо, не давши їм роздивитися, захопив чимало полонених, після чого взяв і їхній табір, де наші взяли велику здобич внаслідок цієї битви. Гетьман Петро Серебряний був поранений і ледве втік, татарський гетьман Амурат був убитий, а князь Василь Палецький взятий у полон, але помер від ран. Наших же полягло тільки дванадцять, а поранених було тридцять. Московитів же з восьми тисяч мало хто втік.

Московити і татари розбиті

У цей час сєрадзький воєвода Альбрехт Ласький розгромив татар під Очаковим так, що татари тікали аж на море. Наші захопили там багато здобичі, але користі з цього їм не було, бо вони потім ледве втекли, оскільки їхні коні були втомлені, а татари, наганяючи з тилу, безперестанку атакували, насилу їх наші відбили, відстрілюючись.

Ласький під Очаковим

Цього ж року, 12 грудня, наша піхота, вийшовши з Вітебська, розбила під Веліжем значну кількість московитів, а інші, втікаючи зі страху, втопилися у Двіні. Два значних сина боярських – Олексій Симічов і Богдан Григорій (Bohdan Hrehory) разом з багатьма іншими боярчиками були взяті у полон і відіслані королю до Вільна.

Московитів розбито під Веліжем

Року 1568 король Сигізмунд Август, переписавши військо добірних вояків чисельністю понад сто тисяч з гарматами і всіляким риштунком, необхідним до війни, задумав власною персоною йти на Московію з великими силами і потужною перевагою. Прийшовши під Радошковіце, за 24 милі від Вільна, став табором і провів там два чи три тижні, бо почув, що під час його відсутності щось трапилось у Литві, тому повернувся сам до Гродна, а наймане військо кінних та піших жовнірів з великими потужними гарматами залишив. Гетьманом над ним він поставив жмудського старосту, вельможного пана Яна Ходкевича, мужа досвідченого в рицарських справах і добре заслуженого у війнах християнських імператорів, і послав його на здобування Ули, потужного замку в московських землях. І хоча наші досить мужньо й потужно штурмували замок, але безуспішно, тому мусили // (с. 140) відступити, бо велика сила московитів прибула з Полоцька на допомогу обложеним. Однак пізніше Роман Сангушко Коширський, несподівано вдаривши, взяв замок, пограбував та спалив. А це сталося на другий день після дня св. Марціна таким чином. Насамперед він відправив під замок козаків на човнах, а сам, ставши з військом з боку Полоцька й Туровлі, послав уночі на штурм піхотних ротмістрів Рачковського і Тарнавського, люди яких мали драбини, щоб видиратися по них на стіни. Козаки ж з Бірулею,

Король біля Радошковіца

Ула обложена

Улу взято

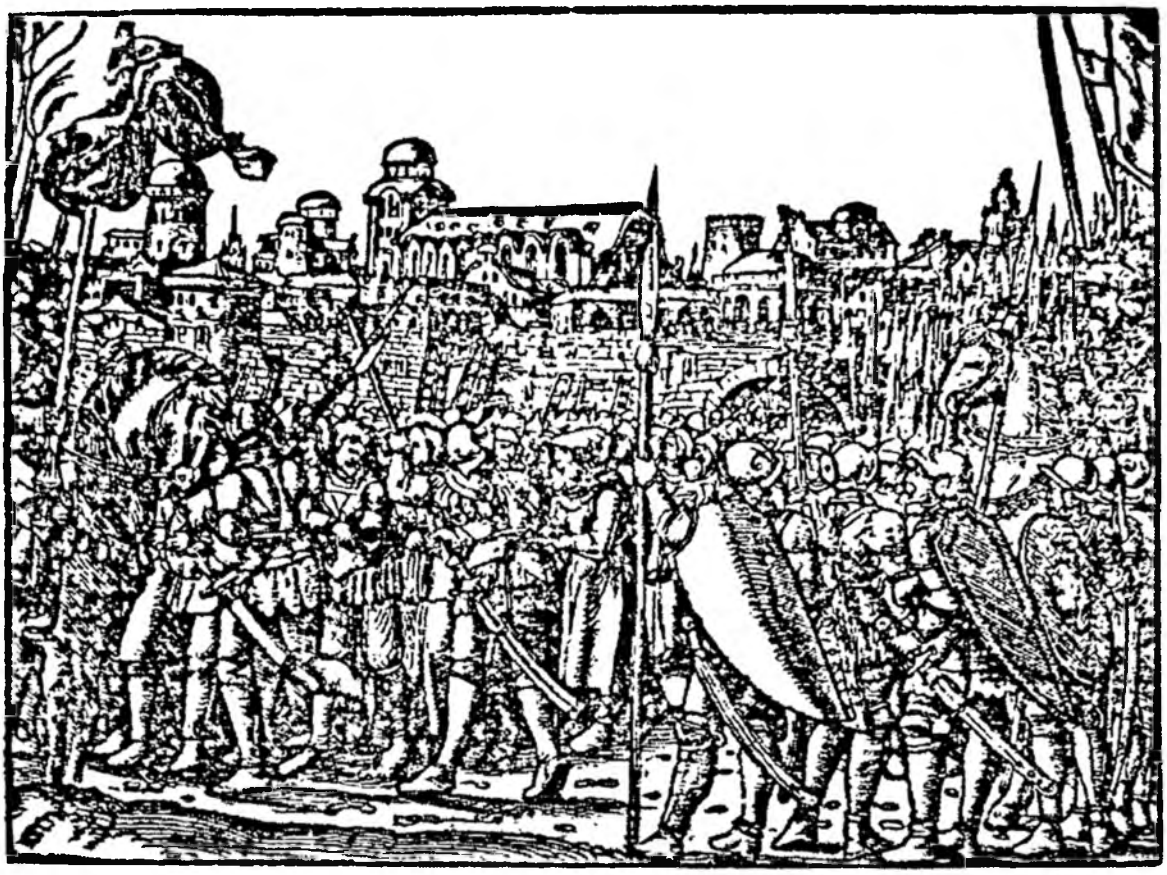

Миньком та Оскирком (Iskerka) захопили наземну частину, другі почали рубати брами й форти, а треті запалили замок, скориставшись тим, що московити на радощах від приходу новоприбулих стрільців перепилися. Коли ж потім вони почали рубатися з нашими в брамах запаленого замку, то ротмістр Миколай Сологуб тут же, не шукаючи броду, форсував Улу з усією своєю ротою і допоміг піхоті, котра по драбинах лізла на фортечні зубці й рубалася в брамах з московитами. Потім, коли вже замок палав, сам князь Роман послав свою роту і ротмістрів Войну, Тишкевича і князя Лукомського. Вони ж потужним ударом розгромили московитів, що вперто боронилися у вогні, і взяли замок. Там більша частина московитів полягла в бою, друга частина згоріла, а третя під час втечі втопилась у ріках Двіні та Улі, що течуть під містом Ула. Тоді мало московитів залишилося в живих. Наші взяли у полон двох воєвод Вельямінових і триста значних осіб, вісімсот стрільців з рушницями. Замок хоч і згорів, але його наші потім відбудували. У наших було кількох поранено // (с. 141), вони взяли велику здобич, у тому числі дорогі шати, велику кількість денег і різних перлів. Там захопили кілька гармат та іншу вогнепальну зброю, чимало знайшли пороху і ядер, але більша частина провіанту згоріла. У цій першій битві під Улою під час потужного штурму Миколай Венет з Лепля, славний піхотний ротмістр, мужньо виконуючи свої рицарські обов'язки, був поранений мушкетною кулею внаслідок пострілу із замку. Він, пролежавши тиждень у Вітебську, помер. Я там теж був зі своєю піхотою, боронив гармати від московитів, котрі посунули із замку просто на нас і звідусіль

Князь Роман Коширський взяв Улу

Ротмістр Венет убитий

нас оточили. Будучи у такій тяжкій ситуації й отримавши кілька ран, ледве з поміччю Божою вийшов з неї, відбиваючись.

Веліж спалено

Цього ж 1569 року, дня п'ятого січня, наша піхота вночі вийшла з Вітебська і, несподівано напавши, спалила московське місто Веліж, убила триста ворогів і взяла велику здобич.

Усвят пограбовано

Потім, дня 17 січня, та ж наша піхота з Вітебська, зламавши паркани під московським замком Усвят, запалила місто. Вбивши багато московитів, вона взяла чималу здобич: шат, денег і різної вогнепальної зброї, ледве не захопила самого замку, але, побачивши підкріплення московитам, наші відступили.

Низовий козак з десятьма козаками розбив 100 московитів

На другий день, 18 січня, низовий козак Біруля із десятком свого товариства, шукаючи здобичі (цих козаків італійці звуть корсарами, німці – фрайбітерами, а русь та поляки – козаками), невідомо звідки вдарили на московський полк, під прапором якого була сотня вояків. Цей десяток козаків гнав московитів аж до самої Білої, рубаючи, б'ючи, хапаючи і в'яжучи. Біруля взяв велику здобич і прибув до Вітебська з полоненими; живучи там з нами, він часто робив вилазки проти московського війська.

Наші запалили Веліж і вбили їхнього ротмістра

Цього ж року, місяця січня 28 дня, наша піхота вийшла з Вітебська і Суража разом з кінним рицарством вітебського воєводи, вельможного пана Паца, і попалила довкола Веліжа. Із цього замку ротмістр зі своїми дворянами здійснив вилазку проти наших, піднявши сильний крик. Наші його вбили, а його військо розгромили. Тоді загинуло до тридцяти найважливіших дворян, триста піхотинців, котрі прийшли на допомогу цим же веліжцям; інші ж як мухи розсіялись по різних місцях. Тоді захопили до 80 полонених, серед яких було два найголовніших: Іван Головін і Михаїл, підчаший самого великого князя, всіх їх привели до Вітебська.

Взято у полон Головіна і підчашого московського князя

Цього ж року, дня 27 травня, в день Вознесіння нашого Господа, наші прийшли з Московії з великою здобиччю та награбованим, привели // (с. 142) ротмістра з дружиною, сім синів боярських з багатьма іншими полоненими шляхтичами.

Усвят спалено

Цього ж року, 29 серпня, наші вітебські жовніри спалили місто під Усвятським замком і, обтяжені здобиччю та полоненими, повернулися до міста. А таких вилазок без числа наша вітебська піхота постійно, вдень і вночі, чинила з великою шкодою для ворога, а з користю для наших, бо вони завжди приносили чималу здобич. Не згадую про інші близькі країни та сусідні провінції й околиці, а тільки те, що діялося у цьому замку, де я сам був капітаном.

Московити з ногайськими татарами оточили Вітебськ

Вищезгаданого року 1568, 29 вересня, в день св. архістратига Михаїла, в ніч з четверга на п'ятницю, шість тисяч московитів з ордою ногайських татар прийшло під Вітебськ, а ними командували три найголовніших воєводи – Шереметєв, Василій Бутурлін і Григорій Сабуров (Szoborow). Вони провели під замком два дні, запалили місто з двох боків, а бачачи, що не можуть нічим йому зашкодити, відійшли на третій день.

Потім польський король і великий князь московський через легатів та генеральних послів уклали між собою перемир'я терміном на три роки.

Люблінський сейм 1569 року

Року 1569 був вальний сейм в Любліні, на який приїхав кардинал Гозій і папський легат Вінцентій Портікус, посли від імператора Максиміліана і від шведського короля Юхана, королівського швагра, повідомляючи, як його (Юхана) після тривалого ув'язнення братом Еріком Господь Бог зволив посадити на шведському престолі. Були також посли від поморських князів і від турецького султана, також московський гонець. Також легницький князь приїхав потім і віддав королю як данину двох молодих левів.

Унія укладена

Волинь, Підляшшя і Київ приєднані до Корони

На цьому сеймі завершилася капітальна унія, або з'єднання Великого князівства Литовського з Короною Польською. При цьому було особливо застережено Литовському князівству, щоб Волинь, Підляшшя і Київське воєводство були навічно приєднані до Корони. Досить довго противилися цьому литовські панове, врешті погодились із цим. Там же князь Роман після взяття Ули московських полонених та гармати привів і віддав королю. У цей же час у Кракові було спалено єврея на підставі письмових доказів, бо він багато говорив проти християнської віри, блюзнірствуючи щодо Святих Дарів.

Сніг у травні

Цього ж року в день св. Віталія, у травні, випав великий сніг, який тривав три дні, а потім його знищила невідповідна пора року. // **(с. 143)**

Під цей час Петро Зборовський зі Зборова, посол Корони у Туреччині, приїхав звідти з вічним перемир'ям. Воно містило пункт, щоб обопільні кривди й шкоди не були згадувані, а щодо нових, то має бути вчинена справедливість.

Угорський королевич помирився з імператором

Цього ж року король Август помирив християнського імператора Максиміліана з угорським королевичем Яношем, своїм рідним племінником по сестрі, з котрим імператор через свого гетьмана Швенде воював тривалий час. Потім, будучи примирені, вони до такої любові прийшли, що імператор видав за королевича свою внучку, княгиню Клівенську.

Потурнак Штрас послом до короля

Цього ж року турецький султан Селім прислав до короля Ібрагіма Штраса герба «Одровонж», потурченого поляка, добиваючись, щоб король пропустив через свої землі до Московії тридцять тисяч турецького війська, бо йому був ворогом московський князь Іван. Цього король категорично не хотів йому дозволити і взагалі хотів боронитися від цього всією потугою, тому послав до султана свого дворянина Анджея Тарановського герба «Билина», котрий раніше тричі їздив з посольством до Данії і Швеції. Цей Тарановський, виїхавши з Любліна у вігілію свята Божого Тіла, цього ж року їхав через Молдавську землю, через Буковину на Сучаву та Лопушно, прибув до Кілії, де вже мешкають турки. З Кілії він їхав угору течії ріки Дунай до Ізмаїлу (Jazu), коли ловлять білугу, а цей Ізмаїл лежить за чотири дні їзди від Кілії; з Ізмаїлу до містечка Тулчи, з Тулчи – до Бабадагу (Baby), а з Бабадагу вирушили на возі до села Гороверди, а звідти – до містечка Галапаши. Біля цього містечка ще видно зруйновані вали та мури, колись греки боро-

Тарановський послом до турецького султана

Шлях Тарановського до Туреччини

нились за ними від наших військ; ці мур і вал тягнуться у довжину на тридцять миль. Звідти вони вирушили до містечка Пазарджика, а потім до Провадії, де на високій горі стоїть зруйнований грецький замок. З Провадії прибули до села Ценгей, а звідти перейшли через дуже високу гору, яку звуть Балкани, до іншого грецького села. Щоправда, цю гору можна об'їхати, але на це витратили б два дні. Ця гора дуже висока, і через неї важко проїхати возом. З цього ж села – до містечка Айтос, а там розходяться шляхи до Константинополя: один веде до Адріанополя, а другий навпростець, через діброви та ліси, до славного грецького міста Киркларелі (Kerklissa), де збудований такий міцний замок, що турецький султан Баязет стояв перед ним півтора року і не міг здобути. Врешті самі обложені через голод вийшли із замку, коли у них забракло провіанту, всі вдарили на турецьке військо, вбили багато турків і самі мужньо загинули. Потім турки, взявши цей замок, добре його укріпили, знищили у ньому всі церкви, котрих було // (с. 144) п'ятдесят, а в них перебувало самих ченців по вісімсот душ. Турки залишили тільки одну церкву, яка була збудована константинопольським імператором Константином з самого мармуру та алебастру. З Киркларелі йде шлях далі до містечка Пинархісар і до містечка Висше (Wyssze), де і нині стоїть мурований замок, зруйнований турками; біля нього були чотири мури, також вали або рови, а кожний мур у три сажні товщиною. З Висше (Wisse) він прибув до містечка Бітульце, куди турецький султан їздить на полювання і там по кілька тижнів живе у своєму дворі. При цьому містечку, що лежить за милю від Константинополя, султан має дуже дорогий сад, у котрому досить різних птахів та малих звірів. З Бітульце до Константинополя посол приїхав чотирнадцятого дня місяця липня, де як муж сміливого серця і сильного духу, хоч і малий на зріст, добивався від турецького султана, щоб той своє військо, котре за три дні перед цим виступило з Константинополя, скерував не на королівські землі, а деінде. Турецький султан, боячись цим образити короля, знайшов інший шлях для свого війська, тобто через азіатські пустелі до Астрахані. Тарановський жив у Константинополі протягом чотирьох тижнів, а їздячи на прогулянки туди-сюди, відпочивав. Насамперед він їздив до Галати дивитись на султанські гармати, котрих там було кілька тисяч, не рахуючи багатьох інших, котрі лежали на землі без возу та коліс, а їх щорічно постійно підвозили. Потім він морем дістався до замку Каразар, до темниць якого турки вкидають знатних християн. Напроти цього замку стоїть інший, котрий зветься Анатуль-каразар, а морська протока там дуже вузька, коли який-небудь корабель хоче пройти з Білого моря до Чорного, то ніяк не може проминути цих замків. Їдучи туди, Тарановський зайшов до султанських покоїв (Iustransow), дивно, коштовно і прекрасно збудованих, котрих є багато. Один гарно збудований з кипарисового дерева, чудесно прикрашений вирізьбленими коштовними квітами. Другий збудований з дорогоцінного алебастру та мармуру, в якому є гарна позолочена різьба. У третьому

Міцний замок Киркларелі у Греції

Коли турецький султан їздить на полювання

Тарановський у Константинополі

Турок звертає своє військо до Московії

В Галаті султанські гармати

Сад турецького султана

стіни збудовано з турецької глини, так зроблено, як турецькі дзбанки, котрі привозять до Польщі. Там є також один будинок, зроблений зі скла, підлога якого теж викладена з красивого скла. Біля кожного покою прекрасні фонтани, зроблені великим коштом, зілля, які чудесно пахнуть, різні плоди, як-от: лимони, помаранчі, фіги, гранати, також оливкові дерева та ін. В одному з покоїв, що стоїть понад анатолійським берегом, є досить різних звірів, і туди султан їздить заради розваг. Скрізь там // (с. 145) можна побачити надзвичайно красивих султанських коней, на яких їздить він сам і ті особи, що при ньому, і т. д.

Тарановський їхав з Константинополя за турецьким військом

Міст, який довго будували

Потім Тарановський, мавши 14 серпня заключну аудієнцію у султана, їхав іншим шляхом на містечка Кончик, Бегекчик, де стоїть міст, котрий будували щоденно протягом п'яти років десять тисяч душ. Потім він приїхав іншим шляхом до Адріанополя, і це сталося 19 числа цього ж місяця. Звідти він вирушив через Балканські гори до грецького села Цериги, потім галерою плив за течією – через Провадію, Пазарджик і Чернаводу до Бабадагу, Шахи та Кілії. Там же, за Кілією, приблизно за дві милі від неї, Дунай впадає у море. З Кілії посол вирушив до Білгорода, у Білгороді переправився через Дністер до Очакова, до котрого їхав степом цілих два дні. Неподалік від Очакова він переправився через озеро Березань. Коли б хто-небудь хотів об'їхати це озеро, тоді витратив би на це два дні їзди, однак можуть через озеро переплисти коні, бо воно вузьке, завширшки на один постріл з луку. До Очакова він приїхав другого вересня, і як тільки дістав провідника, то переправився цього ж дня через Дністер, який впадає у море через півмилі за Очаковим, а за два дні досягнув Перекопу, добре їдучи на возі. Перед цим же він їхав понад морем через велику траву, часом через піски. Він прибув до царевича Адиль-Гірея і застав його за велику милю від Перекопа, коли той пас верблюдів та інші стада і вчився стріляти з лука. Привітавши його від імені короля, він від'їхав на ніч до Перекопу разом з турецьким послом. Там він прожив два дні, скуповуючи собі провіант, котрого б вистачило на одинадцять днів. Виїхавши з Перекопу, він цього ж дня заночував у полі біля доброї води. На другий день був біля мурованих криниць, котрі звуть Каракі, тобто Чорні криниці, а від цих криниць до ріки Суда (Suda) він мав дві ночівлі. Потім два дні їхав без води, на третій день приїхав до дуже смердючої червивої води, що називалась Каршак, а звідти до ріки Агарлібет, тобто Дерев'яний потік, мав великий день їзди; від цього потоку до ріки Беїн, тобто Великий кал, звідти – до ріки Малий кал, далі – до ріки Міус (Musz); від ріки Міус до турецького замку Азов, що по-турецьки зветься Аталі, і на це пішло два дні їзди. Там, переправившись через ріку Танаїс, котру поляки звуть Дон, приїхав до Азова 16 вересня. Там він знову закупив провіанту на одинадцять днів і на другий день пополудні став біля смердючої води, де стояло поганське капище, на котрому татари звичайно приносили в жертву своїм богам первородне теля і т. д. 22 вересня він приїхав до ногайської орди і цього ж дня був там на уро-

Забава татарського царевича

Ногайські татари

чистому приймі, його частували кобилячим молоком, кінським та баранячим м'ясом, // (с. 146) але йому не дуже смакувала така честь, оскільки він боявся якоїсь зради, особливо вночі, бо ці татари і не бояться Бога, і не знають Його, честі й чеснот у них нема, немає у них жодного права, а хто дужчий, той і кращий, і т. д. Про це йтиметься нижче при описі татарських орд і т. д. Від'їхавши тоді від цих татар, він був у степу два дні без води, потім приїхав до одного озера і там у казанських татар купив провіант. Ці татари тікали з Московії до турецького і татарського війська, котре стояло під Астраханню, і турків під командуванням кафинського беглербея було там до тридцяти тисяч, а татар на чолі з перекопським царем Адиль-Гіреєм – до вісімдесяти тисяч. Адиль-Гірей мав із собою також чотирьох своїх синів. Всі вони їхали на війну проти московського князя, але були ганебно розбиті московитами. Через це вони мусили назад тікати з усім, а коли тікали, то не вчинили жодної шкоди, тільки спалили мале поселення перед замком. 27 вересня вони зустрілися на першому привалі з Тарановським і турецьким послом, котрий з ним їхав. Там же віддали листи від турецького султана до татарського хана і кафинського беглербея. Першого жовтня Тарановський був у самого хана і вчинив посольство від короля Сигізмунда Августа, приїхав з ханом до Перекопа 5 листопада. Там він прожив два дні, мав прощальну аудієнцію і поїхав до Очакова. Звідти він приїхав на третій день до Білгорода, де прожив чотири дні. 22 числа цього ж місяця він виїхав з Білгорода на Тягиню і на ліси через Молдавську землю. Потім він став на польському кордоні і приїхав до Кам'янця, а звідти до короля, до Варшави, вважай, у саму вігілію Різдва Божого, року 1569, все виконавши, як хотів. З ним приїхав Ахмед-чауш, котрий разом з ним їздив до Астрахані і привіз лист від турецького султана до короля. Цей же лист такого змісту:

Татари й турки розбиті московитами

Тарановський в татарському війську

Тарановський у Перекопі

Тарановський в Очакові

Тарановський у Білгороді

Тарановський у Молдавії

Тарановський приїхав до Польщі

«Ясновельможний і непереможний турецький султан Селім і т. д., і т. д. Тобі, Сигізмунду Августу, польському королю і т. д., свою приятельську приязнь засвідчуємо.

Лист від турецького султана до польського короля

Приїхав ваш посол Анджей Тарановський і привіз нам такі листи й посольство, що нібито ви, будучи християнським королем, через християнського імператора та інших християнських королів та князів взяли перемир'я з московським князем. Котрі доклали зусиль, що вас з ним зрівняли. Цей же ваш посол подякував також нам // (с. 147) від вашого імені за те, що ми не поспішили карати угорського королевича, вашого племінника, за те, що він без нашого відома і всупереч нашій волі розпочав війну проти християнського імператора, нагадуючи нам його послуги щодо нашого батька. Внаслідок вашого клопотання ми пробачили йому це. Ми також послали нашого посла до війська вашого і татарського, суворо їм наказавши, щоб вони, йдучи туди і повертаючись, не займали ваших земель та степів; щоб вони не чинили жодної шкоди і зберігали приязнь, щоб вона між нами не була порушена. А коли б якийсь наш санджак задля наших потреб послав до вашого війська

Приязнь турецького султана до польського короля

свого слугу, то щоб ви наказали вільно пропустити й провести цього слугу туди й назад, про це вас просимо. Також цей ваш посол ухвалив з нами, що коли ви самі у ваших потребах будете посилати, то ми наказали своїм санджакам, щоб кожен з них проводжав їх і вони спокійно і цілими приїхали, а потім так само і повернулись. Цей ваш посол просив нас, щоб ми послали з ним до татар і до нашого війська в цій справі Гасан-чауша. Однак ми цього Гасан-чауша на іншу послугу обернули, тому послали з вашим послом Ахмед-чауша. Також наші люди нападають на вашу державу і чинять шкоди, то ми вже з цього часу наказали нашим санджакам, щоб вони їх від цього стримували. Коли б котрого з них за їх провину у вашій державі трафило щось погане, то ми не хочемо про це знати, ані говорити про це. Якби ж від ваших підданих нашим сталася якась шкода, тоді жадаємо, щоб ви доручили руському воєводі, щоб він швидко і невідкладно вчинив справедливість нашим підданим. Ми також наказали й доручили це чинити тягинському санджакові. А ті взаємні шкоди, що сталися між нашими підданими до того часу, доки великий посол до вас не приїхав, про це ми не маємо взаємно згадувати. А ті шкоди, які стануться потім, то про них ваші піддані мають приходити зі скаргами до нашого тягинського санджака, а той буде невідкладно чинити справедливість, а наші так само до руського воєводи. І то ваш посол ухвалив з нами, що коли настане час брати десятину з овець між ріками Дністром і Бугом, то щоб наш санджак оповістив про це руського воєводу. Той має послати свого представника для брання цієї спільної десятини, а взявши її, там же у степу поділитись нею. А наш санджак буде переписувати кількість тих, хто з наших земель буде приходити на ваші степи і доповідати про це руському воєводі. Ми наказали цього перестерігати і також ухвалили з вашим послом, що коли б // (с. 148) якого купця, як з вашого, так і з нашого боку, котрий би їхав звичайним шляхом, було пограбовано або вчинено йому якусь іншу шкоду, то щоб з обох сторін було швидко здійснено справедливість. Якщо ж це б сталося купцю не на звичайному шляху, то ми про це не хочемо ані знати, ані говорити. Ви також через свого посла переказали, щоб мати змогу тримати при нашому дворі свого агента або розпорядника. У такому разі ви маєте прислати людину велику, значну і таку, котра б у нас все чинила згідно з потребами. Доповів нам також цей же ваш посол, що татарський хан затримав вашого посла Олександра Владику, але ми вже наказали йому, щоб відпустив посла, і думаємо, що вже так і вчинено у присутності нашого чауша. Також він звик домагатися у вас все більшої данини. Тому ми йому заборонили домагатися того понад те, що він брав з давніх часів, а ви йому не давайте більше від того, що давали здавна; він же буде готовий іти на ваші послуги туди, куди ви йому накажете.

Десятина овець з Валахії і Молдавії

Умови подорожніх купців

Посол від перекопського царя затриманий

Турецька хитрість у затримці справедливості щодо наших

Через свого посла ви добивались від нас також, щоб вам була вчинена справедливість з Бакая і Сеоза. Ми ж цього не вчинили тому, що Сеоз був у цей час провідником нашого війська до Азова, а де перебу-

вав Бакай – не відомо. Але ми наказали нашому санджакові, щоб коли хто з них або інші наші люди вчинять найменшу шкоду у ваших землях, то щоб санджак повісив їх на гаку без жодного милосердя і тяганини. Вже по укладенню перемир'я через вашого великого посла, котрого ви послали до нас, ваш черкаський староста наслав своїх козаків на наших купців, коли вони їхали з Москви. Козаки їх розбили, повбивали і забрали їхні речі. Про це татарський хан дав нам вичерпну інформацію, яку дістав від захоплених язиків, і про те, що це вчинив саме черкаський староста. Отже, ми жадаємо, щоб ви дали нам і нашим підданим негайну сатисфакцію. Якщо ж ви так не вчините, то це дуже зашкодило би приязні, яка укладена між нами, ваша сторона зламала б мир, чому ми були б не раді. Якщо ж шкоди нашим підданим будуть винагороджені, а те, що у них було забране, буде повернено їм, а ті, хто їм вчинив зло, будуть покарані, тоді приязнь між нами триватиме у цілості й непорушності. А ми здавна ні з ким не маємо такої великої і постійної приязні, як з вами. Добре було б, якби ви якнайшвидше прислали до нас якогось значного чоловіка, котрий би всі речі своїм розумом з добрим успіхом розв'язував і про все давав вам звіт. Якби ви не хотіли так учинити, тоді присилайте своїх послів, пишіть листи, оповідаючи нам про своє здоров'я, внаслідок чого зростатиме наша радість. Отже, як була ваша воля, все, чого ви // (с. 149) від нас хотіли, ми вчинили і ще більше чинитимемо. Дано в Константинополі дня 12 серпня 1569 року».

Причина війни з гданщанами

У цей час король Август одразу ж після взяття Нарви московським князем запровадив на морі фрайбітерів (freybitery), тобто водних жовнірів, задля припинення навігації з Нарви. Тоді гданщани, боячись, щоб ці фрайбітери, зміцнившись, не завдали їм якихось шкод, вважаючи, що король запровадив їх не для користі місту, а для якихось обмежень, стали думати про те, яким би чином їх ліквідувати, навіть при тому, що ці фрайбітери були, власне, їхніми ж людьми. Отже, змовившись з гданським бургграфом Клефельдом і бургомістром Фербером, напали насамперед на старшого капітана фрайбітерів Серпінка і мало його не вбили. Потім вони силою захопили одинадцять фрайбітерів з корабля, незважаючи на королівського комісара, котрий був готовий провести розслідування злочинів фрайбітерів, коли б щось такого було виявлено, і стратили у брамі, а голови страчених настромили на одну палю на шляху, котрим фрайбітери їздили до Пуцька. Після чого вони не хотіли їх більше пускати ні до міста, ні до порту, а своєму капітанові, котрий був у блокгаузі, наказали стріляти по їхніх кораблях, і так поступово їх винищили. Решту ж фрайбітерів розгромив датський король. Довідавшись про це, король послав туди своїх комісарів, проти котрих гданщани послали кнехтів, поставили гармати на ринку, споряділи кілька кораблів з вогнепальною зброєю, укріпили брами та ратушу, наказали міщанам бути озброєними напоготові, вчинили тривогу. Врешті вони закрили брами перед комісарами і не хотіли впустити до міста, тому комісари пішли геть.

Фрайбітери знищені

Королівські комісари не прийняті до Гданська

Одночасна смерть подружжя

Цього ж року прусський князь разом з княгинею померли в один день: князь зранку на Ташаві, а княгиня – вночі у Крулевці.

Гданські міщани отримали позов на сейм

Цього ж року в Любліні був сейм, на котрий міщани, особливо Клефельд і Фербер, отримали позов від короля за те, що королівських комісарів не пошанували, піднесли нові смути в місті, стратили фрайбітерів – королівських слуг. Тому з цього сейму були знову призначені й послані комісари до Гданська.

Року 1579 був сейм у Варшаві, на котрому ці комісари, послані з Люблінського сейму до Гданська, робили звіт про гданські справи перед королем та радою, оповідаючи про те, в якому стані був Гданськ раніше і як далеко він відступив тепер від давніх умов польських королів. Ці королі, бачачи, що їм на цьому місці належить, вживали заходів, щоб гданщани відчували королівську владу над собою, особливо тоді, коли виступали проти влади на шкоду Речі Посполитій коронній, закриваючи і відкриваючи порт // (с. 150) по своїй волі, привласнюючи собі морський берег, забирали собі майно кораблів, які тонули у морі, забороняли плавання по морю жителям сусідніх міст, ельбложцям та іншим. Капітани на Латерні, де розташовані морські ворота Корони, війська тримали, відмовлялись присягати, всупереч королівській забороні, приймали іноземні війська. А у місті приймали наймане військо всупереч королівській забороні; не брали присяги королю від іноземців, котрих там більше, ніж тутешніх, мали у місті гетьманів з іноземного війська і прив'язували їх до себе присягою так, як хотіли. Глейти ламали, не допускали апеляцій до короля. Не впроваджували в життя королівських декретів, утискали королівських підданих різними податками, примушували до робіт. Баніції давали не тільки з міста, а й із Прусських земель. Зазіхали на життя фрайбітерів – королівських слуг і врешті їх винищили. Вказували і на чималу кількість інших подібних речей, у котрих вони захопили собі всю владу за прикладом міст Рейху, відкидали королівське право, через що всяка королівська влада у них зникла б, якби король не надав цьому ваги і не послав туди своїх комісарів, інакше велика небезпека була б звідти Короні. Через це і раз, і другий були послані королем його мостю комісари до Гданська, про що йтиметься нижче.

Злочини гданщан

Татари плюндрують у Московії

Цього ж року перекопські татари жорстоко повоювали московські країни і на Вознесіння Господнє саму столицю Москву й нижній замок жорстоко спалили, де погоріло та задихнулося багато людей, а вистояв тільки замок Китайгород. Татари ж, набравши здобичі, пішли геть, тоді вони захопили в неволю чимало московських людей. Коли ж вони йшли нашим боком [Дніпра], то коронний гетьман Язловецький, боячись, щоб вони не вчинили якоїсь шкоди в Короні, виїхав проти них у поля аж до Києва. Татари, прагнучи миру, дали йому данину.

Польський король помирив шведського короля з датським

Року 1571, місяця грудня, король Сигізмунд Август через своїх послів уклав мир між шведським королем Юханом, своїм швагром, та датським королем Фредеріком, між якими була потужна війна.

Потім польський король послав своїх послів до московського князя, яких він принизливо вшанував, а коней, котрих вони привели йому як подарунок, наказав зарубати на очах у послів, а те, що йому подобалося, в інших забрав. Не дивина було таке чинити цьому скаженому тиранові, бо в ньому було мало обережності. Але це йому добре потім винагородилося від короля Стефана, про що буде нижче. Ще добре, що самі посли живими звідти виїхали. Не був таким необачним король Сигізмунд, щоб потім мститися за це // (с. 151) його послам, коли вони приїхали до Польщі за нашими послами (бо тиран побачив, що вчинив проти міжнародного права), і милостиво їх прийняв. Року 1572 король Сигізмунд Август хотів врятувати від немилості турецького султана свого данника, молдавського господаря Богдана, сина Олександра, котрий (Богдан) таємно обіцяв давати королю на кожну потребу двадцять чотири тисячі війська. Король знову послав у посольстві до турецького султана свого дворянина Тарановського, просячи, щоб той милостиво прийняв Богдана, пробачив йому всі провини і повернув йому його дідичну державу. Тарановський був милостиво прийнятий султаном, але тим часом Богдан з двома тисячами служивого війська вдерся до Молдавської землі і вчинив їм багато шкоди. Молдавани побачили, що він їм часто робив різні неприємності, любив поляків більше, ніж молдаван, і утримував їх при дворі, молдаван же ненавидів і попросту гидував ними. Тому вони послали таємно від себе до турецького султана, щоб він дав їм іншого пана. Коли Богдан довідався про це від одного молдаванина, то зразу ж втік до Польщі. Посол також повернувся від султана до короля. Султан хотів вчинити все, як бажав король, але бачачи, що коїть Богдан, задумав інше, послав на Молдавське господарство, на місце Богдана, Івоню. Останній, маючи при собі двадцять тисяч турків, приїхав до Молдавії.

Московський тиран погорджує польськими послами

Король рятує Богдана

Богдан вдерся у Молдавську землю

Івоня – молдавський господар

Цього Івоню деякі вважають пасинком молдавського господаря Стефана, інші ж думали, що він народився десь у Мазовії, бо потім служив у Польщі і був при боці краківського воєводи Фірлея, коли відбувався Люблінський сейм. Потім Івоня виїхав до Константинополя, на службу до турецького султана. Йому назустріч виїхали найголовніші молдавани: логофет Гавриїл, молдавський гетьман Дингa та всі інші, які прийняли його за пана і провели до Ясс, де є столиця Молдавської держави. Потім молдавани жалкували з цього, бо хоч і недобрі були їм поляки, що перебували при боці Богдана, тому що забирали у них, часом силою, корм для коней, але далеко гірші були турки, котрі забирали і ґвалтували у них дружин та дочок, а самих мучили й забивали. Проти нього виступив Богдан з тим невеликим військом, котре мав від своїх приятелів з Польщі, бо він породичався з домами Падневських і Тарлів. Старшим цього війська був Миколай Мелецький, при якому був руський воєводич Миколай Сенявський. Наші увійшли до Молдавії і зразу почали силою забирати провіант, чинити людям кривди. Коли Мелецький довідався про це, то наказав поставити шибеницю посеред табору і повелів, щоб ніхто ні у кого нічого не брав силою, бо вояки йдуть не по ворожій землі, // (с. 152) а власне як по своїй.

Мелецький веде Богдана до Молдавії

Він тут же реорганізував військо, 700 душ мотлоху з кіннотників повернув додому, а сам лишився тільки з тринадцятьма сотнями, власне з пригорщею, але це були добрі вояки. На другий день він пройшов через Буковину, прибув до ріки Прут і звідти відправив у Хотин по гармати Бєлявського з Богдановими слугами. Потім пішли далі і прийшли до Степановиць, котрі розташовані над цією ж рікою. Тут вони здобули вість про ворога, що той уже близько. Тому наші діячі вирішили послати проти нього Станіслава Лянцкоронського, Миколая Язловецького, Миколая Гербурта, Станіслава Вольського, Крушельницького, тобто ротмістрів з їхніми ротами, а з ними п'ятигорця Темрука з тридцятьма козаками. Побачивши їх, молдавани тут же перейшли на інший бік ріки, і так вони йшли цим боком, а наші – іншим. І хоча молдаван було шість тисяч, а наших чотири сотні, вони не насмілювались дати нашим битву. Тому, не бившись із ними, наші повернулись до своїх. Однак їм знову було наказано йти до того війська. Як тільки вони вийшли, то спіткали турецьку й молдавську сторожу, котрі широко розпалили вогнища, щоб їх здавалося більше, ніж насправді. Наші, побачивши їх (а тоді вже розвиднювалося), не могли більше стримуватися, щоб не дати їм битви. Наші вчинили тоді гучний крик і вдарили на них. Вдарили й турки на них і збили роти Вольського та Темрука, котрі першими зіткнулися з ворогом. Але як тільки Гербурт, Лянцкоронський, Язловецький і Крушельницький наказали сурмити атаку, тут же вороги стали відступати, // (с. 153) а наші гнали їх, як худобу, били і захо-

Наші громлять молдаван

пили 24 полонених. З наших не загинув ніхто, за винятком одного козака з роти Темрука, котрий мав норовистого коня, через що заїхав далеко за турків і турок стяв його шаблею. З цієї битви прибіг до гетьмана татарин з роти Темрука, який, побачивши, що турки спочатку оточили роту Вольського, невірно поінформував гетьмана, доповівши, що нібито наших розбили. Гетьман потім наказав його посадити на ланцюг за те, що приніс непевні новини. Наші, довідавшись від полонених, що велике вороже військо було тут же, за горою, одразу ж вишикувались як для битви, повідомили про все це гетьмана і попросили допомоги. Пан гетьман запитав цього посланця, чи він є шляхтичем. Той дав ствердну відповідь і сказав, що його звати Лещинським. Гетьман сказав: «Тепер уже вірю, коли твердить шляхтич, бо для шляхтича немає нічого ганебнішого за брехню, він має говорити тільки правду», і тут же його обдарував. Пославши на допомогу Яна Йордана і Мацея Козельського герба «Роля» з ротами, сам якнайшвидше поспішив з усім військом за ними, а приїхавши, дякував їм за службу. Тим часом прибули гармати, котрі доручили Якубу Йордану. Підходячи до Ясс, вони побачили великі турецькі війська, котрі стояли біля Степановиць. Також і молдавани постерегли наших і стали показуватись. Там же Мелецький, прагнучи зрозуміти ворога і знати, що він задумав, послав на герць Гербурта, Язловецького і Темрука, але ті не змогли їх виманити, бо турки постерегли засідку, що її для них влаштував гетьман, тобто засадив черемисів з рушницями.

Татарин на ланцюгу

Турецьке військо

Потім гетьман, бачачи нерівні сили, задумав повернутись і наказав шукати броду через Прут, яким би військо могло перейти на інший бік ріки до Ясс. Але він швидше хотів не до Ясс, а до Хотина йти, тому так і вчинив. Побачивши це, ворог, що йшов за гетьманом, у четвер після свята Великодня став натискати на наших. Господар просив Гербурта [і] Лянцкоронського та інших, щоб вони розпочали з ним битву, але вони відмовились тим, що для цього нема належного місця і вже сідає сонце, оцінюючи іншим разом, коли будуть кращі умови, дати битву. Однак наші відступали, а вороги били по них з гармат. Оскільки ці гармати стояли у долині, то вони нашим ніскільки не шкодили. Також наші стали на березі Пруту, не спали цілу ніч і були на конях напоготові. Вже настав день, і наші побачили, що ворог хоче їх оточити і загнати в тісне місце. Але Гербурт, котрий тримав тил із своєю ротою, часто докучав молдаванам і цей же Черней, що чимало їх загнав аж у воду. Після цього якийсь турок, чесний муж, примчав, викликаючи котрогось із наших на поєдинок списами, але наш, прибігши з рогатиною, всадив її йому у бік так, що // (с. 154) турок тут же злетів з коня на землю. Примчали турки, щоб його врятувати, але вже було пізно, бо він лежав мертвий. Наші теж підскочили для порятунку свого, і почалася справжня битва, в якій у наших загинув один, а у турків чотириста. Там же Сигізмунд Рожен герба «Гриф» захопив червону турецьку корогву, відрубавши хорунжому руку. Три турки, котрі пильнували прапор, ударили на нього списами, але, недалеко розмахнувшись, не вчинили йому нічого, і так він втік з корогвою. На

Мелецький виходить з Молдавії

Мужність Рожна

Бої з турками

другий день великий турецький загін наздогнав наших на шляху, і там один знатний турок, побачивши Станіслава Цьолека, який був у багатому вбранні на коні, став виманювати його на поєдинок, говорячи по-слов'янськи. Цьолек помчав до воєводи, просячи, щоб той дозволив з ним битись. Воєвода з певних причин не дозволив йому цього робити, взамін пославши Павла Ханзовського. Оскільки ж тут згадано про Цьолека, то я трохи відступлю від справи. Пише Бєльський у своїй хроніці, що 1396 року був мазовецький воєвода Анджей Цьолек, котрий був настільки справедливий, що коли йому довелося сидіти у суді в Черську, а справа була його головного ворога, якогось шляхтича Анджея Жешотка з Червенець, з його власним паном, мазовецьким князем Яном, за певні маєтності, то хоч всі були на боці князя, але він сам прийняв рішення проти князя, тим більше, що бачив правоту цього шляхтича. Цей Анджей мав сина Станіслава, котрий, як про нього твердять, був ще дитиною, але настільки сильним, що на долонях носив двох хлопців. Потім, будучи у Кракові, він вніс на вежу великий дзвін у [костьолі] Діви Марії, якого не могли втягти і 40 чоловік. У своєму селі Остроленка він прийшов до млина, а там 20 чоловіків тягли камінь для фундаменту, але не могли цього вчинити. Тоді він наказав усім від тоншого кінця взяти його на жердини, а сам взявся з товстішого кінця і заніс з ними туди, куди було треба. Він був такий сильний, що коли тверде дерево стискав у руці, то з нього текла вода, розломлював зразу дві підкови, розривав найтовстішу мотузку, взявши одразу за кінці дванадцять мечів, піднімав їх. Не було нікого, хто міг би втримати його за руку. На королівському весіллі він потовк одного чеха, славетного борця. Пишуть про нього досить багато й інших речей, котрі я для стислості викладу пропускаю. Мав він і двох братів, всі вони з батьком знаходяться у Варті. Ось із якого дому походив той Цьолек, замість якого Ханзовський бився з турком. Він помчав до турка, а турок до нього, промахнулися обидва списами. Тоді Ханзовський тут же конем обернувся і однією рукою вихопив тяжкий меч, а другою схопив турка за барки і вдарив мечем просто в чоло ворога, але турок вивернувся. Примчали Станіслав // (с. 155) Вижга і Станіслав Негоцький, прагнучи спіймати турка, але поки вони дісталися до ворога, цей турок вислизнув якось з рук Ханзовського і втік. Турки, побачивши, що він смертельно поранений, дуже хотіли помститися нашим за нього. Чимало їх кинулося на цих трьох наших і вже перемагали, аж тут примчали Гербурт і Вольський зі своїми ротами і врятували наших. Було чимало клопоту, але все ж наші залишили за собою поле бою і розгромили турків, котрих далеко переслідували. Гетьмани кричали, ротмістри довго стримували своїх, але коли молодь запалилась, то неможливо було її стримати. Ротмістри, бачачи, що їх важко буде стримати, й самі за ними кинулися в бій, чим піднесли своїм силу духу; вони всією потугою вдарили на вороже військо, котре так поперли, що аж загнали у молдавський табір. Тут деякі побачили, що далеко від своїх і від хоругви віддалились, і стали повертатись. Господь Бог так зволив зберегти їх, що вони не були оточені великими

Значність Цьолека

Сила Станіслава Цьолека

Потужна сутичка з турками

Гербурт і Вольський допомагають

Наші громлять поганих

силами ворогів, хоча у жорстокій битві один з них загинув. Коли вже повернулись, то гетьман був незадоволений, що вони без його волі посміли на таке наважитись. Коли наші перейшли одне багнисте місце, що було неподалік від Хотина, примчали турки, здійнявши такий сильний крик, ніби хотіли з'їсти наших. Проти них виступив насамперед гетьманський слуга Радецький і вдарив одного з ворогів чеканом у лоб так, що й чекан там лишився. Чурило ж із сотнею кінних туди кинувся і зіткнувся з ворогами, змішався зі своєю ротою з ними так, що довго його не було видно. Гетьман наказав Осовському його // (с. 156) рятувати. Турки, бачачи, що наші до них горнуться, тут же стали відступати, бо вони мають такий звичай, що спочатку добре б'ються, а як ти йому даси відсіч, він стає інакшим, і досягає тоді, коли бачить, що ти слабшаєш. Не дурно ж про них цей давній вірш складено:

Гнав турок мазура, бо той боявся чалми,
Коли чалма впала, сказав мазур: «О, вже мені добре.
Бо не тебе, пройдисвіте, я боявся, а твоєї чалми».
А підскочивши, відрубав йому голову: «Йди ж сам за чалмою».

Такі ж самі й татари. Чурило втратив тільки шістьох, а турків і молдаван лежало трупом до кількох десятків. Наші вже наближалися до Дністра, однак турки весь час нападали на них з тилу. Гербурт перейшов

назад зі своєю ротою, йому дуже це боліло, тому він був би радий вдарити на турків, але не хотів зважитися на це з огляду на гетьманську заборону. Тільки черемиси, котрих було тридцять, били з довгих рушниць по всіх, кого тільки могли досягти, а черемиси – це добрі стрільці. Саме тому вороги не дуже сміли близько напирати. На одному місці була нашим не дуже добра переправа через місток, куди прибігло немало турків, котрі прагнули зашкодити нашим. Але коли гетьман наказав по них вдарити з дванадцяти гарматок і однієї великої гармати, то вони розпорошилися і сховалися за гору. Потім уночі наші прийшли під Хотин, де в замку був тоді Добросоловський Рожиц і тримав його ще для Богдана. Там турки застали б наших неготових, якби їх не затримав Темрук зі своєю ротою. Тим часом наші сіли на коней і вишикувались, їх швидко вишикував Сенявський, поставивши спереду вогнепальну зброю, отже, турків чекали у готовності. У цей час примчав до них гетьман, боячись за Богдана, щоб він не вирвався наперед, бо про нього йшлося, тому гетьман не хотів його бачити у жодній битві, а тільки в таборі. Турки приступили і вдарили на наших. Коли ж Цемежинському було душно від ворогів, Сенявський наказав Гербуртові і Темрукові помогти йому, але оскільки мали козацькі роти, то не довелося підкріпленню йти на копійників, бо його б розбили. Однак Ян Йордан зіткнувся з ворогами і добре сокрушив їм списи, а як Гербурт з Рожном вдарили у фланг, то не стримали їх турки і зразу ж відступили. Наші, громлячи їх, ганяли по лісах, турки, рятуючись, кидали їм шаблі та чалми як здобич, але наші на це не витрачали часу. Коли ж далеко їх загнали, обернулось знову до шестисот турків проти наших, а наших скупчилось до сорока, але їм на допомогу прийшов Рожен з Радецьким, також і Гербурт кількома словами нагадав своїм, щоб не лякались переважаючих сил ворогів, а з Божою поміччю вони зможуть ворогів розпорошити, як і перед цим; щоб вони дбали тільки про свою славу і якнайкраще діяли. Після цього він стис острогами коня і // (с. 157) сам поперед всіх вдарив на турків, а за ним кинулись на ворогів і інші, знову розпочали битву, котра довго тривала. Але Гербурт якось відокремився від своїх, і турки його оточили. Там четверо його слуг полягло, а він сам якось змішався з молдаванами, які його не впізнали, а він пізніше втік, але не даремно. Він побачив спочатку турка, якого рубонув, і помчав на коні до одного широкого і глибокого рову, який ледве перескочив. Але той турок крикнув до своїх, і два інших турки тут же кинулись за Гербуртом: один з них, наздогнавши, влучив списом йому в сідло, а другого скинув кінь, і він щодуху кинувся до своїх, тримаючи зброю при собі. Цей турок зустрівся зі Слежинським, пахолком Лянцкоронського, котрий теж мчав йому назустріч. Пізнавши його (Лянцкоронського), він (пахолок) закричав, щоб той рятував його, тим часом турки одразу ж перестали гнатися за ним, тоді до нього прибіг цей підліток. У цій битві, де сили обох сторін були нерівними, наших загинуло десять з роти

Наші, мужньо боронячися від турків, відступають з Молдавії до своєї землі

Битва наших з турками

Мужність Гербурта

Лянцкоронського та Йорданової, крім тих чотирьох Гербуртових, а поранених було чимало.

Потім Мелецький виступив звідти табором, особливо ж коли свої нагадали йому, що там було небезпечно довше стояти, бо кулі часто літали, одна з яких пробила шишак його слузі Габріелю Ребовському. Коли наші рушили, Козельський з відома гетьмана вдарив на ворожий табір і, вбивши ворогів немало, захопив кілька гарматок і приніс один червоний прапор. Після цього наші закрили табір і стали під Хотином, а найголовніші стали в замку з Богданом. А Богдан послав звідси Радецького до Івоні, просячи його, щоб він у нього не забирав його власний престол, // (с. 158) бо недовго тішився б ним як злочинно взятим; нехай би зрозумів, як тяжко тому, котрий перед цим був паном, нічого не мати; і те, що він тепер чинить йому, може сподіватися того ж від кого іншого, бо є Бог, котрий мститься за всяку кривду і кожному воздає тією ж мірою. Це ніскільки не зворушило Івоню, більше того, він цього Радецького, котрий був у нього послом від Богдана, послав як в'язня через чауша турецькому султанові. Коли його чауш привів до Махмет-паші, кажучи, що полонив його на війні, Радецький заперечив і оповів, як воно є насправді. Але паша, коли довідався про значну поразку своїх, то розгнівався на нього, як пес, і зі злості послав Радецького на галери. Однак його потім Мелецький, бо Радецький був його слугою, визволив від паші через посередництво Дзєржка, котрий там учився арабської мови; він потім приїхав з Броньовським, що був посланий до Туреччини.

Ротмістри польського війська

Радецький – посол Богдана до Івоні

Радецького відіслано до турків

Мелецький, бачачи, що на це не було Божої волі, щоб Богдан сів на престол, став переправлятися через Дністер. А через малу кількість поромів втопилося багато наших коней. За цим пильнували молдавани,

котрі хотіли завдати врешті нашим шкоди під час переправи, але їх піхота, що була при гарматах в ар'єргарді, відігнала пострілами. Також стріляли по ворогах і з Хотинського замку, де укрився Добросоловський. Його кілька тижнів штурмував Івоня, однак нічого не міг йому вчинити, ще й із замку кілька разів робили вилазки. Тому Івоня писав до Язловецького, котрий був тоді коронним гетьманом, і просив, щоб той наказав Добросоловському здати замок. Сам же Івоня хоче слухати в усьому польського короля і вчинити таку присягу, котру раніше звичайно чинили його предки польським королям; обіцяв також схилити до цього і свою раду. Язловецький, доповівши про це королю, прийняв присягу від Івоні. Так цей бідолаха Богдан втратив свій престол. Він подякував у Кам'янці всім, що задля нього були у такій великій небезпеці, обіцяв до смерті бути їм винним, як би не склалася його доля. Потім він поїхав до Московії у супроводі лише кількох поляків і там помер, а наші роз'їхались по своїх домівках.

Івоня штурмує Хотин

Івоня присягнув королеві

Богдан у Москві

Богдан помер

Тим часом цього ж 1572 року найясніший і непереможний польський король Сигізмунд Август, пан і дідич, останній нащадок по чоловічій лінії династії Ягеллонів, приїхав хворим з Варшави до Тикоціна і, як справжній християнин прийнявши Святі Дари, спочив у Бозі Христі дня 18 липня у 1572 році. Він був коронований у 1530 році, присягнув у 1537 році, королював 42 роки. Це був пан мудрий, розважний, який любив мир. Але хоч він любив мир, // (с. 159) однак був не без здібностей у рицарських справах, бо міг сам шикувати війська, постійно досить добре тримав коней, мав пишний двір, дбав про вогнепальну зброю, будував замки, двори, у чому добре розумівся. Знався на геометрії, охоче розпитував про магію, алхімію, надзвичайно любив музику. Цей був пан тверезий, тихий, була у ньому велика людяність, говорив так, що мало хто міг змагатися з ним у польщизні, знав до того ж кілька мов і так ними володів, що кожен казав, що це його рідні мови. Якби нічого іншого не було, то Корона за його панування у тривалому мирі, мабуть, розквітла б. Однак же були постійні війни з іноземними ворогами, і нашим досить щасливо велося за його панування, особливо з Московією, бо їх наші скрізь громили малим військом. Москва ж тільки тим взяла гору, що захопила у нас Полоцьк, але добре у різних місцях заплатила за це своєю кров'ю. І Інфляндія на це місце прибула, татари теж чинили нам невеликі шкоди, внаслідок чого ті там країни зміцніли і пусті поля заселялись. Король налагодив добрі стосунки з турецьким султаном і аж до самої смерті мав з ним добру приязнь; так само і з християнським імператором. Після його смерті несподівано для всіх королівство було у мирі і, вважай, у небесній силі та обороні протягом майже року.

Сигізмунд Август помер

ІНТЕРРЕГНУМ

У Короні Польській дев'ять разів був інтеррегнум від часів Леха Першого, автора і розмножителя польського роду, тобто, як дехто вважає, від 550 аж до цього, 1572 року, як тут писалось, коли борг природі заплатив вищезгаданий непереможний король Август.

Перший інтеррегнум був тоді, коли припинився рід Леха в Короні Польській, а на його місці сів Вишимир; після Вишимира у Польщі панував Крак.

Другий інтеррегнум був по королівні Ванді, дочці Крака, котра своє дівоцтво присвятила богам, а після трьох перемог і розгрому німецького князя Ритагора стрибнула до Вісли і там віддалася безсмертним богам. Після неї дванадцять воєвод керувало дорученими коронними провінціями.

Третій інтеррегнум був після Пшемислава, котрий помер без нащадків. А там за королівство почали змагатися, і воно дісталось Лешкові, молодику з простого роду. // (с. 160)

Четвертий інтеррегнум був після Попеля Другого Крушвіцького, якого з'їли миші, коли той П'яст Крушвіцький, міщанин і простий селюк, але прекрасний у чеснотах, був обраний на королівство за одностайною згодою всіх.

П'ятий інтеррегнум був по Мечиславі, або Мєшку Другому, коли його дружина Рикса з дозволу сенату керувала державою протягом кількох років з великої шкодою для Корони; через її злість вона разом з невинним [сином] дідичем Казимиром слушно була вигнана поляками до Саксонії, до брата римського імператора.

Шостий інтеррегнум був після вбивства Пшемислава Оттоном Лянгом та бранденбурзькими маркграфами; тоді було покликано на Польське королівство чеського короля Вацлава.

Сьомий інтеррегнум був після Казимира Великого, сина Владислава Локотка, коли Польське королівство доручили угорському королю Людвіку.

Восьмий інтеррегнум був після угорського і польського короля Людвіка, коли поляки покликали литвина Ягайла стати чоловіком королеви Ядвіги, дочки Людвіка, й офірували йому королівство. Його нащадки щасливо панували у нас близько двохсот років, їхнє панування тривало аж до нинішнього дев'ятого інтеррегнуму. Був інтеррегнум і потім, після Генріка і після Баторія, але про це буде сказано нижче.

З'їзд про безпеку кордонів

Року 1572 одразу ж по смерті короля Сигізмунда Августа з'їхалося багато коронних панів і найзначнішої шляхти, також і з Великого князівства Литовського, трактуючи про оборону подільських кордонів від татар, також руських та литовських – від Московії. Вони виробили спільну думку щодо обрання короля. // **(с. 161)** Тут були присутні багато послів та ораторів як від найвищого отця папи, так і римського імператора Максиміліана, від французького короля і від його брата Генріха Анжуйського, князя Бурбонського (Borbonskiego). Прибули також представники від шведського короля та інших іноземних князів та монархів. Однак все з милості найвищого Господа відбувалося несподівано мирно.

Посли від різних королів і князів

Року 1573 конвокація у Варшаві

Року 1573. Була конвокація у Варшаві на свято Трьох королів, на яку з'їхалось багато панів, сенаторів і послів від іноземного рицарства.

Посольство від Івоні

Між ними було й посольство від молдавського воєводи Івоні, котре при згадці про видачу турецькому султану Богдана скаржилося, що йому, Івоні, з нашого боку не чиниться досить, як було ухвалено. Він же, присягнувши Короні, хоче бути її вічним данником і послушним у всьому. Однак він сподівався, що до нього буде відповідне ставлення і Покуття (котре він називав своєю батьківщиною) буде йому повернене, але врешті він відмовився від цього. На це йому була дана письмова відповідь від панів-рад. Що стосується ухвали про збереження приязні та вічного миру між ним та Короною, то у цьому ніскільки не сумніваються, що вона буде збережена з його боку, а вони також будуть йому вірні. Що стосується видачі Богдана турецькому султанові, то вони (пани-рада) на це не погоджувались, тому про це не хочуть і чути. До того ж про Богдана відомо точно, що його вже нема в Короні, а якби він десь збирав військо, то його з ним не пропустять через Корону. Це гарантують Івоні і вже доручили гетьманам, щоб ті пильнували цю справу. Що стосується Покуття, то, якщо Івоня не хоче більше його домагатись, він це слушно чинить.

Відповідь Івоні

Посольство від татар

Потім було читано лист перекопського царя, суть якого така: він радив, щоб ми собі за пана не обирали ні московського князя, ні його сина, бо то є здавна ворог наш і нашим землям, і тоді ми обрали б собі

не пана, а ворога. Він підкреслював, що нам краща була б приязнь турецького султана, ніж московського, тому радить нам обрати за пана когось іншого, крім московського; обіцяв з нами жити у добрій приязні, як раніше, особливо коли йому будуть дані звичайні упоминки.

Турецькі листи

Потім відкрили й прочитали лист від турецького султана, писаний ще до короля Сигізмунда Августа. У нього між іншими справами було додано від чауша клопотання про перекопського царя, щоб йому був сплачений звичайний жолд. Але наші тим відмовлялися, що треба швидше від татар добиватися справедливості, бо раніше, ще за життя Сигізмунда Августа, у суботу перед Воскресінням Христовим // (с. 162) вісімдесят тисяч татар з Бакаєм (Baką) і Сеозом (Sieozą) підступили під замок Бар на Поділлі, спалили понад десять містечок та сіл і повертались назад з великою здобиччю, і тільки кам'янецький староста Бучацький відбив у них чимало здобичі і самих потріпав. Однак вони вчинили це всупереч присязі, для поляків це була велика кривда.

Султан до Польщі ласкаво ставиться, але чому, Бог знає

За цими листами прийшли наступні від турецького султана, у котрих він пише, що до нього дійшов їхній лист, де його повідомляють про смерть короля і просять, щоб було збережено цей мир і перемир'я між ним та Короною, укладені за життя короля, щоб вони не були розірвані через смерть короля. У своєму листі султан офірував і повідомляв, що він наказав своїм прикордонним санджакам, також молдавському та валаському воєводам, щоб ті не сміли чинити жодних шкод у Короні, особливо довідавшись про смерть короля, і взагалі, щоб вони якнайсуворіше зберігали мир; також і вони самі (пани-рада) мають особливо цього перестерігати і не давати жодної причини до порушення цього укладеного миру та перемир'я, щоб обрали такого короля, який би зберіг приязнь турецького султана з Короною і був добрим приятелем султана. Також щоб вони між собою були у згоді й не допускали всіляких смут. Після вислухання і відправлення цих послів 5 квітня 1573 року як духовні, так і всі світські стани з'їхались на елекцію короля до Варшави, стали в наметах за Віслою у селі Каменя (Kamienia), як було й на попередній конвокації. Тут було посольство литовських панів, посольство князя Слуцького, князя прусського, лист від папи привіз його легат Комендоні, також імперські посли, французькі посли, від імені яких прекрасну промову виголосив Монлюк, дуже гречно рекомендуючи князя Анжуйського і династію Валуа, наголошуючи на власності й становищі цієї держави. Були також посли від іспанського короля, зі Швеції, від курфюрстів з Чехії, Московії, Курляндії і від поморян; були також посольства молдавське і турецьке, посол молдавського господаря віддав лист від Махмета, найвищого константинопольського паші, разом з листом свого пана Івоні, у котрому той писав, що йому принесено листа від Порти і наказано, щоб він послав до Польщі свого посланця і давав знати, що тут робиться. Однак молдавський посол від імені свого пана таємно перестерігав сенат, щоб ми не вірили до кінця поганину, а краще б з християнами браталися і єдналися: «Радий був би

Обирання короля

Посли на елекцію

Таємна пересторога

більше написати, але боюся, що листа можуть перехопити, і не довіряю стінам свого мешкання». Другий лист, від константинопольського паші, був такого змісту: // (с. 163) паша писав до Корони, просячи іменем турецького султана, свого пана, за Генріха Анжуйського, князя Бурбонського, брата французького короля, щоб його обрали на престол, вказував на багато корисних умов для Корони. Цей легат був затриманий кам'янецьким старостою Бучацьким на такий тривалий час, щоб про нього довідався сенат. Він прибув до Варшави 12 травня, мав аудієнцію 17 числа цього ж місяця, а відправлення отримав 21 дня цього ж місяця. Потім прибув від самого султана Селіма оратор Ахмет-чауш, офіруючи від імені свого султана приязнь, милість і всіляку зичливість сенату Корони, просячи й щиро жадаючи, щоб сенат зволив обрати королем якогось гідного мужа зі своїх, і назвав найзначніших серед них: Якуба Уханського, гнєзненського архієпископа, коронного примаса; Яна Фірлея з Домбровиці, краківського воєводу, коронного маршалка; Єжі Язловецького, руського воєводу; Миколая Мелецького, подільського воєводу. Якби ж вони були проти, то наполегливо просив, щоб обрали собі такого короля з чужих країн, котрий би, мир та перемир'я з турецьким султаном і татарським народом зберігаючи, мав би їх собі завжди на поміч проти кожного ворога Корони, якби виникала якась потреба у цьому. За цю зичливість пани коронні сенатори подякували йому по-сенаторськи і сказали, що з милості милостивого Бога нам не потрібна зовнішня допомога для відсічі ворогові, бо ми й самі з поміччю Божою можемо мати таку силу, щоб кожного свого ворога мужньо й потужно відбити. Однак за таку ґречну зичливість вельми та понижено дякували його ясності султанській.

Посол від турецького паші

Посол від турецького султана

Після тривалих рад і урочистостей вирішили з пропозиції сенаторської обрати Генріха Анжуйського, князя Бурбонського. Однак кілька воєвод не погоджувалось із цим, особливо краківський, сандомирський і подільський, вимагаючи, щоб вони раніше ухвалили артикули щодо віри, права і шляхетських вольностей. Однак вони добивались тільки цього, не маючи нічого проти обраного короля. Потім гнєзненський архієпископ, примас коронний, оголосив про обрання згаданого Генріха Анжуйського, князя Бурбонського. Це дошкулило панам маршалкам та іншим зверхникам, яким (а не примасу) належав власне цей уряд і які через це хотіли, не докінчивши справи, роз'їхатися по своїх домах, аж Господь Бог дав, що вони врешті погодилися з усім і відновили між собою давні любов і приязнь. Потім 13 і 14 травня артикули, кондиції, права, вольності й непорушність привілеїв Корони, також і Великого князівства // (с. 164) Литовського між собою та між французькими послами згадані посли підтвердили й ухвалили, також і поважною присягою, форму якої подав краківський єпископ. Таким чином, майбутній король князь Анжуйський все це задовольнить і буде ширити й розмножувати Річ Посполиту Корони Польської. Це вчинивши, всі взагалі і кожен зокрема, як з поляків, так і литовських

Генріх, князь Анжуйський

панів, одностайними згідними голосами обраного й ствердженого польського короля, великого князя литовського і т. д., вищезгаданого Генріха, князя Анжуйського, брата французького короля Карла хвалебно проголосили. Панам коронним його проголосив королем Ян Фірлей з Домбровиці, краківський воєвода, маршалок, а литовським панам – Ян Ходкевич, жмудський староста, генеральний маршалок Великого князівства Литовського. Так вирішивши всі справи, вони, як католики, так і євангелісти, зійшлися у Варшаві до костьолу св. Яна й одностайно співали «*Тебе, Боже, хвалимо*» («*Te Deum laudamus*») та інші звичайні пісні, відповідні науці римської Церкви; на радощах стріляли з гармат, мушкетів, гаківниць та іншої вогнепальної зброї, тріумфували, вимахували прапорцями та в інший спосіб виявляли свою радість.

Посли до Франції

Поки ще рада не розійшлася, ухвалили кінцевий документ щодо обрання короля і для передання його у Францію, також після привітання обраного короля було призначено тринадцять ораторів з сенату коронного і Великого князівства Литовського, людей видатних та мудрих, насамперед перше посольське місце тримав познанський єпископ Адам Конарський і його колеги: сєрадзький воєвода Альбрехт Ласький; войніцький каштелян Ян, граф з Тенчина; гнєзненський каштелян Ян Томицький з сином Миколаєм; Ян, граф з Горки; сяноцький каштелян Ян Гербурт; рацьонзький каштелян Станіслав Криський; Миколай Кришгоф [Радзивілл], князь на Олиці й Несвіжі; ротмістр Белзького повіту Ян Замойський; старости одалановський Ян Зборовський і казимирський Миколай Фірлей; київський воєводич Олександр Пронський. Вони, взявши дозвіл, приїхали здорові до Франції через Німецьку землю. Всі вони стали разом у Парижі 14 серпня, нікого зі своїх не лишили позаду. Цих найзначніших панів, окрім іншої шляхетської молоді, що добровільно у той край їхала з послами, було до двохсот п'ятдесяти. Їх усіх король Карл і його старости приймали з такою пошаною, яка тоді тільки могла бути, щедро і достойно обдарували їх всілякими подарунками.

Посли до іноземних панів: Слупецький – до християнського імператора, а Тарановський – до Москви

Також писали й розсилали листи до всіх іноземних панів, // (с. 165) повідомляючи про новообраного пана; до папи і до християнського імператора послали люблінського каштеляна Станіслава Слупецького герба «Равич». А Тарановського послали до Москви з таким посольством, щоб він повідомив про те, що обрали короля, і просив, щоб утримали мир з Короною Польською до приїзду короля. Коли великий князь московський противився цьому, Тарановський доводив йому, що цей король, якого ми обрали, з труднощами мав би доїхати, бо його не пропустять. А хоч би й не приїхав, упевняв цим князя, то нікого іншого ми не мали б обирати, а тільки його, тому радив московському князю зберігати мир з нами. Тиран повірив цьому і дав згоду на річне перемир'я. Коли цю новину Тарановський приніс, то обіцяних Литві грошей поляки не дали.

Після кондицій та постанови, з обох сторін ґрунтовно і статечно скріплених, після частих та веселих вечерь і бенкетів, які відбувалися

у королівських палацах, обраний король Генріх наказав приготувати все необхідне для такої дороги і попрощався з Парижем 4 вересня. Вся Французька земля і шляхетні особи, також міщани і всі тамтешні жителі попрощалися з ним з великими почестями.

Король Карл задумав свого наймилішого брата провести з усім своїм двором аж до кордонів Корони і не повертатись назад, доки не побачить уже самих польських кордонів. Але під час подорожі він захворів і мусив відкласти свій задум, дуже жалкуючи, що йому довелось прощатися зі своїм братом. Король Генріх, залишивши свого наймилішого хворого брата, приїхав від кордонів каталонських до Нансі, де він з усім двором був шанобливо прийнятий племінником по сестрі лотаринзьким князем і щедро вшанований. У цей час відбулася друга щаслива подія: Клавдія, дружина князя, народила йому дочку. На її хрестинах князь згідно із християнським звичаєм хотів мати (хрещеним) батьком познанського єпископа з іншим духовенством.

Подорож короля Генріха до Польщі

Потім Генріх, попрощавшись із племінником, вирушив у обіцяну дорогу: прибув до Блямонту, де остаточно попрощався з матір'ю Катериною і своїм двоюрідним братом по батькові Франциском, князем Алансонським (Alenkonionskim), сестрою Маргаритою та іншими французькими панами. Далі його проводжали аж до самої Польщі посол від римського папи, єпископ Золотої Гори і багато французьких панів, князів та графів та чимало інших представників вищих станів, де самих французів зі своїми дворянами, крім поляків, було понад шістсот. Князі Німецького Рейху виїхали назустріч королю аж під Блямонт, // (с. 166) насамперед Христофор, син Фрідріха, граф і воєводич, князь Малої Скелі (?), *Parue petre*, з братом Людвігом. Вони як провідники проводжали короля на місця нічлігів та обідів. Також король як великошановний гість був прийнятий з усім двором з невимовною урочистістю єпископом Аргенторським (Argentorskiego). Звідти через Немети і Вангіони він прибув аж до знаменитої ріки Рейн, переправившись через яку він рушив до гайдельберзького графа Фрідріха. Останній прийняв короля Генріха з не меншою любов'ю і пишністю. Перейшовши Рейн, він звернувся до Вангіонів, до міста Майнц, йому назустріч виїхав майнцький єпископ з шістьма сотнями німецьких шляхтичів і запросив до себе. Переправившись втретє через Рейн, він рушив до Франкфурта, що лежить на ріці Майн, де міщани йому також віддавали великі почесті й повагу. З Франкфурта він прибув у вігілію Різдва Божого до містечка Фульди (Fulwy), де провів свята, а потім приїхав до Вагика (Wahyku), де його з великою урочистістю вшанував ландграф Філіп, що прибув до нього з трьома тисячами німецької шляхти. Потім він виступив звідти, переправився через ріки Вісург і Білу і приїхав до Саксонської землі. Там його привітав і поздоровив саксонський князь Казимир, швагер, з двома тисячами кінних озброєних саксонських жовнірів; його провели через всі тамтешні кордони аж ло Локревських країв. У Локрах же він був прийнятий і поздоровлений по-

Шлях короля Генріха до Польщі

Прибуття короля Генріха в Німеччину

В'їзд у Саксонію

В'їзд до маркграфства

Вїзд у Польщу

слом імператора Максиміліана з п'ятьма тисячами кінних, його провели звідти до кордонів бранденбурзьких маркграфів. Скрізь йому віддавали не менші почесті. Звідти ж був проведений до Франкфурта над рікою Одером, що є кордоном між Німецькою та Польською землями. Там поляки, побачивши над рікою Одером свої краї, зраділи і віддали Господу Богу належну подяку. Король же Генріх імператорові та іншим німецьким князям, котрі його через свої землі проводжали і щиро були йому вірні, невимовну подяку висловив спочатку через свого оратора, а потім і сам своїми устами. Вони щасливо прибули до польського містечка Мендзижеч, де короля тепло вітали з великою радістю і веселістю коронна шляхта і найзначніші пани тамтешніх країв, відбувся і парад рицарів. Приїхавши звідти до Великої Польщі, король з великою пошаною був проведений до її головного міста – Познані і був прийнятий з невимовною вельможністю. Проживши там кілька днів, він вибрався до Кракова. Насамперед для участі у жалобному похованні померлого короля Сигізмунда Августа // (с. 167) для більшої урочистості він послав маршалка Французької землі Альбрехта, графа Радешийського, і цей похорон відбувся, як велить звичай, перед королівським приїздом, про що мені здається доцільним коротенько написати. Бо про справи і знамениті діяння найяснішого і непереможного короля побожного Сигізмунда Августа, котрі він чинив за свого життя, про його щасливі успіхи як у війнах, так і в мирний час, вже достатньо було сказано. Тут же, ласкавий читачу, тільки одне представляючи перед твоїми очима, зичливо тебе прошу, щоб ти побачив і зауважив, як проводиться похорон, які урочистість і пишність влаштували тоді вірні піддані, виконуючи останню християнську повинність своєму верховному пану. Ця річ гідна опису і вікопомної пам'яті, щоб знав кожен, що цей король був побожний за життя, тому й по смерті йому віддали належну пошану; його ж пам'ятна побожність, вписана в діамантові книги, не забудеться і нині, і на вічні часи.

Бо коли йому було вже п'ятдесят років, він був заклопотаний тяжкою працею і турботами щодо справ коронних і Речі Посполитої, змучений невеликою давньою виразкою. Однак його розум ніскільки не притупився, і він, вважай, при повній пам'яті, мирно покинув цей світ. У Книшині, на межі Підляшшя, Мазовії та Литви, він захворів на шляху з Варшави до Литви, був потім перевезений за дві милі до Тикоцінського замку, який сам збудував на місці, досить укріпленому. Його тіло було потім перевезене до Варшави, а з Варшави до Кракова з великою пишністю та повагою сенаторів. За тілом йшла його сестра, польська королівна, проводжаючи його до місця поховання. Потім перед Краковом тіло привезли до Прадника, де воно лежало три дні, а в цей час готували все необхідне для похорону. Коли настало п'ятнадцятого січня, то всі сенатори, єпископи і коронна шляхта, котрі зібралися на цей неабиякий похорон і для привітання нового короля, вдягнувшись у траурний одяг, увійшли до замку після найяснішої королівни Анни,

Похорон короля Августа

молоденької, енергійної та побожної панночки. Так само вчинили й пани та їхні значні дружини, вбрані у смутні жалоби, з покритими шорсткими хустками головами; вони знайшли королівну, залиту потоками сліз, засмучену і, вважай, напівмертву, і вони її мило і дуже слушно втішали. У цей час вдарили в дзвони скрізь: в будинках, містах, селах, костьолах, а вдарили так, що задрижали й самі міста, і ближні замки в околицях, // (с. 168) а небо розривалося від сили цього дзвону. Тоді всі сенатори провели молоденьку королівну аж до Прадника. Там тіло, покладене у коштовній труні, вкритій тонким чорним оксамитом, оздобленим золотими королівськими гербами, повезли вісім вороних коней, убраних в жалобну китайку, як цього і нині вимагає належний звичай від високих і славних станів. За тілом йшло довгою процесією рицарство і коронний сенат, всі були вбрані в жалобний одяг. Між ними були також посли іноземних панів та князів, архієпископи, єпископи, абати та інші високі світські та духовні особи. Королівна, напівмертва від жалю та смутку, йшла пішки за тілом свого найяснішого батька разом зі своєю тіткою, сестрою славної пам'яті померлого короля Сигізмунда Августа, а їх супроводжували легат найвищого отця папи і посол венеціанських князів з іншими найзначнішими панами. При ньому ж несли королівські інсигнії і знамениті коронні герби у безцінних дорогих візерунках з королівськими прапорами. Вели також тридцять три коня у бойових обладунках, дорого й коштовно вбраних в різні китайки та шовк. Кожен земський прапор ніс відповідний повітовий хорунжий. Таким порядком йшли коронні хоругви та інші знаки польського рицарства.

Прапори й герби коронних провінцій

Насамперед несли чорний прапор королівського двору: білий орел у золотій короні з розпростертими крилами у червоному полі, а орла оточували герби всіх станів та коронних провінцій.

Потім несли прапор Великого князівства Литовського, на котрому була зображена «Погоня», тобто озброєний рицар, що мчить на коні і тримає над головою оголений меч. З іншого боку були зображені чотири колони у червоному полі.

Потім несли прапор з гербом, названим «Гонча», тобто два золотих хрести у лазуровому полі.

Потім несли такі прапори у належній послідовності.

Червоний прапор Краківської землі, на котрому зображено білого орла.

Також червоний прапор Сандомирської землі, на одній половині його розділеного надвоє щита було зображено три червоних лінії і три білих, а на другій – три ряди зірок у лазуровому полі.

Був і прапор Каліської землі: у шаховому полі голова зубра, між рогами у якого була золота корона, а між ніздрями – золотий перстень.

Познанська земля мала на прапорі білого орла у червоному полі. // (с. 169)

Серадзька земля мала червоного лева і половину чорного орла у золотій короні.

Куявська земля мала на прапорі чорного лева і половину червоного орла у золотіїй короні.

Ленчицька земля мала чорного лева і половину білого орла у золотій короні, а Равська – чорного орла, на грудях якого була золота літера R.

Плоцька земля мала чорного орла, на грудях якого була золота літера P.

Белзька земля мала білого грифа у червоному полі.

Люблінська земля мала оленя у червоному полі, а на його шиї була золота корона.

Подільська земля мала на прапорі променисте сонце у червоному полі.

Львівська мала лева, який підіймається на скелю, у лазуровому полі.

Перемиська – двоголового орла у золотій короні у лазуровому полі.

Холмська земля мала ведмедя між трьох дерев у блідо-жовтому полі.

Добжинська – чоловічу голову в короні, а з корони ростуть роги.

Велюнська земля мала на прапорі зображення агнця Божого з короговкою та чашею у червоному полі.

Сондецька земля мала на прапорі роздертий щит, на одній половині якого були зображені три червоні і три блідо-жовті лінії, а на другій – дев'ять зірок у червоному полі.

Лівська – половина червоного орла і половина білого ведмедя у золотих коронах.

Дорогичинська мала герб Великого князівства Литовського, а на другому боці – білого орла у червоному полі.

Київська земля мала на прапорі зображення святого Юрія, який списом пронизує змія, у червоному полі, а на другому боці – білий ведмідь у зеленому полі.

Прусське князівство мало чорного орла, а з крил виникає озброєна рука, яка тримає оголеного меча, а сам прапор червоний.

Сілезьке князівство – білого грифа у червоному полі, а сам прапор білий.

Молдавське воєводство – голова зубра, між рогами якого – зірка у місяці, через ніздрі протягнено кільце, у блакитному полі.

Заторське князівство – у блакитному полі білий орел, на грудях якого літера Z.

Освенцімське князівство – чорний орел, на грудях якого літера O, у лазуровому полі.

Мазовецьке князівство – білий орел у червоному полі.

Слупське князівство – червоний гриф у білому полі.

Поморське князівство цього ж клейнода уживає на своєму прапорі.

Перед самою труною славної пам'яті короля Сигізмунда Августа їхав вельможний пан Мацейовський у воєнному обладунку, тонко і дуже майстерно оздобленому сріблом та дорогоцінним камінням, що вразило всіх людей. // **(с. 170)** Він їхав на коштовно вбраному коні, в руці тримав оголеного меча, вперши його гостряком у бік. Потім їхав зброєносець у жалобному одязі, спустивши вбік списа, тримаючи на плечі королівський

щит. Потім один сенатор, котрому це було доручено, ніс золоте яблуко на кшталт глобуса. Другий сенатор ніс корону, а третій – королівське берло згідно з порядком. А представники всіх провінцій їхали перед ними.

Послідовність станів при похоронах короля

Спочатку йшла шляхта, а потім міський сенат, врешті простолюд. Йшли процесії з усіх костьолів у великій кількості людей, також діти з усіх шкіл, а за ними співаки й музики, які згідно зі звичаєм йшли, жалібно співаючи; слідом за духовними особами – доктори й магістри разом зі своїми студентами зі знаменитої Краківської Академії. Потім йшло понад чотири тисячі добірних людей, вдягнених у жалобні мантії, зі свічами. Коли ж тіло внесли до замку, до кафедрального костьолу св. Станіслава, то жалобні церемонії, належні такій особі, були побожно відправлені. Після проповіді останнім промовляв абат Могильський, досвідчений в науці та святобливості; потім всі, якнайпорядніше і якнайпристойніше здійснивши королівські церемонії, тіло короля з найбільшими почестями поклали у каплиці його предків поміж польськими королями. Там же хоруніжі свої корогви спустили додолу, а зброєносець біля королівського саркофага в костьолі скочив з коня, потрощив списа й кинув меч на землю. Коли ж співано *Agnus Dei*, коронні канцлер та підканцлер, котрі самі несли королівські регалії й посохи, поламали їх, а інші сенатори поштиво поскладали на вівтарі золоте яблуко, корону й королівське берло. Краківські ж міщани чинили жалобні церемонії у парафіяльному костьолі, а на другий день по всіх костьолах всі єпископи й духовні зверхники відправили святі Літургії за душу померлого короля, котрому Господь зволив дати вічний спокій у небесному царстві. Амінь.

ГЕНРІК,

польський король

Якщо цього пана описати,
Його походження й поставу,
То не був би це точний його опис,
Бо королівська достойність перевищує красу,
Коли ж чинить негарно, то буває нижчою від неї.
Бо він [король] дотримував свого слова, жив у наметі,
Чинив справедливий суд, володіючи Короною. // (с. 171)
Досягнув він похвали, досягнув і слави,
Зберіг би життя, уникнув би неслави,
Але, незважаючи на свої великі обіцянки, несподівано
Сам своїми діями призвів Польщу до нових заворушень.
А що ж йому за це Господь Бог? Недовго цей король панував
У обох державах, Бог позбавив його життя.

Року з моменту, коли сила Божа зі свого милосердя зійшла з неба в людській подобі, щоб вчинити наше спасіння, 1574. Після відбуття пишного похорону короля Сигізмунда Августа всі зверхники й найголовніші пани Корони, також і Великого князівства Литовського, руські, прусські, мазовецькі і т. д. та інших сарматських провінцій потужні обиватели склали чорний жалобний одяг. Вони прагнули // (с. 172) обрати нового, порядного короля, палали щодо нього несказанним бажанням, не інакше як оці отці в пекельній безодні, не шкодували коштів, праці, старання, подорожніх витрат задля вшанування такої значної особи. Я мав би тут довго перераховувати дивні та несказанно гарні одяг та убори, котрими як придворні поляки, так і багаті й щедрі руські та литовські обиватели одне одного перевищували; кожен з них з найбільшим коштом свою любов до нового короля виявляв. Вони з великою уважністю вбиралися, той в шиті золотом шати, той – сріблом, той – в розшиті бісером, той – в різний шовк, той – в різні пурпури, темно-сині, блакитні матерії, причому щодня й щогодини перевдягалися в інші. Воєнні обладунки були коштовно оздоблені дорогоцінним камінням, яке добувають в різних індійських країнах та в Лузитанських горах. Коні під ними ледве не всіма були так убрані, як під тевкрами, про котрих розповідає Вергілій, або під троянцями, коли до них приїжджав Мемнон з тією татарською Пентесилією, про яких пише Гомер. Така там була помпезність та гречність поважних поляків, що взагалі їх ніхто не міг перевищити. Краків – головне коронне місто – зібрав у собі все, що могло знайтися

для прекрасного привітання такого знаменитого володаря; вони ніскільки не шкодували праці, коштів і витрат. Не згадую про інші приватні речі: чисті вулиці, котрими мав їхати король його мость, уквітчані свіжою зеленню поперечні вулиці; дуже гарно блищали стіни, оздоблені шпалерами й прикрашені в різний спосіб золотом та сріблом. Все те, що з жалоби за попереднім померлим королем зафарбувалося [чорним кольором], все це гарно очистилося із в'їздом нового короля – Генріка Анжуйського, що викликало надзвичайний подив людей. Посольство теж, що могло зі свого боку вигадати, то й чинило, вікна були увиті плющем, ялівцем та іншими різними вінцями; інші ж палили вогні на вулицях, чинили салюти, безнастанно стріляли з гармат, мушкетів та різної вогнепальної зброї, а з веж, башт, бастіонів та з інших придатних для цього місць пускали феєрверки. Не було там жодного недолугого, старого, хворого й лінивого, який би не виявляв належних у цей час радощів. Коли ж всі речі були так гарно й надзвичайно дивовижно приготовані, всі чекали того веселого дня в'їзду нового короля до столиці Корони. Новообраний король з великим гуртом французів та поляків приїхав до Баліце, що за півтори милі від Кракова, і там щасливо перебував протягом цілої ночі з великою та невимовною радістю як своїх, так і поляків. На другий, такий довгожданий день, позначений золотим каменем // (с. 173) вісімнадцятого лютого, радісний натовп шляхти вийшов з домів і заполонив міські вулиці, тиснучись до дороги, щоб подивитись на жадану веселість цього дня; тоді раділи не тільки люди, а й усяке створіння, велике й мале. Сонце світило тоді безнастанно протягом кількох тижнів, вже не зима, а найвдячніша весна виявлялася тоді в усіх лехійських землях. І як вода раптово ринула потоком із високих гір, творячи неймовірний гук, шум і шелестіння, так і тут, коли король мав вирушати з Баліце, незліченна кількість людей, піших і кінних, сенату й простолюду, чоловіків та жінок, яку можна порівняти з військом царя Ксеркса, стала на королівському шляху, наповнюючи собою всі поля, гори, пагорби, дороги й передмістя. Одні лізли на будинки, другі – на дахи й на костьоли, треті – на дерева, що росли обабіч дороги, прагнучи зайняти такі місця, звідки можна було б побачити особу такого жаданого гостя і звідки б вони могли його якнайліпше привітати. Тоді найперший сенатор, гнєзненський архієпископ, вивів на зустріч з королем двісті озброєних і прекрасних копійників в угорському одязі, на чудових конях у дорогоцінній збруї. За ними й він сам їхав у червоній кареті зі слугами, вбраними у червоний оксамит. З ним сиділи ще два єпископи: Адам Конарський, познанський, та Петро Мишковський, плоцький, а перед ними несли коштовний хрест. Потім їхали львівський архієпископ Станіслав Сломовський з кам'янецьким єпископом, котрі теж мали при собі велику кількість прекрасно вбраних кіннотників. Близько до них був краківський єпископ Францішек Красінський, перед котрим їхали ланцюгом двісті кіннотників в італійському одязі, вбраних у блакитний шовк. За ними їхали куявський

єпископ Станіслав Чарнковський з хелмінським єпископом і з ленчицьким воєводою, вбрані досить пишно. Краківський каштелян, найперший після єпископів, презентував королеві його мості двісті копійників, вбраних на гусарський лад, в одязі, розшитому золотом та сріблом. Потім виступали з великою повагою воєводи, між котрими найпершими були краківський із сандомирським генеральним капітаном, які вели триста мужів, убраних у золото й срібло на кшталт п'ятигорців та угорських хорватів. Сандомирський воєвода з братом, хорунжим коронним, вивели на зустріч королю його мості двісті п'ятдесят кінних, озброєних і для параду, і для битви по-гусарськи, що блищали від золота й срібла. За ними йшли освенцімський та бжезінський каштеляни, котрі були у коштовному одязі та убранстві. // (с. 174) Потім каліський воєвода вів свої прекрасні полки угорським строєм під дорогими клейнодами. За ним ішов світоч вітчизни й неприступна вежа чеснот – сєрадзький воєвода Альбрехт Ласький, котрий, дивуючи всіх, прекрасно вів своїх чотириста гусарів, вдягнених по-персидськи. За загальним визнанням, він отримав мало не перше місце у цьому параді, так він гарно й порядно ушикував свої полки, що й муж не потребував там іншого коня, а коню не пасував би інший вершник. Потім подільський воєвода додав оздоби своїм загоном із ста п'ятдесяти кіннотників. Потім найголовніші литовські та руські пани вели свої ескорти, вбрані за великий кошт, які були здатні і на весілля, і на бій. Найпершим з них був віленський воєвода, князь Миколай Юрій Радзивілл. Він задля оздоби вітчизни зі свого сенаторського обов'язку презентував королю його мості гречне й пишне рицарство з добірної молоді. При ньому був троцький каштелян, прекрасний і конем, і одягом, чинив це саме з не менш добрими вояками. Потім жмудський генеральний староста Ян Ходкевич, муж енергійний та розторопний як під час війни, так і миру, народжений для великих справ, досить добре виявив Речі Посполитій силу свого духу зі збройним рицарством. Потім підскарбій цього ж Великого князівства Литовського земський і мінський каштелян показав свій дуже гарний кінний ескорт. Потім надвірний маршалок князь Миколай Криштоф Радзивілл вів свій ескорт, споряджений за великий кошт по-італійськи. Потім і пан гетьман польний, крайчий, стольник, підстолій, підчаший вели свої ескорти прекрасно вбрані: хто по-італійськи, хто по-гусарськи, хто по-угорськи. Вони прекрасно демонстрували рицарські традиції і в одязі, й у звичаях. Було й чимало інших, котрих, якби взятися перераховувати, то надовго б це перерахування затяглося б; минув би день, якби порядно перерахувати всіх, зокрема, які пани, які князі та графи з'їхалися звідусіль тоді на цей найдобірніший бенкет. Самої тільки добре озброєної литви було тут кілька тисяч, вони були здатні і до війни, і до бенкету. Сам київський воєвода князь Костянтин Острозький з двома синами, один вбраний по-італійськи, а другий – по-козацьки, прибули в дорозі до цього зібраного коронного рицарства. Потім брацлавський воєвода вивів двісті добірних

волинців, вбраних за великий кошт і оздоблених по-козацьки, з луками, з сагайдаками. // (с. 175) Потім кульмський, мальборкський та поморський єпископи презентували королю його мості своє дуже коштовне німецьке вбрання. Дульський, теж прусс, згідно зі своїм шляхетським становищем представив своєму майбутньому володареві тридцять шість кінних озброєних гусар, вбраних у позолочені шоломи-прилбиці. Вважай, звідусіль коронні пани засвідчували свої прихильність та зичливість згідно зі своєю значністю, кожен виявляв свій сильний дух. Тут Ян, граф з Тенчина, тут Ян, граф Войніцький, тут Анджей, белзький каштелян, муж з родовитого і старовинного дому, відомий знаменитими справами, мудрий і енергійний, виставив двісті п'ятдесят кінних копійників, по-гусарськи вбраних, досить добрих, із щитами й рушницями. Не поступалися їм виставлені мужніми Гербуртами досвідчені жовніри в шатах і убранстві. Ці Гербурти – мужі досвідчені у раді, мудрості, рицарських військових і мирних справах. Також кам'янецький каштелян і завихостовський поставили по 150 чоловік кінного доброго війська, досвідченого в рицарських справах. Потім виступають Анджей Ваповський із сотнею озброєних вояків, каштеляни бецький та радомський з певною кількістю вояків згідно зі своєю посадою. Після них Станіслав, граф з Тарнова, цехановський каштелян, виводив свій прекрасний ескорт із двохсот вояків під дорогими, вигаптуваними золотом та сріблом коругвами, зі списами й щитами; він презентував також дві гармати, зроблені майстерно і за великий кошт. Потім на парад такого значного володаря прибуло зі своїми добре ушикованими вояками багато інших каштелянів, перераховувати яких немає часу. Також і коронний канцлер з великим підскарбієм Єронімом Бужинським, гідні сенатори, відомі всілякими чеснотами й любов'ю до вітчизни, які показали своє прекрасно споряджене військо. Потім – надвірний маршалок Анджей Опалінський, звідусіль оточений великими можностями, виводив свій ескорт із сімдесяти п'ятьох шляхтичів, добре озброєних по-італійськи. Колону замикали каштеляни, також найважливіші старости міст і замків короля його мості, котрі принаймні не поступалися попереднім ні великою кількістю людей, ні прекрасним убранням, одним вони були рівними, а інших частково й перевищували. Люблінський воєвода Мацейовський із сином та внуками, що мали особливі чесноти, презентував новому королю двісті кіннотників із щитами й величезними угорськими прапорцями. Чимало й інших людей, дуже значних, виїжджало на зустріч нового короля. Дзялинські, Сецигньовські, Кам'янецькі, Оцеські, Костелецькі, Томицькі, гнєзненський каштелян із сином, Падневські, Бажі, Бонари, Мишковські, // (с. 176) Дроєвські, Лешньовольські, Сташковські, Немсти. Виводили свої оздобні полки також Реї, які на кшталт Лебедів на коронованому щиті на своїх грудях мають білі лілії, ніби білих орлів. Також Носковські, Белжецькі, Замойські та незліченна кількість інших коронних панів, також інші кінні шляхетські війська сповнили майже всі міські брами й перед-

містя з трьох боків. Дворяни також і покоєві ложничі померлого короля славної пам'яті складали не менш пишний почет: одні з них були вбрані по-італійськи, другі – по-гусарськи з магерками, у сріблі й золоті, хто в шатах, хто у військовому обладунку, а кращого, ніж ті ескорти, не можна було тоді ані побачити, ані уявити. Також і коні кожного сенатора та коронних панів у різноманітному вбранні та військових обладунках додавали чимало пишності параду. Після сенаторських та шляхетських полків йшли міщани з простолюдом, яких було кінноти в одязі німецьких рейтарів сто двадцять, а піхоти – чотириста, всі вони в прекрасному вбранні, у різнокольорових барвах весело презентувалися. За ними йшли різні чехи зі своїми прекрасними корогвами, вони не псували іншим настрою. Так само чинили клепарські, страдомські й казимирські міщани, які зайняли місця війська біля Броньовиць та Лобзовського поля. Тоді король зі своїм французьким рицарством прибув з великим та гарним почтом з вашконами. При ньому була також велика кількість наших поляків. Тут всі стали тріумфувати, сильно стріляти з гармат, з гаківниць замкових та міських, бити в барабани, сурмити різними трубами, звідусіль йшла луна від веселих звуків: «Таратантара, тарат [антара]», несказанна радість у серці кожного спонукала тріумфувати. Там же плоцький єпископ Мишковський вдячною та поважною мовою привітав короля від імені всіх сенаторів. Бібрак від імені короля дуже гречно відповів на все. Потім казимирські, краківські й клепарські міщани з покірною ввічливістю бажали йому довгого життя, і вони теж отримали приємну й сповнену надії відповідь. Прийнявши поздоровлення, король охоче оглянув всі війська та почти, гарно ушиковані, прекрасно задовольнив цим видом свої очі й серце. Справді, там так було багато збройних й добре ушикованих вояків, що деякі люди, котрі розумілися на рицарських справах, твердили, що ці війська могли б стати проти найпотужнішого ворога. Пушкарі й стрільці безнастанно стріляли з гармат, з гаківниць, з мушкетів, так що гуки та звуки розлягалися аж під небо. Вже була година ночі, коли король // (с. 177) на білому, рослому і красивому коні, який був надзвичайно коштовно убраний, з несказанною радістю весело в'їхав до міста через браму св. Флоріяна, яка блищала від полум'я смолоскипів. Дуже красивий король, сидячи на коні, підносився високо над усіма так, що його звідусіль було видно. А краківські райці несли над ним аж під замок золоту парасольку. Король був зодягнений у чорні шовкові шати, підшиті рисячим хутром. Вашконів, тобто стрільців французького короля, було 40, а швейцарців з алебардами – 60, перед ними йшли два барабанщики і два дударі, вони пильнували короля як сторожа; переливалися їхні візерунчасті шовкові зелено-жовті шати. На першому місці біля короля були князі Неверські й Дюмененські, маркграфи ельблонзькі, герцог *де Гіз* та інші найголовніші французи та королівські дворяни; кожного з них для більшої почесті й пошани вели між двома воєводами, а спереду, посередині, ззаду йшла велика

кількість барабанщиків, дударів й трубачів, і кожен з них ніс під хмари свій звук «Таратантара». Потім йшли оратори й легати різних князів та панів, після них купи різного простолюду, які прагнули побачити короля і нагадували собою мурашник. Багато з них, забувши про порядок, свій стан і вокацію, ставали там, де комусь із них вдавалося зайняти місце, бо все, що жило, прагнуло побачити нового короля: одні залазили на будинки, на дахи, інші на мури та стовпи чіплялися, всі вікна, всі брами, всі ґанки й крузґанки сповнив натовп так, що жодної стіни й жодного місця не було видно. Все було заповнене людьми, аби якнайкраще побачити на власні очі короля. Коли вже проїжджали через ринок, то так сильно вдарили в барабани, засурмили в труби, стали стріляти з гармат, з гаківниць, з мушкетів, що позакладало вуха всім там присутнім, котрі приїхали на парад. Перед самою замковою брамою була майстерно зроблена тріумфальна арка, оздоблена золотими шпалерами, біля яких трубачі, сурмачі, барабанщики й дударі відробляли свою повинність. На самому ж верху вежі був білий орел, зроблений делікатно й майстерно, який мав на грудях намальовані білі лілії. Він обертався на всі боки, куди б новий король зі своїми незліченними ескортами своєю прекрасною персоною не їхав, стріпував крилами, нахиляв голову, виявляючи радість. Коли ж на замок в'їжджав, всі гармати, малі й великі, з усіх веж, башт і замкових бастіонів вистрілили вогняними блискавками, // (с. 178) аж задрижала земля і всі поставлені на ній фундаменти. Здавалося, що сам Юпітер у своєму арсеналі випустив одразу всі громи й блискавки. Потім трубачі, сурмачі та інші різні музики своїм гармонійним та веселим резонансом, здавалося, розвеселяли й небеса. Король в'їхав до замку, де знаходився білий орел, зроблений майстерно, коштовно й красиво, що тріпотливими крилами подавав знак тріумфу. Там, у кафедральному костьолі св. Станіслава, короля гарно й шанобливо привітали й поздоровили всі каноніки. Як тільки з великим набожeнством відправили *«Тебе, Боже, хвалимо»*, одразу ж короля провели до королівського престолу, там же в палаці, після взаємного прощання коронних панів він залишився й на ніч. На третій день король, будучи в сенаті, через свого приватного канцлера Бібрака подякував всім коронним станам, що йому довірили панувати таким значним і таким багатим з небесної волі Господа Бога королівством. Там же він просив найвищого Творця, щоб і їм самим, і всій Речі Посполитій християнській він [король] був корисний, обіцяючи з усією пильністю й старанністю докласти до цього рук, щоб задовольнити їхні надії та сподівання. Там же було призначено й коронацію, яка мала статися невдовзі. На другий день коронний референдар Сендзівой Карнковський від імені всіх коронних панів привітав нового короля прекрасною промовою. У ній він віддав належне Речі Посполитій коронній, значності королівської честі, і вказав на те, що одне з другим узгоджується. Все це сподобалося всім сенаторам. Від короля навзаєм була дана відповідь, що король має чинити тільки добре, що він хоче в

цілості й непорушності зберегти все, що йому довірено. Король виявив готовність скріпити все це не тільки на письмі, своїми листами, а навіть і кров'ю. Цього ж дня при заході сонця короля було з почестями проведено разом з легатом найвищого отця – папи, з великим зібранням духовенства та єпископів, до Казимира на Скалку, до костьолу св. Станіслава, польського патрона, де його [св. Станіслава] було вбито. Там король побожно молився Господу Богу і, поцілувавши святиню з великою пошаною, повернувся до замку. Це місце св. Станіслава на Скалці мають згідно зі звичаєм відвідати перед коронацією всі польські королі. У запусну неділю було здійснено з великою повагою та одностайним набоженством коронацію. На другий день після коронації у м'ясопусний понеділок міщани відвідали королівську величність і там же присягли йому, а король тоді кілька осіб пасував // (с. 179) рицарями. Він був коронований 20 лютого гнєзненським архієпископом Якубом Уханським і був прийнятий всіма станами у всіх воєводствах, як про це вище достатньо говорилось.

Всі королі перед коронацією мають відвідати Скалку

Але невдовзі ця радість і великий кошт обернувся внівеч полякам. А це тому, що між французами й нашими у місті постійно відбувалися конфлікти, і рідко бував такий день, коли б не вбивали по кілька французів або наших. У цей час якось швидко було дано знати королю Генріку про смерть його брата, французького короля. Генрік же, не звіряючись нікому, наказавши своїм французам приготувати коні, вийшов із замку краківського форту цього ж 1574 року, у місяці червні вісімнадцятого дня о другій годині ночі, й у супроводі двох осіб покинув Краків, не пропанувавши більше як 7 місяців.

Король таємно втік з Польщі

Як тільки пани довідалися про його втечу, зчинилася велика тривога. Ян, граф Тенчинський, войницький каштелян, котрий був тоді підкоморієм у короля, разом з Миколаєм Зебжидовським, нинішнім краківським воєводою, котрий був тоді коронним маршалком, побачивши, що короля нема, швидко кинулися до коней із кількома десятками слуг. Вони наздогнали короля через кілька миль за Освенцімом, біля Пщини. Скочивши з коня, Ян Тенчинський впав хрестом перед королем, просячи, щоб той не покидав престол. Але король, боячись вже багатьох речей, не хотів повертатися і взагалі сказав Тенчинському: «Якщо ти хочеш мені щось сказати, то сідай зі мною в карету», що той і вчинив. А королю йшлося про те, щоб не втратити великого королівства у своїй вітчизні, тому він різко відповів Тенчинському й попросив, щоб той не перешкоджав королю в обраній ним дорозі. Оскільки цього королівства він не мав покидати, то дав Тенчинському перстень, знявши його з пальця, сказав і про листи, у котрих був описаний порядок, який мав бути збережений в Короні до його приїзду. Ці листи мали знайти у королівському покої під килимом. З цим король і попрощався з Тенчинським, а сам якнайшвидше поспішив у путь. Тенчинський приїхав до Кракова на третій день і розповів про це панам; знайшли й листи під килимом на столі, а прочитавши їх, знали чого триматися.

Цей король тримав Польщу обіцянками мало не два роки, обіцяючи приїхати на королівство, виправдовувався тим, що через великі труднощі на батьківщині не міг виїхати назад. Поляки ж, маючи велику потребу в тому, щоб їхній правитель завжди був у Польщі, нагадували Генрікові через своїх послів раз і другий, щоб він приїхав до королівства, на котре був обраний, коронований і якому присягнув. Врешті вони призначили йому термін 12 травня 1576 року, на котрий він мав приїхати, а якби так не вчинив, то вони мали розпочати вибори нового короля, що потім і зробили, як буде сказано нижче.

Посольства поляків до Франції

Історія про Івоню зібрана з інших хронік

У цей же час, 1574 року, ще за короля Генріка, в Молдавії // (с. 180) були великі потрясіння через те, що господар Івоня, котрого турецький султан посадив на місце Богдана, мав постійний клопіт від Петрила, брата валаського господаря. Цей Петрило разом з турками, угорцями, греками, сербами та валахами нападав на нього, також підкуповував султана Селіма заради Молдавського господарства для себе. Селім послав до Івоні, щоб він або дав йому [султану] стільки, скільки й інший, або передав тому господарство. Івоня скликав свою раду, повідомив про султанську волю і почав радитися: чи давати стільки щорічної данини, незважаючи на те що вони щороку мусять давати її все більше, бо турки ніколи не дотримують свого слова, або ж боронитися. Молдавани погодилися з тим, що треба боронитися. Івоня пристав на це й пообіцяв стояти насмерть. З цим він відправив турецького посланця і одразу став готуватися до війни; він приймав піхоту, а своїм наказав бути напоготові.

Івоня в Молдавії підносить війну з турками

Поляки понад сто років у перемир'ї з турками

Оскільки поляки вже протягом понад сотні років тримали давнє перемир'я і договір з турецьким султаном, то Івоня знав, що вони йому не дадуть допомоги проти султана, хоч поляки й мали звичай обороняти молдавських господарів. Останні ж, у свою чергу, слухалися поляків. За молдавською стіною і Польщі було безпечно. Тому Івоня не спонукував поляків до порушення перемир'я. Знаючи про козаків, що це є вільні люди і що поміж ними є добрі мужі, він послав до них, просячи, щоб вони прибули до нього у цій потребі проти турка. Івоня пообіцяв їм заплатити стільки, скільки вони хочуть. Козаки з радістю пристали на це. Так зібралося 1200 козаків, які не питали дозволу від коронних влад, бо вважали це суперечливим своїй волі, і виїхали до війська Івоні. Головними у них були Сверчовський і Барсан, котрі мали під своїм началом по двісті мужів. Було також 200 брацлавців. Козловський мав 200 мужів, Служенський – стільки ж, Янчі – сто, Соколовський – сто. Івоня дуже їм зрадів і частував усіх під наметами; окремо старшину, окремо поспольство. На радощах він наказав також бити з гармат, гаківниць та рушниць. Оскільки справа була по обіді, він наказав принести кілька великих срібних мисок, наповнених золотими червінцями (czerwonych złotych), і поставити перед ними. Івоня просив, щоб козаки прийняли ці гроші від нього як завдаток. Вони довго відмовлялися, але потім взяли гроші й розділили між собою. Потім він наказав їм стати

Івоня посилає по козаків

на лівому фланзі свого війська, і вони всі туди поїхали. Івоня ж послав їм туди шість бочок вина, щоб вони пили за його здоров'я, а також кількасот талярів. Вставши наступного дня перед світанком, він прийшов до них і попрохав усіх зайти до себе під намети, а потім виголосив перед ними промову по-польськи, бо по-польськи він говорив дуже добре. З цього можна розуміти, що Івоня був поляком. Він сказав: «Якби я не знав про вашу мужність, чесні рицарі, то я ніколи б не посилав по вас і ніколи б не утруднював вас такою далекою дорогою. Але я знаю, що ви є рицарськими людьми, які вельми прославилися у цьому ремеслі. Тому я вас // (с. 181) і покликав на оцю свою війну, котру я маю з моїм головним ворогом – турецьким султаном Селімом. Я прошу, щоб ви служили мені за гроші, бо жолду не смію вам встановлювати, боячись недооцінити вашу велику мужність. Однак все, що вам треба, чи то грошей, чи то провіанту вам самим та вашим коням, ви отримаєте. Я нісколько не сумніваюсь у тому, що ви так будете чинити, як і належить добрим мужам. При цьому я дуже дякую вам за ваше прагнення. Будучи християнськими людьми, ви не покинули мене у такій пригоді і приїхали до мене. За це я завжди буду перед вами у боргу. А платити за кожного кінного я буду вам стільки, скільки ви самі скажете. Я бачу, що вас всього жменька людей, що протистоїть такому ворогові. Але я знаю, ваші 1200 вояків дорівнюють дванадцяти тисячам кінноти. Не думаю напевно, що ми розіб'ємо цього ворога. Я мушу визнати, що їм щастить, бо вони з такого малого початку так сильно піднеслися. А все це сталося з допущення Божого за наші гріхи. Однак все, що вони захопили, сталося не через їхню силу, а через їхню зраду та хитрість. І хоча вони так високо піднеслися, я думаю, що з часом їм звідти легше буде падати. Більше мені не дозволяють говорити сльози радості. А те, наскільки я вам радий і яке серце маю до вас, бачить Сам Бог, і ви самі, мабуть, знаєте це. Я не хочу ні про що вам наказувати. Ви тільки знайте, що моє щастя є і вашим щастям». Сказавши це, він залився сльозами. На це Сверчовський відповів йому від імені всіх по-солдатськи лаконічно: «Нас до тебе, Івоне, привели сюди не гроші, про які ми мало дбаємо, а бажання розгромити цього ворога. Тому ми не турбуємося про платню. Нам буде досить того, що ми проженемо звідси ворога і заспокоїмо тебе. А як ти нас за це винагородиш – покаже час. Ми зовсім не боїмося турецької сили. А щодо кінця цієї війни, то ми покладаємося на Господа Бога. Ми якнайстаранніше будемо прагнути того, щоб оборонити тебе від твого ворога». Потім Івоня запросив козаків до себе на обід і посадив за свій стіл. За іншим столом сіли логофет і Єремія (Weremiasz), його гетьман, також і друга молдавська рада. Коли про це довідався турецький султан, то одразу ж послав на допомогу валаському господареві тридцять тисяч турків та дві тисячі угорців. Він наказав воєводі, щоб той схопив Івоню, а на господарство посадив свого брата Петрила. Згідно із султанським наказом цей, як твердять, на чолі майже сорока тисяч валахів виступив у похід разом з турками та угорцями

Промова Івоні до козаків

Сверчовський говорить від імені козаків

Султан посилав війська до Молдавії

Кількість турецького війська

і перейшов ріку Молдаву. Тут над рікою він став на доброму пасовиську і вільно пустив свої коні. Молдавани їх постерегли і негайно повідомили про це Івоню. // (с. 182) Івоня тут же послав проти них Сверчовського із козаками і дав йому шість тисяч досвідчених молдаван. Сам же пішов за ними з іншим своїм військом. Сверчовський просив усіх іменем Бога, щоб вони, якщо хочуть вчинити щось добре, йшли якомога швидше і якомога тихіше для того, щоб зненацька заскочити ворога. Тоді вони натрапили на його сторожу, якої було чотириста кінних. Вони оточили її і схопили. Від цих полонених вони дізналися про все. Сверчовський дав знати про це Івоні й попросив, щоб той якнайшвидше прибув задля здобуття безсумнівної перемоги. Івоня не забарився і, прибувши зі своїми, розділив їх на три частини. Тоді Сверчовський вдарив з одного боку на табір, а Івоня – з трьох інших боків, дружно здійнявши крик. Валахи, прокинувшись, перелякалися. Вони не могли ні боронитись, ні втікати, бо відпустили коні пастися. Там загинуло їх дуже багато. Однак сам валаський господар зі своїм братом втік до Брейли (Braiłowa) і переплив озеро, яке утворив Дунай. Де тільки бачило око, скрізь було повно трупів, а кров текла струмками. У таборі ж було повно всього. Там Івоня захопив велику здобич, яку роздав своїм воякам, найбільше ж – козакам. Потім він напав на Валаську землю і вчинив там велику шкоду вогнем та мечем, майже нікого не милуючи. Довідавшись,

Сверчовський захопив турецьку сторожу

Івоня розбив валаського господаря

що воєвода перебуває у Бреїлі, Івоня рушив по нього. Містечко Бреїла лежить понад Дунаєм і має міцний замок. Івоня став там // (с. 183) і послав двох полонених валахів до начальника цього замку, щоб той видав валаського господаря з братом. Інакше він буде тримати його в облозі так довго, доки не доб'ється свого. Начальник замку був турок. Він послав Івоні через чотирьох турків десять великих і десять малих ядер, кажучи, що буде частувати його оцими стравами, яких не буде приховувати від Івоні. Дуже розгніваний на цих послів, Івоня наказав відрізати їм вуха, губи й носи та повісити за ноги тут же, перед містом. Він же послав піхоту з драбинами взяти місто. Ця піхота дуже швидко здолала паркан і розкидала його. Молдавани вдерлися до міста і вирубали там всіх турків; вони не залишили там нікого в живих, навіть собак, аж кров полилася з міста до Дунаю. Потім вони знищили все місто, де взяли велику здобич і набрали дуже багато срібла, золота й перлів. Це місто було дуже багатим, бо з часу, коли ним оволоділи турки, воно завжди перебувало в мирі. Вояки Івоні хотіли взяти й замок, але тут прийшла вість, що до Бреїли проти них йде п'ятнадцять тисяч турків. Проти них Івоня послав Сверчовського з козаками, давши їм вісім тисяч молдаван. Вони зненацька вдарили. Сверчовський, не давши їм прийти до тями, розпочав битву і всіх розгромив; до Тягині втекла тільки тисяча кінних турків. Але поблизу було інше турецьке військо, у котрому перебували й татари. Про це повідомили Івоню, і він дав спокій замку в Бреїлі й з'єднався зі Сверчовським. Вони спільно вдарили на це турецьке військо і знову розбили турків. Потім Івоня прибув під місто Тягиню, котре легко здобув і винищив там усіх людей. Івоня мав там кілька значних битв з турками, і завжди з ним були Сверчовський з козаками, які надавали йому потужну допомогу. Потім шістсот козаків пішли на Білгород, який захопили, спаливши половину міста. Тим часом Івоня перепочив зі своїм військом. Козаки ж не байдикували. Вони знову постерегли турецьке військо, котре йшло з татарами під Білгород, і виступили проти нього. Івоня дав козакам три тисячі молдаван, котрих Сверчовський залишив позаду, а своїх козаків вишикував у три загони. У першому загоні було чотириста душ з рушницями, які мали круглі щити. Їх він поставив проти турецьких копійників. У другому загоні було багато стрільців з лука, і він їх поставив біля себе на правому фланзі. У третьому загоні було багато козаків з рогатинами, яких він поставив на лівому фланзі. Побачивши жменьку війська, турки сміливо пішли в наступ. Сверчовський наказав середньому загонові вистрілити по них, а коли у тих виникне сум'яття, то він сам тоді прийде з іншим // (с. 184)* загоном, який почне стріляти по них з луків, з флангу. Третій же загін зі свого боку вдарить з рогатинами. Вони взялися бити ворога з усіх боків, і ця битва тривала цілу годину. Врешті вдарили свіжі молдавські сили, які зламали опір втомлених турків і розгромили їх. Двісті турків взяли тоді в полон і пригнали до Івоні як худобу. Івоня ж

Івоня взяв Бреїлу

Турків двічі розбили

Івоня взяв Тягиню

Козаки взяли Білгород

Турки розбиті

* Див. ідентичний мал. у кн. І (с. 155 оригіналу).

Що переважило при викупі турецького вождя

наказав своїй черні порубати їх косами. Вождь того турецького війська був такий багатий, що хотів дати козакам удвічі більше золота й утричі більше срібла, ще й коштовності, аби тільки вони не відводили його до Івоні. Однак козаки більше цінували своє слово, дане Івоні, ніж всі ці скарби. І цей вождь разом з іншими турками був порубаний черню на шматки.

Султан стривожений

Коли звістка про ці поразки дійшла до турецького султана, то це йому дуже заболіло. Він злякався, що втратить Молдавську державу і все, що має тут, по цей бік Дунаю. Справді, вже було близько до цього, якби хотинський староста Єремія не зрадив Івоню. Єремія на чолі тринадцяти тисяч молдаван був посланий Івонею на берег Дунаю, щоб обороняти від турків переправу. Сам же розпустив на короткий час своє військо, щоб воно зібралося докупи на вість Єремії про ворога. Однак цей Єремія взяв від Петрила, брата валаського господаря, тридцять тисяч золотих червінців і дав йому можливість переправитися на другий бік Дунаю разом з його військом і турками. Сам же Єремія поїхав до Івоні, повідомляючи його про це й виправдовуючись тим, що не був у змозі цьому зарадити. Він застав Івоню з козаками тоді, коли вони здобували тягинський замок. // (с. 185) Тоді Івоня дав спокій замку, зібрав якнайшвидше довкола себе військо і виступив з ним проти ворога до Дунаю. Коли він прийшов, то став табором. Козаки стривожились, бо не мали «язика» і не знали суті справи, а Єремії не вірили. Сверчовський сказав від їхнього імені: «Ми дали слово тобі, Івоню, вірно служити проти твого ворога і твердо стоїмо на тому, щоб не дати

Молдавани здавна зрадники

Дотримання віри козацьким рицарством

йому вступити на твою землю, хіба що по наших трупах. Однак нам треба знати насамперед про те, скільки їх, що вони задумали. Ми це маємо знати, щоб нас не привели на гак і ми не загинули марно, як худоба. Які ж ти маєш вісті про них, про їхню раду, про хитрощі? Скажи нам».

Після цієї промови Івоня зітхнув і сказав просто: «Я чимало разів переконувався у вашій вірній службі мені, мої милі рицарі, тому не хотів би віддати вас на даремну загибель. Я нічого не чинив без вашої ради і повідомляю вас, що Єремія стоїть неподалік з другим військом. Йому я доручив взяти вісті про ворога і негайно дати нам знати. Я йому довіряю як своєму життю, бо добре знаю його віру й честь. Він же дав мені знати, що турків не більш як п'ятнадцять тисяч. Навіть якби їх було понад тридцять тисяч, то ми будемо битися з ними з Божою поміччю». Сверчовський не задовольнився цим і просив, щоб Івоня затримався в таборі, поки він зі своїми людьми вчинить напад заради «язика». Івоня з великою охотою дозволив йому це зробити, ще й додав йому свого гетьмана Вероні (Weroniego) із шістьма тисячами кінноти. Як тільки вони виступили, то одразу натрапили на турецьку сторожу, якої теж було багато. Козаки вдарили на неї і розгромили. Вони спіймали тоді одного важкопораненого турка, від котрого не могли взяти відомостей про ворога, але з самої справи зрозуміли, що вороже військо є дуже великим. Тому вони радили Івоні, щоб він був пильним і знав, наскільки можна довіряти Єремії. Але Івоня нічого не відповів, крім цього: «Ми не маємо чого боятися. Я знаю, що Єремії можна довіряти, і ви у цьому невдовзі переконаєтеся. Ми самі порахуємо ворогів. Я прийшов сюди для того, щоб до самої смерті боронити свою вітчизну». Взявши триста кінногників, Івоня особисто виїхав з табору, розташованого на майже бездоганному для оборони місці понад озером, яке утворив Дунай. Івоня під'їхав до ворожого війська на місце, де стояв пагорб. Івоня виїхав на нього, придивляючись до турецького війська, але нічого не міг зрозуміти, бо воно стояло в долині. Івоня бачив саму тільки турецьку сторожу, яка теж не хотіла показуватися молдаванам і тихо стояла в долинах. Івоня не зрозумів, наскільки сильним є ворог, тому виступив зі своїм військом, котрого було тридцять тисяч, розділених на тридцять загонів. Кожний загін мав свої гармати, було між ними і вісімдесят мортир; окремо стояла кавалерія, окремо – чернь. // (с. 186) Чернь дуже любила Івоню і не хотіла пускати його до кавалерії, боячись, щоб його не зрадили молдавські пани і не видали туркам. Чернь вірила тільки козакам. Тоді Івоня вишикував військо, але перед тим як розпочати битву, знову під'їхав під турецьке військо і побачив, наскільки воно є великим, понад п'ятдесят тисяч. Тільки тепер він зрозумів, що Єремія зрадив, і наказав покликати його до себе. Цей же виправдовувався тим, що не міг дістати ґрунтовної інформації, а щоб довести свою вірність, мав тут же вдарити на турків. Через це турки й почали битву. Він же, маючи першим зійтися з ворогом, наказав схилити свій прапор до землі, а знявши шапки з голів, підняти їх на списах та іншій зброї і самим піддатися. Побачивши це,

Розбито турецьку сторожу

Кількість війська Івоні

Зраду Єремії викрито

турки заколивалися. Ті списи, що вони були наставили проти війська Єремії, знову піднесли і взяли це військо до себе. Через таку зраду Єремії молдавани стривожилися й прибігли до Івоні, занепавши серцем. Але він як мужній воїн насамперед підбадьорив їх і наказав битися; було подано сигнал до битви. Тим часом турки поставили проти них молдаван Єремії і погнали їх у бій як худобу. Дуже розгніваний Івоня наказав обернути проти них [зрадників] весь вогонь гармат і рушниць, і всі вони були побиті, хто від турків, а хто від своїх; їх там полягло так багато, що через трупи турки не могли йти. Козаки, бачачи, що діється, якнайшвидше стали з вогнепальною зброєю на шляху турків і так сильно почали їх парити, що призвели до замішання у ворожих лавах. З іншого боку вдарили молдавани так сильно, що турки одразу перед ними відступили, чи то не в змозі стримати тиску, чи то прагнучи навести їх на гармати. Однак Сверчовський, постерігши це, крикнув до молдаван. Ці повернулись.

Потужна битва Івоні з турками

Турки вдарили на них, але невдало, бо молдавани перейшли в контратаку і мужньо чинили туркам опір. Потім турки посилилися і всією своєю потугою натиснули на молдаван, до того ж вони обернули проти них вогнепальну зброю. Небожата молдавани добре чинили опір, внаслідок чого закипіла жорстока битва: летіли як снопи з коней і турки, і молдавани; з обох сторін так затято рубалися, що руки втомилися, і зброю не можна було втримати в руках. До того ж піднялася така курява, що врешті один одного не бачив, а через дуже потужний вогонь нічого не чув. Навіть пушкарі не знали, куди стріляли. У цей час Івоня примчав до своїх і наказав їм трохи відступити за гармати та пильнувати своїх прапорів. Турки теж так вчинили й відступили назад. Після розведення військ вдарив сильний дощ, внаслідок чого вже не було такої сильної куряви. Але це не було на руку молдаванам, бо підмокли їхні гармати, котрі їм сильно допомагали. Тепер вже вони мусили вручну битися з турками. Будучи втомленими, вони дійсно не могли // (с. 187) подолати турків. До того ж підійшло свіже татарське військо і вдарило збоку. Через це молдавани тут же почали тікати, а татари й турки били їх у погоні й далеко гналися за ними. На полі бою лишилася тільки чернь, а при ній двісті п'ятдесят козаків, на котрих турки, будучи втомленими, не сміли наступати. Івоня щодуху примчав до козаків і сказав: «Бачу, мої чесні рицарі, що через зраду Єремії доходить до того, що нам, видно, доведеться загинути. Але там, де ваші голови ляжуть, там і моя, а душі нехай ідуть просто до неба». На це йому Сверчовський коротко відповів: «Нам смерть ніскільки не страшна, // (с. 188) нам радо доведеться всім помирати, однак ще донесхочу нарубаємо цих поганських псів». Після цих слів всі скочили з коней і з'єдналися з черню, котрої було двадцять тисяч. Насамперед вони відбили польові гарматки у турків, причому сам Івоня захопив одну з них. Він був таким сильним, що забрав її з собою, хоча вона була досить великою. Однак, відступаючи назад, вони мусили покинути ці гарматки, тому насипали в них повно пороху, щоб їх розірвати. Відступили на милю від поля битви і стали на згарищах одного села, де й око-

Молдаван розбито

Козаки б'ються

палися. Але на цьому місці не було води, і через це їм там було дуже погано. Цього дня турки всі зібралися і, повернувшися з погоні, оточили їх перед заходом сонця. А було там турків так багато, що їх не можна було й оком охопити. Турки стерегли їх цілу ніч, а щоб і жоден з них не міг вночі втекти, запалили кілька домів, котрі там ще залишились, і від цього вогню було все досить добре видно. На світанку вони почали по них стріляти з усіх гармат, але не могли їм ніяк зашкодити, бо вони зробили досить добрі вали, за котрими вони боронились три дні і вчинили кілька вилазок. Турки, бачачи, що їх важко взяти, почали вести переговори з Івонею, щоб він їм піддався, бо він від них ніяк не зможе оборонитися, якщо не піддасться. І хоч козаки хотіли покласти свої голови за Івоню, йому було шкода черні, і тому він вирішив здатися за двох умов. Перша,

Івоня капітулює на певних умовах

щоб козаки були відпущені цілими й здоровими. Друга, щоб його живим передали султану, його володареві. Що стосується черні, то він не сумнівався, що її залишать в живих, бо інакше буде шкода нікому іншому, а тільки султану. Турки пристали на ці умови, після чого він вийшов до них з окопу, взявши з собою всіх козаків, і сказав до турків таку промову: «Оскільки була на те Божа воля, щоб я сьогодні був у ваших руках, то прошу, щоб ви дотримали того, на що присягали, а цих чесних людей вільно відпустили. Якщо ж ви гніваєтеся на них, то краще помститься на мені, а їм дайте спокій». Потім він попрощався з козаками, обіцяючи, що до останнього свого подиху він їх не забуде. Чуючи таке, козаки з великим плачем попрощалися з ним і цілували йому руку. Потім, відійшовши від них на відстань трьох пострілів з лука, він вивів із собою чернь, з якою попрощався з великим плачем, і знову повернувся до козаків. Все, що тільки він мав із золота й коштовностей, він роздав їм, кажучи: «Не

Івоня прощається з козаками

хотів того Господь Бог, мої чесні рицарі, щоб я вас міг тримати й далі на службі більше дванадцяти сот. Я старався б із Божою поміччю вчинити так, щоб нині ці собаки не ходили по моїй землі, тій землі, яку мій Господь Бог відняв від мене за мої великі гріхи. Але вже пізно, і я мушу терпіти те, що зволив допустити на мене Господь Бог, а з вами я вже мушу розлучитися. Нехай же вас Господь Бог // (с. 189) у доброму здоров'ї доведе до ваших домів. Якщо ж мене Господь Бог вбереже від кривавої руки цих злих людей, якщо мене живим приведуть до мого пана, то не сумніваюсь ніскільки у своєму пані, що він поверне мені цю державу. Якщо ж я її буду колись мати, то присягаюсь вам, що вам і вашому значному народу польському завжди чинитиму добро. А те, що я мав при собі, хочу, щоб воно краще було дано вам, ніж ці собаки заберуть, а це задля того, що я пізнав велич вашої віри, честі й постійності, цю вашу приязнь щодо мене, котрої я не забуду й до смерті». Козаків так сильно зворушила ця промова, що, дякуючи Івоні, всі плакали. Потім, побувши у них і залишивши зброю, Івоня сам, з одним тільки поляком Осмольським, як в'язень пішов до турецького війська і там протягом чотирьох годин розмовляв з ними. Мабуть, своєю мовою він образив пашу, бо той, вихопивши шаблю, пробив йому живіт і рубонув йому рота, а яничари

Івоню вбито

при цьому йому відрубали голову. Голову Івоні насадили на спис, а його тіло прив'язали за ноги до двох верблюдів і відпустили їх, і ці верблюди пополам його розірвали. Потім же всі турки порубали його тіло на дрібні шматки, вмочали шаблі у його крові. Такий кінець у неборака Івоні, котрий так багато щасливих битв мав з турками, але врешті так марно віддав своє життя. Видно, Господь Бог хотів тільки того, щоб він не спокусився і заради великого багатства не потурчився, а був добрим християнином. Потім і турки, забивши Івоню, кинулися на чернь, яку рубали наче

Турки порубали молдавську чернь

бидло. Козаки ж побачили, що сталося порушення присяги, хотіли, не довіряючи турецькій присязі, втекти до окопів і там боронитися до останнього подиху. Оскільки ж там уже повно було турків, тоді вдарили на перший турецький загін і там, як несамовиті, рубали турків. Вони мужньо

віддали своє життя не без великих втрат турецького війська. Турки ж не могли надивуватися великій силі духу й сміливості їхній, тільки дванадцять козаків вони взяли у полон: самого гетьмана Сверчовського, Лаврентія Козловського, плочанина герба «Яструб», Задовського, Янчі, Залеського, Сучинського, Богуцького, але всіх цих було викуплено, хоч турки й дуже намовляли їх перейти на свою віру. Ось так турки на місце Івоні на молдавський престол посадили Петрила, брата валаського господаря.

Козаки розбиті

Петрило – молдавський господар

Ця історія і деякі інші додатки, котрі будуть нижче, не вміщені у хроніці, бо тоді я не був у тих країнах, де відбувалися ці речі, а був у вітебському замку, на московському кордоні. Там я понад 18 років був капітаном над п'ятьма сотнями піхоти і десятками кінноти і видав свою хроніку ще в часи короля Стефана. Тому ці речі, котрі потім діялися в Короні, я зібрав з інших хронік і додав у стислому вигляді до своєї, щоб розповідь про наших королів-панів, як і про інші поточні справи Речі Посполитої, йшла своїм порядком. // (с. 190)

Цього ж року московський князь, перш ніж втік король Генрік, взяв з ним через послів перемир'я, але зламав присягу і своє слово, зрадливо захопив Пернов та інші кілька замків в Інфляндії.

Московит – клятвопорушник

Цього ж року був град такий великий, що й багато птахів повбивав; через це рік був дуже дорогий на збіжжя та інший провіант.

Великий і шкідливий град у Великопольщі

Цього ж року Тарановський був посланий до Туреччини для підтвердження перемир'я з турецьким султаном і через великий голод в Молдавії і спустошення цієї землі турками мусив об'їжджати її через Валаську та Болгарську землі, а звідти Тарановський їхав до Фракії через Балканські гори, а потім – до Константинополя. Під час його буття в Константинополі помер турецький султан Селім, який два тижні перед цим тріумфував з приводу взяття у іспанців Тунісу й Голети (Golety) в Африці. Але паші довго тримали в таємниці вість про його смерть, боячись бунтів. Потім його старший син Амурат був посаджений пашами на престол. За це яничари дуже гнівалися, але він їх вчасно ублагав і тут же наказав задушити п'ять молодших братів. Тарановський зробив усе, заради чого був посланий, і з перемир'ям приїхав додому.

Тарановський – посол до Туреччини

Помер турецький султан Селім

Року 1575, місяця вересня, прийшла вість до польного гетьмана Сенявського, що багато татар готується напасти на Поділля. Він одразу ж, не затримуючись, послав кількасот козаків, котрі побачили силу-силенну тварин, які тікали з лісу, безліч птаства, яке піднялося з полів, то зрозуміли, що це є велика татарська орда, котра переправилася через Дніпро і стала під Чорним лісом. Гетьман тут же послав шляхті цю вість, волинський воєвода Костянтин зібрав чимало війська і став напоготові з волинцями. Інші ж прибули до громади й обрали собі гетьманом подільського воєводу Миколая Мелецького з дому «Гриф», і він рушив з ним до Синяви. Але київський воєвода послав козаків з Києва, Черкас і Канева, котрі пустилися в чайках рікою Дніпром, під'їхали під татарську сторожу і вдарили на неї: одних вбили, других пов'язали й привели до своїх. Всіх татар було вісімдесят тисяч, які йшли трьома військами, а в авангарді йшло п'ятнадцять тисяч. Ці, вважай, коли

Татари на Поділлі

Татарська сторожа розбита

наші приходили до Синяви, вдарили на місто і вже були б і замок захопили або спалили, бо татарки-бранки (tatarki branki) зачарували всі рушниці, і з жодної гармати не могли вистрілити, але тут наші почали виходити з лісів, перед котрими примчали в містечко два брати Струсі, Якуб і Єжі. Вони хоч і були з малим загоном, однак громили поганих, котрі вже починали плюндрувати будинки, закладали вогонь, прагнучи все це обернути на попіл. Але, побачивши військо, татари почали тікати // (с. 191) до свого коша, а потім з коша аж до свого великого війська в дикі поля. За ними гетьмани послали своїх козаків, але вони думали, що поганих вже не залишилось, що всі вони в орді, бо видно було, як вони втікали. Тому козаки повернулися назад. Ротмістри й гетьмани, особливо подільський воєвода, просили рицарство, щоб

Струсі – чесні мужі

Татарські хитрощі

вони затрималися на якийсь час, боячись ворожого повернення. Однак вони злегковажили і вважали це річчю непотрібною, тому й роз'їхалися по своїх домах. Ледве вони зсіли з коней, як прийшла вість про велику кількість поганих. Не вірив цьому жоден, доки не пересвідчився на власні очі. Татари вийшли з Молдавської землі, переправилися // (с. 192) через Дністер і рушили цим берегом ріки; всупереч надіям наших, вони стали біля Синяви й розійшлися загонами, забираючи людей, стада та іншу здобич, пустошачи містечка, спалюючи та плюндруючи села. Тоді татари в руських краях вчинили велику й незмірну шкоду, бо, крім забитих старих людей і малих діток, вони забрали з собою до неволі понад п'ятдесят п'ять тисяч душ, а коней – півтораста тисяч, а також незліченну кількість худоби та овець, не згадуючи про іншу здобич: шати, золото, срібло. І вони так швидко з усім цим втекли, що їх ніхто не міг наздогнати. Трохи наших гналося за ними аж до Молдавської землі, прагнучи відбити частину людей на переправі під Хотином, але ординців було боронено з Хотинського замку пострілами з вогнепальної зброї, завдяки чому вони втекли без втрат.

Велика татарська здобич з Русі

А йшли таким чином. Попереду йшов Алі-Гірей (Alekierei) – султан з прапором з білої та червоної китайки, яка мала завширшки два сажені, а на горі – фарбована кисть з кінського хвоста; під цим прапором було війська п'ятнадцять тисяч. Лязид-Гірей (Lazydgierej) – султан з прапором із зеленої та білої китайки, під яким було десять тисяч татар. Ачи-Гірей (Aczygierej) із червоним прапором з двома кінцями, під яким було десять тисяч татар. Сат-Гірей (Satkierej) з прапором з червоної та білої китайки з кистями, під котрим було п'ятнадцять тисяч війська. За ними йшов султан Кі-Гірей (Kikierej) з прапором з білої та зеленої китайки з чотирма кінцями, під яким було вісім тисяч війська. За ними йшли п'ятигорські черкеси з прапором з білої та зеленої китайки з кистями, під яким було сім тисяч війська. Добрудзькі та білгородські татари йшли в авангарді попереду війська з Бакаєм (Bakajem), а було їх десять тисяч; добірних чоловіків з одним конем до п'ятнадцяти тисяч. А над цими всіма військами мали найвищу владу сини перекопського хана, яких там було сім. Твердять, що коли вони увійшли до Молдавії, то поділилися полоном з молдавським господарем Петрилом. Наші ж їх чекали в інших місцях, сподіваючись, що вони будуть йти через Поділля, і хотіли відбити у них хоча б частину полону. Однак негарно вчинив щодо нас молдавський господар, що їх там пропустив [через свою державу]. Однак і козаки тим часом не били байдики, бо, вдаривши зі своїм вождем Богданком, який потім загинув під Аслам-городком, за Перекоп, вчинили татарам велику шкоду, також набрали здобичі. Палили і нікого не залишали в живих, вбивали на палі навіть малих дітей, але не винагородили нашої шкоди. Змилуйся, Боже, над тими втратами, які наші зазнали тоді від цих язичників.

Порядок татарського війська

Молдавський господар провів татар

Козаки плюндрують в Перекопській землі

Тоді у Польщі була така значна тривога, що люди скрізь втікали, хоча татар вже й не бачили, багато хто втік аж до Кракова. Так суворо покарав нас тоді Господь Бог, що явно сповнилося в нас те, про що говорить Святе Письмо: «будуть тікати, // (с. 193), хоча за ними не буде ніхто гнатися, і будуть боятися і листя з дерев». Все це тоді виявилося, і цим нас за наші гріхи покарано з допущення Господня.

Цього ж року панувала посуха така, що в деяких місцях Віслу переїжджали.

Скажений вовк

Цього ж року в Добжинській землі біля Рипіна скажений вовк покусав дванадцятеро людей, від чого деякі тяжкою смертю повмирали аж на третій місяць.

Цього ж року в Мазовії одного шляхтича з дому «Слеповрон» у плонському костьолі було вбито з рушниці у Світлий понеділок, і багато інших свавільних справ було тоді в різних повітах та воєводствах.

Елекція у Варшаві

Цього ж 1575 року коронні пани та рицарство побачили, що Річ Посполита без володаря є у великій небезпеці, 12 травня вийшов термін з моменту, коли Генріка вмовляли через послів, щоб він повернувся до Польщі. Скінчився термін угоди, згідно з якою вони мали його чекати до цього дня, не дочекавшись короля, вони обирали у Варшаві на його місце іншого володаря. Між ними були там такі претенденти (competitorowie): імператор Максиміліан і його син Ернест, шведський король і королева, семигородський воєвода Баторій і ферарський князь Альфонс; всі подали досить добрі умови. Тоді одні обрали королівну Анну польською королевою, пам'ятаючи про добродійства династії Ягайла, а в чоловіки їй дали семигородського воєводу Стефана Баторія. Інші хотіли імператора Максиміліана. Імператор вже був і присягу склав через своїх послів, але не скоро приїхав. Тоді ті, котрі обрали Баторія, через затримку імператора раніше прибули зі Стефаном. Внаслідок цього Максиміліан залишився на своєму престолі, а Баторій, залишивши свого брата на семигородському воєводстві, став польським королем на таких умовах:

Претенденти на елекцію

1. Він має присягти на дотримання всіх прав і твердо їх додержувати.
2. Сплатити коронні борги.
3. Все, що московський князь взяв, здобути.
4. Укласти вічний мир з турками.
5. Зміцнити кордони.
6. Прислати перед своїм приїздом сто тисяч злотих.
7. Навічно звільнитися від татар.

Баторій їде до Польщі на королівство

Тоді року 1576, місяця квітня, вирушив Баторій до Польщі через Молдавську землю. Зустріти його на польські кордони виїхали наші, насамперед руський воєвода Єронім і кам'янецький каштелян Миколай Сенявський з добрими й значними ескортами і з великою кількістю іншого рицарства. Коли вони привітали короля, від імені всіх промовив до нього Марцін Менжинський, правник, котрому сам король

відповідав латиною // (с. 194) на все й дуже ґречно. У велику п'ятницю король приїхав до Могили, де заради набожества прожив кілька днів. Люди, почувши, що він перебуває в Могилі, звідусіль мчали до Кракова. Королівна також тим часом виїхала з Варшави, з нею прибуло до Кракова кілька значних панів і чималий ескорт люду. Цим вони піднесли дух всім людям, і Краків став безпечнішим.

Королівна приїхала до Кракова

СТЕФАН БАТОРІЙ

Стефан Баторій, угорець, семигородський князь,
Після виїзду Генріка постійною приязню в'яжеться
З Короною; його силу насамперед пихаті гданщани
Дізнали, чим поламався лад і у язичників.
Татарин дома сидів, Поділля не псував,
Взагалі, миру прагнучи,
Щастя бажав йому. // (с. 195)
Він так приборкав Московію і, вважай, навчив
Того, як вона має віддавати поклін
Значній польській славі.
Взяв там багато замків, так само й Інфляндію,
Легко, що ледве хто ставав на шляху його справам.
Заздрісна смерть побачила у нас його чесноти
І швидко, на жаль багатьом,
Забрала його з цього світу.

Цього ж року від Різдва Господа Христа 1576, 18 квітня, семигородський воєвода Стефан Баторій, обраний на Польське королівство, приїхав з чималим ескортом рицарських людей. Він тут же з Анною, дочкою короля Сигізмунда і рідною сестрою померлого короля Августа, взяв шлюб у Станіслава Карнковського, який був тоді краківським єпископом, а 30 травня коронований. А гнезненського архієпископа тоді не було, бо він від'єднався від короля, орієнтуючись на цісаря. Але як тільки він довідався про приїзд короля Стефана, а до того ж і його коронацію, то не тільки він, а й жоден з тих панів, котрі були з ним, не противилися цьому. Уже тоді на тій коронації король Стефан обрав собі гідного мужа, Яна Замойського, котрий його особливо на початку панування, остерігав від багатьох речей та інформував його, щоб він, хоч дуже мудрий, але, будучи іноземним паном і не знаючи наших прав та звичаїв, у чомусь не помилився. Давши ж краківську державу коронному канцлеру Валентину Дембінському, дав йому і меншу печатку, бо Дунін мав більшу. Після цього король поїхав до Варшави, куди до нього прибуло чимало осіб із супротивної сторони, віддаючи йому як пану підданство та постійну вірність і стверджуючи це присягами. Король у Варшаві з панами, котрі вже були при його боці, і з тими, котрі з'їжджалися до нього, радячися про добре заспокоєння всіх бунтівників, скликав у Торуні сейм. Їдучи на цей сейм, бранденбурзький маркграф, прусський князь і т. д. Альбрехт Фрідріх прислав до нього, до Бреста Куявського, своїх послів з листами, висловлюючи свою вірність і ту повинність, котру він сам і його предки мали нести польським королям. Коли король приїхав до Торуні, всі прусські панове і багато рицарства виїхало йому назустріч. Вони згідно зі звичаєм склали присягу і просили про підтвердження своїх прав та вольностей, що й отримали. Відлучилися від них самі тільки гданщани, яких король, виїхавши до Мальборка, спочатку через своїх послів умовляв, а потім видав позови на них до суду. Коли ж вони на це не звернули уваги, // (с. 196) то, засудивши їх, король рушив з Мальборка до Тчева. Оскільки він знав, що там неподалік окопалися гданщани, котрі шкодили нашим по дорозі, то вночі вислав невелику частину свого двору проти них, і ті показалися гданщанам на очі. Сам же з другого боку через болота, де вони не сподівалися небезпеки, наказав кільком ротам кінним і піхоті до них переправитися, і вони швидко зламали опір та розгромили гданщан, захопили табір з вогнепальною зброєю, а самих гданщан гнали аж до міста і всю гданську Жулаву сплюндрували. Потім король захопив їхній замок Гжебінь. Побачивши це, гданщани попросили короля про перемир'я, яке їм було дано тільки на чотири дні. Але за такий короткий час вони не могли нічого вчинити, тому просили про комісарів, котрі б взяли до уваги їхні кривди. Але коли жодної кривди не знайшли, тоді король накинувся на них, і сам, не вдаючись в переговори з ними, наказав Яну Замойському нам'яти їм вуха і показати їм їхнє явне заколотництво, бо вони нічого іншого не чинять, тільки умисно тягнуть час. З іншого боку, король наказав показати їм скромність, милосердя і терплячість свого королівства. Якщо ж

Коронація короля Стефана

Валентин Дембінський, коронний канцлер

Бранденбурзький маркграф пристає до короля

Гданщани бунтують

Гданщани засуджені

Боротьба з гданщанами

вони не захочуть опам'ятатися, то король освідчувався перед Богом і перед людьми, що хоч не хоч, а доведеться проливати й розливати християнську кров; якщо інакше не може бути, то мусить їх покарати. Тоді гданщани, добре спорядивши три баржі людьми та вогнепальною зброєю, вислали їх з міста водою, прагнучи королівську Жулаву сплюндрувати і помститися за свої шкоди. Але збулася на них приказка: «Хто мститься, той два рази буває битим». Бо їх наші з одного боку ріки, а угорці з іншого так добре перестрашили, що ті й не знали, куди тікати від страху, ледве їх решта втекла до міста.

Бої з гданщанами

Потім року 1577 король, придивившись добре до розташування міста, виїхав до Торуня, а над військом поставив гнєзненського каштеляна Яна Зборовського, мужа досвідченого у рицарських справах. Гданщани, знаючи про наше невелике військо, котре тоді перебувало у Тчеві, вийшли зі своїм гетьманом Яном з міста Кельна, вважай, надвечір у Великдень, прагнучи раптово вдарити на нас і розбити. Потім вони хотіли взяти Тчев, Гнєв, Нове, Старгард та інші королівські міста й замки, тому вони взяли з собою все необхідне для здобування замків. Але перш ніж вони вийшли з міста, несподівано піднявся такий шторм і так сильно почало гриміти, що чимала частина однієї башти впала в рів, упав кінь під гетьманом, два кіннотники з кіньми впали в рів, причому один там і залишився, а другого вирятували. Побачивши це, вони повернулися того ж дня. На другий день вони хотіли вчинити те саме, хотіли цього досягти і в наступні дні, але завжди раптові дощі відводили їх від цього наміру. Вони думали, що це були якісь чари, тому посадили у в'язницю двох чарівниць, думаючи, що вони були нашими найманками. Але не бачили того // (с. 197) ці сліпі люди, що Сам Бог їм нагадував і відводив їх від їхнього злого наміру. Потім, аж 16 квітня, вони вийшли з міста, а чотири баржі, сповнені війська із вогнепальною зброєю, відправили водою до Тчева. Коли Ян Зборовський дістав повну інформацію про це від сторожі, то вийшов проти них і, обравши там одне місце, чекав на них, щоб вони підійшли ближче. Вони стали за дві милі від Тчева, маючи перед собою більшу сторожу, ніж все польське військо. Зборовський, бачачи, що вся сила у швидкості, задумав на них тут же вдарити. Але він хотів ударити на тих, котрі йшли водою, щоб вони не захопили містечка, тому він не хотів віддалятися від міста. До того ж він не до кінця вірив міщанам і шкода йому було покидати добре місце, тому волів там чекати протягом ночі. Як тільки розвиднілося, неприятель став показуватися на очі нашим. Уздрівши жменьку війська, гданський гетьман подумав, що як тільки наші війська їх побачили, то тут же мали б тікати. Тоді він став зі своїми військами на горі, укрившися за озером та рікою. Наші теж стали на своєму місці, пильно дивлячись і перестерігаючи того, щоб німці їх не оточили. Після цього почалися герці, але німці не дуже напирали на наших, прагнучи навести їх на гармати. Зборовський постеріг це і тут же, посадивши на коней кількадесят гайдуків з довгими рушницями, укрив їх поміж копійниками, хоча кількох було вбито з рушниць. Гданський гетьман,

Року 1577

Історія про Тчевську битву з гданщанами

Герці з обох боків

бачачи, що наші прагнуть дати йому битву, поставив перед своїми заслон з товстих дощок, а бувши мужем не профаном у рицарських справах, наперед вислав 200 чоловік, щоб вони затримали наших. Сам же з добірним військом і гарматами відправився другим боком гори, де був не зовсім добрий перехід через греблю, сподіваючись оточити всіх наших, якби дочекалися, але дуже прорахувався. Коли він звернувся до одного капітана, щоб той поспішав, то сказав йому: «Можемо не дуже поспішати, бо, бачу, поляки не мають наміру тікати». Був там на цьому місці на сторожі Темрук (Temruk) з п'ятдесятьма козаками. Коли на нього натиснули, то гетьман послав йому на допомогу Йордана Спитка, а коли побачив, що ворог бере гору, то звернув туди військо і наказав перекинути за собою місток через річку. Коли його перестерігали троє угорських піших ротмістрів, щоб він розпочав битву, перш ніж вороги прийдуть до тями, то він вирішив це зразу ж учинити. Але насамперед, підіймаючи дух рицарству, він сказав, що вже тисяча кінноти переправляється через Віслу, щоб дати нам допомогу. Після цього він промовив до них, щоб один у другого просив пробачення і виявив покору за свої гріхи перед Господом Богом і закликав Його на рятунок; щоб свою добру славу поставив вище від свого життя; щоб не рахував ворогів, але бив їх; щоб не боявся ворогів, бо невдовзі Господь Бог дасть їх нашим до рук // (с. 198) і Сам їх явно покарає за пиху та не-

Допомога наших

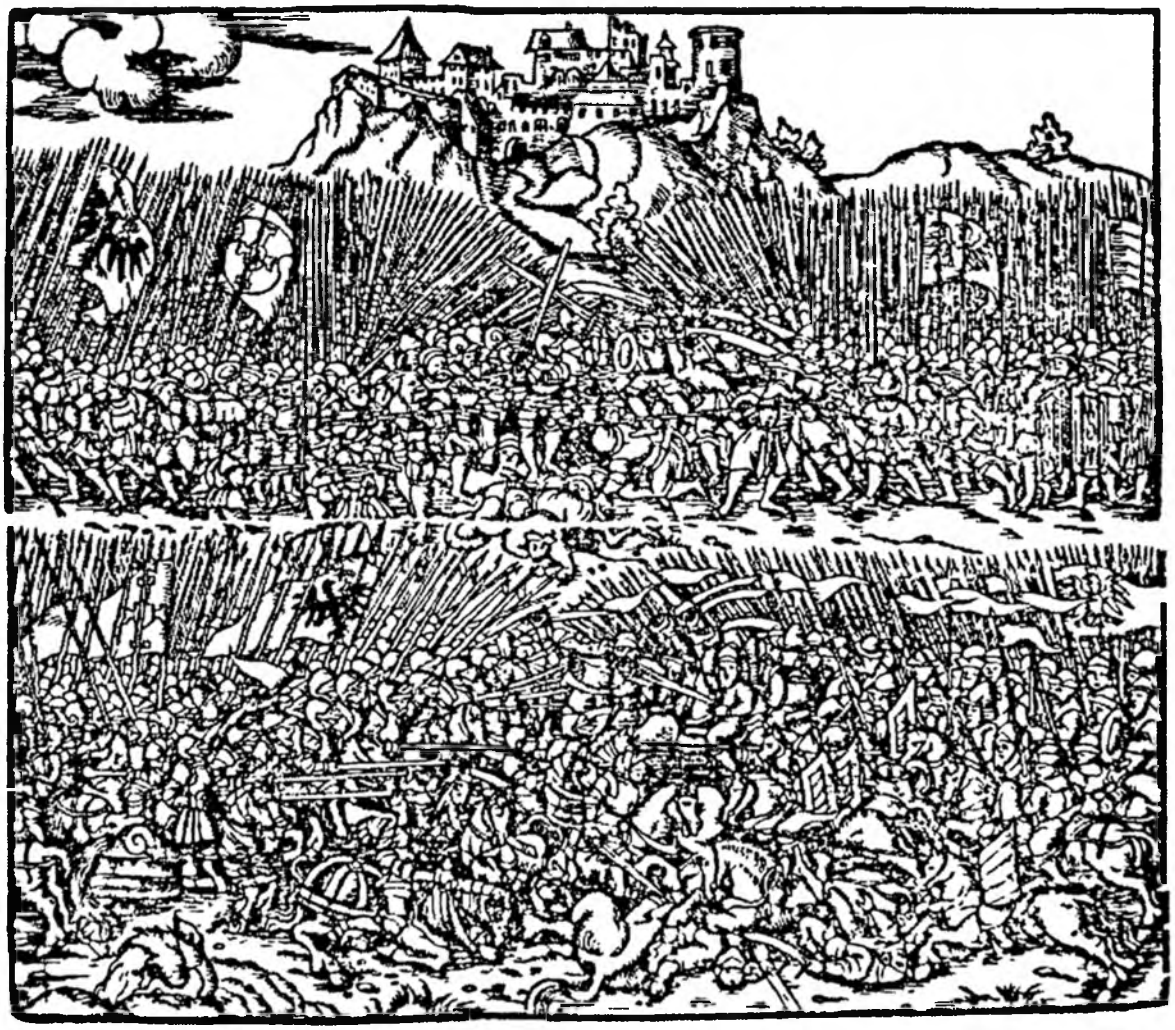

послух. Після цього він став нагадувати, що їм вже не вперше битися з ворогом, якого недавно били і у Глови, і під Гжебенем, били їх завжди і предки, бо це їхнє військо слабе, не мужнє, покладається тільки на рушниці, що вони самі швидко побачать. Пам'ятаючи славу свою і своїх предків, котрі дістали своє славне ім'я поляків від поля, вони повинні мужньо почати битву, покладаючись на справедливість проти невірних і неслухняних підданих, а довіряючи Господу Богу, легко їх привести до покори. Після цього нагадування поляки, дивна річ, виступили як один, ніби їх запалили так, що їм не було рівних. Гайдуки з правого боку вдарили по ворогах з рушниць, а кіннота з лівого боку вдарила на них зі списами. При цьому з тилу рота Струся з сильним криком натиснула на них, чим одразу стривожила німців, а нашим, які побачили що багато німців одразу ж лягло трупом на полі битви, піднесла дух. Ворог відкрив стрілянину по піхоті, але мало шкоди їй учинив, бо піхота припала до землі, а потім відбила ворогів від гармат. // (с. 199) Коли ж німці стали натискати на нашу піхоту зі списами, то ротмістр піхоти, вже лежачи поранений на землі, закричав, щоб піхотинці кинули рушниці, вхопилися за шаблі й рубалися з ними шаблями й сокирками. Так вони й учинили, і у німців почалося замішання. До того ж з ними зійшлася в бою свіжа гетьманська рота, яка й зламала їхній опір так, що вони почали тікати. Коли ж німці тікали, то сила їх втопилася в Лібішовському озері. Наші ж гнали й рубали їх три милі. Якщо ж гайдуки котрогось із них наздоганяли, то жодного не лишали в живих. Коли ж гетьман дорікав їм за це, то вони сказали: «Якби ми їм цього не вчинили, то вони б нам вчинили ще гірше». На полі битві лягло тоді трупом 4527 гданщан згідно зі свідченнями тих, котрі ховали їх за наказом гетьмана. І це не рахуючи тих, котрі загинули на шляхах і в лісах, котрі втопилися. Отже, з 14 000 німців мало хто втік. В'язнів було 1000, крім тих, яких шляхта й селяни брали в полон по лісах. Один з наших зв'язав 10 німців. У деяких в'язнів навіть знайшли мотузки та ремені, котрі вони приготували на наших полонених. Було взято і шість їхніх прапорів, між котрими був один, найбільший, на якому був напис золотими літерами: «Золота вольность». Взяли також 7 гармат і три гарматки, півтораста возів, зброї три з половиною тисячі, багато рушниць, з яких мало стріляли, бо так вони були налякались. Знайшли у них і такі знаряддя до стрільби, що коли наші вистрілили з двох їхніх коротких гарматок, то той, на кого впала найменша іскорка, помер. У самому тільки Гданську було тоді 600 вдів, багато матерів, у котрих загинули сини. Тоді вони, зібравшись, ледве не вбили гетьмана, який втік з поля битви, кажучи: «Поверни нам, злий чоловіче, наших мужів, поверни нам синів, котрих ти вивів з міста і не знати де подів». З наших же загинуло п'ятдесят вісім, було поранено сто тридцять. А наших у тій битві було не більш 2077, а саме: перша рота була гетьманська; друга – люблінського каштеляна Анджея Фірлея; третя – нинішнього краківського воєводи Миколая Зебжидовського, четверта – Оссолінського герба «Топор»,

Гетьман добивається свого

Потужна битва з обох сторін

Гданщани розбиті

Кількість убитих гданщан

Кількість убитих наших

Загальна кількість війська з обох сторін

п'ята – Казановського герба «Гжимала», шоста – Гостомського, сьома – Адама Балинського, восьма – Лешньовольського, дев'ята – Гнєвошева, десята – Йордана Спитка. Ян Замойський мав теж свій почет із 40 кінних, войніцький каштелян Тенчинський – із 30, Станіслав Пшемиський – із 16, а у інших добровольців – до 50 кінних, угорців – 40, а всіх копійників було 1132, козаків же Струся, Темрука, Карчовського та Гіжицького – всього 215, королівських гайдуків було 600, гетьманських – 30, Фірлея – 100, котрі стерегли місто Тчев. Німців же всіх було 14 000. На цьому побоїщі наказав потім король Стефан поставити розп'яття // (с. 200) з таким написом: *«Не нам, Господи, не нам, але імені Своєму учини славу»*. А була ця битва, як вище згадувалося, 17 квітня 1577 року.

Король приїхав під Гданськ

Бій з гданщанами

Потім, 11 червня цього ж року, король виступив під Гданськ і за півтори милі від Гданська зустрівся зі своїми жовнірами, котрі були в Тчеві, і там поставив свій табір. З Гданська виступила піхота і кількасот кіннотиків. Піхота засіла на горі в садах, а кіннота змагалася в герцях на горах з нашими. Там було поранено королівського турчина Мілинського, який помер на третій день. Коли про це повідомили короля, то він вишикував військо й вигнав гданщан із садів, оволодів їхніми укріпленнями й наказав бити по місту з гармат. Гданщани, бачачи, що це не жарти, відправили з міста двісті шотландців, котрі билися з нашими у бойовому ладу. Цього ж дня на очах короля було вбито з гармати одного слугу, котрий пішки йшов до укріплень, а друге ядро впало біля короля. Так цілий день не припинялася стрілянина з обох боків, однак вона не завдала нашим жодної шкоди. Було чимало сутичок під містом з перемінним успіхом. Оскільки ж король знав, що важко було з цього боку щось вчинити гданщанам, а німці не хотіли дати генеральної битви, то рушив під Лятерну, де довго штурмував і чинив постійно битви в полі з великою небезпекою для своїх, аж поки не було вбито гданського гетьмана, Ганса з Кельна. Між тим гданщани, наповнивши баржу соломою, деревом та іншим матеріалами до горіння, запалили їх і хотіли відіпхнути її від берега, щоб вона поплила до мосту і запалила міст, який збудували наші. Але наші постерегли це і відкрили таку сильну стрілянину по них, що ті через значні втрати ніяк не могли відіпхнути баржу. У цих частих битвах дуже велику допомогу надавав гданщанам датський король, який послав їм також для порятунку кількасот шотландців. Однак це їх зрештою не врятувало. Приїхали посли від кількох імперських князів, особливо від саксонського та бранденбурзького, котрі помирили гданщан і короля на слушних умовах. Король прийняв гданщан у милість і послав до них людей, щоб прийняти присягу в гданщан на звичайне послушенство, що вони й вчинили й обіцяли щороку трьома внесками сплачувати до королівського скарбу сто п'ятдесят тисяч. Хоча їм треба було б давати більше, але вони виправдовувалися своїми нестатками, бо теж були на цю війну дуже витратилися й заборгували. Після цього їм нічого не було, бо важко підданому воювати проти пана.

Король обложив Лятерну

Гданського гетьмана убито

Посли князів з Рейху

Угода з гданщанами

Солгон проти татар

У той же час на Волинь вдерлися татари, проти яких Костянтин, князь Острозький, послав з Острога п'ятигорця Солгона (Solgona) з трьома сотнями кінноти задля «язика». Він, натрапивши на // (с. 201) великий татарський загін, дав їм битву і прогнав їх. Але коли татари прийшли своїм на допомогу, то стали брати гору над ним. Після чого Солгон став відводити своїх людей на безпечніше місце, на греблю в селі князя Заславського, і там, довго й мужньо б'ючися з татарами, вбили їх до шестисот. Потім татари великою силою загнали наших до води і там побили всіх, тільки Гослицький з кількома козаками спромігся втекти. Солгон же з кількома козаками укрився в млині, і вони мужньо там боронилися, за що татари спалили їх разом з млином.

Татари під Дубном

Потім татари прийшли під Дубно й стали там переправлятися через став до замка, але князь Костянтин послав туди з військом свого сина Януша, котрий їх випередив, увійшов до замку і зразу ж почав чинити вилазки проти них за Чернецькою греблею, але через переважаючі сили ворога відступив назад до замку. Наступного дня татари почали штурмувати Дубно з великою силою, а князь Януш добре чинив їм опір і чимало їх побив. Між цими вбитими був один значний, мабуть, васал хана, котрого було поховано біля Красилова. Цього ж дня від татар втік до Дубна полоняник-московит. Він сповістив, що татари на другий день мають піти на приступ. Постерігши це, наші влаштували на них засідку з рушницями. Коли ж татари, зробивши гаті через воду, із шаблями та луками йшли безпосередньо до замку і вже мало не взяли монастир Св. Хреста, на їх вдарили наші і відтіснили їх на вогнепальну засідку. Тим часом князь Костянтин послав свого татарина з листами до Дубна, щоб довідатися, що там діється, але його схопили татари. Коли цей татарин налякав їх військом, то вони, не довго думаючи, відступили. Тоді ж Рафал Сенявський, будучи старшим над прикордонними жовнірами, відправив для «язика» ротмістрів Гербурта із Дзедзилова та Станіслава Лянцкоронського. Вони натрапили якраз на татарський загін, у котрому не було й вісімдесяти татар, розбили його, взяли кілька в'язнів і хотіли повертатися, але інші, нестримні, погналися за татарами й натрапили на тисячу кінних поганців. Вони зав'язали з ними битву і так мужньо билися, що тільки ніч їх розвела. Там було поранено Лянцкоронського і ще кількадесят, але не смертельно, бо кожен з них сам вилікувався, хоч і мав на собі по кілька ран. Татар же чимало лягло на полі битви. Але татари захопили в полон одного з наших, Яна Малинського, котрий мужньо бився з ними. Це був поручник з роти Гербурта герба «П'ятиріг», а цей герб є золотий у блакитному полі. Були там тоді такі найголовніші мужі: Павло Германовський герба «Ястжембец», Станіслав Псарський, подолянин, Єзовицький, Уєйський, Корицький, Корсаки і Якуб Незабитовський, товариш з роти Гербуртової, люблінець, котрий був такий товстий // (с. 202) і пикатий, що око від ока було у нього на відстані цілої п'яді. Він непогано потріпав татар.

Бій з татарами

Московська зрадлива хитрість

У той час, коли король перебував під Гданським, московський князь, бачачи добру оказію, звернув свій погляд на Інфляндію, у котрій тоді було мало наших жовнірів, і їм ще й не заплатили. Тоді він послав туди Магнуса, щоб той йому простелив шлях. Цей Магнус був братом датського короля. У молодості він перекинувся на бік московського князя, а цей обіцяв зробити його інфляндським князем і дав йому свою племінницю за дружину. Оцього він і послав тоді до Інфляндії, щоб той змовлявся з інфляндцями про своє князівство. Інфляндці довідалися про це, приїхали до нього у Кесь, привітали як князя, присягли йому і віддали своє підданство. А московський князь, зібравши чимале військо, також прибув з ним до Інфляндії, решту якої легко здобув, бо йому її ніхто й не боронив. Тоді він взяв Моргенхауз, Розельтен, Лютзен, Дунембург, Кокенхауз, милостиво з ними обійшовся, щоб швидше привабити до себе й інших. Але коли він прийшов до Ашерада, де згромадилося дуже багато людей, тоді він наказав повбивати всіх чоловіків, які там були, а жінок віддати своїм татарам на безчестя. Звідти він рушив на Кесь, але всі, довідавшись про його жорстокість, замкнули перед ним свої брами. А Магнус, вийшовши до нього, просив, щоб він мав милосердя до них. Московський князь накинувся на нього з лайкою і вдарив кулаком у зуби. Бачачи це, в Кесі стали думати про себе, зійшлися до ради щодо подальших дій. А жінки, зібравшися, стали дуже нарікати на них, що вони відступили від польського короля, а дали себе звести цьому блазневі Магнусу, через що потраплять до рук жорстокого тирана. А щоб не чекати свого збезчещення, знаючи про те, що він наказав зробити іншим жінкам в Ашераді, то на очах у своїх чоловіків стали чинити самогубства, встромлюючи у себе ножі. Інші ж запалили порох під тим будинком, куди вони зібралися, і коли порох вибухнув, то їх всіх він так далеко розкидав, що одну панянку було знайдено за чверть милі від замку; оскільки вона була неушкодженою, то залишилася живою. Так московський князь взяв Кесь, де загинула решта інфляндської шляхти, бо вони туди з'їхалися з дружинами, дітьми й з усім. Так само було й на замку Вольмар, де московити, прагнучи взяти живцем князя Полубенського, вікном його висадили, коли вже замок горів, і привели до великого князя. Там московський князь наказав усім полоненим розступитися на дві частини: на один бік ті, що воліли польського короля, а на другий бік ті, що воліли свого князя Магнуса. Бідолахи не знали, де безпечніше стати, тому йшли хто на один, а хто на другий бік. Коли ж вони розступилися // (с. 203), то він наказав стратити тих, хто став на бік Магнуса, сказавши їм, що вони є зрадниками польського короля. А тих, хто був вірний своєму пану, забрав до Москви, звідти потім чимало вийшло різними способами. І так вся Інфляндія стала належати московському князеві, крім Риги, Ревеля та кількох замків, бо перед цим, після від'їзду Генріка, захопив у наших Пернов, а у шведського короля – Білий Камінь. А Нарву, Дерпт, Фелін, Марієнбург та інші замки він і раніше тримав. Про все це король дістав вичерпну інформацію від жмудського старо-

Московська жорстокість

Вірність інфляндських жінок

Московська хитрість при опануванні Інфляндії

сти і став радитися щодо подальших дій. І всі погодилися з тим, щоб король за вісім тижнів скликав сейм у Любліні для оборони Інфляндії від московського князя, а Поділля – від татар. Послано було і до Литви, до рицарства, просячи, щоб вони всі з любові до вітчизни рушили в похід на Інфляндію, не чекаючи сейму. Вони охоче це вчинили і виступили в похід з віленським воєводою Миколаєм Радзивіллом, своїм гетьманом, але нічого не вдіяли, бо настала зима. Однак вони залишили там кількох ротмістрів, а тим часом московський князь, взявши замки, вийшов з Інфляндії і відправив своїх послів до Польщі. Коли ті приїхали до Польщі, то взяли собі за безчестя, що король не вийшов до них назустріч і не зняв перед ними шапку. Вони теж, не бажаючи знімати своїх шапок і чинити посольство, від'їхали ні з чим. За ними король тут же послав своїх послів до московського князя.

Московські посли до Польщі, а наші – до Москви

Року Божого 1578 у місяці лютому у Варшаві розпочався сейм. Між тим татари вдерлися в Україну (Ukrainę), де вчинили трохи шкоди і відбігли. Тоді король вніс пропозицію щодо того, проти кого насамперед треба розпочати війну: чи то проти Москви, чи то проти татар. Але з татарами війна важка і некорисна, до того ж вони живуть не у своїй землі, а турецького султана. Через це виникло побоювання, щоб не спонукати турецького султана до порушення перемир'я. Тому вирішили почати війну проти Москви, задля якої тут же ухвалили побори на два роки: по злотому з лану. Але деякі воєводства, як-от Краківське, Сандомирське, Сєрадзьке, взяли це собі за образу [?].

Війна проти Москви

На цей же сейм приїхали наші посли з Москви, які там були дуже погано прийняті: всупереч звичаю їм не давали стації, навіть не дозволяли продавати їм провіант за гроші, через що вони там досить натерпілися від голоду. Московський же князь не хотів відправляти це посольство доти, доки вони не погодяться на трирічне перемир'я, врешті погрожував їм. А ще він підкинув їм таку умову, щоб король навічно поступився Інфляндією, а Ригу з Курляндією добровільно йому віддав, що посли й не думали чинити.

Посли наші з Москви [приїхали]

Король, вислухавши послів, послав знову Гарабурду до московського князя з повідомленням, що перемир'я можна (с. 204) прийняти, але треба викреслити умову щодо Інфляндії. Московський князь, затримавши Гарабурду, відправив свого посла до короля для виконання присяги на ухвалене трирічне перемир'я, а сам задумав рушити на Інфляндію, зібравши ще більше військо.

Гарабурда послом до Москви

Тим часом наші в Інфляндії, де було кілька непоганих ротмістрів, у тому числі Мацей Дембінський, Суходольський, Млодавський, Бірнік, Пуцята та інші, як могли, відбивали замки у московського князя. Між іншим вони взяли й Дунембург у такий спосіб: послали московитам чимало горілки, а ті, впившися, поснули. Тоді наші вночі вдерлися у замок по драбинках і вирубали московитів, яких там застали. А Кесь взяли в такий спосіб. У маєтності Дембінського був слюсар, котрий мав сестру в Кесі. Часто там буваючи, він одного разу дістав ключі й

Наші взяли Дунембург

Наші взяли Кесь

витиснув їх відбиток на воску. Згідно з цим зразком він зробив другі ключі й повідомив про це свого старосту, Дембінського. Дембінський, змовившись із жителями Кесі, під час одного свята, яке московити бучно святкували, підступив уночі з драбинками під місто, а цей слюсар відкрив браму і з іншими латишами впустив до міста жовнірів. Отак Дембінський, вирубавши московитів, узяв замок. Бірнік також взяв у московитів сім замків, у тому числі Тройден і Буртницю. Млодавський же, маючи тільки вісімдесят кінних, кількасот московитів розбив під Смельтином.

Магнус прислав до короля

Тим часом Магнус довідався, що московський князь хотів його заслати до татар, а в його замках в Інфляндії поставити московитів. Тоді він задумав перейти від московського князя до польського короля. У зв'язку з цим він часто направляв послів до курляндського князя, щоб той поклопотався перед королем і король милостиво прийняв його [Магнуса]. Король, довідавшись про це, доручив цю справу віленському воєводі Миколаю Радзивіллові, щоб він діяв згідно з інтересами Речі Посполитої. Радзивілл взяв його на свою віру в Курляндії і прийняв присягу від нього на певних умовах. Довідавшися про це, московський князь відправив до Інфляндії своє військо з потужними гарматами для здобуття Кесі. Коли московити здобували Кесь, Андрій Сапіга герба «Лис», нинішній полоцький воєвода, з певним почтом свого війська, тобто тільки з вісьмома тисячами, рушив до Кесі проти неприятеля. А це було 21 жовтня, майже в самий день одинадцяти тисяч дівиць. Він тоді зійшовся в битві над рікою Гавією (Gawią) з двадцятьма тисячами московитів. Московити прагнули, щоб наші не переправилися через цю річку, але наші їх відігнали стрільбою і мужньо дали їм битву, яка тривала немалий час. Врешті московити стали тікати зі своїми воєводами. Втекли два воєводи – хорунжий Петро і Андрій Солтан, // (с. 205), а два воєводи були спіймані – Петро Таков і Василь Воронець, котрі командували артилерією і вхопилися за гармати, так їх наші і взяли разом з гарматами, котрих було 23. Між цими гарматами найкращою була гармата «Волчок», але непогані були і «Яструб», дві «Панни» і два «Соколи». Були й гармати із шведськими гербами, які колись московити захопили у шведів. Там знайшли наші й кількох московитів, які повісилися з розпачу при гарматах. Наші взяли там чимало в'язнів, і мало хто втік з двадцяти тисяч. Сліди цієї битви видно й сьогодні, бо мало не все це поле біліє кістками. Так само і в інших місцях – під Копилем, Мозирем, Можайськом і Полоцьком, під Суссою і Соколом, під Великими і Малими Луками часто доводив свою знамениту славу Сапіга, цей значний і великого духу муж, гідний безсмертної пам'яті. Про це широко свідчать інші хроніки, а я заради стислого викладу, щоб не думали, що я роблю для марнославства і з огляду на заздрощі інших людей, пропускаю.

Московит відправляє військо до Інфляндії

Андрій Сапіга розбив під Кессю 20 000 московитів

Епос Андрія Сапіги

Цього ж року польський шляхтич спіймав сусіднього шляхтича, і вони самі знають за що. Він не хотів його колись випустити, доки той

з ним не помирився. Через це велика тривога була в Речі Посполитій. Про інші речі, які діялися в той час стосовно сеймів, податків, повстань проти поганих [ординців] і т. д., не пишу, бо їх інші хроніки якнайдокладніше описують; однак хто хоче ці речі знати, треба все Opusculum прочитати і зрозуміти.

Року 1579 приїхав подільський воєвода Миколай Мелецький, обраний гетьманом королем його мостю. Король з ним про все згідно з потребою порозмовляв, переписав ротмістрів і виїхав до Ситни. А гетьман, поїхавши додому, заходився збирати військо. Було також послано і до семигородського воєводи задля угорської кінноти й піхоти; а Розражевському та Ваєру було наказано збирати піхоту в Німеччині. Також і литовські панове обіцяли виставити королю свої загони, командувати якими мав гетьман Криштоф Радзивілл, віленський воєвода. Король, приїхавши до Вільна, наказав задовольнити всі потреби щодо приготувань до війни, лити гармати. А в Ковні він збудував міст на човнах, котрий возили на возах за військом. Потім він послав Лопатинського до московського князя з відповіддю. А тим часом московський князь випустив Гарабурду, нічого йому не кажучи, тільки послав свого листа до короля й посла. Московський гонець після Гарабурди приніс, щоб король прийняв ухвалене з ним перемир'я. Що стосується умов про Інфляндію, то московський князь хотів, щоб для відповідних переговорів були призначені особи з обох боків. На це король категорично не хотів погодитися. Потім приїхав татарський посол, котрий, // (с. 206) знаючи про те, що король хоче почати війну проти московського князя, офірував йому свою службу, тобто йти на війну проти будь-якого ворога, за винятком турецького султана, і мав вдертися до Московії з іншого боку. Але він цього не виконав, бо мав виступити з наказу турецького султана на війну проти Персії. При цьому посол просив і про звичайні упоминки, а на низовців скаржився, просячи, щоб король заборонив їм чинити шкоди. Від імені короля було сказано, що низовці є людьми свавільними і карати їх важко, однак оскільки не зачіпає його авторитет, король заборонить їм. Що стосується упоминок, то їх мають дати. Приїхав і курляндський князь, прагнучи скласти присягу на підданство королю, а король переніс це до містечка Дзісни (Dsisny), яке збудував король Август між річками Дзісною та Двиною, і вчинив там це. Він наказав також, щоб все військо стяглося на початку липня до Свіра. Вже прибули війська з Угорщини від семигородського воєводи Криштофа Баторія, королівського брата, також і Мелецький підійшов з польським військом. Потім король, прибувши до Свіра, думав про те, куди б насамперед рушити з військом. Литовські панове радили йому, щоб він рушив до Пскова, кажучи, що там слабкі мури і це місто не так добре укріплене, як інші. Король же хотів йти насамперед до Полоцька і мав до цього ряд причин, між якими першою була така: не залишати у себе в тилу ворожих замків, а одночасно оборонити Литву й Інфляндію, до того ж зробити вільним порт у Ризі на р. Двіні. Туди він послав перед собою віленського воєво-

Похід християнського ри-царства проти ворога

Перша московська війна

Королів-ський похід на війну

Татар-ський посол

Відповідь татар-ському послу

Король виступив з Вільна до Свіра

Військо стягнулося до Свіра

Радзивіл Бекєш

ду і Бекєша, який раніше був великим ворогом короля, а потім сам до нього приїхавши, перейшов на його бік і вірно служив. Сам же король за ними рушив з військом.

Московське військо в Інфляндії

У цей час московський князь прибув з військом до Пскова, а частину війська послав до Інфляндії, і вони під Кокенхаузом напали на військо курляндського князя й розбили його. Тим часом королівське військо з віленським воєводою прибуло під Полоцьк через ліси, котрі виросли за шістнадцять років, які проминули від взяття Полоцька московським князем. Проти них московити вийшли у бойовому ладу з міста і замку, але битви вони не хотіли дати. Тоді деякі з наших переправилися до Сильна і, зненацька вдершися до нього, спалили. Козаки ж два замки, Красне й Косцяну (Krasne і Kościaną), взяли, вдершися туди вночі по драбинках. Також і король прибув під Полоцьк і побачив, як кілька трупів пливло на дошці по Двіні, цих людей московити замучили і пустили по воді на більший пострах нашим. Король, взявши з собою тільки Яна Замойського та Бекєша, об'їхав замок і зрозумів його розташування, після чого обложив замок таким чином. По правому боці Двіни // (с. 207) стали угорці й литва, намети яких широко простяглися аж до руського монастиря. Потім стало польське військо з королем. Врешті по лівій стороні Двіни стали німці Розражевського і Ваєра. Полоцьк же був найголовнішим містом і замком, у котрому, в свою чергу, було три замки. Коли наші стали підбиратися до собору св. Софії, риючи шанці, то московити, спаливши місто, потужно боронилися із замку. Наші, бачачи, що ядрами нічого не можна заподіяти дерев'яним парканам, стали стріляти розпеченими ядрами, кладучи перед цим до гармат дерен із землі. Такий спосіб стрільби придумав король Стефан в Угорщині і під Лятерною біля Гданська спробував цю хитрість. Однак через постійні дощі вона тоді нашим не вдалася. Однак деякі, набравши з собою просмоленого дерева, бігли під паркан і підпалювали його. Але із замку так потужно боронились, що й передати важко. І хоча наші смажили по них з усіх шанців, однак знаходились такі, котрі на мотузках спускалися з бастіонів і один другому передавали воду для гасіння вогню. Їм дуже допомагали в цьому постійні дощі, через що деякі з наших думали, що тут замішані якісь чари, бо там було багато чарівниць. Тоді загинуло з обох боків чимало війська, ворог же ніяк не хотів дати нашим битву в полі, хоч п'ять тисяч війська московського прибуло з-під Пскова на допомогу полочанам, і вони перехоплювали на шляхах наших з провіантом. Важко доводилось тоді нашим, особливо польській та угорській піхоті, бо їм довелось їсти м'ясо дохлих коней, але їм це не зашкодило, вони були сильні й здорові. Найгірше було бідолахам німцям, котрі помирали з голоду, а до того ж напала на них дизентерія. Польське військо витримало тоді найбільше випробування, воно мусило обирати з двох одне: або, оточивши замок, потужно його штурмувати, або гинути, бо таких нестатків не можна було більше терпіти, і на це [штурм] багато з них погоджувалося. Але король не схвалював цього наміру, кажучи, що

Наші під Полоцьком

Добрий початок наших

Полоцьк обложено

Полоцьк запалено

це вже був би останній шанс, однак радив ще раніше посилити контроль над усіма шляхами. Врешті він наказав оголосити, що хто наважиться піти з вогнем під ворожий паркан і вчинить якусь значну послугу, то такий отримає добру винагороду. Тут же чимало, зійшовши з коней, разом з багатьма піхотинцями охоче кинулося під паркан, їм король підтримував дух, закликаючи не повертатися раніше, ніж замок добре не займеться, кажучи, що набагато краще славно загинути в мужній битві проти ворога, ніж із соромом повертатися назад, нічого не вчинивши. Отож все, що живо, помчало з великою охотою до замку, набравши просмоленого дерева. Між ними був один котляр, котрого потім // (с. 208) було прозвано Полотинським і дано йому герб: рука з факелом, а руку пробиває стріла. Він, примчавши з розпаленим вугіллям і просмоленим деревом, запалив одну вежу з рогу і підняв такий вогонь, що його жодним способом не вдалося загасити, а наші з шанців додавали вогню стрілянням. Московити, побачивши тяжку небезпеку, задумали з боєм пробиватися через вогонь до лісів або піддатися, і вже десять їх спустилося з замку на переговори з нами, але всіх їх порубали наші гайдуки, які не хотіли згоди щодо здобичі в замку, яка б дісталася їм в разі штурму. Вони негайно одну башту, яка дуже допомагала московитам, запалили, після чого наступили на горло ворогу. Побачивши це, московити відправили послів до короля, прагнучи піддатися,

Полотинський – новий шляхтич з рицарського мистецтва

аби тільки їх здоровими відпустили. Король, затримав війська і послав по воєвод. Коли вони були приведені, то впали перед королем, а потім одне на другого стали скаржитися перед королем. Король, не довго ними займаючися, віддав їх Войні, підскарбію Великого князівства Литовського, а сам послав для відбирання замку Ніщицького, Пекославського, Нємського, Красицького і кількох угорців. Потім король наказав московитам // (с. 209) виходити із замку, давши їм приставів, щоб їх не пошарпали. Ці, взявши з собою свої домашні святині, виходили і ділилися на дві частини: одні, які хотіли піддатися королеві, на один бік, а другі, які залишилися вірними московському князеві, на другий бік, хоча знали, що йдуть туди на явну смерть. Однак великий князь ласкаво з ними обійшовся – чи тому, що знав, що вони стояли до останнього, чи то через їхній великий страх забув про свою жорстокість. Він розіслав їх по рідних довколишніх замках, як-от Великі Луки, Заволоче, Невель, Усвят, щоб вони там відновили свою мужність. На другий день король уже дякував за свою щасливу звитягу Господу Богу. Тоді наші взяли 31 серпня 1579 року Полоцьк, де захопили 38 гармат, 300 гаківниць, довгих рушниць до 600, чимало пороху, ядер і провіанту. Було там чимало й іншого майна, але все це пішло на здобич угорцям, а полякам мало що дісталося. Однак їм [полякам] пізніше було дано винагороду за цю значну послугу зі скарбу.

Наші відбивають замок

Здобич у полоцькому замку

Потім король послав під замок Сокол, де було чимало добірного московського війська, гетьмана великого коронного, воєводу Подільської землі Миколая Мелецького тільки з поляками і з німецькою піхотою. Він, не зволікаючи, разом з брацлавським воєводою, князем Збаразьким, взяв цей замок і розбив все поставлене у ньому військо та знищив його гетьманів. А то було так. Наші, підступивши під Сокол, польською піхотою з одного боку, а німецькою – з іншого викопали шанці і з них обстріляли замок трьома розжареними ядрами. Два ядра московити одразу загасили, а третє, яке дуже низько влучило в паркан, не побачили. Воно ж легко запалило весь замок, бо він був збудований з просмоленого дерева. Цим московити були налякані, запанікували й стали тікати: один воєвода Шеремет в одну браму, а другий – Борис Серний (Serny) в другу. Шеремет натрапив на брацлавського воєводу, котрий взяв його в полон з усіма тими, хто був при ньому. А Бориса вбили німці і вдерлися до міста через цю браму. Московити, побачивши це, ґратами закрили браму і стали наших громити. Інші наші, прийшовши з другого боку, виламали ґрати, вирубали московитів, а своїх врятували. Скрізь лежало чимало трупів, котрі грабували пахолки, відрубуючи у московитів пальці з перснями. Німкені ж розтинали товстішим трупам животи й вирізали сало. Мелецький після цієї битви щасливо повернувся до короля і віддав йому чимало в'язнів, він також відрекомендував королю тих, котрі мужньо діяли в цій битві.

Мелецький під Соколом

Як Мелецький взяв Сокол

Брацлавський воєвода спіймав Шеремета

Потім король їхав до Вільна, а звідти – на сейм до Варшави, розпорядившись справами в Полоцьку. Замок, у якому він поставив частину

війська й козаків, передав Дорогостаїському. Там же він дав єзуїтам церкву св. Софії, // (с. 210) а за кілька років перед цим він дав єзуїтам у Вільні колегіум; призначив і ухвалив трибунальські суди у своїй державі.

Єзуїти в Полоцьку

Єзуїти насамперед у Вільні

Трибунал в Короні і в Литві

Московський князь, як тільки довідався про втрату Полоцька і про поразку свого війська у Сокола, одразу ж вирушив із Пскова до Москви, а на шляху написав такий лист до Сусси: «Вже наші замки Полоцьк і Сокол дісталися до ворожих рук, тоді й ви, розбивши гармати й спаливши порох, тікайте як можете; образів же своїх ворогам не залишайте, краще закопайте в землю». Цей лист потрапив до рук Мелецького, котрий, не чекаючи, коли вони знищать гармати, прибув під замок Суссу і, незважаючи на труднощі, цілком оволодів ним.

Мелецький взяв Суссу

Князь Костянтин Острозький, зібравши велике військо, разом зі своїми двома синами і з Михайлом Вишневецьким підступив під Чернейов, штурмуючи який, вчинив великі шкоди. Також оршанський староста Філон Кмита спалив близько двох тисяч сіл довкола Смоленська. Козаки ж взяли Туровль і Ніцерду, два потужних московських замки. Миколай Зебжидовський, син коронного гетьмана Флоріяна Зебжидовського, нинішній краківський воєвода, спустошив Московію біля Усвят й Заволоче.

Князь Острозький під Чернейовим

Наші взяли Туровль і Ніцерду

Зебжидовський плюндрує Московію

В цей час у Кракові єврейка Маркова, дружина Флейдля, дочка Гіндля, народила одного разу дитинку завбільшки в палець чоловіка, голе щуреня з довгим хвостом і п'ять пташенят, всіх окремо. Через два тижні вона померла.

Нечуване диво

Року 1580 король вирушив з Варшави до Гродна, а потім до Вільна, прагнучи закінчити майбутнім літом війну проти московського князя. Він дав гетьманство Замойському і відправив його за піхотою до Угорщини, бо Мелецький добровільно склав з себе гетьманство. Він наказав також набирати вибранців з королівських земель, у Вільні були відлиті нові гармати. У цей час прибув від московського князя гонець з листами, писаними нібито від московських воєвод до литовських панів, тобто до віленського воєводи Радзивілла і до Остафія Воловича, який тоді був троцьким каштеляном. У листі було прохання, щоб вони вели короля й. м. до згоди і не дозволяли проливати християнську кров. Ці ж, взявши вість від короля, відписали, що наш пан король не проти того, щоб московський господар шукав засобів до усунення причин, котрі викликали гнів Корони Великого князівства Литовського. З цим був перший гонець, другий і третій, і всіх з цією ж відповіддю відправили назад. Врешті [гонець] додав, щоб король вивів військо з Московії, просячи: «А господар наш для миру своїх послів до Вільна // (с. 211) пришле». Від імені короля було сказано, що послам скрізь буде дана аудієнція і їх будуть слухати в таборі. З цим гонець і від'їхав.

Король знову йде походом на Московію

Московський гонець

Московські посли

У цей час була викрита зрада Осьціка, котрий за відсутності короля почав домовлятися з московським князем. Коли це дійшло до короля, то він довірив дану справу чотирьом найголовнішим панам, які й схопили Осьціка та віддали його маршалкові. При ньому знайшли в скрині

Зрадник Осьцік

листи з різними підписами та печатками литовських панів, котрі він, задумуючи зраду, дав вирізати. У його містечку Коварську, що за 14 миль від Вільна, знайшли молоти й інші знаряддя для роблення монети. Король послав до нього кількох сенаторів, запитуючи, чи мав він якесь порозуміння з московським князем. Спочатку той впирався, а щодо печатки панів сенаторів литовських сказав, що мав собі написати розписку за певний борг. Що стосується монети, то нібито не він, а єврей, який вирізьбив печатку, мав її бити. Коли дійшло до суду, то сказав від його імені прокуратор (prokurator), що він [Осьцік] є вільний і осідлий шляхтич і не повинен відповідати без судового позову. Довго розбирали це панове, і деякі були за те, щоб його вільно пустити, бо йдеться про шляхетську вольность. Інші говорили, що це сталося у воєнний час, тому його треба судити за військовим правом, хоча він і шляхтич. Бачачи, що зле, він подав свій лист, у котрому визнавав, що мав порозуміння з московським князем не для чого іншого, а тільки здобути у нього грошей, бо був у боргах. Однак Осьцік просив милосердя, але, відкинувши жалість та [інші] рації, його стратили разом з євреєм. Тут же після цього король рушив до Вітебська при московському кордоні, хоча й мав частих гінців від московського князя з проханням, щоб не квапився. Гетьман Замойський прийшов важкими шляхами під Веліж і Усвят і захопив ці московські замки, де наші знайшли дуже багато провіанту, бронзи, пороху.

Осьціка стратено

Король йде на Московію, не зважаючи на їхніх гінців

Наші взяли Веліж і Усвят

Звідти рушили під Великі Луки, де об'єдналися з королем та іншим коронним і литовським рицарством. У цьому війську був і я власною персоною при боці короля і свою латинську хроніку, присвячену королю його мості, віддав йому на самому московському кордоні. В авангарді йшла литва зі своїм гетьманом, за ними польські роти, потім угорські кіннота й піхота, врешті король з усім своїм двором; за ним – брацлавський воєвода, врешті Миколай Сенявський, польний гетьман коронний, котрий через те, що був мир з татарами, відвів з поля жовнірів і приїхав сюди. За нашими військами тягли також московські гармати з Веліжа й Усвята. Вже мав сутички з московською сторожею Вольгімінський, якого наперед послав віленський воєвода. Тоді на допомогу московському князю прибуло трохи ногайських татар, але наші їх гідно зустріли. Бачачи, що не жарт, вони щодуху помчали до орди. // (с. 212)* Лучани, побачивши королівське місто, тут же запалили місто, а наші 27 серпня обложили замок. Старшим над угорцями був Борнеміса (Burnomissa), а над поляками – Уровецький. Було там також кілька начальників, котрі завжди бували на їхньому місці в піхотних шанцях. Гетьман, оглянувши шанці, наказав стріляти по замку, але побачив, що його стіни вкриті землею, і тому через неї стрільба ніскільки не шкодила парканові. Тоді стали стріляти вогнистими ядрами, котрі, пробивши землю, запалили паркан. Угорці, незважаючи на те, що ніде не було дірки в паркані, кинулися на штурм, але московити їх відбили. Тим часом наші добре за-

Моя латинська хроніка дана королю Стефану

Наші обложили Великі Луки

* Див. аналогічний малюнок у кн. І (с. 140 оригіналу).

палили замок, і він сильно загорівся. Московити добре боронилися від вогню, але й наші непогано били, особливо з польських шанців, котрі з другого боку прийшли угорцям на допомогу. Через це московити мусили зняти гармати зі стін. Розпочалася сильна взаємна перестрілка. Не зважаючи на неї і на поранення, один мазур на ім'я Мєлох із села Мясткова сміливо пішов з вогнем та лучинами і, хоч був поранений, запалив замкову башту. Внаслідок цього замок загорівся з іншого боку так, що його вже не змогли врятувати. Король там же вчинив цього мазура шляхтичем, а гетьман прийняв його до свого герба. Московити, бачачи, що замок палає, піддалися. Король наказав рицарству вийти з замку, щоб віддатися на королівську милість, а простолюд мав залишитися, щоб загасити пожежу в замку. Коли московити захотіли так вчинити і стали виходити із замку, угорці, порушивши королівську волю, перехопили їх і всіх порубали. Потім вони кинулись на замок і так само вчинили і // (с. 213) простолюду, що від двадцяти двох тисяч ледве понад десяток втекло до польських шанців. Після цього весь замок із вогнепальною зброєю та гарматами згорів. Це був потужний і досить укріплений замок, бо його довкола оточувала вода, але через угорську справу він цілковито вигорів і був пограбований. Його гарнізон налічував близько п'яти тисяч, самих стрільців було тисяча, а боярських синів кількасот кінноти. Всіх цих ледве половина лишилася в живих, а інші загинули. Ту здобич, яка була там захоплена, король наказав розділити порівну між поляками, угорцями й литвою.

Великі Луки взято

Оскільки московські війська були неподалік, під Торопцем, то король послав проти них Януша зі Збаража, брацлавського воєводу, з двома тисячами війська угорців і поляків. До нього приєднався Самуель Зборовський і деякі королівські дворяни, як-от: Ян Белжецький, Марек Собеський, Подльодовський, Порудинський, Погорецький, Язловецький і Броневський, котрі спочатку напали на московську сторожу, розгромили її, а потім розпочали герці з московськими татарами, котрих теж загнали за Торопець, до головного московського війська. А потім Анджей Зборовський, Олександр Конецпольський, Станіслав Жолкевський, Собоцький, Ференцберг прибули з аркебузирами і ще більше піднесли своїм бойовий дух, розпорошили московське військо, далеко прогнавши його і багатьох забивши. Там було вбито до п'ятисот московитів, двісті взято в полон, інші ж розлетілися як мухи, також запалили замок Торопець. Був там і Нащокін, значний в'язень із двора самого князя, було у тому бою захоплено й два татарських прапори.

Бої з московитами

Торопець спалено

Звідти король тут же відправив Борнемісу з кількомастами угорської піхоти та гарматами під Невель. Побачивши це, московити вчасно піддалися. На замку було досить вогнепальної зброї, але пороху дуже мало, наші знайшли тільки півбочки, але були вдоволені іншою здобиччю. Тим часом король відправив Замойського під Заволоче, а сам вирушив до Невеля. Туди до нього одразу ж стали прибувати один за другим

Наші взяли Невель

Московські посли один за другим

московські посли з листами. У них [московський князь] виводив свою генеалогію від якогось Юрія, котрий збудував Дерпт. На цій підставі він вказував, що Інфляндська земля законно йому належить, але він хоче її розділити навпіл з королем, бо прагне миру і припинення пролиття християнської крові. Вже московський князь віддавав королю чотири свої замки в Інфляндії, а до цього вже хотів зватися й писатися його братом, як перед цим робили інші королі. Досі ж він постійно називав короля сусідом. Але король сказав, що мало дбає про його братерство, а тільки про те, щоб відібрати у нього Інфляндію. Після тривалих переговорів додали ще шість замочків до перших чотирьох, згаданих вище. Коли й на це король не хотів приставати, то просили, щоб він дозволив їм спокійно їхати за військом, доки вони не отримають // (с. 214) подальшої государевої інструкції. Вже й гетьман прибув під Заволоче, але цей замок сидить як качка на воді, й до нього з жодного боку не підступишся. Однак наші задумали здобути його вогнем, штурмами і, незважаючи на труднощі, все ж оволоділи ним внаслідок третього штурму. Там, в шанцях, було вбито Криштофа Розражевського, мужа дійсно гідного в рицарських справах. Також і віленський воєвода взяв московський замок Єзерище, де скупчилися московити звідусіль. Паші, взявши Порхов і Опочку, спалили Стародуб. Також і шведський король, пославши своє військо під Нарву, заподіяв там значну шкоду.

Переговори з Московією

Наші взяли Заволоче

Розражевського забито в укріпленнях

Наші взяли Єзерище, спалили Порхов, Опоку й Стародуб

Року 1581. Король, добившись доброго успіху в Московії, поїхав до Вільна, а звідти – на сейм до Варшави, на котрому всі панове стояли за те, щоб він скінчив війну з московським князем. Туди ж знову приїхали московські посли, котрі під час переговорів віддавали вже всю Інфляндську землю, крім найголовніших міст і замків, як-от: Дерпт, Марієнбург, Фелін, Пернов і Нарва. Але король хотів усієї Інфляндії і з цим відправив [московських] послів.

Сейм у Варшаві

Посли з Москви

Тим часом оршанський староста Філон Кмита, прийшовши до Старої Руси, де московський князь мав свої соляні копальні, захопив велику здобич. Також Курч з Голубком спалили Холм і розбили московитів, котрі там були.

Наші взяли Стару Русу

Наші спалили Холм

Бачачи це, московський князь відправив своїх послів з перемир'ям до християнського імператора і до папи, обіцяючи їм допомогу проти турка і скаржачися при цьому на польського короля, а це для того, щоб папа помирив його з королем. Святий отець обіцяв це вчинити, але вони [посли], хоч і дуже цьому противилися, мусили його згідно зі звичаєм поцілувати в ногу. Король погодився на перемир'я до певного часу, але, будучи в Дзісні, довідався, що московське військо, яке було в Смоленську, вдерлося через кордон і вчинило шкоду коло Шклова і Могилева. Довідавшись про це, Криштоф Радзивілл і Марцін Казановський з наказу короля вчинили ще більші шкоди в Московії. Після чого й сам король, вже втретє набравши за гроші велике військо в Угорщині та Німеччині, рушив на Московію, а за ним згідно зі звичаєм гар-

Московські посли у папи

Перемир'я прийнято й порушено

мати везли ріками. Насамперед він рушив на Псков, легко взявши на шляху близькі замочки, як-от потужний замочок Красногородок і Остров, котрий обтікала довкола ріка Велика і довкола ж оточував надійний мур. Остров мав і міцні башти, серед яких одна була найпотужнішою. Коли ж наші, штурмуючи, відкрили по замку потужний вогонь, він капітулював. Стрільці, котрих було 300, і діти боярські пішли всі до великого князя, а вся чернь залишилася в замку // (с. 215); наші захопили там чимало вогнепальної зброї, бронзи й провіанту. Звідси до Пскова було вже тільки вісім миль. Король з військом тут же рушив до нього, обложив місто й замок. Псков є дуже велике місто, яке поділяється на три частини; його оточують давні мури і башти, побудовані старовинним способом, котрих налічується 70. Це місто, як твердять деякі, литовський князь Довмонт обвів стінами, і ці мури й нині звуть Довмонтовими. Там є також дуже багато церков, котрі разом з баштами надзвичайно прикрашають місто. Довкола міста веселий пейзаж: зустрічаються дві ріки – Псков і Велика; чимало пагорбів, на котрих повно ялівця; скрізь по полях стоїть досить багато монастирів. Псковитяни мали багато вогнепальної зброї, пороху й провіанту, а людей, готових до бою, було всього п'ятдесят тисяч, також чотири воєводи: двоє Шуйських – Іван і Василь. Крім того, тут були мужні богатирі: Хороцін (Chorocin) і Плещеєв. Король, перейшовши через ріку, став з усім військом табором на горі, угорське військо стояло ліворуч, а литовське праворуч. Польський табір був посередині. А німці стали неподалік від короля. Два дні тривав штурм, і вже наші захопили були дві башти і так поруйнували мур між ними, що викликало великий подив. Там стали насамперед кавалер Прокоп Пеньонжек і Анджей Ожеховський зі своїми кінними ротами. Після них – Уровецький зі своєю піхотою, також Станіслав Стадницький, а за ним Вибрановський і Серний, а після них Єжі Мнішек, нинішній сандомирський воєвода зі своєю кінною ротою. Між ними були роти й інших значних польських панів, як-от: Адама Стадницького, Анджея Ціковського, Яна Тарновського, Яна Хлевицького, панів з Дембян: Піховського, Джемліка, Шлядковського, Страсса, Вєрнка, Биліни, Збилітовського та інших. Також Хоцімерський зі своїми ротами став з іншого боку з Уляніцьким, з Миколаєм Сенінським, Кожинським, Янковським, Бледовським з полками Олександра Конецпольського та іншими, перераховувати які не вистачить часу. Одні війська стали в полі, інші, особливо піхота, в шанцях. Тоді як наші, так і угорці по двісті вояків кинулись на штурм, взяли башти і вже вивісили на них прапори, але ще нічого не вдіяли, бо з башт було важко стріляти по місту, бо воно було вище бастіону на відстань списка. Московити вже почали втікати, але Шуйському ледве вдалося їх завернути, просячи заради Господа, щоб вони самі себе пожаліли. Наші аж вночі повернулися з башт до своїх шанців, думали й робити підкоп під замок, але там була скеля, тому така праця була б даремною.

Король знову йде походом на Московію

Московські замки Красногородок, Остров і т. д. у наших

Король під Псковом

Опис Пскова

Наші укріплення

Наші штурми

Битва з московитами, які йшли на відсіч

Тоді до кількасот війська йшло від московського князя на допомогу псковитянам. Наші зійшлися з ними в бою і одних дощенту розгромили, // (с. 216) а інших взяли в полон, самих дітей боярських до двохсот. Також Вишневецький, котрий тоді тримав сторожу, напав на московський полк і розгромив його, взяв у полон сотника Хостовина (Chostowina) і привів до короля, а варшавський каштелян Речайський з Бєлявським винищили до півтори сотні московитів, а 60 взяли в полон. Тоді ж Понтус, гетьман шведського короля, взяв в Інфляндії під московським князем Нарву та інші замки, що були неподалік. Бачачи це, наші тамтешні старости стали інші замки захоплювати: Магнус взяв Кіремпель, Дембінський – Ленварт, Ашерад і т. д.

Кількість московитів, взятих у полон

Вишневецький взяв Хостовина

Шведський король і наші беруть інфляндські замки

Також Радзивілл, син віленського воєводи, з Філоном Кмитою і Гарабурдою, рушивши під Старицю, де був тоді сам князь, вдерлися в московські землі з сімома тисячами війська, розділивши їх на три загони. Там же литовські козаки плюндрували щоденно по сім-вісім миль ворожої держави. А коли наближалися до Стариці і стали над рікою Волгою тільки за 5 миль від Стариці, то стали чекати на ворога, якщо той захоче дати їм битву. Там же взяли «язика», а бачачи, що великий князь дуже стривожений і не дасть битви, пустили на той бік Волги своїх козаків і татар, котрі підкурили димом аж під сам ніс великому князеві московському. Він же, дивлячись на це із жалем та плачем, не смів висунутися із замку і взагалі думав про втечу та, мабуть, вже вислав водою до Білого озера дружину з синами, бажаючи й сам за ними туди микнутися.

Наші плюндрують московські волості

Московський князь у тривозі

Радзивілл, бачачи, що не дочекається битви, повернувся під Псков до короля. У цей же час до короля прибуло двісті шотландців, дуже добрих стрільців, котрі часто здалеку вбивали московитів.

Московські посли до короля

Після цього тут же приїхали посли від московського князя, прагнучи вести мирні переговори, бо Радзивілл вже нагодував його страхом. Вони просили, щоб він відступив від Пскова і прислав своїх послів для переговорів на певне місце. Король, бачачи, що надходить зима, наближається сейм, сказав послам, що відступить від Пскова не раніше того, коли їхній цар поверне всю Інфляндію. Після цього він визначив для переговорів з ними в селі Ям своїх послів: брацлавського воєводу Яна зі Збаража і надвірного маршалка Великого князівства Литовського Ольбрахта Радзивілла, до котрих долучив Гарабурду. Московські посли, коли зрозуміли це, то негайно написали до князя свого листа такого змісту: «Преславний князю, великий наш царю. Ми зрозуміли зі слів короля, що він на зиму не відступить від Пскова. А щоб ти не тішився даремною надією, ми перестерігаємо тебе і просимо, щоб змилувався над невинними людьми, невинна кров яких там постійно проливається, // (с. 217) бо, приїхавши туди, ми бачили там дуже багато їх убитих. І якщо вони заради тебе, свого пана, не шкодують своєї крові, то дійсно вони гідні того, щоб ти зглянувся на них і користі свого царства не ставив вище від їхнього життя, бо взимку їм буде набага-

Відповідь московським послам

Лист московських послів до свого князя

то тяжче. Вони ж бо не сховаються до лісів, а до того ж замерзнуть ріки та болота, і тому буде легше скрізь пройти ворогові. Отже, радимо, щоб якнайшвидше нам була дана інструкція про те, що ми маємо укладати, до з'їзду з королівськими послами у згаданому селі Ям». Московський князь, прочитавши цього листа, на додачу до перших прислав других послів, і, оскільки він просив про ґлейт для них, це було дано. Через цих послів московит звернувся одразу ж до брацлавського воєводи, а воєвода відіслав його до гетьмана, бо знав всі їхні пропозиції. Цей сказав: посли мають доручення добитися відступу від Пскова наших військ і затягти час; якщо ж будемо по-старому штурмувати Псков, то тоді, як дійде до згоди, король мав би віддати Великі Луки і все це, що взяв, крім Полоцька, Веліжа та інших замків у Полоцькій землі, а йому натомість – всю Інфляндську землю, і щоб більше ніскільки не поступалися. Тим часом прийшла вість до наших, що до Пскова мало виступити військо з Новгорода. Однак проти них було послано з війська Йордана Спитка з полком. Він, прийшовши під їхнє місто, натрапив на сторожу, котру тут же загнав у місто, а потім і обложив це місто. Козаки ж, котрі спочатку діяли при Опочці, рушили до Новгорода і Старої Руси, після чого нашим в ці краї було вже безпечніше виїжджати проти них.

Переговори з Московією

Хитрі московити придумують зраду в трактатах

Року 1582, січня 4 дня, Шуйський відправив триста кіннотників з міста, щоб, відволікши увагу нашої сторожі, вдарити з іншого боку свіжим військом на табір. На сторожі був тоді Томаш Оринський з ротою Яна Зборовського і Скарбек. Коли вони билися з московитами, то ворог, здійснюючи свій намір, випустив через іншу браму своє військо проти нашого табору. Проти них боронилися спочатку угорці, а потім примчав Ян Кретковський з ротою Станіслава Пшиємського, врешті рота Гостомського та інші за ними; тут же було вбито до трьохсот московитів, а шістдесят взято в полон. На це Шуйський дивився з кріпосної стіни. Загинуло й кілька наших: Пйонтковський, Оринський, Пігловський, Петро Грудзинський і два значних угорці. Взагалі там часто бували обопільні сутички з московитами. А тим часом посли, вислані з обох сторін, подавали різні умови, однак після тривалих дебатів, коли вже московити побачили, що їм пореться не по шву, зменшили гординю свого пихатого тирана і таким чином приступили до укладення миру. Насамперед, хоч раді чи не раді, відступили королю всю Інфляндську землю, те тільки виторгувавши собі, щоб з Дерпта і з Новгорода // (с. 218) вивезли з собою церковне срібло й образи, щоб їм у цьому не чинилося перешкоди, так само як і їхнім священикам. У зв'язку з цим король мав повернути їм Великі Луки, Заволоче, Невель та інші замки, які взяв, крім Полоцька, Веліжа та інших, котрі знаходилися в Полоцькій землі. Що стосується вогнепальної зброї, то якщо вона потрапила комусь до рук разом із замком, то має бути повернена. Після цього обопільне перемир'я до десяти років було ухвалено, як і хотів король, з Короною Польською і з Великим князівством Литовським. Наші повіддавали їм замки, а вони поступилися нам Інфляндією, хоч і

Битва з московитами

Згода з Московією

Умови миру на десять років

з великими труднощами; насамперед гетьман відібрав у них Новгород. Цей замок не так великий, як міцний, має потрійні мури довкола себе, багато веж і одну досить потужну башту. Потім, повернувшись до Дерпта, він знайшов у ньому дворянина великого князя, якого звали Василь Головін. Коли йому гетьман наказав якнайшвидше вимітатися із замку, той сказав, зітхнувши: «Був і такий час, коли Москва верховодила». Московити залишили Дерпт з гнівом та плачем, бо тримали його 29 років. Там же, бігаючи до могил своїх померлих батьків, матерів, сестер, братів і приятелів, чинили великий лемент, особливо жінки, бо ці могили не дуже хотіли залишати. А не в змозі помститися інакше, підклали порох під государів палац і в Дерпті, і в Новгороді, але наші завчасно перестерегли таку зраду і запобігли їй, однак не мстилися московитам. Московський князь взяв у гетьмана також Остров, Великі Луки, Заволоче та інші замки. А таким чином уклавши мир, розпустив військо, котрому ця війна з поляками добре далася взнаки: не тільки втратив понад триста тисяч війська, а до в'язниці потрапило до сорока тисяч, не рахуючи малих хлоп'ят, котрих було повно у Польщі. Московиту були сильно спустошені землі починаючи від Дніпра аж до Стародуба і далі. Отже, від Двіни по саму Старицю і аж до Новгорода й Ладозького озера не можна було знайти цілого місця. Поза сумнівом, коли б він дав перед цим битву, то не втратив би так багато людей, а коли б тільки обороняв проходи через ліси, то як багато довелося б нам витратити сил. Однак він покладався на замкові фортеці, які його й підвели. І Бог його так засліпив і покарав за гріхи, що він не дав собі ради у війні.

Наші відібрали Новгород

Наші відібрали Дерпт

Далася війна взнаки московиту

Звідти король від'їхав до Риги, де, порозумівшись із ними, повернув їм деякі костьоли згідно з потребою і наказав їх відремонтувати. Там же він поставив венденського єпископа, дав єзуїтам костьол св. Якуба в Ризі, заснував і дав їм колегіум, вчинив так само і в Дерпті. Раніше він зробив так у Семигородській землі, в Колошварі.

Колегіуми в Ризі й Дерпті

Цього ж 1582 року під час його панування, 4 жовтня, // (с. 219) було змінено календар, викинуто десять днів. Це було сприйнято всіма церквами, крім грецьких. Цього ж року він дав єзуїтам костьол св. Барбари у Кракові. Після цих праць, як воєнних, так і поточних в Речі Посполитій, король, прагнучи відпочинку, займався полюванням в Неполомицях.

Змінено календар

Костьол св. Барбари у Кракові

Весілля Яна Замойського

Року 1583 відбулося весілля Яна Замойського, коронного гетьмана, канцлера і т. д., з Гризельдою, дочкою семигородського воєводи Криштофа, племінницею короля, і це весілля влаштував сам король. На нього прибуло багато гостей з обох сторін. Панна приїхала до Неполомиць. Їй назустріч виїхало з Кракова багато значних пань, насамперед дві графині Тенчинські, Ядвіга Мишковська, удова, краківська воєводина, і Катарина, княжна Радзивіллівна, троць-

ка каштелянка; Софія Олесницька, рідна племінниця гетьмана, каштелянка хелмінська, підскарбівна коронна Дульська, яка померла невдовзі після цього весілля, а з ними приїхало багато інших пань. Потім виїхав сам гетьман з досить пишним почтом, при боці якого було багато панів та панят, які розкішно виїхали з немалими почтами.

А перед цим коронний маршалок Анджей Опалінський, генерал великопольський з дому «Лодзя», із сандомирським каштеляном і з перемиським каштеляном Павлом Коритком з дому «Козлароги», з сяноцьким каштеляном Яном Федором, з перемиським старостою Яном Томашем Дроєвським, всі з дружинами і чималими почтами, виїхали аж на угорський кордон. Особливо ж вирізнявся маршалок, котрий мав гарний почет кнехтів, вбраних у синьо-жовтий, шахівницею, одяг; було й чимало інших значних шляхтичів. З панною було двісті угорців, і всі були згідно зі звичаєм своєї землі підперезані леопардовими шкурами. Панна, їдучи до Кракова, який уже було гарно прикрашено, зупинилася з цими панями у постоялому дворі. Сам гетьман з цими всіма панами приїхав до неї. До нього вийшло багато пань і панів, особливо тих, котрі були послані назустріч панні. Панна ж з багатьма іншими паняими, насамперед угорськими, залишилася вдома. Коли туди входив гетьман, була приведена до нього коронним маршалком панна до середини покою. Гетьман привітав її, звернувшись до неї латиною, бо цю мову вона добре розуміла. Потім її привітав і поздоровив від імені короля краківський єпископ Петро Мишковський. // (с. 220) Потім пані сіли на коней і на карети й панну урочисто провели через Казимир до Кракова, на замок.

Насамперед йшов почет маршалка, за ними – угорці й ті панята, котрі виїжджали з гетьманом назустріч панні, врешті й сам гетьман з найзначнішими панами, за котрими їхала панна. Приїхавши на замок, вона встала біля приготованого для неї покою, а потім коронний маршалок провів її до королеви. Після привітання королеви панну було проведено назад у супроводі угорських панят.

Потім, 12 червня, коли був призначений час для шлюбу й весілля, багато панів і послів від інших правителів приходило: одні до короля, інші до гетьмана як до молодого. Потім пішли до костьолу і вислухали месу і проповідь, а одразу після меси вступили до королеви; також прибула й панна у супроводі коронного маршалка, угорських панів та пань. Там кам'янецький єпископ Марцін Бялобжеський дав їй і гетьману шлюб.

Панове й пані на весіллі Яна Замойського

Потім вони вийшли до зали, де були приготовані столи зі стравами. Насамперед сів король на коштовно вбраному престолі, королева сіла по лівій стороні, потім – панна, біля неї – гетьман, уже як пан молодий. Біля нього сіли Балтазар і Анджей, королівські племінники, сини Анджея Баторія, потім – посли деяких князів, пани-рада і пані, всі сіли на місця, призначені їм згідно зі звичаєм. Панове сіли по правій стороні від короля, пані – по лівій біля королеви. А були там такі посли:

папський легат, посол бранденбурзького маркграфа, прусського князя Георга Фрідріха; посол від семигородського воєводи, королівського племінника; посол від курляндського князя і т. д. Потім найзначніші угорські пани: Ян Іфін (Ifin), Криштоф Банфі (Banfi), Габріель Чакі (Ciaki); пані: Кристина з Совлок (Sowłok), Єжіна, удова Бочкаї (Boczykaiowa), Софія Понточ (Pątocza), Єжіна Бебек (Bebekowa) і Анна Пернез (Pernezyna), котра раніше була за Д'єрдєм Банфі.

Потім польські пани: насамперед Петро Мишковський з Мірува, краківський єпископ, сіверський ксьондз, Петро Дунін, плоцький войський, Ян Боруховський з Биліна, коронний підканцлер, Марцін Бялобжеський, кам'янецький єпископ і могильський опат. Після цих – Валентин Дембінський, краківський каштелян; Анджей, граф з Тенчина, краківський воєвода; Станіслав Шафранець з Піскової Скали, сандомирський воєвода; Криштоф Радзивілл, князь на Дубинках і на Біржах, троцький каштелян, підкоморій і польний гетьман литовський; Петро Ботулицький, брестський воєвода; Костянтин, // (с. 221) князь Острозький, київський воєвода, маршалок землі Волинської; Ян Тарло зі Щекажевиць, люблінський воєвода; Станіслав Жолкевський, белзький воєвода; Станіслав Криський із Дробніна, мазовецький воєвода; Януш, князь Збаразький, брацлавський воєвода, сандомирський каштелян; Ян, граф з Тенчина, войніцький каштелян, підкоморій коронний; Ян Зборовський, гнєзненський каштелян; Павло Щавинський, ленчицький каштелян, охмістр королеви її мості; Марцін Лешньовольський з Обор, підляський каштелян; Станіслав Стадницький, сондецький каштелян; Миколай Фірлей з Домбровиць, бецький каштелян, референдарій; Миколай Лігенза з Бобрку, віслицький каштелян; Єжі Мнішек з Великих Кончиць, радомський каштелян; Ян Семенський, жарновський каштелян; Павло Коритко, перемиський каштелян; Ян Фредро з Плешовиць, сяноцький каштелян; Стефан Грудзенський, накельський каштелян; Станіслав Радзиминський, закрочимський каштелян, лівський староста; Ян Дульський, хелмінський каштелян, підскарбій коронний; Анджей Опалінський, коронний маршалок, генерал Великої Польщі; Анджей Зборовський, надвірний маршалок, радомський староста; три князя Слуцьких; три князя з Острога; князь Роман Сангушко Коширський.

Посли від інших коронних панів

А ці панове прислали своїх послів: Станіслав Карнковський, гнєзненський архієпископ; Єронім Розражевський, куявський єпископ; Єжі Радзивілл, віленський єпископ; Адам Пільховський, хелмінський єпископ; Станіслав, граф з Горки, познанський воєвода; Миколай Радзивілл, віленський воєвода, найвищий гетьман Великого князівства Литовського; Миколай Мелецький, подільський воєвода; Остафій Волович, віленський каштелян, канцлер Великого князівства Литовського; Ян Сєраковський, ленчицький воєвода; Ян Кішка, жмудський староста, підчаший Великого князівства Литовського; Адам Вишневецький, волинський воєвода; Григорій Зеленський, плоцький воєвода;

Ансельм Гостомський, равський воєвода; Фабіян Цема, мальборкський воєвода; Ян Тальвош, жмудський каштелян; Ян Глебович, підскарбій Великого князівства Литовського; Станіслав, граф з Лабішина; Лятальський, члуховський староста і т. д.

Тепер від міст: посли торунські, гданські, ельблонзькі тощо. Послів було двадцять. Одразу ж після обіду вийшов спочатку король з усіма панами, потім королева з панною молодою і з усіма паннами й там танцювали аж до вечора. Потім панну було проведено до ложа, і її віддавав іменем короля коронний маршалок, а від пана молодого дякував краківський єпископ. На другий день, тринадцятого числа цього ж місяця, перед обідом були віддані від гетьмана подарунки панні молодій через сандомирського каштеляна: записну книгу [?] (manuelle) з дорогоцінним камінням, // (с. 222) ланцюги, різні кубки, парча із золотом і сріблом на шати. Потім від короля і від королеви, потім від вищезгаданих князів посли, врешті й від панів, і від безпосередньо присутніх, і через послів. Врешті й посли від міст і провінцій, які бажали панні молодій щастя згідно зі звичаєм і всі давали їй подарунки. Всім їм дякував Криштоф Радзивілл, князь на Дубинках і на Біржах, троцький каштелян. Там знову після обіду були різні танці, також і на третій день. Потім король від'їхав до Неполомиць, де займався полюванням. Гетьман же проводив судові рочки як староста цього місця. Потім, на третій день, коли король приїхав з Неполомиць, всі панове з'їхалися до нього і мали розмову про справи Речі Посполитої.

Насамперед сам пан гетьман, або ж канцлер, досить добре викладав всі потреби і проблеми Речі Посполитої, а потім кожен згідно зі своїм місцем говорив те, що думав. Так протягом цілого тижня аж до неділі з'їжджалися на ранішні засідання у замковий палац до короля. Потім, у неділю, король з королевою і всі вищезгадані панове, також і посли, були запрошені гетьманом на обід і прийшли до залу, спеціально для цього збудованого великим коштом у замку на Рабштині. Цей зал прекрасно облаштований як майстерним малюванням, так і коштовною оббивкою. Перед входом до залу між стовпами були вирізьблені дві персони: Марс – праворуч, а ліворуч – жінка, яка тримала *інсигнії перемоги* (*signa victorie*), а всередині була майстерно намальована вся історія про взяття Прозерпіни. Напроти дверей знаходився королівський трон, оббитий золотом, над столом королівські герби, недалеко від дверей – службове приміщення, повне до самого верху коштовних кубків, які можна оцінити у понад сто тисяч злотих.

Турніри й придумані штуки

Таким же чином, як минулої неділі, всі ці гості сиділи біля столів; після обіду були ігри та різні штуки, наприкінці обіду були віддані подарунки від гетьмана, або ж пана молодого. Насамперед королю він подарував коня зі свого табуна, котрий красою та достоїнствами був подібний до джанета; королеві ж – спеціальний кубок, з котрого сам пив за здоров'я короля і її самої і т. д. тоді, коли був з військом як гетьман, поставлений королем, під Псковом. Потім іншим своїм гостям, панам

і паням та згаданим послам дав золоті португали, на котрих було зображення обличчя короля, а на другому боці – фігура, що засмучена через взяття Полоцька та Інфляндської землі, і т. д. Після обіду були танці, а під вечір – феєрверк.

Змагання і хитромудрі штуки

Насамперед прийшли дві піші роти, одягнені по-старосвітськи в зовсім блискучі кіраси, котрі, пішки простуючи, ламали [в поєдинку] списи, а деякі зброєю фехтували, на що король з королевою // (с. 223) і всі гості довго вночі щасливо дивились.

На другий день король і всі панове, вийшовши з ради, прибули до цього ж будинку на обід і на вечерю. Після вечері, коли у всіх став покращуватися настрій, виступили ніби з неба кілька богів та богинь, коштовно вбраних. Вони спочатку влаштували між собою різні танці, потім короля і Замойського, пана молодого, на честь котрого, власне, те робили, також і панну молоду, привітали й поздоровили, танцювали разом з панами та панями. На третій день на ринку були різні ігрища і змагання; всі кам'яниці біля костьолу св. Марії були призначені для панів і пань, особливо одна у Яна Шпіглера, міщанина і райці, у котрій перебував король з королевою. Він, тішачись із того, що король відвідав його дім, офірував йому подарунок, який король наказав взяти і щедро винагородив Шпіглера своєю милістю.

Король в домі Шпіглера

Були на ринку показані два спектаклі: на одному було багато панів і пань, а на другому судді і сам гетьман. Насамперед в'їхало сім пар зі списами і щитами, які досить злагоджено і мужньо змагалися, особливо ж гетьманські з деякими королівськими дворянами, насамперед Вацлав Подгорецький, Павло Рацко, Анджей Грудзецький, Якуб Янковський, Стефан Казимирський, Станіслав Горський, Павло Пясковський, Миколай Рогозинський, Броніслав Орховський, Марцін Бєрманський, Якуб Мільковський, Кжиштоф Проненський, Ян Добек, Станіслав Цімінський; всі вони служили як жовніри проти московитів, чимало й мужньо билися проти ворогів, а потім пристали до гетьмана. Вони мали прапори під гетьманським гербом трьома нарізками [?], на котрих був написаний оцей текст: *Cernit et audet item utraq. Civis*. Коли всі сідали на коней перед поєдинками, то одне одного перепрошували, якщо хтось випадково буде нещасливо поранений або, борони Боже, вбитий, і вони це завчасно пробачали одне одному. На цьому ігрищі було кілька поранених, як-от і Грудзинський, котрому списом було пробито руку, також був тяжко поранений у плече Казимирський, під Мільковським було поранено коня, під Добком було вбито коня, йому тут же гетьман наказав віддати свого, добре убраного, на котрому сам сидів.

Пам'ятний напис

Як тільки це змагання скінчилося, приїхав на плац на коні один муж, вбраний як негр, просячи суддів, котрі сиділи in seorsivo spectaculo, щоб дозволили приїхати на цей плац його пану. Коли йому було дано на це дозвіл, Миколай Вольський, котрий був тоді коронним мечником, кшепіцький староста, виїхав, вбраний по-негритянськи, у позолоченій кареті, з усім почтом. Спереду була [намальована] панна, підперта гер-

бом дому Замойських, а ззаду – білий орел у короні, на якій було королівське ім'я // (с. 224) написане по-грецьки **Стефан (Stephanos)**, а з рота виходили слова: «*Regni ac Triumphi nomen et omen*», а на списах був написаний такий текст: «*Rectis belli pacisque consillis*». За панною йшли мужі, вбрані по-негритянськи, з панцирами, зробленими з полотна, й у вінцях. За ними йшов слон, на хребті у якого стояла башта, з котрої випускалися різноманітні феєрверки. Золоте руно везли негри на трьох верблюдах. Було вісім сурмачів, вбраних також по-негритянськи.

Інвенції субтельних жартів

Потім Миколай Зебжидовський із Зебжидовиць, який був тоді стенжицьким старостою, уособлюючи Сатурна, приїхав на цю площу як рицар золотого віку. Карету тягнули день і ніч дванадцять білих і стільки ж чорних дітей, чудово вбраних в атласні шати, на яких були зображені зірки; білі діти йшли з правого боку, а чорні – з лівого боку, і були всі вони зв'язані ланцюжками; всі вони несли на головах годинники. У кареті сидів *Сатурн* (*Saturnus*) з сивою бородою, який тримав у руках косу як зброю; *Темпус* (*Tempus*) всіх поганяв, тримаючи годинник на голові; на половині карети сидів *Сціпіон* (*Scipio*), який тримав у руці великий золотий купол, що знаменував золотий вік за панування короля Стефана.

Потім на цю ж площу виїхав Станіслав Мінський, котрий мав на кареті уособлення Юпітера й Мінерви. Ця карета була [не на колесах, а] на сферах, вкритих хмарами, майстерно зробленими з бавовни; її тягнули три орли. Юпітер сидів з правого боку, перед ним страшно блискало полум'я; воно досягнуло однієї хмари, і та одразу ж почала так горіти, що бог з богинею ледве втекли з цієї карети, однак полум'я загасили. Юпітер з Мінервою тримали гніздо, на якому сидів білий орел. Це означало, що під їхньою обороною або допомогою, як думали язичники, держави мали мирно керуватися. Оскільки ж цим богам раніше було офіровано орла, котрого Польське королівство має на гербі, символізуючи те, що вони самі власноруч віддали його цьому королю, що поширилися слава й щастя в королівстві внаслідок щасливої звитяги над всіма ворогами, а вони, тішачись із цього, зійшли з неба на землю, обіцяючи щасливий успіх і в майбутньому.

Тлумачення тонких алегорій

Була й карета особливо зроблена, замість коліс вона їхала на чотирьох сферах. На ній було зображене поділене на чотири частини небо – житло цих богів. На кожній сфері – три небесних знаки із зірками, котрі звуться *знаками Зодіаку* (*signa Zodiaci*), крім самого Юпітера, котрій сидів у кареті. Вели її 4 сатири, а при них був рицар в особі короля Беотії Аргонта, котрий тримав у лівій руці щит, на якому було зображено два поля, біле й жовте; а в правій руці він тримав два яблука, одне стискав, друге хапав, а третє ногою // (с. 225) відбивав від себе; мав він також такий напис: «*Aecquirit, Habet, Spernit*».

Станіслав Жолкевський, воєводич белзький, виїхав у костюмі мисливиці Діани, символізуючи цим, що король після війни, відпочиваючи в мирі, найохочіше займався мисливством. Він мав на собі зелений одяг, а при собі – чотирнадцять німф, котрі вели хортів, гончих і двох

оленів, всі вони були чисто й коштовно вдягнені. Виявивши свою радість королю, Діана від'їхала вбік на коні. Одразу ж за нею вивели «Московський тріумф», котрий був приготований таким чином. Везли браму від Вайсової кам'яниці до цієї площі, щоб побачив король, який сидів у Шпіглеровій кам'яниці. Над брамою був напис: «Стефан, король польський, великий князь литовський, переможець московитів, тріумфатор, той, що повернув Полоцьк, Лівонію і Литву» («*Stephano regi pol.; mag.; duc.; Lituaniae, moschovitico victori triumphatori, Polocia, Livoniaque receptis et Lituanie finibus probatis, S. P. Z. P.*»). Справа був такий текст: «Великодушністю і милосердям». Зліва – «Не навроч». На правому боці було написано: «Слава не вміщується ані в Римі». А на лівому: «Ані у світі». Коли її прикотили впритул до площі, то спочатку вийшло кількадесят піших людей, гарно вбраних, ніби якісь жовніри. За ними йшли сурмачі, а після них несли тут же прапори або воєнні знаки. Потім йшла кіннота, перед якою ротмістри, а попереду всіх зброєносець, відповідно вдягнений. Вся піхота була вбрана по-старосвітськи з позолоченими шефелінами (szefeliny). Потім везли на трьох возах алегорію всіх цих військових справ, котрі протягом останніх трьох років були вчинені у Московській землі, тобто взяття міст і замків, рік та лісів, через котрі переправлялися війська, облоги й штурми замків. На інших возах везли панцирі, шаблі, щити, списи, рогатини та іншу різну московську зброю, за ними йшли люди обох станів як в'язні, везли й велику здобич, або трофеї. Інфляндська земля була представлена в образі гарно вбраної жінки у зеленому вінці на широкому полі, бо вся ця країна була відвойована, а московит лежав у неї під ногами. За цими всіма йшли мужі, котрі пильнували за тим, щоб люди не натискали. За ними їхала коштовна карета, найвища з усіх карет, яку везли чотири білих коня. Спереду біля карети білий орел витягнув шию, на коні сидів муж з луком, а ззаду панна, котра у правій руці тримала вінець, а у лівій колос. Ззаду возу було три списи, від яких тяглося три ланцюги: одним великим ланцюгом був прив'язаний московит, а за возом тяглася юрба в'язнів, вбраних по-московськи: гетьмани, воєводи, взяті в полон в Інфляндії, під Полоцьком, під Соколом, Великими Луками, під Заволочем та в інших місцях. За ними йшов // (с. 226) простолюд. А за цими всіма йшов блазень, котрий сміявся з цих перших гордих полонених [?] і з їхньої непристойної «сміливості», і з великого князя московського. Біля возів між цими в'язнями йшли жінки з лампадами, з котрих виходив особливий аромат. Врешті йшли мужики, всі у вінцях. А цей тріумф вивели князі Слуцькі, рідні брати, династія яких по чоловічій лінії вже вигасла. Тут же за ними виїхав Йоахим Оцеський на кареті, в яку було запряжено шестеро коней з приробленими крилами. Сидів на кареті голий *Купідон* з кучерявим волоссям, який мав зав'язані очі, а на плечі висів сагайдак. Біля нього співали дуже гарні хлоп'ята, а з обох боків біля карети горіли «свічки», з яких часто вилітали феєрверки. Одразу ж після цього виїхала Венера на двох китах, яка сиділа у

«Московський тріумф»

Інфляндської землі conterset

морській раковині і тримала Париса, зв'язаного ланцюгом. Це вивели Ян і Петро Мишковські, племінники краківського єпископа Петра. Вони своїм замислом та красою перевищували багатьох інших. Насамперед йшли гарно й коштовно вбрані музики, за ними – чотири сурмачі у жовтому та білому атласі. У китів з очей та ротів бризкала ароматна вода на людей, котрі тиснулися довкола, а цим бризканням вони розширювали собі шлях. Венера була коштовно вбрана у брунатну парчу, у білий та жовтий альтембас, за нею їхали два патрона; вони віддали суддям золоте яблуко з написом *«Нехай прийме найгарніша»*, яке потім було віддане гетьманом панні молодій. Мали дванадцять лакеїв, вбраних у червоний, білий і синій атлас, йшли чотири коня, на яких були попони з блакитного, червоного та жовтого атласу, гаптованого золотом. Їх вели жінки в шатах з китайки вишневого кольору. Їхні голови були гарно вбрані, про що пише ширше *Лист короля* [?] *Речі Посполитої* [?] *до Георга Фрідріха, бранденбурзького маркграфа, князя в Пруссії* (*Epistola R. H. S. R. ad Georgium Fridericum Marchionem Brandeburgensem in Prussia Ducem*).

Після перенесення за кілька днів ці панове роз'їхалися, також і король через деякий час, забавившись у Неполомицях полюванням, у котрому завжди кохався, виїхав до Литви.

Померла шведська королева

Цього ж року померла шведська королева, пані нинішнього нашого пана.

Цього ж року помер Магнус, брат датського короля.

Року 1584 прийшла новина про смерть московського князя, після чого померло й наше перемир'я з ним. Став король готуватися до війни, маючи слушну нагоду, але цьому перешкодили внутрішні турніри й усобиці з домом Зборовських. І так, вважай, цілий рік тяглася ця справа.

Конфлікт з домом Зборовських

Потім через рік король приїхав до Кракова, відправляв суд, // (с. 227) також турбувався про семигородські справи.

Року 1586 король відправив до отця папи свого племінника Анджея Баторія, щоб той від імені короля порозумівся з ним про московську війну, жадаючи грошової допомоги на цю війну. І коли б йому Господь Бог допоміг у завоюванні московської землі, то варто було б подумати про щось більше заради добра всього християнства. Св. отець обіцяв йому в цьому свою допомогу військом та грошима. А король, не думаючи ні про що більше, крім війни, вирушив до Литви. Під час його перебування там, у Гродні, одного разу трапилося так, що, поїхавши у санях на полювання, трохи не втопився в озері. Тоді зламалася одна сторона саней, а він випав з них другою стороною на лід, і сам повз геть від цього місця, сани ледве врятували. Живучи в Литві, він нагороджував від імені Речі Посполитої добре заслужених воїнів, схиляючи до війни литовських панів, готуючись до майбутньої війни, щоб та добре пройшла, з панами обох націй. 1586 року він захворів і цього ж року, прохворівши тільки чотири дні, помер дванадцятого грудня;

Королівський намір

Король мало не втопився

Король помер

отож, ми хочемо так, а Господь Бог чинить інакше. Мудрі люди називали три причини його смерті: надмірні думки про війну, меланхолія у гніві й те, що він перемерз на полюванні, бо король і раніше хворів на ноги. А з тих причин, які його загнали в могилу, *одна будь-кому вважалася випадковою, вона й була найгіршою, що він раптово* (*не прийнявши Святих Таїн*), був схоплений смертю і помер у Гродні та був привезений до Кракова. Він був похований урочисто і з почестями, з великим жалем всіх коронних панів, у каплиці замку за великим вівтарем у костьолі св. Станіслава.

Життя короля Стефана

Це був пан мудрий, вчений, котрий знав кілька мов, а латинська так йому пасувала, що коли він щось говорив, то слова дуже гарно лилися з його вуст; у всяких ситуаціях він був завжди сильний духом, мав великий розум і передбачливість. Він був високий і досить красивий рум'яний брюнет, мав видовжене обличчя, волосся чорне, а зуби дивовижно білі; кінець носа був кривий, з таким самим носом звичайно малюють Аттілу. Він народився 1533 року, жив тільки до 54 років, королював 10 років, сім місяців і 12 днів. // (с. 228)

СИГІЗМУНД ТРЕТІЙ

По смерті Стефана, пам'ятного у віках,
Знову Корона засмутилася.
Після висловлення різних думок Сам Господь Бог Всемогутній
Глянувся Своїм святим оком, прагнучи допомогти
Золотій польській свободі, й легко це здійснив

Тим, що дав всім мир і втіху.
А паном їм призначив Сигізмунда Третього,
Королевича, який походить з дому Ягеллонів.
Він, взявши щасливо королівський скіпетр,
Дуже вболіваючи за кривди Корони,
Панує в Сарматії, даючи знати своїм прикладом,
Яка справа є гідною королівської особи.

Року від Різдва Господа Христа 1587 Сигізмунд Третій, син шведського короля Яна від польської королівни Катарини, дочки Сигізмунда Першого // (с. 229) і сестри Сигізмунда Августа, польських королів, був обраний на Польське королівство по смерті Стефана Баторія. Він через високодостойного в Господі Христі отця й пана Станіслава Карнковського, гнєзненського архієпископа, був коронований 27 грудня у кафедральному костьолі на замку в Кракові згідно зі стародавнім звичаєм і святохвальними обрядами, котрі свята християнська Церква з великим набоженством простолюду під час такого святобливого акту традиційно і гідно чинить.

Спосіб і порядок того, як коронується найяснійший і непереможний польський король згідно зі стародавнім звичаєм; які церемонії традиційно відбуваються під час цього святобливого обряду

Насамперед сходяться єпископи, абати, інфулати, коронні рада й сенат, також інші дигнітарії й інший духовний та світський уряд, котрому належить брати участь у такому значному акті, особливо ж з Краківської діоцезії; всі вони повинні з'їхатися на призначений день коронації.

Повинність короля перед коронацією

Тоді обраний уже король готується через св. сповідь, милостиню, покуту, найсвятіше Причастя за день до своєї коронації, котра буває у недільний день. А на другий день, в який його мають благословити, сходиться все духовенство дуже рано на замок до кафедрального костьолу св. Станіслава, убравшись в одяг, належний до такої святобливості і взявши відповідні свої церковні речі. Також і сенатори й коронні пани бувають у цьому зібранні майже всі. Коли все це впорядкується, архієпископ з усім духовенством йдуть процесією у певному порядку з усім належним до такого святобливого акту згідно зі звичаєм і наукою католицької церкви; вони йдуть з великою урочистістю й набоженством з костьолу на замок до королівського палацу. Там же перед палацом залишають школярів та інших осіб, які звичайно беруть участь у процесіях, а до палацу входять тільки самі єпископи з архієпископом, щоб провести нового короля до кафедрального костьолу на місце його коронації. Короля ж насамперед великий маршалок коронний або найвища духовна особа, вбрана в сульцяти (sulciaty), рукавиці, підризник

Церковні церемонії перед коронацією

Королівський одяг перед коронацією

(albę), стихар (dalmatykę), пелерину (kapę) і в інше вбрання єпископа, належне до цієї події, ставлять поміж князів та найважливіших панів, архієпископ кропить його свяченою водою і виголошує молитву (collertę): // (с. 230) *«Боже, покровитель смиренних, Утішителю, зішли Святого Духа на цього смиренного раба твого Сигізмунда, щоб через нього ми відчули Твою помічну присутність у нас».*

Звідти короля проводять до костьолу найвищі духовні особи, причому один тримає за праву руку, а другий – за ліву. Перед королем один сенатор несе корону, другий – скіпетр, третій – золоте яблуко, четвертий – оголений меч, а потім йде насамперед духовенство з хрестом, потім – найвищі князі, графи й пани йдуть своїм порядком. Прийшовши до костьолу, клейноди королівської влади, котрі несли сенатори, кладуть у вівтарі. Короля ж, доки архієпископ і єпископи не виголосять своїх промов, саджають на трон. Потім один з єпископів читає таку молитву: *«Всемогутній і Вічний Боже, творецъ Неба і Землі, Котрий удостоїв раба Свого на королівство, просимо Тебе, зволь, щоб він був звільнений від всяких нещастъ і був удостоєний вічної радості і миру, до якого він прийде завдяки Твоїй милості через Христа, Господа нашого, амінь».*

Нагадування королю духовною особою про обов'язок, належний королівському станові

Закінчивши молитву, він особливо нагадує королю про віру в Бога й побожність, а щодо інших чеснот, які належать королівському стану, каже: *«Оскільки сьогодні через наші руки, найдостойніший князю, ми звершуємо цю дію замість Христа, нашого Спасителя, хоч і ти не гідний помазання й прийняття знаку монаршої влади, добре буде, якщо ми нагадаємо тобі про той тягар, який призначено нести тобі. Ти сьогодні приймаєш знаки монаршої влади і береш на себе турботу управляти довіреним тобі відданим народом, вступаєш на величну для смертних посаду, сповнену труднощів, неабияких гарувань і неспокою; справді бо, коли ти поміркуєш, що всяка влада є від Господа Бога, через Котрого правлять монархи і законодавці чинять правосуддя, і те, що за довірене тобі стадо ти відповідатимеш перед самим Господом Богом, то найперше ти повинен берегти благочестя, шанувати Господа Бога усіма помислами і чистим серцем, охороняти християнську релігію і католицьку віру, яку ти сповідуєш з колиски аж до кінця, зберігати її непорушною і захищати її усіма силами супроти всіх ворогів; ти повинен виявляти належну шану до церковних прелатів і всіх священиків; не утискуй церковної свободи, справедливості, без якої довго не може існувати жодне суспільство; отже, керуй бездоганно всіма, добрих винагороджуй, шкідливців карай належним чином, а удів, сиріт, бідних і немічних захищай від усяких утисків; до всіх, хто приходить до тебе, стався доброзичливо, милостиво, відповідно до твого королівського достоїнства, і чини так, щоб панувати не для власного зиску, а задля користі всього народу, щоб сподіватися на винагороду за свої добродіяння не лише на землі, а й на небі, і нею сам Бог Живий і Цар удостоїть тебе на віки вічні».*

Виголосивши орацію, єпископ питає у нього такими словами:

«Хочеш святу віру, дану від предків, зберегти католицькій церкві // (с. 231) і стояти за справедливість, належно поводитися?» Відповідь: «Хочу».

«Хочеш бути опікуном і оборонцем Церкви й слуг Церкви?» Відповідь: «Хочу».

«Хочеш королівство, яке тобі доручене Господом Богом, тримати згідно зі справедливістю, правити ним, боронити його?» Відповідь: «Хочу. А за поміччю милостивого Господа Бога, за порадою своїх вірних обіцяю поводитися правильно в усьому і якомога краще».

Відповівши на запитання, король, ставши на коліна перед архієпископом і знявши шапку, говорить такими словами:

«Я, Сигізмунд, з волі милостивого Господа Бога стаючи польським королем, визнаю і обіцяю перед Господом Богом і Його ангелами, що одразу ж від цього часу я чинитиму право, справедливість і мир Церкві Божій і народу, який мені довірено, згідно з можливостями й слушністю, згідно з достоїнством милосердя Господнього, як мені рада моїх вірних змогла б якнайкраще вказати. Гідні почесті єпископам та керівникам Церкви Божої чинячи, цілком зберегти все те, що було дано Церкві християнськими імператорами й королями. Також абатам, графам, шляхетським та рицарським станам я хочу й обіцяю виявляти й віддавати належну шану згідно з радою моїх вірних».

Потім він кладе обидві руки на Євангеліє, кажучи: «Так нехай же мені допоможе Господь Бог і це Євангеліє».

Потім архієпископ виголошує молитву:

«Всемогутній і вічний Боже, творець всього, повелитель ангелів, Цар царів і Господь Господніх сил, Ти Авраама, Свого вірного раба, зробив переможцем над ворогами, Мойсеєві й Ісусові [Навину], проводирям Твого народу, присудив багато перемог, і смиренного Давида, дитину Твою, підніс знаками царської влади, і мудрого Соломона винагородив несказанним миром. Благаємо Тебе, Господи, уваж на прохання наші смиренні і над оцим рабом Твоїм Сигізмундом, котрого ми благоговійно шануємо та обрали королем, збільши дари Твоїх добродіянь, і завжди скрізь підтримуй його правицею сили Твоєї. І як згаданий вище Авраам за віру, Мойсей за лагідність були втішені, Єшуа силою був зміцнений, Давид за смиренність був звеличений, так і в усьому нехай він Тебе сподобить, завжди по дорозі правди ставатиме на перешкоді хибним крокам. Зміцнений Твоїм шоломом, як покровом, і щитом непереможним постійно захищений, оточений небесними воїнами, нехай він з вірою здобуде жадану перемогу над ворогами хреста Христового, і тріумфуватиме, і наганятиме на них страх силою своєю, і мир утвердить з тими, хто воює з ними, через Христа, Господа нашого. Бо Він силою хреста зруйнував пекло, і здолав царство диявола, і вознісся переможцем на небеса, і у Ньому всяка влада, царство та перемога, бо Він – слава смиренних, життя й добробут народів, тому хай разом з Тобою живе і царює Бог по всі віки. Амінь». // **(с. 232)**

Друга молитва:

«Тебе прикликаємо, Господи, Святий Отче і Вічний Боже, щоб оцього раба Свого Сигізмунда, котрого Ти з промислу і Божественного Твого присуду поставив зверхником над твориннями і на цей день квіткою проростив – і його, обдарованого Твоїм благочестям і сповненого милості й правди, – учини так, щоб

він щодня в очах Бога і людей завжди вдосконалювався, щоб він з радістю прийняв найвищу владу лише завдяки щедротам згори, і зміцнений звідусіль милосердям – Твоїми мурами від ворогів, був удостоєний щасливо керувати довіреним йому народом у мирі, приязні, чеснотах й нездоланності через Христа, Господа нашого. Амінь».

Потім архієпископ стає на коліна, а король лягає хрестом обличчям вниз. Кантори співають з хором по черзі. Коли ж доходить до слів *«Et obsequium seruitutis nostre tibi rationabile facias»*, відповідь: *«Тебе просимо, вислухай нас»*. Тут архієпископ, стоячи з хрестом біля лежачого короля, каже: *«І удостой благословення цього, обраного на коронування»*. Відповідь: *«Тебе просимо, вислухай нас»*. Тут же співає: *«І удостой благословення і посвяти цього, обраного на те, щоб він був коронованим на царство»*. Відповідь: *«Тебе просимо, вислухай нас»*. Потім всі єпископи й абати з усім духовенством стають навколішки біля лежачого короля і виголошують літанію. Архієпископ, відправивши її, проказує молитву Господню: *«Отче наш... І не введи нас у спокусу»*. Відповідь: *«Але визволи нас від лукавого»*.

Запитання: *«Спаси раба Твого, Господи»*.

Відповідь: *«Ти єси Бог наш, і ми надіємось на Тебе»*.

Запитання: *«Хай буде йому Господь вежею міцності»*.

Відповідь: *«Від лиця ворогів»*.

Запитання: *«Господи, вислухай молитву мою»*.

Відповідь: *«І голос мій нехай дійде до Тебе»*.

Запитання: *«Господь з вами»*.

Відповідь: *«І з Твоїм духом»*.

Після чого він возсилає звичайну молитву, сказавши *«Молімося»*.

«Господи, Ти володієш Своїми народами силою волі і любові, подай рабу твоєму Сигізмунду духа мудрості, щоб з наукою правління він залишався завжди відданим Тобі усім серцем на королівському престолі і щоб у спокої залишалася християнська побожність, щоб, виявляючи наполегливість у своїх добрих справах, він зміг, керований Тобою, прийти до вічного Царства через Господа нашого, Ісуса Христа.

Благослови, Господи, цього короля Сигізмунда, бо Ти від віку впорядковуєш усі царства, і прослав його таким благословенням, щоб він, як Давид, зберігав благословенний та величний скіпетр і, прославлений у ньому, отримав належні нагороди; дай йому це з лагідністю, щоб він керував своїм народом, і як Ти вчинив з Соломоном Твоїм, щоб тримати царство у мирі, так і Тобі нехай він завжди служитиме зі страхом і миром; нехай він буде з Твоїм щитом як прикриттям, і скрізь Твоя милість буде переможницею, удостой його, щоб він щасливо панував з усіма Твоїми царями народів і щоб його шанували народи, нехай він буде винятковим на судах вершництва. // (с. 233) *Нехай примножить його Твоя багатюща правиця, нехай він володіє плододайною батьківщиною, і його дітям присуди майбутню користь. Подай йому довгі роки життя, щоб в його дні чинилося правосуддя і щоб завдяки Тобі він міцно тримав важелі трону правління, з приємністю та справедливістю нехай він буде прославлений у вічному Царстві для Христа, Господа нашого. Амінь».*

Потім архієпископ сідає, а король, ставши перед ним на коліна, знімає з себе стихар і півіат. Архієпископ, змочивши малий палець правої руки у святому єлеї, помазує ним праву руку, від долоні аж до ліктя і між плечима та на правому плечі, кажучи:

«Помазую тебе на короля освяченим єлеєм в ім'я Отця, і Сина, і Святого Духа. Амінь. Мир тобі». Відповідь: «І з Твоїм духом».

Після цього промовляє таку молитву:

«Помазую тебе на короля освяченим єлеєм, і пребагата милість Святого Духа нехай зійде на тебе через наше смирення, щоб як руками нашими негідними ти окроплений зовні єлеєм густим, так і його невидимим помазанням намащений ти був удостоєний помазання внутрішнього, і його найдосконалішим духовним помазанням завжди окроплений, навчався ти всім розумінням, як відхилятися від усього недозволеного, постійно роздумував про все корисне душею своєю, бажав і діяв з поміччю Господа Ісуса Христа, Котрий у тобі перебуває, і нехай царює Син Божий, Ісус Христос, Господь наш, помазаний Отцем єлеєм радості; нехай Він Сам через нинішнє святе помазання Духом Утішителем зійде на тебе благословення і вчинить так, щоб воно проникло до глибин твого серця. І щоб цим видимим та відчуваним єлеєм ти був удостоєний отримати невидимі Дари й управляти тимчасовим царством, виявляючи справедливість та розсудливість, вічно співуправляти з Ним, Котрий єдиний без гріха Цар царів, з Богом Отцем в єдності Духа Святого, Бог на віки вічні. Амінь». Потім ідуть інші молитви, котрі тут же по цій, сказавши «Молимося», читає:

«Всемогутній і Вічний Боже, Ти поставив царями Азахіеля над Сирією і Єгиптом, над Ізраїлем Іллю, Давида і Саула через пророка Самуїла, просимо Тебе, подай нашим рукам силу Твого благословення і цьому рабу Твоєму Сигізмунду, котрого нам, негідним, сьогодні дозволено поцілувати у священному помазанні, подай наснагу та силу, гідні цього помазання. Встанови, Господи, владу над ним, щоб він був дужим, справедливим, відданим, передбачливим і невтомним у його царстві і правителем свого народу, знищувачем невірних, шанувачем правосуддя, віддячував належно по заслузі, щоб він був оборонцем Твоєї Церкви святої і віри християнської, на прикрасу й похвалу Твого славного імені, задля Господа нашого Ісуса Христа, Сина Твого, Котрий з Тобою перебуває і царює у єдності Духа Святого, Бог на віки вічні». Відповідь: *«Амінь».*

«Христе! Помаж цього короля на правління, бо Ти помазував священиків, пророків, царів і мучеників, котрі з вірою перемагали царства, чинили правосуддя, отримували взаємні обіцянки. // **(с. 234)** *Нехай Твій найсвятіший єлей проллється на його голову і проникне до найбільших глибин його серця, і будуть виконані обітниці, які він прийняв, як нездоланні царі, завдяки Твоїй милості, і в нинішньому віці нехай він щасливо царює і досягне їхньої долі у Небесному царстві через Господа нашого Ісуса Христа, Котрий з Тобою перебував і царював тощо. Помазаний єлеєм радості за Твоїми присудами і чеснотою священного Хреста, Він здолав сили повітряні, зруйнував пекло, переміг царство диявола і як переможець вознісся на Небо, в Чиїй руці всяка чеснота й сила, і Він з Тобою перебуває і царює по всі віки. Амінь.*

Ти, Боже, слава справедливих і милосердя грішникам, Ти послав Сина Свого, щоб Він найціннішою Своєю Кров'ю викупив людський рід; Ти припиняєш війни, оборонець тих, хто надіється на Тебе, під Твоїм присудом перебуває влада усіх царств, Тебе смиренно благаємо: оцього присутнього раба Твого, Сигізмунда, котрий покладається на Твоє милосердя у нинішньому царському престолі, благослови, удостой його безперестанної допомоги і тих, хто просить Твого заступництва, захисти, щоб він був дужчим за всіх ворогів. Зроби його, Господи, щасливим і переможцем над усіма неприятелями, увінчай його вінцем справедливості і благочестя, щоб, вірячи від усього серця і всім розумінням у Тебе, він служив Тобі, боронив Святу Твою Церкву і підтримував народ Твій, а серце його до любові Твоєї милості, через помазання єлеєм, звідки Ти помазував царів і пророків, люблячи правосуддя... і т. д.

Всемогутній Боже, вияви турботу про цього славного короля Сигізмунда. І так, як Ти благословив Авраама, Ісаака та Якова, так подай йому з неба і землі повноту хліба, вина та єлею, багатство усіх плодів з божественної щедроти на довгі часи, щоб він, царюючи, був здоровий тілом на Батьківщині, щоб був непорушний мир у Королівстві, а славне королівське достоїнство сяяло найяснішим світлом і блиском, щоб він був немов пронизаний найяснішою блискавкою і сяяв у найвеличнішому світлі. Присуди йому, Всемогутній Боже, бути найдужчим покровителем Батьківщини й утішителем Церкви та святих, щоб, зміцнюючись у великому благочесті, він був найдужчим з-поміж царів, переможцем над ворогами, приборкувачем бунтів та поганських народів. І нехай він буде страшним для ворогів завдяки найбільшій міцності царської сили. А найкращим і вірним людям його королівства нехай він буде великим, милим і благочесним, щоб його всі боялись та шанували. І в майбутньому нехай вийдуть з його лона королі, котрі були б спроможні панувати над цим королівством, а після славних і щасливих часів у нинішньому житті були удостоєні вічної радості й мали б повсякчасне благословення. // (с. 235) *І щоб Сам Бог – Живий і Цар зволив керувати ним по віки віків. Амінь».*

Потім один з єпископів, тримаючи в руці папір, обтирає ним намазані місця, кажучи: *«Бог – Цар царів і Господь панів, завдяки Якому царі царюють, а законодавці справедливо судять, удостой милостиво благословити цю королівську оздобу і подай, щоб твій раб, а наш король Сигізмунд, котрий нестиме її, засяяв оздобою добрих звичаїв і священних діянь у Твоїх очах, після тимчасового життя й вічної слави засяяв у Твоїх очах і не мав кінця, щоб він до кінця свого життя завдяки Господу постійно володарював тощо».*

Потім вдягає короля в півіал і в стихар, кажучи: *«Прийми чотириконечний палліум, який символізує чотири кінці світу, підлеглі божественній владі, бо ніколи не можна добре панувати на землі, якщо тобі влада не буде подана з небес».*

Здійснивши це, архієпископ омиває руки і, знявши інфулу, виголошує сповідь, а король, проведений до трону, молиться, а потім на месі «Алілуя», один з єпископів читає молитви замість короля, потім королю, який стоїть на колінах, архієпископ подає меч, кажучи: *«Прийми з*

наших недостойних рук меча, взятого з горішнього вівтаря, який освячений силою і авторитетом святих апостолів, який надається тобі згідно з правилами і за обов'язком нашого благословення для захисту святої Божої Церкви, впорядкованої по-божественному, для покарання зловмисників, на похвалу істинного блага; нехай він буде тобі спогадом про того, про кого псалмоспівець провістив, кажучи: "Опережись своїм мечем, над стегнами своїми найміцніше", щоб у ньому і ним ти чинив справедливість, знищував тягар неправди, боронив і захищав святу Божу Церкву та її вірних, воював з тими, у кого віра занепала, як з ворогами християнства, знищував їх; щоб ти вдовам і сиротам милостиво допомагав і захищав, покинутих підтримував і оберігав, мстився за несправедливість, зміцнював добрих, а діючи у цьому тріумфі чеснот, щоб ти був винятковим і славним пошановувачем Спасителя світу і в ім'я Його був удостоєний довго панувати з Богом Отцем, і Сином, і Святим Духом, хай живе й панує Бог на віки вічні. Амінь».

Там же далі під час меси, припасовуючи йому меча, архієпископ каже: *«Опережись своїм мечем навколо стегон своїх якнайміцніше і зрозумій, що святі перемагають царства не мечем, а вірою».*

Потім, надіваючи на голову корону, каже: *«Прийми корону царства, що накладається на твою голову хоч і недостойними руками, але руками єпископів, в ім'я Отця, і Сина, і Святого Духа, щоб ти зрозумів славу святості, честь і силу міці, // (с. 236) став учасником нашої служби, щоб ти знав, як нас розуміють у глибинах як пасторів і керівників душ, і, отже, ти маєш стати проти всіх ворогів Церкви Христової, стати захисником і царству, даному тобі Богом і з обов'язку нашого благословення наданому твоєму правлінню через апостолів та всіх святих, щоб ти завжди був корисним виконавцем і передбачливим правителем, щоб серед славних, сильних і чесних ти, прикрашений перлами й увінчаний нагородою вічного щастя, був безмежно прославлений разом з Викупителем і Спасителем нашим Ісусом Христом, Чиє ім'я і долю Він вершити тобі довіряє. Нехай живе і повелівае Бог з Отцем і Святим Духом на віки вічні. Амінь».*

Врешті дає йому в ліву руку золоте яблуко, яке символізує земну кулю, а в праву руку – скіпетр, тобто королівське берло, кажучи: *«Прийми жезл чесноти й істини, яким ти повинен вміти приносити радість благочестивим, страхати безчесних, навчати дороги тих, хто заблукав, а тим, хто спіткнувся, простягати руку, упокорювати непокірних, піднімати смиренних; нехай відкриє тобі двері Ісус Христос, Господь наш, Котрий сказав про Самого Себе: "Я є двері, і хто увійде крізь них, той спасеться", бо Він – ключ Давида і скіпетр дому Ізраїлевого, бо Він той, хто відкриває, і ніхто не може відкрити, то нехай Він тобі буде керівником, Котрий вивів закутого із в'язниці, який сидів у темряві й тіні смерті, щоб ти в усьому йшов слідом за Ним, про Котрого пророк Давид співав: "Престол Твій, Боже, на віки вічні, Ти – берло справедливості, берло царства Твого і, наслідуючи Його Самого, полюби правосуддя, зненавидь неправду, задля чого тебе й помазав Бог, а Він споконвіку помазав єлеєм радості Ісуса Христа, Господа нашого, Котрий перебував з Ним, хай же царює Бог на віки вічні"».*

При оферті король кладе хліб та вино на вівтар і цілує святиню, котру звичайно називають *Расет*, і приймає Найсвятіші Дари. Потім у нього знімають меч з пояса. Одразу ж після меси його ведуть до трону, спеціально поставленого для цього посеред костьолу. Там же його архієпископ інтронізує і передає уряд королівства, кажучи такі слова: *«Сиди і тримай віднині це місце, призначене тобі Богом, владою всемогутнього Бога і з нинішньої традиції усіх, тобто єпископів та інших Божих слуг; наскільки ти бачиш близькість кліру до священних вівтарів, настільки ж віддавай йому належну шану. Пам'ятай, що посередник Бога і людей стверджує тебе як посередника кліру й народу в цьому земному королівстві та у вічному царстві, і нехай зробить тебе правителем Ісус Христос, Господь наш, Цар царів і Господь панів, Котрий з Отцем і Святим Духом живе й царює на віки вічні. Амінь».*

Потім архієпископ починає співати *«Тебе, Боже, хвалимо»*, а закінчивши, він стає по правому боці від короля і каже: *«Нехай утвердиться рука твоя і возвеличиться десниця твоя»*. Відповідь короля: *«Правосуддя і суд – основа трону твого»*. // (с. 237) Архієпископ: *«Господи, вислухай молитву мою»*. Відповідь: *«І голос мій нехай дійде до Тебе»*. Архієпископ: *«Господь з вами»*. Відповідь: *«І з твоїм духом»*.

Потім проказує цю молитву, виголосивши *«Молімося»*.

«Господи, Ти ствердив у молитві переможними руки Мойсея, котрий в ослабленому віці воював з несказанною святістю, і, коли несправедливий Амалик перемагався, коли нечестивий народ ішов під ярмо і були знищені чужинські народи, то багатюще володіння послужило твоїй спадщині; вислухавши молитву нашу, нехай Господь ствердить силу рук твоїх; ми маємо, Отче Святий, Господа Спасителя, Котрий заради нас Свої руки простяг на хресті, через Котрого ми молимося якнайщиріше, щоб Твоєю владою, яка завжди нас підтримує, знищувалося усяке безчестя всіх ворогів, і твій народ, позбувшися страху, навчився боятися лише Тебе іменем того ж самого Христа, Господа нашого». Відповідь: *«Амінь»*.

«Молімося.

Боже, безпомильний Творець світу, Засновник роду людського, утверджував королівства, Котрий зі стегон вірного твого друга, нашого патріарха Авраама, вибрав царя майбутнього віку, Ти утверди цього нинішнього короля з його військом у земному царстві і з допомогою благословення усіх святих зроби заможним, подай стійкість, відвідай його через появу усіх святих, як Ти відвідав Мойсея у купині, Ісуса [Навіна] в таборі, Гедеона в таборі, Самуїла у храмі, удостоївши їх обітниці, благословення і мудрості Своєї, як блаженний Давид у псалмах, а Соломон, син його, прийняв Тебе з неба, як Того, хто дає винагороду. Будь йому в скруті обороною проти ворожих рядів, шоломом у майбутніх успіхах, знанням у покровительстві, подай, щоб ті роди зберігали віру, начальники і найдостойніші мали мир з королем, любили милосердя, утримувалися від поганих бажань, трималися правосуддя, берегли істину і щоб цей народ множився, живлячись благословенням Трійці, щоб ці люди завжди залишалися в радості, танцювали і раділи, зі зброєю і в мирі були переможцями завдяки Христу, Господу нашому. Амінь».

Відправивши ці святобливі обряди і церемонії, які звичайно бувають при коронації, оцей зібраний сенат духовний та світський проводжає свого новокоронованого пана з великими почестями і незліченним ескортом на замковий палац, де відправляють звичайний порядок і потреби.

На другий день після коронації Сигізмунд Третій, король і пан наш непереможний, 28 грудня, в день св. немовлят (młodzianków) був на троні, спеціально для цього поставленому на ринку головного міста перед ратушею, для присяги. Перед ним тримали скіпетр, золоте яблуко і голий меч. Там йому присягали міста, а райці віддали йому на блюді, накритому червоною китайкою, ключі від міста з чистого золота й інші різні дари. // (с. 238) Там же, взявши в свої руки меч, він пасував на рицарів трьох значних мужів, насамперед вельможного графа з Тарнова, сандомирського каштеляна, і двох італійців: Лауренціо з Істрії та Петра Франка з Конеяну (Koneianu). Потім, 29 числа цього ж місяця, він сів у раді й судив, бо тоді був сейм у Кракові, що тривав шість тижнів після коронації. Інші справи, котрі за щасливого панування його королівської мості діялися, діються і будуть діятися в різних місцях, я залишаю для опису майбутніми хроністами. А сам як вірний і найнижчий слуга його королівської мості своєму милостивому пану щиро й сердечно зичу, щоб Всемогутній Господь Бог всі справи його королівської мості на кожному місці, куди він тільки звернеться, так щасливо радив, щастив і благословив, щоб і саме ім'я північного володаря було страшним, лякаючим і владогрізним для всіх частин світу, особливо ж для іноземних ворогів та невірних поганців, щоб у ньому [королі] знайшло вияв це благословення, яке йому бажали під час коронації. *Через нього царі нехай царюють, а законодавці визначають закони.* І щоб Господь Бог нам його як непереможного пана із королевою її мостю і найяснішими князями, королевичами їх мостями польськими, Владиславом і Казимиром, своїми найзначнішими нащадками, в милості і благословенні Своєму Господньому зволив оберігати і в усьому благословити задля честі, Своєї святої хвали, розширення королівства, оборони Речі Посполитої і всілякої коронної втіхи. Цього я, як вірний, зичливий і вже, вважай, у зрілих літах слуга, що посивів на службі предків короля його мості й Речі Посполитої коронної і поклав задля цього всі мої роки, нічого не залишаю по собі, тільки поштиву славу. Я бажаю від усього серця всього доброго своєму пану і всій Речі Посполитій коронній, і до *останнього подиху буду служити йому вдень і вночі, на полі бою і в мистецтві, і цією справою,* і хоча я вже, вважай, однією ногою стою в могилі, приступаю до опису коронних воєводств. // (с. 239)

ЧАСТИНА ІІІ КНИГИ І,
у котрій міститься
ОПИС ВОЄВОДСТВ, ПОВІТІВ, ПРОВІНЦІЙ, НАЙГОЛОВНІШИХ МІСТ І ЗАМКІВ У КОРОНІ

Польське королівство є знаним у європейській Сарматії і славним по всіх частинах світу. Воно тягнеться зі сходу на північ і лежить при кордонах Мазовії та Великого князівства Литовського. Воно межує на півночі з Пруссією та з Німецьким, або Венеціанським, океаном. На півдні – з Руссю, Поділлям, Молдавською землею та Угорськими горами, які називаються Бескиди. На заході Корона межує із Сілезією, Саксонською землею та рікою Ельбою.

Кордони Польського королівства

Польща є двох родів: одна Мала, друга Велика. Остання названа Великою тому, що в ній насамперед осів Лех, перший керівник і вождь польського народу, і там заснував місто Гнєзно, столицю своєї держави. Але потім ця столиця була перенесена до Кракова, головного міста Малої Польщі, де й по сьогодні знаходиться й не змінила свого місця. Тому й тут віддаємо перевагу Малій Польщі над Великою, її тепер починаємо описувати.

Польща двох родів

КРАКІВСЬКА ЗЕМЛЯ

Краків – найславніше місто у Малій Польщі, воно є столицею всієї Корони. Воно лежить на добре захищеному місці між скелями над судноплавною рікою Віслою, котрою возять всілякі купецькі товари до прусського міста Гданська. Це місто оточене подвійним муром і досить товстим валом; мурований рів у землі оточує місце довкола веж. Герб Кракова – вежа з однією брамою і орел у брамі з розкритими крилами. Сам неприступний замок стоїть на високій скелі, яка називається Вавель, над цією ж рікою. Там розташоване столичне місто, де відбуваються коронації та поховання непереможних вічнославної пам'яті польських королів. Тут чотири костьоли: свв. Станіслава, Вацлава, Михайла і Юрія. За часів короля Болеслава Пудика Краків був обложений татарами, // (с. 240) і його ледве оборонив Клеменс з Русця, краківський воєвода. Змурований Краків був

Місто Краків

Казимиром Великим. Потім Ягайло наказав піднести мури вище й забезпечити місто фортецею; він заснував і дав місту колегіум. Але насамперед з усіх королів та монархів це місто прикрасив Лешек Чорний. Усіх міщан, котрі були в межах міських стін, він нобілітував, дав їм шляхетські вольності, сам з ними ходив у однаковому одязі, показуючи всім, що він їх неабияк поважає. А це діялося 1285 року.

При цьому місті стоять чотири інших прекрасних міста: Клепаж, Страдом, Казимир і Жидівське місто, котрі своїм розташуванням з'єднуються з самим Краковом. Клепаж омивається річкою Рудавою, а Страдом і Казимир – Вислою.

Чому кракуси не мають війта

Кракуси не мають війта тому, що року Божого 1312, за панування Владислава Локотка, якийсь краківський війт, німець, виявився вождем зрадників, хотів видати місто опольському князеві Болеславу. Він [війт] заплатив потім вічнопам'ятно зі своїми співучасниками, про що ширше вже йшлося в історіях. Відтоді сам король є краківським війтом.

Краківські каштелян і воєвода

Краківський каштелян перевищує своїми радою та місцем у сенаті воєводу з цієї ж причини. Коли славний польський король Болеслав Кривоустий, про якого писалося вище, король дуже войовничий, був зі своїм військом підступно оточений руссю, тоді воєвода, забувши про свою честь і обов'язки, втік з більшою частиною війська, котре мав під своєю владою; короля ж він залишив самого серед ворогів. Через це каштелян має вище місце в сенаті, ніж воєвода. Але в інших провінціях цього королівства воєвода перевищує каштеляна своїм службовим становищем і зверхністю.

ПОВІТОВІ МІСТА
у Краківській землі

Найважливіші повітові міста у Краківському воєводстві мають шляхетські суди, в котрих розглядаються справи; над ними – старости, судді та інший місцевий уряд.

Беч – судове місто, оточене муром, під котрим широко розливається річка Рапа. На цій річці збирають піну, з якої роблять сірку. Воно лежить за шістнадцять миль від Кракова. // (с. 241)

Войніч – дерев'яне місто над рікою Дунайцем, яке лежить за дев'ять миль від Кракова; воно має свої власності й промисли.

Сонч – муроване місто над оболонню, котре омиває ріка Дунаєць. Від Кракова – одинадцять миль.

Ксьонж – дерев'яне місто, що лежить за сім миль від Кракова.

Лелув – муроване місто на високій горі; замок стоїть трохи нижче над рікою Білою, за 11 миль від Кракова.

Прошовіце – дерев'яне місто при оболоні над рікою Шьренявою, за чотири милі від Кракова. Там є королівський двір, де звичайно земські сеймики коронної шляхти здавна відбуваються.

Є також багато інших міст і містечок, шляхти й панів в Краківській землі, але тут подаємо тільки ті, де відбуваються судові або гродські чи земські справи.

У цій же Краківській землі є три знаменитих копальні, котрі великими прибутками збагачують скарб короля його мості. Перша розташована в Олькуші, що за п'ять миль від Кракова, де з гір видобувають велику кількість срібла та свинцю.

Друга – в місті Бохні, що за п'ять миль від Кракова, де викопують великими брилами сіль, названу льодоватою через свою подібність до льоду.

Третя – у Величці, котра за дві милі від Кракова. Там теж є льодовата сіль, але гірша, ніж у Бохні. Вона примножує скарб короля його мості. Там же є криниця, яку звуть соляною. З цієї води роблять сіль, випаровуючи воду. Краківська земля збагачена великими дарами від Вічного господаря.

НАЙВИЩИЙ СЕНАТ КРАКІВСЬКОЇ ЗЕМЛІ

- Єпископ
- Каштелян — краківський
- Воєвода

Каштелян:
- сондецький
- войніцький
- бецький
- освенцімський

Земський прапор військовий: білий орел в золотій короні на червоному полі, а через крила – золота лінія, таким чином: // (с. 242)

Сондецький повіт має окремий прапор: розкритий двоколірний щит. У Краківській землі є два князівства, котрі природним правом дісталися Короні: Заторське й Освенцімське.

Освенцім – одне з вищезгаданих міст, дерев'яне місто над оболонню, замок також дерев'яний, обліплений глиною, стоїть над річкою Славою за сім миль від Кракова. *Прапор цього повіту: чорний орел, на грудях має [літеру] O.*

Затор – дерев'яне місто із замком над рікою Вислою, теж при оболоні лежить, від Кракова – п'ять миль. Воно було колись столицею цього князівства. *Прапор: орел лазурового кольору, який має на грудях літеру Z.*

Дідич цього Заторського князівства був убитий польським шляхтичем Спитком Мишковським, і з того часу воно дісталося Короні.

САНДОМИРСЬКА ЗЕМЛЯ

Сандомир – головне місто, яке оточене муром, воно лежить на горі над рікою Вислою; від Кракова – 22 милі. Воно було збудоване ще за язичницьких монархів, а зруйноване татарами 1240 року.

// (с. 243) *Герб: орел і король на престолі.* Мурований замок омиває з півдня Вісла.

Воно має такі найголовніші повітові міста:

Хенціни – місто на скелястому місці, мурований замок на високій скелі за тринадцять миль від Кракова. Воно славне видобутком лазурі та мармурового каменю. Деякі твердять, що там містяться й [поклади] срібла.

Корчин – нове дерев'яне місто, мурований замок над рікою Віслою, це місто звідусіль оточують багна.

Віслиця – місто, оточене муром, воно лежить між болотами, з яких витікає ріка Ніда. Там була велика кількість різного гаддя, змій та ящірок, але їх тепер уже повиганяли.

Пільзно – дерев'яне місто над рікою Віслоком.

Опочно – муроване місто над рікою Пільцою.

Радом – місто, оточене муром, лежить на рівнині.

Поланецъ – дерев'яне місто між пагорбами.

Завихост – дерев'яне місто над Віслою, мурований замок над цією ж рікою.

Жарнов – дерев'яне містечко.

Малогощ – дерев'яне містечко. // (с. 244)

Сенатори Сандомирської землі

Сандомирські воєвода і каштелян.

Каштелян
- віслицький
- радомський
- завихостський
- жарновський
- малогоський
- поланецький

Земський прапор цього воєводства тепер роздвоєний: на одній половині три червоних поля, а три – білих, а на другій – блакитне поле з трьома рядами зірок таким же чином, як говорилося вище.

ЛЮБЛІНСЬКА ЗЕМЛЯ

Люблін – муроване місто, оточене довкола ровом і багнистими ставками. Замок прекрасно стоїть на високій горі над великим озером, оточений глибоким ровом. У цьому місці відбуваються тричі на рік ярмарки, які тривають чотири тижні: початок першого припадає на святки, другий – на день свв. апостолів Симона та Юди, третій – на свято Стрітення Діви Марії, яке звичайно називають громницями. На ці ярмарки з'їжджаються купці з далеких сторін: турки, вірмени, греки, німці, литва й москва та інші обиватели навколишніх і далеких країн. Євреї заселили, вважай, все підзамче у передмісті, там же вони мають і свою коштовну синагогу, або ж божницю. Під замком протікає ріка Бистриця. Люблін відділяє від Сандомира чотирнадцять миль, від Кракова – 36 миль, від Вільна – сімдесят, від Варшави – 24 милі. А які небезпеки бували у цьому місті, описує історія Кромера, *книги 7, 8, 9, 10 і т. д.*

Повітові міста цієї землі

Ужендув – дерев'яне місто, яке широко розляглося над озером; від Любліна – сім миль.

Луков – дерев'яне місто, лежить на просторі на рівнині, воно оточене з одного боку багнистим болотом, а з другого – валом; від Любліна 14 миль. Цей повіт є сам по собі досить великим.

Парчев – дерев'яне місто, яке лежить на рівнині над великим озером за дев'ять миль від Любліна.

Казимир – наполовину муроване місто між кам'яними скелями над Віслою, яке розташоване за сім миль від Любліна. Під час повені Вісла його заливає майже наполовину. // (с. 245)

Люблінська земля має двох найважливіших сенаторів, тобто воєводу й каштеляна.

Земський прапор: білий олень із золотим обручем на шиї на червоному полі, таким чином:

Про землі й повіти Великої Польщі

ПОЗНАНСЬКА ЗЕМЛЯ

Познань є прекрасним містом, столицею Великої Польщі. Воно стоїть поміж горами над судноплавною рікою Вартою, а з другого боку – над річкою, яка називається Просна (Przosna); воно оточене двома мурами та глибоким валом, у ньому красиві будинки, споруджені особливим чином з тесаного каміння. Його замок змурований на високій горі між ріками Вартою та Просною. Понад берегами ріки Варти простяглися передмістя, вони оточені довкола озерами та багнистими болотами. Ці передмістя разом з навколишніми селами часто так сильно затоплюються Вартою, котра розливається під час повені, що часом з-під води можна побачити тільки верхи будівель. І саме муроване місто часто вода так сильно заливає, // (с. 246) що його жителі мусять під час повені на ринку та по вулицях

перевозитися [човнами]. Однак ці повені не тривають більше як два, максимум три дні. У Познані три рази на рік відбуваються прекрасні ярмарки. Перший ярмарок настає одразу ж із початком посту і триває протягом чотирьох тижнів. Другий починається в день св. Іоанна Хрестителя і триває п'ять тижнів. Третій – в день св. архангела Михаїла, він теж затримує купців на п'ять тижнів. Герб цього міста: три вежі і два ключі в брамі.

Повітові міста у Познанській землі

Місто *Косцян* лежить за 7 миль від Познані на рівнині між багнистих боліт, має два мури, а третій – вал біля них.

Медзижеч – дерев'яне місто, яке лежить на кордоні Саксонської та Поморської земель, на рівнині між водами та багнистими болотами, звідки й взяло свою назву. Мурований замок, який добре укріплений природою та своїм розташуванням на місці, оточений муром, валом та досить глибоким ровом, внаслідок чого його неможливо взяти жодним способом, хіба що голодом. Німецькі князі, також і хрестоносці кілька разів докучали місту тривалою облогою, // (с. 247) однак безуспішно, тому вони мусили із соромом повертатися назад. Від Познані місто знаходиться за тринадцять миль.

Остжешув (Ostrzeszow) – дерев'яне місто, котре розташоване при саксонському кордоні і широко простяглося на рівнині; його звідусіль оточують ліси.

Всхов (Wschow) – муроване місто на рівнині, яке лежить за одинадцять миль від Познані.

Пшемськ (Przemsk), Премеч (Premecz), Рогозно (Rogozno) – дерев'яні міста, котрі належать до познанського уряду, в них відбуваються земські суди.

Сенатори Познанської землі

Познанський	єпископ	Шьремський	каштелян(и)
	воєвода	Медзижецький	
	каштелян	Пшемецький	
		Рогозинський	

Прапор Познанської землі: білий орел без корони з розпростертими крилами таким чином, як маєш вище [на малюнку].

КАЛІСЬКА ЗЕМЛЯ

Каліш – муроване місто, яке розташоване у відокремленому й захищеному місці між болотами над рікою Просною. Замок був мурований, але його зруйнували хрестоносці, лишилися тільки руїни цього замку.

Герб: чорна брама в стіні і дві вежі, між якими чоловік трубить у трубу.

Гнєзно – це місто, оточене довкола міцним муром, воно розташоване на рівнині між озерами та кам'янистими скелями, прославилося як архієпископська столиця. Це місто найпершим серед усіх інших у Польщі збудував Лех – керівник і вождь польського народу, коли перед цим був змурований Краків, колишня королівська столиця; там Болеслав Хоробрий коронований королівською короною римським імператором Оттоном, а цю корону й досі використовують польські королі. У цьому місті є тум – славний кафедральний костьол, де тіло св. Войцеха, празького єпископа, спочиває до Господнього Суду. Це місто стоїть за 14 миль від Каліша, а від Познані – за сім миль. У ньому бувають прекрасні ярмарки, особливо в день св. Войцеха. З цього міста, як пишуть історики, за панування Болеслава Першого виходило рицарських людей, здатних до битви, в панцирах тисяча триста. А зі щитами виходило їх 4000. Замок, який майже занепав, знову побудував на високій горі Казимир Великий.

Пиздри – муроване місто, яке лежить на рівнині між лісами понад рікою Вартою за 9 миль від Каліша. // (с. 248)

Варта – велике місто, яке розташоване над однойменною рікою.

Конін – муроване місто із замком, яке омиває ріка Варта. До нього не можна увійти інакше, як через мости. Від Каліша – вісім миль.

Накло – дерев'яне місто над рікою Нотець, яка витікає з озера Гопло. А замок розташований між болотами на місці, яке є надзвичайно оборонним.

Лянд – місто над рікою Вартою, що від Гнезна за 4 милі.

Слупца – місто, яке довкола оточене досить міцним муром і баштами, воно лежить над рікою Вартою.

Коло – дерев'яне місто, оточене парканом, воно разом із замком оточене довкола рікою Вартою, розташоване за 8 миль від Каліша.

Лянд і Кам'янець – міста на поморських кордонах.

Найважливіші сенатори Каліської землі

Архієпископ гнєзненський
Воєвода каліський
Каштелян каліський
} Каштелян { гнєзненський, накельський, кумінський, лянденський

Земський прапор такий: голова зубра, яка має золоту корону поміж рогів, через ніздрі протягнуте кільце. Поля – як у шахівниці: білі й червоні, таким чином. // (с. 249)

СЄРАДЗЬКА ЗЕМЛЯ

Сєрадзь – дерев'яне місто, яке довкола укріплене муром, а мурований замок над рікою Вартою стоїть неподалік міста. Ця провінція колись вважалася прекрасним удільним князівством, котре з давніх часів належало королівським синам. *Герб: три вежі з однією брамою, а на середній вежі – орел.*

Повітові міста у цій землі

Велюнь – місто, яке оточене міцним муром та баштами й глибоким ровом. Місто разом із замком омиває ріка Просна.

Садек – дерев'яне місто на рівнині над озером. Воно розташоване за п'ять миль від Сєрадзя.

Пйотркув – муроване місто, яке лежить поміж багнистими місцями. Тут звичайно щороку відбуваються трибунальські суди, на яких за згодою коронних панів розглядаються головні справи. У передмісті – королівський двір та вежа, де розглядаються судові справи. Його оточує глибокий рів. На цій же площі стоять щільно один коло другого будинки єпископів та інших коронних панів. За містом, під веселим гаєм, який називається Бугай,– також дерев'яний двір, збудований гарно й великим коштом.

У ньому під час сейму або якогось з'їзду мешкає на свіжому повітрі король власною персоною із усім двором.

Розпжа – дерев'яне місто, яке лежить на рівнині поміж болотами.

Спіцимєж – дерев'яне місто.

У цій Сєрадзькій землі шляхта має таке правило, закріплене привілеями польських королів їх мостей: щоб всі вони вживали для запечатування листів червоний віск. Раніше ж у цих провінціях жодному шляхтичу не вільно було червоним воском печатати [листи], а тільки великим панам та земським урядникам короля його мості. А це пішло ось чому: коли пруссаки вели велику війну проти поляків, то ленчицяни були розбиті прусськими хрестоносцями й втратили прапор свого воєводства, але сєрадзяни прийшли їм на допомогу, відбили прапор у ворогів, а їх самих розгромили. Про інші випадки цього воєводства більше прочитаєш у [інших] істориків.

Сенатори Сєрадзької землі

{ Воєвода / Каштелян } сєрадзький { Розпжеський / Спіцимєзький / Велюнський } каштелян

// (с. 250) *Земський прапор цієї землі: половина червоного лева, половина чорного орла в червоному полі у золотій короні, таким чином:*

Також Велюнський повіт має свій власний прапор: агнець Божий із хрестовим прапором у червоному полі.

ЛЕНЧИЦЬКА ЗЕМЛЯ

Ленчиця (Lanczyca) – місто, оточене довкола муром та ровом, воно лежить на рівнині між болотами. Мурований замок на горі теж оточений ровом, його омиває ріка Бзура. Там

же в селі кафедральний костьол тум, збудований великим коштом з квадратного каменю. Міський герб: три вежі з однією брамою і т. д.

Повітові міста цієї землі

Орлов – дерев'яне місто, яке лежить за чотири милі від Ленчиці. Його боронить з одного боку широка болотиста ріка, а з другого – багнисте озеро. У цьому повіті є місто *Пйонтек*, яке лежить над рікою Бзурою між багнистими болотами. Там варять таке добре пиво, що воно славиться по всій Короні. // (с. 251)

Бжезіна – дерев'яне місто, яке досить широко простяглося поміж болотами, воно розташоване за сім миль від Ленчиці.

Конажев, Іновлодзь, Бєхов та багато інших дерев'яних міст і містечок, які підпорядковані Ленчиці.

Сенатори Ленчицької землі

Воєвода, Каштелян – ленчицький – Пшемиський, Конарський, Іновлодзький, Бєховський – каштелян

Земський прапор: половина білого орла, половина чорного лева у золотій короні, таким чином: // (с. 252)

КУЯВСЬКА, АБО ІНОВРОЦЛАВСЬКА ЗЕМЛЯ

Іноврoцлав – велике місто, яке лежить поміж болотами над Вісло́ю, тут має свою резиденцію місцевий єпископ. Ця країна є переважно болотистою, ліси у ній трапляються рідко, тому мешканці дуже відчувають брак дерева.

Бидгощ – муроване місто над рікою Вартою, котрою везуть товари з Великої Польщі на Віслу. Воно лежить на розлогій долині за шість миль від Вроцлава.

Ця земля має трьох найважливіших сенаторів.

Воєводу
Каштеляна } У бидгоського каштеляна

Земський прапор: половина білого орла, половина чорного лева у золотому полі, у золотій короні, таким чином:

// (с. 253) БЖЕСЬЦЬКА ЗЕМЛЯ

***Б**жесьць* – муроване місто, яке лежить на рівнині поміж болотами, воно укріплене потужними баштами, валом і глибоким ровом.

До нього належать ці повіти:

Радзейов – дерев'яне місто, яке лежить у веселому полі над широким озером.

Крушвіця – дерев'яне місто, збудоване одразу ж після Гнєзна; воно й мурований замок лежать над озером Гопло. З цього озера колись вийшли миші і там же в замку з'їли польського короля, або, швидше, князя Попеля, про що докладніше було написано вище в історії про цього короля.

У цьому місті була колись столиця польських королів, але потім її перенесли до Кракова.

Ковалюв – дерев'яне місто, яке лежить у болотистих місцях. // **(с. 254)**

Сенатори Бжесьцької землі

{ Воєвода / Каштелян } бжесьцький { Крушвіцький / Ковалювський } каштелян

Земський прапор такий самий, як і іноврощлавський, бо то було одне воєводство, яке сьогодні розділено на дві частини: одного воєводу звуть бжесьцьким, а другого – іноврощлавським, як маєш вище.

РАВСЬКА ЗЕМЛЯ

Рава – найважливіше місто у цьому воєводстві. Воно лежить на широкій рівнині, а замок змурований на горі над озером Рава. Його наказав відремонтувати Казимир Великий, про що ширше: *Кромер, книга 12.*

Цей володар багатьох інших польських королів перевищив щодо ладу, в господарстві й будівництві, і за це слушно його прозвали Казимиром Великим. За його панування почали також більше карбувати польської монети, а перед цим було більше шкіряних грошей. На цій монеті з одного боку був орел, а з іншого – король на престолі, який тримає в руці скіпетр; напис же на монеті такий: «*Moneta Regis Casimiri Secundi*». Нині вже рідко можна побачити ці гроші. Також при Казимирі стали накладати печатки на листи. Цей володар заснував багато інших міст і костьолів у Короні Польській, як-от: Казимир біля Кракова, Скавина, Олькуш, Бендзін, Лелув, Віслиця, Опочно, Шидлов, Радом, Люблін, Ставішин, Каліш, Пиздри, Велюнь, Ленчиця, Плоцьк, Конін, Пйотркув, Сянок, Коросно, Тчев, Бжежніца та дуже багато інших міст і замків, як-от: замок познанський, каліський, сандомирський, шидловський, болеславський, остжешувський, велюнський, лелувський, лянцкоронський, чорштинський, завихостський, солецький, накельський, медзижецький, бидгоський, любачовський, теребовельський, галицький, перемиський, вишегродський і пшедборський. Про це маєш ширший виклад при описі його життя.

Повітові міста цієї землі

Сохачув – має з одного боку паркан, з другого його омиває ріка Бзура, над якою стоїть однойменний мурований замок.

Гостинін – лежить між багнистими болотами, а замок змурований на високій горі, його боронять болота й рови.

Гамбін – теж непогане містечко, яке широко розляглося на рівнині між болотами. // (с. 255)

Найважливіші сенатори цієї землі

Воєвода Каштелян	равський	Каштелян	сохачувський гостинінський

Земський прапор: чорний орел у червоному полі, на грудях якого золота літера R, таким чином:

ПЛОЦЬКА ЗЕМЛЯ

Плоцьк – муроване місто на горі над рікою Віслою, воно було засноване ще за язичницьких монархів. Герб: три вежі з однією брамою. Єпископ має там нині свою резиденцію. Замок теж мурований, стоїть на високій горі. Це воєводство здавна за *природним правом* (*iure naturali*) належало до Корони, але потім було відділене. Спочатку – Збігнєву від Владислава Германа, потім Болеславові Кучерявому від Болеслава Кривоустого. // (с. 256) Нащадки Болеслава Кучерявого панували в цих краях аж до часів Сигізмунда Першого. А по смерті князя Болеслава, сина Вацлавового, воно прийшло до Корони, однак вже за феодальним правом (*iure feudali*). Про це – *Кромер, книга 12.*

Повітові міста цієї землі

Бєльськ – дерев'яне місто на рівнині, яке розташоване за 2 милі від Плоцька.

Рацьонж – дерев'яне місто між болотами, яке розташоване за 8 миль від Плоцька.

Сєпро (Siepro) – дерев'яне місто на горі між болотами, від Плоцька – п'ять миль.

Шъренськ – дерев'яне місто на рівнині; мурований замок між болотами й багнами, від Плоцька – 10 миль.

Млава – дерев'яне місто біля прусського кордону, від Плоцька – одинадцять миль. Це місто омиває однойменна річка.

Плонськ – дерев'яне місто за вісім миль від Плоцька.

Радзанов – дерев'яне місто над рікою Укрою, мурований замок на горі між болотами за вісім миль від Плоцька.

Сенатори цієї землі

Єпископ Воєвода Каштелян	плоцький	Рацьонзький Сєпрський (sierpski)	каштелян

// (с. 257) *Земський прапор: чорний орел, також на червоному полі, однак на грудях у орла в цьому прапорі P, а там – R, він має такий самий вигляд, як маєш вище.*

ДОБЖИНСЬКА ЗЕМЛЯ

Добжин – дерев'яне місто, обведене парканом, яке лежить на горі над рікою Віслою. Замок був зруйнований хрестоносцями. Герб: три вежі.

Слонськ – дерев'яне місто на рівнині понад Віслою за дві милі від Добжина.

Рипін – дерев'яне місто на рівнині, від Добжина – 5 миль.

Гожно – дерев'яне місто між лісами на пагорбі, захищене валом та ровом, від Добжина – шість миль.

За ці провінції поляки воювали сто й кількадесят років проти пруссів та хрестоносців.

Сенатори цієї землі

Добжинський, рипінський, слонський каштеляни.

Земський прапор: голова чоловіка з рогами з двома коронами, одна на голові, а друга на шиї; малюнок – у червоному полі, таким чином:

// (с. 258) МАЗОВЕЦЬКЕ КНЯЗІВСТВО

Мазовія – велика країна, з'єднана з Польщею. Вона межує на півночі з пруссами, на сході – з литвою, трохи йде на південь, де перебуває у близькому сусідстві з руссю. Це князівство

колись мало своїх князів, тут бували уділи королівських синів. Але року Божого 1526 за часів Сигізмунда Старого, коли померли, будучи молодими, князі Ян і Станіслав, єдині дідичі цього князівства, то воно прийшло до королівського скарбу. Жителі тих країв мають таку ж мову, хіба що трохи шепелявлять. Але в інших речах, в одязі, у звичаях, в релігії та набожействі однакові з поляками. Мужі – сердечні, мужні, хоробрі, охочі до праці й до бою. Про війни та різні випадки цього князівства повно історій у хроністів.

Найголовніші міста в Мазовії

Варшава – прекрасне муроване місто, столиця всієї Мазовії. Вона обведена подвійним ровом, лежить на рівнині понад Віслою. Мурований замок над цією ж рікою при місті. Перед Варшавою був міст через Віслу, збудований коштом королеви Анни, сестри короля Сигізмунда Августа. Він славився по всій Короні, але йому зашкодила повінь, і тепер його важко відремонтувати. Це місто багате всіляким провіантом, тут досить багатих купців та міщан, до того ж вони такі порядні та богобоязні, що не можуть терпіти між собою жодного єретика, не дозволяють їм мати своїх кірх. Вони не хочуть мати між собою таких сусідів, котрі відірвалися від католицької церкви. Тому вони від Господа Бога мають в усьому втіхи й благословення, які, дасть Господь Бог, матимуть і їхні нащадки. Герб: Сирена.

Черськ – дерев'яне місто на рівнині, яке лежить за п'ять миль від Варшави. Мурований замок на горі над Віслою. Він має три високі вежі, його видно здалеку.

Вишеград – дерев'яне місто на рівнині над Віслою, а його мурований замок на горі. Воно лежить за 12 миль від Варшави.

Закрочим – дерев'яне місто і мурований замок над Віслою, вісім миль від Варшави.

Цеханув – місто, яке лежить на рівнині за 12 миль від Варшави. Воно оточене валом, добрий до оборони замок стоїть між болотами. // (с. 259)

Червенськ – велике дерев'яне місто, а при ньому замок і монастир августинів.

Росан – місто на рівнині, замок стоїть на горі над рікою Нарвою.

Пултуськ – мурované місто й замок над рікою Нарвою.

Варка – велике дерев'яне місто на рівнині над рікою Пільцою, від Варшави вісім миль.

Блонє – велике дерев'яне місто за 4 милі від Варшави.

Тарчин – велике дерев'яне місто за 5 миль від Варшави.

Гродзець – дерев'яне місто за сім миль від Варшави, а від Тарчина – дві.

Пшасниш – велике місто, славне кам'яною забудовою.

Ломжа – велике місто, змуроване над судноплавною рікою Нарвою; на площі ринку стоять прекрасні кам'яниці. Воно розташоване за двадцять миль від Варшави.

Сенатори Мазовецького князівства

Воєвода	мазовецький	Генеральний
	варшавський	
	черський	
Каштеляни	вишеградський	
	закрочимський	
	цеханувський	

Земський прапор: білий орел з розпростертими крилами у червоному полі, таким чином: // (с. 260)

ЛІВСЬКА ЗЕМЛЯ

Ліво – дерев'яне місто, мурований замок стоїть над рікою Лівцем.

Вегров – дерев'яне містечко за півмилі від Лівця.

Візна – місто на рівнині над рікою Нарвою, замок на горі оточений ровом.

Нур – велике дерев'яне місто, яке лежить над однойменною рікою.

Кам'янець – дерев'яне місто, яке лежить на рівнині над рікою Буг за вісім миль від Ліва.

Два найважливіших сенатори цієї землі

Лівський та візненський каштеляни.

Земський прапор: половина червоного орла, половина білого ведмедя у золотій короні, таким чином:

// (с. 261)

ПІДЛЯСЬКА ЗЕМЛЯ

Підляшшя – це велика країна. Вона межує на заході з Мазовією, а на сході – з Литвою. Колись вона була під литовською юрисдикцією, але недавно, року Божого 1569, була прилучена

й інкорпорована до Корони польським королем і великим князем литовським Сигізмундом Августом. Мешканці цієї країни – мазури, русь і поляки.

Повітові міста цієї землі

Більськ – дерев'яне місто, яке є найголовнішим на Підляшші, воно стоїть над рікою Білою, широко простягнувшись біля литовського кордону. Замок теж був дерев'яний, але спалений. Від Нарви – 4 милі.

Брянськ – дерев'яне місто над рікою Нуром, воно розташоване за три милі від Більська. У ньому знаходиться двір короля його мості, де шляхта чинить судові справи.

Сураж – дерев'яне місто між горами над рікою Нарвою. Замок на горі оточений ровом, від Більська – три милі.

Тикоцін – дерев'яне місто на рівнині, лежить над рікою Нарвою. Замок мурований, захищений природою і місцем розташування, оточений з усіх боків баштами, ровами, валом, а також болотами так, що до нього приступу нізвідки не маєш. Місто добре забезпечене гарматами і всілякою вогнепальною зброєю. Від Більська – десять миль, а від Вільна – 24.

Книшин – дерев'яне місто за 4 милі від Тикоціна, лежить на рівнині між озерами та болотяними калюжами. У ньому розташований королівський двір і дуже великий сад, котрий звичайно називають Звіринцем (Zwierzyńcem). У ньому повно саджанців [?] і всіляких звірів, бо там найчастіше бувають полювання. Це місто стоїть за дванадцять миль від Більська.

Нарев – дерев'яне місто між лісами над рікою Наревом за чотири милі від Більська.

Васильков – дерев'яне містечко, що розташоване над рікою Наревом; там каштелян його к. м. має свою резиденцію.

Аугустув – нове дерев'яне місто, яке широко простяглося. Воно засноване королем Сигізмундом Августом, від котрого й виводить свою назву; від Більська – 20 миль.

Сенатори цієї землі

Воєвода і каштелян. // (с. 262)

ДОРОГИЧИНСЬКИЙ ПОВІТ

Дорогичин – дерев'яне місто над рікою Буг, засноване на горі. У ньому розташований королівський двір, коли король вирішує справи шляхетських судів. Від Більська – 10 миль, а від Варшави – 20.

Мельник – дерев'яне містечко, яке лежить над тією ж рікою. Замок стоїть на узвишші, на гірці, за п'ять миль від Дорогичина.

Лосіце – дерев'яне місто над широким озером за три милі від Дорогичина.

Морди – дерев'яне містечко на рівнині над озером за п'ять миль від Дорогичина.

З цих двох підляських повітів, Більського й Дорогичинського, коли трапиться військова потреба, то завжди самої шляхти буває дванадцять тисяч.

Підляський земський прапор такий самий, як і литовський, тільки в одній речі полягає різниця: тут дворіжник помаранчевого кольору, а у ньому зображений озброєний муж з піднесеним мечем на коні у білому полі; на щиті два хрести, таким чином:

Інші воєводства й повіти, включені до Корони, будуть згадані при описі Литви й Русі, в інших книгах. // (с. 263) Взагалі польський король має вісім найголовніших держав і провінцій, які підпадають під його маєстат, однак різняться мовами або принаймні діалектами: Польща Велика та Мала, Велике князівство Литовське і князівства Руські, Прусське, Мазовецьке, Жмудське, Поморське та Інфляндське.

Коронні держави

У цих державах деякі з князів є васалами короля й королівства Польського, як-от: у Пруссії, і в Інфляндії, і в Поморській землі, є й інші в Короні, позначені князівським і маркграфським титулом.

Васальні князі

Маркграфи

У цій же Короні є також чимало графів – на Тарнові, на Горці, на Тенчині, на Мельштині, на Пільці, на Шидловці і т. д. Найбільше ж панів та шляхти, котрі рівні між собою у правах. Оскільки ж шляхетський стан завдяки військовим заслугам та рицарській гідності у своїх панів – королів та у Речі Посполитій має велику милість, то *небезпідставно набуває рівності з титулованими особами*, і з таким правом вільно йому прагнути посад і при обиранні короля висловлювати своє судження. Однак *щоб здобути вищі посади, ближчі завжди до цього, до сейму і сеймиків, сенатори*, про яких піде мова наприкінці цієї першої книги.

Графи

Шляхта

Шляхетські права, однак cum titulatis

Усі провінції поділяються на діоцезії та воєводства, а ті у свою чергу – на кастелянства та повіти. Останні ж – на староства, котрі є двох родів: одні з юрисдикцією, а другі – без юрисдикції стосовно королівських територій. Потім же йде поділ на маєтності церковні, панів та шляхти.

Divisiae провінції

Деякі діоцезії такі великі, що не вміщуються у одному воєводстві. Так, Краківська (колись архієпископство) включає три воєводства: Краківське, Сандомирське і Люблінське.

Віленська ж дуже широко простирається у Великому князівстві Литовському, також і Жмудь має одного єпископа, як і деякі інші провінції.

Усі воєводства мають свої окреслені межі й розмежування своїх кордонів, оскільки воєводства – це є, по суті, князівства, якщо взяти до уваги і розміри їхньої території, і кількість шляхти та жителів у кожному воєводстві. Оскільки ж у них живе багато людей, то з них завжди можна набрати певну кількість війська проти ворога, взагалі, проти будь-кого, з ким би мали воювати.

Каштелянства – це повіти або частини кожного з воєводств, кордони котрих теж окреслені, так само як і кордони, котрими відокремлені королівські території від церковних та шляхетських. // (с. 264)

Тут, перед тим як подати таблицю з описом всіх сенаторів і порядку в сенаті, трохи скажу про найзначніші посади, про коронний уряд, про шляхетські права та вольності, про їхню мужність та звичаї.

ПОСАДИ НАЙЗНАЧНІШИХ СЕНАТОРІВ

Авторитет архієпископа

Гнєзненський архієпископ по праву є у королівстві *перший* (*Primas*) і найперший ксьондз не тільки тому, що має владу над всім духовенством в Короні та найголовніше місце в сенаті, він також має і найвищу в Короні зверхність. Він під час *міжкоролів'я* (*interregni*) скликає панів сенаторів до ухвалення справ Речі Посполитої, вислуховує [донесення] посольств підданих, призначає день і місце обирання нового короля, оголошує цього обраного і потім його сам і коронує.

Авторитет єпископа

Єпископи у сенаторському порядку йдуть попереду всіх світських, бо це походить від побожності польського народу, яку він успадкував ще від своїх предків. Їм дано перше місце тому, що їх знали з часів прийняття християнської віри як безпомилкових пастирів і сторожів здоров'я душ.

Авторитет воєводи

Воєвода кожен є вищим володарем, він найперший у порядку світських сенаторів, генеральний розпорядник і гетьман рицарства свого воєводства, але за часів воєнних він не виконує гетьманських функцій, хіба що під час посполитого рушення. Але до цього справа не доходить, хіба що виникає нагла й раптова потреба через якогось великого ворога.

Каштелян належить до сенаторського уряду; він гетьманує на місці свого воєводи над рицарством; також інші каштеляни у своїх повітах здійснюють свою зверхність: вони з королівського дозволу судять, збирають прибутки й відсилають до скарбу.

Маршалок, канцлер, підскарбій, які мають уряд в Короні і Великому князівстві Литовському і про яких нема потреби писати, бо ці уряди в усіх державах є досить значними. Додам тільки те, що вони хоч і мають останнє місце в сенаті, однак їхній уряд найбільший, і кожному з них відкриває шлях до вищих посад. // (с. 265)

КОРОННИЙ УРЯД

Польське королівство є дуже значним і великим у своїх кордонах та силі, воно суттєво відрізняється від усіх інших королівств і багатьма іншими важливими речами, не менш і в способі урядування. Адже в інших королівствах королі без сенаторської ради і без дозволу шляхетського стану, тільки зі свого власного уподобання надають права будь-кому. І якби вони не мали вроджених чеснот, то вони легко б впали в тиранство. Але в Польщі королями не народжуються (тільки королевич, що від короля походить), королів обирають згідно із загальною думкою сенаторів та шляхти. Тому без їхньої зверхності володарі нічого не можуть вдіяти, навіть якби вони були наймогутніші і мали свої війська – більші за війська найзначніших королів. Тільки самі польські королі є непереможними. Вони можуть вивести проти ворога в разі потреби двісті тисяч досить мужнього війська із самих тільки шляхетських добровольців. Це військо без жодної платні здатне чинити всі рицарські справи, бо шляхта є вільною від будь-яких податків і згідно з коронними законами мусить нести військову повинність за рахунок своїх маєтностей. Якщо ж потреба вимагатиме більшої кількості вояків, то король може набрати триста тисяч найманців зі своїх народів. І хоча непереможний польський король є таким могутнім, однак він мусить жити згідно з коронними правами та законами. Так, це королівство не охоплюється королівською владою, королівські влада і маєстат взаємно врівноважуються сенаторськими й шляхетськими вольностями, всі посадові особи перебувають у відповідних відносинах зі своїм володарем – королем. Якщо ж колись король буде ухилятися від своїх повинностей, то тут же його поправить авторитет сенаторів, котрі під присягою мають постерігати такі справи, унаслідок чого володар кориться поважній раді сенаторів. Сенатори ж з усією шляхтою навзаєм королівський маєстат шанують, поважають і люблять, вони не тільки маєтністю, а й своєю кров'ю готові заплатити за його життя й добро. А у всіх сенаторів є одна постійна воля під присягою: боронити й дотримуватися віри й любові до вітчизни, загальної вольності й примноження добра королівства. Цих сенаторів // (с. 266) сам король, у котрого юридично є найвища і найбільша влада, обирає із найзначнішої та найзнаменитішої шляхти з усього королівства, зважаючи на знатність династії і святобливі звичаї. Після виконання присяги він допускає цих осіб до ради і з ними радиться в сенаті про Річ Посполиту. Вони також свої думки вільно згідно зі своїм уподобанням та розумінням викладають у сенаті. І коли щось вважають потрібним сказати, часом і проти думки самого короля, то викладають свою думку, а рішення приймають одностайно та спільно. Вони, вважай, до крапки дотримуються ухвалених законів та прав старших задля блага своєї наймилішої вітчизни. Тому шляхетські вольності й права ніскільки не порушуються, завжди вповні зберігаються. Про них один старий польський поет Мацей Стрийковський у своїй книзі,

Королями у Польщі не народжуються

Сенат без короля, а король без сенату нічого не можуть

Королівські обов'язки

Сенаторська повага до королів, своїх панів

Хто обирає сенаторів

Сенаторські обов'язки

Шляхетські вольності

котрій дав назву «Сарматська вольность» (Wolność Sarmatcka), написав такими словами:

Не чути тут: я *так хочу, так вирішив*,
Не чути: *все знаходиться під моїм присудом*,
Примха нехай поступиться,
То *розум*, то право, що наказує король.
Голос тирана Був голос Нерона та інших тиранів,
Котрі грізно ламали вольності всіх станів,
Чого тут, в Польщі, нема, ми квітнемо у вольності,
Оберігаючи непорушності своїх прав та свобод.
Тут жоден король не ламає шляхтичу прав,
Хіба що це велить ухвалений закон.
Права інших націй Кожен має свою вільну землю, як великий, так і малий,
Вільний кожному статут і все право.
Як великий пан, кожен вільно тримає свою власність,
Не платить данини *вільний барон* ніколи.
Вільні *бенефіції* всім інфулатам,
Пробощам, канонікам, єпископам, абатам.
А в інших державах міркою всім наділяють
Згідно із заслугами кожного дар відважують.
Малі переваги шляхтича над простим селянином,
Кращий той, котрий чогось доб'ється.
У Туреччині абсолютна влада У Туреччині найбільший пан не має ані міст, ані гродів,
Кожен живе з прибутків, котрі їм дає султан.
Усі діють згідно із султанською волею,
Якщо він накаже вбити, то вб'ють, зарубають, спалять, отруять.
Якщо скаже далеко виступати, то кожен мусить його одразу ж слухати,
Вдень і вночі, там побачить, роздмухуючи вусами.
Хоч би йшли проти стріли: йди, найбільший пане,
Пішо, кінно, хай збудеться султанська воля. // (с. 267)
Таке буває і в інших монархіях,
Що все робиться для послуги одному тиранству.
Але Польща – щаслива мати чесних рицарів,
Яка у святій вольності від предків досі живе.
Польща перевищує всі держави вольностями Вона перевищує всі держави, котрі має світ широкий
І котрі оточив океан глибокий.
Вона не поступиться першістю у своїй щедрій вольності
жодній монархії,
Жодному королівству у мужності і т. д.

Про це ширше пише згаданий Мацей Стрийковський у своїй книжці, котру дуже гарно видав у 1572 році польським віршем, про сарматську вольность.

Шляхетські суди Шляхта й коронні обивателі користуються земським та гродським правом, яке дане їм їхніми панами – королями, вони позиваються до повітових замків, куди були від його імені послані старости, котрі там керують всією провінцією. А ці часи суди бувають двох родів: одні, які звичайно тривають два тижні, звуться *querellami*, а другі – гродськими рочками, вони тривають шість тижнів, хіба що внаслідок певних причин, котрі обумовлені в Статуті, можуть бути подовжені. Треті – це

Querelle *Гродські рочки*

земські рочки, котрі відбуваються чотири рази на рік. Всі ці справи судить уряд, визначений для цього, за винятком криміналів, котрі визначає суд короля його мості. Тут ішлося про суди. Перейдемо ж до звичаїв, мужності, розумувань та одягу польського народу.

Земські рочки

Кримінали

Що стосується польського одягу, то поляки носять убранство різних націй, насамперед італійський, іспанський, французький, німецький, чеський та гусарський одяг. А ті, котрим мадярщина пасує, полюбляють персидський, угорський, турецький, молдавський і татарський одяг. Оскільки ж поляки бувають у різних провінціях, то й приносять різні звичаї до вітчизни. Поляки є людьми гострого розуму, знають мови різних народів, а латинською мовою володіють настільки добре, що хтось може сказати, що це їхня рідна мова, а це звичайна річ і серед багатих, і серед вбогих. Вони ж бо діток змалку віддають вчитися до школи і не шкодують грошей вчителям. Котрі ж працьовитою Мінервою обдаровані мудрістю, то понад десять років шліфують свої знання. Оскільки вони у цій латинській мові кращі за інших, то всі справи духовні та світські, в замках та містах, навіть по селах та містечках, згідно з канцелярськими традиціями, відправляють латиною. Мабуть, за своєю природою полякам, як і литві, легко дається латинська мова, яку вони вчать із вдячністю й приємністю. Але немало й таких, котрі у своєму володінні німецькою, італійською, іспанською, французькою та угорською мовами можуть зрівнятися з народами, котрі живуть у тих країнах, однак на найвищому рівні стоїть у них латинська мова. //

Поляки дуже здібні до наук

Дари Господні у польському народі

Канцелярські справи у Польщі відправляються латиною

У Польщі різні мови

(с. 268) Шляхта дуже захоплюється добрими конями, військовим обладунком і дорогими шатами. Охочіше б'ються в полі проти ворога, хоч би ця битва мала відбутися нерівними силами. Свої табори дуже майстерно оточують довкола возами, а за цими возами роблять окопи і в них почуваються безпечними від ворога, ніби в якихось замках. Це мужі войовничі, хижі, тверді, розторопні, обачні, енергійні діячі, які не бояться ніякого ворога, навіть і найбільшого. Вони, як і угорці, найбільше полюбляють гусарщину, а в битві вживають зброю: панцирі, рушниці, холодну зброю та довгі списи. Переважають серед них такі мужі, з таким серцем незламним, що не відступають один від другого аж до смерті, навіть коли б полягло все їхнє військо. Один раз при мені у Валахії два рідні брати, а саме Струсовицькі (Strusowicki), відірвалися з п'ятдесятьма товаришами від свого війська і раптово напали на переважаючі сили валахів, але були ними тут же оточені. У першій же сутичці поліг один Струсовицький, а другий його брат, мужньо б'ючися, відступив. Але, згадавши про загибель свого брата, він повернувся до волоського війська, став мужньо громити їхні полки, пробиваючись через військо тут і там, і хоча він міг і вдруге відступити, але волів мужньо полягти біля свого брата.

Чим поляки захоплюються

Військовий талант у поляків

Постійна польська мужність

Приклад стійкості Струсовицьких

Коли литовський князь Вітовт під час битви з розпачу перед незліченними великими військами жорстокого татарського хана Тамерлана став відводити своє рицарство, чисельність котрого там становила

Другий приклад мужньої стійкості

ледве соту частину Тамерланового, то Мельштинський сміливо кинувся на татар, в саму гущавину незліченної татарської сарани, щоб помститися за своїх братів, які полягли у цій битві. Жодною мірою він не хотів датися їм до рук живцем, і як справжній муж хоробро й довго бився проти них, поклавши їх немало на полі битви, але й сам був ними підстрелений і впав з коня. А це було 1397 року, про що мова піде нижче, при описі литовських князів. Багато подібних до нього знайдеться у цьому шляхетному народі, і якби їх по одному перелічувати, то не було б кінця. І це чиниться не тільки між братами, але між всім вірним товариством, як-от у одному місці теж при мені сталося. Два юнаки йшли собі під вечір через вулицю, а інших двоє, з оголеною зброєю, раптово на них напали. В обороні було вбито одного з нападників, той, що вбив, утік. Його товариша схопили й звинуватили у вбивстві, посадили до в'язниці. Ранком третього дня його повели на страту. І коли вже кат з оголеним мечем // (с. 269) став біля його шиї, то той, який убив [зловмисника] і втік, прибіг зі словами: «Не звинувачуйте цього невинного, оскільки я скоїв це вбивство людини» і вклякнув на колінах. Дали знати про це воєводі. Воєвода наказав дати обом спокій, але кат, не чекаючи відповіді від воєводи і боячись якоїсь небезпеки, стратив його, а того першого було відпущено. Бідніша шляхта у цьому королівстві не дає могутнішим чинити собі кривди. Бо хоч і найбідніший шляхтич, але як назбирає своїх приятелів та слуг, то може перемогти й найбільшого пана, бо ці друзі ризикують задля потреби приятеля не тільки своїми маєтностями, а й своїм життям, отак один за другого стоїть і ризикує. Тому пани в Польщі чимало утримують при собі убогої шляхти. А в Литві бідніша шляхта служить великим панам. При мені у Польщі один значний муж, пан Ян Лютомерський, великий коронний підскарбій, староста ленчицький і радомський, каштелян сєрадзький, вчинив був кривду якомусь шляхтичу нижчого стану Миколайовському. Він, зібравшися з іншими, перестрів його, коли той їхав з великою громадою слуг, і вбив. Коли шляхтича за цей злочин було покликано на люблінський сейм, щоб там позбавити честі або засудити на смерть, він, ставлячи своє добре ім'я вище за життя, добровільно став перед сеймом і там з королівського наказу охоче й без примусу дав свою шию під меч. Є й такі, котрі внаслідок своїх слабих сил або задля чистої совісті помсту за свої кривди покладають на Господа Бога. Якби цьому шляхетному народу не перешкоджали надмірне пияцтво і марнотратство, то він, мабуть, перевищив би всі народи вродженими чеснотами і силою духу. Але ж один за здоров'я другого, згідно зі звичаєм, готовий аж до дна видудлити найбільший дзбан, навіть якщо це і проти його природи, то ніскільки не вадить. Найбільше ж вони засідають при повних дзбанах, але таке побажання здоров'я насправді позбавляє його. Чимало їх через таке надмірне пияцтво хворіє. Буває часто й таке, що коли один до другого п'є за його здоров'я, то не тільки в склянку,

Третій приклад мужньої стійкості

Бідніша шляхта не терпить кривди від могутніших

Добра мисль при бенкеті

Наслідки пияцтва

а і в дерев'яний кухоль голову свою всадить по вуха, а випивши, розбиває собі об голову. Другого ж дня, вставши, стогне, хворіє, хилиться, ніби від вітру очерет, нарікає на вино, що від нього болить голова, а забуває те, що за здоров'я п'ючи, розбив собі об голову кухоль. Найбільше ж таких є в Мазовії, котрі дуже охочі до надмірного пиття, кажуть: «Або виконай це мені, або ставай зі мною на поєдинок». Через це інший, особливо слабший за природою, волів би битися, ніж пити. Однак не дадуть собі відірвати рукава, не ухиляться від чарки. // (с. 270)

Щедрість польського народу

Всі сармати, особливо поляки, мазури, литва й русь, тримають таку велику кількість двірських та слуг, що той, хто не знайомий [з їхніми звичаями], скаже, що їх ніяк не можна прогодувати. А ці нічого іншого не роблять, а тільки їдуть за своїм паном, куди б він вирушив, або якщо пан котрогось по щось пошле, то він це вчинить. Від інших послуг вони є вільними і взагалі до жодної іншої повинності їх не зобов'язують. Пан не наказує слузі-шляхтичу, навіть найбіднішому, ані не допускає, щоб він виконував просту домашню роботу. Якщо ж котрийсь пан слузі-шляхтичеві наказав би щось таке зробити, то це б той зрозумів як невідповідне шляхетському обов'язкові. Тут же такий слуга скаже: «Знайди собі, пане, для такої послуги селянина, а мені відправ». Адже шляхта шляхті як рівний рівному в чеснотах і походженні служить, бо шановні та пристойні послуги чинить. Навпаки, народи із західних країв уважають непристойним, щоб шляхтич служив шляхтичеві, бо там, що пан не накаже, то слуга має чинити, навіть найгрубішу роботу.

Звичаї слуг у відданні послуги своїм панам

Але у наших сарматів інакше. Як тільки пан за стіл, то й слуги разом з ним сідають по порядку. А якщо двір великий, то слуги засідають аж за кількома столами, бо кожен з них зі своєї тарелі може кількох утримати, там кожен слуга має своїх кілька слуг, а оці слуги мають своїх хлоп'ят, і так аж до четвертого порядку цей двір може утримати всіх згідно з потребою. Після обіду поклонившись і трохи постоявши перед паном, вони йдуть тоді, куди хочуть. Часом пан по три-чотири дні не може витягти свого слуги з корчми або відтягти від товариства. Коли ж слуга прийде, а пан запитає, де він був, то той відповість, що виконував свої обов'язки за здоров'я вашої мості. Пан, розсміявшись, подякує, ще й часом йому за це щось подарує.

Приклад жарту

Якось трапилося так, що один єпископ через свого підскарбія платив своєму дворові платню за квартал. Коли всі стали по порядку, один лотрик, який при цьому дворі нікому не служив, а тільки завжди їв та пив з крихт від стола цього єпископа, втерся поміж ці слуги, котрі чекали платні. Оскільки інші нарікали на нього, що він, нікому не служачи, хоче такої платні, як і вони, то єпископ запитав: «А ти кому служиш і якого роду твоя служба?» Той відповів: «Служу вашій панській мості, своєму мостивому пану, і з охотою виконував те саме, що й інші». «Що саме?» – запитав єпископ. Той відповів: «Я, служачи, завжди щодня по два рази біля твого столу їм та п'ю, і мені добре так само, як і іншим».

Єпископ розсміявся, наказав йому щось дати і долучив його до слуг свого двору. Але про це вже досить, повернімося до порядку зверхників // (с. 271) у коронних землях і цим з Божою поміччю закінчуємо першу книгу.

ПОРЯДОК ЗВЕРХНИКІВ
у кожному повіті на уряді

Насамперед *старости* з юрисдикцією, тобто начальники королівських замків та міст, котрих звичайно називають *Brachia regalia*, ці відправляють *Querelle* і гродські рочки. Потім йдуть старости без юрисдикції, котрих звичайно називають державцями королівських добр. Ці не чинять жодних судів, однак з огляду на зверхність мають право і силу приборкувати сваволю.

Потім земські урядники, як-от: підкоморій, хорунжий, суддя, виночерпій (trukczaszy), ловчий та інші, котрі мають свої земські уряди.

Потім шляхта, пани, графи та інші, котрі там мають свої дідичні маєтності.

А в сенаті такий порядок зберігається: після архієпископів – єпископи, після єпископів – краківський каштелян, представники рицарства, значні князі, які мають своє місце згідно з давнім привілеєм. Потім ідуть воєводи, між котрими найпершими є такі: краківський, познанський, віленський і сандомирський. Після них йде віленський каштелян, а потім інші воєводи, між якими найважливіші каштеляни мають там своє місце поперемінно, а тоді вже – більші й менші каштеляни. Потім маршалки, підканцлери, підскарбій і т. д., як тут з цієї таблиці краще можна зрозуміти.

Порядок у сенаті сенаторів коронних і Великого князівства Литовського:

Архієпископи

Гнєзненський Львівський

Єпископи

Краківський
Куявський
Віленський
Познанський
Плоцький
Вармінський
Луцький
Перемиський
Жмудський
Кульмський
Холмський

Київський
Кам'янецький
Венденський // (с. 272)
[Всього] 16

Воєводи

Краківський каштелян
Воєвода краківський
Познанський
Віленський
Сандомирський
Віленський каштелян
Воєвода каліський
Троцький
Сєрадзький
Каштелян троцький
Воєвода ленчицький
Староста жмудський
Воєвода брестський
Київський
Іноврoцлавський
Руський
Волинський
Подільський
Смоленський
Люблінський
Полоцький
Белзький
Новогрудський
Плоцький
Вітебський
Мазовецький
Підляський
Равський
Брестський
Кульмський
Мстиславський
Ельблонзький
Брацлавський
Гданський
Мінський

[Всього] 35

Каштеляни більші

Познанський
Сандомирський
Каліський
Войніцький
Гнєзненський
Сєрадзький
Ленчицький
Жмудський
Брестський
Київський
Іноврoцлавський
Львівський
Волинський
Кам'янецький
Смоленський
Люблінський
Полоцький
Белзький
Новогрудський
Плоцький
Вітебський
Червенський
Підляський
Равський
Брестський
Кульмський
Мстиславський
Ельблонзький
Брацлавський
Гданський
Мінський

[Всього] 31

Каштеляни менші

Сондецький
Медзижецький
Віслицький
// (с. 273)
Завихостський
Ленденський
Сременський
Зарновський
Малогоський
Велюнський
Перемиський
Галицький
Сяноцький
Холмський
Добжинський
Поланецький
Пшемецький
Книшинський
Чеховський
Накленський
Розперський
Бєховський
Бидгоський
Бжезінський
Крушвіцький
Освенцімський
Каменський
Бецький
Рогозинський
Радомський
Спіцимезький
Іновлодзький
Ковальський
Сантоцький
Сохачувський
Варшавський
Гостинський
Вішненський
Рацьонзький
Сєпрський
Вишеградський
Рипінський
Закрочимський
Цеханувський
Лівський
Слонський
Любачівський
Конарський землі Сєрадзької
Конарський землі Ленчицької
Конарський землі Куявської
Венденський
Дерптський
Перновський
[Всього] 52

Урядники по сенаторському порядку

Маршалок найвищий коронний
Маршалок найвищий Великого князівства Литовського
Канцлер коронний
Канцлер Великого князівства Литовського
Підканцлер коронний
Підканцлер Великого князівства Литовського
Підскарбій коронний великий
Підскарбій Великого князівства Литовського великий
Маршалок надвірний коронний
Маршалок Великого князівства Литовського надвірний
[Всього] 10

Урядники, котрі не належать до сенату в Короні і у Великому князівстві Литовському

Гетьман рицарства коронного найвищий
Гетьман рицарства Великого князівства Литовського найвищий
Гетьман рицарства коронного польний
Гетьман рицарства Великого князівства Литовського польний // (с. 274)
Ротмістр рицарства двору короля його мості
Секретар більший коронний духовний
Референдар коронний духовний
Референдар Великого князівства Литовського духовний
Референдар коронний світський
Референдар Великого князівства Литовського світський
Підчаших обох націй двоє
Крайчих обох націй двоє
Мечників обох націй двоє
Підскарбій надвірний коронний
Підскарбій Великого князівства Литовського надвірний
Підскарбій Прусського князівства
Старости з юрисдикцією
Великі радники
Старости без юрисдикції
Асесори судів задвірних
Писар справ задвірних
Писарі канцелярії Великого князівства Литовського
Регенти обох канцелярій коронних
Інстигатори справ, до скарбу короля його мості належних
Писарі польні
Ротмістр жовнірів кварцяних
Начальники над митницями
Начальники над копальнями з видобутку срібла та свинцю
Начальники соляних копалень
Начальники монетного двору
Начальники лісів

Отже, як маршалкам, канцлерам, підканцлерам, підскарбіям у сенаторському порядку є ближчий доступ до більших посад, що випливає з гідності їхнього уряду, так і тим до порядку сенаторського ближче. Особливо ж це стосується великого секретаря, референдарів і старост, оскільки ці вважають, що більше прислужилися королю, своєму пану, й Речі Посполитій; вони ж більшим достатком з маєтностей, і розумом, і кмітливістю, і досвідом в справах сенаторських посад можуть бути кориснішими.

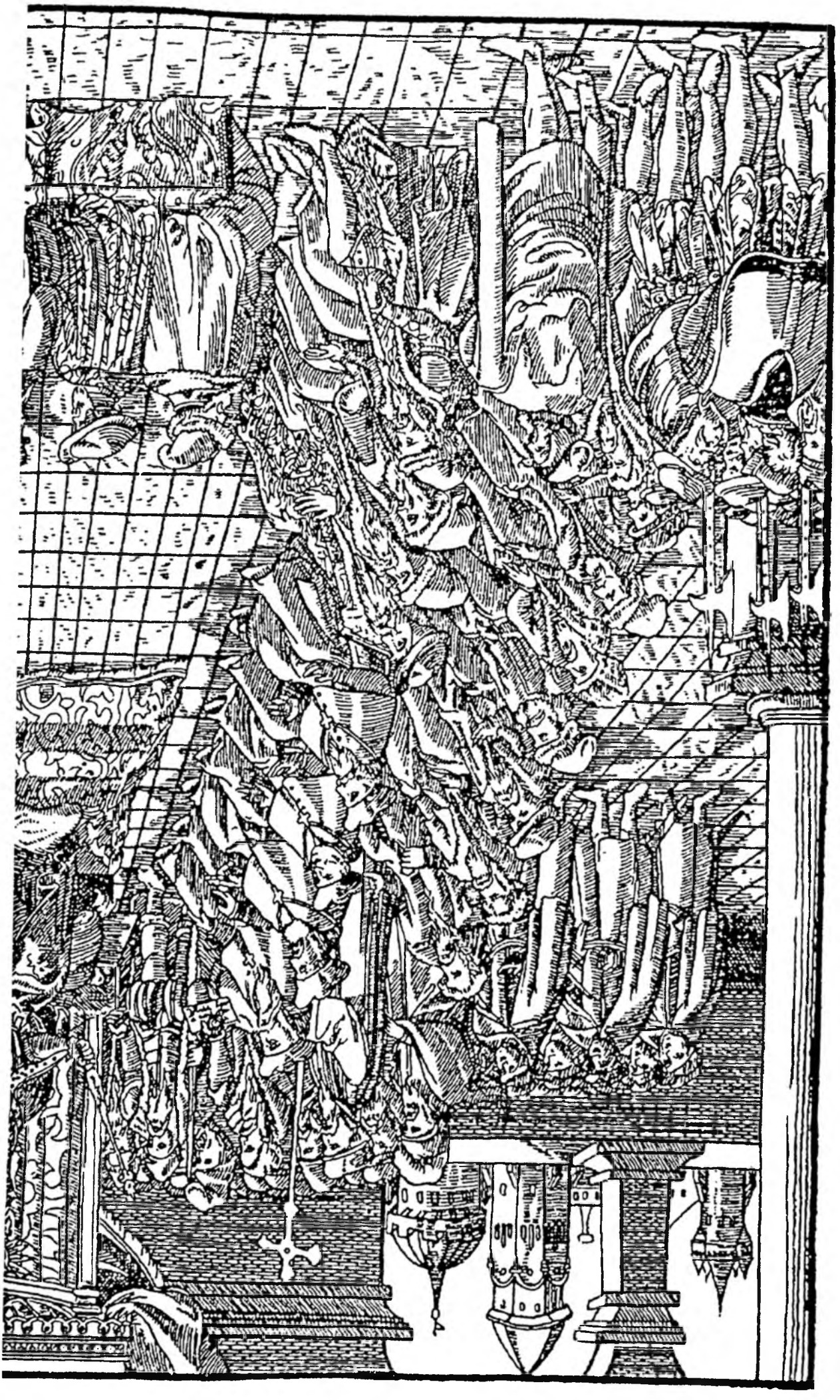

Тому уряд і справа військового рицарства подається завжди з числа сенаторів, котрі б до цього найкраще годилися. Тому не дивуйтеся, що так багато посад, котрих чи не найбільше в Короні, не йде в число сенату. Бо їх всі подають сенаторам згідно з порядком. Посади [почесті] сенаторські, як вище говорилося, подаються найпридатнішим і найбагатшим із цих приватних осіб.

// (с. 275)

Повітові урядники

Підкоморії
Хорунжі
Земські судді
Стольники
Чашники
Ловчі
Земські підсудки
Підстолії
Земські писарі
Мечники
Збирачі податків
Войські
Бургграфи
Підстарости
Гродські судді
Коморники

Урядники королівського двору і челядь

Найвищий коморник
Підчаший
Крайчий
Хорунжий
Конюший
Кухар
Обозний
Ложничий
Виночерпій
Підстолій
Підконюший
Найстарший ловчий
Дворяни, котрих велика кількість
Секретарі
Найманці
Коморники
Покоєві пахолята
Старший скарбовий писар
Алебардники
Доктори
Капелани
Писарі
Музики
Придверні
Становничі
Підобозні
Вівсяні
Кладовщики
Пивничий
Шафарі
Трубачі
Барабанщики
Буфетники
Кухарі
Ремісники різних ремесел
Стайнева челядь
Обозна челядь
Мисливці

А це вже маємо достатньо про Польське королівство, далі йдуть інші держави.

ХРОНІКА ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО

Hic ſibi delegit ſedem pulcherrima virtus:

Hinc ſua Sauromatas ſors ſuper aſtra vehit

НА ЗНАЧНИЙ І СТАРОДАВНІЙ КЛЕЙНОД
ясновельможних їх мостей князів та панів
РАДЗИВІЛЛІВ

Марс, Беллона, Мінерва та Юпітер ласкавий,
У Радзивіллівському домі цей візерунок правий
Всіх чеснот справив: бо як орел швидкоокий,
Король птахів, дивлячись на сонце, літає під хмарами,
Так Радзивіллівський дім у своєму князівському стані
У всіх чеснотах, доки світ стоїть, не перестане.
Як тільки Вільно з його поради заснували,
Зразу ж його цим значним клейнодом вшанували.
Живіть же, значні князі, у своїй звичній значності
Доти, доки ходить по небу світле сонце. //
(с. 3 передмови)

ЯСНОВЕЛЬМОЖНОМУ ПАНУ, МИКОЛАЮ КРИШТОФУ РАДЗИВІЛЛУ, КНЯЗЮ НА ОЛИЦІ ТА НЕСВІЖІ, ГРАФУ НА ШИДЛОВЦЮ ТА МИРІ, ВІЛЕНСЬКОМУ ВОЄВОДІ і т. д., ПАНУ МОЄМУ МИЛОСТИВОМУ

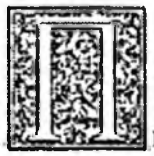

итають учені люди, милостивий пане, чому мінливі всілякі справи? То вони підносяться, то згасають, одна тільки жовнірська мужність щораз то більшу має повагу. І хоч інші науки знову й знову приваблюють до себе, стають приємними чи то для очей, чи то для вух людських, однак військові справи власною оздобою та незмінним цвітом й ненаситною втіхою приваблюють наші душі так, що про ці справи ми не можемо наслухатися протягом багатьох літ. Чи не писав один такий про мужніх греків, які воювали з персами так, що сам Лівій або Полібій подали це в римській історії? А хіба зараз інакше? Якби хтось у наш час писав про це, то нам було б мило читати його книги. Може, це тому, що наші прагнення за своєю природою дивовижним чином тягнуться до мистецтва? Погано нічого не знати, знання ж усяке є втіхою для людини. Я, не наводячи інших аргументів, насамперед підкреслю, що з рицарського досвіду буде більше й очевидніше користі для Речі Посполитої. Бо ця користь і слава свого народу, зруйнувавши й розширивши давні кордони, зуміє зберегти значність, дану предками. Вони мужньо погамують гнів заюшених сусідів, оборонять святу й золоту свободу від жорстоких тиранів або потужних ворогів, а зліквідувавши небезпеку й загальний страх, мудро уфундують порядні науки, поштиві й всілякі чесноти, ніби фортеці та надійні замки довговічної свободи й тривалої оздоби. Не шукаючи іноземних прикладів, бачу їх чимало у самому Великому князівстві Литовському, котре так

багато до цих пір породжувало й породжує досвідчених і надзвичайно важних мужів, перед якими мусять поступатися непереможні й страшні колись всьому світові московські краї. Це дивно, що, хоча щастя з великою мужністю так побраталися, литовський народ зумів уникнути розпусти та пихи, побачивши щось більше, ніж це спільне добро для добрих і злих. Поляки, маючи перед очима зразки таких високих чеснот, з великою охотою не раз довіряли свободу, непорушність прав Корони і своєї держави, святої пам'яті Казимирам, Августам, Сигізмундам, значним людям литовської крові. Врешті коли вони визнали таку велику // (**с. 4 передмови**) прихильність і до своїх звичаїв подібність, то не можна було краще вигадати, як змішати ці два народи так, що вже легше молоко від молока відділити, ніж польську кров від литовської. У цьому я міг достатньо наочно переконатися у Вітебську, де служив протягом вісімнадцяти років, коли командував жовнірами, довіреними мені з волі великих королів Сигізмунда Августа і Стефана, котрі (королі) стали кісткою в горлі московита. Я, вважай, торкався рукою великої приязні й чуйності щодо себе з того моменту, як опинився у цій значній державі, особливо ж у препишному домі вашої панської мості. Тому я прагнув хоч якось віддячити своїми послугами за не заслужену мною людськість шляхетного литовського народу, а діставши трохи часу після тривалих та різноманітних випробувань, зважився написати литовську історію спочатку латиною, а тепер уже й по-польськи. Знаю, що через це мені, очевидно, докорятимуть тим, що я прибулець, що я недосвідчений у польській мові, а взявся за таку велику справу. Але мене дуже втішає моя вірність та вдячність до цих народів, котрі мене прийняли, оточили та оздобили. А коли ж твоя панська поважність, значний воєводо, вділиш мені своїх світла й захисту, то вже ніхто не буде мені страшним та прикрим. Бо хто ж, хіба що сліпий, не бачить блиску давнього й завжди багатого воєводами, гетьманами, єпископами й кардиналами роду вашої панської мості? Хто ж не чув про палку побожність вашої мості пана, запалену не так князівською високістю, як католицьким вогнем? Осяяний цією побожністю, ти хотів її бачити і з великою поштивістю цілувати всі її місця, коли вшановували таїнство нашого спасіння. Тебе не знали (добре) ці люди, коли ти принижувався задля більшої покори, однак, глянувши на обличчя панське і, вважай, княже, котре є дзеркалом твого сильного духу, вони тебе особливо шанували. Навіть сам турецький бусурман, тільки глянувши на тебе, не міг бути тобі небезпечним, бо так тебе, ніби сонце, осявав і боронив цей маєстат божественних чеснот. Тому я й хочу цю окрему книгу про литовську істо-

рію вдягти й захистити видатним іменем вашої панської мості, мій милостивий пане. Тому прошу: зволь її від мене прийняти весело й ласкаво і бути її патроном, а моїм милостивим паном та добродієм. Живи ж якнайдовше у Господньому благословенні як окраса свого народу, а я якнайстаранніше віддаю свої послуги милостивій ласці вашої мості.

Дано з Кракова дня 18 жовтня 1611 року.

Вельможності вашої, мого мостивого пана, всього добра зичливий і найнижчий слуга Олександр Гваньїні, граф Латеранського палацу, командир гвардійської кінноти. // **(с. 1)**

ЧАСТИНА І КНИГИ II,
в якій міститься
ДОКАЗОВИЙ ВИВІД І ПОЧАТОК ЗНАЧНОГО Й СЛАВНОГО ЛИТОВСЬКОГО НАРОДУ, ДО ТОГО ЖОДНИМ ІСТОРИКОМ ДОСТАТНЬО НЕ ВІДОБРАЖЕНИЙ

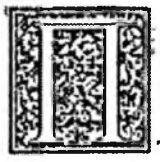

толемей, найперший літописець всього світу, є найобізнанішим про той край, де нині живе литва, та про інші прилеглі провінції, як-от: Русь, Поділля, Підляшшя, Жмудь і т. д. Кажуть, що там колись із давніх часів були мешканці, яких сьогодні немає і сліду, а саме: галінди, бодини, геніни, судини, кариони, амаксоби, стабани, стурни, насци, асуби, вибіони, умброни й саргати, а жили вони між Любліном та Берестям-Литовським. Усі вони беруть початок від кімврів, готів і сарматів, як цей же Птолемей оповідає. Оскільки ж він ширше від нас описав походження сарматів, мені здається, що про імена, прізвища кімврів і їх нащадків стисло висловив. Отже, всім здається, що кімври пішли від Гомера (Gomera), внука Ноєвого, старшого сина Яфетового; взяли й ім'я від нього, яке через багато років дещо змінилося, з чим всі історики погоджуються. Ці нащадки Яфета більшу частину землі в Європі та Азії захопили, а його власне ім'я означало «поширення», також «щасливе батьківське благословення». Частина їх, взявши свій початок від Гомера, дійшла до Кіммерійського Босфору, осіла біля Меотійського озера, яке від них назване Кіммерійським, недалеко від ріки Дон, в Рязанському князівстві, прилеглому до великого князя московського. Потім, оскільки це їм було неважко, вони пішли далі через недалекі кордони, через русь, литву, інфлянти, боруси, що їх тепер звемо пруссами, і через кіммерійський Херсонес, де нині Швеція, Данія, Голландія, широко розсіялися по всіх цих берегах, запанували і, дещо змінивши літери в назві, стали називатися кімврами (cymbrami). Але коли і в якому випадку ця зміна місця проживання й назви могла статися, нікому не відомо, оскільки жодна країна не пише про те, чому це мало б статися. Все ж треба знати, що кімври завжди були* // (с. 2) людьми войовничими, твердими, хижими, що засвідчу-

Литовські народи

Звідки походять кімври

Ріка Дон

Батьківщина кімврів

* Див. ідентичний малюнок у кн. I (с. 94 оригіналу).

ють їхні справи – мужні, сміливі й потужні дії щодо кожного ворога. Бо, покинувши цих північних мешканців, вони числом у триста тисяч увійшли через німецьку землю спочатку до Гельвеції та Франції. Потім вони, чинячи наскоки, плюндрували Іспанію. Потім близько сто десятого року до Різдва Христова вони напали на Італійську землю, більшу частину якої завоювали, і розбили найпершого римського радника на ім'я Папірій Карбон зі всім військом. Потім від них же М. Юніус Сільван, зав'язавши нещасливу битву, зазнав поразки; а потім Авреліій Скаврус, посол радників, втративши римські війська, потрапив до рук кімврів живцем і був убитий їхнім королем Белою (Bela). Це відбувалося, згідно з Тацитом, року шістсот сорокового після заснування Риму. Врешті римляни знову, зібравши більше війська, під горами, які називають Альпами, скерували свої війська проти кімврів, однак і там дощенту були розбиті. Тоді *Ц. Манлій* (*C. Manlius*) залишився на полі бою, а з ним полягло вісімдесят тисяч римського воїнства. *Сервілій Цепіо* (*Seruilius Cepio*), гетьман всього війська, з кривавої поразки ледве з понад десятком вийшов, несучи нещасливу звістку до римського сенату, де його було позбавлено всього майна, нерухомого і рухомого, а крім того, декретом всього сенату за те, що через свою впертість так багато війська // (с. 3) втратив, покарано смертю. Історики твердять, що римляни ніколи більшої поразки від жодного неприятеля не зазнали, як тоді від кімврів. Тому, будучи стурбованими, дуже вболіваючи за успіх своєї держави, прагнучи запобігти майбутній небезпеці від недавньої поразки, щоденно виглядали появи ворога, який загрожував місту. Викликали з Лівії *Ц. Марія* (*C. Mariusa*), гетьмана справного, войовничого та щасливого, який там переміг Югурту. Через два роки по цій поразці Марій розбив дві тисячі кімврів і тевтонів, зіткнувшись з ними у запеклій битві над болотистими водами. Потім у новій битві так багато кімврів на місці поклав, що масилійці, зібравши кістки убитих, обгороджували ними виноградники, а поля, удобрені людською кров'ю як найкращим гноєм, жирніючи, були родючими та давали достаток протягом багатьох років. Потім кімври, зменшені числом і силою, але не втративши хоробрості, зібралися разом. Вони розпорошили військо римського консула (burmistrza) Катула (*Katulusa*) і стали табором біля ріки Атези (Atezu). Довідавшись про це, Марій якнайшвидше поспішив до них, об'єднав своє військо з Катуловим, дав їм битву 29 липня й переміг їх сорок тисяч. Після цієї поразки вони вже не могли сподіватися на успіх і були змушені з Італії перенестися на інші місця; вони вирушили у батьківські краї, особливо землі датські, шведські, інфляндські, прусські й литовські. Ті з них, що захопили литовські краї, були названі гепідами. А в тій стороні, де жмудь, *Еней Сільвій* (Aeneas Sylvius) кладе *масагетів* (massagethy), войовничий, згідно з Плінієм, народ. Литовський же народ, як доводить добрими аргументами *Еразм Стелла* (Erasmus Stella), пішов від готів. Оскільки ж князь Литалян, або Литвон, син прусського короля Венедута, року від Різдва Господнього

Кімври нападають на французьку та іспанську землі

Війни кімврів у Італії

Нещасливі битви та поразки римлян від кімврів

Марій розбив кімврів

Кімври вигнані з Італії

Литва походить від кімврів

Звідки походять назви литви, жмуді та інфляндів

573 увійшов у ці краї, сусідні з батьківською державою, в яких колись жили аляни, і литві дав назву від свого імені. А Жмудь від брата цього ж Литвона, що звався Саймо, сина прусського князя, цей же *Еразм Стелла* у згаданій прусській історії називає Самогітією, котра широкими й довгими пасмами простягалася аж до прусських та інфляндських кордонів. Також латигали, або лотва, яких сьогодні лівонцями, тобто інфляндцями, після об'єднання з німцями звемо, від цього ж Литвона спільно з литвою назву свою ведуть. Ті ж народи, як-от: прусси, половці, жмудь, гепіди, ятвяги, литва, інфляндці, курляндці, латиші, язиги, або ігов'яни, хоч і мали різні назви, але одну, з незначними відмінностями мову, подібні між собою звичаї, права й способи ведення війни у згідному поході проти християн, // (с. 4)* однак кожна провінція, маючи власного князя, відділялася одна від другої певними кордонами. Ятвяги були жорстоким народом, вони жили біля литовського кордону, неподалік Мазовії, де нині Підляшшя, з поля битви не тікали: або отримували перемогу, або лягали переможеними на полі бою, через це вони загинули в постійних битвах, їх залишки обернулися в сусідні литву, русь, підляшуків та мазурів. Деякі вважають, ніби Литва *a Lituo* (що означає мисливський ріг), тобто від мисливського рогу, названа, але висновок слушно не приймається досвідченими істориками. Мацей Меховський та Длугош, літописці польської історії, ще й руські хроніки посвідчують, пишуть, що деякі італійці зі своїм князем Палемоном внаслідок чи то тиранії Нерона, чи заслуженого вигнання, чи утікаючи від жорстокості угорського короля Аттіли, котрий вогнем і мечем плюндрував прикордонні країни, // (с. 5) після довгого плавання із затоки Балтійського моря, що омиває Пруссію, Жмудь та Інфляндію, рікою Німаном, яку Птолемей називає Крононом, прийшли до цих країв, це й сам литовський народ ясно свідчить, бо в його рідній мові подибуємо чимало латинських та італійських слів, як-от: *dziewos* литовською, а латиною – *Deus*, тобто Бог, *saulas* у них сонце, а латиною – *sol*; мають і німецьких слів у своїй мові чимало, як-от: *Kinig*, а у них – *Konigos*, князь. Мають у себе й кілька грецьких слів, бо вони були також у Греції, над морем Понтійським, були також і в Британії близько, на морі, котре зараз називаємо Англійським, але в цих своїх краях з Палемоном зійшлися. Твердять про цього Палемона, власне ім'я котрого ясно свідчить, що він був латинянином або італійцем, що він мав при собі вірне товариство, родичів та підданих із видатних родів, наприклад Урсини, Колюмни, Юліани, Цезарини, Гаштольди; він забрав їх із собою до Литви, найвиднішим литовським родам надав їхні герби, а з цих родів розрослася шляхта. А литовське поспільство, селяни, орачі, прості люди пішли від готів. З цим погоджується чимало польських, німецьких і руських літописців та істориків. Віддаючи належне їхній думці й авторитетові, ми й самі так само розуміємо це.

Ятвяги – жорстокий народ, там, де Підляшшя

Інша назва литви від мисливського рогу

Італійці розмножили литовський народ

Латинські та італійські слова знаходять у литовській мові

Палемон

Литовський простолюд з готів, а шляхта з італійців походять

Італієць Палемон, перший литовський князь

* Див. ідентичний малюнок у кн. I (с. 2 оригіналу).

Звідки походить згадана Литва

Тоді цей Палемон за свій природний розум був прийнятий диким народом за князя. Він ім'я своєї вітчизни Італії до цієї країни приклавши, спочатку назвав її Літалією. Тривалий час тут зберігалися італійські звичаї, але згодом вони змінилися на дикіші, а країна була названа Литвою. Деякі також стверджують, що ці ж італійці від берега Балтійського моря, що омиває Пруссію, Інфляндію, жмудські й литовські краї, з якого вони спочатку вийшли на сушу, назвали Літванією. А коли потім став панувати нащадок Палемонів з цього ж народу, італійці оцю нову латинську назву не тільки відкинули, а й навчилися важкої та непоширеної мови цих жителів, прийняли її як свою власну і сприйняли спосіб життя спільний з цими ж дикими людьми. Все ж цей литовський народ протягом тривалого часу від початку свого панування був незначним, над ним русь мала зверхність й брала з нього данину. Особливо це чинив київський князь, що був колись монархом Руської землі. Він брав з них як із васалів віники й лико для плетіння личаків, а брав це через нестачу й неродючість землі, яку ще не обробляли, задля вияву своєї зверхності над ними. Тільки Мендольфус, або Мендовг (Mendog), і Вітень з Гедиміном, преславні й найавторитетніші князі цих держав, котрі піднесли свій вроджений мужній дух й, піднявши з землі припале пилом рицарське ремесло, // (с. 6) почали вибиватися з руського ярма, яке почалося за їхніх попередників, і так один за другим, сідаючи на князівський престол, завдяки й суворій мужності, й щасливим нападам так сильно далися взнаки руським князям, що не тільки їхнє ярмо з себе скинули, а й їх самих до того довели, що вони були змушені їм давати таку ж данину, яку литва протягом тривалого часу давала русі. Тепер ми виведемо початок литовських князів згідно з порядком від їхніх перших предків, тобто від трьох братів Палемона, за їхньою власною генеалогією.

Литва (походить) від берега

Литва була раніше незначна, була в підданстві у русі

Литва вибилася з ярма русі

ПОРЯДОК І ГЕНЕАЛОГІЯ ЛИТОВСЬКИХ КНЯЗІВ

Палемон залишив по собі внуків

Палемон, ведучи свій рід з батьківських римських країн, подолав у Литві безліч різних випадків і небезпек і залишив по собі трьох онуків, про котрих русь усупереч істинній правді істориків повідомляє, що це були його власні сини. Ці троє, а саме Боркус, Кунош і Спера, після його смерті стали панувати у Литві.

Боркус, Кунош і Спера

Боркус (Borkus) заснував тоді над рікою Юргою, котра впадає у Німан, замок у Жмуді, і назвав його від ріки та свого імені Юрборк, стоїть він і понині; там же Боркус, будучи немалий час на пануванні, гідно прожив князем своє життя.

Замок Куношів

Кернус, Гібут

Кунош (Kunosz), пішовши далі, заснував у цій же країні замок Куношів від свого імені, до якого теж прилучив сусідню провінцію. А Спера, збудувавши на горі над рікою Свєтою замок, названий Вількомир, почав там панувати. Потім Боркус і Спера перед Куношем покинули цей світ. Він отримав по померлих братах їхні держави, породив двох синів, Кернуса й Гібута. Як тільки Кунош помер, його син Кернус посів литовське князівство по обох боках ріки Вілії, заснував столичний замок Кернов над Вілією. Про цього Кернуса русь твердить, // (с. 7) що він Литву *a Lituo*, тобто від мисливського рогу, назвав Літванією, але нічим не може цього підтвердити.

Кернов – столичний замок у Великому князівстві Литовському

Литва від мисливського рогу

Гібут (Gibut) же, рідний брат Кернуса, панував над Жмуддю і, об'єднавши сили з братом, пустошив уздовж і впоперек Русь біля Браслава й Полоцька. Коли ж повернулися зі здобиччю, то застали Жмудь сплюндрованою своїми прилеглими сусідами-інфляндцями. Задля помсти вони спустошили вогнем і мечем всю Інфляндську землю.

Живібунд, литовський князь

Монтвіл, жмудський князь

Як тільки помер Кернус, то його син Живібунд (Ziwibund) вступив на литовський престол, а на жмудський – Монтвіл (Montwił), що був після Гібута. Ці теж, будучи у братерській любові, в мирі зберігали свої держави від неприятелів, однак же за присягою, згідно з тамтешніми звичаями, давали руським князям віники для лазні й лико для плетіння личаків як данину. А коли, недовго панувавши, Монтвіл пішов на той світ, його син Вікінд (Wikind) став жмудським князем.

Вікінд

Батий плюндрує Русь

Тоді, коли татарський вождь Батий значну частину Руської землі сплюндрував вогнем і мечем та зменшив і послабив сили тамтешніх князів, литовський князь Живібунд, щоб звільнитися від руської данини, дочекався часу, щоб здобути волю, скерував сина Ердзивіла (Erdziwiła) зі зброєю в руках на спустошення руських кордонів. Ердзивіл, переправившись через ріку Вілію, оволодів руським містом і замком Новгородком і там поставив столицю своєї держави. Потім він пересунув далі свої намети і, вибравши над рікою Німаном самою при-

Ердзивіл бере руські замки

Ердзивіл заснував Гродно

родою укріплений пагорб, заснував там замок, названий Гродно. Рушивши з військом на Підляшшя, він зайняв спустошені татарином Батиєм замки: Берестя-Литовське, Мельник, Дорогичин і забезпечив їх міцною обороною; всі ці краї він легко підкорив своїй владі. По смерті батька і стрия він роздав уряди й землі заслуженим у Литві ротмістрам та гетьманам відповідно до гідності та заслуг кожного: Ейксісові (Eyxysowi), від якого походить шляхетна фамілія Довойнів (Dowojnow), дав у володіння ті краї, де зараз містечко Ейшишки (Eyszyszki), Грансісові (Gransowi) – ті, де // (с. 8) Грансішки (Gransiszki), а Компі (Kampie), від якого в Литві походить шляхетний дім Гаштольдів (Gasztoldow), дав у державу Ошьмяну (Ośmianę).

Ердзивіл оволодів Підляшшям

Ейксіс, Компа, Грансіс – литовські діячі

Тоді Ердзивіл, зміцнивши свою силу в Литві і Русі, вщент розгромив над рікою Окуньовкою біля містечка Мозира царя заволзьких татар на ім'я Кердаш, котрий за звичаєм нападав на руський край; потім, здійснивши багато рицарських справ і свою державу добре зміцнивши, перенісся на той світ. Після нього двоє синів, Мінгайло (Mingaiło) та Альгімунд (Algimund), стали панувати: Альгімунд над Жмуддю, а Мінгайло – над Литвою. Мінгайло звинуватив у чомусь нікому не підвладну Полоцьку Русь, яка мала окреме князівство; він переміг її військо під її ж укріпленим замочком Городком, здобув замок і взяв Полоцьк, належну данину поклав на полочан і новгородців, встановив над ними свою владу. Після цього Альгімунд, а невдовзі після нього Мінгайло покинули цей світ, залишивши двох синів, Гінвіла (Gniwiła) й Скирмунта (Skirmonta).

Ердзивіл розбив татар

Ердзивіл помер

Сини Ердзивіла

Тоді **Скирмунт**, відправивши за звичаєм батькові похорони, панував над литовськими й новгородськими державами; Полоцьк же по природному праву відійшов до Гінвіла, який потім, взявши за дружину дочку тверського князя Марію, був охрещений і названий Георгієм (Jurgim). Він мужньо воював проти псковитян та смолян за спадщину, а потім, залишивши сина Бориса на князівстві, розпрощався зі світом.

Сини Мінгайла

Борис, поховавши батька, панував у Полоцьку досить мудро й енергійно. Він дав великі кошти на побудову в замку цегляної церкви св. Софії, потім заснував церкву св. Спаса, яку ми називаємо *храмом Спасителя* (*templum Salvatoris*), заснував і жіночий монастир за півмилі від Полоцька, де великий князь московський мав свою резиденцію,

Борис

коли здобував Полоцьк. Він також збудував немалим коштом дві великі церкви на честь Бориса й Гліба, святих руських патронів, також і замок Борисів з містом від свого імені над рікою Березиною, де великий князь московський, забираючи землі від Литви, ставить свої кордони. // (с. 9)

Василій Рогволод

Після смерті Бориса на Полоцьке князівство зійшов його син Василій Рогволод (Wasili Rechwold), який, провівши у спокої свої роки, розстався зі світом. Він залишив по собі сина Гліба й дочку Параскеву; син, недовго панувавши в Полоцьку, зійшов зі світу, а його сестра Параскева, зберігаючи цнотливість, жила в руському монастирі, служачи милостивому Богу. Потім вона вирушила з деякими набожними грецькими людьми на богослужіння до Риму, там віддала дух Господу Богу. Згодом вона була канонізована за своє благочестиве життя, вписана у святці й стала називатися у латинян Праксидою. Тепер, повертаючись від полоцьких князів до литовських, стисло розповімо про їхні справи та імена.

Параскева – руська свята в Римі

Скирмунт розбив слуцького князя

Скирмунт, син Мінгайла, брат Гінвіла, мужньо панував у Литовській державі, переміг слуцького князя Мстислава, котрий виступив проти нього з руським військом, сплюндрував його замки Турів та Пінськ. Потім він зі своїм військом вщент розбив царя заволзьких татар Балаклая, який плюндрував Русь поблизу Кайданова. Потім розпочав війну проти руських князів, тому що вони хотіли вигнати його з Литви. Повоювавши Русь, він оволодів Мозиром, Черніговом, Карачевим і замками з іншими прекрасними землями і дав її навічно в уділ трьом синам, Тройнату (Strojnatowi), Любарту й Пісимонту, які потім виступили проти татарського царка, котрий хотів помститися за смерть свого батька й тому напав на руські краї, розгромили татарські війська, мужньо й довго з ними бившись. Однак під час цієї битви полягли два Тройнатові брати, Любарт й Пісимонт, тільки сам Тройнат залишився, але і він невдовзі після цього помер, залишивши сина Альгімонта; після нього Альгімонт, також не довго панувавши і нічого значного не виявивши, пішов за своїм батьком на той світ. Литовські та жмудські держави взяв під свою владу Кукувойт, стрий Скирмунтів, який був у зрілих літах. Він залишив по собі зятя Гедруса, котрому дав у дружини свою дочку **Пояту** (Poiatę), йому ж доручивши литовські і жмудські держави, попрощався зі світом. Гедрус теж через немалий час, маючи ці князівства у своїй владі, залишивши сина Рингольта (Ryngolta), пішов за батьком своєї дружини Кукувойтом на той світ.

Скирмунт воює проти Русі

Тройнат

Гедрус, зять Кукувойта

Князь Рингольт

Рингольт, поховавши батька за поганським звичаєм, став литовським та жмудським князем. Проти нього повстали руські князі, збуджені заздрістю, що він не хотів їм платити данину, присяглися неодмінно вижити його з батьківських держав. Вони зібрали тоді військо з навколишніх сторін, приєднали до себе деякі татарські орди і збройно вдерлися в литовські краї. Рингольт з потужним військом // (с. 10) литовського рицарства та жмудських молодців загородив їм шлях біля Могильної і дав їм жорстоку битву над рікою Німаном, поклав самих та-

тар шість тисяч, а русаків дванадцять тисяч. Це було 1200 року від Різдва Господа Христа. У цій битві на полі бою мужньо полягли такі руські князі, як Димитрій друцький, Святослав київський та Лев володимирський. Потім Рингольт, отримавши цю перемогу і здійснивши немало інших знаменитих рицарських справ, залишивши сина Мендовга, зійшов з цього світу. Року 1240* **Мендовг**, або Миндовг, став литовським і жмудським князем за одностайною згодою всіх тамтешніх панів і начальників. Він вів досить довго великі й знамениті війни проти прусських та інфляндських хрестоносців, звідусіль їм дошкуляв, а у Сіверській державі здобув прекрасно укріплений замок Смоленськ, підкорив після великих битв руських князів. Він часто нападав з великим пролиттям християнської крові на польського короля Болеслава Пудика та руського монарха Данила, // (с. 11) Мазовію, Добжин та Куяви плюндрував вогнем і мечем й часто з великою здобиччю повертався до Литви. Потім року Божого 1252, переконаний інфляндськими й прусськими хрестоносцями, прийняв християнську віру з деякими литовськими та прусськими панами, був охрещений і названий Мендольфом. Він дав листи прусським хрестоносцям, тобто четвертому по хронології магістрові Генріху фон Зальцу, в котрих визнавав, що хрестоносцями був дуже захоплений і отримав від них допомогу у великих справах. Тому держави своєї землі, а саме: Жмудь, землі ятвягів, курів, Вязьмо і всю Литовську землю вічним та неодмінним даром дарує їм і відписує. А за порадою братії прусських хрестоносців направив своїх послів при послах магістра Генріха та хрестоносців до папи Інокентія Четвертого, визнаючи, що прийняв християнську чистоту, і прохаючи про корону на Литовське королівство. У зв'язку з цим папа Інокентій послав до Риги, столичного міста Інфляндії, свого брата Генріха, колись коронного провінціала, а з ним кількох єпископів, котрі помазали Мендовга на Литовське королівство. Він недовго перебував у християнській побожності й ледве не того ж року, зразу ж по коронації, зі всіма охрещеними повернувся до попереднього, мабуть, ще гіршого ідолопоклонства, чи то жалкуючи за втраченими землями, які відписав хрестоносцям, чи то спонуканий якоюсь іншою причиною.

Рингольт розбив руських князів і татарські орди

Мендовг, князь литовський і жмудський

Року 1243

Року 1246

Мендовг охрещений і коронований

Мендовг відкидає християнську віру

Потім, у 1260 році, литовський князь Мендовг, або Мендольф, що з ініціативи хрестоносців був названий королем, зібрав три тисячі війська з литви, пруссів, жмуді та ятвягів, жорстоко сплюндрував Мазовецьке князівство з усіх боків, спалив Плоцький замок і місто. Потім, напавши на Пруссію, спалив міста, які збудували хрестоносці, і вирубав усіх місцевих християн, яких тільки там застав; замкам же нічого не вчинив, бо їх хрестоносці міцно боронили. Однак він завдав значної шкоди містам та містечкам вогнем і мечем та з великою здобиччю повернувся назад до Литви. Того ж року, коли хрестоносці зі своїм магістром закладали на горі святого Григорія замок, названий Кашовін,

Мендовг плюндрує Мазовію

Мендовг воює проти Пруссії

---

* Див. ідентичний малюнок у кн. I (с. 99 оригіналу).

литва з прусськими язичниками напала на них, дощенту їх розгромила, а на полі битви полягли інфляндський магістр Генріх *фон Горшузен* (*de Horschusen*) і прусський маршал Генріх з багатьма іншими знаменитими мужами. А литва здобула замок Каршовін і Гайзбург, виморивши голодом тих, хто їх обороняв. Потім рушили під замок Кенігсберг, який хотіли обложити, але, почувши про велике військо хрестоносців, яке йшло їм на відсіч, не чекаючи сутички, відступили геть. // (с. 12)*

Мазовецька поразка від Мендовга

Потім року від Різдва Господнього 1262, зібравши велике військо з Литви та інших прилеглих країн, Мендовг з руським князем Шварном напали на Мазовію, де напередодні свята святого Іоанна Хрестителя вбили необережного мазовецького князя Семовита з сином Конрадом (Kondratem), заставши їх на королівському дворі в Яздові (Jazdowie), за півмилі від Варшави. Сам руський князь Шварно власноруч його зарубав, а Мендовг кинув у в'язницю його сина Конрада (Konrata), якого мазури викупили того ж року; тоді, завоювавши всю Мазовецьку та Куявську землі, попаливши села й містечка, литва з пруссами з великою здобиччю людьми й худобою повернулись до своїх країн.

Литва спалила Ловіч

Потім, наступного року, литва й русь, не задовольняючись попередньою здобиччю, знову вдерлися до Мазовії, але через попереднє спустошення нічого там не знайшли; вони вогнем та мечем сплюндрували місто й замок Ловіч, котре належало гнєзненському архієпископові, й без жодного опору, з великою здобиччю та тріумфом, галасуючи, повернулися до своїх країн.

Мендовг із синами зрадливо вбитий Тройнатом

Врешті Господь Бог змилостивився над бідними мазурами, // (с. 13) згадав про свій християнський люд, спричинив внутрішні усобиці між руссю та литвою: Мендольфів онук Тройнат (Stroinat) зі своїм зятем Довмонтом (Dowmantem), прагнучи панування у Литві, зрадою вбив сонного Мендовга, чи Мендольфа, згаданого литовського короля, й двох його синів, Рукля та Репікаша, і посів його державу. Це було у 1263 році.

Тройнат убив брата Товтивіла

Невдовзі й брата Товтивіла (Towciwiła), або Теофіла, полоцького князя, прагнучи необмеженої влади, зрадою вбив. Войшелк (Wojsalk), син Мендольфа, монах, чи пострижений чернець, жив у руському монастирі, однак, виконуючи батьківську волю, після його смерті залишив монастир і незабаром власноручно вбив Тройната за невинне й негідне вбивство батька. Це було року Божого 1264. Потім, називаючись литовським князем, Польщу, Мазовію, Русь та хрестоносців часто турбував своїми нападами, доки врешті й сам 1267 року через ненависть і заздрість з боку сусідніх руських земель та провінцій, які монах вважав належними собі, у Вровську (Wrowsku), у руському монастирі св. Михаїла, він був оточений, схоплений і стятий руським князем Левом, який заснував Львів. На цьому Войшелку закінчилася вся династія Рингольта.

Войшелка страчено

Войшелк убив Тройната

Невдовзі після цих міжусобиць литовські князі вигинули. Тоді за згодою всього сенату на Литовське й Жмудське князівство було обрано Утена (Uten), або Утенуса (Ucienus), з роду найзначніших литовських

Утен

* Див. ідентичний малюнок у кн. I (с. 9 оригіналу).

панів з дому Китаврів. Цей, провівши кілька важливих битв з руссю та хрестоносцями, пішов на той світ, залишивши сина Свінторога.

Свінторог

Свінторог (Swintoroha) був на престолі ще менше, ніж батько, але за час свого панування добре налагодив державні справи з похвалою всіх, після чого попрощався зі світом. Після нього батьківським престолом оволодів син Гермонт (Giermont), але й цей на ньому не довго побув й пішов на той світ за батьком, залишивши двох синів, Алігіна (Aligina) й Трабуса (Trabusa). Алігін помер без нащадків, а Трабус, залишившися великим князем литовським та жмудським, привласнив собі на підставі дідичного права й деякі руські країни, здобував славу війною та миром, заснував місто й замок, названий від свого імені Траби (Traby), який і досі стоїть непорушно. Він мав зі своєю дружиною п'ятьох синів: Наримунта (Norymonta), Довмонта (Dowmonta), Гольшана (Holszana), Гедруса (Giedrusa) і Тройдена і, побачивши в нащадках своє безсмертя, мирно пішов на той світ.

Гермонт

Алігін

Трабус

Столиця–Новгородок – перенесена до Кернова

Наримунт, старший син Трабуса, гідно поховавши батька згідно зі звичаєм, оволодів Литовським князівством і переніс свою столицю з Новгородка до Кернова. // (с. 14)

Князі Гедройці

Довмонт заснував замок Уцяну з його повітом і осів тут. Гедройц, або Гедрус, заснував над якимсь озером замок від свого імені, від якого надалі й став називатися; з цього Гедройцевого покоління розмножилося дуже багато шляхетних синів у Литовському та Жмудському князівстві, вони й досі втішаються князівським титулом. Їхні маєтності, почавшись за чотири милі від Вільна, столичного міста Великого князівства Литовського, тягнуться на двадцять шість польських миль; деякі з Гедройців дуже убогі, мають мало землі, служать більшим панам, однак ніскільки не поступаються своїм князівським титулом, навпаки, коли хто-небудь їх інакше називає, вважають це образою. Справедливо, бо вони походять з роду литовських князів і вживають княжий герб, який римляни в давнину принесли з Італії до Литви. Але, повертаючись до справи, приступаю до інших синів Трабуса: Гольша заснував на сході, над ріками Вілією та Кораблем, замок свого князівства, названий від його імені Гольшаною. Стародавній рід цих князів Гольшанських завершив Павел, віленський єпископ, попередник велебного в Бозі Валеріана; тоді, вже після його смерті, це князівство перейшло до короля. П'ятий син Тройден оволодів землею ятвягів, котра йому добровільно піддалася, зараз там Підляшшя та Дойновське князівство. Він збудував там над рікою Беброю Вонсоше (Wąsosze) та Райгород (Raigrod), міста й замки, що існують до цього часу.

Замок Гольшани

Над тими чотирма братами Наримунт панував як старший, будучи найголовнішим у Великому князівстві Литовському. Об'єднавши свої війська з їхніми, він часто нападав на Польщу, Русь, Мазовію та Пруссію, не попускав також хрестоносцям, як інфляндським, так і прусським. Потім Наримунт розпочав внутрішню боротьбу з братом Довмонтом, забрав у нього дружину, з котрою хотів одружитися, облігши перед

Міжусобиця між братами

цим замок Уцяну, де укрився з дружиною Довмонт. Тоді Наримунт здобув замок і відбив дружину. А Довмонт втік до Пскова, був псковитянами обраний князем, з їх допомогою підкорив русь біля Полоцька, здобувши полоцький замок.

Великий герб Литовського князівства

Пишуть руські літописці, що Наримунт був першим автором герба, або клейноду, Великого князівства Литовського. На гербі зображено озброєного вершника на білому коні, котрий (вершник) тримає над головою оголений меч, ніби когось жене; тому цей клейнод названо «Погоня». Потім Наримунт, досягнувши зрілих літ, пішов на той світ. Після нього на Велике князівство Литовське й Жмудське вступив його брат Тройден, який добре розпоряджався у державі, зміцнив усі кордони від нападів руських князів та хрестоносців // (с. 15) і панував, наводячи великий жах на іноземних ворогів.

Наримунт помер

Тройден – великий князь литовський

Тройден воює Пруссію

Потім, року Божого 1278, Тройден, зібравши близько тридцяти тисяч литовських та прусських жовнірів, розділив їх на три частини: одну частину відправив до Мазовії, другу – до Хелмінської землі проти хрестоносців. Там спустошив значну частину маєтностей хрестоносців, сплюндрував замки Бургелау, Любау та Хелмно, велику здобич, в'язнів та майна взяв із собою до Литви.

Цього ж року цим же литовським воїнством була сплюндрована й спустошена Куявська земля поблизу містечка Ковале й місто Ленчицьке, яке протягом тривалого часу не могло відновитись. Потім князь псковський та полоцький Довмонт через заздрощі, що той, будучи молодим, правив Великим князівством Литовським, послав на брата Тройдена трьох чоловіків, які вбили його, коли він безпечно йшов з лазні. Після цього, зібравши військо з Пскова та Полоцька, щоб оволодіти Литовським князівством, Довмонт з добірними людьми рушив просто до столиці. Там його самого Римонт, син Тройдена, з потужною силою литовських вояків убив, частину його війська розгромив, інших взяв у полон. Цим самим він виконав природний обов'язок, ніби натхненний на це батьківським наказом, караючи зраду мужністю. Потім, зібравши в Кернові з'їзд, він добровільно зрікся дідичних князівств і, погордувавши світським пануванням, обрав чернече життя. На престолі ж він поставив Вітеня з роду Китаврів, нащадка римських князів, мужа суворого, сильного характеру, досвідченого у рицарських справах. Бо хоч були два його стриєчні брати, тобто князі Гедройці та Гольшанські, котрим би мало належати Велике Литовське князівство по природному праву, але тому, що вони були молодими, правити та керувати державою їм ще не годилося. Тому він доручив їх комусь іншому, кажучи, що славної щасливої пам'яті його дядько Наримунт придумав своєму князівству знаменний клейнод, тобто вершника на коні з піднятим мечем, отже, потрібно, щоб правитель цих держав, відповідно до змісту цього клейноду, мужністю, славою й енергією доводив свою зверхність.

Тройден убитий

ВІТЕНЬ,
ЛИТОВСЬКИЙ КНЯЗЬ

Року Божого, з того часу як спасительне Боже Слово з неба на світ з'явилось, втілилося у людське тіло, 1279 Вітень за спільною згодою був прийнятий на Литовське князівство, // (с. 16)* володів значною частиною руських країн, дуже часто воював проти поляків та руських князів. Потім він у 1282 році, дня двадцять четвертого серпня, з литвою та ятвягами увійшов до Люблінської землі, плюндрував її протягом п'ятнадцяти днів без будь-якої відсічі й щоразу з великою здобиччю повертався до Литви. Польський король Лешко Чорний був у Любліні і, втішений ангельським видінням, виступив проти ворогів. Незважаючи на свій малий загін, він всіх розбив дощенту, догнавши їх між Нарвою та Німаном; полягло тоді на полі бою близько десяти тисяч поганих. Поляки відібрали у них багато полонених, чимало поганих захопили в полон й привели з собою до Польщі. На знак цієї перемоги король збудував у Любліні, на Гродській вулиці, як іти з ринку до замку, костьол на честь святого архангела Михаїла.

Вітень — литовський князь

Литва розбита поляками

Року Божого 1286. Пелас, один з литовських панів, бажаючи помститись литві за свою кривду, яку йому тоді в чомусь завдали, таємно втік до Альбрехта фон Мейсена, комтура в Кенігсберзі, просив дати двадцять рицарських мужів, озброєних вершників, між якими // (с. 17) були найголовніші хрестоносці Марцін фон Голин та Конрад Твіль. Тоді з ними, напавши вночі на місце, де литовські князі на весіллі безпечно бенкетували, вбив їх сонних, тільки найголовніших сімдесят, багато інших чоловіків та жінок. Молодого з молодою з дарами: перлами, клейнодами, золотом і сріблом, також панів та панн забрав до Кенігсберга.

Пелас побив литву на весіллі

Року 1287. Литва, прусси й жмудське козацтво тихо, нічого не оголошуючи, вдерлися в Добжинську землю. В неділю, коли люди були в костьолі на богослужінні, вони захопили головне місто Добжин, перебили там сивих старців і немовлят, а всіх інших, спустошивши сусідні села й містечка, забрали в тяжку неволю.

Литва повоювала Добжинську землю

Року Божого 1289. Восьмитисячне литовське військо, вдершись у Прусську землю, сплюндрувало її вогнем і мечем, чималу здобич винесло до Литви. Хрестоносці, не наважуючись вступити в бій проти них, тільки 50 з них зі здобиччю захопили під час їхнього відходу.

Литва воює пруссів

Року 1291. Прусські хрестоносці, напавши на литовців, воювали їхні краї. Вони перебили багато людей і вивели з собою до Пруссії сімсот в'язнів. Потім комтур з Кенігсберга опанував литовським містом і замком Меджиріч. Знову прусський магістр Мемер з військом вдарив глибше у литовську землю, спалив два замки, Паштанов та Гершов, і з великою здобиччю повернувся назад.

---

* Див. ідентичний малюнок у кн. I (с. 42 оригіналу).

Литва воює Куяви

Невдовзі литовський князь Вітень підступно напав на Куявську землю, сплюндрував багато сіл та волостей поблизу Берестя-Куявського і з деякою здобиччю, в'язнями та полоненими, повернувся до своїх. Хоча куявський князь Владислав Локоток і ленчицький князь Казимир зі своїми військами, а з ними й прусський магістр вчасно вирушили в погоню за ними, однак, нічого значного не вчинивши, повернулися назад.

Хрестоносці воюють литву, а литва плюндрує Пруссію

Року Божого 1292. Конрад Штанге, *комтур Рагнети*, близько свята св. Якова сплюндрував литовський замок Міндог, вбив багато людей, а інших забрав з собою до ув'язнення. Вітень же в цей час з великим литовським військом за допомогою руських князів протягом вісімдесяти днів воював прусські краї.

Потім, року 1294, Вітень, маючи із собою тисячу вісімсот литовських жовнірів, одразу після Святок тихо через ліси увійшовши до Ленчицької землі, спочатку напав на фарний костьол у Ленчиці, а всіх людей, що там зібралися, дощенту перебив; князя, каноніків та інших духовних та світських начальників // (с. 18) забрав у неволю; церковні апарати, келихи, ризи тощо забрав з ризниці; а тих, котрі повтікали на костьол, задушив вогнем будинків, що палали біля костьолу. Потім ця поганська чернь, попрямувавши до навколишніх сіл і містечок, велику різноманітну здобич забрала з собою; коли ж поверталися назад до Литви, то ленчицький князь Казимир зі своїм рицарством, незрівнянно меншим, ніж литовське, догнав їх неподалік Сохачува, біля села Троянова, і дав бій, незважаючи на нерівні сили. Мужньо зіткнувшись з ворогами, захищаючи батьківські краї як праведний вождь і патріот, він не хотів датися живцем в руки ворогу й задля більшої слави поліг на полі битви, вбитий самим Вітенем. Після цього бою кожному литвинові після рівноправного поділу здобичі дісталося по 20 польських християн.

Казимир, князь ленчицький, вбитий литвою

Пруссаки воюють литву

Року 1294. Прусський магістр Менігард сплюндрував два литовські повіти біля Паштова й Гершова. У цей же час *комтур Рагнети* захопив силою, сплюндрував та спалив литовський замок Кімель.

Литва воює Пруссію

Року 1298. Литва сплюндрувала містечко Стражборг в Кульменській землі. Коли вони поверталися до своєї землі, то хрестоносці, наздогнавши, відбили у них частину здобичі.

Литва воює Пруссію

Року 1299. Шістсот литовських козаків, напавши на Пруссію, вчинили вогнем і мечем велику шкоду, сплюндрували Натанчинський повіт, перебили багато німців, забрали з собою до Литви триста в'язнів.

Вітень убитий Гедиміном

Цей Вітень мав у себе маршалка, або конюшого, на ім'я Гедимін, мужа високої думки й жадібного до влади. Він, з великих амбіцій прагнучи панування, дочекавшись зручного часу та оказії, вбив безпечного Вітеня, свого пана, тут же оволодів князівством та дружиною небіжчика, яка певною мірою була причиною його смерті. Так цей Вітень закінчив життя. Руський літописець свідчить, що Гедимін був власним Вітеневим сином і посів державу по природному спадковому праву. Але оскільки досвідченіші хроністи з цим не погоджуються, то і я з ними тримаюся цього ж.

Великий князь литовський
ГЕДИМІН

Року від народження Христового 1300. Гедимін дуже майстерно й без жодного зволікання захопив державу після вбитого Вітеня, широко розсунув її кордони, насамперед оволодівши руськими краями, частково – мужністю й війнами, частково – різноманітними мирними угодами. Тим часом Гедимін, своєю державою // (с. 19) енергійно та суворо керуючи, сильно укріпив свої кордони від русі та поляків. Прусські та інфляндські хрестоносці, зібравши з Німеччини надійні полки різноманітного війська, вдерлися зі зброєю в руках як вороги в Жмудську землю й скрізь її плюндрували. Вони обложили замок Ковно й, звідусіль потужно стріляючи по ньому з величезних гармат, здобули замок раптовими штурмами. Там вони схопили польного гетьмана Великого князівства Литовського Гаштольда й оволоділи всією Жмудською землею.

Жмудь воює хрестоносців

Рік потому Гедимін, бажаючи помститися за вчинену йому хрестоносцями кривду, зібрав військо з литви та русі, маючи також допомогу деяких прикордонних князів. У цьому йому допомогли й кілька татарських орд. Він виступив у збройний похід проти прусських та інфляндських хрестоносців. Коли війська зійшлися, то зав'язали між собою над рікою Ошьмяною потужну битву. Почавши від ранку аж до полудня, Марс в обох військах ходив за плугом, не даючи нікому переваги. Врешті в самий розпал битви жмудські полки, перейшовши від хрестоносців до литви, зміцнили сили Гедиміна, котрий, розгромивши потужні роти Німецького Рейху, змусив їх до втечі. // (с. 20) Багато на той час алеманів, тобто хрестоносців, що стояли на смерть, з їх комтурами полягло на полі бою, інші, схоплені при втечі, дістались

Поразка хрестоносців

Перемога Гедиміна

Гедимінові у здобич. Гедимін, не зупиняючись на цій успішній перемозі, напав на Пруссію і, сплюндрувавши два замки, Рагнету й Тільзит, спустошив вогнем і мечем навколишні села та містечка і з великою здобиччю повернувся до Литви переможцем. Він, перебивши хрестоносців, які залишились по замках, звільнив усю Жмудь.

Гедимін воює руських князів

Після такої знаменитої перемоги року від Різдва Господнього 1304 він виступив з військом проти деяких супротивних йому руських князів; там же переміг волинського князя Володимира з військом і самого князя, котрий мужньо воював, убив, а місто й замок володимирський взяв. Одразу він з цим же військом виступив проти луцького князя Лева, якого змусив утікати аж під Київ, підкорив своїй владі Луцьк і всю Волинську землю. Оскільки наступала зима, то, повернувшись зі своїм військом до Берестя-Литовського, відпочивав там протягом зими. Навесні ж, зібравши більше військо, він виступив проти київського князя Станіслава, оволодів Овруцьким та Житомирським замками, а самого Станіслава київського та інших руських князів розгромив у битві, особливо ж Лева, князя луцького, та Олега, князя переяславського, котрі з військом перетнули йому дорогу. Їх він поклав трупом на полі битви, а Станіслава київського та Романа брянського змусив до втечі, і вони ледве в Брянську від страху відійшли. А Гедимін, отримавши над ними цю славну перемогу, оволодів Білгородом, пізніше – містом і замком Київ, що був тоді столицею всієї Русі, потім – Черкасами, Каневом та Путивлем, що за шістдесят миль від Києва. Так само, завдяки прихильності Марса, він оволодів частково силою, частково через добровільну капітуляцію Сліповротом, Брянськом, Переяславом. Так легко він став найвищим князем майже всієї Руської, Сіверської та Волинської земель і приніс до Литви велику здобич з невимовним тріумфом.

Гедимін громив руських князів

Гедимін взяв Київ та інші прикордонні замки

Заснування Трок

Того ж року Гедимін, їдучи для втішної забави на лови, за п'ять миль від Кернова, за рікою Вілією, побачив місце, захищне природою, корисне також для своїх військових потреб, заснував там, над озером, замок і збудував місто, яке назвав Троки, туди ж потім переніс з Кернова столицю Великого князівства Литовського.

Потім року від народження Божого 1305 Гедимін виїхав на полювання на чотири милі на схід від Трок, // (**с. 21**) де ріка Вільна впадає у Вілію, знайшов велике багатство всіляких звірів. Там же на горі, яку на той час називали Кривою, а зараз її іменують Туровою або Лисою горою, він вбив власноруч одного тура, що вражав своєю величиною. Потім, втомившись від полювання, тим більше що заходило сонце, вечоріло, він заночував на цій горі. Там він побачив сон: в одному залізному вовкові, що гарчав, було сто вовків, які вили. Прокинувшись, він переповів цей сон своїм дворянам та жерцям; але різні люди порізному й витлумачували сон. Лездейко ж, його поганський жрець, про котрого литовські хроністи твердять, що його було знайдено в лісі, в орлиному гнізді, знався на віщуваннях і ворожбах майбутніх справ,

Лиса гора над Вільно

Сон Гедиміна про залізного вовка

Лездейко, з котрого походять Радзивілли

таємний сенс цього сну виклав таким чином: залізний вовк, що гарчить, означає міцне, велике її прекрасне місто, а вовки, що виють у ньому, знаменують чисельність мешканців міста. Тому він радив своєму князю Гедимінові, щоб там було засноване місто Вільно й замок. Жрець Лездейко, який уже значно збагатився завдяки своїм особливим і знаменитим чеснотам, був прозваний Радзивіллом за свою пораду заснування Вільна. З цього роду і до цього часу завжди виходять войовничі та могутні значні князі, що і в битві, і в мирі приносять значну користь християнській Речі Посполитій швидким розумом й сильним духом. Тоді Гедимін за порадою Лездейка збудував на тому місці два замки: один – на дуже високій горі, а другий – внизу, на рівнині, також і належні оборонні споруди. Там же над рікою Вільною він заснував також багатолюдне й прекрасне муроване місто, в радіусі досить довге й широке. Нині воно із передмістями тягнеться на кілька миль. Він назвав його Вільном від ріки, яка через місто тече під замок, переніс до нього з Трок столицю королівства і, розширюючи кордони, щасливо панував над литовськими панами.

Вільно засноване від ріки Вільки

Року від народження Господа Христа 1306. Пани литовці, почувши, що в Польщі за короля Локотка, який тоді ще писався князем краківським, сандомирським, сєрадзьким, лєнчицьким та куявським і т. д., вчинилась незгода між панами за королівство, вдерлися через ліси й скриті місця до кордону Великопольщі, жорстоко міста Каліш та Ставішин разом з навколишніми селами вздовж і впоперек сплюндрували; перебивши старців та невинних грудних немовлят, привели до Литви величезну кількість полонених чоловіків та жінок.

Литва плюндрує Великопольщу

Цього ж року прусський магістр Генріх фон Плауен, саксонець, оволодів замком Гартин // (с. 22) у Жмуді, який тримала литва; під час туману він несподівано напав на замок і перебив всю литву. Невдовзі після цього чимало іноземного війська, прийшовши з Німеччини до Пруссії, вдерлися в литовські краї, сплюндрували Каршовський повіт й повернулося до Пруссії з немалою здобиччю і тріумфом.

Німці-прусси воюють Литву

Року Божого 1307. Литовські козаки в день св. Галлюса несподівано вдерлися в землю Каліську та Сєрадзьку, захопили там здобич, запалили навколишні села й містечка і швидко повернулися назад.

Литва воює Сєрадзьку землю

Року Божого 1308. Ольгерд, син Гедиміна, вдерся з литовським рицарством до Пруссії, спустошив вогнем і мечем багато навколишніх міст і сіл, взяв чималу здобич і повернувся до Литви. Часто литва й пруссаки взаємно чинили собі так само; ці на тих, а ті на цих ворожим способом переходили кордони, чинили взаємні шкоди, віддаючи око за око.

Року Божого 1311. Під час посту цей же Ольгерд з усім своїм військом вдерся в Пруссію, вогнем і мечем завдав незмірної шкоди, спустошив значну частину землі, майже спопеливши її. Він привів до Литви п'ятсот в'язнів і приніс їх у язичницьку жертву своїм богам. Прагнучи помститися за поразку й завдану шкоду, хрестоносці у відповідь

Литва пруссів, а пруссаки Жмудь воюють

напали на Жмудь, сплюндрували її землю; литва у цей же час, вдираючись через їх (прусські) кордони, завжди поверталася до своїх країн зі здобиччю.

Жмудь воює Пруссію

Року Божого 1315. Жмудська шляхта, зібравши кілька тисяч війська, обложила укріплений замок Рагнету в Пруссії. Коли ж його протягом досить тривалого часу не могли здобути, то витоптали збіжжя на полі, знівечили все, що тільки можна в околиці, повернулися додому.

Литва розбила хрестоносців

Але Ольгерд, доводячи їх затятість до (бажаного) результату, оточив зі своїм військом замок Трисмемель, став там табором і здобув замок за сімнадцять днів. Коли ж прусський магістр Генріх послав для порятунку обложених двісті рейтарів, то Ольгерд, дізнавшись про них, виступив їм назустріч і всіх до одного поклав трупом на полі бою.

Пруссаки воюють литву

Року Божого 1320. Прусський маршалок Генріх з добре озброєним військом хрестоносців вдерся до Литви, все поплюндрував біля Ворнян. Литва й жмудь, зовсім про це не турбуючись, підрубали дерева в густих лісах, в тих місцях, якими пруссаки мали повертатися, та скрізь завалили шляхи. Коли ж маршалок з військом повертався назад і, не знаючи про пастку, в'їхав до лісу, литва, // (с. 23) оточивши його з усіх боків, наголову розгромила з усім військом, забрала здобич, звільнила в'язнів і принесла своїм тріумф.

Добжин спустошений литвою

Цього ж року литовські воїни, несподівано напавши, сплюндрували Добжинську землю і, спаливши місто Добжин, зі здобиччю повернулись до своїх.

Року Божого 1322. Вони ж, напавши на Дерптське єпископство в Інфляндії, вогнем та мечем заподіяли немало шкоди і п'ять тисяч в'язнів з собою звідти вивели.

Литва хазяйнує в Інфляндії

Взимку того ж року литвин Давид, староста з Гартина, ніскільки не зважаючи на мороз, сплюндрував Інфляндію аж по самий Ревель, костьоли, пограбувавши, спалив, костьольні апарати забрав, шість тисяч полонених з неймовірно великою здобиччю забрав із собою до Литви.

Литва воює прусські замки

А литва зі жмуддю цієї ж зими, здобувши місто Мемель і три сусідні замки, повернулися до Віловського повіту в Пруссії, де з немалою шкодою завдали поразки прусським хрестоносцям комтура фон Капіов, які з німецьким військом йшли проти них, самого комтура вбили. А Давид з Гартина тим часом звідусіль вогнем і мечем пустошив Мазовію.

Генріх фон Капіов забитий

Литва плюндрує Мазовію

Року Божого 1323. Литва, вдершись прихованими стежинами в Добжинську землю до Польщі, спалила місто й вивела із собою десять тисяч в'язнів.

Литва спалила Пултуськ

Наступного року Давид, староста з Гартина, за наказом свого князя Гедиміна сплюндрував Мазовію біля Пултуська (Połtowska), спалив сто й кілька десятків сіл, пограбував тридцять костьолів, привів до Литви чотири тисячі в'язнів.

Литва воює Інфляндію

Друге литовське військо, повернувшись до Інфляндії, спустошило в інших місцях значну частину сусідніх провінцій в Інфляндії.

Дочка Гедиміна дана як дружина Казимиру, сину польського короля

По волі милостивого Господа року Божого 1325 Анна, дочка Гедиміна, була дана у шлюб князеві Казимиру, синові польського короля Владислава Локотка. За посаг їй дали всіх полонених, котрих під час литовських наїздів було забрано з Польщі. Відтоді завдяки цій покуті настав бажаний полякам мир.

Мир поляків з литвою

Потім Гедимін під час штурму замку Фрідборг, котрий пруссаки збудували в Жмуді, був поранений хрестоносцем, досвідченим стрільцем. Вогняна стріла влучила йому в крижі, і він помер.

Гедиміна вбито

Цей литовський князь Гедимін мав семеро синів від дружини свого вбитого пана Вітеня, а саме: Монівида, Наримунта, Ольгерда, Явнута, Кейстута, Коріата й Любарта. Мав також кілька дочок. Одна з них була віддана заміж, як уже говорилося, за Казимира, польського короля. //

Нащадки Гедиміна

Уділи литовських князів

(с. 24) Свою державу ще за життя Гедимін розділив між синами. Монівидові як старшому дав у спадок замки й міста Кернов та Слонім з їхніми провінціями. Наримунтові – Пінськ з руськими землями, здобутими різними способами: чи то війною, чи якоюсь угодою. Ольгердові – Кревo, Кейстутові – Троки, Коріатові дістався Новгородок; Любарт став правителем у Володимирі, а Явнут, якого батько любив більше за інших, отримав столичне литовське місто Вільно й рухоме майно у ньому. З цих синів у найбільшій братерській любові між собою жили брати Ольгерд та Кейстут, які потім відважилися на тоншу матерію: вони вважали для себе приниженням, що Литовська держава залишається за Явнутом, мужем нікчемним та невойовничим. Тому ці двоє стали радитися між собою про те, як Явнута скинути з литовського престолу і вигнати його з віленської столиці, встановили певний день для виконання свого наміру. Але Ольгерд, поїхавши у Вітебське князівство на Русі, належне йому, бо він одружився із єдиною дочкою вітебського князя, не міг звідти прибути у встановлений з Кейстутом день. Однак Кейстут, щоб добитися свого, несподівано вчинив збройний напад на Вільно, здобув обидва замки. Явнут же одразу в першій метушні втік у ліс. Там його знайшло жовнірство Кейстута, спіймало й привело до Вільна, а він був посаджений братом до в'язниці. Невдовзі Ольгерд приїхав з Русі й застав Кейстута вже пануючим на віленській столиці, але Кейстут йому як старшому добровільно віддав владу над Литовським князівством. Ольгерд взаємно зичив Кейстутові, щоб він під своєю владою та силою мав те, що йому давали щастя й мужність. Насамперед вони ухвалили між собою, щоб виділити із своїх володінь якийсь уділ Явнуту для спокійного користування; щоб володарем віленської столиці був Ольгерд. Кейстут, погоджуючись на Троцьке князівство, ухвалив з Ольгердом, щоб під час будь-якої війни у кожному випадку проти кожного ворога вони давали собі взаємний порятунок і допомогу, а що тільки хто-небудь з них з цього моменту придбає чи то війною, чи яким іншим способом з цих міст здобуде, щоб те ділити між собою порівну. Ці умови між собою вони ґрунтовно ухвалили й підтвердили взаємною присягою. Явнутові ж з братерського обов'язку виділили для пристойного утримання Заславське князівство на Русі.

Явнут став литовським князем за батьківським заповітом

Кейстут оволодів Вільном

Звідки походять князі Заславські

ОЛЬГЕРД,
литовський князь // (с. 25)

Ольгерд, здобувши завдяки Кейстуту від брата Явнута Велике князівство Литовське, мав із сусідніми інфляндцями й прусськими хрестоносцями часті війни. Різним був їх перебіг та воєнний успіх, однак завжди з добрим результатом.

Ольгерд помстився за батькову смерть хрестоносцям

Року від Різдва Господа Христа 1327 Ольгерд, зробивши перепис руським та литовським військам, ворожим способом напав на Пруссію, звідусіль жорстоко сплюндрував їхню землю. Хрестоносці не могли дати йому відсіч і не наважувалися виїхати проти нього в поле. Тому він спустошив багато їхніх замків, нагрузив великою здобиччю своє жовнірство, набрав чимало в'язнів і, поливши прусські поля німецькою кров'ю, добре помстився хрестоносцям за смерть свого недавно вбитого батька Гедиміна. Потім він привів свої війська до литовських земель з великим тріумфом і без найменших втрат. // (с. 26)

Маркграфство завойоване

Цього ж року він тихо напав на нове маркграфство і сплюндрував його скрізь аж по Франкфурт і по саму ріку Одер.

Татари розбиті й вигнані з Поділля

Він же трьох татарських цариків, рідних братів, Кутлубака, Качибея та Дмитра (Kutlubacha, Kaczbeja і Dmitra) наголову розбив й вигнав геть з Поділля.

Московит відповідає Ольгердові

Потім великий московський князь Димитрій Іванович запишався через свою велику міць і відправив свого гінця до Ольгерда, повідомляючи, що через чотири тижні збройно вдарить на його литовські землі, буде їх з усіх боків вогнем і мечем пустошити й самого Ольгерда провідає у Вільні відразу ж після Великодня.

Тоді Ольгерд, який перебував у Вітебську, послав йому запалений смолоскип, обіцяючи, що перш ніж той погасне, прибуде до великого

московського князя і вдарить списом у його палац. Зібравши тут же війська, він рушив прямим гостинцем на столичне місто Москву й оточив його. Несподівано напавши на московського тирана, він викликав його на битву в полі. Там, уклавши мир на певних умовах, бо московський князь виїхав до нього в поле, він, як обіцяв, ударив списом у замок своєю рукою і зламав списа, провів литовські кордони з одного боку за шість миль від Можайська та дванадцять миль від московської столиці, а з другого – до ріки Угри, повернувся з великим тріумфом до Литви.

Ольгерд тріумфує над московитами

Ольгерд мав з дружиною Марією, дочкою тверського князя, дванадцять синів: насамперед Ягайла, який потім був покликаний на Польське королівство, Скиргайла, Бориса, Корибута, Вігунда, Коригайла, Наримунта, Лянгвина, Любарта, Андрія та Бутава. Найбільше він любив старшого сина Ягайла, тому що цей обличчям, чеснотами і швидкістю розуму найбільше нагадував батька й нібито вираз його носив на собі. Саме його він і призначив спадкоємцем литовського престолу. Кейстут же, брат Ольгерда, мав шістьох синів: Вітовта (Witolda), Патриція, Тотивіла (Totywiła), Сигізмунда, Войдата (Wojdata) й Довгота (Dowgota). Але з цих усіх Кейстут найбільше любив Вітовта, бо цей мав сильне, мужнє, прекрасне й щасливе серце, про що буде нижче сказано. Саме його Кейстут обрав своїм спадкоємцем на престол. Між цими двома двоюрідними братами, тобто між Ягайлом та Вітовтом, була велика любов і єдність у кожній справі, так що потім за спільною згодою, оскільки, як кажуть, *сила єдністю кріпиться* (*Urrius unita fortior*), прийшли до великих справ, про що буде нижче. // (с. 27)

Сини Ольгерда

ЯГАЙЛО,
великий князь литовський*

Року божого 1381. По смерті Ольгерда за сприяння Кейстута Ягайло вступив на батьківський престол. Він вів значні війни з перемінним успіхом проти русі, поляків, інфляндських та прусських хрестоносців. Був у нього якийсь Войдило, мужичого й незначного роду, людина хитра й підступна. Він спочатку був у Ольгерда пекарем, подобався князю за свою кмітливість, потім став постельничим, потім щасливим випадком – підчашим, потім – вірним секретарем Ольгерда до кінця його життя. Ягайло ж не тільки не позбавив його батькової прихильності, а й взагалі віддав йому за дружину свою сестру. Ця справа сильно образила Кейстута, дядька Ягайлового. Войдило, боячись, щоб не зазнати зменшення своєї влади, честі й ласки, став непристойно оббріхувати Кейстута перед Ягайлом, породжував у Ягайла огиду до дядька. Ось так він своєю зрадливою радою // (с. 28) молодого князя до того привів, щоб він таємно взяв з прусськими

Войдило – зять із селян

Зрадлива рада Войдила

* Див. ідентичний малюнок у кн. I (с. 88 оригіналу).

хрестоносцями перемир'я проти стрия. Про це перемир'я Кейстут одразу довідався від комтура хрестоносців з Остероде (Hosterodensa), котрому хрестив дочку. Однак за порадою свого сина Вітовта так довго прикидався незнаючим, поки Ягайло не розпочав війну проти полоцької русі, гетьманом якої був Андрій Горбатий, син Кейстута. У цьому Ягайлу допоміг інфляндський магістр. Тим часом Кейстут, відкинувши будь-які сумніви, збройно напав на Вільно. Закликав туди Вітовта й вказав на Ягайлове перемир'я з хрестоносцями. Однак на прохання Вітовта він не розпочав війни проти улюбленого племінника, тільки забрав у нього Вільно. Крево ж, батьківську частину, й Вітебськ, материнську, залишив. Але Войдила, який вкинув між ними ту кістку ненависті, спіймавши у Вільні, наказав повісити. Невдовзі Кейстут оволодів Новгородом та Сіверським князівством на Русі, приборкав бунтівного Корибута. Тим часом Ягайло, повернувшись із Полоцька, не тільки захопив Вільно, а й оволодів укріпленим замком Троки. Потім обидва зібрали війська один проти другого: Кейстут з Русі та Жмуді, а Ягайло – з прусських та інфляндських хрестоносців. Один хотів повернути собі Троки, а другий – щоб оборонити його. Коли ж війська зійшлися, то перш ніж дійшло до битви, Ягайло під приводом розмови викликав, через свого брата Скиргайла, Кейстута і його сина Вітовта, наказав їх схопити. Кейстута, свого стрия, зв'язавши, він відіслав до Крева, ув'язнив і наказав там його задушити. Вітовта ж довго тримав у Вільні під вартою й не хотів його випустити з в'язниці ні на прохання литовських панів, ані магістрів хрестоносців, ані на вимогу своїх братів. Потім Вітовт був посланий до Крева і засуджений на смерть, звідти ж із мистецькою винахідливістю таємно втік однієї ночі за допомогою своєї дружини. Оскільки їй можна було до нього ходити з двома паннами-служницями, то вона перевдягла його у сукню однієї з цих служниць і так його вивела з собою, бо він був без бороди. Потім він втік до свого родича, мазовецького князя Яна, а звідти – до Пруссії, до хрестоносців. Ці його спочатку трохи висварили, що їхня приязнь знадобилася йому тільки в крайньому випадку, а до цього він про неї не думав. Потім, злегка втішений, він отримав надію. Хрестоносці зі жмуддю, котрі зичливо сприяли Вітольдові, одразу напали тоді на Литву, оволоділи містом та замком Троки й добре його укріпили. Потім Ягайло через своїх послів повернув Вітовта з Пруссії, дав йому у володіння міста й волості Гродненські, Берестейські, Дорогичинські, (с. 29) // Мельницькі, Більські, Суразькі, Кам'янецькі і Волковийські, чим цілком привернув собі його віру та покірність, так що один без повідомлення другого не смів нікуди відправити послів. Литовські хроніки свідчать, що в цей же час Ягайло дав Вітовту руські провінції – Волинь та Поділля.

Кейстут узяв Вільно

Войдило повішений

Ягайло знову взяв Вільно, захопив Троки

Війна Ягайла з Кейстутом

Кейстута вбито у в'язниці

Вітовт у в'язниці під вартою

Вітовт втік із в'язниці

Вітовт з хрестоносцями воює Литву

Вітовт з хрестоносцями вдерся до Литви

Невдовзі, коли власного дідича Корони Польської не стало після Людовіка Угорця, Ягайло з Великого князівства Литовського був покликаний поляками на королівство на певних умовах, як вище говорилося при описі польських королів, (він прибув) зі своїми рідними та двоюрідними братами.

Ягайло закликаний на Польське королівство, охрещений, навчений віри, одружений і коронований

Прусський магістр Цольнер плюндрує Литву

Святослав плюндрує Русь

Ягайло визволяє литовські замки

Святослава вбито

Андрій, брат Ягайла, спійманий

Року Божого 1386, дня 24 лютого, він був охрещений і навчений віри святої вселенської католицької Церкви. Цього ж дня він був коронований із єдиною спадкоємицею Польської Корони, дочкою угорського короля Людовіка (Henryka) Ядвігою, яка була дана йому за дружину. Коли в Короні Польській проходили ці урочистості й церемонії, магістр прусських хрестоносців Конрад Цольнер, бачачи, що Литовське князівство було без князів та найзначніших панів, бо всі супроводжували короля до Польщі, розділив на дві частини війська, бо змовився з інфляндським магістром, напав ворожим способом на Литву, яку широким фронтом на велику глибину з багатьох боків сплюндрував вогнем і мечем. (Магістр) силою оволодів замком та містом Лукомль на Русі й залишив там з добрим захистом Ягайлового брата Андрія, який прийняв там християнську віру і сам хрестоносців до цього руйнування спонукав, котрому потім піддалася вся Полоцька Русь. Тоді ж смоленський князь Святослав поблизу Вітебська й Орші в Русі спустошив волості й силою взяв Мстислав. Король Ягайло, який перебував тоді в Польщі, коли довідався про цю справу, негайно послав до Литви Скиргайла та Вітовта з польським та литовським рицарством. Вони якнайшвидше поспішили, але уже не застали війська хрестоносців у Литві. Тоді вони звільнили місто й замок Лукомль, а звідти прибувши до Мстислава, легко оволоділи всім цим краєм й вбили Святослава, який під час їхньої відсутності плюндрував руські краї. Вони також повернули собі Полоцьк і добре покарали зрадників, які були причиною капітуляції міста. Спіймали і Ягайлового брата Андрія, котрий був причиною цих бунтів та наскоків хрестоносців. Його цілих три роки тримали у жорстокому ув'язненні в Хенцінському замку в Польщі; насилу його потім завдяки клопотанню Вітовта та інших братів випустили. А як литовський народ зі своїми князями був навчений християнської віри, як охрещений, коротенько опишемо те, що стосується справи. // **(с. 30)**

ПРО СТАРЕ ЛИТОВСЬКЕ ІДОЛОПОКЛОНСТВО

До часів польського короля Владислава Ягайла з литовських князів, як ми повніше розповіли в описі польських королів, всі жителі литовського та жмудського народу через свої стародавні марновірства хвалили багатьох богів, або, вірніше, дияволів з колоди. А перш за все виявляли честь божеству вогню й називали його на своїй мові як святу річ Зніч (Znicz), тому в найкращих містах та місцях, призначених для цього, постійно він горів, а для відправлення своїх обрядів приставляли жерця з помічниками. Якщо ж через якийсь випадок або недбалість вогонь згасав, то цих помічників карали смертю. Цей вогонь постійно горів насамперед у Вільні – столичному місті Великого князівства Литовського, посеред замку, де зараз костьол св. Станіслава. Так само було і в інших найголовніших містах. Також славили як бога Перуна, якого своєю мовою називали Перкунос (Perkunos). Мали також священні озера, ліси та гаї і виявляли їм

Литовське поклоніння вогню

Поклоніння блискавці

Поклоніння озерам
Поклоніння лісам

ідолопоклонську повагу, що їх не тільки рубати, а й зневажати не годилося, ніби там жили боги. А якби котрийсь із них, учасник цієї ж ідолопоклонської секти, не виявив поваги якійсь зі згаданих речей, то його негайно схоплював диявол, або ж йому шию чи якийсь член відривали, або ж диявольською справою у нього викривлялися руки. Коли

Поклоніння сонцю
Поклоніння зміям

ж було затемнення сонця або ж його закривали хмари, то вони думали, що сонце на них гнівалося, тому деякі приносили йому жертви, щоб ублагати сонце. Вони вважали також богами змій та ящірок, виявляли їм особливу честь. Кожен господар, міщанин та селянин, тримав у своєму домі змію. Змій шанували як домових божків, жертвували їм молоко та малих курчат. Був нещасливий і всій челяді неприємний знак, якщо в якому домі не було змії або ж хто не виявив їй шанування. Та-

Урочисті бенкети

кий дім часто стягував на себе нещастя або ж вніveч обертався. На початку жовтня, після жнив, у них завжди було урочисте свято, на яке вони з'їжджалися до приятелів з дружинами, дітьми і усією челяддю й цілих три дні бенкетували, п'ючи й поїдаючи те, що вбили в жертву богам. Цього звичаю й нині дотримуються селяни в Жмуді і в деяких

Звичайні жертви

литовських та руських провінціях, про що буде сказано нижче. Повертаючись з війни, вони вкидали замість жертви у священний вогонь // (с. 31) окови та якогось одного з в'язнів, найвизначнішого мужа. Були

Забобонні похорони

також в лісах певні вогнища, де палили тіла померлих у дорогому одязі, котрим покійник найбільше користувався за життя, разом з кіньми, військовим обладунком, з двома мисливськими псами та соколом; з померлим паном, особливо коли той був мужем значного роду, вони у тому ж вогні приносили живцем у жертву також його найвірнішого слугу. Задля цього ж вони щедро обдаровували друзів цього слуги. До могил своїх близьких та дальніх родичів вони ходили з молоком, сиченим медом та пивом, там же бенкетували й танцювали за душі померлих під звуки труб та барабанів. Цього звичаю ще й нині дотримуються у Жмуді, біля курляндського кордону, особливо мужики по селах. Король Ягайло, як тільки взяв шлюб із Ядвігою, єдиною спадкоємицею Корони Польської, про що вище писалося, всі помилки та пустопорожні ідолопоклонські забобони негайно відкинув і приборкав, а Литві

Похід Ягайла до Литви для хрещення місцевого народу

через хрещення дав християнське ім'я. Вирішивши важливі справи у Польщі й не бажаючи, щоб Литовське князівство – наймиліша його вітчизна – продовжувала служити дияволу, скликав року Божого 1387, на початку великого посту, у Вільні – головному литовському місті, вальний сейм. На цей сейм він прибув до Вільна у призначений час з багатьма князями та панами коронними, з королевою та гнєзненським архієпископом, взявши з собою багатьох інших духовних осіб та побожних людей. З ним приїхали також Семовит і Ян, мазовецькі князі, Конрад, князь Олесницький. З немалим числом люду на цей сейм прибули і його брати – князі: троцький Скиргайло, гродненський Вітовт, київський Володимир та новгородський Корибут. Тоді насамперед стали ревно

Литовське язичництво знищене

пильнувати, щоб донести цьому значному народові християнську віру, викоренивши фальшивих богів і всі ідолопоклонські забобони, у чому

й сам король охоче давав приклад, причому не тільки прикладом та нагадуванням, а й дарами та наукою, бо польські священики не розуміли литовської мови. Тоді король наказав цей священний вогонь загасити, вивернути капище, де їхній жрець приносив ідолопоклонські жертви, вбити змії, вирубати гаї, а ліси, які вони називали помешканням своїх богів, вирубати й спалити. Це було не дуже мило тому, ще дикому тоді народу, що король наказав їхніх ідолів винищити. Ще більше вони дивувалися тому, що поляки чинили це без шкоди своєму життю й не зазнаючи на собі ніякої помсти їхніх богів.

Вони тоді говорили між собою: як же наші боги терплять такі кривди від цих злих християн – поляків, не мстять, дозволяють їм торкатися до себе злісними руками? Якби хто-небудь з нас так // (с. 32) вчинив, то негайно був би ними дуже покараний. Але, коли поляки, всупереч їхній думці, викоренили тамтешніх богів, тоді литва, зрозумівши свою глупоту, охочіше переходила на християнську віру до своїх князів; багатьох із них король підкорив подарунками, тобто білим сукном, якого чимало в Польщі накупивши, привіз для них до Литви; тоді величезна їх кількість прийняла Святий Хрест. Сам король тоді навчав їх гуртом молитві «Отче наш» та символу віри, а потім уже священики та інші духовні пастирі. Оскільки ж було важко всіх їх охрестити окремо, то таку честь було виявлено тільки значнішим, а простолюд розділили на громади й, святою водою покропивши в ім'я Отця, і Сина, і Святого Духа, одній громаді дано імена Петрів, другій – Павлів, третій – Янів, четвертій – Андріїв і т. д., так само й жінкам: в одній купі були Анни, в другій – Барбари, в третій – Дороти і т. д. Рицарських же людей охрещували кожного окремо. Король наказав поставити на тому місці, де язичники палили вогонь, великий вівтар на честь Господа Бога, де потім було збудовано костьол св. Станіслава. Коли люди вже були охрещені, один з князів, який ще не охрестився, так відповів королю: «Мостивий королю! Якщо оці наші боги такі слабкі й недосконалі, що дали себе перемогти польському королю, то вже й ми, покидаючи своїх богів, пристаємо до польського Бога як до сильнішого». Отак всі охрестилися, причому одного дня увірували й охрестилися тридцять тисяч простолюду, за винятком значніших і тих, які охрестилися в Польщі. Потім під час однієї проповіді, яку проповідник виголошував у присутності короля, про віру, про створення світу й гріхопадіння Адама, один чоловік голосно сказав: «Мостивий королю! Цей священик говорить неправду про створення світу, бо він не дуже старий. Ми ж набагато старші, але цього не пам'ятаємо». Тоді король, посміхнувшись, сказав, пояснюючи йому це: «Цей священик не говорив, що то сталося при ньому, але набагато раніше до цього, близько п'яти тисяч років. Все це вчинив Господь Бог». З цього часу шляхетний литовський народ й понині зберігає святу християнську віру. Потім король Ягайло, омивши Святим Хрестом, просвітивши християнською вірою вітчизну, повернувся до Польщі. Литовську ж державу він доручив своєму рідному брату Скиргайлу.

Литва прийняла Святий Хрест

Кількість охрещеної литви

Смішне питання

СКИРГАЙЛО*, литовський князь // (с. 33)

Вітовт втік до Мазовії, а потім до Пруссії

Як тільки Скиргайло сів на литовському престолі, Вітовт, муж великого серця, негайно сприйняв це собі за образу, бо мусив підпорядкуватися найнижчому і найбільш невойовничому литовському вождеві. Тому, забезпечивши міцною обороною свої замки Гродно та Берестя, втік з дружиною Анною до свого зятя, мазовецького князя Яна, а звідти – до прусських хрестоносців, якими був вдячно прийнятий, бо вони сподівалися з його допомогою легко оволодіти Литвою та Жмуддю. Тоді Вітовт, зібравши війська прусських та інфляндських хрестоносців, плюндрував Литву, звідки міг. Коли ж побачив, що хрестоносці були йому не до кінця вірними, то через послів просив прощення у брата Ягайла, польського короля, від якого дістав надію стати литовським князем. Тоді він таємно від хрестоносців вдягнувся в чернечу рясу хрестоносця і втік до Литви. А щоб залишити після себе якусь пам'ять, повертаючись від ворога, то взяв і спалив три замки хрестоносців, тобто Юргембург, Мергенбург і Найнгауз, що лежали поблизу жмудського кордону, куди його як приятеля було впущено. // (с. 34) Одних ротмістрів хрестоносців і найзначніших жовнірів він убив, а других забрав із собою в полон. Коли ж зрозумів, що король Ягайло тягне з виконанням обіцянок щодо панування Вітовта у Литовському князівстві, то почав думати над тим, як здобути Вільно. Для цього він придумав такий спосіб: пустив поголос, нібито мав у Вільні справляти весілля своїй сестрі, та приготував сто великих возів, у які посадив найдобірніше рицарство, а зверху прикрив соломою; повіз їх до Вільна як м'ясо та інше продовольство, потрібне для весілля. Коли ж під'їжджав до замку, то його в замок не впустили, розпізнавши зраду. Він, бачачи, що помилився у своїй надії, знову через послів привернув до себе хрестоносців, поїхав до Пруссії й звідти протягом двох років чинив набіги на Литву. Потім у 1390 році король Ягайло, щоб покласти край Вітовтовим нападам, зі зброєю в руках та потужною силою приїхав з Польщі до Литви, оволодів Кам'янцем, а п'ятнадцятого дня після початку облоги взяв добре забезпечений Вітовтовою обороною Гродненський замок, який лежав над рікою Німаном. Хоч Вітовт з хрестоносцями придумав незвичайні хитрощі, однак даремно було плисти проти води. Потім король від'їхав до Польщі. Того ж року, коли достигав хліб, хрестоносці, розділивши свої чималі війська на три частини, вдерлися до Литви нібито для того, щоб або помститися за Вітовтові шкоди, або компенсувати їх. Але їм швидше йшлося про те, щоб підкорити Литву своїй владі. Тому одне військо вів магістр інфляндських хрестоносців, друге – Вітовт, а третє – сам гетьман всього війська, прусський магістр Конрад Валеродус; тоді вони ворожим спо-

Вітовт втік від хрестоносців

Вітовт думає хитро обложити Вільно

Вітовт втік до Пруссії

Ягайло відбиває наступ Вітовта

Хрестоносці вдерлися до Литви

* Див. ідентичний малюнок у кн. I (с. 114 оригіналу).

собом плюндрували, де могли, литовські країни, спалили славне стародавнє місто Троки, колишню столицю литовських князів, а звідти рушили своїми таборами до Вільна. Тільки-но вони оточили нижній віленський замок, як русь та литва, місцеві жителі, його запалили. Коли Коригайло, рідний брат короля і двоюрідний брат Вітовта, хотів від цього вогню втекти, та був спійманий і страчений ворогами. Решта простолюду і все рицарське військо частково згоріли, частково загинули від ворожого меча; твердять, що загалом загинуло до чотирнадцяти тисяч душ. Верхній замок поляки зі своїм визначним ротмістром Миколаєм Москожовським мужньо захистили. Вони не хотіли здатися, незважаючи на поразку своїх, на спалення нижнього замку, на ворожу погрозу, на показ ворогами голови Коригайла, врешті на стрімкий штурм, хоч більша частина муру вже була зруйнована. Коли вже не вистачало багна та землі, сильно зруйновані місця муру вони закладали шкурами худоби, уводячи цим в оману ворога, котрий стріляв з гармат; врешті вони закривали своїми тілами шлях штурмуючим ворогам, силу // (с. 35) силою відбивали. Інший брат короля, Скиргайло, зі своєю литвою та руссю також кинувшись на відсіч, завдав ворогу значної поразки. Це побачивши, хрестоносці з Вітовтом зняли облогу в місяці жовтні, вчинивши у Литві великі шкоди. Наступного року Вітовт з хрестоносцями знову привів військо під Вільно, знову оточив замок і кілька днів його здобував. Поляки ж мужньо йому опиралися, тому ворог, нічого не вчинивши, був змушений відступити. Оскільки хрестоносці не змогли нічого вдіяти Вільну, то вертаючись, оволоділи Вількомиром й Новгородом, вирубали їхнє військо, обидва замки спалили.

Хрестоносці плюндрують Литву

Вільно обложено й ізольовано

Мужня відсіч поляків хрестоносцям

Хрестоносці знову плюндрують Литву

Хрестоносці спалили Вількомир та Новгород

Потім, цього ж року, хрестоносці з Вітовтом знову двічі нападали на Литву, заподіяли великої шкоди й неподалік міста Ковна над Німаном збудували три замочки: Менвердер, Метенбург й Ритевердер. Один з них вони дали Вітовту, а два залишили собі й забезпечили обороною. Потім вони з них часто робили напади, пустошили сусідні країни. Це бачачи, польський король Ягайло, двоюрідний брат Вітовта, був охоплений жалістю, що пустошаться литовські країни. Тому він таємно відправив у Пруссію, до Вітовта, сина мазовецького князя Семовита Генріха, щоб з ним порадився про мир, закликаючи його на Литовське князівство. На що Вітовт дуже радо погодився, й таким чином між королем Ягайлом та Вітовтом стався мир, коли король пообіцяв дати йому Велике князівство Литовське, незважаючи на інших рідних братів, й цілком дотримав свого слова. Потім Вітовт, впорядкувавши згідно зі своїм задумом справи і в Речі Посполитій коронній, і у Великому князівстві Литовському, схопив у замку Ритевердері купців Ордену й німецьких, які безпечно йшли. Відібрав у них товари, запалив замок і, пов'язавши інших купців, тамтешніх мешканців, відвів із собою до Литви. Хрестоносці, вискочивши з тих обох замочків, хотіли його переслідувати, але Вітовт, обернувшись, так мужньо з ними зіткнувся, що ледве вони врятувалися втечею. Хрестоносці втекли назад до

Хрестоносці знову плюндрують Литву

Вітовт, вчинивши велику шкоду хрестоносцям, втік

Пруссії, втративши все військо. Розгніваний Вітовт, не нагнавши самих у погоні, пограбував та спалив їхні замочки. Тоді Вітовт, прибувши до Литви з в'язнями та немалою здобиччю, яку набрав у замках хрестоносців, був вдячно прийнятий Ягайлом всупереч думці звичайного рицарства.

ВІТОВТ*, великий князь литовський

Року Божого 1392 Вітовт, покликаний із Пруссії своїм двоюрідним братом, королем Ягайлом, став великим князем литовським і руським. Коли він давав присягу королю // (с. 36) і закріпив це рішення привілеєм, то висловив королю свою вірність. Потім Скиргайло й Свидригайло, маючи собі за образу, що вони, будучи королівськими рідними, були віддалені від князівства, піднялися проти Вітовта; але Свидригайло, бувши неміцного серця й сили, втік до прусських хрестоносців. З ними, налаштованими проти Вітовта, він часто нападав на Литву; хрестоносці взяли для нього у Литви замки Сураж, Гартин і Страмелю. Скиргайло ж, будучи сміливішим та багатшим, зібрав із сусідніх провінцій війська і, зайшовши з Вітовтом у ворожнечу, хотів мати з ним справу за князівство. Ягайло для втихомирення цього злого наміру знову прибув до Литви й дав Скиргайлові деякі окремі князівства, як-от: Кременець, Стародуб і Троки, цим його і втихомирив. Проти Вітовта повстав і інший брат, Корибут. Вітовт переміг його у полі і з королівського дозволу оволодів руськими країнами, Оршею та Вітебськом; туди ж, у Вітебськ, приїхавши до нього з поклоном, князі овруцькі (odruckie), смоляни та руські князі висловили йому свою покірність. Потім Вітовт // (с. 37) підкорив своїй владі Житомир і столицю руських князів Київ, вигнав руського князя Володимира і, як обіцяв, дав ці міста у володіння брату Скиргайлові. Потім Скиргайло захопив Черкаси й Звенигород, замки, які лежали над Дніпром за Києвом. Невдовзі сам Скиргайло поїхав на полювання. Його запросив руський чернець, вікарій митрополита, у село, і там Скригайло був отруєний напоєм. Там же в Києві, у підземних льохах, які називають печерами, він був пишно похований. Ці печери є якимись підземними гротами, де звичайно ховають руських князів. Потім Вітовт поставив над киянами князя, одного Альгімонтового (Algemundowego) сина; а сам велику частину Рязанського князівства на Русі руками Семена Козака, свого гетьмана, сплюндрував і спустошив. Вчинивши це, він вирушив під Смоленськ, звідки вигнав Гліба, князя цієї провінції, котрий думав підняти бунт, а іншого поставив на це місце над смолянами. Туди ж до нього приїхав на запрошення великий князь московський Василь, був греч-

Свидригайло втік до хрестоносців

Хрестоносці плюндрують Литву

Скиргайло повстав проти Вітовта

Корибут повстав проти Вітовта

Вітовт захопив Київ

Скиргайла отруєно

Київські печери

Вітовт воює Рязанське князівство

Вітовт підкорив Смоленське князівство

* Див. ідентичний малюнок у кн. I (с. 22 оригіналу).

но прийнятий, щедро почастований і гідно проведений. Потім Вітовт завдяки своєму гетьману Альгерду (Algerda) переміг три татарські орди і, побивши їхніх царків, чимало в'язнів привів до Литви.

Василь, московський князь, приїхав до Вітовта

Потім Вітовт переміг військо підляського князя, Коріатового сина, заколотника на ім'я Кіндрат, схопив і його самого; він підбив під свою владу Брацлав, Кам'янець, Смотрич, Скалу, Червоний Город і все Поділля, яке потім віддав польському королю Ягайлу. В цей час прусські хрестоносці через Свидригайла, який втік до них, часто проходили війною Литву вздовж і впоперек, сплюндрували деякі містечка й здобували Вільно, столицю всього князівства. Однак під Вільно вони нічого не вдіяли, тому були змушені відступити. Литва ж із поляками у свою чергу вдерлася до Пруссії і заподіяла хрестоносцям такої ж шкоди, як і вони Литві.

Вітовт розбив татар

Вітовт розбив подільського князя

Хрестоносці плюндрують Литву

Року Божого 1396 Вітовт виступив проти татар, переміг їхнє військо за рікою Волгою, забрав до Литви кілька орд разом з дружинами та дітьми, послав частину в'язнів королю й панам коронним, а інших поселив над рікою Вакою, за дві милі від Вільна, давши їм достатньо землі. Вони там живуть і нині, з них вийшли добрі й старанні господарі, здатні до бою, які зберегли давню мужність. Вони мають від своїх предків магометанську релігію, вільно живуть згідно з наданими їм правами, разом з литвою визнають своїм паном польського короля; вони мають також і свою, позначену арабським письмом корогву, під якою відправляються на війну проти ворога Корони обох народів. // (с. 38)

Похід Вітовта проти татар

Вітовт поселив татар у Литві

Наступного року Вітовт, зібравши ще більше війська, супроти волі короля й королеви виступив проти татар. З ним вирушило багато значної рицарської молоді й німецької шляхти, сп'янілих від бажання слави; там було чимало й польських добровольців.

Другий похід Вітовта проти татар

Зробивши перепис війська під Києвом, Вітовт був сповнений надії на перемогу й рушив до Скіфії. Коли ж він переправився через ріку Сулу, то наші несподівано побачили велику кількість татар під наметами. Тоді великим татарським царем був жорстокий Тамерлан. Він походив з малого роду, але завдяки щастю та досвіду у воєнних справах так посилився, що мав, коли хотів, дванадцять разів по сто тисяч війська. Він переміг турків, схопив їхнього султана Баязета, який тоді стояв під Константинополем, і возив його в золотих кайданах у залізній клітці по всій Азії. Тоді, року Божого 1397, загинуло двісті тисяч турків. Потім цей Тамерлан надзвичайно швидко завоював і підкорив своїй владі Іберію, Албанію, Вірменію, Персію, Месопотамію, Азію та Єгипет і наповнив весь світ страхом свого імені. Повертаюся до теми. Коли Вітовт вже переправився через ріки Сулу та Псел і в'їхав зі своїм військом у дикі татарські поля, то його перестрів згідно з наказом Тамерлана Едига – наймужніший з Тамерланових гетьманів з добірним військом. Битву, незважаючи на більші втрати, виграли татари. Якби шляхетне литовське рицарство не було оточене переважаючими силами поган, то

Невільник Тамерлана – турецький султан Баязет

Вітовта розбито

їхня мужність здолала б останніх. Але фортуна мінлива, особливо при явно нерівних силах, коли одна сторона не мала підкріплень та належної сили, а друга діяла у своєму краю. Тоді ворог переміг. У цьому змаганні полягло й наших, нехай вони будуть славною та вічною пам'яттю наймилішій вітчизні, дай, Боже, їм вічний спокій. Це насамперед з Литви королівські брати Андрій, Дмитро й Корибут, а з ними дев'ять литовських князів. З поляків же – краківський воєвода Спитко з Мельштина, плоцький воєвода Соха, варшавський воєвода Пілік, Варсиус з Міхалова, Ян Гловач з Богуша та багато інших. Полягло там і руського рицарства, гідного славної пам'яті. Взагалі, наших мало що втекло. Вітовт, вчинивши все, що міг, втік на запасних конях з Остророгом та Шамотулою. Поляк Мельштинський, хоч і міг втекти, вкрив себе безсмертною славою. Він повернувся і вдарив у гущу ворогів, рубав їх, бив, валив. А поклавши чимало їх перед собою, і сам на їхніх тілах навік заснув, // (с. 39) додавши безсмертної пам'яті домові й значності своєму роду.

Мельштинський – муж, гідний пам'яті

Вітовт взяв Смоленськ

Потім року 1403 Вітовт оголосив війну заколотникам смолянам і з допомогою поляків оволодів їхнім замком, подолавши великі труднощі. До цього замку смоляни відправили всіх дружин, дітей та свої скарби. Ті багатства, які там були знайдені, відіслав частково королеві Ягайлу до Польщі, частково розділив серед жовнірів згідно з їхніми заслугами. Потім він взяв інші замки силою й перетворив князівство на провінцію.

Вітовт мститься хрестоносцям

Тим часом до Литви вдерлися інфляндські хрестоносці. Коли вони поверталися зі здобиччю, їх наздогнав по свіжих слідах Вітовт: їх самих він розгромив, здобич відібрав, вздовж і впоперек сплюндрував скрізь їхні країни, спалюючи села і міста, спустошив їх сильніше, ніж хрестоносці Литву. Він силою оволодів і спалив їхнє містечко Дунембург із замком, що лежало над рікою Двіною, а сам з великою здобиччю повернувся до Литви.

Хрестоносці плюндрують Литву

Невдовзі хрестоносці, з одного боку прусські, з другого – інфляндські, спонукані втікачем Свидригайлом, вдерлися до Литви й сплюндрували більшу її частину. Потім король Ягайло та Вітовт, змилостивившись над бідною вітчизною, покликали з Пруссії вигнанця, свого брата Свидригайла, й дали йому у володіння Подільську країну. Однак Свидригайло, людина зухвала, підступна й невдячна, зовсім не дбав про цю королівську доброту, а запаливши замки, які тримав на Русі, втік до великого московського князя Василя.

Свидригайло втік до Московії

Вітовт плюндрує Московію

Року 1406 Вітовт, забезпечивши взаємно з хрестоносцями мир, форсував ріку Угру й попрямував до Москви через московського князя, котрий, намовлений Свидригайлом, вдерся до литовських земель, громлячи їх, де тільки міг. Тому Вітовт, спонуканий кривдою, нітрохи не задумуючись, відплатив йому тим самим, пообдирав, пограбував та попалив уздовж і впоперек московські волості і повернувся до Литви з великою та незліченною здобиччю.

Рік потому виступив на цю ж війну проти московського князя ще з більшою силою, у чому йому значно допомагали й поляки, дещо допо-

могли і хрестоносці. Там, не маючи жодного опору, він попустошив вздовж і впоперек московські країни аж до самої ріки Оки. Він хотів іти й за Оку, але його брат Свидригайло, що втік до Москви, не дав йому переправитися. Туди послав до нього великий московський князь Василь, просячи перемир'я. На це, до слушного часу й на певних умовах, і пристав Вітовт.

Вітовт знову плюндрує Московію

Московський (князь) просить перемир'я у Вітовта

У той час, коли Вітовт пустошив московські країни, його брат Корибут, не відаючи добре про перемир'я // (с. 40) хрестоносців з Вітовтом, зібрав трохи добровольців з литви й русі, напав на Пруссію, три замочки й довколишні волості сильно пообдирав, пограбував і, запаливши, повернувся з великою здобиччю до Литви. Коли хрестоносці довідалися про це, то не приймаючи причин незнання Корибута про перемир'я, у свою чергу через потаємні місця напали на Литву. Вони сплюндрували та спалили містечко Волковийськ у святий день, коли люди зійшлися до костьолу, забрали з собою в неволю багатьох людей. Коли Вітовт про це довідався, будучи за сім миль від Волковийська, з іншого боку напав на Пруссію й завдав хрестоносцям такої ж шкоди. Дивно, що вони не зійшлися для битви в полі, а пустошили свої країни, чинячи взаємні шкоди.

Корибут плюндрує Пруссію

Хрестоносці плюндрують Литву

Вітовт мститься хрестоносцям

Року 1425 Вітовт, підтвердивши перемир'я з хрестоносцями, зібрав чимале військо з Литви й Польші, почав війну проти псковитян, котрі купили мир ціною незліченних скарбів.

Псковитяни відкуповуються від Вітовта

Року 1428, вчинивши вищезгадане, він виступив під сусідній Псков у Новгород. Це було вільне князівство. Новгородці ж, не виявляючи жодної ворожнечі до Вітовта, офірували йому своє підданство й щороку сто тисяч червоних золотих до литовського скарбу, як пише Ваповський.

Вітовт взяв Новгород

Року 1429 Сигізмунд, король римський та угорський, кинув кістку ворожнечі між польським королем Ягайлом та його братом, литовським князем Вітовтом. Це було так. Вітовт, бачачи двох нащадків Ягайла, Владислава й Казимира, боявся, щоб Литовське князівство не перейшло до цих польських королевичів, шукав ради й способу, якими б міг отримати Литовське князівство в дідицтво. Він звернувся у цій справі до римського та угорського короля Сигізмунда, який ненавидів короля, бо той не допомагав йому в битвах проти ворогів. Король Сигізмунд, маючи з Вітовтом таємну розмову щодо цього, обіцяв йому поклопотатися про корону Литовського королівства й скликав сейм у Луцьку, пустивши поголос, що хоче там створити для Польської, Литовської і Угорської держав антитурецьку лігу. Ягайло, не знаючи, що діється, на прохання короля Сигізмунда приїхав на цей сейм до Луцька, Вітовт же – згідно зі змовою. Сигізмунд перш за все виголосив довгу промову, почавши з того, що всім буде велика користь, якщо вигнати молдавського воєводу з його військом, а його господарство заселити добрими людьми: поляками, руссю й угорцями. А це тому, що молдавани не дотримуються віри, живуть грабіжництвом. Польський король

Римський король Сигізмунд зноситься з Вітовтом

Німці як один не вповні зичливі полякам

сказав, що їм такого чинити не слід, бо молдавани є підданими Польського королівства. Якщо ж знайдеться з них один або // (с. 41) кілька зрадників, то неслушно через це карати всіх. Облишивши це, Сигізмунд говорив, щоб польський король дозволив литовську коронацію свого брата Вітовта, який є славним, веде свій рід із християнських князів. З цього король мав би велику честь і поміч проти кожного ворога. Вітовтові ця справа сподобалась, Ягайлові з поляками не дуже. Через це польські пани сказали своєму королю, щоб він дуже рано виїхав геть. Ягайло так і вчинив, а вони там залишились; ухвалили між собою, щоб з одного боку послати до папи за його дозволом на Литовське королівство. Але поляки зі свого боку теж послали до папи, щоб він на це не пристав, бо Литва об'єднана з Короною Польською. Папа, забороняючи (давати Вітовту) литовську корону, послав зі своїм послом три булли: одну – угорському королю Сигізмунду, другу – Вітовту, третю – польському королю, щоб їхали до чехів та викорінювали секту Гуса і його послідовника Жижки. Однак Сигізмунд секретно добився того, чого хотів від отця, папи, для Вітовта, на знак чого спеціально послав йому спочатку золотого дракона, потім же мав прислати й корону. Король, зрозумівши це, наказав познанському підкоморію Яну Чарнковському чатувати на всіх шляхах на імператорських послів. Невдовзі той перехопив італійця, доктора Баптисту Цігалі (Baptyste Cigalla) й німця Сигізмунда Рота (Roth) з листами, в котрих було написано, що пошле до Литви дві корони, одну – Вітовту, другу – його дружині Юліані. В цих листах теж було підтвердження їхньої антипольської ліги, тобто пруссів, литви, інфляндців та угорців. Поляки зрозуміли її сенс, тому найзначніші їх пани, особливо краківський воєвода й староста Сендзівой Осторог, познанський каштелян Доброгост із Шамотул, іноврощлавський воєвода Ярад з Брудзева, як патріоти рідної Речі Посполитої, тут же добровільно виступили. Вийшовши в поле, вони стали між лісами, де Турова гора, щоб схопити послів зі згаданими коронами. Ці посли хотіли їхати з коронами до Литви через прусську землю, але коли довідались про поляків, які на них чатували, то, не бажаючи наразитися на небезпеку, повернулися до імператора Сигізмунда в Угорщину. Вітовт, почувши це, з відчаю захворів і помер в Троках у жовтні 1430 року. Перед смертю він просив короля вибачити йому всі провини, кажучи, що причина їх була не у ньому (Вітовті), а в інших людях. Він просив його також про Литву, щоб не змінював чи погіршував існуючих уставів та данин. Він, як і належить доброму християнину, висповідався і, прийнявши Дари Господні, помер, маючи понад 80 років. Року 1430 він був похований королем із плачем всіх людей у Вільні. // (с. 42) Це був пан чуйний і великого розуму, поміркований у їжі та питті. Він не пив нічого, крім води, до іноземців був ласкавіший, ніж до своїх; був невисокого зросту й щуплий тілом, бороду голив, ніколи не витрачав часу марно; за обідом приймав посольства, після обіду ж займався якимось іншими справами. Був прихильним до Венери,

Вітовт хоче бути королем

Хитра рада Сигізмунда

Поляки обережні в усьому

Даремний задум Вітовта

Вітовт помер

Звичаї Вітовта

однак не мав дітей від своїх двох дружин. Після його смерті дружина хотіла дати до костьола клейноди, але потім дала себе вмовити й залишила їх при собі. Кінний портрет Вітовта, намальований за грецьким звичаєм по-старосвітськи, і нині можна знайти у Вільні.

СВИДРИГАЙЛО,
ЛИТОВСЬКИЙ КНЯЗЬ

Гідно поховавши Вітовта у Віленському замку, польський король Ягайло поставив над Литовською державою свого рідного брата Свидригайла, що був двоюрідним братом Вітовта. Це був чоловік запальний, непостійний, ненажерливий п'яниця. Побачивши це, деякі потужні коронні сини, // (с. 43) особливо Грицько Кердейович, Федор (Theodoryk), Михайло Мужило (Muzyło), брати з Бучача, Крушина з Голова (Kruszyna z Gołowa) та інші, прагнучи добра своїй милій вітчизні, підступили під Кам'янець і послали до кам'янецького старости Довгерда (Dawgerda), який був віленським воєводою, а тоді від імені Вітовта керував усім Поділлям. Вони вимагали, щоб він, котрий ще не знав про смерть Вітовта, вийшов до них із замку задля невідкладної потреби Речі Посполитої. Коли ж він так вчинив, то вони його схопили і зв'язали, а такі замки, як Кам'янець, Смотрич, Скала й Червоний Город приєднали до Польської землі на ім'я польського короля, значну частину Поділля вони легко обернули у свою юрисдикцію, щоб воно надалі не належало до Литовської держави. З цього часу Поділля є підпорядкованим Польському королівству. Коли про це дізнався Свидригайло, людина легковажна й запальна, то, забувши про добродійства короля, свого брата, напав на нього і почав відкрито

Династія Бучацьких

Поляки тримають більшу частину Поділля

Свидригайло запальний

Ягайло з поляками у небезпеці

лаяти, соромити й погрожувати йому, кажучи: «Ти, королю, з Вітовтом тримав мене 9 років у в'язниці, я був у Вітовта у Кам'янці у в'язниці, але втік з неї. За це я міг би тобі відплатити, і якщо ти мені Поділля й Кам'янця не повернеш, то я тебе звідси не випущу, а посаджу до в'язниці». Також погрожував і його придворним полякам. Через це вже було скрізь розголошено в сусідніх королівствах і у папи, нібито польського короля його брат Свидригайло посадив у в'язницю. Тому папа послав до Литви листи, щоб польський король був під присягою звільнений. Поляки теж вже були готові через це виступити проти литви. Король Ягайло, прагнучи уникнути ускладнень, відправив свого придворного Тарла Топорчика із Щекажовіць з листами у Кам'янець до Михайла Бучацького, суворо наказуючи, щоб цьому литвину Михайлові Бабі, який з ним їхав, дав у володіння Свидригайлу Кам'янець та Поділля. Але Анджей з Тенчина й Миколай Джевицький, два значних поляки, в яких була королівська печатка, спонукані любов'ю до батьківщини, написали від себе інші листи, заліпили у воскову свічу й дали послові Тарлу. Вони наказали йому, щоб дав цей віск Бучацькому, котрий був у Кам'янці старостою, або ж кам'янецьким міщанам, усно сказав їм, що коли вони не хочуть заблукати, то нехай шукають світла у воску (свічці); у листах же говорилося, що король мусив дати (Поділля) з примусу, а не з доброї волі, щоб уникнути в'язниці. Ні про що не знаючи, Тарло з доброю вірою все вчинив. Він віддав Бучацькому листа і той віск із цими сказаними йому словами. Бучацький розломив віск, а в ньому – листи. Там же обох, і Тарла, і Михайла Бабу, посадив до в'язниці, а замок не віддав. У цей же час Ягайло виїхав з Литви. Поляки, постерігши випадок зі своїм королем, написали й послали якнайшвидше листи з поштою. Свидригайло, зібравши військо, // (с. 44) рушив до Поділля, а йому Ягайло зі своїм військом та подолянами перекрив шлях. Року 1431, в день св. Малгожати, біля Луцька, де тільки після герців вони уклали перемир'я до громниць.

Штучна перевага двох поляків

Хитрий лист

Світло з воску

Тарло Топор

Баба спійманий

Битва Ягайла зі Свидригайлом

Свидригайло бунтує

Невдовзі після того король приїхав з Холма до Сандомира на сейм, на якому, коли мова зайшла про Свидригайла, то ще більше наших роз'ятрило, що він захопив деякі замки на Поділлі й здобував Смотрич, хоча там наші з ганьбою його звідти прогнали. Однак він потім розбійничав скрізь біля Теребовлі та Львова, постійно нападав на Збараж, Кременець та Олесько. Через це вони хотіли розпочати війну проти нього. Але король заборонив їм це й радив скоріше послати до нього, щоб він повернув подільські замки. Свидригайло ж не тільки не хотів їх повертати, а й домагався всього Поділля. Потім король, поїхавши до Беча, готувався до війни проти Свидригайла. Прибувши під Городло, він розташувався табором над рікою Бугом, де стояв 12 днів, чекаючи на великополяків, які повільно рухались і чинили під час походу великі шкоди. Врешті королівське військо переправилось через Буг, де йому з шістьма тисячами кінноти перегородив шлях Свидригайло. Там він мав з нашими кілька сутичок, але всі програв. Тоді було вбито русь-

Битви зі Свидригайлом

кого князя Сенька й багатьох інших вбито або взято в полон; король взяв і спалив замок Володимир. Тим часом підійшли великополяки, яких король висварив, що вони так повільно прибували. Всі кинулися вплав за Свидригайлом через глибоку ріку Стир з високими берегами, яка біжить під Луцьк. Мосту ж не було через те, що його зруйнував за собою Свидригайло, який, втікаючи, сам мало не загинув. Наші думали, що він загинув, бо між іншою здобиччю було знайдено й принесено до короля його закривавлений верхній одяг. Від жалю за Свидригайлом король аж заплакав. Загинуло й чимало поляків, коли їх татари Свидригайла гнали із собою. Це – Якуб з Рогова, Якуб Лігенза, Генрік Пакославський, Зуліслав Сурацький, а Якуб Коморовський та Павло Збожевський ледве вилікувалися. В цей же час поляки отримали й другу перемогу над Свидригайловим військом, яке воювало Белзьку землю. Туди був посланий мазовецький князь Казимир з руським старостою Яном Менжиком Венявчиком та шістьма тисячами війська. Бажаючи собі зарадити, Свидригайло придумав лист від татарського хана до короля, щоб останній дав мир Поділлю, яке він подарував Свидригайлові. Коли ж Свидригайло побачив, що ця хитрість не вдалася, то взяв у короля замок Ратно, бо зрадила русь. За це їм добре помстився Цьолек, котрий був у Холмі. Він тільки із 130 кіннотниками перекрив їм шлях і побив русі та литви до трьох сотень, а близько сорока взяв у полон. Біля Кременця // (с. 45) ворог зазнав не меншої поразки від Петра Шафранця Медуського й від Дзєжка Влостовського. Там був і Грицько Кердейович і до двох тисяч кінноти, однак їх мало з'явилося під замок. Побачивши військо Свидригайла, вийшли за ними, але поляки дали їм такого чосу, що, оточивши, багатьох побили, мало хто повернувся живий до замку. Однак русаки чинили жорстокість над поляками, коли кого-небудь з них брали в полон, тоді, замучивши й спаливши, вішали на фортечних стінах для більшого суму нашим, кричали до наших, лаяли й соромили. Тоді ж вони зарізали ножем одного польського юнака, вийняли з нього всі нутрощі й, посікши на малі шматки, поклали на миску розпалене вугілля. Так вони ходили з цією мискою по замку, скрізь кадили й курили, чаклуючи й роблячи якісь свої чари, щоб поляки не змогли їх перемогти. Але поляки віддячували їм за це, і коли кого-небудь брали в полон, то не мали милосердя й не хотіли жодного залишати живим.

Свидригайло втік

Хитрість Свидригайла

Цьолек розгромив русь та литву

Русь розгромлена

Жорстокість русі щодо поляків

Чари русаків щодо поляків

Потім через підбурювання Свидригайла молдавський господар, васал польського короля, скориставшись оказією, став воювати Поділля. Король одразу ж послав Федора Мужила й Михайла, братів Бучацьких, а з ними подолян. Вони розбили й розпорошили молдавське військо, відібрали здобич. Потім король спрямував литву проти незгідного й свавільного Свидригайла, що не бажав опам'ятатися, а стародубського князя Сигізмунда, рідного Вітовтового брата, посадив на литовський престол. Після цього найзначніші литовські пани, побачивши королівські волю й бажання, повстали із Сигізмундом проти свого

Молдаван розбили Бучацькі

Свидригайла скинули з Литовського князівства

князя Свидригайла, не бажаючи мати над собою його нерозважливої, непристойної та примхливої влади. Вони задумали зненацька напасти на нього біля міста Ошьмяни, але, попереджений про це братом Монівидом, Свидригайло втік на Русь, не чекаючи останнього нещастя.

СИГІЗМУНД, литовський князь

Сигізмунд став литовським князем

Року Божого 1432. Після вигнання зрадливого Свидригайла, який не сприймав литву, а тільки русь, Сигізмунд, син литовського князя Кейстута, стародубський князь із Русі, двоюрідний брат короля Ягайла, завдяки королівським благодіянням та доброзичливості литовських панів був прийнятий на Литовську державу. Він склав присягу, щоб бути під послухом польських королів, як Вітовт, нічого без їхньої ж волі не чинити, не мати жодних угод із пруссами, інфляндцями та Свидригайлом; // (с. 46) він погодився на все із сином Михайлом та литовськими панами. Бачачи, що Свидригайло втік, він насамперед схопив його дружину, взяв Вільно, Гродно й Троки. Потім король їхав до Львова, щоб люди грецької віри перебували в мирі, також щоб їхні церкви не давали нікому ніякого провіанту, за винятком самого короля, коли він приїде. У цей час проти короля повстав Федько, князь Острозький, котрий підтримував Свидригайла. Проти нього король послав військо, поставивши над ним руського старосту Вінцентія з Шамотул та Яна Менжика з Домброви. Коли Федько почув про них, то одразу ж зібрав проти них велике військо – волинців, татар, молдаван, однак ніяк не хотів дати їм битви, а тільки з кутків нападав на поляків, найбільше шкодячи піхоті. Коли наші були на переправі через ріку Мурахву, то русь хотіла їх переслідувати*. Тоді Кемлич із сотнею кінних, який для провіанту від'їхав від війська, // (с. 47) повертаючись до своїх, вдарив у труби й барабани, стривожив ворога несподівано сильним страхом, напав на необережну русь і мужньо з нею зійшовся. Інші ж наші, повернувшись від переправи, почали гнати русь на погибель, гнали їх вночі при місяці кілька миль, рубаючи і б'ючи. Полягло там русі до кількох тисяч, а наших тільки двоє загинуло. Було взято дванадцять руських прапорів, які висять на замку (у костьолі) св. Станіслава в Кракові. Ця битва сталася цього ж 1432 року, місяця листопада.

Дружина Свидригайла спіймана

Федько, князь Острозький, повстав проти короля

Кемлич потривожив русь

Русь розбита

Свидригайла розбито біля Ошьмян

У цей же час Сигізмунд з литвою переміг Свидригайла, який зібрав понад двадцять тисяч війська з Московії, Русі, Татарії, Інфляндії; їх полягло до десяти тисяч на полі бою, а чотири взято в полон, було взято вісім прапорів, які висять в костьолі у Вільні, але Свидригайло втік. Ця битва була біля Ошьмян в день зачаття Діви Марії, тому Сигізмунд заснував там на знак цієї перемоги колегіум.

* Див. ідентичний малюнок у кн. II (с. 19 оригіналу).

Зміцнившись русаками, Сигізмунд на другий рік, тобто 1433, вдерся до Інфляндії, яку без жодної відсічі воював 12 днів, і взяв там велику здобич. У цей же час Гришко Кердей в Русі, в Холмській землі, біля Грубешова над рікою Бугом, руського князя Носа, який тримав Свидригайлову сторону, переміг з військом, а самого спіймав.

Кердей розбив Носа

Свидригайло, мстячись за свої кривди, зібрався з інфляндцями та руссю, вдерся до Литви й завдав значної шкоди. Князь Сигізмунд не посмів дати йому битву через те, що тоді віддав на страту деяких панів, як-от: троцького воєводу Монвида й великого маршалка Румбольда, звинувачених у зраді. Цим він налаштував проти себе багатьох людей, тому й не довіряв їм. Не даючи тоді битви, він, де міг, громив його людей, перешкоджав їм здобувати провіант, тому ворог через голод мусив відступити. Однак ворог вчинив велику шкоду, бо спалив Вільно й Троки, винищив та попалив усі села, які тільки є між цими містами. Свидригайло послав також і до татар, просячи, щоб його посадили на Литовське князівство, з якого його Сигізмунд вигнав. Коли ж татари, приїхавши, дізналися, що на це була королівська воля, то вирішили помститися йому за те, що їм цього не повідомив. Вони сплюндрували весь чернігівський та київський край і зі здобиччю пішли геть. Потім Сигізмунд послав до короля у Радом, де він був в цей час на Різдво, прохаючи, щоб з ним зустрівся в Литві.

Свидригайло вдерся до Литви

Сигізмунд віддав на страту своїх панів

Татари воюють біля Києва

Наступного 1434 року, невдовзі після нового року, вони зустрілися в Кринках, де протягом кількох днів розважалися полюванням. Тут король підтвердив (права) Сигізмунда на Литовське князівство; підтвердив і унію цього Великого князівства з Короною Польською, вже втретє це було відсвятковано. Невдовзі король Ягайло помер, а на його місце на польський престол було обрано його сина // (с. 48) Владислава. Тим часом інфляндські хрестоносці, вдершись до Жмуді, набрали досить здобичі, але не могли з нею вийти, бо жмудь підпиляла дерева в лісі, яким вони мали йти з полоном. Валячи одне дерево на інше, жмудь передавила все інфляндське військо й перемогла.

Король Ягайло помер

Хрестоносці розбиті у Жмуді

У цей же час Свидригайло, напавши на Поділля, хотів воювати, але йому не пощастило, бо Вінцентій з Шамотул та Михайло Бучацький мужньо дали йому відсіч так, що він мусив тікати. Потім, у 1435 році, Свидригайло взяв собі на поміч інфляндців, русь і татар, вдерся до Литви й воював без відсічі. Литовський князь Сигізмунд якнайліпше зібрався проти нього, оскільки ж цього було мало, то він послав по допомогу до короля. Тоді було швидко зібрано чимало війська й послано до Литви з видатним гетьманом Якубом Кобилинським Гжимальчиком, який, з'єднавшись з литвою, підступив до ворога під Вількомиром. Їх розділяла тільки мала річка, яку можна було конем перейти. Тут через три дні вони уклали мир, чекаючи одне на одного, щоб той рушив, хоча для цього й не було слушної погоди. Потім Свидригайло почав виступати звідти, щоб знайти краще місце. Наші ж, думаючи, що вони тікають, вдарили їм у тил, бажаючи завдати їм хоч якоїсь шкоди. Коли з обох боків

Свидригайло вдерся на Поділля

Свидригайло воює Литву

Битва з Свидригайлом біля Вількомира

послали підкріплення, то дійшло до великої битви, доля якої довго була сумнівною, доки Якуб Кобилинський не порушив кілька своїх кінних рот, які дали підкріплення своїм. Як тільки Свидригайлова сторона стала відступати, то їх ще сильніше наші почали, доганяючи, бити й сікти. Там багато їх полягло, зокрема з числа інфляндців, чехів, сілезців, які були з Корибутом. Вони були в тяжких обладунках і не знали дороги, через що їм було важко тікати, отже, всі були знищені. Якщо хтось із них і втік до лісу, то й там такого було знайдено. У цій битві полягла вся сила інфляндського магістра, й сам магістр, мужньо б'ючись, загинув, загинув і його маршалок, і всі комтури, тож інфляндські замки довго були пустими, без війська. Наші забрали також всі корогви, пограбували ворожий табір, схопили Корибута, який був поранений. Його запитали поляки про те, чому він не втік. Він сказав, що, тривалий час перебуваючи між нами, не навчився тікати. Невдовзі він помер від ран, інші ж подумали, що Сигізмунд наказав його отруїти. Там же було схоплено сілезця Сигізмунда Рота, котрого раніше спіймав Ян Чарнковський, коли Рот їздив з підозрілими листами від імператора до Вітовта. Оскільки король відпустив його під слово честі, а Рот його не дотримав, його вкинули в ріку Свєнту й втопили. Тільки сам Свидригайло з небагатьма людьми втік, але втратив Смоленськ, Оршу, Полоцьк, Вітебськ і майже всю Русь. На тому місці, де була ця // (с. 49) битва, Сигізмунд збудував прекрасний фарний костьол й назвав його на честь Господа Бога, дякуючи за таку славну перемогу.

Свидригайла розбито

Інфляндський магістр вбитий

Корибута спіймано

Рот утоплений

Року 1436. Сигізмунд, володіючи всім вже безпечніше, дещо запишався й суворо судив панів-рад і шляхту. Тоді князь Чорторийський, русин, влаштував змову проти нього з віленським воєводою Довгирдом, з троцьким воєводою та іншими; вони вбили його таким чином: у Сигізмунда була ведмедиця, яка лягала біля нього, ніби слуга, виходила й заходила до нього тоді, коли хотіла. Її виходу стерегли вночі ці душогуби. Коли ведмедиця вийшла, то вони, вбігши у відчинені двері, вбили князя, забрали великі скарби, які були при ньому там же, в Троках. Його самого поклали на сани і, запрягши пару коней, вигнали їх із замку. Литовські пани знайшли його тіло в полі, з почестями поховали його у Вільні, у склепі Вітовта. Інші пишуть, що його було вбито під час служби Божої, яка проводилася у його покоях у квітну неділю. Чорторийський дряпав у двері, як ведмедиця, коли ж його, думаючи, що це ведмедиця, впустили, він, вскочивши із Скобейком та іншими, вбив князя. Скобейко вдарив йому вилами в лоб так, аж кров бризнула на стіну покоїв біля вівтаря. Хай там як, але його було вбито через зраду. На ньому припинився рід литовських князів, держава знову перейшла до нащадків Ягайла, тепер панове поляки з мазовецькими князями привели на Велике князівство Литовське польського дідича, Казимира Ягайловича, якому литовські пани, прийнявши з честю, висловили свою покірність. Це діялося у 1440 році.

Сигізмунд зрадливо вбитий

Ручна ведмедиця

Литовське князівство подано нащадкам Ягайла

КАЗИМИР*,
ЛИТОВСЬКИЙ КНЯЗЬ

Казимир став литовським князем

Як тільки Казимир із двома тисячами кінноти прибув до Литви, тут же перетнув йому дорогу Михайло, син литовського князя Сигізмунда, із п'ятьма сотнями кінних та з великими дарами, просячи, щоб Казимир зберіг його в мирі у власній вітчизні, а тих, що вбили його батька, покарав. Казимир прийняв його вдячно й досить ласкаво відправив. Після його приїзду до Вільна литовські пани прийшли наступного дня дуже рано в замок, боячись, щоб Михайло якось не відняв у нього князівство й не помстився над ними за батьківську смерть. Взявши Казимира за руку, вони повели його до костьола св. Станіслава і там, привітавши його як великого князя литовського, висловили йому свою вірність та покірність. Тоді Іван Чорторийський легко добився прощення для себе у Казимира, щоб його не було покарано за те, що вбив Сигізмунда. Щоправда, всі речі останнього // (с. 50) було забрано, бо Чорторийський не хотів повернути скарби, які взяв по Сигізмунді. Тоді Казимир відправив назад всіх поляків заради литви, оскільки вони не хотіли мати там жодного поляка. Однак він обдарував кожного поляка, отже, всі були задоволені.

Смоленці бунтують

Казимир взяв Смоленськ

Казимир взяв Підляшшя

Року 1441. Смоляни, оволодівши замком, вигнали литву, а своїм князем взяли Юрія Мстиславського. Казимир, коли про це довідався, то послав до Смоленська військо; спочатку він оволодів містом, яке спалив, а потім взяв і замок. Потім він забрав у мазовецького князя Болеслава Більськ, Мельник і Дорогичин.

Москва воює Литву

Литва (воює) Москву

Невдовзі після цього московський князь, маючи на поміч казанських татар, воював у Литві. Литва ж, зібравшись потім, теж воювала у Московії, вивезла звідти багато здобичі. Коли ж московити гнали полонених, то литва дала їм битву й перемогла.

Віндика вбитий татарами

Року 1442. У Русі було велике горе, бо татари палили аж коло Львова й забрали дуже багатьох людей. Коли ж татари вже поверталися, то Віндика, староста на Глинянах, почувши голосний плач полонених, напав на татар із замку з кількома сотнями кінноти // (с. 51) майже на світанку. Він завдав татарам значних втрат і тут же відбив у них великий полон. Однак, оточений пізніше великою кількістю татар, був переможений і вбитий.

Землетрус

Року 1443 місяця червня був такий сильний землетрус в Угорщині, Чехії і Польщі, що аж падали будинки, а таке рідко буває в Польщі; в костьолі св. Катерини на Казимирі, у Кракові, тоді впало склепіння. Потім у Польщі довго були неврожайні роки.

Року 1444 польський король Владислав, коли вирушив у нещасливий похід під Варну, то, підбурюваний іншими, порушив перемир'я з турками; мужньо б'ючись, він був убитий яничарами. Тоді поляки обрали

---

* Див. ідентичний малюнок у кн. I (с. 104 оригіналу).

Казимир став польським королем

на Польське королівство його рідного брата Казимира як найближчого родича, хоч Казимир, засмучений смертю брата, довго відмовлявся. Все ж таки дійшло до того, що він був коронований на Польське королівство у 1447 році.

Року 1448. Сигізмундів син Михайло, втікши до татар, взяв за допомогою татар такі замки в Сіверській землі: Стародуб та Новгород. Але король, пославши невелике військо литви й поляків, знову його звідти вибив. Потім у 1452 році Михайло помер в Московії, помер також і Свидригайло. Їх обох разом почесно король поховав у Вільні.

Свидригайло помер

Михайло помер

Татарські посли

Року Божого 1455. Королівський побратим перекопський хан Ецин-Гірей направив до Вільна своїх послів, обіцяючи позичити королю свої орди тоді, коли б він тільки наказав. Він також радив королю, щоб той добре укріпив замки в Русі та на Поділлі: «Я вже старий, не можу стримувати своїх людей, щоб вони не чинили там шкоди, синів же маю малих, їх слухати у цьому не будуть». Справді, у 1458 році вони напали на Русь, а проти них зібрались руснаки: подільський староста Варфоломій Бучацький з підкоморієм Яном Лащем. Вони постерегли спочатку, що у татар стоять два загони: у одному, більшому – мотлох, а в другому, меншому – краще військо. Наші, думаючи, що там більша сила, де їх більше, напали й вдарили на перший загін й легко його перемогли. Інші, почувши це, насторожилися й стали до битви. Коли настав день, то наші, злегковаживши, дали їм битву. Спочатку нашим непогано щастило, вже змішали татар, але потім, коли наші дали їм можливість знову стати до бою, виправилися, оточили наших й перемогли.

Татари на Русі

Дивні явища на небі

Дунін розбив хрестоносців

Року 1462. Дива бачено на небі, бо невдовзі після заходу сонця між заходом і півднем з'явилося розп'яття з мечем. Також під час процесії голова св. Станіслава спітніла, наче жива. Невдовзі потім біля Пуцька, в Поморській землі, Дунін наголову розбив хрестоносців і щецинського князя Еріка.

Заволзькі татари

У цей час заволзькі татари зі своїм царем Мамтаном, // (с. 52) переправившись через ріку Волгу, рушили сюди, до нас, трьома військами: одним – до Литви, другим – до Поділля, третім – до Молдавії. Ті, що пішли на Литву, завдали великої шкоди, зокрема біля тих замків, які Литва ще тримала на Волині й на Поділлі, тобто біля Кременця, Житомира, Кушманова, Жидова й Володимира, звідси вони вигнали в полон понад десять тисяч людей, бо мало було литви, щоб дати їм відсіч. Хоч і попереджав їх король, якому про це вчасно дали знати Ецин-Гірей та королівський побратим перекопський хан Менглі-Гірей, але вони легковажно до цього поставилися. На Поділлі ж, де тільки поляки тримали оборону, мало чого домоглись. Коли ж почули про наше військо під Теребовлею, над яким були старшими старости львівський Рафаїл Ярославський, белзький Павло Ясенський, то повернули назад. У Молдавії ж їх тричі перемагав воєвода й полонив сина заволзького царя. Коли заволзький хан направив своїх послів, добиваючись погро-

зами, щоб того випустили, Стефан тут же наказав його на їхніх очах порубати, а послів посадив на палю. Тільки одного з послів, а їх всіх було сто, він відпустив, відрізавши йому ніс і вуха, щоб він розповів про це своєму панові.

Стефан, молдавський господар, розбив татар

Року 1443. Угорський король Матіаш послав до Польщі за військом, а Щенсний з Паньова з Яном Жешовським на прізвисько Білий Долівчик вивів звідти 500 чоловік. Матіаш, приєднавши до них сімсот

угорців, послав їх з Петром Соколі (Sokolim) з Футака, де сам стояв, на кордон до Боснії. // (с. 53) Бо в той час турки були взяли Боснію і замок Яйце, де спіймали деспота Лазаря, якого, прив'язавши до палі, розстріляли з луків, кажучи: «Ти мав великі скарби, з допомогою яких міг оборонятися, але не схотів; тебе спокусила жадібність і лінь». Тоді там турки взяли в полон понад 30 000 визначних юнаків-слов'ян, яких зробили яничарами. Угорці, побачивши військо, втекли, а наші, пожалівши цих в'язнів, котрих турки полонили в Угорщині, вдарили на них вночі, щоб турки не побачили їх нечисленності. Билися вони цілу ніч, коли настав день, турки побачили малу кількість людей і хотіли їх оточити. Тим часом в'язні, розв'язавшись, допомогли їм. Вони стали неподалік Раци, підготувавшись до битви, чекаючи, на чий бік схилиться фортуна. Коли ж вони побачили, що наші добре починали, а турки вже мали тікати,

Турки взяли замок Яйце

Поляки розбили турків

Угорці погано для себе розпочали

Мужність поляків

допомогли нашим і тільки тоді розгромили турків. Тоді наші вчинили добру послугу Матіашу, бо перебили таким малим військом до чотирьох тисяч турків й визволили сімнадцять тисяч угорських в'язнів. Матіаш тоді їм дякував та обдаровував кожного зокрема; угорців же, котрі втекли, зганьбив, наказавши їх публічно водити в жіночих очіпках серед війська під крики, що вони не гідні бути чоловіками, а тільки жінками. Він також добре обдарував угорця Петра Соколі, який тільки сам із шістнадцятьма угорцями лишився при поляках. Потім король Матіаш користувався послугами переважно вояків зі слов'янських народів, тобто поляків, чехів, мораван та сілезців. Тому й поляк Клеофас Таргowицький тривалий час був у нього гетьманом. За Щенсного з Паньова він віддав заміж свою племінницю Корвинівну, з котрою Щенсний мав п'ятьох синів.

Папський посол до татарського хана

Року 1464. Від папи й від християнського імператора було послано до татарського хана Ецин-Гірея антіохійського патріарха з проханням, щоб він разом з християнами розпочав війну проти турецького султана, а вони йому за це хотіли добре заплатити. Хан же відповів: «Якщо мій побратим польський король хоче це зробити й запевнить мене в цьому через свого посла, тоді заради нього я все зроблю і буду радий з християнами протистояти туркам; якщо б він не хотів цього, то я дам цьому спокій». Оскільки поляки схилялися тоді до перемир'я, така ліга не змогла скластися й до цього часу.

Литва розбила інфляндців у Жмуді

Року 1465. Інфляндці послали прусському магістрові сімсот кінноти й трохи піхоти. Ці перейшли ріку Свєнту, а коли прибули до Жмуді, то всі дороги в лісі їм були завалені зрубаними деревами й не залишено жодної, крім тієї, що вела до моря. Але на ній були викопані ями, прикриті зверху хмизом. Їх не було видно під снігом, тому туди потрапило багато інфляндців, якими легко оволоділа литва. Решта, // (с. 54) яка втекла, або втопилась, коли під ними обломився лід, або їх було взято в полон. Останні розповіли, що перед тим на морі потонуло 40 кораблів із військом, яке було послане з Німеччини на допомогу прусському магістрові. Бачачи таке нещастя, вармінський єпископ Павел прислав до короля, також і прусський магістр став схилятися до згоди.

40 кораблів хрестоносців потонуло

Яка була угода з пруссами

Умови угоди з пруссами

Року 1446. Відбулася угода польського короля з прусським магістром таким чином: польський король та його нащадки мають держати Хелмінську, Поморську й Михаловську землі зі всіма містами, замками, селами та околицями, а також міста й замки на іншому боці Вісли: Мальборк, Штум, Кейзборк, Ельблонг і Тольхиміту зі своїми Жулавами (Zuławami), з правом використання лісів або всіляких мисливських угідь, з шістьма селами, які належать до Голянду, з усією Нерінгою, за винятком лише трьох сіл, які мають залишитися прусському магістрові для риболовлі на озері Габі. Прусський магістр і потім має тримати решту Прусської землі, однак за умови, щоб завжди бути вірним та слухняним польським королям; це стосується також і його нащадків, кожен з яких має на шостий місяць після свого приходу до влади присягати

польському королю під загрозою втрати Прусської землі. Магістр матиме своє місце в уряді (rządzie) з лівого боку біля короля, в раді (radzie) мають засідати також і кілька його комтурів. Прусський магістр повинен йти з королем на війну проти ворога, не покидати короля, свого пана, і в радості, і в горі. Він мусить також приймати до свого ордену як хрестоносців, так і німців, аби їх було порівну. Конвент не може ні обирати, ні скидати магістра, хіба що з відома короля. Якщо ж деякі замки перебували в чиємусь держанні, то такі особи мали залишити їх, а якщо хтось інший в цей час оволодів би якимсь замком, то останній мали би здобувати спільними силами короля й магістра. Кожна сторона повинна звільнити в'язнів, втікачі або вигнанці мають бути повернені на свої місця. Хелмінське єпископство (kościoł) має бути повернене до своєї старої матері – Гнєзненської катедри; міста, замки й всі прибутки обопільно мають бути повернені своїм костьолам. Дороги скрізь повинні бути вільними, як на землі, так і на воді, згідно зі старим звичаєм. Все це там затвердили взаємними присягами й отримали від папи вічну конфірмацію під заклад у разі, якщо хтось із них хоч трохи порушить цю угоду. Потім король зі своєї милості, бачачи великі нестатки прусського магістра, наказав зібрати йому з дванадцяти міст п'ятнадцять тисяч, бо той не мав чим заплатити жовнірам.

Татарські посли

Року 1467. До короля прибув Нордвальд (Nordwald), син недавно померлого татарського хана Ецин-Гірея, підтверджуючи давню любов й батьківську приязнь у відносинах з королем, обіцяючи йому // (с. 55) допомагати проти кожного ворога.

Король поставив підкоморіїв та суддів у Пруссії

Року 1468. Приїхав до короля в Мальборк Генріх Плауен від прусського магістра, вимагаючи повернути їм Нідбург, котрий їм належав. Король охоче це зробив і поставив дванадцять суддів, по шість з кожної сторони, щоб вони щорічно засідали в місті Ельблонзі й розбирали різні кривди між обома сторонами. Там же він поставив трьох підкоморіїв для вирішення питань про кордони, призначив суддів у кожен повіт, які б судили шляхту: в Хелмінську землю – одного, в Мальборкську – другого, у Тчевську – третього, у Свенцінську – четвертого, у Слуховську – п'ятого, в Гданську – шостого. Ухваливши ці речі в Мальборку, король приїхав до Торуня. У ті часи були дві великі комети, одна за другою, що знаменували багато злого: війни, голод, мор, посухи, повінь – все це потім було. Тоді був голод між людей, а від великої посухи намножилося неймовірно багато мишей, котрі, з'ївши збіжжя в стодолах, скрізь попсували його і на полі.

Дві комети

Через посуху з'явилися миші

Татарські посли

Року 1469. Татарський хан Менглі-Гірей направив своїх послів до короля, обіцяючи ставати разом з ним проти кожного ворога. Послів було відправлено назад із подарунками.

Року 1470. Зразу ж після сейму король із королевою виїхали до Литви. Там він з багатьма литовськими панами об'їжджав свої замки, де не був шістнадцять років, а саме: Полоцьк, Вітебськ, Смоленськ та інші. Це діялося взимку. Король Казимир мав від своєї дружини

Сини Казимира

Ельжбети п'ятьох синів: Владислава, Ольбрахта, Олександра, Фрідріха, Сигізмунда, а шостий син, Казимир, помер молодим; дочок теж мав кількох.

Владислав, чеський номінат

Невдовзі після цього приїхали до короля Казимира посли з Чехії, бажаючи його старшого сина Владислава посадити на Чеське королівство за умови, щоб чеський король Іржі (Jerzyk) спокійно сидів на своєму престолі до смерті, а король Казимир щоб боронив його від всіх його ворогів, а після його смерті Владислав, ставши королем, оточив його дружину належним піклуванням, а його синів залишив при їхніх князівствах. Насамперед же він повинен був взяти собі за дружину його дочку Людмилу. Король Казимир, бажаючи дістати про це докладнішу інформацію, відправив до Чехії своїх послів, войніцького каштеляна Яна Тарновського й сондецького каштеляна Станіслава Вонтробку. Послав також до їхнього короля Іржі коронного канцлера Якуба Дембінського Равича й жарновського каштеляна Станіслава Шидловецького Одровонжа запитати, чи це є з його згоди. Іржі, погодившись на все, радив, щоб якнайшвидше Казимир послав до папи за конфірмацією. Тоді цього ж коронного канцлера Якуба Дембінського, краківського старосту, // (с. 56) й абата Святого Хреста, магістра Краківської Академії Міхала з Ліпіць, людину гідну й побожного життя, король відправив до Риму. Латинську орацію з цього посольства ще й нині можна знайти в бібліотеці кляштору Св. Хреста на Лисій горі. Тоді, вчинивши все в папи згідно з королівським задумом, щасливо повернулися до вітчизни. Тим часом король Іржі помер.

Посли до Чехії

Якуб Дембінський посланий до Риму

Гербурт, книга 17, с. 316

Король Іржі помер

Владислав став чеським королем

Павел Ясенський, муж шляхетний

Року 1571. Владислав, син Казимира, ставши чеським королем, вирушив з Польщі на королівство. Він взяв від батька сім тисяч кінноти, двадцять тисяч піхоти під керуванням Павла Ясенського, мужа вмілого й у рицарських справах досвідченого. Батько з багатьма панами та коронними сенаторами проводжав Владислава до кордону.

У цей час угорці погордували Матіашем. Бачачи, що Владислав став чеським королем, вони послали до польського короля, прохаючи його дати свого другого сина Казимира на Угорське королівство, погрожуючи, якщо він їм сина не пошле, звернутися до турка. Казимир не докоряв їм за це, а послав сина з немалим загоном людей, яким керував Петро Дунін; їхало при ньому дуже багато й інших панів. Але оскільки Матіаш з деякими угорськими панами зрадив Казимирові, то Казимир повернувся до Польщі.

Дунін – муж енергійний

Страшна комета

Року 1472. Два місяці можна було спостерігати велику комету, що оберталась туди й сюди своїм хвостом. Після цього діялося чимало злого протягом трьох років: був голод, мор і війни, про що читаєш у першій книзі при описі перших польських королів, під тим же Казимиром.

Війна сілезьких князів

Року 1473. З Матіашевої намови інші сілезькі князі, а саме моршенберзькі, тєшинські, раціборські, опольські та інші, розпочали війну проти рибницького князя, котрий не хотів підтримувати Матіаша. Всі

вони оточили Рибники, здобували їх протягом цілих трьох місяців і здобули. Потім вони хотіли забрати у нього Заркі, де засів поляк Ян Креза (герба) Остоя, котрий добре від них захищався, часто роблячи вилазки. Тим часом коронний підскарбій Якуб Дембінський, згідно з королівським письмовим наказом, вдерся до Сілезії. Після цього князі мусили замість облоги взяти перемир'я з рибницьким князем доти, доки королі між собою не помиряться, бо Матіаш посварився з чеським королем Владиславом. А Казимир у всьому допомагав синові. Деякі угорці, бачачи людяність чеського короля, переходили до нього, полишали Матіаша. Потім цей же Дембінський переміг під Освенцімом Матіашевого гетьмана Беліка з його немалими військами.

Дембінський, коронний підскарбій, помирив князів

Дембінський розбив угорські війська

Цього ж року була велика посуха в Польщі, аж Вісла так сильно висохла, що через неї їздили [возами?] біля Торуня; ліси горіли, // (с. 57) худоба разом із травою їла пісок і від того здихала; було дуже важко дістати провіант. Потім був великий мор, через який король мусив переїхати до Віслиці.

Посуха в Польщі

Того ж року, 26 липня, в Кракові згорів Страдом, а на третій день – жіночий монастир св. Андрія, вулиця Гродзька й частина вулиці Канонічої, ледве оборонено від пожежі замок. Те саме сталося з Величкою, Коніном, Белзом, Холмом, Любовлем, тумським костьолом, в Ленчиці з будинками священнослужителів і монастирем у Могилі.

Горять міста

У цей же час татари напали на Руську землю, захопили під Києвом сімсот душ. Турки ж, напавши з Боснії, сплюндрували всю Штирію та Каринтію. Однак персидський шах Гусанкасан переміг до п'ятдесяти шести тисяч турків, причому самих санджаків полягло півтораста. Якби ніч не припинила битви, то полягло б їх тоді більше, а так, мабуть, сам Магомет заступився за них.

Татари на Русі

Турки розбили персів

У той же час приїхали до короля Казимира семигородці, просячи з плачем, щоб їх король прийняв під свій захист, бо Матіаш чинив над ними великі жорстокості. Бачачи це, Матіаш просив короля Казимира про перемир'я до трьох років, у чому король не відмовив йому, але на певних умовах.

Семигородці піддаються Казимиру

Перемир'я з Матіашем

Потім, року 1464, Владислав, хоч і мав перемир'я з королем Казимиром, задумав учинити замах на його життя, приготував для нього отруту, найняв для цього одного зрадника-чеха, якого було спіймано в Рутнах. Цей, боячись мук, сам отруївся цією ж отрутою, яка була зашита в одязі; вона була така отруйна, що хто хоч трохи до неї торкався, той помирав.

Невдовзі приїхав до Казимира посол від чеського короля, прохаючи допомоги проти Матіаша, який не дотримав свого слова і воював у Моравії та Чехії. Король тут же послав йому двадцять чотири тисячі червоних злотих на затяг війська [?] й сам готувався виступити за ним на війну до Вроцлава. Там, знищивши в битві кілька тисяч угорців, знову змусив Матіаша просити перемир'я. Потім Владислав зустрівся з Казимиром, вони з радістю між собою вітались. Потім кожна

Поразка угорців

Дембінський, сандомирський воєвода

з трьох сторін виділила по чотири особи на мирні переговори: представниками від короля Казимира були Якуб Дембінський, сандомирський воєвода, Станіслав Осторог – каліський, Миколай з Рутна – ленчицький, Анджей Рожа, ленчицький пробощ. Чеський та угорський королі також виділили по чотири представники, котрі вже б домовились про вічний мир між ними, аби тільки король віддав свою дочку за Матіаша. Але королева Ельжбета не дозволила й слова про це сказати, бо Матіаш – селюк, покруч, волошин, зрадник, не гідний її дочки. Словом, як ведеться у жінок, котрі мають багато влади. Король її у цьому послухав. Але не минуло й тридцяти місяців, // (с. 58) як вони уклали між собою мир. Однак Матіаш, не зважаючи на укладене перемир'я, оволодів деякими замками в Моравії, підкупивши їхніх старост. Потім нескоро помирились таким чином: Владислав мав бути чеським королем, а Матіаш отримував Сілезію та Моравію; але якби першим помер Матіаш, тоді ці землі мали бути повернені Чеському королівству, до того ж він мав йому дати сорок тисяч злотих. Через кілька років помер Матіаш, що з радістю було сприйнято сілезькими князями та іншими сусідніми правителями. А Владислав оволодів Угорським королівством.

Вічний мир з Матіашем

Матіаш помер

Владислав став угорським королем

Року 1474. Дано королю Казимиру знати, що сім тисяч татар переправилися через Дніпро у тому місці, яке називають Тавань (Tawaszę), що нібито означає по-нашому «перевіз». Дніпро там найширший, однак острови стоять так густо, що від одного до другого можна легко дістатися, відпочиваючи на кожному з островів. Там росте добра трава, тому татари,переправляючись через Дніпро, завжди відпочивають на островах кілька днів, перш ніж іти до нас. Поки королівський двір зібрався проти них, то вони скрізь пограбували біля Кам'янця, Галича, Глинян, Дунайця, Збаража, Гологір, майже на сто миль довкола всю землю повоювали. Оскільки це трапилося майже в жнива, то вони полонили досить багато людей. У цей час вони взяли й Збараж, у котрому був князь Явнут. Там погані взяли в неволю його дружину з наймолодшим сином, сам же батько з двома синами та дочками ледве втік. Львівський архієпископ Єжі оборонив своє містечко Дунаєць, а Свинка – Поможани, не маючи навіть шести вояків, мужньо діючи, стримав купу поганців. Тоді татари захопили з собою до ста тисяч людей. Наші їх переслідували, але нічого їм не заподіяли, навпаки, ці пси, втікаючи, вбили багатьох наших.

Татари чинять шкоду

Татарська переправа

Мужність Свинки

Турки в Угорщині

Року 1475. Турки без жодного опору воювали скрізь в Угорщині, від Вараждина аж до ріки Тиси, чинячи великі шкоди.

Вогонь у Кракові

Цього ж року згоріло у Кракові сто будинків неподалік брами св. Миколая. Цього ж року була така велика повінь у Кракові, що у (костьолі) бернардинів вода була на вівтарі. Через це велика шкода була заподіяна людям у збіжжі; вода скрізь позмивала мости.

Повінь

Сарана

Цього ж року з Угорщини та Моравії прийшла сарана, яка завдала великої шкоди, найбільше в Сєрадзькій та Ленчицькій землях і в Мазовії.

Молдавани розбили турків

Року 1476. Приїхав від турецького султана королівський посол, розповідаючи, що до Молдавії йде з великим військом сам султан Магомет. Молдавський господар Стефан, мужньо давши йому відсіч, викурив його зі своїх кордонів. // (с. 59)

Імператор конфірмує чеського короля

Року 1477. Чеський король Владислав зібрав 8000 війська на поміч імператорові Фрідріху, з котрим й сам пішов до Австрії. Потім цей імператор особисто затвердив його на Чеському королівстві.

Турок просить перемир'я

Року 1478. До короля прибув з великими подарунками посол турецького султана, з яким був і посол татарського хана Нурдвляна (Nurdwlana); вони обидва бажали взаємної приязні та вічного миру. Турка привело те, що йому не пощастило з молдавським господарем Стефаном. До того ж йому допікало, що проти нього змовились інші християнські правителі. Король сказав, що він радий зберігати мир з кожним монархом, так що і з ним хоче бути в добрій приязні й не буде погорджувати вічним миром. Задля цього король у свою чергу послав своїх послів до Туреччини.

Татари на Поділлі

Року 1479. Татари вдерлись на Поділля. Коли ж вони почули в Русі про наближення Спитка Ярославського та Яна Одровонжа, подільського воєводи, з військом, то повернули геть, але причаїлися в Чорному лісі. Як тільки наші роз'їхалися, ці татари знову вдарили, пограбували й спалили Брацлав, а від замку, де головним був Чорторийський, їх ледве відбили. Так татари пішли назад з великою здобиччю.

Москва взяла у Литви Новгород

Якуб Дембінський, коронний генерал

У цей час московський князь Іван без жодного опору захопив у Литви Великий Новгород з великими скарбами. Коли король дізнався про це, то поїхав з дружиною й дітьми до Литви, доручивши всі польські справи генералові й краківському старості Якубу Дембінському й Павлу Ясенському, добре обізнаним у рицарських справах, які досить порядно та енергійно керували коронною Річчю Посполитою. Але королю не пощастило, й Новгород залишився під московським князем.

Баторій розбив турків

Цього ж року в Семигородській землі, біля Собньова (Sobniowa), угорці перемогли сто тисяч турків завдяки Стефану Баторію. Перш ніж розпочати битву, він зобов'язав присягою угорців, щоб вони билися до останнього подиху, але не втікали. Господь Бог допоміг їм, і вони отримали перемогу, хоч і не без шкоди, бо було вбито найпершого після Баторія вождя – Павла Кнеса й рацького князя Ярича, які мали великі заслуги у здобутті угорцями перемог.

Мор у Польщі

Року 1480. У Польщі був скрізь великий мор. Цю пошесть було занесено з Угорщини, і вона тривала протягом двох років.

Помер бернардинець Шимон Ліпніца

Року 1481. Помер Шимон Ліпніца, чернець Бернардинського ордену, людина чесного життя, якого вважають святим, бо біля його могили відбуваються чудеса.

Цього ж року помер і був похований у Вільні королівський син Казимир, біля надгробка якого хворі люди дістають значну допомогу, // (с. 60) це знають ті, що до нього звертаються. Багато пишуть наші хроніки про його святе життя.

Заворушення у Празі

Року 1482. Були великі заворушення між радою та простолюдом у Чехії в Празі, коли останні, особливо єретики, кинулись на костьоли і пограбували їх, а потім побили раду, ченців і священиків та стріляли у вікна в короля, якого потім завдяки клопотанням синів Іржі ледве вблагали.

Турки в Апулії

Року 1483. Турки взяли в Апулії місто Гідрун, але його визволив неаполітанський король за допомогою угорців.

Турки взяли Кілію та Білгород

Року 1484. Турецький султан Баязет, який був після Магомета, бажаючи помститися Стефану Баторію за поразку свого батька, взяв укріплені замки Кілію в Пониззі (Дунаю) й Білгород без втрат, а Валаську землю повоював шаблею і вогнем. Стефан, бачачи нерівні сили, відступив на захищені місця, бо Молдавська земля є гористою та болотистою і в багатьох місцях заросла лісами. Він послав по допомогу до короля Казимира.

Тоді року Божого 1485 король вирушив до Львова і наказав руським та литовським підданим, щоб якнайшвидше збиралися до нього; після чого було багато тих, які з доброї волі собі на шкоду йшли та їхали, так що всіх людей, які могли прийняти бій, було понад двадцять тисяч. Король переправився з ними через Дністер біля Галича і прибув до Коломиї; там на полі поставили намет, у якому було влаштовано престол для короля. Туди ж до нього Стефан пишно приїхав на коні. Коли він зійшов з коня, то його зустріли королівські дворяни й привели до монарха, де він схилив прапор перед королем і сам впав до його ніг, там же із своїми радними панами присягнув, що і він сам, і його нащадки вічно будуть слухняними польському королю і будуть з ним супроти кожного його ворога, перестерігатимуть його у всьому, що мало би йому зашкодити, тим більше не починатимуть з кимось війни без королівського відома; про це у королівському скарбі є детально написаний лист. Потім, коли він встав, то поцілував королю руку. Після цього він був запрошений на обід, сів зі своїми чотирнадцятьма радниками; ось так він, великий воїн, що перемагав турка, татар, угорців, піддався польському королеві. Потім він вирушив до Семигорода, взявши на поміч три тисячі польської кінноти, озброєної списами, над якими був начальником Ян Карнковський, людина, обізнана в рицарських ділах і справна. Тоді Стефан з цими поляками поїхав проти турків, але ніде до сутички не дійшло, тільки, де міг, нападав на турків з тісних кутків, а коли їм доводилось тяжко, то молдавани відступали до польського війська; ось так їх (турків) Стефан викурив зі своєї землі. // (с. 61) Однак Кілія і Білгород залишились у них; з цього Білгорода далеко, аж до Кипру, возилось збіжжя, яке з польських країн спускали туди Дністром, бо це був порт всього Поділля, знаменитий і раніше.

Стефан, молдавський господар, стає васалом короля

Татари тричі плюндрують Поділля

Року 1486. Татари вдерлися в руські й подільські краї, загнали чимало людей та худоби до своїх орд, те саме вчинили й наступного та третього року. Не бажаючи довше терпіти цього, король Казимир, як тільки почув, що вони переправились через Дністер, відправив проти

них свого сина Яна Ольбрахта з усім своїм двором, до якого приєдналися подоляни й русаки. Діялося це року 1489. Ольбрахт, бачачи тоді, що татари не хочуть довго стояти на місці, а якнайшвидше тікають зі здобиччю, галопом помчав і перетнув їм шляхи, маючи при собі козаків, які знали ці місця. Також приїхав до села Копестрина, де, довідавшись, що татари, яких очолювали два царевича, вже зі здобиччю йдуть назад двома військами, виступив проти них. Помітивши наших здалеку, татари призупинились, за своїм звичаєм швидко стали до бою, всі вистрілили з луків – аж стрілами захмарили небо, внаслідок чого поранили наших і багатьох коней. Наші, побачивши це, щодуху помчали до них і, зіткнувшись, легко зламали їхній опір, після чого татари почали тікати на болота, на яких загрузли. Наші ж напали на них, побили, а решту взяли у полон; там загинуло до п'ятнадцяти тисяч татар, відбито у них всю здобич і звільнено в'язнів. Потім погналися за іншими, котрі йшли до Копестрина окремим військом, натрапили на наш табір і пограбували його, думаючи, що наші з нього втекли. Тоді вони знайшли у таборі трохи меду й горілки і випили їх. А в цей час наші зненацька вдарили на них, рубали їх як худобу, бо ті напились, і тільки царевич з небагатьма чинив опір. Однак він не міг дати ладу, був переможений і вбитий. Тут загинуло ще до десяти тисяч татар, а наші так само відбили там значну здобич. Після чого Ольбрахт здобув велику славу у всіх рицарських людей. Ця битва була біля ріки Саврань, яка впадає в Буг.

Року 1489 татар розбили біля Копестрина

Татар знову розбили

Татар тричі розбито

Потім року 1450, прагнучи помститися за цю поразку, татари вибрали зимову пору й напали на Поділля, але там були заметені снігом. Наші, ставши на їхній шлях, йшли за ними готовою дорогою, а вони, торуючи собі путь, так були натруджені, що були ні в сих ні в тих ; тому їх наші перемогли, а татар тоді загинуло дев'ять тисяч. А в'язнів була тисяча.

Року 1491. Коли король подумував про війну з московським князем, якийсь негідник, молдаванин Муха, простий селянин, зібрав до десяти тисяч гультяїв і воював Покуття та руські країни. // (с. 62) Коли король почув про те, направив проти нього непересічного в рицарських справах мужа Миколая Земельку, який розбив дощенту Муху, однак той сам втік. А коли він знову зібрав військо, то одна русинка, його коханка, видала його; там же Муху наші спіймали, і він здох у в'язниці.

Молдаванин Муха – зрадник

Потім року 1492 у Литві помер король Казимир. Його тіло привезли до Кракова і там поховали в замку, у каплиці Св. Хреста. Він панував на Польському королівстві 25 років, а жив 64 роки. Призначив сина Ольбрахта на Польське королівство, Олександра – на Литовське князівство, Сигізмунда – на Глогівське князівство, а Фрідріха – на єпископство Краківське й Познанське.

Король Казимир помер

Про Ольбрахта хоч ми й писали в першій книзі, де йшлося про польських королів, однак і тут коротенько зберемо деякі гідні пам'яті події його панування при князеві Олександрі.

ОЛЕКСАНДР*, литовський князь // (с. 63)

Олександр піднесений на Литовське князівство

Литовські церемонії

Після смерті короля Казимира того ж року 1492 пани литовці зібрали у Вільні сейм, на якому Василь і Михайло Глинські, слуцький князь Семен, також князі Гольшанські, Мстиславські та Гедройці, не повідомивши про це поляків, а це було всупереч унії, згідно з батьківським бажанням і проханням поставили на Литовське князівство Казимирового сина Олександра. За звичаєм своїх традиційних церемоній вони вдягли на нього князівську шапку, оздоблену перлами й дорогим камінням, також і традиційні шати. Тоді, коли вже його посадили на престолі, а віленський єпископ чинив над ним благословення, виступив маршалок Литовського князівства Хрептович, згідно з давнім звичаєм подав йому оголений меч і сказав: «Візьми, найясніший князю, якого ми обрали собі за князя і вождя, цей меч і май повну владу над нами, але пам'ятай, що ти є верховним над цим князівством, яке завжди стоятиме над сусідніми царствами й королівствами, тільки так пануй над нами, щоб носив в одній руці меч, а в іншій – ласку, тобто щоб злих суворістю й справедливістю утримував (у послуху), а добрих щоб пригортав до себе своїми панськими вчинками та добротою. Якщо ти так чинитимеш, то будеш рівним кожному королю, а якщо від чогось відступишся, тоді сам будеш причиною і своєї, і нашої загибелі». Сказавши це, він подав йому меч, взявши який, король подякував і обіцяв бути завжди милостивим паном.

Посли з Венеції і від турецького султана

Цього ж року приїхали до польського короля Ольбрахта посли від венеціанців і від турецького султана Баязета. Венеціанський посол вмовляв короля, щоб він з іншими християнськими правителями вирушив з військом проти турків, бо на той час турки, завоювавши Албанію, захопили у венеціанців Дуррес (Dyrachtą), місто над Адріатичним морем. Турецький посол дав немалі подарунки й вимагав давнього перемир'я, бо боявся союзу проти себе обох королів, і не легковажив польским народом, котрий йому дався взнаки за молдавського господаря Стефана. Довго обдумував король, з чим відправити цих послів, тому тримав їх у себе близько року. Врешті він відправив турецького посла з тим, що дав йому перемир'я на три роки, а венеціанському відмовив з тим, що йому не слід так чинити, бо він уклав з турецьким султаном перемир'я.

Москва воює проти Литви

Року 1493. Великий князь московський Іван Васильович, вибравши час і погоду за нового Олександрового панування, розпочав на початку зими війну в Литві і взяв Вязьму, Хлепін (Chlepin), Мєщок (Miesczok), Любочеськ (Lubociesk), Мценськ, Серпухов та інші, // (с. 64) дуже багато волостей в Сіверській землі. Олександр, бачачи, що діється, хотів почати з ним війну, але потім, обдумавши, через послів уклав з

Перемир'я з Москвою

* Див. ідентичний малюнок у кн. I (с. 117 оригіналу).

ним союз. Після цього посли домовилися видати за Олександра дочку великого московського князя Єлену, народжену від дочки пелопоннеського деспота Фоми Палеолога Анни, друга сестра якої була за хоробрим молдавським воєводою Стефаном. Потім, уже при шлюбі, московські посли з Олександром ухвалили, що посеред віленського замку мала бути збудована руська церква з кляштором для ченців. Оскільки цю справу через кілька років занехаяли, то московський князь розпочав війну проти Олександра, про що буде сказано далі.

Олександр, зять московського князя

Року 1494. Турецький султан, довідавшись, що християнські правителі змовляються проти нього, знову послав до польського короля, підтверджуючи перемир'я обопільними присягами. Цей турецький посол зупинився тоді в княжій кам'яниці на розі у Кракові, а верблюдів, яких було шістнадцять, поставив під ратушею. Старі люди, які пам'ятали проповідь монаха Капістрана, казали, що тоді збулося те, що він казав, а саме: турки ще поставлять колись своїх верблюдів посеред краківського ринку, і це стало тоді явним; тому дивно про це розмірковували.

Турки підтверджують перемир'я

Року 1495. Пише Бєльський, що у великому колегіумі в Кракові знайдено скарб в мурі, де Сократівський лекторій, оцінено його було на десять тисяч червоних золотих, схоже, що це був єврейський скарб, бо раніше там жили євреї; і тому ж сьогодні колегіати святкують день св. Ладислава, бо в цей день було знайдено згаданий скарб. Були там червоні золоті, на яких був напис: «**Marya, królowa węgierska**» («Марія, королева угорська».– *Ю. М.*), вважаю, що малася на увазі та, котра була за імператором Сигізмундом; цей скарб король Ольбрахт купив у колегіатів. А кардинал Фрідріх взяв у них коштовні персні, а за це дав їм тільки п'ятдесят гривень.

У колегіумі знайдено скарб

Року 1496, наприкінці місяця вересня, завдали великої шкоди перекопські татари на Поділлі та Волині. Проти них король послав свій двір, котрий, об'єднавшись там з нечисленними найманцями та шляхтою, зіткнувся з татарами, коли ті вже йшли зі здобиччю, біля Вишнівця. Нашим спочатку щастило, однак, будучи оточені великою кількістю поганців, вони билися насмерть, але татари їм завдали дуже великих втрат стрілами. Там було вбито Енджиха Кам'янецького та Дзєржка Гловінського.

Татари на Поділлі

Мужі кам'янецькі здавна рицарі

Року 1497. Був похід з Польщі та з Литви до Туреччини, але нещасливий, бо через молдавську зраду багато наших було розгромлено під Буковиною, як описано вище, у першій книзі, в історії короля Ольбрахта. // **(с. 65)**

Року 1498. На початку місяця травня клятвопорушник молдавський господар Стефан, набивши руку на поляках під Буковиною, зібрав велике військо молдаван, валахів, турків і татар, з якими вдерся до Русі й Поділля, минувши Львів, і аж до містечка Каньчуги і до ріки Вислока сплюндрував всі села і містечка; спалив Перемишль, Радимно, Перeворськ, Ланьцут; татари, турки й молдавани вивели звідти велику

Молдавани плюндрують Поділля

Татари в наших землях

кількість людей, бо король у цей час хворів. Потім місяця липня татари, знову напавши на ті ж самі краї, завдали немалої шкоди; тому король Ольбрахт наказав всій шляхті вирушити на війну та без затримки стати зі зброєю в руках біля Сандомира. Коли на це наші ліниво збиралися, ворог з великою здобиччю повернувся до орди: втім наші, теж вчинивши небагато меншу шкоду, ніж татари, зокрема біля Сандомира, теж забралися до своїх домівок.

Конфедерація угорців з поляками

Король Ольбрахт послав до угорського короля глогівського князя, брата Сигізмунда,– задля взаємної допомоги проти ворогів обох королівств, на що вже була конфедерація угорців з поляками і по костьолах співано «*Тебе, Боже, хвалимо*»; цим всі були втішені. Та що ж, коли це нашим не пішло на користь, бо тут же, невдовзі після татар, на-

Турки в Польщі

прикінці місяця листопада, сімдесят тисяч турків вдерлися через Молдавію в Поділля, воювали там вогнем і мечем всі волості біля Дністра,

Нещастя на турків

Галича, Жидачева, Дрогобича й Самбора, а не перестали б руйнувати, якби їх сам Господь Бог не вгамував, оскільки настав сильний мороз і випав такий великий сніг, що ні рухатися далі, ні повернутися турки не могли. Там, крім їхніх коней та худоби, самих людей більше ніж понад сорок тисяч подохло від холоду. Багато потім було знайдено таких, котрі, вбивши коней, рятувались від великого холоду, влазячи в розпороті кінські животи. Інші ж, котрі втекли, були перебиті молдавським господарем Стефаном, який повбирав своїх молдаван у польський одяг, що його на Буковині відібрав у поляків, і сказав, що їх побили поляки.

Тривога у Польщі

Тоді напав на Польщу такий страх, що все живе втікало, а інші навіть хотіли покинути Польщу. На Краків теж прийшла така тривога,

Брама св. Флоріяна у Кракові

що міщани швидко почали скрізь поправляти мури. У цей час було зведено браму св. Флоріяна з тими вежами, збудовано вал від Клепажа, а Рудава між валом та мурами була пущена.

Року 1499. Сталася угода між польським королем Ольбрахтом та молдавським воєводою Стефаном, який просив короля, аби той пробачив йому минулі зухвальства, а він йому обіцяв бути помічником проти кожного ворога. Король, як добрий, // (с. 66) вчинив це, і знову Стефан дав йому своє давнє підданство.

Війни в Італії

У цей час були великі війни в Італії, бо іспанці з французами за Неаполітанське королівство, а Максиміліан зі швейцарцями, також папа з флорентійцями, а венеціанці з генуезцями, навіть міланці зі своїм правителем Людвіком Сфорца, дідом польської королеви Бони, безупинно вели війни.

Чудо

Того ж року родилося в Казимирі у Кракові, серед євреїв, теля з двома головами, одна була ззаду, а інша – спереду, та хвіст був посеред хребта; воно мало сім ніг на правому боці, а на лівому – жодної, інші члени мало повністю, було певною мірою схоже на близнят, довго на диво людям воно лежало перед глиняним фортом [?].

Того ж року 1499. Великий князь московський Іван Васильович під приводом того, що Олександр не збудував у віленському замку руської церкви його дочці Єлені, яка була його дружиною, а крім того, прагнув

мати право на руські країни аж по ріку Березину, змовившись із перекопським ханом Менглі-Гіреєм і казанським ханом Махетаном, розпочав війну проти Литви. Він також послав гінців до можайського князя Семена і до дорогобузького князя Василя Шемячича, підмовляючи їх, щоб вони Литву, звідки могли, турбували, а якби вони взяли литовські замки, то він обіцяв все їм віддати. А коли присягнув їм на це, то зараз послав свого воєводу Якова Захармича на допомогу їм, і вони разом рушили до Брянська і Сіверської землі. Коли підійшли під Брянськ, воєводи тоді там не було. Вони взяли замок, а місто спалили. Таким чином, тоді в руки московського князя потрапили такі замки, як Чернігів, Стародуб, Новгород-Сіверський та інші. А потім, розділивши військо на три, рушив на Торопець, Білу і Дорогобуж (Drohobyczowi).

Московит розпочав війну проти Литви

Москва захопила замки в Сіверській землі

Почувши про це, Олександр зібрав військо і послав з ним свого гетьмана князя Костянтина Острозького, Миколая Радзивілла, Григорія Осьціка та багато інших, а сам з ними рушив до Борисова; Костянтин рухався на Смоленськ, а в той час у Смоленську був воєвода Станіслав Кішка, взявши якого з собою, Костянтин прямував до Дорогобужа й дістав там язика. Той повідомив, що московський гетьман Яків з невеликим військом стояв під Дорогобужем, але вже третій день як прийшли до нього інші московські воєводи з багатьма людьми. І тому ж не радив їм, аби вони вчинили з москвою битву, оскільки наших було мало. Однак же наші, не маючи йому в цьому віри, рухались на Москву і прийшли до села Лопатине, не доходячи до ріки Ведроші, й зупинилися за дві милі // (с. 67) від московського війська. Там вони дізналися напевно, що московитів дуже багато і що ті вже чекають наших, стоять озброєні та готові до битви біля Ведроші. Тому Костянтин став радитися з панами й рицарством щодо своїх подальших дій; наші погодилися дати битву москві. Після цього рухалися дві милі лісами і болотами, а скоро вийшли на поле, зіткнулися з москвою, де полягло багато людей з обох боків, втім москва відступила трохи за ріку Ведрошу, бо очікувала прибуття з лісу більше литовських людей. Коли литва прийшла до ріки Ведроші, москва побачила дуже мале литовське військо, котрого дійсно було всього три з половиною тисячі, москви ж – сорок тисяч. Щоправда, московське військо було закрите в лісі, тому і від наших вони очікували такої ж хитрості. Коли ж побачили, що наші не мають жодного підкріплення, зав'язали потужну битву. Оте сховане в лісі московське військо раптово вдарило з іншого боку на литву, а ця, перелякана несподіваною хитрістю, втратила силу духу й почала тікати. Там серед інших москва схопила самого гетьмана князя Костянтина, Григорія Осьціка, маршалка Літовара Хрептовича, Миколая Глебовича герба «Леліва», Єжі Зеновича та інших; ті, що залишились, бачачи це, покинули табір. Там же три замки, Дорогобуж, Торопець і Біла, піддалися московському князеві, де також два рідні брати, князі сіверські, на ім'я Шемячичі, які присягали литовським князям, пристали до великого князя московського. Таким чином, за один військовий похід і за один рік московит взяв все те, що великий литовський князь Вітовт діставав

Костянтин, князь Острозький

Литва розбита

Москва оволодівав литовськими замками

Сіверські князі перейшли на бік Москви

протягом багатьох років і з великими труднощами. Там же московит жорстоко повівся з тими литовськими полоненими, а найжорстокіше перш за все з князем Костянтином. Як кажуть, він мав вивернуті руки, залиті свинцем і заковані, тому був змушений скласти московиту таку присягу, яку той хотів. Потім, коли йому вже московит більше довіряв, надав багато маєтностей, щоб, проживаючи в Московській землі, вірно служив князеві. Все це з примусу він повинен був тоді прийняти, однак невдовзі, через кілька років, коли московит був за нього спокійним і виявляв найбільшу щедрість, покинув його і, забравши великі скарби, пішов до Литви через ліси й глухі місця. Потім року 1514 він з великими військами мужніх поляків і литовського рицарства, будучи на гетьманському уряді і хоробрим рицарем, переміг за Сигізмунда Першого сорок (тисяч), а другого разу – вісімдесят тисяч московитів, як про це повніше писалося в першій книзі, в історії Сигізмунда Першого. Здавна дім князів Острозьких носить герб св. Георгія, так само, як перед тим носили й інші // (с. 68) руські князі, як і нині носить московський князь, але при цьому використовують тепер і інші пишні клейноди. Але приступаю до справи. Тієї ж осені, того ж 1499 року, москва взяла замок Путивль, що в полях за 60 миль від Києва, а від Чернігова – 30 миль. Там було взято в полон Сапігу герба «Лис», а московити посіли решту Сіверської землі.

Татари руйнують у Польщі

Тієї ж осені перекопський хан Менглі-Гірей послав свого сина, солтана Ахмат-Гірея, з іншими своїми синами, які повоювали Волинську землю і спалили місто Володимир, спустошили Берестя, а руйнували біля Белза, Красника, Туробина, Красного Ставу, Любліна, Ужендува аж до ріки Вісли. Ці ж потім, поклавши якнайшвидше здобич у Перекопі, повернулися у місяці вересні, перейшли Віслу біля Завихоста й сплюндрували на зворотному шляху всі волості від Опатова аж до Берестя-Литовського. А знаменувала цю тяжку кару Господню познанська комета, яку спостерігали на небі 18 днів перед першим татарським нашестям.

Московити під Смоленськом

Року 1500 великий князь литовський Олександр послав до Польщі, Чехії та Німеччини, набираючи за гроші військо проти московського князя. Зібрав чимале військо, над яким старшим був Ян Карнковський. Втім Олександр прибув до Мінська, але там йому принесли новину, що московит з великим військом та гарматами прийшов під Смоленськ і вже здобуває його. Почувши це, Олександр послав проти московита литву на чолі зі Станіславом Білим, троцьким каштеляном та жмудським старостою, а також Яна Поляка з найманим військом. Московити ж тим наполегливіше здобували Смоленськ, вдень і вночі штурмуючи, але попри великі труди безуспішно, тільки втратили багато війська. Тому вони з великою ганьбою та соромом відступили від замку.

Восени 1501 року заволзький хан Шахмат, син Ахмата, перейшовши Волгу й Дон, привів заволзьку орду проти московського князя на допомогу Литві. Його вів литовський посол Михайло Халецький. Хан

вдерся безпосередньо в Сіверську землю, де спустошив московські володіння аж до самого Брянська і здобув Новгород-Сіверський. Інші ж замки добровільно піддалися, їх заволзький хан віддав у владу Халецькому, щоб він їх взяв на ім'я Олександра, а сам став на Дніпрі між Черніговом та Києвом. Коли ж ці поля хотів оборонити від нього перекопський хан Менглі-Гірей, то він (Шахмат) дав йому битву і розгромив. Після цієї перемоги він послав до Литви, оповідаючи, що він прийшов їй на допомогу із сотнею тисяч своєї кінної орди, і просив Олександра, щоб той з ним з'єднався і воював проти своїх ворогів. Тим часом поляки обрали Олександра // (с. 69) на Польське королівство одразу ж після Ольбрахта.

Заволзький хан допомагає Литві

Заволзький хан переміг перекопського

Олександр став польським королем

Коли ж посли від заволзького хана Шахмата, котрий стояв на київських полях, приїхали до Кракова, скаржачись на поляків та литву, що (вони) їх закликали у такий далекий і тяжкий шлях проти перекопських татар, а самі з ними не з'єднуються всупереч порозумінню та присязі і довго тягнуть з цією війною, що їх (ординців) разом з кіньми вже чимало загинуло від холоду й голоду через тривале стояння в полях. На це їм була дана відповідь, що король Олександр, здійснивши коронацію, тут же мав з ними з'єднатися і постаратися про те, щоб хан не нарікав на такий далекий шлях. З цим посольством татари були відправлені, їм було дано дари. Тим часом жінка хана Шахмата, якій набридло зносити нужду, голод і холод у полях, втекла з більшою частиною його рицарства до перекопського хана Менглі-Гірея. З'єднавшися з ними, перекопський хан Менглі-Гірей зненацька вдарив на заволзького хана Шахмата, дощенту його розгромив і захопив всю його орду, тільки сам заволзький хан зі своїм братом та деякими князями примчав до Києва. Ставши неподалік від Києва, він послав до київського воєводи Дмитра з вістю про свою пригоду. Тоді київський воєвода протягом кількох днів його приймав і обдаровував. Потім він зненацька вирушив з 300 кіннотниками з Києва до Білгорода, він хотів пізніше втекти до турецького султана Баязета, піддатися йому й просити допомоги проти польського короля, через якого від зазнав такої шкоди. Але побачивши, що йому тут не пощастило, знову повернувся до Києва, де був під вартою аж до берестейського сейму. А коли Шахмат прибув до Берестя, то назустріч йому за п'ять миль виїхав король з досить пишним почтом, поставив намет і наказав там простелити багато сукна, щоб хан, злізши з коня, йшов по цьому сукну до короля. Вийшовши назустріч, король провів із собою хана до намету і посадив біля себе як товариша. Сидячи там разом, вони посвятили в рицарство чимало поляків, литви й татар. Потім король взяв його із собою на сейм до Радома, де Шахмат у своїй довгій промові досить сміливо картав короля Олександра і польських та литовських панів за те, що даремно був покликаний ними на допомогу проти перекопського хана з далеких заволзьких країн аж з Каспійського моря. Коли ж він із військом прийшов їм на допомогу, то його вони дали як на бійню; потім (через це) він був розбитий перекопським ханом і даремно втратив майже все

Посли від Шахмата

Перекопський хан розбив Шахмата

Королівська поштивість щодо Шахмата

своє військо. Коли ж у крайній скруті втік до них, то був взятий під варту ніби в тюрму і там сидів аж до цього часу. А піднявши руки вгору, він зі сльозами сказав: «Але Бог, коли буде нас судити, // (с. 70) заплатить нам і за добрі, і за погані справи й сильно помститься за мої біди та втрати, за порушену мені присягу». Врешті він просив, щоб йому було вільно від'їхати до своєї заволзької орди. На це він дістав відповідь, що ані на Бога, ані на короля, ані на кого іншого не повинен складати провину, хіба що сам на себе, бо не досить дотримувався свого слова і присяги, бо коли над Києвом стояв, то замість оборони і допомоги королівським підданим чинив їм шкоди як ворог, а міг же стати на московському кордоні під Стародубом або ж у якомусь іншому місці, добуваючи там у ворожих кордонах здобичі, ніж тут, поблизу Перекопа. Там він набагато краще був би убезпеченим, і не дійшло б до таких втрат, якби він з'єднався з королем після завершення нагальних справ у Короні (Польській). А ще гірше, що він хотів виїхати до турків. Після цього Шахмат схилив голову і просив, щоб йому допомогли помститися перекопському хану. Король пообіцяв це зробити, як тільки зможе зібрати військо. Шахмат же подивився на людей, котрих досить багато буває довкола короля, особливо на сеймі, і, показавши на них рукою, сказав: «А хіба ці не билися б, коли треба, для чого ж ви їх тут тримаєте?» Сказано було йому, що тут не Татарія і на війну не всі виходять, оскільки одні тим, другі іншим займаються, треті ж служать Господу Богу. Врешті попросив Шахмат, щоб йому було дозволено послати до своєї братії, до ногайських ханів за ріку Волгу. Він був впевнений, що як тільки ті побачать його ковпак, то тут же підуть мститися за його кривди перекопському хану. Це йому дозволили вчинити, і він був веселий від такої аудієнції. Тим часом посли перекопського хана приїхали до Литви, просячи, щоб Шахмата не випускали і взагалі пильно його стерегли, щоб не втік, бо це їм дуже зашкодить. До цього вони додали, що було б ліпше жити у приязні з їхнім ханом як з близьким сусідом, від котрого надійніша може бути поміч проти кожного ворога, аніж від Шахмата з далеких орд. Литовські пани повірили зрадливим словам Менглі-Гірея, але відклали посольство до приїзду короля. Шахмат, дізнавшись про це, сказав, щоб не вірили перекопському хану, бо той не втримається від нападу на їхні землі. Отож, сповнилося пророцтво Шахмата, бо потім прийшли татари до Дніпра на Лоївську гору і, переправившись там через Дніпро (Niestr), пішли на Литву. Сам Махмет-Гірей (Machmet Kierej), ханський син, став кошем під Мінським, а під Слуцьк послав двох своїх братів – Бати-Гірея (Bitykiereja) і Бурнаша (Burnasza), котрі прийшли туди в день Успіння Діви Марії. Але вони там загинули в штурмах від случан. // (с. 71) Потім вони пішли до Новгородка, де вчинили великі шкоди, але замок не змогли взяти, бо його мужньо боронили і відбивали вилазками із замку. Але Махмет-Гірей здобув місто Мінськ. Тоді татари чимало здобичі винесли з Литви до своїх орд; як розповідають, самих тільки людей повели в неволю до ста тисяч. Тоді ж Шахмат помер від смутку. Віленські міщани були дуже стривожені та-

Відповідь Шахмату

Шахмат відправлений

Перекопський хан – зрадник

Татари в Литві

Татари під Слуцьком

Шахмат помер

Мур довкола Вільна

тарськими загонами, тому обвели тоді мур довкола Вільна і відремонтували замки.

Татари на Русі

Потім знову 1502 року татари напали на русинські країни і на Сандомирську землю аж до Пацанова, спалили тоді Ряшів, Ярослав, Радимно, Белз, Кунів, Лагів і Опатов Великий, де з деякими сусідами їм дав мужню відсіч Ваповський, муж гречний рицарський, і не давав їм чинити шкоди. З сусідніми повітами, очікуючи на татар, які не звикли жити на одному місці, він теж виступив.

Татари знову під Слуцьком

У 1503 році перекопський царевич Бати-Гірей, син хана Менглі-Гірея, несподівано вдарив на Литву силами у шість тисяч татар. Спочатку він підійшов до Слуцька, де був слуцький князь Семен. Останній мужньо боронив замок, але татари попустошили волості біля Клецька, Несвіжа та в інших місцях і пішли собі геть. Московський князь, бачачи, що литва через татар не може дихнути, став пустошити смоленські волості. Олександр же через те, що іншого виходу не було, уклав з ним перемир'я до шести років. Але це не допомогло, знову три тисячі татар несподівано напали під Слуцьк і воювали аж під Новгородком. Вони повертались через Грицинські болота, а там швидко зібрався слуцький князь Семен та інші литовські панове, а саме: Станіслав Кішка, Ольбрахт Гаштольд і Юрій Немирич. Вони наздогнали татар за рікою Прип'яттю за милю від Городка, там їх дощенту розгромили, а здобич відібрали.

Московит під Смоленськом

Литва розгромила татар

1504 року татари знову вдерлися на Поділля, що сталося в день св. Марціна. Там вони набрали чимало здобичі, а коли йшли зі здобиччю, то випав на них сильний сніг. У цей час наші зібралися й помчали навздогін прокладеним ними шляхом, а татари бродили в снігу, який сягав коню до живота. Наші наздогнали їх і добре погромили, що й жоден не втік, і відбили здобич. Але тоді й Земелька, гетьман з наших вояків, був убитий.

Русь знову розбила татар

Земелька вбитий татарами

Року 1505, дев'ятнадцятого травня, у Кракові був великий град, що вдарив із сильною зливою та страшним громом. Шматки криги були тоді завбільшки з курячі яйця, і вони розбивали не тільки дерева, а й дахи на будинках. Блискавка розбила одну вежу на замку разом з шматком муру, що значило швидку смерть короля, бо він хворів чим далі, тим більше. // (с. 72)

Іван Васильович, потужний і дуже жорстокий московський монарх, помер

Цього року помер великий князь московський Іван Васильович, котрий був найщасливішим монархом після русинського монарха Володимира, бо він вибився з татарської неволі і підкорив собі кілька їхніх орд, провів переможні війни зі шведами, інфляндцями, фінами, а у Литовського князівства забрав понад 70 замків та міст із Великим Новгородом, був страшний всім сусіднім народам. Він заборонив у Московії пияцтво. Породив п'ятьох синів: Дмитра, Василя, Юрія, Семена, Андрія та доньку Єлену, котру видав заміж за короля Олександра. Після його смерті панував Василь Іванович, його син. Про це буде в описі Московської землі.,

Татари в Литві

Року 1506, у серпні місяці, перекопські татари знову вдерлися до Литви і прийшли до Клецька, а неподалік від того місця, де починається Німан, стали кошем. Тут вони залишили двох своїх цариків з десятьма

Посполите рушення в Литві

Дуже хворий король їде до Вільна

Татари під Лідою

тисячами війська, а двадцять тисяч пустили в загони. Тоді король, вже тяжко хворий, лежав у Вільні, однак вирушив звідти зі своєю дружиною до замку, котрий був розташований за дванадцять миль від Вільна. Причина цього полягала в тому, що коли король наказав війську виступати, то литва не хотіла, щоб король сам виступав у похід. Коли король був у Ліді, примчав поранений розвідник і приніс звістку, що татари вже близько. Але йому литовські пани не зовсім повірили, тому Глинський послав декількох своїх радців, досвідчених мужів, щоб вони певніше про все довідалися. Ці недалеко від'їхали і вже зійшлися з татарами у бою, вбили дев'ятьох із них і принесли відрубані ворожі голови. Тому великий страх охопив всіх, хто був біля короля в Ліді. Тоді всі вважали, що було б краще негайно відвезти короля на ношах до Вільна. Шляхта ж, побачивши тривогу, збіглася до Ліди. Там король, гніваючись сам на себе, що не міг сидіти, доручив командувати військом, якого зібралося понад 7 тисяч, гетьманові Станіславу Кішці та Михайлу Глинському. Але через те, що Кішка теж захворів, тільки сам Глинський виїхав на війну. Король послав також до свого брата Сигізмунда, щоб той якнайшвидше приїжджав до Литви, бо незважаючи на те, чи буде король живий, чи ні, все одно потрібна присутність Сигізмунда. Тим часом до Ліди постійно приходили вісті про те, що татари потужно йдуть на Ліду. Однак напівмертвого короля вдень і вночі везли до Вільна віленський єпископ Войцех Табор, Ян Забжезинський і канцлер Ян Ласький із королевою Оленою; короля швидко везли на ношах поміж двома кіньми, а цих коней, на котрих сиділи Миколай Русоцький герба «Кораб» та Ян Собоцький, часто змінювали. Татари ж переправилися через Німан, стали за милю від Ліди, а інші – за півмилі. Постерігши королівське військо, яке виступило проти них, вони відступили назад. Глинський дав їм спокій, рушив тут же з литвою на кіш до Клецька, // (с. 73) щоб випередити татарські загони. Вони виїхали четвертого серпня у понеділок увечері перед темрявою і рушили повз Осташино (Ostazyno). На другий день примчало багато людей від Цирина (Сугупа) та Половки (Połowki), кажучи, що там неподалік є один татарський загін, котрий вже повертається зі здобиччю до коша. Наші, зовсім не відпочиваючи, помчали туди галопом, натрапили на 500 татар, котрі поверталися зі здобиччю, дощенту їх розгромили і визволили багатьох в'язнів. Ті ж татари, котрі втекли до коша, доповіли царевичам, що йде литовське військо. Царевичі одразу ж приготувалися і стали на березі річки, чекаючи на наших. Річка була неглибока, болотиста, тому переправа через неї була важкою. Татари стріляли по наших з луків і не давали їм переправлятися, однак наші, маючи трохи вогнепальної зброї, обстріляли їх, після чого якнайшвидше переправилися і добре й мужньо вдарили на них. Тим часом познанський воєводич Сендзівой Чарнковський (герба) «Наленч» із трьома сотнями поляків над'їхав від короля з Вільна на поміч литві. Ставши широким фронтом, він наказав сурмити в труби і вдарити в барабани, щоб його військо здалося ворогу ще більшим. Цим він тут же стривожив татар, а своїм підніс дух; татари почали тікати, а литва тут

Розбито татарський загін

Сендзівой Чарнковський посилає своїх

же доганяла їх, рубала й била, загнала в став, який був там близько. Там одні татари втопилися, а інші зав'язли з кіньми на болотах. Тож кинувши коні, самі царики пішки ледве втекли, і ніч їх сховала. Там Глинський добре себе показав, бо під ним було вбито двох коней, ледве й на третьому всидів. Глинський мужньо бився. Потім він чекав на загони, і тільки-но якийсь з'являвся, то він зі своїми оточував його, бив, хапав, в'язав та розгромив всього до 20 тисяч татар, крім тих, яких було взято у полон. Наші захопили тоді також до 20 тисяч коней, звільнили чимало в'язнів і відібрали здобич. Яку ж значну перемогу отримала литва! Потім у Вільно до короля прийшла новина, що татар розбито. Але у короля вже відібрало мову. Він склав руки і підніс очі догори, а з його очей котилися сльози. Так він дякував Господу Богу за цю перемогу! Тоді ж він подавав руку кожному з тих, хто стояв біля нього, так як той, хто збирається в далеку путь, і цим зворушив всіх до сліз. Невдовзі після цього він прийняв Найсвятіші церковні Дари і покинув цей світ 19 серпня 1506 року о четвертій годині вночі, маючи свого віку 46 років. Він був похований у Вільні. Він був на королівстві не більше 4 років.

Татари розбиті

Олександр помер

При його дворі був Войцех Брудзинський герба «Правдзич», людина надзвичайної сили, котрий піднімав одночасно шістьох озброєних чоловіків. // (с. 74) А коли сидів на коні і брався за ворота, то підносив коня, стиснувши його колінами. Тут закінчуємо розповідь про Олександра.

Сила Брудзинського

СИГІЗМУНД ПЕРШИЙ

Сигізмунд перший роду Ягайлового

Поховавши Олександра, литовські пани обрали на Велике князівство Литовське глоговського та опавського князя Сигізмунда, порушуючи свою унію. Потім віленський єпископ Войцех Табор вдягнув йому на голову княжу шапку з червоного

оксамиту, а довкола обсаджена дорогоцінним камінням у золотій оправі. Меч подав йому Михайло Глинський як маршалок. Там же йому присягали всі панове й посли з воєводств. А це було року Божого 1507.

Татарський жолд

Цього ж року він уклав перемир'я насамперед з перекопським ханом на таких умовах, щоб хан був завжди готовим виступити на його боці в похід і воював проти кожного ворога. Король же йому за це жолд, або юргельт, мав сплачувати, по 15 тисяч злотих монетою. // (с. 75)

Зрада Глинського

Невдовзі через якусь давню кривду у Литві вибухли значні заворушення між Михайлом Глинським та Яном Забжезинським, котрим обом король дав певну обітницю. Але коли побачив між ними великий конфлікт, то відклав це до того часу, коли вони помиряться або ж він краще про все довідається. Однак Глинський поїхав до Буди до угорського та чеського короля Владислава, котрий був милостивим до нього. Від нього він приніс клопотання на письмі, з ним приїхали й угорські посли, щоб король як-небудь розв'язав цей конфлікт між ним та Забжезинським. Але коли Глинський побачив, що з цією справою постарому зволікається, то у гніві сказав: «Я зважусь на таку справу, котра буде сумною і мені, й тобі». Розгніваний, він від'їхав з дому і тут же одного свого вірного слугу відправив з листами до московського князя, що коли б йому він дав дозвіл на добровільний перехід, присягнув на це і прислав глейтові листи, тоді обіцяв перейти на його бік із замками, котрі тримав у Литві, а він тримав, вважай, половину Литви. Московський князь зрадів цьому, бо чув і знав про славні діла Глинського, тут же на його вимогу вчинив присягу і все, що той хотів від нього. Він обіцяв обов'язково все це виконати, на що дав секретні листи. Цей Глинський замолоду бував на чужині, в Італії, Іспанії, зріс при дворі імператора Максиміліана, тому був справний і не менш досвідчений у рицарських справах; був він руської віри. Своїм авторитетом він добився того, що чимало руської шляхти привернув на свій бік, і з часом литовські пани злякалися того, щоб він, обравши слушний час, не оволодів Литовським князівством і не переніс столиці з Литви до Русі. Через це вони постійно з ним конфліктували і оскаржували його перед королем за те, що він нібито прагнув стати литовським (великим) князем. Оскільки ж він мав значну королівську милість, то король не вірив цьому, помиляючись у ньому. Тоді з намови Глинського московський князь з великим військом, проминувши Смоленськ, вдерся на тридцять миль в литовську землю під тим претекстом, що його сестра Єлена, дружина Олександрова, не була належно пошанована і (по-друге) що король нацьковує на нього татар. Тому король Сигізмунд, заспокоївши Польське королівство від небезпеки від угорців, молдаван та пруссів, рушив до Вільна з польським та литовським військом, а потім – проти московського князя, залучивши до цього й перекопських татар. Той, почувши, що король з литвою і з татарами наближається, не хотів починати битву і повернувся до Москви зі своїм військом. Після цього Литва повернула собі захоплений москвою замок Чиков, сплюндрува-

Війна з Москвою

ла чимало московських містечок та волостей // (с. 76) і через близьку зиму повернулася додому з королем, взявши велику здобич. Так само й перекопський хан, який мав військо з 80 тисяч татар, рушив до Перекопа.

Забжезинського вбито

Потім король виїхав на зиму до Польщі, а у Кракові був сейм. Глинський же невдовзі після від'їзду короля вдався на зле проти вітчизни, збунтувавши насамперед інше товариство і своїх помічників, і з 700 кінними переправився через Німан з Лискова й рушив просто на Гродно, бо мав відомості від шпигунів, що там у своєму дворі перебував тоді литовський маршалок Ян Забжезинський, а цей дім був розташований в кінці мосту через ріку з боку міста. А на ще більше його нещастя зустрів цієї ж ночі на шляху перед Гродно його коханку, котра їхала від Забжезинського. Спіймавши її, він наказав її допитати про всі таємниці Забжезинського, лякаючи тортурами, і ця зі страху мусила про все розповісти. Так Глинський несподівано застав його у дворі і наказав вибити двері до його кімнати. Слуги Глинського знайшли Забжезинського в ліжку. Він наказав турку відрубати йому голову. Слуги, настромивши голову Забжезинського на шаблю, принесли її Глинському.

Він наказав настромити її на древко списа і нести перед собою чотири милі на своєму шляху до Вільна. Потім він наказав утопити голову свого ворога в одному озерці, і на цьому місці, над озерцем у лісі, й досі стоїть мурований стовп при битому шляху. Цей Забжезинський був «Лелівчик», бо походив від Монвида так само, як і Дорогостайські.

Глинський бунтує

Глинський, розуміючи, що король йому цього не пробачить, засумнівався у королівській милості й схилився до війни, а від короля він думав силою відбитися. Тут же він багатьох шляхтичів привернув на свій бік обіцянками, дарами і, сподіваючись оволодіти Литовським князівством, виступив у похід, об'єднавши свої сили з силами свого рідного брата, Василя Глинського, який йому одразу піддав кілька своїх і королівських замків, котрими він командував. Так вони обложили Мінськ, але бачачи, що його добре захищено, рушили з військом під Клецьк. Звідти його брат Василь рушив з військом на Київ, здобував Житомир та Овруч, намовляючи руську шляхту і бояр, щоб вони добровільно перейшли на бік його брата, який піднявся, щоб оволодіти Литовським князівством. Якщо Бог дасть йому в цьому щастя, тоді він перенесе цю державу від Литви до Русі, як раніше було, і відновить київську монархію. Цими обіцянками він уже багато київських бояр привернув на свій бік, і деякі йому вже присягали. Сам же князь Михайло Глинський обложив слуцький замок, сподіваючись, що княгиня Анастасія, удова по князю Семену, яка там перебувала тільки з єдиним сином князя Юрієм, дасть згоду вийти за нього заміж чи то зі страху, чи з намови. // (с. 77) Він думав, що, взявши її і отримавши Слуцьке князівство, він додасть до своєї його не меншу силу, також і скарбів. Але побачивши, що замок мужньо обороняли із-за фортечних стін і частими вилазками, розгнівався

Глинський обложив Слуцьк

і задумав спалити замок. Коли ж він втратив багатьох людей, то тут же пустив загони по всіх слуцьких і копильських волостях, плюндруючи їх з татарською жорстокістю, і так спустошив усі володіння слуцької княгині. Відступивши від Слуцька й Копиля, він рушив на Турів, котрим оволодів і поставив там свій гарнізон, взяв присягу від руських бояр. Потім обложив Мозир, який теж взяв і поставив там свій гарнізон. На допомогу йому великий князь московський Василь прислав Остафія Дашковича, славного козака, котрий до нього недавно перейшов, з 20 тисячами московської кінноти. З ними Глинський рушив під інші замки, до нього приєдналися князі Друцькі зі своїм замком Друцьком, князь Михайло Мстиславський із замком Мстиславом, а також йому піддалися замки: Орша, Кричев, Гомель. В останніх замках Глинський поставив гарнізони з московитів. Сам же він повернувся назад до Слуцька, сподіваючися, що Анастасія зі страху та під враженням від його успіхів піддасть йому замок, але, як і раніше, помилився у своїх надіях. Від Слуцька він виступив знову на Новгородок, а звідти послав загони до Вільна, які мали йти перед ним. Коли ж побачив, що у нього нема такої великої сили, щоб, зайнявши замки, стати проти короля, то виїхав з друзями та скарбами до московського князя, пославши перед собою свого брата Василя Глинського. Він був з почестями прийнятий московським князем, вони обдумували те, як здобути насамперед Смоленськ, а після цього легше буде посісти інші литовські замки. Як пише *Йодок Дециій*, було дуже багато людей з Русі та з Литви, котрі допомагали цьому Глинському, і було б їх ще більше, якби Глинський протримався довший час. Але Сигізмунд, запобігаючи початкам шкідливої війни, якнайшвидше послав перед собою свого гетьмана Миколая Фірлея із найманим рицарством, а потім і сам виїхав до Литви, вирішивши справи Корони Польської. Тим часом Михайло Глинський, взявши поміч від московського князя, вирушив з великим військом під Мінськ і здобував замки сильним штурмуванням. Коли ж він почув, що король Сигізмунд йде з військом, то якнайшвидше послав до московського князя, просячи його про більшу допомогу. Той одразу ж послав йому 60 тисяч кінного війська, командування котрим доручив Якову Захар'їну та князю Щенятєву (Szczenię). Король же, приїхавши до Берестя, вишикував (для походу) найманих людей, котрих було 50 тисяч, не рахуючи його двору. Литовські війська шикувалися також біля Новгородка. // (с. 78) З'єднавшись із ними, король із найманим військом рушив до Мінська. Почувши про це, Глинський одразу ж відступив від Мінська і з московським військом рушив просто під Борисов. Король знову вишикував військо у похідний порядок біля Мінська, вирушив за Глинським і наздогнав його біля Орші над Дніпром. Тут до нього прибуло згадане 60-тисячне московське військо. Московські вожді, зрозумівши, що Глинський тікає, а король Сигізмунд йде за ним, з такої несподіваної небезпеки впали духом і тут же стали відводити свої війська,

Глинський оволодіває українними замками

Глинський бунтується

Глинський втік до Москви

Гетьман Фірлей

Глинський під Мінськом

покладаючи надію тільки на втечу. Переправившись назад* // (с. 79) через Дніпро з великими труднощами та шкодою, вони почали обороняти переправу від наших, поставили по всьому березі своє військо, а самі стали посеред лісу. Тим часом наше військо у блискучих обладунках, із щитами, списами, прапорцями, блискучими шоломами, прикрашене пір'ям та леопардовими шкурами, прийшло на Дніпро і здалося москві дуже великим. Воно стало табором на тому місці, звідки москва тікала через Дніпро, а це було в день св. Маргарити. Тим часом кількасот наших, а потім і кілька тисяч у двох різних місцях вбрід перейшли Дніпро, одні нижче, а другі вище за течією. Москва перешкоджала нашим переправлятися, а наші брели проти них; тоді інші наші, які вже переправилися через Дніпро вище й нижче, таємно дійшовши до московського табору, із сильним криком вдарили на нього. Вони розбили їх і взяли табір, а потім вдарили на тих, котрі з нашими воювали за брід, і внаслідок цього наші легше переправлялися. Побачивши це, король Сигізмунд, котрий дивився з іншого берега на розпочату битву, сам переплив Дніпро на коні і підніс цим дух війська, а москві зламав порядок, бо за королем все, що живе з наших, з криком і гуком, охоче, ніби на весілля, рушило вбрід, піше та кінне. Оскільки вже сідало сонце, то король через небезпеку якоїсь засідки мудро вчинив, наказавши своїм збройно стати напоготові на конях, щоб на світанку краще вдарити у доброму бойовому ладу на велике московське військо, котре стояло неподалік. Поставивши добру сторожу у своєму війську, він сам повернувся до свого табору о третій годині вночі і аж уночі пообідав. Глинський же прагнув останній раз випробувати своє щастя й отримати перемогу в цій битві, тому добивався від московських гетьманів, щоб вони дали генеральну битву королю, обіцяючи їм певну і дуже легку перемогу, якщо вони вчинять згідно з його порадою. Але гетьмани, оскільки їм інакше наказував московський князь, не хотіли у цьому слухати Глинського. Тому вони опівночі вирушили з великим страхом, кинувши тяжари, і вели своє велике військо назад через болотисті ліси. Глинський же, спалюючи й пустошачи все за собою, мусив тікати за ними аж на Стародуб, боячись, щоб його наші не взяли в полон. Якби наші хотіли наздоганяти москву, то легко б її розбили, коли вона в паніці й безладі тікала лісами. Але з огляду на небезпечні шляхи, також і воєнні труднощі, пани-рада відраджували короля від цього, тому король від Орші рушив просто до Смоленська, а там на передмісті став табором.

Москва розбита

Москва тікає

Хроністи згадують тоді якогось Пєрхлинського, котрого норовистий кінь заніс вплав на середину Дніпра, а потім скинув його з себе. Пєрхлинський аж до самих колін був убраний в кірасу // (с. 80) і тому пішов аж до дна вглиб бистрої ріки. Уже всі його оплакали, думаючи, що

* Див. ідентичний малюнок у кн. I (с. 136 оригіналу).

Перхлинський ходить у зброї під водою

він втопився, а цю пригоду бачив сам король Сигізмунд і понад 3 тисячі з його війська. Тим часом Перхлинський, закутий у тяжку броню, діставшись дна, йшов по ньому і перейшов на другий бік Дніпра, тільки два рази ковтнувши води, як сам же розповідав. Він був потім у милості в короля.

Польські гетьмани плюндрують Московію

Фірлей, Костянтин Острозький, Кішка, Сапіга

Потім король послав воювати проти москви своїх гетьманів, Миколая Фірлея, Костянтина (Острозького), котрий недавно втік з Москви, з в'язниці, і Кішку з кількома тисячами війська. Сам король стояв біля Смоленська. Там Кішка все біля московського замку Вязьми сплюндрував та спустошив, завдавши певної шкоди московському війську, і зі здобиччю, багатствами та в'язнями повернувся до короля.

Перемир'я з московським (князем)

Московський князь, довідавшись про нещастя свого війська, послав гінця до короля, просячи перемир'я на певних умовах, тим більше що королю важко було рухатися через зиму, а ворог уникав відкритої битви. До того ж військо даремно мучилося по лісах, його доводилося утримувати, а справи Корони вимагали присутності короля. Тому король дав згоду на укладення миру. Він послав тоді до московського князя литовського канцлера Івана Сапігу, котрий і уклав з московським князем перемир'я на певний час, а при цьому були узгоджені такі найголовніші умови: щоб всі замки, які Михайло Глинський раніше тримав згідно з дідичним правом і які під час цієї війни захопив внаслідок своєї зради, як-от: Туробля (Turobla), Москі (Moski) та інші, були повернені Великому князівству Литовському; щоб Глинський як втікач втратив усі свої володіння у Литві, а жив собі у Москві; в'язні з обох сторін були звільнені. На ці умови й пристали.

Умови перемир'я

У той же час татари вдерлися на Волинь, але без успіхів, бо одну їхню частину Костянтин (Острозький), а другу козак Полюс (Polus Kozak) розбили і здобич відняли. Також справний ротмістр Лукаш Моравець із двома сотнями своїх людей натрапив на один татарський загін і розгромив його з допомогою військ княгині Слуцької, набрав полонених. Отак Литовське князівство було тоді звільнене від двох ворогів одночасно: і від татар, і від московського князя.

Татари розбиті

Мор у Кракові

Спалено єврея

Року 1508 був великий мор у Кракові, під час якого померло багато посполитих людей. Цього ж року в Кракові було спалено єврея, чия провина була доведена на письмі. Він багато говорив проти християнської віри і блюзнірствував проти Дарів Господніх.

Року 1509 московські посли чисельністю у 300 кінних приїхали до Вільна, щоб дати присягу на дотримання перемир'я; їм король // (с. 81) подарував усіх полонених. Але піддані Глинського були цьому не дуже раді, бо їм дуже не хотілося йти до цієї жорстокої людини. Пізніше 200 з них разом з козаком Дашковичем втекло на Волинь до Костянтина, котрим він у короля випросив пробачення. Після укладення цього перемир'я дуже багато купців виїхало з Литви і Польщі до Москви задля різних товарів. Так трапилося, що, коли вони були в одному місці, випадково загорілося у їхній господі, внаслідок чого

Московський (князь) стратив наших купців

згоріла майже половина міста. Тому московський князь, кажучи, що вони приїхали туди задля зради, наказав одним відрубати голови, а у других все забрати і вчинив їм шкоду до 40 тисяч злотих. Вони потім скаржилися, але марно.

Московський (князь) взяв Псков

Цього ж року московський князь обіцянками й хитрощами здобув Псков, місто велике, багате, до того завжди вільне, разом із замком. Він наказав вивезти до Москви дзвін, у який дзвонили міщани при будь-якій тривозі.

Ногайці розбили перекопського (хана)

Цього ж року перекопський хан мав битву з ногайськими татарами, втратив там двох синів, а сам ледве втік.

Землетрус у Туреччині

Цього ж року був такий великий землетрус у Константинополі, що турецький султан Баязет вийшов за міські мури і жив під наметами у полі; був землетрус і в Боснії, в Далмації та Італії, він викликав великий страх людей і призвів до руйнування багатьох міст.

Перекопський (хан) розбив ногайського

Року 1510 перекопський хан, прагнучи помститися ногайцям за свою поразку, знову виступив проти них і, перейшовши ріку Дон, зустрів їх, не готових до бою. Тоді він двічі розгромив їх, захопив у полон їхніх дружин та дітей, всього понад 70 тисяч, і пригнав їх до своєї орди. Жаліючи своїх дружин та дітей, чимало ногайців втекло до перекопського хана, чим він дуже зміцнився. Майже тоді ж, коли була ця битва, у Львові був такий грім і тріскання блискавок, що обвалилася значна частина мурів та будинків.

Татари в Литві і в Молдавії

Невдовзі після цього цей перекопський хан Менглі-Гірей, не дотримуючись присяги, даної королю, вдарив на Литву з великим військом і пустошив там землю, захопив чимало людей і худоби. Потім він рушив на Молдавію і звідти теж вивів чимало людей. Але коли вони швидко поверталися назад зі здобиччю, ханський син Бати-Гірей втопився у Дністрі. Тоді татари, зазнавши більшої шкоди від води, ніж від людей, пішли до Перекопа.

Горять гори у Величці

Цього ж року у Величці в соляних копальнях один гірник пустив вогонь, через що задихнулося в диму багато людей. Коли ж жоден не наважувався спуститися туди для їхнього порятунку, Анджей Косцелецький, тодішній жупник, хоробро зважився на цю небезпечну справу. За ним це вчинив краківський райця Северин Бетман, котрий мав уже понад 90 років. Саме він врятував Косцелецького, котрий уже майже задихнувся у диму, // (с. 82) а потім завдяки мужності їх обох вогонь було погашено, чим запобігли заваленню копалень.

Татари в Русі

Року 1511. Перекопський хан хоч і присягав королю, але був зрадником, знову навесні вдерся з 24 тисячами татар до руських країн, поставив свій кіш між Буським та Олеським, а звідти пустив свої загони в усі кінці. Король Сигізмунд, анітрохи не зволікаючи, послав свій двір до найманих людей на Русь. Але перш ніж прийшов двір, кам'янецький староста Лянцкоронський, зібравши трохи найманих людей та інших, дощенту розгромив татарський загін біля Більки, загнавши татар на болото. Цим він підніс нашим дух так, що коли всі зібралися разом, то

Лянцкоронський громить татар

хотіли вдарити на татар під Вишневцем, куди вони стягувалися зі здобиччю. Лянцкоронський, розвідавши про татарські справи, про їхнє розташування, прибув надвечір до війська, кажучи, що татари необережні та безпечні і далеко один від другого загону стоять. Також думали про те, як найкраще розбити татар. Отже, Лянцкоронський, змінивши коней, виїхав знову проти татар уночі, а своїм, які залишалися, наказав тим часом підкріпитися вечерею. Приїхавши зі сторожі, він порадив їм дати битву. А тим часом приїхав литовський гетьман Костянтин зі своїми волинцями, котрих мав до 2 тисяч кінноти. Всього ж разом з нашими війська було близько 6 тисяч. Всі рвалися до бою, бо мали всі добрі ознаки перемоги, але не могли погодитися з тим, хто мав стати на чолі й першим вдарити; Костянтин просив, щоб саме він із своїм військом першим розпочав битву, бо саме він добре знав татарські звичаї; якщо перший удар буде добрим, то це підірве татарам силу духу. Поляки ж домагалися першості, кажучи, що вони краще озброєні, мають ліпших коней і їм не новина битися з ворогом. Костянтин це визнавав, але казав, що з татарами інакша буває справа, ніж з іншими ворогами, треба вміти битися з ними. Тим часом прибула сторожа, яка донесла, що татари вже готуються, бо вже невдовзі світанок. Тоді наші перестали сваритися: люди Костянтина стали на правий фланг, а поляки – на лівий. Польським військом командував Миколай Кам'янецький, а литовським – Костянтин. Костянтин трохи відвів своїх людей від польських загонів. Саме на нього вдарили татари, здійнявши крик за своїм звичаєм, зійшлися в битві добре, але своїм стрілянням татари завдали значної шкоди литві. У цей час Костянтин крикнув полякам, щоб допомагали. Тоді виступили зі своїми ротами Войцех Самполінський та Якуб Потоцький і рятували литву. Костянтин знову вдарив на татар. Татари, побачивши силу проти себе, зібралися всі в один загін із тими, що були біля ясиря, тільки залишили трохи з числа найгірших для охорони здобичі. Всі добре зійшлися в битві, йшли один за другим польські загони, // (с. 83)* а татари стали колом (для оборони), все змішалося. Один польський загін пробився через татар аж до коша, де були в'язні, кількох розв'язали, а потім один другого звільняв з пут, допомагали одне одному хто чим міг, і так з в'язнів вони стали рицарями. Стривожені татари, які вже були стомлені, почали втікати, а наші далеко гналися за ними, громлячи їх. Тоді відбили значну частину татарської здобичі, розбили 25 тисяч татар в день св. Віталія вищезгаданого року під Вишневцем над рікою Горинню. Самих тільки в'язнів, котрих відбили у татар, було, як твердять, 16 тисяч, // (с. 84) а татарських коней наші набрали близько десяти тисяч. Полонених татар було привезено до Кракова і розіслано по інших замках. У цій битві відзначилися з гетьманом Миколаєм Кам'янецьким Ян Одровонж зі Спрови (Prowy), Отто з Ходча (Chocca) герба «Юноша», подільський воєвода;

Суперечка про битву з татарами

Знаменита битва

Татари розбиті

* Див. ідентичний малюнок у кн. I (с. 191 оригіналу).

Станіслав з Ходча, коронний маршалок, львівський староста; Марцін Кам'янецький, Петро і Станіслав Кмити, Станіслав Лянцкоронський герба «Задора», Ян Сверчовський герба «Труби», Ян і Миколай Пілецькі, Ян з Тарнова, Якуб Сецигньовський і багато польського рицарства. З Костянтином був Анджей Збаразький і Михайло Вишневецький із синами, роди яких є близькими і мають за герб півмісяць і хрест. Вони походять з литовських князів, від Корибута, Ольгердового сина, тому вживають і герб «Погоня».

Династія князів Збаразьких та Вишневецьких

Року 1512 перекопський хан, котрий сам порушив перемир'я, задля його відновлення прислав посольство до короля і для певності перемир'я дав у заклад свого сина Джаладина (Działadyn), але коли Джаладин у Литві помер від гарячки, то татари знову порушили мир і вдерлися до Литви. Однак король вже не хотів їм давати звичайного жолду, бачачи, що вони не дотримують даного йому слова, боячись, що цей жолд увійде їм у звичай, а таку повинність він не хотів мати. А щоб до того ж і турок з часом не став домагатися якоїсь данини, то він вирішив краще обернути ці кошти на оборону, ніж їм би мав послати для нападу на себе.

Татарам затримано жолд

Року 1513 московський князь, бачачи слушний час, що король займається татарами, змовився шляхом інтриг з імператором, просячи корону на Литовське князівство, відкинувши таємно перемир'я із Сигізмундом. Сигізмунд почув про це і тому знову сплатив жолд перекопським татарам, від якого вже був відмовився. А це він вчинив задля того, щоб і сам хан був у мирі з ним і дав йому допомогу проти московського князя. Тут же король скликав сейм і радився щодо майбутньої війни, на котру він наказав ротмістрам набрати на службу за гроші 10 тисяч кінноти і 2 тисячі піхоти, сам же він якнайкраще готувався до війни, готуючи гармати, кулі, порох і вози згідно з потребами.

Московський (князь) порушує перемир'я

Жолд повернено татарам

Тим часом року 1514, одразу ж навесні, московський князь послав перед собою Глинського, котрий, вдершись до Литви, хотів захопити кілька замків, але нічого не досяг. Більше того, його наші в кількох місцях розбили й пошарпали. Потім сам великий князь прийшов з великим військом під Смоленськ і обложив його, здобував його 12 тижнів, стріляючи безперестанно, бо мав із собою до трьохсот гармат. Однак Смоленськ добре боронили, і тому князь, нічого не вчинивши йому ні гарматами, ні запалювальними ядрами, відступив, тільки довколишні волості сплюндрував. Але невдовзі після цього Глинський подав йому надію, обіцяючи здобути для нього Смоленськ, аби тільки // (с. 85) князь був милостивим до нього. Коли ж московський князь пообіцяв йому це і на письмі ствердив, то Глинський заходився довкола того, щоб зрадою здобути Смоленськ. Йому це вдалося без особливих зусиль, схиливши тих, котрі тримали замок, великими обіцянками, частково погрозами великих та жорстоких мук, якщо московський князь візьме силою, а не добровільним піддянням. Ось так після цих порад ті налякані люди, які були невірні своєму володареві, піддали замок.

Глинський вдерся до Литви

Московит під Смоленськом

Москва зрадою взяла Смоленськ

Року 1514, дня 30 липня, Смоленськ впав. Його здобув за сто років до цього великий князь литовський Вітовт. Цей замок був так добре укріплений валами, баштами, вогнепальною зброєю і всім необхідним, що йому важко було щось вчинити гарматами та підкопами. До того ж він мав достатньо війська, через що король не дуже турбувався ходом його облоги. Щоправда, він послав туди 500 польських піхотинців на чолі з Яном Спаргальдом, котрий (Ян) залишився під Оршею, бо вже не міг до Смоленська увійти. Тоді у Смоленську був старшим Сологуб, який хотів мужньо боронитися, але його оті зрадники не хотіли слухати.

Московський (князь) в'їхав у Смоленськ

На другий день після взяття замку московський князь в'їхав до нього й у великому соборі за грецьким звичаєм здійснив свою службу. Він пограбував срібло, золото й клейноди у замку та церквах і відіслав до Москви, всіх жовнірів, котрі там були, також відправив до Москви, а в замку поставив гарнізон зі своїх людей. Тільки бояр він залишив у Смоленську, взявши з них присягу. Однак частина з них не хотіла йому присягати і воліла покинути своє майно та втекти до короля. Король давав їм, особливо князю Озирецькому, Масальському (Nasalskiemu) та іншим, маєтності тут, у Литві, найбільше біля Уцяни (Uciany), до того часу, поки Смоленськ не відвоює. Потім московський князь відправив у похід 80 тисяч війська, наказавши їм іти під Вільно, сподіваючись на повну перемогу над польським королем. Він навіть наказав везти за військом вози із залізними кайданами для майбутніх в'язнів, найголовніших з них обіцяючи віддати імператорові та німецьким князям, бо саме з ними він змовився. Король був тоді у Вільні і, коли довідався про падіння Смоленська, дуже стривожився й одразу ж послав своє військо до Мінська, де було не тільки найняте за гроші військо, а й панські (приватні) війська. Всього королівського війська було 35 000. Потім на прохання своїх панів-рад сам король від'їхав до Борисова, залишивши для своєї охорони 4 тисячі війська. Королівське військо добре виступило у похід з табором, упокорене Господу Богу через святу сповідь та прийняття Святих Дарів. Потім весело й радісно воно пішло на ворога, маючи знаки майбутньої перемоги, // (с. 86) бо круки та шуліки летіли за військом. Потім першого дня хлоп'ята вчинили ігрища для себе, розділилися на дві купи, одна – (ніби) польська, друга – (ніби) московська і мужньо зійшлися у бійці. Цей жарт закінчився тим, що московська сторона стала тікати, а польська погналася за нею з криком та гуком і почала кричати: «Біжить москва! Женіть, бийте цих зрадників!» Про все це писалося в цій історії у першій книзі, і тому тут не варто повторюватися. Я тільки те додам, що перекопський хан Менглі-Гірей був покликаний на допомогу, оскільки він присягав королю дати поміч проти московського князя. Але він так хитро вчинив, що не був під час битви, сказавши, що не зміг прибути так швидко, а насправді тільки здалека дивився, кому всміхнеться щастя. Бачачи, що московит програв і втік, він взимку напав на його землю і, де тільки міг, скрізь вогнем попустошив.

Московське військо йде під Вільно

Знаки московської поразки

Москва розбита

Татарська хитрість

Московський князь, наляканий програною битвою, дійшов, вважай, до шалу та безумства. Він бігав по смоленському замку, нагадуючи зрадникам, що вони йому піддали Смоленськ, щоб бути йому вірними, обіцяв їм добру винагороду. На другий день він помчав з малою купкою своїх людей зі Смоленська так швидко, що за день і ніч подолав кількадесят наших миль. Це він вчинив почасти через страх потрапити до рук королівському війську, почасти тому, щоб його самі ж свої не видали, почасти тому, що хотів випередити звістку про програну битву, щоб його брати, котрих він тримав у себе в неволі, не змовилися і не скинули його з трону. А Костянтин, принісши московські прапори королю у Вільно, повісив їх у віленському соборі, також віддав йому полонених, котрих посадили в різні замки. Але московський князь не хотів їх викуповувати, і так ці сиві та значні люди тут померли. Щоправда, поки вони жили, то їхні дружини присилали їм до Польщі те, що могли. Фортуна Михайла Глинського змінилася, бо замість нагороди за послугу він потрапив у Москві до в'язниці. Коли він дізнався, що його тиран за Смоленськ тримає в опалі, то через угорського короля Владислава, королівського брата, просив королівської милості, але це йому не вдалося, хоч він і обіцяв королю подарувати Смоленськ та інші московські замки. Деякі з литовських панів, котрим король Сигізмунд довірився, таємно донесли про цей задум Глинського московському князю Василю, не бажаючи мати у Литві цього зрадника Глинського. Отож московський князь наказав його схопити і відіслати у Москву до в'язниці. А Трепку герба «Топор», посла від угорського короля до Глинського, наказав прив'язати до рожна і смажити на повільному вогні. Так само він вчинив і коморникові польського короля, котрий був посланий за глейтом папському послу, але мав і до Глинського секретні листи. Йому було смажено в олії ноги аж по литки; литки було просвердлено, а під // (с. 87) нігті забито тріски з дерева. Але обидва були такими стійкими, що нічого не сказали і ледь живими повернулися до Польщі. Однак потім Глинський був звільнений з в'язниці і був у такій милості, що його московський князь призначив опікуном своїх синів. Однак потім, після смерті Василя, коли він лаяв його дружину Єлену, доньку свого брата Василя Глинського, за розпусту і жорстокість, вона звинуватила його у зраді і заморила у в'язниці; сама ж потім була отруєна. Її фаворит (panic) князь Овчина був потім схоплений під Стародубом і в польському полоні помер, про що мова піде нижче.

Глинський у в'язниці

Жорстокість московського (князя)

Глинський помер у в'язниці

Року 1515 перекопський хан, як я вже згадував, задля короля Сигізмунда ходив походом на Московію і, вчинивши там велику шкоду, повернув назад, будучи аж за чотирнадцять миль від Москви. Так і Ян Сверчовський, гетьман над жовнірами у Литві, розбивши та розгромивши москву, спалив Великі Луки, Торопець та інші містечка і зі своїм військом повернувся назад без втрат.

Татари плюндрують у Московії

Сверчовський плюндрує у Московії

Року 1516 цей же зрадник, перекопський хан, котрий брав упоминки від короля та від московського князя, обіцяв обом їм дати допомогу,

Татарська зрада

Татари на Русі

а сам тільки шукав оказії, хто б йому що дав. Взявши упоминки від московського князя, він наказав чотирьом своїм царикам переправитися через Дніпро із 40 тисячами війська і вдарити Чорним шляхом на Русь. Король, хоч і не вірив цілком цьому поганському псу, все ж не сподівався, щоб той всією своєю силою мав шкодити Руській землі, хіба що якимись дрібними наскоками. А цьому, як він вважав, можуть запобігти руські жовніри, і тому він не рушив у похід всієї шляхти. Однак він своїми листами закликав воєвод, каштелянів, старост і найзначнішу шляхту, щоб вони із жовнірами йшли туди, де виникала б така потреба, але ніхто не був таким охочим. Через те що один дивився на другого, вони віддали татарам Русь та Поділля як на криваву бійню. Татари ж, увійшовши в цю землю, стали біля Буська і розпустили за своїм звичаєм загони, вздовж і впоперек (попустошили землю), випалили села, двори й містечка, забрали людей, худобу, врожай, зганяли їх до свого коша. Потім вони пішли від ріки Дністер (Dniepru) до угорських гір, знищили деякі угорські села й містечка, випалили збіжжя, різного віку людей обох статей взяли в ясир до 50 тисяч; старих людей та дітей перебили, дівчаток при батьках, дружин при їхніх чоловіках ґвалтували і так на 40 миль вшир та вздовж спустошили християнську землю. Жоден не прийшов на допомогу, один тільки подільський воєвода Марцін Кам'янецький, з'єднавшись із кам'янецьким старостою Станіславом Лянцкоронським та Яном Творовським і з жовнірами, напали на вісімсот татар під Теребовлею, розбили їх і забрали здобич. Вони також натрапили на п'ятсот татар біля Підгайців. // (с. 88) Ці татари, побачивши, що доводиться гинути, мужньо билися й рубалися з нашими, доки їх наші не вбили. Татари спробували тоді взяти Буськ, але нічого не змогли йому вчинити, однак спалили передмістя і зі здобиччю пішли геть. За ними пішов коронний гетьман Миколай Фірлей з подільським воєводою та з іншим рицарством, котрого не могло бути більше як дві тисячі. Виступивши в похід, вони розбили кілька татарських загонів, котрі відірвалися від своїх, але все інше поганство цілим відійшло. Кажуть, що відтоді щастя відвернулося від нас, померла, вважай свята, пані королева Барбара. Але все це сталося через наші гріхи, за котрі Господь Бог покарав нас тоді так сильно оцим ворогом. Також і наші лінощі, свавілля, жадібність частково призводять до цього, що нам жаль для вітчизни здійснити щось значне, воліємо це здійснити на щось інше, марне.

Татарський кіш під Буськом

Татарська жорстокість

Сутичка з татарами

Подільські пани здавна мужні

Король звинувачує перекопського (хана) у зраді

Лянцкоронський здавна (мужній) воїн

Як давно з'явилися козаки

Після цієї шкоди король послав до перекопського хана, питаючи, чому він вчинив таку велику шкоду, зламавши свою присягу. Хан відповів, що все це була молодь, поганих вчинків якої не міг приборкати. Наші, бачачи татарські смішки, не хотіли більше вірити їхній присязі і почали тримати там більше найманих людей. Одного разу їх зібралося кількасот на чолі з Прецлавом Лянцкоронським, і вони поїхали козакувати (jachali w kozactwo) під Білгород, зайняли турецькі й татарські отари й гнали додому. Коли ж турки й татари наздогнали їх біля Овідієвого (Widowego) озера і дали їм битву, наші їх перемогли і зі здобиччю повернулися. Отоді тільки з'явилися у нас козаки.

Московити під Вітебськом

Татари в Московії

Москва, почувши про цю нашу шкоду від татар, прийшла з військом до Вітебська, спалила довкола нього села й волості, потоптала збіжжя, пробувала взяти й замок. Але Бог не дав їм у цьому втіхи, бо до Московії прийшло 80 тисяч татар, котрі тільки-но повернулися з Русі і повоювали вогнем та мечем московську землю вздовж і впоперек дуже далеко, набрали дуже багато людей і бидла. Переляканий московський князь відкликав своє військо від Вітебська і послав проти татар, але там його розбили, загинуло понад 20 тисяч вояків, а чимало простолюду татари повели в неволю.

Хитрий татарин

Татарин, зробивши це, послав своїх послів до Вільна, розповідаючи про це й обіцяючи ще більше вчинити у Московії, аби тільки знати, як король ставиться до нього; хотів дати в заклад і свого сина. А це він, очевидно, чинив не для чого іншого, а тільки через голод та свою велику нужду, через що він мав на зиму стати біля Чорного лісу над Дніпром. Це засвідчили й наші посли, котрі були тоді в орді. Вони перестерігали наших, щоб були пильними, // (с. 89) бо й сам хан не зміг би їх вгамувати від шкоди, яку вони могли б чинити своїми наскоками. Король одразу ж повідомив про це кам'янецького старосту Станіслава Лянцкоронського і Яна Творовського, нагадуючи їм про необхідність мати сторожу та пильне око, щоб відомості про все вчасно могли прийти; були розіслані віці до Краківської, Сандомирської та Люблінської земель та їхніх воєвод. Було послано й на Волинь до князя Острозького, щоб він зі своїми юнаками був напоготові в разі потреби. Як тільки це ухвалили, аж тут 3 грудня татари від Чорного лісу, розділившись на чотирі частини, ринули на Поділля, на Кам'янець, Летичів (Latowicu), Меджибіж та Зіньків. Тих, які прийшли під Меджибіж і Летичів, розбив і розгромив староста Лянцкоронський, відбив у них здобич, нав'язав полонених і відіслав їх королю до Вільна; там же у битві загинув Роман, князь Острозький, якого вразив татарин стрілою з лука, коли він за ним далеко гнався. Других татар Павло Фарурей розгромив біля села Радзиніч під Меджибожем, бившись із ними до третьої години ночі. Він поклав їх там трупом до чотирьохсот. А тих, котрі були під Зіньковим, розбив і розгромив Якуб Сецигньовський так, що мало хто з них, із тисячі кінних татар, втік.

Гетьмани, які розбили татарські орди: Лянцкоронський, Фарурей, Сецигньовський

Роман, князь Острозький, вбитий татарами

Прикордонний жовнір

Після цієї поразки татар стала шляхта краще думати про прикордонного жовніра, щоб він не біля Львова, але біля Києва стояв; було б і військове навчання молодим людям, і краща оборона кордонів. На цьому й погодилися.

Наші воюють проти Москви

Року 1517 наші з Костянтином вдерлися у Московію і вчинили там великі шкоди вздовж і впоперек, дійшли аж до Пскова. Потім рушили під замок Опочку, прагнучи його взяти. Але наші кращі у битві в полі, ніж у здобуванні замків. Тому вони, не вдаючись у труднощі облоги, відступили, скуштувавши штурму. Під час цього штурму каменем із замку було відірвано руку й плече Андрієві Боратинському герба «Корчак». Його підхопили драби і віднесли до табору. Він одужав, але помер потім у Вільні. Про нього кажуть, що він міг одужати, аби тільки захотів зла-

Мужність Боратинського зовнішня і внутрішня

мати віру своїй дружині, але він волів померти, ніж це вчинити, хоча його до цього намовляли лікарі. Його тіло відвіз до Перемишля його брат Іван Боратинський, і він був похований у церкві св. Іоанна. Потім (Іван) поспішив до війська, яке не виманило москву до бою, тому, сплюндрувавши волості, набравши полонених та здобичі, воно повернулося до Литви. Але Боратинський з Гаштольдом там залишилися.

Боратинський, муж справний та енергійний

Потім року 1518 після відходу наших москва, не зволікаючи, обложила полоцький замок. Іван Боратинський стояв з 500 кінноти на цьому боці Двіни. Коли він довідався про ворога, то відразу вирішив поспішити своїм на допомогу, // (с. 90) а коли шукав броду, яким міг би перейти, явився йому якийсь пахолок у білих шатах на білому коні і крикнув: «Туди їдьте всі за мною!» Він сам першим скочив до води, переплив на другий бік і там, на березі, одразу зник. Кажуть, що це був св. Казимир, котрий багато інших чудес і тепер у Вільні, як пишуть, чинить. Бачачи це чудо, Боратинський дуже здивувався і, думаючи, що йому Сам Бог через свого ангела показує шлях до ворога, скочив зі всіма своїми на конях до річки, переправився і несподівано вдарив на москву, яку застав не готовою до битви. Він легко зламав її опір, а ще він наказав своїм сурмачам, котрих залишив у таборі на іншому боці ріки, щоб вони, коли він вдарить, засурмили, а всі, хто був у таборі, щосили кричали. Коли вони так вчинили, то москва, думаючи, що йде більше польського війська, почала тікати, а наші, далеко гонячи її, громили. Особливо ж придалось, що Гаштольд, який стояв там з півтори тисячами кінноти, своєчасно прийшов своїм на допомогу. Отак завдяки Івану Боратинському тільки дві тисячі наших розгромили сім тисяч москви.

Москву розбито

Татари розбиті

Цього ж року в місяці жовтні татари, які прагнули помститися за свою поразку, трохи відпочили під Чорним лісом і вдерлися на Волинь. Костянтин вбив їх до восьмисот, а черкаський староста Остафій – триста.

Москва з татарами покумалася

Року 1519 великий князь московський Василь, побратавшись із перекопським ханом і сильно його до себе привернувши упоминками, відправив його із 40 тисячами війська воювати руські землі; сам же мав вдертися до Литви з другого боку. Тоді татари у липні місяці, діючи незвично, через Волинь, пройшли руські землі аж до Бугу; перейшли Буг і спустошували вогнем і мечем Львівське, Белзьке, Люблінське воєводства, забрали велику кількість простих людей. Проти них наші жовніри поляки виступили з руською шляхтою, до яких прибув і Костянтин (Острозький) зі своїми людьми. Тоді наші наздогнали татарські війська, котрі йшли назад і гнали перед собою велику масу людей і худоби, вкрили собою всі поля, як сарана. Коли ці татарські війська побачив князь Костянтин, то спочатку трохи стривожився, боячись втратити даремно своїх людей, якщо почнеться битва із незрівнянно більшим ворожим військом; нашого ж всього війська не було більше 5 тисяч, а татар – до 80 тисяч. Тоді він порадив ротмістрам та їхнім това-

ришам, щоб вони стали краще десь між водами, де через тісняву легше було б битися проти ворога і ворог би з ними не зміг зав'язати битву на широкому полі. Якби так не вдалося зробити, то щоб не переправлялися через Буг, а чекали, доки якась // (с. 91) частина татар переправиться, і тоді з нею, а не з усією татарською силою, зійшлися у битві. Цю пораду Костянтина схвалювали деякі обережніші, але молодші та недосвідчені, котрі звичайно бувають запальнішими, стали вимовляти за це гетьманові, звинувачуючи його у боягузтві та заздрощах, що нібито він не хотів зичити полякам слави переможців. Костянтин пропустив це повз вуха і просив, благально склавши руки, щоб тільки до ранку почекали з битвою, якщо вже не може бути інакше, бо щогодини він чекав приходу допомоги з Литви та з Поділля. Але молодь не хотіла про це й слухати, лаяла гетьмана. Розгнівавшись, Костянтин сів на коня, а потім перші польські загони стали переправлятися через Буг, на татар, які вже були, вважай, готовими до бою. На лівому боці ріки було згарище містечка, яке спалили татари, і там наші виходили на берег. Оскільки ж вони не знали про доли та балки, то почали входити до підвалів (низин), а татари, які стояли вгорі на безпечному місці, стріляли з луків по них та по їхніх конях; поляки ж через загорожі, паркани та різні перешкоди не могли татар дістати ні рукою, ні стрілами. Побачивши це, Костянтин вдарив на татар на іншому місці, а поляки сяктак з тих низин на ліпше місце вибрались і зав'язали з татарами жорстоку битву. Чимало полягло вояків з обох боків, і хоча внаслідок слабкої озброєності татар полягло більше, однак цього не було видно через велику кількість татарського війська. Битва проходила на зораній ріллі, яка була порушена кіньми, через що піднялася така курява, що наші майже нічого не бачили. Після цього потроху облягли наших, б'ючись у центрі. Костянтин кричав, закликав, піднімаючи дух як полякам, так і волинянам, але врешті сили у наших вичерпалися. Костянтин, Марцін Кам'янецький, подільський воєвода, Станіслав Галицький, коронний маршалок, бачачи, що татари перемогли, відступили до Сокальського замку, зберігаючи себе на ліпший для Речі Посполитої час. Татар полягло 4000, а поляків та литви – 1200. Ця поразка сталася 2 серпня, а її причиною була впертість молодих людей, те, що вони не слухали старших. Фрідріх Гербурт міг втекти, однак був людиною великої мужності; побачивши занепад наших, він ніскільки не стривожився і, не зважаючи на загрозу смерті, сказав: «Не дай, Боже, щоб я не поліг біля моїх милих братів!» Тоді він з власного бажання зі списом щодуху помчав конем на ворогів і, як римський *Курцій* (Curtius), вразив кількох, а потім взявся за шаблю і рубався з ними так довго, доки було сил; там же він і був порубаний татарами. У цій же битві загинув молоденький гетьманський син Миколай Фірлей. Отак татари, хоч і не всі, втекли зі здобиччю.

Битва з татарами біля Сокаля

Наші зазнали поразки від татар

Гербурти здавна мужні

Тим часом прийшла королю новина з Литви, що 50 тисяч московитів вздовж і впоперек так сильно спустошили литовську державу, // (с. 92)

Москва воює проти Литви

що тільки за дванадцять миль від Вільна повернули назад. Але литовські пани з немалим військом наздогнали москву і потужно її розгромили, значну частину здобичі відняли, чим король був немало втішений.

Тшебінський розбив татар

Року 1520 дві тисячі татар вдерлися до Поділля, але їх мужньо розгромив ротмістр Тшебінський. Коли ж тоді наші гнали татар, то ними був убитий ґречний юнак Струсь.

Струся вбито

Народився Август

Цього ж року 1 серпня народився Сигізмунд Август.

Перекопський (хан) підкорив ногайців

Цього ж року перекопський хан підкорив ногайських татар і понад 40 тисяч (їх) привів до Перекопа на Дніпро.

Шляхетське право на міщан

Цього ж року була прийнята ухвала, щоб міський суд без гродського уряду не засуджував на смерть жодного шляхтича, навіть якщо того було б схоплено на гарячому; якби цю ухвалу було порушено, то бурмістра і двох райців треба було стратити.

Перекопський (хан) підкорив казанських (татар)

Року 1521 Махмет-Ґірей, перекопський хан, з допомогою ногайських татар перейшов через Волгу з великою потугою, взяв у московита головне місто Казань і підкорив собі казанських татар. Коли ж московський князь хотів за це помститися, то перекопський хан, завзявшись на нього, випередив його і з 80 тисячами війська напав на його землю. Там він, перейшовши ріку Оку, і цю добре заселену частину його землі дуже швидко пограбував та спустошив і став за дві милі під столичним містом Москвою. Хан чекав, що йому дадуть битву, але не дочекався і з великою кількістю полонених, котрих налічувалося 300 тисяч, відійшов, посікши дітей та старих людей, і продавав решту полонених пізніше у Кафі на вічну неволю до Туреччини.

Він же поплюндрував Москву

Перемир'я з московським (князем)

Року 1522 Василь відправив своїх послів до Вільна, до короля Сигізмунда, просячи перемир'я на п'ять років, що було йому дозволено.

Народилася Анна, стара королева

Року 1523 народилася польська королева Анна, ця стара пані, вважай, свята.

Знайдено скарб у краківському колегіумі

Цього ж року в Кракові колегіати, ламаючи мур у колегіумі, знайшли у мідній коновці скарб, де були самі персні та великі португальські золоті. Але той чоловік, який це знайшов, взяв собі частину, перш ніж розповів про це.

Заволзькі татари розбили перекопського хана

Цього ж року навесні перекопський цар Махмет-Ґірей виступив з великим військом, прагнучи підкорити собі заволзьких татар, але вони порозумілися з іншими татарами, які жили ще далі, над морем Британським (brytańskim) та Каспійським. Завівши його у тіснину, де Волга впадає до Каспійського моря, вони дали йому битву, розбили орди і самого вбили. Після цього черкаський староста Остафій, який за рік перед цим потрапив у полон під час битви з татарами, // (с. 93) втік з Перекопа і повернувся до Черкас.

Турки взяли замок Сверин

Турки теж, не бажаючи сидіти без діла, взяли міцний замок Сверин (Swerуn) на лівому боці Дунаю у Валаській землі, на кордоні з угорцями й Семигородською землею. У Татарській землі на місці Махмет-Ґірея

Саадат-Ґірей, перекопський хан

з волі турецького султана було посаджено Саадат-Ґірея (Sedetkierej). Цей тут же офірував із приязню королеві Сигізмунду свою готовність виступити проти кожного ворога, однак король, приймаючи цю приязнь, не до кінця довіряв йому, бо то непевні люди.

Турки на Поділлі

Року 1524 одразу ж навесні 12 тисяч турків, між якими було чотири тисячі білгородських татар та інших, напали на Поділля. Вони спалили багато сіл і містечок. Між іншими спалили й Зіньків (Zyńkow), містечко Станіслава Одровонжа, але замок наші оборонили. Діставали й Красилова, але там їм дали непогану відсіч. Король розіслав віці шляхті, але вони не могли так швидко бути напоготові, тому проти ворога виступили тільки наймані вояки та панове зі своїми дворами. За ними виступили гетьман Миколай Фірлей, графи з Тенчина, Тарнова, Вишніча, також старости зі Львова, Кам'янця, Буська та інших замків. Усі палко прагнули битви, але турки, почувши про це, відступили від них і прийшли під Рогатин. Коли ж їм не хотіли видати з міста турка-в'язня, вони стали добувати містечка. Міщани, бачачи, що турки проломлюють паркани, втекли до укріпленої церкви, з якої, мужньо боронячись*, // (с. 94) дали під керівництвом Сенявських потужну відсіч туркам. Один турецький кіннотник виїхав там на герць і виманював наших. Проти турка виїхав Миколай Замойський і вбив його. Деякі ж, рушивши попереду війська з Яном Тарновським, заскочили турецький загін під дібровою понад болотами. Розгромивши його, наші ротмістри громили інші турецькі полки над Дністром. Завдяки цьому було приведено немало турецьких полонених, котрих закували в кайдани.

Турки під Рогатином

Мужність Миколая Замойського

Татари біля Львова

Зразу ж після турків прибуло 40 тисяч татар, які переправилися через Дніпро. Вони також чинили шкоди, палили, брали (здобич), пройшли львівські передмістя і стали кошем біля Мостиська. Там став з військом Аслам-солтан, двоюрідний брат перекопського хана, і пустив у загони 30 тисяч татар. Вони заподіяли великі шкоди в різних сторонах, попалили села й містечка, забрали багатьох людей. Під замком Прухніком їх трохи погромили і тоді знайшли серед них жінок, котрі, поголивши собі голови, сиділи на конях у чоловічому вбранні як чоловіки; також чимало татар порубали косами селяни.

Серед татар діви у чоловічому одязі

Татари розбиті

Король Сигізмунд, почувши про татар у Русі, наказав виступити проти них шляхті Малої Польщі, а сам поспішив до Сандомира. Татари ж, почувши, що проти них виступив король, почали відступати. Деякі наші старости й ротмістри, наздоганяючи їх, більшість із них розгромили і відбили у них чимало в'язнів. Довго потім татари не бували в руських краях, і завдяки цьому напівспустошені руські краї були добре відбудовані й заселені.

Угорська історія

Цього ж року турки послали задля перемир'я своїх послів до угорського і чеського короля Людовіка. Король Сигізмунд вів його до того,

---

* Див. ідентичний малюнок у кн. I (с. 152 оригіналу).

Угорці погоджують перемир'ям

щоб він уклав мир із турком, який йому офірував сам же турок. Але угорці були так засліплені, що не тільки погордили миром від турка, такого могутнього сусіда, володаря Греції, Азії, Сирії, Єгипту та Аравії, а ще й повідрізали носи й вуха його послам і так відправили їх до їхнього пана. Довідавшись про це, король Сигізмунд не схвалив цього вчинку угорців. Людовік радий був би послухати Сигізмунда, але перед очима нещастя, яке збиралося на них, дав себе ввести в оману угорцям. Останні ж палко вмовляли його дати битву турку, посилаючись на часи короля Матіаша, який воював одночасно і з турками, і з християнським імператором, і з венеціанцями, довівши могутність угорського королівства. Тоді турецький султан Сулейман, побачивши, що угорці погорджують перемир'ям, і будучи дуже ображеним через насильство та каліцтво, заподіяні його послам, приготував велику потугу проти Угорщини. Маючи сто тисяч війська, він прийшов до Угорщини на ріку Саву, // (с. 95) поволі через неї переправився, став брати замочки та містечка, захопив спочатку могутній замок Вараждин понад Дунаєм, а потім і містечко Вілляк, де лежать мощі св. Яна Капістрана. Потім він зі своїми військами перейшов ріку Драву і став табором під містом Мохачем, яке стоїть над Дунаєм. Він поставив гармати у три ряди і з усіма силами чекав на угорського короля Людовіка. Людовік, побачивши, що діється, виступив із кількома тисячами війська з Буди. Потім прийшло до нього три тисячі кінного та пішого війська від австрійського ерцгерцога Фердинанда, сестра якого Марія була дружиною короля Людовіка. Прибув йому на допомогу з півтори тисячами польського війська поляк Ленарт Гноїнський. Прибували зі своїми почтами і угорські панове, однак не так швидко, як того хотів король Людовік і як вимагала сама справа. Коли ж він прибув під Мохач, то мав ледве 30 тисяч війська. А турецького війська було 300 тисяч. Там же вони стали один проти другого. Сулейман наказав відкрити по угорцях такий потужний вогонь, що одразу, вважай, вся угорська піхота була вражена (кулями та ядрами) і розбита. Коли ж наступала угорська кіннота, то так мужньо почала битися з турками, що розгромила перші загони і дійшла аж до яничар, і билися вони вже перед очима самого султана Сулеймана. Бачачи це, Сулейман наказав подати швидкого коня і вже ось-ось мав тікати. Тим часом він наказав знову відкрити потужний вогонь, не шануючи ні своїх, ні чужих. Коли ж розпочалася ця стрілянина*, // (с. 96) лави угорців стали змішуватись і рватись, чимало їх тоді лягло трупом; до того ж вони ніде не бачили короля, котрий під час битви був у середньому загоні. Коли ж угорці побачили позад себе, що палає їхній табір, то подумали, що турки оточили їх звідусіль, і кинулися тікати хто куди. Вони побігли двома шляхами: одні – до гір, другі – до Дунаю, коротшою, але небезпечнішою дорогою. До Дунаю тікав і король Людовік, там і загрузнув із конем в одній болотистій низині. Там же поміж трупами і

Турок взяв Вараждин і Вілляк

Військо Людовіка, угорського короля

Битва з турками

Угорського короля вбито

* Див. ідентичний малюнок у кн. I (с. 155 оригіналу).

знайшли його, вже мертвого. Тоді дуже багато угорців загинуло не тільки на полі бою, але й втопилось, було стоптано кіньми, в т. ч. два архієпископи, п'ять єпископів, значних людей. Графів же і значних панів (freiherów) загинуло багато, мало хто з них утік. Там же було зарубано і Гноїнського, його знайшли свої й поховали. Султан Сулейман розбив дощенту короля Людовіка з військом, і, як кажуть, він і сам шкодував через такий занепад угорців. Потім він зі своїм військом прийшов до Буди. Місто було спалене, а замок, прекрасно укріплений та оздобний, невдовзі був підданий йому німцями, котрих там було вісімсот. Німців випустили з одного боку (замку), а з другого боку вони були перебиті турками з Буди. Турок повернувся до Альби, поставив також свої гарнізони у Вараждині та інших замках, після чого з тріумфом повернувся до Константинополя. Угорці ж знайшли тіло свого пана і з великим плачем поховали його у Бєлграді, де ховають угорських королів. Потім австрійський ерцгерцог Фердинанд був обраний і коронований королем чеським і угорським. Цей потім звільнив Буду і дуже допомагав угорцям*, // (с. 97) але все це розірвала незгода з його братом Яношем, на допомогу якому турецький султан Сулейман з 200 тисячами війська прийшов до Угорщини проти Фердинанда, вигнав з Буди німців і віддав її королю Яношу. Потім він рушив до Відня й обложив його на землі й на воді; спалив мости на Дунаї, вкрив своїми військами всі поля довкола Відня. У Відні було п'ятнадцять тисяч німецького війська, котрі Фердинанд послав до Відня перед самим приходом Сулеймана. І все, що у віденському мурі туркам вдавалося за день пробити, німці вночі відновлювали. Потім вони залишили незакритою одну дірку в стіні, біля котрої багато турків схопили (у пастку) й розбили; під Віднем загинуло аж до 80 тисяч турків. Сулейман, облишивши штурми, мусив зі своєю неславою відступити до Буди, а звідти – до Константинополя. Все це діялося в Угорщині в період з 1524 до 1530 року. Але повернімося до справ коронних і литовських.

Турки взяли Буду

Турецький султан під Віднем

Року 1525 о другій, третій і четвертій годині дня на небі з'явилося п'ять сонць. Два сонця біля власне сонця, між сходом та півднем, наступні два – далеко від них між заходом та північчю. Люди вбачали у цьому зміни в Угорській Короні та багато інших християнських війн, котрі (дійсно) сталися невдовзі. Бо цього ж місяця в Італії французький король Франциск був схоплений уночі іспанськими та німецькими жовнірами і кинутий у в'язницю. Потім, давши заручниками двох своїх синів, був випущений на волю.

Французького короля схоплено

Папа Климент VII, почувши про славні битви та звитяги короля Сигізмунда над поганцями, турками, татарами, молдаванами й москвою, послав йому коштовну шапку та освячений меч, благословляючи його і бажаючи більших тріумфів. Посла було вдячно прийнято, вшановано, обдаровано та відправлено.

Папа послав Сигізмунду меч і шапку

---

* Див. ідентичний малюнок у кн. II (с. 52 оригіналу).

Перекопських ханів змінено

Цього ж року після смерті перекопського хана Махмет-Гірея татари обрали на його місце Сат-Гірея (Setkiereja), котрий був вихований у Туреччині і був не такий жорстокий. Але потім вони його знову вигнали, а за правителя прийняли собі його брата Іслама (Oslama). Але турецький султан, знаючи мужність і діяльність Іслама і думаючи про життя Іслам-солтана, призначив на цю державу Саадат-Гірея (Sedytkiereja), брата Сат-Гірея. Коли ж Іслам-солтан довідався про це з листа своїх приятелів з Туреччини, то втік до короля Сигізмунда, просячи через своїх послів, щоб він дозволив йому розташуватись у полях над Дністром із 70 тисячами своїх людей в разі, якщо турецький султан зі своїми людьми чинив би йому ворожі дії. Він прагнув зі своїми людьми йти проти кожного королівського ворога, називав своїм батьком короля Сигізмунда, // (с. 98) прагнув, щоб король ставився до нього як до свого сина і мав його у своїй обороні. Послам була дана відповідь від короля Сигізмунда, що король Сигізмунд приймає за сина хана Іслам-солтана і бажає йому всілякого щастя. Шкодує з того, що турецький султан до нього незичливий, і якщо хан зазнаватиме від нього якоїсь кривди, то король хоче дозволити хану безпечно мешкати у своїй землі над Дніпром і по можливості хоче задовольнити його всім необхідним. Ця відповідь, віднесена Ісламу послами, була дуже вдячно прийнята.

Король прийняв як сина татарського царевича

Цього ж року султан, прагнучи мати із Сигізмундом добру приязнь і спільну любов, уклав з ним вічний мир і на знак своєї дружби, котру називає золотою прикрасою, прислав йому ланцюг із дорогоцінними каміннями та гербом золотого агнця.

Селянська війна в Німеччині

Цього ж року в Німеччині повстали селяни проти своїх панів, як духовних, так і світських; тоді вони вбили багатьох єпископів та панів. Вони хотіли від своїх панів, щоб вони самі обирали собі ксьондза і тримали лютеранську віру; щоб не давали десятин снопом, а тільки чистим збіжжям; щоб люди були вільними і не утискалися своїми панами, особливо ж віддавши їм свою повинність. Отже, щоб ліси, місця рибальства, ріки, звір не заборонялись їм панами, бо все це вони мусять дорого купувати у панів, бо (навіть) не можна їм звіра з власного збіжжя вигнати. Якщо ж котрийсь з них помре, то щоб ніхто нічого не забирав у їхніх дітей. Потім цих селян було розбито.

Мазовія повернена до Корони

Року 1526 по смерті мазовецьких князів Станіслава та Яна їхнє князівство було приєднане до Корони.

Татари в наших країнах

Року 1527. Двадцять шість тисяч татар з наказу турецького султана через води, замерзлі ріки та озера вдерлися до Литви. Вони заподіяли чимало шкоди біля Пінська, потім прийшли до Белзької та Люблінської земель, грабуючи й палячи; а завдяки морозам їм скрізь було легше ріки та болота пройти, як по твердій землі. Один загін прийшов під Скоківку, замок холмського підкоморія Щенсного Замойського, на який військо із замку здійснило вилазку. Через це поганці відступили до гаю, котрий росте на тому ж острові, а за ним болотиста ріка Вєпшец

і болото. Затиснені у цьому місці, вони мусили великою кров'ю заплатити за свою жорстокість, а інші якнайшвидше тікали зі здобиччю. Костянтин, який в той час прибув сюди з Волині, день і ніч гнався за ними і під Каневом, де татари розгостювались, так вдарив на них на світанку, що й не допустив їх дістатися до коней. І хоч вони, будучи пішими, досить довго стріляли з луків, але врешті були розбиті й розгромлені так, що ледве кому вдалося втекти, а вся їхня здобич була повернена. Там Костянтин помстився // (с. 99) за сокальську поразку, взяв у полон сімсот татар і визволив 40 тисяч християнських полонених. Коли пізніше князь Костянтин в'їхав до Кракова з татарськими в'язнями та прапорцями, то отримав від короля велику шану та подяку.

Татари розбиті волинцями

З Москви теж був тоді задля перемир'я посол у супроводі ескорту до 400 кіннотників. Отримавши перемир'я на шість років, він від'їхав.

Московський посол

Року 1528 під Кам'янцем королівські ротмістри Язловецький із Стрицьким розгромили тисячу татар.

Наприкінці цього року хмельницький староста Прецлав Лянцкоронський і черкаський (староста) Остафій разом з вінницьким та брацлавським старостами пішли під Очаків з-понад десятком сотень кінноти поляків та русинів (rusaków), де мали три щасливі битви з татарами і пригнали до своїх домів 30 тисяч бидла і п'ятсот коней.

Наші під Очаковом

Цього ж часу в Радомі, в Бранкові, народилося небачене людське чудовисько, яке мало голову лева, кошлаті груди, скреготало зубами, гарчало страшним голосом; жило вісім годин.

Чудо

Року 1529 деякі наші подільські панове, як-от: Язловецький, Сенявський, Лятальський та інші, котрі стояли з ротами на подільському кордоні, знову виступили в похід до Очакова, маючи тисячу кінноти. Вони не знали, що Іслам-солтан, котрому король Сигізмунд дозволив жити у своїй землі над Дніпром, майже в цей же час, на їх нещастя, помирився зі своїм братом і дістав від нього в уділ Очаків. Вони, натрапивши на татар Іслам-солтана, кількасот їх розбили, забрали їхніх коней і прийшли під Очаків. Іслам-солтан вийшов потім з міста і став їх питати про те, чому вони йому, побратимові свого пана короля Сигізмунда, чинять кривду. Вражені цим і боячись свого пана, бо знали, що король мав Іслам-солтана за приятеля, склали зброю і на його жадання повернули йому забрані коні, кажучи, що таке трапилося через помилку, бо не знали про його примирення з братом і те, що йому дістався Очаків. Потім Іслам-солтан по-приятельськи запросив до себе в Очаків для побратимства Язловецького, старшого над цим військом. Язловецький повірив цьому запрошенню, хоча інші мали сумнів. Коли ж Язловецький в'їхав до Очакова, татари раптово напали на наших і, оточивши їх на конях, почали осипати стрілами. Поляки стали одразу ж вкриватися щитами, доки не примчав Іслам-солтан і задля припинення битви вбив кількох татар з лука. Але, не змігши їх вгамувати, відступив. Наші, бачачи, що не жарт, повернули коней до своїх кордонів, а Лятальський, який мужньо бився з татарами, потрапив до них у полон. Пізніше його

Наші знову під Очаковом

Несподівана битва

Язловецького випустили

брат, єпископ Ян, викупив Лятальського з полону. Після цієї битви Іслам-солтан, прагнучи довести, що це сталося не з його волі, // (с. 100) відпустив Язловецького. А це діялося в серпні, майже того самого дня, коли наших було бито біля Сокаля.

Сигізмунд II коронований

Року 1530 Сигізмунд Другий був обраний на Литовську державу і за життя батька був коронований на королівство у десятилітньому віці. Потім була посватана йому за дружину Ельжбета, донька Фердинанда.

Вільно згоріло

Цього ж року згоріло Вільно, ледве залишилася його третя частина; тоді ж згоріло багато храмів, як грецьких, так і римських. Також у Кракові згоріли вулиці Гродська й Каноніча.

Татарські посли

Року 1531 перекопський хан Іслам-солтан висловив королю через послів свою приязнь, жадаючи від нього, щоб він йому послав тільки 15 тисяч червоних злотих, бо він не може втримати своїх уланів та мурз. Йому була дана шаноблива відповідь та обіцяні упоминки.

Перекопський (хан) обложив Черкаси, але нічого не вдіяв

Року 1532 Іслам-солтан, підбуривши заволзьких татар, почав битву з братом Сат-Гіреєм, але був ним розбитий і втік до Польщі, де король дозволив йому жити біля Черкас. Але Сат-Гірей, довідавшись про нього, став переправлятися з військом через Дніпро на Черкаси. Почувши про це, Іслам-солтан відступив до Польщі, а Сат-Гірей став здобувати Черкаси, маючи з собою від турка до півтори тисячі яничарів і понад п'ятдесят гармат. Коли ж, потужно штурмуючи місто протягом тринадцяти днів, він нічого не міг йому вчинити ні вогнепальною зброєю, ні вогнем і взагалі даремно втратив багато війська, бо черкаський староста Остафій мужньо боронився, він послав до Остафія, щоб той приїхав до нього для приятельської розмови, але Остафій не довіряв йому. Коли ж він про це попросив вдруге, Остафій погодився, але за умови, що кілька значних осіб пошле до нього у замок як заручників. Коли це було вчинено, прибув до нього, і там вони побраталися, ївши й пивши. Невдовзі після цього було дружнє посольство до короля від обох братів, від Іслам-солтана і від Сат-Гірея, і їх теж приязно було прийнято.

Похід Сулеймана на Угорщину

Цього ж року турецький султан Сулейман зібрав усю свою потугу, попрощався з матір'ю, відправив своє поганське набоженство і виступив з Константинополя, прагнучи відігнати короля Фердинанда від Угорського королівства. Потім, почувши про більше, ніж сподівався, християнське військо, пішов до Буди, а 12 тисяч своїх турків відправив на плюндрування Австрійської землі. З ними зустрілися в бою три тисячі польського найманого війська, поклали трупом на полі бою дев'ять тисяч турків і отримали велику славу. І угорці та німці громили турків, де тільки могли. Сулейман, бачачи що йому не щастить, рушив назад. // (с. 101)*

Поляки розбили турків

Загорода татарам до руських земель

Року 1533 відбувся сейм у Пйотркуві, на котрому між іншими сеймовими справами питали черкаського старосту Остафія про те, яким

* Див. ідентичний малюнок у кн. I (с. 152 оригіналу).

чином можна запобігти чиненню татарами шкоди. Він радив, щоб на Дніпрі постійно тримали дві тисячі війська, котре б боронило на чайках від татар переправи до нас, а ще кількасот кінноти з тим, щоб їх забезпечували провіантом. Оскільки на Дніпрі є багато чималих островів, то на них треба будувати міста й засновувати замки. Ця порада сподобалася всім присутнім, однак нічого не сталося. Інші радили там же на Україні заснувати й рицарську школу, але що ж, коли на словах, як на цимбалах, а на ділі, як на талалайці.

Іслам-солтан розбив москву

У цей же час перекопський хан Іслам-солтан дощенту розгромив московське військо над рікою Окою і рушив назад з великою здобиччю. З цією новиною він тут же послав до короля і просив про жолд. Після відправи його послів трохи забарилися з упоминками, він уже приготувався йти через Дніпро. Коли ж його зустріли з упоминками, то він знову пішов на Москву і вчинив багато шкоди.

Року 1534 москва з великим військом рушила на Литву. Наші, довідавшись про це, дали їм битву біля Стародуба і дощенту розгромили московські війська. Потім під Радогощем вони вбили тисячу москви, було взято у полон воєводу із замку разом з дружиною та дітьми.

Втікачі з Москви до короля Сигізмунда

Тоді два значних чоловіка з Москви, Іван Концький // (с. 102) і Більський, втекли до короля Сигізмунда, обидва були вдячно прийняті і згідно зі своїм станом забезпечені маєтностями у Литві й допущені до найтаємніших нарад.

Татари на Волині

Цього ж року 10 тисяч татар несподівано напали на Волинь. Там вони вчинили великі шкоди, спалили передмістя Заслава і з 15 тисячами полонених відійшли назад.

Московська жорстокість

Року 1535 москва трьома військами відомими шляхами через болота й води вдерлася до Литви, спалила Вітебськ і Полоцьк і так глибоко увійшла до Литви, що вже сперлася на Брацлав, що за вісімнадцять миль від Вільна. Вони хотіли йти на Вільно, але довідавшись, що там перебуває король і що він не без війська, пішли назад. Гетьманом був там Овчина, опікун московського князя, котрий був такий жорстокий, що наказував саджати на палі малих дітей. Король, почувши цю новину, підняв литву і наказав, щоб вона перекрила шлях ворогам, але ті першими перетнули свої кордони. Оскільки взимку нашим не пощастило, то вони на літо краще підготувалися. Вони взяли московський замок Гомель, потім – Стародуб, у котрому було оточено і взято в полон московського гетьмана Овчину, також Сицького (Syczkiego), Количова й багатьох інших, про що ширше свідчить історія в першій книзі (с. 122).

Август присягає Литві

Року 1536 Сигізмунд Август у день св. євангеліста Марка присягнув Литві на дотримання її прав і вольності.

Року 1537 на краківському сеймі було ухвалено посполите рушення руських земель проти раптового прикордонного ворога, але не відбулося через незгоду панів та шляхти.

Війна з молдаванами

Року 1538 була значна війна з молдаванами, під час якої наших розбили біля Серету.

Спалено краківську міщанку

Року 1539 краківська райчиня Катажина Мальхерова, зваблена євреями, погордила християнською вірою; це трапилося частково через хворобу голови або з розпачу, бо все чинилося з поради. Оскільки ж її неможливо було відвести від помилки, то була засуджена краківським єпископом Петром Гамратом на смерть, на яку йшла так сміливо, неначе на весілля. Її спалили посередині краківського ринку.

Єврейська безчесність

Року 1540 християни були побуджені сектами до сварок за християнську віру; через це євреї чимало християн у нас звели на єврейську віру й обрізали. А щоб вони у цьому не каялися, їх висилали з Корони до Угорщини, а потім до Туреччини. Як наслідок, коли король Сигізмунд наказав краківському воєводі та старості чинити інквізицію серед євреїв, то євреї через це // (с. 103) шукали захисту в турецького султана, просячи його про листи з клопотанням до короля, щоб євреям було вільно їздити до Туреччини. Турецький султан сказав, щоб вони цього не просили, але трохи почекали, бо я, каже, скоро там буду і вижену християн, а вам учиню мир і скрізь відкрию (для вас) вільний шлях. Король Сигізмунд як християнський володар так з цього зрозумів, що завдяки частій та суворій інквізиції це (сектантство) мусило швидко затихнути й припинитися. Отак непогано почав сатана розставляти свої прапорці.

Клопотання у справі віри

Татари на Русі

Року 1541 татари, вдершись на Русь, вчинили великі шкоди біля Вінниці та інших міст. Барський староста Бернат Претвич, гідний пам'яті від усіх поляків, погнався за ними з невеликою кількістю козаків та черемисів і аж під Очаків прийшов за татарами. А ці вже вели людей, взятих у ясир, до кораблів, які стояли на воді, щоб продавати їх у Кафі в неволю. Він плакав, дивлячись на їхнє горе, і сказав: «Скільки стане сил, буду вас рятувати». І він за це добряче помстився: порубав та потопив татарських дітей і дружин, коли ті втікали на воду, інших же черемиси постріляли у воді, як качок. Претвич же без втрат і зі здобиччю повернувся додому й це саме вчинив і на другий рік.

Претвич громить татар

Турки взяли Буду

Цього ж року, 26 серпня, турецький султан з новими військами прийшов до Пешта й Буди, розгромив німців на землі й воді, взяв Буду, до якої впустив яничар. Тоді настав уже, вважай, кінець Угорській землі.

Посли ведуть переговори з турками про кордони

Року 1542 на Поділля були послані для переговорів посли із землі Коронної і Турецької держави. Року 1543 був великий мор у Кракові, й людей померло, як кажуть, двадцять тисяч.

Четверне затемнення

Року 1544 було четверне затемнення: два сонця і два місяці, чого раніше ніколи не бувало. Однак про цей рік математики здавна казали й писали: щасливі будуть ті люди, котрі переживуть ці часи.

Померла королева Ельжбета

Року 1545, місяця червня, польська королева Ельжбета, дружина Сигізмунда Августа, котра два роки тому була дана за нього римським королем Фердинандом, померла.

Миколай Ціковський – посол до турків

Року 1546 з Польщі до Туреччини приїхали посли для переговорів щодо заспокоєння на кордонах як польських, так і молдавських: спочатку Станіслав Броневський, а потім Миколай Ціковський. Оскільки ж в Угорщині вараждинський єпископ Дьєрдь (Gerzy), котрий мав бути вірним опікуном королеви Ізабели, сам став чинити їй кривду, забираючи у неї по замочку, по державі, то до нього було послано з Польщі з попередженням щодо таких дій, і він потім скромніше себе поводив.

Король Сигізмунд захворів і помер

Року 1547 польський король Сигізмунд скликав на день св. Марціна сейм у Пйотркуві. Ухваливши про всі справи, які стосувалися оборони й потреб Речі Посполитої, він там же захворів // (с. 104) і був привезений до Кракова на санях.

Життя короля Сигізмунда

Потім, у 1548 році, причастившись, король з великим жалем і в молитві покинув цей світ у святий день Великодня. Це був пан великої краси й сили. Історики, особливо Йоахим Бєльський, пишуть, що він розривав кайдани, ламав підкови, говорив небагато, але глибоко. Був трохи гнівливий, але вмів таїти гнів у собі; був тверезим, поміркованим, носив довге волосся, бороду підстригав, влітку радо ходив без шапки, у трояндовому вінку, до війни не був охочий, за що мав велику приязнь від багатьох іноземних королів, на ворога не йшов (особисто), хіба що через велику кривду, і Господь Бог давав йому щастя. Він мав свого віку вісімдесят два роки. Королював 41 рік.

Сигізмунд Август, Генрік, Стефан Баторій

По смерті Сигізмунда Першого на престол Польського королівства і Великого князівства Литовського вступив Сигізмунд Август. Він проводив суди, злагіднював Річ Посполиту, готувався дати відсіч ворогу, мужньо і мудро керував королівством, як про це достатньо говорилось у першій книзі. Достатньо писалося у першій книзі і про Генріка та короля Стефана, які панували після нього. Додам тут тільки те, чого не згадувалося там у розповіді про короля Стефана, а саме:

> *Єзуїтські колегіуми були засновані за часів цього короля Стефана у Семигородській землі, у Литві та Інфляндії.*

Ця преславна у Семигородській землі фамілія Баторіїв тим особливо вшанована, що мало не сама тільки у цій державі зберегла святу католицьку віру і не пішла за чужими богами. Тому Бог і досі зберігає цю династію на королівстві. Тоді Стефан Баторій уважно перестерігав і особливо прагнув, ще будучи семигородським князем (wojewodą), щоб там був заснований *Орден єзуїтів.* Оскільки ж тоді це важко було здійснити, то через певні причини він відклав цей намір на майбутнє і аж тоді (реалізував його), коли його Господь Бог чудесно покликав на Польське королівство і зволив його на ньому ствердити. Пам'ятаючи, що *Орден єзуїтів* прибув до Польщі через вісім років по смерті св. Ігнація (Лойоли), що року Божого 1565 святої пам'яті отець Станіслав Гозій, вармінський єпископ і кардинал, у своєму місті Бранзбергу заснував власним коштом колегіум, а при ньому і семінарію кліриків.

Колегіум у Бранзбергу

З цього колегіуму виходили вчені та богобоязні священики, вони зміцнили це єпископство у католицькій вірі та добрих звичаях. Йдучи за прикладом цього св. пам'яті кардинала, плоцький єпископ Анджей Носковський, здобувши в Пултуську фундацію *отців Ордену єзуїтів*, заснував там колегіум того ж 1565 року. Також і віленський єпископ **Валеріян**, бачачи, // **(с. 105)** як єресі у Литві шкодять Церкві Божій, як різні секти єретиків нападали на (таїнство) каяття, на вшанування святих, на хвалебні церковні Дари, нищили образи святих, розкидали реліквії та святі мощі, псували костьоли, сміялися з відпустів душам, котрі в чистилищі, віднімали порятунок побожних людей і навіть як відьми з пекла змішували небо та землю і з усіх сил нищили справедливість, мир, все християнське набоженство. Це бачачи, єпископ Валеріян порозумівся з кардиналом Гозієм і впросив у генерала (єзуїтів) колегіум, який 1569 року почав фундувати ксьондз Балтазар Гостовінус, чех, з кількома іншими, і таким чином привів єзуїтів до Литви 1570 року. А щоб вони мали краще місце, славної пам'яті король Август по смерті іспанця Петра Руїза зволив подарувати їм фарний костьол св. Яна з навічним правом подавання, котре польські королі мали до цього часу. *Орден* не взяв жодних грошей та прибутків плебанських, але все залишив плебану, як і перед тим було, а сам утримує себе добровільною працею: проповідь, слухання сповіді, навчання простих людей. І протягом цих років з Божої ласки вони принесли значну користь. Цей же згаданий єпископ Валеріян надав і забезпечив колегіум певними прибутками. До більших надань дуже прилучилися щедрими милостинями зі своїх власних маєтностей інші побожні люди, особливо ясновельможні князі їх мость панове Радзивілли. Після цього єзуїти були так забезпечені (коштами) для утримування належних осіб і потрібних робітників, для заснування шкіл і освіти, що, крім шкіл, які називалися *гуманітарними* (*humanitatis*), вони добре і достатньо читають філософію й теологію, надають титули магістрів та докторів тим, хто того заслуговує. А щоб це було належно стверджене, св. пам'яті папа Григорій XIII і безсмертної слави польський король Стефан надали віленському колегіуму такі права й вольності, які вже мають по всьому світі інші християнські академії; а щоб це було для авторитету академії, ствердили їх привілеєм.

Колегіум в Пултуську

Лютеранський плід

Колегіум у Вільні

Костьол св. Яна дано єзуїтам

Радзивілли допомагають віленському колегіуму

Віленська академія

Окрім бурси, яку ще за свого життя заснував єпископ Валеріян, а потім щедро підтримували деякі прелати віленського костьолу задля виховання певного почту дітей бідних литовських шляхтичів, виникла також папська *семінарія*, у якій виховується в науці чимало невинних юнаків різних націй; є при Академії і *семінарія* віленського єпископства, котру заснував і власним коштом змурував велебний в Бозі отець св. пам'яті кардинал Єжі Радзивілл, тоді ще віленський єпископ. // **(с. 106)** Він потім був краківським єпископом і помер у Римі. До цієї семінарії приймають тільки тих молодих людей, котрі знають литовську мову.

Бурса Валеріяна

Папська семінарія

Єпископська семінарія

Вони, здобувши тут побожність і потрібні науки, ставали священиками й обробляли й до користі приводили занедбану намісниками та єресю зіпсовану Христову ріллю. Все це (праця єзуїтів) за Божим благословенням набуло дуже значного розмаху. Нехай же Господь Бог зі Своєї святої милості щедро благословить, як уже й почав, і робітників, і роботу на Своїй ріллі.

Познанський колегіум

Року 1571 познанський єпископ, вельми достойний Адам Конарський, заснував колегіум у Познані; там же 22 червня 1573 року завдяки зичливості міщан були відкриті школи *отців єзуїтів*, куди одразу ж вступило чимало молоді, як шляхетської, так і міщанської. Після того як Конарський упокоївся в Бозі, найдостойніший отець Станіслав Карнковський, гнєзненський архієпископ, дав значні кошти цьому колегіуму, так само як і його мость ксьондз Лукаш Косцелецький, вже покійний познанський єпископ. Допомогли у цьому й поважні світські люди, особливо милостиві панове Опалінські, Петро і Анджей, великопольський генерал і славної пам'яті коронний маршалок. Після цього там уже й філософію з милості Божої добре читають, і є надія, що Познань, як Вільно, невдовзі буде оздоблена власною академією.

Ярославський колегіум

Цього ж 1573 року, коли в Познані *Орден* відкрив школу, бере свій початок і школа в Ярославі завдяки зичливості й допомозі вельможної та побожної славної пані Софії Зеспрової (із Спрової) Одровонжовни, сандомирської воєводини, але діяти вона почала аж 1583 року.

Каліський колегіум

Року 1574 згаданий отець, гнєзненський архієпископ Станіслав Карнковський, у своїй святобливій достойності заснував Каліський колегіум, місце побожності, цноти й науки у Гнєзненській дієцезії; здобував його і забезпечив робітниками для утримання колегіуму.

Люблінський колегіум заснували Зебжидовський з Мацейовським

На фундацію Люблінського колегіуму вирішили дати два значних сенатори, які тоді у поході в московській землі з королем Стефаном ризикували життям і маєтностями задля вітчизни. Один – св. пам'яті Бернард Мацейовський, котрий носив коронну корогву, а потім з Божої волі став луцьким єпископом, потім – краківським єпископом. Другий – Миколай Зебжидовський, який тоді командував жовнірськими ротами і нищив ворожі міста; потім він став люблінським воєводою, а нині є краківським воєводою. Повернувшися живими з війни, вони вирішили заснувати зі своїх власних маєтностей *єзуїтський колегіум* у Любліні, де нові ебіоніти звили гніздо своєї безбожності. // (с. 107) Вони (Мацейовський та Зебжидовський) потім щасливо довели цю справу до кінця 5 вересня 1582 року.

Цього ж 1582 року ясновельможний князь на Олиці та Несвіжі Миколай Криштоф Радзивілл, нинішній віленський воєвода, який, покинувши єретицькі помилки, навернувся до віри, до католицької Церкви, та, побувавши у Єгипті та Сирії, повернувшись із Єрусалиму, заснував Несвізький колегіум, маючи на це згоду від (святого) отця,

Єзуїтський костьол св. Барбари у Кракові

Полоцький колегіум

папи. Король же, будучи у Кракові, дав тоді єзуїтам костьол св. Барбари на цвинтарі Діви Марії. Здобуваючи Полоцьк 1579 року, безсмертної слави король Стефан дав обітницю Господу Богу, що якщо він візьме замок, то заснує там для поширення католицької віри *єзуїтський колегіум* і дасть (йому маєтності), що й здобув з поміччю бога. Тамтешній колегіум дуже корисний людям, які відступили від Божої Церкви, але з Божої милості чимало з них визнають (католицьку віру) і повертаються до єдиної вівчарні Христової, за винятком тих, у котрих про спасіння й не питай.

Колегіум у Колошварі

Майже тоді ж, коли король вів військо під Полоцьк, він для винищення єресі відправив до Семигорода, насамперед до міста Колошвар, роту духовних жовнірів. Потім, порозумівшись із отцем папою, заснував *семінарію* для виховання угорської молоді. Там багато людей, особливо з числа шляхетських синів, виховувалося в науках і побожності.

Колегіум у Білгороді

Потім у Білгороді, тамтешньому столичному місті, де звичайно знаходиться (королівський) двір, вчинив так само.

Вараждин – католицьке місто, але у ньому більше єретиків

Однак коли прийшло до Вараждина, що здавна було католицьким містом, і католики тримали на парафії св. Ідзі костьол, ворожі католикам єзуїти стали чинити інтриги проти єзуїтів. А це було 1587 року; тим часом настала смерть короля Стефана. Сигізмунд, молодий племінник Стефана, будучи єдиним дідичем, претендував на престол. Але угорці не захотіли його, доки він буде терпіти єзуїтів у своїй землі. Він, будучи католиком, не знав, що робити, довго мучився, вирішуючи для себе це питання, врешті мусив молодий юнак через тяжкий час тимчасово поступитися і догодити отим бунтівничим думкам своїх підданих.

Ще задовго до цього, одразу ж після вирвання Інфляндії з московських рук, король Стефан, бачачи як ця держава через нищення католицької віри потрапила до ворожих рук, старався з особливою пильністю, щоб повернути до Інфляндії віру, котру 60 років тому вигнали. Тому року Божого 1582 він заснував насамперед Венденське єпископство і прислав священиків для костьолів у багатьох місцях.

Колегіум в Ризі

Колегіум в Дерпті

Додав до цього дві колегії *Ордену єзуїтів*: одну в Ризі, а другу у Дерпті; у Ризі передав навічно колегіуму два костьоли: св. Якова // (с. 108) та св. Марії Магдалини. А року 1583 у Дерпті спочатку з власних своїх коштів, а потім з портової комори забезпечив колегіум робітниками, які перед цим були задіяні на панській роботі. Надав також і фундацію, призначив у 1586 році три тисячі злотих на побудову нового колегіуму. Смерть короля перешкодила побудові колегіуму, але праця у робітників у винограднику Господньому підійшла аж до московських кордонів. У чому зволь, Господи Боже, благословити їм (довести цю справу) до кінця.

Помер сповідник короля Стефана

Року Божого 1591, дня 2 березня, у Вільні помер *доктор теології* ксьондз Антоні Аріас з *Ордену єзуїтів*, який був родом з Іспанії, сповідник короля Стефана. Це був муж святобливого життя, котрий задля

своїх цнот і побожного життя був шанований і самими гонителями костьолу католицького римського. Його спочатку поховали у звичайному гробі поміж інших померлих ченців, але на велике прохання освіченого князя на Олиці й Несвіжі його мості пана Миколая Криштофа Радзивілла, віленського воєводи, було перенесено до каплиці благословенної Діви Марії, що у тому ж костьолі з правого боку, де читають послання.

Польща і Литва славляться чудесами святих

Що діялося в інші роки, нині діється і буде діятися, я залишаю для описання іншими хроністами і т. д. Додам тільки і цим закінчу першу частину, що 1608 року дуже велику частину костей святих римських мучеників було перенесено і з великою пошаною прийнято до костьолів *Ордену єзуїтів* як у Польщі, так і у Великому князівстві Литовському.

ЧАСТИНА II КНИГИ II, у котрій міститься опис провінцій та воєводств ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО І НАЙГОЛОВНІШИХ МІСТ

Велике князівство Литовське розташоване при руському кордоні, що належить до Великого князівства Московського. Із заходу воно має Підляшшя, Мазовію, Польщу та Пруссію, які на півночі прилягають до Литви та Жмуді, а на півдні – до волинських та подільських країв. Це князівство дуже велике, включає багато князівств, держав та провінцій // (с. 109) з різними назвами. За часів великого князя литовського Вітовта його кордони сягали від Чорного моря (Euxyny) і Херсонесу Таврійського аж до заток Балтійського та Курляндського морів, до інфляндських та прусських берегів. Усе це князівство поділяється, як і Польща, на воєводства, повіти та провінції, в котрих шляхта проводить (окремі) партикулярні та земські суди. А ці повіти та воєводства можуть вважатися князівствами, бо колись було багато князів. Кожне воєводство має свій прапор, з яким іде на війну. Цей же герб використовують всі провінції та повіти, котрі знаходяться у цьому воєводстві, тільки власне воєводства мають найбільший прапор з двома кінцями, а повітовий прапор має зазвичай тільки один.

Обширність Литовської землі

Литовське князівство поділяється на воєводства

Насамперед – прапор Великого князівства Литовського з чотирма кінцями для відмінності від інших, має в собі 60 ліктів червоної китайки. У його центрі – власний герб, тобто чоловік в обладунку, який швидко мчить на білому коні, а над головою держить меч у правій витягнутій руці. На верхівці герба князівська шапка, а на другому боці прапора – образ у сонці Найсвятішої Діви Марії з немовлятком, з нашим Спасителем Господом Христом. Прапор найголовнішого гетьмана литовського рицарства теж має чотири кінці, лазурового кольору. З одного боку: герб Великого князівства Литовського, тобто чоловік в обладунку з мечем, у червоному полі, а на другому боці – образ святого Станіслава, краківського єпископа.

Прапор Великого князівства Литовського

ВІЛЕНСЬКЕ ВОЄВОДСТВО

Опис Вільна

Вільно – велике і пишне місто, це столиця всього князівства; воно лежить між горами над ріками Вілією та Вільною, від якої має свою назву. Воно оточене довкола муром і само є мурованим. У ньому два замки, збудовані особливим кшталтом за великий кошт: один стоїть на горі, а другий – в долині, недалеко один від другого. З одного боку зі сходу їх омиває ріка Вільна, а з другого – Вілія, і там ці дві ріки зливаються. Але Вільна є меншою, Вілія ж значно більша, це ріка судноплавна, котрою звичайно закупівлі й товари на човнах, які там називають віцінами, везуть з Вільна до прусського порту Гданськ. На цій річці є великий міст, мурований з обох кінців, // (с. 110) а зверху критий гонтами. Він збудований чималим коштом. Вода у річці прозора як кришталь.

Ріка Вільна

Ріка Вілія

У цьому місті близько сорока храмів римської та руської релігії, кам'яних та дерев'яних. Єпископський престол знаходиться у кафедральному костьолі св. Станіслава. Руський митрополит має свою кафедру у великій руській церкві Найсвятішої Діви, яку вони називають Пречистою. А всього у Литовському князівстві чотири римських єпископства: Віленське, Жмудське, Київське (Kijowskie) і Яновське, крім тих, що на Волині, тобто Київського і Луцького. Крім того, налічується сім найзначніших пробощств, або ж фар, які заснував і обдарував Владислав Ягайло, котрий Литву охрестив: Вількомирське, Мишогольське, Неменчинське, Мєдницьке, Кревське, Оболецьке і Гайське. Архієпископ, котрий є старшим над згаданими литовськими єпископами, має свою резиденцію у Львові, у головному руському місті. Руських владик також сім: Полоцький, Володимирський, Луцький, Пінський, Київський, Перемиський та Львівський, який також титулується митрополитом. Але про цих і про руську релігію буде сказано нижче при описі руської та московської земель.

Римські єпископства в Литві

Руські владики

Віленське воєводство має червоний прапор з двома кінцями, містить 35 ліктів китайки. На одному боці у білому полі зображено герб Великого князівства Литовського. На другому боці «Колюмни», древній герб шляхти, котра з Палемоном прийшла з Італії до Литви. Між цими шляхтичами найголовнішими були: Проспер Цезарінус з герба «Колюмнів», Довсирунг (Dokspkong), що був з герба «Гіпоцентавра», і Юліян Урсинус, тобто той, який мав на гербі ведмедя, і Гектор з герба «Рожі». Всього ж їх було, як пишуть, до п'ятисот (шляхтичів) [?].

Шляхта прийшла до Литви з Італії

У цьому воєводстві є три найбільші провінції, або повіти: Ошьмяна, Брацлав (Bratysław) і Вількомир, і кожна з них має власний прапор, з яким виходить на війну.

Ошьмяна, дерев'яне містечко за сім миль від Вільна. Цей повіт досить великий, у ньому чимало // (с. 111) королівських та шляхетських містечок. Червоний прапор подібний до віленського, але має один кінець, а герб на ньому Великого князівства Литовського.

Вількомир – дерев'яне містечко на рікою Свєнтою. У ньому є судовий двір, де відбувається шляхетський суд. На високій горі був замок, але його прусські хрестоносці спалили, про що ми вже писали. Тепер на цій горі згідно з судовим декретом відправляє там засідання, розбиваючи там свої намети. Це велика провінція, яка простяглася на двадцять п'ять миль, у котрій чимало королівських, шляхетських і духовних містечок. Має червоний прапор, на одному боці якого герб Великого князівства Литовського, а на другому – образ св. архангела Михаїла.

Брацлав – дерев'яне місто, що лежить біля озера, за двадцять миль від Вільна. При ньому стоїть замок на високій горі. На війну брацлавська шляхта виходить з червоним прапором з гербом Великого князівства Литовського.

Казня – кам'яний замок і дерев'яне місто, яке лежить над однойменною рікою за дві милі від Брацлава.

Дрисвят – це замок над широким однойменним озером, який лежить за п'ять миль від Брацлава.

ТРОЦЬКЕ ВОЄВОДСТВО

Старі Троки – це дерев'яне місто, яке колись було обнесене кам'яною стіною, руїни якої ще збереглися, але його кам'яна забудова була зруйнована прусськими хрестоносцями. *Троцькі повіти* Воно розташоване за п'ять миль від Вільна. Його замок стоїть посеред озера над рікою Вакою за чотири милі від Вільна; він прекрасно укріплений, мурований. У цьому воєводстві чотири великих та значних повіти: Гродненський, Ковенський, Лідський та Упітський. Нові Троки – це дерев'яне місто, у якому є кількадцять кам'яниць і кілька мурованих костьолів; посеред озера стоїть мурований замок, який чудово надається для оборони; цей замок стоїть над рікою Вакою у чотирьох милях від Вільна. У цьому воєводстві чотири великих і значних повіти: Гродненський, Ровенський, Лідський, Упітський.

Гродно – це дерев'яне місто і мурований замок на пагорбі, яке лежить над рікою Німаном. Ця славна ріка судноплавна, нею везуть товари з Литви до Гданська. Цей повіт охоплює дуже велику територію, яку раніше вважали князівством. Прапор лазурового кольору з одним кінцем, такий самий, як і Великого князівства Литовського, тут зображений вершник в обладунку з мечем і т. д.

Ковно – це велике дерев'яне місто, яке лежить над славними ріками Німаном та Вілією, у ньому чимало дерев'яних будинків. // (с. 112) На пагорбі між обома ріками стоїть старий мурований замок. На війну шляхта виходить під земським лазуровим прапором.

Ліда – дерев'яне повітове містечко, яке має мурований замок, де звичайно відбуваються шляхетські суди. Земський прапор лазурового кольору.

Уніта є провінційним дерев'яним містечком; повіт великий, до нього належить чимало містечок. Воно теж, як і інші повіти цього воєводства, має прапор.

Прапор Троцького воєводства має два кінці, містить 35 ліктів китайки лазурового кольору; на ньому зображено герб Великого князівства Литовського: у червоному полі вершник в обладунку з мечем.

МІНСЬКЕ ВОЄВОДСТВО

Мінськ – це велике дерев'яне місто, замок збудований з дерева, але природою і вигідним місцем він достатньо укріплений, оточений глибоким ровом, котрий наповнює водою ріка, багата густо поставленими млинами. Прапор цього повіту червоного кольору з двома кінцями, у білому полі зображено вершника в обладунку з мечем. У ньому тільки один Речицький повіт, який має такий самий прапор, тільки з одним кінцем.

Кейданів – це замок з містечком, який розташований за 25 миль від Вільна.

Радошковичі – це замок з містом. Тут польський король Сигізмунд Август у 1568 р. переписував своє понад стотисячне військо проти московитів.

Борисов – це дерев'яне місто, його замок досить укріплений баштами й парканами, бо між парканами набита земля, камінь та інший матеріал задля кращої протидії ворогу. Ріка Березина протікає довкола замку, що стоїть за сорок миль від Вільна. Це місто розташоване біля московського кордону. Власного прапора воно не має, але в ньому завжди перебуває воєнний гарнізон через небезпеку ворожого нападу.

Логойськ – це місто і дерев'яний замок, які розташовані за вісім миль від Борисова.

Свіслоч – замок з містечком над однойменною рікою.

Бобруйськ – замок з містом над рікою Березиною.

Одруцьк – дерев'яний замок на високій горі. Він колись вважався князівством, але тепер чимало руської шляхти має звання цього князівства.

НОВГОРОДСЬКЕ ВОЄВОДСТВО // (с. 113)

Новгородок – велике дерев'яне місто, колись було столицею удільних князів, але тепер це князівство перетворене на воєводство. Прапор з двома кінцями червоного кольору, такий самий, як Великого князівства Литовського: чоловік в обладунку на білому коні з мечем. Воно має два повіти: Слонімський та Волковийський.

Слонім – дерев'яні місто й стіни навколо нього, колись це було удільне князівство литовських князів, і разом зі своїми волостями воно вважалося князівством, але потім перетворене на провінцію. Використовує червоний прапор Великого князівства Литовського з одним кінцем.

Волковийськ – широке місто, у ньому є судовий двір, де розглядаються шляхетські справи.

Мстибов – дерев'яні місто й замок, розташовані на рівнині посеред болотистого ставу, на місці, яке укріпила сама природа, за дві милі від Волковийська.

Новгородське воєводство зі згаданими повітами містить чимало королівських і шляхетських містечок.

БЕРЕСТЕЙСЬКЕ ВОЄВОДСТВО

Берестя – велике дерев'яне місто, яке розташоване на литовському кордоні з Підляшшям. Воно має при собі широкий дерев'яний замок, укріплений природою та вигідним місцем, його вигідно омивають дві ріки: одна – Буг, друга – Мухавець.

Використовує прапор Великого князівства Литовського, лазурового кольору, з двома кінцями; у червоному полі вершник в обладунку і т. д. У ньому один повіт, але великий і прекрасний, це – Пінський.

Пінськ – досить велике дерев'яне місто над рікою Прип'яттю. Ця ріка, пробігши через багато руських містечок, впадає у Дніпро – річку, славну в усій Сарматії.

Це місто зі своїми волостями колись шанувалося як князівство, але було захоплене великим князем литовським Гедиміном і дане удільним князям литовським. Тепер воно перетворено на провінцію. Шляхетський прапор цього повіту лазурового кольору, має такий вигляд, як і прапор Великого князівства Литовського: чоловік в обладунку і т. д.

Прип'ять (Pereper) – замок і місто над однойменною рікою, розташовані на зручному місці.

Інші руські воєводства та повіти, котрі належать до Литви: Волинь, Київ, Мстислав, Вітебськ, Полоцьк і т. д., будуть подані у третій книзі при описі Русі. // (с. 114)

ЖОВНІРСЬКІ АРТИКУЛИ У ВЕЛИКОМУ КНЯЗІВСТВІ ЛИТОВСЬКОМУ, УХВАЛЕНІ НА ГЕНЕРАЛЬНОМУ СЕЙМІ І ЗАТВЕРДЖЕНІ ТА ДАНІ РИЦАРСЬКИМ ЛЮДЯМ ЯСНОВЕЛЬМОЖНИМ ПАНОМ ГРИГОРІЄМ ХОДКЕВИЧЕМ, ВІЛЕНСЬКИМ КАШТЕЛЯНОМ, НАЙВИЩИМ ГЕТЬМАНОМ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО, МУЖЕМ, ГІДНИМ ВІЧНОЇ ПАМ'ЯТІ

Ласкавому читачу

Ласкавий читачу. Ти знайдеш тут жовнірські статути, які були ухвалені на вальному сеймі Великого князівства Литовського, котрі якомога стисло з найбільшою старанністю описані охоче офіруємо. Ти, прийнявши цю нашу вірну працю, сподівайся від нас більших справ.

Артикул перший.

Кожен, хто зобов'язався служити його королівській мості, має неодмінно перебувати на службі до обумовленого часу. Якщо ж далі жовнірська служба буде оголошена й продовжена, а жовнір не має охоти далі служити, а на першій частині (її) не погодиться, тоді наказану йому службу має нести і в майбутньому кварталі.

II. Нехай жоден не наважується служити у чужому обладунку під страхом втрати честі.

III. Якщо ж знайдеться такий, хто до закінчення своєї служби виїде з табору, тоді він має, коли шляхтич, понести відповідну кару, а коли *плебей*, то бути страчений.

IV. Свар ані жодних заворушень між собою жовніри не повинні починати під страхом великої кари.

V. Якби хтось із рицарства, а особливо з піхоти, зброю, дану йому проти ворога, або ж кіннотник свого коня, на котрому йде в бій, програв у кості або карти, тоді і той, хто виграв, і той, що програв, обидва мають бути покарані шибеницею.

VI. Якби хтось кинувся битися або лаяв негідними словами гетьмана, або ротмістра, або свого десятника, або це вчинив слуга щодо пана, то такий має бути покараний смертю.

VII. Якби хтось такий злочин вчинив щодо таборової сторожі, або не хотів нести доручену йому сторожу, або виїхав без гетьманської волі, то такий має бути покараний смертю, хіба що його десь порядна сторожа перехопила б.

VIII. Якби хтось поранив когось, хто перебував у хоругви під час воєнного походу, то такий має бути обезчещений і скараний на смерть.

IX. Якби хтось з піхоти не тримався свого місця на сторожі, або покинув його для якоїсь своєї потреби, або не був у воєнних шерегах, або

заснув під час сторожі, або свою службу ніс недбало і ліниво, абияк, то тому, хто перевіряє сторожу, вільно такого вбити на місці; а якщо такого приведуть до гетьмана, то нехай буде обезчещений і скараний на смерть.

X. Якби хтось, котрому доручили нести сторожу в полі або на мурі (фортеці), без дозволу гетьманського розмовляв з ворогом і був би у цьому викритий свідченням, то за такий злочин він має бути скараний на смерть.

XI. Якби якийсь жовнір посмів присвоїти дані йому зі скарбу короля й. м. гарматні кулі, порох чи яку-небудь іншу річ з добра короля й. м., то такий без жодного милосердя жалюгідною та ганебною смертю має бути покараний. // (с. 115)

XII. Якби хто переховував у своєму домі шпигуна, посланого ворогом, або ж про якогось такого довідався і не повідомив, то такий має бути чвертований.

XIII. Якби хтось під час битви чи сутички втік з-під хоругви або ж словом своїм іншому до втечі показав шлях, то такий втрачає честь і життя; так само має бути покараний і той, хто під час небезпеки не підніс зброї на ворога.

XIV. Якби хтось вдерся у ворожу землю (без дозволу) гетьманського і подав таким чином ворогові якийсь привід, то такий втрачає життя.

XV. Під час оголошення пароля кожен жовнір має стояти спокійно у своєму порядку. А якби котрийсь був знайдений на стороні і не знав пароля, то втрачає життя.

XVI. Після подання сигналу трубою на спокій жоден у таборі не повинен ніякого калатання чи крику вчиняти під страхом тяжкої кари.

XVII. Якби хтось під час оголошення пароля почав якусь сварку або вистрелив з рушниці по ворогу, то такий втрачає життя.

XVIII. Під цей час нехай ніхто не ходить до корчми і не веде нічних бенкетів під страхом тяжкої кари.

XIX. Жоден із жовнірів нехай не наважується ні в кого нічого силою забирати під страхом бути повішеним. Якби ж попри страх кари взяв щось з'їсти чи випити, що коштувало б один гріш, то без жодного милосердя нехай буде страчений.

XX. Жоден жовнір не повинен наважуватися діставати провіант по селах без гетьманського слуги і чинити комусь кривди під страхом великої кари.

XXI. Іноземця або невідомого прибульця ніхто не повинен приймати без гетьманського дозволу до військової служби під страхом тяжкої кари.

XXII. Жоден не повинен приваблювати до себе обіцянками чи подарунками слугу іншого товариша чи десятника під страхом тяжкої кари.

XXIII. Жоден з рицарства не повинен коней, на котрі бере гроші, впрягати у віз або вживати на свою приватну потребу, ані позичати комусь без гетьманського дозволу.

XXIV. Якби хтось забрав силою щось у того, хто привезе провіант до табору, такий має бути шибеницею покараний.

XXV. Якби хтось вийшов з табору на шлях для купівлі провіанту, або перешкоди іншим, або для ганебного зиску, за це такий має бути покараний.

XXVI. Щодо продажу й купівлі їжі та пиття, то ціни має встановлювати польний гетьман.

XXVII. А якщо хтось перед визначенням ціни й оцінкою щось купить, то покупець позбавляється грошей, а продавець – речі, яку продає; також це стосується й того, котрий продасть щось дешевше, ніж ухвалить гетьман.

XXVIII. На гайдуків, посланих гетьманом, щоб вони спіймали злочинців, ніхто не повинен кидатися з непристойними словами під страхом тяжкої кари; також ніхто під втратою честі не повинен зневажати такого, хто згідно з наказом своїх зверхників проводить слідство.

XXIX. Панове ротмістри або ж начальники війська повинні чесно відповісти: скільки жовнірів вони хочуть мати у своєму полку. Але жоден під страхом тяжкої кари не повинен приймати до військової служби без гетьманського дозволу обивателя чи міщанина з замку або з міста, котре обороняє.

XXX. Кожен ротмістр або ж начальник війська повинен суворо перестерігати, щоб довіреного йому замку аж до останньої смертельної загрози не важився піддавати під страхом втрати честі й життя.

XXXI. Десятники й товариші у разі, якщо ротмістр, борони Боже, хотів би піддати ворогові замок, повинні його схопити й віддати гетьману. // (с. 116)

XXXII. Ротмістр або начальник війська повинен особисто щоденно перевіряти замикання та відкривання замків у замковій брамі, а в час несприятливий не годиться їх відкривати. Вночі ж він повинен мати всіх жовнірів у замку.

XXXIII. Жодного не слід впускати до замку, поки дасть про себе певне свідоцтво: хто він є або навіщо прийшов. Якщо він вкаже слушну причину, то тільки сам має бути впущений до замку, без слуг, а ці (слуги) не повинні бути впущені до замку без гетьманської волі.

XXXIV. Якби хто-небудь з жовнірів, особливо піший, свавільно пішов до ворожої землі задля здобичі, то їх треба карати смертю.

XXXV. Якби комусь випало згідно з порядком нести сторожу, а він би на ній не був присутній, то такий втрачає життя.

XXXVI. Якби хтось ніс службу на сторожі, але, не чекаючи другої сторожі (на зміну), від'їхав, втрачає життя.

XXXVII. Кому припаде нести сторожу, а він занедбав би цю службу через пияцтво або грання в карти, кості і т. д., то такий втрачає честь і життя.

XXXVIII. Жоден з ротмістрів і товариства не повинен виходити із замку і своє жовнірство не сміє посилати в жодні посольства без

гетьманського дозволу, особливо коли гетьман там присутній, під страхом великої кари.

XXXIX. Якби хтось випадково знайшов річ, то ніхто не повинен її зберігати у себе протягом ночі, але сказати про це ротмістру або гетьману під страхом шибениці.

XL. Якби хтось із жовнірства ходив без зброї, на яку бере гроші, то такого треба шмагати мотузками (ременем).

XLI. Жоден не повинен наважуватися починати ніяких сварок у замку під страхом побиття киями, а хто б на іншого підніс зброю, то втрачає руку, а якби поранив когось, то втрачає життя.

XLII. Для слушної оборони замку, особливо під час облоги, ніхто з жовнірства, яке там перебуває і цього замку боронить, не повинен шкодувати праці задля самих же себе.

XLIII. Кожен з ротмістрів та десятників має постійно навчати своє жовнірство того, як кожен із жовнірів має стати у війську, в шеренгах і в бою, як належно й ефективно застосовувати свою зброю. Ніхто не має залишати стрій під страхом смерті.

XLIV. Товариство й десятники мають поводитися щодо свого ротмістра пристойно й шанобливо не тільки своєю рукою, а й словом; так само і ротмістр не має нікого з них зневажати або проти них поривати зі зброєю; якщо ж хто що завинить, то мають його судити й карати всім товариством і десятниками, а його суперник має бути даний гетьманові (на суд).

XLV. Якби хто-небудь з товариства або сам поручник не хотів дотримуватися вищезгаданих статей під страхом втрати честі й життя, не поводив себе пристойно і справедливо, то такого ротмістр має відіслати самому гетьманові під запорукою і честю шляхетською. Кінець жовнірських артикулів Великого князівства Литовського, котрими закінчується друга частина нашої хроніки.

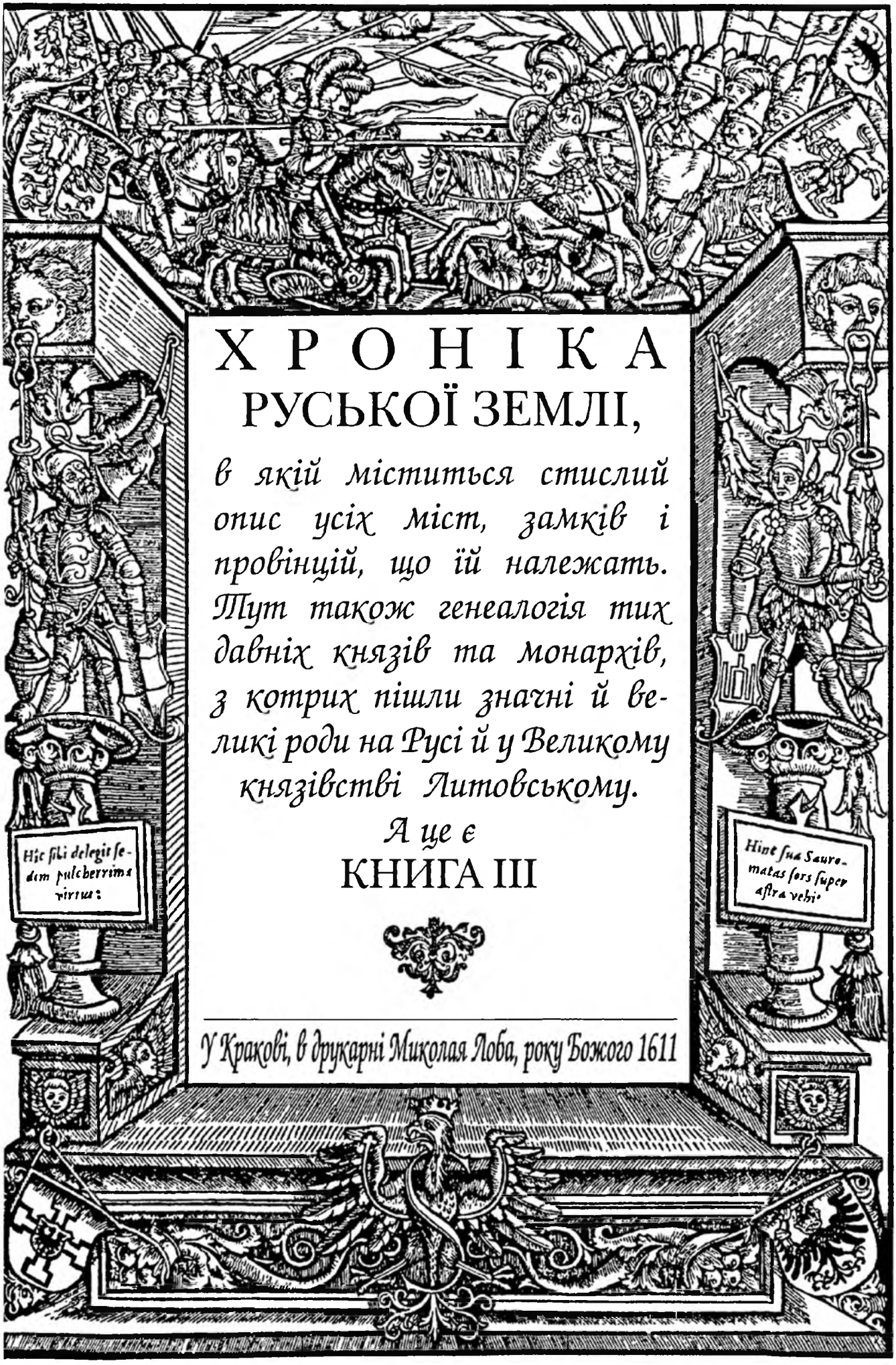

ХРОНІКА
РУСЬКОЇ ЗЕМЛІ,

в якій міститься стислий опис усіх міст, замків і провінцій, що їй належать. Тут також генеалогія тих давніх князів та монархів, з котрих пішли значні й великі роди на Русі й у Великому князівстві Литовському.

А це є

КНИГА III

У Кракові, в друкарні Миколая Лоба, року Божого 1611

НА СТАРОДАВНІЙ КЛЕЙНОД
вельможного роду їх мостей панів МИШКОВСЬКИХ

Цей герб значний, а хто уважно до нього придивиться,
Одразу побачить у ньому маркграфський візерунок.
Чотири орли, що світяться під золотою короною,
Уподібнюючися сонцю, летять попід небеса.
А хрест посеред підкови означає не що інше
Як статечну віру римської церкви.
Це і є дивна прикраса орлів у короні,
Тому Юпітер найвищий має їх у своїй обороні.
Королі й князі печатки кладуть орлами,
І значність роду Гонзаг боги відчувають.
Живи з цим клейнодом, фамілія славна,
Нехай же тобі щастя служить, як служило здавна.
М[арцін] П[ашковський]

ЯСНОВЕЛЬМОЖНОМУ ПАНУ, ЙОГО МИЛОСТІ ПАНУ ЗИГМУНТОВІ МИШКОВСЬКОМУ, МАРКГРАФУ З МІРОВА, НАЙВИЩОМУ КОРОННОМУ МАРШАЛКОВІ, СТАРОСТІ СОЛЕЦЬКОМУ, НОВОМЕЙСЬКОМУ, ГОРОДЕЦЬКОМУ І Т. Д., МОЄМУ МИЛОСТИВОМУ ПАНУ І ДОБРОДІЄВІ

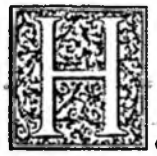 е останньою ознакою мудрої людини є її прагнення служити насамперед своїй вітчизні, а не іноземним країнам. Той, хто противиться цьому, ніби стає невдячним Богові; важко знайти у такого незіпсований розум і якусь цноту. Цього боялися великі люди у славних республіках і воліли скромно переносити всі нещастя й пригоди, ніж необережно і з великою нехіттю виступати проти своєї спільної і головної добродійки. Отак грек Аристид, ідучи на вигнання, просив богів, щоб вони дали афінянам таке щастя, щоб ті змогли забути Аристида. Тут я не боюся жодного докору. Будучи чужинцем, я приєднуюся до значного польського народу як до власної вітчизни, оскільки, за словами Сократа, для діяльної людини батьківщиною є кожна земля, особливо та, якій ця людина присвятила кращу частину свого життя з будь-яким здобуттям доброго імені. Коли є з чим іти до безсмертя, то й чужого світла вистачить для прикраси. Тому я долучаю себе до щасливчиків, бо в цих своїх літах вже прислужився Польщі і їй, а не кудись, приніс швидкий розум, жовнірські діяння та інші плоди поштивого життя. Навіть коли б я народився серед давніх римлян, а прислужився кожній цноті тут, цьому малолюдству, то все одно за цим ніколи б не шкодував. Коли ж дивлюся

на початок, вчинки і розмноження значної слов'янської крові, то бачу, як цнота і щастя злучилися задля її вивищення так, щоб поляки могли не тільки зрівнятися з давніми і велеславними державами, а й випередити їх. Я не бачу іншої причини такого постійного щастя поляків, крім їхньої давньої побожності і палкого бажання пошуків слави, воєнних та мирних цнот, котрі ніби із кров'ю переходять у спадок до їхніх нащадків; а [прекрасні] ефекти відразу ж виявляються в дітях, причому чим далі, тим більше. Мені було приємно через кількадесят років дати іноземним людям розповідь латинською мовою про непереможні труди, безстрашні серця, швидку і мудру раду достохвальної Речі Посполитої. Ще миліше мені робити це тепер, коли й чужі книги, сповнені свідчень письменників, подані всьому світові; коли виявилось моє прагнення, хоча уже майже згасле, перекласти історії польською мовою, на що було чимало охочих. Оскільки інші свої книги я освітлив древністю і славою певних патронів, то для цієї, третьої, у котрій говориться про початок історії вельми важливого руського народу, шукаю світла й оборони у прекрасної та значної фамілії Мишковських, якої ти є сонцем і окрасою. До цього мене спонукала й та причина, що ти був завжди особливим протектором і добродієм нашого італійського роду завдяки приязні з великими італійськими панами, завдяки твоїм великим цнотам. Твоя поважність вирізняє тебе серед своїх, твоя надзвичайна людяність разом з мудрістю готує із твоїх значних заслуг перед Річчю Посполитою ласку його мості короля. Твоя найвища цнота – вірність своєму пану і батьківщині. Не існує таких ворожих загроз для Корони Польської, немає такої людини, перед котрою здригнулося б твоє велике серце, якої б не перемогла твоя мудрість, не обеззброїла твоя людяність. Ти вмієш бути в усьому господарем своїм почуттям, що найбільше цінується в державі; ти вмієш гідно тримати свою сенаторську особу; у твоїй душі і не ворухнеться легковажність або якась невдячність. Ти статечно йдеш до того, що є здоровим для всіх, що приносить користь і славу. Таким був святої пам'яті стрий вашої панської мості, вельможного милостивого пана, краківський єпископ; а інших багатьох не торкаюсь через стислість цієї передмови. Таким був і равський воєвода Петро, людина поважна і мудра, котра ревно старалася для загального добра. Ти ж наслідуєш їх у чеснотах, береш після них посади у спадок, засідаєш у сенаті цього преславного королівства, береш з ласки його мості короля належне твоїй праці в різних повітах і староствах, щоб

джерело доброчинності значного роду Мишковських ніколи не пересихало, щоб глибоко закорінене прагнення королям і Речі Посполитій квітнуло статечно й гарно. Ось чого я покірно зичу вашій панській милості, моєму милостивому панові, просячи Господа Бога про довге і щасливе у цьому стані благословення. І нині приношу перед панське лице вашої мості, моєму милостивому пану, як городоцькому старості в руських краях, цю історію про руські події, не сумніваючися у тому, що ти зволиш її веселим оком і бистрою рукою переглянути, що зволиш, як і завжди, бути моїм милостивим паном.

Дано з Кракова дня 24 жовтня 1611 року.

Вашої мості, мого милостивого пана, всього добра зичливий і найнижчий слуга Олександр Гваньїні, граф Латеранського палацу, командир гвардійської кінноти.

ЧАСТИНА І КНИГИ III
ПРО РУСЬКІ КНЯЗІВСТВА ТА ПРО ЇХ НАРОДИ

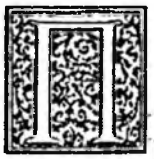

ро початок роксоланів, або руського народу, різні історики по-різному твердять. Одні цей народ роксоланами, інші слов'янами називають. Як би там не було, але цей народ іде з покоління потомків Яфета, про що ми детальніше розповідали в першій книзі, де йшлося про походження савроматів і поляків.

Тепер же нам треба сказати про те, звідки русь взяла своє ім'я. Давні хроністи вважають, що вона так названа від Руса, внука Лехового. Але так не може бути, бо Русь набагато старша, ніж Лех, наш предок, сюди прийшов. Можливо, що цей Рус, Лехів внук, панував над руссю. Але русь так прозивалася ще до того! Інші ж хроністи вважають, що русь таким іменем хоче зватися від містечка Русси, котре розташоване недалеко від Великого Новгорода. Інші ж хроністи вважають, що русь прозвалася від русявого волосся, котре й нині найчастіше зустрічається в русаків. Є й такі, котрі русь виводять від Яфета Русина, потомка Хамового, як пише домініканець Северин у генеалогії Господа Ісуса. Інші ж виводять русь від князя Роса (Ros), про котрого згадується у Святому Письмі у Єзекіїля. Однак найпевнішим є те, що русь має своє ім'я від розсіяння, бо словаки називають сівбу розсівою. Бо цей народ розсіявся по світу, наповнив собою велику частину Європи та Азії, широко розлігся від Льодовитого океану аж до Середземного моря та Адріатичного півострова, від моря Евксинського аж до Балтійського океану. Через це греки звуть їх *спорами* (*sporiami*), тобто розпорошеними. Жили там, де Москва [розташована], між Дніпром і Доном, як про це свідчить Страбон у своїй «Географії». Також і давній географ Птолемей, описуючи весь світ, кладе їх поблизу Чорного моря та Меотійського озера і називає роксоланами, ніби русь і алани. Цих роксоланів знаходимо ще задовго перед Різдвом Господнім; вони воювали зі свеонами, або шведами, бо з тими були у сусідстві й нині є. Воювали і проти Митридата, понтійського короля, чого торкався давній історик *Помпей Трог.* Цей пише про них, що вони із сирих волячих шкур робили собі каптани, // (с. 2) а зброя їхня така була: мали панцирі або щити і так на коня з шаблею, з рогатиною і луком сідали. І нині цю зброю русь уживає. Щось подібне розповідає Павсанії про сарматів, що ті собі

Звідки походить назва «русь»

також робили каптани з кінських копит і зміїних шкір. Згадує цих роксоланів і Тацит, що вони в часи кесаря Оттона вдерлися в римські землі до Мізії і скрізь понад Дунаєм і Чорним морем вчинили велику шкоду. І наш Длугош написав у своїй хроніці про них, що їхній князь Одонацер узяв Рим 470 року після Різдва Господня при імператору Леоні Першому. Цей Одонацер 14 років тримав Рим, але потім був розбитий при Аквілеї від готів, внаслідок чого втік до Равенни, однак його там дістали готи і розбили. Деякі пишуть його ругіанським, а не руським князем, але й ці люди звідти, з Готії, вийшли. Вони після поразки готів пішли з Італійської землі у свою сторону й осіли між Вислою та Одрою над морем, там, де нині є Поморська земля: отам і є ця Ругія. Однак знати добре, що це був народ войовничий, тільки що писати не скоро стали, як і інші, і хто б їм раніше щось розповідав, вони нічого стародавнього про себе сказати не можуть. Письмо ж слов'янське винайшов св. Єронім, а після нього його поширив Кирило, доктор, врешті року Божого 796 Михаїл Куропалат, константинопольський імператор, отакі літери до писання послав болгарам, котрі потім русь прийняла:

Одонацер, руський князь, узяв Рим

Хто придумав слов'янське письмо

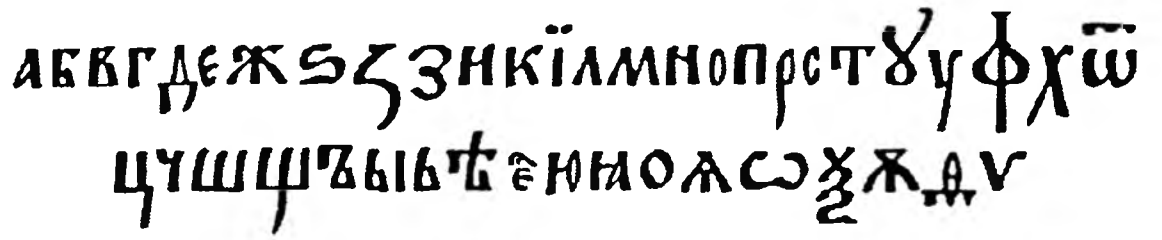

і з цього тільки часу русь починає свою хроніку, кажучи, що були три брати ЩЕК (Sciek), КИЙ (Kig), ХОРЕВ (Korew) і сестра ЛИБІДЬ (Lebeda). Ці почали першими панувати у них *приблизно* 6370 року від створення світу, або 796 року від народження на світ нашого Спасителя, як я вже сказав. Саме вони першими через кілька років після потопу, прибувши в східні краї, оволоділи там найвизначнішими місцями і збудували замки. Кий заснував місто і замок над рікою Дніпром і назвав його від свого імені Київ, де й нині перебуває митрополит, їхній великий біскуп. Це місто лежить у рівному полі над самим Дніпром, замок – далі від Дніпра на високій горі. Цей замок удвічі більший, ніж краківський, має сім великих башт, а менших веж незчисленну кількість; всі вони – дерев'яні. Паркан також дерев'яний, стоїть на земляному насипу. У місті й біля міста досить прекрасних церков. Вал тягнеться від ріки до ріки далі від міста, і його довжина становить півтори милі. З цього знати, що це місто було колись // (с. 3) дуже великим і, як казали, мало сім миль довкола. Воно було раніше зруйноване Болеславом Хоробрим, першим польським королем, близько 999 року. Польські й руські хроніки свідчать, що хвіртка була золота, а ворота міські – мідними, наполовину із золотом у брамі. Ще й нині видно при гнєзненському костьолі деякі знаки зруйнування Києва у той час.

Початок руських князів

Заснування Києва

Колишня пишність Києва

Другий брат Щек збудував замок недалеко від Києва і назвав його від свого імені Щекавицею, а Хорев – Хоревицею. Інших же історії не

згадують через велику давність подій та недбальство [істориків]. Оці предки князів [руських] мали своїх князів, котрим роздавали пусті країни для будування замків, як-от: Радим, від якого прозвалися радимичі над рікою Сяном; Вятко, від якого [пішли] вятичі над рікою Волгою; Дулеба, від якого дулеби над рікою Бугом, що нині звуться лучани. Вони були нащадками Кия, котрі розширювали держави на півночі, але над собою поставили князя з іншого народу, щоб не потурав ані брату, ані свату, ані кому іншому, а тільки кожен отримував те, що заслужить. А було цих князів троє: Рюрик, Синеус і Трувор (Trwol). Перший князь, Рюрик, був у Новгороді, другий, Синеус, був князем у Білоозері, а третій, Трувор, в Ізборську. А це діялося 865 року від Різдва Господа Христа. По смерті цих двох сам Рюрик панував над усіма. По смерті Рюрика його син Ігор (Geor), посівши Київські краї, прозвався єдиновладцем (jedynowładec). Коли він наклав велику данину на людей, його вбили деревляни і послали до його дружини Ольги з пропозицією: чи не хотіла б вона піти заміж за їхнього князя Нискина (Niskina). Вона ж, хитра, обіцяла це зробити, якщо той приїде до неї додому брати шлюб. Коли ж деревляни зі своїм князем їхали до неї, вона влаштувала на певному місці засідку з військових людей і дощенту розбила деревлян, а взятих у полон мучила різними муками, помстившися за свого чоловіка Ігоря.

Генеалогія руських князів

Жіноча хитрість

Потім син Ігоря та Ольги Святослав, підрісши, прилучив деревлян до своєї держави і примусив їх давати собі стародавню данину. Його ж мати Ольга їздила до Константинополя пізнати християнську віру і там охрестилася, ім'я ж їй було дано Єлена. Коли вона виїжджала з Константинополя, її благословив патріарх, кажучи: «Благословенна ти між жонами руськими». Але її син Святослав не хотів охрещуватися. Перемігши деревлян, він виступив проти хазар, котрі теж були руського народу, і взяв їхній замок, званий Біла Вежа. Потім він воював проти болгар, взяв у них 80 замків і поклав на них данину. Він провадив з греками великі й довгі війни, силою взяв у них 70 замків понад Дунаєм. Але в цей час печеніги обложили Київ так, що його дружина з трьома синами померла зі страху. Почувши про це, Святослав повернувся // (с. 4)* до Києва, але печеніги теж ішли проти нього. Печеніг Кур (Kur) розбив військо Святослава, а взявши його самого у полон, відрубав йому голову і дав її оправити золотом. З цього черепа він пив, як із чаші. Святослав залишив по собі трьох синів: Ярополка, Олега і Володимира. Ярополк був великий тиран. Він убив старшого брата Олега перед своїми очима задля панування, а сам став єдиновладцем. Потім і сам від іншого брата, Володимира, був убитий. Цей Володимир, вдершися до Польщі, забрав у Мечислава Перемишль, Червень та інші [міста], а потім пішов на Грецію і там узяв Корсунь. Воював проти печенігів, а коли зійшовся з ними біля однієї ріки, названої Трубіж, виїхав один муж з війська печенізького, досить вродливий і мужній, викликаючи на герць будь-кого з його війська. Озвався тоді один русин, хлопець неве-

Єлена, руська християнка

Святослав убитий

Сини Святослава

Володимир убив брата

* Див. ідентичний малюнок у кн. I (с. 94 оригіналу).

ликий, але мужній, і виїхав проти того. Злегковажив його печеніг, але русин вбив печеніга. Після цього печеніги відступили. Володимир же на цьому місці збудував замок Переяслав, бо з цього місця походив цей муж. Невдовзі після цього печеніги вдерлися до Русі, розбили Володимира так, що, втікаючи, він ледве не загинув. А діставшися до мосту, сховався якось від печенігів під ним і так вцілів. Печеніги ж, повоювавши руські краї, повернулися з великим полоном до своїх домів. Цього Володимира вмовляли татари, щоб він прийняв їхню віру, але він не схотів. Єврейської теж не схотів, так само як і латинської, але прийняв грецьку // (с. 5). Коли ж він зажадав від грецьких імператорів Василія та Константина руки їхньої сестри, вони йому відмовили, кажучи, що він недостойний її, бо не є християнином. Однак він обіцяв охреститися. Коли ж він приїхав до Царгорода, то осліп; послав тоді до панни [нареченої], скаржачися, що з ним трапилося таке нещастя, а вона сказала: «Як тільки охрестишся, сліпота зникне», що й сталося, коли його охрестив єпископ з Корсуня 990 року. Тоді він прозрів, потім взяв з нею шлюб, а її ж звали Анною. Він приїхав з нею до Русі, повернув Корсунь константинопольським імператорам, а всім підданим наказав охреститися. Так вони і вчинили, і всі одразу охрестилися у Дніпрі разом з його дванадцятьма синами, котрих він мав від перших дружин; дав їм учити грецьке письмо. Він же привів з Греції до Києва різних ремісників. Ці будували коштовні й оздоблені церкви. Володимир ще за життя поділив своїх синів. Вячеславу, старшому, він дав Новгород, Святославу – Полоцьк, Святополкові – Твер, Яромирові – Ростов, Стославу – Глебів, Морани, Святославу – деревлян, Всеволоду – Володимир, Мечиславу – Твер (Twerka), Ізяславу – Смоленськ, Судиславу – Псков, Позвизду – Волинь, Борису по смерті Вячеслава дістався Новгород. Після смерті батька ці сини почали воювати між собою. Отже, Святополк, вбивши двох братів, Гліба і Бориса, котрих нині русь вважає святими, взяв по них їхні держави. А Ярослав, вигнавши Святополка, забрав у нього все. Але Святополк втік до Болеслава Хороброго, польського короля, як про це ширше йдеться у першій книзі на с. 30. Великі битви були потім між цими князями та їхніми нащадками. Про це досить повно свідчать польські хроніки, читай Кромера книги 3, 4.

Печеніги воюють проти Русі

Володимира розбили

Володимир охрестився

Русь охрестилася

Сини Володимира

ІЗЯСЛАВ, князь київський і смоленський, жив близько 1076 року, однак і цей був убитий братом у війні [міжусобній], був похований у Києві у Пречистої, тобто у [соборі] Діви Марії. Він залишив сина Святополка, котрого Болеслав Сміливий посадив на престолі, про що читай у Кромера книгу 3. А цей Святополк залишив сина Ярослава, володимирського князя, котрого було вбито під Києвом 1123 року. Про це пише Кромер у книзі п'ятій.

ГЕОРГІЙ (Hrehory), син Ярославів; Всеволод, переяславський князь, брат Георгіїв. Цей помер молодим від пошесті і був похований у Києві у св. Софії. Вацлав був останнім сином Ярославовим; цей скоро після нього помер.

Звідки походять князі Острозькі

ДАВИД, син Георгіїв, панував після батька у Володимирі. Але інші князі видерли у нього Володимирське і Волинське князівство, а дали йому замки Острог, Дубно (Dubin), Дорогобуж, Чорторийськ, // (с. 6) Божешко (Borzepko) і сто гривень срібла з Києва, а сто – з Переяслава вирішили давати йому щорічно. Це був войовничий пан, як про нього пише Кромер у книзі 5. З цього часу йдуть князі Острозькі аж до нинішнього віку. Про це достатньо свідчить ця лінія.

МСТИСЛАВ, син Давидів, князь з Острога, мав сина Мстислава, котрий оволодів Києвом і помер 1158 року. Він був похований у Києві у [церкві] св. Федора. Залишив по собі сина з таким же іменем, князя володимирського, волинського і белзького. Цей же залишив сина Романа, володимирського князя, котрий переніс княжу столицю з Києва до Галича. Цей більше, ніж інші його предки, воював з польськими князями, однак був убитий біля Завихоста 1205 року.

Данило з Руського князівства хотів мати королівство

ДАНИЛО, брат Романа, був дуже високого розуму. Він хотів прославитися більше, ніж його предки, а з Руського князівства хотів зробити королівство, чого мало й не здійснив, як про це пише Папроцький у своїй Чеській хроніці. Бо вже був ублагав папу, щоб той йому дозволив це, і папа звелів помазати й коронувати Данила на королівство своєму легату Опізону з Мезеану (Mezeanu). Але Данило, який обіцяв із всім своїм народом бути у послушенстві святого загального римського костьолу і боронити мужньо християн від поганих, не дотримав слова щодо [цього] всього. Тому все, що він здобув, не принесло йому жодної прикраси. Про це читай Кромера книгу 9, бо там про це дуже докладно пише. Залишив двох синів: Лева й Романа. Лев заснував Львів, названий від його [князя] імені. Опис Львова буде нижче у цій же книзі.

Заснування Львова

РОМАН, про котрого Кромер згадує у книзі 9, залишив сина Василя, князя Острозького. Цей Василь залишив потім Данила, князя на Острозі; від цього Данила залишився син Федір, князь на Острозі. Про цього Кромер у книзі 20 згадує такими словами: «*Theodoretus sive Fedko Ostrogius, dux Russie, vir strenuus et bellicosus, partium Swidrigielonis defensor*». Він мужньо діяв проти поляків, маючи при собі велике військо. Однак явно не сміючи вдарити, велику шкоду чинив полякам засідками. Про це у Кромера у книзі 20. Врешті він був із молдаванами та своїми помічниками переможений поляками і розбитий.

ВАСИЛЬ, князь на Острозі, син згаданого Федька, князя, залишив сина Івана, князя на Острозі. Ці всі князі були спокійні. Від цього Івана був Костянтин, князь Острозький, про котрого польські історії так пишуть, що це був пан войовничий проти поганих і всіх ворогів польських королів. Про це пише Кромер в «Орації», прославляючи життя короля // (с. 7) Сигізмунда Першого. Він так згадує цього Костянтина: «*Atque ut a Tartaris perpetuis nostris hostibus incipiam. Horum quidem non contemnendos tres exercitus apud Sluckum, tribus preliis Duce Costantino Ostrogio Principe, omni seculorum memoria dignissimo, ad internecionem pene ceadit*». Про цього Костянтина там же в тій «Орації» говориться, що він дощенту розбив під Вишневцем 24 тисячі татар, маючи при собі Миколая Кам'янецького з поляками або ж із шляхтою Подільських та Руських країн, котрий був герба «Пілава».

Костянтин Перший, князь Острозький

Мужність Костянтина, князя з Острога

Там же він згадує його і втретє, кажучи, що розбив 26 тисяч татар, дослівно такими словами: «*Nonne omnibus seculis memorabilis est victoria, qua viginti sex millia Tartarorum, eodem illo Costantino Duce, parua manu prostigata sunt apud Kanioviam*». Про це ширше у книзі 2 в описі панування польського короля Сигізмунда.

На Ведруській війні, у програній битві, він був узятий у полон з багатьма литовськими панами і привезений до Москви. Там його змушував великий князь московський, щоб він присягнув ніколи ні з ним, ні проти нього, ні проти його війська не воювати, а полякам не допомагати. Він цього не хотів вчинити і мусив за високу ціну себе викуповувати, стараннями короля Сигізмунда був випущений з в'язниці. За це він досить сильно помстився Москві і розгромив його [московського князя] 80 тисяч війська у його землі й самого того тирана аж до Москви загнав. Він був тоді у товаристві гетьмана Сверчовського. А це діялося 1502 року. Він міг би тоді цього ворога, вважай, зовсім підкорити, якби рушив на його землю, але, взявши табір, вирушив додому на відпочинок з полоненими та великою здобиччю.

Герби руських князів

До того ж, крім свого стародавнього герба, пов'язався своїми нащадками з польським і литовським народами, прославився іншими гербами. Пропускаємо давню історію тих, котрі до грецької віри приставали і, маючи свої старовинні герби, потім породичалися з константинопольськими імператорами, // (с. 8) використовували зображення св. Георгія на коні, який [списом] вбиває змія. Інші, особливо Лев, котрий заснував Львів, використовували зображення чорного лева, що підіймається на скелю; воно вміщене на золотому щиті. А ті, котрі жили, вважай, біля початків моря та великих боліт, використовували зображення голого чоловіка на коні; і досі московити або московські князі використовують це зображення. Костянтин одружився із княгинею Слуцькою. Вона походила з Ягайлового роду і використовувала герб, належний князям Слуцьким, тобто «Погоню», і хреста та місяці, над якими було зображено князівський шолом. Він полюбив цей герб і, з'єднавшися з ними [князями Слуцькими], покинув цей світ. Залишив по собі двох нащадків: Іллю та Костянтина.

Герб князів Слуцьких

Ілля, князь з Острога, мав за дружину Беату Костелецьку з Костельця, доньку коронного підскарбія. З нею він мав тільки одну доньку Катерину, яка була дуже нещасною через великі маєтності, котрі дісталися їй по смерті батька як спадкоємиці. Спочатку її викрав, силою захопивши у матері, Дмитро Сангушко. Марцін Зборовський, що був її опікуном, призначеним ще батьком [Іллею], наздогнав його у Чехії і вбив, а панну повернув матері. Коли вона вже була біля матері, то була [потім] віддана за Семена, князя Слуцького, але раніше король Сигізмунд Август обіцяв її Лукашеві, графу з Гурки, познанському воєводі. Цей, прибувши до Львова, застав там цю панну вже у шлюбі з Семеном; захопив панну, а князь Семен ледве живим утік. Не було між ними приязні аж до смерті, і так [ці чоловіки] померли. Мати ж, прагнучи помститися графу з Гурки, вийшла заміж за Альбрехта Ласького, хоча мала вже під 50 років. Ласький же передав її у Кезмарк і там заморив у в'язниці; вона у великих злиднях скінчила своє життя. Ті маєтності, які їй належали, він повернув, а доньчині попустошив. А ця панна, коли помер познанський воєвода, у котрого вона жила майже як у в'язниці, виїхала до свого дядька і там *божевільною* померла.

Нещасливі подружжя з ревнощів

Veri amoris nullus finis nisi mors

Костянтин Другий, князь Острозький

КОСТЯНТИН Другий, син вищезгаданого Костянтина, князь Острозький, київський воєвода, був великим оборонцем руських та подільських країн від поганих. З поганими він через своїх старост чимало й мужньо воював, посилаючи проти ворогів і двір свій, шляхту й бояр, як-от 1577 року. І раніше, і пізніше він надавав великі та значні послуги в обороні Речі Посполитій коронній. Його дружиною була графиня Софія Тарновська, дочка Яна, графа з Тарнова, краківського кашеляна. По її смерті князю Острозькому або його нащадкам дісталося чимало міст, як-от: Тарнов, Тернопіль, Переворськ і багато інших, а також чимало прекрасних сіл, // (с. 9) збудованих з великими достатками, вважай панських. Він мав від неї [Софії] трьох синів: Януша, Костянтина і Олександра.

КОСТЯНТИН, недовго поживши на світі, ще за життя батька помер *безшлюбним*.

Януш, син Костянтина, князя Острозького

ЯНУШ, син Костянтина, князя з Острога, київського воєводи, був краківським кашеляном. Цей в молодому віці, маючи тільки 18 років, зробив велику втіху своєму батькові, виявивши серце своїх предків, славних князів та гетьманів, коли своє місто і замок Дубно оборонив від поганих, котрі з великою потугою хотіли його здобути. Відомо і про княжну Катерину, його сестру, тоді ще панну, яка потім вийшла заміж за князя Радзивілла, віленського воєводу; відомо, як він з поміччю Божою оборонився від нападу цього князя, що не є таємницею для світу. Нехай же лине пам'ять про його мужність, доки стоїть світ. Він з молодих літ виховувався при дворі імператора Максиміліана, одружився потім 1582 року в Угорщині з представницею великого і стародавнього дому панів Зриньї. З нею він мав пишне потомство. Одружився потім з другою дочкою Себастіяна Любомирського, графа з Висніча, роду стародавнього і заслуженого в Королівстві Польському. З нею брав шлюб у Сончу 1597 року в день св. Катерини.

Олександр, князь Острозький

ОЛЕКСАНДР, син цього ж князя Костянтина, київського воєводи, та Софії, графині з Тарнова, був волинським воєводою. Він ще зі своїх молодих літ добре знав, що був уродзоний пан з панів. Ставши повнолітнім, з'єднався з домом значних панів Костків і взяв з їхнього дому Анну з Штемберка. З нею породив потомство: двох синів – Костянтина та Олександра і чотирьох дочок: Анну, Катерину, Софію і Уршулю. Помер, оплаканий ними та іншими князями, своїми родичами і підлеглими.

Древність роду Кішків

У князя Костянтина було дві доньки. Одна, Ельжбета, яка була віддана за Кішку, жмудського старосту і крайчого Великого князівства Литовського, з родовитої фамілії, початок якої ведуть із Польщі. Друга донька, Катерина, була за Радзивіллом, віленським воєводою, князем на Дубинках і Біржах.

Але оскільки ми не згадали про пишність фамілії Радзивіллів, то хотіли б дещо докладніше про них розповісти. Давність їхньої фамілії йде від заснування Вільна, бо їхній предок порадив закласти Вільно, за що потім їм було дано і княжий титул, як про це ми писали у другій

книзі, виводячи генеалогію литовських князів. Тепер же цього коротенько торкнемося, пригадаємо, що нам запам'яталося.

Миколай Радзивілл, брат королеви Барбари, котра була за Сигізмундом Августом, // (с. 10) чудово прославився як князь; був троцьким воєводою, а по смерті свого двоюрідного брата, віленського воєводи, котрого *по-простому* прозивали Чорним, був і віленським воєводою. Він мав двох синів, Миколая і Криштофа. Миколай був новгородським воєводою, а Криштоф – найвищим гетьманом Великого князівства Литовського. Криштоф породив потомство: Януша, підчашого Великого князівства Литовського, та Криштофа; обидва були досвідчені у справах рицарських і в знанні справ різних народів. Мав він і дочку, яку видав заміж за Леона Сапігу, канцлера Великого князівства Литовського, [потім] помер. Ця фамілія князів Радзивіллів, яка подає добрі ради, значно поширюється у Великому князівстві Литовському.

Древність дому князів Радзивіллів

У Чорного ж, воєводи, було четверо синів: Єжі, Альбрехт (Olbracht), Станіслав і Миколай.

ЄЖІ Радзивілл був спочатку віленським єпископом, а потім папа Григорій XIII зробив його кардиналом. Він керував у побожності і святості життя Краківським єпископством як добрий пастир, ні в чому не шкодуючи ні свого здоров'я, ні грошей. Походячи зі значного роду, він не схиляв чола перед жодними випробуваннями, не забував турбуватися про свої вівці і не соромився доглядати їх задля помноження хвали Божої. За це його слушно можна вважати й по смерті взірцем уряду й єпископських повинностей. А щоб Господь Бог зволив таких пастирів подавати вітчизні або, швидше, всьому християнству, треба нам за це Його просити.

АЛЬБРЕХТ (Albrecht) Радзивілл, князь із Несвіжа та Олиці, був маршалком Великого князівства Литовського. Його дружиною була княгиня Курляндська, з якою мавши потомство, покинув цей світ.

Після нього його брат Станіслав отримав маршальський уряд, але, оскільки *неймовірний смуток* і стан здоров'я не дозволили, недовго перебував на цьому уряді.

МИКОЛАЙ був троцьким воєводою і є нині віленським воєводою. Цей відвідав святі місця і, народивши шляхетне потомство, фундує костьоли на честь і хвалу Божу, закладає шпиталі. Він виявляє у своїх похилих літах, вважай, взірець святої побожності, є світочем святої католицької віри. Але повернімося до руських князів.

Древність князів Заславських і Пронських

Князі Заславські з тих же предків, руських князів, беруть свій початок і з Божої ласки прекрасно множаться від свого князівського кореня.

Князі Пронські від цих руських князів беруть свій початок, що підтверджують також листи поділів і листи зі скарбу найясніших // (с. 11) їх мостей польських королів, як-от: лист князів Новосельських, Одоєвських і Воротинських, котрі піддавалися королеві Казимиру, прагнучи мати оборону від великого князя московського, листи великого князя Пронського та великого князя Переяславського. А ці вико-

ристовують герб згідно з гербом своїх стародавніх предків, руських князів, тобто герб «Погоня».

Розмноження руських князів

Деякі князі, котрі є або були у Литві й на Волині, беруть свій початок від Гедиміна, великого князя литовського, від якого походив і король польський Ягайло. Найпотужнішими з цього роду були князі Слуцькі, котрих вже не залишилося. Ці вели свій рід від князя Ольгерда, сина Гедимінового, що був по батькові великим князем литовським. Він породив синів Ягайла, Скиргайла, Наримунта, Любарта, Володимира, Лянгвина, Бориса, Коригайла, Свидригайла, Вігунда, Андрія, Бутава. Його брат Кейстут мав синів Вітовта, Корибута, Патриція, Тотивіла, Сигізмунда, Войдата і Довгота. А з цих князів інші князі походять як у Литві, так і на Волині. Особливо ж про Івана, князя Чорторийського, розповідають польські й руські хроніки, тому що він убив великого князя литовського Сигізмунда, бо той вніс усобиці у весь стародавній княжий народ і рицарство стану, всі права й вольності псував, забувши про свою присягу. Про це пише багато істориків, як-от: Ваповський, Мєховський, Кромер та інші.

Древність князів Чорторийських

Близько 1560 року ще жив Олександр, князь Чорторийський, волинський воєвода; залишив сина Михайла. Цей мав дружиною Ходкевичівну, графиню на Шклові і на Миші, сестру віленського каштеляна і жмудського старости. Від неї залишилися нащадки, котрі й нині панують.

САНГУШКИ з цими ж Чорторийськими мають початок від одного кореня, у котрих, вважай, завжди серця й душі були князівськими.

Древність князів Сангушків

Хроніки розповідають про Федора Сангушка, що був маршалком Волинської землі і володимирським старостою. Від нього були нащадки: Дмитро Сангушко, котрого Зборовський, опікун княгині Острозької, за те, що викрав її від матері, вбив, а панну повернув матері 1554 року.

РОМАН Сангушко, рідний брат цього Дмитра. Це був муж, гідний вічної слави й пам'яті, мур Руських і Подільських країн. Він був брацлавським воєводою, надвірним гетьманом Великого князівства Литовського, старостою житомирським, вінницьким і брацлавським. Помер 20 травня 1571 року. Залишив від шлюбу з Ходкевичівною, донькою віленського каштеляна, гетьмана Великого // (с. 12) князівства Литовського, сина Романа і трьох дочок: Мар'яну, Олександру і Федору. Мар'яна була за Іваном, князем Заславським, воєводою підляським; Олександра – за князем Пронським, каштеляном троцьким, а Федора – за Станіславом Радзиминським, лівським старостою, і т. д.

Древність князів Кошерських

Від цих же князів пішли князі Кошерські, а ці мають свої маєтності у Литві й на Волині; здавна войовничі та славні мужі, котрі мали чимало великих битв з татарами та з москвою. Ці князі беруть свій початок від Ольгерда й Любарта, синів Гедимінових.

Древність князів Вишневецьких

Князі Вишневецькі, славні, мужні, проворні й діяльні мужі, беруть свій початок від Корибута, сина Кейстутового, рідного брата Вітовта. Цей Кейстут був троцьким князем і мав шістьох синів, серед яких був і Корибут.

Древність князів Збаразьких

Князі Збаразькі ведуть свій початок від Василя Корибутовича, нащадка князів Великого князівства Литовського. Це стародавній рід. Стефан Збаразький був троцьким воєводою; пан спокійний, багатий, мудрий, розсудливий, досвідчений у рицарських справах.

Миколай Збаразький, кременецький староста, рідний брат цього воєводи, був також паном спокійним, але завжди тримав при собі чималий почт рицарських людей. З ними в разі потреби він відправляв проти поганих своїх бояр або шляхту, котрі мали свої маєтності у його державах і котрі отримували від нього значне забезпечення.

Януш Збаразький, брацлавський воєвода, кременецький староста, той, вважай, відновив ім'я своїх славних предків, часто вмочував свою шаблю у поганську кров. Знають московські війська і прикордонні замки його мужню силу, за його прикладом при святої пам'яті королю Стефані після від'їзду Мелецького інші гетьмани здобували собі славу. Він ніс на собі, вважай, гетьманський уряд під Великими Луками, під Соколом і під Торопцем, віддавав королю Стефану [полонених] гетьманів із коругвами, віддав свої мужні заслуги з іншими королівськими дворянами як пан, сам слави і мужності сповнений, і не заздрив славі інших. Він мав за дружину княжну Четвертинську, від котрої залишив потомство: синів і дочок. Ці князі Четвертинські там же на Волині беруть свій початок від давніх руських князів.

Князі Четвертинські

Владислав, князь Збаразький, третій брат вищезгаданого Стефана, і Юрій, четвертий брат. Обидва завжди зі своїми дворами та боярами були готові стати на оборону Речі Посполитої, їхня сестра була віддана за Баворського, потім вона народила сина Миколая та дочку Анну, що була віддана за князя Олександра Порицького, // (с. 13) ці Порицькі також ведуть свій рід від стародавніх руських князів.

Князі Порицькі

Воронецькі беруть свій початок від того ж предка, що і князі Вишневецькі та Збаразькі.

Князі Воронецькі

Князі Ружинські від Коріата, сина Гедимінового, ведуть свій початок; це мужі великої слави, вони завжди були готові до рицарських справ, часто нищили поганих, як турків, так і татар. Вони бували також у запорозьких козаків гетьманами діяльними, справними і щасливими.

Князі Ружинські

У цих руських краях є й інших князів та панів чимало. Якби ми хотіли перелічувати всіх, то не вистачило б ні часу, ні паперу. Всі вони люди мужні, рицарські і великого серця; слава і знаменитість їхніх рицарських справ нехай летить аж під хмари.

Я їх усіх вміщую у цьому вірші:

Доброго батька добрі бувають сини,
Градива і Беллони нащадки справжні,
Вони гідні вічної слави і вічної пам'яті,
У цьому їм охоче виявляють вдячність
сарматські музи.

ЧАСТИНА II КНИГИ III,
у котрій міститься
ОПИС КОРДОНІВ РУСЬКОЇ ЗЕМЛІ ТА ПРОВІНЦІЙ,
що належать до Корони Польської та Великого князівства Литовського, як-от: Львівської, Галицької, Белзької, Холмської, Перемиської, Подільської, Волинської, Київської, Мстиславської, Вітебської, Полоцької та інших земель.
А насамперед
ОПИС КОРДОНІВ РУСЬКОЇ ЗЕМЛІ

Кордони Руської землі

Руську землю здавна звуть Роксоланією. Вона лежить на сході коло Білого озера, біля ріки Танаїс, котра відділяє Азію від Європи; на заході вона межує з валаськими та молдавськими землями, з півдня відділяють її [від сусідів] гори Татри. Існує три Русі: одна – Біла, друга – Чорна, третя – Червона. Біла розташована коло Києва, Мозиря, Мстислава, Вітебська, Орші, Полоцька, Смоленська і Сіверської землі, котра здавна // (с. 14) належить до Великого князівства Литовського. Чорна Русь розташована у Московській землі коло Білого озера і там простягається до Азії. Червона лежить при горах, котрі звуть Бескидами. Нею володіє польський король, і вона належить до Корони [Польської], а саме: Коломия, Жидачів, Снятин, Рогатин, Буськ і т. д. Нижче гір лежать такі повіти, як Галицький, Перемиський, Сяноцький, а посередині лежить славне місто Львів і його два замки: Верхній і Нижній. Там знаходиться голова всієї Руської землі, яка належить до Корони Польської. На північ лежать Холмський, Белзький і Луцький повіти. На півдні межею Руської землі є гори Татри та ріка Дністер; на сході – ріка Танаїс і Перекопська земля. На півночі Русь має сусідкою Литовську землю, а на заході – Польську.

Три Русі

Чотири віри на Русі

На Русі є чотири віри: римська, грецька, єврейська і вірменська, особливо у Кам'янці та Львові. Населення Русі – слов'янське, руське, грецьке і вірменське. Вірмени – це прекрасні купці, які їздять до Кафи, Константинополя, Александрії, до Єгипту, до Каїра (Alkaira) і аж до Індії, возячи туди й привозячи звідти товари. З апостолів вони

найбільше шанують св. Тадея і св. Варфоломея, твердячи, що саме ці навчили їх віри. Русь держиться грецьких докторів і теологів, як-от: Василій Великий, Іоанн Золотоустий, Григорій Назіанський (Назіанзин). Користуються також книгами римського папи Григорія, особливо тими, що були писані *про мораль*.

А тепер по порядку опишемо міста, замки і руські провінції, які належать або до Корони, або до Великого князівства Литовського.

Міста і провінції руські, що входять до Корони Польської

ЛЬВІВСЬКА І ГАЛИЦЬКА ЗЕМЛЯ

Шляхетність і вправність львів'ян

Львів – руське місто, що належить до Корони Польської, не є звичайним прикордонним містом, а є столицею для всіх тамтешніх жителів. Воно названо Львовом від руського князя Лева. Місто оточене подвійним муром і сильними баштами, також валом і глибоким ровом, досить добре споряджене вогнепальною зброєю і воєнними припасами; лежить у вдалому для оборони місці. Воно є славним і порядним у наші часи, обдарованим значними вольностями. Це місто не може припуститися помилок у справах управління, що йому б зашкодило, позаяк у сенаті сидять такі вчені люди, які тільки є у місті. Коли жителі міста бачать молодика, охочого до наук, то навіть якщо він і не має статків, посилають його вчитися коштом міста. Потім призначають їх до такої праці, яка відповідає їхнім здібностям; якщо йдуть по духовній лінії, // (с. 15) то відразу дають їм утримання, якщо ж по світській, то одружують їх зі своїми дочками, паннами або вдовами, допомагаючи їм посісти гідне становище. Ось так завжди задля *добра Речі Посполитої* її зміцнюють гідними людьми, бо, знаючи про таких, беруть їх до свого товариства, дають їм утримання, залучають до служби королю і т. д. Це місто має на вічні часи герб: чорний лев на золотому полі у короні. Такий герб використовував князь Лев і дав предкам львів'ян. Про порядки у цьому місті довелося б довго писати, але заради стислості викладу мусимо поставити тут крапку. У місті є два замки: один у місті, а другий над містом, що стоїть на дуже високій горі і розташований у місці, яке прекрасно надається до оборони. Цей замок видно на відстані 10 миль. Там, у Львові, міститься архієпископська столиця, там живе і руський митрополит, там чимало храмів римської та грецької релігій. Вірмени також мають там [свої] церкви і свого [найвищого] священика.

Галич – це дерев'яне місто, яке простяглося дуже широко. (Це столиця) одного з руських князівств, котре від Валаської землі відділяє ріка Прут, а з іншого – Тирас, котрий звичайно називають Дністром. Замок, як і місто, є дерев'яним, він стоїть на горі, збудований давно, має всілякі засоби до оборони.

Ось найголовніші повітові міста,
котрі розташовані у Львівській та Галицькій землях

Жидачів – на Покутті, дерев'яне й широке місто. Воно лежить над рікою Стрий, а замок – на горі, він оточений валом.

Городок. Місто й замок лежать у рівнині між болотами, оточені парканами. Городок розташований за чотири милі від Львова.

Буськ. Місто дерев'яне, оточене парканами, воно лежить між ставами і болотами на відстані шести миль від Львова. З цих боліт витікає ріка Буг, якою возять різні товари з Волині на Віслу.

Стрий. Дерев'яне місто, яке лежить над однойменною рікою.

Вишня. Місто лежить на рівнині між болотами над рікою й названо від імені ріки.

Снятин. Дерев'яне місто, оточене парканами. Воно лежить при валаському кордоні, через який тече ріка Прут. Від Львова 12 миль.

Рогатин. Дерев'яне місто, оточене парканами. Воно лежить на рівнині, через яку тече ріка Рогатинка. Замок стоїть на високій горі між болотами й озерами. Від Львова 10 миль.

Коломия. Дерев'яне місто, що лежить під горою над рікою Прут. Там добувають сіль.

Долина. Дерев'яне місто, яке лежить між горами. // **(с. 16)**

Любачів. Дерев'яне місто у долині. Замок стоїть на болотах між водами.

Найголовніші сенатори цієї землі

Львівський архієпископ

Руський воєвода генеральний

Каштелян { львівський; галицький; любачівський }

Корогва Львівської землі: жовтий лев у золотій короні, який спинається на скелю, лазурове поле, таким чином:

А Галицької землі корогва: коронована галка з розкритими крилами у червоному полі. Герб має такий вигляд:

БЕЛЗЬКА ЗЕМЛЯ

Белз. Дерев'яне широке місто, що лежить на луках. Дерев'яний замок стоїть над болотами, які широко розлилися. До нього ніколи не долетить татарська стріла.

Сокаль. Місто на рівнині, оточене муром. Воно лежить над рікою Бугом, а замок стоїть на високій горі.

Грубешів. Містечко й замок на горі.

Городло. Місто стоїть на великих островах, а замок на високій горі над рікою Бугом.

Грабовець. Дерев'яне місто на рівнині, а замок стоїть на високій горі, недоступний через саму природу і захищене місце.

Тишовиці. Дерев'яне місто на рівнині, а замок стоїть на горі. // (с. 17)

Белзька земля має двох найважливіших сенаторів: воєводу і кашт еляна.

Корогва земська: білий укороноваий гриф у червоному полі, таким чином:

ХОЛМСЬКА ЗЕМЛЯ

Холм. Місто оточене парканами, славне тим, що є архієпископською столицею. Дерев'яний замок стоїть на високій горі, його видно на відстані чотирьох миль. Замок обмазаний глиною.

Красностав. Муроване місто, що лежить на березі широкого озера. Мурований замок розташований на рівнині біля того ж озера, його [замок.– *Ю. М.*] омиває судноплавна ріка Вепр. Красностав розташований за 7 миль від Любліна. У цьому місті й нині живе генеральний староста його милості короля.

Ратно. Чимале дерев'яне місто, що лежить між великими болотами за 24 милі від Холма. Через місто тягнеться міст, а замок стоїть на високій горі, з одного боку він оточений рікою Перепет, а з іншого – рікою Тур та трясовиною. // (с. 18)

Любовля. Місто лежить над рікою Буг, а замок розташований на високій горі.

Ця земля має двох найголовніших сенаторів, тобто єпископа та каштеляна.

Земська корогва має зображення герба: білий ведмідь поміж трьома деревами у золотому полі, таким чином:

ПЕРЕМИСЬКА ЗЕМЛЯ

Перемишль. Муроване місто, що лежить над судноплавною рікою Сяном. Там має свою столицю єпископ. Замок стоїть на високій горі на другому боці ріки, оточений навколо баштами. Там розташований великий сад, або звіринець, його королівської мості, де є сила-силенна всіляких тварин.

Самбір. Місто, оточене парканом, що лежить над рікою Тиром. Воно разом із замком стоїть біля угорського кордону.

Дрогобич. Місто оточене водою, воно славне соляними криницями.

Сянок. Дерев'яне місто, що збудоване між горами над рікою Сяном; на горі високий замок. // (с. 19)

Переворськ. Муроване місто на горі, оточене муром, лежить над рікою Мечкою.

Кросно. Муроване місто, котре омивається довкола рікою Ясельдою. Посередині міста протікає інша ріка – Вислок. За півмилі від Кросна змуровано на високій горі замочок, який укріплений самою природою, місцем, зручним для оборони, і потужними баштами.

Три найголовніші сенатори Перемиської землі:

Єпископ
Каштелян — перемиські — Сяноцький каштелян

Земська корогва має зображення герба: жовтий двоголовий орел у золотій короні на лазуровому полі, таким чином:

ПОДІЛЬСЬКИЙ КРАЙ

Подільський край дуже великий. Він лежить біля валаського та молдавського кордону на півдні. На сході він межує з рікою Доном, що біля Меотійського озера та Евксинського моря, тягнеться аж до перекопських татар. // (с. 20) Він має дуже великі порожні поля. Ця країна родюча і багата всім, що родить земля. Коли орач будь-як кине насіння в землю, все одно буде мати у сто разів більше користі. Поля і луки там родючі напрочуд, а з трави ледве побачиш роги вола. Однак ця земля настільки тверда і так довго лежала цілиною, що орачі мусять впрягати у ярма по дванадцять волів і все одно неймовірну тяжкість праці побачиш із втомленого дихання волів. Ліси дуже багаті на мед і пасіки, скрізь у дуплястих деревах і пнях повно бджіл, котрі накопичують там мед. Великі стада і зграї різних тварин і птахів дуже полюбляють цю країну. Тут спочатку жили алани, готи, гети, кумани, половці і роксолани. А черкащани (czerkasanie) й досі там, над Дністром, мають свої землі.

Багатства подільських країн

Ось найголовніші міста у цій країні:

Кам'янець. Це місто стоїть біля валаського кордону і збудоване, мабуть, Божою рукою між твердими й урвистими скелями. Воно має

тільки дві брами. Внаслідок свого [вигідного] розташування замок теж напрочуд оборонний. Він скрізь оточений скелями, його, як і місто, омиває довкола ріка Смотрич. Його оточує і дуже високий вал, створений природою. Сам замок добре укріплений муром, баштами і вогнепальною зброєю. Кам'яна скеля робить місто неприступним і неможливим до взяття. Вона так оточує місто, що будинки, навіть високі, не видно, ледве можна побачити їхні дахи. Часто турки, татари й молдавани, облягаючи місто по кілька років, мусили відступати від нього з великим соромом і втратами. Кам'янець розташований тільки за дві милі від молдавського міста Хотин.

Бар. Це місто, оточене парканом, лежить на рівнині. Його збудовано за наказом польської королеви Бони, дочки Джованні, міланського князя, котра й назвала його Баром від міста Барі, що розташоване на її батьківщині. Бар, місто в Україні, широко розляглося. Його мурований замок, оточений багнистими і широкими озерами, стоїть на високій горі, через що його важко здобути.

Меджибіж. Місто і великий дерев'яний замок розташовані між великими болотами. До міста інакше не можна дістатися, тільки через мости. На нього часто нападають татари.

Брезан. Дерев'яне місто, що має високий мурований замок на горі.

Теребовля. Містечко лежить під високою горою, а добрий замок – на самій горі.

Хмільник. Дерев'яне містечко з обмурованим острогом; дерев'яний замок на рівнині стоїть над рікою Буг, яку *Геродот* називає *Гіпанісом.* Хмільник розташований за 20 миль від Кам'янця.

Брацлав. Дерев'яні місто і замок, оточені валом і ровом, // **(с. 21)** довкола яких тече ріка Буг.

Вінниця. Дерев'яне місто, яке разом із замком оточене валом і яке стоїть над рікою Буг. Ці два замки [брацлавський і вінницький.– *Ю. М.*] частіше, ніж інші, стають метою нападів перекопських татар. Місцеві повіти такі великі, що їх вважають воєводствами. Вони мають особливий прапор, на котрому зображено герб Великого князівства Литовського.

Звенигород. Дерев'яні замок і місто у пустих полях. Тут чимало припасів зброї, яку мешканці часто використовують у битвах з татарами. За рікою Бугом черкащани й канівці простяглися [поселеннями] до Дніпра, не маючи ні гір, ні лісів, ні зброї. Вони живуть у чистих полях, що тягнуться на двісті польських миль понад Доном і Меотійським озером аж до Евксинського моря, до перекопських і кримських татар.

Подільська земля має тільки трьох сенаторів:

Це – кам'янецький єпископ, подільський генеральний воєвода, кам'янецький каштелян.

Земська корогва за герб мав сонце з дванадцятьма променями, на білому полі, таким чином. // **(с. 22)**

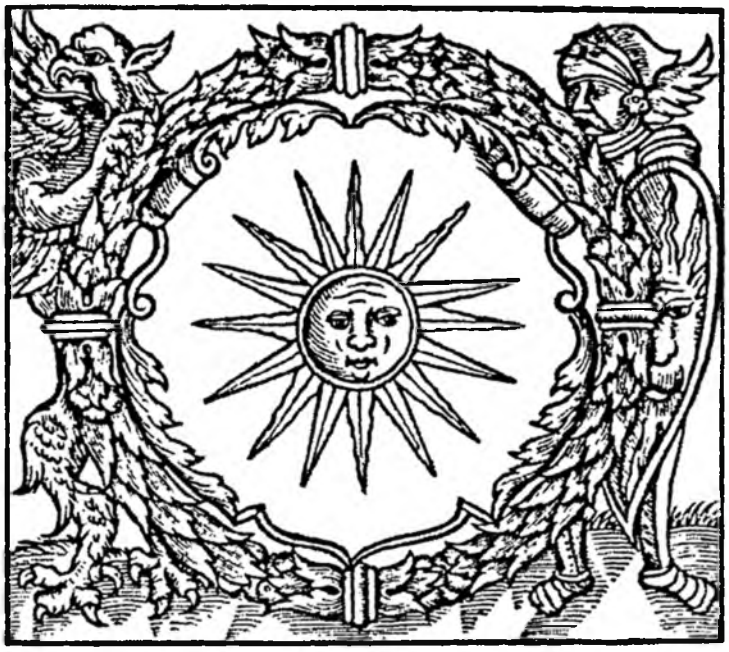

ВОЛИНСЬКА КРАЇНА

Волинська земля лежить серед інших руських князівств, а її людність не поступається своєю мужністю. Це велика країна, родюча і багата на різне збіжжя та різноманітні овочі. Волинь багата на ліси з дичиною та рибними озерами. Вона здавна належала до Великого князівства Литовського, а тепер входить до складу Корони, і тут діє звичайне коронне право. Цей народ прийшов до тутешніх руських країв від ріки Волги, котра відділяє московитів від татар, про що детальніше говорилося в описі поляків та їх походження. Вони звалися спочатку волгарами, а потім були прозвані волгинцями. Чоловіки чисті, мужні й розсудливі. Вони мають руські мову, письмо, звичаї; руську віру. Є між ними й громадяни римської релігії. Ця країна поділяється на три провінції, або повіти: Луцький, Володимирський і Кременецький.

Назва волинців

Земська корогва цієї країни має два червоні кути у білому полі, а на ній герб Великого князівства Литовського. Повітові корогви мають ці ж герб та кольори, але є однокутними.

Луцьк. Дерев'яне провінційне місто, славне тим, що є столицею римської релігії і резиденцією грецького владики. Воно має два замки, що стоять на високих пагорбах.

Володимир. Дерев'яне місто, яке має довкола дерев'яний паркан, обмазаний глиною. Воно лежить між болотистими озерами, було колись центром князівства.

Кременець. Велике дерев'яне місто, яке має замок, що стоїть, оточений муром, на високій горі.

А оці провінційні міста мають замки, до них належать містечка:

Хабне. Замок і місто лежать над рікою Уссою.

Овруч. Місто і великий замок на горі.

Олесько. Місто і замок над рікою Губертою.

Житомир. Місто і дерев'яний замок на горі.

Корецъ. Дерев'яні замок і місто. Колись воно зі своїми повітами вважалося князівством.

Кам'янецъ. Високий замок на пагорбі.

Збараж. Колись місто із замком було зі своїми волостями вільним. Тепер воно є князівством. Чимало шляхти й панів з цієї країни уживають князівських титулів, що походять від назв їхніх міст. // (с. 23)

КИЇВСЬКЕ ВОЄВОДСТВО

Київ – це старе, велике й просторе місто, оточене довкола парканом. Колись воно було столицею всієї Руської землі. Воно лежить над славною рікою Дніпром за 120 миль від Вільна. Колись це місто було премогутнім, вважай, князівським, що й тепер видно з самої місцевості в радіусі восьми миль. На горах і досі видно руїни руських церков та монастирів, залишки різних будівель. Крім цього, там є якісь дуже великі й широкі підземні льохи, котрі там звуться печерами. Місцеві люди, котрі добре знають ці краї, твердять, що вони тягнуться на вісімдесят миль. Там знаходиться чимало величних гробів давніх руських князів. Ці гроби, хоч і дуже древні, однак зовсім неушкоджені, тільки почорніли. Особливо це стосується двох князів, котрих було поховано за звичаєм у язичницькому одязі так, як вони ходили за життя. Тіла зовсім не розклалися, вони лежать у цих льохах непохованими, їх показують прочанам та гостям місцеві жителі, ченці руської релігії. Порівняно з містом, замок досить вигідний для оборони. Він побудований з дерева, землі й каменю, стоїть над Дніпром. Що стосується розмірів цієї землі, то вона дуже обширна, понад п'ятдесят польських миль. Раніше ця земля мала свого князя, але тепер перетворена на воєводство.

Київські печери

На південь від Києва лежить дерев'яне місто на березі Дніпра, котре звуть Черкасами. Волості, фільварки й поселення цих Черкас широко й далеко простяглися понад рікою Дніпром; всі тамтешні жителі – русаки. Інші (власне черкеси.– *Ю. М.*) живуть далі від цих, у горах понад *Евксинським* морем, вони мужні, войовничі, часто воюють зі своїми близькими сусідами – перекопськими татарами, а нападаючи на їхні землі, виводять велику здобич, стада й бидло.

Черкаси

Мужня Русь

Черкаси розташовані від Києва за двадцять дві милі.

За сім миль від Черкас, якщо йти вгору Дніпром, за сімнадцять миль від Києва розташоване місто Канів, що обороняється мужніми людьми, котрі живуть довкола. Між черкащанами й канівцями нема жодного, хто сповідував би римську віру, все – русь; не видно й жодних будинків, сіл та волостей; на всі сорок миль – пустеля й дикі поля аж до Очакова, татарського міста й замку, що стоять при гирлі Дніпра. У цих краях дикі звірі мають чудові умови для життя. // (с. 24) В Очакові та по диких полях скрізь живуть перекопські татари, вони живуть там, де колись, за Вітовта, були кордони руських і литовських князів від татар.

Канів

Київське воєводство має військову двокутну корогву, зеленого кольору, з одного боку бачимо герб Великого князівства Литовського у червоному полі, а з другого – чорного ведмедя у білому полі. Київське воєводство має тільки один повіт, але багатий – Мозирський.

Мозир. Місто українне велике, дерев'яне, яке збудоване понад рікою Прип'яттю. Ця ріка за 12 миль від Києва зливається з рікою Тур і впадає у Дніпро вже широким руслом. Відстань від Києва – 30 польських миль, до Бобрянська (Bobranska) стільки ж, до Могилева – 20, до Орші – 26.

Корогва Мозирського повіту зелена, як і [Київського] воєводства.

МСТИСЛАВСЬКЕ ВОЄВОДСТВО

Мстислав. Дерев'яне місто, лежить над рікою Сож. Замок збудований з дерева, стоїть окремо, розташований на самому московському кордоні, тому в ньому постійно стоїть військо для оборони. Корогва цього воєводства помаранчевого кольору, яким намальовано герб Великого князівства Литовського, вміщений у червоному полі. Повітових корогов немає. Однак це воєводство має чимало замків і містечок. Колись воно було окремим князівством, а тепер перетворене на провінцію.

Дубровна. Перший замок на московському кордоні, містечко із замком лежить над рікою Дніпром; відстань від Смоленська – 24, а від Орші – чотири милі.

Копись. Замок з містом над рікою Дніпром, що лежать від Орші за чотири милі.

Шклов. Це замок з містом над рікою Дніпром, що лежить від Кописі за дві милі. Шклов вважається графством, тому вельможний пан Ян Кароль Ходкевич, гетьман Великого князівства Литовського, пишеться графом.

Могилев. Замок і місто над рікою Дніпром, що лежать за шість миль від Шклова.

Бихов. Місто і замок над рікою Дніпром, що лежать від Могилева за дванадцять миль.

Речиця. Замок і місто лежать над рікою Дніпром.

Стришин. Замок і місто лежать над рікою Дніпром.

Любеч. Замок і місто лежать над рікою Дніпром.

Вишгород. Замок над Дніпром, що лежить за три милі від Києва. // (с. 25)

ВІТЕБСЬКЕ ВОЄВОДСТВО

***В**ітебськ.* Це досить велике дерев'яне місто, котре розташоване над судноплавною великою рікою Двіною, що нею звичайно возять всілякі товари до Риги – головного міста в

Інфляндії. Вітебськ має два чималі замки, досить укріплені самою природою і місцеположенням. Один, нижній, розташований на рівнині, він такий же обширний, як і саме місто. Другий, верхній, збудований на високій горі. Ці два замки мають башти, вежі, паркани, збудовані з дерева, вони укріплені також ровами, землею, тесаним каменем, доволі тут всілякої вогнепальної зброї і боєприпасів. Ці замки разом із містом зі сходу омиває ріка Двіна, котра посилює обороноздатність; тут же, під самим замком, з іншого боку в Двіну впадає ріка Відзба. Цей замок є найкращою твердинею з усіх прикордонних замків Великого князівства Литовського, котрі протидіють московським нападам, до того ж він лежить при самому московському кордоні. Від цього замку дуже часто москва буває відігнана і відбита з великою для себе шкодою. Там непереможний король польський постійно утримує чотирьох ротмістрів, або капітанів пішого рицарства, серед котрих і я зі своїм батьком, Амброджо Гваньїні, був ротмістром протягом 18 років над 500 піхотинцями і над десятком [сот] кінноти ків. Вітебськ розташований від Вільна на відстані 18 миль. Це князівство мало колись свого вільного князя і вважалося окремим князівством, але тепер воно перетворене на воєводство.

Заслуги мої і мого батька

Корогва зеленого кольору з двома кутами, містить герб Великого князівства Литовського у білому полі. Воєводство має лише один повіт, або провінцію, а саме Оршанський.

Орша – місто дерев'яне, широке і велике. Воно захищене з одного боку численними острогами, а з другого – рікою Дніпром. Мурований замок омивають з одного боку ріка Дніпро, а з другого – ріка Орша, від якої і місто прозвалося. Орша розташована від Вітебська на відстані 18 миль.

Орша використовує на війні зелену корогву, так само як і воєводство.

Сураж. Це замок між ріками Дуною, Касплею і Суражею, що розташований за 18 миль від Вітебська: спочатку треба йти на схід, до Москви, а потім ще 14 миль до Вітебська.

Ула. Цей замок прозваний від ріки Ули, котра тут же під замком біжить і зливається з Дуною. Колись цей замок був збудований і утримуваний Москвою. Наші часто хотіли його здобути, але без успіху. Потім князь Роман Сангушко, несподіваним штурмом взявши замок, спалив його. Тоді ж його наші знову відбудували, // (с. 26) спорядили вогнепальною зброєю й всілякими речами і поставили тут військовий гарнізон.

Туровля. Цей замок був колись збудований московитами між рікою Туровлею та Дуною, котрими і захищений. Замок лежить на відстані трьох миль від Полоцька.

Суша. Замок збудований московитами, лежить над озером Суша.

Чашники. Замок і містечко дерев'яні, лежать над рікою Улою за чотири милі від Суші.

Сінно. Замок і містечко за 6 миль від Чашників.

Лепло. Місто і замок, досить захищений, збудований над озером як на острові. Відстань від Чашників – сім миль.

Цьотча. Замок над однойменним озером, від котрого й дістав назву.

Красне. Московський замок за милю від Цьотчої.

Воронецъ. Замок з містечком над рікою Усвятом; відстань від Полоцька – 3 милі.

Стрижів. Замок над великим і широким озером.

ПОЛОЦЬКЕ ВОЄВОДСТВО

Полоцьк – велике й обширне дерев'яне місто на рікою Двіна, укріплене парканом і багатьма острогами. Його замок достатньо укріплений вже самою природою та місцеположенням і оточений довкола вежами й баштами. Його омивають з одного боку ріка Двіна, а з другого – Полота. Його мешканці – багаті купці. Коли 1562 року великий князь московський Іван Васильович захопив це місто великою потугою, він вільно відпустив польське рицарство, а литву і русь, котрі мешкали у місті, та інших, які збіглися перед тим до міста, як до лісу, вивів зв'язаних у Москву. Він також вивіз звідти велику здобич золотом і сріблом. Але 1579 року король Стефан Баторій визволив місто від московитів. Ця держава мала раніше свого князя і вважалася князівством, але тепер над ним панує непереможний польський король.

Корогва цього воєводства червона, має герб Великого князівства Литовського у білому полі. Під цим прапором шляхта під час війни несе свою рицарську службу.

Усача. Це місто, що стоїть над однойменною рікою, а також над рікою Дуною; відстань від Полоцька – три милі.

Дисна. Це великий замок, оточений потужним і важким до здобуття валом, добре споряджений вогнепальною зброєю і всілякими належними до оборони речами. З обох боків ріки Дисна і Дуна // (с. 27) омивають замок. Місто теж розташоване між цими ріками, воно укріплене валом, багатьма острогами і вежами. Відстань від Полоцька – шість, а від Вільна – 40 миль.

Дрисса. Замок, навколо якого стоїть містечко. Розташовані вони над ріками Дриссою і Дуною за шість миль від Дисни.

Друга. Замок з містечком над ріками Дуною і Другою, відстань від Дрисси – шість миль. Від цього замку вже починаються інфляндські кордони і замки над Дуною, про які буде сказано свого часу нижче.

Треба тобі, любий читачу, знати, що в цих князівствах, котрі належать зі своїми провінціями його милості польському королю, розташовано багато міст і замків, як королівських, так і шляхетських та духовних, про які ми не згадували. Ми ж бо тут описали тільки найважливіші провінції, міста і замки, котрі колись вважалися князівствами разом з їхніми волостями. Інших же нам неможливо докладно описати, бо це буде річ довга і, на наш погляд, непотрібна.

СПОСІБ ОРАНКИ ТА СІВБИ У ЦИХ ВОЄВОДСТВАХ БІЛОЇ РУСІ, ЩО МЕЖУЮТЬ З ВЕЛИКИМ КНЯЗІВСТВОМ ЛИТОВСЬКИМ ТА МОСКВОЮ

Насамперед вони обробляють ріллю таким чином. Біля літнього свята Петра й Павла аж до Успіння Діви Марії вирубують ліс та кущі, котрі звичайно називають Ладою. Якщо ліс густий, то зверху насипають солому і залишають її так на зиму. Коли ж настає весна, то зразу ж по Великодню, коли сонце припікає протягом кількох днів, вони додають соломи, підпалюють її і обертають на попіл. Де земля не вигорить, там вона і не вродить. Тому вони збирають недопалені дерева, складають їх купами і знову підпалюють. Ось так на цій випаленій землі, ще не обробленій, але в основному очищеній, сіють насамперед пшеницю. Посіявши, заорюють і боронують за допомогою одного тільки коня. Так роблять в Русі, а у Литві плуг за собою тягнуть воли, впряжені за роги у ярмо. Урожай завжди буває там такий, що можна сказати, ніби його дала сама богиня *Церера*.

Також там сіють, жнуть і збирають ячмінь. Однак заради ячменю спалюють густіші ліси, бо він потребує родючішої землі, ніж пшениця. На такій ріллі протягом шести, а часом і восьми років місцеві жителі звикли сіяти без внесення гною [на поля].

Коли ж у тому лісі, де мають сіяти, ростуть дуже високі й потужні дерева, як-от: сосни, ясени, берези та інші, подібні до них, // (с. 28) то їх не вирубують, а тільки обтинають гілки та молоду поросль довкола них, щоб вони не перешкоджали сонцю зігрівати оцю ріллю. Селяни ж так призвичаєні до обтинання гілок, що як залізе котрийсь на дерево, то, не злазячи, може сам обрубати всі гілки. Для цього існує певне начиння, що нагадує якесь сидіння на кшталт сідала, зроблене з мотузки відповідно до зросту людини. Сидячи на ньому і снуючи від дерева до дерева, чоловік має при собі прив'язаний збоку кий. На кінці того кия є скривлений гак, котрим відрубуються гілки. Саме так відрубуються всі гілки згори аж до кореня, а хмиз запалюють навесні. Таким чином, як вище говорилося, отримують ріллю і засівають її.

Жито засівають на зиму на цій ріллі, зібравши з неї пшеницю та ячмінь. Але задля жита вони повинні двічі перевернути землю плугом. Жито починають сіяти на свято Успіння Діви Марії – 15 серпня. Якщо лінивий орач не посіє до наступного свята – Різдва Діви Марії, що припадає на чотири тижні пізніше, тобто 8 вересня, то земля вже не принесе йому звичайного врожаю. Оте сіяння жита буває і на зиму, і навесні.

Другий дивний спосіб сівби

Є й інший, недавно винайдений спосіб сівби на такому ґрунті, випаленому й очищеному від хмизу, про який [ґрунт] вище йшлося. Дві частини ячменю змішуються приблизно з однією частиною жита. Якщо посіяти навесні, то ячмінь визріє того ж року, і його збирають з поля,

а жито, що росте під ячменем низенько й густо, ніби трава, залишають на зиму. Літом же воно виростає буйне та врожайне, що й конем ледве можна проїхати через таку гущавину. З одного ж бо зерна виростає понад 30, і виростає жито таке високе, що насилу в ньому можна побачити селянина, котрий сидить на коні. Всю ріллю русаки звикли орати одним конем, запрягши того у плуг, бо земля сама по собі є жирною та м'якою.

Такий спосіб сівби збіжжя існує, вважай, по всій Сарматії. Після Великодня насамперед сіють пшеницю, а потім ярове жито, котре там звичайно називають яровиною, щоб відрізнити від того жита, котре сіють на озимину близько свята Успіння Діви Марії; як ми вище писали, його й звуть озиминою. Якби сівба була влітку, то не було б жодної користі; якби яровину посіяли замість озимини, то було б те саме, що озимина влітку, хоч ці зерна жита подібні й мають однакову природу. Не було б тоді з того нічого, а жито стало б нікчемною травою. Так сталося б, якби зерно було вжито не в належний час.

Оце жито-яровину поляки, литва, мазури, прусси // (с. 29) та підгірська русь звичайно сіють у підготовлений ґрунт близько Великоднього свята ще й тому, що тоді сонце тут гріє сильніше; вони набагато випереджають за часом Білу Русь та московитів, що живуть північніше. Останні через гіршу землю і холодніше повітря мусять сіяти набагато пізніше від тих, що живуть південніше. Буває й так, що вони сіють одночасно з польськими жителями. Дивно, що жито-яровина, котре часом засівають у кілька тижнів після Великодня, достигає як слід того ж літа. Отже, воно виростає за 8 тижнів, після чого його збирають з поля.

Горох сіють звичайно близько свята св. Войцеха. Його зберігають собі для потреби у драбинах, котрі звуть осередами, добре висушивши при гумні протягом тривалого часу.

Овес та ячмінь згідно зі звичаєм сіють після Святок.

Татарку, котру вони називають гречкою або гречихою, сіють на одинадцятий тиждень після Великодня, аж на св. Петра.

Ріпу сіють близько свята св. Іоанна Хрестителя. Того ж року всю її збирають з поля, зносять у доми, де й зберігають на зиму. Отак зерно, котре було взяте з комори для сівби, повертається до тієї ж комори, звідки й вийшло, через 8, найбільше через 10 тижнів, приносячи своєму господареві сторазову користь.

Як поляки зберігають збіжжя

Усі поляки, сілезці, мазури, литва, прусси й підгоряни привозять збіжжя на токи і зберігають його у снопах. У доброго хазяїна стоїть часом 400 або 600 снопів, що нагадують якісь чотиригранні вежі. Запасів тоді знайдеться і на 15 років. Але біла русь і вся москва одразу зносять врожай з поля до чорних ізб, котрі вони називають явами або гриднями. Там, висушивши збіжжя й одразу ж обмолотивши, засипають зерно до засіків у коморі. Інші ж зберігають його у підземних льохах, що містяться у лісових сховищах. Ці ями роблять спеціально,

Як зберігають збіжжя біла русь і московити

зсередини все чинять добре, щоб хліб не згнив. Туди ж вони зносять і зберігають там свинину, сир, масло та інші лагоминки, а також найкращий одяг, особливо під час війни, щоб бідолахи могли цим протриматися у разі небезпеки як від ворогів, так і своїх жовнірів.

У них зберігається звичай, особливо по селах, що коли засудять на смерть, то згідно з панським наказом він мусить сам себе повісити. Навіть коли він і не схоче, то приневолений погрозами й биттям, хочне-хоч мусить так зробити. Так Вітовт вчинив своїм татарам, коли вони пограбували Кошинецький костьол, а він з братом Ягайлом їхав на Прусську війну під спів «Богородиці». Про це докладніше розповідається у першій книзі, при описі короля Ягайла. // (с. 30)

ЧАСТИНА III КНИГИ III,
у котрій міститься
ОПИС ПОЛОВЦІВ, ЯТВЯГІВ І ЗАПОРОЗЬКИХ КОЗАКІВ

ПРО ПОЛОВЦІВ

Про половців, що то були за люди, не знаходимо нічого, крім того, що це був один народ з литвою та пруссами. Потім вони з'єдналися з руссю і чинили великі шкоди сусіднім народам. Історики звуть їх ятвягами або гепідами, тобто рештками готів, войовничого народу. Вони жили спочатку в Таврриці, де розташовані Мангуп, Перекоп і Крим. Коли вони були там, то чинили великі шкоди сусіднім народам. Русь прозвала їх половцями від полону, бо русь називає полон половом; або ж від ловів; бо вони за татарським звичаєм займалися ловами всілякого звіра та забиранням у неволю живих людей. Угорці називали їх кумами, бо вони часто кумилися з руссю; з руської мови «кум» перекладається як «кмотр». Однак вони часто воювали з руссю. Незважаючи на це, русь дала їм поміч проти татар, та все одно вони не встояли. Татари вигнали половців аж до Угорщини, де одні охрестилися, а інші обернулися на татарів і турків. Рештки половців були в замку Мангуп, де тепер живуть татари. Не так давно, 1486 року, за панування турецького султана Баязета їх забрали і перетворили на яничарську гвардію.

Половці названі від полону

Половці погинули

ПРО ЯЗИГІВ, АБО ЯТВЯГІВ

Стисло скажемо про ятвягів, що то були за люди. Вони одного народу з литвою, пруссами та половцями, жили на Підляшші. Ця країна прозвана так або через те, що має густі ліси, або через те, що прилягає до ляхів, до Польщі. Головне їхнє місто – Дорогичин, про що я вже писав у книзі II на с. 4. Цей народ завжди був жорстокий, не тримався християнської віри, був войовничий і не знав, що то є втеча, або ж не хотів тікати після поразки, тому й ходив на війну пішо. Колись, ще 1139 року, руські князі зібралися проти половців і двічі розбили їх біля ріки Лубни та вбили // (с. 31) двадцять їхніх князів, чи вождів, Кусоба, Коца, Гаршналопа, Кільтанопа, Кумана, Азупа, Курбака, Чермерепа, Сурбора, Боняка, Сарнка та багатьох інших. Розгромили їх і втретє, гнали далеко, б'ючи, і захопили й при-

Столиця ятвягів

несли додому велику здобич. За це вони були вдячно прийняті своїми владиками, котрі виходили їм назустріч цілими процесіями. Потім ятвяги воювали проти литви й пруссів, а на іншому боці – проти руських держав, чинячи помсту за своїх розбитих побратимів – половців. Оскільки цей народ або програвав, або вигравав битви, але не тікав, то й винищений був через безперестанні війни. Їх добив Болеслав Сором'язливий. Вони могли ще позостатися, особливо у Литві біля Новгорода, бо це місто було раніше їхнім; найчастіше вони воювали проти мазовецького князя Конрада, під час панування якого Готгард герба «Радван» одного разу взяв у полон сімох їхніх вождів, котрих віддав своєму пану – Конраду. Конрад дав їх на викуп і взяв за кожного по 700 гривень срібла. Цих людей історики звали «*язигес*»; про них часто згадує Овідій, котрий був засланий на береги Понту, а вони тоді там жили. Я думаю, що звідси вони прийшли до Угорщини; й нині їх звуть історики *язигес метанастес.* Вони живуть у полях над Рибийськом або рікою Тисою, говорять переважно нашою слов'янською мовою. Але тут живе більша їх частина, що обернулася на литву, пруссів і підляшуків.

Ятвяги мстять за половців

Ятвяги вигинули

ПРО НИЗОВИХ КОЗАКІВ, котрих зазвичай прозиваємо ЗАПОРОЗЬКИМИ

Року Божого 1516, коли зрадник поганський перекопський хан // (с. 32) Менглі-Гірей під час війни польського короля Сигізмунда з московським князем брав данину і від того, і від іншого, обіцяючи їм обом допомогу, однак постійно чекав оказії, щоб поживитися за рахунок обох. Король, хоч і не дуже вірив

цьому поганському псу, однак не думав, що той зі всією потугою завдасть шкоди Руській землі, а [вважав, що той] обмежиться наскоками. Він думав, що у такому разі буде достатньо руських воїнів, і тому не рушав у похід проти цього ворога всієї прикордонної шляхти. Коли ж сам король вирушив на Москву, на Поділля і Руські краї, несподівано вдарили татари і стали коло Буська. Звідси вони, як звичайно, пустили свої загони на чотири сторони, палили, плюндрували, пустошили й грабували села, двори, міста й волості, погнали до свого коша чимало людей, худоби і різної здобичі. Потім вступили до Угорської землі і погнали з неї до своєї орди до 50 тисяч людей, рубали старих і діточок, ґвалтували дівчаток при батьках, а жінок при їхніх чоловіках, спустошили на 40 миль християнську землю. Ніхто не прибув на порятунок, окрім кам'янчан на чолі з Лянцкоронським, котрі забили до 800 татар під Теребовлею і стільки ж біля Підгайців. Потім, коли татари відступали з полоном, розбили кілька їхніх загонів за Буськом; інші ж татари з неоціненною здобиччю втекли через Молдавську землю. Після цієї шкоди король послав до перекопського правителя, питаючи: навіщо він йому вчинив таку велику шкоду, не зважаючи на клятву. Той відповів, що там була одна тільки молодь із зіпсованою честю, а їх він не міг стримати. Побачивши татарські насмішки, наші вже не вірили їхній присязі і стали там тримати більше війська. Останніх тоді зібралося кількасот, і вони на чолі з Прецлавом Лянцкоронським пішли козакувати під Білгород, захопили турецьке і татарське добро і погнали додому. Коли ж турки і татари наздогнали їх біля Овідієвого озера (Widowego) і зав'язали битву, то наші перемогли їх і повернулися до своїх зі здобиччю. Тоді й почалися у нас козаки, котрі потім чим далі, тим більше чинили діянь у своєму рицарському ремеслі, і коли татари щось чинили нашим, то вони [козаки] віддавали татарам сповна. Влітку вони живуть на річці Низ, котра впадає у Дніпро, часом займаються рибальством, а рибу сушать на сонці без солі, влітку ж живляться рибою. На зиму вони розходяться до найближчих міст, як-от: Київ, Черкаси, Канів, Брацлав, Біла Церква та інші, а свої човни на цей час ховають десь у безпечному місці, на Дніпровому острові. Залишають там же й кількасот душ на курені, як вони кажуть, «при стрільбі». Вони мають і свої гарматки, котрих понабирали в турецьких землях і захопили у татар. Їх раніше не було багато, зате тепер налічується до кількадесяти тисяч. // (с. 33) Вони завдають чимало шкоди туркам і татарам і вже по кілька разів нищили Очаків, Тягиню, Білгород та інші замки. Чимало татарських стад вони забирали й забирають у степах, через що турки й татари вже не насмілюються заходити пасти вівці або стада [коней] так далеко, як раніше, коли, бувало, й за десять миль на цей бік Дніпра заганяли. Але ж вони й найбільше нас сварять із турками. Татари кажуть, що коли б не козаки, то ми з гяурами жили б добре. Але поганцям не можна вірити, бо ми їх добре знаємо по їхніх справах. Добре, що козаки є. Вони постійно живуть на Дніпрі на виспах або ж островах, котрих там кілька

Татари плюндрують руські й угорські землі

Татари втекли зі здобиччю

Як давно козаки в Україні

Як давно козаки в Україні

Татарська хитрість

Острови запорожців

так потужно укріплених, що коли там сяде кількасот або понад десять сотень, то й найбільше військо, яке б наступало на них, нічого не зробить їм. Між іншими є там один острів, котрий звуть Кохане. Він лежить між порогами за сорок миль від Києва. Завдовжки він у кілька миль. Коли ж на ньому несуть сторожу козаки, то татарам не так легко переправитися до нас, бо там їм можна перекрити Кременецький та Кучманський броди, котрими татари звичайно переправляються до нас. Поблизу є й інший острів, що зветься Хортиця (Chorczyka). На ньому раніше жив Вишневецький, котрий дуже шкодив татарам, і через нього вони не насмілювалися на нас часто нападати. Трохи нижче у Дніпро впадає ріка Тисмениця, а це за 44 милі від Києва. Є й третій острів, котрий зветься Томаківка. На ньому живуть переважно низові козаки, а він їм править за найпотужніший замок. Напроти цього острова у Дніпро впадають дві ріки: Тясмин (Tysmien) і Фесин, що витікають з Чорного лісу. Є там чимало й інших, менших висп або островів, на котрих якби стояли замки і міста, то татари не наважувалися б так часто переправлятися на наш берег. Та ми воліємо боронитися від татар біля Самбора. З боку Дніпра даремно хтось пробував би чинити погане козакам, бо там з моря ніякі галери чи боти не можуть пройти Дніпром через пороги, бо ці пороги поставив сам Господь Бог. Якби не вони, то давно до цих країв навідалися б турки. Козаки ж так призвичаїлися, що оті пороги долають у своїх шкіряних човнах, які вони називають чайками; їх спускають линвами вниз і линвами тягнуть вгору Дніпром. У таких же човнах русь раніше чинила шкоди грецьким імператорам, коли нападала часом аж під сам Константинополь, як про це пише грецький історик Зонара. Та й нині цього ледве не вчинили козаки, було б їх тільки більше. Тому-то турки й домагаються, щоб ці краї були пустими і щоб там не множилися люди, від котрих вони хотіли б бути безпечними у Царгороді. Там був раніше великий порт, особливо у Білгороді. Звідти возили пшеницю з Поділля аж до самого Кипру. Сьогодні // (с. 34) ж тільки каравани ходять звідти до Москви, суходолом через Очаків, а до Очакова лежить великий шлях з Білгорода. На цьому шляху козаки переймають турецьких купців; а коли хочуть здобути «язика», то саме там дістають його найшвидше. Не тільки на Дніпрі, а й на Тясмині (Tysmienicy) й Оршаниці, менших річках, достатньо таких островів, на котрих можна було б збудувати потужні замки проти татар. Якщо ж укріпити Балаклію, котра лежить над річкою Чичаклій (Czapczakleiem) за дев'ять миль від Очакова, то не так легко наважилися б татари ходити до нас, особливо ж Чорним шляхом. Він був названий так від Чорного лісу, у котрому звикли таїтися татари, поки всі переправляться через Синю Воду – дуже спокійне озеро поблизу того місця, де Дніпро впадає у море. Якби замок було збудовано і на Кременчуці, то так само [він шкодив би татарам]; король, наш милостивий пан, вже доручив його спорудження снятинському старості Миколаю Язловецькому. Якби це було у німецьких руках, або ж венеціанці

Пороги. Козацькі чайки

Білгородський порт

Замок Балаклія

Татарські шляхи

володіли б цим краєм, то вони б дбали про ці справи не так, як ми. А коли б ми привернули до себе козаків, то легше досягли свого, ще й данину, котру виплачуємо татарам, призначили б козакам. Кварти ж може не вистачити для жовніра, бо його треба більше набирати, поки там міста й замки постануть так, як треба. Було б тільки з чого будувати, але на тих островах можна знайти достатньо дерева, не важко знайти й камінь. Тому нам було б легше відбитися від поганців, аби тільки ми самі того хотіли. Про це досить відверто казали й кажуть ті, хто бував гетьманом у тих краях і добре їх знають. Вони б і взялися за цю справу, і виконали б те, що треба.

Донські козаки

Є й московські козаки, що їх ми звемо донськими. Вони живуть на Дону, чи Танаїсі, річці, а з Дону часом переходять на Волгу. Свої чайки вони тягнуть волоком через гору Переволоку. Вони теж чинять шкоди татарам, де тільки можуть, а татари звикли за це мститися москві, так само, як і нам. Часом наші низовці сходяться з донцями, але мусять йти суходолом, бо водою не можуть пройти. Коли король Стефан рішуче захотів їх винищити, то козаки йшли до москви, до цих інших козаків. Король побачив у цьому ще більшу небезпеку і нібито дав їм спокій. Поза сумнівом, вони добре служать, і цим краям з ними безпечніше. А наскільки цей народ є мужнім, читай у книзі I (с. 141 і 148), про їхню битву з турками, татарами, молдаванами й іншими сусідніми ворогами. А про те, як один низовий козак Біруля з десятком своїх людей розбив сотню московитів, читай у книзі I (с. 141). Вони були і при Дмитрі Вишневецькому, і при черкаському старості Олександрі; були й при Михаї, при Зборовському, // (с. 35) Ружинському, Косинському та інших гетьманах, про що чимало свідчень у хроніках. При молдавському господареві Івоні був козак Сверчовський, котрий мав при собі тільки 14 сотень товаришів, але був страшний туркам. Про це читай у книзі I (с. 180), маєш там докладну історію.

Історія про Підкову

Був пізніше за короля Стефана Баторія між запорозькими козаками Іван Підкова; як казали деякі, це був рідний брат небіжчика Івоні, молдавського господаря. Оскільки він ламав руками підкови, то й був прозваний Підковою. Про нього довідалися молдавани і таємно послали до нього, просячи, щоб він приїхав як дідичний пан і не допускав нікому взяти своєї вітчизни, котра йому припадала по смерті брата. Вони скаржилися також на свого воєводу Петра, бо від того вони зазнавали нестерпних кривд, як і від турків, котрих Петро любив і тримав у себе при дворі. Підкова подякував за це їхнє бажання і став з ними радитися про те, яким чином досягти бажаного, і просив, щоб вони повідомили його щодо цього. Йому швидко надіслали два листи: один до князя Костянтина, київського воєводи, а другий до барського старости, завірені понад десятком печаток найвищих молдавських панів. У цих листах вони дуже просили, щоб Підкові була надана допомога тільки до Дністра, а там вони самі будуть чекати на нього з військом призначеного дня. Підкова взяв ці листи і приїхав з ними до Бара без розголосу й віддав старості, потім він мав там з ним таємну розмову.

Староста відповів на його пропозиції, що був би радий допомогти і легко міг би це вчинити, однак пам'ятає про перемир'я, котре король мав з турецьким султаном, тому вчинити так він не може без королівської волі та інструкцій. Однак він обіцяв, пишучи до короля в інших справах, не забути й цієї. Якби це мало чинитися з королівської волі, то він би не відмовився від такої пропозиції. Він наказав Підкові затриматися десь в іншому місці, бо якби він жив у Барі, то про нього б дізналися, і тоді б могла виникнути у Молдавській землі якась тривога. Підкова, подякувавши, поїхав геть. Станіслав Копицький, котрий недавно приїхав зі степу до Бара, довідався про це і поїхав до Підкови, радіючи з його щастя й обіцяючи допомогти йому у всьому, чим зможе. Підкова подякував йому за це і прохав, щоб той підтвердив слово ділом, обіцяв йому дати щедру винагороду, якщо Господь Бог посприяє його намірам і він досягне престолу, як закликають до цього його піддані. Потім Копицький, улюбленець козаків, з котрими перебував з 20 років, поїхав до них і дав їм трохи грошей, що мав за попередню службу. Долучився до цього Чапа, один молдаванин, котрий тут одружився і жив у своїй волості на Брацлавщині. // (с. 36) Стараннями оцих двох зібралося 330 майже добірних козаків, над котрими гетьманом був Шах; так вони з'явилися до Підкови. З ним вони вдарили па Молдавію, але почули, що молдавський господар Петро виступив проти них з великим військом, взявши із собою велику кількість гармат. У козаків же гармат, очевидно, не було, через що вони й повернули назад, набравши провіанту, і стали чекати кращої оказії. Молдавський господар Петро довідався про це і послав чауша турецького султана до галицького каштеляна, котрий тоді їхав від султана з мирним договором. Петро поскаржився йому, що козаки всупереч пактам і перемир'ю пустошать султанську землю і прагнуть посадити Підкову на молдавський трон. Він просив, щоб той написав до короля, а той щоб якнайшвидше запобіг таким намірам Підкови, самого ж Підкову схопив і скарав, як того вимагає [мирний] договір, а козаків віддав до суду. Якщо цього не буде зроблено, тоді турецький султан не дотримуватиметься миру з королем. Галицький каштелян докладно описав усе це королю, через що король був дуже стривожений і відразу ж послав свого коморника з листами до гетьмана, а також до деяких руських панів, аби ті доклали всіх зусиль задля того, щоб Підкова з іншими бунтівниками був спійманий за будь-яку ціну. Після цього гетьман послав три роти, над якими поставив старшим свого слугу Боболецького. Боболецький сподівався застати Підкову в Немирові, бо той перед цим був там, тому й вирушив просто туди. Однак Підкова вчасно постеріг небезпеку й виїхав з міста, маючи при собі 50 піхотинців із рушницями, і прибув до одного броду. Він в'їхав конем у воду, поки вона не сягнула кінського черева, і поставив перед собою стрільців. Коли Боболецький приїхав до цього броду, він побачив людей у військовому порядку в доброму місці, важкому до здобуття, і повернувся назад. Підкова ж поїхав за ним до Немирова. Боболецький

Підкова готується йти на Молдавію

Дії щодо Підкови

в'їхав до [панського] двору, а Підкова – до міста. Боболецький домагався у місцевого урядовця, щоб той видав Підкову, а той відповів: «Я не можу тобі його видати, але й не забороняю тобі цього; візьми його, якщо хочеш». Боболецький поїхав геть, нічого не вдіявши. Після цього гетьман дав знати королеві, що Підкову наздогнали у Немирові, але намісник брацлавського воєводи не схотів його видати. Король послав до воєводи, щоб той наказав видати Підкову. Але поки коморник прибув, Підкова, знову добре підготувавшись, напав на Молдавію. Йому на допомогу прийшов гетьман Шах із 600 козаків, залишивши на Низу ще 400. Шах рухався шляхом, котрий зветься Пробитим; привітавши Підкову як молдавського господаря, він наказав ударити в шкіряні барабани. Ці козаки провели його аж до Сороки. Коли вийшли за Сороку // (с. 37), то Підкову прийняли як господаря, і це вчинила насамперед чернь. Коли Петро почув про це, то приготувався виступити проти Підкови. Коли Підкова підійшов до Ясс, Петро вийшов проти нього з військом, якого мав чимало, особливо турків, п'ятсот з яких поставив на чолі з вогнепальною зброєю. Коли козаки побачили це, вони зробили так, щоб ця зброя не змогла їм зашкодити. Коли було запалено гноти, козаки, побачивши дим, всі разом припали до землі. Турки, подумавши, що козаки вбиті, кинулися до них, а ті, скочивши на ноги, вдарили з рушниць на турків, і 300 з них тут же впало з коней, інші повтікали. Петро побачив свою першу невдачу і наказав своїм іншим людям відступати. Оскільки він мав відступати до Ясс, то звернувся до долішньої землі, до свого брата, валаського господаря. Звідси він відправив посольство до турецького султана, скаржачися на козаків, підданих польського короля, за те, що вони вибили його з землі і віддали її до інших рук. При цьому він просив султана про порятунок. Султан відповів йому: «Я тебе назвав своїм підданим і дав тобі цю державу для того, щоб ти мені служив там, де я тобі наказую. Ти ж замість цього сам наказуєш мені тобі служити. Отже, я наказую тобі прогнати того лотрика, а коли цього не зробиш, то я тобі відрубаю голову, а іншого пошлю на цю державу». Тим часом Шах з козаками щасливо посадив Підкову на господарство, не зазнавши жодної шкоди. Вони в'їхали до Ясс у надвечір'я св. Андрія 1577 року. Там усіх ув'язнених було відпущено за викуп. Між ними був і Бокій, шляхтич з Волині, проданий туркам татарами. Потім Підкова став роздавати уряди. Шахові він доручив весь молдавський народ, а Чапі – маршалківство; Копицькому дав хотинське пиркалабство. Послав і до турецького султана по прапор, але того посла перехопили по дорозі, і він не дійшов до султана. Господар Петро першим зібрав немале військо. Коли козаки почули, що він прибув до Ясс, то порадили Підкові, аби не чекав ворога у замку, а виходив проти нього. Коли Петро вже був неподалік від Ясс, Підкова з козаками і молдавським людом вийшов проти нього і почав шикувати військо так, щоб молдавський люд став на чолі й першим вступив у бій. Козаки не дозволили йому цього робити, бо не вірили молдаванам. Після цього Шах послав понад десять козаків на сторожу, щоб ті побачили, як Петро шикує своє військо. Ті побачили, що Петро наказав гнати перед собою

Підкова напав на Молдавію

Битва з турками

Підкова – молдавський господар

стада коней і худоби, прагнучи змести піхотинців бидлом. Перед цим стадом турки послали своїх на герць, і ті гарцювали досить довго, доки козакам не набридло терпіти. Шах, прагнучи, щоб вороги під'їхали ближче, затримався. Коли ж до нього вже близько підійшли, він* // (с. 38) наказав дати по ворогам залп з рушниць, після чого одні були вбиті, а інші почали відступати. Козаки почали стріляти і по тій худобі, яка мусила повернути назад і стала топтати Петрових людей. Побачивши це, Підкова, що стояв по праву руку, і Шах, що стояв ліворуч, вдарили на них і почали бити й рубати розгублене військо; багатьох поклали трупом, а Петро з рештою ледве втік. Однак Підкова, здобувши перемогу, засумнівався у тому, чи варто сидіти на цьому троні, особливо тому, що чув про велике семигородське військо, яке йшло Петрові на допомогу. Тому він своєчасно виїхав з Ясс, взявши з собою 14 гармат, якнайліпші речі й багато провіанту. Старий хотинський пиркалаб, котрого Копицький вигнав з Хотина, жив на цьому боці Дністра у маєтності Якуба Струся. Коли він довідався, що цей новий господар вирушив з Ясс, то таємно виїхав і собі, чатуючи на Копицького, і [врешті] спіймав його. А коли він їхав до свого господаря, то натрапив на козаків, яких послав проти нього Підкова, щоб безпечно виїхати з Хотина. Козаки зразу ж відняли Копицького, а самого пиркалаба і тих, хто був при ньому, порубали, нікого не залишивши в живих. Коли Підкова наблизився до Сороки, деякі подумали, що він має намір вирушити на Низ. Однак їхати степом боялися через великі сніги, а їхати через Немирів – боялися гетьмана й брацлавського воєводи, які на підставі королівського мандата дуже прагнули його схопити. Гетьман прийшов з військом, але, побачивши Підкову в доброму порядку з чималою потугою, не схотів пробувати щастя, знаючи, що не зможе взяти Підкову без кровопролиття. Брацлавський воєвода, що перебував у Немирові, запросив до свого двору кількох козаків, серед яких був і їхній гетьман Шах. Там воєвода їм сказав, // (с. 39) що, не бувши винним, мав чималі клопоти у короля через цього Підкову, якого вони провели на господарство і дали цим привід турецькому султану для розриву перемир'я. Він порадив їм, щоб вони цим не легковажили і не стягували на себе королівського гніву, щоб Підкова поїхав до короля і виправдався. Оскільки він є рицарським мужем, то король його вдячно прийме. Він сам обіцяв провести Підкову до гетьмана, а гетьман поїде з ним до короля. Козаки сказали про це Підкові, котрий радо пристав на таку пропозицію і поїхав з воєводою до гетьмана, подарувавши воєводі 12 гармат, а гетьманові – 2. Гетьман відіслав його до короля, на варшавський сейм. Та король прийняв його невдячно і відразу ж наказав посадити до в'язниці, забити у кайдани на ногах і добре стерегти.

Поразка Петра

Підкову посаджено у в'язницю

Після сейму 1578 року король поїхав з Варшави до Львова переважно через те сум'яття, що почалося через Підкову. Останнього він відіслав до в'язниці у Раві, думаючи віддати його під час сейму на страту, бо мав на нього зуб. Королю йшлося про шляхту, яка дуже вболівала

Підкову страчено

* Див. ідентичний малюнок у кн. III (с. 31 оригіналу).

Турецький чауш домагається у короля знищення козаків

за цим Підковою, бо то був добрий муж. Однак Підкову король дав стяти вже у Львові, і це було зроблено на вимогу чауша турецького султана. Цей чауш, що був у короля, скаржився також на брацлавського воєводу Яна зі Збаража та Філона Кмиту, які держали у своїх маєтностях козаків, а ті чинили туркам великі шкоди. Якби вони не тримали у себе козаків, то не було б і цього зла. Тому король наказав прикликати їх надвірними позовами. Ці не ухилялися від суду, хоча й не повинні були ставати до суду за такими позовами, сказали, що вони не винні, й запропонували королю вчинити *розслідування* в їхніх містечках. Король так і зробив, пославши для цього своїх комісарів, однак ті не змогли знайти жодного винного. Щоправда, були там затримані якісь голячки, але їх довелось відпустити, бо не було за що над ними збиткуватися. Комісари поїхали також до низовців, прагнучи їх приборкати. Але це було їм не під силу, тому вони й повернули, нічого не вчинивши, бо через [страту] Підкови козаки були страшенно розлючені. Потім козаки часто нападали на Молдавію з Олександром, братом Підкови, чинили там великі шкоди. І тоді, й тепер був дуже потрібний мужній козацький народ у боротьбі проти будь-якого ворога Корони, Литви й Русі, особливо проти турків і татар, котрі з азіатських сторін часто нападали на Україну і ще раніше чинили їй великі шкоди. Про це чимало свідчень у хроніках. А тепер ці войовничі юнаки потужно псують військовий лад поганських бусурманців, за що нехай буде хвала Господу Богу.

Комісари до козаків

Оскільки тут писалося про руські землі, то нам здалося слушним додати про те, що сталося недавно, у *квітні* 1598 року, // (с. 40) у Луцькому єпископстві неподалік від королівського містечка Лосиць, і цим ми закінчуємо третю книгу. Отже, у селі Возниках, власності панів Кішків, єврейські рабини вкрали Войцеха Петреню, чотирирічну дитину з близького села Свинярова, власності цих же панів. Вони вбили дитину на свою Пасху і вкинули межі кущі й очерет біля ставка, що знаходився поблизу. Потім за це три євреї – Аарон, Марк та Ісаак – були засуджені на Люблінському трибуналі, до якого ця справа дійшла завдяки наполегливому старанню вельможного пана Іштвана Петті де Герсе, *вільного барона на Шробові*, угорця, вельми ревного католика. Він у цей час тримав вищезгадане село як посаг своєї дружини Ганни Кищанки, підляської воєводини. Цей пан відкинув великі єврейські подарунки, і згадані євреї згідно із судовим трибунальським вироком були четвертовані. Тілу цієї дитини, жорстоко поколотому, було приділено велику увагу Бернардом Мацейовським, тоді ще луцьким єпископом. Коли ж він став краківським єпископом, то 1600 року звелів це тіло з великою честю як реліквію перенести з Луцького єпископства до Любліна. Там єпископ власноруч поклав це тіло у цинковій труні у великому вівтарі єзуїтського костьолу і подарував єзуїтам. Там воно пристойно зберігається і починає прославлятися надзвичайними дарами і милостями, даними з неба.

Єврейська жорстокість

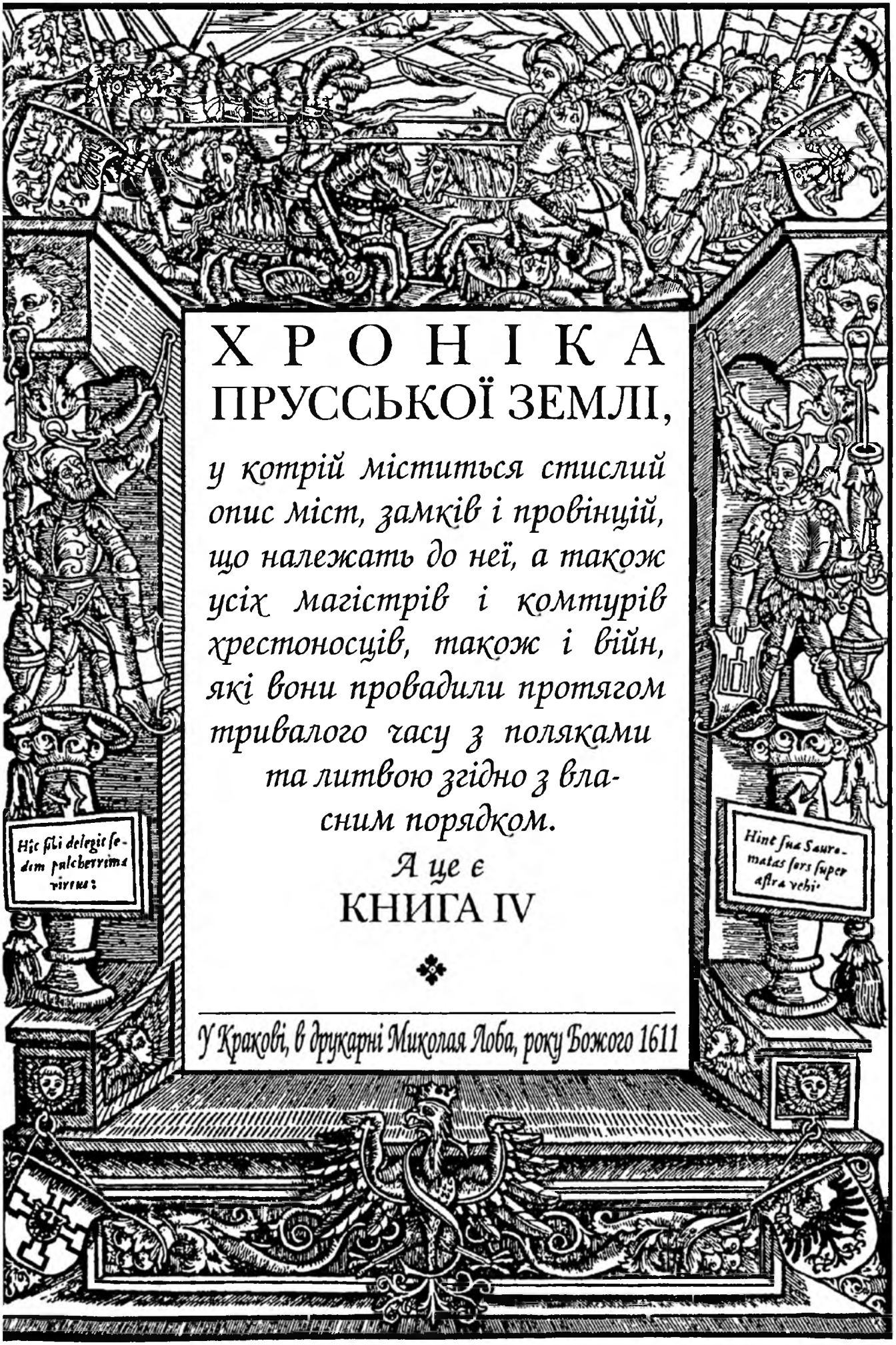

ХРОНІКА ПРУССЬКОЇ ЗЕМЛІ,

у котрій міститься стислий опис міст, замків і провінцій, що належать до неї, а також усіх магістрів і комтурів хрестоносців, також і війн, які вони провадили протягом тривалого часу з поляками та литвою згідно з власним порядком.

А це є

КНИГА IV

У Кракові, в друкарні Миколая Лоба, року Божого 1611

НА ЗНАЧНИЙ І СТАРОДАВНІЙ КЛЕЙНОД
його мості пана надвірного коронного
МАРШАЛКА

Не біда, що не дав тобі Юпітер
За герб буйного птаха
Або озброєного юнака на коні;
Чи то Феб білого лебедя,
У котрого закохав прекрасну Леду;
Чи то лісова Діана прудкого оленя,
Чи то Юнона свої крила до твого герба;
Досить того, що ти вшанований знаменням праці,
Зробленої в надії на заслужену нагороду.
Велика гідність є у знатності твого уряду,
А візерунок працъ символізує голова звіра.
У твою знатність природа влила великі чесноти,
Чеснота ж, давши уряд, з праці не звільнила;
Це і є нагорода за працю, у цьому не варто сумніватися,
Маєш золоту корону в шоломі тут,
А матимеш потім на небі.
*// (**с. 2 передмови**)*

ЯСНОВЕЛЬМОЖНОМУ ПАНУ, ЙОГО МОСТІ ПАНУ МИКОЛАЮ ВОЛЬСЬКОМУ З ПІДГАЄЦЬ, НАДВІРНОМУ КОРОННОМУ МАРШАЛКОВІ, КШЕПІЦЬКОМУ, РАБШТИНСЬКОМУ, ІНОВЛОДЗЬКОМУ і т. д. СТАРОСТІ, ПІДЧАШОМУ ЙОГО МОСТІ ХРИСТИЯНСЬКОГО ІМПЕРАТОРА, МОЄМУ ВЕЛЬМИ МИЛОСТИВОМУ ПАНУ

ило, але не зовсім здорово насолоджуватися щастям і ніколи не знати випробувань і людині, і Речі Посполитій. Щоправда, це допомагає легко здобути славу. Коли ж переслідують труднощі і давить тягар клопотів, то тяжко таке перенести, зате потім це приносить велику славу. Щастя робить людей недбалими, а випробування вчать рішучості й мудрості. Як осліплює велике світло, так рівне світло дозволяє все краще побачити; розум у високому і прекрасному щасті завжди слабший, а у помірному і суперечливому він буває гострішим. Тому недавно одна королева, впавши в нещастя через свого чоловіка, слушно повторювала своїм: «Я ніколи собі не зичила б щастя ані великого, ані благенького, швидше рівного і постійного. Бо щастя – як одяг. Воно погане, коли тісне, і погане, коли просторе. Найкраще ж таке, котре в самий раз. Тому, коли б мені довелося вибирати, то краще вибрала б найтяжче, ніж найпоказніше». Справа в тому, що нещасному рідко щастить в утіхах та надії, а щасливому – в розумі. Слушно ж люди малюють фортуну сліпою. Але це не тому, що вона не знає, кого обдарувати багатством, бо вона однаково догоджає і мудрим, і гідним. Більше тому, вона швидше ошукає того, кому особливо старанно служить. Не дивина, що Господь Бог допускає, що людям

діються всілякі турбації, бо це *вправи* для розуму і рішучості; хто не бував на цьому плацу, той не так добре вигострив свій розум, а хто бував на ньому з випробуваннями, той став мудрішим і досвідченішим вояком, долаючи всілякі труднощі. Хтось називав нещасливим того, який не зазнавав ніяких нещасть, а найщасливішим того, котрий з випробувань вийшов неушкодженим, порівнюючи останнього з матерією, котра має золотник, тобто таким золотом, яке витримує різні проби вогнем. Це говориться і про людей, це можна цілком віднести і до Речі Посполитої, бо Річ Посполита є згромадженням людей; і чим більші небезпеки випадають на її долю, тим уважніша вона до них. чим небезпечніші битви, тим значніші тріумфи, чим важчі звитяги, тим кращі часи; словом, як пальма: чим більші труднощі випадають на її долю, тим більшою вона виростає з води. Так і кожна республіка, перенісши труднощі, які випадають па її долю, процвітатиме; це так само, як морякові після шторму наймилішою є добра погода, так і громадянам Речі Посполитої після тривалої втоми наймилішим є відпочинок. А Корона Польська, милостивий пане маршалку, бувала то в доброму щасті, то у прикрій ситуації, і в тривозі бувала не раз, однак завжди більше слави здобувала собі з воєнних тривог, а не з відпочинку. Що ж нам знаменує така велика кількість прапорів, яку можна бачити при святих місцях? Що нагадує нам про encomia і вислови найвойовничіших королів? // (**с. 3 передмови**) Що подає нам пам'ять у книгах та історії про гетьманів і рицарських людей? Тільки те, що слава Польщі не лежала, але росла й виросла у боротьбі з ворогом та нещастям. Однак я не бачив тривалішої і серйознішої небезпеки для Корони Польської, ніж та, яка походила від хрестоносців. Я не бачив, щоб могутність і перевага Польщі вславилися більше, ніж у знищенні хрестоносців, котрі з такими потужними військами з різних народів, з такими великими скарбами, з такою значною збройною допомогою, тонкими маневрами, як-то кажуть, і левом, і правом у папи, у імператора, у французького, угорського та чеського королів і різних комісарів наступали на нас протягом кількохсот років. Однак вони були розгромлені й переможені Польщею, її більшою силою, розумом і цнотою, у чому велика заслуга предків вашої мості, мого мостивого пана, і це було так аж до останнього замирення з хрестоносцями, якому й сам ваша мость, мій мостивий пан, був свідком. Мені здається слушною і пристойною справою, щоб не комусь іншому, а тільки вашій мості, мостивому пану, присвятити цю книгу про прусські та хрестоносні війни, бо ваша мость, мій мостивий пан, і нині цими ж цнотами та цим же ділом стаєш у пригоді Короні, стаєш їй корисним, постійно виконуючи так багато тяжких праць чи то його королівській мості, чи то Речі Посполитій. Усе це мужньо переносиш, щасливо справуєш, завершуєш з великою

для себе похвалою і користю для Речі Посполитої, покладаєш великі труди з небезпекою для життя і на морі, і на землі, і в Короні, і у святих отців пап, і у імператорів, королів, різних князів; це неможливо й порахувати. Ваша мость, мій мостивий пан, походиш із заслуженого дому, був вихований при імператорському дворі, вивчив так багато наук та мов, а в молодості об'їхав так багато країн. Чого ж іншого від вашої мості, мого мостивого пана, мала б сподіватися вітчизна? Тільки того, що бачимо, тобто у службі Речі Посполитій і королю його мості своїм розумом і перевагою, ваша мость обіймає все важливіші коронні уряди і наслідує у цьому своїх значних предків; не згадуючи про всіх, скажу тільки про значної пам'яті діда вашої мості, сандомирського каштеляна Миколая, котрий об'їздив всю Європу, відвідав і Гроб Господень, і Єрусалим, й інші святі місця; котрий провів дуже щасливе посольство до папи Леона X, він завжди виявляв себе справжнім сенатором і у вітчизні. Скажу також і про славної пам'яті батька вашої мості, також надвірного коронного маршалка, посольство якого до християнського імператора та іспанського короля Карла V ваша мость не забудеш наслідувати. Маєш знати вроджену від предків цноту, маєш знати і дух панський. Доброму важко зійти з броду, котрим йшли його предки. А що ж говорити про побожність твою, мені вельми мостивого пана? Адже з великим коштом і фундаціями ваша мость ставиш і будуєш мури для ченців з ордену камальденів, котрі недавно прийшли з чужих країн зі значним примноженням Божої хвали і котрі будуть вічно славити Господа. Але я не буду далі розводитися, бо знаю, що чим більші люди мають чесноти, тим з меншим бажанням слухають собі похвалу. Я нині прошу небагато. Прошу тільки того, аби ваша мость, мій мостивий пан, при понижених моїх послугах зволив милостиво прийняти в ласку і панську свою оборону оцю мою працю і мою прихильність. Дано з Кракова дня 26 жовтня 1611 року.

Вашої мості, мого мостивого пана і добродія всього добра зичливий і понижений слуга Олександр Гваньїні, рицар Латеранського палацу; командир гвардійської кінноти.

ЧАСТИНА І КНИГИ IV,
в якій міститься
КОРОТКИЙ ВИКЛАД ПРО ДАВНІСТЬ ЗЕМЛІ І КНЯЗІВСТВА ПРУССЬКОГО;
що за люди там живуть, звідки й коли вони прийшли, яким чином щасливо розширили свої поселення в цих країнах; тут же і про їхні стародавні забобони

Походження прусського народу згідно з давніми істориками

Еней Сільвій, знатний легат до німецьких князів і найславніший оратор між багатьма іноземними князями, що здійснив чимало посольств до Пруссії, так пише у своїй хроніці: Прусська земля точніше мала би бути названа **Ульмігавією** або Ульмігеравією; і небезпідставно, бо тих людей, котрі першими заселяли цю землю, звали ульмігерами. Ян Чех пише, що до цієї країни прийшли зі сходу люди амаксоби, готи, алани і генеди, або вандали, які зайняли місця над Віслою. Але Мацей Мєховський у *кн. 2, розділі 8* розповідає, що віфінський король Прус прибув сюди морем із Малої Азії. А про причину цього прибуття кажуть те, що карфагенський гетьман Ганнібал вимагав від нього розпочати війну проти римлян. Коли ж він так вчинив, то йому довелося скрутно, бо римляни, пани всього світу, перемагали далеко більші війська, ніж віфінського короля Пруса. Тому, будучи ними розгромлений з усім військом, він не міг всидіти й у Віфінії, рушив морем з усіма своїми людьми та речами і приплив сюди, до наших країв, знаючи про те, що ці північні краї були не так густо заселені, як південні й західні, де людей вже було скрізь повно. Вийшовши на беріг, він з'єднався з тими людьми, котрі тут мешкали, тобто з гепідами, котрі із Швеції за готами вийшли, а також з ульмігерами. Через це вони мали дуже помішану мову, в якій було найбільше руських слів. Це видно з того, що вони називали св. Войцеха, про що свідчить його житіє, бісом, що // (с. 2) по-руськи означає чорт. Було у цього Пруса багато і грецьких слів, бо він сюди прибув із Греції, тобто від кімврів з *Боспору Кіммерійського.* А кімври це не що інше як греки, доки вони не змішалися з німцями.

Прус, віфінський король

Пруссія від Пруса

Народи, з котрими Прус з'єднався

Римляни в Пруссії

Цей же Мєховський пригадує в іншому місці своєї хроніки, що багато римлян через жорстокі війни, котрі починалися в Римі, прийшли

до цієї землі: частина їх розсіялася в Пруссії, частина – в Литві, частина – в Інфляндії, Курляндії і Жмуді. Тому курляндці ще й досі послуговуються старою прусською мовою, але з роками чим далі, тим більше вони її перемішали з іншими. А *Еразм Стелла* твердить, що до цієї країни прийшли деякі язичники: саргаціани, геліди, алани і венеди. Себастіян Бранд, творець німецьких хронік, так мовить про пруссів і про їхні поселення: пруссаки ближчі до ріки Вісли, котра відділяє Польщу від Німеччини, а бере вона свій початок з гір, які розділяють Польщу та Сілезію з Угорською землею; потім же, протікши Малопольщею та Мазовією, біжить через Прусську землю через Торунь до Гданська і тільки за милю від нього впадає у солоне море.

Думка Еразма Стелли

Між іншими про цю землю Христинус, або Христианус, найперший прусський єпископ, пише у своїй хроніці таке:

Відкриття віфінських астрономів

За часів імператора Октавіана Августа в місті Салюра, котре розташоване у Віфінській землі, були якісь астрономи, котрі уважно завдяки своєму вмінню або диспутації дізнавалися про якихось людей, котрі жили у сьомому та восьмому небесних циклах на півночі під небесними знаками Рака і Козерога. Прагнучи про це ґрунтовно довідатися, вони послали своїх слуг у ті краї. Їхні посланці прийшли до того краю через Татарську, Московську та Інфляндську землі. А коли вони переправилися через якусь велику воду, то прийшли до землі, котра була дуже простора і широка, але не мала жодної назви; вона лежала між північчю та сходом. Посли звідали цю землю і згідно зі своїми потребами добре до неї придивилися, однак з людьми, котрі там жили, не змогли знайти спільної мови. Завдяки ж тому, що серед них були сармати, або венеди, вони змогли трохи порозумітися з тубільцями і довідатися від них про те, що їм було треба. Всі ці посли тих вчених мужів померли по дорозі крім одного, який звався **Дивон** (Dywonia). Цей Дивон був наймудріший з усіх в астрономії. Коли він повернувся до своїх панів чи товаришів, то дав їм такий звіт про ті країни, про що свідчить цей же Христианус: землі, якими я мандрував і через які проїздив, дуже пустинні; в них і живе народ дуже темний і поганий, як гуни.

Як пише Христианус про астролога Дивона

Потім прийшов до іншої землі, куди від словаків тече прозора ріка і впадає у солоне море. Ця земля // (с. 3) не має якоїсь однієї назви: одні її називають Саргою, інші – Галіндією, а деякі – Ватимією; так сталося через часту переміну чужоплемінних людей. Ця земля непогана й обдарована багатьма прекрасними ріками й озерами, має населення непогане, непросте в розмові, яке не зловживає ні їжею, ні питтям. Вони не мають жодного міста, села, ані будинків, а живуть біля рік під найбуйнішим верболозом, а над ним роблять дахи з очерету. А коли у них буває дуже довга й холодна зима, тоді вони влаштовують багаття з того самого дерева. Найтяжчий період такої зими вони сплять. Одяг у них з рогозу; в кожного з них три дружини. Не мають вони якогось особливого Бога, а шанують тільки сонце та місяць і цим же поклоняються. З дружинами чинять [інтимні] справи там, де тільки хочуть

і коли їм забагнеться, не шануючи при цьому нічиєї присутності, бо вони зовсім цього не соромляться. З цими дружинами по черзі або по порядку живуть. Коли з них хто куди піде, то одна з дружин його пильнує. Але хоч і мають вони багато дружин, однак у них буває мало потомства. Свого вождя вони звуть Мазо, а коли той до них прийде, то вони перед ним падають обличчям до землі. Оскільки ж вони не мають чим його почастувати й обдарувати, то дають йому своїх найгарніших дітей. До цього місця – слова Христианусa, прусського єпископа.

Прусські кордони

Прусська земля межує із Саксонським князівством, а із заходу – з Поморською землею; їх розділяє Балтійське, або Німецьке, море. На сході вона має Литву, на півдні прилягає до Польського королівства та Мазовецького князівства, на півночі має кордони з Курляндським князівством та Інфляндською землею. Ця земля родюча й багата на збіжжя, дичину, рибу і всіляку худобу. Спочатку тут, особливо над рікою Вислою, жили старі прусси, котрих звано ульмігавами або ульмігерами, але потім до них приєдналися скандинави, жорстокі люди, алани, амоксоби, гети і готи, як про це ґрунтовно свідчить Птолемей, з яким погоджується і *Себастіян Франк*, який так пише в Німецькій хроніці, що всі ці люди, з'єднавшися, стали одним народом, котрий звали ульмігерами, й жили при Вісли. Раніше це був язичницький народ, і в ті давні часи він поклонявся сатані та злим духам аж до панування імператора Фрідріха Другого, на бажання і з дозволу якого мазовецький князь Конрад приніс до Пруссії німецьку мову із хрестоносцями, котрих перед тим звали пауперіанами або маріанами, разом з християнською вірою. А це діялося 1216 року. Про цей Орден або його початки буде сказано нижче. А хто хоче більше знати, нехай читає хроніку єпископів та Себастіяна Франка, книгу 50 у частині другій опису світу. Ці хрестоносці // (с. 4) винищили язичницьку віру, приборкали їхні [пруссів-язичників] зухвальства, однак і самі стали мало не гіршими і жорстокішими ворогами своїх панів і добродіїв, котрим мали коритися. Але Господь Бог, не люблячи їхніх хитрощів та зради, зволив їх винищити. А тепер ця земля з'єднана з Короною Польською і має однакові вольності з польським рицарством, що було встановлено Сигізмундом Першим, про що буде нижче у третій частині цієї книги.

Хроніка Себастіяна Франка

Предки пруссів – язичники

Як пруссів навернули до християнської віри

Прусси приєднані до Польщі

Мешканці цієї землі, оті старі прусси, були простими людьми, дикими у своєму язичництві, однак милосердними й шанобливими до прибульців. Найперше місто у своїй землі вони заснували під назвою Ромново, тобто Новий Рим. Вони були майже одного роду з литвою і тільки через чужий народ змінили мову. Своїх богів або ж отих язичницьких ідолів, котрих шанували і хвалили, звали Ромове, начебто на пам'ять про самих себе, оскільки ж вони були прибульцями з Риму. Оце місто Ромново, або Романово, було найпершою столицею Прусської землі аж до приїзду хрестоносців. Потім воно було зруйноване польським королем Болеславом Хоробрим 1017 року. Тепер там містечко під назвою Гетлігенбайль (Hethligenbeil), тобто свята сокирка.

Ромново – перше місто в Пруссії

ПРО СТАРОДАВНЄ ІДОЛОПОКЛОНСТВО ПРУССАКІВ

Року Божого 503 ульмігери, або оті старі пруссаки, будучи язичниками, обрали собі спершу єдиновладним паном якогось Прутена. Цей ставився до них дуже приязно, влаштовував для них великі учти, і завдяки цьому він призвів до їх поневолення і став їхнім королем. Від цього Прутена деякі виводять назву Прусської землі. Цей же Прутенус (Prutenus), або, як його інші звуть, Брутенус, коли укріпився добре на престолі її дійшов до похилого віку, вже не хотів нічого іншого робити, тільки спокійно дочекатися кінця свого життя; він посадив на своє місце рідного брата Венедута (Weneduta), а сам став патріархом, і його почали звати Кірі Кіріейто (Kirie Kirieito), тобто: наш пан є найпершим після богів. Усупереч його волі ми не можемо наважитися нічого розпочати, бо він – фортуна і щастя наших богів. Через це ми все мусимо чинити по його волі. Цим іменем стали потім називати всіх, хто посідав престол. З плином часу прості люди стали звати своїх найвищих жерців Криве Кривейто (Krywe Krywеito), тобто: наш пан близько; і так шанували цього Криве Кривейто, що // (с. 5) всі слухали його наказів. Врешті, коли він через свого слугу посилав свій знак або свій посох, то прусси тоді були готові на все. Вважали, що кожна душа померлої людини мала йти повз його будинок і якимись знаками означала свій шлях. Тому до нього приходили навіть з далеких країв, питаючи про померлого, якщо померлий показувався йому; цей же Криве Кривейто, не бачивши померлого за життя, детально описував його зовнішність, вбрання і звичаї; цим він здобув собі серед усіх велику славу. Йому віддавали завжди третю частину трофеїв і здобичі, коли прибували з війни. Ось така міць диявольська і людська сліпота, що йому вірили як найправдивішій речі, особливо тоді, коли вони ще не мали світла Божого слова, коли вони замість Творця поклонялися творінням Його, причому не тільки тим, що були на небі, як-от: сонце, місяць, зірки, а й мерзенному гаду, зміям і жабам. Найвищому жерцю і своїм богам вони побудували в одному будинку і храм, і житло; побудували його дуже гарно і коштовно під великим дубом і назвали цей будинок Ромове на честь того, що, як я вже сказав, вони були прибульцями з Риму. Всі рішуче збунтувалися і поклялися, що не будуть підданими і покірними жодній людині, за винятком самого свого князя Кірвейкірвейта (Kirweikirweitowi); а також у тому, що вони не будуть мати інших богів, крім трьох своїх: Патолла (Patolla), Патрімпа (Patrimpa) і Перкуна (Perkuna), оцих трьох обіцяли шанувати, поклонятися їм і приносити їм жертву. Цей великий, товстий і жахливий дуб, де сатана мав свої брехливі вигадки та своїх ідолів, оці язичники вважали святим, а до того ж через чортівську справу він завжди зеленів, і взимку, і влітку, а його крона була надзвичайно велика; був він буйний, коренистий, широкий, стійкий і не ушкоджений анітрохи, мав таке густе гілля і листя, що ніякий дощ чи сніг не міг пробитися крізь них. Біля цього місця була

Брутенус, прусський король

Кірі Кіріейто – перший пан після богів

Чари старих пруссів

Процес прусського язичництва

Язичницькі боги

завжди дуже гарна шовкова завіса завдовжки вісім ліктів і стільки ж завширшки. Жоден не міг увійти до цього житла, хіба що сам Кірвейкірвейто та найвищі вейделоти (weydelotom), тобто по-нашому храмові слуги, або вітрікуси. Коли ж хто прийде пошанувати богів і поклонитися їм, принести жертви, тоді ці вейделоти відхиляли завісу, щоб можна було побачити цих ідолів.

Перкунас

Цей дуб був поділений на три частини. В одній частині з правого боку прусси зберігали свого бога, якого звали Перкунас, тобто по-нашому Перун. На його честь постійно палало багаття вдень і вночі, і так само як і їхні сусіди, литва і жмудь, вони палили дубове дерево. Для цього призначалися вейделоти, тобто вітрікуси, найсвятішим обов'язком яких було пильнувати, щоб цей святий вогонь ніколи не згас. А якби через якусь необережність // (**с. 6**) вогнище б згасло, то вітрікус розплачувався за це своїм життям, про що ми вже писали у другій книзі в описі Литви. А з цього знати, що язичники не хотіли своїм богам належно віддавати молитви. Нам же з цього наука, щоб ми не ставилися ліниво до важливих Господніх справ. Другу частину того дуба тримав язичницький бог Патримпос, тобто бог рідних. Латинці отих родинних богів звуть *бог пенатів* (*Dij penates*). Цей ідол скидався на мідного змія, що уздовж звивається. Через це кожен місцевий обиватель, як у Литві і Жмуді, держав у себе живого змія і годував його молоком. На третьому розі цього дуба стояв третій ідол диявольський, котрого звали Пателло. На його честь кожен тримав удома голову померлої людини.

Патримпос

Пателло

Не досить було пруссам тих трьох ідолів, тому, мало їм довіряючи, зробили ще й інших. Цим іншим ідолам вони віддавали пошану як богам і всюди, де росли дуби, або в дубових гаях, приносили їм жертви. Очевидно, що прусси скільки мали речей, стільки ж мали богів та оборонців. Мали вони ще трьох богів: одного звали по-своєму Вуршайто (Wurschaito), і це нібито був бог рухомих речей, якого вони дуже шанували, віддавали йому в опіку коней, волів, корів, овець, кіз, свиней та іншу худобу. Другого звали Шнайбрато (Schneibrato), його вважали найголовнішим над гусями, курми, качками, павами, голубами й іншим домашнім птаством. Третього ж звали Гурхо (Hurchem), і він був головним над придатними для їжі речами, тобто над збіжжям і всім поживним для людей. Про інше мерзенне ідолопоклонство і не згадую. Раніше цей люд був темний, бридкий, не знав [належних] звичаїв і був геть неписьменний. Для них було неймовірним, коли б хто сказав, що людина людині може відкрити своє серце і волю завдяки листу паперу. Їхній напій – це вода, розведена свіжим медом, та кобиляче молоко. Однак вони були дуже люб'язні і щедрі до прибульців і чужих людей, виказували їм велику честь, чинили для них багато доброго, наскільки були спроможні.

Вуршайто

Шнайбрато

Гурхо

Прусси щедрі за своєю природою

У своїй хроніці Марцін Муриній (Muryniusz) розповідає і про інші їхні язичницькі свята і забобони, а ми, теж коротенько тут зібравши, подаємо зацікавленим.

ПРО СВЯТА ПРУССІВ-ЯЗИЧНИКІВ І ПРО ІНШІ ЇХНІ ЗАБОБОНИ

Як шанується язичниками бузина

Старі прусси-язичники відзначали свято **Пашвіта** (Paschuita) – бога або швидше диявола, який жив, як вони вважали, // (с. 7) під кущем бузини, бо це дерево було у них у великій пошані. Також шанували **парстуки** (parstuki) як його янголят. І зазвичай влаштовували на його честь вечерю в гумнах. А здійснивши язичницькі церемонії і зачинивши за собою двері, залишали їм цей харч, а ті парстуки нібито мали це опівночі з'їдати. На другий день язичники дивилися, якої страви зникло найбільше, і вважали, що саме на неї буде врожай. Цей звичай ще іноді трапляється в Курляндії, Інфляндії, Самбійській або Судавській землі, навіть і за Торунем, що найдивовижніше, цей звичай ще не забутий; і біля Хойніків, Каменя, Семпельборка цього бузинового дерева дуже тримаються і запевняють, що під ним живуть якісь дивні земні фантастичні істоти. Їх звуть краснолюдками – гномами і кажуть, що вони вночі, коли світить місяць, показуються людям, особливо хворим. Про них кажуть, що вони зростом не вищі ліктя, також і те, що вони у невдячних людей забирали збіжжя з гумен і носили тим, котрі того хотіли.

І нині в деяких місцях бувають язичницькі церемонії

Наприкінці жовтня вони віддають честь богу Земнику (Ziemnikowi), сходячи в гурт, як і нині ще дехто, виконуючи церемонії давніх язичників. Я тут стисло скажу про них, щоб читач побачив, наскільки поганими є старі звички. Зібравши до гумен збіжжя, жителі кількох сіл сходяться на свято. Коли ж зійдуться господарі з дружинами, дітьми і слугами, то застелюють стіл сіном, а другий покриють убрусом, покладуть хліба і поставлять чотири кухлі пива. Потім приводять теля й теличку, барана і вівцю, козла й козу і з кожного роду домашніх тварин самця й самицю, так само і з птахів. Там їхній ксьондз-чарівник, простий селянин, промовивши свої байки, вдаряє кием когось із цих тварин, а потім всі б'ють киями, офіруючи їх Земнику, своєму дияволу, дякуючи йому за те, що він зберіг їх від усього злого. З цієї жертви готують страви, а перш ніж сядуть за стіл і почнуть їсти, по всіх кутках розкидає їх віщун як жертву своєму Земнику. Вони їдять і п'ють, трублячи в довгі труби, доки не вп'ються. У Курляндії і в Інфляндії ще досить цього баламутства; у Пруссії ж, в Самбії та біля Інстемборга, Рагнети і т. д. Вони мають своє свято, котре звуть Пергрубі (Pergrubi). Зібравшись із кількох сіл, вони зсипають солод на пиво, йдуть до якогось великого дому, там їх вуршальт (wurschalt), чарівник, взявши великий гарнець пива, підносить догори і молиться до бога Пергрубіуса, кажучи: «*O Wepspocie Dewe Musu Pergrubios*» і т. д., тобто «О, всемогутній боже наш Пергрубіус і т. д. Дякуємо, що, відігнавши зиму, повертаєш нам літо, і просимо, щоб дав нам врожайний рік». Потім бере зубами коновку з пивом, а випивши пиво, кидає коновку через себе, не торкаючись її руками. Старший же // (с. 8) цього села вхопить її і, якнайшвидше наливши пива, ставить на стіл. Взявши ж кухоль, вуршальт

Пергрубіус, самбійський бог

просить Перкунаса, або Перуна, щоб той відвернув громи, град і т. д., також взявши в зуби кухоль пива, п'є на його честь. Потім всі п'ють і так чинять честь, п'ючи по кухлю пива, Швайтиксу (Swaytyxowi), богу світла, задля погоди, Пільвіту (Pilwitowi) – щоб зібрати добрий врожай збіжжя, та іншим богам, бо їх мають 15, кожного разу беручи по кухлю пива в зуби. А селяни потім за ними, виючи, ніби вовки, співають на їхню честь пісні. А якщо буде поганий врожай, то це приписують своїм гріхам. Молять, однак, Аушлявіуса (Auschlawiusza), бога хворих і немічних, щоб попросив про милість для них своїх богів. Там же в Зудавені, Самлянді селяни ходять, ніби колядуючи, раз на рік збирати гроші, хліб та інші речі, що потім продають. А за ці гроші козла або бика, а якщо грошей вистачає, то й обох купують. Потім їхній піп (wurschaitos), взявши вінець на голову, кладе руку на козла або на бика і просить вищезгаданих богів, щоб вони вдячно прийняли від нього цю жертву. Взявши козла чи бика за роги, ведуть його до гумна; всі селяни піднімають його догори, а піп-вуршальт, перепоясавшись рушником, вдруге прикликує всіх богів, кажучи: «Це є жертва, гідна хвали, заповідана нашими батьками, щоб ми втишили гнів своїх богів». Потім він обходить довкола тричі, шепочучи, доки цього козла не заріжуть і не проллють кров на землю та не націдять її у якусь фляжку. Нею потім вуршальт окроплює людей, а решту кожен з них бере потрохи додому в горнятку. Цим вони окроплюють худобу, так як у нас звичайно свяченою водою. Цього бика або козла, порубавши на шматки, варять, а селянство, сидячи біля великого вогнища, виє, дмучи у дерев'яні труби. Жінки їхні приносять їм непечені пляцки. Вони, взявши їх по штуці, пхають через вогонь одне одному доти, доки ті не спечуться. Потім їх їдять і п'ють, виючи і ходячи протягом цілої ночі. Ранком рештки цієї вечері виносять на перехрестя доріг і закопують глибоко в землю, щоб ані пес, ані якийсь інший звір не зміг їх дістати, а потім розходяться. Тут я закінчую опис цих забобонів і пропускаю дуже багато інших баламутств, чуючи про які, побожний читач мусить подивуватися їхньому засліпленню і дякувати Господу Богу з тими, котрих Він вирвав з такої великої темряви.

Бог Швайтикс

Бог Пільвіт

Бог Аушлявіус

Всього п'ятнадцять богів

Самбійські церемонії жертвоприношення козлів

ПРО ПОХОРОН СТАРИХ ПРУССІВ І НИНІШНІХ, КОТРІ ЗАЛИШИЛИСЯ // (с. 9)

Про воскресіння в судний день старі прусси знали, але знали погано, бо вважали, що людина буде і по смерті на тому ж місці, на якому вона була за земного життя: якщо вона була шляхтичем чи селянином, багатою чи вбогою, вельможею чи простим пахолком, то такою вона мала бути і по воскресінні. Тому вони з померлими князями, панами і шляхтичами спалювали слуг, служниць, одяг, клейноди, коней, хортів, огирів, соколів, лук із сагайдаком, шаблю, спис, зброю та інші речі, котрі любив покійний за земного життя; з ре-

Описи старих пруссів про судний день

Прусські церемонії коло померлого

місниками клали їхні знаряддя, тобто ті, котрими покійний за життя заробляв на хліб. Вони вірили, що з цими речами покійні мали воскреснути і вживати цих речей на тому світі так само, як і на цьому. Так само чинила й литва, про що ми вже писали у другій книзі; разом з померлими вони спалювали рисячі або ведмежі кігті, бо вірили, що їм доведеться дертися на велику і тяжку гору в судний день, а цей день мав учинити якийсь Всемогутній Бог над всім світом, як вони про це думали. Тому, щоб легше і безпечніше залізти на цю гору, вони надумали помагати собі рисячими кігтями. Такий звичай мали, як було сказано, й інші: литва, старі прусси і жмудь, бо вони були одного народу, також мали одні звичаї та набоженства, як вдома, так і на війні, тільки з часом порізнилися мовою. В Курляндії ще є сліди цього похорону, але різні, бо тепер, після цих недавніх інфляндських та московських війн, вони перейняли дещо зі звичаїв від поляків. Однак коли хто почуває себе при смерті, то запрошує приятелів і сусідів на бочку чи дві пива, перепрошує їх і прощається з ними. Вони ж померлого добре обмиють у лазні, вдягнуть у мотлох [?] і саджають на престолі; п'ють із сильним плачем, кажучи до нього: «Я п'ю до тебе, милий приятелю, чому ж ти помер, маючи милу дружину, діточок, худобу і т. д. й достаток у всьому?» На добраніч потім п'ють і вдруге до нього просять, щоб на тому світі він привітав їхніх друзів і з ними жив по-сусідськи. Потім вдягають покійника в шати, якщо ж це чоловік, то опоясують його коротким мечем або сокирою, коло шиї кладуть рушник, у який ув'язують кілька грошів, також кладуть у труну з ним хліб і сіль на страву, дзбан пива. Коли ж ховають жінку, то кладуть їй до труни нитки й голки, щоб вона щось, коли що на тому світі вижебрає, пошила собі. Коли покійника покладуть до труни, то приятелі йдуть процесією, а ножами махаючи (szermując) догори, волають: «Гейгой, бегейте, потколе (Geigoi, Begeire, Potkole)», тобто: «Тікайте геть, втікайте, чорти, від тіла». В Інфляндській землі й понині за Солковою мизою під час похорону померлих трублять у труби, співаючи: «Йди, бідолаха, з цього нужденного світу // (с. 10) від різних утисків до вічних веселощів, де ані бучний німець, ані московит, ані хижий лейшис (Leiszys), тобто поляк чи литвин, не скривдять тебе». Пам'ять померлих батьків, матерів та інших родичів вони відзначають у місяці жовтні, часом на кожне свято, лементуючи на могилах, тоді вони співають з плачем і перераховують добродійства покійника. Курляндці та прусси одразу ж ідуть з костьолу до корчми, там справляють тризни, їдять без ножів, зичливі ж кидають шматок від кожної страви покійнику під стіл, ллють туди ж кухоль пива. Але досить уже про це. І нині є таке дивне набоженство в Пруссії, що чоловік не піде в свято до костьолу, поки спершу дома не наїсться. Однак старі звичаї дещо зникають. Але повернімося до прусського короля Вейдевута.

ВЕЙДЕВУТ I*,
прусський король

Року від втілення Сина Божого 373, коли люди розмножилися з часом, але жили без всякого уряду, вони брали собі землі стільки, скільки хто хотів і скільки йому подобалося. Врешті їм стало тісно // (с. 11) у цьому куті, бо там, де немає уряду, там усобиці. Тому вони були звідусіль оточені ворогами і через це стали думати про поставлення над ними короля та доброго уряду. Там Вейдевутус Леталян (Weydewutus Letalan) перевищив інших справністю, розумом і достатком і виголосив промову до зібраних борусів (borussów), кажучи такими словами: «Якби боруси не були дурнішими від своїх бджіл, то легко припинили б усобиці між вами, бо, як бачите, і бджоли мають короля, котрого слухають, а він їхні справи розсуджує, кожній бджолі дає роботу певну, а трутнів наказує виганяти з вуликів, а ці милі бджілки доручені їм. Справи старанно виконують, як самі бачите. Таким же чином і ви собі всі теж поставте короля, і всі без винятку слухайте його у всьому; нехай же він всі свари між нами втихомирить, покарає зло, оборонить невинність, а ви йому дайте повну владу».

Почувши це, прусси крикнули: «То зволь же ти бути над нами бойотерос (boiotheros)», що у їхній мові означає «король бджіл». Так Вейдевутус, не погорджуючи їхньою волею, став прусським королем і те, до чого закликав їх, посилаючися на приклад бджіл, старанно звершив. Насамперед ухвалив їм права, призначив певні місця для проживання тим, хто їх не мав, дав землю для оранки згідно з потребами кожного, інших поставив до худоби, до рибальства і до інших справ. Також наказав, щоб жоден господар більше не накопичував прибутку, не мав челяді, а тільки те, що потрібно, міг мати, а зайве продав або знищив, щоб не годував калік і до бою негодящих. Дав їм також право, що сину вільно задушити батька чи матір, що зістарілися і втратили силу, щоб вони даремно не їли хліба. Таке й нині зберігається в Індії, в Брахманській землі. Отак батько й мати чимало дітей вигодує, а купа дітей не може прогодувати одного батька чи згорблену матір. Також наказав, щоб кожен мав одну дружину, щоб дикий народ став людянішим, вказав їм спосіб ситити мед, завів звичай ходіння в гості, різні бенкети вигадав і не помилився у цьому, бо потім так вони були зм'якшені, що він їх куди хотів, туди й скеровував. Наказав також, щоб гостям була виявлена належна людяність і честь, ухвалив і багато інших речей серед поганства. Щасливо пануючи отак протягом багатьох років, він скінчив своє життя, залишивши по собі дванадцять синів, котрим ще за життя призначив певні уділи. // (с. 12)

---

* Див. ідентичний малюнок у кн. I (с. 25 оригіналу).

ЧАСТИНА II КНИГИ IV,
в якій міститься
ПОДІЛ ПРУССЬКОЇ ЗЕМЛІ НА ДВАНАДЦЯТЬ КНЯЗІВСТВ

Сини Вейдевута

Року Божого 173 прусський князь Вейдевут, відчуваючи вже тягар віку, бо жив 116 років, задумав задля миру ще за свого життя поділити своїх синів. Тому він і зібрав усю шляхту і прусських панів, котрим повідомив, що вже помирає. Виступили тоді з-поміж інших його сини, котрих було дванадцять, а їхні імена були такі: Судосаймо (Sudosaimo), Галіндо (Galindo), Надро (Nadro), Шаляво (Szlawo), Натанго (Natango), Барто (Barto), Вармо (Warmo), Гогго (Hoggo), Помезо (Pomedzo), Кульмо (Kalmo) і Літвос (Litwo). Побачивши їх, він звернувся насамперед до Сайма (Sayma) як до старшого з такими словами: «Сину мій первородний, обіцяй нашим милостивим богам пристойну честь, хвалу з належною набожністю, також нашому Криве Кривейто належну покірність і слушну честь віддавати. Маєш наших богів та Криве Кривейта і слуг його разом зі своїми братами боронити насмерть, щоб вони мали безпечне життя, не були приниженими, щоб їхні маєтності не були зменшеними, а навпаки, збільшувалися, а побожність множилася». На що Саймо, королівський первородний син, відповів: «Обіцяю під страхом кари мого бога Перуна, нехай уб'є мене своїм вогнем, якщо я не прагну цього». Йому сказав Криве Кривейто: «Поклади свою руку на голову твого батька, торкнися цих всемогутніх богів». Тоді король Вейдевут, або князь Криве Кривейто, у присутності всієї шляхти сказав: «Будь же ти паном в землі Гойко (Goiko) і Нємо (Niemo)». Таким же чином і церемоніями інші королівські сини взяли виділені їм держави, кожна з яких отримала свою назву від імені князя. Їх тут згідно з їхнім порядком, із замками та містами, особливо тими, що були збудовані хрестоносцями, опишемо.

СУДАВІЯ, КНЯЗІВСТВО I

Перше і найголовніше з давніх прусських князівств – це **Судавія (Sudawia)**, що від Судава (Sudawa), сина Вейдевутового, свого князя, взяло свою назву. Це князівство раніше перевищувало інші родючістю і знатністю. Людей же на кожну воєнну потребу виходило звідти шість тисяч кінних і близько дванадцяти тисяч піших. У цій країні жило найкраще // (с. 13) прусське рицарство і найзначніша

шляхта. Тепер же тут залишилася велика і страшна пустеля, оточена звідусіль болотами та лісами, а від тієї великої держави лишилося тільки сім сіл в Луптавському повіті, де живуть селяни; всі хрестоносцями Тевтонського ордену були знищені не через що інше як через різні зради і непослух. Судавське князівство відділяє від Самбійської країни якесь багнисте озеро, а від Надравського (Nadrawskiego) князівства – ріка, що називається Лява (Lawa).

САМБІЯ, КНЯЗІВСТВО II

Самбія, яку тепер звуть Шамляндом (Szamlandem), прозвана так від свого князя Сайма. Ця країна так само багата й потужна, мало чим відрізняється від першої, бо з неї виходило до бою гідного люду чотири тисячі кінноти та сорок тисяч піших. Цю землю від Натангійського (Natangiyskiego) князівства відділяє ріка, названа Прегель (Pregel).

Міста й замки,
котрі до цього Самбійського князівства належать:

Лебеніхт (Lebenicht), або Левніхт (Lewnicht)	Кожне з них збудоване свого року, згідно із записаним	1256
Квипава (Kwypawa)		1380
Крулевець (Królewiec)		1260
Фішаус (Fischaus)		1269
Лехштад (Lechstad)		1289
Мульмербург (Mulmerburg)		1279

Герман (German)	Бобетія (Bobetya)	*Усі ці були збудовані одного року, а саме 1261*
Рудава (Rudawa)	Тиренбург (Tyrenburg)	
Луптава (Luptawa)	Бонундія (Bonundia)	
Нойгауз (Neuhaus)	Шація (Schacya)	
Розитен (Rhosyten)	Варгія (Wargia)	
Хреметія (Chremetya)	Каймен (Kaymen)	
Кайльгарбія (Ceilgarbia)	Вальдава (Waldawa)	

Усі ці замки та міста у Самбійській державі, або в Шамляндській землі, колись були славні й незвичайні, були добре укріплені глибокими ровами та валами; тепер мало не всі стали судовими дворами, в деяких живуть селяни, а інші занепали.

НАТАНГІЯ, КНЯЗІВСТВО III

Натангія (Natangia), третє князівство, від князя Натанга (Natanga) було прозване; його відділяє від землі Барції ріка Альба, а від Помезанії – Пасарія (Passarya); країна родюча, має чимало міст і замків, назви яких і час заснування будеш знати, насамперед: // (с. 14)

Вєлява (Wielawa), місто	Збудовано року Божого	1256	*Такі ливи, як при містах Самбії*
Гердава (Gerdawa), місто		1326	
Цинтія (Cynthya), місто		1313	
Кренцбург (Krencburg), місто й замок		1253	
Св. Секєрка, містечко		1301	
Фриделянд (Frydeland), місто		1312	
Шонпопель (Schonpopel), місто		1319	
Зебаршитем (Sebarssytem), місто		1324	
Думнов (Dumnow), місто		1400	
Брандебург (Brandeburg), місто й замок		1362	
Балга (Belga), замок		1239	
Лянцберг (Lancberg), місто		1325	
Аленбург (Alenburg), місто		1326	

НАДРАВА, ПРОВІНЦІЯ IV

Провінція Надрава (Nadrawa) прозвана від князя Надра (Nadra); вона відділена від Натангії рікою Прегель, а від Славонії – рікою Нарою (Nara). Вона здебільшого спустошена хрестоносцями Тевтонського ордену через постійні зради місцевих жителів, бо ці надровяни мали змови зі Жмуддю, завжди взимку пропускали жмудь через Курський Габ (Kurski Hab) до держави хрестоносців. Через це чинилася велика шкода хрестоносцям, а хрестоносці за це пустошили їхні землі. Тепер там залишилося ледве кілька маленьких сіл, в котрих живуть тільки рибалки.

ШАЛЯВОНІЯ, КНЯЗІВСТВО V

Країна Шалявонія (Szalawonia) прозвана так від князя Шалява. Вона колись за часів старих пруссів була князівством, але спустошена [тепер] частково Литвою, частково хрестоносцями. Від Литви її відділяє ріка Мемель. Тут є такі міста й замки:

Рагнета (Ragneta)	Ці міста були збудовані хрестоносцями в такі роки від втілення Господа Христа	1253
Тільза (Thylza)		1289
Ренум (Renum)		1276
Ельк (Elk)		1273
Шаляв (Szalaw)		1385
Лябія (Labia)		1258
Тапєво (Tapiewo)		1255
Тапляк (Taplak)		1253
Віндбург (Windburg)		1409
Христовердер (Chrystowerder)		1253
Норберт (Norbert)		1381

Вонсдорф (Wonsdorph) // (с. 15)		1391
Ангерборт (Angerborth)		1412
Дрінгофорт (Dringofort)		1403
Цестен (Cesten)		1185
Баярн (Baiarn)		1338

БАРТЕМЛЯНД, КНЯЗІВСТВО VI

Бартемлянд, або Барка – земля, прозвана від князя Барта; ця земля межує з Литвою та Мазовією, а відділяє її від Литовської землі 70 озер і великі ліси, а від Галіндії – велике й довге озеро і якась ріка, що тече через пустки. Коли і які міста і замки засновані, маєш тут цим порядком:

Нонденбург (Nondenburg)		1505
Йогавшпург (Johawsspurg)		1268
Юргбург (Jurgburg)	Ці замки були збудовані хрестоносцями в такі роки	1259
Інстенберг (Instenberg)		1342
Ритевердер (Rythenwerder)		1396
Бартен (Barthen)		1365
Ринно (Rhynno)		1375

ГАЛІНДІЯ, КРАЇНА VII

Ця країна дістала назву від свого князя Галінда. Вона має на півдні свої кордони, котрі відділяє від Мазовії великий ліс. З плином часу ця країна так розмножила своє населення, що людям, народженим у ній, не стало місця. Тому влада цієї землі наказала жінкам під страхом смертної кари, як єгипетський фараон, щоб жодну новонароджену дитину не залишали живою; але жінки з милосердя цього не могли або не хотіли вчинити. Тоді галіндійські старші і начальники, постерігши це, наказали обрізати матерям груди, щоб вони не могли через це виростити жодної дитини. Ця справа дуже образила всіх жінок, і вони йшли на це з великим смутком, їхні нарікання зі сльозами і жалібний лемент, змішаний з гнівом, не могли ніяк приборкати. А була тоді в цій землі одна дуже славна пані чи жінка, метка й сильна, дивовижного розуму, яку дуже поважали, бо її вважали провидицею, оскільки вона давала точні відповіді тим, хто питав її, і розповідала про майбутнє. До неї прийшли найголовніші пані цієї землі, з плачем скаржилися на свої нечувані тяжкість, біль, особливо ж ганьбу; просили поради щодо того, як жорстоким чоловікам помститися за таке велике насильство // (с. 16) і винагородити себе за це. Страшна скарга і жалібне прохання зворушили цю пані, котра, подумавши, показала їм шлях до помсти. Вона закликала до себе найголовніших людей землі Галіндії і таку промову виголосила: «О галіндіани! Така є воля наших всемогутніх богів, котру я вам маю повідомити, щоб сьогодні ж, не зволікаючи, не беручи жодної зброї

Поганий вчинок

Прусська віщунка

Як жінка хитро обдурила галіндіан

і жодної броні, йшли на християнські землі, нищили, а набирали там здобичі, котру вам там дадуть боги». Як почуло це поганство, то всі скоро, наче на мед, помчали, залишивши вдома жінок і дітей, плюндрували християнську землю, набрали в'язнів та здобичі й повернулися додому. Люди ж християнські, хоч і могли зразу дати відсіч як беззброїним, зі страху сховалися; але кілька в'язнів втекли від поганих до своїх і сказали, що ті не мають зброї. Це додало духу християнам і вони зі зброєю рушили в погоню за язичниками, а наздогнавши, дощенту їх розгромили, забрали здобич і повернулися додому радісно, з великим тріумфом. Ось як віддячила їм ця віщунка, вбивцям. Судави, сусіди і брати їхні, також напали на Галіндію і тоді спустошили цю землю, худобу вигнали, дружин із дітьми та усім добром забрали. Про це свідчить у своїй хроніці не тільки *М. Муриній*, а й *Петро фон Дузенбург*, давній історик. Потім, поволі увійшовши в смак, погані чинили страшне тиранство, нападаючи на Мазовію, Поморську землю, на інші князівства, чинили страшні вбивства зі звірячою жорстокістю, не розбираючи статі; а приїжджаючи з перемогою, найзначнішу особу з конем і зі зброєю живцем спалювали як жертву своїм богам, роблячи так само, як і литва.

Жорстокість галіндіан

У Галіндії є такі замки й міста:

	Роки, коли були засновані ці замки
Ортельцбург (Orthelzburg), потужний мурований замок	1266
Раштенбург (Rasstenburg), місто і замок мурованi	1329
Пассейм (Passeim), у якому польська мова	1238
Найдембург (Naydemburg), місто і замок мурованi	1388
Дрешлав (Dreschlaw), місто і замок мурованi	1338
Леч (Lecz), замок мурований і місто	1348
Люцембург (Lucemburg), місто	1349

ВАРМІЯ, КРАЇНА VIII

Вармія, або Вармійська земля, прозвана від князя Варма. Її відділяє від Помезанської землі одне озеро та ріка, прозвана Пассарія; а від Натанської землі відділяють її невеликі річки. Вармійський єпископ є не тільки духовним, а й світським паном всієї землі. // **(с. 17)**

	Якого року були засновані
Кессель (Kessel), місто й замок мурований	**1337**
Сребург (Sreburg), місто й замок мурований	**1348**
Бішофштайн (Bischowstein), або Біскупець, місто	**1325**

Вартемburg (Wartemburg), місто й замок, обнесені муром	У які роки вони збудовані	1325
Альштайн (Alsstein), місто і замок мурований		1367
Мельштат (Melsstat), місто й замок мурувані		1326
Гельцберг (Helcberg), місто й замок мурований		1320
Вормет (Wormeth), місто й замок мурований		1316
Гутштад (Gutsstad), місто, потужно муроване		1326

ГОГКЕРЛЯНДІЯ, ПРОВІНЦІЯ IX

Гогкерляндія (Hogkierlandia), або Помезанія, названа так від князя Гогга (Hogga). Її відділяє від Натангії ріка Пассара, а від Помезанії дві ріки: Мельфінк (Melfink) і Дразен (Drasen). Тут є такі міста й замки:

Брандебург (Brandeburg), місто й замок	У які роки вони збудовані	1258
Праумберг (Praumberg), мурований замок		1279
Аленбург (Alenburg), муроване містечко		1365
Толькеміт (Tolkiemith), муроване містечко		1365
Мюнгаузен (Munhausen), ненайгірше містечко		1365
Шарпов (Scharpow), замочок		1400

Ельблонзькі вольності

Ельблонг (Elbing) – два обнесених муром міста. Старий замок дуже потужний, мурований 1237 року, а місто також славне і залюднене, було збудоване 1239 року. Це місто розташоване неподалік від Габу, дуже гарне, не минає його своєю течією ріка Ельб, котра впадає до Габу. Місто лежить за 14 миль від Крулевця (Кенігсберга), а за 10 – від Гданська, на Гданському шляху. Раніше прибутки з села служили замку, але тепер їх повністю бере місто. Старе місто є мурованим, а Нове тільки дерев'яне та цегляне, як і інші містечка. Є кілька мурованих костелів, але спустошених.

ХЕЛМІНСЬКЕ КНЯЗІВСТВО (X)

Кульміна, або Кумерлянд (Kumerland) – Прусська земля, наші звуть її Кульменською землею від князя Кульма. Взагалі вона не належала ніколи язичникам-пруссам. Її здавна відділяє від Польщі ріка Вісла, а від Помезанії – Осса, від Міхалова ж і від До-

бжина вона поширює свої кордони повітами Дребніч (Drebnicz). Ось які міста й замки є у цій землі:

	Якого року ці замки й міста побудовані
Хелм, місто широке й велике	1223
Венцляв (Wenclaw), замок старий	1215
Альтенгауз, або Старогард (Starogrod), замок // (с. 18)	1238
Грудзьондз, місто й замок над самою Вислою	1299
Гугетзбург (Gugetsburg), місто й замок	1230
Шоуза (Schousa), місто і замок	1305
Штрасбург (Strassburg), місто й замок	1285
Братиан (Bratyan), мурований замок	1346
Нове місто над Дрвенцою (Drwencą), прекрасне в камені	1325
Рогозно, замок і місто прекрасне	1393
Хельмза (Chelmza), місто, обнесене кам'яною стіною	1251
Попово, єпископський замок	1375
Фридек (Frydeck), замок і місто прекрасне	1331
Лєпно, замок і місто прекрасне	1339
Лесна, замок і місто прекрасне	1328
Голуб, замок і місто прекрасне	1300
Любава, замок і місто прекрасне	1233
Радзинь, замок і місто прекрасне	1305
Бірглов (Birglow), замок прекрасний	

Лаутенбург (Lautenburg), або Люцбург (Lucburg), містечко, окремий двір або замок, чотири милі від Бродниці. Засноване року 1301. Титул цього князівства вживає польський король.

Опис Торуня

Торунь – це два прекрасних міста; у Старому – дуже велика ратуша, збудована великим коштом, небагато знайдеш таких у Німецькому Рейху; біля міста міцний мур, багато величних веж або башт, тут дуже гарні й багаті кам'яні будинки. Нове місто збудовано не гірше. Поруч тече Вісла не дуже широко, через яку побудовано великим коштом міст. Він дуже довгий, мало не кожного року псується кригою, тому торунці багато на нього витрачають. Є там над Вислою також пусте місце, де свого часу був прекрасний замок. Це місто тепер столиця всієї Хелмінської землі; там бував раніше перший склад для всіляких товарів, які везли з Польщі. Тепер же вільно кожному повз Торунь плисти до Гданська. Розташоване від Крулевця у тридцяти шести милях, а від Гданська – у двадцяти чотирьох. Торунь було засновано у 1235 році. Там король має тільки свого намісника, так само як у Гданську, Ельблонзі, котрого звуть бургграфом.

ПОМЕЗАНІЯ, ПРОВІНЦІЯ XI

Помезанія прозвана від князя Помеза; ця земля була біля прикордонних земель, відділена від них великими ріками, як-от: Вісла, Ельблонг, Пройссен, Осса, Дрвенца і Вешта. Тут чимало гарних міст і потужних замків, насамперед: // (**с. 19**)

Опис Мальборка

Марієнбург, або Мальборк, прекрасне місто, потужно змуроване 1302 року. Замок же було засновано 128 року (так! – *Ю. М.*) хрестоносцями за часів панування їхнього магістра графа Гельдвуенського тут же, над містом, на місці досить захищеному самою природою і розташуванням. Воно має два передмістя і кемпу, тобто перший, середній і високий замок, у якому розташований свій костьол. У цьому костьолі стоять дві великі свічки перед великим вівтарем, вони мають залізні ґноти. *Залізні свічки* А це на знак того, що польські королі так довго пануватимуть, доки ці свічки не згорять. Цей замок дуже могутній, мурований, добре оснащений спеціальними вежами, ровами, валами і доброю вогнепальною зброєю. Таких фортець, як ця, таких потужних замків небагато знайдеться в усій Європі. У ній жили тільки магістри за часів хрестоносців, а земські маршалки – у Крулевці. Це найголовніший і найперший замок в усій Прусській землі, за який довго тривала битва польських королів з хрестоносцями. Заснований він був 1381 року. Тепер у ньому постійно тримають кількасот королівських гайдуків*.

Інші замки цього князівства

	Якого року ці замки засновано
Нітик, місто	1329
Штум, місто й замок	1249
Кризборк (Kryzbork), місто й замок	1258
Празмарк (Prazmark), княжий замок	1329
Зальфельт (Salfelt), місто	1328
Мормерк (Mormerk), місто й замок	1290
Голянд (Haland), місто й замок	1399
Лібштат (Libsztat), місто й замок	1302
Остерод (Osterod), місто й замок	1280
Розембург (Rosemburg), місто й замок	1289
Маргенвердер (Morgenwerder), місто й замок	1311
Гардей (Gardei), містечко при озері // (**с. 20**)	1328
Дойче Ейлау (Deicze Eilaw), місто й замок	1337
Лібумеле, місто й замок	1337
Гольштин, місто й замок муровані	1301
Шонерберг (Schonerberg), місто й замок	1319
Розенберг (Rosenberg), місто й замок	1305
Айленберг (Eilenberg), місто й замок	1299
Найндербург (Neinderburg), місто й замок	1289
Шалява, місто й замок	1306

* Див. ідентичний малюнок, що становить верхню частину малюнка в кн. I (**с. 198** оригіналу).

МІХЛОВІЯ, ПРОВІНЦІЯ XII

Міхловія, тобто Михайлівська земля, є невеликою, лежить між двома ріками – Бродницею та Дрвенцою. За цю землю поляки з пруссами постійно воювали. Поляки називали її своєю, а пруссаки міцно її тримали і мужньо обороняли, доки її поляки не взяли. Є лише одне місто Штрасбург і три замки: Беркли, Дорнік і Міхаловія. А це імена синів прусського короля Вейдевута, так називалися і їхні уділи. Був і дванадцятий син Вейдевута, який звався Літвос, але у нього була інша матір; він відділився від них і осів там, де зараз Литва. А його брати, задовольняючись своїми уділами, жили між собою у згоді, тому й були потужними проти ворогів, а до того ж займалися господарством.

Дванадцятий син Вейдевута – Літвос

ПРО ПРИУМНОЖЕННЯ ПРУССІВ І ПРО ЇХНІ ВІЙНИ З ХРИСТИЯНАМИ

Старі прусси, як ми вище писали, тут, в цій землі, розмножилися і до того, як до них прийшли чужі люди, тобто скандинави, кельти, амаксоби і т. д., були народом простим, добрим, щедрим і непідлим. Тому-то вони виявляли щодо прибульців велику людяність, щирість і доброту. Хоча вони були ідолопоклонниками і язичниками, однак не були такими зажерливими і жадібними тиранами, як скандинави, котрі до них приходили. Але потім, коли всі перемішалися, стали особливо жорстокими, прагнули людської крові. Коли ж інші люди, котрі з ними межували, віддавали своїм князям чинші, або данину, за належною повинністю, то прусси збунтувалися і з великою силою пустошили, нищили і вкінець обертали їхню землю; велике свавілля і злочини множили в їхніх землях. Потім року 965 Господь Бог Всемогутній // **(с. 21)** зі Своєї ласки та милосердя зволив дати їм Своє святе слово, котре поширилося по всьому світу через богобоязних монархів, то вони погордили цим славним і розкішним посольством. Вони зібрали більшість людей, поділили їх на три частини і послали одну частину до Польщі, другу – до Мазовії, третю – до Поморельської, або Поморської, землі. Таким чином вони хотіли знайти християнського Бога і Спасителя їх, Ісуса Христа, для того щоб Його знищити; вони чинили великі жорстокості людям в цих християнських країнах, в яких, коли читалося Євангеліє, то чоловіки витягували меча до половини, даючи знати, що вони готові боронити ціною свого життя святу віру. Між іншими вчителем слова Божого був також св. Войцех, котрий прийшов з Угорщини до Польщі, потім вирушив до пруссів-язичників, навчаючи їх Божої правди. Переправившись через ріку Оссу, котра знаходиться за Грудзьондзом, він ішов далі в ідолопоклонське поганство, навчаючи їх, що те, що вони хвалять, є створене Богом. Він вказав їм істинного Бога, Творця всіх речей і Його Єдиного Сина **Ісуса Христа**, істинного Месію, розіп'ятого за нас, і т. д. Вони, почувши таке, з гнівом накинулися на нього

Язичницька жорстокість у Пруссії

Християнська стійкість у вірі

Відмінність язичницької віри від християнської

Св. Войцех убитий пруссами

і вбили його над морем, поблизу містечка, що нині зветься Фішаус. Потім вони послали до першого польського короля Болеслава Хороброго зі звісткою, що вони вбили і втопили його бога; не розуміло мерзенне поганство, що святий муж не прагнув видати себе за Бога за звичаєм їхніх богів, котрі присвоювали собі це ім'я, але понижував себе сам; він сповідував істинного Бога Отця, Сина і Св. Духа та інших вів до цього. Тоді вони зажадали викупу за його тіло: щоб їм дали стільки золота за нього, скільки воно буде важити. Болеслав якнайшвидше зібрав скарбів і послав туди для викупу тіла, а коли тіло зважували, то воно з Божої волі не мало ніякої ваги. Це тіло привезли насамперед до монастиря Тшемешна, а потім воно було принесено до Гнєзна. Про великі чудеса, що сталися біля його гробу, читай костьольні хроніки, ширше ця історія описана у книзі I в описі панування короля Болеслава Хороброго на с. 29.

Чудо біля тіла св. Войцеха

Коли ж були убогі люди спіймані, вони просили у цих поганих про ласку й милосердя. Тоді їм задля посміху, блюзнірствуючи на ім'я нашого Спасителя, так відповідали: «Нехай вам виявить своє милосердя ваш розіп'ятий Бог». Як про це почув король Болеслав, то скінчив справи з Руссю, з якою тоді воював: він втихомирив свої кордони по Дніпру, розбив їхнього князя Ярослава, а Святополка посадив на Київську державу; помирився із саксонцями, поставивши вічні кордони по річці Ельбі, вкопавши там залізні стовпи. Після цього він виступив з військом до Пруссії. Він несподівано напав на них, бив і громив, пустошив їхні землі, знищив також міста Балгу, Радзинь, Ромново – столицю їхніх найвищих єпископів, також // (с. 22) він зрубав і спалив їхній святий дуб з їхніми ідолами. Криве Кривейто зі своїми вейделотами і значнішими панами в паніці втекли до лісових ям. Потім, почувши про страшне спустошення своєї землі, вони спершу послали гінця, просячи про вільний безпечний проїзд до короля. Король милостиво дозволив їм це. До нього прийшли лише найзначніші прусси, вони офірували йому своє понижене підданство і обіцяли щорічно давати данину на певному місці. Болеслав прийняв це вдячно і, запровадивши мир на землі, повернувся до Польщі з тріумфом і великою радістю, обтяжений великою здобиччю. Однак перш ніж виїхав, він поставив свої кордони аж до моря, котре зветься Балтійським, на знак чого встановив залізний стовп посередині ріки Осси, через що сусіднє село почало називатися Слупє. Таким чином він поставив певні кордони на сході, заході й півночі. Це перше підкорення Пруссії, згідно з прусськими хроніками, мало місце року Божого 1015. Невдовзі після цього були підкорені поляками і поморяни, сусіди пруссаків, що сталося за часів короля Болеслава Сміливого року 1069. Але як поморяни, так і прусси часто вибивалися з підданства польських королів і, нападаючи на землі польську й мазовецьку, заподіювали їм шкоди. Але поляки, як тільки тут з'являлися, їх завжди розбивали. Про це читай книгу I в описі польських королів, про їхнє перше підкорення за короля Болеслава Хороброго (с. 29 і 30). Про друге, третє і четверте підкорення за короля Казимира Пер-

Болеслав Хоробрий обертає на попіл прусських ідолів

Прусси підкорюються Болеславу

Поморяни підкоряються полякам

Багато разів прусси ламали присягу полякам

шого – с. 35. Про п'яте – за короля Болеслава Сміливого року 1059 – с. 37. Про шосте, сьоме і восьме підкорення пруссів і поморян маєш в описі короля Владислава Германа* – с. 40, 41, 42. Про здобуття Білгорода й піддання інших поморських міст і навернення поморян до християнської віри, про тяжку поразку пруссів і поморян під // (с. 23) Наклом, про те, як поляки двічі взяли Накєл – у розповіді про короля Болеслава Кривоустого – с. 44, 45, 47. Про те, як Болеслав Кучерявий розбив пруссів і знову привів їх до послуху і християнської віри, як потім був ними розбитий, читай у книзі першій, с. 22 і 23.

Про зрадника Святополка, котрого польський король Лешко Білий поставив старостою над поморянами і котрий убив короля, свого пана, читай у першій книзі, с. 58. А як помстився поморянам Локоток і змусив їх сплатити 30 тисяч злотих данини, читай у першій книзі, с. 75. Про те, як він потім розбив пруссів і завоював Бранденбурзьке маркграфство, читай в першій книзі на с. 77. А про те, як потім хрестоносці прийшли з Риму до Пруссії на допомогу мазовшанам проти пруссаків, йтиметься далі, тепер же коротенько опишемо Поморське князівство.

ПОМОРСЬКЕ КНЯЗІВСТВО

Між Поморською та Померельською землею є велика відмінність. Померельська земля здавна тримає сторону князів Рейху, а вся Поморська є польських королів. Це завжди була особлива земля, котра від Пруссії відділена ріками Вислою і Лазією. Ця країна багата, тягнеться від Гользації аж до Інфляндії понад Німецьким морем, тому й має таку назву. А згідно зі слов'янською мовою – Помор'я, тобто земля, що лежить понад морем. У цій країні здавна жив слов'янський народ, але тепер переважно живуть у ній німці.

Ось які міста і замки понад морем лежать в Поморській землі:

Штеттин – місто, звідси й Штеттинське князівство прозване.

Поморські замки над Вислою

Нойгард, або Найбург, яке наші звуть Новим,– місто й замок над самою Вислою. Держить його Ернст Вайєр, 2 милі від Грудзьондза.

Старогард, 9 миль від Гданська, заснований 1338 року.

Ленбург (Lenburg), або Лембург, місто добре збудоване, і Битов, замок і містечко; ці два повіти поморські князі тримають ленним правом, однак під чинною юрисдикцією куявських єпископів.

Поморські замки над морем

Берград, або Бєлград, Косєжин, Каменець, Публін, Грізенборг, Свєце, Шонек, Осєк, Талькенбург, Гребін, Гнєв, Вєлін, Коповін, Дершав і т. д., всі ці над Вислою і над іншими річками лежать. // (с. 24)

Ось ці міста лежать над морем: Пуцьк, який держить Ернст Вайєр, п'ять миль від Гданська.

---

* Див. ідентичний малюнок, що становить нижню частину малюнка в кн. I (с. 198 оригіналу).

Тухоля, місто і замок мурований, його держить гданський каштелян.

Накєл, місто і замок над великими болотами, було збудоване ще за поганих.

Хехель, 5 миль від Гданська, у клині моря; там ловлять оселедці.

Слухов, потужний замок, який держить Станіслав Лятальський.

Коніх, місто муроване, належить до Слуховського замку.

Є там і інші міста й замки, що як над морем, так і далі від нього лежать, як-от: Колінберг, Камін, Кослін, Грібсвальд, Зунд, Ревеколь, Забіч, Комерштин, Фрідлянд, Ясенець; одні цілі, інші попустошені.

Юлін – це було знане місто у цій країні, а тепер дощенту винищене: довго за нього воювали поляки з поморянами; однак всі місцеві жителі підлеглі польському королеві. Якщо хочеш більше знати про інші міста і замки цього князівства, то читай Бартоша Папроцького, Мар[ціна] Муринія, Кромера, Мєховського і Длугоша, котрі про них писали досить широко.

Опис Гданська

Гданськ – головне місто у всій Поморській землі, має в собі три міста, добрі мури, рови, вали, вогнепальну зброю наземну і на стінах. Воно є столицею, головою інших двох – Старого міста і Лоштата; має прекрасні кам'яні склади для збіжжя; потужним муром, де треба, обнесено, сім миль від Мальборка, приїжджаючи з боку Великої Жулави, все на високих греблях над Вислою веде до довгого, що стоїть на два поверхи, передмістя, котрі вони звуть довгим селом. У місті є великий кам'яний костьол, від поля – місток і міцна дерев'яна брама. Той, хто проїжджає довгим селом до складів, бачить мурована башту з вежею, а перед нею широкий рів, завжди повний води; через цей рів споруджений міст, через який везуть різне дерево для будування й опалення. Проїхавши від цієї брами через склади, треба їхати до головного міста через підйомний міст через Мотлаву і через гарно збудовану браму, а там Мотлава з моря і з Вісли, вважай, під самі мури міста підходить. Дещо вище до моря при площі, або гродзиську, де стояв прекрасний замок, у визначений час перекривають води Мотлави великими колодами, так що і найменшим човном не проплисти до міста,

Опис Лятерни

хіба що з дозволу сторожі. Недалеко від цього міста Мотлава до Вісли, а потім десь за милю в замочку Лятерні і вся Вісла впадає в море; а це місце // (с. 25) звуть портом. Там же біля цього замочка великим коштом довгі і широкі кам'яні хвилерізи збудовані в морі; в цьому замочку щоночі взимку, коли вже короткі дні та темні ночі, мусять палити велике багаття у приміщенні задля моряків. З другого боку до кляштору Оливи через передмістя двома рукавами, досить добре зробленими, названими Шодлянд, тече ріка Радомія. Людським розумом вчинено так, що вода біжить на прекрасний млин по кам'яному ложу. Цій воді приписують те, що у Гданську роблять таке добре чорне пиво, бо в іншому місці, хоча б самі гданські пивовари його варили і солод робили там з гданською водою, не може воно вдатися таким, як у Гданську. Так само з пивом, яке роблять в нас у Варці, в Радомі, Скшинні, Ілзі, Джевіці, Гарволині, Грабові, в Раві, Перемишлі, Немирові, Самборі, Новому місті, Ченстохові, Белзі, Казимирі, Левартові та інших, бо це не чим іншим як особливою водою

Ріка Радомія

Міста в Польщі, де вдається добре пиво

досягається. Там же під цим містом Вісла тече широким річищем і впадає в море за милю звідси. При цьому місті є прекрасний порт, який славиться в Короні Польській, Прусській та Поморській землі, вважай по всьому світі, він дуже потрібний багатьом заморським країнам, провінціям, королівствам і далеким землям. Адже до нього прибувають кораблі з Англії, Британії, Шотландії, Франції, Іспанії, Швеції, Данії і Норвегії. Також з Литви, Русі, Волині, Поділля і Польщі, судноплавними ріками вони привозять до нього товари, насамперед жито, пшеницю, та іншого збіжжя величезну кількість. Це місто перебуває під владою польського короля, має каштеляна, даного йому від короля; в духовній юрисдикції ним керує краківський єпископ. Бургграф з бурмістром і райцями володіють містом з королівського дозволу. Майже всі міщани німецького народу, купці славні й багаті, бо це місто неймовірно велике завдяки будуванню, гарному розташуванню, різним з'їздам та ярмаркам, близькістю моря і Вісли, величезній кількості місцевих жителів, іноземних купців та різних прибульців; також славне і міськими багатствами, й військовими запасами, гарматами і різною вогнепальною зброєю готове до відбиття кожного ворога; воно може вважатися одним з найголовніших міст Європи. Коротко кажучи, це багате, значне, славне місто, і невідомо, чи могли б люди мати краще, аби тільки постійно просили Господа Бога, щоб Він їм дав можливість зрозуміти і відчути серцем, що належить чинити добрим пастирям, щоб пам'ятали вони повинність, про яку сказав Господь Бог: «Дайте // (с. 26) кесарю кесарево, а Богові Боже».

Гданський порт славний скрізь

Знатність міста Гданська

Ратуша великим, вважай королівським, коштом збудована з великою і високою вежею, досить є і костьолів та монастирів, збудованих з каменю, золотом і сріблом прекрасно оздоблених. Готель, котрий називають «Гельда», теж добре збудований. На ратуші при годиннику, котрий зроблений дивовижно і якимись золотими руками, такі майстерно виготовлені дзвони, що кожної години видзвонюють різні мелодії, і це слухачів, людей різних народів, неймовірно дивує. Ці люди приїжджають туди погостювати, і їх сюди до годинника приводять. Місто має всі прибутки з угоди та особливої ласки польських королів, котрі раніше належали до гданського замку. До того ж Гданську й інші замочки і земельки підлягають, як-от: Гребіц, Зарпава й Неринга і т. д. Сади на Жидліцю (Zydlicu) ще не зовсім відродилися. Після минулої війни, котру гданщани вели зі Стефаном Баторієм, була поставлена великим коштом одна велика вежа над самим морським портом. На ній завжди перебуває збройна сторожа зі зброєю напоготові, вона несе варту і вдень, і вночі. Також за милю від Гданська розташовано кляштор, що називається Олива, він був збудований 1178 року поморським князем Самбориусом. Цей кляштор був знищений вісім разів, і не тільки поганими пруссами, а й самими хрестоносцями та християнами.

Гданські дзвони

Корогва всієї Прусської землі і Поморської: чорний орел, який тримає меча людською рукою, із золотою короною, в золотому полі. Це і є герб, як ми вище, на початку цієї книги висловили й описали.

ЧАСТИНА III КНИГИ IV,
в якій ідеться
ПРО ПОЧАТОК І РОЗМНОЖЕННЯ НІМЕЦЬКИХ ХРЕСТОНОСЦІВ, ПРО ПРИЧИНИ ЇХНЬОГО ПРИХОДУ ДО ПРУССІЇ

Початок хрестоносців Тевтонського ордену

1188 року від Різдва Господа Христа за часів панування в Єрусалимі християнського короля Балдуїна погані сарацини так притиснули християн, що й сказати не можна. Бо ці погані, взявши у християн велике місто і потужний замок, названий Птоломеїде (Ptolomeide), латиною – *Аконе (Akone)*, а по-німецьки – Акріс (Akris), чинили з нього часті напади і робили з нього християнам великі шкоди. Побачивши це, король Балдуїн негайно написав до інших християн, // (с. 27) просячи про допомогу проти поганих. На цю війну вийшло шістдесят галер італійців, лангобардів, венеціанців, котрі вміщували п'ятдесят тисяч війська, готового до бою. Також із Франції, Німеччини, Саксонської землі, Рейну, і з Любека, Кельна та інших німецьких міст чимало побожних людей вирушило і для провідання цих місць, і для порятунку своїх. Рицарські люди зробили собі для цього корабель, названий «Краке» (Krake), у якому, зокрема, було до 500 душ, котрі прибули під саму Акону. Християни облягли великою потугою місто Акону і штурмували його протягом цілого року, незважаючи на свої великі втрати. Там було чимало християн, поранених ворожими пострілами, також і хворих, котрі лежали там, як то буває на війні, без жодного догляду; частина їх помирала від голоду і тяжких ран. Там знайшлося тоді вісім богобоязних мужів з-поміж німецьких прибульців, котрих християнська любов привела до того, що вони почали опікуватися цими хворими. Між ними був один міщанин з Любека, який дав вітрило з корабля «Краке» і, як умів, зробив з нього намет; під цей намет зібралися поранені, хворі й каліки, ними там опікувалися з великою працею та коштом, їм давали різні зілля, масла, питво та добру їжу, внаслідок чого з поміччю Божою та завдяки ретельним старанням чимало з них одужало. Коли ж християни здобули Акону, а це було 1190 року, тоді цим хворим було дано монастир св. Іоанна, який раніше збудували рицарі-християни з Родосу. Старшими над костьолом

Похід християн до Святої землі

поставлено цих вісім мужів, і їм було дано хворих під опіку, щоб ними займалися. При цьому костьолі був дуже гарний сад, котрий ці богомольні мужі купили для хворих убогих людей; з оцього саду хворі отримували різні плоди та інші корисні рослини, розкішне зілля та чимало інших різних ліків. Там же у цьому місті Аконі вони збудували шпиталь на честь Найсвятішої Діви Марії, а насамперед для похвали Господу Богу, Єдиному в Трійці. За їхнім прикладом король Балдуїн вчинив так само і в Єрусалимі, а цей шпиталь назвав, як і в Аконі, Найсвятішої Діви Марії. Він до того ж поставив старших у ньому, котрі б мали опікуватися хворими та пораненими.

Шпиталь Найсвятішої Діви в Аконі

Шпиталь Найсвятішої Діви в Єрусалимі

І магістр, поставлений над цими госпітальєрами,– *Генріх фон Вапольт* (*Wapolth*), котрий зі своєю братією, котра одужала, та з іншими рицарями Гроба Господнього мав велике щастя: їздив на війну туди, куди було треба, і давав потужну відсіч ворогам. До цього Ордену потім вступило дуже багато князів і графів, німецьких шляхтичів. Першого року їх було 35, вони вели дуже побожний спосіб життя, воювали з усіма великими ворогами // (с. 28) Св. Хреста. Прикладом свого святобливого життя вони привели до побожності чимало невірних, котрі приглядалися до них і казали, що ці мужі святий стан в усіх вчинках ставлять понад усе. Чимало, наслідуючи їх приклад, прийняло християнську віру, даючись хреститися, надавали до цих шпиталів чимало добра, а ці шпиталі чим далі, тим більше розвивалися, як і цей Орден. А коли який пан помирав у Святій землі, то кожен з них заповідав на шпиталь чимало рухомого майна; якщо також котрий значний муж приїжджав до цієї землі, то й такий щедро обдаровував шпиталі, просячи, щоб опікувалися вбогими, як і в наші часи не забув учинити єрусалимським ченцям Радзивілл; ці ченці при Гробі Господньому відправляють хвалу Божу. Це він широко описує у своїй «Перегринації».

І магістр хрестоносного Ордену

Щедрість віленського воєводи Радзивілла щодо єрусалимських ченців

Потім цей шпитальний магістр отримав багато рекомендаційних листів від християнських панів до папи Целестина III й імператора Генріха VI, з якими послав єрусалимського патріарха до Риму, і той добився на цей німецький хрестоносний Орден конфірмації 1191 року, давши їм титул, щоб вони писалися: «Братія німецького дому шпиталю Діви Марії в Єрусалимі». Дав їм також за герб чорний хрест і наказав його носити, дав устав ордену св. Августина з усіма статутами, вчинками й вольностями. Ця конфірмація і герби були принесені рицарському магістру до Єрусалиму, і цей привілей було прочитано з великою поштивістю та церемоніями. Там же єрусалимські патріархи вбрали братію цього Ордену в дорогі білі плащі, на котрих спереду і ззаду був чорний хрест; таке ж убрання й інші потім носили. А тих братів, котрі цю інвеституру або чернечий одяг брали, було сім священиків та двадцять чотири світські шляхтичі. Цим було дозволено при зброї, меч припоясавши, відправляти месу. Жоден з них не стриг бороди, вони спали на мішках, напханих соломою, згідно з уставом, але невдовзі це змінили, бо, як говорять, за достатком йде розпуста. Цей перший

Устав хрестоносного Ордену

Меса відправлена з припасованими мечами

магістр шпиталю Діви Марії Генріх фон Вапольт ухвалив і інші порядки Ордену, а саме: 1) щоб брат, який виступить проти уставу, ні від кого не був суджений, тільки від самого магістра Ордену або ж від того, кого б він на це призначив; кару ж виміряно таку, про котру ніхто із чужих не знав би; 2) призначив при собі суддю над рицарською братією і дав йому право погамовувати міжусобні чвари, а неслухняних карати; 3) призначив читати певну кількість разів «Отче наш» світським людям. На цьому уряді він жив років десять. Помер в Аконі і там був похований.

II магістр хрестоносців

II магістром хрестоносним після Генріха *фон Вапольта* був обраний // (с. 29) *Отто Карпен* (*Karpen*), німецький шляхтич. Це було за часів імператора Філіпа II та папи римського Інокентія III, а також польського короля Мечислава Старого року 1200. Цей магістр служив у простоті [сердечній], а за свого життя дав Ордену насамперед печатку продовгувату з відбитком орла, на якому сидить Діва Марія з немовлям, а біля них – старий Йосиф з посохом. До цього додав і напис: «Печатка уряду магістра братії німецького дому в Єрусалимі». Цю печатку хрестоносці вживали аж до часів Фрідріха Першого, магістра цього Ордену, котрий її потім скасував. За часів цього ж Карпена в Інфляндії з'явилися брати Енсіфері, що носили меча; вони потім об'єдналися з прусськими хрестоносцями. Цей магістр, пробувши на уряді шість років, помер і був похований у Аконі.

III магістр рицарів-храмовників

III магістр рицарів Гроба Господнього *Герман Бранд* з Ельзасу був обраний 1206 року за часів імператора Філіпа II та папи Інокентія. Він чотири роки служив у бідності, помер і був похований в Аконі.

IV магістр цих же

IV магістр хрестоносців – *Герман фон Зальц*, мейсенський шляхтич, що жив за часів імператорів Оттона і Фрідріха II та за пап Інокентія Третього й Гонорія Третього. На уряд він був обраний 1218 року, коли в Польщі королював Мечислав Старий. Цей дістав від папи й імператора Фрідріха ряд дуже важливих привілеїв і надань для цього Ордену. Бо коли папа з імператором втяглися у глибоку внутрішню усобицю, він зі своєю мудрістю та високим розумом став посередником між ними і втишив усобицю. За часів його магістерства до Ордену вступив Конрад, маркграф фон Дуринг, під його владою було дві тисячі німецьких шляхтичів, всі з пасованих рицарів; керував ними повних тридцять років. За його нещасного панування сарацини видерли з християнської влади Єрусалим і захопили його, а хрестоносців вигнали геть із Сирії. А це, певно, за якісь гріхи, бо суд Господній є таємним. Ці хрестоносці втекли потім до імператора Фрідріха, просячи про місце, де б вони могли згідно зі своїм звичаєм заснувати монастир і там бути до кінця, як вони дали обітницю Богу. Імператор не забороняв їм цього і призначив певне місце для проживання. Тим часом 1227 року Конрад Мазовецький зазнавав частих нападів від своїх прикордонних сусідів – пруссів, котрі були його головними ворогами. Конрад вів свій народ від польських королів, але був осібним від них, а до того ж і не войовничим; за порадою хелмінського єпископа Кристина попросив у імператора Фрідріха,

Сарацини захопили Єрусалим у християн

Хрестоносці вигнані з Сирії

Конрад не має миру від пруссів

щоб той прислав йому на допомогу проти пруссів-язичників оних хрестоносців. Послав також самого єпископа до хрестоносців, у Рим, прагнучи, щоб вони приїжджали до нього, а він їм дасть добре утримання у своїй державі. // (с. 30) Імператор Фрідріх охоче послав йому цих братів, котрих було 20 000. Як тільки хрестоносці прибули, князь Конрад дав їм Хелмінську землю і все, що розташоване між ріками Вислою, Мокрою і Дрвенцою, бо він ці держави мав від поляків, а поляки взяли їх [потім] у хрестоносців осібно. Тоді Конрад відступив ці землі хрестоносцям з умовою, аби вони старанно і постійно воювали з язичниками за християнську віру, а коли вже підкорять і заспокоять їх, то щоб повернули йому або його потомкам Хелмінську землю. А інші землі, які б вони здобули в Пруссії або з поради гідних людей, також розділили з князем мазовецьким та його нащадками. Полякам же, бо ці є християнами, щоб не чинили ніяких шкод або кривд, щоб не давали в себе притулку жодному ворогові поляків і не допомагали цим ворогам ані радою, ані силою, але проти поганих і ворогів Св. Хреста допомагали полякам, де б тільки була у цьому потреба. А якщо ж цього не вчинили б або в чомусь порушили б статті порозуміння, тоді через свою невдячність мали втратити добро. Така була угода між Конрадом, князем мазовецьким, і згаданою братією – хрестоносцями. Все це також ствердив і схвалив римський папа св. Григорій Дев'ятий. Крім того, дав їм також князь Конрад Добжинську землю і замок Нєшава в Куявській землі. Також і плоцький єпископ Гедеон дав їм від свого єпископства деякі десятини і село з великим островом. Цю ухвалу хрестоносці затаїли, але привілей із золотою буллою імператора Фрідріха II старанно зберігали, бо ним було підтверджено надання їм у державу Хелмінської та Добжинської земель. Але їх князь Конрад зовсім не давав навічно. Через це підтвердження імператора Фрідріха потім були великі війни між хрестоносцями та поляками, аж неправильні привілеї було зламано. Отже, сім найголовніших комтурів, маючи під своєю владою двадцять тисяч хрестоносного рицарства, взяли на себе оборону поляків та мазовшан від поганих пруссів. Насамперед вони осіли в Добжинській землі, заснували спочатку з цього боку Вісли фортецю Дембову – вважай, напроти Торуня, котру нині називають Дибов. Звідси, пильнуючи за прусським поганством, вони завдавали їм шкоди, часто-густо стріляючи через Віслу. Потім з допомогою поляків і мазовшан вони почали приборкувати прусських поган, спустошуючи і нищачи їхні землі; потім Торунь і Ельблонг та інші міста і замки, що лежать біля них, протягом короткого часу обнесли кам'яними стінами; а Рогозно і Хелм, місто й замок, які вороги після взяття обмурували, взяли; за дуже короткий час вони вкоренились і зміцніли так, що прусси-язичники мусили відразу відступити з Хелмінської землі. Потім Герман фон Зальц помер і був похований у Берліні. // (с. 31)

Чому прийшли хрестоносці до Пруссії

Умови, поставлені хрестоносцям

Хрестоносці заснували Дибов

V магістр хрестоносців *Конрад князь фон Дуринг* був обраний на цей уряд за часів польського короля Пудика й імператора Фрідріха II

V магістр хрестоносців

1240 року. Це сталося з великою для всіх радістю. Цей магістр провадив великі й тривалі війни проти пруссів, з великою працею та старанням розширив кордони довірених йому земель. Якщо замки чи міста були слабкими, то забезпечував їх мурами, вежами і різною зброєю. Також і Піпінус, прусський князь, жорстокий вбивця християнських людей, збудував на озері потужну фортецю, а це озеро й досі називають Піпіновим озером. Він хотів звідси чинити шкоду хрестоносцям, але ті його випередили, взявши цю фортецю, а його самого спіймали, розпороли йому живіт і прив'язали однією кишкою до дерева і водили його навколо дерева доти, доки витягли з нього всі кишки. Так йому заплатили за вбивство християн. Потім прусські хрестоносці, щоб мужніше давати відсіч язичникам, з'єдналися з інфляндськими хрестоносцями та з їхнім магістром Вольквінусом уклали вічну унію; дали їм також свій герб, щоб обидва ордени носили білі плащі з чорним хрестом. Це їхнє з'єднання підтвердив папа Григорій IX привілеєм і золотою буллою. Зміцнившись внаслідок цього з'єднання, вони били звідусіль поганих литовців та пруссів, у чому їм допомагала незгода між самою литвою. За часів панування цього магістра хрестоносці поставили на одній горі в Жмудській землі замок Крулевець, біля якого невдовзі виникло місто, у котрому потім магістри мали свою столицю. Звідти вони мали дуже зручний доступ для завоювання язичницьких замків. Про цього магістра пишуть, що він одразу пізнавав думки кожної людини, досить було йому на неї поглянути. Він панував на цьому уряді 12 років, а потім помер і був похований у Мальборку. Інші пишуть, що Крулевець було засновано Конрадом фон Остерлінгом, шостим магістром. Але хто заснував, той заснував, а це місто є корисним багатьом народам.

Вбивці християн відплачені взаємним вбивством

Прусські хрестоносці об'єдналися з інфляндськими

Збудовано Крулевець

VI магістр хрестоносців *Конрад Поппе фон Остерлінг* був обраний 1252 року за панування Болеслава Сором'язливого, імператора Конрада IV та Інокентія IV, папи. Цей провадив у різні часи чимало значних воєн з пруссаками, інфляндцями, з поморським князем Святополком. Під час його панування литовський князь Мендовг прийняв християнську віру, але кілька разів відрікався від неї. Про це маєш у книзі II в описі литовських князів, с. 10 і 11. Цей Мендовг був ще жорстокішим до християн. Якось у битві литви з хрестоносцями сталося так, що почав тікати один поганський загін, за ним погнався саксонський шляхтич Генерардус. Він стяв одним ударом голову одному з утікачів, однак той мчав далі, хоч і недалеко, за своєю дружиною, // (с. 32) а потім упав. Потім християни пішли до Пруссії, а коли в'їхали в середину їх землі, то залишили частину війська при військових запасах та обозі, а самі потужно пішли далі. Коли погани довідалися про це від шпигунів, то обминули бойове християнське військо й раптово вдарили на тих, хто залишився при військових запасах, і розбили їх, а те, що було у таборі, розшарпали. Потім вони вдарили на бойове християнське військо. Коли ж зіткнулися мужньо з обох боків, то наші по волі Господа були розбиті, а язичники залишили за собою поле битви. Там Шинколь

VI магістр хрестоносців

Святий мчить на коні

Християни розгромлені

(Schynkol), граф з Битена і граф з Рейденум, мужньо пробиваючись через ворожі загони, загинули з більшістю рицарства німецької шляхти; язичники ж набрали тоді чимало в'язнів. Оскільки ж вони мали лотрівський звичай палити найзначнішого в'язня після перемоги як жертву богам, то обрали на цю роль шляхом жеребкування магдебурзького шляхтича Гиркаса (Hyrkasa), що був в'язнем. Знайомі язичники двічі порятували його, але коли і втретє на нього випав жереб, то він сам добровільно погодився піти на це спалення. Отак знатний рицар Гиркас у зброї і з конем, на котрому сидів, був спалений живцем. У цьому побоїщі християн один поганин знайшов натягнутий самостріл, а коли поклав його собі на шию і став з цікавості обмацувати його, то потрапив пальцем на спуск: тут же тятива стяла йому голову.

Язичницька жертва

Прагнучи помститися за цю поразку, граф Барбогіон (Barboigion) несподівано вдерся у Пруссію. Коли ж він жорстоко воював Самбійську і Жмудську землі, то поганство згромадилося докупи й ударило на німецьке військо в день св. Агнеси, полонило самого графа-гетьмана, а християнське військо знову розбило.

Християн знову розбито

Після цієї поразки прусський магістр Конрад збудував замок Каршовін (Karssowin) на горі св. Георгія в Курляндській землі. Прусси-язичники з литвою хотіли його знищити і облягли його потужно. На допомогу прибули прусські та інфляндські хрестоносці з поміччю датського короля, і вони мужньо зійшлися з язичниками в день св. Маргарити над рікою Дуром (Durem), але зазнали поразки від великої сили поган. Отже, тричі поспіль християни зазнали тяжкої поразки. Там був убитий інфляндський магістр Генріх Герснузен (Hersnusen) і прусський маршалок Генріх Бетель (Betel), язичники взяли також замки Каршовін і Гайзбург (Heizburg). Було також обложено Крулевець, але із втратами вони мусили облишити його, бо німці мужньо боронилися.

Християни розбиті втретє

Цього ж 1259 року сталося через татар страшне й нечуване спустошення майже всієї польської землі, навіть король Болеслав, бачачи тривогу, мусив тікати; татари спалили Краків, Сандомир і Вроцлав у Сілезії, не рахуючи незліченної кількості інших містечок та сіл. Про це маєш детально описану історію в книзі // (с. 33) першій при Болеславі Сором'язливому, с. 60, 61, 63. Там же Генріх, сілезький князь, чоловік св. Ядвіги, зібравши військо з Німеччини, Польщі і Пруссії, котрому також Поппе фон Остерлінг (Poppe z Osterlingu) з братією своєю, хрестоносцями, приїхав на поміч, виступив проти поганих. Вони вдарили на них сміливо, але були переможені великою тих чисельністю. Там же біля Легниці полягла велика кількість знатного рицарства разом із самим князем Генріхом та прусським магістром Поппе. То, мабуть, була кара Господня. А язичники, прагнучи довідатися про кількість наших загиблих, відрізали кожному вухо і набили цими вухами 9 мішків. Отаку кару дав Господь Бог християнам. Тіла князя та магістра було принесені християнами до Вроцлава і поховані в костьолі св. Войцеха. Цей був на магістерському уряді одинадцять років.

Страшна тривога від татар у християнських країнах

VII магістр хрестоносців

VII магістр хрестоносців Гантес Заргенгаузен (Hantes Sargenhausen) став на магістерському уряді за часів панування у Польщі Болеслава Сором'язливого та імператора Вільгельма 1563 року. Тоді литва в день Стрітення Діви Марії знищила Пернов, інфляндське місто над морем. 1264 року знову литва, прусси, жмудь, погані вдерлися до Самбійської землі і добували у хрестоносців потужне місто Вілову. Але коли Туподель (Tupodel), магістр, над Кушами вбив їхнього гетьмана і завдав їм великої шкоди, мусили відступити. Збиралися потім йти на них погані кілька разів, як-от: у 1265, 1266, 1267, 1268 роках, але завжди відступали із шкодою для себе. Потім також чинили це у 1269 і 1270 роках, але Господня кара за гріхи не допускала перемоги над християнами.

Господь Бог не швидкий, але точний

Дивина в цій землі

Потім 1220 року в селі Накєл (Nakieł) одна шляхтянка Маргарита, дружина графа Виробослава, як пише Муриній, народила 36 живих дітей, але вони померли цього ж дня.

Року 1270 в Каліші народилося теля із сімома ногами, з двома головами і собачими зубами; одна з голів була на природному місці, а друга біля хвоста. Його стерво не хотіли їсти ані собаки, ані птахи.

Цього ж року в сілезьких ріках Одрі й Нисі протягом трьох днів текла кривава вода, а в селі Міхалові протягом трьох днів падав кривавий дощ. Також повідь з постійних дощів була неймовірно велика.

Цього ж року біля острова Езель була битва на суші хрестоносців з литвою, бо цей острів за сім миль від берега на морі, має два замки – Аушумбург (Auschumburg) і Шонембург (Schonemburg). Тоді, дванадцять років пробувши на своєму уряді, прусський магістр приборкав більшу частину невірних, розмножив за свого віку Орден, // (с. 34) заснував домініканський монастир у Торуні, збудував місто й замок Брандебург, врешті сплатив борг смерті 1266 року і був похований в Тревіжі.

VIII магістр хрестоносців

VIII магістр *Гартман, граф фон Гельдрінг* (*Hartman, hrabia z Heldringu*), був обраний за часів панування польського короля Болеслава Сором'язливого і римського імператора Рудольфа, 27-го графа Габсбурзького, та папи Климента IV 1275 року. Це був муж побожний і розумний, він завоював прусські країни Надраву і Судаву й навернув їх до християнської віри, провадив тривалі війни і з іншими прикордонними сусідами. Під час його панування 1289 року було збудовано місто Мальборк. Він помер у Венеції і там же був похований.

IX магістр хрестоносців

Прусські язичники приведені до віри хрестоносцями

IX магістр *Бургард Швенден* (*Burchard Zchwenden*) був обраний 1283 року в часи панування у Польщі Лешка Чорного та 27-го християнського імператора Рудольфа. За його панування хрестоносці провадили досить довго криваві війни з невірними прусськими поганими, котрі врешті силою були навернені до християнства, інші ж були вигнані зі своєї землі. Так втишилася ця війна з язичниками, котра тривала 53 роки. Тим часом литва вчинила великі шкоди в Польщі, але не добилася успіху, бо коли поганство поверталося зі здобиччю та трофеями, то було розбите хрестоносцями. Невдовзі після цього*, тобто 1285 року,

* Тут вміщено малюнок битви, що являє собою нижню частину малюнка в кн. I (с. 198 оригіналу).

Гедрило (Gedrylo), литвин, що мав велику повагу у своїх, перейшов до хрестоносців і охрестився в християнську віру. Він підмовив магістра, що може малими силами великої шкоди завдати в Литві. Магістр дав йому війська скільки треба, котрі той потім, давши знати литві, привів у м'ясорубку під Гродно, бо вони всі до одного були там убиті.

Нечувана кількість черви

Цього ж року в Пруссії, Куршах і Жмуді була велика і небачена кількість отруйної черви; вони мали хвости, як у раків. А кого тільки цей черв'як кусав, то не допомагали жодні ліки, на другий, найбільше на третій день кожен мусив померти. // (с. 35) Магістр Бургард був на уряді сім років, а потім помер у Родзі, й там же, в костьолі св. Іоанна, його було й поховано.

X магістр хрестоносців

X магістр *прусський Конрад фон Фентфанг* (*Konrad z Fenthfangu*) зійшов на уряд 1290 року за часів панування імператора Рудольфа та польського монарха Генріка Пробуса. В його часи були внутрішні війни між імператором Рудольфом, венеціанцями та неаполітанським королем. Тому мали підозру на хрестоносних братів, нібито вони повідомляли венеціанські та неаполітанські ради імператорові. Через це мусили старші цього Ордену з братією піти геть з Венеції, Неаполя, з Англії, покинувши там свої двори. Конрад, пробувши на цьому уряді сім років, помер у Празі, а похований був у Тшебниці. Він мав у Німеччині багато приятелів, котрі багато в чому помагали Ордену. У перший рік його панування був у Кракові якийсь комтур Альбрехт з Мейсенської землі, племінник мейсенського маркграфа, якому, коли він мав їхати проти своїх ворогів, поганих, голубка принесла у дзьобі причастя.

XI магістр хрестоносців

XI магістр *Готфрід, граф фон Голох* (*z Holochu*) прийняв цей уряд року Божого 1297 за часів імператора Адольфа та польського короля Владислава Локотка. Він прибув з братією з Венеції до Пруссії і побув там 10 років, потім на сеймі в Ельблонзі склав з себе цей уряд, потім, виїхавши до Німеччини, помер.

XII магістр хрестоносців

XII магістр *Зоффрід фон Фойтванг* (*Sofrid z Feutwangu*) був обраний на магістерство року 1307, коли в Німеччині імператор Альбрехт, а в Польщі Владислав Локоток панували. Цей переніс свою столицю з Венеції до Мальборка. Він призначив великим комтуром Генріха з Плоцька, мазовшанина, котрий перед цим був прусським ландмагістром. Запровадив повний лад у країні і подав тридцять статей, котрі мусили виконувати під страхом великого штрафу та кари. Він з усім своїм обозом підступив 1309 року до Магдебурга (Margemburgu), бо вони вже втратили своє помешкання в інших державах, як вище говорилося. Цей магістр мав капітулу в Мальборку і поставив комтура й особивого маршалка. Там радив два роки, помер у Мальборку, в Хельмзі в кафедральному соборі був похований.

XIII магістр хрестоносців

Прусси повстають проти поляків

XIII пруський магістр *Карл фон Тревір* (*z Trewiru*) був прийнятий на цей уряд року Божого 1309 за часів імператора Генріха, сьомого з цим іменем, папи Климента П'ятого та польського короля Владислава Локотка. Це був діяльний і розторопний муж, але невдячний за добродійство своїх братів, королів і князів польських, бо меч, яким він мав громити

поганих, обернув проти своїх добродіїв християн: він непристойною війною, зрадою відняв у польського короля Владислава, ніби собі за винагороду, // (с. 36) послуг на суму сто тисяч чеських грошей, Поморську та інші землі. Ці землі аж до Казимира Третього були в чужих руках. Інші волості попалив, попустошив, вирубав та повбивав шляхту і простолюд, несподівано пограбував і забрав собі та своїй братії добро, як міське, так і купецьке та інших приїжджих гостей, і несказанні жорстокості вчинив, гірші, ніж за поганським звичаєм, так що такого кровопролиття не було на жодній війні з поганими, як тоді в Поморській землі від, здавалось би, побожних жебраків – хрестоносців.

Хрестоносці відірвали Поморську землю від Польщі

У той час коли прусські хрестоносці так свавільно чинили в Польщі, інфляндці по-розбійницьки видерли у свого фундатора і добродія, ризького архиєпископа, місто Ригу і всю державу. Але ж від його предків років 104–105 перед цим вони були створені для розмноження християнської віри! Чимало й іншого лотрівства та жорстокості вчинили згадані прусські та інфляндські хрестоносці. Звідси знати, що вони старалися більше про знищення, ніж розмноження християнської віри серед поганих. Владислав Локоток, заспокоївши іноземні бунти, закликав прусського магістра стати перед папою в Римі задля повернення Поморської землі. Там спочатку через комісарів було наказано йому її повернути, а потім, коли він не хотів повернути, то поїхав сам до папи. А там, будучи розторопним, добре знаючи італійську та німецьку мови, прехитро з усього викрутився. Однак, повертаючись із Риму, він помер по дорозі. Під час його панування 1314 року в день Різдва Господня було одразу видно дві комети і три місяці. Комети палали аж до останнього дня місяця лютого. Потім був великий голод в Пруссії, Мазовії, Литві. І коли вже людям не вистачило зілля, корінців та іншого мерзенного корму, то батьки й матері дітей, а діти своїх батьків убивали та їли; інші ж, потерпаючи від тяжкого голоду, їли стерво і трупи. Потім настала страшна пошесть і тривала цілий рік, так що вимерли люди і не було кому з поля збирати врожай, через що на полях все збіжжя та овочі не зібрали.

Дві комети і три місяці одночасно

Нечуваний голод

Хрестоносці, давши присягу полякам, воюють Литву

Литва воює хрестоносців

Про війни, котрі тоді бували з Литвою, вже маєш трохи в описі Литви, с. 16, 17, 18. Однак і тут коротенько торкнемося цього. Під цей час, коли згаданий Карл, прусський магістр, був у Римі, хрестоносці, давши обіцянку не повертати Поморську землю, проводили час з інфляндськими хрестоносцями, часто нападали на Польщу, Литву, Жмудь і скрізь, де тільки можна, чинили великі шкоди. Але і Литва їм також віддячувала, бо литовський князь Вітень, напавши на Інфляндію, без опору мечем і вогнем // (с. 37) попустошив аж до Дерпта, звідти п'ять тисяч німців з великою здобиччю вивів до Литви. Ось так зуб за зуб Литва віддала хрестоносцям.

Литва перемагає німців

Потім знову Вітень напав на Пруссію, а гродненський староста Давид з великим литовським військом – на Інфляндію аж під Ревель, скрізь пустошив довколишні волості, німців-в'язнів вивів у Литву, чи-

мало вивіз також костьольних клейнодів, котрі пограбував, разом з іншими трофеями. Хроніст Дуйзбург додає, що в ті часи литва воювала і землі датського короля, де між іншими шкодами, котрими допекли християнам, це теж була річ не менш смутна, що п'ять тисяч тільки самих шляхетних панянок було спіймано. Не вдовольнилася цим литва, але одразу потім прийшовши під Мемель, котрий нині звуть Клайпедою, взяла його і спалила передмістя, крім замку. Там, крім забитих, взяли в полон 700 душ. Потім Литва безнастанно, заюшившися, чинила тяжкі шкоди не тільки в Інфляндії, Пруссії, а і в Мазовії, Куявській та Добжинській землях. Добре ж Литва винагородила хрестоносців за їхні вбивства! Не допомогла і мемельська фортеця, котру цей же магістр Карл збудував 1312 році в Курляндії для відбиття литовських нападів.

XIV магістр хрестоносців

XIV магістр *Вернер де Орсель* (*Wernerus de Orselle*) був обраний на уряд магістерський 1322 року за часів імператора Людовіка та польського короля Владислава Локотка. Він панував тільки три роки, а потім у вігілію св. Єлизавети, коли йшов з костьолу, був убитий своїм же власним хрестоносцем за те, що забрав у нього пару коней. Там же в Мальборку він був похований у кафедральному соборі, а злочинець на підставі папського суду був засуджений на довічне ув'язнення і скінчив своє життя на хлібі й воді.

Фабрика хрестоносців

Розпочаті ще за колишнього магістра конфлікти не тільки не скінчилися, але ще більше розгорілися, і чим далі, тим більше. Адже хрестоносці, покладаючись на свої сили, не переставали чинити шкоди у Польщі; і така велика і свавільна хитрість стала рости між ними, що з усіх сил ставили себе так, ніби польські князі й королі; вони вже могли відкинути їхню юрисдикцію над собою і шукали для цього різних фортелів: купували права і вічні вольності у тих князів та панів,котрі були далеко від цієї країни і не мали на це жодних прав; здобували собі даровизну в королів, а від імператорів – конфірмації. А все це для того, що бачили *багатьох вождів у Польщі*, між котрими до того ж була велика незгода; своїми хитрощами вони сподівалися коли-небудь захопити все королівство. Врешті, скинувши з себе свій убогий титул, мріяли коли-небудь здобути королівського титулу для свого Ордену. Але Господь Бог завжди хотів у такій великій монархії мати одного інспектора, одного //
(с. 38) правителя. Тоді піднесли вони війну проти своїх панів та добродіїв, видираючи у цих князів їхні власні патримонії. Ось чому польський король Владислав Локоток добивався, щоб насамперед заспокоїти жорстоку Литву, щоб дістати Поморську землю. Тоді йому довелося насамперед увійти в кровні зв'язки з Литвою, щоб з допомогою литовців можна було дати потужну відсіч ворогам. Це схвалив і затвердив увесь сенат. Тоді він послав до Гедиміна, котрий був після Вітеня великим князем литовським, щоб укласти перемир'я з обох сторін. Домагалися також посли, щоб Гедимін вдячно прийняв це від послів, а зміцнивши перемир'я з поляками, негайно свою дочку послав до

Локоток з князем Гедиміном

Польщі з послами та жаданим посагом. Так княжна Гедимінова, яку звали поганським іменем Альдона, з коронними послами, з немалим почтом литовських панів і дворян Гедимінових, козаків, вдягнених згідно з тогочасною модою у кожухи з ведмежої шкури та вовчі шлики, із сагайдаками, приїхали до Кракова 1325 року. А за нею, і перед нею, і довкола неї її посаг – в'язні польського та мазовецького народу обох статей, випущені з литовської неволі, наче євреї з Вавилону, йшли ротами, а всього було 24 тисячі. Неймовірна радість була як на дорозі, так і при в'їзді княгині до Кракова, бо втішалися з визволення своїх і сподівалися вічного миру з литвою-язичниками. Потім Гедиминівна була навчена християнської віри від краківського єпископа Нанкера (Nauklera), була охрещена у вігілію свв. апостолів Петра й Павла і названа у хрещенні Анною. Потім вона була зі звичайними церемоніями обвінчана з 16-річним королевичем Казимиром. З цього часу спустошена польська земля, що лежала облогом через постійні війни, стала багатшою людьми і кориснішою, бо король цими в'язнями заселив спустілі землі. Про це пише ширше у своїй хроніці Марцін Муриній.

Шлики литовських козаків

XV магістр хрестоносців

XV магістр прусський *Людольф, князь Тюрінзький або Брауншвайзький*, був обраний на магістерське місце 1325 року за часів Людовіка, 33-го імператора, та Іоанна, 22-го єпископа, за панування польського короля Владислава Локотка. Це був муж чистий і побожного життя, для братії свого Ордену у хвалі Господові він був прекрасним прикладом. Був дуже щедрим, чим їх підкорив собі. Насамперед він любив справедливість. Але він недовго панував, всього три роки. // (с. 39)

Локоток мститься за шкоди помічникам хрестоносців

Під час його панування польський король Локоток, ствердивши спорідненням перемир'я з Литвою, задумав нібито помститися магдебурзьким маркграфам за жорстоке вбивство свого попередника, польського короля. Він задумав змагатися з ними за Поморську землю, на котру вони дали неправедні листи хрестоносцям. При цьому він одразу відправив частину свого війська проти мазовецького князя Ванка, який помагав хрестоносцям проти нього. Поляки без опору вздовж і впоперек повоювали вогнем і мечем цю землю, а місто Плоцьк спалили. Наступного року він взяв допомогу від Гедиміна – дванадцять сотень війська з Литви, гетьманом яких був гродненський староста Давид. Він мав також допомогу з Молдавії і з Русі. Він зібрав польського війська більше, ніж бувало досі, і напав на маркграфську землю під час свята св. Іоанна. Почавши від Одри та Бранденбурга і аж до Франкфурта він все повоював вогнем і мечем. Тоді погані чинили велику жорстокість, пограбували і спалили 140 костьолів, також багато сіл, а величезну кількість в'язнів та худоби забрали з собою.

Два воєнних вчинки, гідні пам'яті

У цій битві сталися два вчинки, гідні пам'яті. Насамперед при нищенні литвою костьолів та кляшторів один литовець спіймав монашку, котра, уникаючи зганьблення, попросила, щоб він її не зганьбив, обіцяючи йому за це дати такий дар, що його ніколи не візьме залізо. А щоб поганин швидше повірив, вона попросила його пересвідчитися

в цьому на її власній шиї. Литовець повірив цьому і, витягши шаблю, одним ударом відрубав її голову і тільки тоді побачив, що був нею обдурений. Панна ж у своїй порядності уникла почесною смертю ганебного вчинку.

Литва воює маркграфську землю

Бачачи велику жорстокість литовців-язичників щодо християн, один шляхтич з Мазовії на ймення Єнджей зважився на гідний пам'яті вчинок: втрутившися поміж литовські загони, він убив їхнього гетьмана, гродненського старосту, людину, відому в Литві завдяки її важливим війнам із хрестоносцями. Потім він пришпорив коня і, хоч литовці і погналися за ним, щасливо втік. Наступного року вже сама Литва, пізнавши шлях, напала на маркграфську землю: попалили, понищили і, не маючи спротиву, з великою здобиччю повернулися додому.

Хрестоносці воюють Куяви

Хрестоносці завоювали також Куявську землю, взяли й спалили замок Ковале. Король Локоток побачив небезпечну втрату часу, стійкість хрестоносців, тому, не зважаючи на нагадування і єпископську присягу, діставши поміч від свого зятя, угорського короля Карла, а також чималі загони русі, вдерся в прусську землю біля ріки Дрвенци. Хрестоносці боронили від нього переправу, добре укріпившися дерев'яними зрубами, з яких часто стріляли. Потім простий селянин показав королю зручну переправу через ріку, де король переправився з військами польськими, литовськими, угорськими, руськими. // (с. 40) Побачивши, що їх обдурено, хрестоносці, не довіряючи своїм силам, повтікали до замків, рятуючи своє життя та маєтності. Король також не займався добуванням замків і оборонних міст, спустошив вогнем і мечем вздовж і впоперек Хелмінську землю аж по ріку Оссу і без опору набрав здобичі, яку кілька разів відсилав до Польщі. Хрестоносці хотіли потім кілька разів чинити опір полякам, але їм скрізь не щастило. Потім вони напали на Куяви, але поляки швидко прибули на поміч своїм, прагнучи битви, і сміливо вдарили на хрестоносців. А коли інші пруси не могли стримати польської потуги, то почали тікати. Хрестоносці чи то довіряючи своїм силам, чи то не бажаючи ганебно втікати, так мужньо і довго билися, що полягли всі разом зі своїм торунським комтуром. Наступного року хрестоносці, прагнучи взяти реванш, запросили на допомогу чеського короля Яна, котрий із жорстоким військом прибув тоді до Пруссії і став воювати Добжинську землю. Взяли також єпископське місто Рацьонж, а там велику здобич і людей багато забрали в неволю. Цих в'язнів потім єпископи, святобливі отці, викуповували за рахунок церковних скарбів. А коли єпископам за це дорікали, велебний влодзлавський Мацей мудро їм відповів: «*Окрасою священних речей є викуп полонених*». Про цього єпископа Мацея з дому «Топор» пишуть таке диво, що його мати одночасно народила 12 синів, причому всі померли, а він єдиний залишився живим.

Поляки беруть гору над хрестоносцями

Хрестоносці пустошать Добжинську землю

Єпископи викуповують в'язнів у хрестоносців

Локоток воює Пруссію

Король Локоток, бажаючи сповна віддячити хрестоносцям, вирушив до Пруссії з допомогою угорською, литовською і руською. А коли хрестоносці не хотіли дати битву, то спустошив всю Прусську землю аж

по ріку Оссу. Змушений цим прусський магістр послав до нього, просячи милості, й отримав сподіване, але на таких умовах: щоб прусси повернули Добжинську і Поморську землі, причому Добжинську негайно, а щодо Поморської, то мала би бути спеціальна угода. Потім хрестоносці, маючи мир з поляками, нападали на Литву, але про те, як їм Литва заплатила, досить описують прусські й литовські хроніки.

XVI магістр хрестоносців

XVI магістр *Дітріх, граф фон Альденбург*, 18-річним був обраний на магістерський престол 1329 року за часів 33-го імператора Людовіка та Іоанна, 22-го єпископа, польського короля Локотка. Він був неабиякий оратор, солідний у владі, суворий у війні, страшний ворогам. Він збудував у Мальборку костьол Діви Марії, Найсвятішої Богородиці. Помер у Торуні, був перенесений до Мальборка і похований у костьолі св. Анни.

На початку панування цього магістра королі Карл Угорський та Ян Чеський прагнули досягти угоди між польським королем та хрестоносцями. Але оскільки хрестоносці не хотіли Поморської землі // (с. 41) повернути, нічого не могли вдіяти. Потім негайно вони великими силами воювали Куяви та Добжин. Не в змозі заспокоїти лиха і злісно не дотримуючись даного слова, обернулися проти Великої Польщі. Взявши Пиздри, вони безжалісно знущалися над простолюдом, били, рубали, вбивали і, все пограбувавши в навколишніх селах, решту спалили і повернулися з трофеями до Торуня, де був прусський магістр. Потім знову напали на Ленчицьку землю, все спустошили і нищили, Гнєзно, Знін, Накєл, Шьроду, Побєдзіск, Костшин, Клечов та навколишні села дощенту спалили. Із гнєзненського костьолу пограбували і розшарпали між собою скарби й клейноди, наче погани. Також шукали, будучи набожними, кості св. Войцеха, але ті були надійно сховані. Потім рушили до Сєрадзької землі, там також виявили ворожу жорстокість, спалили Унєйов, Сєрадзь, Став, Варту, Садек та інші навколишні села. У Сєрадзі пріор домініканців, давно знайомий з ельблонзьким комтуром, прийшов до нього і, вклякнувши на коліна, просив, щоб той не займав його костьолу. Комтур же відповів, що не розуміє по-польськи. Там же, як хижі вовки, вони спочатку кинулися на кляштор, забрали костьольні і простих людей скарби, що туди були знесені, й запалили кляштор. Обтяжені здобиччю, вони повертались з нею до Пруссії і знов вирушали за нею; так кілька разів. Потім вони вдерлися до Малої Польщі і стали плюндрувати навколишні села. Локоток уже був старий, а оскільки ті пригоди від жебраків трапилися саме в цей час, то був дуже смутний. Втім він шукав війська, як міг, і виступив проти хрестоносців. У день св. Станіслава, коли сходило сонце, він підійшов до хрестоносців у селі Блева і, сам ставши на чолі свого війська, подав хрестоносцям знак до битви. Вони зав'язали між собою велику битву. Локоток послав своїх, додав, де треба, свіжого війська, але доля битви була ще не певною. Потім, оскільки так хотів Господь Бог, німці почали тікати, а наші в погоні за ними більше їх убили, ніж під час самої битви. Як пише Длу-

Жорстокості хрестоносців

Жорстока битва з хрестоносцями

гош, там полягло німців до сорока тисяч, але інші подають тільки двадцять тисяч. Також там були вбиті комтури: Герман з Ельблонга, Альбрехт із Гданська, вожді бунтів, та й інших багато, окрім полонених. Наших же з милості Божої мало загинуло: як свідчить Кромер, з простолюду тільки тридцять, а також 12 найзначніших шляхтичів. Інші подають, що вбитих з польського простолюду нараховувалося п'ятсот, але, як кожен може побачити, поляки з незрівнянно меншими силами при своїх малих втратах розбили // (с. 42) велику потугу німців і здобули славну звитягу*. Тоді поляки взяли з табору хрестоносців багато здобичі. Ця битва була 17 вересня 1331 року. Потім король об'їжджав поле після битви і побачив польського шляхтича Флоріяна Шарого, котрого тричі було пробито списом у цій битві. Шляхтич, лежачи, втискував у себе кишки, котрі вилазили з живота. Ставши над ним, король з жалістю сказав: «І цей терпить великі муки». Флоріян відповів: «Це ще нічого, мостивий королю, але хто має злого сусіда в даному йому селі, як я, то це ще гірше». Король сказав йому: «Не турбуйся. Звільнишся від цього злого, якщо залишишся живим», і наказав його піднести, щоб поранений був ретельно доглянутий. Потім шляхтич одужав і позбувся свого злого сусіда, бо король з його королівською щедрістю подарував йому все село. Крім того, щоб цей шляхтич мав вічне свідчення рицарської мужності, подарував йому герб: три списи, а назвав «Єліта» (кишки.– *Ю. М.*), бо раніше той носив герб з козячими рогами.

Шарий, польський шляхтич, запихує в себе кишки

Річ, гідна пам'яті

Після цієї перемоги король напав через Мазовію на Хелмінську землю і нищив її вогнем і мечем вздовж і впоперек. Тоді хрестоносці, бачачи, що стає погано, стали просити річного перемир'я, потім на два роки, потім – на три. Врешті 1335 року між польським королем та хрестоносцями з мудрості королів Карла Угорського та Яна Чеського було укладено у Вишеграді мир на таких умовах: щоб хрестоносці отримали Поморську землю і Нєшаву, а Добжинську і Куявську землі повернули; щоб відрахували за втрати десять тисяч злотих. Хрестоносці пристали на це, але потім свого слова не дотримали

Хрестоносці просять перемир'я

XVII магістр *Рудольф, саксонський князь*, був прийнятий на цей уряд 1339 року за панування 33-го імператора Людовіка, папи Бенедикта II, а в Польщі – Казимира Великого. Цей року Божого 1342, зібравши велике військо, виступив з ним до Нового маркграфства, прагнучи його собі підкорити. Потім литва, напавши великою силою, розпустила // (с. 43) загони і напала на Пруссію; вбивала людей, а що тільки трапилося, те обернула на попіл. Набравши полонених, худоби та чимало іншого добра, повернулася назад. Почувши про це плюндрування, Рудольф дав спокій Новому маркграфству і повернувся назад, прагнучи рятувати своїх, але не встиг, бо застав тільки дим від недавніх вогнів, а литва пішла геть. З великого потрясіння магістр збожеволів. Тому він був скинутий з уряду, привезений до Енгельсбурга, де майже невдовзі помер і був похований у Квідзині. Був на магістерському уряді три роки.

XVII прусський магістр

Литва воює Пруссію

* Тут вміщено малюнок битви, що являє собою нижню частину малюнка в кн. I (с. 198 оригіналу).

XVIII прусський магістр

XVIII магістр прусський *Генріх Дуземер* (Dusemer) вступив на уряд 1343 року Божого, за часів імператора Людовіка, папи Климента VI, а в Польщі – панування Казимира Великого. Він спочатку помстився Литві за кривди, вчинені за часів свого попередника, підбурив проти литовців все християнство, прагнучи їх дощенту викорінити. Литва, тобто князі Ольгерд і Кейстут, завчасу про це довідавшися, все попідмітали перед милими гостями: всі країни, прилеглі до Пруссії, самі спустошили, потоптали збіжжя на полях і випалили, худобу вигнали в густі ліси на небезпеку, не залишили жодного провіанту. Потім вони добре укріпили замки й фортеці. Жінок, дітей, людей, що до битви не годилися, провели у безпечні місця і, все мудро спорядивши, чекали зі своїм військом напоготові. Коли до них дійшла вість, що Генріх з пруссами та з іншими панами, своїми помічниками, вдерся до Жмуді, вони теж не сиділи без діла: Ольгерд з литвою до Інфляндської землі, Кейстут же з троцькою і гродненською шляхтою – вдерся до Пруссії. Вони пройшлися по квітучих землях, нищачи, пустошачи, беручи велику здобич. Християнські ж королі з орденськими магістрами і з великими силами увійшовши в пусту землю, не мали чим зайнятися, а до того ж і не мали провіанту, бо перед ними було знято убрус. Тому вони почали мерти від голоду, а в їхніх таборах було неймовірно тяжко. Побачивши це, королі та інші панове вилаяли прусського магістра, що їх так підвів, а потім, втративши чимало людей від голоду, мусили повертатися додому. Так Ольгерд, понищивши все в Інфляндії, почавши від Габсальського до Дерптського єпископства, а Кейстут – всю Самбійську землю, здобувши багато замків і міст, з великою здобиччю повернулися іншими шляхами. А прусський та інфляндський магістри застали у своїх землях пустки. Так литва хитрістю взяла гору, нібито кажучи: «Їдь ти до мене на голод, а я до тебе – на весільний обід. Такої хитрості маємо приклад у Агафокла. Він, коли карфагеняни здобували місто Сіракузи, з двома синами і з людьми, яких міг зібрати нашвидкуруч, проплив до Африки, котру повоював як хотів і розгромив карфагенські війська // (с. 44) з їхніми гетьманами.

Литовська убезпеченість

Литва обдурила пруссів

Литва розбита

Наступного року, маючи допомогу з різних країн, він знову напав на Литву із сорока тисячами війська і, де міг, вздовж і впоперек воював землю. Ольгерд, зібравши скільки було можна війська, вдарив на нього в день Стрітення Діви Марії і після тривалої битви з перемінним успіхом литва зазнала поразки: полягло там литви до десяти тисяч. Ольгерд влітку напав на Прусську землю, щоб помститися за свою поразку, захопив, скільки міг, землі, сплюндрував і забрав у неволю кілька тисяч християн. Потім після різних війн з Литвою цей магістр Генріх збудував кляштор у Левніку, третьому королівському місті; шість років побувши при владі, помер у Брацяні, а похований був у Мальборку в костьолі св. Анни.

XIX прусський магістр

XIX прусський магістр *Генріх фон Кінпераде* (*Kinperade*) був поставлений на магістерський уряд 1348 року за панування імператора Кар-

ла IV, папи Климента VI, а у Польщі – Казимира Великого. На цьому уряді він був 31 рік. Цей магістр мав при собі в Ордені вчених людей, наставляв братію в дусі любові і страху Божого; сам він був мужем енергійним і діяльним. Він був найжорстокішим ворогом литві – язичникам, постійно збирав проти них військо християнських держав, убивав, пустошив землі, хотів їх зовсім викоренити. Литва ж здавна звикла до воєнних справ і взаємно пруссам віддячувала, і так вони вчинили собі подвійну шкоду. Заради стислості викладу я пропускаю це, читай історію – литовську хроніку. Року Божого 1353, коли в березні, квітні і травні всіляке збіжжя в гарячі дні так розкохалося, що вже квітнуло колосся, раптом вдарили сильні холоди і неочікуваний сніг, що вкрив землю шаром у два лікті висотою. Стривожений орач доручив це Богу, але не сподівався на велику користь зі своєї праці, але Господь Бог зволив цим снігом дати Польщі нечуваний врожай. Ті ж, що змітали сніг зі збіжжя, нічого не дістали, мабуть, вони не покладалися на Господа Бога.

Постійні битви пруссів з литвою

У травні раптовий сніг

Цього ж року магістр Генріх воював Жмудь, а коли зі здобиччю вертався до Рагнети, то сам впав з коня і зламав праву руку. Цієї ж ночі згорів Рагнетський замок, і звідси повтікало, маючи оказію, чимало литви.

Року 1378 Генріх, маючи велику поміч з Німеччини, тричі нападав на Литовську і Жмудську землі, що аж до Вільна приходили німці і спалили половину міста, а другу міщани ледве вберегли. Але не в змозі взяти віленських замків, повернулися назад зі здобиччю; Кейстут у цей час був у в'язниці у пруссів. У цей час один німець з венеціянців придумав задля знищення багатьох людей потужну і страшну металеву вогнепальну зброю, // (с. 45) котру ми звемо гарматою.

1378 року придумані гармати

Стомлений постійними війнами з Литвою протягом 31 року, магістр Генріх змінив життя на смерть і був похований там же у Мальборку в костьолі св. Анни.

XX магістр прусський *Конрад Цольнер* (*Zolner*) був обраний на магістерський престол за часів панування 33-го християнського імператора Вацлава, папи Урбана VI, угорського й польського короля Людвіка. Він за прикладом своїх предків чимало значних і славних битв з литовськими князями, тоді ще язичниками, тобто з Кейстутом та Ягайлом, з Вітовтом і Свидригайлом, провів зі змінним успіхом. Провівши вісім років на уряді, помер; був похований у Мальборку.

XX прусський магістр

XXI прусський магістр *Конрад фон Вальполът* (*z Walpoltu*), *або фон Валенрод* (*z Walenrodu*), був обраний на магістерський престол 1388 року за часів 33-го імператора Вацлава, папи Боніфація, коли в Польщі щасливо панував Владислав Ягайло. Він був справжній солдат, людина жорстока і гнівлива, всі думки й бажання якої кружляли навколо війни. Він був великим ворогом ксьондзів, ченців і всього церковного кліру, переслідував духовенство, а коли помирав, то не допустив до себе жодної духовної особи. Коли він 1391 року йшов з великим військом водою і суходолом до Литви під Ковно, то, прийшовши, став між ріками

XXI прусський магістр

Німан та Вілія за милю від Ковенського замку і тут же наказав великими силами заснувати й збудувати три замки: перший – Мемерведер (Memerweder), другий – Ритоведер (Rhytoweder), а третій – Метенбург (Metenburgiem), як він їх назвав. З цих трьох замків хрестоносці часто нападали на Литву і чинили великі шкоди вогнем і мечем, за що їм Литва взаємно віддячувала; про це читай у книзі II в описі Литви, с. 35, там же достатньо довідаєшся про їхні хитрі, криваві й тривалі сутички. Цей магістр, пропанувавши тільки 4 роки, помер і був похований у костьолі св. Анни в Мальборку.

XXII прусський магістр

XXII магістр *Конрад фон Юнгінген* (*z Jungingen*) був обраний на магістерський престол 1392 року за часів згаданого імператора Вацлава та папи римського Боніфація. Це була людина, яка прагнула швидше миру, ніж війни, він відомий завдяки своїй поступливості, завжди був тверезий, любив чистоту, потерпав через це від неспокійних хрестоносців, які, згадуючи про нього, говорили, що йому годилося б бути ченцем, а не магістром. Але він все це скромно зносив задля загального миру. Він панував 12 років, потім помер і був похований у костьолі св. Анни в Мальборку.

Про війни з Литвою, котрі відбувалися за часів цього магістра, читай // (с. 46) у першій книзі в описі панування короля Ягайла, с. 91, і книзі II в описі Литви, с. 36, 37, 38.

XXIII прусський магістр

XXIII прусський магістр *Ульріх фон Юнгінген (z Jungingen)*, рідний брат Конрада, був обраний на магістерський престол 1404 року за панування 24-го імператора Руперта та папи римського Григорія XII, коли у Польщі панував Ягайло.

Цей муж був суворий і войовничий, мало дбав про свій устав, мав значні конфлікти з сусідами, не любив своїх родичів і підлеглих, а замки їх одні забирав, а інші спустошував. Провадив великі війни з литвою та поляками. З цим магістром мав у Ковні зустріч литовський князь Вітовт, укладаючи з ним мир, швидше потрібний, ніж добрий, бо тоді він мав чимало клопотів з московитом, тому Жмудську державу записав хрестоносцям вічним даром, давши їм листи, писані латиною та німецькою мовою. А коли бідна жмудь не хотіла служити німцям, а по ночах душила і вбивала їхніх урядників, просили також Вітовта, щоб він їх не віддавав жорстоким німцям. Однак Вітовт привів їх під німецьке ярмо, а Добжинську землю для свого брата, короля польського Ягайла, дістав від хрестоносців. Хрестоносці, щоб легше можна було приневолити жмудь, побудували там три замки: два – над рікою Нєвяжа (Niewiaza), а третій – в гирлі Дубісси (Dubyszy), де вона впадає у Німан; так з обох сторін настав короткий мир, але і його відкинули неспокійні хрестоносці. Бо коли 1400 року був великий неврожай у Литві, король Владислав послав до Литви брату Вітовту 20 кораблів, навантажених збіжжям, але всі ці кораблі прусський магістр Ульріх наказав захопити. Коли ж стали їх добиватися, то вони ще й сміялися, кажучи: «Це християни посилають нам збіжжя для боротьби проти язичників». До

Вітовт укладає мир з хрестоносцями

Хрестоносці порушують перемир'я

того ж литовських купців, котрі були в Рагнеті, вбили, а їхні товари між собою поділили й розтягли. Спонуканий кривдою, Вітовт оволодів Жмудською землею, якою поступився хрестоносцям задля миру. Він повиганяв із замків урядників та старост, частину їхніх вояків убив, інших пов'язав; все це жмудь сприйняла з великою радістю, бо визволилася із жорстоких рук. Потім було скликано сейм у Ленчиці, з якого відправлено послів до Пруссії, головним між котрими був Миколай Куровський, гнєзненський архієпископ. Коли він гарною промовою вів магістра до милого миру, той із запалом сказав, що негайно хоче помститися литві. Тоді архієпископ, не в силі стерпіти пихи магістра, сказав: «Припини лякати нас війною, бо якщо виступиш проти Литви, то застанеш там нас, готових до війни». На це магістр Ульріх сказав: «Добре, добре! Оскільки я вже знаю короля, то волію схопити голову, а не ноги». І невдовзі ствердив свої слова, бо, відправивши назад послів, силою взяв Добжинську землю і спалив, // (с. 47) а старосту Якуба Пломінського з усім рицарством наказав стратити. Силою здобував також Піпін, Ліпно, Золоторию, а Бобровник і Бидгощ здобув хитрістю. Тоді хрестоносці виявляли велику жорстокість: шляхту, міщан, селян з дружинами, з дітками рубали і вбивали. Побачивши це, король Ягайло вирушив на війну з поляками, литвою та руссю. Поляки з руссю мали йти збиратися до Вольбожа, а великополяки – до Ленчиці. Потім король, вишикувавши військо біля Радзейова, прийшов до Бидгощі в останній день вересня і там протягом восьми днів взяв цей тоді потужний замок. Прусський же магістр згромадив свої війська у Свєці (Swiecią). Проти них король послав частину свого війська, яке, розгромивши німців, захопили їхні табори з наметами. Звідси чим далі, тим сильніше зростала ненависть між ними; хотів помирити їх і чеський король, але вже не зміг заспокоїти серця, роз'ятрені з обох боків. Цього 1410 року Ульріх зібрав німецькі війська чисельністю 140 тисяч і став табором над рікою Дрвенцою. Ягайло ж, польський король, будучи скривджений, виступив зі своїми військами, котрі він зібрав із Польщі, Русі, Сілезії, Чехії та інших країн. До нього прибули й польські шляхтичі з Угорщини зі своїми загонами; вони були за свої заслуги добре забезпечені в Угорщині, але воліли все це покинути, а допомагати своїй вітчизні аж до смерті. Між ними були Завіші, Грабовські, Брогловські, Кальський, Скарбек, Пухала, Горський, Мальський і т. д. Тоді ж прибув до нього й Вітовт з литвою і зі своїми татарами, мазовецькі князі Януш і Семовит. Отож було чимало польського та литовського війська; а про те, як точилася битва, читай у першій книзі при королі Владиславі Ягайлові, с. 92 і 93. Там полягло 50 000 німців і сам прусський магістр Ульріх був убитий, а комтурів загинуло 300. Ця битва була в день свв. Посланців (Rozesłańców). Потім король послав німців до Польщі, щоб вони оголосили всім станам про звитягу, дану від Господа. Потім вся Польща стала веселою завдяки Богу, від Котрого походить кожна звитяга; читай у кн. I, с. 94.

Відповідь магістра полякам

Жорстокість хрестоносців

Війська німецькі та польські

Хрестоносців розбито

Після цієї поразки засмучені хрестоносці, приїхавши до Мальборка, просили короля, щоб він дозволив влаштувати похорон полеглому рицарству. На що король дозволив, з плачем кажучи, що не прагнув їхньої смерті. Тоді ж тіла найзначніших хрестоносців було урочисто привезено до Мальборка. Також і наших з простих, як то у такому замішанні буває, чимало загинуло, але зі значніших тільки два: шляхтичі Якубовський і Цєлицький, які в цій битві віддали свого мужнього духа. Поляки живцем схопили князів штеттинського та олесницького і віддали королю; вони ж були великими під'юджувачами німців проти нас. Потім король рушив під Мальборк; там // (с. 48) мало не вся прусська, хелмінська, поморська шляхта з чотирма єпископами, тобто хелмінським, вармінським, помезанським і самбійським, добровільно піддалася під владу короля. Король також міста й замки прийняв у свою оборону, як-от: Гданськ, Крулевець, Ельблонг, Торунь, Хелм, Свєце, Гнєв, Тчев, Нове, Бродніце, Брандебург і багато інших. Там над усіма виявилася добра воля ельблонжців щодо короля, бо вони свого комтура Вернера Тетингера (Tetyngera) викинули з замку, а замок подали королю. У ньому король поставив краківського воєводу Яна з Тарнова.

Чисельність убитих поляків

Замки і провінції прусські піддаються польському королю

XXIV прусський магістр *Генріх, граф фон Плауен* (*z Plowen*), прийняв магістерський уряд 1441 року за 25-го (має бути 35-го.– *Ю. М.*) імператора Сигізмунда та папи Іоанна XXIII, а також за панування польського короля Владислава Ягайла. Він одразу ж хотів помститися за смерть своєї братії, жаліючи також міст і замків, що піддалися королю, підняв війну проти поляків. Але бачачи, що йому не пощастило, бо там німців загинуло до десяти тисяч, мусив добиватися миру, який і отримав на певних умовах. Потім його було скинуто з уряду Міхелем Кухмайстером і ув'язнено спочатку в Покшивні, а потім в Лештетені; там, натерпівшись у нужді, помер через 7 років і був похований в костьолі св. Анни в Мальборку.

XXIV прусський магістр

Угода з пруссами

XXV прусський магістр *Міхель Кухмайстер фон Штерберг* (*Kuchmeister z Sterbergu*), війт Нової Марки, був обраний на магістерський уряд за панування 35-го імператора Сигізмунда та Іоанна XXIII, римського папи, коли в Польщі панував король Ягайло, 1412 року. Але він не дотримав угоди з польським королем, укладеної його попередником, бо тут же напав на Добжинську землю, без опору пустошив, а шляхту і християнських людей гірше, ніж язичник, наказав вішати, чимало жорстокостей вчинив. Король Владислав, зворушений цими кривдами, об'єднав війська з братом Вітовтом; вони вдерлися до Пруссії, причому їм прибуло на допомогу немало сілезьких князів, також чехів і мораван. Цим військом не тільки Пруссією, а й чималою частиною світу міг би оволодіти король, як пише Кромер, а, взявши кілька замків і міст, насамперед Нойдбург, Гогенштайн, Алленштайн, Гутштад, Зиргони, а також кілька єпископств, як-от: Гельцбурзьке, Резенбурзьке, Ельблонзьке і Кришбурзьке, повернулися до своїх домів. Потім їх помирив король датський та шведський Ерік. Пробувши на цьому престолі дев'ять

XXV прусський магістр

Прусси зламали угоду

Ягайло з Вітовтом воює Пруссію

Угода із пруссами

років, Міхель Кухмайстер склав повноваження, помер у Гданську, а похований був в костьолі св. Анни в Мальборку. Марцін Муриній додає у своїй хроніці, що після цієї угоди з пруссами король Ягайло від'їхав до Угорщини й там з чеським і угорським королем Сигізмундом, гідно провівши переговори, // (с. 49) поїхав до Великопольщі. Коли він приїхав з Познані до Шьроди, сталася з ним страшна пригода: в ясний день небо раптово й сильно захмарилось, блискавка з громом вдарила в королівську карету. В одну мить блискавка вбила 4 королівських кучерів; двох охоронців, дев'ять коней під дворянами познанського й сандомирського воєводи; коня-джанета під королівським зброєносцем. Самим дворянам нічого не сталося, тільки у зброєносця порвався одяг; король же сам хвилину лежав, наче мрець, а потім прийшов до пам'яті, і нічого поганого з ним не сталося, хіба що кілька днів недочував, а права рука трохи боліла. Що там була за справа, доручаю це Самому Господу Богу, оскільки приховані таємниці Його суду, і жодному людському розуму вони недоступні.

Страшний випадок з королем Ягайлом

XXVI прусський магістр *Паульфон Роздорф* (*z Rozdorphu*) був вивищений до магістерського уряду 1419 року за часів панування 35-го імператора Сигізмунда, римського папи Мартіна та польського короля Ягайла. Це був муж, який прагнув більше миру, ніж війни. Але милі ченці-хрестоносці були неспокійними і чинили шкоду скрізь, де могли, за що їм взаємно поляки з литвою віддячували. Однак піддані прусського магістра, не в змозі знести цього нищення своєї землі, обурилися, вимагаючи у хрестоносців, щоб ті поклали край цим воєнним конфліктам, потім і самі прусси звернулися до польського короля. Вони змушені були жадати миру; після чого поступилися Жмудською, Судавською та Нєшевською землями і відреклися від них навічно. Вони віддали королю також половину торунської переправи через Віслу, обіцяли відшкодувати королю його воєнні витрати. Але й цю угоду недовго тримали хрестоносці, хоча їхній магістр Роздорф був радий і такому миру; однак інші комтури не могли заспокоїтися і по-старому через литовського князя Свидригайла повоювали Добжинську та Куявську землі, спалили 24 містечка. Після цього польська шляхта зібралася і вдарила на них, розбила їх і безжалісно порубала. Там же інфляндський маршалок Теодорих був взятий у полон із сімома прусськими комтурами, взяли наші й чотири прапори хрестоносців, котрі на знак звитяги повісили у Кракові. Потім хрестоносці постійно конфліктували: і явно, тобто мечем, і потайки, хитрими фортелями, прагнучи зашкодити королю. Магістр не схвалював цього, але вони його не хотіли слухати і взагалі погорджували ним. Ягайло, спонуканий зламанням угоди, відправив до Нового маркграфства Сендзівоя Остророга з великопольською шляхтою та чехами, котрі протягом короткого часу воювали цю землю і здобули у хрестоносців дванадцять головних та укріплених міст. Воювали також кілька місяців Поморську та Прусську землі, спалили Тчев і взяли у полон // (с. 50) понад десять тисяч в'язнів. Спалили

XXVI прусський магістр

Прусси прислали до короля

Хрестоносці приборкані

Хрестоносці ламають прийняту угоду

Поляки воюють проти хрестоносців

багатий кляштор Оливу і зруйнували замок Ясенець: порубавши в'язнів, не встояли цього разу, поляки пустошили все Помор'я аж до самого моря, тільки поміж озерами залишилося незайманими чотирнадцять сіл. Побачивши таку тривогу, хрестоносці запросили милості, а коли прагнули ухвалення перемир'я, то їм воно було знову дано з певними умовами на 12 років. Потім цей магістр Пауль фон Роздорф, муж спокійний і добрий, пробувши на своєму уряді 19 років, помер і був похований в костьолі св. Анни в Мальборку.

Хрестоносці просять перемир'я

XXVII прусський магістр

XXVII магістр *Конрад Ерлігаузен* (*Erlichausen*) був обраний на магістерський уряд 1438 року за панування 39-го імператора Альбрехта та щасливого королівського панування у Польщі Владислава Ягайловича. Цей муж був дуже спокійний і не мав жодного бажання воювати, через що й самі хрестоносці, знемігшись, нічого не чинили, тільки жили у великій розпусті, що дуже засмучувало магістра і, вважай, загнало його в могилу. Він був на уряді 12 років, помер у Мальборку, де й був похований.

Розпусні хрестоносці

XXVIII прусський магістр

XXVIII прусський магістр *Людвіг Ерлігаузен* (*Erlichausen*) був обраний на магістерський уряд 1450 року за панування імператора Фрідріха III та щасливого королювання у Польщі Казимира IV. За уряду цього магістра прусська шляхта і головні міста були ображені розпустою та жорстокістю хрестоносців і не хотіли вже більше терпіти цієї неволі. Тому, змовившись між собою і вигнавши хрестоносців із міст та замків, самі захопили їх. Потім вони відправили до короля Казимира поважних послів із шляхти із замків та міст. Приїхавши до короля, вони широко й красномовно виклали свої кривди, завдані їм жорстокими хрестоносцями, розповіли, як магістри, комтури, а за ними й інші хрестоносці свавільно й насильно забирали у них дружин від чоловіків, також панянок і дівчат, а маєтності, будинки, прибутки та інші речі обертали на свою користь; вони скаржилися і на інші свої тяжкі кривди, обіцяючи віддавати вірне підданство йому і його наступникам, польським королям, котрі будуть після нього. Король Казимир, порадившись про це із панами-радами, маючи на це природне право, прийняв їх під свою оборону. Після чого прусські посли присягали королю і Короні Польській від імені громадян згаданих земель, віддаючися у вічне королівське підданство з усім, як про це докладніше свідчать їхні привілеї. Вони присягали ніколи не відступати від Корони Польської і жодних ні явних, ні таємних розмов щодо ухвалення перемир'я чи з'єднання з прусським магістром та іншими, будь-якого рангу людьми не чинити, але завжди проти всяких ворогів Корони бути радою і поміччю, врешті ніколи, // (с. 51) за жодних обставин не відриватися від польських королів та Корони. Тоді ж король послав до Пруссії познанського єпископа Єнджея та Яна Конецпольського, перед котрими прусська, хелмінська і міхаловська шляхта віддала під присягою послушенство королю Казимиру і Короні Польській, а всі замки дали особам, що їх призначив король. Потім був сейм у Грудзьондзі, де прусські землі було

Прусси прислали до Корони

Умови, на яких присягали прусські посли

Посли в Пруссію для відбирання замків

приєднано до Корони Польської та інкорпоровані в неї. Там же було обрано 16 радних панів з шляхти й міст, котрі завжди мали керувати з королем прусською Річчю Посполитою.

Рада прусських сенаторів

Там же їх було звільнено від усякого водного та земного мита. Особливо були упривілейовані від короля гданщани, про що маєш у книзі I при королі Казимирі IV, с. 107, 108, 109, 110. Там же описана й битва з магістром хрестоносців Людвігом, с. 107. Там через один погано керований загін найманців сам король ледве не потрапив до ворожих рук і втік лише з чотирма вояками. Щоправда, німці наздогнали його на болоті, де він мужньо боронився, а потім завдяки порятунку і наданню коня литовським шляхтичем Волею втік, відбиваючись. Від цього Волі йде знатний рід Воловичів. Стомлений король приїхав до Нєшави і там зустрівся з Ритвинським, котрий ішов з лазні. Після привітання король сказав йому, що він з іншими поляками та литвою мився не в такій, а у кривавій лазні. Потім побожний король підніс хвалу Господу Богу, Котрий його вирвав з небезпечних рук, а програш бою приписав своїм гріхам. А Людвіг був веселий з оказії звитяги, за що мав дякувати із братією Богові, але всупереч гуманності, згідно з якою ворогів треба вшанувати похороном, виявляв «мужність», бо, прив'язавши їхні тіла за ноги до коней, німці тягли до річок і кидали у воду. Також вони розгромили королівський табір і пограбували, як пишуть деякі хроністи, чотири тисячі возів зі скарбами та всяким добром. Потім вони послали до німецької сторони бундючні вісті, повідомляючи про свою гучну перемогу. Але недовго вони втішалися своїм тріумфом, бо польський король Казимир одразу ж вирушив до Пруссії і знову здобув там чимало замків у хрестоносців. А Людвіг, не маючи чим заплатити своїм служилим воякам, дав своє слово передати їм замок Мальборк, котрий потім взяв король. Читай у книзі I, с. 108 при королі Казимирі, як король купив його у вояків за 476 000 злотих, причому тільки гданщани дали на це одразу 40 тисяч, а поляки склали 25 000, решту ж суми було отримано з якихось інших джерел. Потім Людвіг мав кілька битв з королем Казимиром, але постійно програвав. З цього часу хрестоносці втратили свої сили. Врешті 1466 року король Казимир, взявши місто й замок Хойніки, // **(с. 52)** на прохання багатьох князів уклав вічне перемир'я на певних умовах з прусським магістром та німецьким народом. Коли хочеш докладніше знати історію про це, то читай книгу II, опис Литви за короля Казимира, с. 54. З цього часу, тобто 1466 року, Поморська, Міхаловська і Кульменська землі інкорпоровані у Корону Польську, а за ці землі поляки воювали 180 років з хрестоносцями. Після цього Людвіг, побувши на уряді 17 років, помер у Крулевці і там же був похований, оскільки з того моменту, як король оволодів Мальборком, прусська столиця була перенесена до Крулевця.

Битва з хрестоносцями

Король у небезпеці

Магістр Людвіг ганьбить тіла вбитих поляків

Німецька брехня

Мальборк куплений

Поморську землю, за яку поляки з хрестоносцями воювали 180 років, інкорпоровано у Польщу

Столицю перенесено з Мальборка до Крулевця

XXIX прусський магістр *Генріх Ройс* (*Rheus*), *граф фон Плауен* (*Plawen*), свого магістерства досяг року Божого 1467 за часів імператора Фрідріха III та панування в Польщі Казимира IV. Він був на цьому уряді тільки 11 тижнів, помер і був похований у кафедральному соборі в Крулевці.

XXIX прусський магістр

XXX прусський магістр

XXX прусський магістр *Генріх, граф фон Рифтенберг* (*z Ryphtenbergu*), був обраний на місце Плауена року Божого 1470 за панування імператора та часів папи Сикста IV. Приїхавши на пйотркувський сейм, він присягнув королю, а потім повернувся до Пруссії. Це був муж гострий і суворий; схопивши Теодора, самляндського єпископа в Пруссії, вкинув його до в'язниці в замку в Тапії, де й заморив голодом. Він був на цьому уряді сім років, а по смерті був похований у Крулевці. За панування цього магістра в Німеччині вибухнула війна між князями. За цього магістра прибув до Польщі на сейм посол перського короля і розповів про успіх, котрий перс має над турком, просячи також, щоб з другого боку король рушив на Константинополь з християнами, щоб вигнати турків з Греції; він (шах.– *Ю. М.*) хоче стати з другого боку, маючи напоготові вже 5 мільйонів війська. Послу була дана відповідь, що король його мость на все дасть відповідь і напише через свого посла. Листи були писані арабським письмом.

Боротьба між князями

Посол від перського короля

XXXI прусський магістр

XXXI прусський магістр *Мартін Тойсес фон Венгауз* (*Theuses z Wenchauzu*) був за панування імператора Фрідріха III та римського папи Сикста, також за панування польського короля Казимира IV. Він спочатку виламувався з присяги королю, але потім 1479 року дав її. Так запанував мир у Пруссії. Цей магістр був на уряді 12 років, потім помер у Крулевці, де й був похований у кафедральному соборі.

XXXII прусський магістр

XXXII прусський магістр *Йоган Тефен* (*Thefen*), чоловік із знатного роду Швейцарської землі, був обраний на магістерський уряд 1489 року за панування імператора Максиміліана та папи Юлія, також польського короля Казимира. Цього ж року він склав присягу королю. Потім після смерті Казимира, коли був нещасний похід у Молдавію короля Ольбрахта, на котрий згідно з // (с. 53) умовами перемир'я прусський магістр Йоган фон Зефен (z Zephenu) вирушив зі своїм рицарством і втратив там велику кількість свого війська, врешті й сам помер під час походу. Він був привезений аж зі Львова до Крулевця і похований у кафедральному соборі. Це був добрий чоловік, правив Орденом 9 років. Цей похід пам'ятний полякам і нині, бо через молдавську зраду вони загинули у лісі в Буковині. Про це читай в книзі I при королі Ольбрахті, с. 115.

XXXIII прусський магістр

XXXIII прусський магістр *Фрідріх, з Божої ласки саксонський князь фон Дюринг* (*z Duryngu*), *маркграф Германду* (*Hermandu*), був посаджений на магістерський престол у Крулевці року Божого 1498 в день св. Михаїла за часів імператора Максиміліана та папи Юлія. Цей виламувався з присяги королю Ольбрахту, ясно, що і з послушенства. Коли ж від нього це часто вимагалося королем і польським сенатом, то він повернувся до своєї Мейсенської землі, він день у день відкладав свою присягу і там же помер, бувши на магістерському уряді 12 років. У цей же час помер молодим і король Ольбрахт, на місці якого став його рідний брат Олександр.

XXXIV прусський магістр

XXXIV прусський магістр *Альбрехт, бранденбурзький маркграф*, онук польського короля Казимира, вступив з пишними церемоніями на ма-

гістерський престол року Божого 1512 за часів імператора Максиміліана та папи Юлія. На цей уряд у Крулевці він приїхав з 400 кіннотниками в день св. Цецилії. Чимало з них тоді сподівалося, що цей магістр, будучи таким могутнім, чинитиме значний опір ворогам поляків. Коли ж настав час, то польський король добивався від прусського магістра Альбрехта гольду та послушенства. Але той, маючи підтримку від імператора та Німецького Реїху, не хотів цього чинити, і взагалі він старанно забезпечив військом та гарматами прусські замки, щоб змогти дати полякам відсіч. Добивався також Поморської та Прусської земель, без волі інших магістрів, котрі були в Італії та Німеччині, нічого не хотів чинити. Потім імператор на славному з'їзді у Відні обіцяв королю Сигізмунду привести до покори Альбрехта, а якби той не схотів, то не підтримувати його. Однак це мусило потім викликати кровопролиття, бо Альбрехт спочатку помалу, а потім сильніше розв'язав війну проти свого дядька Сигізмунда, про що буде далі.

Прусський магістр не хоче коритися польському королеві і присягати

РЕЧІ, КОТРІ ДІЯЛИСЯ ЗА ПАНУВАННЯ ЦЬОГО ПРУССЬКОГО МАГІСТРА АЛЬБРЕХТА і які мені здалося потрібним тут коротенько описати

Року Божого 1519, восени, між польським королем Сигізмундом та прусським магістром Альбрехтом, бранденбурзьким маркграфом, почалася велика війна, оскільки // (с. 54) Альбрехт не тільки відмовлявся платити данину, а й нападав на жмудські кордони, чим став давати польському королеві привід до гніву. Після чого в день Обрізання Господнього він несподівано оволодів потужним королівським замком Брунзбергом (Brunsberg), а королю його кілька замків і міст добровольно піддалися, як-от: Мєльзак (Mielzak), Мілимгу (Milymhu) та інші. Потім король, побачивши явний бунт Альбрехта, відправив своє військо до Пруссії, розбив кілька разів хрестоносців і знову здобув у них кілька замків, як-от: Голланд (Holland) і Брандебург (Brandeburg), котрі королівське рицарство, спустошивши та пограбувавши, спалило.

Прусський магістр почав війну проти короля

Потім року 1520 гданщани в день св. Гертруди боронили прохід до порту, до Балги, який звуть Вартем (Wartem), від бранденбуржців. Задля цього вони затопили два старі кораблі, шхуну та бот, наповнивши їх камінням. Довідавшися про це, прусський магістр зібрав стільки війська, скільки зміг, і поставив над ним гетьманом Вольфганга Шоненбергера; цей спочатку взяв через капітуляцію Тчев. Потім, маючи з собою війська хрестоносців, дев'ять тисяч піших та три тисячі кінних райтарів, виступив на Гданськ. Дізнавшись про це, гданщани спалили перед містом три шпиталі, щоб не дати ворогові матеріалу для приступу; немало вони самі собі вчинили шкоди, боячися ще більшої від хрестоносців. Там же Вольфганг, ставши з хрестоносцями на горі, котра звичайно зветься Біскупською (Biskupią), наказав потужно стріляти по

Хрестоносці обложили Гданськ

Гданщани мужньо дають відсіч хрестоносцям

місту протягом двох днів, але з ласки Божої жодному не було вчинено шкоди, жодної людини не було вбито, хоча до 4000 разів було дано залпів з гармат по місту, хрестоносці навіть попсували собі гармати й кулі. Навіть їхня найбільша гармата була розбита з гданських мурів. Тоді гданщани були обережні у всьому, вони постійно на вежах, мурах, баштах, валах і при брамах також тримали нічну сторожу; добре спорядили кораблі військом та вогнепальною зброєю. Звичайної вогнепальної зброї на вежах вони мали 8000, і це не рахуючи рушниць, котрі використовували міщани. З міста на хрестоносців був спрямований такий густий вогонь, що коли тільки хто з хрестоносців висовувався з-за шанців, то по ньому стріляли з п'яти гаківниць. З одного лише корабля гданщани могли одним ладунком зробити двісті пострілів. Король послав до вірних йому тоді гданщан на допомогу 12 тисяч добірних людей, котрі через Жулаву прийшли просто до Гданська. Побачивши, що їхня праця марна, що вони самі несуть щоденно все більші втрати і щораз більше їх чи гине, чи потрапляє в полон до гданщан, хрестоносці мусили відступити від Гданська. Гданщани ж з цим військом, котре прийшло від короля, погналися за ними і звідусіль їх били, сікли, в'язали, // (с. 55) так що мало хрестоносців втекло звідти. Решту ж перебили кашуби та поморці. Потім Миколай Стурч (Sturcz) з королівським військом ті замки, котрі перед цим Вольфганг взяв іменем магістра, повернув королю, як-от: Тчев, Старгард, Хойніки та інші; повиганявши з них німців, він посадив у них королівські війська. Інші ж замки та міста добровільно піддавалися королю, а хрестоносних ченців як внутрішніх ворогів та явних бунтівників виганяли зі своїх країн.

Хрестоносці тікають від Гданська

Хрестоносці розбиті

Хрестоносців вигнали з Пруссії

Тоді король Сигізмунд, мешкаючи в Торуні, вдячно прийняв від Господа Бога дві щасливі новини: перша – народження від королеви Бони Сигізмунда Августа, друга – перемога над хрестоносцями. А це діялося року Божого 1520.

Прусський магістр просить перемир'я

Наступного року прусський магістр Альбрехт, втративши військо і не знаючи, що чинити, попросив ласки у короля і завдяки приятелям дістав собі перемир'я на чотири роки. Коли ж воно вичерпалося, то, розуміючи безнадійність опору, задумав учинити королю підданство. Тоді 8 квітня року Божого 1520 він, приїхавши до Кракова, своєму дядькові, польському королю Сигізмунду, який сидів на троні посеред ринку, віддав своє підданство і склав присягу. Там же цей останній прусський магістр Альбрехт, бранденбурзький маркграф, що був 24-м магістром, зняв з себе чернечий одяг і був поставлений королем на Прусське князівство і вчинений рицарем. Там же король доручив йому як своєму васалу і підданому правити на певних умовах всіма прусськими землями, дав йому і свій прапор з коронним гербом. З цього часу Орден хрестоносців припинив своє існування в Пруссії. Цей Орден не тільки з язичниками, пруссами та литвою, а потім і з хрестоносцями вів жорстокі війни.

Альбрехт, останній прусський магістр, присягає королю на вічне підданство

Хрестоносці вигинули в Пруссії

Потім цей Альбрехт, перший прусський князь, року Божого 1526 взяв шлюб із сестрою датського короля Доротеєю і, пробувши чимало

часу на престолі, тобто після поставлення на князівство 43 роки, в один день і він, і його княгиня Анна Марія з Брауншвайгу, котру мав по смерті своєї першої дружини, 20 березня 1568 року в Тапії померли, а в Крулевці в кафедральному соборі обоє були поховані. По собі вони залишили сина Альбрехта Фрідріха.

Альбрехт, другий прусський князь

Альбрехт Фрідріх, бранденбурзький маркграф, другий прусський князь, на Люблінському сеймі польському королю Сигізмунду Августу, котрий сидів на престолі, вчинив підданство й присягу 19 липня 1569 року. Там же король його і багатьох інших посвятив у рицарство. Оскільки ми були присутніми при складанні присяги, то коротенько опишемо порядок, обряд і церемонії, котрі діялися при цій справі. // (с. 56)

Королівський маєстат при відбиранні присяги

Року Божого 1569, місяця липня дня 19, на вальному генеральному люблінському сеймі був приготований королівський трон на передмісті, він був дуже коштовно і гарно зроблений, а зверху прикритий золотою тканиною. Тут зібралося дуже багато людей, вони заповнили всі шляхи й стежки, котрими король мав сходити на трон. Це був і простий, і рицарський люд, і де тільки було якесь приступне місце, кожен чи то прикрасами, чи то кіньми, чи то воєнним спорядженням хотів гарно виглядати. При цому король його мость вийшов із замку до трону, оточений великою кількістю сенаторів і панів-рад коронних, духовних і світських, найзначніших князів, своїх найкращих графів і дворян. Перед ним несли великий білий прапор зі звичайним гербом, його Еразмус Дембінський, муж значної фамилії, син коронного канцлера, ніс новому князеві в дар. Потім король зайшов до одного дому напроти трону, який був гарно впорядкований з такої оказії, і сам вдягнувся в королівський одяг, який личив до такої справи і який латинники звуть *одяг для урочистостей*, тобто вдягнувся в сулцяти, дальматику і парчеві шати, також поклав на голову золоту королівську корону, прикрашену дорогоцінним камінням та перлами, і коштовними рукавицями взяв у руки дорогі клейноди. Вдягнувши все це, він тільки тоді зійшов на трон; його супроводжували високодостойні в Господі Христі отці та панове: з одного боку гнєзненський архієпископ Якуб Уханський, примас Польського королівства, а з другого – краківський єпископ Падневський, попереду і позаду йшли пани сенатори та найважливіші радники, духовні і світські. Коронний мечник Анджей Зборовський ніс оголеного меча, гострого з обох боків, сандомирський воєвода Петро Зборовський ніс золоте яблуко з хрестом, а краківський воєвода Станіслав Мишковський – королівський скіпетр; все це вони несли перед королем. Коли ж його королівська мость сів на престолі, то до нього прийшли чотири найзнатніших прусських пана від свого володаря, князя, і покірно привітали королівську величність; один з них від імені свого пана, князя, виголосив вдячну промову, це було зроблено гарно і належним чином. Коли він її скінчив, то король його мость тут же послав з цими чотирма прусськими панами своїх чотирьох панів-рад до прусського князя. Тоді прийшов найясніший князь Альбрехт Фрідріх

Еразмус Дембінський

Одяг для урочистостей

і урочистими словами висловив у своїй орації вдячність його королівській мості. У цій промові він офірував та засвідчив свої віру, підданство та послушенство його королівській мості. З королівського доручення була дана відповідь латинською мовою князеві його мості та панам сенаторам його ради такого сенсу: його королівська мость // (с. 57) хоче мати під опікою своєї королівськоі зверхності та ласки як найяснішого князя його мость, так і всіх панів сенаторів і його ради, також шанувати, поважати і держати в честі. Одразу після цього приступив князь ближче до королівського престолу, там же з великою та поважною поштивістю обняв за ноги короля його мость в той момент, коли король власноручно подав йому білий прапор, на котрому було зображено чорного орла із золотими літерами S. A. на грудях, а при поданні цього клейноду сказав такі словами своїми королівськими устами: «Ми, Сигізмунд Август, польський король і т. д., з усією духовною і світською владою, пристаючи на ваші і ваших піддаених прохання, подаємо твоїй світлості і дозволяємо, як ми і батькові твоєму найяснішому подали і дозволили, у васальне уживання землі, міста, провінції, волості, села і замки у Прусському королівстві й уводимо твою світліть у це через надання тобі цієї корогви. Прирікаємо це ласкою та милістю нашою королівською, що твою світліть як нашого наймилішого онука ми хочемо любити; в цьому ніскільки не сумніваємося, що твоя світліть будеш вдячним та пам'ятатимеш цю нашу добру волю та ласку і свою віру, раз нам дану, захочеш цілком зберегти». Потім прусський князь, тримаючи за кінець корогви, склав присягу над книгами св. Євангелія такими словами:

Королівські слова, звернені до прусського магістра

Присяга прусського князя

«Я, Альбрехт Фрідріх, бранденбурзький маркграф у Пруссії, князь Штеттинський, Поморський, Слов'янський, Кашубський, Ругійський і Бурзький, Норемберзький бургграф, обіцяю і присягаю, що найяснішому князю та пану, пану Сигізмунду Августу, непереможному польському королю, великому князю литовському та руському і всіх прусських земель пану і дідичеві, як моєму природному і дідичному панові, і його найяснішій королівської мості дідичам і нащадкам королівським і Короні Польській буду вірним та послушним, і його королівської мості найвищого маєстату і дідичам та всій Короні Польській роблячи добро, маю остерігатися шкод та небезпеки, все те чинити, що належить вірному підданому та васалу, хочу і буду повинен. Поможи мені в цьому, Господи Боже і це святе Євангеліє». Прийнявши цю присягу, його королівська мость взяв оголеного меча від коронного мечника Анджея Зборовського і ним нового князя, котрий нахилився, тричі згідно зі звичаєм вдарив по спині, кажучи: «Щосили вдаряю тебе мечем над чреслами твоїми». Потім же король поклав на нього золотий ланцюг, що належить князівському станові. Потім одразу ж різного достоїнства шляхту, котра прагнула рицарської знатності, посвятив у рицарі. Між ними був тоді посвячений і я сам.

Все це діялося згідно з порядком, *урочисто і з великою шанобою*// (с. 58) його королівської мості вчинивши і ці *регалії* склавши і з усім згромадженням і з прусським князем, при якому було чимало німецьких графів та панів, повернувся до замку.

ПІДСУМКИ ДО ВСІЄЇ ПРУССЬКОЇ ЗЕМЛІ

Багатства Прусської землі

Прусська країна величчю знаменитих рік і зручними портами Балтійського моря є скрізь дуже славною і дуже корисною. Вона славиться також скрізь і величчю прекрасних та густо заселених міст, провінцій, волостей, сіл і замків, також і багатством громадян та родючістю земель. Тут неймовірно велика кількість усілякої худоби, також ставків, мисливських угідь і лісів, корисних у всьому. Повітря у цій країні дуже добре, а добрі умови вже самі по собі є великою втіхою жителям. Ще до того, як Прусська земля прийняла християнську віру, вона мала 72 найважливіших замки, а найголовніших міст – 62, котрі побудували хрестоносці. Але тепер їх стало куди більше. У цих землях багато міст і містечок, також і замків, котрі як поляки, так і хрестоносці, коли з перемінним успіхом воювали між собою, побудували; якщо рахувати разом замок з містом, то їх разом в усій Прусській землі близько 138. А якщо ж відрізняти міста від замків, особливо вважаючи Гданськ за три міста, Крулевець – за три, Торунь – за 2, Ельблонг – за два, тоді знайдеться старих і нових міст з містечками близько ста; замків так само багато. Отже, кожен може уявити собі, що це за князівство. Довжина Прусської землі з півночі на південь від міста Торуня, прикородонного до Мазовії, аж до замку і містечка Мемеля налічує п'ятдесят вісім миль, а завширшки вона має п'ятдесят чотири милі, межуючи з Литвою та Мазовією.

Кількість міст у Пруссії

Прусські ріки

Історики знаходять у Пруссії 17 найголовніших рік: перша – **Вісла**, котра протікає Сілезією, Польщею, Мазовією та Пруссією, друга – Кронон, або Німан, котра тече з Литви, третя – Ногат, четверта – Ельблонг, п'ята – Весера, шоста – Пасарія, сьома – Алля, восьма – Прегель, дев'ята – Осса, десята – Дрвенца, одинадцята – Лика, дванадцята – Лавія, тринадцята – Піса, чотирнадцята – Гольдуба, п'ятнадцята – Аугіграпа, шістнадцята – Інстер, сімнадцята – Альма. Є й чимало інших рік, багатих на рибу. Але не // (с. 59) знають люди, особливо чужі, як їх там звуть. Самих озер у цій країні налічують 2037. Деякі озера такі великі, що мають завдовжки сім-вісім миль, у них неймовірна кількість різної риби. На березі Балтійського моря знаходиться чимало бурштину.

Прусська земля, як ми про це багато писали, була спочатку вільною, була також у дикому ідолопоклонстві. Тепер, будучи під опікою та обороною Польського королівства, вона визнає християнську віру разом з громадянами Корони Польської. Перед цим хрестоносці, викоринивши дикий люд, розплодили там німецький народ і свої маєтності;

Пруссія двох родів

тепер же, після взяття цього князівства польським королем, ця земля є рідною як німцям, так і полякам. Однак рештки старих пруссів тягнуться аж до Курляндського моря. Вони з литвою та інфляндцями, своїми прикордонними сусідами, близькі мовою, звичаями та одягом. В усіх державах Польського королівства немає жодної такої країни, котра б мала так [густо] забудовані замки, міста і села, як Прусське королівство.

Прусська країна обширна, багата на все, що дає як земля, так і вода, вона є двоякою: одна є Княжа, а друга – Королівська. Оскільки князь з милості польського короля володіє, вважай, усім у своїх містах і замках, як підданий і васал, що належить до Королівства Польського, а свою столицю має у Крулевці, що є містом приморським; там знаходиться колегіум звичайних наук, заснований першим князем Альбрехтом, батьком того Фрідріха, котрий був поставлений князем з магістра хрестоносців. Це місто прозване нібито від королівської гори, називається Крулевець, є прекрасним портом в Прусській землі, туди постійно приходять товари і різні продукти з північних країн. До цього замку перенесли свою столицю магістри з Мальборка, дуже укріпленого і славного замку, найміцнішої фортеці всієї Прусської землі. Цей замок було важко здобути польському королю Казимиру, як ми вище говорили, його хрестоносні вояки віддали за сплату заслуженого ними жалування, у ньому і понині польський король постійно тримає найманих вояків. Цей замок має такі добрі запаси провіанту і для всіляких потреб, як повсякденних, так і воєнних, що може витримати й шестирічну облогу. Це власний королівський замок у Пруссії, тобто з тих замків і міст, котрі король, крім Княжої, здобув мужністю і силою своїх предків. Цей замок є головою і столицею, лежить за сім миль від Гданська. Чимало інших // (с. 60) значних міст і замків є у Прусській землі, котру ми вище описали.

Крулевець

Мальборк

Прусські єпископства

Католицьких єпископств невдовзі по прийнятті християнської віри у Прусській землі було чотири: Вармінське єпископство, котре є найголовнішим, ним тепер керує високодостойний в Господі Христі Шимон Рудницький, святої римської церкви старанний і добрий пастир, святобливого життя, що знається на небесній науці і Святому Письмі. Він є невтомним молотом проти єретиків, і його можна слушно назвати потужним оборонцем католицької церкви. Кульменським же єпископством керує святобливо і пристойно високодостойний у Господі Христі Н. Конопацький, світило чеснот і наук.

Поморську землю Болеслав Хоробрий приборкав

Залізні стовпи у Дніпрі

Про Поморську землю ми вже писали вище, вона приборкана з давніх часів мужністю поляків та інкорпорована до Корони. Король Болеслав Хоробрий, мужній і щасливий польський монарх, розбив руських князів 1003 року і приборкав їх потужною силою. Тоді, наслідуючи Геркулеса, цього непереможного мужа, і Александа Македонського, на вічну пам'ять перемоги поставив три залізних стовпи на річці

Болеславові стовпи в поморських ріках

Дніпро. Потім року Божого 1008 він почав війну проти саксонців і всю їхню країну коло рік Одра, Ельба і Залі й біля кімврського Херсонесу, котрий нині звуть Данією, з оказії великого воєнного щастя підкорив під свою владу. Одні найголовніші міста цієї країни він зрівняв із землею, в інших поставив своїх поляків, а весь поморський язичницький і темний народ силою примусив до прийняття християнської віри. А щоб безсмертна пам'ять про щасливу звитягу і в пізніші часи була славною в сусідніх народів, цей славний звитяжець поставив мідні стовпи в ріках Ельба, Залі і Осса; скрутив і приборкав усіх пруссів і поморян – головних ворогів християн.

Закінчення цієї книги

Новою його та всієї Корони оздобою був благословенний Станіслав Костка, котрий знатних родичів по чоловічій лінії має у цьому князівстві, тому мені здалося слушним пригадати його. А це ось із якої причини.

Благословенний Костка помер

14 серпня року Божого 1605 папа Павло V прикрасив у Римі польський народ новим добродійством: на гробниці благословенного Станіслава Костки, єзуїта, який там був похований, він дозволив повісити таблички і його образ із лампадою, що горить, та публічно вшановувати цього благословенного мужа. А сталося це після особливого клопотання його мості ксьондза // (с. 61) Анджея з Бніна Опалінського, посла від найяснішого польського короля Сигізмунда III до цього св. отця, папи. Цей Костка народився в рідній маєтності Косткові в Плоцькій землі 1550 року від батька Яна Костки, закрочимського каштеляна, та матері, Малгожати Криської з Дробніна. Коли його мати була ним вагітна, то, як кажуть, мала на своєму тілі ім'я Ісус, про що сказала сповіднику. Цей Костка замолоду багато вчився у Відні, вивчаючи вільні науки в Австрії, а своє тіло трудячи постами, молитвами та випробуваннями. Одного разу, коли він захворів і лежав у домі одного сенатора, єретика, то прийняв тіло найсвятіше Господа Христа з ангельських рук у присутності святої Варвари, своєї опікунки, котрій часто доручав себе і здоровим, і хворим. Він відігнав знаком хреста диявола, котрий у вигляді чорного пса тричі підступав до нього. Хоча його покинули лікарі, але він став здоровим завдяки присутності Діви Марії та Господа Христа, а Діва Марія наказала йому вступити до *Ордену єзуїтів*. Він пішки вирушив з Відня до Риму і вступив до цього Ордену, великими і видатними прикладами своїх чеснот він світив всім, наче факел; так він палав милістю Божою, що його груди обкладали хустками, змоченими у холодній воді. А його обличчя сяяло небесною святобливістю так, що дивлячись на чистоту замилування, всіх зворушувала його краса. Передбачивши свою смерть, він помер 1568 року у вігілію Успіння Діви Марії, маючи 18 років. Після смерті він являвся різним людям, був похований на горі, названій *Квіринальський пагорб*, у костьолі св. Андрія. Його тіло довго лежало без тління і розкладу, не бувши навіть доглянутим, намазаним мазями, ще й поховане воно було на вологому місці. З цього гробу кілька разів

виходив дивовижний аромат; він уславився по смерті в різних країнах чудесами, котрі виявляв Господь Бог на його прохання. Навіть і в самій Америці, Новому Світі, вшановують і пам'ятають про день його смерті. Частина його мощей перенесена до Польщі 1604 року і поділена між колегіумами цієї релігії, де їх зберігають з великою повагою. День смерті цього святого Климент VIII, найвищий єпископ, вшанував відпустами, а Павло V оздобив його гробницю лампадою і встановленням на його честь табличок і його образу.

Кінець книги IV.

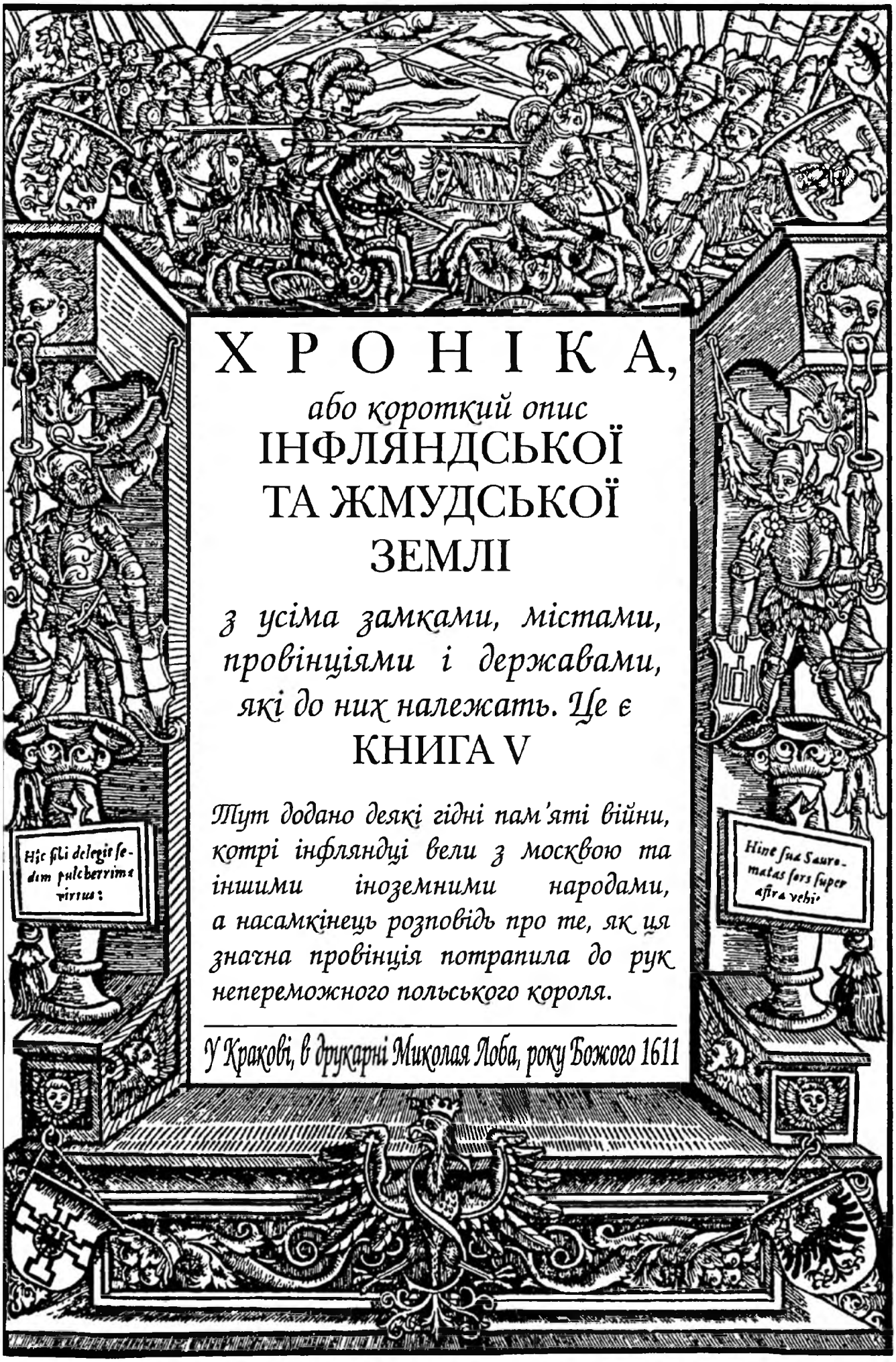

ХРОНІКА,

або короткий опис

ІНФЛЯНДСЬКОЇ ТА ЖМУДСЬКОЇ ЗЕМЛІ

з усіма замками, містами, провінціями і державами, які до них належать. Це є

КНИГА V

Тут додано деякі гідні пам'яті війни, котрі інфляндці вели з москвою та іншими іноземними народами, а насамкінець розповідь про те, як ця значна провінція потрапила до рук непереможного польського короля.

У Кракові, в друкарні Миколая Лоба, року Божого 1611

НА СТАРОДАВНІЙ КЛЕЙНОД
вельможної фамілії їх мостей
ПАНІВ ХОДКЕВИЧІВ

Давно вдячна Харіс і Марс справедливий
До вельможних Ходкевичів прийшли в дім щасливий:
Так завжди свята чеснота звідти бере свій початок,
Також і пишна слава розбила там [свої] намети.
Славні були предки мужністю й енергійністю,
Не поступаються їм нащадки високістю всіх чеснот.
Грифи, мечі, підкови, хрести, птахи, стріли
Засвідчують це: звідси бери кожен
взірець досконалих чеснот.
*М[арцін] П[ашковський] / / (**с. 2 передмови**)*

ЯСНОВЕЛЬМОЖНОМУ ПАНУ, ЙОГО МОСТЬ ПАНУ ЯНУ КАРОЛЮ ХОДКЕВИЧУ, ГРАФУ НА ШКЛОВІ Й МИССІ З БИХАВОЇ, НАЙВИЩОМУ ГЕТЬМАНОВІ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО, СТАРОСТІ ЖМУДСЬКОМУ і т. д., АДМІНІСТРАТОРУ ІНФЛЯНДСЬКОЇ ЗЕМЛІ, МОЄМУ МИЛОСТИВОМУ ПАНУ І ДОБРОДІЮ

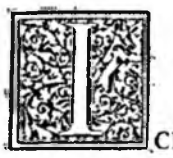 снує якесь вроджене тяжіння і ласкава милість, що мужа, який пишається належною свободою, притягує до тих країв, у котрих зріс вельможний і милостивий пан. І тягне до себе чудесно з великою силою кожного як магніт залізо. Отож небезпідставно один славний поет написав такий вірш:

Я не знаю, якою насолодою насичені пахощі, що приваблюють усіх безпам'ятних. А якщо так і є, то я теж, найнижчий слуга вашої мості, мого милостивого пана, вже понад кількадесят років будучи *індигенованим польським* шляхтичем, всі ці роки присвятив рицарському служінню Речі Посполитій за [різних] польських королів, почавши від Сигізмунда Августа аж до нинішнього Сигізмунда III, пана нашого милостивого, беручи участь у різних воєнних походах протягом всього часу, де тільки виникала у тому потреба: до Москви, до Інфляндії, до Молдавії і в інші місця згідно з моїми можливостями, не шкодуючи ні коштів, ні життя. Вже й мені також Марс невгамовний, котрий завжди радіє суворим воїнам, наказав у старості моїй передихнути й відпочити. Але я в ті давні часи, особливо в Москві та в Інфляндії, був також під регіментом славної і безсмертної пам'яті вельможного пана, пана Григорія Ходкевича, віленського каштеляна, найвищого гетьмана Великого к[нязівства] Литовського, батька вашої мості, мого мостивого пана. Отже, пригадуючи собі несказанні добродійства, котрих я пізнав від його мості, щоправда, і ваша мость сам завжди зволив виявляти милість до мене, і не

знаючи, чим би міг віддячити за таку велику милість, то нічого не міг знайти у своїй скарбниці, що могло б зрівнятися з несказанним добродійством батька вашої мості, так і самого вашої мості, мого мостивого пана. Однак вдячність сама привела мій розум до того, щоб я принаймні виявив знак якийсь того, що я пам'ятаю про ці добродійства, хто ж бо приймає добродійства, той продає свободу. Тоді я одразу ж свою хроніку, котру 1578 року видав латиною, тепер дав якнайкраще перекласти польською мовою, додавши й деякі свіжі речі при описі держав, прилеглих до європейської Сарматії; а розділивши на 10 книг, задумав випустити їх у світ в ім'я Господнє. Мені здалося слушним, щоб і вашу мость, мого мостивого пана, я вшанував частиною цієї книги й офірував її замість поклону вашій мості, моєму мостивому пану під опіку і покровительство. Оскільки ж ваша мость, мій мостивий пан, єси законним старостою і генеральним адміністратором Жмудської та Інфляндської землі, вірним і надійним захисником її з усіма провінціями, містами, замками і комтурствами, то я тут якнайстисліше описав розташування місця, релігію та звичаї обивателів. Як мармурову статую вашій мості, моєму мостивому пану і добродію, офірую і подаю до вічної пам'яті. Оскільки минулі й сучасні справи, гідні вічної пам'яті, можна побачити в домі вашої мості, мого мостивого пана, а вчитавшися пильно у старі польські й Великого к[нязівства] Литовського хроніки, знайдемо тільки давню знатність, служби Речі Посполитій постійні, природжену мужність та безсмертну славу. Тому з цього роду завжди виходили воєводи, каштеляни, гетьмани, рицарі й інші дигнітарії різного рангу. І нині чуємо звук сурм та луну їх мелодії по всій Сарматії, що є приємно, вдячно і корисно. Так само і в нащадках не знайдемо нічого іншого, лише взяті від знатних предків клейноди і прекрасні чесноти, сполучені безсмертною славою. Коротше кажучи: моя пам'ять не може вмістити діянь прадіда, діда й інших видатних попередників вашої мості, мого мостивого пана, а в хроніках цього чимало. Тільки не годиться мені проминути батька вашої мості, мого мостивого пана, славного Григорія, найвищого гетьмана Великого к[нязівства] Литовського, віленського каштеляна, під регіментом якого я сам був у Москві та Інфляндії. Він тоді не мав собі рівних у мужності, енергійності, воєнних справах, у щасті, яке йому було дано з небесних висот, як один славний поет сказав: «Гідна чоловічої похвали муза не дає йому померти, тіло спочиває, а дух керує разом з вищими силами і живе вічно пам'ять про нього. Завдяки багатьом чеснотам оглядаючи, бачачи постійну славу про нього, добрість і ім'я, вони не вагаються служити йому якнайкраще». Продовжуючи далі, скажу, що немає такого дому в Польщі і у Великому к[нязівстві] Литовському, з яким би цей не зрівнявся у знатності, котрого б не сягнув у мужності та енергійності, природженому щасті, гуманності й поведінці. Вже й не згадую про кровну

спорідненість та приятельство з найвизначнішими панами в Короні і у Великому к[нязівстві] Литовському, обмежений стислістю викладу. Отже, з милості милого Бога благословенний корінь в родоводі родить плід чеснотородний. Немає кращого прикладу для нашого життя, як ваші мості, два рідні брати, а мої милостиві пани. Олександр, значний сенатор і троцький воєвода, своєю повагою, статечністю, радою і мудрим розумом, як у бою, так і в мирний час, завдяки власній прекрасній гідності, є у житті героєм і показує себе справжнім сенатором. Єронім у каштелянській владі і зверхності в Берестейському замку завдяки власним заслугам як сенатора отримує авторитет. Інші ж, бачачи інші якості й силу добра, не коливаються у службі, вічній славі, мужності і дуже славному імені. А що ж я маю сказати про в. м., мого м. пана і добродія. Нічого іншого, а тільки це: посилає тобі Господь допомогу й охороняє силою святості й Сіону. Якщо ж хто придивиться до справ в. м., мого м. пана, то побачить в них всі чесноти, мужність і щастя предків. Якщо про мужність мова, то її зауважить кожен в уряді найвищого гетьманства Великого князівства Литовського і в справуванні генеральному всієї Жмудської та Інфляндської землі, побачить і всілякі похвали за кожну справу, і в кожній справі щасливий кінець, гідний похвали. А над усе – любов до короля й. м., пана свого, послуги Речі Посполитій; а кому ж не відома щедрість до шляхетного рицарства вашої мості, мого мостивого пана?! Одне з другим сплітаючися, творить якийсь візерунок всіляких чеснот у цьому домі Ходкевичів, який споконвічна мудрість сформувала й зміцнила. Але *хвалебна елегія* як всьому дому вашої мості, мого мостивого пана, так і вашій мості, не в змозі охопити вільні науки через короткий термін виконання обов'язків.

А тепер хоч і невеликий подарунок, але такий, що походить із зичливості серця, разом з пониженими стародавніми моїми послугами віддаю в милостиву ласку, опіку й оборону вашої мості, мого мостивого пана, понижено й покірно просячи, щоб ваша мость зволив бути моїм милостивим паном і добродієм. Дано з Кракова дня 29 жовтня року Божого 1611.

Вашої мості, мого мостивого пана всього добра зичливий і найнижчий слуга Олександр Гваньїні, граф Латеранського палацу. Командир кінної гвардії. // (с. 1)

ЧАСТИНА І КНИГИ V,
в якій описуються
КОРДОНИ ІНФЛЯНДСЬКОЇ ЗЕМЛІ І ПОЧАТОК ПРИХОДУ НІМЕЦЬКИХ ХРЕСТОНОСЦІВ У ЦЮ ЗЕМЛЮ

івонія, або ж Інфляндська земля,– це немала країна. На сході вона лежить при руських кордонах, підлеглих великому князю московському. Кордоном є судноплавна ріка, що зветься Нарва (Narew). Вона має по обох берегах два замки з такою назвою, що стоять один проти другого. Один замок належить Інфляндії, а другий – Москві. Колись ця річка відділяла Інфляндську державу від Московської. Але недавно покійний московський монарх Іван Васильович, взявши Дерпт, велике єпископське місто із прилеглою до нього провінцією, просунув далі свої кордони, як про це йтиметься далі. На півночі Інфляндія межує затокою Балтійського моря із Шведським королівством і Фінляндським князівством, на заході – впирається в Німецьке або Прусське море, котре називають *Балтеум*. На півдні вона прилягає до Жмуді й Литви, а дещо на північ – то і до Прусської землі. Ця країна разом із затокою Балтійського моря простяглася у довжину на девяносто німецьких миль, в ширину – на п'ятдесят. Але в ці воєнні часи вона переважно по багатьох місцях спустошена і збідніла населенням. У ній чимало провінцій, котрі можуть розглядатися як князівства. Кожну з них із її містами й замками ми постараємося хоча б коротенько описати. Але спочатку ми хочемо пояснити, в який спосіб і коли жителі цієї країни прийняли християнську віру.

Інфляндські кордони

Поганське поклоніння ідолам

Майже вся ця земля після всесвітнього потопу ошуканих бісами через зраду губителів людських душ безбожним поганством, поклонінням багатьом фальшивим богам і порожніми диявольськими забобонами була опанована, і цим [сатана] прагнув придушити віру в справжнього Бога. Отже, одні віддавали належні Богу почесті померлим людям заради їх заслуг, добродійств та особливих і знаменитих їхніх вчинків. Другі вважали богами злих духів, проклятих дияволів, будучи обмануті вигаданими дивами й фальшивими чудами, котрими засліплювали людські очі. // (с. 2) Врешті, інші віддавали належну Богові хвалу зміям, ящіркам, жабам і різним бестіям, а також вирубаним, намальованим,

створеним людськими руками ідолам. Це було, поки ще не показалися на світ з неба Спасителя нашого **Ісуса Христа**, справжнього Бога і людини, милість і світлість Його Святого Євангелія, ніби найясніше сонце, і не розігнали цю земну нікчемну темряву. Оці країни, особливо ті північні й всі народи від Аквілону, не маючи жодної відомості про християнську віру, жили нікчемно і бідно під ярмом проклятого ідолопоклонства. А чужим народам приступ до них важкий через оцих сильну жорстокість і нелюдяність. Навіть самі римляни і греки, до котрих насамперед прийшла християнська віра, мало що знали про північні країни. Також і Інфляндська земля з іншими північними країнами майже останньою з усіх прийняла Святий Хрест.

Імператор Фрідріх. Німці прийшли до Інфляндії

А за часів Фрідріха I, римського імператора, деякі купці з німецьких князів, прагнучи посилити господарство своєї вітчизни іноземними товарами, прибули з Німеччини через Балтійське море до Інфляндії і там народ темний і простий привчили до взаємного торговельного обміну. А цей народ був дуже простим, не дбав ані про багатство, ані про жодне господарство, отож і в ньому не міг дати собі ради. Так, наробивши меду, на який ця країна є дуже багатою, віск викидали геть ніби якесь сміття й непотріб. Пізніше, з плином часу, коли стали займатися ремеслами, коли туди почали приїжджати купці із західних країн, то прибували з ними і набожні священики для сіяння науки Господньої, щоб при купцях, які отримували інфляндські скарби, вони могли знайти спасіння душ цього народу для Господа Христа через слова Святого Євангелія.

Майнгард, побожний муж, першим приїхав до Інфляндії

У той час був там один муж із славного міста Любека, якого звали Майнгардус, дуже знаменитий побожністю і святим життям. Року 1200 після подання Господом Христом спасіння людському роду цей Майнгард сів із купцями на корабель і вирушив до Інфляндії. А побачивши, що у таких прекрасних і стиглих жнивах зовсім не було женців, він задумав там провести своє життя, залишивши при собі тільки одного слугу. Він одразу ж збудував собі будку з лози на місці, котре уподобав, зробивши на ній і верх для захисту від дощу. Помалу він став здобувати собі людську приязнь, почав учитися мови тамтешніх країн, перемагаючи працею труднощі. // (с. 3) Маючи вже достатню приязнь і взаємне товариство з жителями цього краю, він став їм помаленьку розповідати про спасіння людських душ і небесні справи та потихеньку приводити від марного й мерзенного ідолопоклонства до Христової віри. Тоді з ласки милостивого Бога вірним зичливим і працьовитим старанням цього мужа чимало місцевих жителів стали пізнавати незнану науку правди. А з часом, коли їхня чисельність збільшилася і багатьом нова річ, як то буває, сподобалася, то заснували кафедральний собор. А невдовзі Майнгард був висвячений на Інфляндське єпископство від Бременського архієпископа. Майнгард, виконуючи обов'язки ласкавого пастиря у винограднику Господа Христа, дуже примножив християнську справу і велику частину цього народу навернув до християнської віри.

Майнгард приводить інфляндців до християнської віри

Майнгард, перший інфляндський єпископ

Бертольд, другий інфляндський єпископ

Після цього щасливого набоженства він закінчив своє життя. По смерті Майнгарда Бертольд, цистерціанський абат, став на його місце; він разом з іншими чужими жовнірами, котрі заради побожності і святої віри на рицарське ремесло на честь і хвалу Господу Христу приїхали з Німеччини, оголосив війну ворогам Св. Хреста. А коли виїхав на війну, то в першому ж бою його норовистий кінь примчав його в самий центр ворожого війська язичників; Бертольд там же був поранений і вбитий. А коли в тих краях поширилася побожність багатьох людей, чимало їх заради Христової віри стало рицарями і прийняло габіт німецьких ченців *Fratres Ensiferi* – братів, які носять меч, тобто назвалися братами-мечоносцями. Але коли їх на те не вистачило, щоб темним ворожим язичникам, котрих було чимало і котрі скрізь виявляли свою потугу, дати належну відсіч, тоді вони приєдналися до прусських тевтонів хрестоносної братії.

Бертольд, другий єпископ, убитий

Орден хрестоносців в Інфляндії

Вольквін – перший інфляндський магістр

Коли ж почули, що Орден тевтонських хрестоносців славиться по всій німецькій імперії, то Вольквін, їхній старший гетьман, був поставлений на уряд магістра Інфляндії від п'ятого по порядку прусського магістра на ім'я Конрад, графа з Тюрінгії. Це сталося 1234 року Божого. А з допомогою цього прусського магістра Конрада Григорій, найвищий папа римського престолу, дев'ятий папа з таким іменем, наказав скрізь, а особливо у невірних пруссів та інфляндців оповістити, що браття-ченці в Інфляндії, які прозвані від меча і які ще не були затверджені як орден, приєднуються до Тевтонського ордену в Пруссії та інкорпоруються в нього. Тоді інфляндські брати-мечоносці прийняли хрест і одяг на кшталт німецької братії в Пруссії. І відтоді завжди прусські магістри отримували певний щорічний податок від інфляндських магістрів, // (с. 4) і так було аж до часів прусського магістра Альбрехта, маркграфа бранденбурзького, котрий близько року Божого 1513 волів брати гроші, аніж послушенство. Після цього інфляндці, віддавши чималу суму грошей прусському магістру, одразу стали вільними від послушенства. Але цю волю вони втратили через своє зухвальство. Отож польський король Сигізмунд Август підбив їх під свою владу, як про це буде сказано далі. Але повертаємося до справи. Інфляндські хрестоносці в чернечому вбранні з допомогою пруссів здійснили багато великих битв з прикордонними язичниками, а потім обрали собі магістра, котрий з комтурами або своїми старостами управляв всією країною. Крім того, в Інфляндії було п'ять єпископів, як-от: ризький архієпископ, дерптський, габзальський, езельський, курляндський та ревельський. Вони потужно й вельможно, ніби князі, упорядкували свої міста, замки та маєтності. Але року Божого 1558 московський князь, взявши прекрасне місто Дерпт, цілком знищив Дерптське єпископство. Також польський король має під своєю владою Ризьке архієпископство з усіма замками і містами, бо він є паном усієї Інфляндії. Шведський король, захопивши місто й замок Ревель, править і Ревельським єпископством. Езельське і Габзальське єпископства разом з островом Езель тримає брат датського короля на ім'я *Магнус*.

Інфляндська єпископства розірвані іноземними князями

Інфляндські єпископи

Інфляндці відкупилися від пруссів

Інфляндські хрестоносці – васали прусських і є з'єднаними з ними

Інфляндський магістр Тевтонського ордену разом зі своїми комтурами мав багато міст і укріплень замків під своєю владою. Найстаршими ж там було двоє: магістр і ризький архієпископ, котрі разом тримали Ригу – столицю всієї країни. Вони обидва карбували і власну монету, котру й понині вживають місцеві жителі. Однак магістр мав, крім всіх цих держав і країн, замок Ризького міста у своїй владі, а архієпископ на нього не мав права.

Інфляндські провінції

Тут вже у належному порядку будемо описувати замки, міста і провінції цієї країни, які підлеглі як магістру Ордена, так і єпископам і комтурам. Повіти й провінції в Інфляндській державі, котрі вважаються князівствами, такі: Лейтляндія, Вікечляндія, Курляндія, Семігалія, Естляндія, Вірляндія, Гарія, Гервенляндія.

ЛЕЙТЛЯНДІЯ, або РИЗЬКА ПРОВІНЦІЯ // (с. 5)

Інфляндські провінції

У Лейтляндії, найголовнішій країні в Інфляндії, є такі міста й замки, підлеглі польському королеві.

Рига

Рига – найславніше місто, столиця всієї Інфляндської землі, оточена дуже міцним муром, багатьма вежами і брамами, вона достатньо забезпечена гарматами і всілякою вогнепальною зброєю. Рига обведена довкола потужним, високим і широким валом. Вона має гармати в три ряди з кожного боку, має два рови з обох сторін. Крім того, вал добре забезпечено всім необхідним для битви і всім, що має належати лише головному місту як під час війни, так і миру. Там постійно перебуває військо й утримується королівським коштом.

Курляндський князь

Замок є тут же при місті, він прекрасно укріплений і добре забезпечений усім необхідним. У цьому замку колись мали свою столицю тамтешні магістри, але там тепер адмініструє за дорученням польського короля його васал – курляндський князь. Однак він не має жодного права на місто, бо міщани, пишаючись своїми вольностями, не терплять жодного адміністратора або капітана, який би мав ними керувати. Але вони вірно і чесно віддають своє послушенство і податок польському королю. Отже, самі міщани правлять цим містом на підставі міського права. Це місто разом із замком омиває дуже велика, наскільки там видно, і широка ріка, яка бере свій початок у Сіверській землі Руської країни. Потім, за дві милі від Риги, вона впадає у море широкими рукавами. Цією рікою припливають до міста кораблі з моря, котрі прибувають сюди з віддалених країн, як-от: із Швеції, Данії, Швейцарської землі та інших. Також з Русі та Литви туди привозять попіл, діжки, дерево та інші речі, потрібні для будування шхун, барж, кораблів і будинків, також і збіжжя. Є тут великий і славний порт, хоча місто і розташоване за дві милі від моря, та кораблі всілякі дуже зручно приходять під самі мури і так само відходять. Сучасні люстратори цього міста, а особливо його м. пан Ян Сененський, визначають відстань (Риги) від

Ріка Двіна

Ризький порт

На Ригу заїхало чимало монархів

Вільна у сорок миль. Це місто понад двадцять років всіляко потерпало частково від датських і шведських королів, частково від московських князів та інших [правителів] через військові та інші дії.

Але воно тепер має за що дякувати Богу і польському королю, бо під своїми крилами зі своєї святої милості дав місту відпочити.

Архієпископські замки

Інші міста, замки і староства, котрі є в цій Лейтляндській, або Ризькій, провінції, тут стисло згадуються, а це насамперед // (с. 6) *Динамюнде.* Замок прекрасно укріплений, убезпечений природою і добрим вибором місця, лежить біля моря над берегом ріки Двіни за дві милі від Риги, добре забезпечений обороною польського рицарства. У ньому всі кораблі, які приходять до Риги із заморських країн, повинні показувати товари і сплачувати мито.

Блокгауз. Замок між Ригою і Динамюнде, збудований над рікою Двіною. Там теж всі кораблі перетрушують. А ці два замки є найсильнішими.

Кірхгольм (Kircholm). Замок мурований, лежить над рікою Двіною на схід від Риги за дві милі від неї.

ЗАМКИ, котрі лежать над Двіною

У*ксуль* (Uxul). Спустошений замок. Однак двір, відколи у ньому живе староста, відновлено. Він лежить за дві милі від Кірхгольма. Колись там була жорстока битва, і там полягло багато людей. Про це свідчить курган, насипаний з людських кісток.

Ленварт. Замок, який лежить над Двіною за чотири милі від Уксуля.

Ашерад (Ascheradd). Колись воєводство. Замок укріплений над Двіною, за чотири милі від Ленварда. Від нього кілька разів проганяли московитів.

Нітава (Nitawa), Зесвеген, Георгенбург, Левбург, Розельтен (Rossiten), Лютзен (Lucen), Люден, Невенгаль – самі тільки мурованні замки без міст.

Дунембург. Замок над Двіною, досить укріплений. Комтур або воєвода був над ними спочатку поставлений іменем магістра.

Зегевольт. Місто і замок. Колись з іншими до них належними був даний першому маршалку Ордену хрестоносців від магістра цього ж Ордену.

Аріес – замок. *Вольмар* (Wolmierz) – місто і замок. Гермес – замок, що лежить за чотири милі від Пернова і Феліна. Ці всі вищезгадані замки і міста зі своїми воєводствами та староствами має у своїй силі непереможний польський король. Виняток становить замок Мальгемборг (Malgemborg), котрий належить до Московської держави. А Адзель і Роденпойз спалені і спустошені московитами.

РИЗЬКЕ АРХІЄПИСКОПСТВО

У цій ризькій провінції король має під своєю владою всі замки, міста, староства й уряди.

Архієпископські замки

Кокенгауз. Замок і місто досить укріплені природою і зручним місцем, лежать над рікою Двіною. Вони найголовніші серед архієпископських міст і замків. // (с. 7)

Уксуль, Ленварт, вищезгадані замки, а також Кревбург, Ландон, Зесвеген, Шанхорг, Зербен, Коненбург, місто і замок; Ванзель, Зальц, Даленц, Єнцель, Трайден – всі ці належать до архієпископства.

Смільтен і *Кремон* – замки, що колись належали до митрополитської капітули Ризького костьолу, спустошені Москвою.

Зангель. Замок досить добре укріплений, лежить над морем. Він колись належав до Ризького архідияконства. Всі ці названі вище замки перебувають під владою польського короля.

Шляхетські замки у згаданих архієпископствах такі: Нохрезен, Розенберг, Майян, Піртіль, Роппе, Наббе, Ельнер і Берзен. Їхні пани перебувають під владою польського короля.

ДЕРПТСЬКЕ ЄПИСКОПСТВО

Дерпт, або Дорпат, – це прекрасне єпископське місто і замок над містом, яке лежить на високій горі. Цей замок року Божого 1558 разом з усією околицею був узятий раптовим ударом московського князя. Але потім був визволений королем Стефаном Баторієм.

А до цього єпископства належали такі замки

Цалкана. Замок і прекрасний монастир. Найнгауз лежить за 18 миль від Дерпта, ближче до руських країн. Недалеко від нього і одне від одного лежать Увербеке, Ольденторн, Кіриепе, Верпех.

Шляхетські замки

У цьому єпископстві найголовнішими шляхетськими замками є оці чотири: Ольсен, Канеліхт, Раден, Кундаль, або Регенталь.

ЕПИСКОПСТВО ГАБЗАЛЬСЬКЕ ТА ЕЗЕЛЬСЬКЕ

Вікечляндія. Країна, яка здавна належала зі своїми замками і містами до Габзальського єпископства. Вона простягається на чотирнадцять миль у довжину, а на 12 в ширину. Лежить над Німецьким морем, перебуває під владою Шведського королівства і має у своїй провінції такі міста і замки:

Габзаль. **Головний замок з містом, де розташований кафедральний костьол. Цей замок перебуває під владою шведського короля.**

Лоде. **Укріплений замок, котрий курляндський князь Готард Кетлер недавно оборонив від шведів і відбив у них кілька потужних гармат. Але потім все-таки він потрапив під шведську владу.**

Легаль. Замок і місто, у якому розташований прекрасний жіночий монастир, тепер – під обороною шведів.

Фіккель і *Фелікс.* Замки спустошені і спалені московитами. // (с. 8)

Вердер. Замок досить міцний, лежить над рікою Зундою, але спустошений і спалений самими ж хрестоносцями.

Езель. Острів в Німецькому морі, що лежить за кілька миль від морського берега, а належить Езельському єпископству. У його окрузі – два прекрасних замки і міста, котрі хрестоносці віддали датському королю. Їх тепер має під своєю владою Магнус, брат датського короля, який носить єпископський титул. А ці замки звуться так: один – Арнчбург, а другий – Зонебург.

КРАЇНА КУРЛЯНДІЯ

На півночі цієї країни в Інфляндії – затока Балтійського моря; із заходу вона сягає Прусської землі, з півдня прилягає до Жмуді. Вона перебуває під владою польського короля, але її з королівської милості тримає курляндський князь Готард Кетлер.

Тут є такі міста і замки

Вінда. Замок і місто з воєводством, яке називається по-польськи Кесь. Воно було досить укріплене, але вже частково спустошене. Там мали свою столицю магістри та організовували сеймові з'їзди. Тепер вона перебуває під владою Польського королівства, а адмініструє цю країну вельможний пан Ян Кароль Ходкевич, жмудський староста, генеральний і найвищий інфляндський губернатор з великим маршалком Великого князівства Литовського.

Гольдінген. Замок і місто з великим повітом.

Грубін і *Рандорф* – замки з великими староствами.

Тучком, Забель, Дурбін, Аленпот, Шруден, Фравенбург, Альфанген і *Нойбург.* Ці замки лежать при жмудському кордоні.

Курляндське єпископство має сім замків, котрі Магнус, брат датського короля, тримає під своєю владою і привласнює єпископський титул. Ці замки називаються так: Едвален, Пільтен, Газенпорт, Ангермунде, Донданген, Найнгауз і Амботен.

КНЯЗІВСТВО СЕМІГАЛІЯ

Це князівство прилягає до Курляндської землі, або провінції. З півдня воно межує з Литовським князівством, а має такі замки: Золенбург, замок і староство, Базенбург, Доблін, Нітава, але з повітами і містами немає жодних замків. Всю провінцію зі згаданими замками адмініструє курляндський князь з милості, даної йому його королівською мостю. // (с. 9)

КНЯЗІВСТВО ЕСТЛЯНДІЯ

Князівство Естляндія, або Естонія, прилягає до Шведського та Північного морів. Воно має під своєю державою такі найголовніші замки з містами та староствами:

Фелін. Замок і місто досить укріплені. Воно було разом з останнім інфляндським магістром Вільгельмом з Фюрнстенберга, васалом польського короля, здано власними служилими німецькими жовнірами великому князю московському. Саме місто спалене: але замок з повітами, котрі до нього належать, знову став під владою польського короля завдяки мужності славного коронного рицарства. Цей магістр Ульріх, якого схопили у цьому замку, помер у московському ув'язненні. А він був уже останнім інфляндським магістром.

Фелін з магістром був виданий московському князю

Кінець інфляндських магістрів

Лаїс і *Тальчкофен.* Ці замки були під московським князем, але потім король польський визволив їх зі своїм рицарством.

Тарніст, або Таурус. Замок прекрасно укріплений і достатньо забезпечений всім необхідним для війни. Його король Сигізмунд Август завдяки литовцям і керівництву славної пам'яті пана Миколая Радзивілла, гетьмана Великого князівства Литовського, підкопом захопив від московського князя: тоді всю порохову вежу, 7 саженів муру і багато московського люду висадив у повітря. Я також разом із моїм батьком був присутній при цьому штурмі. Цей замок литовські жовніри спустошили, сплюндрували і спалили, одну частину московитів взяли до в'язниці, а іншу порубали, власне, як татари; а спустошений замок покинули. Не забезпечивши його ні якоюсь обороною, ні ремонтом мурів, котрий легко можна було б зробити, повернулися додому з гарматами, здобиччю та іншим воєнним спорядженням 31 липня 1561 року.

Замок Таурус Радзивілл взяв від Москви

Оперпаль. Замок королівські жовніри сплюндрували і спалили.

Такі замки цього князівства перебувають під польським королем

Каргауз, Гельмет, Руген. Пернов – місто й замок прекрасний, котрий лежить над морем. Його колись взяв шведський король, але потім польський король потугою свого рицарства визволив.

Замки в Естляндії

ВІРЛЯНДІЯ

Ця інфляндська провінція лежить на північному сході. На півночі вона закінчується Балтійським морем, а на сході – славною рікою Нарвою, котра витікає з озера Теубас, // (с. 10) а впадає у Балтійське море. На півдні вона межує з провінцією Естляндією, а на заході – з країною Гарією; вона простяглася на вісім миль від ріки Нарви аж під самий Ревель. У своїй окрузі вона має оці міста й замки:

Нарва, котру поляки звичайно звуть Нарев. Це місто і прекрасний та укріплений замок лежать над рікою того ж самого імені – Нарвою. На

другому боці цієї річки стоїть замок, збудований московитами і названий Івангород. Так ця ріка Нарва, біжучи країною Вірляндією, відділяє Інфляндську землю від Московської,

Токсбург. Замок, що лежить на березі Балтійського моря на однаковій відстані між замками Нарвою та Ревелем.

Везенбург. Замок і староство.

Кергольм. Колись був замок Ревельського єпископства.

Аш і Ест – це два шляхетські замки у цій землі. Один – Роберта Гільсена, а другий – Бернардина де Табе.

Всі ці замки зі згаданою провінцією перебувають під польським королем.

ПРОВІНЦІЯ ГАРІЯ

Гарія над Шведським морем пролягла у довжину на шістнадцять миль, а в ширину на вісім, вона разом із провінцією Вірляндією вважається князівством.

Тут є такі замки

Ревельська монета

Ревель. Славне і визначне місто, яке зі своїми укріпленнями, досить добрими, лежить над Балтійським морем. Це архієпископська столиця. Ревельці мають власну монету, роблену чотиригранним способом. Під владою Ревельського єпископства було кілька замків, але ніякого права на міста. Вони були завжди під юрисдикцією орденських магістрів, поки ця держава не перейшла під владу польського короля.

Бадіс. Замок і монастир, який лежить на гарному місці.

Фесвойр. Замок колись належав до Ревельського єпископства, але його взяв московський князь, та мусив повернути з усією [цією] державою польському королю.

КНЯЗІВСТВО ГЕРВЕНЛЯНДІЯ

Гервенляндія

Гервенляндія – країна, що лежить над морем, простягнувшись на сім миль у довжину, а вшир – на шість. Вона має досить багато всілякого збіжжя і того, що дає земля. // (с. 11)

Білий Камінь

Один головний замок називається *Вітенштайн*, а по-польськи Білий Камінь. Він є окрасою всіх сіл, волостей і містечок. Кілька років тому завдяки гетьману Великого князівства Литовського Яну Каролю Ходкевичу і мужності коронного рицарства він дістався під владу польського короля. Ще перед тим його хитрістю опанували шведи. У цих згаданих інфляндських провінціях, котрі також можуть вважатися за князівства, живе багато народів з різними мовами. Саме поспольство в Інфляндії вживає майже три мови, які, однак, мало чим одна від одної різняться, переважно прив'язуються до литовських діалектів. Самі жителі є грубих звичаїв і життя, дуже подібні багато в чому до Литви і Жмуді через

Одяг і звичаї інфляндців

близкість місця і роду. Вони носять поганий одяг, найбільше з сірого простого сукна, робленого ніби на кшталт німецького строю. Взуття плетуть з кори липового дерева, як русь і литва, котрі литва лапцями, а русь курпями називає. Інші ж, як в Україні і далі в Руських краях, просто роблять взуття зі шкіри худоби, обдерши її разом із шерстю з вола. Їх називають ходаками, і вони довго служать.

Одяг інфлянд. ських жінок

Жінки на кшталт циганок, або, як деякі хочуть – тиранок, волочаться по селах, а звуть їх лотевками (латишками.– *Ю. М.*). Ці собі і на сорочки, і коло грудей, і коло шиї, і на хустки, котрі вони звуть просціцами, скрізь чіпляють різні намиста зі свинцю, бурштину, скляних шматочків і цим нібито приоздоблюють свій одяг. Мерзенно виглядають голови баб, жінок, дівчат з розкудланим волоссям; тканинки на голові прикрашають, замість перлів, шматочками різнокольорового скла. Майже всі жінки є великими чарівницями і занадто полюбляють чари й чортівські забобони. Їдять просту їжу і дуже грубий хліб. Всіляке збіжжя, як і литва, спочатку в гридні, тобто в чорній ізбі, жарко натопленій, висушують димом, а потім в гумні на току, для цього призначеному, вимолочують.

Злиденна їжа інфляндців

У чистих глиняних горщиках не варять, а тільки в мідних котлах і в грубих чорних великих горщиках, бо там в усій Інфляндській землі не побачиш полив'яного горщика. Простолюд – селяни в селах, а бідний люд у містах, взявши плевели, всілякого збіжжя і змішавши з житнім борошном, їдять замість хліба.

Зрадливість інфляндців

Хоча люди там бідні й прості, але занадто хитрі, зрадливі, вперті, суворі і швидкі до вбивства. Вони дуже ненавидять поляків, литву, русь та інші іноземні народи, підлеглі польському королю, з котрими часто воювали. Виняток становлять німці, котрим виявляють дещо кращу честь // (с. 12) як тим, кого собі колись мали за панів, та одяг, подібний [до німецького], носять. Інших же називають розбійниками, грабіжниками і пожирачами свого добра і взагалі своєю згубою, а де тільки можна на наших жовнірів зрадою напасти в темному кутку, оточивши необережних, дуже швидко вб'ють. Двом чи трьом там дуже важко проїхати, особливо коли доведеться стати на нічліг у селянина-латиша, або іговіанина (Igowianina). Тоді треба бути дуже обережним, бо сонних одразу вб'ють, заріжуть, задушать. Корчми й готелі у цій країні рідко трапляються або ж зовсім нема, мандрівники звикли заходити до дворів і фільварків, котрі там звуть мизами, і там ночувати. Костьолів теж не побачиш, ледве де вони є при замку.

В Інфляндії шляхта і міщани – німці

Шляхта й міщани у Інфляндській землі всі німці, мають німецькі звичаї і мову. У жінок сукні на кшталт плаща, червоні з густими фалдами від голови аж до кісточок [ніг], особливо у жінок міщанського і шляхетського станів. А селянки в просціцах ходять, не мають жодної зачіски на голові, а тільки заплітають косу, котру дуже люблять, навколо голови укладають як дівчата, так і жінки. На голові носять замість шапок митерки – чотирикутні беретики, ніби римські кардинали. Інші отим фалдованим плащем закривають собі голову й чоло на кшталт каптура або ківера.

Одяг ризьких жінок

Звичаї інфляндських наречених при шлюбі

Наречену, коли ведуть до шлюбу, вбирають у вінець або брамку з перлів, срібну, позолочену, округлої форми, дещо вищу, ніж тканина. Всі панянки, заміжні жінки і вдови, убрані в червоні фалдовані плащі, йдуть довгим рядом звичайною процесією біля цієї нареченої.

Пиво варять з ячмінного солоду, додають забагато хмелю, особливо по селах і містечках, через що воно на смак дуже гірке і дуже різниться від інших видів пива, котрі варять тут, у наших країнах. Однак весь цей народ і всі німці із задоволенням п'ють таке пиво.

Інфляндія родюча

Інфляндська земля дуже багата на жито і всіляке збіжжя, і за цим багатством прибувають також заморські й інші віддалені народи: з Любека, Амстердама, Голландії, Данії і Швеції, бо до цих країн чимало привозять з Інфляндії різного збіжжя. Також до Інфляндії прибуває чимало збіжжя й інших товарів з Литви і Русі по ріках Двіні та Нарві.

На цій землі дуже багато худоби і всіляких необхідних у домашньому господарстві речей; також тут чимало ставів, ставочків і рибних рік. Не менше тут лісів, борів і гаїв, наповнених звіром, це насамперед ведмеді, зубри, лосі, лиси, рисі, // (с. 13) бобри. Там ховається і безліч іншого звіра. Там зайці взимку і влітку змінюють кольори, так само як і в Швейцарії, в горах, котрі звичайно називають Альпами, тобто взимку вони білі, а влітку – сірі. Привозить і Москва до Інфляндії шкури білих ведмедів, які привозять з дуже холодних північних країв, особливо з провінції Двіни, що прилягає до Льодовитого океану.

Набожество інфляндців

Після прийняття християнської віри ця країна була дуже богобоязна, віддаючи своє послушенство римській церкві. Пани Ордену і сам магістр, поки ще не пристали до лютеранської віри, зберігали побожний устав, скеровуючи свої справи у звичаях і вчинках до примноження честі і хвали Господньої, оздоблюючи образи святих гарним набожеством. Тепер ці образи від лютеранських єретиків у всьому зневажені й обернені внівеч. Господь Бог тоді, коли в цих країнах множилася хвала Божа і честь святим, так благословив цих жителів, що від своєї вітчизни вони мужньо і потужно відганяли кожного язичника та іноземного неприятеля з великою для тих шкодою: москву, татар, шведів і чимало інших ворогів приборкували з великим тріумфом, як буде видно з цих двох значних битв, гідних невмирущої пам'яті, котрі мені здалося потрібним описати читачеві.

Москва обложила Нойгауз

Року Божого 1381, коли людське спасіння з неба на світ прийшло, великий князь московський з дуже великим військом, якого було триста тисяч, прийшов під замок Нойгауз, що лежить у Дерптському повіті. Він обложив цей замок. Тоді після великих і частих штурмів, коли вже мури були розвалені, а башти зовсім розбиті, коли обложені були змучені і, вважай, втратили свої сили, тоді вони тільки Господу Богу побожно доручили оборону замку. Сам староста замку в ніч з четверга на п'ятницю зовсім не спав, а впавши хрестом перед вівтарем у одному костьолі, молився палким серцем Господу Богу, просячи, аби їх з милостивої Своєї ласки врятував у такій раптовій і тяжкій небезпеці і

визволив від ворожої облоги. Почався світанок, і московити сподівалися собі успіху, бо вже мали взяти замок. Цей староста, вставши після молитви, якнайшвидше схопив лук, натягнув на тятиві гартовану стрілу і потужно випустив її в середину московського війська. Ця стріла з волі милостивого Бога вдарила в саме серце великого князя і вбила його. Збіглися московити й перелякалися, давай свого пана піднімати з землі, а він вже не дихає. Тоді ж з великим лементом і // (с. 14) невимовним жалем, схопивши якнайшвидше тіло князя з собою, почали тікати, а їх то тут, то там, у болотах, пущах, лісах і баговиннях інфляндці, які вчинили вилазку із замку, сікли, били, стріляли, давили як мух. Їх [московитів] було багато, одних вбито, других взято в полон, інші під час втечі втопилися в лісових болотах. Інфляндці, побачивши, що вони були оборонені якоюсь чудесною силою Божою, на вічну пам'ять перемоги і подяки Господу Богу в замковому костьолі перед великим вівтарем повісили позолочений лук, і завжди велике набоженство у цьому костьолі відбувалося. Але потім, року Божого 1551, лютеранська наука все зіпсувала. Однак лук висів незайманим на своєму місці перед вівтарем. Потім Іван Васильович, великий князь московський, року Божого 1558, взявши цей замок, скасував лютеранську релігію.

Блискуча перемога інфляндців після загибелі великого князя

Також 1500 року була славна і гідна вічної пам'яті битва інфляндців з великим князем Ордену хрестоносців в Інфляндії Вальтера з Плетенберга. Він, коли мав вищезгаданого 1500 року почати війну з московським князем, загальні пости наказав тримати людям обох станів – духовного і світського і літанії відправляти згідно з римською церквою, а набоженство різними способами, якомога найкраще серцем і думкою висловлював. Отже, у місяці серпні, невдовзі після свята Різдва Діви Марії, зібравши восени військо, готувався до бою. Також і ризький архієпископ приєднав до нього тисячу німецької кінноти, інші єпископи також додали, особливо дерптський, п'ятсот. Ревельський і габзальський стільки ж свого почту на допомогу йому послали, отже, було сім тисяч німецьких рейтарів та п'ять тисяч піших джур або курляндів. З цим військом магістр увійшов у Московську землю і поблизу руського кордону сплюндрував чимало волостей, потім рушив під Псков майже у день Воздвиження Св. Хреста. Там є велика рівнина на дві милі. У полі війська стали напоготові, у воєнному порядку. Проти них прийшло до ста тисяч, а то й більше москви й татар, поділених на 12 полків, самих татар було тридцять тисяч. Магістр, побачивши їх поперед себе, зрозумів, що мусить статися з двох одно: або ганебно тікати перед московським військом, або, мужньо ставши, насмерть битися з ворогом. Обравши почесну смерть, ніж ганебну втечу, зміцнивши рицарство гетьманськими словами, не сумніваючись, з Божою поміччю наказав вдарити в барабани і трубити в сурми. Москва теж зі свого боку, піднявши корогви, // (с. 15) озвалася своїми сурмами і дудками і, вдаривши в барабани, котрі кожен ротмістр має у своєму полку, звідусіль страшно закричала і до небес понеслося: «Тарантара, таратан». Інфляндський

Вальтер, інфляндський магістр, побожний перед війною

Інфляндці плюндрують Московію

Чисельність московського війська

магістр наказав з усіх гармат спочатку вистрілити по татарах, а потім з ними мужньо зійшовся. Зломивши і розгромивши їх, вдарив зі своїм уже стомленим військом на свіжих московитів, котрі, вважай, у 12 полках стояли. Там був крик, гук, стрільба, брязкіт зброї, ламання списів з величезним кровопролиттям з обох боків. Московити густотою гартованих стріл згідно зі своїм старим звичаєм затьмарили небо*, // (с. 16) однак озброєним інфляндцям вони мало в чому зашкодили. Ці великими загонами і масою війська, а ці мужністю і непереможним серцем на переміну брали гору; чим більше тих на поле для битви прибувало, тим ці мужніше, всіма силами з ними билися аж до самої ночі. Врешті московити були розбиті, залишивши інфляндцям небачений тріумф. У цій битві загинуло дуже багато татар і московитів, і кажуть, що там лежали трупи на відстані двох миль. А з боку інфляндського магістра загинув тільки один рейтар, поранених було дуже багато, але легко, бо кожен з них був добре озброєний. Тріумф вічної пам'яті і приклад безсмертної слави показали тоді інфляндці своєю мужністю і прекрасною чеснотою. Коли ж про цю поразку своїх великий князь московський Іван довідався, ніяк не міг надивуватися з того, що таке мале військо побило так багато його людей. Однак одразу уклав перемир'я з інфляндцями на 50 років, і з того часу московити і русь оцих німецьких рейтарів називала залізним людом, вони так добре цією землею ганяли москву, що остання нічого їм не могла вчинити, але коли міжусобиця почалася, особливо у вірі їх послабила. Бо хоч і було немало інших знаменитих битв, а це знати добре з прикладу цих двох найщасливіших, та доки вони були у католицькій вірі, доти завжди був з ними Господь Бог, бо вони завжди рукою Господньою громили своїх ворогів, були славні й значні. Але тільки-но, як я вже сказав, вони прийняли науку Лютера 1527 року, то відразу ж і набоженство, й інші природжені чесноти відступили від них. Після цього майже всі внаслідок різних бід опинилися в тяжкому стані, настільки сильному, що майже всі стихії одразу й раптово піднялися на помсту й кару інфляндців. Хоча ця земля була сповнена всяких дарів, плодів та лагоминків, вона перестала родити, не даючи місцевим жителям харчів. Колись рибні ріки й озера перестали давати всіляку рибу. Повітря, корисне людському здоров'ю, яке служило людині з милості милостивого Бога, перетворилося на отруту й заразу. Московити ж вогнем та мечем жорстоко сплюндрували всю Дерптську провінцію, але тевтонські хрестоносці оці кари Господні, гнів Божий приписували внутрішній усобиці, про яку буде сказано далі. // (с. 17)

Битва інфляндців з московитами

Москва розбита

Кількість загиблих

Москва просить перемир'я в інфляндців

Москва називає рейтарів залізним людом

Зміна віри в Інфляндії

Різні біди в Інфляндії

Москва воює Інфляндію

* Див. ідентичний малюнок у кн. I (с. 136 оригіналу).

ЧАСТИНА II КНИГИ V,
в котрій описується
ВНУТРІШНЯ ВІЙНА ХРЕСТОНОСЦІВ І ПРИЧИНА ОГОЛОШЕННЯ ПОЛЬСЬКИМ КОРОЛЕМ ВІЙНИ ПРОТИ ІНФЛЯНДСЬКОГО МАГІСТРА

Інфляндський магістр з усією німецькою братією Ордену хрестоносців і шляхтою після прийняття лютеранської віри запишався з лютеранською наукою і повстав проти свого колеги, ризького архієпископа. А цей архієпископ походив з вельможного роду бранденбурзьких маркграфів, бо він був братом Альбрехта, бранденбурзького маркграфа, колись магістра Ордену хрестоносців, потім – прусського князя. Цей Альбрехт був двоюрідним братом польського короля.

Спільний виступ хрестоносців проти архієпископа

Тоді року від Різдва Христа Господа 1556, після св. Іоанна Хрестителя, Вільгельм Фюрстенберг з усім своїм Орденом і дерптським та ревельським гетьманом, габзальським єпископом й інфляндською шляхтою, порадившися про це на сеймі, зі всією потугою виступив проти ризького архієпископа, вдерся в Ризьку провінцію і пустошив її ворожим звичаєм, у чому допомагали йому і підлеглі єпископи, боячися його.

Архієпископ відступає до Кокенгаузу

Архієпископ же, хоч і думав дати битву в полі, бо мав при собі чимало шляхти, побачив, що сили нерівні. Тому він відступив з боями до свого замку Кокенгаузу над Двіною і там укрився. Магістр же здобував його з великою потугою. Однак замок був досить міцний і укріплений, стрільба йому мало шкодила. Проте у ньому було мало провіанту, і магістр став морити обложених голодом. На восьмий день облоги архієпископ наказав відкрити замок і містечко, добровільно піддаючись. Але магістр, ніскільки не зважаючи на те, що архієпископ був правителем провінції і міста Риги, що він був князем зі знатного роду бранденбурзьких маркграфів, що він був серед духовенства найвищим священиком і примасом, став трактувати його як ворога-поганина, оббріхав його і сповнив інших неймовірних тяжкостей, конфіскував у нього всі села й волості і ув'язнив. У цій в'язниці він тримав архієпископа майже цілий рік. Але польський король Сигізмунд Август, як тільки про це довідався від маршалка Ордену хрестоносців, то дуже засмутився через суворе ув'язнення князя, свого двоюрідного брата. А цього маршалка

Магістр, взявши Кокенгауз, ув'язнив архієпископа

магістр позбавив всього і вигнав з країни за те, що відраджував його проти війни з архієпископом. // (с. 18) Отже, король послав до магістра одного знатного мужа з Польщі, якого звали Каспар Лонцький. Однак інфляндці, порушивши право Боже і право людське, вбили Лонцького на шляху, перш ніж він доїхав до магістра. Після цієї зневаги король знову послав до магістра. Це був жмудський єпископ, котрий зустрічався з магістром від імені свого пана, подаючи різні докази про вбивство Лонцького і про визволення архієпископа. Однак магістр ані про визволення єпископа, ані про припинення внутрішніх війн не хотів дати послові жодної відповіді і не дав. Посол, нічого не вчинивши, повернувся до короля, свого пана. Польський король, побачивши, що його воля, старання і зусилля були марними, вражений явними і нечуваними зневагами, оголосив війну інфляндському магістру і його ченцям. Спочатку 1557 року він скликав вальний коронний сейм у Варшаві на початок нового року, і там було відразу ж ухвалено посполите рушення. Там дозволили також королю поділити військо на дві частини, якщо би ворог з'явився в різних місцях. Але до цього не дійшло, бо в цій справі король обійшовся своїм найманим військом, а до нього додав ще й свій двір, отже, йому пани дали свої блискучі загони.

Вбито королівського посла до Інфляндії

Причина війни з інфляндцями

Інфляндський же магістр, тільки-но про це довідався, одразу ж зі своїми помічниками порадився і послав усі свої кошти, які тільки міг зібрати, до Німеччини задля набору війська. Звідти в Інфляндію до нього привели кілька тисяч кінноти та шість хоругов німецької піхоти. Тоді король вирушив з Вільна до Інфляндії з гарматами і всіма воєнними припасами, маючи із собою кінного і пішого війська сто тисяч. Одразу ж на початку липня він послав перед собою гінця, щоб йому дав знати, як визволять архієпископа, а це давало змогу уникнути більшого зла. Магістр же явно показував, що прагне скуштувати війни з королем. Але коли він довідався, що король вже біля Позволя з великим військом, він почав занепадати духом. А тоді у королівському війську гетьманував Миколай Мелецький, подільський воєвода, герба «Гриф»; це був муж у всіх справах досвідчений і енергійний, король послав і вдруге до магістра, щоб той не куштував його меча, а швидше шукав милості. Інфляндський же магістр, хоч і мав свого війська сім тисяч рейтарів і шість хоругов кнехтів, а також кілька тисяч заможних мужиків, хоча три єпископи (дерптський, габзальський і ревельський) дали йому свої загони, побачив, що йому не встояти проти сили. Він побачив, як то кажуть, що важко з мотикою кидатися на сонце, тому відкинув надуту пиху і вдався до покори. Він одразу ж відправив до короля збройного посла, якого мав у війську напоготові, щоб той просив милості й миру. З клопотаннями про це помчали галопом до короля й посли імператора Фердинанда, котрих магістр мав при собі. // (с. 19) Король милостиво відповів послам: «Якби нам не були дорогі невинні люди, особливо малі діточки та жіноцтво, ми ніколи не дали б миру магістру. Але щоб він зрозумів, що ми не хочемо пролиття християн-

Королівський похід до Інфляндії

Магістр просить милості у короля

ської крові, ми вчинимо все, тільки нехай магістр, якщо він просить миру, за вісімнадцять годин приїде до нашого табору і приведе з собою архієпископа. Тоді ми там же укладемо між собою мир». Тоді магістр галопом послав за архієпископом до в'язниці, а у призначений день приїхав з ним у супроводі трьохсот кінних до королівського табору. Магістр разом з ризьким архієпископом і Христофором, князем Мекленбурзьким, коад'ютором архієпископства, був проведений сенаторами між загонами польського війська до великого намету, спеціально для цього приготовленого. У ньому сидів король на високому місці. Коли ці троє приїхали, то всі вони зійшли з коней і йшли до короля з покорою, і там магістр, ставши на коліна, перепрошував короля. Потім після відповіді йому було іменем королівським наказано сісти, а архієпископ дякував королеві за пробачення як своєму пану і добродієві. Там же, коли обидві сторони вели переговори про мир, то ухвалили, що магістр, посадивши архієпископа на перше місце, винагородить йому всі шкоди; королю ж будуть компенсовані його військові витрати. Тяжкі ці умови були спочатку магістру, але побоюючись ще більшої небезпеки, він пристав на все і зобов'язався виконувати. Потім мир було затверджено обома сторонами, а війська розпущені.

Магістр приїхав до короля

Магістр перепрошує короля

Магістрові дозволили мир на певних умовах

У цей час року від Різдва Господа Христа 1558 великий князь московський Іван Васильович вступив до Інфляндії з великими військами і в Дерптському повіті великі шкоди вчинив шаблею і вогнем, захопив великий полон людей, набрав бидла. Однак того року сам Дерпт з кількома замочками, куди збіглася велика сила людей, ще залишався цілим. Того часу московити спалили хрестоносну Нарву, весь цей повіт спустошили і відійшли з великою користю. Інфляндці зібрали в Кесі раду і вирішили відкупитися, дати за мир 60 тисяч червоних золотих. З цим вони відправили послів до Москви. Тим часом їхні війська спробували взяти московську Нарву, бо є дві Нарви, і при цьому завдали шкоди в людях московському князю. Через це посли були негайно прийняті великим князем і, нічого не вчинивши, повернулися. Після цього князь знову послав до Інфляндії московське і татарське війська і силою взяв місто Нарву, а замок піддався. Потім його військо, чинячи довкола великі шкоди і вбивства, околичні місця забрало під московське панування. Потім, прийшовши під єпископський замок Немгауз (Найнгауз.– *Ю. М.*), // (с. 20) взяло його через капітуляцію. Хрестоносний магістр, засумнівавшись у собі й у своїй силі, покинув дерптського єпископа і від'їхав від нього на 25 миль. Військо ж московського князя скільки могло перестріти німецького війська, то било, рубало, в'язало. Отак пройшовши всі краї і спустошивши їх, підступили під Дерпт. Кажуть, що москви було всієї 300 тисяч. Там вони схопили кількох німців і жорстоко відрубали їм руки, після чого послали до міста, показуючи, що так буде всім, якщо їм добровільно не піддадуться. Потім притягнули гармати і стали сильно бомбардувати місто. Тоді було повно дитячого і жіночого плачу. Далі обложені не знали, що робити, особливо ж

Московський князь вдерся в Інфляндію

Москва взяла Нарву

Московська жорстокість

тому, що самі з собою не могли погодитися через віру, то здали місто на тяжких умовах, тобто: хто би залишався при своїй вірі, то відразу ж мав би покинути місто і йти туди, куди хоче, чи до Німеччини, чи ще кудись. А хто хоче прийняти руську віру, то щоб там залишився. Ці всі, котрі зберегли свою віру, полишили місто, а ті, що залишилися у місті, піддали свої голови під Московську юрисдикцію.

Дерпт піддався Москві

Коли ці новини дійшли до короля, то завдали йому великого смутку. Тоді він побачив, що краще було б не дати інфляндцям вимолити пробачення, а опанувати їх силою; тоді б московит не намагався би їх захопити. Інфляндці теж побачили, що ані самі не могли дати раду, ані отримати допомоги від Рейху та імператора. За порадою цього ж імператора і з його дозволу вони втекли до польського короля, просячи, щоб він їх прийняв під свою оборону. І так після довгих переговорів дійшло до того, що між королем з одного боку і магістром та інфляндськими станами з другого було укладено угоду. Магістром тоді був Готард Кетлер, нинішній курляндський князь, бо того року Вільгельм Фюрстенберг був через зраду своїх жовнірів схоплений у замку Фелін і привезений до Москви, де пізніше і помер. Також було ухвалено певну постанову між ризьким архієпископом та його коад'ютором, а магістр віддав королю замки. Ось так інфляндці були прийняті в королівську оборону, що сталося 1559 року. Тоді одразу король послав до Москви, вимагаючи від московського князя, щоб він дав спокій Інфляндії як королівській землі, а те, що взяв, щоб повернув. На це московит не звернув особливої уваги і став знову готуватися до походу на Інфляндію.

Останній інфляндський магістр помер у в'язниці

Інфляндці піддалися королю

Тим часом 1551 року шведський король Ерік, відчуваючи, що у Ревелі є небагато королівських людей, також і в Пернові, послав кілька тисяч війська до Ревеля. Ревельці, вигнавши королівську роту з міста, прийняли це військо і з допомогою кнехтів провели шведського короля до міста. Одразу ж цей шведський король взяв і замок Пернов, і Білий Камінь, і Падіс, і Каркус, і Леаль. // (с. 21) А Христофор, мекленбурзький князь, коад'ютор Ризького єпископства, забувши про недавнє добродійство польського короля, приєднався до шведського короля. Але [польський] король мав там тоді Ернста Вайєра з 1600 німецьких вояків, останній спіймав коад'ютора і послав його до короля, а король у свою чергу заслав його до Равського замку. Пильнувати ж його король доручив Яну Яжині герба «Тріски», старанному і тверезому шляхтичеві, котрий пив тільки воду.

Шведський Король Ерік взяв Ревель

Яжина, муж пильний, енергійний і тверезий

Король, побачивши, що московський князь чим далі, тим більше могутнішає, а шведський король чимало забрав землі в Інфляндії, відправив своїх двох послів до датського короля Фредеріка: Франціш-ка Русоцького герба «Кораб», каштеляна накельського, мужа відомого в іноземних краях, та Габріеля Грабовецького Гжимальчика, укладаючи через них пакти проти шведського короля Еріка. Ця річ для датського короля була вдячна, і він жадібно за неї взявся, оскільки із

Пакти з датським королем

шведським королем він воював уже два роки. За цими пактами він сподівався до Езеля та Віковеї, котрі він уже мав у Інфляндії, ще чогось ліпшого дістати від [польського] короля. Коли справа дійшла до трактатів, то датський король подав такі умови, що їх не могли прийняти польські посли, бо в них виявлялася нерівність. Король датський і король польський мали воювати проти шведського короля, але все, що польський король здобуде в Інфляндії, особливо Пернов, Картуз, Падіс та інші замочки, він мав віддати датському королю. Друга умова: датський король не хотів розривати дружбу з московським князем, з яким польський король ворогував. Було чимало інших неприйнятних і неслушних умов. Через те каштелян накельський примчав з Ростока до короля, просячи, щоб він краще розірвав таку дружбу з датським королем, ніж підписувати такі непристойні пакти, бо буде королю велика шкода від того. Але король мав тоді свої рації, отож наказав прийняти ті умови, а потім, коли їх було принесено йому, сам їх і затвердив.

Фінляндський князь бере польку за дружину

Тоді ж фінляндський князь, брат шведського короля Еріка, приїхав до Вільна, просячи віддати за нього королівну Катарину. А вже була деяка неприязнь зі шведським королем, бо він забрав у короля в Інфляндії не тільки Ревель, але й Вайштайн і Пернов. Однак король того родичання з фінляндським князем не відклав і взагалі дав йому за дружину свою сестру-королівну, а у Вільні справив гучне весілля. Коли князь із нею, проїхавши Інфляндію, приплив до фінляндського берега, то ледве став на берег, як довідався про військо брата. Там же у замку він був обложений братом, і той його так довго з суші і з моря добував, доки не здобув. А взявши цей замок, // (с. 22) він засадив брата до в'язниці. Шведський король мотивував це тим, що князь, знаючи про його неприязнь з польським королем та про війну, породичався з його неприятелем під час цієї ворожнечі. Однак королівні Катарині, своїй братовій, бачачи її великий смуток, король дав волю у тому, щоб вона з усіма своїми речами повернулася назад до Польщі. Та відповіла йому, що вона чоловіка не покине і в нещасті, бо, беручи з ним шлюб, зобов'язалася бути товаришем йому і в щасті, і в нещасті. Тому вона залишилася з ним у в'язниці і була там аж до семи років. Про московського князя кажуть, що коли він довідався, що королівна Катарина, якої він сам домагався, була віддана фінляндському князю, то дуже засмутився і розгнівався через це на себе; кажуть, що він, напоєний отрутою ненависті, рушив на Литву з великою потугою зі своїм гетьманом Серебряним і царевичем казанським. Про це маєш у книзі I, у розповіді про короля Сигізмунда Августа.

Фінляндський князь у в'язниці у брата

Міцна вірність дружини

Потім король розіслав едикт по Пруссії, в Гданську та інших містах і наказав оголосити, щоб жоден купець не їздив ні до Швеції, ні до Нарви, а хто порушить це, у того буде конфісковано майно. Задля цього він послав у посольствах Станіслава Чарнковського, а потім Яна Суликовського, секретарів, до поморських та інших князів, які мають порти. А тут смерть спіткала шведського короля Еріка. Після його

Королівський едикт

Ерік, шведський король, помер

смерті на королівство ступив Ян, князь Фінляндський, котрий почав великі війни з датським королем. Їх потім помирив польський король Сигізмунд. Потім, 1570 року, він відправив своїх послів до московського князя, щоб жити з ним у мирі, щоб московський князь повернув йому замки, котрі взяв у Інфляндії. Московський князь з безчестям прийняв послів, а коней, котрих йому привели як подарунок, наказав зарубати на їх очах, залишившися непохитним у своїй впертості. Не дивина була цьому мстивому тиранові так чинити, бо мало в ньому було передбачуваності. Не був таким король Сигізмунд, щоб потім мститися його послам, але московського князя потім добре винагородив за це король Стефан, про що маєш у книзі I с. 203, також 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210 і далі. Маєш там про те, як наші взяли у нього не тільки інфляндські замки, а й прикордонні московські, як вони малими силами часто били його велике військо, як він своїх послів слав і слав до короля, просячи про перемир'я, а до папи слав, щоб той посприяв цьому; як король, не зважаючи на цих гінців, скрізь плюндрував йому його землі, як він взяв у нього Полоцьк, Кесь, Дунембург, Сокол, Суссу, Туровль, Ніцерду, Усвяти, Веліж, Торопець, Невель, Заволоче, Єзерище, Порхов, Опочку, Стародуб, Стару Русу, Красногородок, Остров і Великі Луки, // (с. 23) врешті, біля Пскова ставши, скрізь підіймав прапори своєї славної звитяги. Тоді вже московит, добре бачачи, що йому скрізь не пощастило, тиранську пиху спустив на землю і хоч-не-хоч мусив віддати польському королю Інфляндію з усіма належними землями, бо йому ця війна з поляками добре далася взнаки. Він там втратив понад 300 тисяч людей, ще й у польському полоні було їх понад 40 тисяч, не рахуючи малих хлоп'ят, котрих у Польщі було повно скрізь. А крім того, у нього було так багато земель спустошено, що почавши від Дніпра аж до Стародуба і далі. Отже, від Двіни по саму Старицю і аж до Новгорода і до озера Ладоги не було видно цілого місця. Зразу тоді король послав звідти свого гетьмана до Дерпта для отримання замку. Коли наші туди прибули, то застали там Василя Головіна, дворянина самого князя московського, котрий (Головін) тоді туди приїхав для віддання міста. Він, побачивши наших, сказав: «Це був той час, коли кінчилося верховенство Москви над Литвою». Потім він вийшов із замку і з міста з великим жалем, бо там була Москва 29 років, тримаючи Дерпт, і скрізь було повно московських могил. Однак плачу було досить, коли вони звідти виїжджали, особливо жіночого. Ці жінки, бігаючи до могил своїх матерів і померлих друзів, жалібно нарікали, що їх мусять тут покидати. Є такі народи, в тому числі й московити, які мають міцні забобони відносно померлих. Вони мають звичай не ховати своїх друзів протягом аж року (на кладовищі), ховають їх десь удома, в льохах. Взявши Дерпт, гетьман одразу поставив королівських жовнірів у Заволочі, Великих Луках, Острові, Красногородку та інших замках, що належали до Інфляндії, а сам приїхав до короля до Риги. З ним приїхав курляндський князь і чимало інших литовських панів.

Московська гординя

Замки, які король Стефан взяв у московського князя

Московит повернув польському королю Інфляндію

Далася взнаки війна з поляками московському князю

Наші забрали Інфляндію від московського князя

Поховання мертвих у москви

З ними король порозумівся і дав належні розпорядження. Тільки після цього московський князь розпустив військо і поклав кінець оцій війні. Відтоді Інфляндська земля належить до Польщі і до Литви.

Як славно Інфляндію приєднали до Польщі

Сенатори і депутати цієї землі засідають з нашими на сеймі, обирають їх з трьох націй: польської, литовської та інфляндської, так само як і судді, котрі судять своїх громадян. Коли поляки з литвою не могли погодитися щодо суддів, згодилися на альтернативу, тобто щоб після поляка був литвин, а після литвина – поляк, і так їх тепер спільно тримають. // (с. 24)

Альтернатива інфляндських дигнітаріїв

Таблиця і кількість замків і замочків інфляндських, за винятком дворів, фільварків і старостств

1. Динамюнде
2. Блокгауз
3. Рига
4. Каргауз
5. Гельмет
6. Руген
7. Пернов
8. Ермес
9. Буртніх
10. Вольмар
11. Арієс
12. Зегенвольт
13. Невенгаль
14. Кірхгольм
15. Уксуль
16. Ленварт
17. Ашерад
18. Кокенгауз
19. Зельборг
20. Кречборг
21. Дунембург
22. Роденпойз
23. Нітава
24. Зезойген
25. Георгенбург
26. Земборг
27. Розітен
28. Лютзен
29. Люден
30. Ландон
31. Шанцбург
32. Філяк
33. Маргенгаузен
34. Зербен
35. Коненбург
36. Смельтин
37. Лемзель
38. Трайден
39. Кремон
40. Зангель
41. Дален (Даленц)
42. Ванзель
43. Саліс (Зальц)
44. Нохрезен
45. Розенбе(р)г
46. Майян
47. Бертіль
48. Руппе (Роппе)
49. Наббе
50. Ерле
51. Берзен
52. Ревель
53. Дерпт
54. Фалькенав
55. Верпех
56. Кіремпе
57. Оллендорф
58. Нойгауз
59. Оденпель
60. Гользен
61. Канеліхт
62. Раден
63. Лаїс
64. Оперталь
65. Фелін
66. Тарніст
67. Тальчкофен
68. Фегфеор (Фесвойр)
69. Нарва
70. Івангород
71. Нойбург
72. Тольцбург (Токсбург)
73. Вешенберг (Везенбург)
74. Бергольм
75. Аш
76. Ест
77. Кункталь
78. Вітенштайн
79. Бадіс
80. Габзаль
81. Леаль
82. Фіккель
83. Вердер
84. Фелікс
85. Арнцборг (Арнчбург)
86. Золенбург
87. Лоде
88. Пільтен
89. Едвален
90. Газенпот
91. Ангермунде
92. Денкланген
93. Нендауз
94. Замботен

Замки курляндського князя, васала й підданого короля його мості польського:

1. Зеленбург
2. Везенбург
3. Доблін
4. Мітав
5. Невбург
6. Фравенбург
7. Шруден
8. Газенпорт
9. Дурбін
10. Грубін
11. Альфанген
12. Вінда
13. Гольдінтен
14. Забель
15. Кандав
16. Тучком // (с. 25)

ЧАСТИНА III КНИГИ V,
в котрій міститься
ОПИС ЖМУДСЬКОГО КНЯЗІВСТВА ТА ІНШИХ ОКОЛИЦЬ, ЩО ДО НЬОГО НАЛЕЖАТЬ

Жмудські кордони

Жмудська країна є досить обширною і прилягає до Великого князівства Литовського. Але з півночі вона лежить біля інфляндського кордону, а із заходу – біля Балтійського, або Німецького, моря, дещо звернена на північ. Вона також межує із Прусською землею. Жодного значного замку в цій землі немає, однак чимало є замочків із містами та селами, як королівських, так і шляхетських. У цьому князівстві є староста, або ж найвищий генерал, якого постійно призначає польський король і великий князь литовський і тільки з поважних причин його може перемістити, хіба що в разі якої раптової потреби. Єпископ у цій провінції один, віри і послушенства римської церкви. Повіти у ньому такі: Ірагола, Мєдники, Хроше, Розена, Відоти, Вєлуніа, Кельтиви, Цетра та інші. Народ простий, живе у малих низьких та довгастих будинках, у котрих увечері та зранку горить вогонь посеред ізби таким чином. Посеред ізби є комин, що висить зверху, зроблений з лубу, обмазаного глиною, а на ньому висить залізо, зроблене на кшталт ґрат. На ньому ж постійно є лучини для освітлення, їх ставлять одна за одною, а на споді під цими ґратами стоїть коритце з водою, в котре падають зверху головешки. Там господар із челяддю відпочиває при вогні після праці, там розглядають свою здобич і все домове господарство. А в цих же хатах, у котрих самі живуть, тримають всіляку худобу, овець, телят, курей, гусей, коров і свиней. З рогів худоби роблять собі начиння й малі кубки для різного вжитку. Цей народ мужній, сміливий і жадібний до бою, вживає для цього панцирі, шоломи, шишаки та іншу різну зброю, а особливо рогатини або списи, як мисливці. Вони мають дуже малих коней, і хтось скаже, що це неможливо, щоб ці коні могли знести ті роботи, у котрих їх використовують обиватели: і в подорожі, і на війні, і на полях, і в лісах, і вдома, орючи і воюючи. Землю орють не залізними, а дерев'яними знаряддями, а що найдивніше, що їхня земля є дуже твердою, а не піщаною. Коли йдуть орати, то набирають з собою чимало дерев'яних штук, котрі застосовують замість леме-

Жмудське житло

Комин у хаті

Спосіб обробки землі

ха при перевертанні ґрунту, тобто // (с. 26) як тільки одна зіпсується, потім друга, третя, то, щоб не втрачати час, зразу іншими замінюють їх. Був один староста в цій провінції, який задля зменшення праці місцевим жителям наказав зробити чимало залізних лемехів і тими орати. А коли цього року й потім кілька років земля через якусь непогоду не дала сподіваного пожитку, то простолюд оцю неплідність землі і неврожай приписав не чому іншому як тільки отим лемехам. Побачивши це і боячись, щоб простолюд не повстав проти нього, староста відкинув залізні лемехи, дозволив уживати по-старому дерев'яні.

Жмудський мед найліпший

Ця провінція дуже багата на пишні ліси і буйні гаї, у котрих, як твердять, час від часу з'являються якісь страшні картини. Кращого, ніж у Жмуді, меду, ніде в жодній країні не знайдеш, а це тому, що у ньому дуже мало воску, і ще тому, що віск такий білий, ніби найкращий алебастр. Тамтешні ліси дають надзвичайно великі багатства, бо в колодах або в бортях високих гіллястих дерев бджоли ховаються, ніби у найкращих вуликах, і приносять господареві своєму велику кількість меду.

Жмудське ідолопоклонство

Але й те треба знати, що ця країна колись дуже закорінена в ідолопоклонстві, що її жителі поклонялися зміям, жабам, ящіркам та іншим гадам за поганським звичаєм і виявляли їм якусь честь як Богу. Про це ми вже писали у другій книзі, в описі литовського ідолопоклонства, с. 30 і 31. І тепер є такі між ними, особливо по селах і малих містечках, котрі якихось змій, яких вони на своїй мові називають гівоїтами і які нібито мають по чотири маленькі чорні лапи під животом на кшталт стріл [?], тримають у своїх домах, ніби вони якісь домашні тварини. Їм господар, скінчивши свої роботи, дає у певний час молоко, годуючи їх замість принесення жертви. Ці (змії) виходять зі своїх підземних печер чи льохів.

Люди дивляться на всіх, котрі там є, нібито з певним острахом та ідолопоклонською честю, а крикнувши кілька разів, обертаються до молока. І якщо гадина небагато його п'є, то думають, що на цей дім має впасти якесь нещастя, бо їхній божок гнівається на них. І якщо внаслідок нещасливого випадку або через пошесть щось трапиться, то кажуть: ми погано шанували нашого бога, тому він це на нас попустив.

Нещодавно трапилося таке: в одному селі за шість миль від Вільна, неподалік міста, котре зветься Троки, якийсь чоловік, щирий католик, купив кілька вуликів меду в одного з цих змієшанувальників. Потім // (с. 27) після тривалого знайомства він навернув до Христової віри і самого [господаря], хоч з великим трудом і старанням, і намовив його, щоб убив ту змію, котру той шанував як Бога. Коли цей господар так вчинив, забивши змію, то невдовзі пішов перевірити свою пасіку в садок. В одному вулику він побачив якусь чорну страхітливу істоту, що сиділа там. Вона нагадувала людину, з мерзенно відкритим ротом аж до вух, з криво вибалушеними очима, взагалі це була якась пекельна потвора. Господар зі страху заціпенів, а потім, прийшовши до тями,

Ідольська потвора

спитав: «Хто ти? Що ти тут робиш?» У відповідь ця потвора сказала: «Я є той, хто так довго тут буде, поки не помститься тобі за те, що ти вбив свого домашнього бога; ти будеш ще й переслідуваним, якщо не повернешся, як раніше, до жертв, йому належних». Але не дбав про це господар, твердо стоячи у християнській вірі, і святим хрестом вигнав звідти цю спокусу, яка одразу зникла і невідомо де поділася. Однак там у тому садку довго було чути якийсь шум і шипіння на кшталт змійного.

Жертви ідолопоклонців

Є також за чотири милі від Вільна королівське село, що зветься Лаваришки, де живе чимало людей, котрі вшановують змій як богів і приносять їм якісь жертви. Хоча ці історії належать не до Жмуді, а до Литви, однак Жмудь межує з Литвою, і мені здається доцільним додати ці коротенькі приклади.

Простолюд у Жмуді має якісь свої язичницькі свята й урочисті жертви, котрі за поганським звичаєм звикли чинити наприкінці жовтня, коли збіжжя збирають з поля. А робиться це у такий спосіб. Вони приходять на місце, призначене для проведення оцих своїх бенкетів, сходяться чоловіки з жінками, з дітьми, слугами і з усіма своїми родичами. Столи, лави й інші місця, де вони проводять свої розмови, притрушують травою, а зверху кладуть хліб, а біля нього з обох боків ставлять дві коновки з пивом. Потім приносять теля, порося і свиню, півня й курку та інших домашніх тварин по парі, самця та самку, і забивають як жертву таким чином. Спочатку жрець або якийсь їхній невідомо який піп, кажучи якісь слова, посилає бити оту худобу кием, а за цим всі присутні б'ють цю худобу по голові й кажуть такі слова: «Це тобі й Зіменнику (Zimenniku) боже – так отого свого бога називає простолюд – жертвуємо і дякуємо, щоб нас протягом цього року зберіг здоровими і при всіх достатках. Тепер також просимо, щоб // (с. 28) ти нас протягом цього нинішнього року зберіг і охоронив від вогню, меча, від війни, від морової пошесті і від усіх ворогів наших». Потім, зваривши ці жертви, бенкетують при своїх стравах, але перш ніж починають їсти, відрізають від кожної страви по шматочку, кидають під стіл, під лави, за піч і всі кутки хати і в сіни, кажучи: «Це тобі, наш Зіменнику, жертвуємо, просимо тебе ласкаво, бери і їж». Тільки тоді вони починають свої бенкети. Цей старий забобонний звичай і в Литві, і на Русі зберігається подекуди між простими людьми, як ми про це раніше писали при описі ідолопоклонства прусського і литовського, про що читай книги II і IV.

Як поводяться зі збіжжям

Всіляке збіжжя спершу висушують у дуже натопленій хаті, а потім, вимолотивши в гумні, засипають у засіки.

Море, котре омиває жмудські кордони, одні називають *Балтійським*, другі – Прусським, а інші – Німецьким морем, але воно має називатися затокою Балтійського моря. Це ж Балтійське море омиває також і *Кімврійський Херсонес*, котру німці називають Ютланд, а латинники – Юція. Омиває і Німецьку землю, і всю Поморську країну, а потім довго протягується, оточуючи Курляндію, Інфляндську землю, деякі московські країни, також Швецію, Фінляндію і Датське королівство.

Жмудське море

Жмудські звірі Звір росомаха

Жмудські звірі, як і в Литві, є різні, малі й великі: ведмеді, зубри, лосі, рисі, лиси, але найбільше вовків та зайців. Є також один звір, при жмудському кордоні, котрого ніде в іншому місці не побачиш, який називається росомаха. Цей звір ні на що не годиться, якщо йдеться про користь із нього. Він завбільшки як пес, а морда нагадує кота, висотою та хвостом подібний до лисиці, тільки що чорного кольору. Їсть стерво постійно, а коли добуде здохлятини цієї, то з'їдає її так багато, що стає як барабан. Потім влізе в якусь розколину чи між двох дерев і так сильно туди тиснеться, що все з'їдене вичавить. Потім знову йде до цього стерва і, об'ївшись вдруге, так само чинить, потім втретє, і так, поки не з'їсть його всього. Очевидно, таку зажерливу тварину природа породила для прикладу і попередження тих тамтешніх жителів, щоб вони гидували обжиратися. Бо коли вони разом бувають на бенкетах, особливо при тих язичницьких церемоніях, то сидять за столом, їдять і п'ють від полудня до опівночі, а коли виспляться, то знову день, і другий, і третій протягом дня впиваються, нічого не пам'ятаючи, навіть не думаючи про бридке пузо, яке звичайно росте від ненажерства. Сільський люд зазнає переслідувань від багатших.

Утиск убогих панами

Коли пан розгнівається на підданого, то його обдере, притисне, пограбує і часом забере у нього вдома весь провіант так, що селянин не буде мати що покласти до рота собі з жінкою та дітьми. Піддані виконують тяжку службу щоденно. // (с. 29) Коли трапиться підданому йти до пана, то без подарунка й не підходь. А якщо й дійде до пана, той його відішле до урядника, а у панів скрізь «дай», бо там кожне слово є золотом. П'ять днів роблять на пана, а шостий, понеділковий – на себе, та й у неділю ніколи не залишаються без роботи. А на селі ніколи не святкують, роблять, що хочуть: орють, жнуть, молотять, сіють, боронують, косять та інші різні роботи ведуть. Немало буває того і в Литві, і на Русі. І якщо хто кого спитає: «Чому робиш у свято?», той відповідає: «А чи в свято їсти не треба?» Побори й податки дають у рік чотирикратно. Річні чинші панам теж тяжкі убогому люду. Хліб дуже поганий наполовину з плевелами. Річкові млини мають доми, в котрих роблять собі борошно й крупи. Також ступи, в яких коноплі й інші рослини для своїх потреб товчуть. Це робота насамперед для жінок, а коли вони це чинять, то по-простому виводять якусь мелодію, і цим самі з собою, особливо вночі, забавляються, щоб їм не хотілося спати. Тамтешні жителі мають також якісь великі дерев'яні труби, в котрі насамперед у святкові дні дмуть, а з них видобувають якісь крикливі звуки. Часом і двоє дмуть в одну трубу, і та ричить різними голосами, ніби дикий звір у лісі, коли шукає дітям поживи. Вози мають прості без жодного заліза, гілками та різними мотузками обмотані. Колеса з одного дерева доброї роботи, спицями скріплені, витримають і найдальшу путь; вісь ніколи не знає мазі. Коли ж їх багато сідає на оці вози, то вони неймовірно риплять, бо осі під ними, ніби якийсь музич-

Чинші підданих

Жмудські млини й ступи

Жмудські вози

ний інструмент, що постійно нарікає на свою долю. Так само і на Русі, і звідти походить приказка: «Рипить наче руський віз». Про це один латинський поет написав такими словами:

Neque linunt Russi raucos pinguedine currus,
Nec picis auxilium stridulus axis habet.
Auditur veniens longe crepitare Colassa,
Sic fragiles currus Russe vocare soles,
Non faciunt habiles uno vectore quardrigas
Inuectas Rutheni, quas equus unus agit.
Nec facile inuenies ferrato harentia clauo
Plaustra, facit ligni cuncta ministerium,
Et sine ferri iussu pangunt sua plaustra terebris
Et lignum ligno consolidare solent.

ЦЕ МОЖЕ БУТИ ТАК ПЕРЕКЛАДЕНО:

Руський селянин ніколи не шмарує своїх возів,
Жодною маззю своїх колес у дорозі не рятує.
Чути далеко, коли скрипить під возом
Вісь і нарікає на різні голоси.
Йде кінь своїм шляхом один попереду інших,
За ним другий і третій, а за тими – четвертий. // (с. 30)
Нелегко там знайти у возі залізний сердечник,
Бо з дерев'яними знаряддями він далі заїде.
Без заліза ці речі з'єднуються,
Тримається дерево дерева, наче облите клеєм.

Жмудські ріки

Ця земля дуже багата на болотисті озера, стави й багнисті низини, так що на деяких місцях води розливаються, ніби якесь море. Однак є чимало судноплавних рік, з котрих одні течуть на схід, як-от: Буг, який *Геродот* зве *Гіпаніс*, Прип'ять, Тур, Свислоч і Березна, а всі ці впадають у Дніпро. Інші ріки, як-от: Вілія, Німан, Нарва, Буг, течуть на захід, дещо обертаючися на північ, і впадають до Німецького моря біля прусського порта, неподалік Гданська.

Жмудський одяг

Жителі цієї Жмудської землі мало чим відрізняються від Литви, як ми вже говорили, і у звичаях, і у вірі, і в житті, і в одязі. А звичайний одяг такий: сіра сукня, отож, коли їх кілька десятків буде стояти на ринку, то не побачиш там нікого в іншій сукні, а тільки в сірих сукниських. Взуття ж – або з липового лика, або з бичачої шкіри, здертої разом з шерстю. Його вони називають лапцями або курпями. Мовою своєю жмудь з литвою, лотвою (латишами.– *Ю. М.*) та інфляндцями майже у всьому подібна, мало чим одна від одної відрізняється. І молитва «Отче наш» однакова як по-жмудськи, так і по-литовськи, котру ми тут подаємо для ліпшого зрозуміння.

Жмудський «Отче наш»:

Tewe musu, kuris esi dungui, sswiskis wardas tawa, atcik karaliste tawa, buk wala tawa, kasz dungui, teip ir zamey, donumusu, wisudienu dok mumus nu, ir attaid mumus, kaltyby keip ir mias attaydimus sawiemus kaltiemus, ir nie wiask musu und pagundymo, be gialbek musu nog wiso, pikto. Amin.

Прапор цієї землі, котрий вживають на війні, такий: білий, з двома рогами, з гербом Великого князівства Литовського у червоному полі.

Кінець книги V.

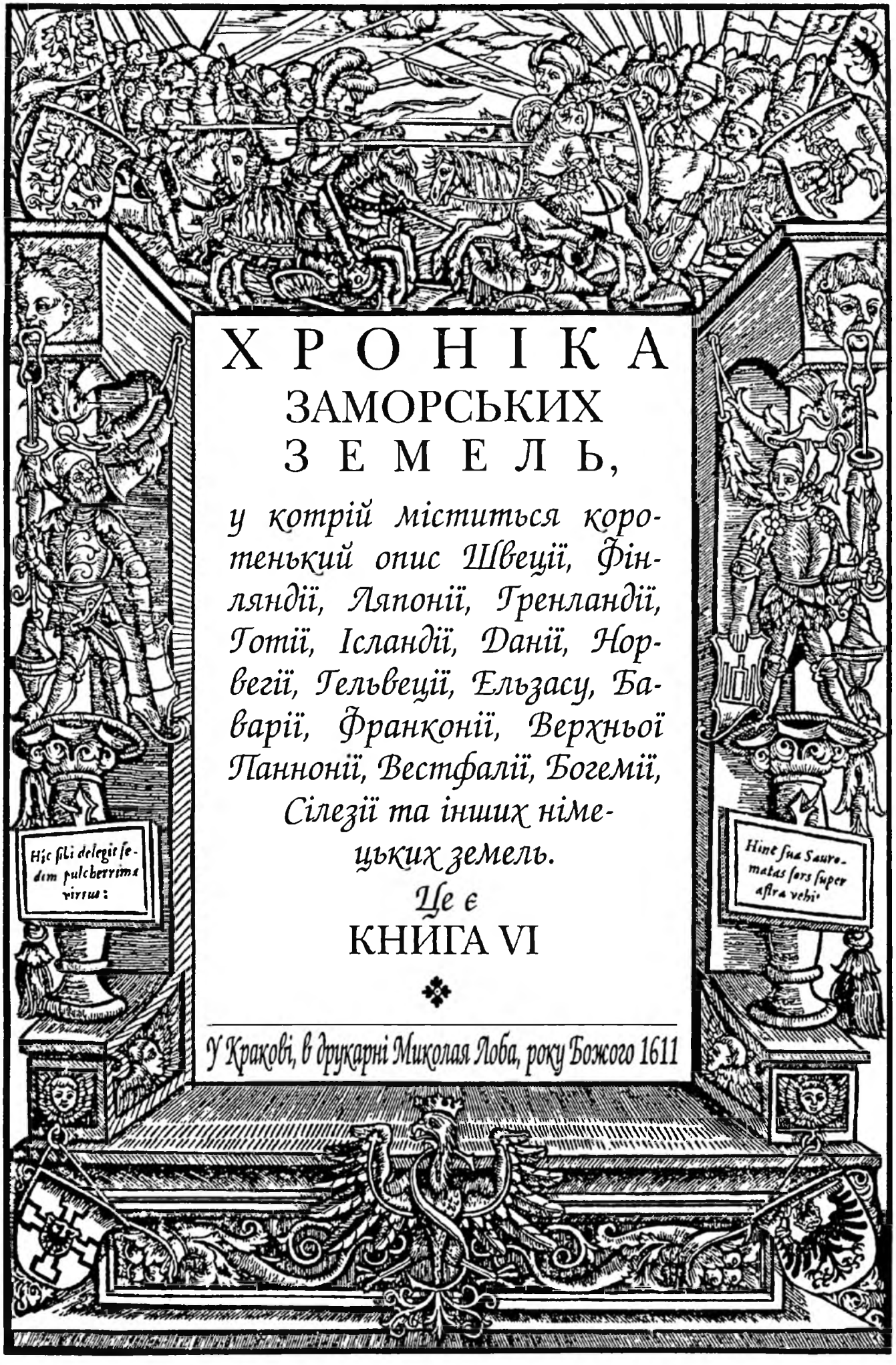

ХРОНІКА ЗАМОРСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ,

у котрій міститься коротенький опис Швеції, Фінляндії, Ляпонії, Гренландії, Готії, Ісландії, Данії, Норвегії, Гельвеції, Ельзасу, Баварії, Франконії, Верхньої Панноніі, Вестфалії, Богемії, Сілезії та інших німецьких земель.

Це є

КНИГА VI

У Кракові, в друкарні Миколая Лоба, року Божого 1611

НА ПОВАЖНИЙ КЛЕЙНОД
давньої фамілії дому
ЇХ МОСТЕЙ ПАНІВ ЦІКОВСЬКИХ,
НАЗВАНИЙ «РАДВАН»

Чому цей клейнод так названо віддавна,
Це в хроніках оспівує історія славна.
Як у герб дана булава Геркулесові,
Блискавка з неба, що б'є [з волі] бога Юпітера.
Золоту арфу в червоному полі мав цар Давид;
Ісус – три папуги у золоченому вінці.
Так знатний дім ***Ціковських****, досвідчений у мужності,*
У розумі й мудрості завжди похвалений,
Має цю прекрасну хоругов, дану за герб,
Під котрою вічно живе з пожаданою славою.
Вона є пострахом для поганих, в честі у світу,
У Господньому благословенні на многії літа.
У діамантових книгах і на твердій скелі
Їхня мужність буде вписана надовго.
Швидше рання зоря перестане сходити
У бистре море, ніж згасне величність їхньої слави.
// ***(с. 2 передмови)***

ВЕЛЬМОЖНОМУ ПАНУ, ЙОГО МОСТІ ПАНУ СТАНІСЛАВУ ЦІКОВСЬКОМУ З ВОЙСЛАВИЦЬ, ПІДКОМОРІЮ КРАКІВСЬКОЇ ЗЕМЛІ, СТАРОСТІ ЧОРШТИНСЬКОМУ, БАБИМОСТСЬКОМУ І ВЕЛИЦЬКОМУ і т. д., МОЄМУ МИЛОСТИВОМУ ПАНУ І ДОБРОДІЮ

ені завжди здавалося, мій вельми милостивий пане, що то погана справа і не панського духу думати про себе та про приватні речі на світі, не прагнути розумом чогось високого. Отож треба старатися, щоб людина жила не тільки для себе, а радше про те думала, як краще прославитися серед людей; у цьому я вбачаю ознаку мудрої та обачної людини. Яка ж тоді різниця між людиною та худобою, коли життя обох однаково закінчується смертю? Яка ж тоді гідність і прерогатива розумної душі, невже тільки в тому, щоб уміти жити в тілі? Невже гідність людської натури полягає у тому, щоб померти разом із тілом? Не така вже й велика користь страві (strawie) заради життя, цього легко можна добитися. Мистецтво над мистецтвом полягає в іншому: щоб славою та енергійною діяльністю готувати собі життя. Як собі подумаєш, то бачиш, як уже багато викопано цінного золота, як багато срібла і дорогого кришталю є з того часу, як стали гірники. Але ж потім думаєш, що його все одно мало між людьми, бо кожен його прагне. Я мушу визнати, що багатства, незважаючи на те що люди їх так добре пильнують, незважаючи на те що золото не підлягає швидкому нищенню, все одно гинуть, псуються і ніколи не сягають вічності. Зате пристойність, заслуги і бистрий розум квітнуть, славляться, живуть. Коли це природа породила в людських душах, то, очевидно, важче душі відірватися від тіла, ніж відірвати милість доброї слави від прекрасної душі. Найкращою для мене є думка доброго

філософа Теофраста, продовжувача школи Арістотеля, який, роздягаючися, боявся здатися худим: чому природа дала так багато років оленю, вороні, дикій гусці, крукові, що можуть прожити кількасот років, але після них не лишиться нічого, а людині, котрій довге життя є потрібнішим, так рідко сягає і однієї сотні літ свого віку, я й сам майже не бачив таких. Тому мені, кажу мостивому пану, чудовою здається думка цього філософа: не для того природа дала людині життя, щоб вона до своєї смерті жила, як тварина, але для того, щоб у своєму короткому житті, сповненому клопотів, нещасть і заздрості, люди готували собі безсмертя добрими справами через свою добру славу. І чим важче цю славу їм здобути, тим ціннішою вона є, чим важче висловити, тим легше побачити. Хто б із вояків поривався йти на криваву війну, на явну небезпеку і тривогу, невблаганну смерть, коли б за це не було нічого, за винятком хіба що грошової винагороди, та й ту досить часто важко дістати? Тоді, без сумніву, небагато було б вояцтва, менше було б і гетьманів. Люди прагнуть переважно слави, бо саме слава запалює серця до всього доброго і заслуг, виліковує всі клопоти, котрі тільки можуть впасти на людей, чи то з несприятливих обставин, чи то, що гірше, з якоїсь невдячності. Нехай же тоді один про ці, другий про інші думає речі, нехай турбується про які завгодно короткочасні // (**с. 3 передмови**) справи, нехай прагне до скороминущих справ: *Шляхетна думка не сприймається ними, але вона завжди прагне до високого,* а там, де слава розбила свої намети, де майорять прапори, там дух чистий і прекрасний; там він досягає заслуг, там пропорційно своїй силі виявляє свою відвагу. Я також, мостивий пане, протягом свого життя не хотів лежати облогом, а провів тут, у цій Короні, кілька десятків років. Не смію оцінювати користь моїх справ, але знаю, що з того часу, як я навчився володіти зброєю, і аж до старого віку, докладав великих зусиль, прагнучи прислужитися Речі Посполитій і шаблею, і пером, і у полі, і в замках, і в облогах, і в штурмах. Тепер моя сила знищена роками, так що я вже не можу носити на собі зброї. Однак я здавна не міг стримати свого пера, налаштованого на поширення слави польського народу; а коли я присвячував книги своєї хроніки різним особам, то мені здалося добрим ділом книгу про Шведське королівство і про прилеглі до нього держави присвятити вашій мості, моєму мостивому пану. А це тому, що ваша мость здавна був моїм мостивим паном. Отож мені у прагненні освідчення своїх прихильності й вдячності вашій мості, моєму мостивому пану, не годилося інакше вчинити. По-друге, ваша мость, милостивий пан, завжди жив у цій Короні і так широко прославився, такі завжди значні заслуги в ім'я вітчизни зволив виявити, і для його королівської мості, нашого мостивого пана, і всієї Речі Посполитої, працюючи і діючи як посол у цьому широкому Шведському королівстві. Ні морські небезпеки, ні труднощі на

суходолі, ні віроломство ніколи не відстрашили вашу мость від важливих справ і заслуг, гідних великої нагороди і вдячності. Але ж ваша мость виконував і інші місії то в Данії, то в Німецькому Рейху і у поморських князів, то в англійського короля. Все це слушно вимагало від мене, щоб історію про ці держави присвятити саме вашій мості, бо в цих державах ваша мость залишив найбільше пам'яток про свої справи. І доки люди вмітимуть читати, вони тебе мусять згадати і прославити, доки чеснота матиме похвалу, доти протягом всіх віків тебе не забудуть; бо ваша мость завжди віддавав все задля слави, йдучи за прикладом своїх предків, котрі нічого кращого для себе не бачили, тільки жити у своїй вітчизні, щоб вітчизна ними славилася, тобто жила, бо без слави жити – значить не жити. Значні є справи і вдячної пам'яті Станіслава Ціковського, бецького каштеляна, батька вашої мості, мого милостивого пана, гетьмана його королівської мості в Русі, у Молдавії, в татарах і в Московії, значними є і його заслуги. І якби боягузтво одного пахолка не зашкодило, то вже кілька десятків років був би Смоленськ нашим, який нині взято після дворічної облоги королем його мостю. Оці справи вашої мості я, наскільки зміг, хотів би вшанувати і передати для пам'яті. Я віддаю вашій мості оці мої праці, просячи, щоб ваша мость, милостивий пан, зволив це прийняти від мене з тією охотою, котру зичиш собі, щоб твої прекрасні й важливі заслуги дістали сплату вічною вдячністю. Дано у Кракові, дня 11 місяця листопада, року Божого 1611.

Вашої мості, мого милостивого пана, всього добра зичливий і найнижчий слуга Олександр Гваньїні, палатин Латеранського палацу, рицар, командир гвардійської кінноти. // (с. 1)

ЧАСТИНА І КНИГИ VI,
в котрій міститься
КОРОТЕНЬКЕ ЗІБРАННЯ КОРОЛІВСТВА ШВЕДСЬКОГО І ДЕРЖАВ, ЩО ДО НЬОГО НАЛЕЖАТЬ

ШВЕДСЬКЕ КОРОЛІВСТВО

Багатство Шведської землі

Шведське королівство, згідно з думкою істориків, межує на заході з Готією, на півночі має Верміляни та Скрукфіни, на сході – Фінляндію та Русь, на півдні – Німецьке море. Ця земля між північних земель багата на врожай збіжжя, худобу і все: повна меду, срібла, міді, свинцю, заліза, має достатньо рік і риби. Має вона також досить пущ, мисливських угідь і різного звіра. Коротко кажучи, Шведське королівство удвічі більше від Норвезького королівства, про яке йтиметься нижче, і щодо кількості населенння, і щодо території, і щодо достатку, хоча більшу частину Швеції займають скелі й болота, через які не можна проїхати ні конем, ні возом. Є у Швеції місто **Стокгольм**, де живе сам король. Воно засіло між болотами на морському узбережжі, так само як і інші міста, до котрих не можуть приступити кораблі. Достатньо там і інших міст та прекрасних замків. Ця земля відгороджена горами від Норвегії і Датської землі. // **(с. 2)**

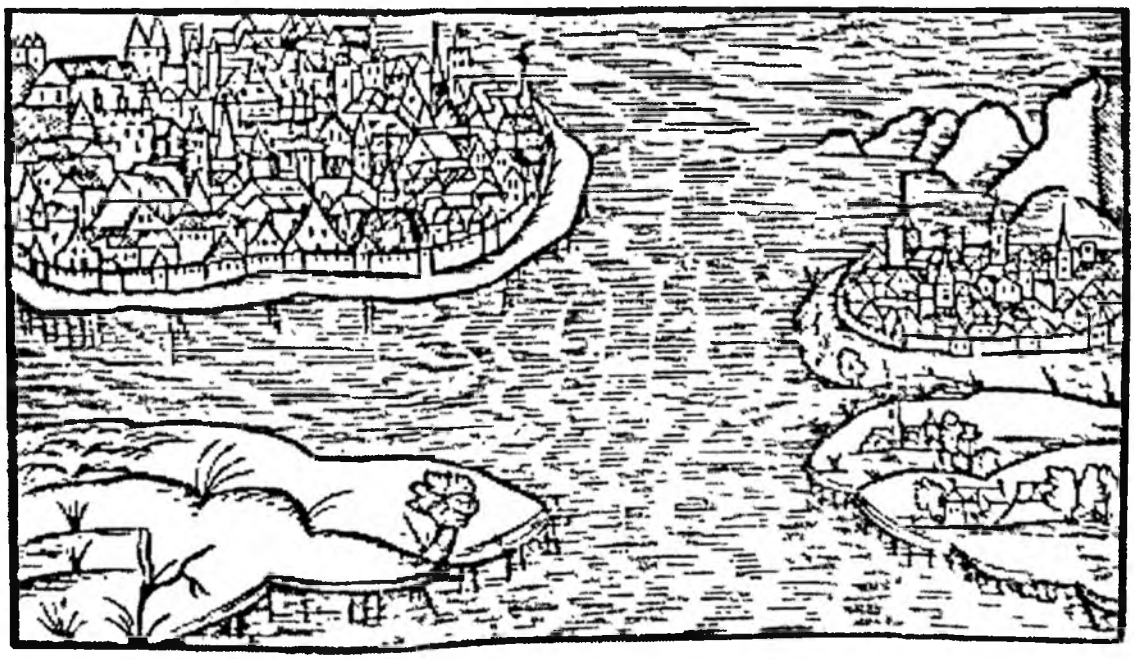

Ангерманське князівство

Швеція має між іншими державами і князівствами своїми Ангерманське князівство, котре розташоване на півночі, на кордонах з ляпонами, дикими людьми. Там є великі пущі, в котрих ловлять різного звіра, як-от: биків, лісових ослів, але дивного різновиду, як олені з великим рогами, кудлаті, як леви, до середини, товсті та мускулясті.

Шведські звірі

Князівства Мідоль, Гельсинське, Гестриційське, Феринґійське, Копердальське, Опландерське

У Шведському королівстві є й інше князівство, котре зветься Мідольпація і розташоване далі від Ангерманського. Після нього є Гельсинське князівство, князівство Гестриційське, Феринґійське, у якому головним портовим містом є Упсала.

Є там також князівство Копердалія, у котрому є мідяні гори, де добувають мідь. Також Опландерське князівство прославлене цими ж горами, де добувають мідь, срібло і залізо. Там же є Нікопія, прекрасне місто з дуже потужним замком, від якого неподалік розташована велика пуща, яка відділяє Швецію від Готії. Є у Шведській землі чимало й інших держав і князівств, котрі широко описують інші історики, зокрема Фінляндія.

ФІНЛЯНДІЯ

Фінляндія – земля дуже красива і розкішна, мало не ліпша, ніж Швеція. Спочатку її вважали королівством, але нині вона має тільки титул династії. Раніше ця земля була під Московським князівством і трималася грецької віри, як і Москва. Але потім вона дісталася під Шведське королівство і тримає ту віру, яка там є. Щодо збіжжя, то ця земля схожа на Швецію, так само як і щодо іншого добра. У ній є прекрасні князівства, особливо Разбурзьке; Вибурзьке, Карельське також дуже гарні. Вибург держить кордон Фінляндії з Руссю і Москвою. Ця земля є муром проти Москви. Є також там великий склад, куди прибувають з дорогим товаром купці з усієї Москви. Фіни постійно воюють проти Москви на затоках Фінського моря: влітку на морі, а взимку на суші, завжди вони чублятся за свої кривди. Про те, наскільки людними були раніше ці країни, космографи *Методус Мартир, Йордан Готський, Павло Диякон* пишуть, що з цих сторін неймовірно багато вийшло народу, аж не віриться, їх ніби хтось сіяв, що їх ще так багато наплодилося. А то були люди, котрі через злиденні землі чи від якихось перешкод від води, від людей вирушили туди, де, як вони чули, є родючі і спокійні землі, найбільше до Угорщини, до Німеччини або до Італії. Цей народ називали по-різному: готами, остроготами, візиготами, гепідами, самогетами, масагетами, гунами, свевами, лангобардами, турцилінгами, герулами, вінулами, // (с. 3) болгарами, швінцерами, тахіфелами, давами, склавами, ругами, аланами, бургундами, сербами, сцирами, норманами, піктами, кімврами і т. д. Можна назвати й чимало інших назв з інших хронік, але ми їх пропустимо, бо всі вони позмінювали і місця проживання, і мови.

Фінляндські держави

Які багаті населенням були шведські країни

Розмноження шведських народів

У Швеції різні мови

У Фінляндії є дві мови, почавши від Вибурга, де розмовляють слов'янською мовою, аж до Борга або Шибона над морем і над морським узбережжям. Шведська мова – посередині землі йде до півночі, а на кордонах панують обидві мови. Шведська мова однакова з готською і датською, змішана з норвезькою і німецькою.

Готська мова мало чим різниться від шведської

У Фінляндії 4 старости

Шведські королі, як тільки підкорили Фінляндію під своє королівство, поставили у ній чотирьох старост: один живе близько Вибурга над озером у потужному замку, другий – у Боргу на узбережжі Фінського моря, третій – в Кроненбурзі над рікою Пентою, а четвертий – в інших місцях. Ці старости керують всією землею замість короля і чинять суд. Інші міста й замки поблизу Вибурга, як-от Єгабург, Нетабург, московський князь відірвав від Шведського королівства і приєднав до своєї держави, але їх знову відібрав шведський король. А ось ці біля ріки Ляпанчі, як-от Ківінеб, Невкірос та інші, з давніх давен перебувають під владою шведського короля.

ЛЯПОНІЯ

Ляпони – це дикі люди середнього

Ляпонські звичаї

зросту, завжди ходять з луком і стрілами. Носять тісний одяг, взимку – зі шкір кудлатих звірів, і тоді вони нагадують черепах, котрі тільки голову показують [з-під панциря], а все їхнє тіло закрите через холод. Вони не мають ніяких будинків, тільки печери, їхня робота – стріляти звірів або ловити рибу. Цим вони живуть, бо не орють і не сіють. Їхня земля теж не дає жодного пожитку, бо тут лише мороз та холод. Вони

Дивний спосіб ловлення риби

ловлять або сушать рибу на великому холоді, а потім перетирають її на порошок і їдять замість хліба, розвівши з водою. Так само чинять, але це вже не європейські народи, а негри в Єгипті, котрі на страшній сонячній спеці сушать і в'ялять рибу. Але ляпони сушать і в'ялять на морозі, тобто в протилежних умовах. Однак вони так добре в'ялять і сушать, як у Єгипті на сонці. Є між ними і ремісники тонкої роботи, котрі

Витонченість роботи ляпонів

вишивають голочками шати золотом. У них своя мова, котру ніхто не розуміє, тільки вони самі. Свої справи з купцями вони вирішують на мигах. Цей народ завжди був вільний і провадив тривалі війни з Норвегією, Швецією, але тепер сплачує данину Шведському королівству.

Мова ляпонів

Дивний звір рангіфер

// (с. 4) Вони мають дуже дорогі шкіри й хутра різних звірів, коней у них немає, а замість них скачуть на одному дикому звірі, котрого відловлюють. Цей звір як кінь завбільшки і звуть його рангіфер, або реон, у нього кошлата шкура – як у осла, а ноги – як у оленя, так само мускулясті й видовжені, має дуже довгі гіллясті роги. Але на цьому звірі вони не їздять верхи, а тільки запрягають у сани. За 24 години вони проїжджають тридцять німецьких миль, тому кожен може зрозуміти, який цей звір прудкий і сильний. Татари в Азії теж їздять на таких рангіферах. Всі ці люди, цей народ – язичники, шанують ідолів та дияволів. Коли у ляпонів заходить сонце близько дня св. Лямпер-

та, то нема у них ніякого світла, тільки постійна ніч протягом трьох місяців. Тільки в полудень з'явиться трохи світла, як у нас перед світанком або коли гаснуть зорі. Але навесні близько свята св. Григорія, коли до них приходить сонце, вони з великою радістю святкують цей день.

У ляпонів ніч триває протягом трьох місяців

ГРЕНЛАНДІЯ

Гренландія – земля в холодній стороні. Вона славиться багатствами і худобою, якої тримають великі стада. Оцим тільки там люди й живуть. Вони недосконалі християни серед язичників. Їхні єпископи зі своїми костьолами підлеглі архієпископу Нідрозенському в Норвегії. Постійно з північних і невідомих земель і від Льодовитого моря приїжджають до Гренландії на торги дикі люди; приїжджають з великим почтом. Твердять космографи, що люди, котрі туди приїжджають, живуть з другого боку північної зірки, яку звуть *Полюс Арктікус (Polus Arcticus)*, що її звичайно називають Возом на небосхилі.

Гренландія славна віддаленістю людей

ГОТІЯ

Готія, або Готландія, означає в перекладі з німецької «добра земля». Ця земля серед північних королівств дуже багата на врожай, худобу, мед та інші речі. Ріки, ліси скрізь великі й корисні, торгів повно у цій землі, привозять з цих земель куничі шкурки, соболині та інші дорогі товари, і великі купецькі склади й у цій землі. Готи і шведи з давніх часів жили під одним королем. Однак шведи славилися війнами тільки із сусідніми народами, а готських потуг і перемог ще не забув Рим. Ці готи довго панували в Італії, підкорили собі французьку землю, заснували королівства в Іспанії. Через це з тих північних кутів, з готів, кімврів і вандалів // (с. 5) несказанно багато вийшло рицарського люду; не хвалимо, однак, їхньої жорстокості, котру вони чинили, будучи язичниками. Готія закінчується на півночі кінцем Швеції, котра є з півдня, із заходу оточена горами Норвегії, а з півдня і сходу – морем. Найзнаменитіші міста у цій землі такі: Лодгуфія, великий порт і купецький склад, Вальдбург, важливе місто із замком, Гальмштад, Гельсингборг, недоступне місто із замком, Ляндскрон, Мальме, порт і склад, Кальмар, місто велике, порт і славний купецький склад, яке має замки на кшталт Міланського замку, поставлені напроти одне одного, Стокгольм і Зудеркобія, великий порт і склад, Мортковія, Лідекопія, місто над рікою, також Вевер, Вестерос, Ветлянд, значні міста.

Багатство Готської землі

Готи й шведи здавна під одним королем

Слава готів

Міста в Готландії

Вестроготія – князівство, яке належить до цієї держави. У ньому є такі міста: Земінгія, Лінчепінг (Linkopia), Смаляндія, Хінскія, Верендія, Брехінгія. Місто *Візбю* було готське, великий і славний купецький склад, але воно було датчанами і московитами спустошене і знищене. І сьогодні

Північне князівство

є руїни і знаки, котрі дають уявлення про те, яким великим і багатим було це місто. З цього міста були ті готи, котрі захопили Меотиду. Ця земля славна нині врожаєм, замками і монастирями. Є там також монастир ченців св. Бенедикта, в якому бібліотека налічує близько 2000 авторів і старих книг. З цієї та інших земель привозять соболів та велику кількість різноманітного товару. Хто хоче знати більше про історію готів і шведів, нехай читає *Альберта Кранція*.

Бібліотека в кляшторі св. Бенедикта

ІСЛАНДІЯ

Ісландія – острів, котрий віддалений від інших островів. Країна розташована далеко у Північному морі, і її ледве знають моряки. Там півроку немає ночі від св. Віта аж до св. Люції, але й дня не буває від св. Люції до св. Віта, одна тільки ніч і темрява. Там вже починається Льодовите море, там вічна зима, що засвідчує Овідій оцими двома віршиками:

Дня не буває півроку

А ночі – також

Льодовите море

Повір мені, щоб ми не дозволили не знати трьох причин:
Жахлива зима, яка лютує в Сарматському морі.

Цей північний народ живиться худобою та рибою, живе в ямах або підземних печерах разом з худобою, люди убожісінькі, але тримаються, як і ми, християнської віри. Вони мають за короля свого єпископа. У цій землі безліч риби: великої морської риби накладають для сушіння на морозі так багато, що стоять купи виловленої риби на кількадесят ліктів, на кшталт наших найбільших будинків. Нею ж розплачуються з моряками за збіжжя. Самі ж вони живляться тільки рибою, а збіжжя кудись далі відсилають, бо хліба ніколи не їдять і не знають його. // (с. 6)

Багатство риб в Ісландії

На думку інших, там є найвіддаленіший острів Тилен (Tylen), про який писали давні історики: *Хай тобі поможе Тилен, що є на краю світу*. На цьому острові гори такі високі, що не видно їхніх вершин, на них лежить вічний сніг, а під горами горить вічний вогонь, у котрому живуть, як риби у воді, саламандри. Є там одна гора, яка зветься Сірчана, там іде торгівля убогих, бо вони там знаходять собі на прожиття, збираючи матерію, котру цей вогонь викидає з себе. Є там і друга гора, Гекля, з котрої палиться, як з пекла, вона викидає з себе брили каміння разом з вогнем, як *Везувій* або Етна в Сицилії. А в оцих усіх горах ховаються саламандри. Оскільки тут згадується про саламандру, а не кожен знає, що то за звір, то ми коротенько опишемо його. Є на світі дивовижний звір з роду ящірок з телячою головою і вухами, котрого називаємо саламандрою: саламандр не може знищити жоден вогонь, жодне джерело: вони і у вогні живуть, і у воді. Вони мають на собі жовту коротку шерсть, м'яку як шовк. Коли пожмакається сукно, яке з них роблять, то його кладуть на якийсь час у вогонь, і воно розрівнюється і стає як нове. Моряки, котрі там бувають, бачили це на свої очі. Бувають там на тому морі великі труднощі, також і в горах, не знати від чого: чи від вели-

Острів Тилен

Що це за тварина – саламандра

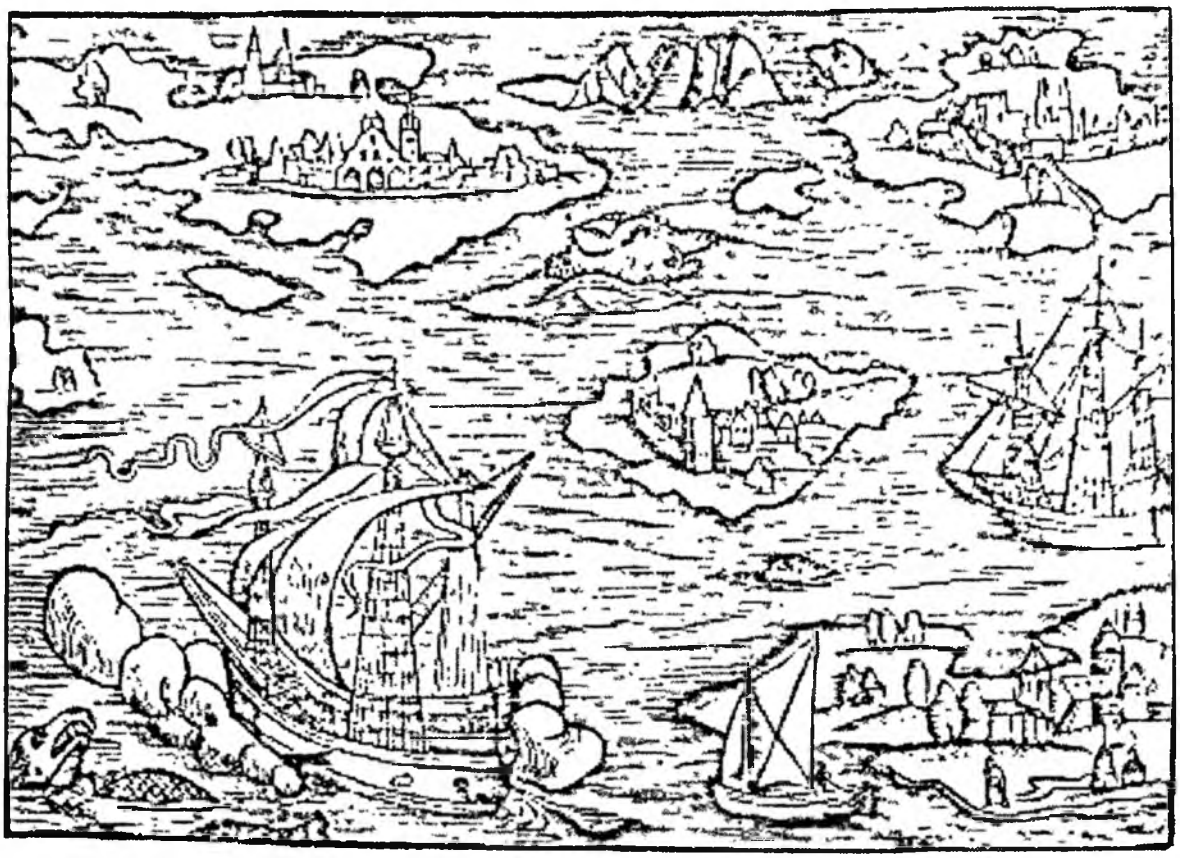

ких риб, чи від спокус, чи від звірів, яких там досить і різних. Кит – це риба у Північному морі завбільшки з гору або найбільший дім; вона перевертає кораблі, якщо її не відлякати якимось шумом, // (с. 7) кидаючи часом у море яку-небудь порожню діжку, з котрою риба грається, перевертаючи її. Трапляється й таке, що моряки, думаючи, що це морська гора, ставлять на хребті кита кораблі, але там їх кит перевертає. В Ісландії можна знайти багато будинків з риб'ячої кості, ніби з найбільшого дерева збудованих.

Риби й дива дивні у Північному морі

Філітерес – це великі риби, що звичайно звуться баленами. Вони мають на голові ніби два димарі, котрими викидають воду нагору, неначе грім або блискавка гримлячи й гуркочучи. Ця риба теж може, піднявшись, перевернути найбільший корабель. Є й інші риби – з великими зубами, є й зі страхітливими рогами, з вогняними очима такими великими, що одне завдовжки на 18–20 людських стоп.

Є там і рангіфери, про яких я вище говорив. На них возять усе що хочуть, доять їхнє молоко, ніби у корів; їдуть на них, запрягши в сани, тридцять миль.

Є за Швецією на півночі в землі Б'ярмії велика пуща на вісімдесят німецьких миль. Там є досить рисі, куниць, соболів, видр, бобрів, білок й інших тварин неймовірна кількість.

Є велика сила риб та морських тварин, котрих важко описати: одні такої форми, як рак, але дуже великі: ухопить ногою людину і вбиває.

Риноцерос пожирає гамбара і рака, великих риб; ніс має рогатий на дванадцять футів.

Рокєн – риба, котра по-італійськи називається раїна; ця утоплену в морі людину зберігає і захищає, щоб її не зжер морський звір.

Дивний Господь Бог у справах своїх

Багато різних інших дивовижних тварин, риб і птахів трапляється у північних землях. Списати про них довелося б і немалі книги тим, котрі хотіли достатньо все описати: якими особами Господь Бог приоздобив цю холодну сторону. Бо як гарячі землі є в Африці, що мають своїх птахів і тварин, які б не вижили в інших землях, так і тут Творець дав цим холодним краям своїх тварин, котрі не змогли б знести сонячної спеки. І це, щоб Господь Бог завжди викликав подив, а людина у всіх кінцях світу мала створіння, дивлячись на які, була б у захопленні від мудрості й могутності Господа Бога Всемогутнього, завдяки якому все, що на небі, на землі, на морі і під водою, є його справою.

Віра у тому королівстві, як і за панування славної і святої пам'яті його предків його, була завжди католицької святої Церкви, хоча була // (с. 8) серед місцевих жителів і частина єретиків, як то завжди кукіль має бути при пшениці. Так і тепер, при щасливому панування Сигізмунда III, непереможного короля польського і шведського, нашого милостивого пана, маємо певну надію на Господа Бога, що, свою виноградну лозу від єретицьких помилок визволивши й очистивши, до єдності загальної Церкви з милості своєї приведе. А за ті кривди і жорстокості, котрі там єретики вчинили католикам, значно помститься. Однак пропускаючи інші приклади неслушних вбивств у цих краях, не годиться пропустити Мартина Лятерну, доктора теології, *закону єзуїтів*, мужа дуже побожного життя, проповідника славної пам'яті польських королів Стефана Баторія і нинішнього Сигізмунда III, пана нашого милостивого. Коли він повертався із Швеції до Польщі через слабке здоров'я, спіймали на шляху єретики і втопили у морі за те, що він був католицької віри, 1588 року дня 30 серпня. Він через чотири роки явився у яскравому сяйві Лаврентію Бенчовському, польському шляхтичу і своєму великому приятелеві на цьому шведському шляху, котрий йому в його хворобі дуже допомагав і котрий потрапив у полон до татар. Показавшися, [Лятерна] чудесно визволив його з оков і поставив його, вже вільного, за п'ятдесят миль від цього татарського війська. Інші чудеса та історії тих країв ми пропустимо через необхідність бути лаконічними. А того ми зичимо його королівській милості від усього серця, щоб його королівська милість, як спільний пан тих місць, звідки колись спершу вийшли готи і сармати, спільно водив із собою нероздільно завжди ці два народи. І як колись щастило їхнім предкам проти римлян, панів всього світу, так щоб і зараз щастило їхнім потомкам проти московських тиранів і проти тих інших, котрі є головними ворогами віри християнської святої загальної католицької Церкви.

Ксьондза Лятерну єретики втопили у морі

ЧАСТИНА II КНИГИ VI,
в котрій міститься
ОПИС ДАТСЬКОГО КОРОЛІВСТВА, НОРВЕЗЬКОГО КНЯЗІВСТВА І ДЕЯКИХ НІМЕЦЬКИХ КРАЇН,
а особливо тих,
котрі починаються від
АЛЬПІЙСЬКИХ ГІР // (с. 9)

ПРО ДАТСЬКЕ КОРОЛІВСТВО

Датське королівство включає немалу частину тієї землі, котру колись називали *Херсонес Кімврійський (Cymbrica Chersonesus)*, крім інших північних земель. З них 50 року до Різдва Христового великі війська з дітьми і дружинами вийшли і пройшли через Альпи до Італії, шукаючи ліпшої пастви. Римляни, побачивши це, зібрали військо і розгромили їх. Ці війни історики називають *Кімврійські війни (Bellum Cymbrycum)**.

Датська земля перед цим вела чимало війн проти саксонців задовго до Різдва Христового за той Кімврійський Херсонес. Вся Датська земля перегороджена морем та островами. Перша її частина на сході – Сканія. Там розташоване Лундське архієпископство, велике й багате. Одні називають цю частину Датської землі Скандинавія, інші – Сканія. Ця земля дуже багата на рибу, має досить прекрасних та корисних купецьких портів і складів. Тут доволі рік, лісів, наповнених дичиною різних видів, золота, срібла, міді, олова, чимало великих та багатих міст. На заході є друга частина Данії, котра зветься Дація. Її Птолемей називає *Кімврійський Херсонес (Chersonesus Cymbricam)*. Юція має кордон по ріці Ейдорі, котра тече на захід // (с. 10) і впадає в Англійське море. Юція видовжується на північ і лежить за шість днів їзди від морів Балтійського й Англійського. У тій Юції добрі й чисті міста й замки. У ній жили спочатку сакси, котрих датчани вигнали і самі опанували їхню землю. Нині вона, крім Слевінценського (Slewinceńskiego) князівства, розділена на три єпископства: Слезвіценське (Sleswiceńskie), Рипенське й Арусієнське. Ці дві землі, Сканія і Юція, прикордоння землі Датського королівства

Ріка Ейдора в Данії

* Див. ідентичний малюнок у кн. I (с. 94 оригіналу).

Острів Зеландія

Роскілле – місце королівських поховань

Багатство Сканії

Фюнські острови

Як давно християнська віра в Юції

і найбільші його члени, що оволоділи більшістю островів, між якими є один значний – Зеландія, де розташовано багато важливих міст і знаменитих замків. Там є і голова, або столиця Датського королівства. Там є Роскілле (Rosyldya) – міцне й укріплене місто, оздоблене прекрасними костьолами, там урочисто ховають всіх королів. Цей острів має завдовжки і завширшки два дні ходу. Сканія ж є землею, славною збройними людьми, має досить доброго врожаю, багатих костьолів, є тут чимало купецтва. Вона має вдвічі більше, ніж Зеландія, риби: оселедців, осетрів та іншої морської здобичі. Її звідусіль оточує море, крім однієї кам'яної землі, котра схилилася на північ та на схід, і коли наближаєшся до Швеції, то через великі гори, скелі у морі, поміж островами важко пройти від Сканії до Готії, що є частиною Швеції. Біля кривих берегів моря Родану налічують 15 великих островів, між котрими найкращим є Фюн, а потім – Фальстер, Лоланд та інші, однак всіх їх перевищує* // (с. 11) Зеландія і є ніби королевою серед них. Вона і є головою королівства. Острів Фюн має завдовжки 12 миль, а завширшки – 4, столиця його *Отоніум*, єпископське місто, велике й багате. Ця земля дає добрий урожай, і там навіть не вносять гній на поля, бо це зайве. На схід від Сканії лежить чимало островів, між якими Готландія, острів Тилен, Ісландія та інші, про котрі було вище в описі Швеції. До Датської землі є певний шлях через Голштайн. Генріх Перший, римський король, прищепив Юції християнську віру і заснував там маршалковство у місті Гайдебев, яке нині зветься Шлезвіг і з якого потім було створено Шлезвізьке князівство. Потім Оттон Перший, імператор, навернув до християнської віри середину Датської землі.

ПРО НОРВЕЗЬКЕ КНЯЗІВСТВО

Норвегія – велика земля, велике князівство або, швидше, королівство. Вона завжди була і нині є під владою Датського королівства. З цієї землі, як і з Датської, вийшло чимало людей. Так само як готи, що громили Римську державу, так нормани, облаштувавшись на морському узбережжі, напали на Італію і заснували Неаполітанське та Обох Сицилій Королівство. Так само і датчани та скандинави приписують собі ту честь, що лангобарди, їхні предки, заснували державу в Італії і протягом тривалого часу володіли нею і донині ще володіють.

Скандинави, вийшовши зі своєї землі, насамперед прийшли до Ругії, а викоренивши вандалів, котрі там тоді проживали, самі її заселили; королем же своїм поставили Ахельмунда. Це думка німців, але у цьому вони розходяться з іншими, бо останні пишуть, що всі вони вийшли з Вандалії разом, бо не могло бути так багато самих вандалів, як їх вийшло з Поморських країн. Пишуть також німці, що в той час вандали володіли багатьма князівствами і багатими прекрасними містами в Ругії на морсь-

* Див. ідентичний малюнок у кн. VI (с. 6 оригіналу).

кому узбережжі, як-от: Шверін, Раценбург, Вольгаст, Демін, Оффнен, Аркона, де ще було язичництво. Але вони були розгромлені датським королем Вальдемаром і тривалий час перебували під його владою. *Міста в Ругії*

Норвегія означає польською «північний шлях». Цю землю утискував датський король великою даниною і відбиранням морських портів, а Датська земля володіє всіма шляхами і норвезьким мореплавством. Останні не можуть вільно вийти в море і вивезти купців зі своєї землі без відома короля. З цієї землі рибу з роду морських ослів везуть до Німеччини. // (с. 12)* Цю рибу сушать у сильні морози. Німці звуть її штокфіш і їдять з великим задоволенням. Береги Норвезького моря із заходу небезпечні навесні тим, котрі пливуть морем у човнах, бо цетус або бален – великі морські риби – у цей час граються на морі в надії запліднення. Ці риби ревуть, ніби леви, а носом набираючи воду, віддихом викидають її утору. А коли натраплять на човен, то перевертають. *Морські риби в Норвегії*

Головне місто цієї землі – *Нідрозія*, яке тепер зветься *Тронхейм (Trondenis)* Там є нині великий єпископський костьол на знак давньої вельможності й багатств Норвезького королівства, який змурований з дорогого каменю і не має рівного собі у світі. Склеп біля вівтаря попсувався від вогню, через що ремонт цього вівтаря коштував сім тисяч злотих золотом. *Кошти на ремонт норвезького костьолу*

Це королівство Норвегія має багато островів, де море вривається між скель і з великою силою виходить нагору. Якщо туди потрапить якийсь корабель, то розтрощене дерево викидається догори. Міста і замки в Норвегії прекрасні: Нідрозія – головне місто, столиця всього королівства, Мартусо – потужний замок проти ляпонів, Реон – замок, Конгсберг – замок і склад, єпископське місто Берген, Ставангер, єпископське місто, Зальцбург – купецький склад, Конгелле – другий склад, Бохус – потужний замок на півночі, Вермеляндія – князівство, Хама – єпископське місто. Норвегія відділяється від Швеції високими скелями, котрі постійно присипані снігом, через які важко перейти з Норвегії до Швеції. Ці гори звуться Альпи Дофріне. *Міста й замки в Норвегії* *Гори Альпи*

ПРО НІМЕЦЬКІ КРАЇНИ, котрі починаються від Альпійських гір, а насамперед // (с. 13)

ПРО ШВЕЙЦАРСЬКУ ЗЕМЛЮ

Звідки вийшов німецький народ, про це здавна не було писемних історій, бо вони, будучи варварськими людьми, а до того і язичниками, не вміли писати. Через це вони не писали жодних історій, ні своїх, ні чужих, аж поки не стали християн- *Загальне язичництво північного народу*

* Див. ідентичний малюнок у кн. I (с. 1 оригіналу).

нами, до чого їх навернув Карл Великий. Тоді вони почали вчитися письма. Однак в історіях знаходимо, що вони здавна сидять у своєму краю, нізвідки не приходячи, особливо там, де є Німецький Рейх, але напустили поміж себе достатньо чужих народів, як-от: чехів, бургундів, франків, сербів, що звуться віндиш, і багато інших людей з островів Північного моря – із Швеції, Данії, Готландії, з Норвегії, Шотландії та інших, через що вони змішувалися з чужими народами. Про розташування Німеччини писали такі історики, як *Страбон, Пліній, Тацит,* але дуже помилялися, як на сучасний погляд. Вони ж бо розташовували Німеччину на терені від ріки Рейну, котра розділяє Францію і Німеччину, аж до великої ріки Волги, яка на сході є кордоном Московії з татарами, а цей терен тягнеться на чотириста миль. Так вони переступили через нас, сарматів, заполонили ними всю Європу. Але тому нема чого дивуватися, бо давні італійці здавна називали *варварами* і *скіфами* як нас, так і німців та всіх інших людей північних країн, бо вони їм далися взнаки. Нині ж Німецька земля не тулиться тільки до Рейну і до Одри – ріки, котра тече через Сілезію і відділяє нас від німців, а від Баварії або від швабів йде до Німецького моря, що його ми називаємо *Германікум (Germanicum)* або *Балтеарікум (Balthearicum)*, ледве вісімдесят миль завширшки. Німецькі країни густіше заселені, ніж наші, тут більше добрих міст і сіл. Тому вони мають багато князів, бо міста багаті і великі, з котрих може до бою стати багато озброєного люду. Інші міста є вільними, що ледве й імператора слухають. Через це завжди були тут великі й жорстокі війни, і міжусобні, і зі своїми підлеглими. Так і швейцарці, які, зміцнівшись над своїми панами, вбили їх і, самі управляючи республікою, назвали її *магістрат (Magistratus).*

Німецькі країни багаті населенням

Магістрат у Швейцарській землі

Німецькі ріки

Найголовніші німецькі ріки такі: насамперед Дунай, котрий витікає із Швабської землі з Чорного лісу і плине через Баварську, Австрійську, Угорську і Валаську землі до моря Понтійського Евксину. Друга ріка, Рейн, витікає з гори, котра зветься Адуля, двома рукавами і плине на північ, вбираючи менші ріки і роблячи два великих озера, з котрих одне називають Костанційське, а друге – Подаміцьке. Третя ріка, Неккар, починається недалеко від дунайських витоків, а впадає у Рейн. Четверта ріка, теж придатна до судноплавства, // (с. 14) Мемус, котра, вбираючи в себе інші річки, впадає в Рейн. П'ята ріка, Амазус, котра плине через Фрізьку землю і відділяє від Саксонії Вестфалію. Шоста, Візургус, або Везер, бере свій початок від Саксонської землі, плине через Брунополім до моря. Сьома ріка – Альбіс, яку вони називають Ельбою, а чехи – Лабою, витікає з Чеських гір, плине через Мейсенську та Саксонську землі і впадає у Німецьке море. Восьма ріка – Свевус, а по-німецьки – Шпреє. Дев'ята – Вядрус, а вони звуть її Одрою. Ця ріка плине через Сілезію аж до Німецького моря біля Щеціна. Десята ріка, котра зветься німецькою Вислою, починається в Сілезії. Вона плине через Польське й Прусське королівства аж до Балтійського, чи Німецького, моря біля Гданська. Інші ріки, менші, котрі впадають у вищезгадані, називаються: Рона, Тицінус,

Весула, або Рус, Тиберіус Лех, Мозель та багато інших, котрі є непридатними до судноплавства.

Ріка Рейн відділяє німців від французів, а німецькі країни тільки раніше були від Дунаю до Рейну, однак нині далеко за Дунаєм, особливо коли прийняли християнську віру, бо за часів їхнього поганства їм не давали далеко розширюватися римляни або французи.

Німецькі єпископства

Німці, котрі за рікою Рейном, жили під Римською державою, а потім під французами, якось швидко після апостолів прийняли християнську віру, так само як і Французька земля, котра раніше охрестилася. З цього боку Рейну засновано чимало єпископств, як-от: Базельське, Аргентинське, Спіренське, Вормське, Майнцьке, Кельнське, однак з другого боку Рейну немає жодного єпископства, як і великого міста. Інші німці, котрі поселилися на одному березі Дунаю, будучи під римською владою, прийняли віру разом з римлянами і зробили це набагато раніше, ніж шваби. Німці, котрі проживають з другого боку Дунаю, заснували чимало єпископств з цього боку, як-от: Констанцьке, Аугсбурзьке, Фризинське, Ратиспонське, Зальцбурзьке, Батавійське. У давніх верхньонімців нема єпископств, тільки польські й єристецькі герби. Виключаю тут інших німців, тобто Саксонію; імператор Генріх набагато пізніше потім заснував Бамберзьке єпископство, як і Фрідріх Третій, котрий підніс Віденське єпископство в Австрійській землі. Однак інші, або середні німці, не скоро навернулися до Господа Христа. Вони чимало повбивали проповідників, котрі їх приводили до віри та відводили від язичництва, як-от св. Альбана, котрого вбили тоді, коли він у Майнці 425 року від Різдва Господа Христа визнав Христа. Потім з Рима був посланий св. Кіліан для навернення німців, але він прийняв мученицьку смерть у Вюрцбурзі від язичників. // **(с. 15)**

Як давно християнська віра у німців

Потім, року від [Різдва] Господа Христа 612, єпископ вормський Руперт навернув до християнства Баварську землю.

Тюринги, франки, шваби були охрещені єпископом Боніфацієм, а св. Вельтброд навернув фризів.

Саксонія відпала від християнства до ідолів, але завдяки Карлу Великому була навернена року Божого 785.

Року Божого 920 Бранденбурзьке маркграфство було здобуте римським королем Генріхом, і ця земля прийняла Святий Хрест.

Року 1124 бамберзький єпископ Оттон виїхав до Поморської землі, де навернув до християнської віри чимало міст.

Року Божого 997 празький єпископ Войцех, навертаючи пруссів, був ними забитий. Про це маєш історію в книзі IV, у Прусській землі, с. 21, і в книзі I при описі королів, с. 29.

Року Божого 1186 Майнгард, людина святого життя, проповідував учення Христа спочатку в Інфляндії, а заснувавши єпископство, навертав її жителів аж до 1200 року. Потім там було засновано Орден тамплієрських рицарів, про що маєш у книзі V, с. 2 і 3.

Ельзас над берегом Рейну віру прийняв в часи св. Петра.

Як ми й обумовили спочатку, що почнемо звідси опис німецьких країн, котрі починаються від Альпійських гір, то до цієї справи якнайшвидше приступаємо.

ПРО ГЕЛЬВЕЦІЮ, тобто Швейцарську землю

Швейцарська земля починається від Альп, кам'яних гір, а тягнеться до Рейну на північ аж до Вальдсгута і Лямферборга; звідти вона йде на захід до гори Юри аж до Женевської ріки, приходить потім до Альп, вище від яких місце тримають французи. У цій землі починається ріка Рейн.

Маяк в Люцерні

Люцерна – місто в землі Швейцарській, багате і чисте, там є купецький склад, а купці йдуть з Німеччини до Італії, до Ломбардії, Мілана і далі. Ці купці йдуть через велику й бистру ріку, над котрою стоїть велика висока вежа, на якій висить великий ліхтар із запаленим вогнем, як у Гданську. Цей ліхтар купці бачать здалеку вночі, коли йдуть туди на конях через скелі, носять крам до Генуї або Мілана.

Тигурина

Тигурина – місто неабияке, його звуть Цюрих. Воно стоїть на розлогому місці над великою рікою, має чисті вина, досить збіжжя, гори й скелі високі витикаються нагору, в ріках риб і всього досить. // (с. 16)

Ріка Ароля

Солориренське місто є одним з великих міст Швейцарської землі, яке лежить на скелі над рікою Аролею. Кажуть космографи, що воно мало бути засноване через кілька сот літ після Авраама, це місто багате й недоступне. У цьому місці є сонячна башта, поставлена на скелі посеред міста язичниками.

Сонячна башта

Фрібург – місто. Сьогодні цей куток по-німецьки називають Ухлянд. Це місто лежить на скелях і між скелями. За правління Лотаря він володів ним як дідицтвом від Різдва Христа Господа року 1227 і аж до 1238 року. Потім воно потрапило до імператорських рук. Дивним є це місто, яке частково лежить на високих похилих скелях так, ніби хотіло впасти, а частково в низинах між скелями, так що міські мури високі й вежі йдуть або стрімко вниз, або дуже високо на скелі; коли підеш у місто на долину, то надто крутий спуск, а якщо вгору, тоді тяжко йти, аж під колінами не раз заболить. Ратуша на скелі стоїть так стрімко, ніби хоче впасти; на цьому місці був колись оборонний замок, від якого помалу змурувалося місто і вгору, і вниз. Скелі й гори, котрі оточили місто довкола, є йому надійною обороною. Там у цій земельці є все, що тільки може бути з провіанту, крім вина, бо, без сумніву, скелі там не приймають лози.

Берн – місто неабияке. Його оточує з трьох боків глибока і велика річка Ароля зі сходу, з півдня і з півночі. Як ріка здавна зробила це

місце, так місто там і сидить. Ріка така велика і глибока, що нею можуть і кораблі плисти. Ця земля має все, крім вина, котре до них привозять з інших країв.

Авентикум, або *Візельпургель*, був колись за часів Юлія Цезаря столицею Швейцарської землі. Це місто середнє, поставлене на горі; воно змуроване по-старосвітськи, має ще знаки давніх майстрів та їхні імена. Є й каміння подекуди розбите, на якому вибито латинські літери. Є там велика колона, поставлена на вічну пам'ять, як звичайно робили язичники. Ця земля має достатньо збіжжя й вина, вона межує із Савойським князівством.

Містечко св. Гавла

Містечко св. Гавла, котрий був родом із Шотландії, лежить над рікою Рейном, там же стоїть і прекрасний кляштор. Це місто є вільним портом, міщани-купці багаті й ведуть по всій Європі широку торгівлю.

Ріка Рейн

Місто *Шафаушія* лежить над Рейном під лісом, що зветься Герцинія; там чимало виноградників. Недалеко звідти ріка Рейн виходить з тісних гір, і коли її стискають скелі, то вона падає з високих гір на низькі землі з таким гуркотом, ніби фортечна гармата. Хто не бачив цього раніше, не може без страху на це дивитися. // (с. 17) Якби там якийсь човен або корабель з тих скель впали, то тоді були б розтрощені, ніби впали з хмар. Ця ріка тече і під місто Лянфенборг, а стиснена тісними скелями, плине у білій піні; потім вона тече ширше і, з великим гуркотом шумлячи, відходить до Базеля і Раукорума.

Ріка Лімат

Баден, місто в Гельвеції, де є теплі води, про які писав *Корнелій Тацит*. Це місто розкішне, має здорові й теплі води. Біля нього стоїть міцний замок, під яким тече ріка Лімат. Якщо перейдеш ріку, то прийдеш до чистенького містечка Тургої. З одного боку його оточують гори, з другого – чудова бистра ріка, що надається для судноплавства. По цій ріці пливуть великі човни, і цією рікою вони приходять з Тигура до Рейну. Є два міста Баден, одне неподалік від другого, одне верхнє, а друге нижнє відносно ріки Рейн; в обох відомі теплі води, що їх звуть земним раєм.

Теплі джерела в Гельвеції

Славний Собор

Місто *Констанц* прекрасне, не дуже велике, але чисте і розкішне. Там вода прозора як кришталь, і в річці багато риби. Рейн широкий, має завширшки дві чи три милі, найбільше п'ять-шість німецьких миль, протікає в озера. Земля родюча, має добрі вина, досить збіжжя та іншого провіанту. У цьому місті був великий Собор 1414 року, на якому було чотири патріархи, 29 кардиналів, 47 архієпископів, 160 єпископів, а інших духовних осіб без ліку, також багато і світських панів. Там імператор Сигізмунд співав Євангеліє під час меси в одязі священика, *згідно з вдиктом імператора Августа (Exijt Edictum a Cesare Augusto)*. На цьому Соборі було спалено Яна Гуса і його учня Єроніма, котрі так сміливо йшли у вогонь, як на якусь учту. А спалили їх за те, що вони в Чехії давали причастя людям під двома видами.

Гус і Єронім спалені

Старе місто Августа Раврака знищене чи то німцями, чи то римлянами. Ще є там знаки квадратного каміння й мури, але тепер там тільки село.

Базель – місто велике, довге і широке. Через це місто тече посередині ріка Рейн. Земля родюча, вина добрі, багатство збіжжя, добре повітря. Там є знаменитий колегіум, котрий *Еней Сільвій*, будучи папою, заснував, зміцнив і підтвердив вічними привілеями. Він підтвердив привілеями також такі колегіуми, як Бононійський, Кельнський, Гайдельберзький, Ерфуртський, Ляйпцизький, Віденський.

ПРО ЕЛЬЗАСЬКУ ЗЕМЛЮ

В Ельзаській землі чимало визначних і славних міст, як-от: Зундгофен (Sunnczgow), Кольмар, Ельзас, Брайсгау, Фрайбург, Фризаг, Оффенбург, Селеста, Страсбург. У прекрасній родючості з цією землею не може зрівнятися жодна інша, що лежить біля ріки Рейн, вона має добрі вина, багаті руди, // (с. 18) гори, в котрих добувають срібло, особливо в Шварцвальді. Ці ельзаські землі французькі королі мали колись під своєю владою, а потім вони перейшли до інших рук.

Ельзаські гори

Рубеатум Ельзаське місто *Рубеатум* було засноване за часів язичників-римлян і змуроване другого року *Олімпіади*, року 235, за панування Марка Антонія і його брата Л. Вера, 164 року від Різдва Христова. Це прекрасне і багате місто було збудоване римлянами, що там жили завдяки багатству землі і володіли цими краями близько 500 років. Нині в цьому Ельзасі багато шляхти, котра має свої замки, міста й села.

Кольмар – імператорське місто на розкішному місці: води, ріки, джерела всі проходять тут. Є тут одне зі старих міст. Вино має добре, а всякого збіжжя багато.

Селеста є місто муроване, як і Кольмар, року від Різдва Христа Господа 1216 за панування Фрідріха Другого, імператора, швабська княгиня заснувала в цьому місці церкву і змурувала на кшталт Єрусалимського храму, а потім добре забезпечила його ченцями і прибутками.

Аргентина – прекрасне місто в Ельзасі. Як пишуть давні хроністи, це місто було коморою римських імператорів, де вони ховали свої скарби, через що його і назвали Аргентина, тобто Срібне. Було також це місто під французькими королями в ті часи, коли французи володіли частиною Німецької землі, і славне місто серед міст, які лежать при річці Рейн. Тут досить всякого провіанту, багатство у всьому. Це місто має таку вежу, котрої не мають ні Франція, ні Німецька земля.

Вежа із семи чудес світу Вежа була заснована року від Різдва Христа Господа 1277. Її безперервно будували протягом 28 років, це річ велика й дорога, від фундаменту до верху складена з чистого квадрату. Завдовжки має 574 футів. Цей витвір ставлять поруч із сімома чудесами світу. Аргентинське єпископство велике і багате, найперше в Німеччині.

Таберна, або Заберіна, – це було місто, ніби монолітна стіна римських володарів для нападів на Галлію. Воно нині перебуває під Аргентинською державою. Пишуть, що це місто заснував Юлій Цезар. Тут досить вина, збіжжя і всього іншого. Року від Різдва Христа Господа 1525 у цьому місті й перед містом кілька тисяч людей розбило лотаринзького князя, і на інших місцях також немале кровопролиття сталося, коли селяни змовилися проти своїх панів, виступаючи за вільність християнства.

Таберна

Селянське повстання за свободу

Опис західної лінії Рейну від Нижнього Ельзасу аж до Майнца // (с. 19)

Ця земля, про яку ми пишемо, була колись приєднана до Французької землі, як і Ельзас. Але німці, перейшовши Рейн, оволоділи цією землею ще перед Різдвом Христовим, про що пишуть історики і Юлій Цезар, котрий триботів, аргентораків, неметів, ворманціан відносить до німецького роду. Ці землі від кордону часів Карла Великого називали Австрійським королівством, і тут було окреме князівство, яке включало Ельзас, Вестерих, Лотаринзьку землю, Брабант, Голландію. Але це королівство існувало недовго через помноження королівських синів, котрі пізніше обернули королівство на менші держави. А коли між ними не стало цього народу, то прийшлося об'єднуватися: Швабська, Німецька, Баварська, Тюринзька (Tarzynska) землі були приєднані тоді до Австрійського королівства.

Унія німецьких земель

КОРОЛІВСТВО ІЗ ЗАХОДУ, котре називають ВЕСТЕРИХ

Вестерих – це земля, вважай, на заході, ближче до Франції, котру тримає багато графів і князів, як-от: князь Фрайбурзький, граф Бидісценський, князь Лотаринзький, графи Нассау, графи Легуненські, єпископ Трірський. Ця земля врожайна, в ній досить збіжжя й іншого провіанту, крім вина, там досить худоби, звірини, різних риб, річкових і ставкових. З цієї землі возять камінь рубрику, котрого там досить, і камінь колчедан. Ця земля має також сіль, особливо та, що належить єпископу. Там також копають живе срібло.

Рубрика Колчедан Живе срібло

Там, де біля гір кінчається Ельзас, починається Мазгоя, яка тягнеться аж до ріки Рейн. Із заходу вона гориста, повна лісів, дібров, ставків, ловиськ, у цій землі досить міцних замків.

Віссенбург – місто значне, міцне й знамените біля гори Могази, тут незвичайно багатий врожай збіжжя. Це місто теж було колись під французькими королями. Воно має достатньо вина й інших речей, що вивозять звідси до інших земель, як-от: Швабської, Баварської, Вестийської,

Каштани до Люксембурга, Брабанту і до інших німецьких земель. Там досить каштанів, котрі привозять до Тюринзької і Саксонської земель, а великі кораблі, навантажені каштанами, прямують водою до Англії.

Ландов – велике муроване імператорське місто, багате й добре укріплене, розташоване на розкішному місці, прилягаючи до Мазгойських гір.

Спіра – місто славне, потужне й багате; колись там стояли три язичницькі храми, присвячені Венері, Меркурію та Діані. Там вина чисті червоні, котрі вивозять до інших міст; досить збіжжя і // (с. 20) різних плодів; сила-силенна мигдалю, який від Спіри має вся Німецька земля. *Мигдаль* Це місто лежить біля Рейну.

Вормс над Рейном – велике місто й багате. Перед Юлієм Цезарем воно було під трірською владою, а потім було піддане римлянам аж до часів угорського короля Аттіли, який всі міста над французьким берегом Рейну зруйнував, розгромив і спустошив. А нині це є Майнцьке князівство. Вормс має вдосталь всілякого провіанту і вин.

Трір – місто, де спершу звичайно жили імператори, про що й нині свідчать знаки в муруванні. Тревіри – це ті, котрі нині над Рейном є підданими Трірському архієпископу. Місто розташоване на прекрасному місці, воно має достатньо збіжжя, звіра, риби і всього необхідного.

Старий Майнц був трохи далі від ріки Рейну. І нині ще є руїни старих мурів на Майнцькому полі на розкішному місці. Це місто було збу- *Ріка Майн* доване ще за язичницьких часів там, де ріка Майн тече з Франконії і впадає у Рейн. Ця земля дає добрий врожай по обидва боки ріки Рейн. Є там ще пам'ятки язичництва: стовпи, або колосси Друза, пасерба імператора Августа, котрий хотів завоювати для Риму Німеччину землю. Ці колосси овальної форми ще й нині стоять на високій горі.

Коли винайдено друкарство У цьому місті вперше винайдено друкарство і порох для стріляння з рушниць.

Бінгіум – замок неподалік місця, де зустрічаються ріки Рейн і Нагель. Він тримав свої пам'ять та ім'я від Різдва Господа Христа аж до цих часів. На цьому місці був розгромлений і вбитий Друз, пасерб римського імператора Августа, а як пишуть інші, він впав з коня і вбився. З цього приводу Овідій написав такі слова:

Et nomen et mortem, dedit Germania Druso,
Heinimium virtus quam brevis illa fuit.

Пророк – панна Гільдегардіс І нині неподалік цього містечка є потік Друзель, названий від того Друза. Року від Різдва Господа Христа 1150 на цьому місці була дуже дивна панна-черничка на ймення Гільдегардіс. Вона, часто буваючи у натхненні, багато розповідала про майбутні речі. До неї писав листи і св. Бернард. Біля цього міста майже посередині Рейну є одна вежа, яку звуть Місса, де року Божого 914 при Оттоні Великому трапилося таке. Був майнцький князь на ім'я Гато, і за його панування настав великий голод на землі. Цей князь, бачачи бідних людей, котрі страждали від голоду, зібрав багатьох убогих до стодоли і підпалив її, кажучи: вони не

відрізняються від мишей, бо є непотрібним людом. Господь Бог не стерпів такої жорстокості князя, тому звідусіль зібралися миші і кинулися на нього, прагнучи його з'їсти, // (с. 21) не даючи йому перепочинку ні вдень, ні вночі. Він утік на вежу, котра стояла над водами, сподіваючись, що миші не зможуть переплисти Рейн. Але це ніскільки не допомогло, бо ці миші і туди пішли за ним водою, пробралися на вежу і там його з'їли. Пишуть інші, що ці миші з'їли не тільки його, а навіть і його ім'я, написане на стіні, вимазали й вигризли.

Нещастя через мишей

Цефалія – земля велика і гориста. З одного боку вона межує з державою Гунестругенською, а з другого – з князівством Люксембург. Ця земля має для хворих людей теплі води, котрі дуже допомагають їм вилікуватися. Там багато міст, земля родюча й багата. Там раніше жили римляни-язичники, про що свідчать явні знаки, як-от написи на колоссах і на колонах мармурових.

Цефалія – славна земля Там жили римляни

Про міста й містечка, котрі є над Рейном від Бінгії аж до Агрипінського Кельна

Від Базеля аж до Майнца і Бінгії біля Рейну є земля, рівна з обох боків, але біля Бінгії Рейн тече через густі й тісні гори аж до міста Бонна. На цих місцях гори так тісно сходяться, що людина може перекинути каменем Рейн. А з обох боків ріки на скелях стоїть багато міст і замків.

Конфлуенція – місто між ріками, що розташоване там же на веселому місці, має гори веселі, замки, винниці, розкішні острови, добрий

врожай збіжжя, має все, що потрібно людині. Пишуть римські хроністи, що там, у місцевості Амбіано, народився римський імператор Калігула.

Кельн Агрипіно – місто прекрасне над Рейном. // (с. 22) У часи Різдва Господа Христа воно було столицею нижньої Німецької землі, котру звали *Убіполіс*. Там римляни жили, коли воювали проти швабів, котрі тоді мешкали в Саксонії біля ріки Альбім. Там же імператор Юлій наказав збудувати дерев'яний міст через Рейн, по якому переправив римське військо на інший бік річки, незважаючи на те, що вона глибока, широка й швидко тече. Вигляд цього мосту дивно змальовують. Через кілька років було збудовано кам'яний міст. Там багато прекрасних костьолів: одинадцять каноніцьких; кляшторів – 12, менших костьолів – 10, фарних костьолів – 19. Там єпископи добре забезпечені, а Кельнське єпископство дорівнює середньому королівству. На другому боці ріки Рейн знайдено мури, котрі прекрасно будовані з мурованих квадратів язичницьким способом з виписаними іменами римлян, що дали їх вирубати у мармуровому камені на вічну пам'ять.

Дивний міст на Рейні

Лімбург – місто і князівство Лімбурзьке, у якому земля родюча, має всього досить, а це все надається для споживання і для різних потреб – як військових, так і посполитих.

Аквісгранум розташований у Брабантському князівстві. Його заснував язичник-римлянин на ім'я *Гранус*, брат Нерона, котрий полюбив цю місцину. Приїхавши з Рима, він знайшов тут гарячі джерела, змурував місто з каменю над водою і назвав його від свого імені Аквісгранум. Це ім'я живе аж до цього часу. Земля має все, що необхідно, і багата всім.

Брабантське князівство

Лувен (Lovanium) – колись графство, а потім Брабантське князівство. Його міста такі: Лувен, Брюссель, Антверпен, Нівелла. Ця земля багата всяким врожаєм.

Гельдрія, або Гельдрійське князівство. Це родюча й багата земля. Вона має інші князівства: Монтенське, Бергенське, Клевенське.

Голландія – земля, на півночі якої є море і гирло Рейну. Тут розкішні й корисні острови. Це князівство має все у собі, має і єпископство; земля ця підлегла імператорові, звуть її Траєктен. Це земля широка й славна між ріками. Вона межує на сході із фризами, а на півдні – з Вестфалією. Місто Траєктум багате і людне, столиця всієї землі; єпископ цього міста 40 000 війська виводить на війну в разі потреби. А найбільше ця земля дістає товарів із Гданська.

Траєктум

Ратигорія

Славетні теплі джерела

Ратигорія – теж тамтешнє місто. Ним разом із волостю володіють австрійські князі. Там, біля міста, є славетні гарячі джерела, які допомагають одужати людям з милості Божої. А ці води такі теплі, що можуть зварити в окропі птаха й вепра. // (с. 23)

Там теж є земля Подамицька, де проживає велика кількість люду, є все потрібне і багато різних річок. Цією водою можна плисти до Констанца, і звуть її, цю ріку, Брагантинською. На її прекрасних островах багаті і славні міста, там проводяться чудові торги – такі добрі, як ніде в іншому місці.

ПРО ШВАБСЬКУ ЗЕМЛЮ

Швабська земля подекуди родюча, а подекуди ні. Має потужні міста й замки.

Земля Альбенська, по-німецьки – Ельба, є у Швабській землі. Рілля тут тяжка й тверда, не родить нічого, окрім вівса та ячменю, і то завдяки тяжкій праці, бо важко її орати, тому доводиться у плуг запрягати по 16 волів. Вина не має, але має потужні міста й замки і графство Воринген ське.

Земля Форцифенська лежить між скелями, має трохи збіжжя, але не має ні вина, ні води, тільки тієї води, що з Дунаю, або дощової.

Альбуценська земля скеляста, як і інші навколишні землі. Вона має потужні міста й замки, земля така ж тверда, як і у Форцифенській землі. Є там і інші землі, Генекан і Галь. У тому краю є ліс, котрий відділяє франків від свевів і котрий має милю завширшки, а завдовжки – три дні ходу. Саме там починається цей ліс, який називають *Hercinia sylva*, а він тягнеться аж до Норлінгенської Реції.

Земелька у Швейцарській землі

Райнгона – земелька, котра має потужні міста й замки, окремі одне від одного. Є там деякі міста й замки імператорські, є й солідні кляштори.

Мірагрунд – ліс і мала земля завдовжки близько семи миль. Через неї плине ріка Якшт. Вона має місто і міцний замок, добре збудовані кляштори, але вина тут нема, бо земля кам'яниста.

Нердлінга – старе імператорське місто, що розташоване посередині Швабської землі. А дано йому це ім'я від язичників, від Клавдія Тиберія Нерона, третього римського імператора, котрий це місто, опанувавши Німецьку землю, приєднав до Римської держави. Цей імператор любив, щоб ці міста називали його іменем. Тому він у Галлії мав від свого імені місто Тиберію, а у Швабській землі два міста – Нороберг і Нердлінгу, які саме так наказав назвати. А то було у 20 році після Різдва Христова, коли Тиберій Нерон панував у Швабській землі. Це місто Птолемей називає Аре Флаване, бо *Тит Доміціан*, котрий походив зі славонського народу, розбив року Божого 163 на цьому місці німців. Ця земля дає добрий урожай, має все: міцні міста й замки, розкішні води й інші джерела достатку. Ця земля мала раніше своїх королів аж до часів Тиберія і Константина, імператорів. Є й інші міста в цій землі, як-от: Ремшталь, Пренш аль, Валліс, Нагольт, у яких // (с. 24) роблять чотки з кришталю і з різних кісток тварин, з виточених шматочків дерева різних порід. Від продажу їх міщани завжди мають щорічно зиску по кілька тисяч злотих.

Князівство Вюртемберзьке

У цій землі розташоване округле Вюртемберзьке князівство. У ньому є багато міст і містечок, чимало замків і кляшторів, а також три імператорські міста: Еслінген, Вілям і Ройтлінген, котрі здавна розташовані у цьому князівстві. Столичні міста у ньому: Тюбінген і Штутгарт.

Улъм – місто славне у Швабській землі, яке лежить над берегом Дунаю, де сходяться з Дунаєм дві ріки: Ілер і Аблау. Це місто колись мали у власності аугенські ченці, його їм надав Карл Великий. Але міщани

відкупилися від них з великими труднощами, давши їм 24 тисяч злотих. У цьому Ульмі стоїть костьол, а біля нього дорога вежа, яка була недавно збудована великим коштом. Вважають історики, а особливо Себастіян Мюнстер, що цей костьол коштував 900 тисяч червоних злотих з міського скарбу.

Дорога вежа

Аугсбург – імператорське місто. Його назвав спочатку *Друз Германік* від свого прізвиська, а потім на вічну пам'ять назвав імператорським містом Цезар Аугуст. Це місто, перебуваючи у римському володінні, мало спільних богів з римлянами, зокрема стовп Меркурія; на честь цього Меркурія і нині давні написи знаходять глибоко в землі. Тому його було названо Аугустинським, як тоді вірувало язичество. Там мали свої храми Плутон і Прозерпіна, мали присвячені собі стовпи Аполлон, Краніо і Марс. Потім це місто було знищене Аттілою року від Різдва Христа 450. Пише *Себастіян Мюнстер*, що це місто є таке велике і багатолюдне, що 1549 року від Різдва Христова там було за один рік охрещено тисячу сімсот п'ять новонароджених дітей. Того ж року на громадських цвинтарях було поховано 1228 людей, котрі померли природною смертю та від хвороб, але не від мору. Звідси кожен може зрозуміти, як багато там могло бути жителів. У цьому місті є прекрасні шпиталі, відведені окремо для хворих, окремо для сиріт, окремо для калік (?) (mazancom), окремо – для божевільних, окремо для тих, хто заражений моровими хворобами. Сиріт і інших віддають великим коштом навчатися ремесла, до науки або ж забезпечують його, отже, ніхто не б'є байдики. Крім того, Закари року Божого 1519 для бідняків своїм коштом збудували й віддали у передмісті св. Якова понад 100 будинків, ніби якесь містечко.

Надзвичайні розміри міста

Зразковий лад у місті

У Рейнському воєводстві є столичне місто Гайдельберг, що його колись заснували імператори. Тому рейнський воєвода бере участь в обранні імператора. // (с. 25)

ЧАСТИНА III КНИГИ VI,
у якій міститься
ОПИС НИЖНЬОНІМЕЦЬКИХ ЗЕМЕЛЬ, КОТРІ ПОЧИНАЮТЬСЯ ВІД РІКИ ДУНАЮ,
а насамперед

ПРО БАВАРСЬКУ ЗЕМЛЮ

Цю землю звано було раніше Норикум. Через неї тече Дунай зі Швабської землі. До неї входять Австрійська, Штирійська і Каринтійська землі: одна мова, всі люди мають однакові звичаї. Поділяється ця земля на чотири єпископства: Зальцбурзьке, Регенсбурзьке, Батавське і Фрайзинзьке. Вона має значні й прекрасні міста, а також замки, потужніших і упорядкованіших за які немає майже в усій Європі. Має досить збіжжя і всіх достатків: ріки, ліси, пущі корисні і т. д. Баварська земля поділяється Дунаєм на дві частини, і рідко вона була під однією державою. Коли римляни завойовували світ, то оволоділи однією частиною, що лежить на південь від Дунаю, і постійно мали там своє військо, котре баварські німці виганяли і громили часто з другого боку Дунаю. І нині ще є знаки цього, давні камені, на яких зроблено написи язичницьким римським письмом, як-от один камінь, на якому написано:

Сурінус, нещасний батько, зробив цей гріб на честь богів-охоронителів задля пам'яті померлих, задля безсмертної слави всього рицарства римського війська землі вінделітів, котрі нещасливо полягли у битві, що її мали біля Моцинга зі славними князями Віктором і Авреліем.

Коли християнська віра прийшла до Баварії

Св. Марк навертає баварців

Пише Іоанн Авентін, що він знайшов старі історії у Батавській бібліотеці, де йдеться про те, що якийсь Марк, учень св. Павла, але не євангеліст, почавши від Лауреака, йдучи Дунаєм, перший розповів баварцям про Христа. В той же час Луцій Кіренейський, учень, у Майнці біля Рейну, а Кресценс і Клеменс у прекрасному місті Метіс, що над рікою Мозелем, оповістили про християнську віру. У цих місцях були тоді таємні християни, котрі ще не мали костьолів. Оскільки римські сенатори // (с. 26) прийняли тоді суворий закон, згідно з яким кожен

Статут на християн

християнин мав бути страчений, то його деякі імператори дуже суворо дотримувалися, а ще більше старости, поставлені ними. Але чим більше вони знищували християн, тим більше їх намножувалося. Деякі з християн, котрі мали великі держави, добивалися собі вольності від римських урядників Баварської землі, щоб їм було вільно триматися забороненої віри, а вбогі християни платили своїм життям. Якщо ж яка пригода траплялася в землі, або неврожай, чи якась шкода, то звинувачували у цьому християн, кажучи, що це тому сталося, що люди відступили від давніх богів. Якщо не було дощів або ж якщо надто велика була сльота, теж звинувачували християн, що відступили від давньої віри. Коли Дунай розливався і чинив шкоди, звинувачували християн; коли Дунай пересихав і було мало води, через що німці, перейшовши Дунай, воювали Римську державу, то і за це бідолахи-християни розплачувалися своїми головами, бо римляни так думали, що ці шкоди їхні боги напускали на них через тих, хто хвалить Господа Христа. І таке переслідування тривало аж до року 306 від Різдва Христового, коли у Римській державі панували Діоклетіан і Максиміліан, імператори. Ці хотіли викорінити християнську віру і, зібравши проти них військо, наказали у великодню вігілію зруйнувати і викорінити всі християнські церкви, стинаючи і вбиваючи християн, ніби овець, виданих до яток м'ясника. Ці жорстокі люди піднесли тільки одного року таке переслідування християн аж до вигнання їх з держави, однак розпочате переслідування тривало аж до десятого року імператора Константина, котрий був року Христового 319. Від цього часу імператор сховав жорстоку постанову проти християн по всіх королівствах і зліквідував її, натомість даруючи їм мир і безпеку.

Несправедливі звинувачення християн

Імператор Константин припинив переслідування християн

Ось найбільші міста у Баварській землі

Ратисбона, а по-німецьки Регенсбург, – старе і значне місто цієї землі, що лежить на розкішному місці над Дунаєм, де багато річок впадає у Дунай, а всі вони виходять з лісів у Чеській землі, Дунай же витікає з Шварцвальду. Там при цьому місці змуровано кам'яний міст через Дунай, 1135 року від Різдва Христова його почали будувати, а закінчено 1146 року. Римський імператор Траян там поставив великим коштом міст, але пізніше наказав його знищити.

Кам'яний міст через Дунай

Пассау – місто величне й багате, яке лежить між ріками Дунаєм та Інном. Його колись давні імператори подарували костьолу єпископства Батавського з містами й селами. Воно лежить на такій високій горі, що з неї видно на десять миль міста і замки, // (с. 27) і там є зведений великим коштом міст через Дунай до Чеських гір.

Місто Пассау

Юлій Цезар, завойовуючи Німецьке царство, побудував на твердому місці між горами міцний замок; назвали його *Fuvanense*, а по-німецьки Гельфенберг. Це місто за часів Аттіли, відомого жорстокістю, було знищене, а потім перетворене на архієпископство. Цей архієпископ має під своїм послушенством єпископів-суфраганів, а саме: Тридентського,

Місто Зальцбург

Батавського, Віденського, Хелмінського [?], Гурценського, Фрисгенського, Сековенського, Лавентиненського. Але єпископ Регенбурзький звільнений від цього послушенства.

Фрайзинг – містечко тоді виникло, коли римляни володіли частиною Баварської землі від берегу Дунаю до гір Альпійських. Це кам'яниста земля, але добра. Є багато інших міст у Баварській землі, порядно поставлених, як-от: Айхштет, Мюнхен, Ляндсгут, Інгольштадт та інші.

НОРТГОЄНСЬКА КРАЇНА

Друга частина Баварської землі від Дунаю до Чеської землі зветься Нортгоя, а столиця її – Нюрнберг. У цій землі багато міст, замків і сіл, кляшторів, які я тут пропускаю. Вона має одне з чотирьох ландграфств, а саме Ліхтенберзьке, дуже потужне й багате.

Місто Нюрнберг

Нюрнберг – місто недавнє в Німецькій землі, але найшляхетніше і найпрекрасніше, особливо щодо різноманітного майстерного ремесла. Там є великий купецький склад, на горі стоїть великий замок. Давні історики називали це місто *Каструм Норікум.* Через місто тече ріка Пегніц, на котрій стоять міцні й майстерно зроблені мости. Це місто стоїть на землі неплідній і піщаній, через що потребує людей непростого розуму, щоб вижити. Всі міщани як один є ремісниками, купці з бистрим розумом, місто ж міцне й неприступне. Налічують у цьому місті 528 вулиць, а менших вуличок – 116, великих брам – 6, кам'яних мостів – 11. Навколо міста подвійний мур, на котрому 193 вежі, крім башт та інших міських оборонних споруд. Форма влади у місті – республіка, на чолі якої стоять обрані старші. Поспільство заробляє собі хліб різним ремеслом, ні в чому не перешкоджаючи справам старших, бо вони звільнені від цехів та інших уставів, котрі тяжкі мандрівним ремісникам. Нюрнберзький замок міщани знову відремонтували 1538 року і зробили це прекрасно; під його ґрунти поклали великі золоті й срібні гроші з написами на честь імператора Карла V, а також міських старшин. Є там і Нюрнберзьке бургграфство. // (с. 28)

У місті 522 вулиці

ПРО ФРАНКОНІЮ, НІМЕЦЬКУ КРАЇНУ НА СХОДІ

Провінція Франконія

Франконія має на півдні Швабську і Баварську землі, а на сході – чехів та Тюрингію, а на півночі – великі ліси, гори, великі скелі, якими звідти вона оточена й закрита. Тут багато мурованих міст, міцних замків, а Чорний ліс (Шварцвальд.– *Ю. М.*) навколо і біля неї ніби природна стіна. Майн – ріка велика, по якій

Ріка Майн

ходять шхуни. Через цю землю плинуть також Заале, Фульда (Tuber), Неккар. Має добре вино, котре вивозять до інших земель, збіжжя та іншого провіанту достатньо. Має князів, графів, держави котрих займають велику частину землі, крім єпископів, що там вшир і вздовж розширили свої держави.

Місто Гербіполіс

Гербіполіс, або Вюрцбург, головне місто франків, на схід від якого височать гори, де жителі виробляють прекрасні вина. Місто міцно збудоване, впорядковане, мало воно колись своїх королів, але тепер його поділено на єпископства.

Франкфурт – портове місто

Франкфурт – місто значне, поважне і багате у Франконії над рікою Майн, загальнонімецький склад. Туди з Німеччини, Італії, Франції, Англії, Польщі купці двічі на рік привозять різні товари: у середині посту та у місяці жовтні. Ріка поділяє це місто на дві частини або на два міста. У Франконії є єпископське місто Бамберг, котре заснував імператор Генріх і надав у власність костьолові. Цей імператор Генріх мав дружину на ім'я Кунігунда, святого життя, котра, будучи заміжньою, залишилася невинною. Про її святість писали багато істориків. Про це маєш у книзі I при розповіді про короля Пшемислава II, с. 71.

ПРО ВЕРХНЮ ПАННОНІЮ, котру називають АВСТРІЙСЬКОЮ ЗЕМЛЕЮ

Ця Паннонія має на схід від себе Угорську землю, а із заходу – Баварську, на півдні – Штирійські гори, на півночі – Вестфалію. Ширина землі – три дні, а довжина – 6 днів ходу. Земля багата, нічим не поступається Угорській. Великий врожай збіжжя, а різної риби, вина так багато має, що до чехів, Моравії, до Сілезії та Баварії дає, з чого бере чималі гроші. Дунай тече посередині цієї землі з іншими ріками, але з тих часів, як цей дім став імператорським, // (с. 29) ця земля стала кращою і багатшою, особливо відтоді, як король римський Рудольф Габсбург оволодів титулом і державою римською. З цього часу Австрійська земля, не маючи своїх дідичів, була дана імператором Альбрехтові, котрий потім став імператором.

Імператори з Австрійського дому, котрі беруть свій початок від Рудольфа

Рудольф	Сигізмунд
Адольф	Альбрехт
Альбрехт	Фрідріх
Генріх	Максиміліан
Людвіг	Карл
Гюнтер	Фердинанд
Вацлав	Максиміліан
Руперт	Рудольф

Держави, що припали Австрійському дому, такі:

Австрійська земля, Каринтія, Штирія, Карнія, Цилія, Гориція, Істрія, Тіроль, Марка, Бурговієн, Гогемберг, Велькірх, Зингоя (Syngoia), Бризгоя, Ельзас.

Там є два парламенти, тобто уряди судових справ: один – у Відні, а другий – в Ерипонті (Eгyponcie).

Віденському суду підпорядковані такі землі: Австрія, Штирійська земля, Карнія, Цилія, Гориція, Істрія.

Емпонтському (Empontskiemu) суду підлеглі такі держави: Швабські землі – Вельдкірх, Зангоя (Sangoia), Ельзас, Бризгоя, Тіроль.

Над Дунаєм лежить багато міст, замків, сіл, кляшторів по обидва боки. Добра там країна, добрий врожай, добрі вина, велике багатство різних зернових, які тільки потрібні людям.

Опис Гессії, котру нині звуть ландграфство Гессен

Країна Гессен

Міста в Гессені

Міста в Тюрингії

Земля, що лежить на північ від ріки Майн, має в собі Гессенську землю, Тюрингію і Нісію. Гессен лежить на захід від Рейну, на схід до Тюрингії, тягнеться і до Саксонії, а на півночі має Брауншвайг і частину Вестфалії. Ця земля має все життєво необхідне, збіжжя й інші речі, крім вина. Цього вона не має, особливо з того боку Рейну, до якого вона прилягає. Врожай у цій землі не завжди добрий, бо значна частина країни розташована на пісках. Але там і малий прибуток багатьох живить.

Найголовніші міста у цій землі – Марбург і Кассель.

Ерфурт – велике місто, столиця всієї Тюрингії, край родючий і врожайний, через який посередині тече ріка Гера. // (с. 30)

Міста в Мейсені

Мейсенської землі столиця – місто *Мейсен*, через яке тече ріка Ельба. Року від народження Господа Христа 1423, коли вигасло потомство саксонських князів, імператор Сигізмунд дав князівство саксонське мейсенським князям, котрі й досі володіють ним. Це маркграфство має славні міста, тобто Шрекенберк, Дрезден, Торгау, Ляйпциг та інші.

Ляйпциг – місто в Мейсенській землі, славне й упорядковане, тут досить багатих купців. Воно має також колегіум вчених людей, добрий врожай землі, також багато всього корисного.

ПРО САКСОНІЮ

Ріка Гедріс

Слов'янський Старгард

Срібні гори

Саксонська земля, що від ріки Гедеції (Hedeniej), котра розділяє Датську і Німецьку землі, йде аж до півдня, містить у собі Гользацію, Титмарію, Штормацію і прикордонне місто Старгард, що колись належало слов'янським людям, тобто сербам. Їх там і нині звуть вандаліти або віндиш. Ця земля має вино, пиво і збіжжя, в горах – копальні срібла. У землі знаходять каміння з різними фігурами, котрі сама природа творить: тварин, птахів є на них дивні

зображення. У цій землі багато єпископств, які князі надали їм невдовзі після прийняття християнської віри.

Місто Брауншвайг

Брауншвайг – велике місто, столиця всієї Саксонської землі, яке міцно змуроване, сильніше, ніж Нюрнберг. Через місто протікає ріка Окар (Onakra). У місті п'ять ратуш і стільки ж урядів. Вина немає, тільки привізне, але свого пива тут досить.

Князівство Люнебурзьке

Люнебург – місто, про яке пишуть, що воно було засноване римлянами, а назване від храму або ідола Люно (Luno). Цей ідол стояв на тому місці аж до часів Карла Великого. Це місто має сіль, а тримає його люнебурзький князь.

Місто Любек

Любек – велике й прекрасне місто над морем, кам'яниці у ньому такі, як палаци, це потужне місто. Є також єпископство Любецьке. Це місто було колись у володінні датського короля, але потім вело з ним війни; нині воно під Римською державою, як і інші німецькі міста.

Місто Магдебург

Ідол Венери

Магдебурзькі права

Магдебург – місто, яке колись називалося *Партенополіс* від імені Венери Парфянської, котру там славили за часів язичництва. Це було перше місто в Саксонській землі над рікою Ельбою. Там був ідол Венери, він стояв на возі з трьома дівами, тому і названо його *Партенополіс*, Дівоче місто, коли витлумачити по-польськи, а по-німецьки – Магдебург. У цьому Магдебурзі були колись вчені люди, поважні, старші, котрі писали права для простолюду, і ці права ще й сьогодні у нас звичайна людина, як у місті, так // (с. 31) і в селі, використовує. Є також Магдебурзьке бургграфство, котре заснував Оттон Великий.

Місто Гослар

Ольденбург

Гослар – саксонське місто, яке заснував Генріх Перший, і два Ольденбурги – один в Ельзасі єпископському, а другий – на кордоні з Фризькою землею. Це столиця графів Ольденбурзьких, від котрих ідуть князі Ельзаські й датські королі.

Гамбург

Гальберштадт

Мінден

Є там також *Гамбург* – столиця Гамбурзького єпископства, Гальберштадта, а через це місто тече ріка Ольтемія; все це надано Гальберштадтському єпископству.

Мінден (Minder) – єпископське місто.

Колегіум у Віттенберзі

Коли з'явилася лютеранська віра

Віттенберг – славне місто Саксонської землі, столиця цих курфюрстів, саксонських князів, котрі вибирають імператора. Князь Фрідріх, син Ернста, колись заснував у цьому місті колегіум, який недавно, року 1517, вельми уславився через знаряддя диявола – Мартіна Лютера. Коли йому з підбурення сатанинського дуже не сподобалося у вселенській католицькій Церкві, то він написав і промовив проти постанов найвищого пастиря й оборонця християнської віри. З цього потім виникло велике заворушення серед посполитих людей щодо віри. Про це один поет у своїх книгах, котрі назвав «Дороговказ вселенської католицької Церкви, який виводить вірних Божих з різних помилок єретицьких», такими словами написав:

Як тільки почали віру вивертати на нитки,
Тут же їм хитро заграв диявол на своїй скрипці,
Що один на другого повстав у кривавому танці,

Але кожен з них вперто стояв при своєму шанці (укріпленні. – *Ю. М.*).
Насамперед оті Жижки, що в Чехії виробляли, — *Жижка*
Коли з ляхами, уграми і німцями чинили внутрішню війну,
Імператор Фрідріх чинив з польським Владиславом, — *Імператор Фрідріх, Матвій*
Добиваючися від нього Угорщини природним правом.
Також [чи]мало сусідської крові пролив і Матвій,
Австрійської, чеської, сербської, молдавської, німецької,
Коли воював з імператором за Австрійську державу;
Цією потугою переміг би був все зле язичество.
Теж англи з французами, також іспанці, — *Англи, іспанці, Сфорца, Малатеста, Максиміліан*
З імператорами в Італії скритні Сфорца,
Малатеста з папою, також з калабрійцями,
Імператор Максиміліан потім з венеціанцями,–
З цими князь Ферарський зав'язав криваву війну, — *Ферарське князівство*
Коли не одна тисяча вірних заюшилася кров'ю,
З королем теж неаполітанським Альфонсом чимало — *Альфонс*
Через Піціміна вірних на полі бою зосталось. // (с. 32) — *Піцімін*
А папа з флорентійцями, з гвельфами і гібелінами, — *Папа Флорентійці*
Колюмни вперті зі скритними Урсіні — *Колюмни Урсіні*
За землю ніби і в Міланських полях, — *Міланці*
Де загинуло багато християнських людей.
Коли імператор Карл воював з французьким королем, — *Карл*
А з обох сторін без ліку втратили багато люду.
Коли француз піддався, то взяв на допомогу турка,
Котрий обох змучених ловив, як кіт миші,
Бо коли побачив Сулейман малу потугу християнську, — *Хто тобі є найближчим сусідом*
То обернув проти угорців свою поганську шаблю.
Отак захопили силою Угорщину, і жоден не зміг встояти,
Бо теж Фердинандові Януш Вайда допік,
У нужденному остатку угорців хотів там бути кожен королем,
Майлати з іншими чинячи завжди війни.
Хто сильніший, той кращий, справедливість втекла,
До турків вдалася, ятрячи своїх тривоги.
Ледве Лютер обізвався з листа свого трохи, — *Різні єресі [?]*
А вже за ним Цвінглі, Кальвін з ордою поганою.
І кожен править своє, кожен своє клює,
А їхніми слідами бридкий Арій прискакує,
Потім новохрещенці, з ними тринітарії,
Усі собі очі видирають у спільній сварці,
Бо імператор з князями розпочав війну.
Сусід взявся за сусіда, а брат за брата,
Потім гугеноти в Німеччині на католиків — *Війна католиків з гугенотами*
У Франції і в Шотландії йдуть кривавим маршем.
Князь де Альба також із фландрійськими містами, — *Герцог де Альба*
З князем Уранії і з панами з Рейху.
Хіба ж мало загинуло за віру в Шотландії,

В Англії, Іспанії, Данії і Швеції,
Або коли оте селянство нищило непокірне,
Або той поганий монетник через вперті помилки,
Що турок не може мати так багато війська;
А його у нас стільки загинуло через внутрішні війни.

Бунтівне селянство

Лютер помер

Господь Бог цю поганющу гадину М. Лютера, паршиву козу, знаряддя диявола, заразу свого народу, минулого 1546 року послав на підземну переправу до Плутона. Потім прусський князь Альбрехт, повертаючися з Польщі після присяги польському королю Сигізмунду I, взяв із собою по дорозі з Познані кількох майстрів Краківської Академії і кількох професорів Домініканського ордену, людей вчених і зразкового життя, котрі, мешкаючи в Кенігсберзі, багато книг по-польськи про католицьку віру написавши, розіслали по провінціях Корони Польської і країн, які до неї належали; тільки тоді // (с. 33) церкви і набоженство католицької віри у свою первісну чистоту почали приходити.

ВЕСТФАЛІЯ

Ця земля в розташована в Саксонії, і її кордоном на заході є Рейн, а на сході – Верра (Wissurgum). На півночі вона межує із Фризькою землею, а на півдні має Гессенські гори, з яких бере початок ріка Амазис. Земля ця холодна, неплідна шодо збіжжя і винограду; хліб має чорний, є і пиво, а вино до них привозять від Рейну, щоправда, дорого. Цю землю тримає кельнський архієпископ із саксонським князем. Вестфалія має чотири єпископства: Монастиренське, Оснабрюцьке, Падерборнське і Мінденське, котрі Карл Великий заснував і укріпив.

У місті Мімігродзі був монастир, де панували новоохрещенці, які 1533 року були викорінені.

Сусатум, Оснабрюк (Osnaburgum) – міста єпископські, але Бремен над рікою Везером у Фризькій землі на сході пограниччя – то вже володіння архієпископське, там часто живе сам архієпископ.

Про Фризьку землю, що лежить на заході

Фризька земля колись була королівством; вона простяглась від самого Рейну на береги Німецького моря аж до *Кімврійського Херсонесу*, котрий звуть Юцією або краще Данією.

Бранденбурзьке маршальство

Земля за рікою Ельбою була спочатку у власності вандалів, слов'ян, тобто поляків, і мова слов'янська там була, але після приходу іншої віри вони перейшли на саксонську мову і звичаї.

Бранденбург

Бранденбург – славне місто, столиця всієї землі, від котрої теж всі землі звуться.

Франкфурт – велике місто над рікою Одером. У цьому Франкфурті Йоахим Мархіо, бранденбурзький князь і електор Римської держави, заснував колегіум року від народження Господа Христа 1506. Цей Франкфурт розташований на розкішному місці: зі сходу Одер тече під місто, із заходу, півдня і півночі – розкішні винниці. Вина возять рікою Одер до Поморської землі, до Пруссії, Данії і далі. У цьому місці є прекрасний купецький склад. *Франкфурт*

Про Мекленбурзьке князівство // (с. 34)

Це князівство було єдиним з маркграфством Шверінським (Suweryneńskim), Ростоцьким і Старгардським, а земля його добра і родюча, міста, замки і села впорядковані. Ці землі колись тримали полякиязичники, наші предки, але були викорінені імператором. Їх звали герули, вандали. *Князівство Мекленбурзьке*

Мекленбург – місто велике, колись вандальське, нині його німці перетворили на єпископство.

Про Поморську землю, котра прилягала до цих кордонів, маєш при описі Прусської землі, що у книзі четвертій досить докладно описана. *Про Поморську землю*

СТИСЛА ІСТОРІЯ БОГЕМІЇ

Богемія – це Чеська земля. Космографи називають її також частиною Німецької землі, як і Моравію та Сілезію. Чехів від німців відділяють гори та Чорний ліс (Шварцвальд.– *Ю. М.*), що відгородили її звідусіль, ніби природний мур. Через цю землю протікає ріка Ельба. Столицею цієї землі є Прага, велике місто, через яке протікає до Саксонії, до моря, ріка Влтава. Ця земля багата на усілякий провіант, має добре пиво; народ говорить слов'янською мовою. У цій землі є замки, значні та потужні міста, які по-своєму звуть чехи, а по-своєму – німці, її королі йдуть один за одним у такій послідовності: за часів константинопольського імператора Константина III року 144, а за папи Іоанна IV Чех із Лехом, внуки Явана, князі хорватські, рідні брати, прибули в ці краї. Вони обрали собі спочатку замок над рікою Крупою, названий Псари. Потім через брак місця відійшли далі на південь. Там Лех вирушив на північ, про що я вже писав докладно в першій книзі, і заселив пусті сілезькі та польські // (с. 35) країни. Потім з Божою поміччю він заселив аж до самої ріки Вісли всі прилеглі землі: Поморську й Кашубську та інші аж до Німецького моря, де нині міста Штеттин, Любек і Росток. Він заселив землі аж до Вестфалії. А Чех залишився в Моравії та Богемії і, зупинившись там, почав будуватися. Він запитав у народу, чи подобається йому ця країна. Всі вигукнули: «Подобається! Ми всі хочемо тут жити з дружинами й дітьми, доки буде на те воля наших богів, і хочемо назвати цю землю на твою честь Чеською». Чех, упавши, поцілував землю, а потім

підвівся і приніс жертву богам згідно з язичницьким звичаєм, кажучи: «Вітаємо тебе, свята земле, обіцяна нам здавна богами! Збережи нас у собі здоровими і розмножуй від покоління до покоління на віки вічні. Амінь». А які були тоді в них звичаї і лад, нині кожен може побачити, бо сучасні чехи походять від тих, давніх. Дивовижно, що вони, не маючи писаних законів, завжди зберігали справедливість, уряд і страх перед законом. Не маючи хліба, м'яса, вина й пива, вони жили по 200 років, живлячись тільки овочами та фруктами, доки не почали орати й копати. Вдягалися [тоді] тільки у звірячі шкури, їхні будинки були вкриті абичим, і не було в них ані дверей, ані засувів. Вони не мали жодної зброї, крім лука й рогатини, і жили як дикуни, шануючи за богів будь-кого. Потім, почавши роззиратися, взяли собі від іноземців закони. Найперше вони поставили своїм суддею та намісником Крока, мужа шанованого та найенергійнішого з них. Він був потім у Чехії керівником усього народу, бо після того, як вони прийшли до цієї землі, Чех прожив ще 16 років і помер, маючи віку свого 86 років. Його всі оплакували, як батька, з великим жалем та голосінням «Авех! Авех!», ніби кажучи: «Біда нам, убогим сиротам, без батька, який нас привів до цієї землі!» Врешті вони послали до Леха, щоб він був їхнім паном, бо саме йому припадало бути ним згідно зі спадковим правом. Лех каже: «Мене Господь Бог обдарував добрим місцем, то й про вас Він подбає, аби лиш ви слухали й були покірними одному своєму пану. Я вам даю паном Крока, вашого гетьмана, котрого ще за життя мій милий брат на те призначив, щоб він був вашим добрим паном і управителем». Після цього всі заволали: «Станься!» І був тоді коронований Крок шапкою

Звичаї старосвітських людей

Чех помер

Чеха, а до рук йому дали замість скіпетра посох, на який спирався Чех. Цей князь насамперед навчив їх господарству. За його панування в Чехії було знайдено залізо та золото. Двоє чоловіків принесли йому шмат золота, кажучи: «Ми це знайшли, пане, сховай до свого скарбу». Він каже: «Коли вам це дали лісові боги, то зумійте ж їм віддячити й обернути їм на хвалу. // (с. 36) Я ж цього [золота] від вас не вимагаю». Потім прийшли до короля два орачі. Один з них скаржився на другого, що той забив його вола. Король наказав винному купити іншого вола. Мужик сказав, що в нього немає за що купити. Тоді король каже: «Якщо ти не маєш за що купити [вола], то сам працюй замість нього»,– і наказав запрягти його до плуга й орати ним, аж поки він не купив вола. Крок панував 39 років, а помер, маючи 86 років, залишивши по собі трьох дочок: Тетку, Кашу і Лібушу. Тетка була чарівницею, Лібуша – провидицею, а Каша – чаклункою. Після смерті батька вони прикликали до себе народ, питаючись, котру з них вони хотіли б мати своєю правителькою. Народ сказав, щоб усі вони втрьох керували Чеською державою. Тоді вони самі між собою кинули жереб, щоб визначити ту, яка мала би бути панею. Жереб випав Лібуші, молодшій сестрі, котра добре панувала, судила й не помилилася ні в чому. Якось вона виїхала із замку Псаров з паннами та сестрами. Приїхавши до якогось лісу над річкою Лабою, вона наказала там заснувати замок. За порадою своїх богів вона дала йому ім'я на свою честь: Лібіце. У тому ж лісі один чоловік на ймення Бівой спіймав дикого вепра і приніс його на собі до панн, чим здивував усіх. Цього Бівоя панна Каша взяла собі за чоловіка.

Суд Крока

Три дочки Крока

Лібуша керує державою

Лібіце засноване Бівой – чоловік Каші

Якось виникла сварка між двома земянами через дідизну, й вони звернулися до Лібушиного суду, позиваючи одне одного і просячи розсудити. Тоді Лібуша наказала одному земянину віддати дідизну, а другого звинуватила в побитті. Оцей звинувачений розгнівався, вдарив за язичницьким звичаєм кием тричі об землю перед нею, кажучи: «Біда нам, чоловікам, що ми прийшли до дівочого суду. Краще б жінкам кужіль прясти, ніж нас судити, бо в них волосся довге, а розум короткий; // (с. 37) тяжка справа з ними, ліпше померти, ніж дати їм судити, бо ми виставляємо себе перед іноземцями на посміх». Лібуша, почувши від нього таке нарікання, скромно це знесла, розсміялася й каже: «Правду кажеш, що жіноча стать м'якша, через що й караю вас мітлою з різок. Мабуть, вам було б краще, якби я карала вас залізною, як роблять в інших краях! Якщо ж ви хочете так учинити, як колись голуби, які погордували своїм королем-орлом, а обрали яструба, що їх потім по одному похапав, то дістанете своє. Тепер ідіть собі додому, а коли я до вас пришлю, то ви оберете когось поміж себе, кого хочете мати своїм паном». Ті відповіли: «Оберемо того, кого ти сама собі обереш, а ми йому як пану збережемо покірність!» На це вона їм відповіла: «О бідний, дурний та необачний народе цього шляхетного слов'янського роду! Я, жаліючи вас, милостиво з вами обходилася, а вам це не подобалося. Тож дивіться, щоб вас не спіткало те, що колись [спіткало] жаб, які обрали собі паном лелеку. А коли вам так подобається, то йдіть до північних країв і знайдіть того, хто буде їсти на залізному столі, приведіть до мене – я візьму його за чоловіка, а ви оберете своїм паном». Ті кажуть: «Не знаємо, куди йти». Тоді вона наказала вивести свого коня зі стайні,

Приклади обирання зверхників

Залізний стіл

осідлати і випустити, а їм наказала йти за цим конем, котрий і мав їх привести до того чоловіка, що їсть на залізному столі. Вони пішли за конем, і той привів їх на одне поле до села Стадзіч. Там орав селянин, котрий, закінчивши [гон], перевернув плуга, накрив рушником і сів їсти на ньому те, що мав, із погоничем і запивав водою. Того орача звали Пшемисл. Коли вони під'їхали до нього, той запросив їх до столу. // (с. 38) Вони сіли й заходилися коло їжі, розмовляючи про різні речі. Там вони побачили дерево, що мало дві гілки всохлі, а третя росла вгору. Вони стали роздивлятися його, а Пшемисл каже: «Чого дивуєтеся? Це дерево знаменує, що з мого роду буде багато панів, однак один завжди перемагатиме й сам пануватиме. А щодо мого орання, яке ви мені не дали закінчити, то знайте: коли б я доорав оце поле, то ніколи б Чеська земля не знала голоду». Тоді його спитали, чого він їв на залізному плузі. Він каже: «Це означає, що мої нащадки вас каратимуть залізною мітлою, тобто мечем, бо ви не схотіли задовольнитися різками. А тепер чиніть те, що маєте, а я беруся за свою працю». Вони на це відповіли: «Ти мусиш їхати з нами, й інакше не може бути!» Тоді він сів на осідланого коня у своїх личакових постолах. А коли він під'їхав до двору Лібуші, вона з багатьма паннами виїхала йому назустріч, віддаючи йому шану як чоловіку. Тоді справили бучне весілля та елекцію і просили його про ухвалення законів, якими б керувалася вся земля. Пшемисл з Лібушею вчинили так, і ці закони донині існують у Чехії.

Пшемисл – чеський князь

Чеські права від Пшемисла і Лібуші

Року Божого 723. Лібуша, приїхавши зі своїм чоловіком до підніжжя однієї гори, провістила про збудування тут міста з допомогою своїх богів. Під'їхавши до річки Влтави, вона угледіла одне місце, яке звалося Кашурка, де й мало вирости місто. На тому місці росло два оливкових дерева, і такі високі, що аж сягали неба. Вони символізували св. Войцеха зі св. Вацлавом. Ось тут Лібуша й наказала заснувати місто. Потім вона побачила двох селян, котрі тесали дерево, й запитала: «Що це буде?» Ті відповіли: «Праг», маючи на увазі поріг для їхнього дому. Тоді вона наказала назвати місто від порогу **Прагою**, і воно з роками чимдалі зростало. Потім Лібуша, народивши від свого чоловіка Пшемисла сина Незамисла, заснувавши замок і добре впорядкувавши державу, захворіла й померла. Народ вельми тужив і плакав за нею. Померли також Каша і Тетка. Біля Лібушиної могили чехи зробили ідола з чистого золота, який зображував чоловіка на коні. Того ідола назвали Зелаю, і перед ним палав огонь, у який вони кидали своє волосся та нігті, обрізуючи їх на знак того, що не хотіли приймати ні від кого інших законів, крім тих, які їм ухвалила Лібуша зі своїм чоловіком. Тоді в Лібіце було влаштовано пишний похорон. Сам Пшемисл згідно із забобоном поклав п'ять дукатів у мішечку їй до рук, кажучи: «Оце вона має сьогодні пожертвувати незнаному богу від себе і від нас».

Прага заснована

Народився Незамисл

Лібуша померла

Ідол на пам'ять про Лібушу

// (с. 39) Року 736. По смерті Лібуші її хитра служниця Власта, котра знала всі її науки та пророцтва, зібрала інших дівчат і наказала, щоб дівчата не давали панувати над собою чоловікам, бо вони були

Хитра Власта

спритніші й розсудливіші у справах, у пророцтвах та інших речах, ніж чоловіки, і так було за Лібуші. Пшемисл був розторопніший і суворіший порівняно з жінками, але не мав сили розуму Лібуші, котра керувала ним. На слова Власти одна дівчина на ймення Страта сказала: «Мила сестричко! Ти правильно кажеш про нашу поштивість. Тож ходімо до Пшемисла, аби він дав тобі свого сина за чоловіка, а ми будемо твоїми підданими». На це всі пристали. Власта каже: «Не просити, щоб він дав, але щоб він інакше й не чинив, бо ми є найближчими спадкоємицями після нашої правительки». Коли вони з оцим посольством прийшли до Пшемисла, той відповів: «Котра сподобається мені або моєму синові, ту й візьмемо, але нехай вони не наказують мені чи моєму синові». Коли Власта це почула, то розгнівалася так, що аж рвала на собі волосся як несамовита: «Бийте, вбийте й не залишайте живими жодного бороданя!» Отож зібралося кілька сот жінок до Власти, особливо ті, що противилися своїм чоловікам. На одному місці над Лібіце, на горі, вони своїми руками збудували замок і дали йому назву Девін, що й дотепер називають Дівич-городом. А коли поставили замок, то почали війну. Вони напали на Моталу, котрий жив коло них і мав дуже багато всякого добра. Убивши Моталу, вони забрали його дружину з дівчатами, захопили майно й набрали до замку повно всякого добра. Займаючись протя-

Дівочий гнів

Замок Дівич город

гом тривалого часу розбоєм, вони вбили чимало людей, чимало набрали по містах і селах молодих дівчат, котрих навчали рицарських справ, і навіть припалювали їм, як амазонки, праву грудь, щоб усохла і не заважала їм користуватися луком або щитом. Лівої ж груді не займали через необхідність годувати дітей. Коли в них народжувався хлопець, вони виколювали йому одне око // (с. 40) і відрубували великого пальця, щоб він не міг прицілитися, стріляючи з лука, й не міг взяти [як слід] меча. Вони радилися між собою і про те, як зав'язати битву із Пшемислом, маючи вже вдосталь усього й багато жінок, котрі повбивали своїх чоловіків і повтікали до Власти. Вже рідко можна було побачити в тих краях чоловіка, котрий би не дістав у своєму ліжку кількох ударів ножем. Однак жоден чоловік не смів тоді нічого сказати своїй дружині. Була тоді між ними одна знаменита пані, котра своєю хитрістю позбавила життя багатьох красних юнаків у такий спосіб. Вона писала до братів і до інших приятелів, просячи заради бога, щоб вони визволили її з цього замку від цих безсоромних і жорстоких дівок. Це треба було вчинити так: під лісом за горою мали б стояти напоготові не більш як 200 кінних, а вона мала б попроситись у Власти прогулятися на конях з іншими паннами, котрих нібито мала зв'язати, і [в такий спосіб] пристати до князя Пшемисла. За цю поважну справу вони мали дістати від Пшемисла великий дарунок. Ось так вона їх дурила. Приятелі, а надто брати, були дуже раді й пристали на це, і їх назбиралося до 200 кінних, а то й більше. Вони прибули на призначене місце, а панни, дізнавшись про них, зібрали два війська по 200 кінних: одне – для засідки, а друге – для відкритого виступу. Показавшись юнакам, вони тікали за гори, а ті, переслідуючи їх, потрапляли в підготовлену пастку. Тут дівочі загони оточували їх і вбивали, що й жоден не міг утекти. А там учинили над юнаками страшну жорстокість: повбивавши їх, відрізали їм губи й носи й послали це князю Пшемислу. А при князеві в них був завжди свій шпигун. Довідавшись про таку нечувану жорстокість, шляхта приїхала до князя, дивуючись, що таке чинять ці наяди і що князь не хоче покласти цьому край. Тоді князь відповів: «Богом допущена спокуса має своє місце і час. Мусимо тепер трохи зачекати, поки цю спокусу не знищимо». Земяни розгнівалися й сказали йому: «Коли ти боїшся дівок, то що вже казати про баб». Не чекаючи на князя, вони зібралися, приїхали до замку дівчат і почали штурм. Там було їх близько 600 кінноти. Власта, побачивши це, наказала дівчатам готуватися до битви, промовивши: «Ну, милі сестрички, я бачу по ваших обличчях, що жодна з вас не має страху. Всі разом і кожна зокрема згадайте про свою честь, життя, свободу й користь, про все добро, яке на нас сьогодні чекає за поміччю бога, а ці губителі нашої честі, дай боже, будуть переможені. Нехай пригадає теж кожна, що нам казала пані Лібуша про Пентесилію, яка власноруч убила в Трої чотирьох мужів і перед якою тремтіла вся Греція. Тож чому кожна з нас не може бути другою Пентесилією? Або другою // (с. 41) Томіріс, котра відтяла голову

Навчання дівчат рицарських справ

Хитрість дівчат

Дівоча жорстокість

Промова Власти до своїх рицарок

Пентесилія, Томіріс, Кір

великому кровопролитцеві Кіру. Сподіваюся й, дай боже, не помилитися, що кожна з вас має таке серце, що здатна відтяти по десятку голів цим бороданям». Сказавши це, Власта дала їм напитися меду, приправленого різним зіллям, і вони одразу ж упилися. Помчавши із замку на конях у повному бойовому обладунку, вони гукнули так, що всі остовпіли й не могли їм дати жодної відсічі. Сама Власта мчала попереду всіх, вдарила гетьмана і збила його з коня, а потім і другого чоловіка, ротмістра, піднісши цим дух усім дівчатам. Дівочі загони перемогли, повбивали людей, набрали здобичі й повернулися до замку з радістю. Якось Пшемисл був ласкавий до Чтарада, одного чеського пана, і доручив йому справу земянських кордонів. Коли той їхав у цій справі через якийсь ліс, шпигун приніс дівчатам вість, що Чтарад їде із сотнею вершників через ліс до кордонів. Дівчата послали в засідку 200 своїх на конях, а одна панна на ім'я Сарка наказала зв'язати собі руки й повісити на шию мисливський ріг; поставила коло себе кухоль меду і лягла посеред шляху, а коли Чтарад був уже близько, наказала себе зв'язати. Коли Чтарад під'їхав, то здивувався тому, що з нею діється, й запитав: «Що тут робиш і чия ти?» Сарка відповіла: «Я дочка Многослава з Оскожина. Полюючи тут із ним, ми натрапили на нешляхетних дівок із замку, котрі мене тут зв'язали й були б забрали із собою, але почувши, що ви їдете, злякалися і втекли. Мій батько, котрий мав доброго коня, втік». Чтарад каже: «Я добре знаю твого батька, мого доброго приятеля, а тому їдь зі мною». Вона каже: «Прошу наказати, щоб мене розв'язали». Коли її розв'язали, то Чтарад, сівши коло неї, спитав: «Що в цьому кубку?» Сарка відповіла: «Дуже добрий мед, який батько мій п'є після всякої праці». Чтарад ковтнув і одразу впився до нестями, ковтнув удруге і зовсім утратив розум, бо цей трунок був спеціально так приготований. Потім Чтарад зняв з неї ріг і почав сурмити. А дівчата перед тим умовилися, що тільки-но почують ріг, то примчать сюди вчвал. І вони примчали, всіх позабивали, а самого Чтарада взяли у полон і оцінили в десять тисяч золотих, які він мав їм сплатити.

Приклад жіночої мужності

Хитра Сарка

Чтарад ошуканий

Хитрий задум Пшемисла

Року 143. Коли ця спокуса дуже поширилась, то настав час князя Пшемисла, який також мав пророцтва від гори тієї Лібуші. Він скликав сейм, зібрав проти дівчат чотири тисячі війська і рушив під їхній замок здобувати їх. І хоч дівчата були хитрі, але натрапили на хитрішого. Пшемисл таємно зібрав сто юнаків, котрих одягнув у панцир, убрав одних як дівчат, інших – як жінок і дав їм луки та мечі, наказавши, щоб якнайшвидше прямували до замку попереду війська. // (с. 42) А щоб їх не впізнали по голосах, то долучив до них кількох справжніх жінок, котрі робили все, що накажуть чоловіки. Коли вони примчали до замку, то їх запитали, хто вони. [Ті] відповіли: «Нам треба негайно до її мості панни Властислави». А коли Власта вела з ними переговори з вікна, вони сказали їй з плачем, що Пшемисл іде здобувати їх із великим військом. А ще гірше те, що на сеймі таємно ухвалили, щоб кожній новонародженій дівчині і тим, котрі вже підросли, підрізати жили під

коліньми, щоб вони не могли панувати над чоловіками. «Отож, милі панни, заподіяно буде велику жорстокість над жіночим родом, краще загинути, ніж її зазнати; ви ж бо дуже розгнівали Пшемисла цим паном Чтарадом. А якщо ви схочете прилучити нас до оборони, то нас буде разом кількасот кінноти». Запитали тоді у Власти, що робити з цим [новим жіночим] рицарством. Власта сказала: «Дуже добре»,– і одразу ж наказала кільком з прибулих підняти дибки коней і влучити в підкинуту шапку. Ці, підкинувши шапку догори, враз пробили її кількома стрілами. Панни, уздрівши це, були вельми раді, що з їхнього народу вже постають такі мужні й навчені володіти зброєю жінки. Невдовзі шпигун приніс вість, що Пшемисл із військом іде здобувати замок. Почувши це, Власта наказала всім сідати на коней, не чекаючи на облогу, щоб хитро обійти їх, поки військо Пшемисла не стало в бойовий лад. Оскільки ж ті юнаки стали з тилу війська, а всі жіночі воєначальниці і головні сили вийшли із замку, то ці задні вскочили в замок і змели воротаря з іншими, а самі укріпилися там і дали знати про це війську князя. Князь Пшемисл, прибувши, легко оточив дівчат і розгромив їх дощенту, бо втрата замку підірвала їм дух. Однак вони ще довго боронилися, і Власта вбила гетьмана Счазона, протявши на ньому сталевий панцир. Але її забив, як другу Пентесилію, інший вояк, напавши ззаду. Тоді тільки було покладено край цій спокусі, яка тривала впродовж семи років.

Панни оточені й розбиті

Року 745. Пшемисл, бачачи, що скоро помре, закликав до себе радних панів і віддав їм королівство, порекомендувавши [обрати князем] свого сина Незамисла. Крім цього, він пророк, що прийде на Чеську землю саме зло, люди погорджуватимуть своїми панами і не дотримуватимуться віри, прогнівають Бога і вмиються своєю кров'ю, насіють пихи, намножать збитків і втратять час у клопотах. Багато чого іншого він наговорив, а потім помер. І похований був з великим плачем під Вишеградом, згідно з поганським звичаєм під час принесення жертв ідолам Неротові і Радомасові. Цього ж року Незамисл був обраний чеським князем, одружився, взяв міську дівчину на ймення Груба і мав від неї сина Мнату. // (с. 43)

Пшемисл помер

Незамисл, чеський князь

Цього року померла Тетка, одна з дів-правительниць. На її голові було покладено багато золота й срібла, яке спалено і принесено в жертву богині Клімбі. Ще за свого життя Тетка заснувала замок Тетин. Вона мала дівчину на ймення Била, котра ходила боротися з ведмедями. Якось дівчина вбила в міжгір'ї сім'ю ведмедів, а на тому місці заснували замок Недзведіце (Ведмежий.– *Ю. М.*).

Року Божого 783. Незамисл, син Пшемисла, проживши 56 років, помер. Цього ж року Мната, син Незамисла, був обраний князем. Він звелів змурувати на Свинській горі Празький град. У цьому замку дружина Мнати судила разом з десятьма панями жіноцтво, а сам господар – чоловіків.

Чеський князь Мната

Після Мнати був князем його син Воєн. Він мав дружину Данку, котра народила йому сина Кресомисла. За панування цього Воєна чехи

Воєн Кресомисл

розгромили мораван, помстившися їм за грабунки. Кресомисл посів престол після батька й був коронований од шляхти шапкою Пшемисла.

Судді

Цей князь поставив у своїй землі чотирьох суддів, котрих утримував зі свого скарбу, аби вони нічого не брали від людей задля ліпшої і швидшої справедливості.

Хто знайшов руду

За панування цього князя був один Гавеж на прізвисько Горимир, котрий знайшов у землі великий скарб, а саме: срібну руду та золото, і через це став противитися своєму володареві. Побачивши це, князь забрав у нього ці гори і сам своїм коштом заходився коло них. Тоді Горимир закрив копальні, щоб їх ніхто не знайшов, і повбивав гірників. Князь наказав його схопити і спалити, що

Явне чудо

підтвердив і суд, ставлячи Горимиру в провину вбивства і збитки. Коли вже його мали страчувати, він попросив князя дозволити йому прийняти смерть незв'язаному і легко дістав згоду. А коли він ішов на смерть, то його кінь, що звався Семиком, прибіг до нього осідланий. Горимир, сівши на нього, скочив із замку Вишеградського через мур і річку Влтаву аж на діл і врятувався. А всі стояли ошелешені. Потім князь повернув йому свою ласку, повернув і копальні.

Князь Неклан

Після смерті Кресомисла князівську столицю опанував Неклан, який одружився і породив сина Гостивіта. Неклан був дуже нікчемний і боягузливий у битві, через що й помер. Якось він молився перед золотим ідолом, а той поворушився. Неклан так перелякався, що одразу сконав од страху.

Князь Гостивіт

Після його смерті обрали на панування Гостивіта, котрий одружився і породив Борживоя, що став першим християнським князем. Коли Гостивіт помер, то його вельми оплакував народ, що нарікав на богів, кажучи: «Боги! Дайте нам такого доброго князя, який був. Навіщо ви в нас його забрали?» На його могилі розпалили багаття, й чоловіки, за поганським звичаєм, рвали на собі бороди й кидали в полум'я, а жінки обрізали подоли суконь і теж кидали у вогонь, кажучи: «Нероте і Радомасе! Будьте до нас милостиві!» // (с. 44)

Борживой – перший християнський князь

Нечуване диво

Після нього став панувати Борживой – перший християнський князь. Він мав цнотливу дружину Людмилу, яка народила йому сина Вратислава. Моравський князь Святоплук, уже християнин, запросив Борживоя на бенкет. За столом посадовив своїх слуг і приятелів, а Борживоя наказав брати на кпини і дав йому їсти на землі. Коли той, палаючи від сорому, спитав: «Чому так?», то Святоплук відповів: «Бо ти язичник, тому ти не гідний їсти поруч із християнином». Відтоді Борживой проникся Святим Духом і, розпитавши грека, св. Кирила, єпископа, про християнську віру, попросив охрестити [його] разом з усім двором, а король Святоплук з руським боярином були його хрещеними батьками. Приїхавши до Чехії, охрестив дружину Людмилу з дітьми, і тоді вперше в Чехії була відправлена Літургія (msza) слов'янською мовою єпископами Кирилом і Мефодієм з дозволу папи. Про це маєш у першій книзі, частина I, с. 7.

Року 907, Борживой, вже будучи добрим християнином, більше думав про Бога, ніж про панування, передав державу синові Вратисла-

ву в присутності сенаторської ради і шляхти. Вратислав же пошлюбив Драгомиру, злу й жорстоку жінку, породив від неї сина Вацлава, котрого потім забив брат Болеслав. Борживої обрав собі для мешкання Тетинське князівство. Якось він виїхав з челяддю на полювання, щоб розважитися. Він заїхав далеко у ліс, побачив лань і поранив її з луку. Вона почала тікати, а він погнався за нею, вона привела його під велику скелю, з котрої текла вода, і тут почала бризкати водою на його собак. Борживой, зійшовши з коня, забив її рогатиною, але з неї неприродно потекло молоко, чому всі здивувалися. Через хвилю часу вийшов один страшний чоловік, бо весь заріс волоссям, і сказав: «Чому ти забив мою тваринку?» Всі перелякалися. А Борживой сказав: «А чи воно було твоє?» Той же сказав: «Моє. Воно мене годувало протягом сорока двох років». Борживой попросив його сказати, що він там робить. Той сказав: «Я є Іван з Хорватської землі, живу тут сорок два роки. Жодна людина досі не знала про мене, тільки ти». Борживой попросив, щоб той поїхав з ним. Іван сказав: «Я на коні не їжджу, але ти пришли до мене священика, і я з ним піду туди, куди ти накажеш». Борживой послав по нього священика і сам з дружиною вийшов йому назустріч. Та Іван, вислухавши службу Божу, не хотів ані їсти, ані пити, просив тільки, щоб його відвели туди, де він був раніше. Коли ж його мали відвести назад, він тяжко захворів і невдовзі помер. При ньому знайшли тестамент, писаний його рукою. З нього зрозуміли, що це був Гестімулюс (Gestimulus), син хорватського короля. На його могилі сталися великі чудеса.

Борживой помер

Року 910. Борживой помер у Тетині і з великим жалем і плачем християн був там похований у церкві св. Михаїла. // (с. 45) Він залишив по собі сина Вратислава, котрий, недовго панувавши, помер. Після нього були великі усобиці між християнами та язичниками, бо Люценський край жив ще в язичестві разом з дружиною Вратислава, Драгомирою. Вона наказала спалити християнські церкви і підбурювала празьких міщан, щоб ті в будь-який спосіб винищили християн з-поміж себе. Потім вона таємно позбавила життя Людмилу, дружину Борживоя, найнявши вбивцю. І тепер на стіні видно криваві сліди цього [вбивства]. Згодом і сама Драгомира невідомо куди поділася. Пишуть чеські хроністи, ніби її мала поглинути земля. А державою стали правити сини Вратислава – Вацлав і Болеслав. Старший, Вацлав, забив князя кужимського Дзєржка, бо той мав після нього посісти престол і насаджувати поганську віру. Потім він вирядив послів до Рима, аби папа дозволив йому бути в духовному сані, бо його серце схилялося більше до духовної, ніж до світської праці. А королівство він думав передати брату Болеславу. Однак Болеслав мав зле серце проти свого брата, палкого прихильника християнської віри, і вбив його у храмі. Крові, яка впала на камінь, ніяк не можна було відмити. Тіло Вацлава було з пошаною поховано в [соборі] св. Віта у Празі, і там сталися великі чудеса. У хроніці написано, що тіло св. Вацлава переїхало на возі через ріку Влтаву, хоч там не було мосту чи перевозу. Незабаром Господь Бог

Внутрішня боротьба за віру

Св. Вацлава вбито

покарав Болеслава за цей гріх, бо його дощенту розтрощив імператор Оттон. Він сам потрапив до полону і мусив носити котли до кухні й таким чином спокутувати свій гріх. Потім Болеслав помер у великій ганьбі. Після нього панував його син Болеслав Милостивий, котрий звелів збудувати 20 католицьких костьолів. Після нього був Болеслав Третій, потім Яромир, син Болеслава, потім Ульрик, потім Братислав, син Ульрика, потім Спітигнев, нарешті – Братислав, його брат, [який] став чеським князем. Потім Болеслав IV став першим чеським королем, а його брат Борживой – після нього. Однак Святоплук, вигнавши Борживоя, став панувати. Потім владарював Владислав, син Братиславів, потім – Собєслав, потім – Владислав, син Владислава, потім – Собєслав, син Ульрика, потім – Вацлав, син Собєславів, а потім – Владислав, тоді Фрідріх, тоді – Пшемисл Отокар, тоді – Вацлав, син Отокарів, потім – Рудольф, австрійський князь, а після нього – Генріх, австрійський князь, тоді – Карл, моравський маркграф, потім – Карл IV, римський імператор. Потім – Сигізмунд, король угорський і римський, потім – Владислав, чеський король, а після нього – Казимир, а тоді Людовік, король чеський і угорський, врешті – Альбрехт, австрійський ерцгерцог, потім уже Владислав, син імператора Альбрехта, потім Юрій, Фердинанд, імператор Максиміліан. // (с. 46) Насамкінець – Рудольф, син імператора Максиміліана, котрий і досі щасливо панує з ласки милостивого Господа.

Генеалогія чеських князів

Сілезька земля була під Польською державою, але згодом, відступивши від своїх, об'єдналася з Чеською короною, потім з Німеччиною. Через неї протікає ріка Одер. Ця земля завширшки на кілька днів ходу, а завдовжки – 4 дні ходу від Угорської землі аж до Бранденбурзької Марки. Спочатку єпископська столиця була в Нисі, тоді перенесена до Вроцлава, головного міста Сілезької землі. Сілезький люд розмовляє по-німецьки, але з другого боку Одеру, що ближче до Польщі,– польською. Ця земля має два князівства: перше – Легницьке, яке має добру частину люду й землі; друге – Свидницьке, але це перебуває під владою Чеської корони. Ця земля перетинається великими горами й лісами, має немалі ріки, які течуть з Чеських гір, а всі впадають в Одер. Тут є добре пиво, а вино привозять сюди з Моравії та Угорщини.

Сілезька земля

Вроцлав, столиця Сілезії, – місто велике і впорядковане, що стоїть над рікою Одер. Воно колись було збудоване князем Вратиславом, а потім – Мєшком, польським королем, близько 970 року від Різдва Христового. А тут уже маємо досить про Німецьку землю та про міста, містечка й острови, що до неї належать. Тепер розпочинаємо опис Московської землі.

ХРОНІКА
ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА МОСКОВСЬКОГО
і держав, які до нього належать

НА ЗНАТНИЙ І ДАВНІЙ КЛЕЙНОД
преславного роду дому
САПІГ

Цей клейнод здавна прославлений великою чеснотою
І дуже шанований святої пам'яті королями
Завдяки щирості, значним справам і мужньому серцю,
Котрі ніколи не залишали цей дім.
Тут виразні прикмети великих чеснот: лілії, «Погоня»,
Стріли, місяці, хрести і меч для оборони.
Тому вітчизна не буде боятися небезпек,
Доки буде мати Сапіг серед своїх оборонців. //
(с. 3 передмови)

ВЕЛЬМОЖНОМУ ПАНУ, ЙОГО МОСТІ ПАНУ ЛЕОНОВІ САПІЗІ, КАНЦЛЕРУ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО, МОГИЛЕВСЬКОМУ, СЛОНІМСЬКОМУ, МЯДЗЕЛЬСЬКОМУ і т. д. СТАРОСТІ, МОЄМУ МОСТИВОМУ ПАНУ

ицерон – син римської вітчизни, вельможний та милостивий пане, коли був у Афінах, побачив там чимало речей, гідних його уваги; однак він обминув їх, а приглядався до способу керування республікою місцевими жителями та громадянами, до того, як вони урядували, зміцнювали свою вітчизну, до їхніх звичаїв, життя та вчинків. Потім, приїхавши до своєї вітчизни, він переповів іншим свої враження від побаченого на власні очі (de proprio visu). Тоді слухачі, що люблять відпочинок після праці, як бджілки з різного зілля, злого та доброго, збирали солодкий мед, а найкращі речі переказували іншим, щоб ті їх вживали, а про погані говорили для того, щоб їх остерігалися. Якби ж хто схибив у своїх справах, бо без цього не могло бути, оскільки для людей природно помилятися, то, читаючи про [грецькі] справи, людина могла б легше обминути те, що шкодить, й краще пізнати, що є добре, а що погане у світі. То і є, власне, мета читання історії, котру нам подають мудрі люди, бо історія є не тільки свідком часу, світлом правди, а також вчителькою нашого життя. Особливо ж її потрібно читати тим, котрі є зверхниками, бо вони, будучи великого розуму, глянуть на історію, як на образи, і в них, як у дзеркалі, побачать те, що є доброго, і цього нехай з доброю волею дотримуються; а коли побачать погане,то нехай остерігаються того ще більше. Отже, і я, мій вельми милостивий пане, будучи протягом всього часу в московській експедиції за королів їх мостей польських, славної та святої пам'яті Сигізмунда Августа та короля Стефана, приглядався тоді до величини землі, обороноздатності й розташування місць, замків та міст цієї славної держави, то не хотів бути таким недбалим і не описати їх мистецьки у часи війни. Це князівство вже 33 роки тому я описав латинською мовою у своїй хроніці, описуючи інші землі та провінції європейської Сарматії, а присвятив її безсмертної слави

королю Стефану. Тепер же я задумав перекласти це польською мовою її подати до друку своїм власним коштом, і вже випускаю її у світ з Божою поміччю на світло. А пам'ятаючи про численні значні милості й добродійства вашої мості милостивого пана, пригадав оці слова Плавта, котрий написав одному своєму добродієві: «Доки я примушуватиму сонце сяяти, дух служитиме обов'язку». Не в змозі нічим іншим виявити вдячність вашій мості, моєму милостивому пану, цю сьому книгу [хроніки] про Московську землю з усіма її особливостями, написану нині любителем історії, підношу та офірую вашій мості, моєму милостивому пану та добродієві як такому, котрий, будучи знаменитий від своїх предків мужністю, справами, розумом та діяльністю, сам зволиш звитяжно славитися згідно зі своїми природними чеснотами не тільки в Сарматії, а й в іноземних народах; слава і знатність вашої мості, мого милостивого пана, скрізь проникаючи, бринить приємним звуком в усіх сторонах. Хіба ж невідомі народам воєнні експедиції за часів короля Стефана вашої мості, мого милостивого пана, // (с. 3) та їх щасливий результат? Хіба ж невідомо про послуги, які протягом всього часу надавалися вашою мостю рідній Речі Посполитій? А хто здійснив посольство до цього жорстокого тирана Івана Васильовича? А хто йому при інших військових відповідях завдав булавою поразок? А хто був найславніший у литовському сенаті? Знали дім Сапіг різні народи, знали їх мужність різні країни, знали їх енергійність прикордонні поганці. А хто тепер тримає уряд великої канцелярії Великого князівства Литовського? Хто держить печатку? Хто є опорою віри? Лунає по світу гучна слава Сапіг, невимовно солодкий звук приємної труби відлунює мелодійною гармонією їх мужності по всій Сарматії. Цей дім є здавна мужній, це старовинний дім хоробрих у бою, мудрих у мирі, отже, слушно можна сказати про нього: Ахілл і Нестор, і з них один (Нестор) сильніший своїми мудрими рішеннями, а той другий (Ахілл) – силою рук; Нестор однак славніший: Ахілл у своїх рішеннях не виявляє розсудливості, а Нестор руками і зброєю не сильніший за Ахілла. А якщо так, то нема більшого щастя, ніж мудрість і мужність, бо як і початок мудрості – страх господній, так теж мужність і сила у цьому світовому театрі є найкращою славою життя. Все це виявляється не тільки у вашої мості, мого милостивого пана, а й у всієї родовитої фамілії дому вашої мості, мого мостивого пана. Знають розум та мужність Сапіг Інфляндія, знає Москва, знають бусурмани й інші іноземні народи, вони знають добре їх славу. Даремно тоді я маю розводитися промовою, поширюючи славу вашої мості, мого милостивого пана, оскільки сама слава, лунаючи високо й широко, подає приємний розголос про вашу мость, мого мостивого пана, людям, що живуть на світі. Однак, стисло кажучи, вважаю, що ця матерія, про котру йдеться у цій книзі, буде

вдячно прийнята вашою мостю, моїм мостивим паном, бо розмаїття читання її повнота відомостей про великі країни легко може втішити кожного, особливо за нинішньої оказії, котра сама подається в руки Корони та Великого князівства Литовського. Отже, я офіру ю її тоді вашій мості, моєму мостивому пану, й прошу, щоб вона з іменем покровителя була пов'язана і тим сміливіше йшла на світ, а від обмови підлабузників, котрі ущипливим язиком звикли посягати на добрі речі, вона буде краще забезпечена. Не сумніваюся, що ваша мость, мій мостивий пан, цей дар, збудований задля зручності, зволиш милостиво й ласкаво прийняти і бути, як і раніше, моїм милостивим паном і добродієм. Отже, [прошу], щоб Господь Бог зволив зберігати вашу мость у доброму здоров'ї довго та щасливо, примножуючи його. Цього я вашій мості, моєму милостивому пану, вірно й шанобливо як вірний та зичливий слуга вашої мості зичу, віддаючися в милостиву ласку вашої мості, мого милостивого пана. Дано з Кракова дня 24 листопада 1611 року.

В. м., мого мостивого пана, всього добра зичливий і найближчий слуга Олександр Гваньїні, рицар Латеранського палацу, командир гвардійської кінноти.

ЧАСТИНА І КНИГИ VII,
в якій міститься
ОПИС МОСКОВСЬКОГО КНЯЗІВСТВА І ДЕРЖАВ, ЩО ДО НЬОГО НАЛЕЖАТЬ

Москва від Мосоха

кщо описувати Московію і кордони, котрі її обмежують, то нам видається, що спочатку треба було б сказати про походження її назви. Отже, Москва взяла своє ім'я від Мосоха, сина Яфета, а лежить вона в середині Білої Русі, простягнувшися на північ і схід; це дуже велика, багата і широка земля. Якщо обчислити її довжину від інфляндських кордонів, від Пскова та Великих Лук аж до Молгомзії або Югорії, татарських провінцій в Азії, то вона становитиме 700 польських миль; завширшки ж – від Нової Землі аж до Каспійського моря, або, як його зве москва, Хвалинського,– шістсот миль. Від Смоленська до столичного міста Москви – 100 миль, від Москви до Вологди – 100 миль, від Вологди до Устюга – 100 миль, від Устюга до Вязьми – 100 миль. Протягом цих 400 миль скрізь чути слов'янську мову, крім інших провінцій, підлеглих великому князеві московському, які мають іншу мову. Всі тамтешні провінції, що лежать при московських кордонах, хоч і мають різні свої назви, однак носять московський титул, і їхніх жителів називають не інакше як москвою; і сам руський монарх московських земель зветься великим князем московським. Московський народ спочатку був незначний і малочисельний; він походить з Русі, але тепер, після оволодіння руськими князівствами і провінціями, частково через близькість до них, частково силою, частково зрадою дуже розширився; отже, ця багатовладна монархія може вважатися найбільшою імперією. У деяких місцях ця земля є такою врожайною, що її землі дорівнюють у цьому подільським та найкращим угорським, однак у деяких місцях є й піски. Далі, до Казані та Астрахані й далі на схід, вони ще кращі, бо східні країни напрочуд врожайні, повні розмаїтого збіжжя, худоби і всілякого добра. Мало не вся земля є такою: посередині лежать ґрунти, а по боках – гайки, ліски, борки, при котрих течуть менші чи більші річки. А все це, ніби великим муром, оточують великі ліси, ріки та гори, з котрими поєднуються менші ліски та річки; а ці великі ріки впадають у різні моря, прокладаючи шлях до всього світу. Ось які ріки там найголовніші: Москва, Ока, Двіна, Самара, Дніпро, Дон, котрий відділяє Європу від Азії, Волга, котра дорівнює

Народ москви був раніше малочисельний

Як виникла Московська монархія

Багатство Московської землі

Ріки, які є найголовнішими в Московії

Нілу або Інду, найбільшим рікам у світі; в цих ріках водяться осетри, білуги, стерляді, лососі. Є й інші, менші річки, повні різної риби, при цих річках можна було б поставити чимало млинів і ставків, котрі давали б велику користь. Там же є й великі та широкі озера, в яких плаває так багато селяви (ряпушки.– *Ю. М.*), лящів та іншої риби, що це важко уявити іноземцю. Більше того, ці ріки такі, що ними легко можна проїхати до найбагатших у світі країн, як-от: Персія, Фракія й Ост-Індія. Сівши на корабель на Москві-ріці, можна водою приплисти аж до самої Персії. Бо Москва-ріка впадає в Оку, а Ока – у Волгу, а Волга – в Каспійське море, котре омиває береги Персії. Так само зручно можна доїхати і до Константинополя, бо ріка Танаїс, або Дон, також витікає з Москви, а впадає // (с. 2) у Меотійське озеро, а Меотійське озеро впадає в Евксинський Понт, на берегах якого лежить Константинополь. Ріка Двіна впадає у Балтійське море, а там уже великий океанський шлях до всієї Європи, особливо ж до Англії, Франції та Іспанії. Але почнемо з опису найголовніших міст і повітів у Московії.

З Москви можна проїхати до Індії

ПРО МОСКВУ, НАЙГОЛОВНІШЕ МІСТО

Москва – дуже велике місто, значно більше, ніж Прага в Чехії, це голова й столиця всієї Білої Русі, підлеглої великому князю московському; вона названа так разом з князівством від Москви-ріки, яка тече там посередині міста. А ця ріка бере свій початок у Тверській країні, неподалік міста, названого Орешек (Oleska). Звідси потім, відмірявши 80 верст, а п'ять таких верст міститься в одній польській милі, доходить до міста Москви; протікши через нього, з'єднується з рікою Окою в Рязанській країні. Місто Москва дуже простяглося на схід, велике, широке і повністю дерев'яне; коли на нього дивитися здалеку, то воно видається ширшим, ніж насправді, оскільки сади й подвір'я, які є у кожному домі, та дуже широкі вулиці додають простору місту. Крім того, будинки всіх ремісників, котрі для своїх робіт використовують вогонь, простяглися у передмісті довгим рядом, утворюючи широкі поперечні вулиці, між якими є поля й луки, і з такої причини місто здається аж надто великим, хоча будинків у ньому налічується 41 500. До того ж Василь, батько цього жорстокого Івана, про якого буде мовитися нижче, для своїх катів та для інших чужих людей, що з народження наслідують Бахуса, збудував за рікою містечко, назване Наливайки. Там він усім жовнірам, чужим та прибульцям, і своїм катам дозволив упиватися всяким трунком, котрим тільки можна впитися; московитам же це заборонено під страхом великої кари, за винятком кількох днів на рік, тобто свят Різдва і Воскресіння Господнього, святок і деяких найважливіших днів святих: Найсвятішої Діви, Петра, Іоанна і т. д., особливо св. Миколая, котрого вони називають Микулою і вшановують як самого Бога. Там же вони, ніби визволені з тюрми,

Назва міста Москви від ріки Москви

Ріка Ока

Мосовитам заборонено впиватися

Москва має певний час для того, щоб упитися

вшановують не свято вказаного святого, котрого день припадає, а Бахуса, бо, ще не освятившися, впиваються різними напоями, як бестії, то там, то сям бігають, верещать як скажені, як шалені, колють одне одного ножами. Якби цьому народу можна було вільно впиватися щодня, то вони самі б себе повбивали. Але повертаюся до справи. Довжина цього вищезгаданого міста така сама, як і ширина; його ніяк не можна оточити муром, ровом, валом, бо це б коштувало неймовірно дорого. Однак деякі вулиці впоперек перекриваються [дерев'яними] загородками. До них приставляють сторожу до першої години ночі і так міцно їх закривають, що нікому, навіть найбільшому пану, і не питай проїзду. Місто болотисте, тому на вулицях зроблено мости. Але тепер, як я чув, чимала частина міста згоріла.

Там є дві великі мурованi фортеці, збудовані ніби як міста: одна – Китайгород, а друга – Большигород (Bolszygorod), названі так їхньою мовою; з одного боку їх омиває Москва-ріка, а з другого – Неглинна, на котрій стоїть багато млинів. У цих замках є святі церкви, кам'яні та дерев'яні, деякі боярські двори. За Неглинною, в полі, названому Арбат, що від замку на відстані пострілу з лука, князь Іван Васильович збудував три великих двори року Божого 1565, з котрих один назвав Опричнина, тобто окреме помешкання, а другий – монастир // (с. 3) [св.] Сергія, тобто Св. Трійці; коли сам великий князь живе там зі своїми стрільцями, добірними й сильними мужами, то він держить їх там не інакше, як турецький цар яничарів, і завжди має їх при собі до двадцяти тисяч; більша їх частина з предовгими рушницями, інші – з шаблями, луками, рогатинами, в панцирях; так озброєні, вони завжди готові до битви. Це недавно запровадив Іван Васильович, щоб своє тиранство, про яке буде нижче мова, посилити задля жорстокіших наслідків. З цього Московського князівства на війну виходить до 30 000, а простолюду – до 60 000.

Опричнина

Найдобірніші стрільці у московського царя

Кількість війська, яке виходить з Москви

Однак 1571 року в місяці травні, в день Вознесіння Господнього, московську столицю, саме місто з обома замками, перекопські татари спалили дощенту. Величезна кількість людей в місті та обох замках згоріла і задихнулася в диму, мало хто з них утік. Однак замок Китайгород було врятовано. Татари отримали велику здобич, а чимало в'язнів загнали нагайками до своїх країн.

Москва спалена татарами

Усі товари, які тільки прибувають до Москви з чужих країн, постійно переглядаються митниками, у визначений час оглядаються й оцінюються; оцінених не може жоден ні продати, ні купити, доки їх не покажуть самому великому князеві. Через це трапляється так, що купці довше, ніж треба, мусять затримуватися у Москві із великими для себе збитками. Коли ж посли з Великого князівства Литовського їдуть від польського короля до Москви, тоді всі будь-якої нації купці, прийняті під заступництво та оборону послів, в'їжджають до Москви без жодного мита й мають достатньо провіанту зі скарбу великого князя. А товари, котрі з Литви, Русі, Польщі, з інших країн купці привозять до Мос-

Як ведеться купецтво у Москві

Товари, котрі привозять до Москви

кви, такі: всяке сукно різноманітного сорту і кольору, шовк і шовковий одяг, золота, сріблясті та звичаїйна парча тощо, дороге каміння, золоті нитки, перли та різні інші дорогоцінні метали. Крім того, привозять велику кількість перцю, шафрану, імбиру, гвоздики, кориці, мускату та іншого коріння. Також будь-які дрібниці туди привозять і мають з цього зиск, бо москва хапає все підряд, що котрий тільки вхопить, то і найкраще заплатить. Коли більше купців з'їдеться й цих же речей вони досить привезуть, тоді товар стає дешевшим; той, хто раніше дорого продавав свої речі, їх же знову купує за нижчу ціну і з великим зиском повертається назад на батьківщину. Товари ж, котрі з Москви до Польщі, Русі і до Литви вивозять, такі: віск і хутра різних звірів, як-от: соболів, чорно-бурих лисиць, куниць, білок, горностаїв, та інші. До татар вивозять сідла, вуздечки, одяг, ремені і т. д., але залізо і зброю вивозять лише таємно. Треба знати, що московський народ зрадливо обходиться з чужоземцями щодо товарів, досягаючи свого хитрістю і клятвопорушенням; хто цього не знає, то переплатить так, що й весь товар не вартий десятої частини заплаченого; обдурюють клятвою, бо тому вони й присягаються, щоб краще обдурити. Але ті, хто знає, то так поводяться: коли москва дорожче оцінить хутра або якийсь інший дешевший свій товар, вони теж свої товари дорожче оцінюють, ніж москва, й цим взаємно віддячують. Хутра в них різні, а найкраще соболине: воно найчорніше, найдовше і найгустіше; чим соболь старший, тим краще його хутро, й тому воно значно дорожче коштує, ніж хутро молодого соболя. Найкращі ж хутра знаходять в Устюзі, на Двіні й Печорі. Хутра лисиць привозять з різних країн, їх немало і в Москві, але найкращі привозять із Швеції. Хутра ж горностаїв з різних країн продають у в'язанках по сорок [штук], як і соболів. Але білок продають по тисячі [штук], вони мають знаки на голові й на хвості, за якими визначають, чи в добрий час вони зловлені були. І бобри та куниці йдуть там не за найгіршою ціною.

Товари, котрі вивозять з Москви

Московська хитрість під час продажу товарів

Московські країни біля столиці дуже холодні

Сама Московська провінція була б дуже родюча, але через надмірний холод збіжжя не може вирости, і як тут, у Польщі, через гаряче сонце влітку земля тріскається на шматки, так там – від сильних морозів. Навіть вода, якщо її вилити на вітер, або ж слина, доки долетить до землі, то вже й заледеніє. Не згадую цвіту // (с. 4) на деревах, котрі плодоносять, але часом вніveч обертаються разом із галуззям. Часто на дорогах знаходять людей, що замерзають, їдучи санками. Врешті, ведмеді від холоду й голоду не можуть витримати в лісі і вдираються до найближчих сіл та до селянських домівок; селяни, від них тікаючи, мруть ганебно на дорозі від холоду. Після цих суворих морозів приходить пора великої спеки; буває так, що ставки й ріки пересихають, а поля, луки і збіжжя випалюються, наче вогнем. Але ця надмірна спека не триває більш як сім днів, бо далі вже нема сили згідно з порядком небесних тіл. Отже, як говорять астрологи, *inferiora a superioribus reguntur*. У цій провінції недостатньо меду і лісових звірів, лише зайців тут най-

більше, ними вона аж надто багата. Має багато всілякого збіжжя. Вишні у всій провінції ніколи не достигають, інших дерев фруктових хоч і досить, однак їх плоди не дуже смачні. У цій країні дуже ласкаве небо, особливо там, звідки витікає ріка Дон, між північчю та сходом, бо там ніколи не буває пошесті, її ані чути, ані бачити там. Однак свого часу виникають якісь хвороби, для яких характерний біль всередині тіла, в голові й усіх членах, який мало різниться від тих пошестей, які ми називаємо гарячками та ложницями. Вони ж звуть цю хворобу огневиця, бо хвора людина через цю хворобу палає як вогонь. Так само, як від палаючого будинку займаються вогнем інші, якщо не вберегтися, так і хворий заражає інших людей, які не стережуться його. А хто захворіє на таку хворобу, то рідко одужує.

У Москві здорове повітря

Характерні для Москви хвороби

Цей московський народ є найхитріший, найоблудніший і найзрадливіший з усіх інших русаків. Тому коли вони спілкуються або з'їжджаються з іноземцями, то називаються не московитами, а новгородцями та псковитянами; а це заради того, щоб їм більше вірили.

Московська монета

Монета в усій Московській землі чотирьох видів: московська, новгородська, тверська й псковська. Московський гріш є не круглий, а продовгуватий, ніби яйце, він карбований із щирого срібла, вони називають його деньга. Його карбують двома способами: на одному боці голий мужик, що сидить на коні й коле рогатиною перевернутого змія; на другому боці ім'я великого князя московського вибито слов'янськими літерами. Таких 60 денег коштують стільки, як два польських злотих. На одному боці новгородської монети зображено князя, який сидить на престолі, а перед ним людина, що кланяється; на другому боці – руське письмо. Цю монету звуть новгородською, вона коштує вдвічі більше, ніж московська. Тверський гріш з обох боків має напис, а коштує стільки, скільки й московський. Псковський гріш з одного боку має бичачу голову в короні, а з другого боку – напис. Є також у Москві мідна монета, котру карбують тільки для вбогих людей, а називають її по-московськи пула; таких 40 штук дорівнюють одній грошовій деньзі. Але всяку іншу монету роблять із щирого срібла, і майже всі гроші у Москві, Новгороді, Твері й у Пскові карбують злотники. А коли хто штуку срібла принесе до злотника, прагнучи її переробити в золото, тут же срібло й гроші кладуть на однакові терези, а зваживши, обмінюють; тільки дріб'язок зиску має з цього злотник за працю. В усій Московській державі руди золотої та срібної й жодних металів не знаходять, бо їх і не шукають, тому що й не вміють шукати: тільки привізне використовують усі тамтешні обиватели й сам великий цар. Утім, золото й срібло він суворо забороняє вивозити зі своїх країн, але наказує міняти товари на товари з купцями, які приїжджають з чужих країн. А це для того, щоб золото й срібло залишалося в його державі. Тому люди називають його найбагатшим на золото й срібло та гроші з усіх монархів. Червоних золотих у цій

Новгородська монета

Тверська монета

Псковська монета

Монета пула

[Руд] цінних металів у Московії не знаходять

Московія багата на золото й срібло

державі також не карбують, але послуговуються привізними з Угорщини та Реїну. Ледве з півтораста // (с. 5) років як московити почали користуватися срібними монетами, особливо робленими у своїй державі. Перед тим як було винайдено монету, використовували аспр та інші шкіряні гроші й цим задовольняли всі потреби. Але як тільки до них почали возити срібло з інших країн, то спочатку з нього відливали продовгуваті товсті злитки без жодних зображень та написів. Один такий злиток важив рубль грошей, а рубль містив 100 московських денег, також багато польських грошей. Потім стали виготовляти різну іншу монету, аж поки ця земля не збагатилася великими скарбами. Один польський шляхтич Павло Пальчовський, котрий був там недавно, 1609 року, описуючи Московську землю, додав і таке: «Не згадую,– каже,– того, що ми там своїми очима бачили великі купи золота й срібла; [також] великі чаші (roztruchany), срібні барила, апостоли, відлиті із щирого золота, щирозолоті леви, також образи, корони, скіпетри, одяг, трони. Згадаю тільки те, що одного дня цар Димитрій, частуючи їх мостей польських панів, послав до посольського двору свої страви на щирозолотих мисках та чарках, чисельність яких сягнула ста сорока. Цього ж дня і цієї ж години, маючи у себе його мость пана воєводу сандомирського, бенкетував також на щирому золоті ще й у більшій кількості. Того ж дня і в той самий час він частував також на щирому золоті все рицарство. Чи міг би з таким показатися якийнебудь інший монарх?» Цей же Пальчовський пише далі, що коли одного разу цариця влаштувала бенкет для царя, а москва запитала її кухаря: «Скільки треба золотих мисок?», він, бажаючи пізнати їхнє багатство, сказав, що треба чотириста; то йому було зразу ж їх і принесено. Знову вони запитали, чи не треба більше мисок. Він тоді наказав принести ще двісті, і їх тут же було принесено. Чимало там тоді всього цього було, окрім чарок, великих чаш, кубків, зроблених із щирого золота. Мені видається доречним згадати тут, що Філіп Перністен, великий муж, котрий року Божого 1579 був послом від християнського імператора Максиміліана до великого князя московського, бачив там так багато столового срібла, що його всього було понад тридцять великих фурманських віденських возів, сповнених доверху. Я цитую і називаю авторів. А про корону, яку він бачив на голові великого князя московського, він пише, що вона була така дорогоцінна, що з нею не можна порівнювати корони папи, християнського імператора, угорського й чеського, іспанського, французького королів, флорентійського князя, а він усі їх бачив на власні очі. Але досить вже про це, а про інші скарби я скажу, описуючи Великий Новгород. Тепер, описавши місто Москву, котре є головою і столицею всіх інших міст і країн, які підлягають великому князю московському, ми вирішили описати інші головні міста і провінції в цій землі. Почнемо, отже, від сходу на південь і захід та північ і, дасть Бог, прийдемо до краю сходу.

Неймовірні московські скарби, про які свідчать деякі автори

Корона великого князя московського

ВОЛОДИМИРСЬКЕ КНЯЗІВСТВО

Де спочатку була столиця московська

Володимир зі своїм князівством – це замок і велике місто, а московський цар є його великим князем. Воно лежить на схід від московської столиці на відстані 36 польських миль. Ґрунти цієї провінції такі родючі й багаті, що з одного корця пшениці посіяного мають часто 20, а інколи й 25. Це князівство виникло за часів Володимира Великого, монарха всієї Русі, котрий це місто заснував і назвав на свою честь. // (с. 6) Воно було столицею всієї Русі аж до часів Івана, Данилового сина, великого князя московського, який звідти переніс столицю до Москви.

КНЯЗІВСТВО НИЖНЬОГО НОВГОРОДА

Від Володимира далі на схід лежить князівство Нижнього Новгорода, котре дорівнює Володимирові за родючістю і багатством всього, що дає земля. У цьому князівстві є місто велике – Нижній Новгород, від нього і сама країна так назвалася. Лежить воно на дуже зручному місці, де зливаються Ока і Волга, дві ріки, дуже славні в тих краях. Біля цього місця також стоїть славний замок, котрий московський князь Василь звелів збудувати з каменю на всі часи. Цей Новгород лежить на відстані ста польських миль від московської столиці і є кордоном міст, які тримають християнську віру. Московський цар за цим Новгородом має замок, названий Сура від тамтешньої ріки, однак між тими жителями є люди, яких називають черемисами, а вони вже послідовники не християнської, а магометанської віри. Поміж черемисами є й інший – язичницький народ, котрий звичайно називають мордвою, однак і він перебуває під владою великого князя московського. Але про них буде нижче.

Кінець християнства у Москві

Черемиси – магометани

Мордва – язичницький народ

РЯЗАНСЬКЕ КНЯЗІВСТВО

Якщо від князівства Нижнього Новгорода повернути трохи на захід, то між ріками Окою й Доном лежить **Рязань** – місто й дерев'яний замок у Рязанській провінції. Це князівство найбагатше з усіх московських країн, тут зерно кожного збіжжя дає два-три колоси, а їхні стебла (zdzbła) так густо ростуть, що й перепілці з них важко вилетіти. Меду, риб, птахів і різних звірів аж задосить; чимало також різних плодів, смак яких набагато кращий, ніж у самій столиці. Народ тут сміливий і войовничий, з них самих тільки бояр виходить на війну завжди 150 000. Неподалік цього міста Ока утворила острів, названий Струп (Strup), на якому було місто – столиця цього острова; воно нікому не корилося, але потім татари його знищили дощенту.

Місто Рязань

Ріка Ока

Острів Струп

Кашира (Korsyr) – дерев'яне містечко на березі Оки, яке лежить від Рязані за 28 миль; воно було колись вільним, але тепер під московським царем.

Тула – дерев'яне містечко, що лежить, вважай, за 40 польських миль від Рязані, а від Москви на південь – за 36 миль. Це останнє місто від пустих полів, у якому Василь Іванович збудував замок, змурований з каменю, його омиває з одного боку ріка Тула, а з другого – начебто зі сходу, Упа, ці обидві ріки потім зливаються з Окою. А це місто Тула зі своєю провінцією мало свого спадкового князя аж до часів великого князя Василя.

Тула – замок та річка

Ріка Упа

Тула була колись князівством

Одоєв – замок, що лежить між берегами Тули та Упи, там, де обидві ці ріки впадають в Оку. Недалеко звідти, ніби на південь, лежить у болотистій місцевості місто Мценськ, на якому був збудований замок, ще досі видно його руїни. Біля нього живуть люди в поганих хатах, які, тільки-но почують про татар, зразу тікають на це болотисте місце, ніби до якогось оазису. А лежить воно від московської столиці за 60 польських миль, а від ріки Оки, йдучи лівим берегом,– за 18. Ці містечка лежать над рікою Окою: Воротино, Калуга, Серпухов, Кашира, Саранськ, Рязань, Касимов-город, Муром (Murzyngorod). Трохи на північ, перед тим як // (с. 7) Ока біля Нижнього Новгорода впадає у Волгу, в ній є сила-силенна великих риб. Оку вкривають з обох боків ліси, в яких чимало бобрів, горностаїв, білок і меду. Всі поля, які ця ріка під час повені заливає, дають дуже багатий урожай. З джерел цієї ріки Оки беруть початок інші дві річки, тобто Сейм і Сосна. Сейм, що тече на схід і трохи на південь, протікає Сіверським князівством повз місто Путивль, а біля Чернігова впадає в ріку Десну, а Десна впадає в Дніпро біля Києва. Сосна ж на сході, протікши через дикі поля татарські, впадає в Дон.

Мценськ був колись замком

Містечка, які стоять понад рікою Окою

Ріки Сейм і Сосна

Калуга – місто й дерев'яний замок непогано захищені, там щороку московський цар своє військо відправляє в похід проти татар.

Воротинське князівство

Князівство Воротинське лежить за три милі від Калуги з містом й замком над рікою Окою.

ПРО ДЖЕРЕЛА РІКИ ДОН

Джерела ріки Дон

Джерелами ріки Дон (яка відділяє Європу від Азії) деякі помилково вважають Рифейські гори. Однак ця ріка бере свій початок у Рязанському князівстві, руській країні, підлеглій московському царю, з якогось озера, що називається Іваново; Дон тече різними землями протягом 500 польських миль. З цього озера бере свій початок і інша ріка, але не така велика, як Дон; вона називається Шад, тече на захід і, злившися з Упою, впадає в Оку. Але Дон шлях свій веде просто на схід, між татарськими державами Казанню та Астраханню, які московський князь року Божого 1554 підкорив

Ріка Шад

Рукава Дону

своїй владі, причому за 6–7 миль від Волги він тече спочатку на північ, а потім – на південь і впадає в Меотійське озеро. Понад його берегами лежить місто Азов, яке кориться туркові. А від Азова до Дністра або ж до Перекопа Таврійського п'ять днів ходу конем. У цьому Азові для різних народів, що приїжджають з різних частин світу, є дуже добрий порт; там уже не милі рахують, а кількість днів шляху.

Азов – турецьке місто

Менший Дон

Є також інший Дон, менша ріка, котра бере свій початок у Сіверському князівстві, а називається Сіверський Донець. Ця річка вище від Азова впадає у великий Дон. Твердять, що там на горах, котрі звуть Святими, є якісь образи та язичницькі давні стовпи. Там же, в цих краях, як кажуть, Александр Великий, цар македонський, поставив стовпи на пам'ять про свою безсмертну славу і кордони Македонської держави, але тепер не видно й сліду їхнього. Однак тепер, і це підтверджують ті, що часто бували в цих краях, про це нічого певного не маємо. Стисло сказавши про цю славну ріку Танаїс, котру звичайно називають Доном, як я вже говорив, приступімо до опису інших московських країн, котрі починаються з півдня.

Стовпи Александра Великого

ПРО ВЕЛИКЕ КНЯЗІВСТВО СІВЕРСЬКЕ

Сіверське князівство велике та багате, тут цілком достатньо всіляких речей. Воно простяглося в ширину від Дніпра аж до замку Мценська у Рязанському князівстві, про котре вже говорилося. Тут є широкі зарослі травою пустки. Спочатку сіверські князі були вільні, але потім багато років були під послушенством Великого князівства Литовського. А коли Литовське князівство після охрещення Ягайла прилучилося до Польщі, воно стало коритися польським королям. Врешті за часів // (с. 8) панування польського короля і великого князя литовського Казимира, сина Ягайла, Іван Васильович, великий князь московський, зрадливо оволодів князівством під брехливим претекстом, так само, як і іншими країнами. А ці сіверські князі рід свій вели від Димитрія, великого царя московського.

Сіверське князівство належало до Великого князівства Литовського

Замки Сіверської землі

Родючість Сіверської землі

Замків і міст у цьому князівстві майже 70, між ними найголовніші такі: Новгород-Сіверський, котрий здавна звуть Стародубом, Путивль та Чернігів. Земля в цьому князівстві дуже родюча, багата на ліси, мед і різну звірину, як-от: білки, горностаї, куниці, лисиці, бобри.

Новгород-Сіверський, або Стародуб,– це місто й замок дерев'яні, тут колись була столиця сіверських князів; він лежить від Путивля та Чернігова на відстані відповідно 18 та 14 миль, а від самої московської столиці – 150 миль.

Путивль – це місто і дерев'яний замок, де, як кажуть, самих будинків 4700: від Москви – 140, а від Києва – 6 миль польських; лежить біля великого лісу, котрий тягнеться на 24 милі.

Чернігів – містечко й замок, що лежать за 30 миль від Києва. Також Брин (Bryn), Брянськ, Карачев, Курськ, Почеп, Рильськ і Моровськ, що лежать неподалік Чернігова, й інші замки та містечка, які з сивої давнини належали до цього князівства, лежать як над рікою Десною, так і в стороні Гомеля та Любеча. Додам, що великий цар московський досі зветься государем цих держав. Але що за ці часи змінилося або що дасть з часом Господь Бог, залишаю судити іншим.

СМОЛЕНСЬКЕ КНЯЗІВСТВО

Місто Смоленськ було велике та прекрасне, воно лежить над рікою Дніпром. Але під час нинішньої облоги міста коронним рицарством москва його спалила. А яким буде результат цієї справи, який дасть Господь Бог, я залишаю для опису, як уже сказав, майбутнім хроністам. Однак задля збереження послідовності міст і провінцій я продовжую свій намір. Смоленський замок такий великий, як Варшава, зроблений з дерева, стоїть на високій скелі на іншому боці ріки Дніпра, навколо обведений дуже міцним муром. Всередині багато дерев'яних будинків, збудованих на кшталт міських; цей замок оточений з одного боку згаданою рікою, а з другого – глибокими ровами, острогами густими, він міцно укріплений. Посередині замку стоїть церква Пресвятої Діви, яку вони звуть Пречистою, вона змурована на пагорбі. Це князівство завширшки й завдовжки тягнеться приблизно на 70 польських миль. Це місто великий князь московський Василь часто й потужно штурмував, здобував від великого князя литовського, але ніколи не міг його силою взяти, аж поки [не поміг] Михайло Глинський з роду руських князів, муж славний, котрий був найголовнішим у короля Олександра, великого князя литовського. Він за панування цього короля вчинив бунт у Литві, оскільки він убив під Гродном троцького каштеляна Забжезинського, втік до московського князя Василя; він знову обложив з великими московськими військами Смоленський замок і вперто його штурмував. Але коли силою не міг йому нічого вчинити, то зрадою, хитрощами й дорогими дарами домігся свого й захопив місто й замок, що добровільно піддалися, і воно було до цього часу в московських тиранів. Аж тепер з ласки милого Бога, 13 червня 1611 року Сигізмунд Третій, непереможний польський король, наш пан, завоював Смоленськ.

Смоленськ стоїть на скелі над Дніпром

Михайло Глинський – зрадник

Смоленськ взятий зрадою

Дорогобуж – місто й замок, що лежать над рікою Дніпром за 72 милі від Москви, а від Смоленська – за 18. Неподалік Дорогобужа в одному густому лісі бере початок ріка Гугза (Hugza), глибока й болотиста, а між Калугою та Воротином вона впадає // (с. 9) в Оку; а ця ріка розмежовує два великих князівства: Литовське і Московське. Оскільки ж я часто згадував Бористен, або Дніпро-ріку, то хотів би коротенько про неї написати.

Старий кордон Литви з Московією

Бористен, по-руськи Дніпро

Ріка Дніпро названа так москвою та руссю від одного села в Московії, котре називається Днеперсько; там вона має свої джерела; латиною вона зветься Бористен, свій шлях веде по різних країнах. Насамперед Дніпро тече біля Вязьми, міста й замку на півдні, а потім, звернувши на схід, Дорогобуж, Смоленськ, Оршу, Дубровну й Могильов пробігши, знову тече на південь; там він протікає повз Київ, головне місто всієї Русі, та Черкаси, тече пустими полями аж під Очаків, столичне місто перекопських татар, на відстані 40 миль від Черкас; а звідти він уже впадає в *Евксинське (Euxinum)* море. У цієї ріки такі великі пороги й рукави (przekору), що тим, хто здалеку дивиться, вона здається морем. Цю ріку литва, русь, москва, поляки, татари, всі сармати Дніпром, а латинники Бористеном називають від міста Борисова, повз яке протікає ця ріка. Інші ж звуть Березиною, але неправильно, бо Березина впадає у Дніпро, а Дніпро – в море, як вище було сказано.

Ріка Березина

Вязьма – замок і дерев'яне містечко, що лежать над рікою Вязьмою, котра неподалік від міста впадає у Дніпро, за 46 миль від Москви, 26 – від Можайська, 18 – від Дорогобужа.

Можайськ – місто й дерев'яний замок, розташовані за 17 миль від Москви на південь, а від Вязьми – за 26 миль. Там великий князь московський звик приймати послів від різних народів і щороку займатися мисливством, бо там багато зайців, особливо білих. Ольгерд і Вітовт, великі князі литовські, войовничішим за яких не був жоден у тих краях, поставили кордони Великого князівства Литовського за шість миль від Можайська.

Другий старий кордон Московії з Литвою

БІЛЬСЬКЕ КНЯЗІВСТВО

Більське князівство колись мало свого удільного князя, котрий корився великим князям литовським, синам Ягайла, але потім перекинувся на бік московського князя. У цьому князівстві місто Біла і замок над рікою Обша (Obscha) оточені великими лісами, а лежать від Москви за 60, а від Смоленська – за 36 миль.

КНЯЗІВСТВО РЖЕВСЬКЕ

Славна ріка Волга

У Ржевській провінції є місто і дерев'яний замок, котрий називається Ржев (Rzchow) і стоїть над рікою Волгою на захід від московської столиці за 23 милі. За кілька миль від цього міста є ліс, що називається Волковський, бо там сила вовків. У ньому є болотяне озеро, яке звуть Волго, а з нього витікає потужним потоком одна велика ріка й мчить просто на північ; вона називається від озера – Волга. Ця ріка в тих краях дуже славна і найбільша по всій Московській землі, вона омиває також Казанську й Астрахань-

ку держави, а потім пустелями та дикими полями біжучи, розділяється на сімдесят рік у тих татарських полях і впадає у Каспійське море, котре русь зве Хвалинським. Цю ріку русь Волгою, татари – Едле, а греки, за Птолемеєм, Рзхою (Rzchą) називають.

Волок – місто й дерев'яний замок, що лежать на захід від столиці за 24 милі, від Можайська – 12, від Твері – за 20 миль; там часто полює князь.

Великі Луки – місто й дерев'яний замок, що лежать над рікою Ловаттю (Lowntem) за 140 миль від Москви, за 60 миль – від Великого Новгорода, 36 миль – від Полоцька.

Торопець – місто й дерев'яний замок, що лежать біля смоленських кордонів за 18 миль від Великих Лук. Коли московит опанував Сіверським і Смоленським князівствами, то, бачачи це, король Олександр поступився ним, так само як і іншими близькими містами й замками, а саме: Дорогобужем, Білою та Брянськом, що були в Короні та Великому князівстві Литовському. Але все це // (с. 10) з поміччю Бога прийшло до рук Сигізмунда III, короля, нашого пана.

ТВЕРСЬКЕ КНЯЗІВСТВО

Тверське князівство не є найгіршим з руських князівств у Московській державі. Воно лежить над рікою Волгою, від столиці – 36 миль. Головне місто цього князівства – Твер; на іншому боці ріки Волги стоїть замок, збудований з дерева, біля його підніжжя [річка] Тверка впадає у Волгу. Це князівство має свою монету, як вище писалося.

Торжок (Tersak) розташований за 10 миль від Твері, не найгірше містечко; раніше одна його половина корилася Тверському князівству, а друга половина – князівству Великого Новгорода. Але тепер все це належить Москві.

ПСКОВСЬКЕ КНЯЗІВСТВО

Як і коли московит опанував Псковом

Псковське князівство було раніше вільним, але великий князь московський Іван Васильович опанував ним 1509 року; в ньому є славне місто, столиця всієї провінції, воно називається Псков над озером Псковою. З цього озера витікає однойменна ріка і біжить посеред міста, а потім через шість миль впадає в озеро Чудське (Czaczko). З усіх московських князівств, крім Смоленська, бо цей належить Литві, лише один Псков є мурованим містом; він поділяється на чотири частини, причому кожну оточує окремий мур. Про це докладніше маєш при описі здобування Пскова поляками при королі Стефані, книга I, с. 215. Це місто лежить на заході біля Литовської та Московської земель, від Великого Новгорода його віддаляє 36 миль, від

Великих Лук та Риги, ліфляндської столиці,– 60 миль. Легше було із Пскова плисти кораблем до Балтійського моря, але пороги на річці Нарві неподалік Івангорода є великою перешкодою. Це місто згаданого року московит опанував через хитрощі псковських попів та ченців, міщан вивіз до Москви, а місто заселив московитами; ось так бідолах псковитян, котрі протягом багатьох років мужньо боронили свої вольності, він позбавив цих вольностей. Жителі у місті руської віри, але вбираються по-німецьки, бороди не голять, волосся не стрижуть. У цьому князівстві 30 замків, воно вздовж і впоперек має 60 миль. Після взяття столиці цього князівства московський князь наказав зняти дзвін, у котрий коли дзвонили, то все місто збігалося на сполох, щоб стратити того, хто їм вчинив якусь кривду.

КНЯЗІВСТВО ВЕЛИКОГО НОВГОРОДА

Князівство Великого Новгорода було найбільшим з усіх інших руських держав та провінцій. Ним оволодів спочатку якийсь варяг Рюрик за жеребом і правив у ньому, а потім його спадкоємці своєю мужністю й доблестю розширили це князівство аж до самої Греції. Це князівство включало раніше п'ять князівств, а землі на півтораста миль. Поширюючи свою владу скрізь на схід, на південь та північ, воно межувало з Інфляндією, Фінляндією, Швецією та Норвегією.

Опис Великого Новгорода

У цьому князівстві є одне головне місто, велике й широке, яке називається *Великий Новгород.* Воно більше за Рим, бо Рим має в периметрі 32 італійські милі, що становить 6 польських миль. Новгород же має в периметрі повних 7 миль. Це дерев'яне місто. Але воно лежить у родючому та багатому краю за три милі від Балтійського моря, там дуже багаті купці мають свої магазини, котрі вони звуть гранц (granc), і там зберігають свої скарби. У цьому місті є замок, що називається Дечен, там стоїть головна церква, названа на честь св. Софії або Софії, тобто мудрості Божої, вона вкрита золотом. У місті є сім руських монастирів ордену святого Василія, у яких живуть ченці; ці монастирі розташовані один від другого на відстані півмилі. Крім того, є інші церкви, котрих там так багато, як тижнів у році. Це місто лежить далеко на північ, влітку там після заходу сонця світло від зір таке, // (с. 11) що ремісники можуть працювати без свічок у майстернях. Судноплавна ріка, яка називається Волхов, тече посеред міста, а свій початок вона бере з озера Ільмень; протікши 36 польських миль, вона впадає в інше озеро, що зветься Ладога. Це озеро Ільмень, що за дві милі від Новгорода, завдовжки 18 польських миль, а завширшки – 12. З цього озера витікають інші славні річки, як-от Ловать і Шелонь. Це місто лежить від московської столиці за 120 миль, від Пскова – за 36, від Великих Лук – за 40. Ті, хто бував у цих краях, кажуть, що у цьому місті був

Ріка Волхов

Озеро Ільмень

колись якийсь ідол, котрого звали **Перуном**; на цьому місці тепер монастир, котрий від імені цього ідола називають Перунським. Цього ідола новгородці та інші місцеві жителі шанували й віддавали йому почесті як Богу. Ідол мав людську подобу, в руці тримав вогнистий камінь на кшталт блискавки. Перун же по-руськи означає «блискавка» (piorun). Тоді на честь цього ідола постійно, вдень і вночі, палав вогонь з дубових дров. А якби цей вогонь через недбалість того, хто у той час мав його пильнувати, згас, то такого тут же було покарано на смерть.

Перун – язичницький ідол

Вогонь, присвячений ідолові

Оце князівство Великого Новгорода, як і інші прикордонні з Московською державою – Сіверське, Смоленське й Псковське, що його звичайно звуть Плешковським, Вітовт у часи панування у Польщі свого брата Ягайла приєднав до Литви завдяки своїй мужності й військовій силі. Підкоривши під свою владу кілька татарських орд, він заселив ними кілька місць на кілька миль у своєму князівстві. Їхній рід і нині продовжується, під Вільном на Лукішках над рікою Вілією, під Троками над Вакою, під Гродном над Лососиною вони мають свої поселення. Але інші згадані князівства по смерті Вітовта знову відпали від Корони й Великого князівства Литовського через московську зраду й хитрощі, про що я вже вище писав. Так само коротенько опишу суть історії про те, як цей тиран підкорив новгородців.

Знаки мужності Вітовта у Литві

Князівства й замки, які московит забрав у Литви по смерті Вітовта

Року Божого 1470, коли новгородський митрополит Феофіл з висоти свого престолу керував всією державою, підкорившись польському королю Казимиру, тоді ще великому князю литовському, московський князь Іван Васильович це Новгородське князівство тяжкою й жорстокою війною нищив безнастанно протягом семи років, вперто підкорюючи міщан під свою владу хитрощами та мечем; бідолахи довго боронилися, тягли час і, як могли, чинили опір упродовж повних 7 років. Аж потім року 1477 цей же тиран знову прибув під Новгород зі свіжим великим військом і зав'язав битву над рікою Шелонню; взявши там гору, він змусив новгородців до піддання міста та всього князівства, хоч і на певних умовах, поставив над ними свого намісника.

Московський цар не тільки силою опанував новгородцями, а й зрадливо позбавив їх вольностей

А коли побачив, що ще над ними не мав *absolutum dominium*, тобто цілковитого панування, то 1578 року змовився з цим же новгородським митрополитом Феофілом і напав з військом на місто під приводом збереження віри, прагнучи нібито стримати тих, котрі хотіли з руської віри перейти до римської церкви. Там же облудними хитрощами він позбавив всіх вольностей цей шляхетний народ і загнав його до тяжкої неволі. Він позбавив всіх купців та міщан усього їхнього добра, залишивши їм тільки [його] четверту частину. Врешті й самого митрополита позбавив цих багатих прибутків, золота, срібла та всіх клейнодів; скинув з уряду, а іншого на його місце поставив, призначивши йому [Феофілу] якесь незначне утримання.

Усі давні історики одностайні в цьому, також і недавні, особливо Кромер та Бєльський, засвідчують, згадуючи про це з великим жалем. На підтвердження того, що кажуть, мусимо навести таке.

Безліч скарбів було вивезено з Новгорода

Коли цей тиран взяв Великий Новгород, то самого тільки золота, срібла, перлів і дорогоцінного каміння вивіз до Москви триста возів. // (с. 12) Цьому можна вірити, бо Новгород здавна був дуже багатим містом, мав під своєю владою, як пишуть історики, п'ять князівств, а землі мав на півтораста миль. Пише Кранцій, що у новгородців була така велика сила, що у них увійшли в приказку такі слова: «*Quis potest contra Deum et contra magnam Novogardiam?*», тобто: «Хто може [наважитися йти] проти Бога і проти великого Новгорода?» Отож зміг московит так багато вчинити, й досі це князівство стогне під його тиранською владою. Недавно предки цього тирана були в такій неволі у заволзьких татар, що коли татарський посол їхав до Москви, тоді зустрічав його великий князь московський, ідучи пішо, без шапки, й виносив послу на шлях кобиляче молоко. А коли той пив і якась крапля молока капнула б на гриву коню посла, то московит мусив її злизати. До того ж московський князь ні в чому не міг відмовити татарському царю, навіть якби той наказав йому їхати на війну проти християн. А тому, котрий читав лист від татарського царя, він мусив підстелити соболяче хутро, а сам з усією радою стояв на колінах, доки було читано того листа. Але цей Іван Васильович уже вибився з усього цього татарського [підданства] за порадою своєї дружини з Греції, котра його намовила, щоб він порвав із цією сараною. Він не тільки відділився від татар, а й у литовських панів забрав чимало руських країн, насамперед Великий Новгород, з якого Литовське князівство мало прибутку щорічно сто тисяч червоних золотих, як пише Ваповський, а як інші історики твердять – сто тисяч рублів. Хоча тоді й не було інших скарбів московського князя, а лише один, що налічував триста возів тільки золотом, сріблом, перлами й дорогоцінним камінням, то цього було досить коронному жовнірові, щоб іти на будь-якого ворога. Але за якийсь гріх Господь Бог відлучив це князівство від Литовської держави. Однак той, хто тоді засмутився, може знову втішитися, тільки Його треба просити, а самим до цього мати згідну думку.

У якій повазі був раніше московит у татар

Як багато прибутку йшло до литовського скарбу

Сіль, варена в Старій Русі

Від Новгорода за 12 миль є древнє містечко, назване *Руса*, посеред якого тече солона ріка, котру міщани впускають у великі рови, а звідти трубами або каналами ведуть воду до своїх домів і там з неї виварюють сіль.

Івангород – це замок, який цей тиран Іван Васильович збудував з квадратного каменю над берегом ріки Нарви. Він лежить за 40 миль від Великого Новгорода, а від Пскова – також за 40 миль. Неподалік цього замку є дерев'яне місто, що називається Нарва, воно отримало назву від ріки. Туди новгородці та псковитяни звикли привозити свої товари.

Кордон між Ліфляндією та Московією

Там напроти Нарви з іншого боку ріки є ліфляндський замок та місто, котре також називають від імені ріки. Отак ріка Нарва, що посередині тече, оці два замки, а колись Московську державу відділяла від Інфляндії. Потім Іван Васильович, великий князь московський, опанувавши Нарву, взяв інші замки й розширив далі кордони своєї держави. Ріка Нарва починається з Чудського озера й, увібравши у себе дві ріки, Пскову й Вели-

ку, що несуть свої води з півдня, тече між Івангородом та містом Нарвою, а звідти впадає у Ліфляндське море. Цією рікою приходять на море купці з Москви, особливо з Пскова та Великого Новгорода.

Ям – замок, що за 12 миль від Івангорода та Нарви, лежить на північ від них на березі ріки Плюти. Далі за 14 миль від Яма замок й місто Копор'є, що лежить над однойменною рікою. Звідси на північ за 25 миль через міста Орешек та Карелу (Korelle) до ріки Польної є доступ, а ця ріка відділяє Московську державу від Фінляндії, котра належить до Шведського королівства.

ВОДСЬКА КРАЇНА

Ця країна лежить від Великого Новгорода за тридцять миль на північний захід. // (с. 13) Її жителі мають власну мову, яка де в чому не збігається з руською. До цієї країни звідусіль приходять різні звірі, котрі свої кольори звичайно змінюють на білий.

Звірі змінюють колір хутра

ПРОВІНЦІЯ КАРЕЛА

Ця провінція має свою мову; вона лежить на північ від Новгорода за 60 польських миль; її жителі коряться московському князю та шведському королю через близькість кордонів з ними обома.

Соловки – це острів, що розташований на Півночі між провінціями Двіна та Карела у морі за 8 польських миль від берега. Там є знаменитий руський монастир, куди під страхом великого штрафу та кари заборонено приходити жінкам. Цей острів лежить за 300 польських миль від Москви, а від Білоозера – за 200 миль. Там варять багато солі. Твердять, що там влітку сонце світить постійно, за винятком двох годин.

ПРОВІНЦІЯ ДВІНА

Ця провінція лежить, вважай, на Півночі. Перед цим вона була під владою новгородців, а названа від ріки Двіни, котра протікає посеред неї. Сама ж ріка називається так від Юги та Сухони, які у неї впадають, бо є дві Двіни в Русі. Ця ріка, котра з'єдналася з Югою та Сухоною, стала називатися Двіна; пробігши із сто миль, вона шістьма рукавами впадає у Північний океан, який омиває Швецію та Норвегію. Від Москви до берегів цього моря налічується триста польських миль. Хоча ця провінція простяглася на сто миль, однак [її центр] знахо-

диться біля Холмогорського замку та міста Двіни, котрі лежать посеред цієї країни; тут розташований також замок Дінега, що лежить на самому березі Двіни. Якщо не зважати на ці міста, то провінція є, вважай, голою, якщо йдеться про міста й замки. Вона, однак, має чимало сіл та волостей, які через неродючість землі розташовані досить далеко одна від другої. Місцеві жителі добувають собі їжу із різного звіра, а одяг – із звіриних шкур, бо хліба там не вміють вирощувати. Над морськими берегами у цій країні водиться чимало ведмедів, переважно білих, які є також і в морі. Шкурами ведмедів та [іншими] різними зимовими шкурами жителі сплачують данину великому князю, їх часто до Москви відвозять. Ця країна багата на сіль, у неї жителі інших навколишніх країн звикли купувати сіль.

КРАЇНА УСТЮГ

Якщо йти від Двіни на південь, то там розташовані збудовані над рікою Сухоною місто Устюг і замок, а від замку прозвана так уся країна. Він споруджений за сто миль від міста Вологди, а від Білоозера – за 140. А прозваний Устюг від «Устя», що в перекладі з латини означає «поріг», та від ріки Юг, яка тече з півдня на північ. Раніше над нею було місто, але потім задля кращого місця воно було перенесено за півмилі звідти на ріку Сухону, де Юг впадає в Сухону; воно здавна називається Устюг. Ця країна колись корилася новгородцям; її жителі взагалі не їдять хліба, бо живляться тільки рибою та звіром. Вони мають свою мову, але переважно вживають руської. Сіль їм привозять зі згаданої країни Двіни. У них повно хутра всілякого звіра, особливо чорних куниць, котрі часом не гірші від найчорніших соболів, бо там соболів і небагато, тим більше добрих. // (с. 14)

Назва Устюг

ПРОВІНЦІЯ ВОЛОГДА

Ця провінція лежить на північному сході, має місто такої ж назви й замок, досить захищений своїм місцеположенням; там великий князь московський звичайно переховує частину своїх скарбів, якщо є якась небезпека. Від Ярослава вона лежить за 50 польських миль, а від Білоозера – за 40. Під цей замок тече із заходу на північ ріка Вологда, від неї саме місто і провінція так були названі. У цій країні мандрівники не можуть добре знати шлях через безліч калюж й річкових заток, бо там все болота й ліси, а чим далі й глибше, тим більше бездоріжжя. Ця провінція була колись під владою Великого Новгорода.

Ріка Вологда й місто

Ріка Вага досить багата на різну рибу, вона починається в калюжах між Білоозером та Вологдою, в густих лісах, а впадає у ріку Двіну. Жителі цієї країни не знають хліба, харчуються звіром та рибою, тут найбільше чорних куниць та білок.

КНЯЗІВСТВО БІЛООЗЕРО

Країна Білоозеро – широка й знаменита; це одне з руських князівств, яке розташоване на північ понад берегом озера, від якого беруть свої назви місто й замок. Титул цього князівства вживає великий князь московський. Це озеро завдовжки 30 польських миль, стільки ж і завширшки, воно вбирає в себе 36 рік, але випускає із себе тільки одну, прозвану Сосна. Ця ріка, протікши 15 миль за Ярославом, чотири милі нижче Мологди, омиває її і впадає у славну та велику ріку Волгу. На цьому озері є замок, укріплений вже розташуванням самого місця, яке не можна взяти; у ньому великий князь московський звичайно ховає свій скарб. Саме туди у разі потреби, коли бачить ворожу небезпеку, він звик тікати, ніби до якогось оазису. Білоозеро лежить від Москви за сто миль, за стільки ж – від Великого Новгорода. Майже вся країна болотиста й лісиста, тому до неї важко дістатися, це можливо зробити влітку лише через мости, а взимку – по кризі. Жителі цієї країни мають свою мову, однак тепер всі говорять по-руськи. На відстані пострілу від Білого озера розташоване інше озеро, котре вивергає із себе велику масу сірки, яку несуть на своїй поверхні, ніби піну, ріки, що витікають з цього озера. У цьому князівстві варяг Синеус осів згідно із жеребом, даним йому руссю, потім ним керували його брати: Трувор у Пскові, а другий – у Великому Новгороді; про них вище йшлося.

Московський князь ховає свої скарби на Білому озері

Сірчане озеро

Три стародавні руські князі

ЯРОСЛАВСЬКЕ КНЯЗІВСТВО

Ярослав – місто й великий дерев'яний замок, що лежать над рікою Волгою за 46 миль від міста Москви; країна дуже родюча й багата, особливо з цього боку при річці Волзі. Цією країною володіли удільні московські князі, яких московський монарх Іван Васильович, вигнавши з князівства, підбив під свою владу. З їхнього роду ще й досі є нащадки в цих містах, а звуть їх князями Ярославськими. Але вони мають мало користі з прибутків, бо сам великий князь привласнив собі й титул, і князівство.

РОСТОВСЬКЕ КНЯЗІВСТВО

Це князівство між найголовнішими і найдавнішими руськими князівствами // (с. 15) було колись найважливішим після Великого Новгорода, воно було дане удільним князям великими князями руськими; їхні нащадки вигнані з цього князівства Іваном Васильовичем, дідом цього, недавно померлого Івана. У ньому є місто й дерев'яний замок, що зветься Ростов, столиця цієї країни, у цьому місті

Місто Ростов

архієпископ, або їхній патріарх, має свою столицю. Ростов розташований за 34 милі від Москви, він лежить над озером, з якого витікає ріка Котора, що, протікши через місто Ярослав, впадає у Волгу. Це князівство перебуває під титулом великого князівства московського, бо Іван Васильович через свою жорстокість року Божого 1565 погубив останнього дідича цієї країни, що вів свій рід від коліна руських князів, та винищив весь його рід.

Углич – місто й замок, збудовані над рікою Волгою; лежить за 24 милі від Москви, а за 30 миль від Ярослава.

Хлопігород – славне місто, що лежить за дві милі від Углича. У цьому місті часто бувають знамениті ярмарки, на котрі із Швеції, Інфляндії, Русі, Литви, Татарії та інших країн звикли приїжджати [купці]різних народів, а всі тільки заробляють обміном, виторговуючи одні речі за інші.

Знамениті ярмарки

Переяслав – місто й замок, що лежать над одним озером; розташований з півночі на захід, від Москви – за 24, а від Ростова – за 10 миль. Неподалік є озеро, з води якого виварюють достатньо солі.

СУЗДАЛЬСЬКЕ КНЯЗІВСТВО

Суздальське князівство поширює свою назву на замок та місто, де є столиця єпископська, воно належить Ростову та Володимиру. Раніше вважали, що воно було не найгіршим серед найголовніших руських князівств. Однак удільні князі, котрі володіли цим князівством за спадковим правом, були вигнані з держави Іваном Васильовичем, померлим мучителем.

Іван Васильович взяв Суздальське князівство

Кострома-город – місто й замок, що лежать на тому місці, де зливаються ріки Кострома й Волга, тобто за 20 миль від Ярослава на південний схід.

Галич – провінція та місто, що походить від цього імені, лежить з півночі на схід від Костроми-города. У цій землі через калюжі, ріки й ліси важко знайти добрий шлях.

КРАЇНА ВЯТКА

Ця країна названа від ріки, над берегом якої збудовані міста Хлинов, Орлов, Котельнич і Слобода. Орлов лежить на чотири милі нижче від Хлинова, а за шість миль на захід лежать міста Слобода і Котельнич над рікою Речицею, котра тече зі сходу, впадаючи у Вятку.

Ця країна звернена на південний схід, вона лежить за 150 миль від Москви. Вся вона болотиста й неродюча, але дуже багата на мед, звірину, рибу, різні хутра. У ній чимало черемисів, що займаються розбоєм.

Василь взяв Вязьму

Ця країна колись була під татарською владою, але Василь Іванович, вигнавши татар, привласнив її. Однак татари, що живуть і над рікою, і за рікою Вяткою в диких полях, особливо з того боку Вятки, де вона впадає у велику ріку Каму, мають свої місця [для проживання].

ПЕРМСЬКА КРАЇНА

Перм – велика й широка країна, що лежить від Москви за 250 миль. У ній є місто, що називається за цією країною, лежить над рікою Вішорою. Ця ріка, // (с. 16) протікши звідси із десять миль, впадає в Каму. Її жителі дуже рідко їдять хліб, а живляться сарнами та іншим звіром. Вони мають свою власну мову, а їхні літери мало чим різняться від руського письма. Їх придумав єпископ Стефан, котрий [пермяків], які повставали, привів до християнської віри. Потім цей єпископ був у Русі вписаний до реєстру святих. Раніше ці пермяки з якогось єпископа, що був перед Стефаном й пробував навернути їх до християнської віри, зняли шкіру. Ще чимало є серед них язичників, котрі живуть переважно в лісах. Вони взимку торують собі дороги або стежки через сніг за допомогою дошок. Ці дошки тягнуть в упряжці чи то британські пси, чи то якісь білі тварини на кшталт оленів, котрих звуть рангіферами (raniferami). Починаючи від цього міста [люди] вже тримають бидло. Піші ж на лижах (як у багатьох місцях, у руських країнах зберігається цей звичай) дуже швидко мчать по снігу. Ці лижі дерев'яні, видовжені, зі споду вони підбиті залізом, а завдовжки в два-три

Пермське письмо

Дивний біг на лижах

лікті. Їх взувають замість взуття з дерев'яними підошвами, а спираючися на довгі костури, загострені на кінці, дуже швидко бігають, так що їх навіть на найшвидшому коні не наздоженеш, бо коню, який біжить, заважають великі снігові замети та інші перешкоди на шляху. А ті, що бігають на лижах, можуть легко подолати гори, колоди, ями; тому вони такі спритні та вмілі, щоб схопити чи підстрелити звіра всякого роду. До цієї країни прилягає царство Тюмень (Tumen), де наказує вже татарський цар.

Царство Тюмень

ПРОВІНЦІЯ СИБІР

Ця провінція лежить над рікою Камою, між Пермською та Вятською країнами, в ній немає зовсім міст чи замків. Там бере початок одна ріка, // (с. 17) яка називається Яїк, що, промчавши татарськими дикими полями, впадає в Каспійське море. Місцеві жителі мають свою власну мову, хліба не вживають, живляться рибою та дичиною. Вони торгують хутром горностаїв, яке в них найкраще; цими хутрами вони сплачують данину великому князю.

Ріка Яїк

Майже вся країна болотиста, вкрита дикими лісами, але через близькість татар її переважно називають пустелею.

КРАЇНА ЮГРА

Країна Югра, або Юхра, жителі якої звуться юграми, або югринами, лежить у напрямку до Північного океану. Твердять, що саме з цієї країни через її неродючість колись вийшли угорці й захопили Паннонію, котру нині звуть Семигородською землею. Історики додають, що як тільки вони вийшли з тих рідних місць, то спочатку оселилися понад Меотійським озером, а потім рушили до Панноніі над Дунаєм. Вони прозвали Паннонію своїм первісним іменем, тобто Югрою, а потім – Унгарією. За часів свого першого монарха Аттіли вони оволоділи багатьма провінціями в Азії та Європі. Цим дуже пишається Москва, кажучи, що її піддані колись пустошили італійські, німецькі та грецькі кордони й були страшні всьому світові. Жителі цієї країни Югри дають річну данину великому князю московському; їхня мова така сама, як і в угорців.

Початки угорців

КРАЇНА ПЕЧОРА

Печора, держава великого князя московського, своїм широким пасом простягла кордони до північних та східних країв, до Льодовитого моря. Вона прозвана так від ріки Печори, котра тече з півдня і біля містечка й замку Пустозерська впадає

Уральські гори, або Земні пояси

в Льодовите море шістьма широкими рукавами. Біля цієї ріки підносяться високі гори й скелі на кшталт заморських барханів (bałchanów), котрі латинники звуть Альпами, а москва і русь – Земним поясом, тобто земним пасом. Їхні вершини через постійне вивітрювання голі, вони завжди без трави, а сніг ніколи з них не сходить. Там ростуть кедри, біля яких живуть чорнесенькі соболі. Птахи живляться як людськими трупами, так і падлом тварин. На цих горах мають гнізда такі птахи, як сипи, орли, особливо білі соколи, що полюють на інше птаство. Цими соколами місцеві жителі платять данину до Москви великому князю, а великий князь використовує їх, коли зі своїми мисливцями йде на пташині лови або полювання на звірів.

Кедрове дерево

Білі соколи

Там, у цьому Московському князівстві, є гори, котрі поети та давні історики називали Рифейськими або Гіперборейськими, але розміщували їх у різних місцях та різних країнах. Ці гори постійно засніжені, біліють, вкриті льодом, туди важко дістатися мандрівникам. А вони такі високі, що люди, призначені великим князем московським, витратили сімнадцять днів, щоб зійти на одну гору, але вершини ніяк не змогли досягти.

Дорога до Печори

Ті, що хочуть їхати з Москви до Печори, проминувши провінції Устюг та Двіну, приїжджають безпосередньо до Пермської країни, котра лежить від Москви за 250 миль, а звідти вже легко досягають Печорських кордонів.

Печорські жителі

Жителі цієї країни – народ дуже простий, не їдять хліба й не знають його; вони мають свою власну мову, а // (с. 18) Святий Хрест прийняли близько 1518 року від Різдва Христова. Вони сплачують данину великому князю московському хутрами різних звірів. На одному березі ріки при рукаві стоїть замок Печора й містечко, назване Пустозерськ, за яким на березі Північного океану живуть різні народи, котрих русь звичайно називає самоїдами. Цей народ у Москві не буває, бо старанно уникає товариства інших людей і суспільних зв'язків. У цій землі повно птаства й різного звіра, як-от: соболі, бобри, горностаї, білки, білі ведмеді, вовки, лисиці, зайці і т. д. Крім того, в океані, що прилягає до берегів цієї країни, є риби різного роду й морські коні, там родяться дивні звірі. Між ними є одна тварина завбільшки з вола, яку москва називає *морж* (*mors*), тобто смерть. Ця бестія живе у воді й на суші, видає із себе страшний рев. Вона має короткі ноги, як у бобра, її груди високі та широкі, а верхні зуби набагато більші, ніж нижні. Коли ця тварина виходить з океану, прагнучи знайти собі якусь поживу на березі, й силкується вийти на берег, тоді довшими зубами чіпляється за скелі, які звисають над морем, й спинається нагору, доки не вийде на самий верх гір. Тоді з неймовірною швидкістю мчить з цієї гори вниз, звиваючися клубком, а все, що зустріне на шляху на відстані понад десять миль, убиває та пожирає. Потім, доволі наполювавшися, повертається до моря. Часто буває, що коли морж по цих скелях спинається нагору, то місцеві

Самоїди

Чудеса на Північному океані

Дуже дивна морська бестія

Зуби цієї бестії

жителі, постерігши це, списами не дають йому вилізти й так його вбивають. Із зубів цієї бестії москва, турки й татари роблять собі оправи для ножів, кинджалів, тесаків, а найкращі – до оправи шабель, сагайдаків (kobez) і луків уживають, бо цю тварину вбивають тільки заради зубів, за які турки й татари дорого платять.

Народ папінів

Над тією ж рікою Печорою є замок та містечко, назване Папіновгород, а його мешканців звуть папінами. Вони мають мову, що надто різниться від руської; однак їхні князі щорічно сплачують данину до Москви.

КРАЇНА ОБДОРІЯ

Велика ріка Об

Країна Обдорія отримала назву від ріки Об, котра там тече. Ця ріка витікає з одного великого озера, що зветься Китайське, а біжучи зі сходу на північ, впадає потім шістьма рукавами у Північний океан. Цей рукав біля містечка Обі такий широкий, що сягає понад 60 польських миль, або 80 московських верст; через нього можна переправитися ледве за два дні, навіть при сприятливому вітрі. Однак в океані багато риби, котра аж треться об морські човни.

Народ вогулів

Над цією вищезгаданою рікою живуть люди з народу вогулів та угринів, що живляться різним звіром та рибою, не вживають хліба й не вміють його робити. Вони коряться великому князю московському і сплачують йому данину хутром різних звірів.

ПРО ІДОЛА ЗОЛОТУ БАБУ

У цій країні Обдорія над берегом рукава ріки Обі стоїть один давній ідол, витесаний з каменю, а московські жителі називають його Золота Баба. Він подібний до старої жінки, яка на своєму лоні пестить внучка, як його називають місцеві жителі. Цьому ідолу обдорці, вогули, угрини та інші народи, котрі мешкають поблизу, // (с. 19) віддають честь, охоче жертвують йому хутра соболів та різних інших звірів. Під час жертвоприношення вони вбивають найкращих оленів, а їхньою кров'ю омивають уста, очі та інші частини тіла цього ідола. Жерці, котрі приносять ці жертви, з'їдають свіжі сирі кишки. Там же їхній найстарший піп від імені всіх питає ідола, що робити й куди вони мають піти. Дивна річ, що вони отримують відповіді, котрі є правдивими і з часом збуваються. Там же неподалік цієї Золотої Баби чути по горах якісь незвичайні звуки й грім на кшталт труб, також шуми, що постійно звучать. Я думаю, що це не що інше, як якісь підземні інструменти, здавна там вбудовані, або якісь канали, зроблені самою природою; коли туди дме вітер, то вони видають із себе якісь незвичайні звуки.

Подібність ідолів

Незвичайні шуми на горах

Народ каламів

Нижче ріки Обі в сторону, вже за цим ідолом Золотої Баби, начебто вліво з Півночі йдучи, проживає дикий народ, котрий зветься каламі і платить данину великому московському князю. Там же неподалік цих каламів з усіх боків є чимало великих рік, котрі витікають із Земного поясу, з цих гір та високих пагорбів, про які ми вище писали; це насамперед Іртиш, Березва, Сосьва, Тахна (Tachna), Надим (Danadim) та багато інших. Жителі, котрі мешкають тут, від Золотої Баби аж до Північного океану, коряться великому князеві московському.

Назви тамтешніх рік

КРАЇНА КОНДОРА

Ця країна, що лежить понад Північним океаном, розташована поблизу Обдорської країни. Вона майже повністю оточена лісами та ріками. Тамтешні мешканці // (с. 20) мають свою мову й разом з обдорцями вшановують як язичники ідола Золоту Бабу; живляться ж вони всіляким звіром, котрого там чимало, а замість данини великому князю шлють до Москви шкіри або хутра. Міст та замків у тій країні й не питай, бо вони живуть у хатах чи юртах, як і інші рибалки, по лісах, пущах, над морським берегом. Владу й зверхність над ними узурпував великий князь, який при інших своїх титулах пишеться і князем Кондорським.

КРАЇНА ЛУКОМОР'Є

Країна Лукомор'є простяглася довгим пасом поблизу Північного моря. Її мешканці, не маючи жодних будинків, живуть по полях та лісах. До цієї країни прилягають грушгинські

та серпоновські народи, прозвані так від замку Груштина над Китайським озером, де ріка Об має свої джерела. Від цього озера чорні люди, котрі теж мають свою мову, приїжджають до Груштинського замку, привозячи із собою різні товари, особливо перли, клейноди та дорогоцінне каміння, які груштинські та серпоновські жителі дістають у них, вимінюючи за інші різні речі. Ці лукоморські народи, також груштинські й серпоновські та будь-які інші, котрі живуть нижче Обі та Китайського озера, які мають свої поселення над ріками Сосьвою, Березвою, Надимом і Тахною аж до Льодовитого океану, коряться великому князю московському. Кажуть про деяких жителів, котрі мешкають у Лукомор'ї, як здається, надто дивні й неймовірні речі, нібито вони щороку 27 дня місяця листопада завмирають, ніби ящірки та жаби, через сильні холоди, а потім, коли повертається весна, тобто 24 квітня, знову оживають. Груштинцям і серпоновцям, своїм близьким сусідам, вони твердять, що так живуть; коли ж відчувають свою близьку смерть, тоді складають на певних місцях свої товари, після чого груштинські й серпоновські люди своїх товарів багато в цих місцях залишають, а ці беруть. Потім [лукоморці], ожившн, ці виміняні товари беруть собі, коли вони того варті; коли ж вони бачать, що їх обдурено груштинцями й серпоновцями, то спочатку сварки, а потім і війни через це починають. З Лукоморських гір витікає велика ріка Кошин (Koszyn), котра, протікши Лукоморською країною, впадає у велику ріку, прозвану Тахмин (Tachmin). А в ріці Тахмин водяться такі дивні риби, котрі головою, очима, носом, руками та ногами подібні до людини, хіба що не говорять, але дивовижно пищать. Кажуть теж, що за цією рікою живуть дивні люди, з котрих одні обросли волоссям, як звірі, а інші, із собачими головами, живуть у підземних печерах.

Груштинські та серпоновські народи

Люди впадають у сплячку, ніби ящірки

Дивний спосіб обміну товарів

Ріка Кошин

Дивні риби

Дивний народ

КРАЇНА ЛОППІЯ

Від Лукомор'я далі до Льодовитого океану живе дуже темний та жорстокий народ, котрий зветься лопарі (loppi); він мешкає в диких полях та лісах. Вони зовсім не мають своїх постійних місць; з'ївши на одному місці рибу та звіра, бо хліба вони не знають, переходять на інше місце. Свої буди або юрти, в котрих живуть, вони вкривають зверху хмизом, очеретом чи рокитою, одяг роблять собі з різних звіриних шкур, із соболів, горностаїв, оленів та інших, зшивши разом шкуру одного звіра з іншою. Часом їхнє вбрання через купецькі руки доходить до Москви. Шапки ж та штани мають з оленячих шкур. Данину великому князю московському дають рибою та хутром звіра, котрого там повно. // (с. 21) Вони мають свою мову, котру чужий не може зрозуміти, тому іноземні народи часом вважають їх за дурних. Однак всі вони є надзвичайно влучними стрільцями, і коли їм на полюванні трапиться добрий звір, тоді вони, щоб не зіпсувати шкуру стрілою,

Їжа, одяг та життя лопарів

Лопарі – неабиякі стрільці

вцілюють нею або в ніс, або в око звіра й ніколи не схиблюють. Ці теж, бігаючи на лижах по снігу, стріляють звіра, як і мордва, про яку йтиметься нижче. Купців, які із всілякими товарами приїжджають до їхньої країни звідусіль, вони охоче приймають: їх залишають в шалашах з дружинами, а самі тим часом ідуть на лови, а коли повернуться, то застають своїх дружин після спілкування з гостями веселішими, дають гостям великі дари; коли ж інакше, то їх, мерзенно зганьбивши, виганяють геть.

Приймання гостей

Грошей у них немає, вони обмінюються з купцями товар за товар і за погані й грубі сукниська, ножі, дзеркальця, голки, шпильки та інший дріб'язок дають купцям різні хутра. Країна, де вони живуть, дуже холодна. Кажуть, що там сонце влітку світить постійно 40 днів, за винятком однієї години вночі, коли воно буває ніби оточене якоюсь хмарою, так що не видно жодного променя. Там же в цих сторонах стоять такі високі гори, котрі, як Етна в Сицилії, постійно вивергають із себе полум'я, у якому деякі тварини, що називаються саламандри, живуть і розмножуються, наче риби у воді.

Вогняні гори

Про саламандр буде в описі Швеції

За Льодовитим океаном розташована країна, яка називається Енгронеланд, тобто «незнайома», «невідома». Вона почасти через високі гори, з яких ніколи не сходить сніг, почасти через постійну льодову кригу, що, ніби вали, плаває по морю й несе небезпеку морякам, відмежована від контакту з іншими народами, тому її й називають невідомою.

Країна Енгронеланд

Москва дуже тим пишається, що їхній князь бере данину з віддалених, вважай, на кінці світу, країн. У цьому вони приписують собі більше, ніж є насправді. Однак треба звернути увагу, що там немає інших князів чи монархів, крім московського.

А тут вже кінець північних країн, прилеглих до Льодовитого моря, що коряться великому князеві московському. Тепер до опису інших країн, котрі на півдні й на сході підлягають Московському князівству, повернемося.

НАРОД ЧЕРЕМИСІВ

Черемиси, мордва й вогули живуть без жодних будинків широко й далеко в густих лісах між провінціями Вятка та Вологда, про які ми вже згадували. Вони мають свою мову, дотримуються Магометової секти. Інші ж є язичниками і живуть, не маючи ніякого поняття про Бога. Всі вони ведуть хижацький та безчесний спосіб життя, займаючися різними злодійськими чарами. Але вони, будучи сердечними і войовничими, ніскільки не поступляться ворогові, всі вони добрі стрільці. Вони живуть дичиною та медом, чого в них там достатньо, рідко коли мають хліб, хіба що їм його привезуть звідкись. А в бігу як чоловіки, так і жінки дуже добрі, вони ніколи не випускають з рук луки. Вони навіть дітям своїм не дадуть їсти, доки ті не влучать стрілою у визначену ціль. Їхнє ремесло, дозвілля і праця – постійно

Черемиси – неабиякі стрільці

ловити звіра та стріляти: вони живляться м'ясом, вдягаються в хутро, дають його [хутро] як данину великому князю московському.

Вони використовують також лижі, ловлячи звірів, як пермяки, про яких ми раніше писали. На лижах вони дуже швидко бігають, влучно з лука поцілюють втікаючого звіра. А ці лижі майже всі північні народи у Москві, на Русі й українних сторонах використовують. // **(с. 22)**

НАРОД МОРДВА

Від Нижнього Новгорода, котрий ми вище описали, над рікою Волгою широким та довгим пасом йдуть дуже великі й густі ліси, в яких живуть місцеві люди, що їх звуть мордовцями. Вони мають власну мову; подекуди обробляють землю. Ця країна багата медом та всіляким звіром. Це дикі, але войовничі люди, вони мужньо відбивають татар, котрі межують з ними й нападають на їхні землі; всі вони б'ються пішо, мають предовгі луки, всі вони, вважай, добрі стрільці, а цінного звіра вони б'ють стрілою або в ніс, або в око, щоб анітрохи не зіпсувати хутра. Деякі з них тримаються Магометової секти, інші ж язичники, ідолопоклонники. Щорічно вони дають хутром чинш великому князеві московському. Жінки цього народу делікатно фарбують собі начорно нігті задля краси, ходять без шапок із завжди розкуйовдженими косами. До цих народів приєдналися черемиси, але такі, що відрізняються від північних черемисів, про котрих ми вище говорили, бо тамтешні черемиси прозвані монтами від гір, біля котрих живуть; ці ж черемиси прозвані сильвестрес, бо вони живуть у великих лісах над рікою Волгою. Тут нам треба було б сказати про казанських татар, котрі є сусідами великої Московської держави, та про інші татарські орди. Але щоб не переривався порядок речі, нам здається доцільним сказати тут про віру, звичаї і спосіб життя московських жителів; потім з поміччю Божою підемо далі.

Мордва – войовничий народ

ЧАСТИНА II КНИГИ VII,
в котрій міститься
ОПИС МОСКОВСЬКОЇ РЕЛІГІЇ ТА ВСЯКОГО НАБОЖЕНСТВА, ХАРАКТЕРНОГО ДЛЯ РУСІ

Русь – християни

Вся русь прийняла одного разу християнську віру грецького набоженства 942 року від повернення світу Господом Христом, Спасителем, під час панування княгині Ольги та її сина, руського монарха Володимира. З того часу й до наших днів вона непорушно зберігає свою віру. Але деякі чільні руські пани, котрі є під польським королем, належать до єретичної, кальвіністської та лютеранської, секти. Все ж поспільство та більша частина шляхти й панів дотримуються прийнятої здавна грецької віри; також і всі країни Білої Русі, що є підлеглими великому князеві московському й Литовському князівству, і тієї, яка належить Польському королівству; колись був один митрополит, який мав свою столицю у Києві, головному руському місті, потім вона була перенесена до Володимира, врешті – до Москви. А коли московський митрополит кожні сім років бере данину від Русі, котра належала до Великого князівства Литовського, то вивозить чималу суму грошей з Литви до Москви. Вітовт же, великий князь литовський, зрозумів це і, щоб запобігти тому, що скарб зі своїх маєтностей // (с. 23) витрачають на чужі країни, для своїх земель скликав руських єпископів та ігуменів, а з їхньою радою обрав митрополита у своїй Русі. Цей митрополит мав свою столицю у Вільні, головному місті Великого князівства Литовського, у церкві Пресвятої Діви, котру русь зве Пречистою. Але цей митрополит не завжди мешкає у Вільні, бо там є інший найвищий віленський єпископ, римської церкви; віленські міщани дотримуються римської віри, хоч половина з міщан є руссю; тому там стільки ж руських, скільки й римських храмів.

Київський митрополит у Москві

Руський митрополит у Литві

Усі руські митрополити мають своїм зверхником константинопольського патріарха. Раніше був такий звичай обирання митрополита, що його самі єпископи й найпередніші опати обирали на свій розсуд у присутності іншого духовенства. Але тепер московський монарх привласнює собі цю зверхність і за своїм уподобанням ставить митрополита у своїй землі.

Святий Андрій навчив Русь віри

Русь твердить і цим пишається, що вона прийняла християнську віру від святого апостола Андрія ще задовго до Ольги та Володимира; Андрій мав прибути з Греції через *Евксинське море* до берегів ріки Дніпра; про це свідчать їхні хроніки. Звідти він прибув до Києва, котрий був столицею всієї Русі, а про те, як він там там охрестив усі землі та навчив віри, широко пишуть [хроністи]. Вони свідчать, що Андрій з Києва прийшов до витоків Дніпра, які звуть Днеприсько, а звідти до Великого Новгорода; потім він дістався через Німецьке море до Рима. Врешті у грецькому Пелопоннесі за короля Ага він був розіп'ятий в ім'я Господа Христа на хресті. У всій Московській державі є два архієпископи: один – у Новгороді Великому, котрий має прерогативу – носити білий клобук з двома рогами, як у наших римських єпископів; другий – у Ростові. Єпископів там є чимало, особливо в Пермі, Суздалі, Твері, Коломні (Kolumiej), Чернігові, у Рязанському, Смоленському, Псковському та інших князівствах. Їхні шати, як і інших ченців, чорні, суконні та шовкові, особливо ж верхній плащ, на котрому від грудей є три білі смуги на кшталт струмочків, що стікають, які знаменують науку християнської віри та добрих прикладів, котрі з їхнього серця, наче з джерела, виходять. Сам митрополит, архієпископи, ігумени, монахи та ченці ніколи не їдять м'яса. Вони мають прибутки з фільварків та інші побічні прибутки, або бенефіції, для задоволення своїх потреб. Міста, замки та світські посади – це те, чим вони не можуть володіти чи посідати їх. Але митрополит Русі, що кориться польському королю, та інші єпископи мають власні села та міста.

Московські архієпископи та єпископи

Вбрання руського духовенства

Руські ченці

Руське духовенство

Абати, котрих звуть ігуменами й архімандритами, і всі ченці мають дуже суворі закони та свій устав, котрий їм не дозволяє жодної втіхи і полегшення. Всі вони підкоряються не тільки великому князеві й шляхті, а й іншим думним боярам; багато хто з них виходить з монастиря в ліси й живе там у маленьких будках чи то на самоті, чи разом із братією, добуваючи собі їжу із галуззя, із зілля та лісових кущиків.

У сан священика посвячуються тільки ті, котрі довго служать церкві, а в диякони не висвячують жодного [кандидата], доки той не одружиться, через що часом буває, що дехто одружується й висвячується в диякони [майже] одночасно. Однак якщо хто [силою] відняв у панни дівоцтво або ж знайшов порушеною честь своєї дружини, то такого на дияконство не допускають. Коли дружина помре, то духовна особа не може приступати до церковних обрядів доти, доки не вступить до монастиря і не буде жити згідно з його уставом. Коли ж піп-вдовець візьме другу дружину, що йому вільно робити, тоді він уже покидає духовенство та свій уряд і вже нічого спільного з попами не має. Жоден з попів та ченців не відправляє канонічних годин, доки не буде мати при собі образ якогось зі святих, котрого там жоден не може торкнутись, хіба що з великою пошаною. Він же ставить його на видноті й підносить догори, тоді всі, хто там є або туди входить чи виходить звідти,

кланяються й моляться, тим самим віддаючи цьому образу велику пошану. Також і книги, у котрих написано Св. Євангеліє, вельми шанують // (с. 24) і не торкаються їх рукою, доки не вдарять кілька земних поклонів. Там всі попи мають собі певні прибутки. Вони мають будиночки, надані їм з ріллею та луками, котрі або обробляють самі, або ж найняті ними люди; з цих земель вони харчуються.

Римських священиків вони тим допікають, що ті присягалися провадити непорочне життя, оскільки Св. Собором, котрий був у Гангрі, у 4-му каноні визначено: «Котрий погорджує ксьондзом, який згідно із законом має дружину, кажучи, що не годиться з руки такого брати Святі Дари, то нехай буде такому *анафема*». І таке цей же Собор каже: «Кожен священик та диякон, який покидає дружину, нехай буде відлучений від сану».

Вбрання руських попів

Вони ходять у такому ж одязі, що й світські люди, хіба що покривають голову чорними круглими ковпаками, котрими утримують волосся; а це волосся у них таке довге, що воно аж падає їм на спину. Коли вони куди йдуть, то спираються на палицю, котру звуть посохом; його держак скривлений на кшталт кия. За кожен злочин їх судить світський зверхник, а коли злочин є значним, то тоді такого наказують мужику бити; на останнє попи нарікають найбільше.

Кари для попів за злочини

Руські свята

Свята, котрі римська церква згідно зі своїм календарем відзначає, русь звикла вшановувати не в ті дні, коли святкують римляни. Святу Трійцю святкують у понеділок на другий день після святкової неділі, а на 7-й день зіслання Святого Духа відзначають свято Всіх Святих; свято Божого Тіла, котре звичайно звуть дев'ятим четвергом згідно з римською церквою, [взагалі] не святкують. А відправивши ті свята, котрі святкують, бояри вдаються до пияцтва та обжерливості. А міщани й ремісники виявляються побожнішими, бо й довше бувають у церкві, а після служби Божої повертаються до своїх ремесел та купецьких товарів, кажучи такі слова: «Святкувати й нічого не робити – це панська справа».

Святих Миколая та Михаїла-архангела вони особливо вшановують з інших святих і віддають йому [Миколаю] честь майже таку, як Богу, найкращі храми будують на його честь, а про його великі чудеса багато розповідають.

У своїх святцях вони мають і деяких римських єпископів, котрих вміщують серед святих. Інших же, котрі після них були відступниками й від римлян відлучилися, ненавидять, маючи таких за найбільших єретиків, і називають схизматиками.

Собор за часів папи Адріана

Однак на сьомому Вселенському Соборі, котрий відбувся за часів папи Адріана, ухвалили, що ті постанови, котрі були прийняті й ухвалені на перших соборах, і потім мають діяти вічно та непорушно, й жоден потім Собору скликувати й шанувати не наважувався під карою страшного прокляття. На цих семи соборах, мабуть, були ці

римські єпископи, котрих русь вважає святими й каже, що вони були гідні кафедри св. Петра, бо з ними згоджувалися. На першому Соборі був св. отець папа Сильвестр, на другому – Дамас, на третьому – Целестин, на четвертому – Лев, на п'ятому – Вігілій, на шостому – Орфаній, на сьомому – Адріан. Всі собори й синоди, котрі були після цих семи згаданих соборів, вони вважають зрадливими й поганими, зіпсованими єресею. Однак був один митрополит на Русі на ймення Ісидор, котрий мав свою резиденцію в Києві. Він приїхав на Флорентійський Собор, котрий відбувався за часів папи Євгенія; тоді руські церкви, відкинувши грецькі обряди, він одностайно злучив з римською як з найістотнішою та вселенською церквою. Потім він повернувся на Русь та свої дії і справу, вже добре оформлену, оповів перед руссю й повів їх до єдності віри і згоди загальної церкви. Тоді вони спіймали його, забрали все добро, а його самого вкинули до в'язниці й там заморили. // (с. 25)

Митрополит Ісидор

Руські доктори

Про тих докторів, науки яких русь слухає, маєш у книзі III, частині II, на с. 14.

Меса, або ж обідня

Меса, яку вони звуть обідня, відправляється слов'янською мовою, яку перемішують зі співами по-грецьки. [Апостольські] послання та Євангеліє, щоб вони були зрозумілішими звичайній людині, священик читає не біля вівтаря, а посеред церкви. Вони не мають проповідників,

Проповідей у Московії нема

кажуть, що досить і того, що [вірні] були при Святій Жертві й чули в оригіналі слова послань та Божого Євангелія; виголошувати проповіді у своїх церквах жодною мірою не дозволяють, бо кажуть, що таким чином кожен краще може зберегтися у вірі без різних єресей та всіляких сумнівів, котрі звичайно з'являються у деяких християн від проповіді та від витонченої софістики.

Таїнство Тіла й Крові Господньої на Русі

При освяченні хліба відбуваються такі церемонії: один зі священиків бере хліб, приготовлений для освячення, який вони звуть проскура; піднявши його вгору на дискосі, він виносить його меншими вратами з вівтаря, а другий тут же несе накриту [покровцем] чашу, сповнену вина; інші, також диякони й різні священики, несуть в атмосфері великої побожності посполитого люду образи святих: Петра, Павла, Миколая або св. Михаїла-архангела. Там одні за загальним звичаєм б'ють себе в груди і волають: «Господи, помилуй», інші, віддаючи поклін святості Господній, торкаються головою до землі, інші плачуть, інші ж часто хрестяться й часто кажуть при цьому «Господи, помилуй, Господи, помилуй»; це вони часто повторюють та кланяються до землі, врешті виявляють й іншими знаками побожність та шану, належну хвалі Господній. Потім, відбувши такі церемонії, священики входять процесією через середину хору до вівтаря, тоді відправляють службу Божу. Коли прощаються, то з правого плеча на ліве кладуть знамено Святого Хреста, а якщо хто інакше чинить, то такого вважають єретиком та лають як відступника. Руснаки пишаються тим,

Руське та московське прощання

Руська гордість щодо віри

що [тільки] самі вони та греки є справжніми християнами, а римлян та інші церкви вселенської католицької Церкви лають, гидують ними як такими, котрі первісну церкву покинули й сім святих соборів відкинули.

ТАЇНСТВО СВЯТОГО ХРЕЩЕННЯ У РУСІ

Таїнство Св. Хреста у русняків

Русь та московити здійснюють таїнство святого хрещення у такий спосіб: як тільки народиться дитинка, то одразу ж посилають по священика. Цей, певні молитви перед дверима породіллі відправивши й призначивши ім'я дитинці, повертається назад до дому. Потім дитину приносять до церкви й хрестять її таким чином: тричі занурюють у воду, а святим єлеєм, котрий у страсний тиждень у п'ятницю перед Святим Великоднем освячують, помазують, потім помазують миром. Після цього священик постригає волосся цій дитині і, загорнувши його у віск, ховає на певному місці у церкві.

Солі ж та слини за римським обрядом при святому хрещенні вони не вживають і не змішують з попелом, але освячують воду для хрещення кожного немовляти. Цю воду відразу ж після хрещення виливають у дзбан, приготовлений для цього. А кмотри, або куми, тобто хрещені батьки цієї дитини, скільки разів при хресті отець духовний запитає: чи відрікається дитина від сатани, стільки разів вони відповідають за дитину й плюють на землю.

ПРО ТАЇНСТВО МИРОПОМАЗАННЯ У РУСІ

Таїнство миропомазання неприйнятне на Русі

Таїнство миропомазання руснаки не приймають, спираючись на той аргумент, що потверджене має бути даремним й некорисним. А то майже на всіх соборах, особливо Нікейському, стоїть: «Визнаю одне хрещення на відпущення гріхів». А якщо // (с. 26) один хрест, то має бути й одне помазання, через це вважають, що благодать священика і єпископа у наданні таїнств є однаковою.

ЯК РУСЬ РОЗУМІЄ ЧИСТИЛИЩЕ

Руське чистилище

Жодного чистилища греки й русь не визнають, але кажуть, що кожен згідно із заслугами має собі по смерті призначене місце, де має чекати останнього дня Господнього суду, тобто якщо добрий – то з милими ангелами відпочиває у гарних, веселих та розкішних Єлисейських полях; якщо злий – то в сліпій темряві, у безоднях, оточених чорними та страшними хмарами, з поганими дияволами має своє місце аж до Судного дня. Після чого ці душі з милими ангелами на отих веселих та розкішних місцях пізнають

Думка руська про душі

майбутню велику Господню милість і з радістю чекають постійно Судного дня. А оці в темряві душі, навпаки, бачачи перед собою карання та страшні муки, перебувають у постійному смутку та сльозах. Більше того, русь твердить, що душа по смерті – як добра до неба, так і зла – до пекла не відразу входить. Бо кому ж, кажуть, ці слова Господа Христа в день Божого суду служили б: «Прийдіть благословенні Отця Мого, осягніть царство небесне і т. д.», наче б добрі давно були уже на небі; і навпаки: «Підіть прокляті до вічного вогню», отже, ці ніби вже задовго перед цим були засуджені. І вони ще додають у своїх думках, що ніби душа з тілом разом буває гріхами забруднена, то треба, щоб вона з тілом була й очищена. Не наша річ про це дискутувати, залишаємо це теологам для роз'яснення.

Слова руські, Матвій, 25

А заупокійні служби за душі померлих відправляють, бо сподіваються упросити собі кращого місця по смерті, де б вони легше могли чекати дня Господнього суду. І справді, коли який значний та великого звання муж помре, тоді митрополит або єпископ пише лист до св. Петра, підписавши своєю рукою й запечатавши власною печаткою, кладе на грудях померлого, освідчуючи, що це був муж побожного й доброго життя, що він зберіг всілякі чесноти, жив пристойно у християнській вірі, отже годиться його пустити в місця обраних, щоб він після Судного дня легше дістався до неба.

Відправи за душі померлих

Поспільство ж та простолюд під час похоронів часто відправляють різні церемонії, керуючись забобонами. Вони ховають тіла померлих у лісах, при шляхах, на своїх ґрунтах; зверху привалюють їх каменем, вчинивши на цьому камені знамено Св. Хреста. Місць, де вони ховають померлих, не освячують, бо вважають, що тілами хрещеними й обдарованими Господніми святостями сама земля, а не тіла землею, має освятитися.

Церемонії простолюду в селі

Святий Дух, як вони вважають, походить тільки від Отця, а не Сина. А сповідників римської віри, котрі кажуть: «Вірую в Духа Святого, що від Отця і від Сина походить», лають та вважають їх єретиками секти македонської та аріанської, а це з тієї причини, що таким чином стверджують два начала, дві волі й дві сили Святого Духа, чим нібито честь та повну досконалість Святого Духа применшують. Тут русь не розуміє, що є одна воля, сила, хвала й честь у Всемогутньому Бозі.

Думка руснаків про Святого Духа

І, таким чином, вони говорять згідно із Другим Нікейським Собором, вшанованим всупереч Арію, Константинополітану і Македонію: «Вірую в Бога Отця і Сина і Святого Духа як істинного і воскреслого Бога, що від Отця походить, що Йому з Отцем і Сином однаковий поклін і однакова слава». // (с. 27)

РУСЬКІ ПОСТИ

Русь у звичаях постів, як і в інших церемоніях, що належать до віри, подекуди не погоджується з римлянами; вони зберігають чотири великі урочисті пости, під час яких не їдять

Перший руський піст

м'яса. Насамперед вони особливо шанують Великий піст, котрий свята католицька церква називає Чотиридесятницею (Quadragesima), його дотримуються з великою пошаною протягом всіх семи тижнів. А в перший тиждень, котрий ми звемо м'ясопустом, всі їдять протягом цілого тижня з маслом, а сам цей тиждень називають масляним. А в наступні сім днів дуже скромно поводяться аж до самого Великодня, не вживаючи навіть риби, перебиваючись редькою та борщиком із часником. Деякі з них, набожніші, котрі за гріх мають поститися у свято, то тільки у неділі та суботи їдять варене, а в інші дні підкріплюють свої сили тільки в обід куснем хліба, вмочивши його у попіл. Є й такі, як і в нас, що і в неділю, у вівторок, у четвер та суботу не перестають давати їжі своїм тілам.

Другий піст св. Петра

Другий раз вони постяться через тиждень після зіслання Святого Духа аж до днів святих апостолів Петра й Павла, а звуть цей піст іменем святого Петра.

Третій піст Діви Марії

Третій раз виснажують себе постом від першого серпня аж до Успіння Діви Марії.

Четвертий піст святого Філіпа

Четвертий піст у русі буває протягом шести тижнів перед Різдвом Господнім, під час якого вони не їдять м'яса та масла, а цей піст зветься іменем святого Філіпа, бо починається від дня святого Філіпа згідно з їхнім календарем. А щосуботи, за винятком постових днів, вони їдять м'ясо, але неутримання від м'яса у середу та п'ятницю вони вважають великим гріхом, навіть коли б на ці дні припало якесь свято, як-от свв. Петра, Павла, Успіння Діви Марії або якесь інше, тоді, однак, вони не порушують у ці дні звичайного посту. А коли б у суботу хто не їв м'яса, то вони за надто великий гріх вважають і взагалі римлян з цієї причини дуже лають, доводячи це аргументом Климента, папи римського, котрий каже в Апостольських правилах у каноні 64-му: «Якби котрий церковнослужитель постився у неділю чи суботу, за винятком суботніх постів, заборонених церквою, то такий має бути позбавлений священицького сану. А якщо це буде зі світською людиною, то такій не можна давати причастя, й вона має бути відлучена від церкви». На честь жодного святого вони не постяться, за винятком святого Іоанна Хрестителя, котрого згідно зі своїм календарем звикли вшановувати завжди 29 серпня.

Апостольські правила

Як постяться ченці

Монахи, або ченці, дотримуються незрівнянно суворішого способу життя, і коли постять, то задовольняються тим, що з'їдають кусень хліба із водою раз на цілий день.

СПОСІБ РУСЬКОЇ СПОВІДІ

Звичай сповіді у русі

Хоча вони мають сповідь із церковної постанови, однак більшість вважає, що це є державна річ, а оскільки вона стосується бояр та найпереднішої шляхти, тому й поспільство має йти за їхнім прикладом.

Усі вірні руської церкви мають звичай сповідуватися перед святом Великодня, а це таким способом: сповідник разом з тим, сповідь котрого він слухає, стоїть посеред церкви й з великим сердечним жалем та палким благочестям із шанобою звертається до образа якогось святого. Потім тому, котрий сповідався, дає покуту згідно з кількістю його гріхів, сповідник з ним же разом перед цим образом з великою шанобою і молитвами, вклонившися й кілька разів поклавши знак Святого Хреста собі на чоло, груди й плечі, з ревним зітханням часто повторює оцю звичайну молитву: // (с. 28) «Ісусе Христе, Син Бога живого, змилуйся над нами». Інших же, котрі більше грішили, священики кроплять святою водою, яку там у день свята Трьох Королів у річці або озері згідно зі звичаєм освячених беруть і для нищення найбільших гріхів цілий рік зберігають у церкві. Деяким же за покуту призначають пости та інші короткі молитви згідно зі звичаєм та церковною наукою. Є в їхній релігії причини, з яких вони не пускають до церкви злочинців, яким не годиться до храмів входити під страхом прокляття, однак вони слухають святої служби за дверима або під вікнами. Між поспільством чимало є таких, що й «Отче наш» не можуть прочитати, а коли їх за це старші лають, тоді відповідають, що це панська річ та священицька займатися читанням «Отче наш», бо ті не мають перед собою жодних робіт, а їм досить і того, що вірять у Бога Отця і Сина і Святого Духа по-простому, бо Господу Богу є вдячною й приємною простота. А ще є у всієї русі посполита й звичайна молитва: постійно осіняючи себе хресним знаменом, часто повторювати такі слова: «Господи, помилуй, Господи, помилуй, Господи Ісусе Христе, Сину Божий, пожалуй нас грішних», тобто «Боже, змилуйся, Боже, змилуйся, Ісусе Христе, Син Бога живого, зволь бути милостивим до нас, грішних».

Як русь освячує воду

ЗДІЙСНЕННЯ НАЙСВЯТІШОГО ТАЇНСТВА У РУСІ

У русі причастя під обома видами

Не шкодить знати

Найсвятіше таїнство русь здійснює двома способами: одне причастя мають для хворих, друге для тих, хто причащається згідно зі звичаєм. Для хворих Дари у четвер перед Великоднем, перед Його найдорожчою мукою, освячують і в чистій посудині протягом року зберігають у церкві. А коли священик має дати Його Дари хворому, тоді, додавши трохи вина й теплої води, партикульку, котру вони звуть проскурка, добре розмочивши, на ложці з чаші подає хворому. Коли ж дитина є такою хворою, що не може їсти хліб, тоді священик вливає їй в уста краплі вина. Але для причасників згідно зі звичаєм освячують Дари під час відправи меси або літургії. Священик, поділивши Дари на дрібні частки й змішавши з вином, подає на ложці причасникам. Цей обов'язок приступати до причастя у них заповідається церквою, і за тиждень перед Великоднем вірний може причащатися

стільки разів, скільки хоче, аби тільки йому було дозволено. Хлоп'ят, котрим виповниться сім років, допускають до Найсвятіших Дарів і кажуть, що як тільки людині виповниться сім років, вона починає грішити проти Господа Бога.

Русь освячує в Дари квасний хліб, а не прісний

Уся русь уживає [для Дарів] заквашений хліб, а не опріснокн, як за звичаєм римської церкви. Римська церква визнає це доказом з єврейського прикладу в Старому Завіті, бо євреї на пам'ять свого визволення з єгипетської неволі так чинили згідно з наказом Господа. Русь же, навпаки, відповідає, що євреї так чинять, бо були у єгипетській неволі, й тому від цих єврейських свят, шабатів та обрізання ми вважаємо себе вільними. Бо коли б хто один пункт виконав з них, то мусить виконати й весь Закон, як говорить св. Павло. Цей же святий апостол додає: «Братія, я взяв від Господа, що й вам подав, бо Господь у ту ніч, у яку його було зраджено, взяв хліб, благословив» і т. д., вони вірять, що там про квасний, а не прісний хліб сказано. Однак водночас ані опріснока, ані *Festum Pascha*, тобто святого Агнця Великоднього, кажуть, не було, коли Господь вчинив свою найславнішу вечерю. І це доводять найбільше таким аргументом: оскільки єврейська пасха здійснюється стоячи і споживається відповідно до приписів закону, то це не було Христовою вечерею, як Євангеліє свідчить: «коли вони дванадцятеро відпочивали» і т. д. «Там же й учень відпочивав // (с. 29) при вечері на грудях Його» і т. д. Що й Сам Господь Христос каже там же: «Я дуже бажав спожити цю пасху з вами». Вони думають, що Він сказав не про єврейську пасху, котру завжди з апостолами споживав; кажуть також, що Христос роздавав учням не опріснок, а квасний хліб, коли говорив: «Ось хліб, що я вам даю», а потім також до Юди: «Котрому я дам змочений хліб, той мене видасть».

Руська оборона декретів своїх духовних

Тоді римлян за те, що вони в причасті вживають опріснокн, лають, кажучи, що вони наслідують у своїй вірі єврейські звичаї, у відступництвах – Юліана Аполлонського з Лаодикеї, а в єретиках [у них] ходять Павло Сирієць із Самосати, Магомет, Євтихій і Діастерій, котрі були найгіршими у Шостому Соборі й диявольським духом сповнили єретиків.

Московські проскурниці

А цей хліб для освячення, який русь звичайно зве проскурою, роблять жінки, котрі через це називаються проскурницями. Але для цього обирають старих жінок, які вже не знають *менструацій*, тобто своєї природної хвороби; особливо ж удови по своїх чоловіках-священиках звикли робити ці проскури.

ПРО РУСЬКІ Й МОСКОВСЬКІ ДЕСЯТИНИ ТА ПРО ДУХОВНІ ПРАВА

На що йдуть московські десятини

Руський князь Володимир невдовзі після прийняття Святого Хреста зразу ж з митрополитом Леоном ухвалив десятини, аби з кожної речі було її дано, а це – для вбогих, сиріт, хворих,

мандрівників, в'язнів і на похорон бідних; також для рятування тих, котрі мали багато діток, або, Боже борони, котрі зазнали шкоди через пожежу, – все це було призначено взагалі для помочі всім бідним у їхніх потребах та нестатках. Також на заснування вбогим церков, шпиталів та монастирів, не менш і для порятунку душ померлих. Цей же Володимир під зверхність старших духовних подав усіх ігуменів, попів, дияконів, кліриків та весь стан руських священиків, крім того – ченців, монахів та проскурниць, також попадь та синів усіх священиків, удів, сиріт, старих жінок, що служили набожним паням, сторожів, слуг монастирських і шпиталів та тих, що шиють одяг ченцям, кожного з них передав під зверхність владики, аби він з влади та своєї зверхності, коли що між ними трапиться, як належний суддя розсуджував. Але якщо між духовним та світським станеться щось таке, то світському урядові для суду залишив цю справу.

Права духовних осіб

Влада духовних владик у Москві

Такі ж конфлікти між князями, боярами та світськими станами, котрі порушували закон, єпископ, якого вони звуть владикою, має залагодити своєю владою.

До єпископського уряду також належить той, хто спійманий на перелюбі, або ж взяв близьку жінку, або погано жив у шлюбі, або ж син на батька чи слово, чи руку підніс; все це має судити єпископ.

Цьому ж праву підлягають єретики, відступники, сповідники нових сект, святокрадці, чарівники, грабіжники мертвих і содоміти; єпископ розсуджує й інші подібні речі. Нехай цьому жоден не дивується, що після Володимира за нашого часу, за часів тирана Івана Васильовича, великого князя московського, чимало речей змінилося; до цього призвело не що інше, як жадоба грошей, котра є причиною людських злочинів. Там тепер інакше ведеться: духовного судить світський, бо й сам духовний стан мало різниться від світського. Якщо духовний виступить або проти релігії, або проти своєї повинності, духовному праву // **(с. 30)** підлягає. Але якщо вдасться дізнатися про щось глибше, світському під його розсуд за свій злочин мусить підлягати, тобто якщо піп або священик вдасться до пияцтва або злочину й це буде доведено, то світський уряд за це має його карати. Часом так трапляється, як свідчить Сигізмунд, *барон* Герберштайн, котрий написав «*Про московські справи*» (*«De rebus Moscoviticis»*), що п'яні попи, яких публічно бито киями, скаржаться тільки на те, що їх б'ють слуги, а не бояри.

Світські судять духовенство у Москві

Потім був спійманий на якомусь злочині руський піп чи священик, котрого намісник наказав за своїм присудом скарати шибеницею. Піп поскаржився великому князеві. Князь прикликав намісника, який, виправдовуючися перед великим князем, сказав, що цей декрет він видав не на священика, а на злодія. Отак це пішло в небуття, а винний мусив терпіти *вдруге за провину*.

Повинності духовенства

Для духовних осіб тамтешніх найбільша праця й старання – кожну людину навернути до своєї віри. Ченці та пустельники вже навернули до християнської віри переважну більшість іноземних народів з погансь-

кого язичництва і робили це наукою та своїм прикладом. І нині вони їздять у далекі північні краї та східні провінції, куди дістаються з великими труднощами та неймовірними зусиллями, страждаючи через голод і брак води, наражаючись на велику небезпеку. Вони не хочуть за цю свою працю жодної нагороди ні від кого, тільки того прагнуть і про те постійно турбуються, щоб це було вдячно Господу Богу, щоб розумні душі людських створінь з помилок язичництва привести до істинного шляху, щоб їх можна було послати до Господа Бога. Вони зовсім не зважають на те, що за цю науку Христову вони часто мусять платити смертю, їм все мило прийняти, йдучи за Господом Богом своїм. А ці місця, де вони живуть, славляться чудесами. Є один найголовніший монастир Святої Трійці, що розташований на 11 миль західніше від столичного міста Москви. Там було поховано святого Сергія. Цей монастир дивними чудесами і великою кількістю народу, що з усіх боків напливає туди, дуже славний. Там сам великий князь часто, а посільство раз на рік буває на прощі. Кажуть, що там є olla cuprea, тобто вільний стіл на певне свято. І хоч там їх чи багато, чи мало буває, однак завжди залишається однакова кількість страв, котрими ця вся чернеча челядь може насититися, і ніколи вона ні збільшується, ні зменшується.

Святобливі вісти ченців

Славний чудесами монастир у Москві

Але св. Миколая вони вшановують найбільше з інших святих, а про його чудеса щоденно говорять, серед іншого і те, що нам здається вартим навести. Якийсь Миколай Костелецький, великий і знатний муж у Москві, під час якоїсь сутички з татарами після щасливої перемоги над поганими помчав сам у погоню за одним знатним татарином. Але він його не зміг швидко наздогнати, тому сказав: «Ей, святий Миколаю, проведи мене до цього пса!» Почувши таке, татарин закричав: «Миколаю, якщо мене оцей за твоєю допомогою дожене, то жодного чуда ти цим не виявиш, бо вони й так знають про твою допомогу. А якщо ж мене, далекого від твоєї віри, з його рук порятуєш, тоді буде великим ім'я твоє». Тільки-но він це сказав, одразу ж, як кажуть, кінь цього Миколая Костелецького зупинився і не міг далі ступити. Татарин же тоді втік. Потім цей татарин навернувся у християнську віру, а на пам'ять про своє визволення з московських рук офірував щороку миску меду в стільниках святому Миколаю на певне місце. Чимало є й інших подібних до цього прикладів у їхній релігії, котрі задля стислості викладу пропускаю, і приступаю до третьої частини цієї книги. // **(с. 31)**

Призивання святих на допомогу завжди потрібне

ЧАСТИНА III КНИГИ VII, у котрій міститься РОЗПОВІДЬ ПРО МОСКОВСЬКІ ЗВИЧАЇ

У Москві великий гніт

Весь цей московський, або ж руський, народ любить більше рабство, ніж свободу, прикладом чого є недавно померлий великий князь Іван Васильович, бо всі тамтешні жителі будь-якого стану, незважаючи на персони, в тяжкій неволі у своїх тиранів. Про це досить переконливо буде описано нижче.

Вельможні владарі, шляхта, старости і всі радні пани визнають себе найнижчими й наймізернішими підданими та найнижчими слугами великого князя московського; вони вважають, що все їхнє рухоме й нерухоме майно, дідичами якого вони є, належить великому князю московському. Як шляхта від великого князя, так і поспільство та міщани від шляхти й думних бояр, котрі мають там найбільшу владу, зазнають утисків. А міські та посполиті, жовнірські та шляхетські маєтності видані на погром. Для більшої погорди могутніші бідніших тамтешніх жителів називають чорними християнами.

Чорні християни у Московії

Московська неволя

Кметь та кожен невільний робітник у цій країні мусить працювати на своїх панів шість днів, а сьомий день вільний, який надається для відпочинку та свята, обернений на хвалу Господню, але там і в свято працюють. Там мужики обробляють призначені від панів певні ділянки орної землі, також і луки, з яких вони годуються, а своїм панам дають за це річну платню.

Ремісники, відповідно до загальних правил, недорого продають плоди своєї праці, особливо ж перед новим роком, коли кожна річ дорожчає, але й тоді ремісник ледве собі на хліб заробить за цілий день. Міщани й купці обтяжені великою й нестерпною даниною й річними податками. Не варто тут цього наводити, бо тепер це нашим, які там на власному досвіді переконалися, добре відомо. Там і раніше, за тиранства колишніх московських князів, якщо який багатий на золото та срібло купець з'явиться, одразу ж підлабузники, котрих там при дворі великого князя завжди повно, донесуть князеві про нього; тоді великий князь звинувачує його у будь-чому, наказує спіймати і привести перед

Облудна брехня великого князя

свої очі; тоді брехливо його звинуватить, кажучи такими словами: «Нам дано знати, що ти вчинив те й те, тому треба, щоб ти був покараний». А якщо той буде виправдовуватися як невинний, то тут же князь його викриє свідками, на це добре підготовленими, й так довго його мучитиме биттям та тюрмою, аж тому доведеться викуповувати себе за велику ціну.

Спосіб сплати боргів у Московії

А щодо сплати боргів у Московії, то там є такий звичай, що всі боржники, котрі що кому винні й не мають звідки взяти грошей для повернення боргу, приводяться на певне публічне місце перед усіма [людьми] згідно з відповідним посполитим правом. Там їх ратушні слуги та міські посіпаки довго та безжально б'ють по підошвах й голінках киями та кистенями, які вони звуть кнутами; б'ють їх доти, доки, дійшовши позичивши грошей, не заплатять своїм кредиторам. Якщо ж взагалі нічим заплатити, тоді раз, другий і третій жорстоко покатувавши оцим кнутовим биттям, кредитори беруть його до себе, де відповідно до // (с. 32) ціни й величини боргу боржник мусить служити та відробляти цей борг, ніби раб. Туди ж, на це місце, приводять і інших людей, котрі бувають у чомусь оскаржені перед великим князем московським: великий князь московський наказує їх, особливо багатших, шмарувати кнутами так довго, доки вони згідно з його волею та уподобанням не відкупляться.

Там всі пани утримують своїх слуг, куплених невільників чи взятих у полон на війні; їх зазвичай звільняють, коли пан помирає. Однак ті, як правило, звикають до неволі згідно з цією сентенцією: «*Хто навчився бруднитися, буде брудним*», взявши гроші від інших панів, продаються в неволю.

Слуги у Москві купуються

Як із вільними слугами поводяться московити

Також вільні слуги, котрі своїм панам служать за гроші, не можуть тоді, коли хочуть, покинути своїх панів, вони мусять служити до певного часу. Якщо ж хто самовільно покине пана, тоді його потім жодний пан не прийме, доки від першого пана не отримає рекомендаційного листа або ж знатні приятелі візьмуть його на поруки.

Батьківське право щодо синів у Московії

Батькові вільно продавати сина чотири рази таким способом: раз, другий і третій, але той будь-яким чином може вислужитися й викупитися; якщо ж батько продасть його вчетверте, то більше не буде мати жодного права на нього.

Биття миле слугам

Що роблять московські жінки

Смішно, що слуги також часто нарікають на своїх панів за те, що ті рідко проходяться кнутами по їхніх хребтах; вони кажуть: «Ти, пане, мене не любиш, бо не б'єш часто, це, мабуть, знак твого гніву, того, що ти мене ненавидиш, бо не караєш мене ні словесно, ні биттям». Отже, як мужі боярські обтяжені бувають різними послугами для великого князя, так і дружини терплять від чоловіків велику неволю, бо там жодної не мають за цнотливу, хіба що ту, котра не виходить з дому й постійно сидить під замком, пряде прядіж, крутить веретеном, робить нитки; більше ж у домі пані-душка нічим не радить, бо всі послуги самі слуги виконують.

А коли, згідно з польським прислів'ям, їх чоловіки не б'ють, то у них печінки гниють; вони взагалі скаржаться приятелькам, що чоловік не любить, бо нечасто лупцює, й биття по спині дубовим дрючком вважають за любов до себе. Їх рідко коли чоловіки пускають до церкви, ледве можуть вони упросити чоловіків відпустити їх на розмови та бенкети до приятельок та родичів; цього добиваються тільки такі, що не мають на собі жодної підозри як жінки статечні, літні й скромні. Однак у свята й урочисті дні й молодші мають переваги, щоб чим-небудь потішити свої дні. Тоді чимало їх зі своїми дочками гуляють по зелених галявинках біля запашних квіточок та пишного зілля, там московські молодушки весело провадять розмови зі своїми сусідочками, приємно розкошують, водять хороводи. Вони мають дивні ігрища: одні стрибають на дошках, поклавши їх навхрест через пеньок; там треба вміння й навички, бо поки навчишся, то не раз поцілуєш землю. А та, котра найвище й найкраще підскочить, отримує першість. Другі мають при будинках на піщаних берегах понад ріками якісь колиски на кшталт кола, як звичайно малюють колесо фортуни, там часом дві, іноді чотири [жінки вміщуються]: одна високо, друга долі, інші по боках, кожна сидить на своєму місці; там же їхні чоловіки, які стоять коло цього хитрим способом зробленого кола, крутять його й підносять жінок догори, а коли одна підлітає угору, то друга спускається вниз згідно зі словами одного поета, котрий написав про фортуну, що ті, які на її колесі крутяться, кажуть: «Той, що зверху сидить,– "у більшій славі", другий, летячи на ньому, помирає, третій під колесом "найнижчий", четвертий нагору підлітає – "з радістю до висот"». Отаким буває, як я сказав, відпочинок у московиток. Потім, наколихавшися й налітавшися вгору та вниз, сідають на зеленій траві над берегом річки, а там цього співання, биття в долоні, танців, різних плясів // (с. 33) важко описати, бо при одному ігрищі буває до п'ятдесяти красних дівиць, таких гарних, пишних молодиць, що аж дух перехоплює. А тут біля них в'ються маленькі дітки, так само весело співають і своїми головами кланяються низько до землі, викликаючи симпатію та приязнь, а потім, взявшися за руки, всі колом ідуть до танку. А найвеселіший музичний інструмент у них – дудка, в ці сурмочки у нас грають при ведмедях. Отакі забави найчастіше відбуваються під час свят апостолів Петра й Павла, дня святого Іоанна Хрестителя, свята Успіння Діви Марії та інших урочистих днях, але про це тепер досить.

Відпочинок московиток

Церемонії під час ігрищ

Московська музика

Майже всі московські будинки, як у селах, так і містах, збудовані високо над підвалами, на високих зрубах, до них вони сходять по сходах. Хоча самі будинки бувають великими й високими, однак двері до них дуже низенькі, бо коли входить у них людина високого зросту, то мусить дуже нахилятися, щоб не набити гулю на голові. А в кожному приміщенні на почесних місцях вони тримають образи святих, намальованих на грецький лад, у позолочених окладах, особливо ж святого Миколая, святого Михаїла, страстей Господніх, Пречистої Діви, святого Петра, святого Павла та інших, котрих тримають із великою

Спорудження будинків

Як шанують вони образи святих

пошаною, віддають їм почесті, вважаї, як Господу. А коли один до іншого приходить у дім, то не одразу вітає господаря, але спочатку подивиться туди й сюди з порога, а тільки-но побачить образ, то тричі перехреститься, віддавши три земних поклони, і скаже: «Ісусе Христе, Сину Господа Бога, помилуй нас», тобто «Ісусе Христе, Син Бога живого, змилуйся над нами».

Московський звичай взаємного привітання

Потім, подавши одне одному руки, вітаються та цілуються, по-батьківськи кілька разів вдарять земний поклін. Так треба чинити як чоловікам, так і жінкам, коли вони зійдуться або з'їдуться та взаємно про кожного з домашніх родичів розпитаються: про батька, про матір, про сестер, про синів, про дочок і т. д. такими словами: «Чи гаразд живет батенько, матінка?» (Czy harazd żywet Batenko, Matenka?) і т. д., а після кожного запитання кланяються низенько головою, поглядаючи одне на одного, бо пильнують, хто кому більше вклониться, так один другого або одна другій хочуть віддати більше поклонів.

Московська людяність щодо гостя

А коли гість вже має йти або їхати, то, три рази перехрестившись, говорить спершу такі слова, як ми вже писали: «Ісусе Христе, Сину Бога живого, змилуйся над нами», а сказавши це, прощається та йде геть.

Прагнення почестей

Цей народ дуже прагне честі і всіляких почестей, також дуже полюбляє полювання й у цій справі має дивні забобони.

Людям нижчих станів не годиться їхати через чи повз двір заможнішого, бо це було б для тих неповагою.

Значніші пани, бурмістри, райці та найважливіші бояри нікуди не їздять і рідко коли виходять на ринок, щоб мати більшу повагу від посполитого люду; жоден з бояр не піде пішки у взаємній потребі й до близького сусіда, а це чинить ні з поважної причини, ні за звичаєм, а тільки для пихи. А дворянин, навіть і вбогий, своїми руками нічого не робитиме, бо то для нього велика ганьба.

Суди над злочинцями

Староста рідко коли має право карати винних на смерть, бо всі справи й суперечки передаються до Москви, до самого великого князя московського і до його ради.

З підданих жоден жодного не може утискати, бо всіх злочинців сам князь та його сенат із найвизначніших осіб карає на смерть. Біднішим не завжди можна приступити до самого царя, а тільки до його сенаторів, та й це вчинити дуже важко, тому бідним звичайно тяжко домогтися справедливості. // (с. 34)

Бурмістра або війта, котрий сидить на суддівському місці, сам великий цар обирає для кожного значного міста, а такого там звуть окольничим.

Московський одяг

Одяг у всіх московитів довгий, аж до кісточок, без жодних фалдів, насамперед лазурові або білі сермяги; вони носять також білі повстяні шапки на кшталт татарських ковпаків. Взуття майже у всіх червоне, коротке, щоб халяви не сягали коліна, а носок взуття загнутий догори на кшталт папучів, взуття підбите цвяшками. У сорочок – високі комірці, котрі біля шиї вишиті чорним і червоним шовком, а у багатших, буває, й золотом гаптовані, сорочки обсаджені різними клейнодами, перлами

й дорогоцінним камінням. Хрестики срібні та золоті, котрі вони хрестами (chrestami) звуть, обсаджені дорогоцінним камінням, вони їх носять на шиї як святиню. Бідніші носять мідні чи латунні хрестики без прикрас або ж якісь інші, вони їх завжди мають при собі. Всі вони й кожен зокрема повинні носити одяг відповідно до свого стану, а це з уставу та указу самого царя. А якби котрого чоловіка нижчого стану побачили у гарному з доброї тканини одязі, то такого назвали б зрадником та ізмєнніком (zmiennikiem), на такого падає підозра й такому говорять такі слова: «Ізмєннік, а звідки ти маєш цей одяг, що ходиш як пан? (слід сказати, що вони панами називають поляків та литву). Хочеш до них перекинутися, бо не ти сам стоїш за цим одягом?» Потім його звинувачують та карають як підозрілого. Отже, один одяг дрібнішому дворянству, інший – панам-радам та вельможам, ще інший – міщанам, купцям та місцевим обивателям призначений та приписаний згідно зі станом, достоїнством та багатством кожного.

Одяг відповідно до стану кожного у Москві

У скарбі великого царя є дуже багато дорогих та коштовних шат, спеціально для нього зроблених і схованих; коли трапиться якийсь славний тріумф або ж посол від короля чи кесаря прибуде з якоїсь сторони, тоді всім і кожному зокрема зі своїх дворян великий князь позичає цей одяг на відповідний час, а потім цей одяг вони повертають до скарбу. Деякі дворяни, не такі багаті, як інші, їдучи на весілля до приятелів чи на хрестини та інші пристойні обіди або якщо трапиться якесь велике свято, то, щоб красивіше та в багатшому одязі показатися, позичають собі шати на підставі певного контракту, згідно з яким вони мають за цей одяг відповідно до часу його використання дати плату до скарбу. Потім, задовольнивши свою потребу, цей одяг повертають до скарбу цілим і анітрохи не забрудненим, ще й із платнею. Якщо ж цей одяг хоча б трохи чи яким-небудь способом було забруднено, хоча б однією крапелькою, тоді той, хто бере, мусить за це згідно з оцінкою заплатити. А щоб він цього надалі не чинив, то для ліпшої пам'яті його б'ють батогами.

Шати у скарбі великого князя для дворян

Відправляючи своїх послів до короля його мості польського, також і до інших сторін, великий князь московський звик позичати зі своєї ласки цим послам – всім дворянам і шляхті – найкращі шати зі своєї царської скарбниці для їх використання на підставі домовленості про сплату процентів. Для цього буває приставлений пристав, котрий одяг, який для цього призначається, роздає кожному згідно з порядком – стільки, скільки треба. Він же від них цей одяг потім забирає та зберігає.

Відправлення московських послів

Ці московські посли, котрі вже повертаються з посольства, згідно зі згаданою постановою сплачують великому князеві московському певну суму за використання оцих шат та всякого іншого святкового одягу, а шати віддають до скарбу.

А якщо ж ці шати вони хоч трохи забруднили або, як то буває, пошкодили, то їх б'ють батогами для пам'яті, щоб потім краще дбали про ці шати. // (с. 35)

Дивна підготовка руської молоді до бою

Цей звичай в усій Русі і в Москві щороку виконується: молоді хлопці-підлітки та деякі одружені чоловіки з міст, містечок, з усіх сіл виходять влітку на широке поле, а взимку – на замерзлі озера, ставки та ріки, створюють між собою якісь полки, щоб їх можна було вирізнити серед людей. Там вони за звичаєм з обох сторін волають, галасують, здіймають крик, гук, сходяться й без жодної зброї руками, кулаками сильно б'ють по голові, обличчю, очам, шиї, в груди, пах та інші частини тіла так, що одні звідти повертаються напівживі, інших же часом мертвими виносять з плацу. Цей звичай, як кажуть, вони придумали для того, щоб призвичаюватися до ран та гуль під час воєнних трудів та нещасть.

ПРО МОСКОВСЬКІ ШЛЮБИ

Москва звикла одружуватися так, щоб не змішувалася кров і четвертого покоління. Чоловіку рідко дозволять мати третій шлюб, кажучи, що такий шлюб не вповні правильний. Четвертої ж дружини не годиться і приймати, бо вважають, що це неприпустима річ. Однак не вважають перелюбом, коли хто, маючи дружину, вчинить гріх з наложницею, за винятком того, коли він згрішить з дружиною іншого чоловіка.

Московське розлучення

Між ними часто бувають розлучення з дозволу єпископа й за даними єпископом розлучними листами.

Дехто з простих селян, котрим до єпископів важко доїхати через далеку відстань, бере розлучення за давнім звичаєм таким чином. Коли один із подружжя не подобається другому і навпаки, тоді вони йдуть удвох за місто в поле на роздоріжжя, взявши в руки рушник, який тримають між собою. Цей рушник розрізають на полі й цим знаменують розділення між собою; там же чоловік, відправляючи дружину, каже: «*Ти йди туди, а я сам в інший бік* (*idź ty tam, a ja się sam obroce*)». Але цей звичай розлучення між ними тепер зникає.

Слова подружжя при розлученні

А у шлюб подружжя вступає так. Вони вважають непорядним, коли молодик залицяється до дівиці, прагнучи, щоб вона взяла з ним шлюб. Це батьківська справа – нагадати сину, щоб він брався до одруження, а потім познайомити його з тим, котрий має дочку. Останній тоді такими словами звичайно звертається до цього молодика: «Я маю дочку й хотів би мати тебе своїм зятем». На що цей молодик відповідає: «Якщо хочеш мене мати своїм зятем, а це тобі подобається, то нехай про це переговорять між собою батьки». Потім, якщо батьки й прикликані для цього [особи] дозволять на шлюб, то зійшовшися, трактують між собою про цю справу, обговорюють також посаг. Потім призначають день весілля. Молодик не бачить панни аж до шлюбу. Коли ж він домагається побачити її, то батьки відповідають: «Питай у інших і від них краще зрозумієш, яка вона є».

Московські посаги
Московські подарунки

У посаг за нею дають шати, одяг, срібло, золото, гроші, клейноди, стада, коней та слуг. Запрошені на весілля приносять різні подарунки, котрі пан молодий уважно бере, вказує на кожну річ, від кого вона. Скінчивши весілля, він переглядає ці подарунки уважно, а якщо котрий з них йому подобається, дає оцінити, яку б ціну він міг би коштувати. Таких речей він згідно з ціною купує стільки, скільки йому подобається, інші ж відсилає назад. А своє весілля вони справляють так: насамперед посеред церкви ставлять аналой. Коли молоді входитимуть, то піп, стоячи перед ними, читає молитви, належні до цієї події. Потім він молиться за патріарха, митрополита, єпископів й за все духовенство: за свого великого царя і за весь шляхетський стан і посполитий, взагалі за всіх, котрі визнають цю руську віру,– // (с. 36) за це піп з дияконом голосно моляться. Потім наречена з нареченим підходять до столу, призначеного для цього, обоє стають на простирадло, котре їм стелять під ноги. Потім піп згідно із законом та наукою Святого Письма питає в обох, чи не обіцяли вступити до шлюбу, чи не давали шлюбних обітниць кому іншому. Вчинивши це, він пов'язує їм разом руки та переміняє обручки на пальцях, потім покладає обом на голови дерев'яні або з липового лика сплетені вінці, котрі заради таких оказій завжди зберігаються в церкві, й каже такі слова: «Поклав Господи вінець на голову його з дорогоцінного каменю» і т. д. Тоді ж читає [уривок] Євангелія, де йдеться про весілля в Кані Галілейській. Потім подає молодим для споживання освячені хліб та пиво. Далі [подає] єпитрахиль, яку звичайно й наші ксьондзи мають, її наречений з нареченою тримають за один кінець, а піп або священик – за інший, потім вони йдуть за ним, а він проказує такі слова: «Йдіть довкола, народи сіонські, чиніть хвалу імені Найвищого Бога». Тричі обійшовши аналой, вони стають на своїх місцях. Там же піп проказує псалом «Помилуй мя, Боже, по великій милості Твоїй» і т. д., а відправивши молитви за весь духовний та світський стан, виходять з церкви.

Московські шлюби
Церемонії під час шлюбу

ПРО ВІЙСЬКОВІ ПОХОДИ

Великий цар московський може тримати тривалий час велике військо. Однак він не платить своїм солдатам заслуженого ними, тільки відповідно до їхніх заслуг надає їм землю і таким чином насамперед він здобуває їхню прихильність. Переписаний жовнір, ідучи на війну, стає перед великим царем, а той дає йому за уставом та обов'язком одну срібну грошову деньгу. Повернувшися з війни, ці деньги повертають; деньги загиблих залишаються у великого царя, і так підраховують кількість убитих.

Як там дізнаються про кількість убитих

Вся шляхта, бояри, великі пани й рада є настільки невільними, що коли тільки цар захоче його взяти до своїх послуг чи накаже йти на

Московський послух цареві

війну або піти кудись із посольством, то кожен зі своєї повинності мусить вчинити це своїм коштом згідно з цим віршем:

Згідно з царською волею всі чинять:
Накаже вбити – вб'ють, зітнуть, спалять, отруять.
Їдучи хоч у найдальший [край], мусить негайно коритися,
Вдень і вночі мусить там вусами ворушити.

Коли якого великого пана відправляє на війну, то свої мобілізаційні листи шле до нього; і коли царський посол застане того чи під час вечері, чи обіду, чи сну, чи якоїсь іншої справи, той мусить негайно встати з-за столу чи з ліжка, прочитати мобілізаційний лист і на очах посла одразу сісти на коня; він охоче виконує оцю царську волю й наказ.

Великий князь московський має звичай переписувати боярських синів менших достатків по всіх провінціях своєї держави, щоб знати їх кількість, а також кількість їхніх коней та слуг, а давши їм невелике річне утримання, відправляє їх на війну.

Москва часто воює

А всім дворянам та боярам, котрі відбувають військову службу власним коштом, недовго дають відпочивати, бо [московити] часто воюють то з литвою, то зі шведами, то з турками, то з перекопськими татарами, також щорічно відбуває службу в замках на кордоні з дикими кримськими, ногайськими та перекопськими татарами двадцять тисяч війська. // (с. 37)

Московські військові припаси

Врешті всі, котрі запобігають царської милості, як служебні, так і волонтери, повинні виступати на війну своїм власним коштом. Але московити не так, як наші, виступають на війну. Будь-який боярський син, котрий має шість коней та шість слуг, одного коня з цього числа призначає на підвезення провіанту. Він насамперед повинен мати мішок крупи або пшона, а також кілька шматків сала й сіль у разі потреби. Багатший змішує сіль із перцем. Тоді ці мішки з лагоминками та іншими харчами, необхідними для походу на війну, прив'язує до коня, призначеного для цього. До того ж кожен з них має свій котелок, мідний гарнець, миски, ложки, торби чи в'юки, прив'язані через сідло. Коли є потреба, то розпалюють вогонь, наливають повний гарнець води, всипають ложку крупи або пшона, кидають солі для смаку, ставлять на вогонь. Звари вши, це сьорбають, хлебчуть, п'ють, як свині, чим і вдовольняються на той час. Коли ж котрийсь із них хоче краще їсти, то вкидає шматочок сала, замастить цю саламаху та нагодує цією стравою всіх шістьох боярських слуг, сам біля них наїсться, тим і задовольниться. Часом вони живляться тільки водою, бо дуже нужденні на своїх кормах. Майже завжди вони тримають у своїх торбах вівсяне борошно, тоненько змолоте; вони беруть кілька ложок на мисочку, розводять водою й цим підкріплюються. А коли мають часник та цибулю, то вже не прагнуть дістати жодних інших овочів. Однак ротмістри та вожді військ їдять краще, а маючи більше достатків, запрошують до себе на хліб і інше жовнірство.

Як московити ідуть битися

Ще кількадесят років тому московити не використовували гармат та іншої військової зброї, тобто рушниць, мушкетів, гаківниць, смиговниць (smigownic), ніколи не мали у своїх військах піхоти, але потім перейняли звичай у деяких молдавських, німецьких та литовських втікачів та зробили це так добре, що навіть важко уявити, як вони здатні чи до здобуття, чи до оборони міст і замків. У полі для битви вони рідко сходяться з поляками та литвою, бо завжди програють, а ці беруть над ними гору з Божою поміччю самою хижістю, мужністю й хитрістю; майже всі московити битися або володіти звичайною зброєю не можуть, за винятком деяких значних осіб, котрі добре цьому навчені. Але московита треба остерігатися, щоб той, хто з ним б'ється, не потрапив йому до рук; для цього не можна близько до себе підпускати московита, відганяючи його з кожного боку, бо це мужі дужі тілом, високі, мускулясті, хоча й повні неуки у володінні зброєю. Що ж до природної сили, то вони такі дужі, що з величезними та лютими ведмедями звикли боротися без жодної зброї, обходячися тільки самими своїми силами; вхопивши ведмедя за вуха, московит так довго його битиме, хоч той і смикатиметься туди-сюди, доки ним, ослабілим, не вдарить об землю.

Природна московська сила

Московська зброя для війни

Ми не можемо пропустити й опису зброї, яку москва використовує на війні. Їхня звичайна зброя – це лук та сагайдак, заповнений стрілами, секира або ж бердиш, шабля та кистень, котрий поляки називають басаликом. Вони мають також тесаки на кшталт ножів, якими послуговуються замість кинджалів. Вони, особливо піші, використовують рогатини або ж дарди, а кінні – коротенькі древка, ніби п'ятигорці, а ці древка значно різняться від польських та угорських копій. Свої голови захищають шишаками, часом подвійними, звичайно використовують зброю, забрала та панцирі. У них є невеликі коні, непідковані мерини, валахи, маленькі вуздечки, сідла, легенькі сідла-ярчаки, щоб, обертаючися з луком на всі боки, можна було ухилитися. В ярчаках вони, як і татари, неглибоко сидять, щоб одразу можна було на бік ухилитися від списа й древка. Остріг вони рідко вживають, найбільше нагайки. Одяг мають довгий, аж до кісточок, пошитий із вовни або сукна, а називають його сермяга. Для закладання табору вони обирають широке місце там, де цьому сприяє природа, але не возами, а гострим терням та рокитинами оточують себе, як мурами. Найзначніші вояки розбивають у центрі табору свої намети, а інші, особливо поспільство, котрого буває // (с. 38) велика кількість, будують собі шалаші з хмизу, інші ж роблять буди на кшталт дуги або ж зігнутих луків, укривши їх зверху листям або лубом; коней випускають пастися на поле, через що так широко ставлять свої табори. Під час сутички у їхньому війську повно пищиків та сурмачів. Усі вони разом вчиняють згідно зі звичаєм дивний та неймовірний звук, який чути з усіх боків, так що аж хмари розганяє. Коли мають зійтися з ворогом, то покладаються більше на кількість, ніж на мужність своїх вояків, завжди зраду готують ворогу, відкрито ж ніколи не б'ються, бо їм від страху сили ворога здаються

Закладання таборів

більшими, однак майже завжди вони програють. Вони більше обтяжують себе зброєю, ніж уживають її до битви. Інші чужоземні народи, котрі з ними воюють, швидше покладаються на добру та здорову раду, ніж на зброю, тому часто їх з Божою поміччю перемагають, особливо ж поляки та литва.

ЯК МОСКОВИТИ ЗБЕРІГАЮТЬ ВЗАЄМНУ ЛЮБОВ ОДНЕ ДО ОДНОГО

У Московії людина людині – вовк

Цей московський народ такий дикий, жорстокий та підступний, що, вважай, нічого щирого не має в собі, тобто такого, що могло згоджуватися із справжньою природною любов'ю; один на другого бреше, як на пса, без сорому, без обережності й страху Божого; що тільки на думку спаде, те й говорить, оббреше ще й публічно, там, де найбільше людей. І, кажуть, хто як може підставляє ближньому ногу й так чи інакше оббріхує: брат брата, сват свата; вони звинувачують у взаємній зраді одне одного чи то привселюдно, чи то стиха між собою. Вони так сильно проклинають, лають, очорнюють, знеславлюють одне одного, що не можна й висловити. У них звичайна річ синові сміятися над батьком і пориватися на нього з кулаками, лаяти матір, брата, зятя, шваґра, свекра, звинувачувати їх у зраді, так що взагалі немає між ними жодної віри й честі у близькій кровній спорідненості; навіть перед очима великого князя вони паскудно очорнюють. Одного разу 1570 року трапилося так, що два боярських сина, рідні брати, посварилися між собою. Їх звали Оболенськими. Один з братів, що звався Микита, сповнившися злого умислу проти самого себе та своєї фамілії, змінив своє родове прізвище на погорду приятелям й замість Оболенського, що й цар чув, назвався Прозоровським (Powrozowskim), тобто нібито такою людиною, яка гідна шибениці. Другий же брат, пам'ятаючи своє шляхетство і боярське походження й стоячи при прізвищі, котре мав від своїх предків, назвав свого брата, як і самого себе, згідно з істиною Оболенським. Той же, як скажений, схопився й примчав до царя зі скаргою на брата, кажучи такі слова: «Найясніший великий царю, скаржуся твоїй світлості, що мій брат вчинив мені великий сором, бо дав мені безчесне й непристойне прізвище; мене звуть Прозоровським, а він мене назвав Оболенським; тому прошу, щоб твоя світлість наказав мені вчинити з ним по справедливості, бо він мене неабияк збезчестив, а за це хай буде покараний». Князь, або ж цей великий цар, зібрав раду нібито задля великої справи й сказав: «Треба, щоб ви цю дуже велику справу між двома братами уважно розглянули, бо йдеться про немалу річ, а потім згідно зі своїм розсудом і слушністю винесли якнайкраще рішення». Тоді той брат, котрий зганьбив своє власне прізвище, став перед радою й повторив перед нею свою скаргу та просив суду над братом. Другий брат, обстоюючи свою слушність

Ні брат від брата, ні тесть від зятя не захищений

Приклад хитрощів у московській дружбі

Що вчинила братня зрадливість

щодо цієї справи, боронив своє родове прізвище згідно з пристойною своєю промовою. А той недоброчесний, ухопивши його за голову, штовхнув перед ведмедем, котрий лежав неподалік; цей ведмідь почав страшно дряпати його пазурами // (с. 39) й поранив його; тоді брат [Прозоровський], бачачи, що ведмідь слабшає, рубонув брата [Оболенського] по нозі так, що відразу ринула кров й залила місце, де той лежав. Цією кров'ю безчесний жорстокий брат намазав ведмедеві рота. Ведмідь, облизавшися, засмакував людської крові й вдруге вхопив неборака та жахливо подряпав. Безбожний брат, бачачи, що вже взяв своє й помстився, досягнув свого неслушним звинуваченням доброго й порядного брата, тоді вже став вдавати, що рятує й відбирає свого брата у ведмедя. Але ведмідь вже був такий розлючений, що й інші не могли його так просто відірвати від неборака; ледве-ледве вирвали цього шляхетного молодика з пащеки жорстокої тварини.

Приклад великої невдячності

Подібне трапилося, коли великий князь плюндрував Новгород, пустошачи все вогнем та мечем, про що буде сказано нижче, де змальовуватимуться жорстокості московського тирана. До міста Москви вели кількох в'язнів, шляхетських синів, між котрими був один з дружиною та дітьми. Той, що його полонив, подарував його одному дворянинові великого князя, своєму приятелеві. Цей в'язень протягом тривалого часу був при цьому дворянинові й одного разу став перед ним жалібно скаржитися, розповідаючи про нечувану жорстокість великого царя, яку той вчинив новгородцям, убиваючи людей різного стану, також про нечувані кривди, яких він і вся інша шляхта зазнали; цей нечуваний тягар він пригадував із жалобним та ревним сердечним наріканням і сказав такі слова: «Господь Бог, котрий Сам є справедливий, без сумніву, помстився за цю невинну кров, котра там проливалася страшно, й не тільки самого цього тирана, а й усіх його нащадків за такі нечувані справи вічно каратиме».

Хитра зрадлива брехня

Потім, через кілька днів, він зрозумів, що такі слова були сказані надто необдумано та сміливо, тому він став боятися, щоб той дворянин, у котрого він був ув'язнений, не доніс на нього великому цареві. Тому він дійшов зрадливого висновку, що немає нічого кращого, як звинувати того дворянина у всіх своїх провинах. Він написав до великого царя закриту на замок книжечку, в котрій розповів, що цей дворянин такі й такі слова про великого царя казав. Цю книжечку він послав через цього ж дворянина царю. Той дворянин, не знаючи про зміст книжечки, приніс і віддав її за призначенням. Великий цар, як тільки прочитав книжечку, тут же наказав до себе прикликати того в'язня. Цей, прийшовши, із залізним обличчям та кам'яним серцем почав без жодного сорому нахабно оббріхувати дворянина, приписуючи йому свої слова, кажучи так: «Найяснійший милостивий царю, пане наш великий. Ти нас підданих і вірних своїх слуг караєш різними способами, наказуєш вбивати та на шматки рубати, забираєш наше добро й маєтності, називаєш нас зрадниками та невірними ізмєнніками, звинува-

чуєш нас в інших страшних справах та виколюєш очі. Ми все це покірно терпимо, хоча зовсім не винні у цьому. Але щоб ти знав, як тебе твої власні домашні ненавидять, як про тебе думають і яка невірність щодо тебе тих, котрим ти найбільше віриш; найбільше ж тебе ж зраджують ті, котрим ти найбільше довіряєш, котрим ти чиниш найбільші добродійства, вони ж найбільше тобі невдячні. Ось і оцей твій дворянин, котрому я був даний у полон, вчора, як я сам чув і дуже цьому здивувався, сказав такі слова: «Якби-то Господь Бог якнайшвидше помстився цьому тирану за невинних людей, бо він їх різними муками допікає, вбиває, губить, страчує без жодної провини, забирає собі без жодного права їхнє добро та маєтності; за ці його провини та несправедливості нехай же скоро покарає його Господь Бог, знищить його столицю, а самого зітре та знівечить, згубить весь його рід і не допустить, щоб його нащадок панував у цій державі». Почувши це, великий цар розгнівався і з лютою отрутою в голосі сказав невинно звинуваченому дворянину: «Чи ти чуєш, зраднику, що на тебе наговорюють?»,– і, не давши йому відповісти, тут же наказав // (с. 40) його схопити й дати на муки без жодного суду. Оскільки той ні в чому не зізнався, твердячи, що все це брехня, то наказав його порубати на шматки й вкинути у воду. Отак цей в'язень своєю мерзенною брехнею та брехливим язиком невинну людину, царського підданого, відправив на смерть, а сам цією людською погибеллю здобув собі життя і свободу. Але такі речі Господь Бог невдовзі виявляє, бо немає нічого таємного, що не стало б явним. Дійшло до великого царя, що оскільки тому (шляхтичеві) перший раз пощастило, то він задумав посягнути на життя й самого царя; тому його було взято на тортури, і він в усьому зізнався, що вчинив, оббріхуючи, що того невинного оскаржив перед царем із заздрості, що прагнув помститися за свій та своїх приятелів полон, задумав посягнути й на самого великого князя. Почувши це, великий князь наказав його смажити в маслі по пояс, а потім, помордувавши різними способами, наказав роздерти його кіньми.

Кінець брехні

ЧАСТИНА IV КНИГИ VII, у котрій міститься ОПИС ЛЮТОЇ ТА НЕЧУВАНОЇ ЖОРСТОКОСТІ ВЕЛИКОГО КНЯЗЯ МОСКОВСЬКОГО ІВАНА ВАСИЛЬОВИЧА

Розповівши коротенько про розташування руських країн, підлеглих великому князеві московському, також про релігію, звичаї та порядки цього народу, нам здалося потрібним дещо написати й про великого тирана московського Івана Васильовича та про його нечувану жорстокість. Але перш ніж приступимо, трохи скажемо про його титули і сподіваємося, що цим не набриднемо читачеві.

Титул московських царів, як вони перед цим писалися

З часів Рюрика, першого князя Великого Новгорода, про якого ми вище писали, майже всі руські князі не вживають іншого титулу, тільки великого князя, чи то володимирського, чи то новгородського, чи то московського і так аж до часів Василя, сина Івана Великого, батька цього жорстокого Івана Васильовича, про котрого ми задумали написати. Цей Василь, бачачи, що фортуна йому сприяє у всьому, задумав поступово оволодіти світом, отже спочатку сам, а потім його син Іван, стали привласнювати собі титул та ім'я царське та інших великих князів і стали так писати титул:

«Ми, великий государ, король й великий цар всієї Русі Іван Васильович, князь Володимира й Великого Новгорода, московський, псковський, смоленський, тверський, югорський, пермський, вятський, булгарський, король казанський, астраханський, государ і великий князь Малого Новгорода, чернігівський, рязанський, вологодський, ржевський, бєльський, ростовський, ярославський, полоцький, білозерський, удорський, обдорський, кондимийський, государ сіверський та ліфляндський і великих країн на сході, півдні, півночі та заході пануючий, государ власний, природний дідич і нащадок».

Що означає «цар»?

Тепер чимало є таких, особливо німців, котрі йому приписують цісарський титул, не знаючи значення слова «цар» у слов'янській мові, оскільки замість короля його називають цісарем. А що // (с. 41) означає слово «цар» у слов'янській мові, коротенько пояснимо. Це слово «цар» у руській мові означає «король», «царство» ж означає «ко-

ролівство», тому москва називає свого князя царем всієї Русі. Інші ж слов'яни, як-от: поляки, чехи, литва та інші, котрі різняться від руської мови, звуть царя іншим іменем: одні кролем, інші королем або кралем, а цим же іменем «цар» нікого іншого, тільки цісаря називають. Тому й сама русь і москва, чуючи від інших народів, що слово «цар» означає «цісар», і свого князя почали звати цісарем, вважаючи, що царське ім'я значніше від королівського, хоч воно означає те саме. Але в усьому духовному та світському письмі цар означає королівське ім'я, а цісар – імператорське. Так само таврійський король, татарин, зветься перекопським царем, тобто королем, і всі інші татарські королі звуться цим цісарським іменем. Але багато таких, котрі, ошукані незвичайністю цього слова, всіх королів, названих іменем «цар», вважають цісарями.

Деякі й московського князя, особливо його піддані, називають білим царем, тобто королем або цісарем Білої Русі. Ту Русь, що під московським князем, як ми вище писали, називають Білою Руссю, а ту, якою володіє польський король, хоч він і тримає частину Білої Русі, називають Чорною Руссю. Отже, білим царем московського князя називають через те, що обиватели всіх держав, підлеглих його владі та юрисдикції, носять білі одяг та шапки. Але Василь, батько Івана Васильовича, пишучи до святого отця – папи, до цісаря, до датського й шведського королів, до ліфляндського магістра та до турецького султана, користувався королівським титулом. Коли ж писав до польського короля, то ніколи не називався королем, а тільки великим князем. Але Іван Васильович, його син, і до польського короля пишучи, називався королем, чого його батько ніколи не чинив. Але польський король його по-старому називає великим князем.

Зверхність великого князя московського

Цей московський князь Іван Васильович владою, яку має над своїми підданими, набагато перевищує монархів усього світу, бо свою зверхність або, швидше, жорстокість застосовує і щодо духовних та світських осіб, і щодо всякого стану людей, як йому заманеться, радячи й вирішуючи про життя, добро й маєтності кожного. Борони Боже, щоб хтось мав би йому в чомусь противитися, бо жоден з радних панів не має у нього такої влади, що міг би йому в чомусь порадити або ж насмілився б протестувати проти його якоїсь несправедливої справи. Всі ж бо думні бояри та радні панове, вся шляхта й духовні стани публічно визнають, що воля великого князя є Божою волею і що князь вчинить, хоч і найгірше, все це він чинить з Божої волі, тому вірять і визнають, що він є ключником в оселі Господа та виконавцем Божої волі. Тому й сам князь, коли його про яку слушну річ панове питають, звичайно відповідає: «якщо це угодно Господу Богу», або «якщо Господь Бог велить так вчинити, то і я вчиню». Також коли хто про яку незнану та сумнівну справу запитає московита, то зазвичай, за своїм давнім звичаєм, відповідають: «Знає Бог і великий князь» або «Як хотів Бог і великий князь». Навіть на посиденьках, одне до другого п'ючи, спочатку бажають здоров'я великому князю, щасливого успіху в усіх

його справах, називаючи його власним іменем та перераховуючи назви його держав. Це також звичайно чинять усі взагалі і кожен зокрема перед обідом та після обіду.

А навіть якщо князь вчинить щось погане, непристойне та безчесне на ганьбу своєму царству та на шкоду державі, [все одно] його всі // (с. 42) хвалять та возвеличують, ніби він вчинив щось добре й корисне. Родичам і своїм підданим він не дає замків у власне володіння й використання і взагалі їм не довіряє. Тільки деяких, вирізнивши згідно зі своєю волею та уподобанням, він ставить над замками та певними державами. А потім, з будь-якої причиноньки розгнівавшися, забирає це в них як своє. З поспільства він звичайно згідно зі своєю думкою та уподобанням робить шляхту, воєвод та радних панів, у чому йому жоден не противиться; так само й навпаки він робить простих селян із радних панів, шляхти та боярських синів, позбавивши їх усього добра.

Московська неволя

Таким же чином він обирає за своїм бажанням митрополитів, владик, ігуменів та інших головних людей у церковних маєтностях та монастирях, ставить їх на уряди та скидає їх, і взагалі всіх допікає нехристиянською неволею, як ми вище, у третьому розділі, говорили про військові походи та звичаї цього народу.

Але оскільки весь цей московський народ, підлеглий великому царю, краще почувається в неволі, ніж у свободі, то чи не треба їм такого тирана, котрий би їхнє нікчемне шаленство приборкував?

У цих країнах звичайним є те, що дружини на чоловіків, а слуги на панів скаржаться, якщо ті їх часто не б'ють, кажучи, що вони їх не люблять і взагалі ненавидять; навпаки, коли хто їм часто нагайками чистить хребет, то це вважається виявленням у такий спосіб милості й ласки своїх добродійств. Це право стосується не тільки тих, про котрих ішлося, а й великих панів, шляхти та боярських синів, бо вони від великого князя часто дістають колядку києм; він часом з будь-якої причини наказує тут же, на очах у всіх, покласти [когось із них] та батогами потріпати грішне тіло. Вони ж цим знаком любові пишаються та сподіваються за це ласки від великого князя; після цієї лазні вони одразу ж кланяються та дякують йому, кажучи такі слова: «Будь здоров та щасливо пануй, наш пане, царю і великий князю, що нас, своїх слуг, зволиш робити кращими через покарання». З цього бачимо, що вони такими звичаями з необхідності подібного до себе пана обирають, як колись жаби обрали лелеку собі королем. Але цей великий князь московський, про якого ми говорили й говоритимемо, жорстокий Іван Васильович, аж надто надав праву жорстокості вигляду справедливості; він перевищив не тільки своїх предків, котрі чинили так згідно зі звичаєм у цих краях, а й всіх тиранів, котрі до і після Різдва Господа Христа були аж до цього часу, як-от: Нерон, Валеріан, Діонісій, Децій, Максенцій, Юліан та інші; всіх їх та багатьох інших далеко перевищив цей тиран Іван Васильович. Згадані тирани хоч і часто чинили жорстокості

Хто з них був тираном

людям невинним, однак принаймні не такі тяжкі й нестерпні, як цей, бо він дуже багато наплодив дивних та нечуваних убивств, та ще й за короткий час. Про це ми коротенько говоритимемо, сподіваючись, що через це читач не впаде в нудьгу.

ПОЧАТОК ТИРАНСТВА ІВАНА ВАСИЛЬОВИЧА, ВЕЛИКОГО КНЯЗЯ МОСКОВСЬКОГО

Початок тиранства

Року від Різдва Господа Христа, котрий приніс спасіння світу, тисяча п'ятсот шістдесятого великий князь московський Іван Васильович невдовзі після взяття міста й замку Полоцька, що // (с. 43) належить до Великого князівства Литовського, аж надто запишався й впав у якесь шаленство. Насамперед він замислив виконати й завершити те, що задумували його батько й дід, тобто вигнав усіх князів та інших найбагатших бояр з їхніх держав та маєтностей, забрав у них замки й оборонні міста. Потім всіх панів із знатних родів, котрих вважав супротивними своєму тиранству, почав труїти, страчувати й убивати. А початок цим вбивствам та жорстокості поклав від чоловіка, відомого у своєму роду, що звався Димитрій Овчина і був сином Овчини, колишнього опікуна князя, що був у замку Стародуб узятий

у полон рицарством Великого князівства Литовського й засланий до Вільна, де помер у в'язниці. Великий князь таке вчинив із сином Овчини: запросив його під приводом приятельства до себе на вечерю, а там під час застілля наказав налити велику чарку меду цьому Овчині й сам подав йому, вже п'яному, щоб за здоров'я його за звичаєм випив залпом. Цей, вже досить випивши, не зміг випити чарку й до половини. Через це // (с. 44) великий князь одразу ж звинуватив його у невірності, зраді та незичливості, кажучи: «То ти так зичиш мені, своєму пану, всього доброго? Так любиш мене, свого милостивого царя? Оскільки ти тут за моє здоров'я не захотів випити, то йди до мого підвалу, де є різні трунки та напої, там вип'єш за моє здоров'я». Цей неборак, уже п'яний, ошуканий нібито лагідними словами свого великого князя, пішов до підвалу на смерть з тими, котрі вже для цього були закликані; там князь наказав його удушити. Наступного дня великий князь, ніби ні про що не знаючи, послав до дому згаданого небіжчика Овчини, наказуючи, щоб той до нього прийшов. Дружина сказала посланцю, що її чоловік як поїхав учора до царя на вечерю, так його ще нема, тому сказати, де її чоловік, вона не може, бо не знає. А великий князь задумав стратити Овчину ось чому. Князь тримав при собі якогось молодчика на ім'я Федір, сина одного шляхтича Басманова (Bosmana), з котрим чинив содомський протиприродний гріх, про який і згадувати не годиться. Ось з ним колись посварився згаданий Овчина. І, як то буває, Овчина вилаяв його за цей порок в очі, кажучи: «Ти, безчесний содоміт, гидко служиш цареві, а я веду свій рід зі знатного роду, завжди зі своїми предками рицарським ремеслом та славою й користю для держави служу своєму пану, царю». Тоді цей молодик, будучи так осоромлений, прийшов з плачем до великого князя й оскаржив Овчину за те, що йому таке сказав, і відтоді великий князь взявся ставити сильця на Овчину, щоб його знищити; про це він думав так довго, доки не доп'яв своєї тиранської справи.

Московит вигадує зраду

Отаким таємним та злодійським звичаєм убивства він схопив багатьох видатних та славних у своїй землі людей, і жоден не посмів проти цих речей і слівця сказати. Аж сам митрополит з усім духовенством та найзначнішими боярами, добре зрозумівши справу, до нього прийшли; вони питали, чому він без жодної причини вбивав та страчував найвидатніших панів своєї землі, невинний свій люд. Після їхнього дорікання він з півроку був дещо стриманішим та гуманнішим. Однак тоді ж він таємно взявся думати про те, як би зробити своїх слуг та дворян співучасниками своєї жорстокості. Тим, які допомагали йому в цьому тиранстві, він сприяв. Насамперед він удав, ніби хоче покинути свій престол, піти в монастир, жити там як монах, у мирі й побожно, а на престолі залишити своїх синів. Тоді він скликав земський собор (sejm walny) і на ньому сказав найголовнішим панам, шляхті та думним боярам: «Ось, майте двох моїх синів, дітичів,

котрі правитимуть державою. Ви ж усі будете їм покірні, будете їм допомагати, щоб якомога краще використати свою владу та зверхність задля керування державою та її розширення, задля оборони кордонів вітчизни. Коли ж щось значнішого трапиться, то зі мною радьтеся, бо я неподалік від вас буду в монастирі». Одразу ж він обрав та відміряв велику площу за містом столичним, Москвою, і наказав влаштувати там великий двір з великою кількістю всіляких будинків, а також обвести його муром. Коли ж його було збудовано, то він під приводом заснування монастиря забрав найважливіші замки з усієї держави з багатими річними прибутками.

Московит нецуро покидає державу

У цьому вищезгаданому дворі, добре забезпеченому всім необхідним та різними достатками, він став жити сам окремо, престол же нібито залишив своїм синам. Там він зібрав велику кількість злих слуг та страшенних злочинців, котрі в усьому були вірні його волі й справі, і повернувся до задуму, який він у своєму злому серці недавно виносив, – вигубити та винищити найголовніших панів зі стародавніх фамілій та родів. Тоді ж негайно він послав до всіх замків, зокрема тих, // (с. 45) де були значні старости, по шістдесят кінних осіб з числа своїх досвідчених лотрів нібито для оборони замків, з листами. Вони на підставі оборони замків перебували там так довго, доки старост цих замків, призначених великим князем на смерть, несподівано не звели з цього світу, перебили та порубали.

Московит оточує себе слугами-злочинцями

А коли він знищив деяких найзначніших панів, тоді почав реалізовувати свій задум щодо винищення всіх своїх рідних, посвоячених, братів, врешті, всього свого роду. Отак чимало найвидатніших родів цей жорстокий тиран, який прагнув людської крові, ганебно повбивав і безчесно викоренив, ніби живучи позірно набожно в монастирі. Потім же він став у Московській державі абсолютно панувати, як і раніше.

ПРО ВБИВСТВО РОСТОВСЬКОГО КНЯЗЯ

Ростовське князівство, про яке ми раніше говорили, здавна було удільним князівством великих князів руських. Але і його цей жорстокий великий князь Іван, як і інші, на котрі не мав жодного права, привласнив та завоював, а їхнім спадкоємцям залишив тільки мізерне річне утримання.

Із цих князів останнім був спадкоємець Петро, староста Нижнього Новгорода, котрого разом з усім його родом цей жорстокий [великий князь] знищив таким чином: він послав тридцять добірних наближених жовнірів до Нижнього Новгорода й наказав їм під страхом смертної кари принести відрубану голову згаданого ростовського князя, старости того князівства.

Царський мандат

Ростовського князя спіймано

Тоді ці жовніри, заставши згаданого князя в церкві під час служби, так йому сказали: «Пане ростовський! З наказу великого царя ти будеш сьогодні нами схоплений». Він же, як тільки почув слово царського указу, кинув на землю жезл, що його тримав у руці. Цим він показав, що залишає покладену на нього посаду. Московський цар, коли якого пана призначає на якусь посаду, то дає йому в руки жезл, показуючи, що цій особі мають в усьому коритися. А коли кого з цього уряду відставляє, то він цей жезл віддає в руки самому царю або передає тому, котрого прислано на уряд.

Коли цього ростовського князя було схоплено в церкві, то його роздягли догола, як мати народила, потім поклали на сани та прив'язали. А коли його завезли на три милі від Новгорода, то ті, хто його віз, стали над рікою Волгою. Зв'язаний князь запитав їх про причину зупинки, а вони відповіли, що хочуть напоїти коней. Він же, передчуваючи свою смерть, відповів їм: «Не коням, а мені доведеться пити цю воду, якої ніколи не вип'ю». Тут йому старший з цих жовнірів безжалісно стяв сокирою голову, а тіло було кинуто під лід у ріку Волгу.

Нечувана жорстокість

Коли ж його голову принесли цьому жорстокому князю, то він, потрясаючи нею й махаючи руками, ніби на посміх сказав: «О голово, голово! Багато ж ти крові, живою будучи, пролила, [тобто що небіжчик був муж відважний і войовничий], а тепер проллєш її й по смерті». Сказавши це, він заскреготав зубами, відштовхнув цю голову ногою від себе, а потім наказав її вкинути у воду.

Тоді ж негайно наказав дощенту викоренити та вирубати весь цього небіжчика рід, його приятелів, особливо п'ятдесят осіб, а їхні маєтності конфіскувати. Також сорок їхніх слуг наказав згноїти у в'язниці. // (с. 46)

Тиранський суд

Усі з московського племені від самого народження скаржаться одне на другого слушно чи неслушно, з будь-якої причини взаємно одне одного оббріхують, часто тихцем підкидають свої власні речі до чужих домів, а потім звинувачують тих людей у злодійстві, наводячи брехливі докази. А великий князь з надзвичайною охотою вислуховує їхні взаємні скарги, бо вже має причину для страти того, на кого покладають провину. Коли ж на його дворі відбувається якийсь з'їзд чи щось подібне або ж він когось на смерть засуджує, то жодному не вільно говорити з товаришем чи тихо, чи голосно, не смій навіть показати веселого обличчя, бо одразу ж запитають: «Чого ти смієшся, чому ти такий веселий, чи, може, одної думки з ворогами великого князя?» Тоді такого тут же оскаржать ті, хто підслуховує, а як тільки оскаржать, то тут вже згідно з царським наказом не приймають жодних виправдань. Таку людину хапають і рубають на шматки царські посіпаки, часом скручують їй в'язи та мчать з нею галопом до води.

ПРО ЖОРСТОКЕ ВБИВСТВО НЕВИННО ОСКАРЖЕНОГО ІВАНА ПЕТРОВИЧА, НАЙВИЩОГО ВОЄВОДИ ТА ГЕНЕРАЛА ВСЬОГО МОСКОВСЬКОГО КНЯЗІВСТВА

Року від початку людського спасіння завдяки приходу на світ Господа Христа 1568, коли польський король Сигізмунд Август з військом Великого князівства Литовського досягнув своїм табором московських кордонів під Радошковицями, великий князь московський стояв зі своїм військом у Великих Луках. Потім, коли король сплюндрував кілька московських містечок і повернув своє військо назад, московський князь прибув зі своїми людьми до столичного міста Москви. Там він знайшов декого з неприхильної до нього шляхти, насамперед найвищого воєводу та намісника великого князя Івана Петровича, значного мужа. Ось цю людину безпідставно й брехливо донощики оскаржили перед царем за те, що він нібито хотів сісти на престол Великого князівства Московського. Цар одразу ж, не слухаючи жодних виправдань, забрав у нього все рухоме й нерухоме добро, а його самого відправив на війну проти татар. Нещасний був зовсім обідраний, бо йому навіть не залишили й коня, на котрому він мав би їхати на війну. Однак один монах змилувався над його бідою та злиднями, позичив коня, а він, виконуючи царський наказ, сам поїхав на війну, а не на чолі багатьох слуг, як це було раніше. Потім, після повернення з війни, його було покликано до царя, до Москви, куди у призначений час прибуло чимало іншої шляхти. Згаданий Іван Петрович, якого покликали на трибунал, попрощався із дружиною, дітками та всіма приятелями і, бачачи вже смерть перед своїми очима, поїхав засмучений до царя. Там цар одразу звелів одягти його у княже вбрання, звелів надіти йому на голову корону та взяти інші регалії, дав до рук царський скіпетр і посадив його на своєму троні. Коли там він [Іван Петрович] перевдягнений сидів, то великий цар у присутності всієї шляхти та найзначніших панів зняв перед ним шапку й став, схилившись у поклоні, нібито честь йому віддаючи згідно з місцевим звичаєм, і сказав: «Вітаю тебе, великий царю та монарше Руської землі, ти отримав те, що хотів. Бо ти хотів зайняти моє, великого руського царя, місце, отож я сам коронував тебе великим царем. Але як я маю силу зробити тебе царем, то так само маю силу й скинути тебе з престолу й зробити з тобою те, що хочу». // (с. 47) Сказавши це, він швидко вхопив предовгий тесак, або ж кинджал, і своєю рукою вдарив того кілька разів у саме серце. Потім це ж вчинили всі ті, котрі були при цареві, люто накинувшись на оскарженого з тесаками. Вони так довго знущалися над ним, колючи та ріжучи, доки на їх очах з того не випали кишки на землю. Потім його тіло, жахливо покатоване, цар наказав вивезти із замку в поле та кинути псам, а всіх найзначніших слуг убитого

Нечувана жорстокість

наказав зарізати, повісити та втопити. Потім цар прибув до замку Коломна, який колись був даний з усіма прибутками вищезгаданому Івану Петровичу, й там усіх людей, які були у замку та місті, а їх було понад триста душ, наказав вирубати й потопити, кажучи: «Порубайте й потопіть, погубіть цих злочинців та підступних зрадників, бо вони мали порозуміння з моїм ворогом, зрадником та клятвопорушником!» Потім протягом майже всього року він спустошував вогнем та мечем маєтності та держави вищезгаданого воєводи, небіжчика Івана, всі міста й волості. Коли ж він знайшов шляхту та бояр – підданих цього воєводи, бо той був мужем великого чину й мав у своїй владі іншу шляхту, то, закривши їх усіх разом в одному будинку, наказав підкласти пороху й запалити. Ці люди від вибуху були так викинуті, що літали у повітрі, як птахи. Врешті цар наказав порубати й винищити всіх домашніх тварин від худоби аж до собаки й кішки, наказав також спустошити вогнем волості та фільварки й обернути їх на попіл. Дружин цих бояр та шляхти, також дівиць та панянок, він видав своїм посіпакам на глум, а потім наказав усіх їх порубати й погубити перед своїми очима. Дружин простолюду та людей нижчого стану обдер з усього так, що вони лишилися в тому, в чому їх мати народила, звелів їх загнати до лісу, де вже мав добре підготовлених драбантів, або ж своїх посіпак. Коли ж ці біднесенькі жінки наблизилися до лісу, посіпаки накинулися на них із лісу з тріском: били, рубали, вбивали, чинили над ними всіляку жорстокість, ліси й поля сповнилися криком, гуком, лементом та зворушливими наріканнями, смутна луна яких сягнула небес. Цей жорстокий тиран, спустошивши та сплюндрувавши села й міста московського генерала та воєводи Івана Петровича, заточив у монастирі його дружину, а весь його рід від найменшого до найстаршого наказав вирубати й викоренити дощенту.

ЩО ВІН ВЧИНИВ СВОЄМУ КАНЦЛЕРУ

Вбито канцлера із двома синами

Цього ж вищевказаного року він убив також значного мужа, свого канцлера, Козарина Дабровського (Kozaryna Dabrowskiego), винищив весь його рід. Його теж було брехливо звинувачено у тому, нібито він був підкуплений подарунками шляхетських та боярських підданих і не звелів їм везти згідно зі звичаєм на їхніх возах їхніми кіньми військові гармати, а скинув цю повинність на підданих самого царя. За це великий князь звелів його жорстоко вбити таким чином: наказав цим посіпакам, або опричникам, про котрих ми вище згадували, щоб вони раптово напали на дім вищезгаданого ні в чому не винного канцлера й порубали його на шматки. Ці посіпаки, отримавши наказ, негайно його виконали з охотою: вдерлися до будинку, жорстоко порубали сокирами самого канцлера з двома його синами, а їхні тіла вкинули до криниці, яка стояла посеред двору.

Залишився ще третій син цього канцлера, котрий того дня, як убили його батька, був запрошений на весілля й від'їхав з дому. Коли він почув про таке жорстоке вбивство батька й братів, то не насмілився повертатися додому, // (с. 48) а майже цілий рік тулився зі страху то тут, то там. Коли ж великий князь довідався, що у канцлера був ще третій син, то наказав шукати його по всіх своїх землях та провінціях доти, доки не знайдуть. Коли ж його було схоплено й приведено до столичного міста Москви, то великий князь наказав прив'язати його до чотирьох ганебних коліс, спеціально для цього придуманих та пристосованих, й жорстоко розірвати на шматки. Такий спосіб розривання людей на чотири частини на колесах придумав сам тиран Іван Васильович для вбивства й катування невинних людей: треба було прив'язати до одного колеса одну руку, до другого – другу, також одну ногу до одного, а другу – до другого колеса, а потім кожне колесо тягло п'ятнадцять мужиків. Тоді чоловік, навіть якби він був залізний чи діамантовий (adamentowy), від такого жорстокого тягнення, яке чинили шістдесят мужиків, розривався й роздирався на чотири частини.

Жорстокий інструмент смерті

Сам великий князь завжди дивився на таку жорстокість, а коли вже перед його очима звинуваченого роздирали, то він спочатку сам за місцевим звичаєм кричав «Гойда, гойда!», ніби чинив щось велике та значне. Потім і всі ті, котрі були при цареві, шляхта й поспільство помагали своєму князеві у цій радості та знущанні, також били в долоні й кричали: «Гойда, гойда!» Бо коли великий князь бачив котрогось із насупленим обличчям або такого, який не кричав з радістю «Гойда, гойда!», то відразу наказував своїм підручним його схопити й порубати на шматки, кажучи: «Ти теж, підступний зраднику, мав якесь порозуміння з цим моїм ворогом! Чому жалієш його, чому засмучуєшся з його смерті? Йди ж і ти за ним!» Отак й того порубають.

ЖАРТИ Й СМІХ ПІД ЧАС ОБІДУ У ВЕЛИКОГО КНЯЗЯ МОСКОВСЬКОГО

Будь-хто з бояр та великих панів, котрий під час обіду у великого князя наймерзенніше та найогидніше жартував і насміхався, вважався там найкращим та найґречнішим дворянином. Такі злі насмішники, дворяни, були при дворі у великого князя, два рідних брати, котрих звали князі Гвозді (Gwozdowie). Вони завжди вигадували при столі непристойні жарти. Одного з них звали Андрій. Він був найголовнішим старостою палацу, або ж маршалком. Цей помер від пошесті. Другий, молодший, був у царя постільничим (łożniczym), або ж покоєвим. Оцей одного разу, погано жартуючи при обіді з царем, дозволив собі у непристойних речах більше, ніж годилося. Тоді великий цар, якого вже розбирав гнів, наказав йому встати з-за столу. Коли він саме вставав, з кухні подали у мисці гарячий

капусняк. Цар покликав того [Гвоздя] до себе, звелів нахилитися й налив за шию цього гарячого капусняку. Цей був дуже обпечений і голосно став кричати: «Змилуйся, змилуйся, найясніший царю!» Потім, коли він вже хотів іти, князь вхопив його за комір і ножем, котрим їв при столі, вдарив його в горло так сильно, що той, впавши на землю, став втрачати свідомість, і його було винесено в сіни. Побачивши це, цар пожалів його й послав якнайшвидше по лікаря, італійця Арнольфа, що був тоді при ньому. Коли лікар прийшов, то цар, вставши, сказав йому: «Любий докторе! Поможи чимось моєму постельничому, котрий порізався на ігрищах». Лікар, вийшовши у сіни, знайшов того вже мертвим, повернувся й сказав: «Царю та великий князю! Щоб ваша // (с. 49) царська милість були здорові! Постельничий вже не потребує ліків, бо змінив життя на смерть. Господь Бог та ваша царська світлість можуть позбавити життя, а я ніяк не можу його повернути». На ці слова великий князь промовив: «Нехай же йде пес до пса, якщо не хотів жити».

Цар забив свого близького слугу

ЯКИМИ ДАРАМИ ЧАСТУЄ СВОЇХ ВЕЛИКИЙ КНЯЗЬ

Відрізав вухо воєводі

Одного разу муж великого чину, старицький воєвода Борис Титов [Boris Titow], прийшов до великого князя після обіду, коли той сидів за столом. Титов за звичаєм зняв шапку, низько вклонився і виявив якнайкраще ввічливість. Великий князь взаємно побажав йому всякого добра і сказав: «Вітай наймиліший Титов, вітай, мій найвірніший слуго. Ти гідний того, милий Титов (Tyte), щоби бути відзначеним від нас якимось дарунком. Підійди до мене ближче». Коли той підійшов, цар наказав йому нахилити голову, витягнув ножа й власноруч відтяв йому вухо. Воєвода, втративши вухо, зовсім не протестував і не сказав жодного слова, навіть не буркнув, але покірно подякував великому князеві, кажучи: «Хай буде твоя світлість завжди здоровим, щасливо пануй, милостивий найясніший царю, королю та наш великий пане, бо мене, свого вірного слугу, згідно зі своїм бажанням зволиш карати». Великий цар у відповідь сказав йому: «Прийми нині від нас як знак вдячності такий малий подарунок, доки я не дістану тобі більшого».

ВЕЛИКИЙ КНЯЗЬ МОСКОВСЬКИЙ – НЕАБИЯКИЙ ТЛУМАЧ СНІВ

Один шляхтич, що сидів кілька років у Москві у в'язниці, де вже підупав духом, придумав, нібито побачив сон. У цьому сні він ніби побачив, як польського короля схопили,

зв'язали й привели до великого князя московського. Ув'язнений шляхтич сподівався, що таким чином йому вдасться визволитися. Але це була марна надія. Тоді він написав чолобитну до панів рад і послав її. У ній він писав, що має розповісти про добру річ великому князю московському. Радні пани вивели його з в'язниці та поставили перед великим князем. Великий князь промовив до нього: «Скажи те, що ти хотів нам повідати». В'язень каже: «Дуже радий, найясніший царю». І почав розповідати оцей свій сон: «Милостивий найясніший царю та наш великий государю! Цієї ночі я бачив польського короля, ганебно зв'язаного, скованого твоїми воїнами й приведеного до твоєї величності».

На це великий князь відповів: «Ти правду сказав, а я тобі розтлумачу сон». Він тут же дав його в руки катам, щоб його мучили, й питав: «Навіщо ти придумав такий сон?» Той від сильних мук сказав, що придумав це для того, щоб звільнитися із в'язниці, бо вже давно сидить, а там вже занадто тяжко сидіти, навіть кілька разів трохи не покінчив життя самогубством.

Тоді великий князь звелів кинути його у ще тяжчу в'язницю, кажучи: «Чекай тут так довго, доки твій сон не збудеться». Цей неборак, зламаний тривалою бідою та нещастям, помер у в'язниці, не дочекавшися сподіваного дня. // (с. 50)

ГАНЕБНЕ ПОВОДЖЕННЯ ВЕЛИКОГО КНЯЗЯ З ЖІНКАМИ

Жорстокий вчинок

Великий князь має при своєму дворі доносників, підлабузників та підбурювачів, яких він для того й тримає, щоб вони, ходячи по місту, підслуховували те, що про нього кажуть боярські жінки. Коли ж вони щось таке почують, то одразу ж передають великому князю. Він посилає своїх посіпак до домів цих звинувачених дружин, наказує вирвати їх із подружнього ложа й привести до себе. Якщо ж котра з них йому подобалася своєю вродою, то він таку затримував задля своєї плотської втіхи. Коли ж не подобалася, то наказував її зґвалтувати своїм безчесним поганцям, а потім із соромом відвести до чоловіка. Якщо він задумував знищити котрого з чоловіків цих дружин, тоді без зволікання наказував його стратити або втопити, що й сталося багатьом, як і одному значному мужу, його найстаршому писареві, якого звали по-руськи Мясоєд Висхлий (Mesoied Wyschły). Його дружину разом з дівчинкою-служницею було силою приведено, й кілька тижнів [цар] утримував її для осоромлення, а потім наказав повісити обох на воротах дому цього Мясоєда, чоловіка згаданої жінки. Так повішені, вони висіли два тижні, тільки потім він наказав їх зняти. А чоловік її скільки разів виходив з дому

Друга нечувана жорстокість

чи повертався до нього, стільки разів мусив проходити під тілом своєї дружини. Так само або ще гірше він вчинив своєму писареві, у котрого схопив дружину та зганьбив її, а зганьблену відіслав назад і наказав повісити у його власному домі над столом, де з нею їв раніше цей чоловік; цей чоловік мусив їсти при повішеній, яка там висіла, доки не була звідти винесена. Коли куди великий князь їде і трапиться йому, як то часто буває, якась жінка, хоч і знатного стану, то він, побачивши її на своєму шляху, наказує спитати, чия вона й куди їде. Якщо ж вона дружина того мужа, на котрого він має зуб, тоді її зсаджують з возу й наказують, делікатно пишучи, заголитися спереду по шию. Він змушує її так стояти перед ним так довго, доки не пройдуть та проїдуть всі слуги, дворяни, козаки й гайдуки.

Звичай безсоромний

ЩО ВЧИНИВ ЦЕЙ ТИРАН ТИМ, ХТО СКАРЖИВСЯ НА СВОЮ КРИВДУ

Року від Різдва Христа Господа 1566 зійшлися до великого князя найзначніші пани, шляхта й бояри із загальною радою, де було до 300 душ. Ці прийшли й почали скаржитися та викладати перед ним свої нестерпні кривди, кажучи про мародерства, вбивства людей, насильства, здирства та нечувану жорстокість такими словами: «Великий царю, наш милостивий пане. Ми просимо сказати, яка є причина того, що без провини завдаєш нам такі нестерпні кривди й шкоди, чиниш так багато злого; безневинних наших братів, родичів та підлеглих засуджуєш на ганебну смерть, наказуєш їх убивати, мордувати, вішати й топити, позбавляєш їх усіх власності без права й слушності.

Врешті ти своїх слуг обернув на нашу погибель, вони нас постійно допікають без провини нестерпними тяжкостями. // (с. 51) Ми навіть зовсім не знаємо, чи вони це чинять з твого відома та наказу. А ми ж тобі, своєму пану та великому царю, бездоганно служимо як належить вірним та чесним підданим і добровільно проливаємо свою кров задля твого імені». Вислухавши цю скаргу, цар дуже розгнівався й наказав усіх їх поодинці розіслати по жахливих катівнях, котрі звуться там тюрмами, і тримати там у кайданах певний час. На п'ятий день він наказав їх виводити з в'язниці й ставити перед собою. Одним він наказав відрізати язика, другим – відрубати руки й ноги, а п'ятдесят мужів наказав публічно бити кнутами та дубцями на звичайному місці, біля ганебного стовпа (u pregierza), котрий там зветься диба. Також деяких мужів, до котрих він був милостивий, наказав вільно відпустити. Однак коли настав їхній час, то в зручний момент він і їх віддав у жорстокі катівські руки, й бідолахи мусили заплатити за цю [нетривалу] безпеку своїм життям.

ЯКУ МИЛІСТЬ ВЕЛИКИЙ КНЯЗЬ ЗРОБИВ СВОЄМУ ТЕСТЕВІ

Михайло Темрюкович (Temrukowicz), муж знатного роду, тесть великого князя, був у такій честі у нього, що той часом частував тестя у своєму домі понад два тижні. Потім [великий князь] чомусь розгнівався на нього й наказав прив'язати коло дверей трьох чи чотирьох диких та лютих ведмедів. Ці ведмеді одразу ж роздирали всіх, хто виходив з дому. Тим часом тесть сидів у замкненій ізбі та пив, що було, ведмедів же три-чотири тижні не відводили від дверей. Коли ж великий князь провідав, що у тестя є великі гроші, то брехливо звинуватив його й наказав привести на те місце, де згідно зі звичаями цієї країни б'ють батогами та дубцями боржників, й шмарувати його батогами так довго, доки той не скаже про весь свій скарб. Коли ж у нього він не міг нічого добитися й дізнатися, тоді сам відрахував йому зі свого скарбу певну суму грошей. Ось так великий князь частував свого тестя, часом забирав у нього скарби та маєтності, часом збагачував, бо якщо бував ласкавішим до тестя, то пробачав його самого, однак старшого слугу або ж маршалка тестя наказував схопити й бити його доти, доки не відкриє скарбів свого пана. Часом пан, бачачи, що його слугу катують без вини, жалів його й наказував відрахувати стільки грошей, скільки тому наказував віддати князь.

Одного разу трапилося так, що кучер згаданого Михайла зустрівся на шляху та посварився з кучером великого князя, а ця сварка переросла в бійку. Кучер великого князя був більше ображений і, прийшовши до маршалка, тобто дворецького, поскаржився на кучера тестя великого князя, що той його побив. Маршалок цю справу передав князю, а той, почувши таку річ, не чекаючи виправдань другої сторони, послав своїх підручних до двору тестя. Їм він звелів трьох найголовніших слуг тестя повісити на його [тестя] воротах. Так ці слуги висіли на воротах протягом двох тижнів, і кожен, кому тільки треба було виходити чи входити в дім, мусив ходити під шибеницею, нагинаючися, доти, доки на прохання тестя тих не було знято за наказом великого князя. // (с. 52)

За вбивство одного повісили шістьох

ПРО ЛЮТУ Й НЕЧУВАНУ ЖОРСТОКІСТЬ ВЕЛИКОГО КНЯЗЯ МОСКОВСЬКОГО, яку він вчинив у тамтешніх містах: ВЕЛИКОМУ НОВГОРОДІ, ПСКОВІ, ТВЕРІ ТА НАРВІ (NERWIE) РОКУ БОЖОГО 1569

Року 1569 з того часу, коли завдяки Господу Христу було здійснене спасіння людського роду, великий князь московський довідався, що новгородці, псковитяни й тверяни були часом

прихильнішими до польського короля й великого князя литовського. Тому він став думати, як їм помститися й взагалі знищити всіх їх несподівано. Тоді він суворо заборонив усім [підданим] взагалі й кожному зокрема обох статей, як чоловікам, так і жінкам, старим та малим, щоб жоден з них тим шляхом, котрий веде з Великого Новгорода, не смів їздити. Потім, коли він уже зібрав військо, то виступив з двору, котрий називається Олександрова слобода, для помсти новгородцям та взагалі для їх викорінення. Насамперед він послав поперед себе сімсот служивих жовнірів, стільки ж ішло в ар'єргарді, й поставив війська на кожному місці по обидві сторони від шляху. Ці вояки хапали всіх, хто їхав забороненим шляхом, і рубали їх на шматки з їхньою худобою, майном, возами та усім, що тільки при тих людях було. Тому ніхто не міг пройти ні з Москви до Новгорода, ні з Новгорода до Москви. Жоден не знав про наміри великого князя, про те, куди він задумав іти, окрім одного секретаря, Афанасія Вяземського. Усі ці справи робилися обережно й тихо, щоб новгородці, будучи звідусіль оточені, не знали про намір царя й не могли б кудись втекти. Коли ж він із військом був уже за півмилі від Великого Новгорода, тільки тоді новгородці побачили, що вже настав їхній судний день. Усі вояки та озброєні [царські] посіпаки, приготовлені для цього й послані, вогнем та мечем ворожим способом в усіх кінцях пустошили Новгородське князівство й усіх людей різного стану, шляхту й простолюд, били, сікли й рубали на шматки.

Московит плюндрує свою країну

До того ж винищували всяку худобу, міста, села й поселення, а найчастіше військо обсіло всі стежки й проходи, не давало змоги жодному дістатися до царя, навіть і його власному слузі, а всіх, кого тільки заставали, рубали на шматки. Справа в тому, що великий князь боявся своїх підданих, змови й зради шляхти та деяких бояр. Після цього він спочатку послав до самого Великого Новгорода кілька тисяч гайдуків з кінними татарами, щоб вони плюндрували та пустошили всі міські добра. Потім і сам пішов за ними якнайшвидше з усім військом, наказав бити, забивати, рубати на шматки, роздирати кіньми та на рогатинах підносити всіх, кого тільки застали б. Він сам власноруч зі своїм старшим сином позабивав списами багатьох людей. Потім він наказав обгородити дерев'яними парканами та зміцнити острогами два великих двори, вкинути туди всіх найзначніших міщан, зв'язавши їх. Потім він із сином на конях, швидко пущених, вбивали та мордували рогатинами цих людей доти, доки обидва втомилися. Тільки тоді сам тиран, скрегочучи зубами, крикнув своїм посіпакам та підручним, котрі вже довго стояли напоготові: «Оберніться на цих підступних зрадників, рубайте, бийте, січіть їх на шматки, не залишайте нікого живим!» Вони як почули це, то напали на великий гурт зв'язаних міщан і порубали їх усіх на шматки до останнього та кинули псам. Потім до кількох сотень // (с. 53) кинули під лід до річки, яка текла посеред міста, й заповнили ними ополонку. Тоді цар наказав обрубати лід довкола ополонки, й усі трупи порубаних людей пішли на дно. Так їх було утоплено.

Великий князь власноруч зі своїм сином вбиває новгородців

Кількість убитих та поранених

Отаку люту жорстокість вчинив великий князь у Великому Новгороді – головному та славному місті, столиці всієї Руської землі, бо найзначніших міщан, за винятком убогих, простолюду, жінок та малих дітей, 2770 було вбито й утоплено. Він пограбував також в усій Новгородській державі 175 монастирів і, ворожим способом вогнем та залізом сплюндрувавши, наказав порубати та потопити всіх ченців. Шовковий одяг та всю здобич, яку тільки могли знайти, він роздав гайдукам, але незмірну кількість золота і срібла забрав до свого скарбу. Він наказав також розкидати і зруйнувати вже пограбовані та спустошені міські доми й взагалі вчинив такі шкоди купцям та міщанам у цьому славному місті, що вже ніколи воно не зможе піднятися. Він наказав також кинути у вогонь й обернути в ніщо величезну масу воску, що його протягом двадцяти років збирали купці. Так само було знищено й новгородський міст та звірині хутра – найкоштовніший товар у цьому місті. Так він доценту спустошив згадану столицю й усю провінцію понівечив своїм лютим тиранством. Він послав п'ятсот шляхтичів до прикордонного з Ліфляндією міста Нарви, де новгородці мали свій купецький склад, і наказав у всьому місті публічно оголосити й оповістити, щоб кожен під страхом смертної кари й конфіскації всіх маєтностей не смів купувати або в інший спосіб привласнювати цих новгородських товарів. Після цього всіх міщан з Нарви, котрі таємно купили у новгородців деякі товари, наказав порубати на шматки і вкинути у воду, а всі їхні маєтності разом із домами спалив, спустошив та сплюндрував. До того ж деякі бідні люди варили та їли тіла цих убитих та порубаних через великий голод та дорожнечу, що панували тоді у Москві. Тоді посіпаки великого царя з його наказу й цих порубали на шматки й потопили, а всі товари новгородців, котрих було чимало різного ґатунку, склали на одну купу, запалили й пустили з димом у повітря.

Здобич і користь з новгородців

Міські шкоди

Жителів Нарви стратив

ЩО ТРАПИЛОСЯ З НОВГОРОДСЬКИМ АРХІЄПИСКОПОМ

Коли великий князь московський так жорстоко плюндрував Великий Новгород, то тамтешній архієпископ, якого по-руськи називають владикою, запросив його до себе на обід. Той не відмовлявся і прибув як запрошений із багатьма своїми озброєними жовнірами на обід у дім цього владики. Під час обіду великий князь наказав своїм жовнірам пограбувати й сплюндрувати церкву св. Софії, сповнену золота й срібла, бо до цього храму як до найбезпечнішого місця всі міщани принесли всі свої найкращі скарби. Потім після обіду в архієпископа він забрав у нього все добро та коштовний одяг, як церковний, так і власний, і, пограбувавши, сказав: «Тобі зовсім не годиться бути архієпископом, а швидше дударем чи ведмежатником.

Тому тобі краще було б одружитися з тією, котру я тобі сам обрав». Іншим ігуменам та церковним настоятелям, котрі були при архієпископі на обіді, він сказав: «Я запрошую всіх вас на обід, котрий я дам на честь вашого владики. Але треба, щоб ви всі також допомогли зробити все, що належить для обіду, і щоб дали гроші на нього». Тоді всі ігумени та настоятелі тамтешніх церков і монастирів мусили дати призначену суму грошей. Він так їх пограбував під страхом мук та погроз, // (с. 54) котрі він їм повигадував, що всі гроші та срібло, яке тільки в них було, мусили дати тиранові. Вичавивши з них нечуваний податок, він наказав привести до себе білу жеребу кобилу й показав на неї пальцем владиці, кажучи: «Ось маєш собі дружину. Сідай на неї та їдь до Москви, а там запишися до реєстру сурмачів та ведмежатників» (цих вони там звуть скоморохами). Цей приневолений бідолаха, вбраний у поганючу сукнину, рад-не-рад мусив сісти на цю жеребу клячу. Вже коли він сів на неї, то з наказу тирана йому зв'язали ноги попід кобилячим пузом. Потім тиран дав йому власноруч інструменти скомороха, тобто сурму, бубон, волинку й трубу, кажучи: «Отож маєш інструменти твого ремесла, котрі тобі пасують і знадобляться тобі більше, ніж уряд владики. Тепер забавляйся цими дудками та їдь до Москви до товариства ведмежатників». Цей неборак, прив'язаний за ноги до шкапи, мусив їхати через усе місто. Сидячи на ній, він був вимушений надимати оту волинку й грати на ній, абияк перебираючи пальцями, бо він зовсім не вмів грати й ніколи не пробував цього робити. Тепер же через таку жорстокість він мав так чинити. Ось так згаданий священик, славний владика, був скинутий з Новгородського архієпископства, обдертий та пограбований. Врешті, сильно вражений таким приниженням та непристойністю, він мусив їхати з ганьбою, нечуваним соромом на вічне ув'язнення до міста Москви.

Тиран губить ченців

Це вчинивши, тиран піддав різним смертям усіх монахів, ченців та начальників церковних монастирів, наказавши їх рубати бердишами, колоти списами й кидати під лід, а все добро та маєтності пограбував. Потім він наказав схопити одного знатного мужа на ім'я Федір Серкович (Sierkowicza) і привести до себе у табір, який тоді стояв за півмилі від Новгорода. Коли того було приведено, то [цар] наказав його обв'язати посередині довгим шнуром і занурити в річку, яка називалася Волхов (Wolha). А коли він уже, вважай, захлинався, то наказав його витягти, коли ж витягли, то великий князь знову став питати: «Скажи мені, Федоре, що ти бачив на дні цієї ріки?» Він же сказав: «Я бачив усіх чортів, великий царю, які тільки живуть у цій річці та в інших озерах, особливо у Ладозі, Сладозі та Варміні. А вони зібралися для того, щоб видерти з тебе твою жорстоку душу й занурити її у пекло так, як ти нас, невинних, занурюєш у ці річки». На ці слова жорстокий цар відповів: «Добре сказав. Отже, я за виклад та розповідь про побачене покажу тобі свою милість». Тут же він наказав його схопити й варити його ноги у

Постійна відповідь тирану на злостиве запитання

котлі доти, доки не скаже та не відкриє всіх своїх скарбів, які тільки має. Бо він був багатий на золото і срібло, збудував, поставив та надав дванадцять кляшторів, або ж церков з монастирями. Коли ж він був варений без жодного милосердя, то, не в змозі витримати сильних мук, вказав йому, де лежать тридцять тисяч золотих в одному місці. Оскільки їх не було знайдено, цар, не знаючи, що робити, наказав його разом із жорстоко покатованим братом Олексієм порубати на шматки і вкинути у Волхов.

ЩО ВІН ВЧИНИВ У МІСТІ ПСКОВІ

Жорстоко сплюндрувавши це найголовніше та найстаріше місто в усій Руській землі, він також вирушив проти Пскова, не гіршого від Новгорода міста, щоб і його сплюндрувати. Коли ж він уже підходив збройно до міста, // (с. 55) то міщани, побачивши, що вже не жарти, що, мабуть, надходить їх кінець, винесли по столу й поставили на них перед своїми будинками хліб та сіль, оскільки в Москві хліб означає милість, а сіль – любов. Так вчинивши, вони всі вийшли проти великого князя й покірно запросили його за тамтешнім звичаєм на хліб і на сіль, кажучи такі слова: «Найнижчі слуги і найвірніші твої піддані понижено та покірно просимо твою найяснішу милість на хліб та сіль, а ми з усім нашим добром піддаємося під силу й опіку твою; роби з нами те, що зволиш, бо все добро та маєтності, які тільки маємо, не наші, але твоєї найяснішої милості». Тоді від покірного прохання небожат-псковитян він став дещо ласкавіший та мирний і подарував їм життя, а перед цим він їх призначив уже на винищення та викорінення. Однак він так пограбував їхнє золото й срібло, що цього було достатньо, щоб цілком задовольнити його волю й намір; це багатство дісталося йому за те, що він їх не стратив. До того ж він наказав багатьох монахів та ченців порубати, стратити й потопити; пограбував також два найбагатші монастирі. Врешті він забрав усі дзвони з псковських церков та вивіз до міста Москви.

ЩО ВІН ВЧИНИВ У ТВЕРІ

Плюндрує Тверське князівство

Вчинивши таке у Пскові, він вирушив до міста Твері – колись славної столиці тверських князів, де діяв так само люто і жорстоко, як і в Новгороді, страчував та топив місцевих жителів, пограбував та позбавив їх усього рухомого та нерухомого майна, пограбував та сплюндрував святі церкви й монастирі. Він наказав вирубати й винищити до п'ятисот чоловік литви та русі, котрі були взяті в полон у Полоцькому замку й сиділи у тверській в'язниці. Він наказав так само стратити й дев'ятнадцять знатних татар, взятих у полон на війні,

Мужність татар у в'язниці

а для цієї справи скерував піхотного ротмістра на ймення Малюта Скуратов (Malwita Szkuratow). Татари, коли побачили перед собою тільки смерть та марну погибель, у розпачі вирішили боронитися як тільки можна, аж до смерті. Тому вони заховали ножі в рукави, а коли на них з криком напав згаданий Малюта з іншими гайдуками, татари одностайно з левиним риком почали мужньо боронитися та чинити опір цим поплічникам; при цьому один з татар так добре вдарив ножем у живіт гайдуцького ротмістра, згаданого Малюту, що у нього аж кишки вилізли, хоч і був на Малюті панцир. А коли татари, мужньо ставши пліч-о-пліч, одразу вбили чотирьох гайдуків, а двадцятьох смертельно поранили, то інші, побачивши це, мусили відступити, нічого не вдіявши, перед завзяттям татар, які дали одне одному клятву. Коли ж це дійшло до жорстокого великого князя, то він одразу ж 500 стрільців з луками, рушницями послав на допомогу гайдукам проти дев'ятнадцяти нагих та беззбройних татар. Отак, оточені звідусіль, вони були вбиті зливою стріл та куль, порубані на шматки, врешті частини їхніх постріляних та порубаних тіл були частково віддані псам, частково вкинуті у воду.

ПРО ЖОРСТОКІСТЬ, котру великий князь заподіяв СВОЄМУ НАЙВІРНІШОМУ СЕКРЕТАРЮ, НАЙБЛИЖЧОМУ РАДНОМУ ПАНУ // (с. 56)

Коли великий князь задумував згадані міста сплюндрувати, то чинив це так тонко, обережно й хитро, що нікому не звірявся й не відкривав свого задуму, тільки одному Афанасію Вяземському (Wiazminskiemu), котрого любив найбільше з усіх, і часом, двічі на ніч встаючи з ліжка, не вважав за труд ходити до згаданого Афанасія задля поради та розмови щодо цих речей. Він завжди виявляв велику милість до свого лікаря – італійця на ім'я Арнольф, однак ніколи не брав ліків з його рук, а тільки через Афанасія, котрого єдиного мав за опікуна й фаворита. Цей Афанасій порекомендував та віддав великому князю одного слугу на ім'я Григорій Ловчик (Hieor Łowczyk). Цей же, дійшовши якимось чином до милості великого князя, невдячно забув про добро свого благодійника, злісно оббрехав його перед великим князем та оскаржив у тому, що він нібито таємно від великого князя мав сповістити декого про знищення новгородців і тверян, про винищення їхнього добра та маєтностей. Повіривши цим словам, великий князь, будучи хитрим, не одразу виявив оскарженому своє суворе обличчя та гнів і взагалі під прикриттям колишньої милості й любові наодинці з ним і далі довіряв йому свої таємниці щодо різних справ, але у своєму серці мав інше, приховане; він задумав погубити Вяземського, тому ретельно старався спіймати його на чомусь. Потім

одного дня великий князь зі згаданим Афанасієм, як звичайно, мав раду, а своїм посіпакам наказав, щоб тим часом повбивали найголовніших слуг Афанасія. Вони це вчинили, Афанасій же, вийшовши від великого князя та побачивши своїх слуг, без вини страшно повбиваних, пішов геть, ніби не помітивши, відвернувши очі. Одразу ж він був з наказу великого князя позбавлений всього майна, яке тільки мав, рухомого та нерухомого, а з його роду було вбито сімнадцять найзначніших мужів. Його ж самого великий князь, позбавивши усього, наказав привести на публічне місце, де боржників зазвичай шмарують батогами, й наказав так довго та жорстоко бити, доки весь свій скарб із золота й срібла, котрий він десь заховав, не відкриє. Щоденно двічі й тричі наказав жорстоко бити його бичем по підошвах, і хоч шкіра на них через часте й тяжке биття спухла, як барабан, однак і далі його було бито. Це робилося для того, щоб він також оббрехав інших найбагатших міщан, котрих би цей тиран, як і його самого, міг би дощенту пограбувати й оголити. Оскільки Афанасія сильно й жорстоко катували, то він звинуватив деяких найзначніших міщан головного московського міста у тому, що вони винні йому велику суму грошей. Тому той, кого він назвав, мусив заплатити великому князеві вказану суму, хоч жоден з них не був винен Афанасію. Однак [великий князь] не був задоволений і цим дуже сильним та лютим катуванням й пограбуванням таких великих скарбів у боржників, які йому нічого й не були винні. Тому він не міг заспокоїтися і наказав ще більше бити, катувати й мордувати Афанасія, б'ючи згаданими бичами його по животу, гомілках та підошвах доти, доки цей неборак не сконає у муках. Вчинивши це, він наказав убити й порубати його слуг, котрі ще залишалися, бо всі інші зі страху повтікали. А його дружину та дівчат-служниць, котрих було чотирнадцять, неабияких швачок та вишивальниць золотом та сріблом на кшталт сидонських, тирських та фригійських дів, обернув на свою непристойну послугу. // (с. 57)

ВЕЛИКИЙ КНЯЗЬ через позолочений шолом НАКАЗАВ СТРАТИТИ ШІСТЬ ЗНАТНИХ МУЖІВ

Нещасний випадок з Масальським

Коли литовський шляхтич Тимофій Масальський, народжений у знатному домі, був взятий на війні у полон, його мучив великий князь тяжким та суворим ув'язненням. Воєвода ж столичного міста Москви на ім'я Іван Петрович був, як про це вище говорилося, з наказу великого князя позбавлений життя. Тоді один з воєводських слуг, побачивши, що все добро та маєтності його пана розшарпує будь-хто та, вважай, вмить обертає, щоб все не погинуло і щоб йому яка дещиця перепала з панського добра, таємно взяв панський

позолочений шолом і дав його сховати своєму товаришеві, котрий з ними разом був у в'язниці. Був там з ними й Тимофій Масальський. Потім трапилося так, що шолом залишили Тимофієві, а той дав його заховати слузі, що був вільний, але прислуговував своєму пану, який перебував у в'язниці. Тоді цей слуга, котрий ішов із шоломом до господи, натрапив на сторожу й був схоплений. Його одразу ж привели до ратушного гетьмана, а той, побачивши, що шолом був коштовний, привласнив його та сховав. А у в'язниці були також два стрільці великого князя, що бачили цю справу. Вони розповіли про це радним панам великого князя й оскаржили ратушного гетьмана, що він взяв позолочений шолом від Тимофія Масальського, який був раніше у московського воєводи Івана Петровича, та сховав його. Тут же радні пани повідомили про всю цю справу великому князю. Він наказав якнайшвидше вивести Масальського із в'язниці й поставити перед собою, також гетьмана й цих двох московитів, котрі залишили шолом Масальському, врешті й двох стрільців, через яких ця справа відкрилася.

Жадібність ратушного уряду

Також всі вони після різних катувань були страчені з наказу великого царя й знищені ганебною смертю. Чотирьох з них, оцих слуг з московського народу, одразу ж утопили, а самого Тимофія Масальського та ратушного гетьмана, разом зв'язаних, [цар] вислав до міста Москви й наказав їх у великодню суботу, вважай, у вігілію Воскресіння Господня, стратити та вкинути у воду. Ось як через цю причину він їх, покатувавши, насамкінець наказав знищити.

Гарний відпуст у святкову ніч перед Великоднем

ЩО СТАЛОСЯ ТИМ, котрі хотіли знати, ЩО РОБИТЬ ВЕЛИКИЙ КНЯЗЬ

Як небезпечно питати про те, що робиться у великих панів

Якийсь секретар з роду великого князя московського, бувши при його дворі, запросив до себе деяких дворян як товаришів на бенкет. Він їх, як годиться, у всьому гідно пошанував та пригощав. А коли вони засиділися на цьому бенкеті, він забув про свою повинність і не пішов до великого князя, а послав одного зі своїх пахолят до царського палацу, аби той подивився та дав йому знати, що на замку його пана, великого князя, діється. // (с. 58) Це пахоля, входячи до замку, побачило, що великий князь розмовляє з одним своїм радним паном. Побачивши це, підліток повернувся додому, до свого пана, щоб доповісти йому про це. Потім, коли великий князь відпустив свого радного пана, з яким мав розмову, то запитав, чий це підліток був у замку й навіщо приходив. Того повернули з дороги, питаючи: «Чий ти та навіщо приходив?» Він сказав: «Мене послав пан, щоб я довідався, що діється в замку у великого князя». Як тільки про це почув жорстокий [великий князь], то, затримавши посланця при собі, наказав покликати до себе цього секретаря з гостями, котрі були у ньо-

го на бенкеті, віддав їх на тортури, прагнучи довідатися, навіщо стали на замку та навіщо шпигували, що їм треба від великого царя. Він хотів у них і те вивідати, навіщо вони зійшлися на такий пишний і багатий бенкет та які розмови мали між собою. Жорстоко катувавши їх, нічого зовсім не міг від них вивідати, однак залишив напівживих, позбавив їх усіх маєтностей та скарбів, а деякі не змогли перенести тяжких мук, заплативши своїм життям за цей бенкет.

І відтоді вже не смів жоден, маючи перед очима таку жорстокість і люте вбивство від великого князя, посилати слуг, хлоп'ят та пахолят довідуватися, що робиться в замку у великого князя, і взагалі самі пани та дворяни, прийшовши завчасно, чекали перед покоєм певної години.

ЯК ВЕЛИКИЙ КНЯЗЬ ЗАПЛАТИВ ВОЛОДИМИРУ ЗА МИЛОСЕРДЯ

Володимиру зашкодило милосердя

Один воєвода Володимир на прізвище Морозов, муж знаменитий і славний, вже зрілий літами і шанований, зворушений милосердям одного вбогого чоловіка, наказав поховати його у землі. А цей чоловік був убитий з наказу великого царя, бо він був слугою князя Курбського, котрий колись перебіг до польського короля. Через це великий князь звинуватив цього Володимира у зраді, нібито він був прихильний до втікача – князя Курбського, посилаючи до нього в Литву листи.

Тут же його [Володимира] було кинуто до в'язниці. Він досить довго перебував там і почав гинути. Потім великий князь наказав його витягнути й привести до свого трону, до згаданого двору Олександрова; там завдав йому різних мук, але не зміг нічого супротивного вивідати й тоді наказав його вбити та вкинути у воду.

ЩО ВІН ВЧИНИВ СВОЄМУ РОТМІСТРУ, КОТРИЙ БУВ БРЕХЛИВО ЗВИНУВАЧЕНИЙ

Брехливе звинувачення Василія Димитровича

Знатний муж Василій Димитрович, обізнаний і в рицарських справах, з якихось причин вилаяв деяких сотників, що командували великими гарматами, як німців, так і московитів. Двоє з них хотіли втекти, але їх спіймала сторожа на литовському кордоні й одразу ж привела до великого царя. Останній був тоді у замку // (с. 59) Вологді. Ці небожата, притиснені муками, збрехали, що їх послав до Литви ротмістр його війська Василій Димитрович.

Вигадка великого князя щодо страти Димитровича

Тоді великий князь покликав до себе Василія Димитровича й наказав піддати його всіляким мукам. Під час цих мук він явно та твердо визнав, що й не думав про те, у чому був звинувачений, навіть і гадки

такої ніколи не було. Тоді князь наказав якнайшвидше привести до нього одну сліпу клячу, посадити на неї цього Василія та прив'язати до неї, а потім наказав їх обох вкинути у глибоку воду й втопити, кажучи такі слова: «Ото маєш гарну клячу; мав їхати до польського короля, то їдь». Ця кляча, вражена сліпотою, плавала, доки могла, туди-сюди обертаючися, врешті допливла до берега. Але сам князь з усім своїм військом, таким же добрим, як і він сам, стояв на березі й дивився на цю трагедію. Коли ж кляча припливла до берега й стала ногами на дно, то гайдуки великого князя, прагнучи вислужитися перед ним, відпихали її киями від берега з небіжчиком, що на ній сидів. Лютий же жорстокий [цар] зробив собі втіху з чужого горя, сміявся й плескав у долоні, як шалений, врешті сказавши: «О смішна і забавна справа! Не можу на тебе надивитися!» Потім ця бідна кляча, змучена бистрою течією, глибиною та шириною води, занурилася на дно із тим своїм замученим Василієм Димитровичем і втопилася.

ЯКИМ ПОЛЮВАННЯМ ВЕЛИКИЙ КНЯЗЬ ЛЮБИТЬ НАЙБІЛЬШЕ ЗАБАВЛЯТИСЯ ТА ВТІШАТИСЯ

Дике й прокляте ігрище великого князя московського й нелюдська забава з людськими жертвами

Часто великий князь із сином під час зими виглядав із замку й бачив, що на замерзлих ріках та озерах збираються люди, особливо ж у святкові дні. Він наказав випустити на ці купи людей трьох-чотирьох ведмедів, котрі на тих людей, які не чекали такого, нападали. То там, то сям той, хто міг втекти, втікав, інші ж цими лютими звірами були жахливо поламані, подряпані, закривавлені та на шматки розірвані. А великий князь із сином, дивлячись на це, сміявся й мав з цього велику втіху, ніби з чогось доброго. А потім, коли батько прийде до нього, плачучи, що втратив сина, а дружина – чоловіка, бо ведмеді одних каліками зробили, інших пороздирали, тоді він наказував їм дати по червоному золотому, а часом по два, хвалячи те, що в такій мужності його піддані були вбиті. До того додавав великий князь і такі слова, що він їм у такий спосіб виявляє велику милість, що допускає до себе зі скаргою.

А коли скажуть, що це річ непристойна й ганебна, така неслушна жорстокість не повинна діятися, тоді й вдруге великий князь відповідає, що великий князь московський з сином мав з цього велику втіху, бо на це дивився, а раз так, то такі дії не є жодним гріхом.

Врешті, коли до великого князя московського прийде мати, що плаче через вбивство сина, або дружина, що плаче через нелюдську страту чоловіка, то швидко пани радні відправляли таку справу: «Дуже добре те сталося, бо за це вам дасться сто або двісті золотих грошей». // **(с. 60)**

ЗАБАВА ВЕЛИКОГО КНЯЗЯ

Часто буває так, що коли великий князь живе у своєму палаці, прозваному Олександровим, то думає про те, кого б знатного позбавити життя. Тоді для забави він наказує того прив'язати до ведмежої ноги, а потім вивести на середину двору й спустити кількох лютих та голодних молосів, тобто британських псів, щоб його рвати. Сам же із сином дивиться з тиранською втіхою на цю забаву, на те, що там станеться. Британські пси, думаючи, що той, до кого прив'язана ведмежа нога, і є ведмедем, схоплять його своїми пащеками та великими пазурами і будуть його рвати й шарпати доти, доки не роздеруть на шматки. Отак ці небожата ганебно через нелюдський звичай закінчують своє життя.

ПРО НЕСТЕРПНЕ ТИРАНСТВО ТА НЕЧУВАНУ ЖОРСТОКІСТЬ, які цей великий князь ЧИНИВ ПОЛЬСЬКИМ, РУСЬКИМ ТА ЛИТОВСЬКИМ В'ЯЗНЯМ

Московит знущається над в'язнями

Року Божого 1569, дня 8 січня, литовські жовніри у досить малій кількості на чолі з гетьманом князем Полубенським, мужем знатним, діяльним та родовитим, з дому великого князя литовського, взяли у московитів місто й замок Ізборг (Iżborg), який природою та вигідним розташуванням був досить захищений. Довідавшись про це, великий князь одразу сповнився гніву та зміїної отрути, бо такий прекрасний замок через непідготовленість втратив, а не знаючи, як за це помститися литві, придумав, щоб усіх поляків, литву та русь, котрі були у московській в'язниці, було жорстоко винищено. І хоч від цього наміру його відмовила рада деяких панів наведенням певних аргументів, однак дечого він таки досягнув: давши їм тоді спокій, пізніше їх всіх повбивав. Про що нижче, на своєму місці, буде сказано докладніше. Ці небожата в тюрмах або ж темницях у Московській землі були приготовані на різанину та на криваву лазню цим жорстоким царем і чекали на свою смерть, нічого не знаючи про те, коли вона станеться. Невдовзі цей тиран, прагнучи задовольнити свій умисел – пролити невинну кров, учинив так, як йому подобалося. Насамперед він наказав своїм гайдукам привести до себе всіх цих в'язнів з Переяслава, Ростова, Углича, Костроми, а все це були поляки, литва й русь, разом з їхніми дружинами та дітьми: він наказав усіх їх до останнього вирубати, стратити й вкинути у воду. Задля виконання цієї справи він послав своїх гайдуків до згаданих замків. Ці, прибувши туди, зрадливими словами так промовляли до цих бідних в'язнів: «Тепер вам

неабияку милість і добродійство великий цар і пан хоче показати; і польський король знає, що він вільно вас відпустить до Литви. Отже, ми вас приведемо до радних панів великого князя, а тим часом дружини й діти ваші мають тут вас чекати аж три дні». Коли ж їх від дружин та дітей відвели подалі, одразу пов'язали, як баранів, і всіх до останнього повкидали у Волгу. Потім, коли пройшов третій день, один московит, пожаліви цих ув'язнених дружин, котрі чекали даремно на своїх чоловіків, сказав їм: «О бідні душі, о нещасливі жінки! І на вас, бідних, чекає те саме, що й на ваших чоловіків, вже їх // (с. 61) не ждіть і взагалі самі готуйтеся піти за ними у Волгу-ріку». Тільки він сказав це, як прийшли посіпаки, чиї руки були ще мокрими від свіжої крові тих мужів, що їх повкидали у воду, вони витягли з в'язниць жінок з їхніми дітками та повели на смерть під лід за чоловіками. Тоді ці вражені та найнещасніші жінки, бачачи перед очима таку страшну й люту близьку смерть, пролили потоки сліз і почали покірно та жалібно просити гайдуків і слуг великого князя, щоб ті їм дали трохи часу на покаяння, щоб вони могли висповідатися у своїх гріхах перед Господом Богом та прикликати Його святе милосердя, щоб зволив зі Своєї святої милості, доброти й щедрот відпустити гріхи. Посіпаки дозволили їм це зробити. Ці жінки провели дві години у палких молитвах та набожній службі, ревно вибачаючися за свої вчинки, і просили Всемогутнього Господа Бога, Єдиного у Святій Трійці, щоб Він їм милостиво відпустив всі їхні гріхи й зволив до Себе прийняти. Там же відправивши своє ревне набоженство й жалібні плачі, вони доручили свої душі Господу Христу, Спасителю світла, і приготувалися до неминучої смерті, поцілувалися одна з другою і втішали одна одну, щоб терпляче перенести цю смерть, яка припала їм з Божого провидіння. Це вчинивши, вони поклалися на Господа Бога й добровільно пішли, хоч і з невимовним плачем та смутком, туди, куди їх повели ці посіпаки. Одні жінки вели своїх діток при собі, інші несли на руках; ішли вони, ніби овечки на заклання. І коли вони вже підходили до неймовірно широкої, глибокої та страшної ріки Волги, то там з природного жалю та розпачу, з очевидного страху неприродної смерті піднесли до небес неймовірно жалібний крик, змішаний із плачем, який пробив хмари, внаслідок чого зворушені хмари заплакали. Посіпаки, почувши такі нарікання, стали їм погрожувати, вимагаючи, щоб вони якомога швидше перестали плакати й самі топилися. Але оскільки це була неприпустима річ, вони не хотіли чинити таке самогубство, тоді їхні кати якнайшвидше повкидали їх разом з дітьми під лід і потопили. Самі ж московити з простолюду, не в змозі дивитися на їхні тужні плачі та незаслужену їхню та їхніх невинних діточок смерть, заливалися жалібними сльозами. Вбивці ж, побачивши, що тих жаліє простолюд, стали їх лаяти та погрожувати, кажучи: «О зрадники великого князя! Ми явно бачимо, що ви вболіваєте за смерть цих в'язнів, тому й плачете. Цим самим ви зраду чините щодо царя, а нас, вірних царських слуг, проклинаєте й говорите нам злі слова. Знайте, що за кілька днів, без сумніву, і вас спіткає така ж доля».

Московит перевищує у тиранстві Ірода

ПРО ВЛАСНОРУЧНЕ ВБИВСТВО ВЕЛИКИМ КНЯЗЕМ СВОГО БРАТА 1570 РОКУ

Великий князь убив брата як Каїн

Рідний брат великого князя був підло обмовлений якимсь радним паном, котрого звали Третяк Висковатий (Trzeciak Wiskowaty). Великий князь, почувши цю брехливу скаргу, жодною мірою не допустив, щоб брат очистився від цього звинувачення, і скарав брата на муки, які тільки міг придумати; він наказав його мучити різними способами, добиваючися, щоб той виявив свої скарби, рухоме та нерухоме майно. Цього всього він легко добився, бо той, не в змозі перенести тяжких мук, виказав усе, що тільки мав. Цар же наказав пекти його ще більше, і той став конати. Бачачи, що брат уже вмирає і нічого більше не вдасться вивідати, він наказав кату // (с. 62) відрубати йому сокирою голову. Потім свою братову, котра впала перед ним ниць, просячи помилування, наказав своїм гайдукам схопити, оголити й безсоромно голою поставити. Отак ця небога, ганебно оголена, мусила стояти кілька годин з великим соромом та неймовірним поганьбленням, виставлена на посміх цих неуникненних злодійських брехунів. Потім один жовнір з наказу великого князя прив'язав її за мотузку, ніби хортицю на смич, а потім, сівши на коня, погнав його галопом, потягнув її до води, де занурив і втопив. Ось так цей жорстокий не тільки над панами та підлеглими Московської держави, а й над своєю власною кров'ю, над братом рідним та дружиною брата, вчинив свою гидку жорстокість.

ГАНЕБНА ТА НЕПРИСТОЙНА СТРАТА ЦИМ ЖОРСТОКИМ [ЦАРЕМ] ДВОХ ЗНАТНИХ МОСКОВСЬКИХ ПАНІВ, ТАКОЖ ДЕЯКИХ ПОЛЬСЬКИХ ТА ЛИТОВСЬКИХ В'ЯЗНІВ

Неронова жорстокість

Великий князь присвячує святі дні жорстокості

Року Божого 1570, коли з Москви від'їхали великі посли польського короля, знатні й мужні люди, поляки і литовці, а це було в день Іллі-пророка, який дуже шанується руссю, що зве цей день «Святий Ілля», великий князь сидів за столом і якраз йому було принесено другу страву. Ні з того ні з сього він схопився як шалений і, вставши з-за столу, звернувся до слуг та свого жовнірства з такими словами: «Йдіть за мною». А було там при ньому самих стрільців півтори тисячі, які до обіду несли службу в Олександрівському палаці за містом. Коли вони прийшли до столичного замку в місті Москві, [цар] наказав цьому жовнірству вишикуватися перед замковим палацом. Біля цього замку був розташований двір знатного мужа зі стародавнього роду, людини досвідченої в рицарських справах, славного й великого

Петро Серебряний безвинно загинув

покликання, Петра Серебряного (Piotra Srebrnego). Там цар наказав цій наволочі напасти на двір Серебряного, витягти його самого й поставити перед собою. Тільки-но він це сказав, вони вже кинулися виконувати його волю: схопили Серебряного, витягли перед замком й показали царю. Там, без жодного права, без скарги, без доказів, ні «за», ні «проти», [цар] наказав одному сотнику Щваторові (Sczwatorowi) відрубати йому сокирою голову, а далі чинив усе, що йому хотілося. Спочатку щонайліпші скарби з володінь небіжчика Серебряного він наказав відвезти до себе, а решту наказав розшарпати своїй наволочі. А щоб нічого не залишилося з його рухомого та нерухомого майна, прагнучи, щоб згинула й згадка про небіжчика, наказав спалити його двір. Вчинивши це, він рушив на другий бік замку, бо цей замок був великий, а у ньому та при ньому було чимало дворів знатних найголовніших панів.

Таке ж щастя спіткало й другого знатного мужа, Мясоєда

Там він покликав до себе одного сотника на ім'я Булат і наказав йому, щоб він зі своїми стрільцями напав збройно на двір іншого вельможного пана, котрого звали Мясоєд (Miesoied). У цього знатного мужа великий князь взяв рік тому дружину, котра була чудової вроди, разом з дівчиною-служницею. Зґвалтувавши їх, як ми вище писали, він наказав повісити їх на верхній балці його [Мясоєда] власних воріт для більшої образи. Вищезгаданий сотник, напавши на цей дім, вибив двері, а самого Мясоєда силою потягнув на площу перед замком. Там йому, як і Серебряному, цар наказав відрубати сокирою голову. Сотник зробив те, що було наказано. І хоч на ньому ще не висохла свіжа кров після злісного вбивства, він прийшов до великого князя, ніби здійснив щось добре та видатне, і сказав: «Я, великий князю і найясніший царю, з великою честю // (с. 63) вже вчинив те, що ти мені наказав». Там же й сам цар, а за ним інші закричали згідно зі своїм тиранським звичаєм: «Гойда, гойда!» Після цієї безчесної та проклятої забави жорстокий цар звернувся на діл, до тюрем, тобто веж, у яких сиділи польські та литовські в'язні. Один купець, ідучи із замку й не відаючи ні про що, побачив великого царя з такою великою гвардією, злякався та якнайшвидше повернув назад. Його тут же спіймали, а цар наказав його порубати, кажучи: «Ніколи не втікай від свого великого царя».

Жорстокий цар вбиває подорожніх

Потім, коли цар наближався до темниць, сторож останніх, ідучи просити хліба для в'язнів, побачив царя й повернув назад від страху. І цього великий тиран схопив і наказав порубати на шматки, кажучи: «Не будеш іншим разом боятися». А потім, підійшовши до дверей, за якими сиділи в'язні, сказав сторожу, аби він якнайшвидше відкрив їх. Той від переляку дрижав, був, вважай, у безпам'ятстві, і ледве потрапив ключем до дірки. Тоді цар спочатку наказав вивести в'язнів, литву та поляків, між котрими першим був польський шляхтич Петро Бєховський (Piotr Biechowski), неабиякий вояк; саме його першого великий князь вдарив списом у груди, але Бєховський був таким сильний, що вхопив цього списа у своїх грудях і витягнув його із себе, а потім хотів ударити ним тирана, щоб здобути вічну пам'ять собі й своєму

Звіряча жорстокість щодо невинних людей

імені, коли б своєю рукою вбив такого жорстокого ката роду людського. Але великий князь, постерігши це, щосили заволав до сина: «Іване, Іване!»,– ніби хотів сказати: «Сину Іване! Рятуй мене!» Той швидко підскочив і вдруге вдарив списом з усієї сили в серце Бєховського, який одразу ж впав на землю й помер. Другим був польський шляхтич Войцех Бугарський (Wojciech Bugarski), його теж великий князь пробив списом власноруч. Третім був шляхтич-сілезець зі знатного роду, котрий помер тією ж смертю, що і його попередники. Як тільки він цих шляхетних та відважних мужів повбивав, то став, як звичайно, кричати «Гойда! Гойда!», ніби що доброго вчинив. Всі ж, підлабузнюючись, почали його наслідувати й теж волали: «Гойда! Гойда!» Потім він промовив до цієї наволочі: «О, мої мужні витязі! Вдирайтеся до в'язниці, де сидять литовські блядинці (błedyńci), тоді всіх до одного рубайте на шматки тесаками без жодного милосердя». Ці ж, якнайшвидше побігши, вбили самі у першій в'язниці п'ятдесят в'язнів. Потім тиран помчав з ними до другої в'язниці й там власноруч убив трьох знатних шляхтичів, між котрими був один муж, вже сивий, у зрілих літах, якого звали Якуб Мольський (Jakub Molski), шляхтич з Полоцького воєводства, а два польські шляхтичі були добрі жовніри. Він їх власноруч позбавив життя і став знову подавати свій тиранський голос, як звичайно, а за ним всі інші «Гойда! Гойда!» почали переможно кричати. Решту в'язнів, що були в різних місцях, наказав своїй наволочі відразу ж постинати й порубати на шматки, що тут же ці його поплічники вчинили. А було цих в'язнів п'ятдесят п'ять, крім немовляток, між якими деяким було сім днів з часу, як вони вийшли з материнського лона. Але жорстокий тиран не наситився й цим, знову помчав до однієї темниці й власноруч зі своїм сином та посіпаками мордував, сік, бив, забивав, розтинав й стратив як шляхту, так і простолюд; він чимало погубив шляхетних душ польської та литовської крові, як і перших п'ятдесят п'ять; цих оті підручні сокирами, бердишами та іншими різними тесаками розрубували навпіл й кололи, ніби свиней. Вчинивши таке нечуване тиранство й нечуване вбивство, він заборонив ховати тіла цих забитих у землі, котра вже, вважай, достатньо напилася крові й через це була жирною. Радіючи з цього приводу, він пішов до палацу, де, весело викрикуючи та скачучи як скажений, втішно провів весь день у піснях та бенкетах, // (с. 64) під звуки різної втішної музики, нібито який великий тріумф отримав над ворогом. Надвечір він наказав позбирати шматки тих порубаних тіл і викинути за місто, де з них наклали три великі купи й абияк присипали землею та піском. Між шматками цих трупів була одна жінка, добропорядна шляхтянка, дружина небіжчика Мольського. Тяжко поранена, але жива, вона просила могильщиків, щоб її помилували та відпустили на волю, але ці безбожні посіпаки, ніскільки не зважаючи на прохання цієї шляхтянки, поховали її разом з померлими.

Жорстокому у вбивстві невинних людей додає духу диявол

Мезенцій ховав тіла живих разом з померлими, так само й московит

Після цього жахливого людовбивства та жорстокого побоїща залишилися живими два шляхтичі, але їх на другий день тиран наказав

стратити без всякого милосердя й викинути за місто, ледве дав їм землі для могили. Та й всі могили, де лежали шляхетні тіла цього мужнього польського та литовського рицарства, мали на собі лише трохи землі. Але все це жорстокий тиран чинив не для чого іншого, аби тільки й по їхній смерті познущатися над ними, тобто залишив їх на поживу звірам та птахам; з цього, вчинивши згідно зі своєю волею та бажанням, мав собі втіху.

Милосердний вчинок німецького капітана

На третій день після цього один німецький капітан, сотник над стрільцями, пожалів ці тіла й дав одному могильщику три таляри, щоб той, знайшовши собі товаришів, поховав пристойно ці тіла, що й сталося.

ПРО ЖОРСТОКЕ ВБИВСТВО, котре тиран вчинив СВОЇМ РАДНИМ ПАНАМ

Смутний та сумний театр був збудований великим князем посеред ринку в день св. Якова

У день святого Якова, в місяці липні 1570 року, в самому місті Москві, посеред ринку, великий князь наказав поставити вісімнадцять великих паль, а на них зверху зробити поміст на кшталт шибениць. Як тільки міщани побачили це будування, то невимовний жах охопив їх і вони почали тікати з міста; думаючи насамперед про порятунок свого життя, покинули свої торги, товари, шинки та різні прибутки, а на ринок не смів показатися й жоден. Між поспільством поширилися чутки, що великий князь хоче повісити й винищити всіх московських міщан. Посіпаки ж задавали міщанам ще більшого страху, приносячи у центр ринку різні знаряддя тортур, та явно приладнували їх при цих шибеницях. Потім, розклавши вогонь, поставили тут великий казан води, й підтримували вони такий вогонь кілька годин, щоб вода постійно кипіла. Коли були приготовані всі ці речі, прийшов сам великий тиран із багатьма своїми злочинцями, такий озброєний і страшний, ніби він ішов кудись проти великого ворога. За ним ішла велика кількість людей, причому тільки його жорстоких поплічників було півтори тисячі, окрім дворян та іншого воїнства. Великий тиран став коло цих шибениць, а інші навколо нього, ніби табір. Тоді на площу було приведено триста душ мужів московської шляхти з давніх та чільних родів. Вони перед цим були так покатовані, що в них ледве тримався дух і вони ледве тягли ноги, але їх посіпаки гнали, наче худобу, до цієї новозбудованої катівні. Великий тиран дивився на всіх, котрі там були. Їх було небагато, бо інші не сміли через страх навіть виходити з домів і взагалі сховалися в ямах та погребах, як дикі звірі, боялися звідти й носа показати. Тоді сам тиран, об'їжджаючи будинки й вулиці міські, скрізь сповіщав своїм голосом, кажучи такі слова: «Підіть самі, подивіться всі на нову забаву, відкиньте всякий страх, будьте безпечні, повірте мені, що я вас ні в чому тяжкому

Опис нової катівні

Зла думка у великого князя і замисел недобрий

не буду звинувачувати, я це обіцяю вам, хоча її думав про вас гірше // (с. 65) і збирався не залишити у живих жодного з вас, всіх стратити. Але тепер я змінив свій задум: можете собі безпечно вийти й побачити, що робитиметься на цьому ринку». Тоді все бідне посполство почало виходити громадами й сповнило собою весь ринок. Взагалі була така велика кількість глядачів, що багато з них на будинки й на всякі [високі] місця залазили, щоб побачити, яким же буде кінець трагедії. Тоді там тиран виголосив промову до цієї зграї: «Авжеж, мої улюблені піддані, я чиню несправедливо, що на таку муку даю зрадників та безчесних відступників». Тоді одні зі страху, другі зі звичаю разом крикнули: «Нехай многії літа щасливо живе наш великий цар і найясніший князь, а злі, безчесні нехай за свою злість отримають належну кару». Тоді великий князь наказав привести перед свої очі сто вісімдесят тих замучених осіб. Коли їх було приведено, він звернувся до шляхти й панів, що тут стояли, з такими словами: «Ото цих я зі своєї панської милості дарую вам та даю їм життя; візьміть їх, я дарую їм життя та роблю вільними, все їм пробачаю». Отак ці бідолахи були добровільно відпущені, вважай, від неминучої смерті вони були врятовані дивовижною силою Найвищого Обранця. Потім вийшов найвищий секретар великого князя, котрий мав написаний реєстр засуджених на смерть. Цей з реєстру викликав насамперед одного московита, найголовнішого сенатора давнього роду, а великий князь наказав вивести його посеред присутніх людей. Його звали Іван Михайлович Висковатий, і це був канцлер. Коли його було виведено, великий секретар став його тяжко звинувачувати, обмовляючи цього найшляхетнішого мужа таким чином: «Іван Михайлович Висковатий, канцлер великого князя, несправедливо обходився із царською світлістю. Насамперед він писав до польського короля, що хоче віддати йому місто й замок свого пана, який є найголовніший у Великому Новгороді. А це є на тебе перша скарга». Сказавши це, він вдарив нагайкою по голові [Висковатого] з такими словами: «Ти відступник та невдячний зрадник, бо наважився вчинити таку безбожну безчесність проти свого найвищого пана. А твоя друга, не менша зрада, пане Іване Михайловичу, сама скаржиться на тебе й звинувачує, бо ти слав листи до турецького султана, щоб той, вибравши час, ішов із великим військом для взяття татарських царств, котрі є під владою великого князя, нашого мостивого пана, тобто Казанського та Астраханського; це він здійснив з твоєї намови і з великим військом був під Астраханню». Це сказавши, вдруге вдарив того нагайкою по голові, кажучи: «Ти, відступнику, хотів зрадити свого пана. Твій третій злий вчинок такий: ти писав до татарського царя, намовляючи його, щоб він вибрав зручний час та йшов з військом на Москву, спустошив волості та посів престол. За твоєю порадою татари напали на державу великого князя, заподіяли незліченні шкоди як у плюндруванні, так і в нищенні невинного простолюду, у взятті трьохсот тисяч людей обох статей у вічну неволю. Оскільки ти так багато злого вчинив,

Бідний простолюд величав тирана зі страху

Несподівано чимало з них було визволено

Фальшиві звинувачення та неслушні скарги на канцлера великого князя

Про це маєш історію у книзі VIII при описі татарських орд, с. 39

треба, щоб ти за це отримав належну плату». Сказавши це, вдарив того по голові нагайкою, як і перше. Бідолаха канцлер, ні про що не відаючи, почувши такі ганебні брехливі скарги на себе, тільки плечима знизав. Але оскільки він вважав себе невинним, то, піднісши свою совість до Бога, відповів такими словами: «Свідчу перед Господом Богом, котрий Сам є знавцем серця та совісті кожної людини, перед лицем Котрого визнаю себе великим грішником, але покладаюся на Його милосердя святе, котре, як Бог Всемогутній задля пролиття крові й невинних мук найулюбленішого Сина Свого, змилується наді мною. Свідчу іменем Всемогутнього Господа Бога, що я завжди був вірний, зичливий та старанний у виконанні всякої повинності та своїх обов'язків, належних уряду, котрий був мені даний великим князем московським. Я справував його як годиться, якомога вірніше та найпристойніше, тому брехливих обвинувачів викликаю на суд Божий і свідчу, що я був невинно звинувачений та оббреханий перед великим князем, // (с. 66) своїм паном; все це Господь Бог, у Всемогутність якого святу я вірю, виявить під час Свого суду. Пам'ятай, великий князю, що коли ти станеш перед Господнім судом, виявиться моя невинність. Тепер у тебе все є нічим, немає жодної справедливості, [тому] мені важко довести свою невинність перед тобою й очиститися від звинувачень. Ти, як я бачу, стоїш на своїй ненаситній жадобі, невгамовній впертості, безмірній хтивості помсти, бо ти весь у цьому, бо ти прагнеш вдосталь напитися моєї крові. Пий же її, як тобі подобається, нехай станеться по твоїй волі те, що ти задумав. Тепер у твоєму серці взяли гору брехня та фальш, повні зміїної отрути, ти чиниш свою жорстокість згідно зі своїм уподобанням, бо ти все робиш ґвалтом та нечуваною жорстокістю, але прийде час помсти тобі за твою жорстокість». Тут його схопили посіпаки: «Ти вже оцим виявляєш свою вину, що такими тяжкими словами повстаєш проти великого князя». Канцлер промовив до них: «О ви, нещасні кати, ви з великим князем є розбійниками, жорстокими проливателями невинної людської крові; ви все чините тиранським способом, неслушно та непристойно. Ви без жодної причини вбиваєте невинних людей, дієте обманом та брехнею, якот зі мною, ви не маєте нічого правдивого, крім брехні, якою ви проти мене свідчили. Немає для вас нічого легшого та кращого, як звести зі світу невинних людей різними муками. Але дасть Господь Бог, що прийде той час, котрого ви не сподіваєтеся, і Він вас дуже каратиме, за ці свої справи ви дістанете належну плату». Сказавши це, він плюнув їм в обличчя. Великий тиран тут же наказав його схопити своїм катам та повісити на шибениці догори ногами. Схопивши його, вони ганебно та безсоромно роздягли його аж до сорочки й на цих шибеницях, спеціально приготованих для цього, повісили його за ноги головою вниз. Ротмістр над посіпаками ні ім'я Малюта, чуючи свій обов'язок, сказав великому князю: «Найясніший наш царю! Які муки накажеш заподіяти цьому злочинцю?» Той відповів: «Ви, всі мої жовніри, маєте

Про це має історію в книзі II, с. 29

Тяжкі канцлерові виправдання на фальшиве звинувачення

Жорстоке вбивство невинної людини

його між собою ножами розшматувати». Тоді згаданий Малюта, зійшовши з коня й діставши ножа, спочатку сам відрізав йому праве вухо, потім другий, підійшовши, відрізав друге вухо, третій – губи, четвертий обрізав носа, і так повідрізали всі члени його тіла; а це чинилося для того, щоб усі були забруднені в цей жорстокий злочин, стали учасниками ганебного тиранства. Врешті один секретар великого князя, щоб не пропустити цього тиранства, відрізав йому дітородний орган, і тільки тоді бідний канцлер сконав. Тоді великий князь, бачачи, що через відрізаний дітородний орган канцлер так швидко сконав, розгнівався й паскудно вилаяв секретаря, кажучи: «О, злий чоловіче! Почекай трохи, мусиш з'їсти те, що той мав випити». Цар зрозумів це так, що секретар, зворушений милосердям, забив через те, щоби бідолаха не терпів більших мук та болю, а швидше помер. Отже, цар взагалі задумав цього секретаря такою ж жорстокою смертю звести зі світу. Але Господь Бог відвернув жорстокість великого тирана, бо [він], захворівши, помер. Потім поплічники зняли тіло з шибениці, відрубали голову й вдосталь наглумилися над ним, порубали на шматки, які розкидали по шляхах. Ось таким був кінець цього знатного мужа, рівного якому чеснотою та великим розумом не мала Московська держава.

Підскарбій, натхненний цим добрим вчинком, іде, як і канцлер, на смерть

Потім він наказав вивести на площу свого підскарбія, якого звали Михаїл Фуніков (Michał Funikow), мужа великого імені, бистрого розуму, товариша й великого приятеля цього канцлера. Той виступав у своєму захисті недовго, коротко сказавши: «Закликаю у свідки Господа Бога, котрий бачить все, знає всі речі, котрі діються й діятимуться, що я нічого [поганого] не вчинив вашій світлості, моєму милостивому пану, що я завжди правдивою вірою, без жодної зради справував свій уряд і радив на ньому пристойно та чесно, як вимагала того справа. Але оскільки я перед тобою, своїм паном, невинно звинувачений оббріхувачами, а ти мене погубиш як ворога, то я прощаюся з тобою, моїм тираном. Нехай же твоя душа на тому світі стане перед судом Господнім і відповість за те, що ти мені вчинив». // (с. 67)

Нечуваний спосіб катування

Як тільки він промовив ці слова, великий князь наказав бідолаху схопити, ганебно оголити й відправити на ту шибеницю, як і канцлера. Потім Малюта, ротмістр поплічників, взяв повне відро киплячої води, вилив на нього, а другий, підійшовши, схопив друге начиння і вилив на нього вже холодну воду, знову ж інші навперемінки, цей холодною, той гарячою поливаючи, все більше примножували його муки. Цей бідний чоловік, не можучи знести киплячої води, від великих мук та болю сповнював небеса неймовірним криком. А цей кат Малюта чим далі, тим більше поливав його цією водою, аж поки з Фунікова злізла шкіра, як з вугра, внаслідок чого після тяжких мук бідна його душа з неймовірною жорстокістю була вигнана з тіла. За третім разом [цар] наказав вивести на площу свого кухаря, котрий приходив якось до нього з різними скаргами. Цього, як і Івана Висковатого, таким же чином після різних мук звів із цього світу, тобто обрізав йому вуха, ніс, губи,

Що він вчинив своєму кухареві

врешті дітородний орган. Потім він наказав зняти його з шибениці, порубати тіло на шматки й викинути за місто.

Григорій Шапкін загинув з дружиною та дітьми

Потім наказав привести якогось Григорія Шапкіна (Hrehora Czapkina) з дружиною та дітьми. Цей між близькими слугами та найпереднішими секретарями теж займав не останнє місце. Він наказав йому, його дружині та дітям відрубати голови, що й вчинив Василій Темкін (Wasil Themkin) з наказу великого князя. А цей Темкін був утікачем від польського короля з Литви, а втік він до Москви як до притулку через вбивство полоцького воєводи, й так мав там не останнє місце серед дворян великого князя.

Те саме спіткало й Василія Степановича

Потім він наказав вивести свого секретаря, якого звали Василій Степанович, котрому на цій же площі було з наказу царя відрубано голову.

Потім і другому секретареві, якого вивели після попереднього разом із дружиною та дітьми, вчинив те саме, а звали того Іван Буляков (Iwan Bulakow).

Жахлива смерть двохсот шляхтичів

Врешті, щоб не пропустити такого жорстокого та нечуваного вбивства, цар наказав вивести з в'язниць двісті в'язнів і поставити перед собою на площі; їх по списку він віддав на смерть, всіх їх було страчено. Вчинивши таку жорстокість, ці жовніри, або швидше вбивці, стали перед злим тираном із свіжозакривавленими мечами та руками, викрикуючи, як звичайно, «Гойда! Гойда!», і цей вигук летів у повітрі. Їхню роботу великий князь похвалив і наказав вивести з в'язниці одного старця. Коли останнього було приведено, то тиран, сидячи на коні, власноруч пробив його списом наскрізь. Хоча той, уже бувши стареньким, одразу помер від цього, однак [тиран], щоб сповнити до кінця свою жорстокість, завдав йому, вже мертвому, шістнадцять ран. Всю цю жорстокість, таку тяжку, таку мерзенну і страшну, він вчинив за чотири години. Трупи цих убитих і страчених лежали, ганебно розкидані по землі, а були їх великі купи. Один із жовнірства великого князя, приглядаючися до них, пізнав відрубану голову підскарбія Михайла, що лежала на землі. Діставши меча, він сказав такі слова: «Чи пам'ятаєш ти, голово, що ти зі мною чинила?»,– й розітнув її навпіл. Надвечір трупи були зібрані до однієї купи й винесені за місто перед воротами. Там для них було викопано велику яму, присипано трупи землею, щоб через сморід не виникли пошесті або якісь інші хвороби. Наробивши багато жорстокостей і вже йдучи до свого замкового палацу, він увійшов до дому небіжчика підскарбія, де знайшов його дружину, вродливу так, як тільки бути може. Вона була дуже вражена болем та смутком і заливалася сильним плачем та сльозами від жалю за чоловіком. А вона була сестрою князя Афанасія Вяземського, про котрого ми вище вже писали. Цю шановну пані жорстокий тиран, сповнюючи свій звірячий задум та жорстокість, схопив. Він наказав простягти довгий шнур від стіни до стіни, а на цей шнур, ніби на шкапу, наказав її посадити голою та смикати то з одного кінця, то з другого, щоб вона виказала всі скар-

Великий князь забив старця

би небіжчика, свого чоловіка. Цей шнур дуже різав її тіло // (с. 68) особливо в жіночих делікатних місцях, аж шкіра наполовину з м'ясом різалася на шматки; все це вона зносила з великим криком, лементом та сльозами. О тяжка жорстокість, особливо щодо жіночої честі вищого стану! Її донька, котрій було років п'ятнадцять, дивлячися на цю страшну жорстокість та жалібні крики, не могла втриматися, щоб розпачливим голосом і нестримним плачем не виявити природну любов до матері. Тоді тиран наказав її схопити. Але його син Іван, майже такий же жорстокий, як і його батько, все ж трохи змилувався над панянкою й, примчавши, сказав батькові, тримаючи її за сукню: «Великий царю та отче мій найулюбленіший, подаруй мені цю дівчинку, а я її кину у в'язницю». Тиран дозволив, кажучи: «Можеш взяти, але дивись, щоб зберіг її матері». Потім, коли [цар] цю шляхетну пані зганьбив такими сильними тортурами, то разом з дочкою заточив у монастир. Вона ж через жахливі рани й біль, яких, незвична до жодних випробувань, ганебно зазнала, недовго поживши, попрощалася зі світом через тяжку хворобу.

Непристойна й безсоромна жорстокість над панею підскарбівною

Також він вкинув до в'язниці сина цього підскарбія й забрав усе його рухоме та нерухоме майно до свого скарбу, а решту роздав своїм поплічникам.

Він чинить тиранство над дружиною та дітками двох замучених великих панів

Цього ж дня він прибув до дому Івана Висковатого, свого найголовнішого сенатора, канцлера всього князівства, котрого кілька годин тому жорстоко закатував. Там він застав у сльозах його дружину, наказав її схопити й замкнути у якомусь монастирі, а сина, забравши у нього все добро, відіслав на вічне ув'язнення до одного замку, який називають Білоозером.

Як тільки він виконав згідно зі своєю волею таке страшне й жорстоке тиранство, то перепочив собі три дні в спокої, а на третій день наказав вивести з в'язниці кількох значних шляхтичів, котрих тут же наказав стратити. Все це сам Малюта, ротмістр поплічників, вчинив своїми власними руками. Потім сам тиран, перевертаючи їхні голови бердишем, понад десять разів рубонув по них, щоб задовольнити своє тиранство. Ганебно оголені трупи валялися посеред ринку протягом цілих семи днів, а потім їх поїли пси; ці ж пси порозтягали кістки страчених людей по різних місцях. На другий день він наказав вивести на площу вісімдесят жінок, котрі були дружинами цих закатованих шляхтичів. Коли їх було виведено з темниць, [цар] наказав їх повкидати у воду і втопити.

Він не дозволив поховати загиблих

1569 року було послано 150 робітників для спорудження замку, котрий і нині називається Орлом (Orlow). Їм не вистачало провіанту, бо тоді там був сильний голод. Внаслідок сильного голоду бідолахи вбили дев'ятьох з-поміж себе і, живлячися їхнім м'ясом, таким мерзенним способом заспокоїли голод.

Московити через голод повстають проти своїх

Цього ж року, коли великий князь був у замку Вологді, то наказав його забезпечити муром та оборонними спорудами. Ремісники ж задля

Через забиття теляти спалено московитів

своєї потреби через нестачу харчів купили теля і, вбивши його, з'їли. Як тільки ця річ дійшла до великого князя, він наказав всіх тих, хто їв теля, спалити, хоч вони це вчинили тільки через сильний голод. Справа в тому, що русь і москва здавна вірять у забобон, що з'їдення теляти провіщає смерть.

По московитах ходять, як по мосту

Не годиться промовчати і про те, що 150 московитів, мужів не з простого стану, не в змозі знести жорстокості великого царя, задумали перекинутися на бік польського короля. Як тільки тиран довідався про це, то наказав усіх їх вкинути в багнисте та смердюче болото, зробити з них ніби міст, по котрому наказав ходити й топтати так довго, поки аж вони у смердючу глибину й безодню трясовини аж на саме дно були втоптані або ж задихнулися. // (с. 69)

Секретаря через рибу було втоплено

У цей час прийшов кметь до секретаря великого князя, офіруючи йому з поклоном велику щуку. Один піп, котрий ворогував з цим секретарем, побачив це й одразу ж помчав до великого князя, сказавши йому такі слова: «Великий князю! Твій секретар ніколи й малих риб не їсть, а завжди великі, які ловить у твоїх озерах, і влаштовує з цього часті й щедрі бенкети для своїх сотрапезників. Великий князь наказав прикликати секретаря до себе й, не давши тому місця й часу для виправдання, тут же на підставі брехливої попівської оповіді засудив на смерть: він наказав зв'язати йому руки й ноги та вкинути його у глибоке озеро, кажучи: «О безчесний! Ти виловив так багато великих та малих риб у моїх озерах. Тепер же йди та лови, яку хочеш рибу, ту ж і годуй».

ЯКИМ ЧИНОМ ВЕЛИКИЙ КНЯЗЬ своїх направляє та навчає того, ЯК ВОНИ МАЮТЬ ДІЯТИ ПРОТИ ВОРОГІВ ПІД ЧАС БИТВИ

Навчання до битви

Коли литовські жовніри несподівано захопили у москви замок, названий Борськ (Borsko), то взяли там і воєводу з його дружиною, котрих послали як в'язнів до короля, свого пана. Великий князь через короткий час викупив їх, давши на обмін одного знатного пана сенатора з Польщі. Коли їх привели до Москви з іншими двома викупленими московитами, тоді з наказу великого князя піддали тортурам, тобто посеред ринку було споруджено шибеницю, на котрій посередині за мотузку їх прив'язували. Сам [великий князь] зі своїм сином став стріляти з лука по них, як по мішені, кажучи: «О, славетні оборонці міст і замків! Отак вам треба боронити мене та мої замки». Також інші стрільці, наслідуючи приклад великого князя, стріляли по них, як по зубрах, і в них поцілювали. Від великої кількості стріл вони загинули, більше того – їх самих не можна було і впізнати: чи то людські тіла, чи чиїсь інші.

ЯКУ ВЕЛИКУ НАГОРОДУ великий князь дає СВОЇМ ПІДЛАБУЗНИКАМ

Славні та знатні мужі Йосиф Щербатий (Ozyph Sczerbaty) та Григорій Боратинський (Hrehory Boratycski), котрі носили воєводський уряд, були послані для оборони замку Суффи (Suffy) і схоплені одним мужнім литвином, що звався Роман Сангушко, та його жовнірами. У цій битві загинуло багато московського війська, між іншими були взяті в полон і ці два згаданих мужа. Потім вони були визволені з в'язниці на обмін і, як тільки прийшли до Москви, радісно були прийняті великим князем й запрошені на обід. Потім після обіду він подарував їм гарні й дорогі подарунки, тобто кожному дав по шовковій шубі, підшитій найкращими соболями, та по білому ковпаку. Між іншими справами, про котрі він з ними говорив, запитав і про те, що діялося в Польщі та Литві. Тоді цей Йосиф сказав відверто, що там бачив й що вважав правдивим. А Боратинський, навпаки, розповідав такі речі, котрі, як він вважав, можуть бути приємнішими великому князеві, ніж ті, що розповів Йосиф; це були явні плітки, і слухати тут було нічого. Отже, між іншим він смів і таке сказати: // (с. 70) «Найяснійший та непереможений великий царю! Знай про те, що коли польський король чує про твоє рицарство поблизу своїх кордонів і побачить його прапорці, то, недовго думаючи, тікає зі страху й криється по льохах та підземних печерах, не знаючи, що чинити з великого страху». Великий князь одразу ж побачив, що той глузує з нього, і промовив: «Мене польський король боїться?» – «Достеменно боїться, мостивий найяснійший царю. Бо то річ певна, коли твоє зібране військо, якого завжди буває немала кількість, напало б на Литву, він би тут же втік, бо він не є такий сміливий, аби з тобою зійтися у відкритому бою; відразу ж втече до найближчого замку. Він ні силою, ні скарбами, ні обороною замків ніколи не зрівняється з тобою. Врешті він ніколи не витримає потуги твого рицарства, одразу ж зломиться й утече».

Часом і тиранові правда мила

Великий князь зрозумів ці слова як вигадані для того, щоб ними влеститися й дістати від князя якоїсь милості, бо жодного ладу й подібності до правди не було в орації Боратинського. Отже, похитавши головою, великий князь сказав: «О бідний королю! О нещасний королю! Тобі мій жаль; ти мене дуже боїшся, бо я такий тобі страшний, що ти тільки згадаєш про мене, то думаєш, як би втекти до Литви, тільки-но ми прибуваємо на литовські кордони».

Сказавши таке, він так ганебно присоромив Боратинського, так викрив його брехню, що неборак волів відректися навіки такі речі говорити великому князю. Той же йому сказав явно перед усіма: «О злий, безчесний чоловіче, зраднику й відступнику! Я вже наситився твоєї зради. Хто ж цього не бачить, що ти це брешеш, плетеш казна-що, аби тільки до мене підлеститися. Отже, вартий ти дістати посохом по лобі».

Слушна плата підлабузнику

Там же схопившися з трону, вхопив посох, на котрий він завжди спирався, і почав його бити ним по голові, по хребті, по шиї та куди доведеться й так сильно відлупцював, ніскільки не зважаючи на дорогу сукню, яку йому подарував, на те, що неборак Боратинський, не знаючи, що чинити, тільки крутився туди й сюди, складав руки і благав царя такими словами: «Найясніший великий царю! Хай же тебе Господь Бог зберігатиме у доброму здоров'ї многії літа, що зволиш мене з твоєї милості карати; дякую, що мене, негідного та нікчемного чоловіка, своєю власною рукою милостиво б'єш; ніколи б я не вийшов з литовського полону, коли б ти мене не визволив і мені до цього сам не допоміг. Але як тільки я визволився, тут же до тебе прийшов й служу тобі й служитиму навіки».

Але великий князь чим далі, тим більше шмарував його палицею, часто повторюючи такі слова: «О мерзенний брехуне та зрадливий шахраю! Я вже довідався, який ти великий підлабузник». Отже, він його так довго лупцював, доки не побив свій посох.

ЩО ЗА РЕЛІГІЯ, ОБРЯДИ ТА ЯКЕ НАБОЖЕНСТВО ВЕЛИКОГО КНЯЗЯ У ЙОГО МОНАСТИРІ

Набожен-ство, або швидше чаклування, великого князя

В Олександрівському палаці, який перш ніж був збудований великим коштом, звався Слободою і куди великий князь входив для якоїсь нібито душевної втіхи, він придумав собі якусь нову релігію. Насамперед вдягався в якесь нове та незвичайне чернече вбрання, і за ним так чинили всі його дворяни, що були при ньому, для цього вже був приготовлений одяг. А його жовніри, ставши при зброї й панцирях, були готові для відправлення всяких послуг. Великий князь, вдягнувшися так зі своїми дворянами, входив до церкви на утреню та інші церемонії, котрі москва звикла відправляти; кожен приступає до цих молитов, маючи ніж біля паса, а в руці ліхтар з палаючою свічкою; коли ж якийсь дворянин // (с. 71) не виконає цього обряду та церемонії, тоді його тут же ножами розшматують; якщо ж покарають милостиво, то посіпаки, оголивши його, з царського наказу поб'ють батогами так, що з нього злізе шкіра. Всіх, котрі з ним [царем] відправляють ту церемонію, звуть своєю братією; він і сам наказує звати його братом, бо це є святе братство дворян великого князя. Потім, коли будуть при обіді, то насамперед дають страви великого князя як старшого брата, котрі він уже має напоготові у своїй скриньці, спеціально для цього зробленій; потім інші, беручи зі своїх скриньок, також споживають. Що стосується напою, то кожному дають згідно з однаковою мірою.

Потім всі зі своїми кошиками та скриньками відходять до келій, бо цей палац, названий Олександрівським, збудований на кшталт мо-

Великий князь своє набожен ство освячує кров'ю невинних

настиря. Однак коли великий князь має відправляти своє набоженство у звичайні часи, то спочатку сам як старший брат виходить зі свого монастиря; потім, наказавши вивести з темниці кількох в'язнів, призначених на смерть, засуджує та віддає їх на різні муки. Він наказує одних в'язнів колесувати, других – посадити на палі, інших – повісити, втопити, порубати на шматки. Ось так він відправляє своє прокляте набоженство, й кожного дня десять або двадцять невинних людей, в'язнів-небожат, змучених різними муками, віддає на жорстоку та ганебну смерть; туди жоден не може навіть зайти через трупний сморід. Оце незвичайний плід, котрий великий князь звичайно присвячує своєму набоженству.

Син великого князя Іван у жорсто кості подібний до батька

Тиран мав сина Івана, подібного до нього у звичаях та жорстокості. Цей заради втіхи та забави звик обходити трупи невинно страчених бідолах, топтатися по них і посохом або кованим костуром перевертати їхні тіла, кажучи: «О ви, безчесні зрадники та відступники, ви повставали проти вашого великого царя й проти мене! Лежіть же тут, добре вам тут валятися поміж псами».

Скільки б разів великий князь не закликав до Олександрівського палацу когось зі своїх радних панів, не було жодного, котрий би не розумів, що його туди запрошують на смерть. Тому відходячи й не маючи жодної надії повернутися здоровим, такий статечно віддавав останні розпорядження у своєму домі, прощався з дружиною, дітьми та своїми приятелями, котрим найбільше довіряв й котрих призначав опікунами.

Якщо ж його сам Господь Бог своєю чудесною дією і якимсь дивовижним щастям не порятує, то вже кінець, не варто й сподіватися, що він звідти може цілим повернутися. Хоч котрогось [великий князь] раз та другий відпустить, однак потім вони не уникнуть його тиранських рук, часом щось гірше несподівано трапиться їм, як одному чесному та значному мужу на ім'я Федор, котрий недавно був послом від великого князя до польського короля. Цей муж, повернувшися з посольства, був тут же запрошений великим князем на бенкет до Олександрівського палацу разом зі своїми слугами, шановними шляхтичами. Йому ж насправді не хотілося йти, однак рад-не-рад він прибув у призначений час туди зі згаданими слугами.

Бенкет на честь запрошених до великого князя

Там же Федор та його слуги були добре прийняті й пошановані великим князем, були щедро обдаровані дорогими шовковими шатами, підшитими коштовними рисями та соболями. Коли вони їхали назад стежками, нічого поганого не сподіваючися, то були безпечні. Аж тут на них напали розбійники, які й оголили зовсім Федора та його слуг, забрали коней і вози й ганебно відпустили їх додому так, як мати народила. Найбільше ж вони постраждали від того, що тоді були сильні морози. Тому поки вони пішки йшли до міста Москви, то одні вуха, другі обличчя, інші шиї, карки й підборіддя відморозили, від великого холоду відпали у того ніс, у того пальці ніг чи рук, інші ж, котрі не

могли перенести сильного холоду, поздихали на дорозі. // (с. 72) Самого ж Федора одягнув у козячий кожух якийсь зустрічний селянин і порятував його цим у такій несподіваній потребі. Так цей неборак пішов, добре вшанований та щедро обдарований великим князем, але повернувся до міста Москви ганебно осміяний від його слуг, з великою образою. Це справді влучний приклад, даний цим жорстоким тираном, щодо його людяності, котру він звик виявляти тим, які йому добре прислужилися. Але вже достатньо про цю тиранську жорстокість, яку ми ретельно описали й подали до читання савроматським громадянам. Ми ніскільки не помилимося, коли назвемо цього тирана пекельним адміністратором, бо він своєю жорстокістю перевищив Нерона, Калігулу, Геліогабала, Максима Фаларима, Агрігентінума, Бусірида, Мезенція та інших тиранів, котрі славні у істориків та поетів. Нехай це нікому не здасться дивним, бо цей народ, що йде від Мосоха (Mosocha), нащадка Яфетового, є дуже жорстокий: завжди їм історики жорстокість та дикі звичаї приписували. Це засвідчує й та скарга у Давидовому псалмі, де говориться: «Біда мені, що я є вигнанцем між Мосохом і Цедаром (Cedar)», тобто між москвою й арабами.

Яким є московський народ

Московська столиця перед тим була в Каппадокії, котра лежить неподалік Сирії, отже, цей народ добре відомий євреям. Тому пророк бачить, що церква Божа має пережити велике переслідування як від турків, котрі вийшли з Аравії, так і від москви, котра здавна відзначалася великою жорстокістю, особливо ж коли ще не прийняла християнської віри. Бо на віру Христа Господа москва була навернена греками тільки у 981 році від народження Господа Христа. Але з плином часу вона намножила чимало забобонів у своїй релігії. Про це один знатний муж, котрий був посланий від польського короля до Москви, на ім'я Сигізмунд фон Герберштайн, описуючи [свій] шлях та московські звичаї, додає, що московський народ ніколи не полюбляв вивчати жодних наук, не має між собою й проповіді. Оскільки ж вони стиснені жорстоким тиранством, то думку свого князя та царя мають у своїй вірі за закон. Тут власне так, як ухвалили афіняни: що сподобається королеві, то це вони мали за побожну й справедливу річ. Але Ти, Господи Боже, Єдиний у Трійці, зволь нас оборонити від жорстокості Мосоха й Цедара.

Московський князь убив сина

Причина його вбивства

Врешті, 1581 року, цей московський тиран Іван Васильович убив свого старшого сина Івана, а це з такої причини: коли йому показував свої значні скарби, то [син] нібито сказав таке: «Хоч ти і маєш чимало скарбів, а польський король їх не має, однак він тебе перемагає». Розгніваний цим, він вдарив сина посохом у чоло, і той одразу помер. Через це московський князь був у великому смутку, бо вже не мав єдиного наступника; він хоч і мав сина Федора, але не любив його так, як цього старшого, котрий був такий жорстокий, як і його батько, Федір же був милосердний.

Інші ж так розповідають про причину його вбивства: коли він застав невістку, котра по дому ходила тільки у сорочці, бо тоді вона була вагітною Димитрієм, то він її за це вдарив. Тому її чоловік Іван, прибігши, дорікав за це зло батькові, а той вдарив його.

Московський князь помер

Через три роки, року 1584, місяця березня, дня 8, цей великий князь, або швидше великий тиран, помер, після чого також припинилося й перемир'я з польським королем, бо воно укладалося тільки на час їхнього життя.

Лев Сапіга, канцлер Великого князівства Литовського

Однак король Стефан став знову задумувати московську війну, особливо ж коли йому Лев Сапіга, нинішній канцлер Великого князівства Литовського, дав знати про великі смути в Москві тоді, коли був там послом. Бо князь Бєльський як опікун Іванових дітей по батьківській смерті зайняв у Москві замок, // (с. 73) прагнучи столицю всієї держави тримати або ж самому бути паном [держави]. Але Федір, син старого московського царя, поставив дуже багато гармат коло замку й, безнастанно стріляючи, здобув його великою потугою, а Бєльський втік до казанських татар. Федір залишив Димитрію Углицьке князівство, у котрому мешкало чимало мудрих людей, а сам, будучи людиною побожного життя, часто ходив до церкви, засновував монастирі, шпиталі, а всі царські волості доручив своєму конюшому Борису Годунову як економові; цей же, коли царством абсолютно володів, задумав лихий намір на його життя, але, оскільки боявся молодшого дідича, став влаштовувати свої інтриги, котрими хотів його звести зі світу. Для цього він намовив чималий натовп зрадливого люду, і ось уже всюди пронеслася звістка, яка дійшла й до покою молодшого княжича, котрий мав при собі одного педагога, розумом і досвідом цілком зрілого; він, постерігши Борисову зраду, став думати, якби цьому запобігти, і, побачивши хлопця літами, зростом і постаттю подібного до князя, вчинив з ним так, що вони разом у ліжку лежали; коли ж засинали, він наказував князю лягати спати десь в іншому місці, щоб вночі ці зрадники його не вбили. На світанку він його переносив на належне місце, а ту дитину клав десь в іншому місці.

Федір став ченцем

Історія про те, що задумував Борис проти Димитрія

Блискучий обман

Змовники тривалий час чекали, щоб виконати свій задум, і, вибравши одну ніч, вони мали зробити свою роботу; увійшли до покою, знайшли там дитину, яка спала на князевому ліжку, і вбили її, думаючи, що це князь. Мешканці тамтешні стривожилися, стали шукати причину заворушення й побачили вбиту дитину, подібну до царевича, котрого пані Естерська виховала, й ростом та постаттю однакову, тут кожен би обманувся. Так само помилилася у цьому й москва, думаючи, що вбили власного царевича, тому в Углицькій волості скрізь стали кричати й лементувати, одні з домів зі зброєю виходили, другі з факелами чинили швидку погоню, щоб наздогнати тих зрадників. Але ті, зробивши свою справу, не чекали на них. Було потім наказано засурмити в сурми

на тривогу, щоб оголосити про цей безбожний вчинок. Але даремно, що зроблено, те зроблено.

Чесний педагог побачив, що сталося. А щоб підміна не виявилася й не сталося чогось гіршого, став думати про те, як царевича здоровим звідси таємно відправити кудись в інше місце. Тоді, нікому не кажучи, за винятком одного знатного шляхтича, котрий з ними вирушив, запровадив його аж до Східного моря, де з ним, як батько з сином, довго жив, мудро таївши секретну річ.

Замість заповіту вихователь дав цареві вчителі поради

А коли вже був при смерті, то дуже просив його, щоб він нікому не розповідав [про своє походження], доки не досягне повноліття, щоб до цього часу він проводив своє життя в монастирях, живучи в законі з ченцями; невдовзі потім він помер.

Царевич, маючи таку науку від свого педагога, котрого любив від щирого серця, вчинив так, як той навчав, однак пам'ятав, що він хоч і царевич, але був вигнаний слугою, мусив покинути своє князівство й тинятися по чужих кутках.

Зрадлива хитрість

Тут же прийшла вість до Федора, що молодий царевич Димитрій, впавши на ніж під час гри, сам себе забив. Сповнений великого жалю настільки, що майже втрачав свідомість, задля вгамування свого жалю він за порадою зрадливого Бориса наказав всіх, хто був на Димитровому дворі, порубати. До цього його хитро підвів Борис, щоб свої зрадливі справи зберегти в таємниці.

Потім Федір наказав привезти тіло Димитрія, але Борис і тут його перехитрив, сказавши, що туди нема приступу, а навколо цього міста сильна пошесть; так його було поховано далеко від столиці.

Борис отруїв Федора

Це вчинивши, він став виношувати лихий замисел проти самого Федора, щоб його змести, // (с. 74) а самому посісти всю державу. Вибравши час, коли вони разом пили, він подав йому келих з отрутою. Коли Федор його випив, то вже же на другий день отрута почала діяти на внутрішні органи, а на третій день він впав і помер. Після цього Московська держава через вигаслий спадковий рід потрапила до конюшого Бориса, бо там такий звичай: коли не стане дідича, то влада переходить до конюшого. До того ж сестра Федора була дружиною Бориса, що йому теж значно допомогло.

Борис сів на престолі

З'явився Димитрій

Потім Димитрій досягнув зрілих літ і згідно з наукою свого вихователя поклався на свій розум і вирішив вийти з монастиря, у котрому перебував, а для того, щоб бути ближче до столиці своєї держави, переходив з одного місця на інше. Дійшовши до столичного озера, він із жалем та плачем оглядав батьківські покої. Живучи в монастирі, він часто бував у Годунова на дворі, але нікому не зізнавався в тому, ким він був насправді.

Потім він став ретельно обдумувати, як досягти свого й віддячити Годунову за цю зраду. Він вдався до Польщі й прийшов насамперед до знаного в руських краях шляхтича Гойського. Потім пішов до

Брагина, а там на сповіді одному ігуменові розповів про все: хто він справді є і як жив. Почувши це, ігумен як міг дав йому пораду й розповів про це князеві Адаму Вишневецькому. Останній, як тільки про це дізнався, закликав Димитрія до свого дому й достатньо довідався від нього про все. Він наказав Димитрію зняти з себе чернечий одяг, зодягнув його у дорогі шати й познайомив зі своїм братом Костянтином з Вишневця, котрий був одружений з дочкою сандомирського воєводи.

Коли князь Костянтин визнав його справжнім царем, то офірував йому у всьому силою, маєтністю, правом і левом і обіцяв цілком добровільно стати на допомогу, щоб відібрати для Димитрія його вітчизну, яку своєю хитрістю захопив зрадник Борис. За це Димитрій подякував йому по-панськи і сам взаємно офірував йому у всьому.

Потім князь Вишневецький повідомив про це свого тестя, сандомирського воєводу, і тоді ж вони обидва стали думати про початок війни проти Годунова, прагнучи, щоб той заплатив за свою зраду.

Тоді було принесено листа від польського короля, у котрому говорилося, щоб московського мужа було поставлено перед королівським маєстатом. Тоді Димитрій показався перед королем, а коли він розповідав про свої пригоди, то окропив сльозами королівські покої. Король ласкаво з ним повівся, сказав про мінливість фортуни, додав також і про те, що йому чинить його власний дядько, врешті прийняв Димитрія під свою оборону та крила коронного рицарства. Після цього він прилучив до нього сандомирського воєводу Єжі Мнішека, пана з Великих Кончиць, з порадою, мужністю, справою та енергією якого Димитрій протягом року визволив свою державу від зрадника Годунова, після чого Годунов від жалю здох.

Справді велику справу вчинив цей знатний польський сенатор, який віддав свою дочку Марину за Димитрія у святий подружній стан. Цей Димитрій вже писався таким титулом:

Титул Димитрія

«Димитрій Іванович, самодержець всієї Русі, князь углицький, гродзицький, володимирський, московський, новгородський, государ Казанської, Астраханської, Сибірської держав; Псковського, Смоленського, Великого Новгорода та інших великих князівств пан і великий князь, землі Московської, Чернігівської, Рязанської, Ростовської, Ярославської, Білозерської, Удорської, Обдорської, Кондорийської і всієї Сіверської землі правитель і государ, царів кушинських і Кабардинської землі, черкеських, черемиських і югорських князів і всіх держав, підлеглих Московській монархії, господарів господар пан і дідич». // (с. 75)

Коли він вже безпечно сидів у своїй спадковій державі, було послано йому по наречену, згадану Марину Мнішківну, до Польщі. Послом був Афанасій, муж видатної краси, про що свідчить цей малюнок та опис особи:

Власне обличчя Афанасія, котрий у нашу сторону від московського царя був послом по дружину. Муж чеснотами та великим розумом відзначений, який здавна бував з Москви у Польщі.

Його приїзд до Польщі і виїзд із царицею з Польщі був доволі імпозантний. При цьому також були посли короля його мості, пан Олесницький, каштелян малогоський, Олександр Гонсевський з литовського князівства. Було з обох боків чимало дворян та слуг, були пишні кінні та піші ескорти. Всюди перед їхнім приїздом було впорядковано шляхи, самих мостів було швидко збудовано 540, якщо рахувати одразу ж від кордону аж до столичного міста Москви.

Коли вони приїхали до Смоленська, то з міста їм прислали коштовні подарунки, троє саней було застелено дорогими соболями, такі ж соболі були й зісподу, а зверху вкрито щирицею. Перед ними було 12 коней, всі білі, котрих вели бояри, вбрані в парчу, інші ж несли різні подарунки. Ченці несли хліб та сіль, що означало міцний шлюб, приносили й присягу своїй пані. Коли вони прибули на місце, то побачили пишні ескорти, що чекали в полі, а деякі помаленьку до них наближалися.

Там же були два намети, в котрих цариця вдягала свої шати, там також її вітали посли від Димитрія. У другому наметі вітали воєводу, котрому від царя було дано в подарунок коня з дорогою збруєю, ціною в 100 тисяч червоних золотих; золото й камені, які на ньому були, без сумніву, були варті такої суми грошей. Було там сідло з щирого золота, стремена, з обох сторін висіли тебеньки й бубенці, в котрих було дванадцять чарок майстерної роботи із щирого золота. Також попона, вудила й вуздечки

були / (с. 76) із золота, і на ногах у коня світилося золото, бо під обома колінами були із золота ніби ковані манжети (manelle). Ці та інші коштовні подарунки було віддано як батьку, так і майбутній цариці.

Коли в'їжджали до міста, одразу вдарили в п'ятдесят барабанів, у котрі московити били безнастанно, також було багато труб та сурм. Між людей кидали золоті деньги й дорогі потрійні португали, аби тільки вони не тиснулися.

Московські весільні бенкети Димитрія з царівною

Коли ж дійшло до акту, то весілля було з великим розмахом. Якби ми його мали описувати, то мусили б скласти другу хроніку. Вісім повних днів було застілля, але коли, здавалося, все складалося якнайліпше, раптом на дев'ятий день зчинилася тривога й кривавий лемент. Проти Димитрія таємно повстали зрадники, які змовилися, щоб його вбити; однієї ночі вони свого добилися хитрою підступною перевагою,

бо кинулися з різних господ на поляків, котрі, нічого не сподіваючись, спали собі безпечно. Оскільки ж господи вони мали на віддалі від себе, то це ускладнило становище поляків. А щоб цього злодійства більше збіглося, били в усі дзвони, ніби на якусь тривогу, що аж до неба йшла луна; а в цьому безладі хто ж мав чогось сподіватися? Крім того, вони вдало застосували хитрість, бо вдарили одразу на всі польські господи, щоб їх не постерегли й не вхопилися за зброю або не рвонулися якнайшвидше до коней, щоб не могли як-небудь протидіяти їхній жорстокості та великій зраді. Взагалі всю свою хитрість та зрадницькі штуки,

Московська зрада

що є для них природним, на те обернули, аби їх знищити уві сні, бо інакше важко було б цього досягти. Бо й на це не вистачало у них духу, щоб зважитися на мужні вчинки. Як тільки ця новина дійшла до двору князя Вишневецького, то він зі своєю челяддю так мужньо вчинив опір, що їх одразу кілька сот поклав трупом на місці, а інших – вже таких, що втрачали свідомість, погамував Шуйський, отож вони мусили відступити й почати переговори з князем про мир. // (с. 77)

Також і Стадницькі у своїй господі виявили боягузливу справу москви. Як тільки вони побачили, що проти них шикується москва, то, будучи зі своїми слугами напоготові, ще й ворота їм відкрили. Зрадники ж не посміли на них напасти. Однак там, де москва могла на когось необережного напасти, то чинили свою нелюдську жорстокість над польською шляхетською кров'ю, не зважаючи ні на стан, ні на стать, ні на літа.

Особливо вони мали зуб на священиків, слуг Божих. Оскільки ж не могли схопити всіх, то за них заплатив криваву жертву своїм життям на вівтарі ксьондз Помаський (Pomaski). Там загинула майже тисяча поляків. Такої поразки здавна не зазнавав шляхетський народ, хоча так часто брав участь у Марсових забавах та нападав на землі ворогів, цих зрадників; тепер же, коли вони прибули на це нещасне весілля, не думаючи про битву, їх полягла велика кількість. Щоправда, й вони поклали трупом чимало москви, бо, бачачи, що надходить їхня остання година, деякі билися аж до смерті. Згодом цю битву так описав один поет С. Р. [S. R.] віршами:

Був крик по всій Москві, було нарікання,
Був плач нестримний, заламували руки
Бліді дружини, які ходили поміж багатьма купами,
Пізнаючи трупи своїх убитих чоловіків.
Ходили й чоловіки, там кожен, свого
Знайшовши, швидко поховав аж до останнього.
З мертвих тіл наших людей було здерто одяг догола,
Над деякими знущалися й по смерті.
У цій бурі, однак, вшанували воєводу
Й не напали раптово на його господу, // (с. 78)
Бо то було в замку, то розуміли,
Що достатню безпеку мали у своїй потузі.
Тут йому, вже старому, від жалю заслаблому
Через цей жорстокий випадок, вже осиротілу
Дочку віддали назад, відібравши у неї все –
Державу, честь і титул, що їй належав.
Скоро їх, що були разом, було дано на інший двір,
А звідти до в'язниці кудись в інше місце було заслано.
Мало кого з них, ох, мало кого
Зла москва не обдерла, вважай, з усього.
Бо деякі бідолахи-небожата до дому приходили
Голими, в чому мати породила.
О народе безчесний, о потомство злого
Геріона, о плем'я Ерікса зрадливого!
Не тріумфуй! Майбутній час явно те покаже,
На який вирок за це Суддя Вічний прирече тебе.

Після вбивства Димитрія вони тут же обрали собі своїм паном Шуйського, після чого також між ними вибухла громадянська війна. Їхня кров добряче лилася, в цей час з обох боків полягло понад 200 тисяч душ, а цю кількість, живучи в мирі навіть кількасот років, не можна компенсувати. Внаслідок громадянської війни ця держава так була знищена вогнем та мечем, що й найсильніший ворог не міг би так потужно її спустошити; бо інші були такі, що панування цього Шуйського зовсім не могли терпіти; також вони постійно чекали на прихід збройних гостей з Польщі. Спочатку коронне рицарство, а потім і сам Сигізмунд Третій, незвитяжений польський король, пан наш милостивий, 1 дня місяця листопада 1609 року прибув під Смоленськ і поставив табір на певному місці. Москва, побачивши це, спалила спочатку передмістя, а потім й саме місто; // (с. 79) сама укрилася в замку й вирішила боронитися до смерті. Це місто, окрім замку, дорівнювало своєю величиною Вільну; замок же там такий великий, як весь Краків, оточений мурами, він мав 42 башти, віддалені одна від другої на 10 кроків, що творили коло; барбаканів же на кшталт краківських було два: один круглий, другий квадратний, там було багато бойниць для рушниць, а сам мур мав заввишки 8 саженів. Війська ж у ньому було до 40 000, також 150 гармат, порох, кулі та інша вогнепальна зброя, багато всякого провіанту. Король облягав Смоленськ 22 місяці, переносячи у таборі зиму й літо, всі воєнні труднощі, надихаючи своїм прикладом інших, що разом з його королівською мостю були там. Невдовзі якось Господь Бог дивним способом учинив так, що відняв сили й мужність чотирьом його ворогам. Перший – Шуйський, котрий уже був розбитий коронним рицарством, якого туди чимало прибуло, був разом із [своїм] братом виданий королю його мості своїми ж власними жовнірами, між котрими було чимало шведів, французів та німців. Другий ворог (impostor), тобто Лжедимитрій, був убитий під час полювання своїми ж власними козаками, старшим з яких був Туреш (Turesz). Третій – Скопін (Skophin), також своїми був отруєний. Четвертий – Голіцин, був узятий у полон рицарством короля його мості й відісланий до Польщі. Що стосується п'ятого, Ляпунова, то справа з ним ще вирішується на полі бою. Цей зібрав військо й хотів захопити столичне місто Москву, подане королю його мості під час обирання Владислава, польського королевича, й добре зміцнене королівськими військами, але 29 березня року нинішнього 1611 був переможений з милості милостивого Господа. Під час цієї ж битви було спалене й сплюндроване столичне місто Москва, котре має довкола чотири німецьких милі. Два прекрасно укріплених столичних замки Московського князівства рицарство коронне та Великого князівства Литовського тримало для короля його мості. Хоча вони були в облозі, однак часто робили вилазки й, покладаючи свою надію на безсумнівну допомогу, кілька разів завдавали Ляпунову значних поразок.

Король під Смоленськом

Опис Смоленського замку

Усіх цих п'ятьох бунтівників, котрі вже були присягли польському королевичу Владиславу, підбурив проти нас патріарх всієї Московії, котрий

вже з Божої милості взятий нами у пригорщу. Бо цей московський народ думав, що ми не християни, але якісь жорстокі єретики, котрими вони гидували більше, ніж євреями. Вони насмілювалися у своїх кондиціях вимагати, щоб Владислав охрестився в їхню віру, котра навряд чи гідна мати назву християнської, про що буде нижче.

Додавала духу цим зрадливим клятвопорушникам оборона неприступного Смоленського замку, що лежав на самому московсько-литовському кордоні і яким сотню років тому московські князі оволоділи через зраду та хитрощі, забрали його у дядька нинішнього короля, нашого пана, й тримали під своєю владою без жодного законного права протягом сотні років. Після вищезгаданого вбивства наших [у Москві], дізнавшись про військо короля його мості, забезпечили Смоленський замок на цілих три роки всілякою вогнепальною зброєю, провіантом та військовими припасами; після чого взагалі всім здавалося, що цей замок цілком неможливо взяти; бо він був природою захищений і розташований у такому місці, що навряд чи яка фортеця у Європі може з ним зрівнятися.

Не хотів побожний та справедливий пан відступати від цього замку протягом цілих двох років в інше місце, хоча були щодо цього різні поради, не хотів ступити від Смоленська своєю панською ногою. А це тому, що Смоленськ є фортом та діамантовими воротами всієї Московської землі, столицею Сіверської держави, котра всі московські провінції та держави набагато перевищує родючістю землі, багатством, достатком, обороною міст і замків та всім необхідним, земними скарбами для підтримки людської натури. Завдяки гетьманам його королівської мості московські сили тут і там зменшувалися, // (с. 80) але сам король з частиною свого війська не відступав від Смоленська, а весь свій задум покладав на те, щоб здобути його з Божою поміччю й не відступати від його воріт доти, доки не візьме, незважаючи ні на що.

Війська його королівської мості здійснювали кілька разів штурми, вживали різних штук та воєнних хитрощів, але безуспішно – ще й не без шкоди і втрат, хоч і невеликих, як то буває в такій грі. Потім король нібито відклав на інший час цей намір та свій задум і почав з військом рухатися в таборі; він послав туди й сюди жовнірів, сам про себе подав московським зрадникам думку, що він нібито мав відступати від Смоленська. Москва, зрозумівши це, стала в замку убезпечуватися, тріумфувати й кричати, бачачи, що жовніри роз'їжджаються. А 13 червня нинішнього 1611 року Господь Бог Всемогутній Сам з милості Своєї святої вчинив, що король його мость із маленькою пригорщею свого рицарства здобув неприступний Смоленський замок. А було це так, як ми тут коротенько описали цими віршами:

Хто хоче зрозуміти про
Справжнє взяття Смоленського замку,
Прочитай цю маленьку сторінку,

Будеш мати те, що треба.
Коли король Сигізмунд, коронний пан,
Під цей замок досить захищений
Їхав у потузі своєї держави
З військом мужніх людей,
Його сміливі загони,
З усіх боків добрі,
Чинили там досить
Протягом всього часу цієї війни.
Але там була така справа,
Що й величезна сила
Не могла б впоратися,
Щоб взяти силою замок.
Були штурми, були тривоги,
Але москва підносила роги:
Маючи такий потужний замок,
А у ньому піше та кінне військо.
Однак наші, як звичні до
Всяких труднощів,
Таки доб'ються свого,
Вибравши час для цього.
Отож коли зла москва
Себе найбільше укріпила,
Тут же з темряви однієї ночі
Скуштували нашої сили,
Підійшовши під мур з петардами,
З драбинами і з порохом,
Маючи із собою для переполоху
П'ятдесят центнерів пороху.
З одного боку від звичайного
Місця козацького табору
Пан кам'янецький вів свою роту
На штурм з охотою,
З другого – маршалок Великого
Й значного князівства Литовського
Тримав сторону з півночі,
Маючи й інших для допомоги.
А проти великої руїни
Пан староста у Феліні
Мужньо зі свого боку парив,
Коли москаль на мурах смажився.
Полки ж Ваєра,
Готові на рицарську справу,
І від старих шанців свої сили
Обернули на штурм.

Там, коли за щастям гетьмана
Найвищого, короля пана,
Наші почали штурмувати
І зачепилися за [фортечні] зубці.
Ворог постерігся,
Сторожі на кожній вежі
На тривогу вдарили в дзвони
Й одразу стривожили москву.
Стали вони гарячково громадитися,
Хочуть наших скинути з мурів,
Б'ють, січуть, стріляють з гармат,
Дають нашим мужню відсіч.
Наші ж ніскільки не поступаються,
Взаємно допомагаючи,
Зібралися до оборони
На обох сторонах муру.
Одні штурмують оружно,
Другі допомагають мужньо,
Інші дух підносять,
Інші позаду пильнують.
Москва ж, боронячи від шаху,
Із замку дивиться не без страху
На наших шляхетних юнаків,
Помиляючись у шикуванні своїх солдатів. // (с. 81)
А при цьому мальтійський кавалер,
Як у сто турецьких галер:
Під замок підсадивши,
Наражаючись на смертельну небезпеку,
Викинув сам петардою в мурі
Замок догори
На десять сажнів, отож тобі
Неухильної смерті гроб.
Тут же кинулися всередину,
В мідні барабани, у литі труби
Вдарили, з кожного боку
Дають своїм плац просторий.
Вдарили заюшені полки,
Що знають московські серця,
Як панове, так і слуги,
З цього боку одні, з іншого – другі.
Одні стріляють з-за шанців,
Другі палять вежі й башти.
Треті нищать їхні намети,
Аж поля вкриваються димом.
Москва, бачачи, що діється,
Облишивши всяку надію,

Стала тікати куди хто може,
Стелячи собою смерті ложе.
Одні у вогонь самі стрибають,
Останки других через мур кидають,
Треті просять пощади,
Опускають голови, а руки підносять.
Наші ж не попускають,
Тріумфуючи над ворогами,
Різні полки з різною зброєю
Звідусіль москву б'ють та гонять.
Одних в'яжуть, других січуть,
Потоки крові їхньої стежками течуть,
Немало набрали в'язнів,
Котрі скарби показали.
Між котрими найголовніший
Був архімандрит найясніший,
Сергій гетьман з воєводою,
З розкудланою сивою бородою.
А при них син з дітьми та дружиною,
Вже не з погірдливою думкою стоять,
Доводиться падати до ніг
Короля пана не без тривоги.
Королю небесної корони!
Будь похвалений з кожної сторони,
Бо зла москва при твоїй допомозі
Дізнала потуги твоїх вірних.

Марцін Пашковський

Було там ще самих бояр 2500, крім поспільства, котре не знати де розлетілося: одні з розпачу у вогні згоріли, другі потопилися у Дніпрі, треті потрапили живцем в руки рицарства короля його мості. З наших же більше 20 не загинуло, між ними був один значний муж, заслужений жовнір Речі Посполитої на ім'я Горецький (Gorecki): з драбиною лізучи на стіни, був підстрелений, впав і помер.

40-годинні молитви завжди корисні всім станам

Там Господь Бог Всемогутній зглянувся на побожність короля, нашого пана, і на його задум, схильний до прославлення хвали святої, також на терплячість та на інші його чесноти, втішив його тим, що ворог погорів у своїх замислах. Він же завжди покладав надію тверду своєї перемоги у Господі Бозі своїми молитвами, котрі костьол святий католицький постійно задля щасливого в цих краях успіху короля його мості і всього рицарства набожно відправляв. З чого нехай йому буде вічна подяка і хвала навіки. Знати, що Господь Бог польському народу готує, треба тільки до кінця просити Його, а самим прагнути того; хто знає, чи це не є добрим початком з милості Його святої.

А в ці недавні часи під московською столицею так сталося вже після від'їзду короля його мості, що малою пригорщею людей наші з Божою Поміччю розгромили кілька десятків тисяч москви.

А коли б Господь Бог зі своєї всемогутності зволив дати, щоб така велична монархія, як пише один польський шляхтич на ім'я Павло Пальчовський, з нашою об'єдналася, то не тільки б коронна Річ Посполита, але й все християнство з цього могло б отримати славу та користь, а поганин більше б мусив оглядатися на такого монарха й боятися його, котрий сам володів би такими великими монархіями на сході і на півночі. Насамперед же татари, прилеглі до обох цих держав, могли би бути приборканими. Потім безчесний бусурманець, будучи вже без татарської допомоги, мусив би зважати на такого монарха, котрий сам з Божою поміччю, але без чужоземної допомоги, міг би бусурманина подолати. Врешті й Угорське королівство, розбите цим поганином, також воєводства Семигородське, Молдавське й Валаське раді були б бути під зверхністю такого монарха. Тоді була б слушна причина добиватися свого, що було через зраду забрано. // (с. 82) Далеко більша є нині відмінність між сучасним станом Московської держави й тим, який був раніше. Перед цим вони мали природних панів, на котрих дуже зважали піддані, частково з любові, частково зі страху, тому проти кожного їхнього ворога охоче виступали й потужно билися. Але тепер вже у них не стало власних панів та спадкоємців: з-посеред себе братів і товаришів своїх обирають государями, й дивовижними способами, повними хитрощів, зради та вбивств, вони досягають господарства. Так недавно Борис Годунов, як ми вище мали, ворог, а тепер – Шуйський.

У Московії не стало спадкових панів

До цього ця держава була багатшою рицарськими людьми, котрі внаслідок частих воєнних експедицій діставали добрий вишкіл. Але після Івана Васильовича за часів Федора та Годунова дуже призабули це мистецтво; також в ті часи мали вони Петра Басманова, котрий до рицарських справ якось би пасував, але його самого у тому заворушенні забили. Годунов же, хоч кілька років панував, не мав ні з ким війни, прагнучи ствердити своє панування, а по смерті своїй посадити на престол свого сина. Він багато людей зі свого народу знищив, людей чільних та найзначніших, котрими стояла та стояти могла б їхня Річ Посполита. За його ж панування з допущення Господа Бога був голодомор у тих краях такий, що налічують 100 тисяч душ, котрі в цей час померли від голоду й пошесті. А так Господь Бог звичайно чинить, коли за провини керівників карає підданих і всю землю. Димитрій, колишній дідич, хоч і дуже малою пригорщею наших людей, не вступаючи на престол, таку шкоду в людях вчинив, що ще 100 тисяч людей їхнього народу, як вони самі кажуть, погинуло під час тієї війни, особливо під Новгородом, де багато їх полягло на полі битви. Отже, якщо один сенатор міг посадити на трон держави Димитрія, то наскільки ж більше голова, згідна з членами свого тіла, може вчинити з небесною поміччю, особливо в такій побожності, мудрості, гуманності, ніжності, милості, щедрості та інших, вважай королівських, чеснотах. Раніше москва думала, що ми не християни, дуже хибно розуміла про нашу Річ Посполиту,

Голод і мор у Московії в часи Годунова

про потугу, про мужність, про уряд, про права, про вольності. Тепер же за дивною справою Бога у тому краю потроху, хоч і здалека, краще пізнають вони нас, а ми їх. Отже, слушна та пристойна є справа, щоб те, що раніше було вчинено ворожою зрадою, відпало, а мужністю та енергією знову повернулося до вітчизни, бо на зраду й хитрість є розум, котрий все зле може постерегти й запобігти має такому; є і мужність, котра скрізь до помсти таких кривд, зрад й хитрості. Святої пам'яті король Сигізмунд Перший, котрий у такій великій повазі був у всіх християнських панів, що його всі одностайно хотіли мати гетьманом проти потуги турецького султана, коли від папи Леона Десятого до нього був посол Іоанн Пізо, націлений, щоб відвести його від московської війни з Василем Івановичем і укласти між ними перемир'я, відповів, що він з москвою не може вчинити статечного миру собі та своїй державі, а тільки зброєю, взявши на поміч Господа Бога, хоче скінчити розпочату війну. Там же замість послів послав до нього [простих] сурмачів, кажучи: «Нехай уже після них, бо ці завжди мають губи, вкриті коростою, умиває цей господар руки, як звик чинити після поцілування його руки іноземними послами або ж після їхньої промови до себе, коли має їх за негідних своїх рук, очей і вважає їх за мерзенних та нікчемних, а себе таким чистим, що думає, що за дотиком його або за поглядом на нього має бути від них опоганений та заражений, ніби від яких драконів». Що Антоніо Поссевіні, котрий там був послом від папи Григорія XIII, людина високого розуму, вважає за велику зневагу всіх панів та християнських монархів і каже, щоб за це всі мали палко взятися. Не чинить цього папа, святий отець, не чинить цього сам Господь Христос, щоб вмиватися одразу ж після того, як на нього подивляться, або до нього промовлено, або ж доторкнуто, хоча Він спілкувався і з явними грішниками. А ця бридка московська бестія, котра смердить часником, цибулею, горілкою, потом, ніби здохлий кілька днів тому пес, // (с. 83) а руки постійно має опоганені кров'ю своїх підданих, над котрими завжди панує як тиран, отак чинить.

Пишність московського князя у прийнятті іноземних послів

Послів короля Августа, Яна з Кротошина (Jana z Krotoszyna), іноврощавського воєводу, Рафала Лещинського (Rafała Łeszczyńskiego), радзейовського старосту, і Яна Тальвоша (Jana Talwosza), жмудського каштеляна, що спіткало у таких людей? Хіба не порубали на очах послів коней, що були приведені в дар тирану? Хіба вони не забирали у послів силою те, що їм подобалося? Тоді у присутності послів порубали коней й забрали у них силою речі, а тепер що? Їхніх людей вбивали, грабували, крали у цьому заворушенні кілька посольських людей, другі нагими прибігли до посольського двору, їх було викрадено потім понад сорок; їх би ще більше пропало, коли б наші не мали коло себе такої сторожі.

Коли римляни знищили Коринф

Римляни колись послали своїх послів до Коринфу, а ті випадково були у місті облиті нечистотами. За цю зневагу римляни підступили до Коринфу з військом, зруйнували та спустошили це велике й значне місто.

А чим же облито наших послів? Чи не невинною кров'ю своїх братів, рідних та наймиліших приятелів, а самі, представляючи собою особу короля й Речі Посполитої обох націй, паскудною брехнею були принижені та оббрехані супроти прав усіх народів, мало не три роки потерпали у в'язниці, а тіла забитих, ганебно оголені й невинні, були кров'ю зганьблені, по вулицях та полях лежали викинуті псам та птахам. А тих, котрі за дивовижною справою Божою залишилися живими й уникли тоді жорстоких рук, розлучили з милою вітчизною, з рідними приятелями, безцінною свободою; розіслали їх по різних далеких тюрмах, й там вони перебували у неволі та великій біді досить довго.

Заради Бога, що ж могло бути гіршого, ніж те, що дісталося цьому народу нашої коронної Речі Посполитої?! І це походить від народу, гіршого та нікчемнішого від якого немає під сонцем; правда, там краси досить, мужики там як велетні, але честі там нема й за гроші, так само як і серця.

Народ московської Нової землі

Пишуть голландці та зеландці у своїй північній навігації, що у Московській державі на Новій землі вони натрапили на таких людей, котрі, почувши постріл з рушниці, падали на землю, у страху думаючи, що це вдарив грім. Що ж було б, коли б вони почули биття гармат, коли аж земля дрижить, тоді б втратили свідомість. Що стосується зброї, коней та їхньої збруї, то наш селюк краще їде на ярмарок, ніж тамтешній вояк на війну, бо коли має холодну зброю, то не має рушниці, луку, древка, якщо ж має лук або рушницю, то не має холодної зброї, бо він вважає, що одне іншому заважає. Отож тягнеться такий без шапки, у сермязі, лаптях, а якщо котрий значний, то бубонець до сідла припне, а сам без пояса, рукава спустить так, що аж до землі будуть висіти; коли б такого зустріти й взятися за нього, то його б і без зброї зі шкапи звалив би, бо на коні він сидить, як журавель на високому сідлі, щоб його легше було вбити. Коли ж проти наших вони йдуть, тоді вже йдуть як на явну смерть, тому мужик ще вдома прощається зі своїми, а побачивши нашого в полі, то вже від самого страху здихає. Якщо одним словом сказати, що це є за рицарі, то вони є такі, як нинішні євреї. Тиранство, котрим цей народ стиснутий, притуплює їхній дух, а страх, у котрому вони народжуються, завжди в них залишається. У цих людей невільничі душі, вони не люблять високих, до неба спрямованих думок. Зі зброєю вони ніколи не ходять, до рук беруть зброю лише тоді, коли вже треба з ворогом битися. Є такий звичай у турків і в інших націй, але ці завжди напоготові, постійно ведучи війни, мають турки завжди військові навчання, особливо яничари. А яке мають навчання московські вершники? Сівши на землю, вони грають у шахи! Не згадуємо нічого іншого через сором. Коли ж ця гра йшла на користь для війни, є й щось інше, про що треба мовчати через спокусу. // (с. 84)

Опис московської мужності

Якби євреї мали таку землю, як московська, й дали б нам так багато приводів, як москва, до початку війни, то хоч би й могли мати війська понад кількасот тисяч, ми, хоч несміливо і не з повною надією

перемоги й помсти кривд, вдарили б на них. Про москву ж ми кращої думки, бо вона називається християнами, а кожен християнський правитель має подумати, перш ніж піднести руку проти християн, яку [руку] краще піднести проти бусурман, проти ворогів Святого Хреста.

Якими християнами є москва

А те, які вони є християни, легко кожен може побачити. Про це вже говорилося, бо цей ворог замість релігії має тільки неправдиве у чужоземних народів існування, бо у них замість ради – хитрість та брехня, замість мужності й потуги – бундючність і жорстокість, що виявляється завжди у їхніх зрадливих злочинах, у кожній справі. А щоб краще повірили в те, у чому звинувачується цей народ, додамо свідчення одного великого мужа, вважай святого, котрий також був довго у них у в'язниці.

Московська святість

Отже, він так їх описує: «Справді, ці люди носять християнський титул і звання, але вони не гідні цього, оскільки під прикриттям цього імені чинять такі огидні паскудства, яких жоден інший народ у світі й не чув. Свідчу про це перед Господом Богом Ісусом Христом, що протягом такої тривалої своєї мандрівки, котру здійснив, їздячи по світу, по Іспанії, Франції, Італії, Нідерландах, Ост-Індії та Вест-Індії, спілкуючися та знайомлячися з більшою частиною народів цих країн, не бачив і не чув про такий народ, котрий зрівнявся б з москвою у всякого роду беззаконні, зраді, обмані, який би був так позбавлений всякої слушності й справедливості людського права та Божого, позбавлений всякої любові й схильності до милосердя, страху Божого й людського; і це не якісь непевні особи, але всі взагалі, від меншого до більшого, а найсправедливіші й найспритніші [у них] сповнені всякого безчестя.

Керівники більші й менші, котрі у всякого роду обмані й зраді є гостріші й тонкіші, але ж коли йдеться про речі, які стосуються чесноти, вони є тупими, бридкими, мерзенними й дурними тощо». Потім нижче [про це буде сказано].

Без сумніву, цей народ є такий зрадливий, такий непостійний, такий брехливий, що подібного немає на світі. Пройдисвіти, злостиві, *підозрілі, небезпечні*, невірні, безсоромні, бундючні, жадібні, бридкі, немилосердні, ненависні, мерзенні, огидні, чинять гріхи такі паскудні, про які соромно писати. А найголовніше, що вони є найбільші вороги нашого католицького імені. Я освідчуюся перед Господом Богом у тому, що стверджую те, що знаю, а знаю це з глибокого досвіду, пересвідчився у цьому на власному досвіді, бачив своїми очима й переконався, що ми хоч маємо великих й агресивних ворогів, як-от негри, турки, євреї та всілякі інші єретики, але більшими й шкідливішими є такі, котрі нас постійно зачіпають та оббріхують не лише поміж себе, а й перед всіма народами намагаються оббріхувати, соромити й нашу віру зіпсувати, висловлюючи й проголошуючи проти нашої католицької віри й проти всіх її професорів тисячу брехень, фальшу, хитрощів, непристойної та блюзнірської лжі: оббріхуючи наші церемонії й обряди,

святі й погрібні, чимало яких пішло, власне, від самого Божого натхнення, блюзнірськими своїми язиками плещучи проти святих таїнств, а значно більше на слуг Божих, почавши від святого отця, папи, аж до храмової прислуги, тим же способом зради й облуди замислюючи на світських монархів і т. д. Отож такі християни! Але чи варто довго на цьому зупинятися? Що вони чинили проти своїх власних спадкоємних панів? То ми маємо вірити такому злому й зрадливому ворогові й схиляти вуха та серця свої до більшої покори?

Яким чином Московія захопила замки у Литви

Пригадаймо собі, хоч і важко це зробити без великого жалю, яким чином відпали від нас оті Новгород, Великі Луки, Псков, Сіверські землі, // (с. 85) Смоленське князівство. Хіба ж не через зрадливу хитрість облудного перемир'я з цим зміїним народом? Не будемо сягати дальшої історії, але хіба не було зламано й знищено недавно укладене перемир'я з Борисом через прислання цим московським зрадником кількох тисяч військових людей з гарматами до Велізької волості? Хіба ж не того часу були сплюндровані й спалені Прилуки, містечко князів Вишневецьких, і волості пана кам'янецького? А це недавнє ганебне вбивство синів Корони, забезпечених миром? Чи не досить виявилася проклята ворожа зрада та облуда?

Свіжий приклад московської невіри

Не були раніше Корона та Велике князівство Литовське такими великими й потужними, як є нині з милості Божої; великі й потужні монархи й сама москва постійно на них оглядалися і вважали щастям, коли могли мати від нас мир, не кажучи вже й про те, щоб вони самі коли дали привід до ворожнечі та війни. Бо в цій Речі Посполитій обох народів є з Божої милості мудра й здорова рада, зичлива своєму пану, а сам народ такий, котрий прагне слави своїх панів і свого народу, хоче, щоб його весь світ шанував завдяки мужності й енергії. Тому польського народу скрізь досить знайдеться в Угорщині, Молдавії, Туреччині та інших країнах.

Поляків скрізь досить

Що ж тоді було б, якби цей московський народ тепер мав би над нами величатися? Але з милості милостивого Бога початки тепер добрі: нам піддалося понад десять найголовніших замків, до коронної вітчизни та Великого князівства Литовського повертаються Смоленськ, Сіверська земля, Великі Луки та інші найпотужніші фортеці. Сам Господь Бог злучає разом ці держави й відкриває нам очі, щоб ми не погорджували Його милістю та милосердям, не втратили поданої оказії, а швидше обома руками й ногами трималися за неї, а з цим народом не миром, але війною діяли; не в огромі та кількості великій війська сила й потуга, але у мужності й енергії, а насамперед у благословенні Господньому. Коронного рицарства хоч буде сотня, а тих буде тисяча, але і від цієї сотні у них потьмариться в очах.

Московські дії проти наших

Ці жовніри, котрі були при Димитрії у Москві, хоч їх і не було 200, були такі страшні цим блядинцям (bledyńcom), що ті казали, ніби їх було 1000; хоч були головними ворогами, однак приїхали опанувати державою, та ніколи не сміли думати відкрито вдарити на них. Раз хотіли

вони напасти на сплячих на Великдень та повбивати їх. Але коли наші згідно з католицьким звичаєм під час здобування Гробу Господнього вдарили в барабани й труби, зрозуміла москва, що її постерегли, тому дала їм спокій. І на тих наших братів, котрих недавно вбили зрадливо на нещасливому весільному бенкеті Димитрія, напевно, не насмілилися б напасти, якби всі наші були разом та обережні, але ж їх умисно поставили нарізно в будинках, котрі стояли далеко один від другого. А наші вважали себе такими убезпеченими, що їх багатьох сплячих було вбито, ті ж, котрі могли схопитися за зброю, залишилися живими.

Московська зрада щодо наших

Та й на цих розпорошених і сплячих не наважилася б москва підняти руку, коли б вони не знали, що проти кожного нашого мало стати кілька тисяч їхніх. Бо все це військо, котре Димитрій мав послати проти кримських татар, дало спокій татарам, а на наших з думними боярами, день перед цим підготувавшися в полі, обернулося. Вночі ж їх було таємно впущено до міста. Ось так у цьому замішанні така кількість війська була в місті Москві, що на вулицях не було де і яблуку впасти. Коли ж потім пани посли їздили до замку для переговорів, то сто або кілька десятків, і то не завжди, їхало перед ними, однак москві здалося, що це тисяча їхала. Ось так наші бачаться цьому марному народу пишними й великими.

Московське прислів'я

Тому москва, коли якого гарного мужа поміж собою бачить і хоче похвалити його від щирого серця, то так звичайно говорить: «Це такий богатир, що міг би з литвою битися». Як от у нас є давня приказка: «Ти, хлопе, такий добрий, // (с. 86) що міг би з чортами битися». Справді, ми не знали раніше того, що зараз знаємо, бо москва протя-

гом всього цього часу могла свої вади приховувати від нас, через що наші їх не могли добре вивчити й взагалі перебільшували їхню мужність та енергію. Тепер за дивовижною справою Бога у цьому кількарічному Марсовому ігрищі у Москві наші зрозуміли це і мали ту користь, що достатньо переконалися в тому, що цей ворог у кожній справі замість дійсного стану речей творить у іноземних народів хибну думку про себе.

Отже, велика була тривога скрізь, у кожній волості, в яку тільки найменша звістка про напад наших приходила; який же лемент і нарікання тоді чулися: «Ото вже гріх впав на нас і на наших синів, що ми пропали з господарем і з господарством, з дружинами, з дітьми і з усім нашим добром!»

Арістотель, хоч і язичник, добре написав про це такими словами: «Великою є сила совісті, велика з цього і з того боку, бо не бояться тоді ні ті, котрі ні в чому не винні, не мають постійного страху кари ті, котрі почуваються винними у лихому вчинку».

Підсумок всьому вищесказаному

Треба нам все це взяти до уваги якнайкраще, не легковажити своїм добром у собі, яке залежить від того, як ми самі візьмемося за них у цій оказії, котра, вважай, сама дається нам; зважаючи на мир для всього християнства, маючи такий привід і здавна очікувану оказію, бачачи саму фортуну, яка не полишала наших предків, отих славних рицарських людей, котрі своєю сурмою дають втішний сигнал до пробудження, поспішаючи повільно і швидко й роблячи, коли тільки трапляється їм нагода, встаньмо із цього сну. А у цьому нам Господь Бог, польська кров, щастя нашого пана короля прокладуть зручні й досить широкі стежки, вкажуть безсумнівний та прямий шлях, який широко простягається перед нами, підемо з охочим серцем та весело, помстимося за образу, зради, хитрості й шкоди, завдані нам раніше, і набуваймо ж слави та примножуймо вітчизну.

Згадаймо собі славних мужів Топорів, Грифів, Яструбів, Дубів, Шьренявських, Равських, Радванів, Абданків, Наленчів та інших, про те, що вони чинили в цій вітчизні разом з вашими предками, з Мечиславом, першим християнином, та з його сином Болеславом, як // (с. 87) вони громили сусідні народи, як не раз нищили Київ, як творили кордони цієї Корони, залізні стовпи у Дніпрі своїми руками поставили як прикордонні стовпи. З іншого боку розбили саксонців та пруссів і теж поставили залізні колони у річці Осі як знак кордонів.

Згадаймо собі мужніх мужів, як-от: Леварти, Єліти, Остої, Новини, Юноські, Лещики, Правдзичі, Соколи, Помянці, Сулимці, Леліви, Гоздави, Кораби, Труби, Окші, Рожі, Вадвіці, Годули, Слеповрони, Одровонжі, Бяліви, Цьолки, Доленги, Пілави, Броги, Тжаски, Льви, Орли, Однороги, Жеребці, Лебеді, Нечуї, Венжики, Годзамби, Фадори, Заремби, Веняви, Пруси, Долини, Божездажи. А інші, як ваша чесна кров за часів Локотка та Казимира та й раніше, часто честь, хвалу і гучне ім'я творили цій державі.

Не було такого гострого ворожого меча, якого б ми не вищербили, не було таких жодних потужних ворожих мурів, котрих би ми боялися, не було такої рицарської нації, яку б ми не перемогли,– невже тепер розпочату оказію пропустите: не сядете на коня, не вхопитеся за шаблі, за списи, не зруйнуєте мурів московських ребелізантів, за котрими не мужі, а жінки сидять, у чому, власне, ви, будучи там, пересвідчилися. Це ваше рідне добро, ваші скарби, а ще ж і близькі, до них же, до них ідіть, наслідуючи ваших предків. Показує вам кордони рука вітчизни, які б вона хотіла мати, вказуючи вам, що ви живете в тісноті. Невже ж ви своє щастя, яке волає до вас своїм голосом, покинете? Невже ж занедбаєте це стадо, яке потребує однієї вівчарні та одного пастиря? Тоді така очевидна ваша невдячність до небесних дарів явну скаргу поклала б на вас перед Богом. Бо у вірі святій католицькій сумніватися ніскільки не треба, щоб ті східні та північні краї, дивлячися на життя, спосіб та вчинки монарха, свого пана, і до правдивої науки не закриваючи вуха, до неї прихилилися б сердечним прагненням та палким старанням. Після цього ви своєю безсмертною славою не тільки з вашими мужніми стародавніми предками зрівняєтеся своєю мужністю, а й з Божою поміччю перевищите всі народи, котрі з цією монархією межують. Чого вам зичу від щирого серця, як *інкорпорований внаслідок індигенату до вашої Корони Польської.*

Мапа, або опис Московського князівства і держав, які до нього належать, з усіма околицями

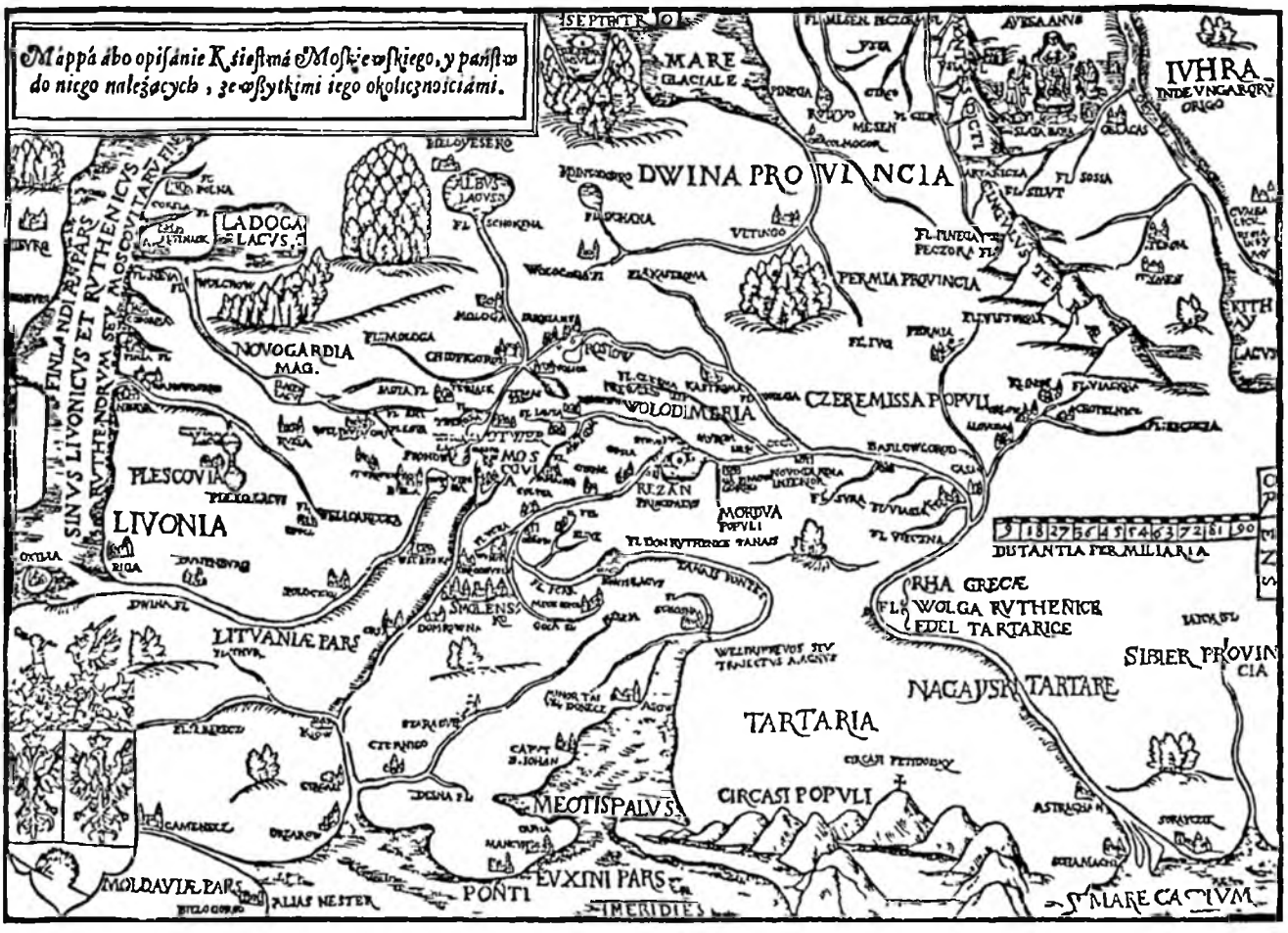

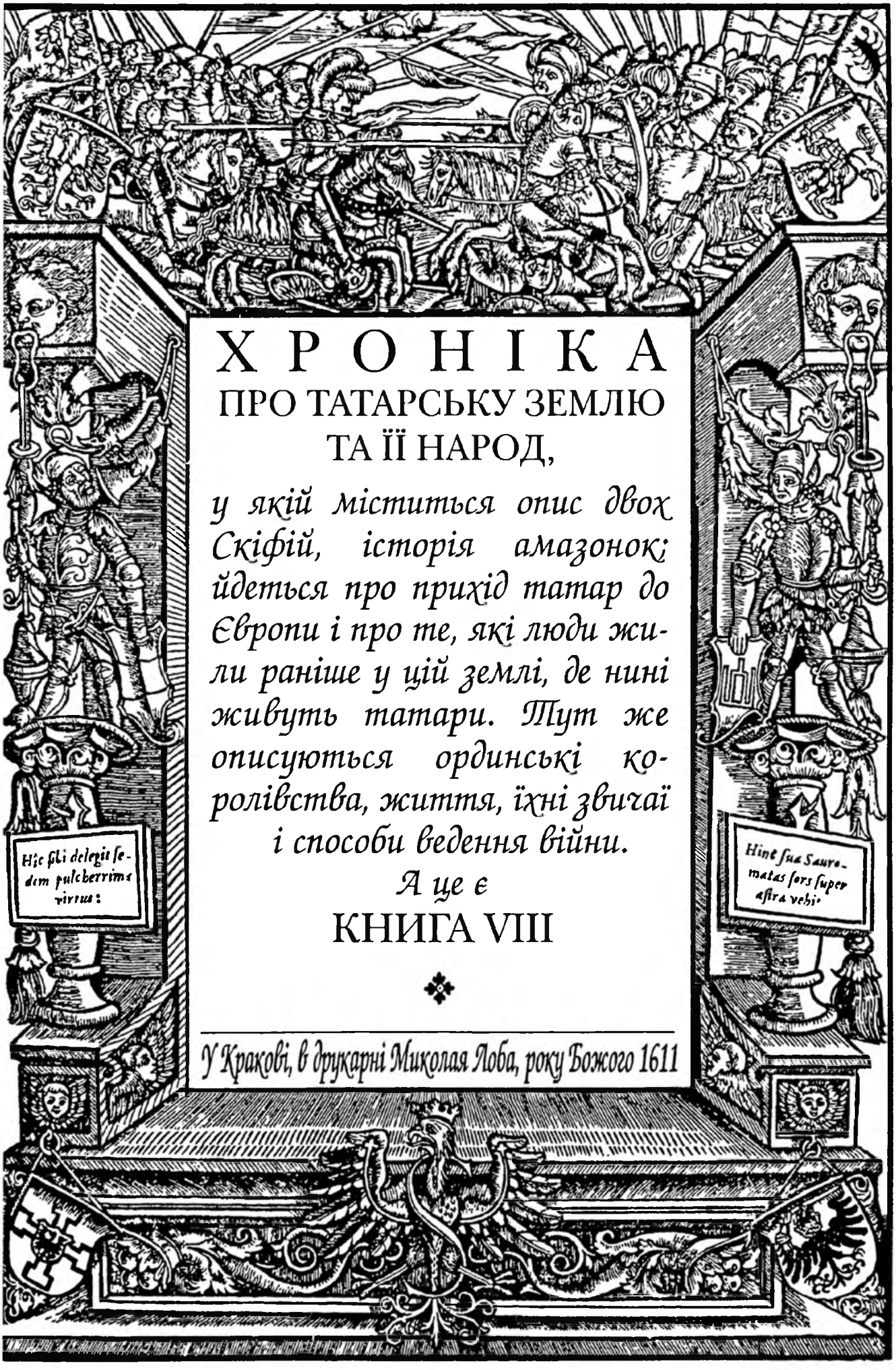

ХРОНІКА
ПРО ТАТАРСЬКУ ЗЕМЛЮ ТА ЇЇ НАРОД,

у якій міститься опис двох Скіфій, історія амазонок; йдеться про прихід татар до Європи і про те, які люди жили раніше у цій землі, де нині живуть татари. Тут же описуються ординські королівства, життя, їхні звичаї і способи ведення війни.

А це є

КНИГА VIII

У Кракові, в друкарні Миколая Лоба, року Божого 1611

НА ШЛЯХЕТНИЙ І ДРЕВНІЙ ГЕРБ
їх мостей панів
ДОРОГОСТАЙСЬКИХ

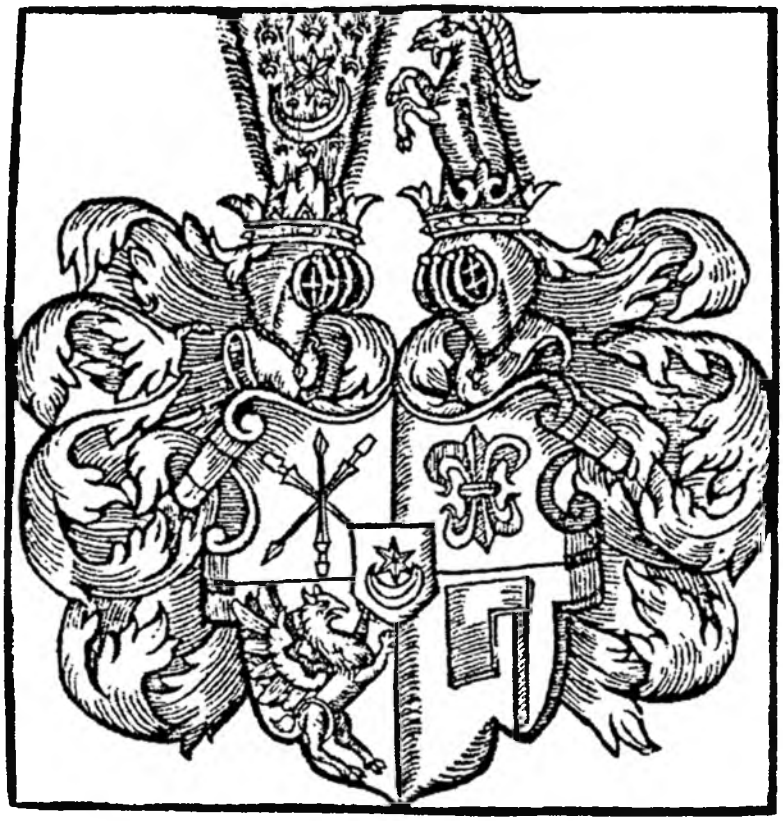

Мабуть, ті, хто роздавали герби
Домам шляхетних станів,
Добре зналися на рицарських людях;
Між котрими славиться шляхетний дім
Преславної фамілії Дорогостайських.
Бо зображені на гербі «Гриф» і «Лілея»,
Тригранні списи, «Топор» і «Леліва» символізують
Не тільки мужність у битві, а й постійність у суперечностях,
Енергію у справах, здоровий глузд у труднощах.
Живи ж з цими клейнодами, старожитний пане,
Нехай не поляже твоя слава в Сарматії
Так довго, поки Дунай тече до моря, поки
Високолетне сонце славиться довкола світу
*[Марцін Пашковський]. // (**с. III передмови**)*

ВЕЛЬМОЖНОМУ ПАНУ, ЙОГО М. ПАНУ КРИШТОФОВІ МОНВИДОВІ ДОРОГОСТАЙСЬКОМУ, НА ДОРОГОСТАЯХ І ОШЬМЯНІ, МАРШАЛКУ НАЙВИЩОМУ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО, ВОЛКОВИЙСЬКОМУ, МСТИБОВСЬКОМУ, ДИНАМЮНДСЬКОМУ і т. д. СТАРОСТІ, МОЄМУ МИЛОСТИВОМУ ПАНУ

віт і всі речі, що у ньому є, завжди перебувають у якомусь постійному русі та перемінах, і в мене, ваша мость пане, складається враження, що ці речі нібито мають душу, отак світ кожного разу показує своє інше обличчя. Подивившись на цю нетлінну природу (точніше, небо), вшановану вічністю, вигаптовану зірками, котрі ніщо не може перевищити до постійності, побачивши в ній одну постійну переміну, роблю висновок, що з моменту, як існує світ, він ніколи не стоїть на одному місці. Дивишся, а вони [зірки] одні – на схід, другі, навпаки, скеровують біг свій на захід, схиляючись то на південь, то на північ, одного разу відходячи від землі, другого разу наближаючись до неї. Чого маємо чекати у такому разі від низьких земних речей? У великій і постійній зміні й самі елементи, то тепло, то холоди, то дощі, то посуху приносять. А взяти оту їх міжусобну битву, коли грім спалахом світла, блискавкою світ чи очищують, чи лякають; а море, яке саме збурюється, грає, припливає, відпливає, що інше чинить, але ніби показує нам одне, що воно живе, росте і стоїть нестабільністю. Ба й земля, ґрунтовнішу над яку немає нічого, і та не може дотримати природного спокою, не може існувати без струсів. А все це, на мою думку, робиться, щоб виявити досконалість природи, котра є найдосконаліша, бо вміщує в собі відмінності між істотами і предметами. Бо що б то було, коли б припинилась зміна елементів, коли б ніколи не було літа, а завжди зима; завжди осінь і ніколи весна, або ж навпаки. Хто б з охотою чекав на літо, якби йому зима не набридла? Хто б осені прагнув, якби йому літня спека і докучлива комашня не

набридли? Така змінність речей: одне породжує інше. А що у цих речах діється, то і в справах, і в людських характерах; як казав Геракліт: «В окремих моментах ми є різними людьми», тобто як кінь, що долає бистру річку, два рази не омивається тією ж самою водою, бо одна вода пливе геть, а за нею поспішає інша. Так і людина, що біжить через свій швидкоплинний вік, ніколи не зможе двічі опинитися в одному моменті свого життя. Природа завжди щось таємно вигадує, тому що вона то підноситься, то занепадає. Не дивуйтеся, отже, мої вельми мостиві панове, що в такому непостійному світі є такі великі переміни, такі розмаїті зміни і перетворення; громадянські ж права мусять відповідати своїй природі, завдяки чому вони розвиваються. Що було видатнішого, ніж Ассирійська монархія, що було яскравішого, ніж Перська, що кращого, ніж Грецька, що суворішого і прекраснішого, ніж Римська, по відношенню до яких інші дрібні держави, вважай, забуті? Але і Рим по найбільшому зростанню занепав і потім увійшов цим у прислів'я: «*Roma sapius capta quam obsessa, victa quam oppugnata illa victrix gentium, Regnorum domina*», став посміховиськом для вандалів, готів, остроготів, гесьорків (Gesyar), Аттіл і т. д., про який [Рим] і про інші держави можна сказати те, що про себе говорили розпорошені троянці:

Ми були троянці, був Ліон
І незвичайна слава тевкрів. // (с. IV)

Були, панували, славилися, а тепер нема нічого, навіть поля, де стояла Троя, не можемо знайти. Сам Рим був колись помилково названий вічним, а тепер його напомацки шукають і не можуть знайти. А все знищив не ворог, що королівства перемішує. Про це ніби було сказано зі Святого Письма: «*Ego constituite super Gentes et Regna, ut evellas et dissipes aedisices et plantes*». Або ж як котрийсь садівник, викопавши в одному місці одне зілля, саджає і прищеплює в іншому. Так і влада, й держава переносяться з однієї країни до іншої, що і Вергілій висловив такими словами:

Все суворий Юпітер переніс в Аргос.

Оцими перемінами сповнені дані книги, і мені здалося річчю дуже потрібною та слушною присвятити їх і віддати під оборону не кому іншому, але вашій мості, моєму мостивому пану, бо ж доречно було сказано: «Важко комусь те покохати, чого він не знає». А ваша мость, мій милостивий пан, високо підніс свій розум науками, знанням всяких історій відшліфував його і розповсюдив, досвідом утвердив і уґрунтував. Я маю велику надію, що ця моя праця знайде у вашої мості, мого милостивого пана, ласкаве й усміхнене обличчя. Бо хто ж, як не ваша мость, мій пан, котрий зволить добре знати, наскільки трудною і важкою справою є що-небудь видати на світ

друком. Бо це ваша мость показав у своїй книзі, рідкісній і поважній, писаній про коней. Бог свідок, що я нічого так не хочу знати, як багато ваша мость знає про давнину, різне чтиво, натуральну філософію, історію, метод трактування найзвичайнішого і гідного філософії; виявляти невтомну старанність вашої мості в споглядании й практиці. Своїм прикладом побудив ваша милість найкращих польських панів до наук і воїнського навчання, потім показав шлях буйному польському жовнірству до ворогів, до способу нищення їхніх замків, коли, будучи з королем його мостю під Смоленськом після дворічної облоги, в останньому штурмі так добре діяв, що, ризикуючи своїм життям, не тільки першим розпочав штурм, а й успішно заволодів мурами замку. Нехай же в цей час оця енергія і твій подвиг, мій мостивий пане, здійснені заради короля його мості і Речі Посполитої, будуть пошановані оцією моєю пам'яткою, на яку спромігся. Щоправда, оцих та інших дивовижно прекрасних твоїх справ не забудуть ніколи у віках і обезсмертять їх; і я сам це вчиню, якщо смерть не перешкодить мені у цьому. Але і я, хоч і старий та немічний жовнір, не міг приховати свою втіху, яку маю, дивлячись на гідні справи вашої мості та інші дари, дані від Господа Бога. Уклінно прошу, аби ваша мость, милостивий пане, оцю мою схильність зволив якнайкраще зрозуміти і став милостивим паном і патроном для мене і моєї праці. Буду втішений, коли якась дещиця любові до рицарських справ дістанеться мені і моїй праці. Дано в Кракові 1 дня грудня року Божого 1611.

Вашої мості, мого милостивого пана, всього добра зичливий і найнижчий слуга Олександр Гваньїні, граф Латеранського палацу, командир гвардійської кінноти. // (с. 1)

ЧАСТИНА І КНИГИ VIII,
у котрій міститься
ОПИС ДВОХ СКІФІЙ, НАСАМПЕРЕД ТАТАРСЬКОГО НАРОДУ; ІСТОРІЯ ПРО АМАЗОНОК І ПРО ПРИХІД ТАТАР ДО ЄВРОПИ; І ПРО ТЕ, ЩО ЛЮДИ ЖИЛИ ПЕРЕД ЦИМ У ТІЙ ЗЕМЛІ, ДЕ НИНІ ЖИВУТЬ ТАТАРИ

Точка зору Діодора на скіфів

іодор Сицилійський у книзі 2, розділі II, описуючи савроматський народ, згадує там і про скіфів і, виводячи їхній початок від Скіфа (від його імені походять всі татари), починає свою працю такими словами: «*Перший скіф – вождь, народжений від лева і діви, найвойовничіший: весь його вигляд нагадує змію, тобто скіфське створіння, як кажуть, було народжене за власним бажанням із землі*». Але що це могло бути за створіння, крім морської Мелюзини, того не знаходимо; оця нарація є байкою чи містить якусь міфологію. Мабуть, так воно і є, бо він далі додає, поділяючи скіфів на дві частини: *під царствами він називає саків і масагетів, а з провінцій, здобутих війною, були утворені колонії, але дві найбільші: одна розташована між Пафлагонією і Понтом у напрямку до Ассирії, інша в напрямку до Танаїсу, де народ називають савроматами.* Ці слова узгоджуються з іншими історіями, котрі твердять, що Скіфія була так названа від Скіфа, сина Геркулеса; вона є двох родів: одна – *європейська*, у котрій живемо ми, сармати, тобто литва, русь, москва, молдавани і європейські татари; друга – *азіатська*, у якій знаходиться весь скіфський народ, що живе там на просторі від півночі на схід. Нас від них відокремлює ріка Танаїс, тобто Дон. Азіатські скіфи напрочуд різнорідні: одних звуть тавроскіфи, і живуть вони біля гори Таврус, других – агатирси, і ці мають все спільне – як жінок, так і харч, нікуди не їздять. Треті – есседони, котрі по смерті своїх батьків ховають не в землі, а в своєму серці, поїдаючи їхні тіла. Четвертий скіфський народ називають масагетами. Ці поїдають тіла ворогів, а їхні голови настромлюють на свої намети замість сторожі. Є п'ятий народ, котрий зветься мінгайлами, але він живе поблизу вірмен. З них походив той войовничий король Кангвіста, як другий Александр. Але вони є вже

Скіфія двох родів: азіатська і європейська

Дикі татари – мінгайли

татарами, а не скіфами, бо живуть вже у Татарії, а не у Скіфії, про що йтиметься нижче при поясненні відмінностей Скіфії і Татарії. Про цих татар-мінгаїлів написано істориками чимало видатних творів: що вони завдяки могутності і своїм справам із славою для себе оволоділи багатьма землями світу. Вони не мають нічого свого, крім дружини й шаблі, не розпочинають робити нічого такого, що могло би бути втраченим; вони не знають ніяких грошей, ані золота чи срібла і тільки вільним обміном задовольняють свої потреби. Бо там, де золото у повазі, там буває і жадібність, там зажерливість, а де зажерливість – там зрада, бо легко на це піти заради грошей. У них немає нічого дорожчого за славу. Юстин пише насамперед про одну дивну річ: вони, будучи варварами, не знали наук, але не знали і зла, а греки, сповнені наук, були сповнені й вад. Якби інший народ мав таку поміркованість, як цей, то не тільки земля, а й небо кохалися б у ньому. Їх ніколи не перемагали, але вони перемагали. Вони довго панували над Азією, // (с. 2)* вигнали Дарія зі Скіфії, убили великого Кіра, а Зопіріона, воєначальника Александра Великого, розгромили з його військом. Вони заснували Бактрійське та Парфянське царства і ніколи не пускали поміж себе чужого народу, а своїми ж людьми, як пилюкою, вкрили всю Азію (крім греків та індійців). Саме з їх народу беруть свій початок турки, парфи, перси, угорці, сикамбри. Вони дали влучну відповідь єгипетському царю, коли той наказав їм давати данину. Вони сказали: «Ми дивуємося з такого великого і багатого правителя, котрий хоче взяти у нас, убогих, скарби, адже їх у нас ніколи не буває. Ліпше нам, убогим, здобути їх у такого великого правителя. Ти сам до нас хочеш за ними приїхати, але ж сором великому пану до нас, убогих, їздити; краще ми, вбогі, до пана поїдемо». І не встиг цар приготуватися, як вони, випередивши його, розгромили дощенту і вигнали з Африки. Вони шанують Марса, вважаючи його Богом, а Весту шанують як богиню. У великій пошані у них сонце, місяць і вогонь. Великий їхній цар, котрий зветься Гог і Магог, ніби пан над панами і цар над царями світу, є в них у такій честі, що його вважають святим, шанують і люблять. Коли ж він вмирає, то багато з їх числа кінчають життя самогубством заради нього, приносять у жертву чимало свого добра, вбивають також і його дружин і найвірніших слуг; цих і ховають разом з ним, щоб він мав слуг і на тому світі. З кого вийде найбільше крові, того він, отже, найбільше любив. Потім очищають нутро покійного, промивають кишки й шлунок, напихають їх різними ароматичними травами і знову вкладають у тіло. Потім його возять до царів, старост та інших, щоб і простолюд міг до нього торкнутися, а потім ховають його у землю. Іншого ж з його роду обирають на його місце.

Природні чесноти у дикого народу

Відповідь диких татар єгипетському царю

Язичество азіатських татар

А в цій азіатській Скіфії є велике і знамените Скіфське царство, котре зветься *Катагіум*; важко знайти у світі подібне до нього. Воно починається від великого моря Східного океану, а тягнеться через всю Азію аж до Північного океану. Воно колись належало царю Мангі,

Катагіум – найпотужніше скіфське царство

* Див. ідентичний мал. у кн. II (с. 42 оригіналу).

але // (с. 3) його дядько, великий хан, відняв у нього, бо цей цар Мангі був навчений християнської віри несторіанами і навіть мав при своєму дворі чимало християн. Коли ж мангіани були звитяжені татарами-язичниками, то останні сміялися над християнами: «Чого ж це вам хрест зовсім не поміг?» Чутка про ці насмішки дійшла до вух імператора, самого хана, котрий наказав, щоб жоден з його щастя і з християнського Бога не сміявся, оскільки їхній Бог справедливий. Він знав, що його [хана] справа є справедливою, і тому хотів, щоб кожен дістав своє.

Вирок ханів проти тих, хто сміявся з християнської віри

Камбалу – столиця цього царства

Це царство має велике і славне місто, котре зветься Камбалу, збудоване великим коштом і оточене довкола муром завдовжки 24 милі, мури ж заввишки 20 сажнів. У цьому місті є великий купецький склад для товарів з Індії та інших країн. Поблизу цього міста є ріка Пулсахніс, на котрій міст завдовжки 300 сажнів, а завширшки 8; цією рікою туди приходить велика кількість народу. У цьому царстві є такі повіти: Синдонф, Тибет, Каніклу, Караіам, Аркладам, Кангігу, Ам, Толоман, Гінгігви. А в цих повітах – великі міста аж до Кавказьких гір. Це Скіфське царство відділяє від Татарії велика і славна гора Імаус: що по цей бік – то Скіфія, а що на тому боці – то Татарія, де живуть монголи. З другого боку, з півдня і сходу, ділить її велика гора Бикова, котра латиною зветься Монс Таврус (Mons Taurus). Саме на цій горі став найперше ковчег Ноя після потопу. Біля підніжжя цієї гори розташоване місто Таврізіус. Тут стояла інша гора, яка перейшла на інше місце. А це сталося так. Один сарацин допікав християнина, кажучи: «У вашому Євангелії сказано, що коли б хто з вас мав віри хоча б із гірчичне зерно, то сказав би цій горі: "Перенесись на інше місце!", і так би сталось. Чому ж ви не маєте такої віри?» Тоді один християнин, маючи в усьому віру в Господа Бога, наказав цій горі встати і перейти на інше місце, що й сталося. Після чого сарацини одразу ж охрестилися. Від півночі до сходу живе різнорідний татарський народ, котрого ніхто ані об'їхати, ані описати не може, ні Птолемей, ні Страбон, ні жоден космограф і геометр. А це через тяжкий шлях озерами, болотами, морями, бо там завжди море замерзле внаслідок сильного холоду. Про них знає тільки Сам Господь Бог, тож і ми коло них не будемо довго затримуватися. І все ж наприкінці другої частини ми подекуди їх торкнемося.

Повіти у цьому царстві

Розділення Скіфії з Татарією

Гора, на котрій став корабель Ноя

Сильна віра багато може вчинити

Згідно з тим, що над нами і нічого для нас.

ІСТОРІЯ ПРО АМАЗОНСЬКИХ ДІВЧАТ І ТАТАРСЬКИХ ДРУЖИН

Тут уже згадувалося про мінгайлів – азіатських татар, котрих відділяє від Скіфії гора Імаус, а названо їх моавитянами. Вони прозвані татарами від ріки Тартар, а від гори Таврус їх звуть тавримонтами. Годилося б додати трохи і про їхніх жінок. Не знати тільки, кому б більше мали приписати ці рицарські дари і спра-

Татари названі від ріки Тартар

ви достославні: чи їхнім мужам, чи їхнім дружинам. Вони ж бо такі значні справи залишили після себе, що їх неможливо було стерти непам'яттю наступним вікам. Їхня історія починається так. Одного разу з татарського війська були вигнані через якусь незгоду два шляхетних юнаки: Плінос і Солопітус. Вони вивели з собою чимало юнаків і поселилися на кордоні Каппадокії над рікою Термодоонтою, захопили поля Темісцирос на кордоні з греками. Звідси вони чинили напади на їхні королівства. Потім проти них зібралися іноземні люди, несподівано напали і дощенту розгромили. Їхні дружини, бачачи такий утиск, вигнання з батьківщини, поразку мужів, взялися за зброю мужів, за луки, шаблі, списи тощо і так добре боронили цей край, що розширили свої кордони і заснували царство. А щоб їхній рід не згинув, вони раз на рік сходилися спочатку з чужинцями, а потім зі своїми пастухами. Коли у них народжувався син, то його вбивали, а коли дівчина, то її потім не вчили писати, а привчали до рицарських справ. // (с. 4) Їм припалювали праву грудь, щоб вона не перешкоджала стріляти з лука. Через це вони й були названі Маммазонес – від припаленої груді, а не Аммазонес, бо «мамма» грецькою означає груди. Оскільки їм всюди сприяла фортуна, то вони стали справжнім пострахом для всього світу. З-поміж себе вони обрали двох цариць, яких звали Мартеся і Лампеде. Кажуть, що вони народилися від бога Марса, котрому приносили жертву, як і їхні чоловіки-татари. Потім вони зайняли більшу частину Європи, а це було, як свідчать давні історики, приблизно 2825 року від створення світу. Потім вони заснували у Греції велике місто Ефес і багато інших міст, а пізніше, отримавши чималу здобич від іноземних народів, повернулися з полоном до своєї землі. А Мартеся залишилася в Греції для оборони. Але недовго небога там панувала, бо скоро після від'їзду інших до Термодоонта в Темісцирські поля проти неї виступили незліченні сили Малої Азії, вбили Мартесю і розгромили її військо. Лампеде ж померла. Їхнє місце зайняла Ортигія, яка була войовничою, незважаючи на свою жіночу стать. Вона, довго перебуваючи у дівоцтві, потужно помстилася за кривди своєї сестри, бо понад десять років мужньо і потужно громила своїх ворогів з будь-якої сторони. Потім, коли Ортигія була відсутня, Геркулес, грецький [герой], змовившися зі своїм товариством, несподівано напав на амазонок, чимало їх убив або полонив. Ортигія, довідавшись про поразку своїх сестер, послала з великою печаллю до Согелла, татарського короля, щоб помстився за свою кров грекам, додавши, що коли цього не вчинить, то вони самі своїми шаблями відкриють грекам шлях до всієї Азії. Согелло виступив проти греків, але з ними не воював через якусь згоду, укладену раніше. Амазонки, однак, дали битву і мужньо билися проти греків, та без допомоги зазнали поразки. Потім послали до короля Согелла*, питаючи, чому він був такий неприязний. Той відповів, що цю справу треба відкласти до іншого часу, бо тепер є певна причина, щоб не воювати.

Амазонське царство

Походження назви амазонок

Амазонки в Європі

Амазонки заснували Ефес

Амазонка Мартеся

Ортигія

Согелло – татарський король

* Див. ідентичний мал. у кн. III (с. 7 оригіналу).

Ортигія, вчинивши чимало видатних рицарських справ над звичай і силу дівочу, покинула потім цей світ.

Пентесилія

Після неї була Пентесилія, котра зі своїми воїнами досить мужньо билася в Трої. Про це писав Гомер в «Іліаді». А Вергілій згадує про це в «Енеїді» такими словами:

Ducit Amazonidum lunatis agmina peltis
Penthesilea furens, medijsque in millibus ardet,
Aurea subnectens exertae fibula mammae
Bellatrix, audesque viris concurret virgo. // (с. 5)

ЦЕ ПОЛЬСЬКОЮ МОВОЮ МОЖНА ПЕРЕКЛАСТИ ТАК:

Веде незліченні полки амазонок,
Які прекрасно озброєні круглими, як місяць, щитами,
Смілива Пентесилія, яка зі своєї волі підносить війни
І ставить проти мужів хоробрі загони дівчат.

Амазонка Талестріс у царя Александра

Відповідь амазонок Александру Великому

Амазонки тоді жили у своїй країні, тобто у Малій Азії при Термодоонті аж до часів цариці Талестріс. За її панування з ними хотів битися Александр Великий. Вони ж відповіли: «Великий царю! Велика твоя слава, але дивись, щоб ти її не втратив, бо яку ж ти здобудеш славу, якщо переможеш нас, дівчат. Ми ж набагато славетніші будемо, якщо переможемо тебе, такого великого царя». Почувши це, цар дав їм спокій. Потім сама Талестріс приїхала до царя Александра Великого з трьома сотнями озброєних дівчат, просячи, аби народити від нього сина. Александр, надивувавшися з неї самої і її почту, відправив її назад через 12 днів. Відтоді вона мала мир від нього. Потім, коли їй довелося тяжко відбиватися, мусила кликати татар, здобуваючи мужів. Однак коли хто засмакує сваволі, то від неї важко відмовитися. Одного разу трапилося так, що через довгі й тривалі війни, які провадили татари, їх не було вдома 10 років. Через це їхні дружини почали жити з пастухами, думаючи, що їхні чоловіки загинули, коли ж чоловіки повернулися, то ні дружини, ні пастухи не хотіли знати своїх панів, хіба що їх змушували до цього карами. З цього часу амазонки перестали верховодити, бо мужі їх приборкали. А жили вони тоді на сході в диких пущах Євтейських. Від цих татар-мінгайлів походять ті татари, котрі прийшли до нас, сарматів. Ми їх називаємо кримськими, манкопськими, перекопськими, білгородськими, очаківськими і т. д. Всі вони живуть коло великого озера, котре ми називаємо Палус Меотіс.

Де татари жили раніше

Як татари прийшли до Європи

Про причину того, що татари покинули свої краї і прийшли сюди, в голі сарматські рівнини, пише при описі татарської землі Сигізмунд, барон Герберштайн, який покладається на авторитет Мефодія, єпископа батавського (Patawskiego). Цей останній говорить, що був там серед них якийсь Гедеон, перший з того народу. Коли Гедеон дістав якусь звістку про кінець світу і загибель всіх людей, то розповів їм про це і навів

якісь аргументи, радячи, щоб вони схаменулися і врятували земні скарби й багатства, котрі разом зі світом були б втрачені. На це вони пристали і з незліченною кількістю свого народу вирушили з Татарії, з цих Євтейських пущ. до країн, які розташовані між північчю та сходом, вдерлися туди, плюндруючи ті провінції, і все, що тільки могли там знайти над рікою Євфратом і Персидською затокою, захопили, пограбували й спустошили. Потім, прийшовши в близькі до нас краї над рікою Волгою і вигнавши звідти тамтешніх жителів, почали там ставити свої намети.

ЩО ЗА ЛЮДИ ЖИЛИ В ЦИХ ЄВРОПЕЙСЬКИХ ПОЛЯХ, КОТРІ НИНІ ЗВУТЬ ТАТАРСЬКОЮ ЗЕМЛЕЮ

Сармати здавна були жорстокими

Приблизно за 400 років до нинішнього 1611 року татари заселили дикі поля європейської Сарматії. Тому нам і треба знати про тих, хто тут жив раніше від татар. Всі історики згідно твердять, що там жили волинці, булгари і словаки, котрих звичайно називають половцями; це були рештки тих готів, котрі звідти пішли до Угорщини. Це були розбійницькі люди, які нападали на сусідні держави і грабували їх. Вони дуже поширилися тоді, коли, згідно з Птолемеєм і Філідіусом, панувала планета *Сатурн quadrupertiti*, котра робить тих, хто народився під її знаком, людьми жорстокими, страшними й суворими. Отак і потерпали сусідні народи від половців, // (с. 6) котрі їх звідусіль гнобили. Але коли на них вдарили татари, коли сили виявилися нерівними, то половці, неспроможні витримати татарської сили, мусили їм поступитися. Про це я вже писав достатньо у книзі III в описі Русі. І донині звідти приходять жорстокі народи, які своїми наскоками завжди докучали і шкодили сусіднім країнам. Про це знаходимо у передбаченні пророка Єремії: «З півночі відкриється зло на всіх мешканців землі».

Батий – перший татарський правитель у Європі

Батий захопив Московію

Московія піддається татарам

Тоді насамперед Батий, татарський правитель, прийшов зі своїми великими військами у північні країни і захопив Булгарію, яка лежить над рікою Волгою нижче від Казанського замку. Йдучи потім далі і тріумфуючи зі своїх славних перемог, він досягнув аж Москви. Витративши тут певний час на облогу, він взяв цей столичний замок і, вирубавши дощенту московитів, подався до найближчих провінцій. Взяв Володимир, Переяслав, Ростов, Суздальське князівство, і чимало інших прекрасних замків і міст, вирубавши їхніх мешканців, він спустошив і спалив. Він дощенту розбив великого князя московського Юрія, який виступив проти нього з великим військом, а самого князя стяв. Взявши живцем Василя, сина Костянтинового, він привів його з собою до табору і також забив. Усе це діялося близько 1225 року, і з того часу майже всі руські князі були татарськими данниками аж до Вітовта, великого князя литовського, котрий мужньо боронив

свої землі від татарських шабель і взагалі був їм дуже страшний. А великі князі московські та володимирські були під татарською владою аж до князя Василя. Про цього Батия розповідають хроніки, що його вбив в Угорщині угорський король Вуласлав, котрий після хрещення був названий Владиславом і прийнятий до сонму святих. А це сталося тому, що Батий, плюндруючи Угорську землю, забрав із собою сестру короля. Король же, розлютившись за кривду своєї сестри і погані вчинки Батия, погнався за ним і напав на нього. Сестра ж, взявши тоді до рук зброю, допомагала своєму коханцеві проти брата (у тексті помилка, надруковано «батька».– *Ю. М.).* Король же, розгнівавшись, убив тоді і Батия, і свою сестру. Це діялося близько 1234 року.

Батий убитий

Генеалогія татарських царів

Після Батия був Азбек, але він панував недовго і помер молодим. Після нього державою оволодів Занабек, котрий повбивав своїх братів, щоб безпечно панувати, але і сам пішов за ними на підземний перевіз до Харона. Потім був Бандебек, котрий також, вбивши дванадцятьох братів, пішов до пекла. Після цього був якийсь Алькульпа, котрого на самому початку його панування вбив якийсь царьок Наруш і вирізав його дітей. До нього приїхали всі руські князі і впросили його, щоб кожен з них безпечно панував у своїй державі. Після смерті Наруша був Хидір, котрого власний син Тенер Хосха забив заради панства, але оскільки злом здобуті королівства довго не існують, то й панував тільки сім днів. Його скинув з престолу Мамай Темрук і вбив, коли той тікав за Волгу. Потім Татарську державу дістав Тохтамиш, котрий вогнем і мечем завдав чималої шкоди Великому князівству Московському. Потім, посварившися з братом через трон і будучи ним розбитий, втік до великого князя литовського Вітовта. Після нього був Теміркутлу, а потім – Схатізек, а після Схатізека – Темірaксак. Коли він привів своє військо до Москви, до Рязанського князівства, а його військо було дуже велике, так сильно налякав московських князів, що ті втратили надію на свої сили і, покинувши зброю, шукали порятунку тільки у святих. Одразу ж послали до Володимира по образ Пресвятої Діви, який славився багатьма чудесами. А коли його везли до Москви, то великий князь із чималою кількістю своїх людей зустрів його і ревно просив насамперед того, щоб цей образ змусив повернути назад бусурманина, ворога християнських душ, а потім з несказанними почестями впровадив образ до міста. Як кажуть, через це прохання татари не могли просунутися далі Рязані. На вічну пам'ять цієї події // (с. 7) на тому місці, де чекали на цей образ, було поставлено церкву; а того дня, тобто 24 серпня, коли московити зустріли на дорозі образ, тобто відбулося стрітення, вони звикли святкувати Стрітення. Русь каже, що цей Темірaксак був селюком з простого люду, а через грабунки та розбої добився такої честі, що став царем свого народу. Замолоду він був неабияким злодієм і з того часу уславився тим, що хитро підкрадався. Та коли одного разу він вкрав у свого сусіда овець, його постерегли, і Темірaксаку довелося втікати. Тоді під час втечі його так сильно вдарили києм, що розтяли

Як образ Пресвятої Діви налякав татар

Темірaксак піднісся із злодійства та розбійництва

надвоє його голінку. Він же якнайскоріше скріпив ногу якоюсь залізякою і, вжившн якихось ліків, сам вилікувався. Через те його прозвали Теміраксак, тобто кульгаве залізо. Бо «темір» означає по-татарськи залізо, а «аршак» – кульгавий. Коли турки обложили константинопольців, він послав останнім на допомогу свого сина з великим військом. Той, розбивши турків і визволивши обложенців, з тріумфом повернувся до батька. Про інших їхніх правителів буде подано нижче при описі заволзьких татар.

Татари дають допомогу константинопольцям

Усі татари поділяються на орди і під різними назвами оселилися широко й далеко у диких полях, не маючи між собою жодних кордонів. Одного разу московити спіймали товстого і тілистого татарина і спитали про те, як йому вдалося так розтовстіти, бо ж їм нема чого їсти і нема у них жодних кордонів. Татарин відповів: «Чому ж я не маю що їсти, коли маю таку велику землю від сходу до заходу? Хіба ж я не зможу з неї розтовстіти? Швидше ти, який держиш таку малу частку світу і щоденно прагнеш за неї битися, не маєш, як на мене, що їсти». Оскільки вони так широко розселилися в диких полях і так далеко живуть одні від других, то між ними є різниця у способі життя. Про все зрозумієш достатньо з цієї частини II, коли її уважно прочитаєш.

Татари не мають жодних кордонів

Татарська відповідь московиту

ЧАСТИНА II КНИГИ VIII,
у котрій описуються
РІЗНІ ОРДИ І КОРОЛІВСТВА ТАТАРСЬКІ,
а насамперед:

ПРО ЗВИЧАЇ І ЖИТТЯ ТАТАР

Татарська віра

Майже всі татари, за винятком тільки п'ятигорців і черкесів, здавна перебувають у магометанській вірі на турецький зразок, сприйнятій від сарацинів. Однак їм ненависне ім'я турків, і вони не хочуть, щоб їх так звали, а воліють, щоб їх називали бусурманами, що нібито означає «обраний народ». Вони не зневажають імені Господа Христа, як інші язичники, але так кажуть по-татарськи: «Цісса Рохолла», тобто Ісус є Дух Божий.

Татарські свята

Вони святкують три найбільші свята, як і сарацини. Перше звуть Кміран. Це свято пасхальної жертви на згадку про жертву Господу Богу Авраамом сина Ісаака; на це свято вони приносять у жертву скоп і [інших] птахів..

Друге свято є святом на честь душ померлих: вони приходять до могил своїх предків, здійснюють благодіяння і роздають бідним милостиню.

Третє свято вони відзначають заради того, щоб зберегти своє здоров'я. Напередодні першого свята вони постяться 30 днів, напередодні другого – цілий місяць, напередодні третього – 12 днів. Між собою вони ревно дотримуються віри, але у своїх звичаях вони дещо різняться між собою. // (с. 8) Вони середнього зросту, обличчя мають пласкі й широкі, мають чорні, страшно вирячені очі, рідкі й довгі бороди, наче у цапа, котрі ніколи не голять. Голову голять повністю, за винятком дітей та значніших осіб, тобто цариків, або мурз. Ці залишають на маківці голів чуби, котрі закручують довкола вуха. У них мускуляста шия, міцна статура, татари мужні й сміливі. Дуже схильні до ненажерства [?], навіть всупереч природі, бо їдять всяку худобу, чи то забиту, чи то здохлу. Дуже радо вони їдять конину, але свининою гидують, наче найгіршою отрутою, і згідно зі своїм законом називають свинину найогиднішою річчю. Свої ділянки вони засівають просом, з якого роблять собі пляцки, що звуть «байри». Вони не мають жодного іншого збіжжя або овочів. З усякої худоби, великої й малої, особливо з жеребців та кобил

Якого зросту татари

Татарська їжа

Татарське ненажерство

[?], випускають кров, жеруть її, наче пси, вважаючи за найліпшу їжу та питво. Вони п'ють також кобиляче молоко, вважаючи його за найкращі ліки після кожної роботи, бо від нього вони товстіють, як кабани; часто вони змішують кобиляче молоко з горілкою і впиваються цим напоєм. Вони дуже витривалі, якщо йдеться про голод і неспання, бо часом по три-чотири дні перебувають у дикому полі, чекаючи на когось, а потім їдять все, що потрапляє до їхніх рук, обжираються дохлою кобилятиною, горілкою з молоком, потім сплять 3–4 дні, надолужуючи втрачене. Часто їх у такій необережній сплячці зустрічаючи, русини й литвини раніше, а тепер запорозькі козаки давлять як мух. Коли ж, куди-небудь вирушаючи, татарські загони не мають що їсти й пити, то ріжуть жили коням, на яких сидять і, напившися, вгамовують голод і спрагу. Коням же, кажуть вони, таке кровопускання є дуже добрим для здоров'я. Вони охоче споживають усяке зілля, особливо те, що росте над ріками Волгою і Доном. Солі не люблять, завдяки чому мають можливість пишатися своїм гострим зором. Коли їхні царики ділять здобич відповідно до заслуг кожного ординця і трохи здобичі залишається, то дають одного коня сорока ординцям. Забивши цього коня, вони ділять м'ясо на чверті або штуки, а старші беруть кишки як найдорожчу і найсмачнішу річ. Пропікши їх трохи біля вогню, якнайшвидше витягують їх з вогню разом з вугіллям і попелом і їдять, а потім обсмоктують не тільки пальці, а й те дерево, на котрому ці кишки обертали на вогні. Кінські голови вони складають перед своїми старшими, бо це в них найкраща їжа. Коли мають їсти, то сідають навколо столу, особливо коли прибувають з посольством до наших країв. Але старші, спершися на стіл, перебувають у такій позі протягом всього часу обіду. Але у своїх краях вони ніколи так не чинять, бо сідають завжди на землю; ті, які багатші, стелять на землю килими. Воду вони називають по-своєму «суга», пшоняні коржики – «байри», пиво – «буза», молоко – «коміз», шаблю – «темір». Вони самі не крадуть і не зносять злодіїв, живуть здобиччю, дуже люблять білу повсть, котрою накривають свої юрти у полі; змалку дуже наполегливо вчаться їздити на конях та стріляти з лука, і кожен з них може промчати і 20 миль за день на своєму вченому коні. Зброя, яку вони беруть на війну, така: лук і сагайдак, повний стріл; кистень, сокира і шабля. Стріли вони неймовірно обережно наповнюють отрутою. Про це гарно написав Овідій такими словами:

Татарська витривалість

Татарський звичай під час обіду

Татарські слова

Навчання молодих татар

Татарська зброя на війні

Овідій «[Послання] з Понту», книга 1

Елегій, 2, «До Максима»

Hostibus in medijs interque pericula verlor
Tanquam cum patria pax sit adempta mihi
Qui mortis saevo geminent ut vulnere causas
Omnia vipereo spicula felle linunt,
Hic eques instructus perperrita moenia lustrat
More lupi clausas circumentis opes.
At semel intentus neruo leuis arcus equino

Vincula semper habens irresoluta manet // (с. 9)
Tecta rigent fixis veluti vallata sagittis,
Portaque vix firma summouet arma sinu.

ЩО ПОЛЬСЬКОЮ МОВОЮ ПЕРЕКЛАДАЄТЬСЯ ТАК:

Посеред ворогів і між поганами
Я живу, ніби навічно з вітчизни вигнаний.
А вони з подвійним запалом шукають, як мене вбити,
І змочують свої стріли зміїною отрутою.
Тут воїн швидкокінний пильнує війська,
Ніби голодний вовк, що, чуючи вівці, кружляє.
Лук у руці нап'ятий з міцною тятивою
Раз-у-раз випускає стрілу з живою отрутою.
Стіни вкриті звідусіль жорстокими пострілами,
Розбиті кибитки ледве зносять зброю.

Там же до того ж

І знову *Елегії, 3*, там же до того ж:

Maxima pars hominum, nec te, pulcherrima curat,
Roma, nec Ausonii militis arma timet.
Dant illis animos arcus plenaeque pharetrae
Quamque libet longis cursibus aptus equus
Quodque sitim tolerare diu didicere famemque
Quodque sequens nullas hostis habebit aquas.

ПОЛЬСЬКОЮ МОВОЮ ЦЕ ОЗНАЧАЄ:

З цих людей частина більша не за тебе стоїть,
Прекрасний Рим не боїться Авзонових сил.
Додають їм мужності хитрострілі луки,
А коні їх завжди вміють перенести
І найдовшу всіляку працю, і спрагу, і голод;
І всяку воєнну справу вони добре знають.

Він же у книгах «*Тристії*», *Елегія, 10*:

Sauromatae cingunt fera gens Bessique Gethaeque
Quae non ingenio nomina digna meo
Protinus aequato siccis Aquilonibus Istro
Inuehitur celeri barbarus hostis equo.
Hostis equo polens, lengeque volante sagitta
Vicinum late depopulatur humum.
Diffugiunt alij; nullisque tuentibus agros
Incustiditae dirripiuntur opes.
Ruris opes paruae, pecus et stridentia plaustra,
Et quas divitias incola pauper habet,
Pars agitur vinctis post tergum capta lacertis,

Respiciens frustra rura laremque suum,
Pars cadit humatis, misere confixa sagittis,
Nam voluori ferro iunctile virus inest.
Quae nequeunt secum ferre, aut abducere perdunt
Et cremat insontes rustica turba casas,
Tum quoque quum pax est, trepidant fomidine belli,
Nec quisquam presso vomere sulcat humum. // **(с. 10)**
Aut videt, aut metuit, locus hic quem non videt hostem
Cessat iners rigido terra relicta situ.

ПОЛЬСЬКОЮ МОВОЮ ЦЕ МОЖНА ПЕРЕКЛАСТИ:

Жорстокі савромати, бетн і гети
Й інші там кружляють страшні народи.
Кинувшись на швидких конях у водн Дунаю,
Плавають тут і там без жодної для себе шкоди,
Несучи смертельні удари гострим залізом
І плюндруючи сусідні країни; в той же час
Звідти люди тікають через явний страх,
Залишивши своє добро ненажерливим псам.
Там поганин забере все, що знайде в домах,
Отари, худобу, майно, не ним нажите.
Пожене перед собою частину переляканих в'язнів
До неволі в дикі краї із безмірним жалем.
Невинна молодь і старі люди, пінячися своєю свіжою кров'ю,
Порубані поганами, лежать по долинах.
Димлять палаючі доми, а жорстокий поганин
Не полишає шляху всяких жорстокостей.
Там бідний житель у своєму рідному краї,
Знаючі про ці страшні поганські справи
І під час миру, боячись війни
Несподіваної, мусить бути озброєним навіть біля плуга,
І у цьому місці хоч і бачить він перед собою явно
Ворога, хоч і не бачить,
Однак страх його так охоплює перед жорстокістю ворога,
Що бідний орач мусить все покидати.

Наскільки витривалі татарські коні й для чого їх використовують

Татарські коні, яких вони звуть лошаками, невеликі і непоказні, мають некрасиві шиї, тонкі й видовжені. Зате вони витривалі й сильні та разом зі своїми хазяями можуть знести якнайбільшу працю й голод, бо можуть протриматися, харчуючись лише лісовими гілочками та корінцями, які вигрібають копитами із землі. Ось таких і використовують татари для потреби в поході. Але вони мають також інших бахматів, кастрованих, великих і високих, котрі під час бігу підносять догори свої голови. Цих використовують вже під час самого бою з ворогом. Бо коли татари їдуть до чужого краю на війну, то кожен веде при собі двох–трьох коней, щоб, коли зморитьсн один кінь, пересідати на

Татарський спосіб у поході

іншого. Змореного ж коня він тримає за вуздечку в руці. Буває, що один кінь закульгає, або дістане запалення, або ще щось із ним трапиться, то його ріжуть, знімають шкіру і їдять м'ясо, а на поштових перепливають Дністер. Коли ж їм доводиться тікати в бою від ворога, а це їм не новина, то, поскидавши з себе сідла, попони, кожухи й інше шмаття, залишають при собі тільки зброю і якнайшвидше тікають. Є в них і інші коні, як у нас осли та мули. Ці несуть на собі на війну тяжкі речі. Вони так приручені, що і без пастуха чи погонича, яких мають для інших коней, ідуть з отим своїм тягарем, і тікають з ним під час відступу, і кидаються вплав через річки.

Татарський спосіб під час втечі

Татарський спосіб у сутичці

Татарський спосіб у битві

Коли татари готуються до бою, то не використовують острог, а тільки нагайку та легке, але міцне сідельце. Вуздечки у них прості. У бою вони нестійкі, схильні тікати перед ворогом, але якраз тоді їх і слід найбільше остерігатися, бо коли вони тікають, то обертаються назад і майстерно стріляють з лука. Потім, всі разом ставши і обернувшись назад, нападають на розпорошених у переслідуванні ворогів, сіють стріли і відновлюють битву. Тому вони воліють битися у рівному полі, згромадивши свої полки викривленим порядком, // (с. 11) котрий звичайно військові люди називають Марсовим танком, щоб їхні постріли краще досягали ворогів. Під час першої сутички вони випускають стріли так густо, як найгустіший град, що й небо захмарюють великою кількістю стріл, але потім стрілянина припиняється. Вони мають у себе гетьманів, або керівників всього війська, які прекрасно знають свою справу, досвідчених у рицарських справах. І коли тих або на війні втрачають, або вони десь відстануть від свого війська, тоді у війську робиться велике замішання, і тоді вони ані до справи не можуть прийти, ані знову організовано зійтися у битві з ворогом. Коли ж їм доводиться битися у тісному місці, то не використовують цього порядку, а відразу тікають, бо не мають ані панцира, ані щита, ані списів, щоб затримати ворога у раптовій сутичці. Коли на конях сидять, то таким чином: тільки трохи засовують ноги в стремена, щоб можна було якнайшвидше і найлегше крутитися на обидва боки, щоб стріляти з лука. А коли трапиться щось впустити на землю, то татарин одразу ж без жодного зусилля, вперши ногу в стремено, схиляється з коня на діл і підіймає це. Вони настільки вправні у цьому, що і на повному скаку коня так чинять; можуть також швиденько ухилитися на другий бік коня від ворожого списа, тримаючись тільки однією рукою і ногою, і так часто уникають неприємних оказій. Вони ніколи не ходять на війну піші, і в них немає піхоти. Вони не здатні до здобуття замків, бо не використовують гармат і рушниць, навіть бояться їх, як твердить їхня приказка: «Гармата бах, душі нема» (Alčur puk, dusza iok). Якщо ж вони й візьмуть якийнебудь замок, то спалюють і спустошують його, а здобич і полон, людей та худобу женуть до своїх орд.

Як татари сидять на конях

Татари не використовують піхоту на війні

У своїх поселеннях та полях вони не мають ніяких визначених кордонів, а кочують дикими полями. Однак у кожному поході на якийсь край

вони керуються зірками, особливо небесним знаком *Poli Arctici*, що послов'янськи називається Залізним колом.

Татарський одяг

Одяг вони носять довгий, аж до кісточок, ходять із шликами, як чоловіки, так і жінки; верхнім одягом вони ні в чому одне від одного не різняться, хіба що жінки закривають голову лляною плахтою. Нижній одяг, котрий звичайно називають шароварами, вони роблять з льону. Інші, котрі постійно живуть у полях, носять кожух, причому так довго, поки він не обдереться і стане драпям. Татарські дружини або царівни, коли їм трапляється виходити між люди, закривають свої обличчя лляними плахтами, як молдаванки.

Татари люблять кочувати

Татари не живуть довго на одному місці, а кочують по полях, змінюють місце проживання; випасши одне місце, переселяються з дружинами, дітьми й худобою на інше пасовисько, за винятком тих, що живуть у містах. Вони вважають за велику ганьбу й нещастя довго жити на одному місці, і взагалі, коли розгніваються, то за своєю звичкою ганьбити християн лають своїх дітей такими словами: «А щоб ти на одному місці жив, як християнин, срав під себе і вдосталь нанюхався того смороду». Під час зими вони тікають на Каспійське море, а під час найважчих війн відсилають до своїх головних міст своїх дружин, дітей і старих. Пустошачи чужі краї, грабуючи замки й міста, набираючи в'язнів, вони плюндрують всі землі вогнем і мечем, а самі тікають якнайшвидше. Чим більше вони спустошать провінцій, тим більше похваляються величиною своїх держав, бо живуть в диких полях.

Звичайне татарське прокляття

Татарський звичай плюндрування

Вони є хижими людьми, жадібними до чужого добра, часто забирають людей християнських і худобу до орди, живуть розбоєм та з награбованого, а праця і господарська робота у них взагалі забороняються. Через це вони не їдять хліба і не вміють його їсти, за винятком тих, хто живе на руських і подільських кордонах. Золота й срібла між собою не мають, окрім купців, та й ті здобувають торгівлею. Якщо ж здобудуться на якісь гроші, продавши речі чи збагатившись награбованим майном, то одразу ж витрачають їх у руських краях на шати або інші потреби. // (с. 12) Вони роблять деяких в'язнів своїми слугами, а інших продають у Туреччину та інші віддалені країни. Деяких в'язнів віддають на викуп, за винятком дівок та панн, бо в тих аж занадто кохаються. Старих же хворих людей, які не здатні працювати і яких не можна продати за великі гроші до чужих країн, віддають молоді, щоб ті привчалися до крові, як зайця хортам; щоб оцим зробити свою молодь жадібною до битви. Цих людей молоді ординці або розстрілюють з луків, прив'язавши до якого-небудь пенька, або стинають, або вбивають кистенями, або душать, або топлять, або забивають камінням.

Татари не люблять грошей

Татари шанують дівиць

Татарська жорстокість щодо старих

Татарське право

У них немає ніякої справедливості, й коли хто-небудь потребує якої-небудь речі, то може її забрати силою в іншого. Якщо покривджений буде скаржитися судді на свавілля, то винуватець скаже, що ця річ йому була дуже потрібна. Тоді суддя виголошує такий вирок: «Якщо тобі буде щось потрібно, то забери цю річ у винуватця або когось іншого».

Дивний присуд вбивцям у татар

Буває, що під час сварки хтось уб'є іншого і його схоплять, то у цього винуватця забирають коня, зброю та одяг, а самого вільно відпускають. Відпускаючи його на волю, суддя дає йому якусь жалюгідну шкапину і такого ж лука і каже: «Їдь та дбай про себе». Хоча татари неспокійні, однак не б'ються між собою так, як наші народи. Взагалі, у них велике [нещастя], коли при незгоді цариків виникає якась внутрішня усобиця. Описавши їхні звичаї та життя, ми беремося за опис орд, які межують з Московською державою і які князь Василь Іванович, великий князь московський, року Божого 1551 після великих і тривалих битв з ними підкорив собі. Ці татари відрізняються від диких тим, що живуть у домах і орють поля. Дикі ж татари живуть з грабіжництва і мешкають у диких полях в юртах.

ПРО КАЗАНСЬКЕ ХАНСТВО

Ріка Сура відділяє Московську державу від Казанського ханства. Вона тече з півдня на відстані 28 миль від Нижнього Новгорода, а обертаючись на схід, впадає у Волгу. На місці, де ці дві славні ріки зустрічаються, московський князь Василь збудував замок, названий на його честь Василевгород. Казанське ханство за 60 польських миль від Великого Новгорода, про який ми вже говорили, описуючи Московське князівство у VII книзі, починається над Волгою. Воно тягнеться зі сходу на південь і закінчується в диких полях, котрі простяглися на двісті польських миль. На південний схід від нього є інші татари, які звуться шибанськими, кошацькими і тюменськими, про них йтиметься нижче.

Кордони Казанського ханства

Столиця всього ханства, місто *Казань*, лежить над рікою Волгою і Казанкою, від котрої і місто так прозвалося. Воно розташоване на дальньому березі ріки. Замок достатньо захищений і природою, і добрим місцем, його тяжко захопити. Від Верхнього Новгорода відстань 70 миль.

Казанці є хазяйновитими людьми

Казанські татари відмінні від інших і мають часом більше людяності. Вони дуже призвичаєні до ведення господарства й оброблення полів, вирощування садів. Живуть у будинках, а не в пустих юртах. У них є купці, різні ярмарки задля торгівлі з москвою, турками й іншими татарами, своїми сусідами; аж до часу померлого московського князя Василя Івановича вони мали своїх царів і нікому не корилися. Але цей Василь приборкав їх; він довго воював проти них з перемінним успіхом, врешті змусив їх до покори – зробив своїми данниками і зі своєї волі дав їм царевича. Хоч-не-хоч казанці мусили коритися, частково через несприятливі ріки, що з Москви впадають у Волгу, частково через звичну торгівлю з москвою, бо, коли виникає ворожнеча, до неї важко добиратися купцям. // (с. 13)

Казанці підкорені московським князем

Казанські хани

Перший казанський хан, який вищезгаданому московському князеві Василю став данником, називався Хелеалек. Він, залишивши дру-

жину Нурсултан, помер без потомства. На його місце сів Габрагаїм, татарин великої слави; він взяв його вдову і став казанським царем з дозволу великого князя московського. Він мав від своєї першої дружини одного сина Ільхама, а від Халеалекової удови – двох синів: Махмедіна і Абдельлатифа. По смерті згаданого Габрагаїма на престол сів Ільхам як первородний син. Він недовго підлягав зверхності московського князя, бо від московських бояр, котрі були прислані для вивідування його таємниць і запросили його на застілля, був напоєний. Коли він уже мав їхати до свого дому, вони посадили його п'яного вночі на санки і вивезли до Москви. Там його тримали певний час у в'язниці, а потім його вислали до Вологди, де він і поміняв життя на смерть. Коли державу відняли у Ільхама, то на його місце було посаджено його брата Абдельлатифа. Через недовгий час і цього було скинуто з престолу, як і його брата. Врешті Махмедін, останній брат, був посаджений на престол московським князем. Під час його панування року Божого 1504 казанські татари відступили від Москви і взагалі скинули з себе московське ярмо. Коли про це довідався великий князь Василь, то розгнівався і збройною рукою виступив проти казанців, відправивши у похід велику потугу своїх військ з гарматами. Ці війська були хитро оточені казанцями й черемисами, добрими стрільцями з лука, і дощенту розбиті й розгромлені; тоді була здобута добра перемога над ворогами. Там казанські татари взяли чимало гармат та іншої вогнепальної зброї, пограбували московські табори і набрали в'язнів, котрих продали туркам і персам в Астраханський порт, що лежить над Каспійським, або Перським, морем.

Халеалек
Габрагаїм
Ільхам
Кінець царя Ільхама

Казанці повстають проти московського князя

Московити розбиті казанцями

Потім казанці прогнали Шеайя, тодішнього царя, який сів на престол по смерті Махмедіна, бо він тяжів до Москви, а на царство покликали Сафа-Гірея, сина перекопського царя Менглі-Гірея. Сафа-Гірей, об'єднавши сили зі своїм братом, перекопським царем Махмет-Гіреєм, жорстоко сплюндрував частину Московської землі. Вони дійшли тоді аж до самої московської столиці і стиснули її жорстокою облогою. Вони не відступали від неї так довго, поки великий князь московський не став піддаватися згаданому Махмет-Гірею, перекопському цареві, до чого, однак, не дійшло. Тоді татари вивезли з Москви до орди величезну неоплакану здобич: вважають, що самих в'язнів вони там набрали триста тисяч. Великий князь московський хотів помститися за цю невинагороджену поразку і викликав на битву Махмет-Гірея, перекопського царя, кажучи, що торік він зазнав поразки через зраду, бо Махмет-Гірей і його грабіжники напали без оголошення війни, ніби злодії. Тепер він домагався, щоб знову з ними випробувати долю у війні. На це відповів Махмет-Гірей: «У мене є багато шляхів для нападу на Московську землю, і не треба мені вказувати, яким йти. Ми звикли йти на війну не з огляду на [вороже] військо, а з огляду на час. Я волію керуватися своїм, а не чужим розумом». Московит побачив, що його висміяно, і, палаючи жадобою помсти, виступив року Божого 1523 з великим

Татари жорстоко плюндрують Московію

Кількість в'язнів

Татарська відповідь московському [князеві]

Московський [князь] іде походом під Казань

військом здобувати Казанське ханство. Він став на казанських кордонах над ріками, де зустрічаються Волга й Сура, і там збудував тоді замок Василевгород, названий на його честь, про що вже говорилося. З цього місця він міг би тривожити татар, однак, не вчинивши більше нічого, повернувся назад зимувати.

Московити штурмують Казань

Потім, 1524 року, прагнучи довести до кінця задумане, він послав для завоювання цієї держави свого радника Михайла Юрієвича з незліченним військом і багатьма потужними рушницями. Прибувши 15 серпня під Казанський замок, він почав його здобувати; недовго думаючи (москва здатна на такі речі), запалили замок, і він згорів майже весь. Однак // (с. 14) у такому приступі для здобуття замку москва тоді нічого не зробила, бо татари, які мужньо боронилися на всі боки, поправили спалені стіни. Їм добре допомагали у цьому черемиси, надзвичайно вправні стрільці з лука, що жили по сусідству з татарами. Скрізь по шляхах вони поставили сторожу, щоб москва не прийшла своїм на допомогу. Черемиси були такі уважні при перехопленні шпигунів, що жоден гонець не міг прибути ані до великого князя з листами від війська з розповіддю, що там з ним діється, ані від князя жодна допомога не могла прибути; черемиси ж дощенту розгромили кільканадцять тисяч москви, яка йшла на відсіч до Казані, і дуже багато човнів, на котрих везли рікою провіант до московського війська, захопили, а решту потопили. Казанська орда є такою великою, що може завжди мати 20 000 війська до битви. Коли ж до них приєднуються черемиси, то їх буває до 300 000. Москва тоді побачила, що їм не посміхається щастя, і з великою шкодою для себе мусила повертатися до своїх країн.

Казань спалено

Москву громлять черемиси

Чисельність казанського війська

Московити відступають від Казані

Потім, відпочивши кілька років та зібравши більше військо, цей же Михайло Юрієвич з наказу свого царя знову зібрався йти під Казань. Він знайшов там замок, добре захищений з усіх боків, почав безперестанно стріляти по ньому з усіх гармат і гаківниць, одночасно штурмуючи. Зі свого боку обложені теж стали часто стріляти із замку по ворогах і запекло боронитися, поки з мушкету не було поранено їхнього полковника, котрого тільки одного й мали в замку. Тільки тоді казанці розпочали переговори з керівниками московського війська і на певних умовах погодилися платити данину великому князю московському Василеві аж до його смерті. По смерті Василя вони знову стали повставати проти його сина Івана, а цей жорстоко воював проти них безнастанно протягом семи років, але з перемінним успіхом на Марсовому полі. Врешті року Божого 1551 він зібрався зі всією потугою і заходився так вперто і сильно штурмувати, що хоч-не-хоч, але казанці мусили здати замок і місто. Тоді великий князь Іван, вважай, остаточно довів до кінця батьківську справу згідно зі своєю волею, і відтоді Казанська держава зі столичним містом стала належати до Великого князівства Московського, а великий князь присвоїв собі титул правителя Казанського царства.

Московити відступають від Казані

Московити знову облягають Казань

Казань платить данину Москві

Казань повстає

Московський [князь] знову оволодів Казанню

Тоді чимало полонених казанських татар з примусу великого князя охрестилися. Було багато таких, котрі не хотіли хреститися і погорджували християнською вірою. Цих було порубано і потоплено. Однак тепер майже всі казанці по-старому сповідують Магометову науку і язичницькі помилки, за винятком деяких значніших осіб, котрі сприйняли руську релігію і прийняли Святий Хрест з християнською вірою. Тут вже маємо досить про казанських татар, а тепер коротенько скажемо про інші прилеглі орди.

Всі татари, крім казанських, як ми вже сказали, живуть купами в диких полях під юртами, не маючи жодних кордонів. Вони поділяються на орди, ніби на якісь провінції. Але перед цим нам треба знати, що це за слово «орда» і що воно означає.

Що означає «орда»

Слово «*орда*» означає не що інше, як зібрання багатьох людей на одному місці і їх належність до одного полку, ніби до якого міста або провінції, котра має свої повіти. У татар є різні орди, їх багато, і кожна з них має свою назву. Між ними є ногайські, заволзькі, астраханські, перекопські, манкопські, кримські, очаківські, білгородські, козачковські, тюменські, юргенські, шибанські, калмицькі, туркоманські, киргизькі, шамаханські, самаркандські, башкирські, кеселітські, молгомузькі, байдайські, абхазькі, черкеські, п'ятигорські та інші, а насамперед такі. // (с. 15)

Татарські орди

КОЗАЦЬКА, ШИБАНСЬКА І ТЮМЕНСЬКА ОРДИ

За Вятською країною і Казанським ханством є три татарські орди, котрі називаються так: Козацька, Шибанська і Тюменська. Їх чисельність всього до десяти тисяч, вони живуть купами у лісових пущах і в диких полях. Їм вільно мати стільки дружин, скільки завгодно. Їхній напій – кобиляче молоко, котре вони називають по-своєму: кумис. Вони не вміють ані їсти, ані вирощувати хліб. Вони не люблять багатства, не знають і не вживають грошей; займаються чарівництвом та диявольськими справами, з допомогою яких часто кличуть хмари та інші небесні непогоди і таким чином шкодять своїм ворогам. Все це робиться з допомогою дерев, зілля та каміння, до котрих звертаються з чортівськими словами.

Життя цих татар

ОРДА НОГАЙСЬКИХ ТАТАР

Орда ногайських татар лежить найближче до казанських татар зі сходу; з одного боку – над рікою Волгою, з другого – над рікою Яїк, що тече із Сибірської провінції. Жителі цієї країни не мають королів і царів, а тільки князів. Вона поділяється на три орди. Одна називається Шарайською, розташована при замку Шарай. Вона була ще за 70 років перед Різдвом Христовим. Друга – Яїцька, названа від ріки Яїк. Третя – Камма, яка межує з частиною Сіверського

З орди ногайських татар

князівства, Яїцька та Сіверська живуть біля лісів, а Шарайська орда – в чистому полі. Це жорстокий і вільний народ, але він не знає Бога і не боїться Його. Честі і цноти у них і не питай, вони не знають жодного права: хто дужчий, той кращий. Однак вони мають старшого, котрого звуть Казлімурза, але його слухають тоді, коли схочуть. Худоби й іншого достатку вони мають дуже і дуже багато: в одного ординця є по кількасот овець, по кількадесят коней, корів, волів, знайдеться і понад десяток верблюдів, а це відповідно до заможності кожного. Оце добро годують як взимку, так і влітку травою на полях. Вони не орють, не сіють, не знають хліба й жодних овочів, тільки кобиляче молоко. Кінське й бараняче м'ясо у них вважається найліпшим. А якщо якась худоба здохне, то це в них вважається найкращим делікатесом, бо кажуть, що це сам Бог вбив. Вони не мають ніяких грошей і не знають їх, тільки міняють речі на речі, людей на людей, худобу на худобу. А коли до них приїжджають черкеські татари з сукном та полотном, вони за це дають баранів, корів та волів. Вони роблять шкіряні мішки і в них, видоївши корів, овець, верблюдиць, зливають молоко. Там його держать, щоб скисло. Коли ж воно зсядеться, то, відливши сироватку, зливають його на попону, на котрій сплять, і так воно сохне на сонці. Коли заб'ють якогось звіра чи у них здохне якась худоба, тоді це м'ясо поріжуть на тоненькі ремінці і так сушать на сонці. Потім оце м'ясо, в'ялене на сонці, та молоко сушене зберігають на зиму і це їдять. Там, особливо коло Шарая, зовсім нема дерев, на дровах з котрих можна було б варити собі взимку їжу. Влітку ж на сухій траві сяк-так щось собі зварять, найбільше ж живляться молоком, юрти або хати роблять з овечої або з верблюжої шерсті і в них живуть. Постійного житла не мають: сьогодні на одному місці, а завтра – коли випасуть траву – переносяться на інше місце з усім своїм добром, юртами. Великим і багатим у них вважається той, хто свій дім з усім майном вмістить на двох возах. Кожен віз має два колеса, а тягнуть його не коні, а воли та верблюди. Коли вони мають сутички з москвою і коли москва забирає їхнє добро, тоді у них настає великий голод. Якщо у них батько зостаріється, то його вбивають, з'їдають і вважають це побожною справою, бо покійник тепер не буде зазнавати нужди на старості років. Якщо ж у кого помре брат або дитина, то й тих поїдають. А щоб їхня чисельність зростала, то дозволяється кожному мати стільки дружин, скільки захоче. Отакі, власне, є скіфи Малої Азії, котрих турок часто наймає воювати за гроші проти персів. // (с. 16)

Опис ногайців

Їжа ногайських татар

Торгівля ногайців

На місці не сидять

Сутички з московитами

Неабияка побожність

ОРДА ЮРГЕНСЬКИХ ТАТАР

Юргенці

На схід від Шарайської орди Ногайської держави живуть татарські ординці, котрих москва називає юргенцями. Ними керує брат великого хана, найвищого татарського царя. А від юргенців 10 днів їхати до цих країн, де сам цар з Катагії

Цар з Катагії, великий хан

великої, хан, котрий має під своєю владою найбільшу частину татар, править. Ми вже писали про це у першій частині цієї книги. Про них гарно писав Овідій:

Sarmaticae maior Geticaeque frequentia gentis
Per medias in equis itque reditque vias.
In quibus est nemo, qui non Coryton et arcum
Telaque vipereo lurida felle gerat.
Vox fera, trux vultus, verissima mortis imago,
Nulla fides recti mens mala, vita mala.

ЦЕ ПОЛЬСЬКОЮ МОВОЮ ТАК ТЛУМАЧИТЬСЯ:

Страшні сарматські і гетські народи
І там, і тут перепливають через глибокі води.
В руці вони мають гартований спис і натягнутий лук
Та сагайдак, повний стріл, напоєних отрутою.
Суворий голос, жорстоке обличчя, справжній пострах.
Не питай у них про Бога і честь, живуть вони як худоба.

ОРДА ЗАВОЛЗЬКИХ ТАТАР

Кордони Заволзької орди

Орда заволзьких татар названа від ріки Волги, за котрою вони живуть. Ця земля кінчається на сході Каспійським морем, або, як інші його називають, Гірканським; на півночі вона обмежується широкими полями та високими горами Албанії та Іберії. Над рікою Доном росте чимало різних дерев, з яких татари збирають плоди й мед, бо в цих деревах живуть бджоли. Ріка Волга, як і Дон, бере свій початок у Московії, як про це вже говорилося при описі Московії. Волга втричі більша за Дон, а її притоки такі великі, як Вісла коло Варшави або Тибр коло Рима. Там так багато риби, що татари, стоячи на берегах, рубають її шаблями. На ній немає жодних переправ. Тільки тоді, коли татари хочуть прийти до нашої землі по ясир, то дружини й діти чіпляються за верх кінського хребта, а самі татари – за кінський хвіст, перепливають так на другий бік. З наших сторін вони беруть велику здобич.

Опис ріки Волги

Наскільки Волга багата рибою

Татарська переправа через Волгу

Заволзька орда була колись найпершою і найславнішою (якщо не брати до уваги Астраханської держави, про яку буде сказано нижче). Про свій початок ординці кажуть так: одна удова ненайгіршого походження народила через якийсь випадок без участі чоловіка сина на ймення Чингіс (Tynglis). Коли перші сини хотіли його вбити через перелюбство матері, то вона виправдалася тим, що нібито почала його від променів сонця. З часом цей син виріс мужнім юнаком, потім він розмножив свою орду, котра і кількістю населення, й успіхами у мужніх справах, і багатством свого місця перевищувала майже всі орди. Коли з нею всі інші жителі диких полів пішли зі своїм народом, то примножили свою славу мужністю і військовими справами. Ця орда мала своїх

Початок заволзьких татар

Рід заволзьких татар

власних царів аж до часів Олександра, польського короля і великого князя литовського. Спочатку того правителя // (с. 17) звали Істліксюхан, тобто вільний собі пан. Після нього був Єгухан, язичник та ідолопоклонник, син якого звався Заміхан (Zamichem). Русь і литва звали останнього Батиєм. Цей першим прийняв Магометову секту і примножив її; спустошив Готську, Руську, Польську, Сілезьку і Моравську землі, знищив Угорські краї, як про це йдеться у першій книзі, де описується король Болеслав Сором'язливий, с. 61, 62, 63, 64. Потім царем цих жорстоких людей був син Батия, котрого звали Термікутлу, тобто «щасливе залізо». Латинники називали його жорстоким Тамерланом, і тут не помилялися, бо коли він приходив до якогось міста, прагнучи його здобути, то першого дня ставив білий намет, даючи знати, що, коли добровільно йому піддадуться, він подарує їм життя й волю. Другого дня він сидів у червоному наметі, даючи знати, що буде їх здобувати силою, а це не обійдеться без кровопролиття. Третього дня він сидів під чорним наметом на знак того, що після взяття міста він нікого не залишить живим. Він завжди мав військо чисельністю в один мільйон двісті тисяч душ, володів всією Азією, Мідією, Грецією, Фракією, Месопотамією і прийшов аж до Єгипту. Розбивши Баязета, турецького царя, він возив його у золотій клітці, неначе папугу. Похований цей пострах у Самаркандії, яка була колись столицею Татарського царства, про що буде далі. Після Тамерлана був Темир, котрий вірно помагав литві та полякам за часів Вітовта і Ягайла проти хрестоносців і загинув у битві. Потім царями були Кервибурнаси, Ахмат-Гіреї, Бегі-Гіреї, Солтан-Гіреї, Кази-Гіреї, Менглі-Гіреї, Тачман-Гіреї, Урлан-Керлії, Темрук-Керлії, Ачи-Гіреї, Ардер-Гіреї, Бубар-Гіреї, Садеч-Гіреї, Шахмат-Гіреї та інші аж до цього останнього Шахмат-Гірея, котрий року Божого 1506 через якусь кривду, вчинену його предками кримським і перекопським татарам, був скинутий з престолу перекопським царем Махмет-Гіреєм. Тоді він втік до вищезгаданого Олександра, польського короля і великого князя литовського, просячи допомоги проти Махмет-Гірея. Але литва й поляки забарилися з допомогою, тому Махмет-Гірей, вищезгаданий перекопський цар, розбив і розігнав полки Шахмата біля своїх кордонів і оволодів Заволзькими країнами. Шахмат, почувши про це, помер з потрясіння, про що маєш ширшу історію, описану у книзі II, коли мова йде про великого князя литовського Олександра, с. 65, 69, 70, 71, і відтоді Заволзька орда вже більш не мала своїх царів, бо її, як Казанське та Астраханське царства, великий князь московський Василь, батько того жорстокого ката Івана, підкорив собі, пишаючися своєю близькістю до цих земель. Але швидше б до Королівства Польського та Великого князівства Литовського мала належати ця країна, бо з неї, як свідчать історики, вийшли болгари, словаки, волинці, русь, литовські татари та інші; однак все це виправить Господь Бог, котрий приверне це до свого серця, з котрого Він віддав Свою найдорожчу кров.

Жорстокий цар Тамерлан

Імена татарських царів

Перекопський цар оволодів Заволзькою державою

Московський [князь] захопив Заволзьку орду, що була під перекопським [царем]

ОРДА КАЛМИЦЬКИХ ТАТАР

Орда калмицьких татар міститься за рікою Волгою поблизу Каспійського моря, на схід сонця. Місцеві жителі живуть у диких полях, а названі вони калмиками від свого довгого волосся, котре ніколи не стрижуть. Невідомо, що це за люди, оці калмики, нема у них і жодної віри, тільки й того, що живуть, як звірі, за морем, виголошуючи на кшталт євреїв-караїмів «Алілуйя». Про цих так пише Овідій:

Horrida Sarmatiae gens est, sub flumine Volha
Non coma non ulla barba resecta manu.

ЦЕ ОЗНАЧАЄ:

Страшний народ живе за Волгою у Сарматському краї,
І бритва не торкалася волосся цих людей. // (с. 18)

ОРДА ШАМАХАНСЬКИХ ТАТАР

Шамаха, місто й орда

У шамаханських татар є місто, збудоване над Каспійським морем, а від нього до Астрахані може бути шість днів їзди. Від цього міста всі орди і вся тутешня країна дістали назву Шамаха. Ця провінція перебуває під владою перського царя, а її мешканці – надзвичайні майстри гаптування делікатних шовкових речей.

ОРДА ТУРКОМАНСЬКИХ ТАТАР

Одна орда поділяється на п'ять частин

Туркоманська орда розташована за Каспійським морем. Ця держава поділяється на п'ять частин. Найперша і найстарша серед них називається Азинхан, інші ж – солтанами. У кожній частині є одне місто, в котрому живе кожен солтан окремо. Мешканці є відступниками язичницькими, живуть за звичаями ногайських татар, часто-густо воюють проти перського царя.

ОРДА САМАРКАНДСЬКИХ ТАТАР

Самаркандія – колись татарське царство

Самаркандія розташована на схід від Туркоманії. Це знамените місто було колись столицею татарської землі. Тепер воно дуже занепало через раптові набіги та внутрішні війни азіатських царів. Звідси походив жорстокий Тамерлан, татарський цар, про якого ми згадували, розповідаючи про заволзьких царів. Тамерлан походив із незначного роду, щастям та вправністю у рицарських ділах добився такої могутності, що коли хотів, то мав у своєму війську один мільйон двісті тисяч душ. Він розбив турків і полонив їхнього султана Баязета, котрий тоді перебував у Константинополі, і в золотій клітці, скувавши залізними ланцюгами, возив його по всій

Азії. Тоді, 1397 року від Різдва Христова, було знищено двісті тисяч душ. Потім цей Тамерлан несподівано швидко завоював і підкорив Іберію, Албанію, Вірменію, Персію, Мідію, Месопотамію, Азію та Єгипет, сповнив страхом свого ймення весь світ і помер. Тут у Самарканді лежить цей пострах. Всі місцеві жителі є магометанами.

Поховання Тамерлана

ОРДА КИРГИЗЬКИХ ТАТАР

Киргизькі татари живуть у диких полях у юртах. Живуть вони згідно з язичницькими забобонами таким чином: коли їхній піп чинить священнодійство згідно зі своєю релігією, то бере кров, молоко, коров'ячий кізяк, землю і, все це разом змішавши, вливає в одне начиння. Потім із цим залазить на високе дерево і звідти проповідує якусь науку за своїми язичницькими забобонами всім слухачам. Після цієї науки він одразу виливає згадану мішанину, ніби освячену воду, на свою дурну громаду, а кроплячи її, бурмоче щось із язичницьких слів. Вони ж усі, впавши на землю, вважають оце кроплення своєю найбільшою святинею. До того ж вони твердо вірять в те, що немає нічого здоровішого для людини понад землю, худобу і коров'ячий кізяк. Ці киргизи своїх покійників не ховають, але підвішують на дереві. Вив'яливши покійників, вживають їх у їжу замість буженини.

Набожентво киргизів

БАШКИРСЬКА І КЕСЕЛІТСЬКА ОРДА

Біля цих киргизів є й інші орди цієї забобонної секти. Одні з них називаються башкири; вони живуть у своїх степах західніше. Другі називаються кеселіти. Вони далі на схід відправляють свої язичницькі обряди і годуються польовими рослинами. Про них писав Овідій: // (с. 19)

Життя башкирів та кеселітів

Tristia deformes glutiunt absynthia Baschrdi,
Terraque de fructu, quam sit amara, docent.

ЦЕ МОЖЕ БУТИ ТАК ПЕРЕКЛАДЕНО ПОЛЬСЬКОЮ:

Від гіркого зілля замерзлі башкири товстіють,
А зі своїх плодів пізнають, наскільки гіркою є земля.

МОЛГОМУЗЬКА І БАЙДАЙСЬКА ОРДИ

За цими ордами вгору славної Імаус протягом довгого шляху до Скіфського океану проживають татарські народи на ймення молгомузи і байдайці. Вони вішають на огорожі сонце або червоне полотно, вшановують його як Бога. Вони живуть у льохах та підземних печерах, їдять всяку гидотну річ: здохлих птахів,

Ідолопоклонство цих орд

вужів, гадюк, ящірок, жаб, мишей та іншу паскудну гидоту, про яку ніколи не було чути у європейських краях. Вони мають свою осібну мову. Недалеко від них є й інші, котрі, як і ногайці, вбивають і з'їдають своїх батьків, коли ті стають старими. Про цих один поет сказав:

Так само чинять і ногайці

Sunt loca sunt gentes quibus est mactare parentes
Et fas et pietas, dum longa supervenit aetas.

ПО-ПОЛЬСЬКИ:

Є місця, де люди вважають побожним
Вбивати своїх батьків, коли ті стають старими.

Ці татари є дикими, живуть далеко і майже не знані іншими. Вони живуть на схід від гори Імаус біля Скіфського океану. Стисло їх описавши, повертаємося до інших татар, що живуть поблизу Великого князівства Московського.

ЧАСТИНА III КНИГИ VIII,
в котрій описуються ТАТАРСЬКІ КОРОЛІВСТВА У ЄВРОПІ ТА АЗІЇ

АСТРАХАНЬ, ТАТАРСЬКЕ ЦАРСТВО

Астрахань – портове місто

Астраханське царство лежить за ногайськими і заволзькими татарами над Каспійським морем. Воно має чимало багатих і пишних міст, серед яких найбагатшим є портове місто Астрахань, що дало назву всьому навколишньому царству. Воно лежить на другому боці Волги, там, де Волга впадає у Каспійське море, ділячись на понад 70 рукавів, утворюючи багато островів. Впадаючи у море такими великими рукавами, вона так сильно розливається, що тим, хто на неї дивиться здалека, ріка здається морем. Раніше це царство було вільним і мало своїх спадкових правителів, але року Божого 1554 воно було взято разом з містом Астраханню та іншими містами великим князем московським Іваном Васильовичем.

Рукави дельти Волги

Похід турецького війська під Астрахань

1569 року під це місто турецький султан Селім, натхнений жадібністю і заздрістю, задля розширення своєї держави послав 20 березня з Константинополя велике турецьке військо сушею та морем: 25 000 кінних і 3000 яничар. Морем же послав 150 галер. // (с. 20) Крім того, за султанським наказом у похід вирушило до 50 000 орди перекопських і ногайських татар. Війська йшли до замку Азов різними довгими й небезпечними шляхами через численні ріки, болота й озера. Азов – це замок турецького султана, який лежить на березі ріки Дону біля Меотійського озера. Поки вони дійшли до цього замку, то з'їли весь провіант, який, наготувавши, везли до Астрахані на верблюдах, мулах і конях, запряжених у вози. Тож мусили провіант кілька разів підвозити, бо там скрізь були часті ріки, глибокі озера і трясовини. Там з цим військом з'єдналося татарське, і там вони жили 10 днів, давши перепочинок коням. Потім, нав'ючивши знову якомога більше провіанту, вони їхали просто на Астрахань. Над цим турецьким військом старшим був кафинський беглербей і 6 санджаків. Головою яничар був капудан Вел-ага-паша. Турецьке військо не мало при собі гармат, якщо не рахувати трьох польових та двох обложних, котрі тягнули то 10, то 12 пар верблюдів. У та-

Азов – турецький замок над рікою Доном

Гетьмани турецького війська

тарському війську було 12 польових гармат, котрі теж тягли верблюди. Татарським військом командував Сулізбек, а після нього – азійський князь і Мустафа. Все турецьке військо йшло пустинними полями через орди ногайських татар і черкеських п'ятигорців і прибуло, зморене, під Астрахань 5 серпня. Султан Селім, турецький імператор, послав до Астрахані флот: 150 галер з баштами, на котрих було 5000 яничар з рушницями і 3000 моряків, що служили на галерах. Над цими був гетьманом Мірзерлет-капудан, знатний турок. На цих галерах було дуже багато провіанту, який везли для того війська, яке йшло сушею. Вони мали досить знарядь, щоб розкопати гору Переволоку. Ця гора стоїть між Доном, або Танаїсом, і Волгою. А ця гора зветься Переволокою по-московськи, бо там московські козаки звичайно переволочували свої боти й човни від ріки Волги аж до Дону і звикли ходити своїми човнами під замок Азов, на низ Волги. Ця гора між тими ріками має тільки півчверті милі заввишки, а всю відстань між ріками визначають у 7 миль. Коли прибули під цю гору, то вийшли на берег і добули валки, на яких мали перетягувати галери. Там на них ударили московити з ініціативи Серебряного, котрий був гетьманом над військом у 15 000. Вони поклали трупом до 6000 яничар, також і моряків, а інші турки ледве втекли до галер на воді. Там їх москва добила, і з тих 8000 ледве 3000 втекло. Якби ці турки переволокли галери через гору до ріки Волги, тоді б мали з того боку розкопувати гору Переволоку, тобто з боку Волги, щоб цю ріку спрямувати в Дон. Коли ж їх москва розгромила, вони мусили повертатися назад з тією артилерією. Коли ж відпливали назад, тоді кількадесят московських козаків у маленьких човнах вирушили за ними, роблячи їм часто тривоги і шкоди. Часом козаки минали вночі ці галери і часто нападали на них з очеретів зсередини і з тилу. Останній раз вони вдарили на турків начебто за 2 милі від турецького замку Азов і вбили понад 100 турків, а інших поранили, решта ледве втекла до замку. Коли турки прибули до замку, то відразу ж зняли з галер обложні гармати разом з усім порохом, якого було понад тисяча центнерів. Але весь цей порох в останній день вересня через пожежу одного будинку в замку вибухнув і вчинив велику шкоду як для людей, так і рухомих речей. Отак те військо, котре йшло водою, було дощенту розгромлене, а решта повтікала в різні кінці; до султана ж не повернулася жодна ціла галера. Ці московські козаки при поверненні скрізь палили траву, щоб турецькі й татарські війська не поверталися цим шляхом з Астрахані і щоб із замку Азов та інших не можна було підвозити провіант цим військам. Останні ж, не в змозі близько підійти до замку через ріку Волгу, що тече попід тим замком і довкола його обтікає, // (с. 21) і через те, що замок був добре споряджений людьми і рушницями, стояли під Астраханню цілий тиждень і нічого не вчинили. Потім, коли вони відчули себе у повній безпеці і нізвідки не чекали ворога, в ніч на 12 вересня проти них була здійснена вилазка кількох тисяч московитів човнами, ботами і галерами. Ними керував московський

Турецьке військо змучене

Турецьке військо під астраханською горою, котру називають Переволокою

Турки, які були на галерах, розгромлені московитами

Московські козаки громлять турецьких моряків

Козаки чинять пожежі

Московити розбили турків

гетьман Серебряний. Вони вдарили на турецьке й татарське військо майже на світанку і вчинили йому велику шкоду. Москва ж оборонною рікою повернулася до замку. Тоді ж турки довідалися, що сталося з їхнім флотом і з людьми, котрі йшли їм водним шляхом на поміч. До того ж побачили, що їм бракувало провіанту, через що вони дуже стривожилися і вперше відступили від замку, бажаючи потім повернутися назад. Але за порадою татар вони на другий день знову обложили замок і одразу ж після наради заходилися будувати укріплення на тому місці, де була стара Астрахань, тобто за дві милі вгору Волгою від нинішньої Астрахані. Зразу ж кілька тисяч татар переправилися до москви для здобуття провіанту. Але жоден з них потім не повернувся, їх всіх побили московити. Так само було й потім. Вони жили там 11 днів, а коли їм зовсім забракло провіанту, тоді вони мусили спалити свій замок і з великим жалем та розчаруванням, не досягши нічого значного, хіба що спалили малий посад перед замком, повернулися назад 27 вересня.

Московити розгромили татар

Турецьке військо відступає від Астрахані

ПОРЯДОК ТУРЕЦЬКОГО ВІЙСЬКА У ПОХОДІ

Турецька військова музика

Дуже рано на світанку біля гетьманського намету засурмили в тонкі сурми, після чого виступили їхні верблюди з возами. Оскільки був тільки малий рух, то засурмили в інші турецькі труби й сурми, вдарили в барабани, після чого виступило все військо, попереду йшли спагії, тобто вояки на кшталт жолдаків або шляхтичів; йшли досить великим табором. За ними верблюди тягнули гармати з ядрами й порохом. По боках йшли скрізь верблюди, мули, сильні коні, на яких возять провіант. Яничари були з рушницями: одні на конях, другі пішо; за яничарами йшли сулаки з луками. Вони носять на головах ковпаки, половина яких гаптована золотом, а половина – тільки з білого фетру. За сулаками вели кілька десятків дуже гарних коней командувача, вбраних з великим багатством. За цими кіньми їхали санджаки, а за ними – командувач власною персоною. Одразу ж за цим гетьманом несли гарно оброблений білий кінський хвіст. За ним несли три дуже великі прапори з червоної китайки, кожен з яких по 100 ліктів завдовжки, але прапори несли згорнутими навколо древка; їх ніколи не розвивають, хіба що перед битвою з ворогом. На древку прапора замість навершя було велике золоте серце. Зверху біля цих сердець вішають великі мішки із золотим верхом, а в них записаний їхній закон, даний Магометом. Коли вони мають зійтися в битві з ворогом, тоді розкривають прапори, щоб кожен воїн зміг побачити цей написаний закон і не шкодував свого життя заради Магометової віри. Ці древка несуть чауші командувача, перепоясані під пахвами шарлатом, або шовковою стрічкою. За ними йшли сурмачі із сурмами й барабанами, а за ними – 8 хоругов, кожна з яких мала коней осібної масті; за ними – великий загін спагіїв, а по боках їхали чауші командувача, не

Спагії

Гармати

Яничари

Сулаки

Санджаки

Гетьман беглербей

Що означають хоругви за гетьманом

Музика за беглербеєм

дозволяючи нікому наблизитися ані до беглербея, ані до цих древків, на котрих носять їхній закон. Потім по боках йшли інші загони, спереду, позаду, по боках, їішли хто куди, і не завжди вони були у порядку. Коли вони прибувають па постій, тоді ці санджаки і спагії ведуть командувача аж до його намету, а там, поки він зійде з коня, йому всі кланяються за звичаєм, а потім кожен йде на свій бівуак. Коли вже надходить вечір, починає сутеніти, тоді всі за звичаєм волають до Бога: «Ала, Ала, Ала гай», тобто «Боже, змилуйся над нами». Після цього волання військо так втихає, що коли б хто і близько під'їхав, нічого не почує. Коли ж один до одного мав щось сказати, то мусив тихо шепотіти. // (с. 22) Всі вогні гасили, а коней ставили коло трави, заздалегідь приготувавши їм решітки з травою. Коли хто мав норовистих коней, то так добре їх прив'язував, щоб один другого не дістав. Коли ж хто був такий збіднілий, що не мав ні вівса, ні ячменю, то всі наголо одразу давали йому оброк. Коли знають про ворога, то обставляють себе верблюдами замість возів. Гетьманські намети ставили дуже далеко біля яничар, але теж у великому безладді. За обозним носили древко із хвостом, як і при командувачі. Він насамперед устромлював своє древко у землю на місці бівуака, визначаючи місце, де мав стати гетьманський намет. Біля цього місця потім ставали всі, хто як міг.

Звичай проводів гетьмана до намету

Татарське набожество у темряві

Яким є турецький табір

ПОРЯДОК ТАТАРСЬКОГО ВІЙСЬКА У ПОХОДІ

Татарський же цар разом з іншими йшов у такому порядку: його старший син Махмет-Гірей ішов позаду турецького війська з десятком тисяч добірних людей. Кази-Гірей біля батьківського війська їздив за півмилі перед військом. Альді-Гірей з тридцятьма тисячами ногайських татар стояв на лівому крилі. Азійський князь зі своїм сином Дзяклом стояв на правому крилі. Він мав під владою кілька тисяч людей. Князь Сулгот був найвищим гетьманом татарського хана. Він вів до битви його військо разом з Мустафою, його радником. Вони керували й тим загоном людей, котрі несли сторожу при царі, а у цьому ж загоні буває кілька тисяч душ. Сам цар завжди їздив перед турецьким військом за півмилі. Коли вони мали рушати, тоді дуже рано били в барабан однією палицею. Після цього відразу ж рушав авангард, а через певний час сурмили по-московському, ніби на псів при полюванні. Дуже швидко після цього сідали на коней зі своїми прапорами, яких було чотири, мали також чорний прапор і великий червоний на турецький зразок із золотим серцем, на котрому теж був записаний Магометів закон, бо вони з турками однієї віри, як ми вже згадували вище про їхні звичаї. Цей прапор вони зберігають з великою пошаною в царському наметі. А як тільки цей прапор винесуть, одразу ж сам цар йде за ним і сідає на коня, а за ним і його сини. Перед царським загоном несуть 4 прапори: перший – червоний з жовтою китайкою, другий – з біло-червоної, третій – з білої китайки, кінці ж зелені, а зверху – чорний кінський хвіст.

Ескорти молодих царіків

Коли їде сам цар

Татарські прапори

Четвертий прапор – весь червоний, китайчатий, із золотим яблуком, розписаний золотими арабськими письменами. Це власні прапори хана, під якими він виступає під час битви або під час походу на ворожі землі. Перед самим царем ведуть понад 10 загнузданих коней, що мають прекрасні сідла. За самим царем йде великий загін людей, і кожен з них має по п'ять, по шість коней, котрі зв'язані одне з одним за хвости. За ними – 10 польових гарматок з порохом, кулями й іншим необхідним для стрільби, а за ними – кількасот стрільців-п'ятигорців і черкесів з рушницями. Зразу за цими стрільцями йдуть вози, котрі тягнуть верблюди, а кожен віз має два колеса. Інші загони йдуть по різних сторонах: попереду, ззаду, збоку і вкривають все поле так, що їх з високої могили не можна всіх побачити. Не так багато людей, як коней вони мають у своєму війську, а до того ж і великі стада кобил женуть заради молока і м'яса, тому здається, що їхнє військо дуже велике. Кожен з царських синів має свій осібний знак і прапори з кобилячим хвостом, а кожен хвіст – із шерсті іншої масті. У поході йдуть дуже хаотично, не мають жодного ладу; куди хто хоче, туди і йде. Ці люди дуже злиденні, навряд чи половина з них має луки. Панцирів чи якоїсь сталевої зброї і не питай, тільки в сермягах та вивернутих кожухах вони тягнуться, ніби дикі сатири. Ті, які не мають зброї, беруть кінську кістку, обробляють її на кшталт зброї і так з нею і їздять. Нічим вони не можуть похвалитися, // (с. 23) крім своєї швидкості, також і тим, що можуть зносити всілякі нестатки. Вони не бояться ані голоду, ані спраги, можуть навіть і три дні витримати без води та їжі, як про це ми вже писали у другій частині цієї книги. Їхні коні теж витривалі, а як наїдяться трави з росою, то можуть мчати безперервно великим військом понад 10 миль. Кожен з них має по кілька коней на поводі, і коли один з них втомиться, то ординець сідає на іншого, облишивши першого коня, якщо ж той кінь вгодований, то заріже його, і м'ясо розірвуть між собою, наче пси. Там у поході (на Астрахань.– *Ю. М.)* вони не мали одного разу води від 1 до 3 жовтня і тільки на третій день при заході сонця вони приїхали до одного озера, у якому вода була трохи солонувата. Тоді з одного боку стало турецьке військо, а з другого – татарське, і вони випили майже всю воду. Третього дня вони таким чином були з водою. А тільки 5 жовтня вони потрапили на добрий бівуак, до води доброї між двома озерами, які називаються Бурна і Кісценя. Там вже починаються безводні Мадярські поля, і саме через них вони мусили йти, бо в інших місцях москва спалила трави. А Казлімурза, найголовніший вождь ногайських татар, змовився з перекопським царем і для того їх туди вів, щоб забрати у них майно. Завівши турецького командувача, котрому обіцяли провести його з військом через ті поля, аби тільки було вдосталь доброї води і дичини для провіанту, сказали, що звідси тільки 4 дні їзди до Азова. Але це була брехня, бо, йдучи цим шляхом, доводилося часом по 5 днів їхати без води. Через це в одних турків поздихали коні, у других потомилися. Та й самих турків мало

Упряж коней самого царя

Татарські рушниці

Ознаки татарських [ханських] синів

Татарські одяг і зброя у поході

Татарські коні в поході

Татари без води три дні

Мадярські поля

Татари привели турків на загибель

звідти вибралося: одних пограбували самі ж татари, другі мусили здихати від великого голоду й спраги. Коли у турків втомлювалися коні, то ногайські татари брали їх і їли. Турки ж не сміли пускати на росу своїх коней уночі, бо цих коней крали татари і заводили далеко у пусті поля, через що турки мусили тримати коней при собі в наметах, приготувавши їм удень траву. Туркам дуже не хотілося йти в ті Мадярські поля, бо знали, що там водиться маса змій та різних гадів. Але татари зуміли тут вибрехатися, витлумачивши, що тепер надходить зима, і змії залізли в землю. Турки дали себе обдурити, а коли туди прийшли, то натрапили на дуже багато різних страшних гадів: були вони завтовшки з людську ногу і дуже довгі. У деяких місцях, особливо коло боліт, можна було побачити велику масу зміїних шкір, які змії поскидали, вилинявши; від них трава біліла так, ніби її хто вкрив полотном, і було дуже багато гадів в обох військах. Кажуть, що влітку через ці поля не можна їхати по кількасот коней через велику кількість цих плазунів. Коли туди їдуть за звіром ногайські татари, то вони тоді палять перед собою траву й роблять пожежі. Тому ці гади мусять тікати в землю, котрий же не встигне, то згорить. В'їхавши тоді в ті поля, турки не мали води по кілька днів, а кочували без води коло великих могил, де й нині стоять зроблені з цегли мури, очевидно, там були колись якісь храми. Там велика сила різних тварин, а найбільше оленів, бо про них звичайно пишуть, що вони їдять змій, котрих там досить. Знову пробувши там кілька днів, приїхали до сухого потоку, але поки військо зібралося, то вже не стало їм цієї води, бо ті, хто раніше прийшов, випили її. А коли до тих решток води задні тиснулися, багато турків загинуло. Звідти вирушили вночі, коли ще було холодно, не мали й далі води два дні, а на третій день прийшли до болота, де вода була дуже гіркою і солоною, але через велику спрагу і коні, і люди мусили її пити. Тоді прийшла вість, що понад 500 значних турків загинуло через обман одного татарина, котрий повідомив їм про те, що бачив у полях кілька криниць, і хотів за це мати добрі гроші. Взявши від них ці гроші, він завів їх у поля, де не було води, а сам утік. Так вони й загинули через цього провідника, і тільки четверо з них повернулося, котрі мали із собою верблюдів, на яких вони приблукали до війська і повідомили про це інших. Від того болота турки приїхали до проточного озера, назва якого у перекладі з татарської мови на нашу означає // (с. 24) «провідниця». Тут була добра вода, і тут дали перепочинок коням на один день. Назавтра вставши раненько, цілий день ішли аж до вечора, і не було у татарському війську води. Турки накопали трохи ямок, у які набралася дещиця води від дощу, що падав того дня. Цього ж дня татари пограбували зятя самого турецького командувача. Він, маючи при собі 40 добрих кінних юнаків, пустився насамперед до Азова у своїх справах і щоб слуги купили провіанту. Через те, що татари вбивали і грабували турків, які вирівалися вперед або відставали, інші турки воліли терпіти злидні й голод у війську, ніж потрапити у ще більшу небезпеку. Коли турки їхали до

Змії в Мадярських полях

Олені їдять змій

Татарська зрада

Татари чинять розбої туркам

Азова, то мало не всі їхні коні поздихали від голоду й спраги. Але й татарські коні вже знесилилися. Врешті під самий вечір вони приїхали до озера, яке називається Дзегірлик, і там підкріплялися, там же мусили дати перепочинок і собі, і коням на два дні. Там турки купували центнер сухого хліба, як три наших камені, по 84 червоних золотих. 10 зерен гороху купували за аспр, кіліату борошна за 20 червоних золотих, а кіліата важить стільки ж, скільки півкорця краківського. Врешті купували центнер хліба і за вищу ціну. Але потім і тим, хто продавав хліб через жадобу до грошей, і самим не вистачало хліба. Татари казали, що від того нічлігу військо мало бути третього дня в Азові, але помилилися і приїхали ледве на сьомий день. Того ж дня на шляху залишилося кілька десятків турецьких возів, немало верблюдів та мулів, котрі не могли дійти до тієї озерної води. Коли одні турки відпочивали, тоді татари пограбували всіх інших і забрали у них все, що було, вбили слуг при турках. Біля цього озера татарський хан частував турків, даючи всім по шматку хліба і показуючи, що він все, що мав їстівного, розділив серед них, насправді ж покривав свою зраду. Виїхавши від того озера, на другий день прибули до іншого, теж проточного, яке називається Саціле Дзегірлик (Dziegirlik). А там уже був кінець Мадярських полів. У цих полях ще й нині досить мурів стоїть. Кожного дня можна було бачити понад десять кам'яних веж, де колись були храми; скрізь по полях стоять, ніби мужики, древності на могилах, зроблені з каменю, але ці камені вже обросли мохом. Старі татари розповідали про те, що чули від своїх предків, а саме: там жили колись християни, але не могли сказати, який саме народ. Однак швидше за все то були люди нашого народу, або п'ятигорці, або греки, бо ці держаться грецької віри. Цими Мадярськими полями їм довелося їхати протягом двох тижнів.

Нечувана дорожнеча у турецькому війську

Татари грабують турків

Татарська хитрість

Який народ жив раніше у Мадярських полях

З Мадярських полів вони виїхали 19 жовтня, спочатку мали першу зупинку без води, а другого дня стали біля малої ріки, яка зветься Кугельник. Але поки сюди дійшли, у турків поздихали останні коні, через спрагу вони залишилися на шляху. Там же померло й чимало турків, інші ж лежали і просили, щоб їх добили через брак води і їжі, щоб вони не обтяжували інших. Того дня був настільки сильний вітер, що валив піших людей і зморених коней; проти вітру не можна було йти. Тоді повмирало так багато людей, що на одному шляху їх можна було налічити до 500, там же лежало й чимало коней. Після цього вітру пішов дуже сильний і холодний дощ, який безперестанно падав протягом 3 днів і вразив решту турецького війська, бо в турків промокли одяг і чалми. Вони не могли їхати і від тягаря, до того ж було багнисто і дуже слизько від дощу. Понад цією річкою вони їхали 3 дні аж до Азова, бо вона впадає в ріку Танаїс. Останнього дня, коли вже під'їжджали до Азова, на шляху залишалося понад 200 душ, які померли від сильного й дуже холодного дощу. Там же між цими ріками, Куяльником і Доном, ходять зимувати ногайські татари, а влітку вони ходять зі своїм добром у великі поля і роб-

Турків гине чим далі, тим більше

Турки в Азові

лять це в той час, коли ще є болота, щоб викопати криниці для стад. Під Азов турки прийшли 24 жовтня на ніч, а там стали над рікою Танаїс, бо Азов був невеликим замком, який до того ж згорів від вибуху пороху. Там вони жили кілька днів, купуючи собі провіант. Щодня сюди потроху прибували турки // (с. 25), котрих татари, змилувавшися, привозили на своїх конях. Інші ж, які мали ще трохи грошей, наймали собі коней у татар. Коли вони приїхали, то їм наварили каші і дали сухого хліба, і тому в тих, хто з великого голоду дуже жадібно їв, одразу стали пухнути животи й голови, і багато з турків повмирало вночі. Цієї ночі був сильний мороз, котрий їм теж не допоміг. На другий день деякі турки, накупивши провіанту, взяли кілька султанських галер, пустилися морем до Кафи. Два дні вони були на морі, а на третій день піднявся шторм і всі галери розбилися, а всі люди, що були там, потонули. На третій день турецьке військо на чолі з силістрійським санджаком, який мав ще трохи людей, переправилося через Танаїс. Сам беглербей з п'ятьма санджаками залишився під замком Азов з рештою своїх людей, котрих могло бути з тисячу. Він мав там стояти і чекати султанської волі, однак боявся, щоб султан не наказав стратити, бо, давши себе обдурити татарам, втратив таке велике військо. На цій війні турки зазнали великої ганьби і шкоди, бо 225 000 кінноти, 3000 яничар і 150 галер втратили, ледве 2000 їх повернулося до Константинополя. Татар загинуло мало, бо вони звикли до великих нестатків, до того ж мали з собою багато кобил, молоком яких годувалися. Вони втратили тільки кілька тисяч, які переправилися за Волгу до московитів заради провіанту, не повернулися назад, і про них татари не дістали жодної звістки, куди вони поділися. Звідси кожен може зрозуміти, яку злість мав турецький султан через втрату такого великого війська. З того часу турецький султан заріклся ходити походом на Астраханські поля, які добре запам'яталися його людям. Ми ж від Астраханського царства повернемося до інших татарських орд, що прилягають до Московського князівства.

Останнє турецьке нещастя

Кількість турецьких поразок

ОРДИ АБХАЗЬКИХ ТАТАР

Від Астраханського царства, котре прилягає до Каспійського моря, як про це ми вже говорили, якщо взяти на захід, а потім дещо на північ, біля Меотійських озер та Евксинського моря над рікою Купою, котра впадає у Меотійське озеро, живуть люди татарського народу. Вони називаються абхази і живуть аж до ріки Мерулі, яка впадає в Евксинське море, та до кордону з черкесами й п'ятигорцями. Це люди войовничі, але вони, як і інші, є язичниками, а у своєму житті – непристойними. Їхня країна дуже холодна.

Овідій, описуючи цих татар, висловлюється так:

Pellibus sirsutis akcent sua brachia gentes,
Oraque de toto corpore sola patent.

Sepe sonant moti glacie pendente capilli,
Et nitet inducto candida barba gelu

ЦЕ ПОЛЬСЬКОЮ МОЖНА ПЕРЕКЛАСТИ:

Вони вкривають свої спини різними кожухами
І з-під капюшонів лише трохи визирають на світ,
Часто їхні чола вкриваються інеєм,
Часто бувають заледенілими їхні бороди.

ОРДИ П'ЯТИГОРСЬКИХ І ЧЕРКЕСЬКИХ ТАТАР

Св. Кирило навернув п'ятигорців до християнської віри

На півдні у напрямку до Каспійського моря лежать Албанські та Іберійські гори, дуже високі, а між ними – татарські орди, які звуться п'ятигорці та черкеси. Про це розповідає моравська легенда. Отже, святі Кирило і Мефодій, брати, // (с. 26) були послані [до них] константинопольським імператором Михаїлом Палеологом і навернули їх до християнської віри. Вони й нині визнають звичаї грецької віри. Повертаючись від них, св. Кирило взяв тіло св. Климента, котре там лежало в морській глибині в мармурі, зробленому руками ангелів. Коли він сім разів протягом року показував людям, які до нього приходили, це чудо, то тоді море розділялося на дві частини, ніби благословенному Мойсею, вождю ізраїльтян, коли вони тікали від фараона; тоді в середині моря стояла мармурова капличка. Це тіло й нині знаходиться в Римі в церкві св. Климента. Але повернемося до цих п'ятигорських та черкеських орд. Це хижі і войовничі люди, які нікому не коряться. Вони добре знані в Єгипті і по всій Азії, заволзькі татари дістають від них стріли та іншу зброю. Вони живуть між п'ятьма горами, які охороняють їх, тому їх називають п'ятигорцями. Вони мужньо боронять-ся від турків і татар, мають свою власну мову, християнське грецьке богослужіння, яке вони відправляють слов'янською мовою. Вони живуть таборами, як і інші татари, а при похованні своїх рідних та підлеглих влаштовують пишні учти й багаті тризни. На пам'ять своєї любові, котру мали до померлого, вони відрізають собі частину вуха, а деякі й ціле вухо. Вони дуже сміливі у нападах за здобиччю, в поєдинках і в битві. Заради здобичі вони виходять чайками по ріках, які з їхніх гір впадають у Евксинське море, а як на когось нападуть, то грабують і беруть велику здобич. Найбільшу здобич вони беруть з тих, котрі пливуть з Кафи до Константинополя. Про цих поет говорить такими словами*:

Мужність і звичаї п'ятигорців

Черкеські похорони

Hic ubi Turca ferox castris se collocat amplis,
Horrida Cyrcassi bella movere solent,
Pax tamen interdum est, pacis fiducia nunquam,
Sic nunc hic petitur, nunc timet arma locus.

* Див. ідентичний мал. у кн. III (с. 31 оригіналу).

ПОЛЬСЬКОЮ ЦЕ МОЖНА ТАК ПЕРЕКЛАСТИ:

Тут, коли жорстокий турок ставить намети,
Надзвичайно мужній черкеський козак з'являється,
Хоч і під час миру, але не можна йому вірити,
Бо де мир нині, там завтра надивишся на криваві жертви. // (с. 27)

ОРДИ КРИМСЬКИХ, МАНКОПСЬКИХ І КЕРКЕЛЬСЬКИХ, АБО БІЛГОРОДСЬКИХ ТАТАР

Між Казанню та Астраханню, татарськими царствами, котрі тепер належать Великому князівству Московському, понад рікою Волгою аж до самої ріки Дніпра широко простяглися на 230 польських миль дикі й пусті поля. Татари, що живуть тут, данники турецького султана, не мають жодних домів і маєтностей. Виняток становлять Азов і Ахас, або Манкоп, котрі розташовані біля рукава ріки Дон. У цих місцях і скрізь довкола живе велика частина татар, які подекуди займаються господарством. У цих згаданих нами диких полях є одне велике і давнє місто, яке називають Крим, що був колись столицею Таврійського царства, бо це місто раніше називалося Солак, але нині їхнього царя звуть кримським.

Дикі поля

Місто Крим

Там недалеко є замок на скелі, що домінує над тим містом. Він обліплений глиною і його називають Керкель, або Білгород, тому тамтешні татари називаються керкельськими, або білгородськими.

Замок Керкель

Як кажуть, під цією скелею жив колись змій, що пожирав людей і худобу. Через це люди втекли звідти і залишили це місце пустим. Там тоді ще жили греки та італійці. Вони просили тоді велебної Діви Марії, щоб вона визволила їх від цього змія. Одного разу побачили свічку, яка горіла на скелі. Тоді у скелі вирубали східці, щоб можна було на неї зійти, люди дісталися до світла і знайшли образ Діви Марії, перед яким горіла свічка, а під образом лежав роздутий [здохлий] змій. Тоді вони подякували Пресвятій Діві Марії за таке дивовижне визволення від цієї бестії, а потім порубали змія на кавалки і спалили. Потім жителі, особливо генуезці, які жили в Кафі, ходили з молитвами до образу і приносили пожертви; татарський цар Ачи-Гірей ще перед захопленням їх [татар] турками, воював проти іноземців і просив, щоб Діва Марія йому допомогла, обіцяючи їй дати певну пожертву*, // (с. 28) бо магометани вшановують Пресвяту Діву, кажучи, що вона непорочно народила Великого Пророка **Ісуса** Христа. Коли, захопивши здобич, цар повернувся додому, то продав пару найкращих коней, накупив воску, наробив свічок і цілий рік ставив їх на тій скелі. Так само чинили і його нащадки. Про ці чудеса Овідій так написав:

Дивне чудо

Добре служити Пресвятій Діві

Татари вшановують Пресвяту Діву

Crede tamen necte causas nescire sinemus,
Hic quoque Sarmaticum iure manere solum
Fama refert namque hic signum caeleste fuisse
Consortem Phoebi gens colit illa Deam.

* Див. ідентичний мал. у кн. II (с. 52 оригіналу).

ПОЛЬСЬКОЮ:

Знай те, і ми хочемо тебе повідомити
Про те, що ми знаємо про ту сарматську країну:
Твердять, що колись тут з неба з'явився знак,
Котрим через богиню було явлене чудо.

ОРДИ ПЕРЕКОПСЬКИХ І ОЧАКІВСЬКИХ ТАТАР

Місто Перекоп

З другого боку міста Ахас, котре дехто називає Манкопом, поблизу Дніпра перекоп, який тягнеться начебто на відстань 1200 сажнів і робить Крим ніби островом. Там живуть татари, які від цього перекопу називаються перекопськими, а їхнім головним містом є Перекоп у Херсонеській Таврициі. Перекоп розташований за п'ять днів ходу від турецького міста Азов. Вся Херсонеська Таврика, тобто Бичачий острів, поділяється на дві половини великим лісом. Той край, що йде до Евксинського моря, держить турецький султан. Є там знамените місто і порт всієї Азії Кафа, яке колись називалося Теодосія і було під владою генуезців. Але 1476 року турецький султан Магомет черсз дії молдаван, котрі жили у Кафі, оволодів нею. Раніше, після падіння Константинополя, протягом 24 років це місто досить мужньо боронилося від турків. Поганин взяв цих молдавських зрадників до Константинополя і посадив до в'язниці, а Кафу населив своїми людьми. Поганин взяв там велику здобич як скарбами, так і людьми, між котрими було обрано 150 хлопчаків для Магомета на мерзенну річ. Але їх зберіг від того Господь Бог, бо греки, що везли їх кораблем до Константинополя, вбили турків і відвезли хлопчаків [господарю] Стефану до Молдавії, а Стефан їх укрив. Цей турецький султан Магомет, взявши Кафу, посів цю половину Бичачого острова, а перекопських татар підкорив собі і тоді ж збудував цей замок Азов на кордоні, на березі ріки Дон. Ним і сьогодні володіють турки.

Херсонеська Таврика

Турки взяли Кафу

Перекопські татари піддаються туркам

Другу половину цього острова тримають перекопські татари. Всі ці перекопські, кримські, манкопські і керкельські, або білгородські, татари живуть у Херсонеській Таврициі, тобто на острові, що називається Бичачим. Вони ведуть свій початок і рід від орд заволзьких татар. Коли одного разу вони були вигнані з царства через внутрішні війни і коли вони не могли мати поблизу тих орд безпечного мешкання, то осіли у цій стороні Європи. Однак вони, пам'ятаючи про давню кривду від заволзьких татар, так довго воювали проти них з перемінним успіхом, поки не вигнали їх з царства і не знищили їхнього царя, а самі широко населили дикі поля.

Місто Очаків

Очаків – місто й замок на березі ріки Дніпра біля Евксинського моря за 40 миль від замку Манкоп, що лежить над Дністром, а також за 40 миль від Черкас – міста, що збудоване над Дніпром. Очаковом володіє

перекопський цар. // (с. 29) У цьому місті живуть перекопські татари, але їх не звуть перекопськими, а очаківськими, за назвою міста, у котрому вони живуть. Ці татари часто нападають на подільські і руські країни, котрі найближче до них лежать, часто і на литовські країни; беруть з цих країн велику здобич. А це чинять тому, що польський король затримував сплату данини, яку їм свого часу давав Сигізмунд Перший, щоб вони були проти кожного ворога Корони і Великого князівства Литовського, особливо проти великого князя московського, і були готові виступити з певною кількістю військ на війну. Але вони брали данину і від московського князя, і від польського короля, а шарпали обох. Польський король діставав подяку за свою щедру ласку до них, і вони все ж вірніші і зичливіші до польського короля і з більшою ревністю служать йому, особливо проти московського [князя], як це було у травні 1571 року, саме в день Вознесіння Господнього, що вони часто і в інші часи чинили, коли вони в ім'я польського короля напали на Московську землю, пустошачи і плюндруючи вогнем і шаблею села, волості, міста й замки аж до самої московської столиці на 15 миль в ширину і в довжину, і вивели звідти неймовірно багато здобичі, майна і в'язнів, не згадуючи про часті сутички з московським військом, котре часто намагалося дати відсіч їм. Татари їх там розбили і неймовірно багато пустили московської крові по волі польського короля. Ці перекопські татари, хоч і іншим християнам добре далися взнаки, але найбільше допекли московському народу і так часто нападають на них, що важко й передати. Вони повинні турецькому султану замість юргельту, або правильніше – данини, щороку віддавати триста християн. Їхні кордони межують з півночі з провінціями Великого князівства Московського, зі сходу – з черкеськими татарами і п'ятигорцями, із заходу, беручи дещо на північ,– з Руською землею, що підлягає польському королеві. З півдня вони мають сусідами через дикі поля Молдавську і Валаську землі. Перекопські татари живуть поблизу Евксинського моря і Меотійських озер, по обох берегах ріки Дністер і в Херсонесі Таврійському, тобто на Бичачому острові. Їхній цар найчастіше мешкає табором у полі, ніж в Очакові і Перекопі. За Очаковом у перекопських полях неподалік від Дерев'яного потоку, котрий татари називають Агарліберт, біля рік Беїн і Муж, тобто між великим і малим болотом, є такі розкішні дивовижні поля, що неможливо й повірити: там така трава, що дорівнює найвищому очерету над морем. У ці поля кримські і перекопські татари приганяють на пасовисько своїх верблюдів, овець, коней, худобу й інше стадо, а самі там вчаться стріляти. Мені вже доводилось якось писати у книзі I, описуючи панування короля Сигізмунда Августа, с. 145, що 1569 року Єжі Тарановський, покоєвий короля Августа, будучи послом до Туреччини, повертався назад і заїхав туди, прибув до перекопського царевича Альді-Гірея. Він застав його за милю від Перекопа, коли той пас верблюдів та інші стада і вчився стріляти з лука. Привітавши його від імені короля, посол

Очаківські татари

Наскільки татари зичливі полякам

Плюндрування Московії татарами

Татарська данина турецькому султану

Кордони перекопських татар

Багатство татарських полів

Забава перекопського царевича

Татарські дикі поля

разом з ним приїхав до Перекопа і там чинив своє посольство. Звідти йде шлях між тими ріками Беїн та Муше і полями, туди й ходять татари з худобою на зимівлю. Оскільки татари ніколи не косять сіно, то худоба завжди може наїстися взимку, відгорнувши зверху сніг. Там, у цих полях, різної дичини буває неймовірна кількість, у тому числі сарни, олені, дикі коні, кабани; можна побачити в одному стаді до 300 сарн. Неподалік цих місць є невелика, але дуже густа діброва, яку обтікає довкола вода, творячи ніби острів, де буває дуже багато різної дичини. Однак туди звикли ходити наші козаки, щоб полювати на звіра і відлякувати татар. А коли козаків буде 200 душ з рушницями, то хоч і кілька тисяч татар збереться проти них, все одно їм нічого не вдіють, як тільки козаки досягнуть цієї діброви; там бував і славної пам'яті Дмитро Вишневецький. // (с. 30) Очевидно, що там був раніше якийсь великий замок, бо й тепер ще стоять там рештки мурів понад берегом при броді. Від тієї діброви нібито два дні їзди до турецького замку, котрий зветься Азов, біля якого тече велика ріка Танаїс, по-польськи Дон. Ця ріка відділяє Європу від Азії і звідти через дві милі нібито впадає в море. А поки до того замку Азова приїдеш, треба двічі переправлятися через Дон: раз через його притоку, що називається Донець, а другий раз – через саму цю головну річку. Коли татари з військом ідуть через цю ріку, то звикли так переправлятися: нав'яжуть два снопи очерету і використовують коней як собак: прикріпивши вуздечки на шиї від одного до другого, зв'язавши їм також хвости один з другим, кладуть на один сніп луки з сагайдаками і стрілами, а на другий сідають самі. Однією рукою вони тримають коня за хвіст, а другою поганяють. Отак їх і перевозять ці коні на другий бік ріки. З другого боку ріки Дон стоїть замок Азак, за дві милі від якого нібито є смердюча вода. Там біля цієї води стоїть язичницький храм, татари мали звичай приносити в жертву своїм богам первородного тільця. Половину цього тільця вони спалювали, а половину віддавали на поталу птахам і звірам. Там і досі страшна і неймовірна сила орлів, а також шулік, канюків, круків та інших хижих птахів буває, котрі там здавна призвичаїлися жити. Їм припала до смаку ота стародавня кров, про яку Овідій, котрий описував релігію цих татар, що раніше приносили жертву Діані, яку вони називали на своїй мові Дзенома, так писав:

Козаки заходять в татарські поля

Турецький замок Азов

Як татари переправляються через Дон

Поганський храм

Місце татарської жертви

Nec procul a nobis locus est, ubi Taurica dira
Caede Pharetratae spargitur ara Deae,
Templa manent hodie vastis inniха columnis,
Perque quaterdenos itur in illa gradus.

ЩО ПОЛЬСЬКОЮ ТАК ПЕРЕКЛАДАЄТЬСЯ:

Неподалік звідти є це давнє місце,
Славне жертвами для швидкострілої богині.
Храм і тепер стоїть з величезними своїми світильниками,
Має від землі до себе 14 східців.

Очаківські татари піддалися литовському князеві Вітовту

Татарські ріки

Усі ті татари, про яких ми вище говорили й описали їхнє життя і звичаї та про їхні кордони аж по самий Очаків, котрий за Вітовтових часів піддався литовським князям, живуть на величезному просторі у чистих полях над тими ріками, які описав Овідій, коли був там на засланні. Всі ці ріки впадають у Евксинське море, і Овідій гарним віршем описав їх. Тут для кращого і всебічного розуміння (переважно для кращого задоволення тих, хто читає і слухає) нам здалося потрібним додати, що він, пишучи до *Альбіна*, *Елегія 10*, отак ті ріки конкретно перераховує:

Adde quod hic clauso miscentur flumina Ponto,
Vimque fretum multo perdit ab amne suam.
Huc Licus, huc Sagaris Peneusque Hypanisque Cratelsq.
Influit et crebro Fortice tortus Halis
Partheniusque rapax et voluens saxa Cinapes
Labitur et nullo tardior amne Tyras,
Et tu, femineae Termodon cognite turmae
Et quondam Graijs Phasi petite viris,
Cumque Boristhenio liquidissimus amne Diraspes
Et tacite peragens lene Melanthus iter, // **(с. 31)**
Quique duas terras, Asiam Cadmique sororem,
Separat et cursus inter utramque facit,
Innumerique alii, quos inter maximus omnes
Cedere Danubius se tibi, Nile, negat.
Copia tot laticum, quas auget, adulterat undas
Nec patitur vires aequor habere, suas.
Quin etiam stagno similis pigraeque paludi
Caeruleus vix est diluiturque color.
Innata unda freto dulcis leuiorque marina est,
Quae proprium misto de sale pondus habet.

ПО-ПОЛЬСЬКИ:

Дивись, як ріки змішуються з морем,
Як морські сили через них зменшуються.
Тут Дзван, Окка, Серет і Прут зухвалий,
Тут мчать і Пеней, і Буг пишний,
Тут і Волга безмірна, і піниста Горинь,
Тут і Стир широкорозложистий,
Тут і Дністер чинить свій бистролітний біг,
Пробиваючи кам'яні вали, простує до моря,
Тут і Термодон, славний мужністю амазонок,
Тут і Фаліс, наданий греками в той давній вік,
Тут і Дніпро, що диким полем плине,
А Мелантус тут тихо свої води несе,
Тут і Дон розтягнувся, що Кадмове плем'я,
Європа від Азії розділяє ці дві землі.
Й інших немало рік, але головою всіх,

Ріки в татарських землях

Як Ніл тече, це Дунай, як його звуть,
Так багато сюди впадає рік, що своїми силами
Заглушають море,
Розчиняються у морській глибині
І солоність моря роблять солодкою з солодкості своїх вод.

Тут Овідій перелічив тільки найперші і найголовніші ріки, а менші, котрі впадають у ці більші, пропускає заради стислості вірша.

ТАТАРСЬКІ ШЛЯХИ

Татарські шляхи, котрими вони звичайно звикли ходити до нас, а ми до них

Є три татарські звичайні шляхи, котрими вони звикли чинити наскоки на руські землі і на Молдавію: один – Кучманський, другий – Чорний шлях, третій – Молдавський. Опис цих шляхів, взявши з люстрації пана Яна Сенявського, люстратора короля його мості, у скороченні подаємо:

1. Кучманський шлях. Спочатку з Очакова 8 миль до Чапракі, від Чапракі до Саврана – 10 миль, від Саврана до Кодими – 4 милі, від Кодими до броду на річці Кучмані – 10 миль, а від цієї ріки шлях зветься Кучманським; від Кучмані до Саврані – 20 миль, а від Саврані до Львова йде вже відомий шлях; цими ж шляхами і наші ходять до них.

2. Чорний шлях. Зі Львова до Сокаля – 12 миль. З Сокаля до Луцька над Стиром – 12 миль, з Луцька до ріки Горинь – 11 миль, від Горині до броду на річці Случ через Заслав і Полонне до Києва – 40 миль, від Києва до Канева – 16 миль, від Канева до Черкас – 15 миль, від Черкас до порогів – 12 миль, від порогів до Томаківки – 11 миль, а звідти до Торговища – 6 миль. Тут вже на чайках до Очакова і куди хочеш можна приїхати. // (с. 32)

3. Молдавський (Woloski) шлях. Через Бучач, Скалу, Зіньків і через ріки Мшиця, Дзван, Руссава, а потім звідти через Молдавію берегами ріки Тир, котра по-польськи називається Дністер, і аж до самих їхніх таборів.

ТИТУЛИ ТАТАРСЬКИХ ДОСТОЙНИКІВ

Назви татарських достойників

Титули татарських достойників, котрі вони вживають, такі. Хан означає цар. Солтан – сина царського; бей означає гетьман. Мурза – син гетьманський, олбоут – радний пан, олбоаду – знатний шляхтич, олбоадулу – шляхетський син. Найвищого з духовних осіб називають сеїд, він ними так шанується і поважається, що царі йому назустріч виходять і подають йому руку, коли він сидить на коні, а знявши шапки і вклоняючися, цілують його руку, і це можна тільки одним царям. Князям можна цілувати тільки коліна, а не руки. А шляхта, облапивши стопи, цілує їх. Поспільство і простолюд можуть торкнутися тільки шат і коня. Людина, яка не має жодного уряду, називається кси; урядника або князя називають уланом, бо вони посту-

Почесті найвищій татарській духовній особі

Уряд зверхників

паються зверхністю й достоїнством дигнітарським тільки самому цареві. Татарські царі мають у своєму сенаторському колі лише чотирьох мужів, і царі слухають порад тільки від них, якщо того треба. Найперший з них – ширин, другий – барін, третій – гаргін, четвертий – трипсан зветься. Всі вони називаються одним іменем – улан. Вони там все доглядають, постерігають і викладають свою думку щодо конкретної речі царю. Якщо ж таке трапляється між ординцями, що один з другим посвариться або один другого в чомусь скривдить, тоді Марс чинить між ними справедливість. Овідій виклав це своїм віршем:

Adde quod iniustum rigido ius dicitur ense,
Dantur et in medio vulnera saepe foro.

ПО-ПОЛЬСЬКИ:

Знайдеться там справедливість швидка, і на ринку
Марс справу вирішить у кривавому поєдинку.

Різні способи битви різних народів

Є значна відмінність між людьми різного народу, як і в інших справах, так і на війні або в битвах звичайних. Отже, московит відразу вдаряє добре і сміливо, але недовго стоїть в битві: або ви втікайте, або ми будемо втікати. Потім, як тільки обернеться назад з конем, тоді ні про що інше не мислить, тільки про порятунок свого життя. Якщо ж його дожене ворог і спіймає, то не борониться і не проситься. Турок, якщо бачить, що всі надії на втечу й оборону втрачені, відкидає зброю і, склавши руки, подає їх переможцеві, щоб зв'язав, покірно просячи милосердя, маючи надію, що, однак, через викуп буде звільнений.

Московит

Турок

Беззастережна татарська зухвалість

Але татарин, якого не уникнеш, має це з народження: хоч ворог його і скине з коня й жахливо порубає, покалічить, обдере догола і залишить живого в полі, то татарин, однак, руками, ногами, зубами і всім чим може і яким завгодно способом аж до самого свого скону буде битися. В цей час його найбільше треба стерегтися, бо зачаїться, ніби вже помирає, бо, бачачи смерть перед собою, якої вже не уникне, мислить про те, щоб будь-яким способом потягти за собою на той світ ворога. А тут вже нехай буде кінець опису татар.

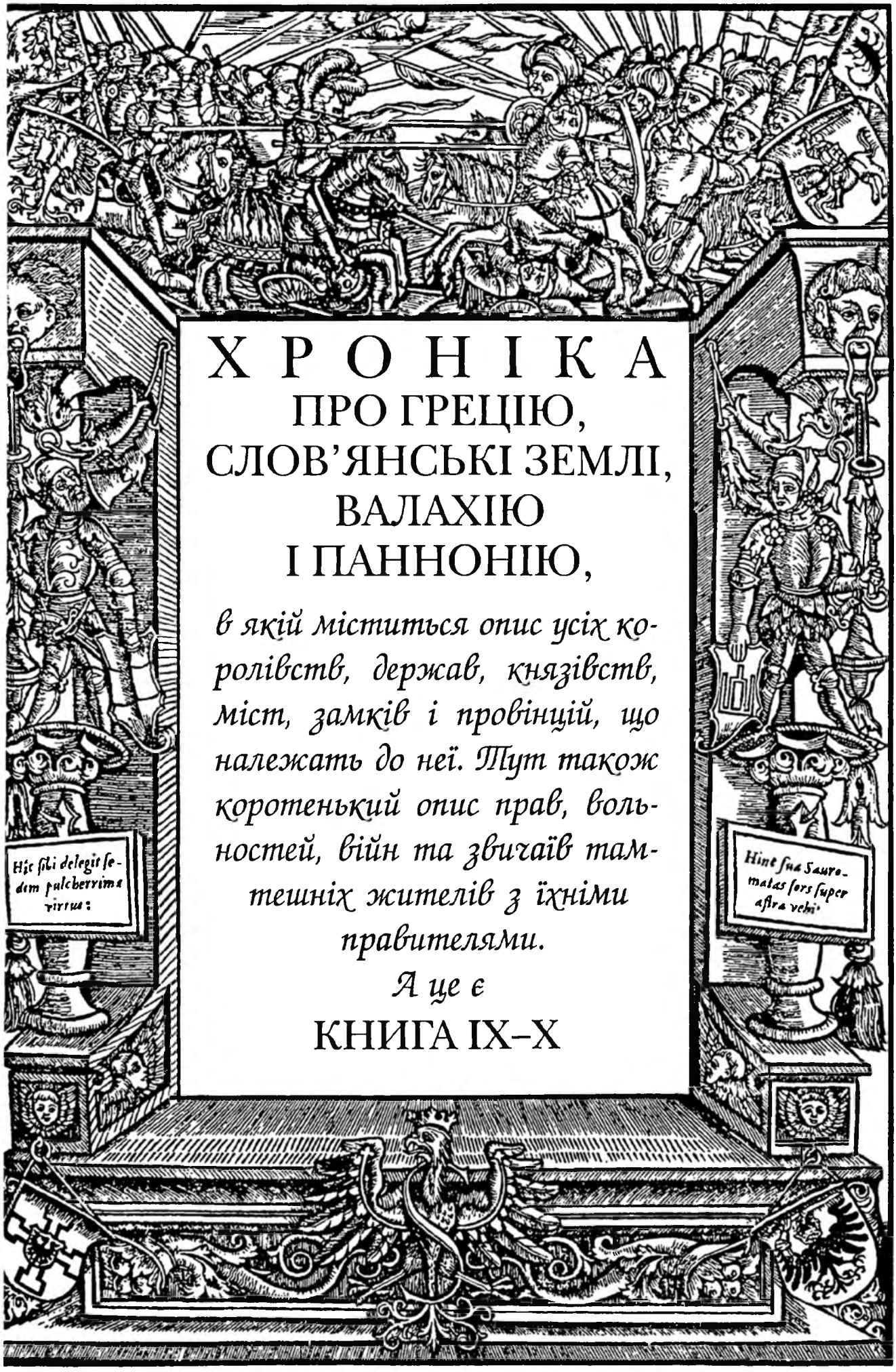

ХРОНІКА
ПРО ГРЕЦІЮ, СЛОВ'ЯНСЬКІ ЗЕМЛІ, ВАЛАХІЮ І ПАННОНІЮ,

в якій міститься опис усіх королівств, держав, князівств, міст, замків і провінцій, що належать до неї. Тут також коротенький опис прав, вольностей, війн та звичаїв тамтешніх жителів з їхніми правителями.

А це є

КНИГА IX–X

СЕНТЕНЦІЇ РІЗНИХ АВТОРІВ ПРО ГРЕЦЬКУ СВОБОДУ

Цицерон, третя філіппіка:

Нема нічого бридкішого від безсоромства, нема нічого огиднішого від рабства, бо ж ми народжені для краси і свободи, і тому повинні або берегти це, або ж померти з гідністю. Адже свобода (за Саллюстієм) жадана поряд з поняттями добра і зла, діяльності й невігластва, і її незмога ані з чимось порівняти, ані оцінити належним чином. О Греціє, Греціє, як ти насолоджувалася свободою. А тепер, дивись, нікого там немає вільного, окрім мудреця Сенеки. Арк. 75. Спокій душі начебто і видається виявом абсолютної свободи,– якщо лишень ти будеш дошукуватись задля чого? Не боятися людей, богів, не прагнути чогось ганебного чи нікчемного і мати в собі самому найбільшу владу: бо не стати самим собою – це неоціненне благо. А потім поет: «Кимось іншим, ніж ти є насправді, стати неможливо». Зрештою, і ви, хто втратив свободу і хоче її відновити, пам'ятайте, що ще більше ударів було перервано, аніж намагань зберегти свободу, от-як сяйво від вогню б'є (у вічі) дуже, так і перервана свобода ще полум'яніше охоплює тіло, поки цьому сприяє нагода. Адже згадка про рабство робить свободу приємнішою. // (с. 1(33))

ЧАСТИНА І КНИГИ IX,
в якій міститься опис
ГРЕЦІЇ І ДЕРЖАВ, ЩО ДО НЕЇ НАЛЕЖАТЬ

ся Європа починається зі сходу від ріки Танаїс, а з півдня – від Грецького моря, котре називають Егейським або Іонійським і котре відділяє Європу від Малої Азії, а від останньої – Грецію з Македонією. Ці царства були здавна славними, великими і знаменитими, але через внутрішні війни вже нині дісталися до рук гнобителя християнської віри, бусурманина. Однак про справи греків, які вони мали з кімврами, готами, троянцями, слов'янами, римлянами та іншими різними народами, досить написано у своєму місці. Тут тільки пригадаємо найзначніші міста, острови і царства цієї держави.

Уся Греція поділяється на царства, повіти й міста, між якими найзначнішими є такі царства:

Македонія, в котрій такі царства	Галація Перія Пеласгія Естіота Фессалія
Епір, у котрому такі князівства	Пейота Хаонія Феспроція Амфілохія Амбрація Акарнарум
Ахайя, в котрій такі князівства	Дорис Гелас Опунци Етолія Локри Мегари

Пелопоннес, в котрому такі повіти:
- Фох, де Аполлон Дельфійський
- Беотія, в котрій місто Фіви із 100 воротьми
- Аттика, в котрій були Афіни, і т. д.
- Коринф
- Аргія
- Лаконія, в котрій місто Спарта
- Мессенія
- Еліс
- Ахайя
- Сиціан
- Аркадія

Кожен з цих повітів має свої славні міста, деякі над морем, деякі над горами, у яких також є ріки, гори, ліси, острови, порти й різні інші речі, котрі тут заради стислості пропускаємо, а описуємо тільки те, що головне. // (с. [2] 34) Морея, або Пелопоннес,– це найшляхетніша частина всієї Греції, вважай, замок і мур всієї землі. Цей острів всюди омивається морем, крім одного боку, що вузьким перешийком поєднується із сушею. Римляни і римські імператори через цю вузькість перешийка ніколи не могли здобути [Морею]. Врешті й Нерон втратив там військо. Грецькі князі, коли турки почали опановувати Європу, побудували в цих тіснинах мури від моря до моря, від берега до берега і відгородилися від іншої Греції. А коли турецький султан Мурад здобув Фессалоніки, Беотію і Аттику, то і до цього острова привів військо, розбив ці стіни і захопив острів. Потім християни відмовилися коритися туркам, не давали їм данини і знову побудували мури. Турки вдруге зруйнували мури і захопили інсулу, або острів, який і тепер у турецькій владі*.

Права лаконців

На цьому острові Пелопоннесі є міцне й славне місто Лакедемон, або Аебалія, також і Спарта, що названа від Спарта, сина Форнерія. У цьому місті знаменитий грецький мудрець Лікург написав порядні закони лакедемонським жителям, котрі в Греції раніше, ніж інші греки, були найогидніших прав і звичаїв. Лікург, бачачи це, сміливо карав їх, добивався, щоб вони припинили такі дії, щоб вони прийняли нові, порядні закони, а також доброчесніші звичаї. Найперше дав їм аристократію і демократію, тобто запропонував двох панів-зверхників замість царів, додав до них 28 старих, розумних, гідних віри мужів, щоб, коли ці два зверхники помиляться, ці мужі поправили б їх своєю радою. Коли б вони хотіли бути жорстокими, жадібними або марнотратними, то ці 28 мужів мали б їх утримати від цього й перестерігати, а зверхники мали би бути в таких справах покірними під присягами. Прагнучи не допустити у них жадібності й злодійства, Лікург заборонив використовувати у місті золото і срібло, а замість скарбу запропонував залізо, тобто запровадив у них монету із заліза, щоб не були жадібними до багатства; завдяки цьому він ліквідував у них і злодійство, бо на залізо не спокуситься жодний злодій. До цього ж, коли було карбовано гроші з розпаленого заліза, то // (с. [3]35) наказав гаси-

Демократія і аристократія

Залізна монета

* Див. ідентичний мал. у кн. VI (с. 6 оригіналу).

ти його в оцті, щоб воно вже ні на що не годилося, тобто не годилося на жодне знаряддя через свою крихкість. Всі ремесла і непотрібних людей Лікург вигнав з міста, та й самі ремісники через залізну монету йшли геть, бо цієї монети ніде в інших місцях не брали. Щоб знищити в місті безсоромні звичаї, він завів явні весілля, на котрі було вільно йти і багатому, й убогому до одного столу. Через це на нього накинулися багачі і вибили йому кием одне око. Відтоді було постановлено, щоб на весілля й учти ніхто не ходив із кием чи зброєю. На такі весілля зносили спільно борошно, хліб, фіги, м'ясо, рибу, фрукти і всякі страви згідно з можливостями кожного. Туди ходили також і діти навчатися, як до школи, щоб чути людські розмови, навчатися звичаїв, доброї товариської розмови, жартів, розповідей та інших поштивих розмов, щоб не вчилися поганих звичаїв. Там же займалися різними фізичними вправами, як дівчата, так і хлопці: бігаючи наввипередки, борючись, стріляючи, їздячи на конях, роблячи різні інші речі, щоб вони у бездіяльності не впадали в розпусту, а з цього в неміч; жінки, які працювали, народжували здоровіших дітей, ніж ті, котрі не працювали, бо така і сама себе, і плід занапащає. Діти, котрим виповнилося сім років, разом зі своїми ровесниками віддавалися до науки, вони вчилися читати й писати у спільних школах, ходили босими і без одягу, аж поки не ставали повнолітніми; до того часу жоден з них не бував ні в лазні, ні в жодній розкоші. Ліжко з комишу замінювало їм постіль. До панів ходили на бенкет замість уроків. А якби там хтось щось украв, то такого били бичем на лаві. І це не мали за гріх чи сором, а тільки за порушення звичаю. Цей же Лікург постановив проводити похорони у храмах, а раніше це робили в полі. Однак він заборонив робити написи на надгробках, дозволивши це тільки тим, хто був значним у справах рицарських. Було заборонено міщанам виїжджати куди-небудь за місто, щоб вони не принесли звідти заразних чужих звичаїв, не звикли до них, особливо шкідливих. Жодного не приймали до міста, котрий був би некорисний для республіки. Молодим не дозволялося мати більш ніж одне вбрання на рік, щоб один перед другим не пишався; щоб жоден не став на батьківському місці, поки не досяг повноліття. Він заборонив купувати всякий провіант, але звелів обмінювати товар на товар. Дітей, котрим виповнилося сім років, він наказав віддавати не до міста, до шинків, а в село, задля рицарських справ та землі, щоб вони свої літа проводили в постійній праці, а не в пиятиці та розкошах. Згідно з цією наукою Хірон вчив свого сина, Ахіллеса, рицарських речей, і це один славний польський Навчаннякий поет описав гарним віршем:

Заведення шлюбу

Лікург втратив око

Народжені користуватися благами

Навчання дітей

Жінки, що працюють, народжують здорову дитину

Похорон у лаконців

Кохановський у «Сатирі»

Привчайся, мій сину, до праці і труднощів,
Щоб ти міг пристосуватися до важких часів,
Вмій лук рівномірно натягувати, вмій володіти зброєю,
Досягати ворога, а себе охороняти.
Вмій переплисти річку, добре перескочити рів,
Швидко скочити на коня і добре воювати,
Привчайся до спекотного і холодного неба,
Звикай, коли часом тільки вода може бути до хліба,

Привчайся кілька років воювати постійно,
Терплячи мороз і спеку та голод,
Такі маючи початки, тоді думай про те,
Як самому потім вести військо.
Треба певного місця шукати для табору
І обережно йти проти ворога;
Треба знати, де і яким строєм шикувати людей,
Щоб один другому міг краще помогти;
А якщо ворог більше покладається на сидіння в замку,
Отже, треба плести коші, а до них якнайшвидше робити шанці. // (с. [4] 36)

Вал знищити, перекоп засипати, розбивати
таранами мури,
Чи мислима річ – робити підземні підкопи.
Це важко зрозуміти людині зі звичайної розмови,
Вона мусить сама бути там при тих справах
і підставляти голову небезпеці.
А так швидко доростеш до своїх літ і кращої сили,
Тому зараз же берися до зброї, милий сину.

Дівчат цей же Лікург велів видавати заміж не з посагом, а із чеснотами. Він наказав виявляти пошану тільки старим і вченим людям, а не багатіям; доручив уряд царям, а раді – суд і збирання податків; сенату ж – обрання царів, а звичайним людям – обирання сенату. Однак, розуміючи, що ці права будуть тяжкими декому, цей мудрець вигадав перед лакедемонським сенатом, що ці права були дані [людям] через нього богом Аполлоном, щоб вони дотримувалися їх. Їх охоче прийняли, думаючи, що закони були даними від бога. Лікург привів їх до присяги, щоб у цьому законі вони нічого не скоротили, хіба що втручанням Аполлона, бо так Лікург сказав їм, що мав би ходити до Аполлона у Дельфи спитатися, чи не накаже чого-небудь додати чи скоротити. Після цього Лікург пішов на острів Крит, де й жив до самої смерті. Коли він помирав, то наказав спалити себе після смерті, а попіл висипати в море, щоб його лакедемонці не взяли й не принесли до Лакедемона та не порушили своєї присяги, скасувавши його закони.

Винахідливість Лікурга

Смерть Лікурга

Ахайя – це велика земля Греції, з усіх сторін оточена морем, за винятком північного боку, де був Коринф – колись багате місто, столиця Ахайї, сучасник Мойсея, бо воно тоді було засноване, коли Мойсею було 80 років. Раніше його називали Корцира, а потім – Ефіра. Воно було зруйноване, але відбудоване Коринфом і названо Коринф. Потім воно було спалене римлянами, як пише Флор. Страбон пише у 8-й книзі, яким славним та багатим було це місто. У цьому місці був язичницький храм богині Венери, де жило близько тисячі жриць, присвячених цій діві. Є також і друга Ахайя на тому боці Пелопоннеської землі, де розташовані такі міста, як Фіви, Беотія, Мегари.

Коринф в Ахайї

Аркадія є частиною Ахайї посередині Пелопоннеської землі. Це гірська місцевість, де дуже шанувався Юпітер, котрий вчив їх добрих зви-

чаїв. Цей Юпітер мав храм в аркадійському місті Олімп, поставлений на його честь і хвалу. До цього храму люди сходилися з усієї Греції раз на п'ять років, і від цього він став називатися Олімпіас, тобто час або місце п'яти літ, що римляни називали Люструм. У цій Аркадії був Прометей, муж гострого розуму, котрий привів до кращих звичаїв народ простий і язичницький. Він придумав добувати вогонь з кременю, як пише Пліній. Він же, проживаючи на високій горі, що зветься Кавказ, навчився астрології, тобто зрозумів хід неба й зірок, навчив цього ассирійців та єгиптян. Був теж там, в Аркадії, Атлас, високого розуму, котрий навчив цієї астрології і астрономії греків. Тому його й малюють з небом, котре він носить на собі. У цій Аркадії був і той мисливець Актеон, якого з'їли власні пси, коли він, побачивши Діану, перетворився на оленя. Про це пише Овідій: *Метаморфози. 3. Актеон: «Це я, ваш пан».*

Юпітер Олімпійський

Прометей

Вогонь з кременю

Астрологія

Актеон, якого перетворено на оленя

Мессенія є третьою землею Пелопоннеською. Це дуже родюча земля, в якій є великі ріки, незвичайні достатки й джерела.

Модона – велике місто над морським узбережжям Пелопоннеської землі. Коли його обложив македонський король Філіп, то він там втратив одне око. Потім, 1471 року, турецький султан Мехмед з великими військами підступив до Пелопоннесу, здобув його, опанував землю і взяв християн до неволі. Але тоді Модону оборонили венеціанці, хоча втратили її 1500 року від Різдва Господа Христа. Бо турок обліг це місто, маючи 500 гармат, з них 22 потужні. Щоденно він обстрілював місто, нищачи вежі й мури. Місто боронилося // (с. [5] 37) з усіх сил, а потім, віддавшись на волю Божу, воліло померти, ніж потрапити до рук тирана*. Вони разом з жінками й дітьми увійшли до своїх домів, вже приготованих відповідним чином, і запалили ці доми. Всі вони згоріли у вогні, а інші молоді жінки з діточками добровільно кидалися в море, топлячись заради християнської віри, щоб не попасти до язичницької неволі. Перед цим венеціанці поставили мури на перешийку і викопали два рови. Там працювало близько 30 000 робітників, котрі робили якомога швидше, маючи під рукою старі мури й каміння. Але все це було даремно, не допомогло нічого, бо взяв місто ненаситний Мехмед. У цей же час старі міста Навпакт і Соннік, що лежали на морському узбережжі неподалік від Коринфа, були взяті турками у венеціанців.

Турок взяв Модону

Аргія – це місто в Пелопоннеській землі, що розташоване на сході, а його жителі звуться аргіви.

Епідавр – місто на березі Саронського моря; його важко здобути, бо воно розташоване між великими скелями. Колись воно було славне завдяки храму Ескулапа. Є там і інші міста над цим морем, як-от: Троецена, Сорона, Посідонія та ін.

Епір – славне царство у Грецькій землі, могутній володар якого Пірр воював проти римлян. Потім це царство було у власності Яна Кастріота, албанського князя, батька славного мужа Скандербега, про котрого є багато історій, як він воював з турками. Потім його тримав сам

Вітчизна Скандербега

* Див. ідентичний мал. у кн. II (с. 52 оригіналу).

Скандербег аж до самої смерті. Після його смерті воно дісталося до рук отого жорстокого тирана Мехмеда, котрий і Модону взяв. Це царство зі сходу межує з Ахайєю, а із заходу має Адріатичне море, з півночі – Македонію, а з півдня – Албанію. У цій Епірській землі була та велика битва, в котрій імператор Август переміг і розбив на морі Антонія разом з королевою Єгипту Клеопатрою. У цій битві була й ця пані, на пам'ять про перемогу над якою Август заснував місто над морем і назвав його Нікополь, тобто місто перемоги. Є в цій землі шляхетне місто, що називається Аполлонія, котре тримали константинопольські імператори, потім їхні деспоти, яких турок Мурад повиганяв, а сам опанував [цей край]. // (с. [6] 38)

Давні римські битви

Між Піренською державою, Македонією й Аттикою лежить земля **Фессалія**, котру оточують великі гори: на сході Сам і Пеліон, на заході – Піндум, з котрого витікає ріка Пеней, на півночі – Олімп, а на півдні – Орсим. Ці землі спочатку описані в Аттиці, про яку є *повість Девкаліона*, що там був потоп. Читай *Овідія «Метаморфози», книга I.* У цій землі і нині знаходять великі невідомо чиї кістки, подібні до кісток якихось гігантів.

Фессалійські гори

Крит, або **Кандія**,– це острів у Середземному морі, на якому було сто славних міст, як про це пише гарно своїм віршем Вергілій у *книзі 3* «*Енеїди*»:

Острів Крит великого Юпітера лежить посеред самого моря,
Гора Ідеус там і колиска нашого народу,
Там сотню міст заселяють преквітуче царство.

Грецькі острови

Крит підкорив Римській державі критянин Метелл, потім він був під владою грецьких імператорів і аж потім проданий венеціанцям. У Кандії, головному місті, керує всім і все чинить князь, якого поставили венеціанці, є там і великий порт. Найголовніші міста цієї землі: Кортина, Цидон, Кнос, а також Мінос – столиця держави, де Мінос панував 9 років. Там є також і гора Іда, присвячена Юпітеру, під якою троянський царевич Парис розсудив красу трьох богинь: Юнони, Паллади і Венери і присудив золоте яблуко Венері, а на ньому було написано: «*Нехай отримає найвродливіша*». Через це почалися події, внаслідок яких зруйнували Трою, бо інші богині були зневажені, згідно з цим віршем: «*Ховається у глибині душі образа на вибір Париса та несправедливу зневагу до її* [*Юнони*] *краси*». Пише Пліній, що на тому Криті було знайдено тіло людини, яке мало 40 ліктів завдовжки. Сабеллік теж пише, що там було знайдено людську голову завбільшки з бочку.

Найбільші критські міста

Парис розсуджує трьох богинь

Там прекрасні вина, котрі у нас називають мальвазія від гори Мальма, є цукор, є збіжжя. Поблизу міста Кортини є відомий лабіринт, який створив дивним чином у кам'яній скелі Дедал.

Критські вина

Критський лабіринт

Евбока, або **Нігропонт**,– острів у Егейському морі, що прилягає до Беотії. У цій землі дві ріки: Церум і Неліум. Колись цей острів мав два славні міста: Халкиду й Ерітрею (Agytrea). У Халкиді був знаменитий собор греків і римлян. Там же помер найбільший мудрець Арістотель, який, помираючи, сказав: «*Anxius vixi, dubius morior, quo vadam nescio oens*

Халкида, славна собором і смертю

entium miserere mei», тобто: «У клопотах жив, у сумнівах помираю, не знаю, куди піду. О Сущий над сущими, змилуйся наді мною». Цей Арістотель був вчителем Александра Великого, а його батьком був Нікомах. Замолоду він учився в Македонії, а коли зріс, то приїхав до Афін, де слухав 20 років вчителя Платона. Він багато писав про важливі природні явища. Він написав 300 книг, з яких до нас дійшли не всі.

Гори у Фракії

Фракія нині зветься Романія. Вона в старовину мала такі міста: Енос, Аполофанія, Нікополім, Перінтум та інші. Є там і гори: Гемус, Родопи, Орбелос.

Острови, що називаються Цикади

Є в Греції і острови, що називають **Цикади**, які розташовані довкола Делоса і яких налічують в Егейському морі 53. З них одні тримають венеціанці, а інші – турки.

Острів Патмос, славний завдяки св. Іоанну

Делос – це найславетніший острів серед них. Старі назви цих островів такі: Самос, Самофракія, Імбрус, Патмос, Анафе, Тенедос, Хіа, Хінус, Тенус, Фасус та інші. На острові Патмос був св. Іоанн, євангеліст, де й писав своє Одкровення. Нині цю землю звуть Пальмоза. На цих островах росте мастір (Mastir). А хто ж може перелічити інші важливі острови в цій значній, урожайній і на весь світ славній землі? Що стосується республіки та вольностей цих давніх греків, то скажу про це коротеньким віршем одного давнього поета, котрий писав про сарматську вольність: // (с. [7] 39)

Опис прав і вольностей стародавніх греків, даний Мацеєм Стрийковським

Ці великі греки, котрі володіли світом,
Так вони зберігали свої свободи;
Боронячи права і вольності республіки,
З приватними справами в куток, а її добро пильнували насамперед,
І не тільки свою, а й чужу свободу берегли,
Особливо в тих державах, що з ними межували.
З Філіпом Македонським вони вели жорстоку війну
Доти, доки повернули своїм цінну свободу,
Не шкодуючи видатків, життя, маєтностей,
Щоб вдовольнити волю сусідів до свободи.
За це вони й мали безсмертну славу,
Бо гетьманам, як богам, відливали золоті стовпи,
Бо вони їх мужньо визволяли з чужої неволі.
Вони знову ставили непорушні права
З тисячею інших рацій, котрих поки порахую,
То швидше Феб скриє в морі своє ясне обличчя.
Вони заради милої свободи воліли померти,
Ніж жити тисячу років у неволі.
Така сміливість була не тільки у цих мужах,
А й у жінках, присвячених вічній славі.
Котрі так берегли свої чесноти,
Що заради милої свободи воліли загинути.
Коли була завойована Модонська держава,
То жінки, щоб уникнути жорстокого тиранства,

Мужність грецьких жінок

Повбивали своїх синів, щоб ті не потрапили до неволі,
А потім і себе спалили у вогні,
Так що кипляча кров буйно пінилася,
Але це не змінило їхнього непохитного задуму.
Або коли кельтські знатні пані, спіймані по війні,
Яких запитали, що воліють обрати:
Смерть чи життя у неволі, закричали, що
Всі обирають віддати життя,
Воліють померти, а заради милої свободи
Воліють туди йти, де Плутон з Прозерпіною мав свої бенкети.
Воліють собі купити свободу смертю,
Ніж у неволі лупити лика;
Бо людина у неволі, як риба на березі –
Хоч прості кайдани, але [невільнику] печуть, як у печі.

І далі каже цей поет:

Згода збільшує малих, а незгода подрібнює великих

Тоді міг грек пишатися свободою,
Але її, на жаль, втратив через незгоду.
Всі вони, що мали свої республіки,
Фіви, Афіни, Спарту, вже змішали лави.
Вони тепер стогнуть у неволі у злого поганина,
Який жорстоко проливає християнську кров.
Все це принесла незгода християн,
Тому ця мерзенна потвора так піднесла свою голову.
Але ті, котрі ще перебувають повністю в свободі,
Не хотіли терпіти того, що тепер терплять інші,
Щоб не були з єпископів, з князів, з шляхти слуги.
Щоб ними не торгували, як німим бидлом,
Щоб не загнуздали жорстоко вольності, // (с. [8] 40)
Щоб не брали з їхніх діточок жорстокої десятини,
Щоб не ламали прав та маєтностей і дорогої свободи,
Щоб не був невільником у своєму власному господарстві,
Щоб не плакав, як інші, у жорстокій неволі.
Бо вже добре бачимо, що всією Грецією
Опанували злі поганці і взяли дві Азії,
Взяли Африку з її державами, з великими портами,

Турки опанували трьома частинами світу

Володіють Чорним і Білим морями як своєю власністю.
Вони мають найбагатші острови, найголовніші порти.
А коли запрагнуть чогось, то рідко програють.
Що перед тим християни мали вільно,
То тепер дорого купують у поганського народу.
Поганин у їхніх вітчизнах широко розрісся,
Вважай, як морський пісок, що видно і неозброєним оком.
Змилуйся над цим, Боже!

Але підемо далі*.

* Див. ідентичний мал. у кн. VI (с. 1 оригіналу).

Евксинське море

Море, котре у Фракії відділяє Європу від Азії, зветься Понт Евксинський. На берегах багато гір, пагорбів та славетних островів, де є різні порти, особливо ж Константинополь – ніби ворота Понтійського моря – бо це місце через його вузькість називають по-грецьки Босфор Кіммерійський, через яке озеро Меотійське тече до Понтійського моря. Розширюючись, довго тягнеться, але весь час у тіснині, через що з Європи нема переправи вужчої за італійську милю. Це Геллеспонт, котрий відділяє Егейське море від Пропонтиди. На морських берегах одне проти другого стоять два старих міста: Сезіус біля Херсонеса Фракійського та Абідус в Азії; через їх морські води наймогутніший цар Ксеркс зробив колись міст і перейшов по ньому з 700 тисячами кінноти й пішого люду. Там же, через це море, і Леандр до Гери плив, як пишуть поети. Ці два замки розташовані на берегах один напроти другого і звуться по-грецьки Богазаслар, тобто замки в тісних морських протоках.

Босфор

Геллеспонт

Пропонтида

Міст через море

Море, через яке Леандр плив до Гери

Самофракія в Егейському морі лежить, звідки й названо сивіллу Саніа. Філософ Піфагор родом з острова Самос на Ікарійському морі, що розташований недалеко від міста Ефес. У Беотії розташовані міста Мегара і Фіви, а в Аттиці – Афіни, і вся Греція не мала жодного міста, значнішого від цих.

Острів Самос

Яким було місто Афіни

Македонія. Це земля здавна славна. Нині вона зветься Албанія і розташована на заході. У ній були колись найголовнішими містами Дірахіум та Александрія. // (с. 9)

Про це ширше Юстин, Плутарх і Курцій розповідають у біографії Александра Великого. Цієї Албанії тепер тримають одну частину турки, а другу – венеціанці.

ПРО ХРАМ АПОЛЛОНА В ДЕЛЬФАХ

Гора Парнас

Храм Аполлона в Дельфах

У Греції у повіті Фокіда є місто, назване Дельфи, що стоїть під горою, яка має ймення Парнас, на скелі. Воно має природний захист з усіх боків завдяки горам і скелям. І тільки одними воротами можна було піднятися до нього. Над цим містом був храм язичницького бога Аполлона, на вищезгаданій горі Парнас над великими скелями. До храму ходячи, люди заселили це місце. Цей храм також стоїть у природному захисті скель, що оточують його з усіх боків. І невідомо, кому приписувати цей захист: Богу чи природі цього місця, що його ворог ніколи не міг взяти і ніколи не тікав звідти без великої шкоди. Цей храм був гідний подиву: до нього можна було приступити тільки через одну малу хвіртку, а навколо нього і далі стояли стрімкі скелі, котрі від вітру так шуміли, ніби хтось сурмив, і здавалося, ніби гора тряслася, коли хтось туди влазив. З цього був великий страх і подив, через що збільшувалася від язичницьких людей хвала Аполлону. Посередині цієї гори була невелика рівнина, на цій рівнині – глибока печера або безодня, звідки виходив з великим ревом вітер. А той, хто нахилявся над нею, особливо слуга

Печера, в котрій шумить всередині

Аполлона, ставав як очманілий, втрачаючи глузд: там сидів ідол, який диявольським чином давав людям відповідь про майбутнє. Туди люди приносили великі жертви скарбами, стравами – як до храму, так і до печери. Над цією печерою сідали дівки, жерці і піфії, віщуни, знаменовані чортом, які давали відповіді людям, коли ті до них приходили з жертвою*. Через це не тільки з Греції, а й з усього світу великі люди, царі й монархи приходили туди з різними жертвами, з різними запитаннями // (с. 10) у своїх потребах. Біля того храму було також одне кам'яне місце, котрого жоден не смів порушити, ані наїхати, бо воно нікого не допускало до себе.

Сатана задля своїх робить чудеса

Перський король Ксеркс наважився сплюндрувати цей храм, а тоді з цього каменя на його військо вилетіли вогняні стріли, і, втративши зразу 4000 зі свого війська, мусив він, великим жахом охоплений, відступити. Так само сталося і його гетьману Бренну, котрий, завоювавши сусідні краї, йшов, щоб пограбувати цей храм. Одразу на нього звідусіль вдарили невидимим штурмом, через що він, втративши кількасот душ і сам поранений каменем, який летів з гори, мусив відступити від цього плюндрування поганського капища. Потім Бренн через болі від цієї рани вбив сам себе кинджалом, не в змозі терпіти. Звідси можемо зрозуміти, що коли чорт змусить служити собі людей, то може й чудеса над ними або заради них робити. Через те що чудеса від цього ідола Аполлона чим далі, тим більше диявольською потугою виявлялися, тим більше греки хвалили Аполлона Дельфійського як найвищого бога.

Цього Аполлона поети називали по-різному: Титаном – від назви сонця, Латоідемом – від імені Діани, Геліконцем – від гори Гелікон, де знаходився, Деліумом – від гори Делос, де народився; Цинтіумом – від гори Цинтії, де виховувався, Дельфійським – від острова, де на його честь спалювали жертви. Називали його богом і винахідником усяких ліків, богом різних пісень і всякої музики, також і богом всякої зброї і віщуном, готовим дати відповідь людям про майбутнє. Як сам про себе [каже], може вилікувати всяку хворобу, окрім кохання, яку не можна вилікувати жодними ліками. Цими словами він говорить у Овідія в «*Метаморфозах*», *книга I*:

Тій, що впивається, наче жало, в незакохане серце,
Хоч лікування – винахід мій, хоч і звуть мене в світі
Рятівником, хоч і знаюсь на діянні трав усіляких.
Що мені з того? Любові ніяке не вигоїть зілля.

А малювали його без бороди, бо сонце, котре зветься також Феб Аполлон, ніколи не старіє. Лаврове дерево, котре звичайно зветься лавр, йому присвячували давні поети, мотивуючи це тим, що Дапсне, дочка Пенея, котру він дуже кохав, тікаючи від його кохання, перетворилася на це дерево. Про це маєш у «*Метаморфозах*» *Овідія, кн. I.* Багато й інших речей писали давні поети про цього Аполлона, але ми заради стислості опускаємо тут.

---

* Див. ідентичний мал. у кн. VII (с. 19 оригіналу).

ЧАСТИНА II КНИГИ IX, в котрій описуються СЛОВ'ЯНСЬКІ ЗЕМЛІ

Колись між Адріатичним морем були дві великі та славні землі: Іллірик та Далмація. Іллірик за нашої пам'яті був поділений на кілька частин, тобто на Каринтію, Кроацію, Хорватію і Марку. Далмація також, бо частину її турки, а частину венеціанці держать. За часів Плінія між хорватами й далматинцями мали свої землі лібурни. На їхнє місце прийшли хорвати. Давні хроністи пишуть, що з слов'янської землі вони розтягнулися на півночі від Сербії Рашкійської аж до Штирії і Австрійської землі. Луцій Флор пише, що цей слов'янський народ провадив великі війни проти римлян. Прокопій пише, що слов'яни за часів імператора Юстиніана прийшли на Іллірійську землю і заселили ці краї. Це засвідчують і інші історики. В цих країнах є дві великі річки: Сава і Драва, котрі впадають у Дунай, а інші – у Венедське море. // (с. [11] 43)

Луцій Флор про слов'янські землі

Прокопій про цих же

Слов'янські міста такі: Флюмона, Сегма, Хона, Ядера, за яку вели великі битви венеціанці з угорцями, з Кардоною і з Палатрою. Там був палац Діоклектіана. Готи зруйнували Епідавр, а з цих руїн була збудована Рагуза. Шкодра є славним містом, котре завоювали турки у слов'ян з великим кровопроливтям. Карнія – велике й широке князівство під владою венеціанських князів слов'янської мови. Там є місто Лабак і гора Адріус, яка тягнеться посередині цієї землі так само, як Апенніни посередині Італії. Далмація була колись настільки потужною землею, що її князі сміли противитися Римській державі. Потім імператор Август приборкав далматинців. Неподалік від кордонів цієї землі є місто Аполлонія, що стоїть на морському березі. Біля нього є скеляста гора, котра має в собі вічний вогонь і викидає догори полум'я, в якому живуть саламандри. Про це маєш в описі Швеції в книзі VI. А біля цієї гори гарячі води, що лаву з себе випускають, коли скеля палає. Частиною цих міст володіють нині турки, а частиною – венеціанці.

Слов'янські міста

Гора, в котрій ховаються саламандри

ПРО БОСНІЙСЬКЕ КОРОЛІВСТВО

Боснійське королівство загніздилося біля ріки Сави. Ця земля отримала титул королівства 1345 року, коли угорський король Людовік, виганяючи зі свого королівства татар, закликав собі на допомогу боснійського князя Стефана, дочку якого полюбив.

Боснійське королівство належало до Угорщини

Тоді Боснійська держава розташовувалася біля Македонії. Пишуть інші хронографи, що Боснійська земля платила данину Угорському королівству.

Угорці воюють з турками за Боснію

Потім року від Різдва Господа Христа 1415 боснійський князь відступив від Сигізмунда, угорського короля, і уклав перемир'я з турком. Король Сигізмунд не міг ніяк відняти у турків те, що вони захопили. Також і угорський король Матіаш, хоч і здобув під турками цю державу, однак вона залишилася в їхніх руках. Перед цими часами Іржик, рашкійський деспот, людина не зовсім християнська, котра віддала свою доньку за султана як дружину, мав трьох синів: Стефана, Іржика і Лазаря. Лазар по батьківській смерті дістав князівство. Він мав тільки одну доньку, котру пошлюбив боснійський король Стефан. Цей по смерті Лазаря, свого тестя, не тільки дружину, а і князівство Рашку отримав, послуговуючись турецьким розумом.

Потім року Божого 1463, коли він широко панував у Боснійській та Сербській землях, був зведений лагідними словами турецького султана Мехмеда і виваблений із замку на розмову. Тут він був схоплений, і з нього зняли живцем шкіру. Королівство разом із князівством, що його відняв у тестя, він втратив разом з життям. Цього ж року Рашкійська, Боснійська і Сербська землі дісталися до турецьких рук. Король Матіаш мав у своєму володінні замок Яйце – столицю Боснійського королівства, що стоїть на скелі між водами і добре укріплений. Але ж до турецьких рук потрапила через зрадливе перемир'я з нашими і є до цього часу в поганському володінні.

Яйце, місто і замок

Хорутанська земля

Хорутанська земля гориста і прилягає до Штирії; із заходу і півдня вона тримає Італійські гори, які називаються Альпи. З Альп витікає також ріка Драва і протікає через Штирію і Угорщину, а потім впадає у Дунай. Ця земля сьогодні під владою австрійських князів, але раніше мала своїх князів, котрих, як Сільвій пише, обирали там за таким звичаєм: між горами в чистих луках поблизу костьолу св. Віта є великий мармуровий камінь. На ньому сидить чоловік у грубому одязі поруч з іншими чоловіками, посаджений на камінь вже [іншими]. Він тримає праворуч вола і чорну корову, а ліворуч – коня й кобилу. Проти нього приходить обраний князь з великим почтом панів, як князів, так і графів з прапорами, ошатно вбраних. Коли цей чоловік побачить їх, то закричить на них по-слов'янськи: «Хто це, що так пишно ходить по нашій землі?» Пани відповідають: «Це новий господар цієї землі». Чоловік каже: «А чи справедливий він суддя? // (с. [12] 44) Чи любить він цю землю або підданих? Чи гідний він такої честі? Чи не має якої вади? Якщо добрий християнин, оборонець віри і підданих, то всі будуть стояти за ним». Потім каже: «А яким правом ви мене з цього каменя позбудетесь?» Відповідає граф Горицький: «Сорок золотих червоних. А дім твій вічно буде вільний, і цей прибуток буде твій, візьмеш княжий одяг». А коли це скаже, то мужик йому наказує виступити перед собою і дає йому легкого ляпаса, щоб пам'ятав, що йому обіцяв. Коли князь

Вибори князя в цій землі

Селянські вольності

зійде на цей камінь, то мужик приносить йому в шапці воду, кажучи, щоб пив, але не погордував убогим даром, бо більшого не спроможеться, а ця земля потребує пана для кращої чуйності. Потім князь, витягши меч, присягає простолюду, що буде зберігати всі його права і всі його звичаї. Сидячи на цьому камені, часто вирішують важливі справи, проводять сейми. А таке свавілля цьому селянству дав імператор Карл Великий, бо вони раніше, ніж пани шляхта, охрестилися.

Штирія – гірська країна, яка прилягає до Хорутанії. Вона має такі ріки: Мура, Драва. Вона підкоряється Австрії, а її столицею є Цилія.

Цилія – столиця Штирії

Мізія – так називали раніше Рашку, Сербію і Дакію, але нині Мізією звуть, тому що вона поділена на багато частин: Семигородську, Рацьку, Сербську, Болгарську, Молдавську, але того старого народу з готів і трибалів тут вже нема зовсім, а тільки прибульці з інших місць.

Звідки походять слов'яни

Згідно з нашими старими хроністами, початок слов'янського народу йде насамперед від Яфета, сина Ноя. Він через Явана, а потім через Гелісса разом з греками розмножив слов'ян над Іонійським та Егейським морем, і звідти, як вони пишуть, слов'яни переселилися до Сербії, Далмації, Мізії, Болгарії, Боснії, Хорватії, Паннонії, Славонії і до багатьох інших. Інші ж по-іншому виводять довгу генеалогію, доходячи аж до Алана Другого, котрий прийшов з Азії до Європи і насамперед сюди. Він мав чотирьох синів, між ними найстаршим був Вандалус, від якого й названо ріку Віслу й від якого пішли й вандали. Цей Вандалус мав досить багато синів, котрі взяли польські, руські, кашубські, чеські, моравські, слов'янські, далматинські, боснійські, угорські, хорватські й болгарські країни. Інші хочуть вивести слов'янський, або савроматський, народ від Ассармота, сина Ектанового, пращура Арфаксатового, котрий був сином Сима. Тому, як вони вважають, Сарматія ні від кого іншого, тільки від Ассармота мала бути названа. Але звідси виходить, що Сим, а не Яфет був першим нашим патріархом, що суперечить думці багатьох авторів. Бо ми добре знаємо, що Сим вирушив на схід до ріки Євфрату, і його потомство панувало у Великій Азії. А Яфет до Малої Азії та Європи вирушив, і тут осіли його сини всюди. Вони ж панували переважно в Азії і Європі, як про це всі твори свідчать. Нема, отже, нічого певнішого над те, що ми йдемо від Яфета, як про це подано вище при описі самої європейської Сарматії. Але щоб значний цей слов'янський народ, від котрого, без сумніву, йдуть поляки, вже в предках своїх мав бути названий цим ім'ям, цього жоден не може стверджувати. Бо лише тоді, коли ці наші люди почали натискати на Римську державу, коли всі вони об'єдналися, тоді вони одностайно назвалися слов'янами від слави. Власне, й нині всі наші народи раді чути це ім'я. Це мало бути набагато раніше, ще перед імператором Юліаном, у війську якого вже служив св. Марцін Словак, а також перед Єронімом, Кирилом та Мефодієм, котрі всі були слов'янами, а не тільки за часів імператорів Гонорія та Аркадія, як дехто хоче. А ще ж у шведських та датських хроніках знаходимо, що Ерік, будучи гетьманом датського

Сарматія від Ассармота

Але сармата sarmos отта, тобто від хвоста ящірки

Коли і чому слов'яни прозвані слов'янами

короля, котрий потім був і шведським королем, воював проти слов'ян, і ёрозбив їхнього вождя Струніка й самого його вбив на морі. А цей Ерік був уже в час після Різдва Господа Христа, як твердить *Іоанн, у великій Готії.* А якби так було, то тоді би були [слов'яни] ще давніше. Вони [слов'яни], // (с. [13] 45) насамперед переправившись через Дунай, Мізію, Паннонію, Фракію, Македонію, Істрію, часто воювали, а потім заселили весь Іллірик. За ними ж рушили болгари, люди цієї ж нації та мови, котрі були названі так від ріки Волги, над котрою вони жили. Спочатку вони на чолі зі своїм вождем Дербалом прийшли до Дакії, де тепер молдавани й валахи живуть; вигнавши звідти даків, вони оволоділи цією країною. Потім вони заселили Мізію і Фракію*, а розбивши Зенона, константинопольського імператора, нападали на місто Константинополь. Через це імператор Анастасій зробив довгий мур від Селімбрії, котра лежить над самим Геллеспонтом, аж до Чорного моря, прагнучи мати спокій від них у Константинополі. Однак вони, розбивши ці мури, знову з Фракії нападали на константинопольські волості і забирали їх, особливо зі своїм князем Хрунном, аж до [часів] імператора Леона Третього, котрого прозвали Ікономахус, тобто Іконоборець. Його ж вони рятували добре, коли жили там, а рятували від сарацинів, коли ті здобували Константинополь. Вони розбили сарацинів, тим більше що сили тих вже надщербив голод і пошесть, і спалили їхні галери на морі. Потім вони розбили константинопольського імператора Никифора і самого його вбили. А потім і Михаїла Куропалата розбили під Адріанополем так, що він з розпачу став ченцем. А його гетьмана Азбальда схопили й спалили живцем. Коли ж сарацини воювали проти Іспанії і вже були заселили її частину, коли вони вже тримали гору Гаргарум в Апулії, то вирушили проти них разом з християнами болгари, особливо вже прийнявши Святий Хрест і католицьку віру за часів папи Николая, яку потім перемінили швидко на грецьку. Припливши тоді до Апулії, вони розбили 30 000 сарацинів. Потім вони зав'язали битву із сарацинами в Анконському та Неаполітанському портах і спалили спеціальним вогнем їхні кораблі і галери. Однак нині бідолахи прийняли бридку магометанську помилку, над чим змилуйся, Господи Боже. Кращих від них турки не мають мужів, з котрих виходить чимало яничарів. Та й на дворі турецького султана часто можна почути цю слов'янську мову, особливо між яничарами. // (с. 46) Отак опанувавши Мізію, болгари назвали її своїм іменем: Болгарія. У цей же час і Мала Мізія була прозвана Сербією сербами, або сорабами, теж нашими людьми. А там, де була Лібурнія, там стала Боснія, а де був Іллірик і Далмація – нині Славонія. Отже, почавши від Турецького моря аж до Адріатичного, сповнили всі країни своїм народом слов'янським так, що нікого там нема, тільки скрізь слов'янська мова. Паннонія теж була заселена переважно слов'янським племенем, але про неї мова піде нижче. Звідси кожен легко може переконатися, що ці люди не байдикували, бо заселили так багато провінцій і сповнили

Звідки болгари прийшли до Мізії

Як болгари примножили свою мужність

Болгари стали християнами

Сарацини розбиті

Велика Мізія прозвана Болгарією

* Див. ідентичний мал. у кн. I (с. 152 оригіналу).

своїми людьми велику частину Європи та Азії. Але все це через християнську незгоду тепер перейшло до рук неминучого поганина. Про таких один давній поет так написав:

Тільки ж то принесла християнська незгода,
Що ця бридка потвора отак піднесла голову.
Що держави, котрі існували кілька тисяч років,
Були загарбані, й тепер кожен їхній у неволі стогне.
Сповнюються там плачі Єремії,
Котрі нині впали на християнську голову.
Стогнуть там у неволі болгари, серби,
Босняки, далматинці, як ті євреї.
Зітхають із плачем оці слов'янські народи,
Наші брати, втративши свободу в неволі.
Котрі через Божий гнів і свої усобиці
Обтяжені нині турецькою жорстокістю.
Зітхають єгиптяни, вірмени, греки.
Нарікають валахи, угорці, хорвати,
Морські острови примножують море сльозами –
Кіпр, Родос, Самос, Патмос, і критські міста,
Епір, Пелопоннес, Албанія, з ними
Каїр, Візантія зі славетними царствами.
Трапезунд, Бактрія, Наксос, Галац,
Араби, весь Понт і Каппадокія.
Ще й африканські царства, в котрих християнству
Примножилося жорстоке тиранство.
Всі вони, втративши свободу, нарікають,
Бо у власних маєтностях їм доводиться й воду купувати.
У власних домах вони не мають де схилити голову,
Бо там поганин тримає християн, ніби псів,
І за будь-що вбиває їх, обдирає, б'є, мучить.
А до того ж вимагає від кожного по червоному золотому,
І давай це навіть від тільки-но народженої дитини.
А кожні п'ять років беруть податок від кожного дому,
А діток треба дати за десятину, а діти стають потурнаками.
Вони батька, матір і друзів забувають,
А скачуть у поганському законі, як їм заграють.
Саме в них має найліпшу оборону свою султан,
Найміцніший щит проти християн.
Ці завжди ходять перед ним, ці його обирають,
Ці для штурму, ці й замки потужно здобувають.
З християн у них мужі гідні на все виходять:
Паші, санджаки зі слов'янського роду.

Християнські народи під турком

Як народ, так і слов'янська мова (język Słowienski) широко славляться в цих різних країнах. Одні з них є турецькими підданими, як-от: міси, болгари, // **(с. 15)** босняки та деякі інші народи, про котрі ми тут

Як далеко славиться слов'янська мова

згадали. Але є такі народи, котрі милістю Божою є вільними і в усьому визнають християнську віру. Це хорвати, далматинці, паннонці, славонці, каринтійці, чехи, моравани, сілезці, малі й великі поляни, мазури, кашуби, серби, русь, черкаси, поморці, амаксоби, московити, роксолани, волинці, подоляни, полочани, а також литва, новгородці, псковитяни, смоленці, сіверяни. Про це той, хто хоче знати, нехай читає їхню космографію, де [всі ці народи] ґрунтовно описані.

Звідки алани прийшли до цих країв

Деякі історики пишуть, що алани були так прозвані від Алана, вождя савроматського народу. Раніше вони жили біля річки Танаїс у європейській Сарматії, як про це пише Йосиф у *книзі I, розділі 10.* Потім вони з'єдналися з руссю і були прозвані роксолани, тобто русь і алани, і заселили місця над Меотійським озером біля Понтійського моря, де тоді уже жили сармати і де вони живуть ще й досі. Звідси видно, що це, очевидно, був один народ: вандали й алани. Але через те, що одні там лишилися, а інші пішли далі, до німців і ще далі, то між ними з'явилася певна відмінність. Як твердять польські хроністи, а особливо Длугош, ці люди прийшли з Аланом із Пафлагонії. Про це свідчить і Діодор Сицилійський, кажучи, що пафлагонські народи опанували широкими полями на півночі і назвалися сарматами. А вандали, рушивши далі, жили понад берегами Вісли аж по ріку Ельбу. Ще й нині ті гори, звідки бере початок Ельба, німці називають Вандальськими. А проте, коли вони вирушили до Угорщини, що було близько 300 року після Різдва Господа Христа, і як їм там жилося, маєш у книзі I, с. 4 і 5, в описі походження сарматського народу. А в тих краях біля ріки Танаїс, де раніше жили алани, тепер нікого немає, самі тільки дикі поля, хіба що козаки, які чинять наскоки заради користі. Слово «козак» є татарським, але козаком називається русь. Це слово тлумачиться так: бідний пахолок, який шукає собі здобичі, але нікому не підлягає, служить за гроші тому, кому хоче. Їх їздить разом у купі по 20–30, часом і по 200 душ. Це мужні, справні, хижі й войовничі люди, про що говорилося у книзі III на с. 32 і 33. Ці наші північні люди перевищують своєю мужністю східних і південних людей, і недарма турок оглядається на цих північних. До того ж у турецькому пророцтві говориться, що турки мають загинути від них. Про це йтиметься далі. Ми ж тут зупинимося на готах, котрих жоден народ, крім савроматського, не може собі привласнити. Бо готи із савроматами жили тут протягом тривалого часу, тут вони, вважай, виросли, а як виросли, то вивели із собою багато слов'янських людей; а коли пішли до інших країв, то разом з ними завойовували чужі держави. Про це мова піде далі, а тепер ми будемо говорити про їх початок.

Алани і вандали є одним народом

Що означає «козак»?

Готи є сарматами

Про початок готів

Про цей початок варто навести дві сентенції авторів. Одні виводять готів із Сканії, або Скандинавії, тобто того острова, де розташована Швеція. Вони прийшли в ці краї із-за Північного моря, тримаючись Вісли, і силою здобули собі місце між вандалами. Одні твердять, що вони прийшли сюди від Меотійського озера й осіли над Істром і Дунаєм. Так чи інакше, а вони були сарматами. Бо Сканія та інші північні

народи прилягають до Сарматії. Але слушнішою є друга сентенція, що вони з королем Беріо прийшли з Азії після розділення народів. Так вважає Йордан. Потім вони порізнилися, бо одних звали готами, других – остроготами, третіх – гепідами, тирангетами, тизігетами. Остроготи жили над рікою Істром, візіготи – над Віслою, гепіди – над Вислоком, тирангети – над Тирою, тизігети – над Тисою. Всі вони проклали кордони вістрям своїх мечів. Славнозвісний історик Страбон, змальовуючи їх, пише: «*Північна область готів, спочатку поблизу Австріни і біля кордонів Герецінських лісів, охоплює чимало місцевостей, простягаючись. А потім (ця область) ширяться на північ, аж до тирангетів до Герецінських лісів*». Страбон називає останнє Неполомською пущею, що стверджує і Птолемей. // (с. 16) Отже, небезпідставно частина шляхти на Підгір'ї у своїх прізвищах має закінчення на «-ський» згідно із польським звичаєм; на мою думку, вони походять з вандалитів. Інша ж частина зве себе іменником за назвою речі. Ці, видно, беруть свій початок від готів, а свої доми й поселення вони досі мають на отих древніх і родючих підгірських місцях, особливо оці прізвища деяких значних родів, що я їх наводжу.

Назви готів

Кордони готів

Дім Балів, дім Клофасів, дім Тарлів, дім Бажих, дім Куле, дім Телефусів, дім Деброків, дім Дерсняків, дім Цьолків, дім Немстів, дім Чурилів, дім Фірлеїв, дім Заремби, дім Фредрів, дім Плажів, дім Фрикачів, дім Рожнів, дім Фаруреїв, дім Шхерихів, дім Гамратів, дім Шафранців, дім Гутовських, дім Гарнишів, дім Свідвів, дім Гаринків, дім Смоликів, дім Гінків, дім Стшалув, дім Гербуртів, дім Якушів, дім Йорданів та інших. Всі вони походять від готів, не змінюють своїх стародавніх прізвищ. Про них добре написав Страбон, кажучи: «*Відзначаючись військовою звитягою і чеснотами, вони не стали гіршими від своїх предків*».

Польська шляхта, яка походить від готів

Ці готи спочатку воювали проти генетів та вандалів, наших предків, а йдучи за ними, прийшли і до ульмеригів, де нині Прусська земля, яких вони прозвали гепідами, тобто лінивими. Але ті готи, котрі у нас розмножилися, пішли зі своїм вождем Філімером до Меотійського озера, звідки вийшли вандали у дикі поля. Звідти вони пішли до Чорного моря, до Дакії, Мізії і Фракії*, // (с. 17) тому історики вважали фракійців, міссів, даків і готів одним народом. Однак інші рушили на схід. Так вважав Йордан, котрий взяв це, очевидно, з готського історика Аблауса. Останній все славне, що вчинили татари, приписує готам. Потім готи з іншими сарматами нападали на римські й угорські володіння, починаючи від імператора Августа майже до тих часів, коли їх гуни, татарський народ, витіснили з цих місць. Коли ж вони вдалися до імператора Валента, він дозволив їм проживати в Мізії і Фракії, привів їх до аріанської віри, отож вони й похрестилися. Там був Арій, і вони якийсь час слухалися його і були вірні йому як своєму пану. Однак коли римляни почали ними нехтувати, вони повстали і вбили двох римських командувачів Лупіціна і Максима. Імператор Валент, прагнучи помсти,

Готи біля Меотійських озер

Готи в Мізії

Готи – аріани

Готи розбили римських гетьманів

* Див. ідентичний мал. у кн. I (с. 198 оригіналу).

нещасливо підняв на них зброю і був розбитий готами сам, після втечі з поля битви був спалений у якійсь нікчемній халупі. Потім вони обложили у Константинополі його дружину і облягали доти, доки вона не заплатила їм викуп. Тоді вони з великою здобиччю повернулися додому. Однак Граціан і Феодосій кілька разів починали з ними війни. Потім, 412 року, готи плюндрували його протягом трьох днів. Після

Готи плюндрують Рим

пограбування Рима вони рушили військом до Кампаньї, звідти до Франції, а з Франції до Іспанії. Потім вони потужно билися з гунами на

Готи нищать Францію

Каталонських полях, пізніше знову пішли на Рим, оволоділи Італійською землею, навіть Капітолій спалили. Потім через загибель свого

Готи знову нищать Рим

гетьмана Тейї від римського гетьмана Нарзеса вони втратили свою державу в Італії, де жили 17 років. Однак рід готських королів тривав аж до Родерика, котрий загинув від свого підданого Юліана Грофа через те, що силою взяв його дочку. Тільки тоді припинився цей рід готських королів. Потім тамтешні готи стали іспанцями, котрі не менш мужні, славляться рицарськими справами, як і сармати.

Ми спеціально показали, як багато є сарматських народів. Від сарматів пішли слов'янські народи. Самі ж сармати походять від Явана, сина Яфетового, онука Ноєвого. Цього Явана русь зве Іваном, а поляки Яваном. Цей Яван розмножив греків і слов'ян біля Іонійського моря, котре й названо від його імені. Потім слов'яни, живучи біля греків, заселили землі і на заході: Сербію, Далмацію, Рашку, Мізію, Болгарію, Боснію, Хорватію, Паннонію, Славонію та інші. Вони розділилися на дві частини. Одні з них, як генеди, на чолі з Антенором одразу після Троянської війни прийшли до Іллірії. Інші ж, як русь, зі своїм другим вождем Аланом розмножилися тут, у Савроматії. Знову зійшовшись із цими іллірійськими народами, вони змішали з ними свою мову і звичаї.

Гроші св. Іоанна

Про це маєш достатньо вище. Історики пишуть, що іллірійці, зійшовшись з аланами, або швидше з роксоланами, принесли в ці польські краї дуже багато грошей, на котрих є зображення і напис імператора Адріана, а звуть їх – гроші св. Іоанна. Їх і нині знаходять на зораній землі, їх вимивають дощі в рівчаки, ставки й озера.

Коротенько це описавши, приступаємо до останньої частини цієї книги і сподіваємося, що і нею не надокучимо читачеві занадто довгим викладом. // (с. 18)

ЧАСТИНА III КНИГИ IX,
у котрій міститься опис МОЛДАВСЬКОЇ ТА ВАЛАСЬКОЇ ЗЕМЛІ, А ТАКОЖ НИЖНЬОЇ ПАННОНІЇ.
А насамперед ПРО МОЛДАВСЬКУ І ВАЛАСЬКУ ЗЕМЛЮ

Кордони Молдавської землі

Молдавську землю давні географи називали Дакією. Її кордон з Польщею проходить Дніпром, котрий вони звали Тирас. На заході молдавський кордон проходить Прутом, що відділяє цю землю від Малої Мізії, яку нині називають Болгарія. Південним кордоном є Дунай, який розмежовує Молдавію і Велику Мізію, де тепер розташовані Сербія і Боснія. Після тривалих війн римських імператорів цю землю спочатку підкорив імператор Траян. Ще й до того римляни висилали сюди своїх злочинців, котрі й осідали тут. Тому й нині знайдеш у їхній мові чимало римських та латинських слів, і ця їхня мова змішана з мовами сербів, рацiв, слов'ян та семигородців. Ця земля здавна була заселена різними, часто відмінними одне від одного народами, так само як і Угорська, а саме: гетами, даками, язигами, метанастами. Цей народ було прозвано волохами (wałasza) нібито через прибульців з Італії (Włoch). Однак, як пише Сільвій, коли даки або гети в часи імператора Траяна не виявляли слухняності римлянам, тоді римляни послали з Флакком 30 тисяч простолюду, щоб там поселялися, орали, сіяли, пасли худобу і давали провіант для війська, котре там завжди стояло через сарматів і татар. Вони були прозвані Флакком волохами. Але це пише Сільвій, оздоблюючи славу свого народу. Певнішим здається інше пояснення походження волохів з Італії. У Римі був звичай, який нібито існує і тепер, за яким деяких порушників права не страчували, а висилали за море, і найбільше сюди, де розташований Перекоп, задля різноманітних робіт, послуг і боїв, бо римляни тут завжди мали що чинити з сарматами, парфами і татарами. Тут же був на засланні і видатний поет Овідій. Він же сам писав до Рима, дивуючись такому народу, котрий не боїться ні смерті, ні римської потуги. А коли волохів все більше прибувало, вони примножили свої череди худоби і майно, змурували й міст через Дунай, а в іншому місці перекопали ріку Дністер, зробили й інші послуги римським панам.

Як волохи прийшли з Риму

Поет Овідій на засланні

Волохи виганяють гетів і даків

Потім, коли вони розмножилися, то гетів, даків і язигів та інші народи прогнали, а собі обрали воєводу й осіли там, над Дунаєм, заснували міста й замки, як-от: Хотин, Ясси, Сучава, Сорока, Дрогин, Стефановиці, Чернівці, Ботушани, Васіуле, Берладь, Бухарест, Рущук, Дзівідзево та інші, як з боку обох Мізій, так і Семигородської і Цекельської земель. Волохи поділяються на дві частини і тепер мають двох господарів, валаського (mułtansiego) і молдавського (wołoskiego), хоч раніше вони були під одним господарем, бо тоді ця земля не мала такого поділу. Тепер ту частину, що межує із Семигородською землею, ми називаємо Валаською, а ту, котра межує з нами,– Молдавською. Вона має на своєму гербі голову зубра із зірками між рогів. Люди цієї землі злі, зрадливі й невірні своїм панам. Однак ця земля багата всім, у ній досить волів та овець. Оскільки ж у них особливо [добрі] пасовиська, тому там більші, ніж у нас, воли та вівці. Ця земля у своїй більшій частині є гористою. Про цих людей історики довго не писали, і тільки Угорська хроніка згадує про їхнього господаря Басараба, який воював проти угорського короля Карла 1330 року. Думаю, що після нього престол зайняв Стефан, котрий залишив по собі Стефана і Петра. Коли ж вони не могли // (с. 19) між собою погодитися через трон, то старший втік до польського короля Казимира, прозваного Великим, просячи допомоги проти свого меншого брата й обіцяючи за це бути вічним васалом польського короля. А це було 1359 року. Потім, 1376 року, турецький султан Амурат, переправившись насамперед через Геллеспонт, де звужується море, захопив багато грецьких та слов'янських країн, особливо болгар, сербів, албанців та інших. Тоді молдавани знову звернулися до польського короля, але ще довго ці брати ворогували між собою за трон. Після смерті цих двох братів 1420 року Молдавську державу посів Олександр, який залишив після своєї смерті у 1433 році двох синів, Іллю та Стефана, а свою мачуху втопив. Стефан став панувати у Валахії і привернув на свій бік людей з гір, взяв допомогу від турків і прогнав Іллю, який втік до Польщі і був там обдарований добрими землями. Але потім, згідно з волею Стефана, його спіймав Ян Цолі і послав до Сєрадзького замку, де він був під сторожею аж до сейму. На сеймі польські пани вирішили не випускати Іллю, доки Стефан буде васалом. 1434 року польський король Владислав помирив їх: Ілля взяв ті країни, котрі з нами по сусідству, а Стефан тримав узбережжя, а також Білгород і Кілію. Ілля вирішив давати щорічно данину в Львові польському королю: 200 возів білужини і 400 штук байбораку або костиру, тобто шовкової матерії різного роду тонкої роботи. До того ж він давав сто цекельських коней. На все це він присягнув і підписав зобов'язання. Король же дозволив йому зберігати скарби у Галицькому замку. Потім був молдавським воєводою Дракула, який віддав королю таку ж покору, що й Ілля.

Герб Молдавської землі

З якого часу хроністи стали писати про волохів

Коли турки прийшли до слов'янських земель

Генеалогія молдавських господарів, починаючи від Басараба

Данина з Молдавії польському королю

Потім був Роман, чесноти якого один польський поет описав віршами у таких словах:

Волоська земля поділяється на дві частини

Міста над Дунаєм

Мушу тут його згадати, бо він гідний того,
Бо він теж був васалом Польського королівства;
Віру тримав постійно, що є дивним,
Бо там не дивина, коли господар хилиться туди-сюди.

Цей молдавський господар Роман помер 1449 року. Після нього був його син Петро, до котрого король послав приймати присягу Петра Одровонжа і Яна Конецпольського, канцлера, з усіма повноваженнями. Вони прийняли від нього присягу, згідно з якою він мав віддавати батьківську данину разом з братом Олексієм. Третій брат Богдан теж іменувався сином Романа. Олексій просив проти нього допомоги в короля Казимира. Король, зібравши людей з Русі та Поділля до свого двору, послав з ними Яна Олеського з Сенна (Senna), котрий вигнав Богдана з Молдавії. Потім Богдан, зібравши горян-злочинців, вигнав Олехна з матір'ю до короля. Король Казимир вдруге послав військо до Молдавії. Богдан, довідавшись про нього, зустрівся з ним; билися вони між собою з ранку аж до вечора. Наші взяли гору, але там загинуло дуже багато значних людей. Було вбито Петра Одровонжа, Миколая Параву і Михайла Бучацького, які з плачем були поховані у Львові. Рідний брат Одровонжа, львівській архієпископ, із жалю за своїм братом одразу ж помер. Потім захворів Петро, рідний брат цього Богдана, а він [Петро] вважався господарем. Про них так говорить поет:

Битва наших з молдаванами

Наші розбиті в Молдавії

Син Романів хотів вчинити завірюху,
Але був швидко страчений,
Власне, його було викинуто, як жабу з верші.
Він заплатив за це головою, а другий, справжній,
Був посаджений на трон королем, але недовго жив.

Стефан Войовничий

Після Петра молдавським господарем був Стефан. Його описує поет ось таким гарним віршем:

Він з турками мірявся силою часто і мужньо,
І часто був ними побитий великою потугою. // (с. 20)
У нього забрали Кілію, а потім Білгород.
Він, щоб помститися, став шукати способу,
І тільки з допомогою польського монарха
Вигнав турків зі своєї Молдавської держави.
Він розбив півтораста тисяч турків,
І не одному з угорських панів зняв голову.

Молдавський господар Стефан був незвичайний муж, щасливий і войовничий, часто громив турків, але й від них йому діставалося. Турки захопили у нього Кілію і Білгород, але він з допомогою польського короля вигнав турків зі своєї Молдавської держави. Потім він, піддавшись турецьким намовам, зрадив поляків під Буковиною, коли вони хотіли дістатися до турків, йдучи через його землю. Та поляки зазнали тяжкої

Поляки розбиті під Буковиною

Стефан плюндрує Підгір'я

поразки. Потім, у 1598 році, він зазнав поразки від поляків і, розлютившись, напав на руські й подільські країни, а проминувши Львів, безборонно сплюндрував всі села й містечка аж до містечка Каньчуги і до ріки Віслок. Він спалив Перемишль і Радимно, Переворськ і Ланьцут. Звідти турки, татари й молдавани забрали в неволю багатьох людей обох статей, після чого Фракія, Македонія, татарські орди, Азія і Греція були сповнені польськими і руськими бранцями. Тоді, як кажуть, було взято в неволю 100 тисяч людей з незліченною кількістю худоби і отар. Неможливо було порахувати тих, що лежали убитими при дорогах, особливо старих людей і малих діточок. Він потім перепросив короля, обіцяючи давати йому звичайну данину, допомагати проти будь-якого ворога, своєчасно попереджати про небезпеку, коли б що побачив. Але й потім він зрадив, силою захопив Покуття, правда, мусив повертатися відшкодовувати збитки. 1504 року Стефан помер.

Молдавський господар Богдан

Після його смерті молдавським господарем був одноокий Богдан. У 1505 році його посли прибули до польського короля, просячи руки королівської сестри Ельжбети і повертаючи Тисменицю та Чешибіси, котрих ще не повернув його батько. Однак стара королева не дала тут і слова мовити, бо він був грецької віри. А за те, що він повернув не своє, йому дякували. Тим часом померла стара королева. Богдан, дізнавшись про смерть тієї, що не хотіла йому дати своєї дочки, знову прислав посольство з цією метою. У цьому король дав принцесі волю, але вона не схотіла йти за Богдана через жалобу по матері. Справжня ж причина полягала в тому, що Богдан був розпусним одноким мужиком, через що він не подобався панні. Тоді Богдан розгнівався і захопив Покуття, але те, що швидко взяв, мусив швидко і втратити, бо згідно з рішенням сейму туди прибуло 4000 польських жовнірів. Вони розбили 600 молдаван, котрі там були, забрали всі замки і напали на Молдавію. Тоді два молодики, шляхетні Щенсний і Єжі Струсі герба «Корчак», відлучилися від свого війська і на чолі тільки 50 кіннотників пішли в козацтво до Молдавії. Там вони натрапили на велику кількість молдаван, але не схотіли тікати від них, хоч і могли. Вони дали їм бій, але були переможені переважаючою силою. Щенсний був убитий одразу. Єжі міг би тоді втекти, але не захотів, кажучи: «Не дай Боже, щоб я жалів своє життя біля тіла мого милого брата». Він бився доти, доки під ним не було вбито коня. Тоді його схопили і стратили разом з іншими вісьмома полоненими. Довгий час всі наші згадували їх зі смутком. Правда, служиві одразу помстилися молдаванам. Пан Кам'янецький розбив два їхніх загони і наказав тут же стратити 50 самих тільки молдавських бояр. Потім Богдан втретє прислав своїх послів до короля, прохаючи руки королівни. Король погодився на це на певних умовах: по-перше, щоб прийняв римську віру; по-друге, щоб по-старому був васалом польського короля. Однак тоді король Олександр помер, а Богдан, не дбаючи про умови, напав на Поділля і Русь вже при Сигізмунді Першому через те, що: по-перше, у нього забрали Покуття; по-друге, що за нього

Богдан прагне королівни

Війна з молдаванами

Струсі розбиті

Помста молдаванам

Богдан бунтує

не віддали Ельжбети; по-третє, що він не отримав компенсації своєї шкоди від Польщі. // (с. 21) Король почув, що Богдан чим далі, тим більше чинить шкоди. Богдан уже здобував Кам'янець і Галич. Хоча йому не вдалося взяти цих міст і він тільки втратив там свої гармати, проте він вчинив там великі шкоди, спустошив волості, спалив Рогатин, пограбував храми й повернувся до Молдавії зі здобиччю. Король хотів запобігти цьому, однак через те, що захворів на лихоманку, не зміг погнатися за ним. Але він послав зі своїм військом краківського воєводу та коронного гетьмана Миколая Кам'янецького; дав обітницю Господу Богу і св. Станіславу, своєму патрону, пожертвувати за перемогу срібний вівтар до костьолу і поставити його у Краківському замку. Гетьман переправився з військом через бистру річку Дністер і плюндрував ворожу землю вогнем і мечем, обернув на попіл містечка Чернівці, Дрогин, Ботушани, Стефановиці, Хотин та інші фортеці, двори, села і фільварки. Відбивши Покуття, він дав раду молдаванам, а повоювавши вздовж і впоперек Молдавську землю, прийшов під Сучаву – столицю молдавських господарів. Якийсь молдаванин Васько втік до наших і став їм у добрій пригоді, приводячи їх на певні місця. Він спіймав також другого Васька, який раніше забрав у нього дружину, і тому посадив його на палю. Пізніше цьому Васькові король дав пожиттєву маєтність: Хотнік біля Ярослава. Наші ніде на тій землі не бачили піднятої проти них зброї, тому йшли скрізь, куди хотіли. Коли ж коронний гетьман із військом вже повертався з Молдавії назад [до Польщі] і коронне рицарство вже перейшло Дністер, за Дністром залишилися тільки одні жовніри, котрими командував Творовський. Тільки тоді з'явилося молдавське військо. Наше військо було готове дати битву і стало у бойовий лад, а молдавани почали умисно відступати. Кілька наших загонів непомітно зайшли їм у тил біля гір, а інші гримнули у барабани і вдарили на ворога з гучним криком. Молдавани почали тікати, а наші пустилися в погоню: одних били*, других в'язали. 30 полонених було послано королю до Львова, а 50 стратили, тому що раніше під Теребовлею Богдан наказав стратити польських жовнірів, взятих під Підгайцями. Тоді гетьман, побачивши могили цих страчених, заплакав і присягнув криваво помститися. Серед молдавських в'язнів найважливішими були такі: // (с. 22) Логофет, Гуменник, Кірза, великий шафар Петрило і Добростеп. Ця битва відбулася 4 жовтня в день св. Франциска, і з того часу поляки врочисто відзначають цей день. Король того ж дня довідався про перемогу своїх військ. Серед тих людей Богдана був, вважай, цвіт всього молдавського війська та 2000 турків. Розбитий молдаванин просив миру з умовою, щоб йому була повернена здобич, а шкоди винагороджені, обіцяючи стати, як раніше, васалом. До Молдавії були послані Крупський з Томицьким, щоб прийняти присягу від Богдана. Вони виконали все, що їм було доручено. Все це діялося 1509 року.

Війна з молдаванами

Гетьман Кам'янецький

Королівська обітниця св. Станіславу

Наші воюють Молдавську землю

Битва з молдаванами

Угода з молдаванами

* Див. ідентичний мал. у кн. II (с. 52 оригіналу).

1510 року на Молдавію напали перекопські татари. Молдавани билися з ними необережно, і тому були розбиті. Тоді на полі битви полягло 700 молдаван, загинув і їхній гетьман Копац.

Татари в Молдавії

Року 1511 на Молдавію напав перекопський цар із 40000 кінноти. Він був щасливий, що турецький султан Селім взяв за дружину його доньку. Проти нього виступив Богдан з молдаванами. Коли ж татари перейшли Дністер, то отримали новину, що ногайці забрали їхніх дружин та дітей і завели за ріку Дон. Через це татари покинули війну проти молдаван і з великим смутком повернулися до своїх домів. У цей час помер Богдан.

Богдан помер

Петрило став молдавським господарем

Після нього молдавським господарем був зрадник Петрило, котрий забув про свою та своїх предків віру й повинність щодо польських королів і напав зі своїм військом на Покуття, пограбував і спалив містечка й села королівських підданих, у тому числі Коломию, Снятин, Тисменицю та багато інших з їхніми околицями аж до Галича. Король послав проти нього з військом коронного гетьмана Яна, графа з Тарнова. Першого серпня з'явилася комета. Саме тоді 1200 наших переправилися через Дністер, напали на Покуття і мали 12 битв на різних місцях з молдаванами, котрі були поставлені по замках, і громили їх. Тоді Покуття забрали до Корони. Молдавський господар побачив, що діється, і спочатку послав 6000 війська. Недалеко від замку Гвоздзка їх розгромив Тарновський, вигнав із замку молдаван і поставив там поляків. Коли він став збиратися назад, прийшла звістка, що сюди швидко підходить молдавський воєвода Петрило з 12 тисячами війська та гармат. Наших було тільки 4000 кінних та піших, і, враховуючи нерівні сили, багато хто з наших радив покинути гармати й поспішити до Галича. Але Тарновський, людина великого серця, сказав: «Не дай Боже, щоб я покинув клейнод свого пана і показав ворогові спину, ще не побачивши його. Нам треба тут або помирати, або вигравати битву». Завдяки цьому зміцнився дух наших. Гетьман добре поставив табір і став робити рів, скріплювати вози між собою; на возах він поставив стрільців, а посередині табору на плацу наказав стати напоготові збройній та козацькій кінноті. Весело об'їжджаючи своїх, він обіцяв їм безсумнівну перемогу з Божою поміччю. Між тим наблизився Петрило з великим військом, став табором і поставив 50 гармат. Він думав тільки про одне: якби наші не повтікали, тому його загони оточили польський табір, стали шикуватися, виманювати наших на герці, виявляючи свій звичай. Наші драби тихо підкралися з рушницями і кількох забили. Тоді вони почали штурмувати табір і протягом п'яти годин випустили велику кількість ядер та куль, але ця стрільба не завдавала нашим жодної шкоди. А польські пушкарі, над котрими старшим був Сташковський, так парили молдаван, що ті почали відступати. У таборі наші стали у військовому порядку напоготові і вже довго билися. Молдавани, побачивши наших людей у доброму ладі й озброєнні, задумали хитрість. Гадаючи, що з іншого боку брами стоять гірші з наших, вони вдарили у тому місці. Там стояли сандомирці Балицький і Анджей Трояновський,

Молдавська війна

Комета

Молдавани розбиті

Петрило хоче помститися

Тяжка битва під Обертином

Ротмістри Балицький і Трояновський

а за ними – інші ротмістри. Гетьман крикнув їм, щоб вони з Божою поміччю розпочинали битву. Почав Трояновський, але, оскільки його товариство було молодим і недосвідченим, довелося вступати в бій Балицькому, що був уже в літах, але гречний серцем, сміливий і мужній. // (с. 23)* Він із запалом розпочав битву з молдаванами, але був зупинений переважаючою силою ворога, втратив кількох товаришів. Виступили й інші роти і добре вдарили на молдаван. Мужньо билися Миколай Сенявський, Мацей Влодек та інші при них. Біля передньої брами стали, прагнучи битви, Прокіп і Олександр Сенявські. Вони у бойовому порядку вийшли з табору і вдарили у бік молдаван, почавши з ними битву. Тарновський часто допомагав свіжими загонами і тим, і іншим. Битва тривала вже півтори години, але перемога не схилялася на той чи інший бік. Тоді Тарновський взяв із табору решту свого війська і кинув проти ворога з усією вогнепальною зброєю. Такої нашої потуги молдавани вже не могли витримати і відразу почали відступати, а потім показали спини. Наші погналися за ними, били, рубали і завдали їм нечуваної поразки. Молдавський господар, який стояв на пагорбі, чекаючи закінчення битви, побачив, що його люди тікають і їх неможливо спинити. Тому він теж розвернув коня, став тікати і втік. Молдавський табір // (с. 24) розшарпали жовніри. Гетьман взяв цілими всі гармати, котрих було 50, окрім іншої вогнепальної зброї. Він послав їх до Кракова, так само як і в'язнів, котрих було понад 1000. Після цього у Кракові тріумфували, тоді підскарбій Шидловецький кидав гроші по ринку. Щаслива битва сталася під Обертином 22 серпня 1531 року, але у ній загинув Северин Гербурт. Після цієї поразки молдаван гетьман Ян Тарновський, залишивши на Покутті частину жовнірів, приїхав до короля. На сеймі король дозволив йому давати по 2 гроші з кожного лану за таку службу. Такого досі не було дано жодному гетьману.

Молдавани розбиті

Тріумф з нагоди перемоги над молдаванами

Ухвалено податок Тарновському

Тоді жовніри, які були в Покутті, часто нападали на Молдавську землю, чинили немалі шкоди. Угорський король Януш побачив, що молдавський господар потерпає від польських жовнірів, і, зглянувшись на такий його занепад, послав до короля Сигізмунда, просячи за воєводу; це прохання до певного часу було задоволено. Тоді ж прислав і Ібрагім-паша, добиваючись повернення речей, взятих у молдавського господаря, особливо гармат, але дістав гідну відповідь.

Турецьке посольство

Року 1537. Коли тисяча наших кіннотників напала з Покуття на Молдавію, їх оточила несподівано велика кількість молдаван і розбила біля Тирушовиць. Там загинуло 200 наших, а інші ледве втекли. Потім, 22 лютого, було укладене перемир'я на 6 місяців, до 1 травня, між королем Сигізмундом і молдавським господарем Петром, що сталося завдяки стараннням угорського короля Януша. Обидві сторони підтримували перемир'я аж рік. Так само чинили й татари, не так з власної волі, як з волі турецького султана, тим більше що Ісламсолтан [Oslam] волів воювати проти брата перекопського царя. Він зібрав

Наших розбили молдавани

Перемир'я з молдаванами

* Див. ідентичний мал. у кн. I (с. 187 оригіналу).

Іслам втік до Польщі

проти нього заволзьких татар і дав битву, але зазнав поразки і втік до Черкас до короля Сигізмунда. Останній дозволив йому жити над Дніпром. За це він був завжди вдячний королю Сигізмунду, про що маєш у книзі II, с. 100 і 101.

Року 1538 жовніри, яких король залишив на кордоні для оборони, напали на Молдавію і набрали там чимало достатків, спалили Чернівці, Ботушани й інші молдавські містечка та села, доходячи аж під Сучаву. Так чинили кілька разів, повертаючись зі здобиччю.

Молдавський господар, побачивши свою шкоду, став готуватися зі своїм військом до нападу на Поділля. Він наказав, щоб кожен мав добре підкованих коней, щоб підкови були загостреними, оскільки вже була зима з ожеледицею*. // (с. 25) Напавши на Поділля, він спалив Червоне, Ягельницю, штурмував і Чорнокозинці. Наші ротмістри, що стояли на квартирах по містечках, приготувалися дати йому відсіч, але серед них не було згоди. Вони рушили проти нього, але не вивідали положення і кількості ворожого війська. Анджей Тенчинський, польний гетьман Миколай Сенявський та кілька інших ротмістрів стали поблизу ріки Серет, бо далі вже не можна було відступати. До них поволі підходили інші роти. А молдавани, котрих із турками було до 20 тисяч, вже стали у бойовому порядку. Наші, хоч їх і мало було, теж вишикувалися для битви. Правим крилом командував Миколай Сенявський, польний гетьман, а лівим – Анджей Тенчинський, рогатинський староста. Наші добре вдарили на молдаван і турків, але турки стояли міцно. До того ж вони добре укріпили чоло свого війська, мали добрих коней, тому наші не могли зламати оборону своїми малими військами. Довелося нашим, хто як міг, тікати через Серет. Їх там багато полягло, а ще чимало потрапило в полон. Було вбито 60 знатних шляхтичів та 800 пахолків. Серед інших було вбито Венглінського герба «Годземба», Пилецького герба «Леліва», а Владек Правдзич потрапив у полон. Цю поразку було приписано незгоді наших командувачів, бо одні не слухали інших і не чекали на них. За це король дуже сердився на них. Того ж 1541 року турок, боячись, щоб король Сигізмунд не взяв Молдавську землю, послав туди свої війська; до того ж і Петрило дуже запишався з поразки поляків.

Битва з молдаванами

Молдавани розбили наших біля Серету

Турки оволоділи Молдавією

Стефан, молдавський господар

Турецькі війська, не затримуючись, прийшли тоді до Молдавії і посадили на Молдавське воєводство нового господаря Стефана Олександровича, а Петрила викурили, і він утік до угорського короля Януша й залишився із скарбами у його замку Цицава. Ця молдавська переміна певний час продовжувала непевність – чи буде мир, чи буде війна. Але потім новий воєвода Стефан уклав мир з Польщею на належних умовах. До цього Стефана було неважко схилити, бо він чув про свого супротивника, ще будучи при угорському королю. Але мир у Молдавії не був тривалий, бо у молдаван розв'язалася міжусобна війна. Тоді вбили Стефана, а обрали Олександра, котрого Петро, котрий раніше був молдавським господарем, прийшовши з дуже малим військом, вигнав з держави.

Петрило вдруге господар

---

* Див. ідентичний мал. у кн. IV (с. 22 оригіналу).

Майже наприкінці цього року від молдавського господаря Петра прибуло посольство з Молдавії до Польщі. Через нього він повідомив про своє повернення на молдавський трон і добивався визволення деяких своїх в'язнів. Але він недовго коверзував, бо невдовзі після приїзду помер.

Ілля – молдавський господар

Після нього 1546 року молдавський трон зайняв Ілля, син Петра. Про нього так говорить поет:

Він спочатку хотів воювати проти поляків,
Але у цьому йому не хотіло посміхатися щастя;
Бо через дії знатного гетьмана Яна Тарновського
Він зазнав тяжкої поразки.
Цей [гетьман] став Гектором величної Корони
І скрізь зі своєю мужністю був і неабияк славився.
Тоді Ілля побачив це і був радий миру,
Кажучи, що важко дати раду проти поляків.

Він тоді послав своїх послів до короля, відновлюючи перемир'я і просячи його продовжити. З Польщі до Туреччини було спочатку послано Станіслава Броневського герба «Тарнава», а потім Миколая Ціковського герба «Радван». А в Угорщині вараждинський єпископ Д'єрдь, монах (mnich), який мав бути вірним королеві Ізабеллі, сам же чинив їй кривду, віднімаючи у неї по замочку, по маєтності. Тоді до нього було послано з Польщі, нагадуючи, щоб він так не чинив. Тоді ж той, хто був посланий до Угорщини, тобто Анджей Якубовський, їздив з цієї причини і до турецького султана.

Року 1551 молдавський господар Ілля залишив управителем держави свого племінника Стефана, а сам прибув до турецького султана // **(с. 26)** у Константинополь і потурчився. На питання про причини такого вчинку Іллі відповідає історія у першій книзі у розповіді про короля Сигізмунда Августа, с. 133 і 134. Але султан, не довіряючи йому, пізніше стратив його.

Олександр – молдавський господар

Року 1552 Миколай Сенявський з дому «Леліва», руський воєвода і коронний гетьман, вигнав Стефана і посадив на молдавське господарство Олександра, оскільки була чутка, що Стефан мав потурчитися, а Молдавію віддати турецькому султану. За це турецький султан мав би йому дати іншу країну за морем. Якби гетьман тоді ж не запобіг цьому, то було б у Молдавії повно турків. Олександра вів на цей трон єзуїт Павло Сецигньовський, діючи згідно з наказом гетьмана. Про цього Олександра так говорить поет:

Цей, тому що був вірний польському королю,
Бачив від нього до себе тільки зичливість.
Він був під його обороною немалий час,
Доки молдавани не збунтувалися проти нього
І не привабили проти нього деспота, мужню людину,

Котрий дістався до трону з допомогою Ласького.
Але потім Олександр швидко його скинув,
А опір зрадливих молдаван приборкав своїм розумом.

Олександр помер

Про це маєш історію, достатньо описану у книзі I при розповіді про короля Сигізмунда Августа, с. 228. А це діялося 1562 року. Отак Олександр, будучи на молдавському троні, доживав своє життя. Після

Богдан – син Олександра

його смерті 1572 року його син Богдан не схилявся перед султаном, через що поганин розгнівався на нього. Король Сигізмунд Август, прагнучи врятувати Богдана, оскільки той хотів бути його васалом і таємно обіцяв виставити на кожну потребу 24 тисячі війська, послав до турецького султана Селіма свого дворянина Анджея Тарновського, просячи, щоб султан був ласкавий до Богдана, пробачив йому всякі провини і повернув йому його рідну державу. Тарновський приїхав до Константинополя, був вдячно прийнятий пашею і самим султаном, отримав добре помешкання і взагалі удостоївся у всьому султанської

Богдан вдерся до Молдавії

милості. Тим часом Богдан, не чекаючи відповіді, в'їхав у Молдавську землю з польськими добровольцями, котрих зібралось 2 тисячі, з власного бажання. Він мав у Польщі велику пошану, бо одну свою сестру видав тут заміж за Каспара Паневського, а другу просватав за Криштофа Зборовського. Правда, в останнього він замість приязні здобув велику неприязнь, з чого зародилися майже всі його неприємності. Бо коли Криштоф Зборовський приїхав до нього, впевнений, що про все вже домовлено, Богдан йому відмовив, ще й нерадо прийняв у своєму домі, будучи диваком. Зборовський за це образився і вирішив йому

Зборовський спіймав Богдана

віддячити за таку ганьбу. Одного разу, коли Богдан був у Польщі тільки сам з двома особами супроводу, він переправився через Дністер і їхав узимку на санях перед своїм ескортом, занадто від нього відірвавшись. Він їхав тоді до панни з дому Яна Тарла, прагнучи одружитися з цією його донькою. Тоді його перестрів парубок Зборовського, котрий їхав із листами. Цей парубок, помчавши галопом, дав знати про Богдана своєму пану. Зборовський одразу ж погнався за Богданом і, поранивши, спіймав його. Він ніяк не хотів випускати Богдана, хіба що той винагородить його шкоди, котрі довелося від Богдана зазнати. Довелося Богданові зразу віддати йому 6000 червоних золотих, а за решту поручився Паневський. Тільки тоді Зборовський його відпустив. Тим часом молдавани вже послали до турецького султана за іншим паном, бо думали, що Богдан вже не повернеться. Можливо, вони вчинили так через усобиці, через те, що він любив поляків і тримав їх при своєму дворі, а молдаван ненавидів, зневажав і гидував ними. Як тільки Богдан довідався про це від одного молдаванина, одразу втік до Польщі. Повернувся й королівський посол від султана. Останній хотів

Івоня – молдавський господар

зробити все за бажанням короля, але, побачивши, що чинить Богдан, змінив думку. На його місце на молдавське господарство він послав Івоню. А з польського боку на цей же трон Мелецький вів Богдана.

Яким був результат цих дій, про це дізнаєшся в історії // (с. 27) у першій книзі, в описі панування короля Сигізмунда Августа, почавши від аркуша 151 аж до 159, де все це ґрунтовно описано. Про цього Богдана поет написав так:

І чеснот, і правди там було без міри,
Бо він скинув із себе старий звичай предків,
Які з нами поводилися незичливо;
Але він був приязний, визнайте це самі.
Однак чеснота безчестю завжди здається неправильною,
Вона більше шкодить честі, ніж шавлія кропиві.
Так і цьому знатному панові це шкодило.
Бо він любив правду, а зрадникам це було не мило.

Після Богдана був Івоня, цей же поет пише так:

На його прикладі Бог показав християнам,
Як вони мають чинити опір безчесним поганим.
Треба тільки дбати, щоби була згода,
Котра йому була милою від усіх його вірних.
І щоб в усіх чеснотах вони були рівні своїм старшим,
Тоді швидко цей бридкий народ зламає свої порядки.
Якби Івоня мав людей одної з ним мислі,
То навічно поганим був би закритий вхід до його держави.

Петрило, валаський господар, став молдавським господарем

Про цього Івоню маєш гарну і ґрунтовну історію у книзі першій, с. 158 і 180 аж до кінця. Після нього Петрило, брат валаського господаря, став молдавським господарем. Про нього поет написав такі слова:

Він сидів у мирі, ніби його й не було,
Але йому було мило чинити безчестя.
Він тримав бік поганих, християн зраджував,
Він догоджав більше поганській волі, ніж Божій.
Але і йому Господь Бог відміряв тією ж мірою,
Знищив облудного з його лицемірною вірою.
Будемо дивитися не на початок, а на кінець,
Чи не візьме там гору чесніший.

Зрада молдавського господаря

Кількість в'язнів, узятих в руських краях

Цей зрадник Петрило пропускав через свою землю татар на руські країни. Ті набирали потім чимало в'язнів і здобичі, а повертаючись додому, ділилися полоном із самим господарем за те, що той проводжав їх до нас. Наші гналися за ними аж до самої Молдавської землі, прагнучи хоча б частину в'язнів відбити на переправі під Хотином, але з Хотинського замку відкрили по них вогонь. Тому татари втекли без втрат, завдавши нам незмірного жалю, бо вони забрали в неволю 55 тисяч полонених, не рахуючи вбитих старих людей і малих дітей; захопили 150 тисяч коней, незмірну кількість худоби та овець, не кажучи про інше добро, тобто золото, срібло, шати і т. д. Цей зрадник Петрило, що пропустив татар, дуже нам зашкодив. Наші ж чекали татар у

якомусь іншому місці, думаючи, що татари мали б напасти на Поділля, але татарам допоміг цей зрадник. Немилий був цей клятвопорушник і самим молдаванам, бо вони писали кілька разів до Підкови. Це був чесний муж поміж козаками, рідний брат небіжчика Івоні. Вони просили його, щоб він як дідичний пан зайняв свій трон, і скаржилися при цьому на свого воєводича Петрила, від якого вони терпіли неймовірні кривди, а також від турків, котрих він любив і тримав у своєму дворі. Про цього Підкову і підсумки його справи маєш історію у книзі III, при описі козаків. Після страти Підкови козаки разом з його братом Олександром напали на Молдавію, кажучи, що хоч і нема Підкови, але залишилася підошва. Так вони чинили часто. Через це Петрило втратив трон, бо дав так часто шарпати свою землю. На його місце турецький султан послав Янкула. Цей, кажуть, був саксонцем, котрий жив у Константинополі й одружився з дуже багатою жінкою з Кіпру. // (с. 28) Маючи багато грошей, він обдарував ними пашу, а той добився для нього трону в султана. Це не було приємним королю Стефану і козакам, бо Янкул радо пропускав татар через свою землю. Тоді король послав до турецького султана Яна Дрогойовського зі скаргою на татар за їхні шкоди, а на Янкула за те, що той пропускав татар. Звернувся він до султана і через свого племінника, семигородського господаря, щоб того по-старому зберегли на троні. На останню річ посол дістав позитивну відповідь, але перші дві справи були відкладені. Потім на Поділлі було спіймано двох татарських цариків, котрих після клопотання турецького султана король наказав відпустити на волю. З ними король послав до султана свого дворянина Дзєржка, просячи приборкати Янкула. Тоді молдавського господаря Янкула, котрий дуже погано ставився до польського короля, було скинуто з трону. Він хотів утекти до Угорщини з усіма своїми скарбами та речами, але його, вчасно постерігши, піймав на Покутті і привів до Львова Миколай Язловецький. Довідавшись про це, король писав до польного магната Миколая Сенявського і львівського старости Миколая Гербурта, щоб того згідно зі звичаєм наказали стратити, а все добро конфіскували. Відбирати це добро він послав надвірного підскарбія Гіацинта Млодзяновського. Частину ж скарбів король наказав залишити дружині Янкула та його дітям на утримання.

Підкову страчено

Олександр – брат Підкови

Янкул – молдавський господар

Янкула спіймано

Янкула страчено

Татарське посольство

Потім король Стефан Баторій приїхав до Вільна, де слухав татарського посла, котрий домагався звичайної данини і скаржився на козаків. Вони недавно завинили перед перекопським правителем: через них татари не пішли на Персію і мали виправдовуватися за це перед турецьким султаном. Король відповів, що це свавільні люди, яких важко приборкати. Однак у міру своїх сил він прагнув заборонити їм сваволю і після цього відразу ж послав на Поділля 22 кінних роти для оборони кордонів від тієї сарани.

Єремія – молдавський господар

Після Янкула молдавським господарем був Єремія, а валаським – Симеон, а це діялось вже в недавні часи під час панування в Польщі нашого милостивого пана Сигізмунда Третього. Цього Симеона було

посаджено на трон не без труднощів, до того ж завдячуючи славної пам'яті гетьману коронному Яну Замойському, панам Потоцьким та іншому рицарству його королівської мості. Між тим вкладаємо тут опис небезпечних, але важливих і щасливих, з Божої ласки, дій війська його королівської мості, що сталися при кам'янецькому старості панові Потоцькому у Валахії 1600 року. Їх описав польським віршем жовнір Ян Отвиновський, що був самовидцем тих подій:

Скоро кривавий Марс скінчив справу Замойського,
Біля ріки Тележону битву; тільки-но спраглого крові
Михая приборкав, тільки-но отримав поле битви, то
Рушив під Плостоновий палац.
Військо, змучене снігом та багном,
Примирили присяги господарів.
Цей на Молдавську державу, а Симеон
Бере на себе валаський обов'язок.
Думав тоді Замойський, щоб заспокоєний
Симеон залишився на цій землі, що не мала залишитися
Без оборони, зі своїм військом йому не довелося йти
До столиці, незгода зменшувала військо.
Він наказав кільком, щоб пішли зі своїми полками,
Однак Михай знову став збирати військо у своїй землі,
Додав їм низовців, але ці не хочуть воювати, а ті,
Кому не накаже, всі тягнуть додому;
До тебе прийде Потоцький;
А мені, як хворому // (с. 29)
Сказав гетьман: «Час відпочити, час йти додому,
Як звик до незгоди, звикнеш і до бою.
Тебе часто татари, часто гданські,
Часто московські непокоїли битви.
Тебе знає угорець, бо їхній вождь Рожван *Рожван на палі*
Всівся на палі замість трону, зазнавши поразки.
Молдавський господар був цим заспокоєний,
І його гетьман своєю мужністю привів
На столицю; поправиш славу, яка тебе
Носить по всій Польщі, нести тебе буде і до неба,
За що вдячність у вітчизні і нагороду від короля
Будеш мати. Всемогутній Боже, ми не шкодуємо життя за Тебе,
Якщо станемо перед троном свого пана, з непохитною мужністю».
Він це сказав, а очі в обох красномовно промовляли,
А далі з уст Замойського припинилася мова.
Вже щасливо залишаться при тобі Потоцькі, *Кількість наших військ, які йшли на Валахію*
Твої брати і кожен зі своєю ротою.
І племінник до того ж четвертим, Струсь і Калиновський
Повинні, князь Порицький, Темрюк і Тарновський,
Котрий нехай буде старшим валаського війська при

Симеоні; рота Бучацького
З тобою йде і Гольський, і Пожаровського
Хоругов, і 50 кінних Мілевського,
Свєрський і ті, котрим дано роти
У Валахії, товариство набране від вас мають.
Додам до цього і Ластовецького
Із 150 піхотинцями, також Сжедзінського
Із 200, стільки ж веде Лисаковський,
Гдешинський, Горецький йде з власного бажання.
Розправившись, попрощалися потім одне з одним,
Одні лишилися при нас, інші поїхали назад.
А ворог у горах думає про засідку.
Наші ж їдуть у порядку, запобігаючи зраді.
Перед ними сторожа, котра билася за дві милі
З їхньою сторожею, а за нами йдуть легкі гармати.

Яким порядком наші йшли

Був сніг, котрий трохи показав нам шлях.
Нас вкриває ніч, а тепла додає суворий Марс.
Ми йдемо між горами, де тісні переходи,
Вузькі шляхи, бистрі броди через ріку Ардіс.
Ми чекаємо в одному полі біля дубового лісу
На гармати, з передньої сторожі один несе нам вість,
Що Удра з військом у місті вже попереджений,
Староста села, у війську він захворів.
Йдемо спочатку тихо, залишаємо зліва
Бабон, Оваку, бачимо внизу вогонь.
Вже з'являється сонячна зоря,
Вже не даються побачити себе зірки у ясному небі.
Ось підходимо до Ардиша над горою, а внизу,
Оточений з другого боку річкою, а від нас долиною,
Стояв міст, від міста направо, високі гори – вліво,
А посередині текли глибокі річки.
Між горами залишалося мало місця,
Ми мусили часто долати вбрід бистрі річки. // (с. 30)

Наші розбили Удру

Удра одразу вийшов з міста, вживаючи зради,
Він хотів спочатку вдарити на нас,
Сподіваючись, що ми будемо йти просто на місто,
А нас попід горами
Через ріки веде гетьман густими лісами.
Найкращі люди лишаються для битви з військом Удри,
У бою вчинили крик з обох боків,
Але до нас милостиво ставиться
Кривавий Марс; тричі мужньо з нами зійшлися,
А на четвертий – ганебно побігли у гори*.
Підходить підмога, рубають з усіх боків,

* Див. ідентичний мал. у кн. II (с. 52 оригіналу).

По долинах, по кущах лежить багато трупів:
Цей пробитий списом, цей помер від рани,
Впав з коня і дощенту був потоптаний кіньми.
Піхота вбрід через ріку розпускає загони
По лісах, горах, потім просурмили повернення.
Потоцький хотів за ними, але коні втомились,
Бо, швидко йдучи по берегах рік, скульгавіли.
Треба було б відпочити під містом, бо як припекло сонце,
То розтанув сніг, а болото сягало коням до животів.
Сім тисяч війська було з Удрою, але
1500 їх було вбито, а він сам насилу втік.
Було взято 17 прапорів, а з нашого
Війська було вбито одного піхотинця, а другого поранено.
Михай в Рудзі у двох милях був звідти, за горами.
Перестережений Удрою, рятує свою шкіру,
Втікає через Волгу.
На другий день відправляє за ним Тарновського
З господарськими людьми, котрий був прогнаний
Гарматами, мечами, прогнаний з долини у гори.
На четвертий день ми повертаємося до Питешті.
Тут під містом зустріне нас посол Гридзельдів. // (с. 31)
Твоя слава, старосто, лине по всьому світу,
Польська слава не поляже у віках,
Сказав турок, а мій паша любить твою шаблю,
Бажає цієї слави на довгощасливі роки.
Потім Удра зі знатними панами просить милості
І отримує її завдяки клопотанню деяких.
Він прийшов після битви на дванадцятий день.
Після чого господар бере від усіх земний поклін.
Кілька днів наше військо стояло в Питешті,
А потім повернулося до Молдавії.

Молдавський господар Симеон

Отак тоді Симеон став господарем у Валаській землі, а Єремія, бувши молдавським господарем, породичався з домом князів Вишневецьких, бо свою дочку віддав за князя Михайла з Вишневця, мужа досвідченого у рицарських справах, розторопного і діяльного у всіх важливих справах. Цей Єремія був вірний в усьому Короні, а помер 1607 року. Після його смерті молдавани через татарське підбурювання та деяких турків почали повставати проти поляків. Але українні панове, ставши при сині Єремії Костянтині, боронили свою владу як належить. Коли ж один другому не хотів поступатися, справа дійшла до битви, яку почали між собою в селі Степановиці в день св. Томаша 1608 року. Там з Божою поміччю наші перемогли, хоч і було їх не більше трьох з половиною тисяч, а молдаван і татар було до шістнадцяти тисяч. Кількасот турків стало збоку, приглядаючися, чим закінчиться ця битва. Спочатку непогано вдарили, але потім усі втекли, як молдавани і татари,

Єремія помер

Молдавани бунтують

Наші побили молдаван

котрими командував гетьман Строїч. Не дивно, що ця голота втекла перед нашими, бо тут були рицарські пани України (Ukrainy): два брати Потоцькі, два брати Сенявські, Струсь, Претвич, староста білокам'янецький, Білецький з козацькою ротою, п'ятигорці пана галицького, Загоровський, Уяздовський, Калиновський та інші. Також і молдаванин Ганнібал дав до битви сотню кінноти, підтримуючи молодого господаря Костянтина, свого швагра, котрий був зі своєю ротою при князі Вишневецькому. Всі непогано там відзначилися, але князь Вишневецький найбільше, рятуючи швагра з обов'язку. Закатавши рукава по лікоть, він, ніби розлючений лев, бив і рубав ворога, гнав його кілька миль і тільки під вечір повернувся до своїх, витер кров, що текла з палаша на руки. На другий день Костянтина було посаджено на трон. І тепер він там сидить, щасливо пануючи, отримуючи поради від приятелів Польського королівства. Молдавська земля завжди є під владою і зверхністю польського короля, котрий зі своїх рук подає прапор їхнім господарям або гетьманам по черзі. Однак і турецькому султану йде щорічна данина, а саме: цекельські коні, воли, вівці, барани та інше потрібне для кухні. Це робиться, щоб мир, між турками і Короною Польською навічно укладений, був непорушний, а господар щоб завжди був вірний польському королю.

Мужність князя Вишневецького

Хто дає прапор молдаванам

Сказавши про Молдавську землю, підемо до Панноніі, тобто до Семигородської землі, котра межує з Молдавською. Коротенько з Божою допомогою оповівши, приступимо до останньої книги.

ПРО НИЖНЮ ПАННОНІЮ, котру звичайно називають СЕМИГОРОДСЬКОЮ ЗЕМЛЕЮ

Паннонія двох родів

Про Верхню Паннонію, котру називають Австрійською землею, ми вже говорили у VI книзі при описі німецьких земель. Тепер же коротенько скажемо про Нижню Паннонію, яку називають Семигородською землею. // (с. 32) Існує країна Югра, або Юхра, жителі якої називаються югринами або юхринами; вона прилягає до Північного океану, котрий оточує всю землю. Дні влітку тут такі довгі, що ночі майже не буває, як ми писали в книзі VI при описі Ляпонії та Естляндії, бо сонце, вважай, навколо цих країн обертається і заходить дуже мало, світла ніколи не гасить, і при ньому можна працювати. А чим ближче до літа, тим довше воно саме світить і жодної іншої зірки не видно. Почавши від свв. Якова та Філіпа 1 травня аж до другого свята св. Якова наприкінці липня, там не видно жодної зірки. Взимку ночі дуже довгі й такі темні, що ледь на годину покажеться сірий світанок. А у християнських землях, як ми вже писали, тобто у Фінляндії, Готії та Норвегії, як і інші, при свічках відправляють як меси, так і вечірні. Звідси можемо довідатися, що ці північні країни,

Югра біля океану

День постійно, і світить сонце

Врожаї холодних країн

Страшні чудеса біля моря-океану

як-от: Пермія, Юхра, Черемісса, Корела, Швеція, Норвегія, Фінляндія, дуже холодні. Однак Господь Бог поділив країни, тому холодні добре обдарував деревом і кожухами, бо там водиться найбільше звірів і найбільше лісу. Виноград, фіги і взагалі солодкі фрукти там не ростуть через сильний холод. Там мало навіть яблук та груш, бо сніг часто падає і в травні, а зима починається від св. Юрія (Idziego).

Історики з власного досвіду переконуються, що на березі Північного моря бувають сильні крики злих духів, котрі лякають північних людей, особливо при заході сонця, а це особливо буває у лісах між пагорбами або ж біля води. Але в християнських землях, де люди прощаються, цей голос віддаляється геть і потроху стихає.

У цих же вищеописаних краях, коли хто з гостей має стати на нічліг, то перед цим тоді буває велике калатання горщиків та іншого начиння. Однак жителі не звертають на це уваги і взагалі охоче чекають гостей.

Тих, хто міцно спить, особливо п'яниць, чортівські облуди скидають з лав, інших виносять з будинків. А що найдивовижніше, мірошникам на плавучих млинах можуть дати вітру на кілька днів за чортівською наукою, згідно з умовою за гроші, так само роблячи спокійними перевози на ріках. Ці речі є правдивими, але ті, котрі звідти приїжджають, не сміють про це розповідати через насмішки. Але це щира правда: що природа вчинила, те важко заперечити. Та ми далеко зайшли від Юхрів і Панноніі. Юхри з цієї дуже холодної Океанської скіфської провінції, що лежить на південний схід від столичного міста – Москви, вийшли через неродючість цієї землі й опанували Паннонію, котру тепер звуть Семигородською землею. Історики додають і те, що вони, як тільки вийшли з цих вітчизняних місць, осіли спершу над Меотійським озером, а потім рушили до Панноніі над Дунаєм і прозвали від своєї назви Паннонію Юхрою, а потім від гунів прозвали її Унгарією. Прийшовши туди, вони розбили римських старост Матерну і Тетрика, а обрали собі королем Аттілу. Вони часто придушували русь і сарматів, часто-густо пустошили Французьку землю. По смерті Аттіли вони вийшли з Панноніі на Біле озеро до Евксинського моря, а звідти через 300 років по смерті Аттіли повернулися до Панноніі в часи імператора Константина V, року від Різдва Божого 744. Їх було тоді 216 тисяч. Там же обрали й гетьманів і дали кожному по 30 тисяч людей, котрим збудували 7 замків у цій Панноніі, через що й назвали землю Семигородською. Про це буде ширше у книзі X, до котрої одразу приступимо. // **(с. 33)**

ЧАСТИНА І КНИГИ X,
в якій описуються
ОЦІ НАШІ КОРДОНИ, ЩО ОТОЧУЮТЬ ЄВРОПЕЙСЬКУ САРМАТІЮ.
А насамперед

ПРО УГОРСЬКЕ КОРОЛІВСТВО

На початку людського віку люди були Богом покарані за провини, і впало на них нещастя потопу. Ці справи відомі тим, котрі своїм розумом доходять до них або довідуються про змінність минулих часів. Отже, угорці вбачають початок своїх предків від Паннонії. А вона названа так від Паннона, який був з роду Сима, сина Ноя, потомства Мезета, а з синів Аранії. Оцей Паннон від своїх предків, посланих Ноєм в усі частини світу, панував зі своїми нащадками у цьому краю над Дунаєм. Від його імені названо цю країну по-грецьки спочатку Пеонія, а потім латинники назвали її Паннонія. Це було від потопу світу 155 року. Потім, у 1769 році від потопу, Дарій, син Гідаспа, заздрячи свободі паннонців, послав на них Мегатиза, свого гетьмана, котрий їх приневолив служити, однак вони невдовзі від того звільнилися.

Звідки пішла назва Паннонії

У 1932 році від потопу Амінта, македонський король, зібрав на них військо, але був розбитий, і сам мусив ім сплачувати данину, а у заклад дав сина Філіпа. За цю битву хотів помститися Педика, але був переможений і сам потрапив до них у в'язницю.

Філіп, батько Александра Великого

У 1946 році від потопу Барділус, князь з Паннонії, у своїй гордині вирушив з військом до Македонії, де й був розбитий македонцями.

Потім за часів панування Александра Великого Лагарус з Паннонії, щоб прислужитися Александру Великому, послав йому на допомогу людей проти Дарія, сина Арсамового. Там він дістав вольності від Александра. Коли ж потім Силла римський хотів його привести до послушенства, то був переможений ними. Тут тільки Паннонія мала свободу.

Скільки тривала свобода Пачнонії

Потім Август Октавіан, будучи паном усього світу, прийшов і оволодів Паннонією. З того часу вони були під римською владою аж до Константина Великого.

Року від Різдва Христа Господа 336 вандали, бачачи незгоду, котра виникала між римськими панами, заселили Паннонію з дозволу імператора Августа, вигнавши спочатку угорців, і тримали її 40 років. Потім готи за часів імператора Феодосія вигнали й самих вандалів, які пішли

Вандали в Угорщині

Готи вигнали вандалів

звідти до Іспанії. А готи року від Різдва Господа Христа 383, уклавши перемир'я з імператором Граціаном, самі заселили Паннонію.

Цей народ ми коротко опишемо так, як знаходимо в угорській хроніці. Готи, котрі прийшли з великою силою з морського острова Скандинавії, що лежить від Північного моря до полів між ріками Дніпром і Волгою. З цих полів вони вигнали русаків, або половців, на цей бік [Дніпра] до Вісли, оселилися самі в цих полях, а ці поля тягнуться приблизно на 200 миль. Там же готський князь Іданфирс (Idantyrsus) бачив у своєму війську під наметами багато гарних жінок, котрі непорядно поводилися, і вигнав їх з наметів за Волгу. Вони ж, ходячи по пустинях Югорських, //(с. 34) сходилися з лісовими богами, як-от з Фавном і Сатиром, і з них швидко намножилося багато людей. Оці жінки, пам'ятаючи, що їх вигнано з наметів через розпусту, кожній дитині, котра в них народилася, помалювали обличчя надвоє, аби здалася дитина бридкою та страшною, і так вчинили всі. І звідти цього бридкого і страшного люду чимало наплодилося на тому боці Волги. Тоді готи, проживши там тривалий час, повернулись до Паннонії, котру захопивши, жили там як удома. А потім трапилося одному з югрів погнатися за білим оленем на цей бік Волги, аж прийшов у ті поля, де були готи, і йому сподобалося це місце. Повернувшись до своїх, він розповів їм про розкішні поля, а вони потім великою масою людей рушили зі своїх місць і заселили ці поля. Побувши там трохи, вони зовсім не могли дістати провіанту, тому відправили послів шукати ліпшої землі заради провіанту і знайшли Паннонію, яка була багатшою за інші країни. До неї готи перебралися повністю. Готи, які жили тоді в Паннонії, побачивши страшних, жорстоких і великих людей, котрі мали життя за ніщо, втекли від них з Угорщини до Італії. Ті ж заселили Паннонію зі своїм князем Ревою за часів імператора Граціана, а потім назвалися гунами від ріки Гуни. Коли вони були вже в Угорщині, проти них виступили римляни з військами, але нічого не досягли, бо їх гуни завжди громили разом з їхніми гетьманами Макрином з Іллірії та Тетриком з Німеччини, і жоден не міг їм протистояти. Після смерті Реви вони обрали собі королем великого тирана Аттілу, котрий почав панувати у 428 році від Різдва Христа Господа*. // (с. 35)

Готський князь вигнав жінок зі своїх таборів

Історія про Угорське королівство

Югри названі гунами від ріки Гуни

Аттіла – перший угорський король. Татари звали його Етело. Він був муж міцний, хитрого розуму, сміливого серця, щасливий і так писався: «Аттіла, син Бендекуків, внук великого Немрота, вихованець в Енгальдзі, з милості Божої король угорський, готський, датський, бич Божий, страх світу». До нього приєдналися інші прикордонні землі, як-от: маркомани, де нині Морава, кати, де нині Сілезія, гепіди, де нині Литва, свеви, шваби, герули, з північних країн люди. З цими людьми він напав на Німеччину, де взяв і попустошив чимало міст, а також сіл. Проти нього виступив Сигізмунд, князь з Констанції, з великою

Аттіла – син Бендекуків

* Див. ідентичний мал. у кн. II (с. 42 оригіналу).

Сигізмунда розбито

кількістю війська, але був дощенту розбитий Аттілою, який тоді зруйнував такі міста, як Аргентина і Люгдун.

Святий Аніанус відігнав ворогів чудом

Обложили [вони] Аврелія в Галлії, де був єпископом св. Аніанус; цей єпископ, бачачи велику жорстокість гунів щодо християн, вийшов на мур і плюнув на ворогів. Тут же ринула безперестанна злива, так що гуни мусили відступити. А коли Аттіла підступив до Рима, то здобув місто і жорстоко розправився з міщанами. Там був св. Ніказій, котрий, ставши в дверях церкви зі своєю сестрою, сказав до Аттіли: «Аттіло! Чому ти переслідуєш з великою жорстокістю Божий люд, а прозиваєшся бичем Божим? Чому не караєш злих та зухвалих, а караєш покірних, котрі падають до ніг і віддають тобі свої достатки й життя? Чому ти їх не відпускаєш, хоч сам Господь Бог подає свою милість покірним? Пам'ятай, Аттіло, що ти людина! Зрозумій, що ти робиш нелюдські вчинки, вбиваєш людей, як жорстокий змій! Пам'ятай, що ти помреш! Як же ти, забруднивши руки невинною кров'ю, маєш іти до престолу Господа? Пам'ятай теж, що ти не уникнеш Божої помсти за невинну кров!» Коли він це говорив, то один злочинець розтяв його шаблею на порозі. І хоч голову було відрубано, але вона й далі говорила Божі слова. Коли ж хотіли взяти його сестру Евтропію, бо вона була незвичайної вроди, то вона так кинулася на насильника і так вразила його пальцем в очі, що осліпила, кажучи: «Не дай Боже дивитися на ката, який пролив невинну кров мого найулюбленішого брата!» Тут її убив другий, бачачи, як вона осліпила насильника. Римляни, дізнавшись про жорстокість Аттіли, зібралися на нього йти війною і попросили собі на допомогу готського короля Теодорика*, // (с. 36) згуртували велике військо проти Аттіли. Над цим військом, особливо італійським, поставили командувачем Еккуса (Ekkusa), мужа в справах рицарських обізнаного і досвідченого, і той разом з готським королем Теодориком виступив проти Аттіли. Аттіла, почувши про те, що готи об'єдналися з італійцями, порадився з віщунами про результат майбутньої війни, як вона, на їхню думку, буде точитися і чим закінчиться. Вони йому сказали, що в цій битві Аттіла буде переможений, але його найбільший ворог буде вбитий. Аттіла ж, не дбаючи про виграш, зрадів з того, що загине його ворог, думаючи, що смерть вразить Еккуса (Ektius). Після цього він вдався до хитрощів, наказавши сурмити надвечір сигнал до атаки. Тоді загинуло з обох сторін чимало людей, було вбито й королів: Теодорика Готського і Меровея Французького. Отож Мундус, коли побачив свого вбитого батька, Теодорика, плакав за ним до безпам'ятства і хотів гнати Аттілу аж до Угорщини; але його вгамував Еккус (Ekkius), кажучи, що коли б Аттіла загинув, то тоді вони мали б досить труднощів з готами, які вже захопили немало італійських країн. Отже, він порадив йому, щоб він якнайшвидше їхав до батьківського престолу, щоб простолюд не вчинив якихось заколотів. Але погана була порада Еккуса, що вони тоді не доконали Аттілу. Аттіла, почувши, що його

Діва Евтропія

Аттіла радиться з віщунами про війну

Аттіла зазнав поразки

Теодорик убитий

---

* Див. ідентичний мал. у кн. II (с. 2 оригіналу).

мали гнати аж до наметів, наказав своїм вірним, щоб, коли справа до цього дійде, вони його самого спочатку вбили, а потім спалили, і він би не дістався живцем у ворожі руки. Але оскільки так не сталося, то Аттіла знову зібрав сили і спустошив італійські країни. Навіть венеціанці втекли від нього на море, хоч раніше жили на землі. Відтоді вони почали будуватися на морі. Потім, сплюндрувавши Ломбардію, він хотів йти на Рим, але папа Лев, перестрівши його на шляху, звернувся до нього з великою промовою про загибель християнських людей і переконав його повернутися. Але як не хотів вовк, так пес узяв. Вандали, котрі були вже в Африці, тобто в тих краях, що лежать на півдні, прийшовши до Рима, сплюндрували його, спалили, повбивали, захопили все, що там знайшли. Аттіла, сплюндрувавши інші міста в Галлії, Німеччині, Італії, прийшов до Аквілеї і стояв біля неї три роки. Вже й хотів відступити, але побачив, що лелеки вилітають з гнізд разом зі своїми дітьми, і зрозумів, що це не випадково: мабуть, там має бути страшний голод. Через цю прикмету він не відступив від Аквілеї і взяв її, захопив там чимало скарбів та інших речей. На п'ятий рік Аттіла повернувся до Угорщини, спустошивши найбільші італійські міста: Аквілею, Падую, Верону, Вінченцу, Бриксію, Кремону, Бергамо, Мантую, Феррару, Емілію, Равенну, Мілан, Тиціну, Павію (Раріа) та багато інших, а в Німеччині і в Галлії ще більше. Між ними, коли гуни були біля Кельна, вони вбили там св. Урсулу з 11 000 дівиць та папу Киріака, котрі були з Британії, а їздили до Рима по Святий Хрест від папи Киріака, родича св. Урсули. Потім вони їхали до Кельна, щоб відвідати могили трьох королів з папою, і там були вбиті воїнами Аттіли. Потім Аттіла побачив якогось мужа з вогняним мечем, котрий погрожував убити його. Він повернувся до Угорщини і вбив там свого брата, котрого звали Буда, за те, що той засноване ним же місто Сикамбрію наказав назвати Будою (Budzyń), котре й нині стоїть. Не дивно, що так багато крові було пролито за Буду, бо це місто від початку було помазане братерською кров'ю. Потім Аттіла, завоювавши Далмацію, Іллірію, Македонію, Мізію, Боснію, Хорватію, Швабію та інші землі, взяв собі дружину, хоч уже мав багато інших. Це була донька короля бактріанського з Азії. Після цих битв він почав пити вино, лежачи біля дружини уночі. Тоді ринула йому кров з носа і задушила його, і так він загинув, пішовши з цього світу в 120 років. Він королював в Угорщині 44 роки, мав двох онуків від уже померлих синів: один – Хаба, другий – Олодаріус, котрі воювали між собою за королівство і так знесилилися, що втратили і життя, і державу. Врешті Угорська Корона знову дісталася готам, або остроготам, котрі, вигнавши гунів, панували в ній 69 років.

З якого часу Венеція почала будуватися на морі

Аквілея сплюндрована

Найголовніші міста в Італії

Кельн – місто святої Урсули, де вона була вбита з одинадцятьма тисячами дів

Аттіла вбив брата Буду

Аттіла здох

Угорська Корона перейшла до остроготів

526 року після Різдва Сина Божого *Лангобард Андоїн*, вигнавши остроготів, панував в Угорщині 17 років. *Альбоїн*, його нащадок,– 25 років, аж поки його потім виманив Нарзес до Італії воювати проти готів. Він по-приятельськи залишив Угорську землю старим гунам, тобто // **(с. 37)** Аварію та його нащадкам, а сам пізніше оселився в Італії, в Лангобардії, яка так була названа від їх [лангобардів] пришестя

Остроготи вигнані з Угорщини

Гуни вдруге опанували Угорську державу

і в якій розташовані Мілан, Плацента, Бриксія, Верона і багато інших міст.

Какан, угорський король

Какан, угорський король, який був після Аварія, укріпившись в Угорщині, рушив до Італії і взяв багато венеціанських і ломбардських міст, убивши їхнього короля Гізульфа. Він обложив його (Гізульфа) місто Фотилівіум, і в цій облозі було багато рицарів, котрі мали достатньо луків, бронзи, зброї та інших речей. Там була також і королева Ромільда з малими дітьми і своєю дівчиною. Коли вона побачила Какана, мужа гарного, гладкого і суворого, який на коні об'їжджав свої війська, вишиковуючи їх до штурму, то послала до нього з пропозицією взяти її за дружину. За це вона обіцяла йому передати місто до часу повноліття синів. Він відповів, що з радістю це вчинить. Вона повірила і, не відаючи угорської хитрості, приїхала до нього, а убезпечена його грамотою і присягою, віддала у його розпорядження місто і дітей.

Ромільда посаджена на палю

Він, узявши місто, зруйнував його, забрав скарби, королеву Ромільду посадив на палю, а взявши її дівчину, хотів на свавілля віддати. Але раніше її мати, побоюючись, щоб Какан не взяв її за дружину замість королеви, роздерла двоє курчат, поклала їй під груди і прив'язала. Коли це розігрілося, то дуже засмерділо. Какан, почувши від неї сморід, погидував нею, і всі нею погидували. Тому він наказав її випустити, щоб йшла спокійно до своїх. Так вона була врятована від осоромлення. Так Гізульф скінчив своє життя, а його дружина могла б оборонитися, якби не та тілесна сверблячка.

Жінча хитрість

Греки захопили Угорщину

Року 604 Маврикій, константинопольський імператор, захопив у цього Какана Угорську землю, яка давно хилилася то до однієї сторони, то до іншої, за дивовижних обставин; була вона під грецьким пануванням 140 років.

Гуни втретє в Угорщині

Року 744 гуни зі своїм князем Альмусом втретє прийшли до своєї батьківщини, до Угорщини, з якої їх вигнали остроготи, також 4000 років [тому прийшли] до Евксинського моря, на Біле озеро. Тоді вони прийшли з багатьма людьми обох статей, так що у їхньому війську їх було 700 000 душ. А тоді з волі імператора в Угорщині панував словак Святоплук. Татари, або ж гуни, ставши в Семигородській землі, поділилися на 7 частин, і кожна з них мала свого князя. Кожен з них заснував свій замок, і з того часу Панноніо було прозвано Семигородською землею. А це було за часів імператора Константина V, 744 року від Різдва Христа Господа. Там гуни застали багато німців, але словаків ще більше, трохи і своїх секлерів, котрі залишалися там протягом 400 років і тільки трохи порізнилися від них мовою; ці до них одразу приєдналися. Послали до Святоплука, щоб їм дав не всю землю, а тільки трохи, аби вони могли випасати там коней. Він наказав у вузол набрати землі, нарвати трави, а також води з Дунаю і послав їм. Вони це вдячно прийняли і послали йому за це доброго коня, позолочене сідло з попоною, дякуючи йому за те, що послав їм знаки своєї землі замість печатки. Вдруге послали до нього, щоб він їх

Звідки пішла назва Семигородської землі

пустив на землю, яку продав і даром дав, бо вона їм дуже подобалася, а на неї вони здавна мають право по своїх дідах. Святоплук, довідавшися, що гуни готуються до битви, зібрав проти них військо, але був переможений і убитий. З того часу гуни втретє захопили Угорську землю, вигнавши наш рід слов'янський. І перебували там у мирі аж до часів Карла Великого.

Святоплук убитий

Року 805 Карл Великий, син французького короля Піпіна, римський імператор, переміг угорців з великими труднощами, і ця його тяжка праця тривала протягом цілих десяти років, аж поки він їх переміг, а панував над ними 85 років.

Карл Великий

Потім у 900 році внук Альмуса, угорський князь Токсіс, визволившись від римської влади, вчинив у Італії велику шкоду. Він захопив там десять шпадів срібла і рушив до Угорщини, де застав Гейзу, першого християнина, батька св. Щепана.

Токсіс, угорський князь

Гейза, син Токсіса, батько святого Щепана, бувши угорським князем, відкинув язичницьку жорстокість і звичаї, віддався повністю милосердю і всі свої прагнення // (с. 38) звернув до християн, котрих було тоді вже багато в різних краях. Він закликав до себе духовних осіб, просячи їх, щоб вони навчили його християнської віри, яка тоді ще була новиною. А коли він уже був натхненний з Божої ласки Святим Духом, то підніс хрест святої християнської віри і старався як міг, щоб свій темний і жорстокий народ навернути до неї; він збудував церкви, щоб ці люди охрестились. Але вони мали серця, скам'янілі у татарській злості. Тоді одного разу, коли він думав про це, сказав йому ангел: «Даремно ти прагнеш скінчити розпочату справу, бо ти з язичницькою жорстокістю вмочив руки у християнську кров. Але ти скоро будеш мати свого нащадка, котрий зі своїм гостем здійснить цю справу». Гейза, прийшовши до тями, здивувався цій новині і розповів усім про своє видіння, яким всі були втішені. Господь же Бог оголосив св. Войцеху, який був єпископом у Чехії, щоб він поспішив до Угорщини, і той так вчинив. Невдовзі після цього народився у Гейзи син, а через об'явлення св. Войцеха його назвали Щепан. Святий Войцех з волі Божої прийшов до Угорщини й охрестив Щепана з опатом Теодатом, котрий, заснувавши кляштор, дав йому слов'янське ім'я «Тата», бо так слов'яни звали св. Войцеха як батька. Гейза завжди дякував Богові за ці не заслужені ним дари і, вчинивши багато милосердних вчинків костьолам і убогим людям, скликав на старості років до себе панів, сина, дружину та інших найзначніших осіб, закликав їх для того, щоб Господа Бога у кожній справі завжди мали перед собою, не поважали кровопролиття, як звикли, по-доброму поводилися із сусідами. Він просив також, щоб після його смерті своїм повелителем вони обрали його сина. Після цього він з великим плачем простих людей віддав дух Господу Богу 997 року.

Батькові св. Щепана уві сні з'явився янгол

Охрещено св. Щепана

Гейза помер

Після батьківської смерті князем було поставлено Щепана, сина Гейзи. Заради честі всі старалися, щоб його було коронованого королівською короною. До папи Бенедикта було послано Астрикаса (Astrykasa),

Свята корона

просячи корону з помазанням на королівський престол новому королю-християнину. А перед тим за три дні був також посол від польського князя Мєшка, просячи такої ж корони від папи, і папа вже приготував досить коштовну корону для Мєшка. Але папа мав уві сні видіння, щоб послати приготовлену в Польщу корону до Угорщини королю Щепанові, то він так і вчинив. Тому цю корону угорці звуть святою. Коли Астрикас (Arystykus)приїхав з цією короною до Угорщини і розповів усе, що діялося, то всі тому дивувалися і хвалили за це Господа Бога.

Цей же посол приніс королю від папи також частину Святого Хреста.

Зрадник Купан

Святий Марцін

Купан, рідний брат св. Щепана, хотів його вбити, але король через об'явлення св. Марціна, який був дідичем цього краю, довідавшись про це, послав проти нього свого гетьмана з військом. Купана було схоплено і роздерто на чотири частини кіньми. Семигородського князя Гуїлу було скинуто з престолу, а іншому дано престол. Встановивши мир у королівстві, він заснував церкву в Бєлграді, де було короновано королів, також у Буді було створено костьол свв. Петра і Павла. Потім Щепан, бачачи наближення смерті, закликав до себе радних і родовитих панів, зробив заповіт і помер.

Щепан помер

Петро Жорстокий Альба

Після Щепана панував Петро. Але через те що був жорстокий до угорського народу і більше німцям, ніж угорцям, сприяв, його вигнали геть, а на його місце обрали Альбу, який був ще жорстокіший від попереднього. Цей став зрадливо вбивати угорських панів. Вони тоді послали до імператора Генріха, скаржачися на нього, а потім і самі його вбили // **(с. 39)** і послали до русі по втікачів-племінників славної пам'яті св. Щепана, по Андрія і Лавента. Коли ці приїхали, то були вдяч-

но прийняті від усього народу. Угорський простолюд просив їх, щоб вони трималися своєї старої татарської віри, бо їм у цій християнській нічого щасливого не діється, а також обіцяли взяти їх своїми панами. Лавент якось дозволив, але Андрій відмовився. Тоді вони раптово повстали, понищили костьоли, повбивали єпископів, між котрими вбили Герарда, святого мужа, і вкинули у Дунай; повбивали багатьох священиків та інших християнських людей. Тоді вони почали їсти конину, дотримуючись усіх татарських звичаїв.

Жорстокість старої віри в Угорщині

Невдовзі помер Лавент, і після нього став панувати його брат Андрій, обраний тими християнами, котрих ще там немало позалишалося. Він зібрав у Бєлграді загальний сейм, на котрому було вирішено: хто б хотів триматися старої татарської віри, того треба стратити. Так оті грабіжники костьолів і людовбивці дістали від нього свою плату. Він також привабив до себе з Польщі Белу з дружиною і двома дітьми – Владиславом і Гейзою. Андрій же мав сина Соломона. Коли Бела приїхав, то Андрій дав йому третину Угорської землі, а сам володів іншими двома третинами. Вони так добре ладнали, що це поспільство утвердили у добрій вірі. Але потім Андрій був убитий у війні з Белою.

Андрій – угорський король

Андрій вбитий

Року Божого 1056 Бела, зять польського короля, був коронований у Бєлграді на королівство. Заспокоївши землю, він насамперед звелів карбувати срібну монету, завів [купецькі] склади, ярмарки і всі торги. Він також амністував тих, котрі були проти нього, і приборкав язичницьких заколотників, які виступали проти християн. Побувши на королівстві три роки, він помер 1059 року.

Бела, угорський король

Перший угорський монетний двір

Соломон, почувши про смерть Бели, став з братом Гейзою воювати за престол, але зазнав поразки і мусив тікати до замків Мозга і Пожонь.

Соломон

Гейза, перемігши брата, був коронований усім народом, але на третій рік після коронації помер.

Гейза

Владислав Перший, внук польського короля, брат Гейзи, зійшов на угорський престол. Цей багато чого додав і виправив на краще в Угорській Речі Посполитій, приєднав до королівства Далмацію – слов'янську землю на південних кордонах Угорщини між Сербією, Грецією та Адріатичним морем, де Венеція. Він неодноразово воював з кумами, тобто з руссю, і завжди їх перемагав. Одного разу він переслідував сам одного ворога. А той втікав на коні разом із гарною дівчиною, яка була донькою одного шляхетного пана. Коли король доганяв їх, той вже не міг далі тікати, бо мав тяжку рану, і крикнув дівчині, щоб зійшла з коня і його за собою стягла, що вона й вчинила. Владислав теж зійшов з коня, і коли вони зустрілися, то більше ця дівчина боронила сокирою свого кумана, ніж він сам боронився. Побачивши це, Владислав дав їм обом спокій. Потім угорці воювали з поляками; Владислав готувався йти з імператором до Єрусалима, щоб боронити християнську віру від сарацинів, але тоді трафила його хвороба, від якої він і помер 1074 року. Під

Владислав Перший

Далмація приєднана до Угорщини

Владислав завжди був войовничий

Владислав помер

Чудеса під час смерті Владислава

час смерті Владислава сталося багато чудес. Пишуть у хроніках, що один віз без коней їхав аж до Вараждина, де було поховано короля. Один чоловік сказав: «Смердить це тіло», і за це йому покривило вуста. Ще коли Владислав жив і гнав кумів, то перетворив гроші на каміння, бо його вояки воліли збирати гроші, ніж гнати ворога. Пишуть також, що він бачив, коли янгол поклав корону на голову його брата Гейзи, але брат цього не чув і не бачив. Багато інших чудес розповідає про нього Угорська хроніка.

Коломан

Коломан, племінник по брату Владислава, прийняв Угорське королівство, але через те, що був жорстокий та запальний, недовго панував. Він не хотів їхати до Гроба Господнього разом з іншими королями та князями, котрі тоді визволили Єрусалим з-під влади сарацинів. Цього Коломана, як пишуть у хроніках, вночі вбив св. Миколай у Далмації, і знаки цього було видно на тілі. А це за те, що він хотів спалити далматинське місто, яке по-слов'янськи зветься Ядро і яке через невдячність Коломана хотіло вийти з Угорського королівства.

Одного разу він зібрав війська для походу на Русь. Коли він уже стояв там, біля Перемишля, прийшла до нього перемиська княгиня, просячи заради Бога, щоб він пощадив удову, бо вона нічого поганого проти нього не вчинила. Коли вона припала до його ніг, він одіпхнув її // (с. 40) ногою, сказавши: «Не годиться королям слухати собачого голосу». Вона з плачем пішла і розповіла своїм сусідам про його жорстокість. Ті, зібравшися, просили кумів, яких ми звемо половцями, прийти на допомогу із князем Міркотом. Ці прийшли з 6000 людей, несподівано вдарили на них так, що всіх їх від мала до велика взяли в полон, розбили, порубали, повісили, що ледве і сам король втік до лісу в гори. Там він не мав чого їсти, навіть чоботи свої замість грибів їв, смажачи їх на вогні, доки не приблукав до Угорської землі. Потім Коломан наказав осліпити свого брата Альмуса, щоб до нього не перейшло панування, а потім невдовзі і сам помер у 1114 році, призначивши на королівство сина Стефана Другого. Цей син з того часу, як вступив на столицю, нічого доброго не міг вчинити через батьківський гріх та його безчесний вчинок проти брата. Його часто дошкульно громили русь, серби, греки та болгари. Потім він помер, не залишивши нащадків.

Міркот, руський князь

Їжа жорстокого

Стефан Другий

Бела Другий

Бела Другий був сліпий, бо його осліпив дядько Коломан. Він походив від доброго батька і сам був добрий, хоч і сліпий. Побувши на державі 10 років, він помер у 1142 році, залишивши сина Гейзу.

Гейза Третій

Гейза Третій став королем після батьківської смерті. Він приборкав братів, котрі з ним воювали за королівство; частував у себе імператора Людовіка, коли їхав до Гробу Господнього. Помер у 1161 році.

Стефан Третій

Стефан III, син Гейзи, мав труднощі від дядька Владислава, а після нього – від його брата Стефана через королівство, але він переміг. Потім він помер, побувши на королівстві 12 років. Похований у Стридоні.

Бела Третій

Бела, син Стефана Третього, був обраний на королівство. За його панування не було нічого гідного для запису. Пробувши на троні 22 роки і залишивши по собі двох синів, Емерика й Андрія, він помер.

Емерик

Емерик був посаджений на королівський трон, на якому спокійно сидів, через що венеціанці забрали у нього Далмацію. Пробувши на троні 13 років, помер.

Владислав

Владислав, його син, котрий мав ледве три місяці від народження, панував, незважаючи на свій малий вік. Помер 1211 року.

Андрій Другий

Андрій Другий, брат Емерика, сівши на престол, вирушив до Єрусалима разом з іншими королями. Там вони вчинили добру послугу, вибивши з-під влади сарацинів багато міст. Його дружина Гертруда, залишившись удома, була в тяжкій печалі за своїм чоловіком. Її брат з Німецького краю приїхав потішити її. Він якось побачив під час бесіди дружину Банканаба, гофмейстера, котра була дуже вродливою і сором'язливою. Він запалав коханням до неї і захворів. Королева як жінка, прагнучи допомогти брату, посприяла у тому, щоб він досягнув жаданих ліків. Банканаб, довідавшись про це, вбив королеву, добровільно поїхав до Константинополя, розповів про це королю й подав йому до рук криваву шаблю, сказавши: «Королю! Якщо ти є справедливим паном, то прошу в тебе справедливості. Ось маєш шаблю цю, котрою я вбив твою дружину через те, що вона звела мою дружину. Якщо я вчинив погано, то відрубай мені голову, а якщо добре, то нехай цей приклад справедливості залишиться про тебе на вічну пам'ять іншим». Король спокійно відповів йому: «Якщо так справді є, то отримаєш справедливість». Приїхавши до своєї землі і переконавшись у певності справи, він облишив Банканаба у спокої. Однак сини небіжчиці королеви помстилися за це його дітям. Цей король привіз з Єрусалима і Константинополя до Угорщини багато святих мощей, котрі ще й досі там є. Пробувши на престолі 30 років, він помер і був похований у Егерському кляшторі 1235 року.

Приклад сором'язливості гарних пань

Приклад чеснот двох панів

Бела Четвертий

Бела IV цього ж року став королем, але за його часів нічого доброго в Угорщині не було. Татарин Батий спустошив його королівство, про що я писав у книзі першій, описуючи панування короля Болеслава Сором'язливого. Навіть сам король втік до Далмації, а татари, сплюндрувавши його землю, три роки жили в його королівстві. Врешті їх вигнав звідти голод, бо не було кому сіяти й орати. Бела, зібравшися проти них, вже не застав нікого. Потім з цим військом він вбив Фрідріха, австрійського князя, і розгромив чехів. Пробувши на королівстві 35 років, він помер, залишивши сина Стефана. // **(с. 41)**

Стефан Четвертий

Владислав Третій

Стефан IV, син Бели, правив два роки. У цей час він розгромив Оттокара, чеського короля. Невдовзі він помер і був похований на Будинському замку зі своїм батьком; залишив по собі сина Владислава.

Куми, тобто русь, бо «кум» у них означав «кмотр»

Владислав III посів батьківське місце 1274 року. Він з допомогою імператора розбив Оттокара, чеського короля, розбив кумів, тобто русь, котрі втекли до татар і потім чинили йому великі шкоди. Там же його було вбито власноруч кумівським князем.

Андрій III

Андрій III, син Андрія II, посів батьківський престол після великих бунтів у Речі Посполитій. Пробувши на престолі 9 років, помер. Після нього було короновано Карла Малого, дружиною котрого була Марія, донька Стефана IV. За його панування були значні внутрішні бунти.

Карл Малий

Людовік, король угорський і польський

Після смерті Карла 1342 року його син Людовік зайняв трон Угорського королівства, маючи 17 років. Невдовзі він дістав і польський трон по смерті свого дядька Казимира. Людовік мав дві доньки: одна звалася Ядвігою, і з нею взяв шлюб і Польське королівство Ягайло, а друга – Марією, з котрою взяв Угорську корону Сигізмунд, чеський королевич. Поставивши Сигізмунда як зятя на Угорському королівстві, Людовік помер 1386 року.

Ядвіга Ягайлова

Сигізмунд

Сигізмунд, син чеського короля, котрого він мав від дружини Ельжбети, доньки польського короля Казимира, був обраний на Польське королівство. Цей муж був імпозантного вигляду, дуже вчений, знав кілька мов, але був нещасливий у рицарських справах, бо зазнав тяжкої поразки від турків. Через свою дружину він наказав стратити 32 угорських панів. Однак його спіймали й ув'язнили в однієї удови, чоловіка якої він наказав перед тим стратити. Жінка, зваживши на королівський стан ув'язненого, допомогла йому визволитися. За це він їй добре віддячив, зробивши двох її синів головними панами в Угорщині; ще й нині є рід, що виводиться з цього дому,– Пекілейші.

Альбрехт

1438 року Альбрехт, імператор з австрійського дому, одружився з Ельжбетою, донькою Сигізмунда, як дідичкою, ставши угорським королевичем, а невдовзі і чеським королем. Поляки не хотіли мати його своїм королем, бо він був німець, і казали, що з ним не могли домовитися. Послали до Литви по Ягайла. Коли цей охрестився, то взяв за жінку Ядвігу, а з нею і Корону Польську. За часів цього Альбрехта угорці й німці рубалися в Буді; німці повбивали багато угорців, пограбували доми й купців, а інших людей потопили в Дунаї; ченці, ходячи між ними з молитвами, просили заради Бога, щоб вони припинили кровопролиття і вбивство християнських людей; насилу це пригасили протягом дня.

Року від Різдва Господа Христа 1440 Владислав, польський королевич, син Ягайла, брат Казимира, в сімнадцять років був обраний угорським королем. А коли він мав бути коронований, угорці пішли до скарбу по корону, але корони не було в скрині, хоч і була скриня запечатаною.

Владислав, польський королевич

Отож Ельжбета після коронації свого сина Владислава, ховаючи корону до скрині, вкрала її і принесла шотландському князеві для зберігання. Побачивши таке, угорці поставили це в провину тим, кому була довірена корона, а щоб розпочата справа не затяглася, вони поїхали з Владиславом у Бєлград і там коронували його тією короною, яка була на гробі св. Щепана. Було тоді велике заворушення в Угорській землі, бо половина угорців була на одному боці, а половина – на другому. Але через те що всі хотіли бачити королем Владислава, оскільки він був гідний цього своєю особою, серцем і розумом, то чимало їх відступило від Ельжбети, і тільки чехи залишилися на її боці. А Убрих, граф Цилійський,

вуй самої королеви, присягнув від імені юного Владислава не порушувати права й інші надання. Ельжбета, побачивши, що її справу не підтримують, доручила дитину в опіку імператорові Фрідріху, замки – деяким розбійникам-чехам, котрі замість оборони обдирали Угорську землю, а здобич ділили між собою порівну. Потім вони були розбиті одного разу угорцями, а другого – поляками. Довго ця колотнеча не могла припинитися, і тільки пізніше її заспокоїв папський легат: таким чином Владиславу була дана як дружина донька Ельжбети, а друга її донька – його брату Казимиру. А це були сестри молодого Ладислава. У посагу за нею Владиславу була дана Сілезька земля // (с. 42) за 200 000 злотих, але її ніколи не можна було викупити. Казимиру ж

треба було дати 120 000 червоних злотих. Король Владислав (Władysław) не міг писатися угорським королем, а тільки губернатором, доки не виросте Ладислав (Ładysław). Якби той помер, то все мало перейти до Владислава. Коли ж Владислав покине опіку Ладиславу, то за працю, за витрати його Спіську землю навіки віддати Польському королівству і ті землі, що межують з Руссю та Молдавією. Король Владислав мав великий успіх у людей і проти ворога, бо він тоді двічі забрав у турків силою Сербію, Боснію, Болгарію, розбивши їх завдяки діям семигородського воєводи Яна Гуняді. Турецький султан Амурат, бажаючи з ним жити у добрій приязні, бо він йому дався взнаки, уклав з ним перемир'я на 10 років; вони присягли взаємно одне одному, обмінялися полоненими, повернули собі замки, міста. Турок повернув також деспоту Смедеков і двох його синів, але осліпив їх, хоч і був одружений сам з донькою деспота. Тому були задоволені всі навколишні країни: Мізія, Сербія,

Далмація, Хорватія, Боснія; але Болгарія з Адріанополем залишилася за умовами миру за Амуратом. Ці землі добровільно піддалися Владиславу, чуючи про його лагідність, щастя і ґречність, а особливо ж через спільність слов'янської мови. При цій згоді був Юліан, папський кардинал, котрий весь час мовчав, похиливши голову, а поїхавши до Рима, він про все розповів папі. Папа його послав одразу до Владислава, звільняючи його від присяги, бо вже турки виступили на Італію. Юліан, приїхавши, так довго вмовляв Владислава, щоб він зламав присягу, аж врешті добився свого, особливо ж старався Ян Гуняді, батько Матіаша. Владислав, як пан непоспішний, послав до рацького деспота, повідомляючи його про необхідність спільного виступу проти турків. Деспот здивувався цьому і просив, щоб Владислав облишив даний намір, доки краще підготуються. Однак король Владислав уже зібрав військо з угорців та поляків. Деспот, бачачи, що не може бути інакше, також зібрав дев'ять тисяч раців. Вони виступили разом. Амурат, почувши про це, здивувався. Він передав королю: «Якщо ти не віриш своєму Богу, то я його візьму собі на поміч проти тебе». Коли вони зійшлися в битві коло Варни, тобто на Коштовному полі, в Болгарії, то там Владислав був розбитий і вбитий 1444 року, як про це ми вже ширше писали у книзі I при описі польських королів. Ян Гуняді втік з трьома тисячами угорців. Там було також убито своїми кардинала. Досить тоді було плачу по всьому християнству. Однак тоді ще всі мали трохи надії. Невдовзі його син [Амурата] Магомет взяв Константинополь. Деспот спіймав Яна Гуняді і не відпускав, доки той йому // (с. 43) не повернув замки, захоплені раніше. Невдовзі об'єднався з ним [деспот]. Вони знову вирушили проти турків, але невдало. Потім Капістран прийшов з хрестоносцями до Бєлграда, і там вони завдали Магомету тяжкої поразки. Якби Господь Бог не покарав Магомета цими хрестоносцями, то захопив би тоді бусурманець пів-Європи.

Владислава вбито

Ладислав, угорський король

Року від Різдва Господа Христа 1459 Ладислав, син Альбрехта, котрий був під опікою Яна Гуняді, по смерті Владислава, польського й угорського короля, маючи 15 років, приїхав до Буди. Ян Гуняді після праці, яку мав проти турків з Капістраном у Бєлграді, швидко помер, залишивши двох синів: Владислава і Матіаша. Скоро помер і король Ладислав у віці 18 років. Після його смерті, року від Різдва Христа Господа 1459, Матіаш, син Яна Корвина з Гуняді, був обраний на Угорське королівство. Спочатку спіткали його три воєнні кампанії: з турками, з імператором Фрідріхом і з чехами. Рейтари зайняли багато замків в Угорщині. Тому Матіаш послав Симона проти імператора Фрідріха, але зазнав поразки. Однак він переміг турків і Талафуса Чеського, коли послав проти них Себастіяна Розгона і егерського єпископа. Ці взяли в них замки: Толенія, Вадни, Поток, Гальгоз, Мисле, Гасле. А там Талафус втік геть з Вальгатою аж на Шарош. Потім обложили й Шарош і взяли його внаслідок змови. А коли настала зима, Розгон повернувся додому з радістю до короля Матіаша. І з того часу Матіаш все з чехами воював, забрав у них верхню Угорщину і Повонз. Він також викупив

Матіаш, угорський король

Корона викуплена

св. угорську корону, котру внесла як заставу королева Ельжбета, оцінивши її в 60 тисяч червоних злотих. Після викупу цієї корони він був коронований на шостий рік від обрання на королівство. Здобув також у турків замок, котрий називається Яйце, на кордоні Боснійської землі, а турок його раніше здобув зрадою у Стефана Боснійського: запросив його на учту, там схопив і живим зняв шкіру, а Боснію, Рашку і Сербію, котрі йому належали, захопив. Потім, коли турок довідався*, що Матіаш взяв Яйце, зібрав велике військо і хотів його знову здобувати, але йому дали відсіч. У той час один угорець, коли побачив турецький прапорець, який турок ставив на мур, ухопився за нього, і так вони довго між собою змагалися, доки обидва не впали вниз і не зламали шиї. Цей же король взяв також у турка Шабоцець. Цей // (с. 44) Матіаш описаний в угорських хроніках як Геркулес, оскільки він був пильний, сміливий, мужній і обачний, однак мав угорські звичаї: йому не треба було вірити. Небагато він воював з турками, більше зі своїми християнами, тобто з чеським, польським королем, з імператором Фрідріхом. А про те, як його обложили у Вроцлаві польський і чеський королі, ми писали у книзі II. Матіаш мав сина Яна Корвина від першої дружини, але цей мав інше щастя, ніж батько, і недовго жив. А від Беати, доньки сицилійського короля, він зовсім не мав дітей. Після його смерті Беата була віддана заміж за чеського короля Владислава, а в посагу принесла йому все королівство. Матіаш панував на королівстві 37 років.

Владислав, польський королевич

Року від Різдва Господа Христа 1490 чеський король Владислав, син польського короля Казимира, був обраний на Угорське королівство. Він мав від дружини сина Людовіка і доньку Анну, котра була видана заміж за австрійського князя Фердинанда. Цей мирно панував в Угорській Короні, без втрат і даремних вбивств. Тільки на початку його панування зібрався проти нього імператор Максиміліан, бо теж хотів бути угорським королем; і брат Ольбрахт, польський королевич, з'єднавшися з братом Владиславом, вдарив на імператора, і вони розгромили його в битві. Потім Владислав мирно жив до смерті. Турок теж, бачачи доброго та спокійного сусіда, по-дружньому ставився до нього. Пробувши на чеському та угорському королівстві 44 роки, Владислав помер і був похований у Белграді 1516 року.

Людовік, король чеський і угорський

Людовік, син Владислава, гарний юнак, на 18-му році свого життя посів батьківський престол на радість простолюду. Але через молодість правлячого пана і рада його була молода, а з молодості виходить недобре, а з недоброго – безладдя. Завжди бачив це його ворог, бо мав своїх шпигунів, щоб дочекатися свого часу. І тоді ворог забрав у Людовіка прикордонні замки, а самого з військом під Мохачем розгромив і убив у день Усікновення голови св. Іоанна [Хрестителя] 1526 року.

Після його смерті семигородський воєвода Януш був обраний на Угорське королівство. Він одружився з Ізабеллою, дочкою польського короля. Однак ледве рік проживши з нею, помер, залишивши малого

* Див. ідентичний мал. у кн. I (с. 212 оригіналу).

сина Яна Сигізмунда, котрий народився 1540 року. А в якому клопоті він покинув свою дружину та сина, померши, добре знати з відомих наслідків, до котрих дійшло це таке багате колись королівство. Оскільки чеський король Фердинанд хотів взяти силою Буду в королеви угорської Ізабелли, то угорські пани після тривалих клопотів воліли віддати її туркам, ніж Фердинанду, з великим жалем всіх людей. А як багато там турки вбили християнських людей, особливо німців, то не тільки писати, а й згадувати не дозволяє жаль. Взяли потім ці ж поганці Пешт, Бєлград, Вальп, Остром, Вишеград та немало інших міст і замків в Угорщині за короткий час, а особливо 1543 року через явне втручання Господа. Все це мусимо доручити волі Господа Бога, який засмучує і втішає нас, а смуток наш, коли Він зволить, може з часом обернутися в радість, коли ми до Нього обернемося із гідними помислами.

Людовік убитий

В Угорщині тривога

Турки взяли Буду

Потім, 1562 року, угорці обрали собі паном австрійського ерцгерцога Максиміліана, сина імператора Фердинанда. По батьківській смерті Максиміліана було закликано і на імператора *як князя великодушного і миролюбного.* Однак він віддав турку замок Токай, а також Тотиш і Весперин. Потім на рейхстазі в Бжезні він, склавши з себе імператорські повноваження і віддавши Чеське та Угорське королівство синові Рудольфу, помер.

ЧАСТИНА II КНИГИ X, в котрій описуються СПРАВИ НИНІШНЬОГО ХРИСТИЯНСЬКОГО ІМПЕРАТОРА РУДОЛЬФА // (с. 45)

Року від Різдва Христа Господа 1572 австрійський ерцгерцог Рудольф, син імператора Максиміліана, був обраний спочатку на Угорське королівство, а потім, у 1575 році, був коронований на Чеське королівство. Врешті 1576 року він був проголошений імператором Римської імперії. Цей імператор Рудольф одразу і в усьому став спадкоємцем справ своїх предків, особливо у здійсненні справедливості та в обороні не тільки своїх королівств, а й майже всього християнства, зберігаючи кожному віру; як справжній імператор і могутній король з королів, народжений від імператорів, не терпів зневаження від ворога і, довго зносячи кривди від поганина, чекав тільки слушного часу, щоб виступити проти нього.

Коли ж 1593 року язичники були піднесені великою пихою і здійснили незвичайно потужні напади на Угорщину із замку Бетжня (Betrznia) та сплюндрували Турополе (Turopole), пограбували Бек (Beck) і волості, виявили велику жорстокість до людей, яких вбивали і забирали у неволю, імператор, бачачи ці справи, зібрав сейм для угорців, на котрому домовився з панами про те, як можна дати відсіч ворогу з допомогою Господа. А тим часом турки не марнували часу, і збиралося їх до громади все більше, і вони, де тільки могли, захоплювали силою і хитрістю всі замки й міста. Дано було потім знати імператорові, що сам турецький султан з великою потугою готується вдарити на Угорщину, прагнучи її всією своєю силою опанувати; до чого підмовляв і семигородського воєводу, щоб йому в тому допоміг. За це султан обіцяв йому Польське королівство, якби Сигізмунд III не повернувся зі Швеції.

Султан Мурат роздвоїв тоді своє військо: одне мало виступити проти християн, друге – проти персів. Маючи тоді 200 тисяч війська, він рушив на Персію і обложив багате місто Моробеліум (Morobelium). Небожата боронилися досить добре* і вбили понад 20 тисяч турків. Але через те, що їм не вистачало свіжого війська і провіанту, не могли встояти

* Див. ідентичний мал. у кн. I (с. 52 оригіналу).

Турецька жорстокість щодо персів

проти сили, хоч і билися проти турків до останнього. Турки, перемігши тоді персів і взявши трохи їх живцем у полон, придумали над ними велику жорстокість: різали ножами та бритвами, // (с. 46) лили їм на рани кипляче масло, відрубували їм руки й ноги і напівживих топтали на вулицях; діточок, котрим було понад десять років, підвішували за волосся і стріляли в них, жінок саджали на палю, різали їм груди, вирізали плід у вагітних і розбивали об стіну. А коли вони вже хотіли відпочити після перемоги, то перський імператор зі своїм військом, котрого було 80 тисяч, вдарив на них, розгромив дощенту і дістав велику здобич.

Угорська битва з турками

Друге турецьке військо вирушило до Угорщини. Імператор Рудольф, довідавшись про нього, зібрав на них з усіх держав чимале військо і мужньо став проти нього. Коли передові загони стали вступати у сутички між собою, то сторожа дала знати туркам, що християнське військо недалеко. Тоді вони швидко всю кінноту переправили новозбудованим мостом

через ріку Кульпу (Kulpę) і на дві частини розділилися: одна частина у прихованому місці була поставлена в засідці, а друга була поставлена на чолі; так вони сподівалися з усіх боків оточити християн. Першим довелося битися хорватам разом з гусарами. Вони билися недовго, а потім відступили і готувалися тікати далі. Але Авежбек, їхній найвищий гетьман, під'їхавши, знову зав'язав битву і вислав своїх на бій, давши їм на допомогу сілезців та три імператорських хоругви. Всі вони з великим запалом вдарили на поганих і змішали їхні лави стріляниною так, що аж їхній найголовніший паша став тікати. Після цього, коли турки поспішали до мосту, то християни, будучи у доброму військовому ладу, швидко їх відігнали й захопили міст, били втікаючих турків. Ці турки, побачивши, що на них з усіх боків біжать сміливі християни, стали стрибати до ріки Одри (Odrę) і Кульпи, а через те, що береги були незручні й глибокі, чимало // (с. 47) поганих потопилося і чимало їх повбивали християни, бо гетьмани наказали нікого не залишати живим. Християнам дісталося тільки 2 тисячі здорових коней, вони взяли і десять турецьких прапорів. Потім ті турки, котрі ще були у таборі, побачивши, що їхня кіннота розгромлена, задумали спалити порох і все, що у них було в таборі. Вони, запаливши табір, самі тікали, рятуючи своє життя. Але християни, швидко прибігши, загасили цей вогонь і оволоділи табором, захопили дев'ять великих гармат, між якими була одна, яка колись була взята у християн. Її прозвали Катиантерина (Kathyantéryna), і нею чинилися найбільші шкоди при здобуванні міст і замків. Чимало набрали тоді пороху, куль та інших воєнних запасів. У цій битві загинув боснійський паша і кілька беїв. Казали, що не пам'ятають такої значної перемоги християн над поганими і такої великої шкоди невірним, як тоді. Біля мосту у воді було знайдено тіло Гасан-паші, який був найжорстокішим до християн. Він був у коштовному одязі, прикрашеному дорогоцінним камінням і перлами. Біля нього лежав візир Ахмет, син другого паші, а в інших місцях лежали мертві тіла інших турецьких зверхників. Після цієї славної перемоги всі йшли до костьолу і, впавши на коліна, складали Господу Богу побожну подяку.

Турки розбиті

Цього ж року п'ятдесят жовнірів з прикордонних християнських замків, з'їхавшися на герць, напали на турецькі володіння: переправилися через Дунай і там напали на три тисячі турків. А побачивши, що важко буде встояти перед ними, вирішили до смерті битися з ними: або мужньо загинути, або пробитися через їхнє військо на другий бік Дунаю. Вдарили вони тоді на цю велику кількість поганих і досить довго мужньо билися проти них. Турки, боячися засідки, де було б ще більше християн, вільно їх пустили, а самі на місце безпечно в'їхали. А коли турки побачили кілька човнів на березі Дунаю, то довідалися, що нема більше християн, тільки цих 50 зухвальців. Тільки тоді турки знову вдарили на них, а ті боронилися, доки у них вистачало пороху й куль. Потім всі християни були вбиті, і тільки чотирьох з них було схоплено і послано до Константинополя. Там трьом з них відрубали руки й

П'ятдесят християн проти трьох тисяч турків

ноги, прибили до дерева, врешті спалили. Четвертого ж страшними муками катували і також спалили.

Потім турки, у помсту за цю свою поразку, знову прийшли з великим військом до Угорщини, захопили монастир Зизек (Zyzek), замок Весперин (Wesperyn), Веззан (Wezzan), Тотиш (Totysz) і Палату (Palatę). Потім Мельхер Редей (Redey), старший над сілезцями, напав на дві тисячі турків зі своїми тринадцятьма сотнями і розгромив їх дощенту, відбив у них триста християнських діточок. Ця поразка дуже стривожила турків. Потім знову християни під Бєлградом розбили їх десять тисяч, там же загинули три беї і Синан-паша, там же християни дістали також і велику здобич: всю вогнепальну зброю, провіант, вози і до сотні верблюдів. Таке щастя там дав християнам Господь Бог, бо за один рік вони захопили без кровопролиття 15 замків, а саме: Хатван (Hatwan), Вецке (Wecke), Сабат (Sabatę), Філяк (Filak), Дівін (Diwin), Гатинат (Hatynath), Сетчин (Sethczyn), Плавенштайн (Plawenstain), Дрегель (Dregel), Гулвок (Hulwock), Гольдек (Holdeck), Самак (Samak), Вугах (Wugach), Вестхе (Westche), Паланку (Palankę), і таку значну територію відбили тоді у поганих, яка дорівнює австрійському ерцгерцогству. Погані так злякалися, що зі всіх близьких міст і замків все, що мали найдорожчого, перевезли до Буди, а в цьому місті тоді були такі скарби, що ними можна було утримувати протягом року сто тисяч війська. І якби того року християни зібрали разом всі війська, то могли б легко взяти Бєлград, Буду та інші найголовніші міста й замки.

Християнське щастя над поганими

Цього року у Венеції на ґрунті церкви св. Лаврентія, коли мулярі копали землю, знайшли дерев'яну труну, у котрій була інша, свинцева, повна золотих грошей, стародавніх португалів. Вони принесли її до старого майстра, котрий наказав відкрити скриню. І коли він побачив так багато золота, то наказав нікому про це не казати. Вони поділилися потім між собою цими грішми, а скрині вкинули у воду. Коли один їхній товариш взяв для своєї потреби два дукати з цих грошей і пішов до золотника питати, що той міг би дати за це, золотник, побачивши таку коштовну старожитність, а він до того ж // (с. 48) ніколи і не бачив на власні очі таких грошей, бо на одному боці були три хоругви, а вгорі – хрест, а на другому боці – кілька халдейських літер, купив їх собі як дивовижну річ, і так те потім виявилося.

Скарб, який знайшли у Венеції

Року 1594. За панування імператора Рудольфа в Угорщині були різні щасливі і нещасливі випадки. Того року, у місяці жовтні, султан Мурат, зібравши військо проти християн, виїхав з Константинополя, щоб оглянути військо. Тоді на небі почалася велика буря, яка повалила намети, вози і мажі з кіньми. Від цієї бурі падали хрести на поганські шати. Цього чуда так перелякався султан Мурат, що аж усе своє військо завернув до Константинополя; сам же з цього переляку захворів, а тому ліг і заснув. Уві сні він побачив великого мужа, котрий однією ногою став на константинопольській [вежі], а другою став на морі; піднісши плечі, він тримав однією рукою сонце, а другою – місяць. А коли султан

Дивовижні речі на небі

Сон Мурата

Турецька ворожба щодо їхнього щастя

Мурат тому здивувався, то цей муж ногою зруйнував вежу, котра впала, зламала мечеть і султанську столицю. І тут Мурат прокинувся. Скликавши всіх віщунів до себе, він розповів їм про свій сон і зажадав від них, щоб вони його розтлумачили. Через короткий час вони одностайно йому сказали, що султан своєю потугою християн переможе, бо Мухамед гнівається, а як на турків падали ці хрести, так всі турки, на котрих впали ці хрести, мають вбивати мужніх християн, котрі люблять хрести. А якщо цього вони не вчинять, то пророк Мухамед знівечить і зламає велику вежу, мечеть і султанську столицю. Через це пророцтво султан Мурат зразу присягнув обернути всю свою потугу проти християн і битися безперестанно, поки весь світ, де тільки є християни, спустошить і опанує. Тоді, прагнучи випробувати свого щастя, грецький беглербей чи то заради ворожби, чи то прагнучи випробувати сміливість свого війська, зібрав його 800 душ і розділив надвоє: одну частину назвав гяурами, а другу – бусурманами, першій дав гасло ІСУС, а другій – Аллах. Привівши їх до султанського двору, він наказав їхнім гетьманам, щоб вони почали битися між собою, а ті, які переможуть, будуть щедро обдаровані. Ті, що вживали гасло Ісусове, виграли, а билися вони так мужньо, що інших напівживих було винесено з площі. Через цей куншт на поганих напав великий страх, бо розцінили це як знак їхньої згуби.

Козаки воюють турків

Християни відбирають замки у турків

Цього року козаки коло Кілії і Білгорода вчинили туркам великі шкоди і вивезли велику здобич, захопили багато великих і менших гармат, вчинили велику тривогу і страх великий поміж поганими. Потім у турків було відвойовано Новоград і Естергом. Новоградський беглербей виїхав до Буди, і будинський паша посадив його у в'язницю, бо той втратив таку потужну фортецю.

Цього року поляки розбили татар, котрі йшли на допомогу туркам до Угорщини, і захопили в них чимало коней і луків з сагайдаками.

Народження дива дивного

Цього ж року в Люнебурзькому князівстві народилося диво дивне, на голові якого не було шкіри, а тільки якесь товсте і мерзенне м'яке м'ясо; не було ніякого мозку, воно мало тільки одне вухо, і те неповне, не відкрите; було одне око страшного вигляду, бо тільки подібність ока була – якась страшна печера, не зіниця, а швидше чорне вугілля, і було безбарвне. Воно ніколи не рухалось, а стало як намальоване. Носа не мало, один якийсь жахливий шмат м'яса на тому місці, а під ним була широка відкрита дірка, через яку можна було все побачити. Уста його були округлі, з котрих звисав язик, і цей рот був постійно відкритий. Не мало воно губ, а було два довгих та гострих зуби. Огидності його ніхто не зможе описати. Рот був на неприродному місці, на грудях висіли якісь крила з м'яса, на руках було по три пальці всього, не було жодних членів або органів, всі були зарослі. Колін і чашок колінних не було, був тільки член. Воно жило півтора дні й цілу ніч і жалібно плакало.

Цього року турецький чауш приїхав до Польщі з листом від султана Мурата до короля, кажучи, що великий хан татарський обіцяв султанові

Турецький чауш до Польщі щодо пропуску татар в Угорщину

послати // (с. 49) двісті тисяч татарського війська до Угорщини, тільки вони не хочуть вирушати в путь, доки не буде обітниці від поляків, що їм низові козаки ні в чому не будуть перешкоджати, і домагалися тут дотримання перемир'я. Польські пани скликали заради цього сейм, і всі згодилися не чинити нічого проти поганина. І з тим чекали приїзду короля його мості із Швеції. Султан Мурат, не чекаючи відповіді, не тільки землею, а й морем готував великі війська на згубу християнам. Одне військо мало йти до Далмації, а друге він задумав відправити до міста Сегми. А щоб йому було легше це вчинити, він послав свого посла до венеціанців, щоб ті вільно пропустили його людей через Адріатичне море. На це венеціанці ніяким чином не хотіли дати згоди, оскільки боялися поганської зради, бо ті тільки й чекають оказії для цього і миру ніколи нікому не дотримують. А тоді Криштоф Тиффенбах з 200 тисячами угорського війська обложив замок Хатван і місто, котрі турки забрали в угорців. Турки, побачивши свою неволю, послали до будинського паші, жадаючи допомоги. Паша одразу послав їм військо для відсічі. Коли християни зійшлися з цим військом, то відразу з Божою поміччю завдали йому значної шкоди. Турки, побачивши своїх, що лежали на землі, не в змозі встояти, почали тікати. Тоді їх Тиффенбах зі своїм рицарством гнав, бив і рубав аж до Буди. Там християни взяли немало вогнепальної зброї та іншої здобичі. Було взято 13 польних гармат, а великих 4, котрі називаються органи, 24 прапори, до кількасот в'язнів. Тут же християни оволоділи і замками Хатван, Заболе, Ясперин, Токай, Егер і Естергом, з котрих турки втекли. Тоді ж одразу ерцгерцогу австрійському Матіасу, брату імператора, було прислано із замку Естергом 22 турецькі голови і чотирьох живих рицарів. А потім чим далі, тим більше турків убувало.

Венеціанці неприязні до турків

Тиффенбах громить турків

Християнська здобич з турків

Побачивши таке своє нещастя на різних місцях з християнами, султан Мурат дуже гнівався, а потім всю свою силу проти них задумав обернути і винищити всіх християн до останнього, на що й присягав Мухамеду. Він зібрав велике військо з усіх своїх країн і взяв собі допомогу у великого татарського хана. Але оскільки поляки не хотіли тих пропустити через свої кордони, то він вирішив пробитися великою силою в іншому місці. Пробилося до 70 тисяч добрих юнаків, пройшли кордони і увійшли до Угорської землі, велику шкоду вчинили в Угорщині і на Підгір'ї. Змилуйся, Господи Боже, щоб такої незгоди у нас не було. Однак під Темешваром їм допекли угорці.

Турки пробились до Угорщини

Християнські загони проти турків

Тоді у багатьох місцях імператорові була велика допомога проти поганих: в Іспанії було взято 100 тисяч дукатів тільки від самого Толедського єпископства; з Рима від кардиналів – 1000 кінних і 4000 піхоти. Етрурські князі, два брати, відправилися з немалим і досить забезпеченим та багатим військом до Угорщини. Пан з Ротенаву привів 4000 піхоти. Християни мали великі війська, але їм бракувало сміливості, бо вони почули про значно більше поганське військо із Синан-пашею, котре стояло між Будою та Бєлградом і котрого налічувалося 150 тисяч, ще й великого татарського хана – 200 тисяч. Угорці з ерцгерцогом роз-

Кількість поганського війська

били свої намети на другому боці Дунаю під Комарном, через що не могли увійти у вороже розташування, як турки. Однак опанувавши потужним замком Тотиш, зібралися до Раба, який Синан-паша з великою потугою безперестанно штурмував, але нічого тоді не зміг йому вчинити. Яничари під час великого дощу, вибравши час, вдарили зі свого табору з великим і страшним криком на задні башти міста. Перелякані християни втекли з міста, а яничари захопили тоді башту і вивісили на ній три прапори. Християни, отямившись від того переляку, додавши собі серця, вибили великими силами поганих з башти, а далі певніше і пильніше стерегли замок і боронили його. Турки, однак, не переставали лізти через воду, але з великою для себе шкодою.

Турки штурмують Раб

Тоді у верхній Угорщині раци, які мали допомогу від семигородських людей, вщент розгромили темешварського пашу з чотирма тисячами людей і взяли Темешвар. А потім вони розбили 200 татар і в цій битві забили 43 беї, // (с. 50) чимало спахі; там поліг і естергомський бей. І так діяли християни день у день. Одного разу турки побачили, що на них часто нападають християни, і тому десять тисяч їх переправилося через Дунай (одні на галерах, а інші – нав'язавши собі плотів), вдарили вночі на сплячих угорців і спочатку дві тисячі жінок і торгівців убили, а інших розігнали й захопили їхній табір, взяли вози, провіант, порох, вогнепальну зброю і гроші, котрі були наготовлені на плату жовнірам, захопили десять тисяч возів, сто човнів, окрім 10 великих галер, на яких було сто двадцять гармат. Інші ледве втекли з цього погрому. Тоді завдали турки християнам шкоди більш як на 500 тисяч злотих. Здобувши тоді перемогу над сплячими християнами, погани надто запишалися і завдали великої шкоди вздовж і впоперек: спалили Весперин і Вейскетер неподалік від Відня, багатьох людей захопили в неволю, а велику територію спустошили. Невдовзі татари під Аттенбургом в Угорщині, переправившись через Дунай, спалили Вайземберг. Тоді 23 вересня Синан-паша, запевнивши своїх обіцянками і піднісши їм пиху, повів на потужний штурм Раба*. З обох сторін зав'язали жорстоку битву від ранку до вечора, однак турки, зазнавши великих втрат, мусили відступати. На другий і на третій день вони штурмували Раб, але там християни вбили понад 12 тисяч душ. Однак і турки одну башту підірвали підкопом та підкладенням пороху, завалили нею міський рів у одному місці, ще й додали землі. Потім знову на світанку турки здобували місто трьома штурмами, однак міщани всіма своїми силами боронилися від турків, і багато турків тоді загинуло. Проте ворог не хотів відступати, цілих п'ять днів підкопувався і наказав стріляти вогнистими кулями в місто. Взяли турки тоді дві башти, звідки їм вже було легше чинити приступ в місто. Обложені у місті тоді впали духом і були у великому страху. Тоді Фердинанд, граф з Гардека, котрий обороняв місто з шістьма тисячами людей, домовився з іншими гетьманами і послав до Синан-паші заради переговорів про

Турки розбиті рацами

Турки сплюндрували угорський табір

* Див. ідентичний мал. у кн. I (с. 52 оригіналу).

мир. А це для того, щоб тим часом зробити зі своїми слушні умови капітуляції міста, кажучи, що не оборонитися проти такої ворожої потуги ніяким чином. // (с. 51) А хоч би й оборонилися, то допомоги взяти нізвідки, щоб турків звідси витіснити і вигнати з цієї землі. Тому хочне-хоч, але мусять піддатися. Тоді вони й піддалися на таких умовах, що їм усім з дружинами й дітьми, з маєтностями, зі зброєю, дозволяється вийти з міста і вирушити з піднятими прапорами до Аттенбурга, а турки мали їх спокійно пропустити. Турки погодилися на ці умови, але зовсім їх не дотрималися, бо, вільно пропустивши графа з Гардека, позабивали чимало італійських людей і зовсім їх пограбували. Отак граф з Гардека прогардекував таку славну і потужну фортецю на угорському кордоні, яка була обороною всього християнства. Застали там погани чималу здобич, три тисячі великих бочок вина, борошно та інший різний провіант, котрого могло б вистачити на два роки, сто двадцять великих гармат, великі запаси пороху, а всієї зброї для оборони фортеці було аж надто багато. Синан-паша, радіючи з такого успіху, повідомив про свій тріумф султана Мурата, свого пана. Останній, висловивши йому велику похвалу, дякував і надихав його на подальші успіхи. Паша наказав відремонтувати ушкоджені мури міста і башти, насипати вали; наповнивши землею костьол, він поставив зверху гармати і майже все добре укріпив. Це все виконавши, він залишив у Рабі 4000 яничар і 2000 кінноти, а сам з військом вирушив до Комарна, міцного і багатого міста, яке розташоване за чотири милі від Раба, і там став табором коло Дунаю. Він наказав беглербею робити підкопи, а з другого боку поставив гармати. Але комарняни дали їм потужну відсіч, так що мусили відступити, особливо тому, що до християн йшла допомога. Там же турки переправилися через Дунай по збудованому ними мосту, а міст спалили, забрали всі гармати, крім однієї, котра вгрузла в болоті, яка й дісталася комарнянам. Синан-паша, тікаючи, залишив у таборі всіх немічних і поранених, також і верблюдів, тіла забитих ні з собою не забрав, ні поховати не дав, взагалі він тоді все покинув.

Угорці втратили Раб

Турки під Комарном

Синан-паша, йдучи до Константинополя, віз із собою великий скарб, котрий взяв в Угорщині. Про це довідалися молдавани і семигородці, заступили йому шлях у тіснинах і, дочекавшися, розгромили все військо дощенту, скарби відняли. Сам паша ледве втік з малим почтом.

Синан-паша розгромлений

У той же час у місяці грудні в Константинополі на дворі султана Мурата почалася усобиця і велика війна між яничарами, через що один паша і сім агів були вбиті, а син султана тяжко поранений. Султан Мурат, почувши про таку поразку, розгнівався, з великого гніву його вразила хвороба, він тяжко захворів і так пролежав у сильній немочі три дні і три ночі, що його вже вважали мертвим. Тому почався новий бунт через нового султана. Великий страх опанував місто і чим далі, тим гірше було, а через це Мурат від такого жалю здох.

У Туреччині внутрішня війна

Мурат здох

По смерті султана Мурата його син Магомет, повбивавши братів, став панувати. Довідавшися про його панування, яничари з іншими

жовнірами вчинили великий бунт у Константинополі, наказали вдарити по всіх вулицях в сурми та барабани і тим розбурхали ціле місто. А коли було повідомлено про його жорсткість щодо братів, то повстали проти поспільства, пограбували все місто і помстилися за таку жорстокість Магомета.

У Константинополі бунт

З такого щастя втішилися тоді молдавські та семигородські війська, пішли далі і захопили у поганих чотири замки: Пондешин, Нікоплішин, Кіле і Ребніц, а потім увійшли до Греції і були тільки за 24 милі від Константинополя, все попустошили, а по дорозі розгромили 20 тисяч татар і розігнали їх; так часто перемагали поганих, що 50 возів поганських голів, щонайперших турків, привезли до свого табору, як про це пише «Меркурій Галло-бельгійський». Потім також і угорці громили турків, де могли.

Татари розбиті

Року 1559 султан Магомет, побачивши, що йому з різних частин зменшується військо, послав чауша до Буди, нагадуючи, щоб всі були напоготові і готувалися до війни, а коли їм буде дано знати, аби з'їжджалися до табору; а хто б не послухав // (с. 52) цього наказу, такого мали посадити на палю, а його дружину й дітей втопити. З'їхалися великі війська до Темешвара для того, щоб всі виступили на семигородського князя. Під Темешвар прийшов також і будинський паша. Потім Гестіус Ференц (Gestius Ferens), найвищий гетьман семигородського князя, діставши інформацію від шпигунів, виступив з військом до Семигородської землі, пішов на відсіч туркам і став чекати на них на слушному місці. А коли він дочекався їх, то дав таку мужню битву, що мало ворогів втекло живими, темешварський бей був смертельно поранений, і його ледве винесли турки з поля битви, та по дорозі він здох. Гетьман Гестіус відіслав своєму князю два турецькі прапори та інші військові поганські знаки разом з незліченними поганськими військами.

Коли це так діялося в Угорщині, один старий яничар, рицар добрий і недурний, на ім'я Васнодус Гєссус (Wasnodus Giessus), прийшов до султана Магомета і сказав йому таке: «Наймогутніший султане! Як довго ти будеш давати зводити себе пашам та іншим гетьманам твого війська, а не будеш хотіти розуміти небезпеку для себе і своїх підданих; невже ти не бачиш, як вони непристойною і зрадливою своєю пихою з твоїм покійним батьком і нашим паном обходилися і з тобою поводяться? У цьому проти Бога і проти християнського імператора, зламавши мир, піднесли війну. Відкрий очі й подивись, яка є їхня зрада і як непристойно уживають твоєї могутності. Синан-паша хоче бути похвалений більше, ніж інші, але він і Раба не здобув потугою і по-рицарськи, як звикли робити це твої предки, але грошима дорого заплатив зрадливо. Подумай, як з такої шкоди вив'язатися. О, Рабе, Рабе! Ти причина великої радості й веселості, бо все християнство мало бути підкорене після твого взяття, але насправді не так сталося. Семигородська, Молдавська і Валаська землі та Болгарія звідти тобі, султане, з містом твоїм Константинополем і з іншими країнами – це ніби тік і

На що наважився яничар

комора, звідки ти мав провіант, але з інших країв шляхи закриті; ані зі сходу, ані з заходу ти не дочекаєшся провіанту. Нічого не кажу про твоє наймогутніше військо, котре тепер є в Угорщині і яке ти тримаєш. М'ясо, хліб, вино, овес дуже дорого продають, так що селяни не можуть того купити, а через значний голод не тільки люди, а й худоба здихає. Твої кордони заходять далеко в Угорщину, але ані ти, ані твої рицарі, напевно, там не прогодуються, бо ти знаєш, яка там бідність. Однак ти не хочеш подивитися правді у вічі, щоб побачити своїх слуг, які не дивляться ні на твоє, ні на суспільне, а тільки на своє власне добро». Коли султан Магомет почув ці слова, то відразу наказав його ув'язнити і допитати: хто навчив безпечно таке говорити? Хотів віддати його на тортури, але інші яничари зійшлися і вчинили між собою присягу, що не пошкодують свого життя, і силою визволили його з в'язниці.

Яничари стоять на своєму

Цього ж року, коли зібралися поганські війська і роз'їхалися по угорських країнах, вчинили великі шкоди скрізь так, що, вважай, вогнем і димом закурилися поля, а міста, села, волості, костьоли і монастирі було сплюндровано. Трапилося так, що в цьому плюндруванні у містечку Монтанії (Montaniej) один турок почав рубати образ Найсвятішої Діви, з котрого потекла кров. І коли вість про це рознеслася серед людей, то багато сліпих, глухих, хромих та інших калік зійшлися туди й одужали. Між ними і савойський князь Самуїл, коли довідався про це, бувши великим переслідувачем і напасником таких образів, пішов туди сам, легковажачи цей образ, і там на посміх наказав сліпу худобу, котру мав у своєму таборі, привести до образа, щоб повернути їй зір. Але Господь Бог, котрий знає людські серця, зволив винагородити його, і він отримав те, чому не вірив: ця худоба прозріла, а він сам осліп. Отож не треба посягати на Господа Бога і на Його святині! Одна дуже хвора пані обіцяла, що коли їй Господь Бог зволить повернути здоров'я, то вона там залишить всі свої найкращі шати. Вона була вислухана у своєму прагненні, а коли туди зайшла і принесла обіцяний дар, будучи здоровою, то пошкодувала оцих своїх речей, після чого всі вони були віднесені їй додому невідомо ким, а та хвороба знову повернулася до неї, бо Господь Бог не стерпів її таємних думок. Один Педемонтан, великий єретик, // (с. 53) їдучи на коні, зустрів фурмана, який віз каміння, і запитав його: чи далеко він їх везе. Той відповів, що на те святе місце, щоб на честь Найсвятішої Діви було збудовано церкву. На цей той єретик сказав: «Краще б на тому місці було збудовано саж для свиней». Як тільки він це сказав, то земля розкрилася під ним і увібрала його з конем по шию, і так він стояв три дні, аж звернувся до Найсвятішої Діви, щоб вона пробачила його блюзнірство, і за її посередництва дістав це від Господа Бога. Якби тільки так зволив Господь Бог карати невіруючих, тоді б знову поправився його виноградник, котрий різні єретики і прокляті переслідувачі Господніх святих заразили різними хворобами.

Чудеса при образі Найсвятішої Діви

Чудеса при святих образах

Року 1596 у місяці червні вночі випав кривавий дощ у Штральзунді, місті у Поморській землі, на деяких садках *біля Франконських воріт.*

Кривавий дощ

А про це довідалися, коли на зіллі, на траві побачили червоне; також і на полотнах, котрі вибілювалися на бляхах, знайшли червоні криваві плями. А коли ці краплі жінки прали, то не могли їх пранням очистити ніяк, і взагалі, чим більше ті полотна прали, ти більшими ці плями ставали. Це засвідчує Конрад Склузенбурзький, *доктор і професор святої теології* в *Mundi furiosi, c. 123*. Дивно Господь Бог оце Угорське королівство поблагословив всякими багатствам і різними скарбами, золотом, сріблом, родючою землею і рицарським людьми, тому цю землю називали золотим яблуком. І завжди це яблуко квітнуло, не втрачаючи своєї краси, поки там була непорушна християнська віра католицька між вірними її визнавцями, доки Бога Всемогутнього, єдиного у Святій Трійці визнавали, доки мали Найсвятішу Діву патроном і опікункою своєю. Але як тільки там почали поширюватися різні єретичні секти між ними, то Господь Бог покарав їх за невдячність відомо як, бо, вважай, три частини цього королівства загарбав проклятий бусурманин. А що буде далі, то знає сам Господь Бог Всемогутній, котрий над всім володарює. Той Сам все відає, Той може і свою виноградну лозу, котру сам своїми найсвятішими руками щепив, чудесно виправити, і своїх вірних, котрі стогнуть у бусурманських кайданах, може знову зі свого милосердя визволити і знову привести до єдності віри, єдине тільки, що його про це треба просити щирим і згідним серцем всім християнам.

ЧАСТИНА III КНИГИ X,
у якій міститься
КОРОТЕНЬКИЙ ОПИС ЛІВІЇ, АЗІЇ, СИРІЇ, АССИРІЇ, АНТІОХІЇ, МІДІЇ, АРАВІЇ, МЕСОПОТАМІЇ, ПЕРСІЇ, ВАВИЛОНІЇ, ФРАКІЇ ТА ІНШИХ,
а насамперед

ОПИС ЛІВІЇ

На півдні, дещо на захід від європейської Сарматії, лежить **Лівія**, третя частина світу, земля, яка з трьох сторін оточена великим морем Океаном – зі сходу, з півдня і заходу. З півночі ж оточує Європейське море, котре зветься *Mediterraneum*, тобто Середземне. Зі сходу вона має також велику ріку *Ніл*, яка аж з Індії витікає, Червоне море, котре відділяє її від Азії, а Арабське море відділяє її від Аравії. Більшість площі цієї частини світу лежить пустою, частково через велику спеку, частково через отруйних створінь, котрі народжуються там, у пустелях, як-от: леви, // (с. 54) слони, василіски, крокодили, леопарди, мавпи, дикі рогаті осли і різноманітне плем'я змій, також гадюк, котрі все літо не п'ють, бо там немає води, і вони є отруйними. Як пишуть, там більше людей помирає від отрути тварин, ніж від хвороб або природної смерті, особливо там, де тягнеться *тропічний пояс* у центрі Африки. Щоправда, ця частина світу не була добре відома старим космографам через великі пустелі, аж нинішні моряки краще розповіли про це. Тоді славний Геркулес, бувши на морі і думаючи, що там саме і є кінець світу, поставив кам'яні стовпи у морі на початку Африки і на кінці Іспанії, де розділяється Середземне море і велике море Океан. Нині їх звуть *Геркулесовими стовпами.* Найбільше туди навідуються португальці, котрі відкрили багато нових країн і островів, населених різними народами, невідомих давнім космографам. Лівія дуже багата на збіжжя і дуже врожайна, особливо в Єгипті біля ріки Ніл. При розливах цієї ріки люди мають певні прикмети того, буде врожай чи голод наступного року. Якщо Ніл розливається на 12 ліктів [заввишки], тоді буде голод, якщо на 14–15, то прогодуються, і тоді вже без страху за майбутнє годують худобу. Жнива припадають уже на четвертий

Різні тварини

Геркулесові стовпи

Що робить ріка Ніл

місяць. Коли відбувається великий розлив, то вода нищить межі й потім люди не можуть знайти, де чиє поле, доки не переміряють все заново. Тому-то, як пишуть, єгиптяни першими в світі винайшли науку геометрію, тобто науку обмірів. Такий розлив буває щорічно, починаючи від св. Іоанна влітку, коли сонце вже не піднімається вище, а звуть цю пору *Sollicium astivale*. Розлив триває до рівнодення, що у день св. Лямперта. Про це ширше говориться у «Перегринації» Радзивілла. У Нілі водяться отруйні крокодили, змії з яйця, котре завбільшки з гусяче. Крокодили виростають завдовжки до 16 ліктів, на хребті вони мають тверді пластини, які не візьмеш ні залізом, ні кулею. Крокодил язика не має, хапає людей і тварин. Крокодилів можна найчастіше побачити на березі Нілу. У цьому краю виноградна лоза є такою великою, що чоловік не може обхопити її руками, а грона має завдовжки в лікоть. У цій землі досить звірів, птахів і всякої живності. Лежить вона між Єгиптом на сході та Ефіопією, тобто неграми, на півдні.

Хто придумав геометрію

Крокодилятча натура

Населення Лівії є нині досить різноманітним, бо багато прийшло з Африки до Іспанії та Аравії, як-от: маври, євреї, сарацини, а до Африки прийшли сикули, іспанці, вандали, готи, греки та італійці. Найвідоміші царства цієї землі: Мавританія названа так від давніх маврів. Головне місто у ній Мавританія, що під горою Атлас, через місто протікає ріка Амалюха. Частину Мавританії тримають іспанські королі, а частину – сарацини, особливо ту, що лежить над берегом моря.

Лівійські царства

Мавританія

Нумідійське царство лежить від ріки Амалюхи аж до ріки Ампсаги. Колись нею володів Масинісса, батько Югурти, котрий воював проти римлян, тепер сарацин.

Нумідія

Царство Африка, у котрому було знамените місто Карфаген, зруйноване потім римлянами. Воно стояло на пагорбі Меркурія. Там, у місті Іппоні, був єпископом св. Августин. Родом він був з міста Тагаста. З цього ж міста були родом і два вчених мужа: *Тертулліан і Кіпріан.*

Африка

Кіренейське царство. З нього був родом Симон Кіренейський, який ніс хреста за Господом Христом. З цієї країни прийшли до наших країв люди, котрих ми звемо циганами. Вони вже у нашій землі плодяться і розмножуються.

Кіренея

Єгипетське царство прекрасне. Воно давно відоме всьому світові завдяки богообраному єврейському народові, є прославленим святим письмом. Євреїв вивів з неволі від Хренхреса, фараона, Мойсей. Слово «фараон» не є власним іменем, а титулом. Як кажуть, у Єгипті живе перший після потопу народ, там було придумано всі науки і різні праці, також різновиди богів, там робили зображення різних ідолів та стовпів, котрим поклонялися тубільці. Це царство найбагатше в світі серед інших держав на борошно і всілякі скарби. Як пишуть, коли бував голод у часи сенату та імператорів у італійських землях, то Єгипет, особливо там, де розливається Ніл, утримував

Єгипет

всіх своїм борошном. // (с. 55) Тому слов'яни прозвали Єгипет спільною стодолою. Єгипет лежить над рікою Нілом, має на заході Кіренаїку та Лівію, а на сході та півночі – Червоне море; на півдні – Ефіопію, на півночі – Аравію і Палестину з горою Синай. У Єгипті є прекрасні міста, між якими вирізняються два: Александрія і Алькаїр, або Даміата, або ж Мемфіс. Вони так називаються здавна. Тут є найбільші порти, тобто склади великих купців, що прибувають з Індії, Аравії та різних островів. Александрію заснував Александр Великий. Йому сподобалось це місто, і він поставив добрі оборонні стіни з такою високою вежею зі світлого каменю, що з неї можна було побачити вогні маяка на 200 миль у морі. А ним керувалися кораблі, що прибували в порт. Пишуть, що коштувала ця будова 800 фунтів золота. Тамтешній король *Птолемей Філадельф* заснував бібліотеку, рівної якій не знав світ; там же Св. Письмо, тобто Біблію, було перекладено з польської (Так! – *Ю. М.*) грецькою мовою. Там був музей, тобто місто наук, де було чимало вчених християнських людей, як-от: Марк, Пантеон, Клеменс, Діонісій, Оріген, Єронім, Афанасій, Іоанн Милостивий та ін. Однак невдовзі після імператора Іраклія вона була захоплена сарацинами на великий смуток християн.

Александрія

Бібліотека

Вчені люди

Алькаїр – це місто, яке розляглося на півмилі. Інші звуть його Даміата, а в давні часи воно називалося Пелусій або Геліополіс, нині – *Остіум Пелузіакум*, тобто Пелузійські ворота. Це найперше місто в Єгипті, воно було засновано у прекрасному місці над Нілом єгипетським королем Огелом. Там завжди мав резиденцію сарацинський король Султан (Zoldan), поки його не перемогли турки. Там є також міста Феркін і Сербін, у яких турки додумалися до того, що висиджують яйця без квочки, використовуючи лише сонячне тепло. Там, особливо в полудень, земля гаряча настільки, що й одного разу «Отче наш» не прочитаєш, стоячи на землі босоніж. Місцеві жителі мають тверді підошви ніг через таку гарячу землю, шкіра на підошвах така, як кінське копито. Є там і місто Бульбах. Коли щоденно протягом 24 годин понад десять тисяч людей проходить через порт, то є величина цього міста.

Місто Даміата

Каїр – це славне портове місто в Єгипті. Воно втричі більше, ніж Париж у Франції, там чимало палаців, ще з давніх часів збудованих великим коштом. У ньому будинків до 800 тисяч, самих вулиць 16 тисяч, храмів з молільнями 6800. В одному передмісті на схід від замку налічується 1200 мечетей, у другому, південному, передмісті – 700. Серед цих мечетей більшу частину змурували християни [як церкви] ще тоді, коли ця держава не потрапила до рук безбожних сарацинів. Там тепер ховають єгиптян та інших померлих. Ця країна дуже родюча і багатолюдна, не існує у цілому світі країни з більшим населенням, ніж Єгипет. Там постійно є величезна маса пшениці, рису, цукру, фініків, касії та інших плодів. Там повно різного звіра і птаства: крокодилів, песиголовців, різних папуг, мавп та інших. Живуть тут люди

Місто Каїр

Каїрські плоди

з різних народів, існує величезна кількість мов. Правду кажуть люди про це місто, що тут через надто великий натовп людей важко пройти вулицями, котрі наповнюють піші, кінні, худоба і непорядні жінки, які їздять на мулах у гарному вбранні, але із закритим обличчям. Їх там є до ста тисяч. Інші жінки, заміжні, ніколи не виходять з дому між люди, хіба що до мечетей, тобто до своїх молільних будинків. Не вільно їм також дивитися з вікна на вулицю, хіба що з-за дерев'яних ґрат. Ринки там існують для торгівлі [невільниками], коли продають негрів обох статей, молодих, старих і середніх. Бувають дні, коли їх буває до вісімнадцяти сот обох статей. Всі стоять голісінькі, крім жінок, котрі закривають будь-чим низ тіла. Всі мають проколоті вуха, у інших – і ніздрі, через ці проколи вони привішують кільця або якісь прикраси. Серед жінок чимало є таких, що, проколовши губу, носять на ній чотки, як і у вухах. За десять дукатів можна купити хлопця чи дівку до вподоби. Однак християнам цих невільників не можна вивозити з держави під страхом смертної кари. Цих мавpів, або негрів, привозять з Берберії. // (с. 56) Спочатку їх продають в Алжирі або в Тріполі, звідти потім везуть до Александрії, до Розетти, а потім Нілом до Каїра. Якщо хто купить чоловіка чи жінку, то потім вільно йому з нею чинити, що хоче: чи дати життя, чи вбити, бо є такі, котрі їх вбивають, особливо кордиачники (kordyaczni) і маслочники (maslocznicy). Пише Радзивілл у своїй «Перегринації», що одного разу напало безумство на негра, котрий там же сидів під будою і їв маслок (maslok), тобто зелений порошок подібний до ревеню. Коли він їв, то махав двома руками над головою, мугикав щось сам собі під ніс, а місцеві люди казали, що він хворий. Отож йому було дано ці ліки, щоб він не відчував болю. Але через них втрачають розум через цю фурію і манію і забувають про все.

Люди на продаж

Звідки привозять негрів

Натура маслочників

Він пише в іншому місці, що коли припливли до міста Леміш, де стоїть на березі велика вежа, частина якої завалилася кілька років тому через землетрус і вбила чимало турків, то він [Радзивілл] вийшов на берег, щоб роздивитися місцевість. Тоді їх перестрів маслочник, котрий мав у руках широкий ніж, який нагадував бритву. Він побачив, що перед ним паломники, а було їх четверо, причепився до них і питав: «Що мені дасте, а то я за здоров'я султана, мого пана, буду різатися?» Він хотів дістати від паломників гроша, котрий турки звуть майден (mayden). Але вони спочатку не хотіли нічого дати, кажучи, що такого різання їм не треба. Але провідник сказав, щоб йому щось дали, бо ці шаленці звикли за невдячність шкодити християнам цими тесаками. Йому тоді дали майден, після чого він двічі так сильно вдарив себе в груди, що страшно було дивитися, як з нього полилася чорна кров. Вони лікуються водою з ароматних рослин, які мають силу зупиняти кровотечу, після чого швидко одужують. Це річ звичайна не тільки для чоловіків, а й для жінок вживати таких напоїв, особливо коли вони зважуються на якусь помсту. Цей же Радзивілл пише, що був у Каїрі у ті часи один купець, у якого вони оглядали палац і запитали по-при-

Свобода життя в Каїрі

Як утримують гареми

ятельськи про його життя. Той відповів через перекладача, що він мав білих дружин 12, а негритянок 18, і кожну з них своїм коштом утримував у ізоляції та сам носив ключі до їхніх покоїв. А коли вони були разом, то самі б, покуштувавши маслоку, позабивали б одна одну, їжу їм подають через вікно. Коли він входить до якоїсь, то старанно закриває за собою двері, щоб інші не вскочили, бо, без сумніву, вони б його спочатку забили, а потім звели рахунки між собою. Багато забрало б часу описання способів негідного використання невільників, але заради стислості викладу і шанування цноти мусимо на цьому зупинитися.

Єгипетський паша

Єгипетська оборона

Над всім Єгипетським царством є начальником паша, котрий має свій певний прибуток. Він має постійно три тисячі кінного і три тисячі пішого війська, з яким часто їздить з помпою по місту, показуючи свій дуже великий почет і багатство. При ньому постійно перебуває 300 чаушів, котрі посилаються в разі потреби у справах; 24 санджаки, котрі управляють містом, бо воно поділене саме на стільки частин. А в цій землі є араби, нібито козаки, котрі звуться друзами. Між ними є християни, залишки ще тих французів, які колись вирвали цю християнську землю з рук поганих, але вони вже далеко відійшли від своїх предків. Однак їх завжди буває до 8–10 тисяч. Вони не мають ніяких земель, а живуть тільки здобиччю та грабунком, часто посягають на Єгипет, нападають на нього на рік 1–3 рази і доходять аж до самих міських брам. Вбивши чимало турків і набравши здобичі, вони відходять назад. Отже, боячись їх, там тримають так багато війська, як вище було сказано. Кіннота має трьох капітанів, кожен з яких командує тисячею легкоозброєних турків, що мають списи. Такий самий порядок і в піших загонах, де служать тільки яничари. Щоп'ятниці кількасот турків виїжджає в поле на берег Нілу для рицарського навчання, однак це чиниться без порядку й обережності, тому завжди хтось або з них, або з глядачів гине, бо коням так пропускають віжки, що потім не можуть їх стримати. Через це хтось нікчемно гине – або впавши, або якимсь іншим способом.

Християни

Друзи

Дурні турецькі [військові] навчання

Як багато євреїв

Там живе велика кількість євреїв, з котрих беруть подушний податок. Цих євреїв разом з жінками та дітьми налічується до мільйона. Колись їх наказав перелічити Ашан-паша, прагнучи довідатися точну кількість підданих, і нарахував їх різного роду сім мільйонів. // (с. 57)

Серед такої величезної кількості населення ледве третя частина має здорові очі. Майже всі хворіють від того, що їдять плоди, котрими взагалі живиться простолюд, разом з водою. Там, як у Греції, на острові Корцирі (Korcyre) і в Кефалонії в Закинфі, про що самі греки свідчать, ростуть найбільші в цілій Грецькій державі помаранчі, цитрини і лимони (cytrynow і limonie). Звідси щорічно походить до 200 тисяч кошів невеликих родзинок та близько 30 тисяч діжок червоного і білого вина. Хоч ця країна дуже тепла, однак вони носять чалми на головах, бо це є їхня шапка. Через піт запалюються очі, а хворобі неабияк сприяє вулична курява, що потрапляє до очей.

Багатство плодів

Виноград у Греції

Єгипет не має вина

Єгипет не має вина, бо через розливи Нілу виноградна лоза не росте на полі, а пагорбів або гір немає. Пошесті там тривають по три роки. Першого року пошесть шаленіє з неймовірною силою, другого року вже не так, а на третій – ще менше, в чому кожен може побачити безмірну доброту Господа, котрий карає не так християн, як поганих. Однак турки не звикли стерегтися пошесті, твердячи, що то так має бути і то є Божа кара, котра нікого не мине, і треба їй коритися. Отож вони сміються з християн, котрі під час пошесті ховаються від неї, противляться тим самим Божій волі, але все одно помирають. Дивно те, що у нас холод, а у них спека приборкують пошесть. Але кожні сім років пошесть знову повертається, і в цьому виявляється неймовірно велика доброта Бога, котрий далеко легше карає своїх християн, ніж поганих.

Єгипетська пошесть

Як турок взяв Єгипет

Року 1516 турецький султан Селім виступив з Константинополя із 300 тисячами війська проти єгипетського султана. Цей, не чекаючи султана в Каїрі, вийшов проти нього зі своїм великим військом. Обидва стали за Дамаском на широких полях головного міста Алеппо. Наприкінці серпня вони зав'язали між собою битву, яку єгипетський султан програв і сам там загинув. Потім Селім через Антіохію та Тріполі прибув до Дамаска, трохи побув у ньому, потім рушив далі і в'їхав до Єрусалима, якого ніхто не боронив; його радісно прийняли сарацини. Другого дня він виступив на Каїр проти новообраного султана, котрого також переміг і вбив. Він захопив незліченні скарби, навантажив ними 90 кораблів і послав морем до Константинополя. Ті, котрі побачили величину Каїра, думали, що це місто Ніневія, але помилялися, бо Ніневія лежить на схід від Єрусалима, а Каїр на півдні.

Піраміди

В Африці, між Алькаїром і Дельтою, були піраміди, про котрі різні люди багато чого чули. Між іншими були три найславніші, що будувалися з великим зусиллям. Усі автори погоджуються з тим, що місто Мемфіс, уславлене у святому і світському писаннях, було саме в цьому місці, де тепер стоять піраміди, або, швидше, це є гробниці на кшталт чотиригранних веж. Вони зроблені з кам'яних кубів, майстерно витесаних і поставлених, вважаються одним із семи чудес світу, створеним єгипетськими царями. Ці царі, маючи тривалий мир, не знали, куди подіти гроші, і вкладали їх у порожню споруду, щоб не залишити по собі скарбів своїм ворогам.

Інші пишуть, що це вони чинили для того, щоб їхні піддані не сиділи без діла і не вхопилися за зло від такої бездіяльності. Ці піраміди такі широкі, що від рогу в однієї налічувалося 883 стопи, а заввишки вони ще більші. Вони вимагали такого великого кошту, що 360 тисяч людей будувало одну піраміду протягом 20 років. Інші будувалися протягом 78 років і восьми місяців. Однак ніхто не пише, котрий з царів або князів велів їх робити, а без (царів) така споруда не могла б постати. [Кам'яні] квадрати були покладені зверху замість черепиці, а кожен квадрат був на сім стоп. Але потім єгипетські султани зняли ці квадрати і поробили з них мости в Алькаїрі. Всередині цих пірамід були чудово зроблені палаци, де були гробниці цих будівників, а чим вище до

гори, тим прекрасніші і коштовніші палаци. Шпичасті верхівки пірамід було видно далеко у Середземному морі. Пишуть, що ця третя вежа, хоч і менша, // (с. 58) але красивіша. Її збудувала своїм коштом одна вродлива жінка Родопа. Вона збудувала її за ті скарби, котрі зібрала, кохаючись із простолюдом, щоб князі не пишалися своїми скарбами і не вивищувалися над нею, бо вона такі скарби зібрала не з маєтності, а з тілесності і, не знаючи куди їх подіти, обернула на це будування.

Жінка Родопа

Радзивілл пише у своїй «Перегринації», що бачив ці піраміди, бувши там у цій Єгипетській землі. На с. 207 він так говорить про себе: «Одного разу ми їхали від Бульбаха між садами до старого Каїра, котрий лежить за милю від Нового. Потім, переїхавши Ніл і пройшовши п'яту частину милі, ми опинилися просто біля пірамід. Там ми побачили,– каже,– сімнадцять пірамід, поминувши інші. Дві з них – найбільші, а третю збудувала розпусна Родопа». Її вигляд і побудову описує *Пліній у книзі 36, розділі 12.* Вона справді красива, але заввишки має ледве 60 ліктів. Ці три піраміди в усьому добре збереглися, і саме вони вважаються тією річчю, котру світ називає своїм чудом. Дві більші чудесні і неправдоподібно великі; одна, щоправда, трохи більша, і шириною, і висотою має 300 ліктів. Всередині вона має майстерно зроблено широкі сходи, по котрих можна піднятися нагору. Мають склепіння й інші піраміди, де містяться гробниці єгипетських царів. Усі автори твердять, що піраміди збудували євреї, коли були в [єгипетській] неволі. Вони мусили це робити з примусу фараона. Піраміди є творінням людських рук, а не природи. Гідне подиву те, що піраміди поставлено на високій горі, котра сама є щирий камінь. Вони ж самі, наскільки можна бачити і розсудити, були зроблені з іншого каменю, і не знати, навіть здогадатися важко, звідки саме і яким способом таку неймовірно велику кількість каменю було привезено на місце. Хоч Ніл і допоміг їх доставляти, але ж і від нього мало не миля до пірамід. Оброблений камінь йде з долу аж до верху пірамід, однак ці кам'яні куби з незрівнянним хистом зробив і поклав меткий і вмілий ремісник, так що вся махина здається горою, породженою самою природою, а не поставленою людською майстерністю та наукою. Якщо про ці піраміди захочеш знати більше, то читай Радзивіллову «Перегринацію». Ось такі є сім *чудес світу*: *I. Храм Діани, який збудувала амазонка Отрита, дружина Марса. II. Гробниця царя Мавзолея з чистого каміння, висота 80 кроків. III. Родоський маяк заввишки у 80 кроків. IV. Статуя Юпітера Олімпійського, створена з дерева і золота. V. Палац царя Кіра, який збудував у Екбатані Мемнон з різного каменю і мармуру з додаванням золота. VI. Мури Вавилонські, котрі зробила Семіраміда. VII. Єгипетська піраміда, тіні якої не видно; висота – 60 кроків.* А Марціал, так рекомендуючи, пише про ці піраміди такими словами:

7 чудес світу

Barbara Piramidum sileat miracula Memphis,
Assiduus iactet nec Babilonia labor.
Nec Triviae tempo moles laudantur honores:
Dissimuleto Deum cornibus arafrequens.
A ere nec vacuo pendentia Mausolea,
Landibus immodocis Cares in astra feratur.

Йдучи від найвищої піраміди до другої, можна бачити по праву руку прекрасні її чисті помешкання, вирубані у суцільній скелі; покриття мають таке, ніби зроблене з щитів, а на стінах – витесані малюнки.

Помешкання єгипетських царів

Старі люди твердять, що то були помешкання царів або єгипетських жерців. Ці піраміди стоять на відстані 4 миль. З цього боку Нілу було місто Мемфіс, а з іншого – Каїр. Потім, коли Мемфіс через старість і війни занепав, єгипетські султани, // (с. 59) згідно з пророцтвами святого Єзекіїля, почали будувати палаци в Каїрі біля гробниць і так легко створили багатолюдне місто.

Одна криниця на весь Єгипет

Неподалік Каїра є криничний колодязь, і він єдиний на весь Єгипет, має кілька ліктів у довжину і ширину, досить глибокий, з дуже холодною і чистою водою. Її витягують з допомогою кола і возять для пиття санджакам на верблюдах, бо вона холодна й оздоровлююча.

Радзивілл у «Перегринації», с. 227

На відстані кинутого каменя від колодязя стоїть лісова груша, висока і товста, яку звуть фараоновою грушею. Це дерево дивним чудом Господнім так розщеплено від кореня аж до верху, що якби довелося їх з'єднати, то могли б обидві сторони дерева злитися на одному боці, а воно вип'ялося, і на другому утворилася порожнина. Низько, біля самого пня, є ніби якась хатинка у дереві, якої жоден ремісник не зміг би зробити; вона сама так утворилась, даючи притулок Найсвятішій Богоматері і своєму Творцеві: Богоматір з ним [Христом] перебувала там. Турки мають у цьому дереві свою лампаду. Отож визнають те, що, доки св. Йосиф не знайшов іншого притулку в селі, дерево чудесно розкрилося перед Божим Духом, так звуть нашого Господа, коли він разом з Матір'ю схилився до нього. Це дерево стоїть у садку, де ростуть також бальзамові деревця, пальми і фінікові пальми. Про інші єгипетські чудеса, обряди та звичаї тамтешніх людей маєш досить докладний опис в «Перегринації» Радзивілла.

Річ, гідна згадки

ПРО НЕГРИТЯНСЬКУ ЕФІОПІЮ*

Ефіопія – негритянська земля, що лежить на південь від Єгипту, її жителі – чорні люди, в деяких місцевостях вони через спеку ходять голі. Знаменитий острів, прозваний Мерое, що його омиває довкола Ніл, має достатньо всілякого провіанту. Його колись називали Сава (Saba), але король Камбіс назвав його так на згадку про свою сестру Мерое. Там живуть удвічі довше, ніж у нас, жінки мають дивовижно великі груди, не такі, як у жінок в інших краях. Як пише Йосиф, з цієї Сави приїхала до Соломона королева Аустру з великою кількістю слуг, прагнучи переконатися в його мудрості й розумі. Про це маєш у 3-й книзі Царств, розділі 10. Крім Мерое, є там й інші острови, як-от: Гетулія, Тунет, або Барбарія, на північ, Нігрите під Гетулією південніше. Є й інші острови в Ефіопії з дивним народонаселенням, про котре давні космографи не знали і не

Царица Савська

* Див. ідентичний мал. у кн. VI (с. 1 оригіналу).

60 царств попа Яна

чули, як-от: царство Фессе на півдні, Семеге, // (с. 60) Гамбре, Меліс, Меліндар, Троглодитів, котрі живуть у землі, Азама Сейлан. А в цьому куті на півдні аж до Негритянського океану має близько 60 царств піп Ян, що починаються від Червоного моря. Він був навчений християнської віри, але тепер дотримується Магометового бусурманства. Він сидить там мирно, ні з ким не воює, бо люди прагнуть цього. Його звуть Гіан, а наші переінакшили Гіана на Яна.

ДЕРЖАВИ ВЕЛИКОЇ АЗІЇ, а насамперед

ПРО СИРІЮ

Сирія, що у Великій Азії, є найшляхетнішим царством у світі. Воно лежить, вважай, посередині світу. Там народився Господь Христос, проповідував, навчав, помер, воскрес і звідти вознісся на небо. Там розташована ота Свята земля, колись обіцяна Господом Богом євреям, що називається Ханаан, або Палестина. Там розташоване місто Дамаск, засноване слугами Авраама, славне навернення святого Павла. Там було створено Адама, це оздоба всієї Азії. Там знаходиться, вважай, центр землі, в цій країні є кедри і гора Ліван, а з цієї гори беруть початок дві ріки: Йор і Дан, а потім вони зливаються в одну, що прозивається Йордан. У цій річці Господа Христа хрестив св. Іоанн справою Духа Святого. Для людей там є багаті прибутки, бо там найбільші багатства, як виявилося на Давиді і на Йові. Цю державу тримали римляни тисячу років, але потім через погану справу втратили її на користь сарацинів. Це царство лежить між Африкою, Скіфією та Індією. Воно поділяється на провінції: Дамасцене, Целем, Комагене, Апамене, Юдея, Ідумея, Самарія, Галілея, Віфлеєм, Гільбое, Газирим і Кана, де був Господь Христос на весіллі. Там є і те місто Назарет, де він робив чудеса. Там гора Фавор (Tabor), де було Преображення [Христа]. Там Тир і Сидон, про котрі свідчить [Св.] Письмо: *Царств, 17*; *Лука, 14*. Там були жертви Авеля. Там було славне місто Єрусалим, Гроб Господень і Соломонів храм, котрий руйнували разів 10, а ким і коли, це коротенько опишемо.

Середина світу

Соломонів храм знищено багато разів

Насамперед пише Корнелій Тацит, що через 480 років після виходу євреїв із Єгипту, як про це є у 3-й книзі Царств, [храм] стояв на високій скелі, потужно укріплений євреями, і це було вже після поганського приходу з Вавилонії Навуходоносора. Це засвідчує і Єздра, згадуючи про євреїв, визволених з неволі. Коли вони відбудували цей храм, тоді плакали, згадуючи про перше його спорудження. А з цим храмом не міг зрівнятися жоден інший, бо цей храм був незрівнянно чистий, поставлений гарно і великим коштом. Але єврейські царі після Давида і Соломона творили погані речі, часто виявляли недбалість і

неохоту, воздаючи хвалу Богу живому, також і храму не залишали ніякого пошанування. Тоді євреї почали вигадувати поганські вівтарі і стовпи на честь поганських богів. Через це впали на них клопоти, тривоги, війни, голод, пошесті і всілякі біди, послані Богом. Скільки разів знищено їхнє царство, а єврейський народ було забрано в неволю, стільки ж разів грабувався Соломонів храм. Врешті, після розгрому єврейського царства по смерті Соломона, вчиненого єгипетським королем Селехом, приятелем Ієровоамовим, храм було пограбовано. Потім, за Іоаша, ізраїльського царя, після перемоги єгипетського царя Амази, було пограбовано не тільки храм, а й королівські скарби. Потім втретє від Тиглатпаласара, ассирійського царя, через підбурення неспокійного Ахаза була завойована Сирія, а Соломонів храм пограбовано вчетверте. Єзекія, добрий і побожний цар, прагнучи зберегти свій народ, втратив храмові скарби вп'яте. Після цього за шість років до Різдва Господа Христа, як пише Йосиф Євсевій, за часів царя Йохаміма Оха полководець царя Артаксеркса пограбував цей храм ушосте. // (с. 61) Птолемей, син Лага, котрий панував у Єгипті, взяв Єрусалим, пограбував храм у восьмий раз, а багатьох ізраїльтян убив, змушуючи їх прийняти язичницьку віру. *Марк Красс*, людина жадібна, йдучи в похід проти татар, був заведений зажерливістю до багатств цього храму, тому й пограбував його у дев'ятий раз. Кассій, жорстокий чоловік, нищачи всю Сирію, не проминув і храму, пограбувавши його в десятий раз. Останній раз Тит, син Веспасіана, не в змозі стримати свого рицарства від насильства, щоб вони не палили храму, добився тільки того, що лише дві його вежі було залишено цілими на пам'ять про те, яким великим коштом було збудовано цей храм євреями, визволеними з вавилонського полону за 46 років перед Соломоном, а їх було, як пише Євсевій, 50 тисяч, а потім Соломон за 7 років поставив його ще більшим коштом. Пізніше, через єврейські усобиці, він, вважай, був зруйнований, і з того часу, як пише св. Августин, він почав занепадати, що було передбачено пророками. Римляни, які перемогли Азію та Африку, оминули Єврейську землю. Але побачивши їхню незгоду після перемоги над Антіохом, опанували майже всю Єврейську землю. Тепер тут порядкують турки за Магометовим звичаєм: 500 ламп і досі горить на його верху. Пише Радзивілл у «Перегринації» на с. 97, що тепер тільки ім'я Соломонового храму залишилося, там швидше інший храм або мечеть стоїть, що має вісім граней і покритий свинцевою бляхою. Він збудований усередині подвір'я, оточений оливковими та фіговими деревами. Кажуть, що цей храм поставила св. Єлена, котра збудувала в Єврейській країні 500 храмів.

Нинішній Соломонів храм

Ми тут не говоримо про той храм, де є Гроб Господа Христа, а тільки про Соломонів. А Гроб Господа Христа, згідно з «Перегринацією» Радзивілла, знаходиться за Самарією і за містом Сихар, про це маємо у св. Іоанна, глава 4, і за отим дуже родючим полем в Єрусалимі, котре патріарх Яків дав Йосифу понад його частину, про що *Буття, глава 48.*

Гроб Господень в Єрусалимі

Поле розташоване за милю від замку, названого Габаа Саула, про котрого маєш у *1-й книзі Царств, 10.* Там є капличка Гроба Господнього, у котрій зберігаються знаряддя мук Господніх, якими Господь Христос через свою пренайдорожчу смерть викупив рід людський. Там є місце, де було знайдено Св. Хрест, на котрому розіп'ято Господа, де невинний Ісаак мав бути принесений у жертву. Там є місце відкуплення роду людського, котре паломники відвідують з великим трепетом і набожністю та проводять час у палких молитвах вдень і вночі. Священик проводить Літургію саме на тому місці, на котрому лежало тіло Спасителя, на лаві, вирубаній у скелі. На стіні можна побачити дуже древній образ, на якому зображено Воскресіння Господнє. Детальніший опис Гробу Господнього, каплиці тамтешнього храму і розташування тих святих місць маєш у «Перегринації» Радзивілла.

Там неподалік є золота брама, через яку входили до Соломонового храму і якою Господь Христос в'їхав на осляті до Єрусалима, *Матвій, 21.* Ця брама тепер закрита Божою тайною, замурована, і відкривати її, кажуть турки, не годиться. Твердять, що вона сама відкриється одному великому і найпотужнішому царю, котрий нею в'їде у святе місто і буде паном усього світу. З цього кожен добре може зрозуміти, як сильно турки бояться християн. І цей Радзивілл на с. 284 пише, що вони дуже остерігаються греків і бояться їх. Хоча турки володіють їхніми островами, однак греки, як і на інших островах архіпелагу, орють землю, доглядають виноградники. Турки ж, набравши вдосталь провіанту, сидять у замку і ніколи звідти не виходять, боячись греків. Коли ж надходить час сплачення данини, тоді до цих островів прибуває кілька галер з яничарами, які, взявши данину, їдуть геть. Можна тут згадати і те, що пише цей же Радзивілл на с. 246 про турецькі переконання, бо турки дуже займаються чорнокнижництвом і чарами,– що християни заберуть у них Святу Землю в п'ятницю, коли вони відправлятимуть свої обряди у мечетях. Тому в Дамаску, звідки починається Палестина, вночі у п'ятницю стоїть потужна сторожа, і на годину раніше вони замикають місто. До Єрусалимського замку також не пускають жодного християнина, і взагалі, дивитися // **(с. 62)** на цей замок навіть здалеку не дуже безпечно. Ці передбачення загрожують туркам, оскільки християни прибудуть через Александрію до обіцяної землі, тому вони до старого порту не підпускають і найменших християнських кораблів, бо вірять, що на нього християни мають напасти, незважаючи на те, що порт захищений камінням у воді і скелями. Врешті, коли вони у п'ятницю входять до своїх мечетей, а це буває в полудень, то християнські караван-сараї міцно закривають з вулиці на висячі замки. Для цього мають і сторожу, котра їх стереже, доки вони не розійдуться зі своїх мечетей. Крім того, вони мають і передбачення про занепад своєї держави, про що буде наприкінці сказано, а тепер, завершуючи опис сирійських провінцій, перейдемо до інших.

Турки бояться греків

Турецький прогноз

У Сирійському царстві є чимало міст і провінцій, про котрі згадує Святе Письмо.

Бетулія, де Юдиф відрубала голову Олоферну.

Самарія, що була колись столицею десяти єврейських колін.

Кесарія Палестина лежить над морем біля гори Кармель, де племінник Іродів був покараний ангелом, бо не вшанував живого Бога, а після цього його з'їли черв'яки.

Там же розташована і **Галілея**, але вона є двох родів: одна вища, а друга нижча, але обидві родючі та врожайні. Там досить оливкового дерева, пальм і фініків. Галілейські міста такі: Назарет, де виховувався Господь Христос, Капернаум, де він зцілив сина царика Кана, де він був на весіллі, гора Фавор, де він преобразився, гора Панніо, з якої витікає Йордан, і гора Ліван, біля якої б'ють перед містом натуральні теплі джерела.

Дві Антіохії

Антіохія є двох родів: одна під горою Таурус, котра зветься Алеппо, де є знаменитий купецький склад; друга Антіохія тягнеться на три милі від моря і закрита високими горами. Вона має порт біля ріки Оронт. Ця Антіохія була колись головою всієї Сирії; тисячу років перебувала під римським пануванням, а потім була разом з Єрусалимом захоплена сарацинами. Однак християнські князі здобули її, але потім її облягав три місяці і взяв Саладин. Відтоді нею володіють турки. В цій Антіохії був перший престол св. апостола Петра. Неподалік від неї лежить місто Селевкія, велике й потужне, звідси йдуть великі кораблі до Кіпру. Між тими двома Антіохіями лежить на горі місто Александрія, прозване так від Александра Великого. Там Александр розгромив потужного короля Дарія.

Месопотамія

Царство Месопотамію завжди, як і Вірменію, приписують до Сирії, бо всі вони по-єврейськи звуться *Арані* (*Aranie*). Вона лежить між двома ріками, на схід від неї тече Тигр, а з заходу – Євфрат. Найголовніші міста в ній такі: Едесса, Харра, Нізибіс, Разе та інші.

Фінікія

Фінікія є сирійською землею, ближчою до Єрусалимського царства. Вона має на півдні Галілею, а на сході – Мертве море, славне знищенням Содому та Гоморри і містом Єрихоном. На півночі лежить Самарія, котра була колись столицею десяти колін єврейських, а на заході — Середземне море. У ній здавна були шляхетні міста: Тир – потужне і багате місто, що стояло на острові, вважай на морі. У часи єрусалимських царів воно мало довкола себе достатньо потужних мурів і тільки зі сходу мало вхід, який використали, здобуваючи міста, Навуходоносор і Александр Великий. Однак і тут стояли 4 стіни, розкішні палаци, муровані башти, і місто не вдалося взяти. Александр Великий знайшов спосіб, як його здобути, хоч із витратою коштів та великими труднощами. Сидон теж було потужне і багате місто над морем за 4 милі від Тира. Перед тим як його взяли перси, воно здавна звалося Сихем від внука Ноя, котрий заснував його і назвав своїм іменем.

Тир і Сидон

Пурпур

У цій Фінікії було придумано грецькі літери, звідти походить делікатний шовк і розмаїте гаптування; пурпур, котрий, як деякі пишуть, бере свою фарбу від близькості сонця, з Африки дають // **(с. 63)**

фіолетову фарбу, а з Тира – червону. А пурпур – це риба, що на собі носить панцир. З нього беруть сік, котрим фарбують дорогі шати. Є там і риба мурікс, що дає таку ж силу фарби, як і пурпур.

ПРО АССИРІЮ

Ассирія – це царство, або монархія, названа від Ассура, сина Сима. Вона межує на сході з Індією і частково з Мідією, на заході її кордоном є ріка Тигр, на півдні вона межує із Сузіаною, а на півночі вона впирається у Кавказькі гори. Святе Письмо називає цю землю Сеннар або Синеар; часто плутають з Ассирією Вавилонію. Столиця Ассирії – місто Вавилон. У цій землі рідко буває дощ, а все, що там вродить, дістає вологу з рік, але не природно, як у Єгипті з Нілу, а зусиллями людей, котрі жолобами доставляють воду на ріллю. Ось чому там велике багатство збіжжя, особливо рису, пшениці, ячменю, на котрих лист буває завширшки чотири пальці, а колос росте вгору, як дерево. Люди мають собачі звичаї, бо продають дівок, як худобу; так само й чоловік, перш ніж почне жити з дружиною, спочатку продасть її кому іншому, а потім відкупить. Там можна знайти й чимало інших звичаїв, що суперечать глузду. Турки з персами воюють за це царство.

Вавилон

За що воюють турки з персами

ВАВИЛОНІЯ І ХАЛДЕЯ

У Вавилонії і Халдеї панував спочатку Немрот і Бел, потім Нін і Семіраміда, котрі наказали збудувати місто й замок красиво і великим коштом, провести до нього [каналом] ріку

Семіраміда

Євфрат. Тут була самостійна держава 1234 роки, але потім розпалася на Вавилонію, Мідію та Персію. В часи Кіра і Дарія знову була єдина монархія, котра існувала протягом 191 року. Потім через Александра Великого ця держава перейшла до греків і існувала під ними 495 років.

Нін, ассирійський король

Там же було місто Ніневія, уславлене Святим Письмом. Довшого за Ніневію не було міста на світі. Його збудував Нін над рікою Тигром і населив ассирійським народом та іншими. Потім Нін зібрав війська проти Бактрійської землі, але помер, залишивши по собі з Семірамідою сина, котрий мав таке ж ім'я. Це славне місто було зруйноване мідянами, з чого можна переконатися, що нічого на світі немає такого міцного, щоб не підлягало руйнації і не мало б свого кінця. Так трапилося і з гробницею Бела, котру зруйнував король Ксеркс. Ця піраміда була високою і чотиригранною, // (с. 64) змурованою з цегли, вона мала заввишки 625 стоп і стільки ж по сторонах. Цю гробницю, або вежу, хотів реставрувати Александр, але справа вимагала тривалого часу і важкої роботи: тільки протягом двох місяців вона потребувала 10 тисяч людей. Через це він не зміг докінчити те, що почав; він захворів, а потім помер.

Мідія

Мідія простяглася із заходу на схід, але дуже вузька. На півночі вона має Каспійське море, на заході – Велику Вірменію і Ассирію, на півдні – Персію, на сході – Гірканію і Парфію.

Під ким нині Мідія

Мідяни були під ассирійськими царями аж до царя Сарданапала, а після його смерті утворили іншу монархію. Це царство в часи Астіага було дуже обширним та існувало 350 років. Потім Кий, племінник Астіага, переніс Мідійське царство до персів. Після персів мідяни були підкорені македонцями, потім парфянами, і, хоч добра їх частина заприязнилася з римлянами, нині вони мають паном перського царя. Люди в Мідії, Персії, Арії, Бактрії говорять майже однією арабською мовою. Мідійське царство на півночі не є родючим. Хліб роблять з мигдалю, а вино – з коріння спеціальних рослин. Столицею цієї землі є Екбатана.

Парфія

Парфія – царство, межує на півдні з Карменією, на півночі – з гірканами, на сході – з арами, на заході – з мідянами. Ці парфи є вигнанцями з татар, їхнім царем був спочатку Арсак, досвідчений у рицарських справах. Хоча це царство розширилося з нічого, однак римляни з ними завжди воювали, за часів їхнього короля Митридата. Тепер все опанував турок.

Гірканія

Гірканія лежить між Парфією та Каспійським морем, яке звуть також *Гірканським морем* від Гірканії. Її народ [завжди] готовий до війни, саме їм св. Фома сповістив Євангеліє і прихід на світ Христа.

АРАВІЯ

Пустельна Аравія

Аравія є трьох родів: Скеляста, Пустельна і Щаслива. До *Пустельної* Аравії прийшли євреї, коли їх Господь Бог великим чудом привів через море. Там вони жили 40 років, і їх там Господь Бог годував і поїв без якогось людського втручання.

У ній повно змій і скорпіонів, тому жоден ворог не може осісти в цій землі. Там живуть тільки араби під наметами, дикі люди, котрі живуть тільки здобиччю, тримаючи верблюдів. Лежить ця Аравія напроти Аравії *Скелястої*.

Куріпки Там достатньо розмаїтого птаства: папуг та інших птахів, подібних до наших куріпок, котрі хоч не можуть літати, однак жоден пес їх не зможе наздогнати, бо вони швидко бігають по землі, хіба що загнати їх до сітки. Вони живляться камінчиками, здобутими із землі. М'ясо куріпки є дуже жирне, добре на смак, але їсти його, особливо свіже, дуже небезпечно, бо коли хто його кілька разів їсть, то може померти. Причина цього полягає у тому, що цей птах годується камінчиками, а коли чоловік це їсть, то у нього виникає пухлина, а потім настає смерть. Отож, коли куріпку хто з наших купить, то спочатку обскубе, потім добре посолить і тримає в солі цілу ніч, потім пече і ставить в оцет. Після такого приготування м'ясо стає смачним і здоровим. Кажуть ті, хто там бував, що саме цей птах був даний Господом Богом євреям у пустелі для прогодування. Святе Письмо називає його куріпкою.

Страуси У цій же піщаній пустелі, що тягнеться до Червоного моря, живе дуже багато страусів. Араби спочатку оточують їх здалеку, заганяють докупи і вбивають, бо ці птахи не літають, хоч і мають крила. Вони такі високі, як верблюди, міцної статури, що навіть і залізо їдять. Але цей птах через свої великі розміри не може літати, тільки допомагає собі крилами, як наші дрохви, поки злетять догори, тому важко їх наздогнати. Він також кидає назад камінням, коли втікає, хапаючи камінь ногою, і швидко вбиває. Пера має у хвості великі і гарні, але м'які. // (с. 65)

Історія про арабів Араби, котрі живуть у Пустельній та Скелястій Аравії, ніколи не їдять ні хліба, ні м'яса, а годуються тільки фініками, також козячим молоком, дуже корисним, п'ють воду, тому живуть довго, багато з них доживає до ста років. Вони мають добре здоров'я і чисте тіло. Коням вони дають замість вівса м'ясо, котре спочатку висушують на сонці, потім рубають на дрібні шматки, тому коні добре вигодовуються; коли ж дати коню тільки дві пригорщі такого корму, йому вистачає майже на 24 години. Крім того, таке м'ясо не викликає у коня спраги і зберігає його первісну швидкість, бо коли він ще є жеребчиком, то йому дають ссати кобилу до дев'ятого дня, а потім дають йому молоко верблюдів, щоб жеребчик не став слабий від материнського молока. Тому кінь зберігає і свою природну красу, і силу верблюда, годуючись верблюжим молоком.

Оскільки тут говориться про арабів, то треба знати, що біля Каїру, як ми раніше згадували, також є вільні араби, котрі живуть тільки здобиччю та грабунком; також біля гори Антилівану, де починається Целесирія, є араби-мароніти, що пасуть худобу, вони мають півгаки, мушкети (pułhakami) і луки і воюють з арабами-сарацинами. Там живуть представники арабських хоругов: дві червоні мають християни, а шість білих – сарацини; вони ворогують між собою, часто мають міжусобні війни. Араби, котрі вживають білих хоругов, мало не завжди займаються розбоєм

у Єгипті та Палестині, тобто у Святій Землі. Є їх трохи і в Галілеї біля гори Фавор, вони мають великі отари овець і верблюдів, живуть під наметами, шукають добрих пасовиськ і здорових вод. Коли ж їм бракує в одному місці пасовищ, то вони, посадивши дружин і дітей на верблюдів, женуть овець далі. Але араби-християни живуть у селах, пильнують садків, як на горі Ліван, так і в Сирії, особливо в Дамаску і Святій Землі, але вони становлять меншість. Може тут хтось запитати: якщо місцеві араби переповнили шляхи своїм розбоєм, чому тоді їх терплять турки? Треба знати, що хоча аж 6 арабських хоругов живе у Турецькій державі, але вони ніде не мають постійного мешкання, виїжджають на шляхи і турків, де трапляється зустріти, грабують і обдирають. Якби вони об'єдналися, то були б дуже страшними для турків, бо про них кажуть, що їх налічується 200 тисяч. Але вони мають незгоду між собою, яка ніби з народження у них є за якоюсь Божою волею. Кожна хоругва має свого гетьмана, котрому кориться, а всіх їх перевищує один найбільший гетьман, котрий на їхній мові зветься абор. Він має під своєю владою 40 тисяч арабів і часом пустошить не тільки Єгипет, Дамаск, Александрію, Палестину, а і всю Сирію. Їм чинити опір турки не можуть, хоч би й зібрали не знати як велике військо, бо їх треба шукати у скелях і безлюдних неприступних місцях. До того ж араби і їхні коні витривало переносять працю і голод. Вони такі страшні для турків, що коли десяток їх стане в сорочках зі своїми довгими списами, а це до полудня, бо потім через надмірну спеку вони натягають сорочку на голову разом із чалмою і голими сидять на конях, то й 30 турків, озброєних мушкетами, не зважаться виступити проти них. Одного разу трапилося так у присутності європейських паломників, що один єрусалимський санджак вибрався був у поїздку з 50 кінними і натрапив на шляху тільки на 8 арабів. Вони йому вчинили таку перешкоду, що він, хоч і мав при собі 50 кінних, мусив, однак, неодмінно повертатися до Єрусалима. Турки їх бояться так, що біля Сірчаного моря, або *Асфальтового* озера, і взагалі по всій Святій Землі, турецькі села дають їм річну данину, купуючи собі мир. Утім, ті ж араби не припиняють своїх розбійницьких дій. Взагалі, коли каравани з Дамаска, Алеппо, Каїра йдуть до Мекки, то паші цих трьох міст через своїх посилають їм дари, щоб вони не нападали на купців та паломників, хоча кожен караван має свого санджака з 300 гусарів і 300 яничар з півгаками, часом бере із собою і польові гарматки. Ці араби беруть подарунки і дотримуються своїх обіцянок, але навіть сам султан їх боїться, особливо того, // (с. 66) щоб вони не об'єдналися з потужним сирійським царем і щоб не стали ще страшнішими для турків. Це особливо страшним є від перської війни, бо ці араби приязніші християнам, ніж турки. Найбільше їх коло Галілеї; ця земля кам'яниста і скеляста, як і Сирія. Але коли пройти дві милі, то відкривається така краса полів, що важко описати.

Арабська мужність проти турків

Подивись на цей приклад, як турки бояться арабів

Галілея та її поживні рослини

Легко оцінити родючість ріллі і полів уже тому, що їх не орють через арабські наскоки, однак вони дають достатньо особливих рослин,

насамперед розмарину, густі кущі якого зеленіють скрізь. У багатьох місцях живуть араби, котрі через необхідність випасати своїх овець та верблюдів зупиняються біля річок і, як уже говорилося, змінюють місце залежно від отари і хвороб. Жодним хліборобством араби, крім християн, не займаються, а харчуються тільки молочним. Дивлячись на руїни великої кількості міст і містечок, я йду за Йосифом, котрий у *книзі 3, розділі 2 «Юдейської війни»* описує Галілею і твердить, що вона була така багата не тільки провіантом, а й містами та селами; що одне село, навіть найменше, мало до 15 тисячі орачів, особливо коло гори Фавор. Під нею дуже широка і дуже весела долина. Деякі кажуть, що після поразки королів Мельхіседек зустрів Авраама, котрий повертався додому, і, благословляючи його, пожертвував хліб і вино: *Буття, 14.* Але інші твердять, що це діялося на Кальварійській горі, де було розіп'ято Господа. Це я залишаю теологам, а сам приступаю до *Скелястої* Аравії.

Мертве море

Міста, які спалив вогонь з неба

Недалеко звідти знаходиться *Асфальтове* море, тобто Мертве море, або Сірчане. Коли на свідчення Господньої справедливості і мерзенності гріха небесний вогонь спалив п'ять міст, які називалися: Содом, Гоморра, Сохот (Sochot), Амона і Себіон, деякі з істориків, особливо Георгій Кедрін, твердять, що три останніх – Сохот (Segon), Амона і Себіон – провалилися. Це море, або озеро, є майже сірчаним; на його березі таке каміння, котре, будучи запаленим, горить, як дерево. Йосиф *Іудей* пише в історії про єврейську війну, а Радзивілл підтверджує у «Перегринації», що кожного дня барви цього озера міняються: зранку вода чорніє, в полудень стає синьою, як сукно, а перед заходом, по гарячих [днях], ніби з багном перемішана, трохи червоніє. На березі цього моря негри збирають гірку сіль, котру виробляє це озеро. Неподалік звідти є місце, де євреї перейшли Йордан, як по суші. За півмилі звідти лежить пагорб по правому боці, де Ісус [Навин] бачив проти себе мужа, котрий стояв з витягнутим мечем: *Ісус, 5.* Там же неподалік було місто Єрихон, котре було розташоване на веселій, багатій на всякі рослини й плоди, родючій долині. І з нинішнього самого місцезнаходження видно, що воно було круглим, а там, де йшли мури, тепер насипано ніби вал. На місці веж, котрих було чимало, розташовані ніби якісь округлі пагорби. У розділі 6 описане те прокляття Ісуса [Навина], яке сповнилося, бо там тепер ніхто, крім арабів-розбійників, не живе, тих [давніх жителів] розстріляли на купках комишу. На кінці міста залишилась одна чотирикутна вежа, але й вона збереглася лише наполовину. Одні твердять, що це був дім розпусниці Раав, яка жила біля стін. Вона, випросивши у євреїв мотузку, звісила її з вікна і таким чином втекла неушкодженою від воєнного нападу і всіляких бід: *Ісус, 2.* Там росте дерево спалат, котре дорого коштує. Воно потребує сильного сонячного тепла, як і єрихонська рожа, що дуже корисна жінкам для легших пологів. У півмилі від Єрихона є джерело, нездорову воду якого оздоровив сіллю Єлисей і зробив її з некорисної дуже доброю. Ця вода зрошує

Місто Єрихон

Дім розпусниці Раав

Дерево спалат

Рожа з Єрихона

каналами всю долину і садки. Там неподалік є гора *Квадрантана* (*Quadrantana*), де сатана спокушав Господа Христа, коли наш Спаситель постився 40 днів і ночей (*Матвій, 4*). Там дуже багато каміння, про яке сатана говорив: «Скажи, щоб це каміння стало хлібом». На самому верху цієї гори є капличка на тому місці, де сатана, взявши Господа, показав йому всі царства світу, про що говорить Євангеліє. На горі повно печер, у яких колись жили пустельники, а тепер через жорстокість поганих там немає нікого. За панування турецького султана Селіма там, у цих краях, було // (с. 67) до тисячі ченців і пустельників. Але їх цей тиран наказав стратити, щоб не поширювалася ця релігія в їхніх краях.

Аравія Скеляста

Скеляста **Аравія** лежить між Єгиптом і Єврейською землею, давні історики називають її Набатеєю. Головне її місто – Петра, а по-арабськи: Арах. У цій землі є гора Кассіус, де міститься гробниця Помпея. У цій землі знаходиться гора Синай, на якій є гробниця св. Катерини, де Богом був даний Мойсею закон. Сюди, до священика Мадіана, втік Мойсей через страх перед фараоном. Ця земля така піщана, що зветься Піщаним морем; тут немає жодної дороги. Люди, як їдуть туди, сидячи на верблюдах, укриваються у дерев'яних клітках від піску, котрий, порушений вітром, б'є в очі хмарою. Ці люди мають у подорожі компаси, як і моряки. Цю землю зайняли євреї, коли йшли з Єгипту. Там вистачає мумій людей, висушених у піску сонцем і вітром. У цій землі є місто Медина, наші привозять до нього збіжжя з Аравії Щасливої, з Ефіопії, з Алькаїра Червоним морем.

Гора Синай

Аравія Щаслива

Аравія Щаслива лежить близько до моря Арабського і Перського, ця земля багата на все. Александр Великий, коли їхав з Індії, хотів там жити, як у столиці. Поблизу неї – Сабеї, де достатньо золота, срібла, мира, цинамону, фініків і пальмового дерева, а головне місто там – Едон. У цій землі є птах фенікс біля міста Клеополім, у котрому є найкращий храм після Єрусалимського храму. У цьому храмі жерці мають записані на письмі час і годину, коли фенікс-самолет (Samolot), котрий є єдиний у світі, має померти і знову народитися. Отож, коли минає 560 років, тоді цей птах, наносивши сухих гілочок і різних трав, всідається високо у гнізді й у велику спеку махає крилами і запалює гніздо, а сам згорає. Потім з попелу народжується маленький черв'ячок, котрий потім стає як горобець, далі – як голуб, ще далі – як півень, як гусак, врешті сягає такої величини, як орел, і вилітає з гнізда. На голові він має з пір'я ніби золотий чуб, під горлом – червоне пір'я, хвіст білочервоний смугастий, крила має такі, що світяться як вогонь; синю спину; фенікс дуже гарно виглядає, особливо на сонці, і звуть його сонячним птахом. Вергілій, описуючи вік різних тварин і птахів, не проминає також фенікса, кажучи про нього такими словами:

Фенікс

Він сповнить праведним життям мужів старіючих,
Але у багато разів більше, ніж ми, живе балакуча ворона,
У чотири рази яструб живе довше, ніж ворона,

А довше яструба утричі живе альбатрос,
А його перевищує у десять разів фенікс,
Який відроджується з попелу.

Мекка
Гробниця Магомета

У цій же Щасливій Аравії є місто Мекка, велике й потужне. В центрі міста стоїть храм на кшталт римського Колізею, зроблений із цегли. Він має сто входів, має високий склепистий дах. Там лежить Магомет, котрого турки шанують майже як Бога. У центрі стоїть щось на зразок невеликої башти у каплиці, яку турки обходять і цілують, кажучи, що це є той дім, котрий будував колись Авраам. Усередині цієї невеликої башти – глибокий стік, де бусурманці змивають свої гріхи, коли туди приходять. Там живе величезна кількість голубів, про яких кажуть, що вони походять від тієї голубки, котра виймала горіхи з вух Магомета, а турки вірять, що у неї нібито втілився Святий Дух. Гробницю Магомета тримають на собі не дуже товсті колони. Оскільки це місце тісне і темне, не освітлюється нічим, крім ламп, то тим, хто дивиться здалеку, здається, ніби труна висить у повітрі силою магніту. Але, придивившись уважніше, кожен бачить, що її тримають колони.

Опис єдинорога

З іншого боку храму знаходяться стайні, де перебувають різні тварини, насамперед єдиноріг. Це звір завбільшки з жеребця-трилітка, на чолі він має чорний ріг завдовжки три лікті; шерсть має гладку, голова – як у оленя, коротка шия, рідка грива, голінки, як у оленя. Цього звіра до них привозять негри з Ефіопії; багато товарів привозять з Персії, Ефіопії, з обох Індій, але їх не викладають удень // (с. 68) через велику спеку, а тільки вночі, і починаючи від другої години торгують.

Різні тварини

Там достатньо різних плодів, худоби, тварин, левів, леопардів, також морських чудовиськ, фараонових щурів, котів, котрі роблять мускус, також козерогів, які, бестії, є напрочуд прудкими, хоч мають дуже тонкі ноги; вони так швидко бігають по скелях, що кожен може здивуватися. Є там багато й кіноцефалів, тобто людей із собачими головами, котрі харчуються молоком. Самка хапає малих хлоп'ят, але дорослому чоловікові вона не сміє чинити нічого поганого, про що читай Плінія, *книга 7.*

Дромадери

Є там і такі верблюди, котрих звуть дромадерами. Вони такі сильні, що кінь, який швидко буде бігти, ніколи з ним не зрівняється. Дромадер може витримати до 6 днів без води. Негр, що сидить на ньому, підкидає йому потроху пшениці, вилущеної з колосків. Коли ж негр хоче злізти з нього, то вдаряє кийком по нозі. Той приклякає зразу ж до землі, а негр злазить. Ця тварина дуже здатна до швидкої дороги, на нього можна покласти сідло, бо він має тільки один горб, а не два, як інші верблюди. На берегах ріки Нілу, де її рукав впадає у море, в певний час буває велика кількість лелек. Це буває тоді, коли вони від нас прилітають, тобто в серпні, коли Ніл після розливу знову входить у свої

Багато лелек

береги. Тоді там, на багнистій землі, їм залишається для прокорму велика кількість плазунів. Там повно й зелених та червоних качок на високих ногах. У цій же ріці є морські коні, дуже подібні до наших зубрів поставою, шерстю і величиною, тільки без рогів. Вони чинять велику шкоду рису, тому жителі роблять біля своїх ділянок великі канави, щоб ці бестії, котрі мають малі ноги, не могли вилізти нагору. Коли ж застануть в городі людину, то так сильно кусають, що часом і на смерть заїдять. Деякі вважають, що їхня назва – одонтотирани, тобто зубні тирани. Греки їх звуть амфібіями, тобто звіром, котрий живиться і водою, і повітрям, живе і на землі, і на воді. Пише Кедрін, що ця тварина така велика, що може з'їсти слона, але це не схоже на правду. Бо ця тварина, хоч і жорстока та страшна на вигляд, має великі зуби, голову з великою пащекою на півтора ліктя, однак вона не є більшою, ніж слон.

Нільські качки

Морські коні

ПРО ПЕРСІЮ

Персія – це велике і широке царство, яке колись було головним у всій Азії. До неї входили всі ці царства: Сирія, Ассирія, Єгипет, Мала Індія, Вавилонія, Вірменія, Парфія, Мідія, Аравія, Мала Азія. Персія не зазнала б потуги Александра Великого, якби самі шляхи не повели її до Греції. Це царство тягнеться аж до Червоного моря, тому і звуть його Перським морем. На сході вона кінчається Індією, на півдні – Перським морем. Люди в Персії з тих часів завжди були войовничі, завжди діяли зброєю. Але турецький султан їх перевищує потужністю вогнепальної зброї, тобто гарматами і рушницями, котрих вони не знають. Але тепер уже часто турок спливає кров'ю від персів. Вони вживають арабську мову наполовину з татарською, як турки. Носять червоні чалми на головах. На сонце кажуть «Божа шапка», тому віддають йому велику честь, коли воно сходить.

Як багато царств включала Персія

У якій пошані у персів сонце

У час Різдва Господа Христа Перське царство було під римлянами, але потім вони визволилися з ярма і здобули волю 632 року після Різдва Христова, після чого б'ються за монархію з турецьким султаном аж до цього часу.

Ормузд – це чисте й багате місто, що лежить на сході, воно поставлене на морському острові поблизу Перського моря. Лежить від берега на відстані трьох наших миль, має чисту воду, але у ньому бракує збіжжя, тому весь провіант йде до них морем. Недалеко від них є місця, де з моря витягують чаші з великими перлами. Султан цього міста Магометової віри. Там завжди багато купців, які приїжджають за перлами. З цього міста 12 миль до перського міста Ери, котре має досить всілякого провіанту. Там є багато цікавих речей на продаж. Все населення було Магометової секти, але тепер з Божою поміччю між ними

Про місто Ормузд і збирання перлів

Місто Ера

Перси-християни

Місто Сира

множиться християнська віра. Є там друге місто, Сира, у якому чимало різного дорогого каміння. // (с. 69)

Перське пижмо

З міста походять і балясини, досить там і мускусу, котрий наші звуть пижмом. Але перевізники дуже його фальшують, бо коли справжнього мускусу понюхати, тоді зразу рине кров з носа.

Сузіана названа від міста Сузи

Сузіана. Ця провінція лежить між Персією і Вавилонією, а названа так від славного міста Сузи. Там перський король Кір, перемігши Мідію, заснував на вічну пам'ять столицю своєї держави, бо перси в Персеполі мали скарби і гробниці своїх старших, і це були потужно укріплені місця. Святе Письмо в Біблії говорить, що король Асверус (Aswerus) мав у Сузах столицю своєї держави. Ця земля дуже багата і родюча, однак надмірна спека сушить збіжжя, як вогонь. Там на шляхах повно отруйного гаддя, через котре важко проїхати від міста до міста. Люди прикривають свої будинки землею через сильну спеку. У цьому місті роблять делікатні тканини із золота і срібла для дорогого одягу.

Року від Різдва Христова 1250 Аллау, великий татарський хан, обложив це місто Сузи і взяв його. Правитель міста – каліф мав повну вежу золота, срібла і дорогого каміння, але не хотів через жадібність дати зібраного скарбу на потреби оборони. Аллау-хан, взявши місто, схопив каліфа й ув'язнив його у тій вежі, у якій були ці скарби. Він не дав йому ні їсти, ні пити, кажучи йому: «Якби ти не так жадібно зберігав цей скарб, то і сам себе, і людей, і місто зберіг би й оборонив. Оскільки ж ти його тоді не хотів рухати, то тепер же їж його, пий і вживай як хочеш, якщо ти його так сильно любив». І так, бідолаха, лежачи біля цього скарбу, нікчемно здох від голоду.

Як турки воюють у Персії

Тепер, коли турки воюють у Персії, їх гине щоденно від голоду не менше, ніж від меча, оскільки, стоячи табором між пісками та дикими скелями, вони протягом багатьох днів мусять собі носити воду з Євфрату до табору; чимало помирає їх і від пошесті. Щороку там у воєнних походах гине турків до трьохсот тисяч, але паша не полишає розпочатої війни, аж поки не впаде. Їх там дуже б'ють мамлюки, а це ніби наші козаки, їх там дуже багато. Цей народ походить з арабів та негрів, вони мужні, дивною є їхня швидкість, до того ж вони добрі вершники. Одяг мають з білого полотна такий широкий, що вкривають ним і свого коня, окрім голови, котру прикрашають торочками і дзвіночками. Вони носять чалми, перські шаблі, щити, списи з найтовстішого очерету, на кінці наконечник. На верхньому одязі, який звуть бурнус, ззаду носять шкіру якогось звіра. Штани звуть марлота, у яких дуже широкі штанини. Коні мають, вважай, добрі вуздечку з колом, сідла й перські стремена. Найбільше серед них мавpів.

Войовничі мамлюки

Дорогоцінне каміння в людському обличчі

Є там і люди, котрі приїжджають з інших країв. Це негри, обличчя яких дуже блищать, оскільки вони вставляють в чоло [в чалму] і в обидві мочки вух якісь червоні камені завбільшки з ліщиновий горіх,

котрі сяють ясними променями, й так з ними ходять. Дивна річ, як таке можна вчинити. Про це Перське царство писало багато істориків, як-от: *Курцій в житті Александра Великого*, *Юстин* та інші. Однак ми йдемо далі.

ПРО МАЛУ АЗІЮ

Царства у Малій Азії

Мала Азія починається від *Егейського* моря, тобто Грецького, та від Понту Евксинського; у ній містяться такі царства або провінції: Понтул, Мізія, Цезарія, Вірменія, Лідія, Віфінія, Каппадокія, Троя, Фригія, або Пафлагонія, Алація, Памфілія аж до ріки Євфрату.

Колхіда – багате царство над Понтським морем. Звідти Ясон, здобувши золоте руно, забрав Медею, про що чимало пишуть поети та історики. Ця Медея, тікаючи із золотим руном і Ясоном, щоб її не наздогнав батько, Оет, порубала на шматки свого брата Апсирта й розкидала на шляхах, щоби батько, збираючи частини синівського тіла, затримався і не наздогнав її. Вчинивши таке, втекла.

Вірменія

При цьому царстві є такі держави і провінції: Іберія, Албанія, Бактрія, Зольдіана (Zoldiana), // (**с. 70**) Вірменія Велика і Мала. У Вірменії є насамперед християни, котрі вірують на грецький лад. Бо там св. Петро поставив перший папський престол в Антіохії. Однак вони в деяких пунктах розійшлися з греками. Вони мають своє власне письмо, але звичайно говорять по-татарськи, живуть з татарами через гору, котру називають *Thaurus Rnodis*.

Папський престол в Антіохії

Родос

Родос (Rodis) – острів у Малій Азії на Адріатичному морі, який називався спочатку Ліція. Потім, коли копали місце для фундаменту міського валу, було знайдено рожу, і від неї (острів) було названо Родос, тобто по-грецьки рожа. Він має довкола 30 миль. На цьому острові було одне з семи чудес світу: було поставлено там язичеський стовп, великий і коштовний, на честь і похвалу сонцю. Він мав сімдесят ліктів заввишки, але не простояв і 56 років, бо впав унаслідок землетрусу. Одного пальця цього [ідола] не могли охопити й два чоловіки. Єгипетський султан, коли взяв Родос, то однієї лише міді із золотом із цього стовпа набрав на 900 верблюдів і привіз до Єгипту. Від цього стовпа родосців стали називати колосцями, бо цей стовп називався латинською *Colossus*.

Язичеський стовп

Рицарі Гроба Господнього

Цей острів заселили рицарі-тамплієри і добре панували, укріпившись. Турки багато разів пробували завоювати острів, але завжди мусили відступати із втратами. Не так давно турецький султан Сулейман 1523 року силою і зрадою завоював острів у християн.

Магометова секта

Туреччина, або Тракія, або також Сарацинія, – це новий народ, який прийшов до цих країн з татарського народу. Зійшовшись із сарацинами, прийняв Магометову секту в 630 році після Різдва Господня.

Магометові байки

Цей Магомет народився від батька араба та матері агарянки, ізмаїльтянської єврейки, придумав віру: з трьох зробив одну. Із Старого Завіту – обрізання, святкування суботи, не їсти свинини, цілий піст раз на рік не їсти, доки не зайде сонце. У християн взято було хрещення для очищення гріхів. Звідси й донині турки обмивають собі частини тіла після якогось гріха. Від християн вони мають також і те, що говорять про Господа Христа, що це був Дух Божий і народився від невинної Діви; дуже шанують Оливну гору, звідки [Він] вознісся на небо, а євреям – через те, що вони Його ненавиділи, але заперечують те, що Він дав себе замучити, – кажуть, що Христос, або Божий Дух, зійшов на небо, а євреїв увів у затемнення або, швидше, дав їм якесь нібито живе створіння, котре вони, спіймавши, зв'язали і розіп'яли на хресті. З поганського звичаю вони мають те, що сонцю віддають почесті, ніби Богу. Їхнє визнання віри так звучить: «*La illach illelach, mehemet iresul Allach*», тобто: «Немає Бога, крім Єдиного Бога, а Магомет – пророк Його». Коли прощаються, то кажуть «*Bissem Alahe, el Rachmane, el Ruchim*», тобто: «В ім'я Бога і милосердя і їхніх духів». Про Господа Бога перед творенням світу кажуть, що він був у білій хмарі, що доводять своїми книгами, які звуть Алькоран. Ісуса вони звуть Єсуа (Jesua) Мессія, Мойсея – Танребір Муса Бегамбер, його книги – мусафі, Євангеліє – інглі, священнослужителів – талісмани, магістрів – гогсалари. Після поширення своєї віри Магомет не дозволив агарянам зватися агарянами, але – сарацинами, від Сари, дружини Авраама, а потім – ізмаїлітами, від Ізмаїла, сина Агарі, вигнаної дівки Авраама. Євреї обрізаються восьмого дня [після народження], а турки – через кілька років.

Побрехеньки Магомета

Магомет сказав, що на його прохання Бог наказав горам десяту частину свого каміння дати на одне місце і що нібито так виникла одна гора, яка називається Арафат, яка стала плакати від тягаря. Магомет, побачивши її в плачу, нібито мав їй сказати: «Не засмучуйся, а поклади свій камінь на місці, і якщо хтось із мандрівників-паломників не молитиметься перед цим каменем, то його паломництво не буде справжнім». Тоді Магомет вдарив ногою в камінь, і відразу з'явилася вода, яку не можна було пити. Він назвав її водою очищення, котра тече й по цей день. Коли турки помирають, то їхні шати, в котрих вони мають лежати в труні, окроплюють цією водою на відпущення гріхів.

Цей Магомет сказав також, нібито він був взятий на небо і бачив там багато ангелів, а небо є довшим, ніж цей світ. Отже, нібито два ангели Аротес (Arotes) і Марот (Marot) були послані з неба, щоб вчити людей справедливості; що його Божий Дух у вигляді голуба навчав того, що він мав чинити у світі. А він мав голубицю, навчену так, щоб йому витягувала з вух горіхи; наплів Магомет і інших // (с. 71) чимало побрехеньок.

Чому турки не п'ють вина

Він також заборонив пити вино, бо одного разу сам упився, а його слуги, взявши у нього ножа, забили пустельника, християнина Сергія, а на другий день доводили йому, що це він [Магомет] забив пустельни-

ка. Він, побачивши свій ніж закривавленим, повірив і сказав: «Біда мені, що я таке вчинив. Боже, відпусти мені [цей гріх], це сталося через вино. Нехай буде прокляте вино і той, хто п'є». І через це турки не п'ють вина. У їхніх мечетях, або божницях, склепіння біле, а підлога застелена рослинами, скрізь написи: «*La illach ille lache Mehemet iresul Alach*», тобто: «Немає Бога, крім Єдиного Бога, а Магомет його пророк»; «*Tanre bir begam ber hach*» – «Творець один, а пророки рівні»; «*Filis galio ile lach*», тобто: «Ніхто не всемогутній, тільки Бог». Скрізь у храмах багато каганців, у котрих горить олива, а біля них стоять високі вежі, на котрі залазить мулла, бо там немає дзвонів, і сильним голосом, заткнувши вуха пальцями, волає трикратно: «*Allah bech ber*», тобто «Один Бог є істиною». Люди, входячи до храму, вмиваються, знімають взуття і три рази кроплять водою голову. Жінки моляться окремо від чоловіків, а моляться три години вночі. Усі кланяються, зсовуючи кінцями пальців свої шапки.

Турецькі написи на стінах мечетей

Турецькі звичаї

Помираючи, своїм заповітом відпускають невільників на волю, а для сусідів влаштовують бенкети. За заповітом жінок відпускають таємно. Дають гроші слугам на забиття християн, бо це, як вони вважають, є дуже потрібним для спасіння їхніх душ. Паші та інші поважні особи наказують будувати мечеті, тобто храми. А коли вони приносять жертви, які вони звуть по-арабськи «хорбан», то завжди дають священнослужителям ноги, голову і шкуру, а також четверту частину м'яса дають убогим, третю – сусідам, а четверту – своїм челядникам. Померлих ховають у полі, бо в мечетях цього не годиться робити, хіба що на певному місці. У місті ховають правителя, а на цьому місці будують храми. За душі померлих влаштовують учти; в певний час кладуть на їхні могили сир, хліб, м'ясо, яйця, молоко, особливо на дев'ятий день після смерті. Деякі випускають на волю пташок з кліток за їхні душі. Інші кидають хліб у воду рибам, кажучи, що то є милосердний вчинок Божому створінню. Хліб, печений двічі, їдять, змішуючи з якимсь дуже смачним зіллям. Коли їдять, то жінок не пускають до себе, але самі сідають зі схрещеними ногами у гурт по десять душ і більше. Невільників після дванадцяти років не підпускають до жінок. Коли справляють малу чи велику нужду, то і чоловіки, і жінки миють потім своє тіло. Отож за ними постійно ходять невільники з глечиком води. Дуже люблять полювання. Голять волосся на голові, на сороміцьких органах, але ніколи не голять бороди. Коли чинять присягу, то правою рукою торкаються свого чола, а очі підносять до неба; постяться у Великий піст від нового місяця у вересні аж до нового місяця у жовтні.

Обряди і жертви турецькі

Сором'язливо пишучи

Дівчата ходять голі аж до 10 років, особливо в Єгипті. А в 10 років татуюють своє тіло, тобто на шкірі виїдають горілкою (wodka) намальовані на тілі різноманітні квітки. Потім напускають туди різних фарб, котрі так сильно в'їдаються в тіло, що їх неможливо змити жодним способом. Справді, дуже дивна є річ бачити на тілі так багато різних і прекрасних фарб.

Дівчата ходять голі

Ченці там трьох категорій: два види християн, а третій – поганський. Мароніти і абіссінці є християнами, сонтани – язичниками.

Мароніти є християнами

Перші то є **мароніти**. Це християни, котрі щорічно дають паші дві тисячі цехінів, щоб вони могли безпечно молитися по-своєму. Церковні апарати вони мають від святого отця Григорія XII, котрі їм приніс і віддав *падре Іоанн Баптіста*, священик *Ордену єзуїтів*. А ці мароніти, що живуть у різних місцях, мають своє власне письмо. Пишуть на папері, як євреї, ведучи рукою справа наліво. Але це письмо має специфічний вигляд, а одна літера, написана зі скороченням, містить у собі кілька звуків.

Письмо маронітів

Набожен-ство абіссінців

Другі є **абіссінцями**. Ці також мають свої церкви і каплиці. Це негри попа Яна, короля 60 царств в Африці, котрим там через велику бідність дають пожертви. Вони ходять у звичайному полотняному одязі, дивно мучать тіло. Вони моляться, завжди стаючи на коліна, а Святе Письмо читають, також ставши на коліна, задля більшої до нього пошани. М'яса ніколи не їдять, рідко їдять рибу, хіба що в неділю, у вівторок і четвер, // (с. 72) і то коли немає посту. Вони за своїм природним звичаєм ходять без шапок, мають довге волосся, котре лежить у них на плечах. Вони високого зросту, але худі, голови мають маленькі, ніби у хлопчиків, з обличчя виглядають добрими і щирими.

Сонтани – ченці мерзенної віри

Треті – це **сонтани**, язичники. Ці себе вдають за дуже побожних і голісінькими, без жодного покривала, ходять і взимку, і влітку, поголивши собі голову і бороду, ніби божевільні. Вони справді бувають різні, але найогиднішими є такі, котрі, нічим не прикрившись, волочаться по

Плід турецької віри

місту без всякого сорому. Коли вони справляють свої обряди, то обертаються до сонця і дивляться на нього, розчепивши навхрест руки, нахиляються й хилитаються, ніби дурні. Їм вільно брати все, що їм подобається: хліб, плоди та інші речі, котрі можна їсти і котрі на ринку за гроші. Той, у котрого вони це беруть, щасливий, що цю річ зажадали саме у нього. Врешті, вільно цим сонтанам удень на очах всіх людей поєднуватися з жінкою, спочатку виконавши свою мерзенну ворожбу, опис чого я пропускаю, шануючи пристойність. Взагалі їм вільно чинити все, що забажається, бо, як твердять турки,– це святі

Радзивілл, у «Перегринації», с. 65

люди, які ведуть побожне життя, відкинувши принади світу і земне щастя. Радзивілл у «*Перегринації*», *с. 47* і *223*.

Друзи є християнами

Четвертий народ – це **друзи**, християни. Це залишки отих французів Гроба Господнього, котрі колись визволили Єрусалим від влади сарацинів. Саме ці, ходячи від міста до міста, носячи у шкіряних торбах дрібні речі для продажу, подають пожертви християнським паломникам, як-от: гребінці, воду, дзеркальця. А це для того, щоб, приглядаючись до себе, пам'ятали про смерть. Бо водою, коли хто прагне, охолодиться, гребінцем, коли хто зачісується, прикраситься, а коли у дзеркало подивиться, сподобається собі. Тоді йому спадає на думку, що все це знищить смерть, людина стає покірною. Про цих

друзів та інші народи, також про християнських священиків і турецьких, котрі там при Єрусалимському храмі мають свої каплички, і про розташування цього храму, його красу і оздоби, про всі інші святі місця і тамтешні справи досить широко написав Радзивілл у «Перегринації». Ми ж опишемо тільки спосіб турецького обрізання і перехід до Магометової віри. Коли кого там мають згідно зі звичаєм потурчити, то спочатку його приводять до каді. Тоді каді, наказавши принести свою турецьку чалму, накриває нею голову [наверненого]. Потім з помпою і тріумфом його ведуть через місто, несучи перед ним два зелених Магометових прапори, на котрих замість наконечника висять хвости двох морських коней. Його ведуть вулицями сто яничарів з півгаками; вони із сурмами і барабанами йдуть по обидва боки від нього. Новий бусурманин їде між ними на коні, а коня під ним ведуть два яничари. На ньому джуба з червоного адамашку, у його правій руці стріли пером догори, а залізним гостряком униз. Отак з ними тріумфують, їздячи по вулицях. Потім його обрізають у коморі, призначеній для цього, між ятками, але виконують цей обряд не з такими церемоніями, як євреї. Потім турки знімають із нього дорогі шати, кидають йому кілька цехінів, врешті дають йому якусь платню.

Опис Єрусалимського храму, Радзивілл в «Перегринації», с. 146

Тріумф при потурченні

Всі турки носять білі чалми, але ті, що походять з роду Магомета, ходять у зелених чалмах. У зелених шатах можна ходити кому завгодно, окрім чалми, зелені чалми можуть носити тільки з Магометового роду та сонтани як невинні і святі люди, тобто священики турецькі, про котрих ми вище писали.

Яка різниця між Магометовим родом та іншими турками

У кожному місті є один суддя для всіх – як християн, так і турків; він обраний з обрізаних і повинен усім допомагати; вішає тих, хто грабує або краде. Пише Бартоломій Юргевич, літописець тих країн, котрий 14 років був у Туреччині, що одного разу трапилося так, що якийсь яничар випив молоко і не заплатив за це жінці. За це він був допитаний, його повісили догори ногами, мотузкою перепоясали впоперек, і він виблював те молоко. Його тут же було засуджено і удавлено. Це було в Дамаску. // (с. 73) Коли хто вчинить перелюб, то чоловіка тоді карають в'язницею, і через кілька місяців його можна викупити звідти за гроші; коли ж спіймають на перелюбі жінку, то її роздягають догола, возять на ослиці і бичують. Врешті її засуджують, і вона, маючи на шиї волячі кишки, гине під градом каміння.

Турецька юстиція

ПРО ТУРЕЦЬКЕ РИЦАРСТВО

Усі турки мають одного імператора, котрого звуть Хунгер Отман Лардан. Він має під своєю владою двох князів: азіатського і європейського, яких звуть баглерами. Їм коряться тимангілари, тобто паші, котрі під страхом смерті завжди мають бути

Суліхтарляри, буглибергляри, яглиберглери, емінглери, газиляри

готовими до походу на кожну воєнну потребу. Після них же йдуть бассалари, тобто старости або чауші, деякі з них завжди перебувають для ради біля султана. Після них беглербеї, ніби ротмістри, ради, судді, субаші, сотники. Після цих – дворяни, котрих там звуть суліхтарляри, що за ним ходять разом з буглиберглярами, тобто коморниками і з яглиберглерами, нібито канцлерами. Після них є емінглери, тобто збирачі податків. Після цих – ельфалари, тобто мужні войовничі слуги, які не мають при собі жодної зброї, крім шаблі, лука і списа. Всі вони своє життя і здоров'я покладають богині фортуни, кажучи: «Язилян гелур басина», тобто «Прийде письмо до голови», нібито кажучи: «*Pradestinata neminem pratereunt*», тобто «Провидіння Господнє не мине нікого». Цих людей битви описують віршами і прикрашають задля побудження інших. А ці завжди беруть жолд під час миру і війни, всі вони кінні. Піхота є чотирьох видів: перші – це є солахляри, тобто стрільці з луками та шаблями. Другий рід – це яничари. Ці з рушницями, шаблями та алебардами, причому всі походять з християн, вони дуже мужні. Третій вид – азапляри, які всі мають турецьке походження. Вони зі списами, шаблями, в легких панцирках. Четвертий рід піхоти походить з греків, котрі звуться воніхлярами. Ці водять туркам коней замість машталірів. Коли йдуть до битви, то турецький султан йде між двома чаушами, розмовляючи з ними, а перед ним ротмістри з булавами і з буздиганами. Потім – кінні дворяни, потім – служебні жовніри, врешті за ним і перед ним йде безліч драбів, потім везуть намети, а при них повні вози пахолят, звиклих до пристрасті задля непристойної потреби цих панів. Там же йде велика маса верблюдів, коней й мулів з тими людьми, котрі возять провіант. Корчем там немає, вони роблять зупинки на шляхах, варять і печуть, але кривди в поході, Боже уховай, [немає]. Один поет дещо написав щодо їхніх справ:

Піші солахляри, яничари, азапляри, воніхляри

Звичай у виступі в похід на війну

Корчем у Туреччині нема

Турки свою простоту компенсують справою
І особливе старання мають у бойових речах.
Там не знайдеш ні юриста, ні прокурора,
Але сьогодні мусиш заплатити за те, що обіцяв учора.
Не візьмуть там на квіти, ані pro maioki,
Не бігають з апеляціями за двори.
Там дуже поважають святу королеву,
Що зветься справедливістю, яка є однаковою для всіх станів.
Не ганячи й пильності при кожній розправі,
Все можна все-таки назвати порядком.
Отож багато завжди може вчинити звичай:
А вони нічим іншим не хочуть займатися,
Свою мерзенність іншим компенсують;
З різних народів турки вчинили,
Малих дітей для того купують,

У мужності виховують тих,
У кого відчувають таке прагнення. // (с. 72)
А якщо у ньому виявиться особлива [мужність],
То вже славлять юнака, ніби царського сина.
Є там москаль, татарин, єврей, русин зі словаком,
Знайдеш там і серба з греком-небораком.
Знайдеш там і француза, іспанця й італійця,
Знайдеш німця з угорцем, трохи й поляків.
З усіх народів зробили їх турками,
Наробивши чалм, голови їм поголили.
Подивися, що з цими гостями вони роблять нам всім,
Вони, вважай, всі народи мають за ніщо.
Подивися, якщо ти чув або колись читав,
Як вони хитрістю скрізь завойовували [землі]. *Турецькі хитрість і зрада*
Коли їм треба перемир'я, ревно стараються [його досягти],
А під цим покривалом інші [землі] завойовують.
Коли ж їм не треба, то ламають перемир'я,
А на це зло вже здавна ті, що сліпі, хворіють.
Вони вживають різних галгалів,
Але, певно, до третіх півнів з милою не сидять.
Могли б з них інші народи брати приклад,
Бо вже мало не всі мають їх своїми сусідами.
Хоча й чесноти небагато, але велика зажерливість
Дивно опанувала увесь їхній рід.

Коли схочемо побачити звідки пішли турки, то мусимо їхню генеалогію виводити ні від кого іншого, а тільки від татар. Отож, насамперед *Отоман*, їхній предок, жив розбоєм, як і татари. Про це свідчить і ідентичність мови, одягу, звичаїв, віри, спосіб воювання і стріляння з рушниць. Хоча вони мовою дещо різняться, однак ця різниця в мові така, як польської мови від чеської або італійської від іспанської. Цей Отоман збагатився з розбоїв, завоював багато країн. Подивимося ж самі на себе: якщо злочинець поганий зміг так багато вчинити, то чому посвячений рицар, що сповідує Христову віру, не сміє наважитися, щоб цнотою і мужністю вирвати у нього з рук те, що він завоював зрадою та хитрістю? Цей [турок] насамперед опанував на сході Лідію, Віфінію, Памфілію, Каппадокію, Понт і всю Малу Азію. *Турецька генеалогія* *Отоман*

Після нього *Орхан*, завоювавши береги Геллеспонту, породив *Мурада*. Цей, коли два імператори, трапезундський з константинопольським, воювали за державу, чекав, поки вони знесиляться. Потім помирив їх і зрадою захопив у них всю Тракію, Карію, Лікаоні. Мурад потім, взявши Фригію і дві Мізії, породив *Баязета*, котрий захопив Македонію, Фессалію, Боснію, Афіни, Галліполь, Соганлік, Димотин, Дарданели і Адріанополь – столицю Болгарії. Від нього втік константинопольський імператор до Італії і Франції і там чекав допомоги проти нього. Але у цьому його [султана] бич Божий покарав за християн. *Орхан* *Мурад Перший* *Баязет*

Тамерлан, цар татар заволзьких, захопивши всю Скіфію, Персію, Азію і Єгипет, спіймав Баязета, зв'язав золотими ланцюгами і, возячи у залізній клітці, уморив. Після нього був *Калапін*, котрий розбив над Дунаєм Сигізмунда, короля польського і угорського, з великим військом. Після нього *Магомед*, брат його, Молдавію і Валахію зробив залежними через перемир'я, а турецькі кордони просунув до Іонійського моря. Після Магомеда його син *Мурад*, придумавши спочатку яничарів, підбив під свою владу Фессалоніки, Кіпр і Анатолію, сплюндрував Трибалі, Іллірик та Угорщину, розбив короля Владислава під Варною. Потім його розбили хрестоносці під Бєлградом, він хотів помститися за свою кривду в Крої над Скандербегом, але, втративши триста тисяч війська, мусив відступити; від такого потрясіння він помер у дорозі. Про цього Скандербега так пише поет ксьондз Варшевицький у своїй «Венеції»:

Калапін

Магомед Перший

Мурад Другий придумав яничар

На те Бог побудив свого рицаря Скандербега,
Котрий турків часто громив своєю рукою, // (с. 75*)
Щоб він внівеч обернув Мурадову потугу,
А поганською кров'ю полив албанські кордони,
А самого [Мурада] розбив дощенту
Із малим військом [Скандербег],
А його гетьманів тисячу разів громив.
А коли тиран добував Крою в Албанії,
То здох там, а на похорон його везли аж до Віфінії.
Його син Магомед Другий опанував трон
І всю Фракію цілком підкорив собі.
Потім, не бажаючи займатися малими речами,
Кинув всі свої сили на те,
Щоб оту Константинопольську Грецьку державу
Поневолити, цьому присвятив і своє перше гетьманство.
А бачачи внутрішні незгоди серед християн,
Завдяки цьому прийшов до такої погоди.
Отож можна сказати, що пани,
Тоді бачачи – не бачили, чуючи – не чули,
Що дали впасти державі, яка була на схід від них,
Що, здатні своєчасно дати їй допомогу, не дали її,
Та й самі греки, не бажаючи рятуватися,
Воліли закопувати скарби в землі, ховати,
Ніж дати їх для спільної оборони вітчизни,
Мати вільними дітей, дружин і маєтності зі скарбами.
Тоді Магомед, прийшовши морем і суходолом,
З усіх боків обложив військами Царгород.
За п'ятдесят чотири дня облоги
Він взяв місто і силою загнав до в'язниці людський полон.
Імператор Константин був убитий, носять його голову,

Магомед Другий

До чого призводить незгода

* Див. ідентичний мал. у кн. I (с. 152 оригіналу).

Історія про взяття турками Константинополя, столиці грецьких імператорів, року 1453, коли припинилася династія імператорів Палеологів

Рубають ікони, палять Господній вівтар.
Імператриця з дочками зразу після обіду
Була ганебно зґвалтована, несе голову на страту. // (с. 76)
О ганебний вчинку, о бридка суворість,
О проклята поганських людей жорстокість!
Не людьми їх кожен може звати, а бестіями
Через таку їхню мерзенність і жорстокість.
Потім Магомед наказав викоренити шляхту,
Не хотів, щоб далі існувало ім'я Палеологів.
А то дивно, що був сином Єлени
Той Константин, що заснував Царгород.
Також і цей Константин, на котрому припинилася
Грецька держава, а він теж був породжений своєю матір'ю Єленою.
Після цього йому вже легко було здобути Перу
І звідти загрожувати іншим містам, які залишилися.
Тільки раз він мав зворотне щастя з Бєлградом *Року 1456*
І в християнських людях дивне щастя для себе,
Коли від нього оборонився Гуняді
І Ян Капістран із Сенна, святий проповідник.
Однак [султан] знову мав щастя через наші гріхи
Над угорцями і над греками, що тоді чинили опір.
Він захопив у них над морем замок Себаліашовою
Справою, свого гетьмана, фортецю Пропонтидську. *Року 1460*
Цей же потім двічі розгромив венеціанців,
Чим не одному сусідові пригасив дух.
Він першим почав воювати проти венеціанців на воді.
І не скажу інакше, не завжди зі своєю шкодою,
А забравши у них Мітелліно, підбив під свою владу Нігропонт.
Воював, де хотів, а німець, сусід, вже їх не рятував, *Року 1462*
Взяв Кафу, Генуезької республіки
Місто, не будь-яке у багатій країні.
Зрадою царство Боснію і короля Стефана
Захопив, незважаючи на присягу, яку йому дав. *Король Мізії вбитий під час перемир'я*
Під час цього ж перемир'я короля Мізії своєю рукою
Вбив, вигубив і людей жорстокими муками.
З рацьким князем зав'язав сміливо два рази битву,
Раз відступив, а вдруге розбив у нього багато людей.
Не задовольняючися цим, без жодної причини *Року 1476*
Вдерся до Трапезунда, захопив імператорських синів.
Імператор Давид, неборак, будучи змушеним,
Мусив хоч і неслушні умови
Прийняти, котрі були йому дані турком.
Так впала Трапезундська держава,
Тільки імператора з синами було випущено живими, *Замок Серес*
А для їхнього утримання їм було дано **Серес**,
Однак і те невдовзі опинилося у вірі Магометовій,
Бо, прагнучи християнської крові без міри,

Приписав Давиду сфальшовані листи,
Які до нього були нібито написані з Рима.
У цих листах він [Давид] мав підняти бунти проти турків,
Але це був претекст [для розправи], добре це видно.
Він наказав його, зав'язавши, привести з дружиною і з синами,
І дав знати, що той не зможе оборонити своє життя інакше,
Як з дітьми своїми відректися віри,
Обіцяв йому милість, забезпечення, дари.
Але Давид і його сини цього не хотіли
І воліли померти заради імені Господнього. // (с. 77)

Трапезундський імператор з синами вбитий в Адріанополі

Сім синів, а восьмий батько втратили життя,
Турки залишили тільки одного, маленького.
О велика жорстокість, о нестримна зажерливість
У цьому поганському народі проти нашої довірливості;
Не досить, що розбійник має поневолити наше тіло.
Але хочуть, щоб і пам'ятка віри не залишилася.
Втомився б чоловік, коли б довелося перелічити
Звірячу лютість, яка вийшла з цього лотра,
Скільки він пролив нашої крові, скільки сплюндрував міст,
Скільки волостей, островів, земель і царств підкорив.
Цей розбив і Сміхасана, татарського царя,
І разом з державою здобув місто Вавилон
І Ахайю, де був святий Андрій,
Взяв із замками та містами цей проклятий тиран.
Здобув він також Нігропонт з Караванською державою
Через зрадливе перемир'я і звичайне тиранство.

Боснійського короля було страчено під час перемир'я

Таким же чином жорстоко боснійського короля,
Схопивши, наказав стратити і посів всю його державу.
Навіть задумує він про панування над всім світом,
Не бажаючи нікого мати у ньому паном, навіть і брата.
Він послав Ахмет-пашу здобувати Одрант,
Прагнучи, щоб той відкрив йому шлях на Рим;
А Мези-пашу, грека, іншого пашу,
Послав на взяття Родоса, давши йому артилерію.
А сам, не лінуючись, виступив на Золдана,

Магомед здох року 1481

Але здох в Нікомідії раніше, ніж доїхав,
Не здійснивши свого дуже шкідливого замислу.
А було ж прагнення, взявши Родос, наказувати італійцям,
А нескорених християн скрізь підкорити.
Це був перший імператор з турецького роду
Після взяття, хоч і непокірної, другої імперії.
Спричинилася до цього зажерливість і внутрішня незгода
Християнська, що випустила вовка в гори.
Тепер плачуть греки після довготривалої свободи,
Котру через зажерливість втратили у домашній незгоді.
Бо воліли гроші, скарби ховати в землі,

Замість того, щоб ними рятувати себе і вітчизну.
Пишуть, коли було здобуто Константинополь,
То така була воля цього Магомета,
Щоб всі принесли свої скарби на одне місце.
Коли ж принесли їх, виконуючи турецьку волю,
Тиран здивувався і сказав такі слова:
«О, люди без розуму! Де ваш здоровий глузд?
Не тільки мене з цим військом, але й кому іншому
Ви могли б дати відсіч з рідного дому.
Оскільки ж не хотіли, тепер не годиться,
Щоб той жив у вітчизні, котрій сам шкодить».
Потім дав знак своїм, щоб вони їх стратили,
Лише залишили маленьких діточок.
Добився тиран того, що хотів (о жаль!),
Через внутрішнє свавілля християнських людей.
Він приєднав до держави своїх предків дванадцять царств.
Заради свого щастя застосував порушення клятв. // (с. 78)
Двісті головних міст захопив у християн
Оцей тиран, нечуваний після Нерона.
Але коли почав війну з молдавським воєводою, *Івоня*
Втратив великі війська з великою своєю шкодою:
На полі битви полягло їх півтораста тисяч
Біля Дунаю, де потужно потекло криваве джерело, там
І нині стоять три хрести на знак цієї перемоги,
Де молдавани із щастям виявили мужність.

Коли ж цей тиран помер, то його троном опанував **Баязед**. Він узяв Кілію і Білгород у Молдавській землі, у венеціанців – Модону, острів і місто на морі, де двадцять тисяч людей невинних захопив у неволю, він наказав на своїх очах стратити модонського єпископа. *Баязед року 1500*

Після нього був *Селімбек*, котрий, перемігши Сирію, взяв Алькаїр у Єгипті, а султана, правителя єгипетського, вбив. Потім він помер від тяжкої хвороби. *Селімбек*

Після нього став *Сулейман*, його син, котрий був дуже щасливий на війнах. За панування Карла і Фердинанда, римського імператора, захопив в угорців Соклус, Чату, Пешт, Білгород, Вальп, Естергом, Вишеград, Сегет і Дзіулу. Після нього панував його син *Селім*, котрий вирвав у венеціанців багате царство Кіпр і міста Фамагусту з Нікозією. Взяв потім в Африці Тунін і Голоту, котру будували 40 років. Після його смерті *Мурад*-султан, син його, взявши скіпетр, наказав насамперед стратити п'ятьох братів. Потім, присягнувши з пашами на християнську кров, робив усе, що міг, замислюючи [зло] на все християнство. Про це є книжка, видана одним [автором] року 1608 і названа «*Koło baszów tureckich*». Після нього був султан *Магомед*, за панування якого розлилося чимало крові з обох сторін у Молдавії, у Валахії, в Семигородській землі, в Угорщині: під Рабом, під Будою, під Егером, під Тотисом, під *Сулейман* *Селім* *Мурад-султан* *Магомед-султан*

Отоманбич Яшурів

Бєлградом, під Естергомом та інших місцях. Так тривало аж до Отомана, їхнього чотирнадцятого імператора. Господь Бог знає, як довго буде цей бич Ашурів висіти над християнами. Якби між ними була така згода, як між цими бусурманами, то могли б наказувати не тільки землі, а й небу. Але бачимо, до якого через незгоду стану дійшли Анатолія, Романія, Мала і Велика Азія, Геллеспонт, Кілікія, Фригія, Фінікія, Галація, Памфілія, Мізія, Понт, Вірменія, Лідія, Віфінія, Палестина, Каппадокія, Карія, Етолія, Бризія, Амазія, Стамбольда, Адріанополь, Трапезунд, Лангумі, Курмені, Енгури, Енгади, Дакія, Сербія, Акарнанія, Македонія, Епір, Албанія, Рашка, Кілія, Пелопоннес, Нікополь, Галліполь, обидва Херсонеси, Фессалоніки, Нігропонт, Боснія, Морея та інших багато держав, як знати, на схід, південь і на захід. Один поет, все це стисло описуючи, сказав:

Царства під турком

Що перед цим християни мали у своїй волі,
То сьогодні дорого купують у поганського народу.
Котрий в їхніх вітчизнах широко пустив коріння,
І вже його, вважай, як морського піску, бачимо це своїми очами.
Візантія, столиця Грецької імперії,
Сьогодні є столицею злого турецького тирана.
Від цариці країн залишилася лише смутна голова,
Яка стала підніжжям поганим, будучи головою світу.
Єрусалим, Віфлеєм, ці святі міста,
Мають над собою паном проклятих язичників.
Де нас Господь Христос спас і де народив,
Де страждав, де воскрес, де з пророками ходив,
Там з Його гроба нині турок бере зиск
І данину з цих святих місць здирає з християн.
Подивимося, де сьогодні Ассирійська імперія,
Де могутня Вавилонська держава, // (с. 79)
Де Сирія, де Понт, де Антіохія,
Де Лівія, Херсонес і дві Індії;
Де тепер є Константинопольська імперія,
Де тепер Трапезундська й Азіатська держави,
Де Угорське королівство, оте золоте яблуко,
Яке раніше сяяло, а тепер лежить у болоті поколоте?
Де Угорщина, де Валахія, що межують з Польщею?
Всі потрапили у зрадливе перемир'я, як у сіті.
Бо цей злочинний народ зріс завдяки хитрощам,
А в перемир'ї жорстокому хитрими зрадами.
Отак вони спочатку в Азії свою державу розширили,
Одних погладжували перемир'ям, а других з'їли.
А через цю хитрість, вважай, уже три частини світу
Потрапили під жорстоку владу цього злого ката.

Плачі Єремії

Так що, власне, *плачі Єремії*
В наші часи стосуються християн.

Наші дідицтва дісталися чужоземцям,
Жорстокі руки забрали у сиріт їхній власний хліб,
Свою власну воду ми пили за гроші,
Свої дрова ми у поганих у неволі купили.
Над нашою шиєю стояли жорстокі кати,
Вони не хотіли дати зітхнути втомленим від праці.
Наші негідні слуги панували над нами
І наказували нам у наших власних державах.

Але є там пісні християнського люду, музика, весілля, бенкети, тріумфи, втіхи в печалях та утисках. Нам треба за те Господа Бога просити, щоб він сам зволив на це зглянутися, а пожаліви бідних християн, що стогнуть у ярмі цих поганих, обернув всю християнську потугу на їх визволення з цієї жорстокої неволі, яка гірша від неволі єгипетської, вавилонського полону, ассирійського гніту і римського знищення. Якби ж ті люди, що там потерпають, передбачили раніше цю нужду, то тисячократно воліли б померти, ніж таке терпіти. Бо така смерть з'єднана з життям, особливо коли життя в муках тягнеться довго. Це є в Туреччині: вимагають таку велику данину, що, коли не мають чим платити, тоді боржники, закуті в ланцюги, ходять, жебраючи, від дверей до дверей.

Християнська данина в Туреччині

А коли не стане для сплати данини і з цього джерела, тоді їх б'ють по п'ятах батогами, а синів їхніх продають у неволю. Коли Господа Христа оббріхують, то мусить людина мовчати, інакше насильно буде обрізаний. А якщо хто що скаже проти Магомета, то відразу йому приготують вогонь для спалення. Торговці під час воєнного походу проти християн завжди ідуть з довгими ланцюгами, котрі звуть монганну. Вони завжди йдуть з товарами своїми з турками, купують у турків невільників, котрих нав'яжуть разом одним ланцюгом по 50–60 осіб і женуть перед собою до своїх країн, а потім цих невільників використовують згідно зі своєю волею і бажанням, хто з невільників на що згодиться, а коли нічого іншого їм не придумають, тоді орють ними, як бидлом, запрягши їх у ярмо по парі. Турки дозволяють їм одружуватися, але якщо самих невільників у старості відпускають на волю, то їхніх дітей продають у вічну неволю. Тому розумніші воліють там не одружуватися.

Найгірше там ведеться священикам і вченим людям, коли вони потрапляють до їхніх рук і не можуть виконувати жодної фізичної роботи. Тоді будь-який хлопець і взимку, і влітку знущається з них, кидаючи камінням, тягнучи по землі, по снігу. А найгірше, коли в'язень захворів у дорозі. Тоді його ставлять на шлях, і він мусить йти, бо його підганяють нагайкою. Коли ж він не може йти, то його саджають на худобу, а якщо й сидіти не може, тоді прив'язують за ноги, за руки, обличчям донизу, ніби якийсь клунок або торбу. А якщо він помре, тоді його викидають у найближчий діл на поживу крукам і псам. Є багато таких, котрі рятуються умисною втечею звідти. Легше втекти тим, хто

Про втечі в'язнів з Туреччини

живе у Європі, бо там природною перепоною є тільки ріки, котрі можна переплисти. Це краще, ніж // (с. 80) вузьке море Геллеспонт.

Невільники тікають звичайно влітку, коли жнива, щоб у жнивах ховатися і мати їжу вдень. Уночі ж ідуть і часом воліють бути з'їденими дикими звірами, ніж повернутися до своїх панів. Ті, котрі хочуть втекти з Малої Азії, йдуть до вузького моря, до Геллеспонту, між Сестен і Абійдон, котрі тепер звуть Богозассар, тобто маленькі замки тісних меатів. Ці беруть з собою сокири і мотузки, щоб рубати дерева і робити собі плоти. Вони не мають з собою нічого з їжі, тільки сіль, котрою посипають на зілля та корінці, що ростуть в тих краях, і тим живляться. Дивлячись вночі на небесне сузір'я Віз вони виходять у море, прямуючи до північних країн. Якщо добра погода, тоді перепливають море за чотири години, але коли повстане зустрічний вітер, тоді або гинуть, або бувають віднесені назад до Азіатських берегів. У цих небезпеках їх більше гине по дорозі, ніж повертається до вітчизни, бо одні потонуть, інших смерть забере, третіх поб'ють вівчарі, четверті помруть від голоду, коли доведеться довго блукати у цій втечі. Греки і вірмени дуже прихильні до в'язнів і допомагають їм тікати, переодягають у свій одяг, приводять їх до венеціанських суден, хоч за це їх самих турки страчують і забирають майно, бо кажуть греки і вірмени, що такої ж гуманності вони дізнаються від наших, коли приходять до Рима або до Компостелле. Турки мають також якийсь звичай чарування втікачів, котрі повертають втікачів назад. На картці пишуть ім'я невільника, вішають її на будиночку невільника, потім чарівничі слова й заклинання посилають на його голову. І так стається диявольською силою, що втікачу в дорозі здається, ніби на нього нападають леви або змії, або те, що на нього підіймається море, або ріки, або ж йому ввижається якась темрява. І так, гнані цими страхами, вони повертаються до свого пана.

Турецькі чари на в'язнів-утікачів

Чи довго ж, як ми вище згадували, буде панувати цей бич Ашурів над вірними обранцями Господа Христа, чи довго ж будуть верховодити бусурманці над Господньою вівчарнею, чи довго ж буде псувати його виноградник, чи довго Ізмаїл панувати у дідицтві Ісаака? Не треба сумніватися: надходить час, коли ця Оттоманська держава впаде з допомогою Бога. І самі турки мають про це стародавнє пророцтво і чекають на його результат щоденно і кожної години. А пророцтво це записано такими словами:

Турецьке пророцтво

«*Патіссамос гделюр, ціаффун менлекетіалюр, кузаламей алюй, капсейлен еди, ілядех гяур. кєлеці ейсикмассе, енікі ілядех онлярум бекліхедер, ентіапар бахси дикєр, баксай бакляр, огти кєзелюр, олікі ілден сора хрістіаном кєлеци кікар, ол туркі гєресине тулькуне*».

Це по-польськи перекладається так:

«Наш цар прийде, візьме королівство поганського князя і, взявши червоне яблуко, підкорить своїй владі. А якщо після цього до семи років християнський меч проти нього не піднявся, тоді пануватиме над ним

аж 12 років, буде будувати доми, прищеплювати виноградну лозу, потужно огороджувати садки, буде множити дітей. Через дванадцять років після того, як червоне яблуко потрапить під його владу, вийде християнський меч, котрий, оточивши турка з усіх боків, розгромить його дощенту і знищить його ім'я».

Даї же, Господи Боже, щоб за панування непереможного польського короля, нашого милостивого пана, італійці свої списи з наконечниками, іспанці свої списи, венеціанці свої галери, французи свою оборонну зброю, англійці свої арбалети, німці свої списи, угорці свої шаблі, поляки свої палаші, шведи свої алебарди, московити свої бердиші, хорвати свої барди, далматинці свої булати, серби свої круглі щити, паннонці свої кулі, моравці свої стріли, чехи свої мечі, литва свої щити, русини свої ощепи (рогатини.– *Ю. М.*), словаки свої концирі, жмудь свої рогатини, подоляни свої копії, і всі християнські народи обернули свою зброю проти цих бусурманів, псів віри, розгромлених їхнім же пророцтвом. Уже їх там наші небожата християни // (с. 81) чекають з охотою і допоможуть їм на свого і їхнього ворога, бо самі ці народи [пригноблені] через значні утиски не можуть поширюватися із визнанням віри Христової. Але вони носять під пахвою Євангеліє св. Іоанна, як під час війни, так і миру. Почуйте ж заради Бога: Азія розпалася на смерть, Африка зомліла.

У Туреччині християни носять під пахвами Євангеліє св. Іоанна

А золоте яблуко, що лежить від Балтійського моря до Меотійських озер, якби прокинулося від сну, чималу поміч могло б дати, бо вже їм турецьке ярмо надто допекло *in Haresi.* А Греція з Тракією, де більша частина людей ще славить Христа! Вони з великою охотою чекають на християнську зброю. Вони, як ті євреї, котрі через свої гріхи були загнані в неволю, а потім каялися за свою злість, і Господь Бог послав їм Спасителя і повернув до волі. Також і нам невдовзі пошле допомогу з неба, аби ми тільки до нього звернулися. Зволь нам дати це з ласки своєї, Свята Трійця, єдиний Бог, Отче, Сину і Дух Святий. **Амінь.**

ЗАКЛЮЧНІ СЛОВА ДО ЛАСКАВОГО ЧИТАЧА

Припливши до берега з ласки милостивого Бога, віддаю належну подяку Найвищому провіднику цього нашого корабля за те, що зволив нас зі Своєї святої всемогутності здоровими довести до кінця. До тебе ж, ласкавий читачу, звертаюся я зі своїм словом. Як ми почали цей опус словом до тебе, так і закінчуємо зверненням до тебе: *Хай подвиги не будуть забуті.* Однак Господь Бог Сам тільки знає, як цю нашу працю люди з різним розумом будуть приймати, бо є й такі, котрі звикли перетворювати м'яту на кропиву. Ми ж навпаки: *Добрим, а не злим бажаємо подобатися, бо всім подобатися – це нікому не подобатися.* Віримо, однак, Господу Богу, що буде більше таких, котрі будуть вдячні цій нашій праці і витраченому кошту, бо хоча б і побачили щось таке, що не згоджувалося б різними людськими думками, однак знають добре, що мужність долає труднощі. І кожна річ на світі, хоч і найкраща, мусить відповідати приказці: «*Ніщо у цілому світі не є досконалим*». Отож ми те, що могли, (винагороджуючи як подяку за індигенат мені з боку шляхетної Корони), те й вчинили. Бо хто ж знайдеться такий, котрий би не зичив собі слави? Інший і рад був би все собі приписати, але цього бути не може: дав Господь Бог все усім, а не все одному. Це вам, шляхетні поляки, вчинилося, що від вас справа почалася і вами завершується: вам кажу, котрі сімсот років тому прийняли християнську віру і були облиті святою водою (тобто охрещені.– *Ю. М.*) і названі ж ви **полянами** (polani), потім від поля на своїй мові – поляками, від чехів – поленцями, від русі – ляхами, від угорців – ленгєлами, від турків і татар – лехінами; у кожній нації повно вашого народу, на вас озирається кожен іноземний ворог, на вас озирається кожен іноземний ворог, вас боїться і вас остерігається. То чиніть же так, як навчає Господь Бог. А я прошу, щоб ви, будучи вдячні цій нашій праці, *зі своїм розумінням,* у ласці і своїй звичній любові належно перебували. З цим доручаю вас Господу Богу.

Той автор, як сказно вище.

КОМЕНТАРІ

КНИГА І

с. 1 передмови

Паннонії, Богемії – давні назви Угорщини та Чехії. Паннонія (країна між Дунаєм і Савою, яка була розташована у західній частині сучасної Угорщини, північних частинах Сербії, Хорватії, Східної Словенії та Східної Австрії). Вона отримала свою назву від паннонів – іллiро-кельтських племен. У 35–2 рр. до н. е. Паннонія була завойована римлянами, потім стала римською провінцією. Через напади германських та інших племен римляни покинули Паннонію наприкінці IV ст. Паннонію зайняли готи, потім – гуни, потім – слов'яни, врешті – угорці.

с. 3 передмови

Марсових ігор – Марс – бог війни у давньоримській міфології. Під Марсовими іграми маються на увазі війни, битви.

с. 4 передмови

Мінерва – Мінерва – богиня мудрості, покровителька ремесел, науки й навчання, мистецтва й літератури у давньоримському язичницькому пантеоні, часом виступає і як богиня війни.

с. 5 передмови

колоси, піраміди, тріумфальну арку – маються на увазі два із семи чудес світу (Колос Родоський, єгипетські піраміди) та символ величі Давнього Риму (тріумфальна арка).

Частина І

с. 1

Сарматія – сармати (савромати) – кочові іраномовні племена, які у IV–III ст. до н. е. розселилися на території від Тоболу до Дунаю й утворили союзи племен – язиги, роксолани, сираки, аорси та алани. З II ст. до н. е. язиги та роксолани утвердили своє панування в степах Північного Причорномор'я, відтіснивши споріднених з ними скіфів до Криму або асимілювавши їх, і створили свою державу – Сарматію. Однак це панування було втрачене у зв'язку з нашестям готів (III ст. н. е.), а потім гунів (IV ст. н. е.) і розгромом ними сарматів. Частина сарматських племен була втягнена у Велике переселення народів (окремі їхні групи досягли навіть Північної Африки). Друга частина лишилася у причорноморських степах і змішалася зі слов'янами, однак їх не можна вважати безпосередніми предками слов'ян. Третя частина сарматських племен закріпилася на Кавказі (деякі дослідники вважають їх предками осетин) і в Середній Азії. Далі Гваньїні помилково пов'язує сарматів із готами. Але готи були племенем східних германців, які на початку нашої ери жили на південному узбережжі Балтійського моря, куди прийшли зі Скандинавії.

У першій половині III ст. прибули через басейн р. Вісли і Волинь до Північного Причорномор'я, де заснували свої держави: остготів (у Приазов'ї), вестготів (у північно-західному Причорномор'ї, західніше нижньої течії Дніпра). В останній третині II – першій третині III ст. готи завдали потужних ударів Римській імперії. Після поразки від гунів у 375 р. готи мусили відступати на захід, частина знайшла прихисток у Криму, їхні держави існували тут і на Таманському півострові ще у IV–VI ст. Остготи завоювали Рим, частину Італії, створили свою державу (Равенський екзарзат), а вестготи – Іспанію, де теж створили державу.

с. II

Європи – дочки Агенора – мається на увазі відомий давньогрецький міф про Європу.

с. III

вандалів – вандали – група східнонімецьких племен, котрі переселилися зі Скандинавії на південне узбережжя Балтійського моря і далі на південь до Дунаю, зіткнувшись тут із Римом (II ст. до н. е. – III ст. н. е.). У 270 р. разом із сарматами вдерлися на територію римської Паннонії, але зазнали поразки. У 335 р. були поселені візантійським імператором Константином I у Паннонії як федерати. У IV ст. об'єдналися з аланами. Потім під тиском готів обидва племені рушили на захід, пройшли через Галлію й осіли в Іспанії. До 425 р. були витіснені вестготами на південь Піренейського півострова. З 429 р. завоювали Північну Африку, зайняли Сицилію, Сардинію, Корсику, пограбували Рим. У 533–535 рр. королівство вандалів було розбите візантійцями. Після невдалих повстань проти Візантії у 30–40-х рр. VI ст. частина вандалів була продана у рабство, а решта була асимільована місцевими племенами.

готи – племена східних германців, котрі на початку нашої ери мешкали на південному узбережжі Балтійського моря, куди прийшли зі Скандинавії. У III ст. осіли у Північному Причорномор'ї, на території сучасної Південної України. З 238 р. разом з карпами та іншими племенами здійснювали походи на Давньоримську імперію. Після поразки від гунів у 375 р. рушили на захід, де підкорили Північну Італію (остготи) та Іспанію (вестготи).

Гіберійського океану – мається на увазі Атлантичний океан.

Меотійське озеро – Меотське (Меотійське) озеро, Меотське болото (Меотида) – назва Азовського моря у давніх греків та римлян. Таку назву воно дістало від давніх племен меотів, котрі жили на східному узбережжі Азовського моря у I ст. до н. е.– першій половині I тис. н. е.

Птолемей – Птолемей Клавдій (бл. 100–198) – давньогрецький вчений з Александрії, географ, математик і творець тригонометрії, астроном та історик, автор багатьох праць, серед яких вирізняється «Географія» у восьми книгах. У ній узагальнено доробок давніх географів, прокоментовано карту землі. Гваньїні міг використати такі видання творів Птолемея: Cosmografia... Vicentia, 1475, Ulmae, 1482; Geografia.– Basel, 1540, 1542, 1545; Omnia que extant opera.– Basilea, 1541, 1551.

с. IV

яцвінгами – йдеться, очевидно, про язигів – одне із сарматських племен, вихідців з Поволжя та Приуралля, які пізніше перекочували до Приазов'я, а потім – на захід від Дніпра. Язиги створили тут значний військово-політичний союз кочових племен, звідси нападали на римські володіння, зокрема з 69 р.– на Мізію. У сер. I ст. н. е. язиги жили між Дунаєм і Тисою, а у II ст.– у Паннонії. У середині I–II ст. до н. е. язиги поселилися між Дунаєм і Тисою. У ранньому середньовіччі рештки язигів змішалися з іншими народами Центральної Європи. Однак Гваньїні плутає язигів із більш відомими ятвягами, прибалтійським племенем, спорідненим з пруссами.

метанастами – важко сказати, кого має на увазі Гваньїні. В усякому разі до угорців згадані «метанасти» не мають відношення.

рікою Істмом – Гваньїні плутається. В античні часи Істром називали Дунай, точніше його нижню частину. Істмом же називався Коринфський перешийок, котрий з'єднував Середню Грецію з Пелопоннесом.

Понтійського моря – мається на увазі Чорне море.

гори Гіперборейські – ця та наступні назви гір часто зустрічаються в античних істориків та географів, які по-різному їх локалізували, але більшість розуміла під ними Уральські гори.

Евксинського моря – мається на увазі Чорне море.

Томаківка – острів Томаківка був розташований у гирлі р. Томаківка, в місці, де вона впадає у Дніпро (біля сучасного м. Марганець Дніпропетровської обл). Нині він майже повністю затоплений водами Каховського моря. На цьому острові розташовувалася Запорозька Січ з 60-х рр. XVI ст. по 1593 р.

с. V

Сарматських гір – маються на увазі Карпатські гори.

Семигородського воєводства – йдеться про Семигородську (Трансільванську) державу. Нині ця територія входить до складу Румунії.

Франкофордії – мається на увазі Франкфурт-на-Одері у північно-східній Німеччині.

Жмудь, Курляндію і значні Інфляндські держави – Жмудь – частина Литви у західній її частині; Курляндія (Курземе) – Курляндський півострів, частина Латвії на захід від р. Лієлупе. Інфляндія – давня назва частини східної Прибалтики, яка нині входить до складу Латвії та Естонії.

с. VII

свого вождя Гомера, сина Яфетового – Гомер був першим сином Яфета, сина Ноя (Буття, 10:2, 3 та ін.), вважався прабатьком кіммерійців. Деякі середньовічні хроністи (автор латинського вступу до хроніки Євсевія) вважали Гомера прабатьком готів (*Вольфрам Х.* Готы. От истоков до середины VI века (опыт исторической этнографии).– СПб., 2003.– С. 52).

Твіскона, або Асцена, сина Гомера – Аскеназ (Ашкеназ) – син Гомера (Буття, 10: 3). Деякі вважають, що Аскеназ пов'язаний з германськими племенами, і вказують на топонім Асканія у Фригії та Скандинавії (Див.: *Нюстрем Э.* Библейский словарь.– СПб., 1997.– С. 29).

Берос – мається на увазі вавилонський історик III ст., який написав працю про сучасні йому події. В науці існує, однак, думка, що насправді цей твір є фальсифікатом XVI ст.

Кранцій – Альберт Кранцій з Гамбурга (помер у 1517 р.) – визначний німецький хроніст. Його твір видано у Франкфурті 1575 р. разом із твором Кромера «Poloniae: Wandalia...» (Coloniae, 1517; Francforti, 1575).

Пліній – мається на увазі Пліній Старший (Гай Пліній Секунд), що жив у 23–79 рр., давньоримський вчений і письменник, державний діяч, автор багатьох історичних праць, насамперед «Природничої історії» у 37 книгах, своєрідної енциклопедії природознавчих знань античності. Гваньїні міг використати такі видання творів Плінія: Historia mundi (Basileae, 1530), Historiae naturalis libri XXXVII (Venetiae, 1507; Parisiis, 1511).

Корнелій Тацит – Публій Корнелій Тацит (бл. 55 – бл. 120) – найвидатніший давньоримський історик, політичний діяч. Автор низки історичних праць, найважливішими з яких є «Історія» та «Аннали». У першій висвітлювалась історія Римської імперії у 69–96 рр., у другій – за період 14–68 рр. Написав низку інших творів, серед яких найважливішим є «Германія» (De origine et situ Germaniae...– Wien, 1515).

Страбон – Страбон (63 р. до н. е. – 19 р. н. е.) – видатний географ та історик античного часу, грек за походженням. Зокрема, написав «Географію» в 17 книгах, котра вважається вершиною географічних знань античності. Гваньїні міг скористатися такими виданнями його творів: Commentarii geograhici (Basileae, 1523), Geographia (Venetia, 1472), De situ orbis (Venetia, 1502, Basel, 1549).

с. VIII

Сабеллік – Марко Сабелліко (1436–1506) – відомий італійський історик доби Відродження. Гваньїні, очевидно, використовував публікацію його латиномовного твору: *Sabellici M.* Exemplorum libri decem (Lipsiae, 1518).

Геродот – Геродот Галікарнаський (485–425 рр. до н. е.) – «батько історії», найвидатніший давньогрецький історик, автор «Історії» з 9 книг, одну з яких присвятив опису Північного Причорномор'я. Гваньїні міг скористатися такими виданнями його твору: Historiam libri IX (Venetia, 1494; Romae, 1475).

кіммерійці – кочове іраномовне плем'я Північного Причорномор'я, яке у сер. II тис. до н. е. виокремилося зі спільноти зрубної культури. У II половині VII ст. до н. е. вони були витіснені або асимільовані скіфами.

між Памфілією та Каппадокією – Памфілія – країна на півдні Малої Азії між Лікією та Кілікією. З VI–V ст. до н. е. перебувала під перським пануванням, у IV ст. до н. е. була завойована Александром Македонським, потім перебувала у складі різних елліністичних держав (Птолемеїв, Селевкідів, Пергамського царства). Разом із Пергамом Памфілія була завойована Римом у 133 р. до н. е., а у 43 р. утворила особливу провінцію Давньоримської імперії. Каппадокія – стародавня назва області в центральній частині Малої Азії, яка на сході межувала з Вірменією, а на півночі – з Чорним морем. На початку VI ст. до н. е. була завойована Мідією, а з другої половини VI ст. до н. е. була частиною давньоперської держави Ахеменідів. За царя Аріарата (IV ст. до н. е.) стала незалежною, але наприкінці того ж століття була підкорена державою Селевкідів. Знову здобула незалежність, але у 17 р. н. е. остаточно була завойована Римом і стала провінцією Давньоримської імперії, потім – Візантійської імперії. У 1074 р. була завойована турками-сельджуками, а з XV ст. увійшла до складу Османської імперії.

черкеси й п'ятигорці – маються на увазі реальні народи Північного Кавказу. Далі (у VIII книзі) Гваньїні помилково відносить їх до татар. Загальною назвою «черкеси» в джерелах називали всіх адигів, народи північно-західної групи кавказької мовної сім'ї (адигейці, кабардинці, черкеси).

с. IX

індів – маються на увазі індуси.

Артаксеркс, котрого Святе Письмо зве Сенахеріб – Гваньїні помиляється, об'єднуючи дві різні історичні особи. Перський цар Артаксеркс III панував у 359–338 рр. до н. е., у 345 р. до н. е. завоював Єгипет і Фінікію. Сенахирим – ассирійський цар, який панував у 726–682 рр. до н. е., а у 14 р. за панування юдейського царя Єзекії вдерся в Юдейське царство, хотів захопити Єрусалим (4 Цар. 18:14, 17; 19:8 та ін.).

Александр Великий – Александр Македонський (356–323 рр. до н. е.) – цар Македонії у 336–323 рр. до н. е., видатний полководець, політичний і державний діяч, творець потужної імперії, яка простяглася від Балкан до Індії. У 332 р. до н. е. ряд великих міст він назвав на свою честь, зокрема засновану ним же на захід від гирла Нілу Александрію. Передчасно помер у 33-річному віці, ймовірно, внаслідок отруєння. Його імперія розпалася по смерті Александра, і в окремих її частинах запанували його полководці, котрі створили власні династії.

згасивши ім'я савроматів, були названі вандалами – Гваньїні помиляється, вважаючи, що вандали походять від сарматів.

імператора Константина Великого – св. Константин I Великий, імператор Візантійської імперії у 324–337 рр., відомий насамперед тим, що прийняв християнство.

с. X

Стилікою – Стиліка Флавій (Стиліхон) (бл. 360–408) – вандал за походженням, головнокомандувач військ давньоримського імператора Феодосія I, з племінницею котрого одружився. По смерті Феодосія I у 395 р. був регентом нового імператора Гонорія. У 397 і 401 рр. розбив вестготів короля Аллариха.

Геркулесове море – Гібралтарська протока.

папи Сикста – Сикст III – римський папа у 432–440 рр.

Юстиніан – Юстиніан I – візантійський імператор у 527–565 рр.

короля Гилімера – Гелімер – останній король вандалів (530–533).

с. XI

історик Прокопій – Прокопій Кесарійський (490–562) – видатний середньовічний грецький історик, секретар Велізарія (500–565), командувача військ візантійського імператора Юстиніана. Гваньїні міг використати таке видання головного твору цього історика: De rebus Gothorum, Persorum ac Vandalorum libri VII (Basilaea, 1531).

частина роксоланів на чолі зі своїм вождем Хрунном – тут непорозуміння. Бренн був королем галлів наприкінці IV ст.

Никифора та Михаїла Куропалата – Никифор I і Михаїл III – візантійські імператори відповідно у 802–811 і 856–867 рр.

обидві Мізії – Мізія – давньоримська провінція на південь від Нижнього Дунаю, між р. Дріною, Чорним морем та Балканськими горами. Була заснована після підкорення римлянами фракійських племен, насамперед мезів, у 29 р. до н. е. За панування імператора Доміціана (81–96) була поділена на дві частини: Верхню Мізію (охоплювала значну частину сучасної Сербії) та Нижню Мізію, яка охоплювала значну частину території сучасних Македонії та Болгарії. У III ст. обидві Мізії стали об'єктом нападів готів та інших племен, пізніше опинилися під владою Візантійської імперії. У VI–VII ст. Мізія була завойована слов'янськими племенами.

Йосиф – Йосиф Флавій (37–100) – єврейський історик античного часу, який писав грецькою мовою, автор кількох важливих праць з історії євреїв під римським пануванням. Насамперед слід відзначити його працю «Про Юдейську війну», де по свіжих враженнях він розповів про зруйнування римлянами Єрусалима та війну римлян з юдеями. Автобіографія Флавія, написана при імператорі Доміціані, є доповненням згаданої праці. Найважливішим твором є «Юдейські древності» у 20 книгах. У 1544 р. було видрукувано перше грецьке видання творів Флавія, пізніше з'явилися переклади латиною, що були використані Гваньїні. Зокрема, він міг використати таку публікацію цього твору: *Flavius J.* Historia de antiquitate et de bello Judaico.– Venetia, 1486.

Рифата, сина Гомерового – Рифат був справді сином Гомера, сина Ноя (Буття, 10:3). З Гомером деякі античні й середньовічні автори пов'язували походження кіммерійців.

Філіп, батько Александра – Філіп II – цар Македонії у 259–336 рр. до н. е., батько Александра Македонського. Завоював усе македонсько-фракійське узбережжя. Після перемоги під Херонеєю у 338 р. до н. е. захопив усю Грецію.

с. XII

Ми, Александр... – наведена грамота Александра Македонського є середньовічним фальсифікатом. Про її ідеологічне значення див.: *Первольф И. И.* Славяне. Их взаимные отношения и связи.– Варшава, 1888.– Т. 2.

Аттіли – Аттіла (Бич Божий) – вождь гунів у 434–453 рр. У 447 р. спустошив Східну Римську імперію, у 451 р. вдерся в Галлію, у 452 р.– в Італію, захопив Мілан та ін. міста. Помер від пошесті.

Діодор Сицилійський – Діодор Сицилійський (близько 90–21 рр. до н. е.) – античний історик, упорядник 40-томної «Історичної бібліотеки», яка містила опис історії Давнього Сходу, Давньої Греції, еллініcтичних держав та Риму з давніх часів до середини I ст. до н. е. Збереглися книги 1–5, 11–20 і фрагменти інших томів.

пафлагонські народи – в античні часи Пафлагонією називали область Малої Азії на південному узбережжі Чорного моря між Віфінією, Галатією і Понтом. Одним з найбільших міст регіону був Синоп. Пафлагонія була завойована Римською імперією під час 3-ї Митридатової війни (74–64 рр. до н. е.)

анти – слов'янське міжплемінне об'єднання, яке локалізувалося між Дніпром та Дністром. Перші згадки про антів зафіксовано в писемних джерелах наприкінці IV ст. На думку деяких істориків, антами були носії пеньківської культури.

босняки – слов'янське населення Боснії, яке пізніше, в роки турецького нашестя, прийняло іслам.

бургунди – східногерманське плем'я, яке у 406 р. поселилося на лівому боці р. Рейн і створило свою державу (406–436), що була знищена римлянами та гунами. Після цього бургунди були поселені Аецієм у Сабаудії (сучасна Савойя) на правах федератів. Тут з 457 р. існувала ще одна їхня держава, котра була пізніше у складі Німеччини (з 1033 р.), а потім – у складі Франції (з 1378 р.). Очевидно, бургунди є тотожними з «бургами», що їх називає Гваньїні дещо нижче. Бургунди не були близькими родичами слов'янам, як це помилково вважав Гваньїні.

гіттони – правильніше – гутони, східногерманське плем'я, яке, очевидно, прибуло зі Скандинавії і яке Птолемей локалізує на правому боці Вісли. За Плінієм Старшим, вони утворювали підгрупу вандалів – вандиліїв. Пізніше переселилися до Північного Причорномор'я (*Вольфрам Х.* Готы...– С. 64–72 та ін.).

печеніги – тюркомовний народ, який кочував у Північному Причорномор'ї у VIII – X ст., часто воював проти Київської держави. Пізніше був розгромлений та асимільований іншим тюркомовним народом – половцями.

бесси – фракійське плем'я, яке локалізується на північних схилах Родопських гір. Наприкінці I ст. до н. е. внаслідок невдалої боротьби проти Римської імперії були змушені переселитися на територію Добруджі, причорноморської частини сучасних Румунії та Болгарії. Про їх присутність тут згадує Овідій. Під час міграції готів на захід могли пройти Підгір'я, але припущення Гваньїні про походження від них топоніма «Беч» поки що не підтверджено.

бастарни – бастарни (певкіни) – германське плем'я, яке у середині III ст. існувало разом з готами на території сучасної південно-західної України, Молдавії та Румунії, чинило напади на римські провінції Дакія, Мезія, Фракія.

галінди – йдеться про плем'я голіндів (голядь), що населяли землю в Пруссії західніше від озер Мамри і Снярдви (нині – на території північно-східної Польщі). У VI–II ст. голінди створили голіндський племінний союз, куди увійшли також барти й сасини (Dzieje Warmii i Mazur w zarysie.– Warszawa, 1981.– T. 1.– S. 42). Голінди, очевидно, тотожні згадуваним тут же Гваньїні ігліонам. Це балтське плем'я, яке діяло разом з готами і на початку V ст. поселилося з ними у південній Галлії (Франції) (*Вольфрам Х.* Готы...– С. 20, 337).

карбони, карпоти – очевидно, йдеться про карпів – сармато-дакське плем'я, яке локалізувалося на початку нашої ери на території північно-західного Причорномор'я. До 257 р. виступали разом із готами та деякими іншими племенами, в т. ч. й вандальсько-сарматськими, проти Римської імперії. Потім карпи дедалі частіше конфліктують із готами, на межі III–IV ст. вони поселилися південніше Дунаю (*Вольфрам Х.* Готы...– С. 20, 71–88).

тирси... агатирси – агатирси (або ж тирси) – східноскіфське плем'я, згадуване античними авторами.

аорси... амаксоби... амадоки – аорси (аорси – амаксобії) – одне із сарматських племен, першу згадку про яке знаходимо у Страбона. Жили в прикаспійській зоні, у межиріччі Волги та Дону, у II половині I ст. перекочували у межиріччя Дніпра та Дністра, створили значне військово-політичне об'єднання – Аорсію. З середини II ст. були асимільовані аланами.

аціби – можливо, йдеться про ассів – споріднене з готами плем'я.

вібіони – можливо, йдеться про везіїв (візів) – германське плем'я, одна з груп (західна) готів, мало назву «тервінгі – візі» (*Вольфрам Х.* Готы...– С. 42–44).

алани – одне з найвідоміших сарматських угруповань. Вперше згадуються в джерелах у I ст. У II половині I ст. очолили аорське угруповання, яке перекочувало в Північне Причорномор'я. З сер. II ст. назва «алани» поширилася на всі сарматські племена. Брали участь у війнах проти Римської імперії II–III ст., в т. ч. разом із готами. У 375 р. були розбиті гунами, включені до їхніх племен, брали участь у походах гунів на Західну Європу, частково осіли у Франції та Іспанії. На думку деяких авторів, вони є предками осетин.

гуни – згідно з найпоширенішою точкою зору, гуни є народом, утвореним у II–IV ст. внаслідок змішування тюркомовних («хунну», які у 155–160 рр. прибули з Джунгарії) та угромовних племен Приуралля та Поволжя. У 70-х рр. IV ст. вони рушили на захід і розбили готську державу Ерманариха (375), з 377 р. завдали потужних ударів Давньоримській імперії. Кульмінаційний момент в історії держави гунів настав під час правління царя Аттіли (див. комент. до с. XII передмови). Після його смерті у 453 р. гунська держава розпалася, гуни були поступово винищені або асимільовані, їхні рештки взяли участь у етногенезі чуваського народу.

масагети – збірна назва групи племен Закаспію та Приаралля у творах давньогрецьких авторів. Одні виводять слово «масагети» зі слів «маса», «сака» і «та», що означає «велика сакська (скіфська) орда». Інші вважають, що це слово означає «маза-гети», тобто «великі гети». За даними Геродота, масагети були кочівниками, у боротьбі проти них загинув засновник держави Ахеменідів (Ірану) цар Кір, переможений царицею масагетів Томіріс.

гетів – гети – давнє населення Нижнього Подунав'я. Через подібність назв їх часто плутали з готами античні й середньовічні автори.

с. XIII

Явана, а потім Белісса – Біблія згадує про те, що у Яфета, сина Ноя, один із синів звався Яван, у котрого, у свою чергу, були сини: Еліша (Белісса.– *Ю. М.*) і Таршиш, Киттиі Донан. Від них (тобто синів Явана) «відділилися острови народів у їхніх краях кожний за мовою своєю, за своїми родами» (Буття, 10:2, 3). Пов'язання його з сарматами, греками і словаками безпідставні.

Алямісмав сина Вандала – ця генеалогія є легендарною. Можливо, з нею переплелися більш-менш достовірні дані генеалогічного дерева готського роду Амалів, з якого походив готський король Теодорих Великий (помер у 526 р.). Отже, від його предка Амала (батька Амалів), котрий у свою чергу нібито був сином Авгіса (Авігіса), онуком Гумала (Хулмула, Хуміла) (батька данів) та правнуком Гаута (Гапта) (батька гаутів), народився син Одуульф, який був прапрадідом Вандаларія (переможця вандалів), діда Теодориха Великого (*Вольфрам Х.* Готы...– С. 526–527).

кашубськими – кашуби – західнопоморська слов'янська народність, що проживає на півночі сучасної Польщі. Більшість дослідників вважають кашубів етнічною групою поляків.

Блондус – Блондус Флавій (1392–1463) – в епоху італійського Ренесансу вивчав історію давніх часів. Його перу належать римська історія від часів завоювання Риму Аларихом в 410 р. («Historiarum Romani imperii decades III»), топографія Рима («Roma instaurata»), топографії античної і середньовічної Італії («Italia illustrata»), а також твори про римські старожитності «Roma triumphalis».

с. XIV

Аркадія і Гонорія – Аркадій I – імператор Східноримської імперії (Візантії) у 395–408 рр.; Гонорій – імператор Західноримської імперії у 395–423 рр.

Йордан же Алянус – Йордан – готський історик VI ст. У своїй праці «Гетика» Йордан виклав історію готів, починаючи від їхнього переселення зі Скандинавії до війни остготів проти Візантії в сер. VI ст. Гваньїні міг використати таке видання його твору: «De origine actibusque Getarum» (1515).

св. Григорій, перший з цим іменем римський єпископ – Григорій I – римський папа у 590–614 рр.

карми – очевидно, тут маються на увазі карпи – сармато-дакське плем'я.

істри – мова йде, очевидно, про племена, що населяли Істрію (Істрійський півострів) – сучасне прикордоння Словенії, Хорватії та Італії. Інший топонім (Істрія) фіксується в той час на північно-західному узбережжі Чорного моря.

раци – у цьому випадку йдеться, очевидно, про балканське плем'я, землі якого пізніше зайняли серби (існувала в середньовіччі держава Рашка).

штирійці – населення Штирії – країни на прикордонні сучасних Австрії та Словенії.

св. Єронім – св. Єронім (між 340–350–420) – один з великих діячів християнства, видатний богослов, приятель римського папи Дамасія I, походив з м. Стридона у Далмації. Гваньїні припускається неточності, вважаючи, що св. Єронім походив зі Штирії.

папи Дамаса – Дамасій I – римський папа у 366–384 рр.

Граціана і Феодосія – Граціан – римський імператор у 367–383 рр. Феодосій I Великий – імператор Західноримської імперії у 379–395 рр.

с. XV

Кирило – очевидно, мова йде про св. Кирила (315–386) – єпископа Єрусалимського, видатного богослова.

Юліана Відступника – Юліан Відступник – римський імператор у 355–363 рр., здійснив невдалу спробу запровадити язичництво як державну релігію.

Митридатом – Митридат VI Євпатор – цар Понтійської держави у 121–163 рр. до н. е. За його панування Понтійське царство досягло найбільшої могутності. Воно охоплювало територію Малої Азії, головним чином Каппадокії, Східного та Північного Причорномор'я. Двічі посилав війська до Криму, щоб перешкодити Скіфському царству захопити Херсонес. Зазнавши тяжкої поразки від римських військ, покінчив життя самогубством у Пантикапеї (сучасне м. Керч).

Овідій Назон – Публій Овідій Назон (43 р. до н. е.– 18 р. н. е.) – видатний давньоримський поет. У 8 р. н. е. був засланий імператором Августом до м. Томи (сучасна Констанца в Румунії), де і помер. У цей останній період своєї творчості написав «Трістії», «Послання з Понту» («Epistolae ex Ponto») та ін., у котрих значну увагу приділив описові північно-західного Причорномор'я та місцевих народів, що його населяли. Однак спроби пов'язати дані Овідія з народами Східної Європи, що жили у пізнішу епоху, як у випадку з «язигами» або ятвягами, у Гваньїні часто були невдалими. Для Гваньїні твори Овідія були чи не найавторитетнішим джерелом після Біблії, він знаходив там, як йому здавалося, ключ, що відкривав таємницю кочівників Північного Причорномор'я взагалі, насамперед татар. Гваньїні міг використати такі видання творів Овідія: «Libri de Ponto» (Venetis, 1507), «Metamorphoses» (Venetis, 1509).

до Максима – ця елегія Овідія була звернена до давньоримського оратора і політичного діяча Фабія Максима, який обіймав ряд високих посад і мав вплив на імператора Августа

(*Подосинов А. В.* Овидий и Причерноморье: опыт источниковедческого анализа поэтического текста // Древнейшие государства на территории СССР. 1983.– М., 1984.– С. 67).

с. XVI

стріл Авзонових – Децімус Авзоній Магнус (310–395) – давньоримський поет, який уславився, зокрема, як автор гострих епіграм.

Частина II

с. 1.

Сигізмунда III – Сигізмунд III з династії Ваза – король Речі Посполитої у 1587–1632 рр.

Лех I – легендарний правитель Польщі, котрий нібито панував бл. 925 р. За традицією вважається першим правителем Польської держави. Гваньїні переповідає тут відому середньовічну легенду про двох братів – Чеха і Леха, від яких пішли відповідно чехи та ляхи (поляки). Під назвою лехів та лехітів поляки фігурують уже в середньовічних польських хроніках XIII ст.: творі Вінцентія Кадлубка та «Великопольській хроніці». Див.: «Великая хроника» о Польше, Руси и их соседях XI–XIII вв.– М., 1987. У деяких варіантах цієї легенди згадується й третій брат – Рус, від котрого нібито пішли русини (українці) (Див.: *Флоровский А. В.* Чехи и восточные славяне.– Прага, 1935.– Т. 1). Подальший виклад подій з історії Польщі базується переважно на середньовічних легендах, котрі зафіксовані у творах попередників Гваньїні – хроніках Яна Длугоша, Марціна Кромера, Марціна та Йоахима Бєльських та ін. Див.: *Bielski M.* Kronika Polska.– Kraków, 1597.– S. 21–94. Значну подібність, як не раз зазначалося дослідниками, мають між собою хроніка Гваньїні і хроніка М. Стрийковського (Кенігсберг, 1582; останнє видання: *Stryjkowski M.* Kronika polska, litewska, żmudzka i wszystkiej Rusi.– Warszawa, 1846.– T. 1–2) в тій частині, де викладається історія власне Польщі й Литви. Однак на цих паралелях із хронікою Стрийковського ми не будемо зупинятися, оскільки не виключено, що дана частина твору Гваньїні базувалася саме на ній, на її рукописному варіанті.

с. 2

Іллірії – Іллірія – північно-західна частина Балканського півострова, яка омивається водами Адріатичного моря, входить нині до складу Хорватії. Тривалий час була провінцією Давньоримської імперії, входила до складу однієї з її провінцій – Далмації.

с. 4

Ругією – мається на увазі о. Рюген біля західного узбережжя Балтійського моря (нині – у складі Німеччини).

Емерією – очевидно, мається на увазі невеликий о. Мен у Балтійському морі, що на південному сході від Зеландії.

Феондією – мається на увазі о. Фюн – другий за величиною і значенням острів, на котрому розташована Данія.

Салендією, де сьогодні столиця Датського королівства – мається на увазі о. Зеландія, на якому стоїть столиця Данії – Копенгаген.

с. 6

Крака, або Кракуса – Крак – напівлегендарний князь, котрому приписується заснування Кракова. Швидше легендарними постатями були названі нижче діти Крака: Лех, Кракус і Ванда, ряд інших персонажів аж до П'яста й Семовита включно. Однак деякі сучасні історики схильні вважати Крака історичною особою.

с. 8

Вавель – пагорб на березі Вісли, на якому стоїть королівський замок Вавель у Кракові.

с. 10

бактрійці славлять свою Семіраміду – бактрійці – жителі Бактрії – держави в області Бактріана (верхня течія Амудар'ї, на території сучасного Туркменістану й Узбекистану), яка існувала вже у першій половині I тисячоліття до н. е. У VI–IV ст. до н. е. входила до складу держави Ахеменідів, підкореної Александром Македонським, після розпаду його імперії становила ядро Греко-Бактрійського царства (бл. 250–130 рр. до н. е.). Доля Бактрії споріднена з долею Парфії, про яку нижче згадує Гваньїні. Парфія – країна, населена іраномовними племенами, що лежить на південний схід від Каспійського моря. Саки, які розгромили Греко-Бактрійську державу, наприкінці II ст. до н. е. зайняли північні області Парфії. Вони створили тут державу, але потім були асимільовані корінним населенням. Першим правителем Парфянського царства, яке існувало з бл. 250 р. до н. е. до 20-х рр. III ст. н. е., був Аршак, родоначальник династії Аршакідів. Під час війн із Селевкідами Парфянське царство наприкінці II ст. до н. е. перетворилося на потужну державу, що вмістила в своїх кордонах Месопотамію і майже весь Іран. З перемінним успіхом Парфянське царство провадило тривалі жорстокі війни з Римом (I ст. до н. е.– II ст. н. е.), доки у 220-х рр. н. е. не загинуло під ударами перської імперії Сасанідів.

Семіраміда – мається на увазі Семіраміда (Шаммурамат) – ассирійська цариця, дружина царя Шамшиадада V і мати Ададнірарі III, регентша під час малолітства останнього у 810–806 рр. до н. е. З її іменем пов'язане одне із семи чудес світу – «висячі сади». Гваньїні неправомірно пов'язує Семіраміду з Бактрією.

Томіри – мається на увазі Томіріс, цариця легендарних амазонок, насправді ж цариця масагетів, які жили в давнину на берегах Каспійського моря; прославилась перемогою над царем Ірану Кіром I Ахеменідом у 529 р. до н. е. Гваньїні, вслід за М. Бєльським, не зовсім коректно пов'язує її зі скіфами.

с. 11

Пентесилія – персонаж давньогрецької міфології, дочка бога війни Ареса й Отрери, цариця амазонок.

Ортигія – мається на увазі цариця легендарних амазонок.

Лукреція – за легендою, дочка давньоримського патриція. Зґвалтована сином царя Тарквінія Гордого (VI ст. до н. е.), вона вчинила самогубство, що спричинило повстання, внаслідок якого царя було вигнано, а Рим став республікою.

маркомани – одне з давньогерманських племен.

с. 12

Пшемислав, або Лешко I – ця й подальші розповіді про Лешка II, Лешка III, Попеля I, Попеля II були створені Гваньїні з використанням хроніки Марціна Кромера «De origine et rebus gestis Polonorum libri XXX» (Basylea, 1555, 1558, 1568). Нами зроблено далі посилання на наукове видання цього твору: *Kromer M.* Polonia...; Kronika polska Marcina Kromera.– Sanok, 1857 (далі – *Кромер М.* Хроніка...).– S. 52–78). Були використані також дані «Хроніки Польщі» (1597) батька й сина (Марціна та Йоахима) Бєльських. Оскільки ця хроніка побачила світ тільки під іменем Бєльського-старшого, то ми будемо називати її хронікою М. Бєльського, як це робить Гваньїні. Посилання нами зроблені переважно на наукове видання цієї хроніки: Kronika Marcina Bielskiego.– Sanok, 1856.– T. 1–3. Згадані два твори базуються у даній частині на деяких польських середньовічних хроніках, у першу чергу В. Кадлубка та Великопольській. Зокрема, дуже подібними є імена синів Лешка III,

що їх наводить Гваньїні, і ті, що подає Великопольська хроніка. Див.: «Великая хроника» о Польше, Руси и их соседях XI–XIII вв.– М., 1987.– С. 61; *Banaszkiewicz S.* Polskie dzieje bajeczne mistrza Wincentego Kadłubka.– Wrocław, 1998; *Mistrz Wincenty* (*tzw. Kadłubek*). Kronika Polska.– Wrocław – Warszawa – Kraków.– 1992.

с. 14

ріки Прадника – мається на увазі р. Попрад – права притока р. Дунаєць, яка впадає в останній біля Нового Сонча на Лемківщині. Дунаєць у свою чергу є правою притокою Вісли.

с. 16

Венеру – Венера – богиня кохання у давньоримській міфології.

Ахілла – Ахілл (Ахіллес) – герой давньогрецької міфології, поеми Гомера «Іліада». Син Пелея, царя Фессалії, та німфи Фетіди, вихованець кентавра Хірона.

імператор Карл – Карл Великий – правитель Франкської держави, що панував у 768–814 рр. і вів загарбницькі війни проти західних слов'ян.

сорбами (Serbami) – маються на увазі лужицькі серби (сорби), які й нині проживають на території Східної Німеччини.

Палладі – мається на увазі Афіна (Паллада) – богиня мудрості давньогрецького пантеону, дочка Зевса.

с. 17

королівський престол до Гнєзна, а з Гнєзна до Крушвіці – Гнєзно й Крушвіця – древні міста у Великій Польщі, які існують і нині (розташовані на північний схід від Познані), й до них справді було перенесено польську столицю з Кракова. Південніше Крушвіці, що стоїть на березі р. Нотець, розташоване озеро Гопло, що його згадує нижче Гваньїні.

с. 19

Сарданапал – останній ассирійський цар (VII ст. до н. е.), ім'я якого стало загальним для означення розбещеного можновладця – любителя витонченої розкоші.

с. 20

Людвіка – мається на увазі польський та угорський король Людвік (Лайош) Анжуйський, що панував у Польщі у 1370–1382 рр.

с. 21

П'яст – мається на увазі напівлегендарний засновник першої польської князівсько-королівської династії (П'ясти). Ця й подальші розповіді про Семовита, Лешка IV, Семомислава, що були створені Гваньїні з використанням хронік Кромера (*Кромер М.* Хроніка...– С. 84–94) та М. Бєльського, мають у своїй основі дані з Великопольської хроніки. Про П'яста та Лешка IV взагалі вперше згадується у хроніці Галла Анонімa, що брав участь у поході Болеслава I на Київ у 1018 р. Династія польських князів та королів була названа П'ястівською (П'ястів) тільки у XVIII ст.

с. 25

Семомислав – мається на увазі Земомисл (Семовит) – правитель Польщі у 925–960 рр.

Мєшко – Мєшко (Мечислав) I – правитель Польщі у 960–992 рр. Саме під час його панування у 966 р. було прийнято християнство як державна релігія Польщі. Ця й подальші розповіді про Мєшка I, Болеслава I, Мєшка II, Казимира I, Болеслава II, що були створені Гваньїні насамперед на підставі хронік Кромера та Бєльського, мають у своїй основі дані з Великопольської хроніки.

с. 26

Лузитанських гір – мається на увазі Лузитанія – провінція у південній Франції.

Болеслава, котрий підло вбив брата Вацлава – маються на увазі королі Чехії Болеслав I Грізний та Вацлав Святий, що панували відповідно у 929–967 (972) та 921–929 рр. Донька Болеслава I – це Дубровка (померла у 977 р.).

Мєшко... був охрещений року... 965 – насправді ця подія припала на 966 р.

Плутона – Плутон – у грецькій міфології одне з імен бога – володаря царства мертвих – Аїда.

Цереру – Церера – богиня врожаю у давньоримській міфології.

Діану – Діана – у давньоримській міфології богиня дітонародження, мисливства, покровителька звірів.

с. 27

Кастора з Поллуксом – за давньогрецькою міфологією, брати-близнюки Кастор і Поллукс, яких називають ще Діоскурами, брали участь у подорожі аргонавтів. Згідно з міфом, Зевс після їхньої смерті помістив їх як сузір'я на небі. Ці брати вважалися покровителями моряків.

провідної неділі – Провідна неділя (Анти-пасха, Фомина неділя) – наступна неділя після Великодня.

до св. Іоанна Хрестителя – мається на увазі свято Різдва св. Іоанна Хрестителя, яке припадає на 24 червня за старим стилем, а за новим у XVII ст. воно припадало на 4 липня.

Болеслав – Болеслав I Хоробрий – правитель Польщі у 992–1025 рр., перший польський король, був коронований у Гнєзні у 1025 р. Був тестем великого князя київського Святополка Окаянного і, допомагаючи йому у війні проти брата – Ярослава Мудрого, взяв 1018 р. Київ. У кн. III хроніки Гваньїні при згадці про нього є цінна звістка про те, що у XVI – на поч. XVII ст. у головному костьолі м. Гнєзна – найдавнішої столиці Польщі – зберігалися якісь трофеї, захоплені Болеславом I після відступу з Києва до Польщі. Цікавим є уточнення Гваньїні, що своє прізвисько Болеслав I отримав від русинів-українців.

Єсси – мається на увазі, очевидно, Геза I, що панував у 970–997 рр. Однак науковці вважають, що Мєшко I взяв у другому шлюбі не його доньку Юдит, а Оду, доньку маркграфа Дітріха, від якої мав двох синів (*Giejsztor A.* Mieszko I. // Poczet królów i książąt polskich.– Warszawa, 1978.– S. 22). Оду та її синів вигнав з країни Болеслав I. Можливо, Гваньїні помилився також через те, що переплутав Мєшка I та Мєшка II. Саме останній одружився у 1013 р. з Риксою, донькою лотаринзького палатина Еццо та сестри імператора Оттона II Матильди.

с. 28

Алкіда – можливо, тут слід мати на увазі Алківіада (450–404 рр. до н. е.) – видатного афінського політичного діяча, полководця, учня Сократа.

с. 29

Оттона – Оттон (Отто) I Великий – король Німеччини у 936–793 рр., імператор «Священної Римської імперії» з 962 р.

Св. Войцех – св. Войцех – празький архієпископ, у 996 р., повертаючись з Рима, втік до Польщі, оскільки в Чехії були вбиті члени його родини. У 997 р. вирушив як місіонер до Пруссії, де загинув. Його тіло Болеслав I викупив на вагу золота. У 998 р. канонізований.

річку Осу, котра тече за Грудзьонзем – Грудзьонз – місто у північній частині Польщі на правому боці Вісли.

імператор Оттон Третій – король «Священної Римської імперії» у 983–1002 рр., імператор – з 986 р. У 1000 р. прибув на гнєзненський з'їзд, де символічно коронував Болеслава I. Цей акт формально не мав законної сили, оскільки римський папа негативно ставився до коронації Болеслава I. Тільки у 1025 р. відбулася коронація Болеслава I за згодою Апостольської столиці.

с. 30

руським князем – очевидно, йдеться про великого князя київського Святополка Окаянного, що панував у 1015–1018 рр., зятя Болеслава I.

чеського короля Болеслава... із сином Яромиром – йдеться про чеських королів Болеслава II Благочестивого та Яромира, котрі панували відповідно у 967(972)–999 та 1003, 1004–1012, 1033–1034 рр.

Святополка, котрого брат Ярослав вигнав з Києва – йдеться про великих князів київських Святополка Окаянного та Ярослава Мудрого, котрі панували відповідно у 1015, 1018–1019 та 1015–1018, 1019–1054 рр. Ярослав Мудрий вперше вигнав з Києва Ярополка у 1015 р.

с. 31

тумського костьолу – так зазвичай називали кафедральний костьол.

угорського короля Стефана – йдеться про угорського короля Іштвана (Стефана, Щепана) I Святого, що панував у 997–1038 рр.

Мечислав Другий – Мечислав II Ламберт – польський король у 1025–1034 рр.

с. 32

чеський князь Бретислав, син Ольдрихів – чеські королі Олдржих і Бржетислав I, що панували відповідно у 1012–1033 і 1034–1055 рр.

с. 33

Казимир – Казимир I Відновитель – польський король у 1039–1058 рр.

Генріха – мається на увазі Генріх III – німецький король у 1039–1056 рр., імператор «Священної Римської імперії» з 1046 р.

Бенедикта Дев'ятого – Бенедикт IX Феофілакт – римський папа у 1032–1044, 1045, 1047–1048 рр.

с. 35

дочку Володимира – Володимир Святий – великий князь київський у 978–1015 рр. Як вважають деякі науковці, дружиною Казимира I стала донька або сестра Ярослава Мудрого Марія (Доброгнева), і цей шлюб було укладено в 1039 р.

с. 36

Болеслав Сміливий – Болеслав II Сміливий (Щедрий) – польський король у 1058–1079 рр., у вигнанні: 1079–1081 рр.

с. 37

Вратислав – Вратислав (Братислав, Бржетислав) II – чеський князь у 1061–1092 рр., король – з 1085 р., у 1059–1061 рр. був також князем Моравії.

Бела – Бела I – угорський король у 1060–1063 рр.

Андраша – Андраш (Ендре) I – угорський король у 1046–1060 рр.

Генріха – Генріх IV – німецький король у 1056–1105 рр., імператор «Священної Римської імперії» з 1084 р.

він силою взяв Київ – йдеться про похід на Київ Болеслава II у 1069 р.

с. 38

Соломона – Соломон (Шаламон) – угорський король у 1063–1074 рр., син Андрія (Андраша) I, боровся зі своїм дядьком Белою та його синами за престол. Болеслав II виступив проти Соломона, допоміг синам Бели Гезі I (панував у 1074–1077 рр.) та Ласлу I Святому (панував у 1077–1095 рр.) сісти на угорський престол.

князю Святославу – Святослав Ярославич – великий князь київський у 1073–1076 рр. У 1069 р. Болеслав II взяв Київ, щоб повернути престол київському князеві Ізяславу Ярославичу (панував у 1054–1068, 1069–1073, 1077–1078 рр.), вигнаному перед цим своїми братами.

св. Станіслава – св. Станіслав – краківський єпископ у 1072–1079 рр., був убитий з наказу Болеслава II нібито за участь у змові, канонізований у 1253 р.

на Скалку – Скалка – невеликий пагорб біля Вавеля, де було страчено св. Станіслава. Там стоїть кляштор на честь св. архістратига Михаїла, водночас і місце вшанування св. Станіслава. Коли біля мощей св. Станіслава в кафедральному костьолі на Вавелі відбувалася коронація польських королів, то напередодні коронації королі мали пішки йти на Скалку. Це означало покутне паломництво, було символом покори світської влади перед Церквою.

Папа – Григорій VII Гільдебрандт – римський папа у 1073–1085 рр.

епітафія – приятель Кромера Валентин Кучбовський, учасник посольства Станіслава Гозія до Рима, бачив у одному з монастирів у Хорватії надмогильний камінь з барельєфом і написом: «Болеслав. Польський король, вбивця краківського єпископа Станіслава» (Kronika polska Marcina Kromera... – S. 186).

с. 39

Владислав Герман – Владислав I Герман – польський король у 1079–1102 рр.

син Збігнєв – Збігнєв (бл. 1070–1111) – старший син Владислава I Германа.

Телегон убив батька, будучи народжений від Кірки – Телегон (Телегонус) – герой давньогрецької міфології, син Одіссея та Кірки, випадково у бійці убив батька списом.

Ромул убив рідного брата – син Марса й весталки Реї Сільвії, засновник і перший цар Рима. Був вихований разом з братом Ремом вовчицею. У молодих літах убив брата під час бійки.

с. 40

Лямперта – Ламперт (Ламберт) – краківський єпископ у 1082–1101 рр.

Болеслав Кривоустий – Болеслав III Кривоустий – польський король у 1102–1138 рр.

під замком у Кракові костьол св. Егідію – цей найдавніший у Кракові романський костьол був заснований Владиславом Германом та його дружиною Юдитою на честь народження сина Болеслава. У XIV ст. костьол був капітально перебудований. Він стоїть на розі вул. Гродської та Підзамче.

Софію... сестру імператора Генріха Четвертого – цього разу король одружився на доньці, а не сестрі імператора Генріха IV (панував у 1056–1105 рр., як імператор – з 1084 р.), яку звали Юдита-Марія.

Бржетислав – Бржетислав II – чеський король у 1092–1100 рр.

Сецеха – Сецех – керівник польського рицарства, опікун Болеслава III.

с. 41

Медзижеч – місто в Західній Польщі на лівому боці р. Одер.

до Німеччини – дослідники вважають, що Збігнєв був відісланий мачухою до Саксонії, можливо, у Кведлінбург.

с. 43

Помпея Цезар переміг – Гней Помпей Великий (106–48 рр. до н. е.) – видатний давньоримський політичний і військовий діяч, один з трьох членів I тріумвірату (Помпей,

Цезар, Красс), який керував Римською імперією у 60–48 рр. до н. е. Гай Юлій Цезар (100–44 рр. до н. е.) – видатний давньоримський політичний і державний діяч, полководець, письменник, член І тріумвірату, завойовник Галлії. У 49–48 рр. до н. е. в ході війни між ним і Помпеєм (Красс загинув раніше) завдав вирішальної поразки своєму суперникові в битві під Фарсалами (48 р. до н. е.) і став одноосібним правителем імперії. У 44 р. до н. е. вбитий внаслідок заколоту.

Святополка – Святополк Ізяславич – великий князь київський у 1093–1113 рр. Шлюб із його донькою Збиславою Болеслав III взяв у 1102 або 1103 р. Ця звістка є скороченням відповідного повідомлення з хроніки Кромера (Kronika polska Marcina Kromera.– Sanok, 1857.– S. 213).

моравського князя Святополка – очевидно, мається на увазі Святополк (Святоплук), який став королем Чехії під іменем Святополка I (панував у 1107–1109 рр.).

с. 44

Святослава (*Святобора*) – Святобор – князь Східного (Гданського) Помор'я до 1106 р.

Скарбімєжа – Скарбімєж (Скарбимир) з роду Авданців – вихователь і палатин Болеслава III.

Борживой – Борживой II – чеський король у 1101–1107, 1117–1120 рр.

Кальманом – Кальман (Коломан) Книжник – угорський король у 1095–1116 рр.

с. 45

Стефан, син Кальмана – Іштван II – угорський король у 1116–1131 рр.

року... 1108 імператор Генріх Четвертий – тут помилка, оскільки Генріх IV на той час вже помер. Отже, тут або неточно вказана дата, або йдеться про імператора Генріха V, який панував у 1106–1125 рр., як імператор – з 1111 р.

Гнєвомир – Гнєвомир (помер у 1109 р.) – князь принотецьких поморян. Після охрещення у 1108 р. був призначений Болеславом III правителем м. Чарнкова.

с. 46

Абданк – «Абданк» (Габданк) – назва шляхетського герба, популярного в польській геральдиці. Його характерними прикметами є червоний щит, на якому зображено геральдичну фігуру на зразок латинської літери «W». Цим гербом послуговувався ряд родів української шляхти.

Песячим полем – Песяче поле – місто на березі р. Видави поблизу Вроцлава.

с. 47

старший син Владислав – Владислав II Вигнанець – польський король у 1138–1146 рр.

Собєслав – Собєслав I – чеський король у 1125–1140 рр.

до Накла – Накло – фортеця на р. Нотець.

с. 48

перемиського князя – М. Кромер вказує, що це був перемиський князь Володор, і він послав раніше у похід під Беч свого сина – Володимира Володоровича (Kronika polska Marcina Kromera.– S. 213).

до Галича – тут бачимо сліди поширеного у польських хроніках XIV–XVII ст. оповідання про Петра Влостовича, який хитрістю заманив Болеслава III у пастку. Див.: Kronika polska Marcina Kromera.– S. 269–274.

один шляхтич – Кромер, який у цьому випадку посилається на хроніку Кадлубка, наголошує, що це був «один незначний жовнір, посполитий і приблудний» (Kronika polska Marcina Kromera.– S. 274).

с. 49

47 битв – Кромер подає саме цю кількість битв (Kronika polska Marcina Kromera.– S. 274).

троянський Гектор або карфагенський Ганнібал – Гектор – герой Троянської війни, син Пріама та Гекуби, чоловік Андромахи; Ганнібал (247–182 рр. до н. е.) – видатний карфагенський полководець, вів запеклу боротьбу з Римом у часи Другої Пунічної війни, здобув блискучі перемоги, насамперед у битві при Каннах у 216 р. до н. е.

Болеславу Кучерявому – Болеслав IV Кучерявий – польський король у 1146–1173 рр.

Мечиславу – Мєшко (Мечислав) III Старий – польський король у 1173–1177, 1190, 1198–1202 рр.

Казимирові – Казимир II Справедливий – польський король у 1177–1190, 1191–1194 рр. Подальші слова Болеслава III щодо свого заповіту збігаються з тими, що їх подає Кромер (Kronika polska Marcina Kromera.– S. 277).

с. 51

імператора Фрідріха – Фрідріх I Барбаросса – король «Священної Римської імперії» у 1152–1190 рр., імператор – з 1155 р.

с. 52

імператора Конрада – Конрад III – правитель «Священної Римської імперії» у 1138–1152 рр.

с. 53

похований у Кракові, в костьолі св. Станіслава на замку – костьол св. Станіслава – кафедра краківського єпископа, був збудований у 1020–1142 рр. на пагорбі Вавель у Кракові, тут поховано більшість польських королів.

с. 55

з Риму тіло святого Флоріяна привезено – св. мученик Флоріян був убитий у 304 р. в часи гонінь на християн давньоримського імператора Діоклетіана. У 1184 р. (за іншими даними – у 1185 р.) римський папа Луцій III прислав до Польщі на прохання короля Казимира Справедливого мощі цього святого.

сувора Парка – Парки – у давньоримській міфології богині долі.

с. 56

Лех П'ятий Білий – Лешко I (V) Білий – польський король у 1194–1198, 1201, 1202–1210, 1211–1227 рр.

с. 58

Святополка – Святополк – князь Східного Помор'я у 1109–1121 рр.

Генріка Бородатого – Генрік I Бородатий – князь сілезький з 1201 р., краківський – у 1228–1234 рр., великопольський – у 1234–1238 рр.

мазовецький князь Конрад – Конрад I – князь мазовецький, куявський, сєрадзький і ленчицький у 1194–1247 рр., князь краківський – у 1229, 1241–1243 рр.

Болеслав Сором'язливий – Болеслав V Сором'язливий (Пудикус) – польський король у 1234–1279 рр. Розповідь про короля Болеслава Гваньїні запозичив в основному з твору М. Бєльського (*Bielski M.* Kronika polska.– Kraków, 1597.– S. 119, 160).

Бохенські соляні копальні – Бохня – місто у південній Польщі неподалік від Кракова. Тут, а також у Величці під Краковом з часів середньовіччя і в наш час добувають сіль у копальнях (жупах).

с. 59

короля Бели – Бела IV – угорський король у 1235–1270 рр.

Кунігунда, а по-угорськи – Кінга – Кунігунда (Кінга) (1234–1292) – донька угорського короля Бели IV. Як твердить анонімний автор Великопольської хроніки, вона одразу після народження сказала: «Хай живе цариця небес» («Великая хроника»...– С. 152).

с. 60

Яна Чаплю – ця розповідь багато в чому збігається з тією, що наводиться у Великопольській хроніці («Великая хроника»...– С. 153).

сином Конрада – йдеться про середнього сина Конрада Мазовецького – Казимира (1211–1266), куявського князя з 1231 р. В 1239 р. він вдруге одружився з Констанцією, донькою Генріка II Побожного. Гваньїні нижче неправильно називає Генріка II сином св. Ядвіги.

Генріка Другого – Генрік II Побожний (Благочестивий) – польський король у 1238–1241 рр.

папи Григорія Дев'ятого – понтифікат Григорія IX припадає на 1227–1241 рр.

с. 61

Татари... прийшли до Кракова – Батий узяв Краків 22 березня 1241 р.

біля Легниці – Легницька битва мала місце 9 квітня 1241 р. і закінчилася тяжкою поразкою польсько-німецького війська.

магістром Помпоном – очевидно, слід мати на увазі великого магістра Тевтонського ордену Конрада фон Тюрінгена, що панував у 1239–1241 рр.

с. 62

Семовита – Семовит (Земовит) I – син Конрада I, мазовецький князь у 1248–1262 рр.

Святополк – Святополк Великий – князь Східного Помор'я у 1220–1266 рр.

Інокентієм Четвертим – Інокентій IV – римський папа у 1243–1254 рр.

с. 63

з Ногаєм та Телебугою – в основі повідомлення лежить звістка з хроніки Марціна Бєльського, причому вказується, що з ординцями брали участь у поході сини Данила Галицького Лев і Роман (Kronika Marcina Bielskiego.– Sanok, 1856.– T. 1.– S. 309–310; див. також: *Дзира Я. І.* Турецько-татарські напади на Україну XIII–XVI ст. за хроніками Бєльських та Стрийковського // Український історико-географічний збірник.– К., 1971.– Вип. 1.– С. 88).

канонізували краківського єпископа Станіслава – оповідання про канонізацію св. Станіслава у 1253 р. та перенесення його мощей до Кракова міститься у Великопольській хроніці та деяких інших джерелах («Великая хроника»...– С. 168, 170).

с. 64

св. Ядвіги – св. Ядвіга (померла у 1244 р.) була дружиною князя Генріка I Бородатого.

галицька княгиня Соломія – розповідь про смерть св. Соломії та чудеса, які творили її мощі, міститься у Великопольській хроніці та деяких інших тогочасних і пізніших джерелах («Великая хроника»...– С. 194). Великопольська хроніка уточнює, що мати святої (Гриміслава Інгварівна) та її брат, король Болеслав, заснували на її честь монастир св. Клари у Завихості. Потім через загрозу литовських нападів мощі були перенесені до Скали, а потім – до костьолу св. Андрія у Кракові.

Стефан – у той час угорським королем був Ласло IV Кун (Половець), що панував у 1272–1290 рр. Можливо, тут хронологічна помилка і йдеться про Іштвана (Стефана) V, що панував у 1270–1272 рр.

папою Александром Четвертим – Александр IV – римський папа у 1254–1261 рр. Орден св. Бенедикта було створено у 530 р. св. Бенедиктом Нурсійським в Італії, у Польщі бенедиктинці з'явилися у X ст. Йдеться про якесь відгалуження цього ордену.

с. 65

Лешко Чорний – Лешко II (VI) Чорний – польський король у 1279–1288 рр.

руський князь Лев – Лев Галицький (бл. 1228 – бл. 1301) – син короля Галицько-Волинської держави Данила Романовича, по смерті останнього у 1264 р. успадкував його престол. У 1272 р. переніс столицю держави з Галича до Львова.

с. 66

дали йому битву третього дня місяця лютого року 1280 – Гваньїні, як і Стрийковський, відносить цю подію до 1280 р., а Бєльський – до 1286 р. (*Дзира Я. І.* Турецько-татарські напади...– С. 88).

с. 67

Ногаєм і Телебугою – звістка базується на свідченнях хроніки М. Бєльського (Kronika Marcina Bielskiego.– T. 1.– S. 338–339).

с. 68

Генрік, прозваний Пробусом – Генрік III Пробус – польський король у 1289–1290 рр.

с. 70

Пшемислав Другий – Пшемислав – князь великопольський і краківський у 1290–1295 рр. Король у 1295–1296 рр.

Кір – Кір Старший – давньоіранський цар у 558–529 рр. до н. е., загинув у битві з кочівниками з Півночі.

славний Македонянин – мається на увазі Александр Македонський, про якого див. вище (комент. до част. I, с. IX).

с. 71

Локоток – Владислав I Локоток – князь ленчицький і куявський у 1275–1333 рр., князь сєрадзький у 1288–1333 рр.; князь великопольський і поморський у 1306–1333 рр. Розповідь про Пшемислава, Вацлава, Владислава Локотка Гваньїні базує в основному на свідченнях М. Бєльського (*Bielski M.* Kronika Polska.– Kraków, 1597.– S. 203–236).

Вацлавом – Вацлав II – чеський король у 1278–1305 рр.; польський король у 1300–1305 рр.

Владислава – Ласло IV Кун (Половець) – угорський король у 1272–1290 рр.

литовський князь Вітень – Вітень – великий князь литовський на початку XIV ст. (до 1316 р.).

с. 73

Оттокара – Пржемисл II Оттокар – чеський король у 1253–1278 рр.

князем Гедиміном – Гедимін – великий князь литовський у 1316–1341 рр.

Той муж, що убив Голіафа – мається на увазі відома біблійна історія про перемогу юного царя Давида над велетнем Голіафом.

Улісс розбив голову... велетню – мається на увазі Одіссей, цар Ітаки, один з героїв поем Гомера «Іліада» та «Одіссея», і його перемога над велетнем-циклопом Поліфемом. Одісей осліпив циклопа, а не розбив йому голову, як твердить Гваньїні.

с. 75

прусський магістр – Карл Тревірський (Бефарт) – великий магістр Тевтонського ордену в 1311–1324 рр.

папи – Іоанн XXII – римський папа у 1316–1334 рр.

с. 76

грабіжницьке козацтво – тут явний анахронізм, оскільки козаки з'явилися пізніше і зовсім в іншому регіоні Європи – на Низу Дніпра. Гваньїні мав на увазі лише спосіб дій литовців, які раптовими й частими нападами спустошували землі Польської держави.

Казимира Великого – Казимир III – польський король у 1333–1370 рр.

с. 77

Людвіка – див. вище комент. до с. 20.

Карла – Карл I Роберт – угорський король у 1301–1342 рр.

с. 78

Дашко... і Данило Острозький – стисла звістка хроніки Гваньїні про боротьбу русинів-українців Галичини й Волині проти польських загарбників збігається в головних рисах з польськими хронікальними записами XIV ст., які поєднувалися з хронікою Яна з Чарнкова. Див.: Kronika Jana z Czarnkowa.– Kraków, 2001.– S. 14–15; *Мицик Ю.* Відомості про Україну XIV ст. в хроніці Яна з Чарнкова // Національний університет «Києво-Могилянська академія». Магістеріум.– К., 2004.– Випуск 17. Історичні студії.– С. 92–97.

сандомирський воєвода з дому Абданк – згадані вище хронікальні записи XIV ст. подають ім'я цього воєводи – Челей.

Казимир... ухвалив права – за часів Казимира III рішенням з'їзду феодалів Малої Польщі було ухвалено законодавчий кодекс, т. зв. Віслицький статут. Тоді ж на аналогічному з'їзді в Пйотркуві було ухвалено Пйотркувський статут – законник для Великої Польщі. В історичній літературі їх інколи об'єднують під однією назвою: Віслицько-Пйотркувський статут.

краківського Казимира – Казимир – нині район Кракова, у середньовіччі – окреме від Кракова місто, яке було розташоване на протилежному боці Вісли.

молдавський воєводич Стефан, вигнаний своїм молодшим братом Петром – в основі цієї звістки під 1359 р. лежить хроніка Длугоша. Ці відомості останнього викликали жваву полеміку в польській та румунській історіографії, оскільки, на думку більшості, Валаська держава тоді ще тільки виникала, і серед її перших господарів не було таких осіб. У зв'язку з цим вони відносили польський похід до пізнішого часу, насамперед до періоду панування молдавського господаря Петра I Мушата (1374–1379). Однак у світлі сучасних досліджень виглядає цілком імовірним похід Казимира III на Валахію у 1349 р. Докладніше це складне питання розглянуто в кн.: *Czamańska I.* Mołdawia i Wołoszczyzna wobec Polski, Węgier i Turcji w XIV i XV wieku.– Poznań, 1996.– S. 24–40.

с. 79

Року 1363 – дата є помилковою, оскільки краківський конгрес монархів відбувся у 1364 р.

Карлом Четвертим – Карл IV – король «Священної Римської імперії» у 1347–1378 рр., імператор – з 1355 р.

датський король – Вальдемар IV Аттердаг – король Данії у 1340–1375 рр.

датський король Сигізмунд – тут помилка, оскільки тоді в Данії панував Вальдемар IV, але його не було тоді у Кракові.

Петро – Петро I – король Кіпрської держави хрестоносців у 1361–1369 рр.

Оттон Баварський – правителем Баварії у цей час був Стефан I (II), що панував у 1363–1375 рр.

Семовит Мазовецький – мається на увазі, очевидно, Семовит (Земовит) III (IV) Старший, князь черський з 1341 р., равський – з 1345 р., сохачувський – з 1351 р., виський і мазовецький – у 1370–1381 рр.

Року 1370 – розгорнута розповідь про смерть короля Казимира III міститься у хроніці Яна з Чарнкова (Kronika Jana z Czarnkowa.– S. 23–26).

с. 80

Флоріяна – Флоріян з Мокрска герба «Єліта», краківський єпископ у 1367–1380 рр.

сестри Ельжбети – Ельжбета (померла у 1380 р.) – донька Владислава Локотка і дружина угорського короля Карла I Роберта. Гваньїні вище згадує іншу Ельжбету (дружину імператора Карла IV), яку називає то внучкою, то донькою Казимира III.

князя Владислава – Владислав Опольський (помер у 1401 р.) – опольський князь з 1356 р., угорський палатин (1357–1372) – намісник на Русі (1372–1378), пізніше – правитель Добжинської землі.

помер... перед св. Ленартом – Казимир III помер 5.XI.1370 р., був похований там, де покоїться донині більшість польських королів, тобто у костьолі св. Станіслава на замку Вавель у Кракові.

сукенниці на краківському ринку – ці знамениті торгові ряди були засновані за наказом короля Болеслава Сором'язливого (1257), збудовані за Казимира III, відновлені після пожежі 1555 р. у 1556–1559 рр. Сукенниці й нині існують у Кракові, вони розташовані на головній площі Ринок.

у Львові заснував митрополичий... костьол – дані з різних хронік про заснування Казимиром III костьолу в Львові у 1340 р., а у 1350 р. – католицької єпископської кафедри, частиною істориків сприймаються, частиною ж (М. Грушевський) ставляться під сумнів. Див.: *Грушевський М.* Історія України – Руси.– К., 1994.– Т. 5.– С. 426–427; *Ульяновський В. І.* Історія Церкви та релігійної думки в Україні.– К., 1994.– Кн. 2.– С. 106; Історія релігій в Україні.– К., 2001.– Т. 4. Католицизм.– С. 51.

с. 81

князі Ольгерд і Любарт, також і Кейстут – Ольгерд – великий князь литовський у 1341–1377 рр., Любарт – князь володимирський і луцький (помер у 1384 р.); Кейстут (Кестутис) – син Гедиміна, князь тракайський (троцький) та жмудський, з 1345 р.– фактично співправитель Ольгерда. У 1341 р. він зі своїм сином Вітовтом повстав проти Ягайла, сина Ольгерда, великого князя литовського, й заволодів Вільнюсом. У 1382 р. зрадницьки схоплений і вбитий за наказом Ягайла.

дерево Св. Хреста – частина святого й животворчого Хреста, на котрому було розіп'ято Ісуса Христа, знаходилася у Любліні. Коли українські війська Данила Виговського оволоділи Любліном у 1655 р., то командувач московського корпусу В. Бутурлін взяв частину до Москви, де вона й нині перебуває.

Санток було взято бранденбурзькими маркграфами – як свідчить хроніка Яна з Чарнкова, Санток захопили війська Хассо ву Гухтенгайна, старости бранденбурзького маркграфа Оттона.

с. 82

після свята св. Марціна – день св. Марціна святкується 11 листопада.

Ядвіга була дана за дружину легницькому князеві Вацлаву – Ядвіга, донька Генріка V Залізного, князя жаганського і глогівського, була четвертою дружиною Казимира III. Овдовівши, вона у 1372 р. вийшла заміж за легницького князя Руперта (помер у 1409 р.).

с. 83

стара королева, мати Людвіка – йдеться про Ельжбету – доньку Владислава Локотка, сестру Казимира III, яка у 1320 р. вийшла заміж за Карла I Роберта.

року 1377 – оповідання про королеву Ельжбету і литовський напад на Польщу, про Петраша із с. Баранова, конфлікт з угорцями у Кракові, меншою мірою про подальше взяття Белза й облогу Холма польськими та угорськими військами. Смерть королеви Ельжбети є, по суті, скороченою версією відповідного фрагмента хроніки Яна з Чарнкова (Kronika Jana z Czarnkowa.– S. 64–69, 80). Ян з Чарнкова подає точніше ім'я Пшедбора із Бжезя (Brzezia), а не Берестя (Brześćia). Водночас про Кмиту та Михайла Словака у Гваньїні говориться детальніше внаслідок запозичень з хронік М. Бєльського та М. Кромера.

литовські князі... Ягайло, Вітовт з Трок – Владислав II Ягелло (Ягайло) Ольгердович, великий князь литовський (1377–1392), польський король (1386–1434), засновник династії Ягеллонів (панувала в Польщі у 1386–1572 рр.). Вітовт, великий князь литовський у 1401–1430 рр., син Кейстута, двоюрідний брат Владислава II Ягайла.

Страдомським фортом – Страдом був колись окремим поселенням між Краковом та Казимиром, де жили переважно ремісники. Король Владислав II Ягайло у 1419 р. з'єднав Страдом з Казимиром. Нині Страдом є частиною Кракова.

с. 84

Сигізмунда – Сигізмунд Люксембурзький – король «Священної Римської імперії» у 1410–1437 рр., імператор – з 1433 р., електор бранденбурзький у 1378–1395, 1411–1415 рр., угорський король з 1387 р. Його першою дружиною справді була Марія, донька Людвіка Угорського. Подальша розповідь про його перебування у Польщі, здобуття замку Козмін та ін., про смерть Людвіка Угорського, про здирства намісників Людвіка у Польщі збігається з даними хроніки Яна з Чарнкова (Kronika Jana z Czarnkowa.– S. 111).

папи Григорія – Григорій XI – римський папа у 1370–1378 рр. 13 лютого 1375 р. він видав буллу щодо заснування католицької Церкви на західноукраїнських землях та католицьких єпископств у Галичі (архієпископство), Перемишлі, Володимирі та Холмі. Див.: *Грушевський М.* Історія України – Руси.– К., 1994.– Т. 5.– С. 428.

королем Вацлавом – Вацлав IV – чеський король у 1378–1419 рр.

вроцлавські міщани посікли бочки – розповідь про так звану пивну війну 1381–1382 рр. у Вроцлаві детальніше й точніше подана у хроніці Яна з Чарнкова (Kronika Jana z Czarnkowa.– S. 85–86). Вроцлавським єпископом був тоді (1382–1417) колишній легницький князь (з 1375 р.) Вацлав II (помер у 1419 р.).

с. 85

образ Діви Марії – йдеться про найзнаменитіший чудотворний образ (т. зв. Чорна мадонна) Богородиці, який був створений в Україні. Образ і нині зберігається у Ченстоховському монастирі і є найбільшою святинею в Польщі.

Ядвігу – Ядвіга – польська королева у 1384–1399 рр. З 1385 р.– співправителька зі своїм чоловіком Владиславом II Ягайлом, шлюб з яким було укладено внаслідок Кревської унії 1385 р. Ця унія поклала початок створенню Польсько-Литовської держави і привела до прийняття литовцями-язичниками католицизму.

с. 86

Скиргайла – Скиргайло (Скиргелло) Ольгердович – князь троцький (тракайський) з 1382 р., полоцький – з 1387 р., київський – з 1395 р. У 1386–1392 рр. був намісником Ягайла в Литві. Помер у 1397 р. в Києві і був похований у Києво-Печерській лаврі.

Бориса – йдеться про князя Бориса, князя полоцького у 1101–1128 рр., відомого спорудженням православних храмів та монастирів у Полоцьку і заснуванням м. Борисова.

князеві Вільгельмові – Вільгельм Габсбург – король Австрії у 1389–1406 рр.

с. 88

заснував колегіум у Кракові – йдеться про Ягеллонський університет у Кракові, найстаріший польський університет і другий (після Празького) університет у Центрально-Східній Європі.

Домарата – Домарат з Пєжхна герба «Гжимала» (помер у 1400 р.) – генеральний великопольський староста (1377–1382), познанський каштелян (1382–1399).

Яна і Семовита – маються на увазі Януш I, князь вишегородський, цеханувський, закрочимський, лівський, виський, варшавський у 1374–1429 рр., черський – з 1379 р.; і Семовит (Земовит) IV (V), князь черський (до 1379 р.), равський, сохачувський, плоцький, гостинський, плонський, виський, куявський, белзький (до 1426 р.).

Закліку – Закліка з Меджигужа і Мидльник був коронним канцлером у 1384–1409 рр., також куявським старостою з 1389 р.

Миколая з Москожова – мається на увазі Клеменс з Москожева, коронний підканцлер у 1387–1402 рр., староста віленський (1389–1390), сяноцький (1398–1400).

с. 90

Тамерлан – Тимур (Тимурленг) – середньоазіатський полководець, емір (1370–1405), творець величезної імперії. Здійснював загарбницькі походи на Іран, Індію, Закавказзя, Туреччину та ін., розгромив золотоординського хана Тохтамиша у 1389–1395 рр., у битві під Анкарою (1402) завдав потужної поразки турецькому султану Баязиду II і полонив його. Тут йдеться про тяжку поразку на р. Ворсклі, яку колишній васал Тимура Едига (Едігей, Ідігу) завдав війську Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ). Едига – емір Білої Орди, васал Тимура у 1376–1391 рр. У 1396 р. став незалежним правителем, засновником Ногайської орди. У 1399 р. командував військами, які в битві на Ворсклі завдали тяжкої поразки Вітовту. Польські хроністи помилково вважали його і в цей час васалом Тимура.

с. 91

св. Бригіди – св. Бригіда (бл. 453–523) походила з Ірландії, заснувала монастир у Кілдері, де була абатисою, та ряд інших. Похована в Кілдері, де вогонь на її честь палав до 1220 р.

книги святого Амброджія – йдеться про св. Амвросія Міланського (340–397), міланського єпископа, борця з язичництвом та аріанською єрессю. Видатний богослов і проповідник, один з перших творців християнських гімнів на Заході, реформатор церковного співу.

Свидригайла – Свидригайло (Болеслав) Ольгердович – великий князь литовський у 1430–1432 рр., вів тривалу боротьбу проти польського короля Владислава (Ягайла), спираючись на православних феодалів ВКЛ, але зазнав поразки. Після цього до своєї смерті у 1452 р. був князем Волині.

Василя – Василь I – великий князь московський у 1389–1425 рр.

магістр Ульріх – Ульріх фон Юнгінген – великий магістр Тевтонського ордену в 1407–1410 рр.

с. 92

біля села Танненбаум – йдеться про знамениту Грюнвальдську битву, котра відбулася 15 серпня 1410 р. між селами Грюнвальд і Танненбаум у Пруссії. Ця битва закінчилася блискучою перемогою об'єднаного війська Польсько-Литовської держави і стала переломною в ході т. зв. Великої війни 1409–1411 рр. Найповніший опис цієї битви подав у своїй хроніці Длугош, і він став головним джерелом для подальших польських хроністів (Бєльські, Кромер та ін.), які були використані Гваньїні. Див. також: Działania militarne w Prusach Wschodnich.– Warszawa, 2001.– S. 39–120.

с. 94

взяли п'ятдесят прапорів, які повісили в костьолі св. Станіслава у Краківському замку – ці прапори детально описав Длугош у своєму творі «Прусські прапори» («Banderia prutenorum»).

с. 95

Року 1411 було укладено мир – мається на увазі Перший Торунський мир 1411 р.

руську церкву св. Іоанна... перенести – у першоджерелі звістки – хроніці Длугоша – розповідається про це правдивіше. Владислав II Ягайло у 1412 р. звелів віддати католикам кафедральний собор, збудований ще перемиським князем Володарем Ростиславичем, й викинути звідти православні поховання, що чинилося, за словами Длугоша, «при гірких риданнях, криках і сльозах руських священиків і народу, які вважали це за крайню кривду й обиду своєї релігії» (*Грушевський М.* Історія України – Руси. – К., 1994.– Т. 5.– С. 430).

Року 1413 – тут йдеться про Городельську польсько-литовську унію 1413 р.

с. 96

Яна Гуса – Ян Гус – видатний чеський релігійний та культурний діяч, проповідник, був у певному розумінні попередником Мартіна Лютера – ініціатора церковної Рефор-

мації. Спалений внаслідок присуду Констанцького Собору в 1415 р. Після його страти на Констанцькому Соборі у Чехії вибухнули гуситські війни – національно-визвольний, релігійний та антифеодальний рух.

молдавський господар Олександр – Олександр I – молдавський господар у 1400–1432 рр.

с. 97

Зофку – йдеться про Софію, дочку київського князя Івана.

датського короля Еріка – Ерік VII Померанський – датський король у 1412–1439 рр.

баварський князь Людвік – тут помилка. Баварськими правителями були тоді Ернст (у 1397–1438 рр.) і Вільгельм III (у 1397–1435 рр.).

с. 98

на Клепажу – Клепаж – поселення під Краковом, засноване у XII ст. У 1366 р. Казимир III надав йому міські права. У 1792 р. включений до складу Кракова.

Владислава і Казимира – Владислав III (V) Варненчик – польський король у 1434–1444, угорський король (як Уласло I) – у 1440–1444 рр.; Казимир IV (II) (Ягайлович) Ягеллончик – польський король у 1447–1492 рр.

битву під Варною – битва під Варною, у котрій зазнав тяжкої поразки і загинув король Владислав, сталася 10.XI.1444 р.

с. 99

Року 1325 – друкарська помилка в оригіналі хроніки Гваньїні. Очевидно, тут має бути інша дата – 1425.

Ілля... воював з братом Стефаном – Ілля – молдавський господар у 1432–1444 рр.; Стефан – молдавський господар у 1432–1447 рр.

татарський хан Шахмат – Шахмат (Садахмат) напав на Поділля у 1450 р., дійшов до Городка й Белза. Дані про це вміщені у хроніці М. Бєльського (Kronika Marcina Bielskiego.– T. 1.– S. 711), одному з джерел твору Гваньїні.

грек Ісидор – Ісидор – київський митрополит у 1437–1463, грек за походженням. Ісидор прийняв Флорентійську унію 1439 р., але зазнав цілковитої невдачі у спробах запровадити її в Київській митрополії. Через це він мусив емігрувати до Італії, де й помер. Див.: *Гудзяк Б.* Криза і реформа. Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії.– Львів, 2000.– С. 59–62.

Євгеній – Євгеній IV – римський папа у 1431–1447 рр.

Альбрехт – Альбрехт II (V) – імператор «Священної Римської імперії» у 1438–1439 рр.

с. 101

Ладиславом – Ласло V – угорський король у 1444–1457 рр.

імператорові Фрідріхові – Фрідріх III – король «Священної Римської імперії» у 1440–1493 рр.; імператор з 1452 р.

Яноша Хуняді – Янош Гуняді (Хуняді) (1407–1456) – національний герой Угорщини, видатний державний та військовий діяч. У 1441–1444 рр. був правителем Трансільванії, вів успішні війни проти Османської імперії та імперії Габсбургів. У червні 1446 р. розгромив турецькі війська під Бєлградом, що відстрочило турецьке завоювання Угорщини на 80 років.

Калімах – Філіп Каллімах – відомий письменник-гуманіст та історик XVI ст. Гваньїні, очевидно, використовував його твори: Historia de rege Wladislao, seu clade Warnensi.– Augsburg, 1518; Historia spraw Atyle, króla węgierskiego.– Kraków, 1574.

с. 102

молдавський господар Дракула – Владислав II Дракула – господар Валахії у 1435–1446; 1476–1479 рр.

султан Мурад – Мурад II – турецький султан у 1421–1443, 1446–1451 рр.

с. 103

Григорій з Сянока – Григорій з Сянока (Сяноцький) (1407–1477) – видатний філософ і гуманіст, церковний і культурний діяч Польщі та України. Народився в Сяноку, навчався в Краківській Академії (1428–1433), служив вихователем синів краківського воєводи Яна Тарновського, служив при дворі папи Євгенія IV, з 1440 р.– пробощ у Величці. Як капелан короля Владислава III Варненчика і нотарій королівської канцелярії брав участь в угорському (1440) і варненському (1444) походах, потім служив при дворі Яноша Гуняді. З 1451 р.– львівський архієпископ. Помер у Рогатині.

с. 104

мазовецькі князі Болеслав і Владислав – маються на увазі Болеслав IV, князь варшавський, закрочимський, цеханувський, ломжинський у 1428–1454 рр., князь плоцький з 1444 р.; також Владислав I, князь плоцький, виський, закшевський, плонський, равський, сохачувський, гостинський, белзький (до 1455 р.).

Конрадом фон Ерліхсхаузен – Конрад фон Ерліхсгаузен – великий магістр Тевтонського ордену в 1441–1449 рр.

с. 105

Роман – Роман II – молдавський господар у 1447–1448 рр.

Петра, сина Романа – Петро – молдавський господар у 1448–1449 рр.

с. 106

Богдан – Богдан II – молдавський господар 1449–1451 рр.

Петро, котрий був молдавським господарем – Петро Аарон – молдавський господар у 1451–1457 рр.

року 1452 маса татар – йдеться про два напади ординців: 1) на Бар (інша назва міста: Рів-Стрийковський); 2) на Львів, описані раніше у хроніці Бєльського (Kronika Marcina Bielskiego.– T. 1.– S. 718, 720).

Перекопський хан Ачи-Гірей – Хаджі-Гірей – перший кримський хан (панував у 1428–1456 рр.).

дружина королю Казимирові, удова – тут помилка. Наречена короля Єлизавета (Ельжбета) Габсбург мала тоді неповних 17 років і доводилася Альбрехту донькою, а не дружиною (Див.: *Bogucka M.* Kazimierz Jagiellończyk.– Warszawa, 1978.– S. 55).

заснував костьол на Страдомі – Гваньїні дещо помиляється. Костьол і кляштор на честь св. Бернарда був заснований кардиналом Олесницьким у 1455 р. під Вавелем (на сучасній площі Бернардинській). У 1655 р. цей костьол був зруйнований шведськими військами, але потім відбудований.

с. 107

Казимир, зібравши... військо, рушив – йдеться про початок Тринадцятилітньої війни 1454–1467 рр., яку Польсько-Литовська держава виграла у Тевтонського ордену. Див.: *Grzegorz M.* Pomorze Gdańskie pod rządami Zakonu Krzyżackiego w latach 1308–1466.– Bydgoszcz, 1997.

Людвіга – Людвіг фон Ерліхсгаузен – великий магістр Тевтонського ордену в 1450–1467 рр. Битва під Хойніками відбулася 18.IX.1454 р.

с. 109

татари воювали Руські землі – про цей наскок докладніше говориться у хроніці М. Бєльського, причому відзначається як перша перемога над ординцями, так і подальша поразка, внаслідок чого загинули староста Варфоломій Бучацький і Ян Лащ (Kronika Marcina Bielskiego.– T. 1.– S. 754).

с. 110

уклав згоду – мається на увазі Другий Торунський мир 1467 р., яким мала закінчитися Тринадцятилітня війна між Польщею та Тевтонським орденом. Останній, зазнавши поразки у війні, ставав васалом Польщі. Великим магістром Ордену був тоді Людвіг фон Ерліхсгаузен.

король Іржі – Іржі Подебрад – король Чехії у 1458–1471 рр.

Владислава – Владислав II Ягеллон – чеський король у 1471–1516 рр., угорський король (Уласло II) у 1490–1516 рр.

старший син Казимира Владислав – Владислав (Лайош) II Ягеллон – король Чехії та Угорщини у 1516–1526 рр.

Матіаша – Матіаш Гуняді – угорський король у 1458–1490 рр., син Яноша (Януша) Гуняді. Відзначився у боротьбі проти Османської та Габсбурзької імперій. У 1468 р. його успішні дії проти Чехії привели до передачі нею Угорщині Моравії, Сілезії, Лужиць.

сина Казимира – йдеться про королевича Казимира (1458–1484), який здійснив у вересні 1471 р. невдалу спробу (насамперед через брак коштів на сплату війську) зайняти угорський престол.

с. 111

листи до папи – йдеться або про Павла II, або про Сикста IV, чиї понтифікати припадали відповідно на 1464–1471 і 1471–1484 рр.

с. 112

молдавського господаря Стефана – Стефан III Великий – господар Молдавії у 1457–1504 рр.

турецький султан захопив Кафу – мова йде про Мехмеда II Фатиха (Завойовника), війська якого захопили у 1475 р. генуезьку колонію Кафа (Феодосія), встановивши таким чином повний контроль над Кримом.

с. 113

Ян Ольбрахт – Ян Ольбрахт – польський король у 1492–1501 рр.

Олександр – Олександр – польський король у 1501–1506 рр.

Сигізмунд – Сигізмунд I Старий, польський король у 1506–1548 рр.

Ельжбету – Гваньїні не згадує імен двох дочок (з семи) короля Казимира, які померли у дитячому віці. Вони мали ім'я Ельжбета.

Фрідріх – Фрідріх (Фридерик) – наймолодший син короля Казимира, народився у 1468 р. У 1488 р. він став краківським єпископом, а у 1493 р.– гнєзненським архієпископом і кардиналом.

зла Лахесіс – персонаж давньогрецької міфології, одна з трьох Мойр.

с. 118

зрадник Глинський – Михайло Глинський (? – 1534) – український державний діяч, великий маршалок литовський (1500–1507), керівник повстання проти Польсько-Литовської держави у 1507–1508 рр. Зазнавши поразки, емігрував до Московської держави, де його племінниця Олена Глинська стала дружиною московського князя Василя III (матір'ю Івана IV). У ході складної політичної боротьби зазнав поразки, був ув'язнений і помер у тюрмі.

с. 119

Цього ж року ... кримські татари – йдеться про ординський наскок на Поділля у 1507 р., досить повно описаний у хроніці М. Бєльського (Kronika Marcina Bielskiego.– T. 1.– S. 940–941). Зокрема, вказується ім'я командувача коронних військ, львівського

каштеляна Івана Кам'янецького герба «Пилявчик», який розбив ординців під с. Воронковим 23 липня.

перекопські татари – М. Бєльський детально описав цей напад орди і перемоги над нею коронного війська на чолі з Миколаєм Кам'янецьким та князем Костянтином І Острозьким (Kronika Marcina Bielskiego.– T. 1.– S. 963–965).

с. 120

містечком Орша – йдеться про блискучу перемогу об'єднаного війська Польсько-Литовської держави (литовське, білоруське, українське, польське) над армією Московської держави, яка сталася 8 вересня 1514 р. (Див.: *Мицик Ю. А.* Битва під Оршею 1514 року // Україна крізь віки.– К., 2000.– С. 133–137).

с. 121

Максиміліаном – Максиміліан І – король «Священної Римської імперії» у 1486–1519 рр., імператор – з 1493 р.

Бона – Бона Сфорца (1494–1556) – друга дружина короля Сигізмунда І, матір Сигізмунда Августа. Відігравала значну роль у політичному житті Польщі, особливо в останні роки життя Сигізмунда І.

Сигізмунда Августа – Сигізмунд Август – польський король і великий князь литовський у 1548–1572 р., король Речі Посполитої з 1569 р.

Альбрехт – Альберт, великий магістр Тевтонського ордену в 1511–1525 рр., світський князь Пруссії у 1525–1568 рр.

Станіслава та Яна – Станіслав – князь черський, варшавський, закрочимський, цеханувський, ломжинський, вишегродський, новгородський (до 1524 р.); Януш III – князь черський, варшавський, закрочимський, цеханувський, ломжинський, вишегродський, новгородський (до 10.03.1526 р.). Див.: *Achremczyk S.* Historia Warmii i Mazur.– Olsztyn, 1997.

Петрило – Петро IV Рареш – молдавський господар у 1527–1538, 1541–1546 рр.

Яна, графа з Тарнова – Ян Амор Тарновський – великий гетьман коронний у 1527–1559 рр., каштелян войніцький – з 1522 р., руський воєвода – з 1527 р., сандомирський воєвода – з 1525 р., краківський воєвода – з 1535 р., краківський каштелян – у 1536–1561 рр. Див.: *Dworzaczek W. X.* Hetman Jan Tarnowski.– Warszawa, 1985.

біля Обертина – Обертин – місто на Покутті (на території сучасного Городенського р-ну Івано-Франківської обл.), де у 1531 р. війська Польсько-Литовської держави розгромили молдавські війська. Див.: *Plewczynski M.* Obertyn 1531.– Warszawa, 1994.

с. 122

три сонця – насправді такий ефект створювало північне сяйво, котре з'являється інколи в південних широтах внаслідок посилення сонячної активності.

Овчина – Овчина – Оболенський – Телепньов (помер у 1539 р.) – військовий діяч Московської держави, боярин з 1534 р. Фаворит цариці Олени Глинської, яка з 1533 р. була регентшею свого сина Івана IV. Командував московськими військами у війні проти ВКЛ (1534–1537). По смерті О. Глинської був ув'язнений боярами і помер у тюрмі.

Поляк Марцін Бєльський, котрий написав рідною мовою хроніку Польщі, згадує – справді, розгорнуту розповідь про авантюру Мельштинського знаходимо у хроніці Бєльського. Цю розповідь у скороченому варіанті український хроніст, сконом Києво-Печерської лаври П. Кохановський переніс у 1681 р. у свою редакцію «Кройніки» Ф. Софоновича (*Феодосій Софонович.* Хроніка з літописців стародавніх.– К., 1992.– С. 217).

с. 124

Петре, вже надходить часа моя... – тут і далі М. Бєльський висміює пройдисвітів, які цитують текст Євангелія, де йдеться про останні дні земного життя Христа.

злучив... Литву з Польщею – йдеться про Люблінську унію 1569 р., внаслідок якої було створено спільну Польсько-Литовську державу – Річ Посполиту. Цій події присвячено дуже велику кількість досліджень. Див. напр.: Unia Lubelska i tradycje integracyjne w Europie Środkowo-Wschodniej.– Lublin, 1999.

с. 126

Фердинанда – Фердинанд I, король «Священної Римської імперії» у 1531–1564 рр., імператор з 1556 р.

Барбарою – княгиня Барбара Радзивілл (1520–1551), польська королева і велика княгиня литовська у 1550–1551 рр., друга дружина Сигізмунда Августа (таємне вінчання відбулося у 1547 р., офіційно цей шлюб було визнано через рік), донька великого гетьмана литовського Юрія Радзивілла, сестра Миколая Радзивілла «Рудого».

Вільгельмові Фюрстенбергу – Вільгельм фон Фюрстенберг – великий магістр Лівонського ордену в 1557–1559 рр., коад'ютор – у 1556 р.

великий князь московський – йдеться про великого князя московського Івана IV Васильовича, що панував у 1533–1584 рр. (цар – з 1547 р.). У 1558 р. він розв'язав Лівонську війну, яка тривала 25 років і була програна Московською державою.

Дерпт – нині Тарту, місто в Естонії.

с. 127

Серебряний – йдеться про князя Василя Семеновича Серебряного-Оболенського, відомого полководця Московської держави. Брав участь у взятті Казані (1556), Лівонській війні. Помер (очевидно, був страчений з наказу Івана IV) у 1570 р.

Миколай Радзивілл – князь Миколай Радзивілл «Рудий» (1512–1584) – великий гетьман ВКЛ у 1553–1566, 1577–1584 рр., віленський воєвода у 1566–1579 рр., командувач військ ВКЛ у переможній Ульській битві 1564 р.

Станіслав Пац, стольник короля його мості Великого князівства Литовського, котрий був тоді вітебським воєводою – Станіслав Пац (1525–1588) – підстолій ВКЛ з 1552 р., вітебський воєвода з 1566 р., командував обороною Вітебська від московських військ у 1568 р.

с. 128

Сангушко Коширський – князь Роман Федорович Сангушко (бл. 1537–1571) – польний гетьман ВКЛ у 1567–1571 рр., брацлавський воєвода у 1566–1571 рр., житомирський староста у 1557–1571 рр. Рід Сангушків справді походив від Гедиміна (*Яковенко Н. М.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна).– К., 1993.– С. 294–295).

Олександра як свого господаря – Олександр Лепушняну – молдавський господар у 1552–1560, 1564–1568 рр.

с. 130

Дмитром Вишневецьким – князь Дмитро Іванович Вишневецький (загинув у 1563 р.) – відомий український воєначальник, черкаський і канівський староста в середині XVI ст., засновник першої Запорозької Січі (на о. Мала Хортиця).

с. 131

турецького султана – Сулейман I (II) Кануні – турецький султан у 1520–1566 рр.

с. 132

Вишневецький висів живим до трьох днів, аж його турки забили з лука, коли він проклинав їхнього Магомета – свідчення про трагічну загибель Вишневецького та Пясецького вперше подане у хроніці М. Бєльського, зафіксоване в українській народній думі про козака Байду, пізніше обросло легендами. Див. детальніше: *Грушевський М.* Байда-Вишневецький

в поезії й історії // Записки Українського наукового товариства у Києві.– К., 1908.– Кн. 3.– С. 108–139.

с. 133

молдавський господар Ілля – Ілля Рареш – молдавський господар у 1546–1551 рр.

с. 134

коронний підскарбій Спитек Йордан із Заклічина – Лаврентій Спитек Йордан був великим коронним підскарбієм у 1550–1555 рр.

корець жита – корець – міра сипучих тіл, яка дорівнює 100 л. Не виключено, що інколи корець плутали з гарнцем, який дорівнював 3,28 л.

до Німецької землі, котра... змішалася – йдеться не тільки про Реформацію, яка бере свій початок з 1517 р., а й про Селянську війну в Німеччині 1525 р. і подальші релігійні війни між католиками та протестантами.

с. 135

Миколай Рей – Миколай Рей (1505–1569) – польський громадський діяч, письменник і поет, «батько польської літератури», який першим почав творити рідною мовою. Відомий також своєю критикою католицької Церкви.

Валентин Дембінський – Валентин Дембінський був сондецьким каштеляном у 1555–1563 рр., великим коронним підскарбієм у 1561–1562 рр., коронним канцлером у 1564–1576 рр. У переліку белзьких каштелянів його не знаходимо. Див.: Urzędnicy województwa bełzkiego i ziemi chełmskiej XIV–XVII wieku. Spisy.– Kórnik, 1992.– S. 37.

Крулевця – Крулевець – польська назва Кенігсберга (нині – Калінінград).

с. 136

коронний гетьман Флоріян Зебжидовський – Ф. Зебжидовський не був коронним гетьманом, так само як і С. Лешньовольський, і С. Ціковський, згадувані нижче.

с. 137

Курбський – Андрій Михайлович Курбський (1528–1583) – визначний російський політичний і військовий діяч, письменник. Член «Избранной Рады», керівник казанських походів 1545–1552 рр., брав активну участь у Лівонській війні, зокрема командував походом на Вітебськ (1562). 30.04.1564 р., довідавшись про загрозу арешту з царського наказу, втік до Вольмара, що був у руках польсько-литовських військ. За це король Сигізмунд Август надав йому маєтності на Волині. А. Курбський брав потім участь у походах проти Московської держави

с. 138

Ревеля – Ревель, тобто Таллінн, нинішня столиця Естонії.

гетьман Сенявський – Миколай Сенявський – великий гетьман коронний у 1563–1569 рр., польний гетьман коронний у 1539–1563 рр., воєвода белзький (з 1542 р.) і руський (з 1553 р.).

його батько, фінляндський князь, сидів у в'язниці – батьками Сигізмунда III, майбутнього короля Речі Посполитої, були король Швеції Юхан III (1537–1592, панував у 1568–1592 рр., у 1556–1568 рр. був фінляндським князем) та Катажина Ягеллонка (1526–1583), дружина Юхана з 1562 р. Внаслідок міжусобної боротьби Юхан був ув'язнений своїм братом, шведським королем Еріком XIV (панував у 1560–1568 рр.) в замку Гріпсхольм і провів там майже 10 років. Разом з ним пішла до в'язниці його дружина. Цю історію досить повно описав М. Кромер у своєму спеціальному творі: *Kromer M.* Historja prawdziwa o przygodzie żałosnej książęcia finlandzkiego Jana i królewny polskiej Katarzyny.– Olsztyn, 1974.

с. 139

Костянтина Вишневецького – князь Костянтин Іванович Вишневецький (помер у 1574 р.) – житомирський староста у 1571–1574 рр.

Януша Збаразького – князь Януш Миколайович Збаразький (помер у 1608 р.) – кременецький староста у 1574–1608 рр.

Тишкевича – ймовірно, йдеться про Василя Тишкевича (помер у 1571 р.) або його сина Юрія (помер у 1579 р.)

с. 141

німці – фрайбітерами – далі, описуючи конфлікт із Гданськом, Гваньїні пояснює значення цього слова, яке означає приблизно те саме, що й слово «корсар». З допомогою «фрайбітерів», які базувались у Гданську, польський уряд прагнув не допустити торгівлі московського флоту на Балтиці.

с. 142

турецького султана – мається на увазі Селім II – турецький султан у 1566–1574 рр.

с. 143

містечка Пазарджика – йдеться про м. Нови Пазар у північно-східній Болгарії, а не Пазарджик на р. Мариця, який розташований у південно-західній частині цієї країни.

Баязет – Баязид II – турецький султан у 1481–1512 рр.

с. 144

імператором Константином – св. Константин I Великий – візантійський імператор у 324–337 рр.

с. 146

перекопським царем Адиль-Гіреєм – помилка, на цей період припадає панування кримського хана Девлет-Гірея I (панував у 1551–1577 рр.).

с. 149

прусський князь – йдеться про згаданого вище Альбрехта I Бранденбурзького, останнього великого магістра Тевтонського ордену і першого світського князя Пруссії, який помер у 1568 р.

с. 150

які тонули у морі – цей абзац у виданні 1611 р. є дефектним (при наборі текст був змазаний), і тому не все можна прочитати.

Язловецький – Єжі Язловецький (помер у 1575 р.) – руський воєвода з 1569 р., був польним гетьманом коронним у 1569–1575 рр.

Фредеріком – Фредерік II – король Данії у 1559–1588 рр.

короля Стефана – Стефан Баторій – король Речі Посполитої у 1576–1587 рр.

с. 153

поінформував гетьмана – тут слово «гетьман» вжито у значенні «старший». Подільський воєвода Миколай Мелецький був великим гетьманом коронним пізніше, у 1578–1580 рр. Див.: *Przybyliński R.* Hetman wielki koronny Mikolaj Mielecki (ok. 1540–1585).– Toruń, 2003.

с. 161

французького короля і від його брата Генріха – йдеться про французького короля у 1560–1574 рр. Карла IX та його молодшого брата герцога Анжуйського, у майбутньому короля Речі Посполитої у 1573–1574 рр. і короля Франції у 1574–1589 рр.

с. 162

кам'янецький староста Бучацький – очевидно, тут ідеться про Миколая Творовського-Бучацького (помер у 1595 р.), кам'янецького підкоморія (1570–1592), барського старосту (1571–1588). Див.: *Przyboś K.* Urzędnicy województwa Podolskiego XV–XVIII wieku.– Spisy. Kraków, 1994.– S. 207.

с. 163

Яна Фірлея – Ян Фірлей (помер у 1574 р.) – великий коронний маршалок у 1563–1574 рр., люблінський воєвода з 1561 р., краківський воєвода і староста з 1572 р.

с. 164

Миколаєві Криштофові Радзивіллові – Миколай Криштоф Радзивілл «Сирітка» (2.08.1549–28.02.1616) – державний і військовий діяч Речі Посполитої, син Миколая Радзивілла «Чорного». Несвізький ординат, маршалок великий литовський (1579–1616), віленський воєвода (1604–1616). Навчався в університетах Страсбурга та Тюбінгена. Відомий своїм паломництвом у Святу землю у 1583 р., опис якого залишив у латиномовному щоденнику подорожі (виданий у Бранево, 1601). Активний учасник Лівонської війни, зокрема, брав участь в облогах Ули, Полоцька та Пскова. Один з керівників військ, які придушували повстання С. Наливайка 1594–1596 рр., учасник Берестейського собору 1596 р., на якому було проголошено церковну унію. Заснував єзуїтський колегіум у Несвіжі, про що Гваньїні згадує наприкінці литовської частини своєї хроніки.

с. 165

матір'ю Катериною – Катерина Медічі (1519–1589) – дружина французького короля Франциска II, мати королів Карла IX і Генріха III, королеви Маргарити.

Маргаритою – Маргарита (Марго) Валуа – остання представниця династії Валуа, донька французького короля Франциска II, сестра французьких королів Карла IX і Генріха III, дружина Генріха IV Бурбона, французького короля у 1589–1613 рр.

римського папи – мається на увазі Григорій XIII, римський папа у 1572–1585 рр.

с. 166

саксонський князь Казимир – неточність, саксонським курфюрстом у цей період був Август (панував у 1553–1586 рр.).

с. 172–178

Опис в'їзду Генріха (Генріка) Валуа до Кракова був написаний, очевидно, з використанням віршованого твору «В'їзд Генріка й коронація», видрукуваного у Кракові у 1574 р., на який посилається і М. Стрийковський. Див.: *Стрийковський М.* Хроніка // Всесвіт.– 2004.– № 9–10.– С. 113. Ряд фактів стосовно панування Генріха Валуа, Стефана Баторія Гваньїні запозичив з хроніки М. Бєльського *(Bielski M.* Kronika Polska.– Kraków, 1597.– S. 704–733).

с. 180

турецький султан – мається на увазі згаданий вище (с. 142) Селім II.

Богдана – Богдан Лепушняну – молдавський господар у 1568–1572 рр.

Петрила, брата валаського воєводи – Петро V Кривий – молдавський господар у 1574–1577, 1578–1579, 1582–1591 рр.

Сверчовський – Іван Свирговський (Сверчовський)– гетьман Війська Запорозького у 1572–1574 рр.

с. 181

логофет – у тогочасних Молдавській та Валаській державах логофетом називали канцлера (першого міністра).

с. 182

Бреїли – Бреїла – місто у нижній течії Дунаю (на сході сучасної Румунії).

с. 184

тягинський замок – йдеться про замок міста Бендери в Молдавії, що його колись називали Тягинею.

с. 190

Пернов – сучасне місто Пярну в Естонії.

польного гетьмана Сенявського – Миколай Сенявський герба «Леліва» (помер у 1584 р.) був польним гетьманом коронним у 1575–1584 рр., кам'янецьким каштеляном у 1576–1584 рр., також стрийським старостою.

Чорний ліс – неіснуючий нині значний лісовий масив, який був розташований поблизу Чигирина.

подільського воєводу Миколая Мелецького – Миколай Мелецький герба «Гриф» (помер 11.05.1585) був великим гетьманом коронним у 1578–1580 рр., подільським воєводою у 1569–1585 рр., також войніцьким каштеляном (1569), старостою хмельницьким (1557–1561), городецьким (1561).

с. 193

імператор Максиміліан – Максиміліан II Габсбург – імператор «Священної Римської імперії» у 1564–1576 рр.

шведський король – йдеться про вищезгаданого Юхана III.

семигородський воєвода Баторій – йдеться про вищезгаданого (с. 150) Стефана Баторія, який був князем Трансільванії у 1571–1576 рр.

с. 195

Яна Замойського – Ян Замойський (1542–1605) – видатний державний і політичний діяч Речі Посполитої. Обіймав ряд важливих посад, у першу чергу коронного канцлера (1578–1605) та гетьмана великого коронного (1581–1605).

Валентин (Валенти) Дембінський герба «Равич» (помер 16.10.1584) був коронним канцлером у 1564–1576 рр. Обіймав такі посади: краківський каштелян (1576–1584), каштелян сондецький (1555–1563), коронний підскарбій великий (1561–1564) та ін.

Альбрехт Фрідріх – Альбрехт II Фрідріх – бранденбурзький курфюрст у 1568–1618 рр.

с. 196

гданську Жулаву – Жулава (в Гданську і в Мальборку) – це низина, яка була раніше залита водами Вісли. У 1288 р. з ініціативи великого магістра хрестоносців Жулава була осушена за допомогою гребель і каналів.

с. 199

Миколая Зебжидовського – Миколай Зебжидовський (помер 17.06.1620) був старостою стенжицьким (1582), рицьким (1585–1620), краківським (1585–1620), лянцкоронським (1590–1598), снятинським (1596–1620), воєводою люблінським (1589–1597), краківським (1601–1620), маршалком великим коронним (1596–1600).

с. 200

Костянтин, князь Острозький – князь Костянтин II (Костянтин-Василь) Острозький (1526–1608) – видатний український політичний і культурний діяч, волинський маршалок (з 1550 р.), київський воєвода (з 1559 р.), сенатор (з 1569 р.)

с. 201

князя Заславського – на той час князь Януш Заславський помер (у 1562 р.). Йдеться, очевидно, про одного з його синів: Януша (помер у 1629 р.) або Михайла (помер у 1587 р.).

свого сина Януша – князь Януш Острозький (1554–1620), син князя Костянтина II Острозького.

с. 202

Магнус був братом датського короля – Магнус (1540–1583) – датський принц, брат датського короля Фредеріка II. Після того як Курляндське та Езельське єпископства були придбані Фредеріком II, останній передав їх під управління Магнусу. У 1573 р. одружився на племінниці Івана IV Марії, ставши таким чином союзником московського царя у Лівонській війні. Однак, зазнавши невдач при спробах оволодіти Ревелем, Магнус у 1578 р. став союзником Речі Посполитої.

Кесь – мається на увазі місто, яке нині називається Вентспілс (Латвія).

Дунембург – мова йде про м. Даугавріву, що стоїть над берегом Балтики в гирлі Даугави.

Кокенхауз – Кокенгаус, правильніше Кокенгаузен. Нині м. Кокнесе (Латвія) вище рікою Даугавою від Риги, на південний схід від останньої.

Вольмар – мається на увазі Вольмар, сучасний Валмієрі.

с. 203

Ревеля – сучасне м. Таллінн – столиця Естонії.

Пернов – сучасне м. Пярну в Естонії.

Білий Камінь – мається на увазі Вайсенштайн (Білий Камінь). Сучасне м. Пайден, що розташоване майже в центрі сучасної Естонії, ближче до півночі.

Дерпт – сучасне м. Тарту в Естонії.

Фелін – правильніше Феллін. Сучасне м. Вільянді в Естонії, що розташоване між Пярну і Тарту, приблизно на однаковій відстані від них.

Марієнбург – Марієнбург (Мальгемборг), сучасний Алуксне у північно-східній Латвії.

Миколаєм Радзивіллом... гетьманом – йдеться про князя Миколая Радзивілла «Рудого» (див. комент. до с. 127).

Гарабурду – Михайло Гарабурда – видатний дипломат ВКЛ і Речі Посполитої, писар ВКЛ, здійснював, зокрема, посольства до Кримського ханства (1559), Московської держави (1560, 1563–1564, 1566). Див.: *Граля И.* Иван Михайлов Висковатый.– М., 1994.

с. 205

до семигородського воєводи – Криштоф Баторій – князь Трансільванії у 1576–1581 рр., брат Стефана Баторія.

гетьман Криштоф Радзивілл, віленський воєвода – Криштоф I Радзивілл «Перун» (9.02.1547–20.11.1603) – крайчий ВКЛ (1567–1569), підчаший ВКЛ (1569–1579), гетьман польний литовський (1572–1589), каштелян троцький (1579–1584), підканцлер ВКЛ (1579–1585), великий гетьман литовський (1589–1603), віленський воєвода (1584–1603).

с. 206

турецького султана – Мурад III – турецький султан у 1574–1595 рр.

курляндський князь – Готард Кетлер – останній великий магістр Лівонського ордену, що панував у 1559–1562 рр. (у 1558–1559 рр. панував як коад'ютор). Після ліквідації Ордену Кетлер став першим герцогом герцогства Курляндії і Земгалії (панував у 1562–1587 рр.).

містечка Дзісни – мається на увазі місто Дисна, яке нині є райцентром Полоцької обл. у Білорусі.

с. 209

брацлавським воєводою, князем Збаразьким – Януш Збаразький (помер у 1608 р.), брацлавський староста у 1576–1608 рр.

с. 210

коронного гетьмана Флоріяна Зебжидовського – Гваньїні помиляється, коли пише, що батько Миколая Зебжидовського Флоріян був коронним гетьманом.

зі своїми двома синами – Костянтин II Острозький мав трьох синів: Костянтина (помер бездітним у 1588 р.); Януша (1554–1620), краківського каштеляна з 1593 р.; Олександра (1571–1603), волинського воєводу з 1593 р.

Михайлом Вишневецьким – Михайло Вишневецький (помер у 1584 р.) – черкаський і канівський староста (1559–1580), брацлавський каштелян (1581–1584), любецький староста (1584). З волі короля Стефана Баторія був гетьманом Війська Запорозького (1578–1581), на чолі козацьких загонів брав активну участь у Лівонській війні.

с. 213

Марек Собеський – Марек Собеський (помер у 1605 р.) був королівським дворянином (1579), хорунжим коронним (1581–1596), люблінським каштеляном (1596–1597), люблінським воєводою (1597–1605).

Анджей Зборовський – Анджей Зборовський герба «Ястжембєць» (помер у 1598 р.) був мечником коронним (1569–1574), маршалком надвірним (1574–1588), старостою радомським (1574–1588) і бецьким (1590–1598).

Станіслав Жолкевський – очевидно, мова йде про Станіслава Жолкевського (загинув у 1620 р.), який був у ті часи королівським секретарем. Пізніше він був гетьманом польним коронним (1588–1618), гетьманом великим коронним (1618–1620), коронним канцлером (1618–1620), також львівським каштеляном (1590–1608), київським воєводою (1608–1618) та ін.

с. 214

шведський король – згаданий вище Юхан III.

християнського імператора – Рудольф II – імператор «Священної Римської імперії» у 1576–1612 рр.

папи – Григорій XIII – римський папа у 1572–1585 рр.

Холм – мається на увазі м. Холм на р. Ловать, яке стоїть південніше озера Ільмень.

с. 215

Довмонт – Довмонт (Довмант) – великий князь литовський у 1281–1283 рр. Був змушений втекти до Пскова, де панував певний час до смерті у 1299 р. Охрещений під іменем Тимофія, пізніше був канонізований православною Церквою. Його пам'ять вшановується 20 травня за старим стилем.

Єжі Мнішек – Єжі Мнішек (Мнішех) (помер 18.05.1613 р.) був старостою сокальським (з 1559 р.), медицьким (з 1591 р.), самбірським, львівським (з 1593 р.), воєводою сандомирським (з 1589 р.), коронним крайчим (1572–1582) та ін. Активний учасник «димитріади» початку XVII ст., батько Марини Мнішек, дружини Лжедимитрія I.

Адама Стадницького – Адам Стадницький (помер 14.10.1615 р.) був обозним коронним (1594–1600), перемиським каштеляном (1602–1606), старостою перемиським (1606–1615), стрийським (з 1609 р.), городельським (1615), белзьким воєводою (1615) та ін.

с. 216

Радзивілл, син віленського воєводи – йдеться про Миколая Радзивілла (1546–1589) – ловчого ВКЛ (1574–1580), новгородського воєводу (з 1579 р.), сина віленського воєводи у 1566–1579 рр. Миколая Радзивілла «Рудого». Він був активним учасником Лівонської війни, зокрема відзначився при взятті Полоцька (1579).

Ольбрахта Радзивілла – князь Альбрехт Радзивілл (1558–1592), воєначальник і дипломат, надвірний маршалок ВКЛ у 1579–1586 рр., з 1586 р.– великий маршалок.

с. 219

було змінено календар, викинуто десять днів – йдеться про календарну реформу 1582 р., запроваджену папою Григорієм XIII (заміна юліанського календаря на григоріанський).

Року 1583 відбулося весілля Яна Замойського – Ян Замойський (помер у 1605 р.) – коронний підканцлер (1576–1578), канцлер (1578–1605); краківський староста (1581–1585), гетьман великий коронний (1581–1605), обіймав також ряд менш важливих посад.

коронний маршалок Анджей Опалінський – Анджей Опалінський герба «Лодзя» (помер у 1593 р.), великий коронний маршалок (1574–1593), надвірний маршалок коронний (1572–1574) та ін.

краківський єпископ Петро Мишковський – мається на увазі Петро Мишковський, секретар великий коронний (духовний) у 1563–1569 рр., краківський єпископ у 1577–1591 рр.

с. 220

бранденбурзького маркграфа, прусського князя Георга Фрідріха – помилка. Бранденбурзьким князем у 1568–1618 рр. був Альбрехт II Фрідріх.

Криштоф Радзивілл – Криштоф I Радзивілл «Перун» (1547–1603) – крайчий ВКЛ (1567–1569), підчаший ВКЛ (1569–1579), польний гетьман литовський (1572–1589), троцький каштелян (1579–1584), активний учасник Лівонської війни, зокрема, взяв Усвяти (1580) і разом з князем Філоном Кмитою-Чорнобильським розгромив московські війська під Великими Луками (1581), здійснив рейд до верхів'їв Волги, зайняв Старицю і Ржев.

с. 221

Миколай Фірлей – Миколай Фірлей (помер у 1601 р.) – казимирський староста (з 1569 р.), коронний референдарій світський (1576–1589), каштелян бецький (1576–1589), краківський воєвода (1589–1600) та ін.

Ян Дульський – Ян Дульський (помер у 1590 р.) – хелмінський каштелян (1571–1590), великий підскарбій коронний (1581–1590), але коронним підчашим він не був. Цю посаду обіймав у той час (1576–1588) Анджей Зебжидовський.

Анджей Зборовський – див. вище комент. до с. 213.

три князя з Острога – йдеться про згаданих вище Костянтина II Острозького і двох його синів: Януша та Олександра.

Єжі Радзивілл – Юрій (Єжі) Радзивілл (1556–1600) – відомий державний і церковний діяч Речі Посполитої. Син князя Миколая Радзивілла «Чорного». Виховувався як кальвініст, але у 1576 р. перейшов у католицизм. Віленський єпископ (1581–1591), кардинал (з 1583 р.). У 1582 р. відкрив за власний кошт католицьку духовну семінарію у Вільні. У 1582–1584 рр. був також королівським намісником в Інфляндії. З 1591 р.– краківський єпископ. Дипломат. Один з найближчих радників короля Сигізмунда III, сприяв його шлюбу з Анною Габсбург (1592).

Адам Вишневецький, волинський воєвода – князь Адам Вишневецький (помер у 1622 р.), син Олександра Вишневецького.

с. 223

Миколай Вольський – Миколай Вольський герба «Пулкозиць» (помер у 1630 р.) був коронним мечником у 1574–1599 рр. Обіймав також посади надвірного маршалка (1600–1616), великого коронного маршалка (1616–1630), старости дубенського (з 1588 р.) та ін.

Cernit... – «Громадянин хай усе чує».

in seorsivo... – «наче на виставі».

Regni... – «ім'я й знак королівського тріумфу».

с. 224

короля Беотії Аргонта – Беотія – країна у середній Греції, яка межувала з Аттикою і Фокидою. Її столицею було місто Фіви. Розквіт Беотії припадає на IV ст. до н. е.

с. 225

Acquirit... – «Здобуваю, маю, відкидаю».

с. 226

краківського єпископа Петра – Петро Мишковський (помер у 1591 р.) – великий секретар коронний (1559–1563), краківський декан (1560), підканцлер коронний (1562–1569), плоцький єпископ (1567), краківський єпископ (з 1577 р.)

Георга Фрідріха – очевидно, йдеться про бранденбурзького маркграфа Йоганна Георга, який панував у 1571–1598 рр. Його спадкоємець Йоахим III Фрідріх (панував у 1598–1608 рр.) був у 1603–1608 рр. регентом прусського князя Альбрехта II Фрідріха, який панував у 1568–1618 рр.

померла шведська королева, пані... – йдеться про Катажину Ягеллонку (1526–1583) – шведську королеву з 1569 р., дружину Юхана III, матір Сигізмунда III.

с. 227

до отця папи – йдеться про Григорія XIII – римського папу в 1572–1585 рр.

с. 228

шведського короля Яна – йдеться про згадуваного вище Юхана III, короля Швеції у 1568–1592 рр.

с. 230–237

Майже весь текст цих сторінок, в першу чергу молитви, видрукувано латиною.

Частина III

с. 239

Німецьким, або Венеціанським, океаном – мається на увазі Балтійське море, яке справді часто називали тоді Німецьким. Що ж до іншої назви (Венеціанський океан), то тут, очевидно, переплутано із Середземним морем.

Бескиди – маються на увазі Карпатські гори.

Краків... є столицею – з 1601 р. столиця Польщі була вже перенесена до Варшави.

прусського міста Гданська – тут допущено анахронізм, оскільки на той час прусси майже повністю були винищені або асимільовані. Якщо ж ідеться про нових пруссів – німецьких хрестоносців, то тут Гваньїні ближчий до істини, але на той час вже не існувало Тевтонського ордену, а Гданськ входив до складу Речі Посполитої.

чотири костьоли – з названих тут Гваньїні збереглося тільки два: св. Станіслава на Вавелі та св. Михаїла на Скалці.

с. 240

Казимиром Великим – Казимир III – король Польщі у 1333–1370 рр., за панування якого провадилося широке кам'яне будівництво по всій Польщі.

Лешек Чорний – див. вище комент. до с. 65.

чотири інших... міста – всі згадані міста утворюють нині однойменні райони Кракова.

с. 241

рікою Дунайцем – Дунаєць – права притока Вісли, впадає до неї нижче Кракова.

Сонч – тут, очевидно, мається на увазі Новий Сонч, містечко, що стоїть на правому боці Дунайця.

Ольхуші... Бохні... Величці – всі три містечка розташовані поблизу Кракова, причому у Величці й нині здійснюється промислове добування солі. Докладнішу розповідь про соляний промисел у Південній Польщі знаходимо у творі М. Кромера «Полонія» (*Kromer M.* Polska czyli o położeniu, ludności, obyczajach, urzędach i sprawach publicznych królewstwa Polskiego księgi dwie.– Olsztyn, 1977.– S. 30).

с. 242

Сандомир – місто, яке стоїть на лівому боці Вісли, вище від місця, де в неї впадає Сян.

Ніда – річка Ніда є лівою притокою Вісли і впадає в останню нижче Кракова.

с. 243

Радом – місто, яке розташоване на південь від Варшави.

с. 244

Луков – місто Луков розташоване на північ від Любліна і на південний захід від Варшави.

Парчев – місто в східній Польщі, на захід від Володави.

с. 245

а з другого боку – над річкою, яка називається Просна – насправді р. Просна (Пжосна) впадає у Варту на досить значній відстані на південний схід від Познані.

с. 246

Косцян – місто, яке розташоване на південний захід від Познані.

с. 247

Каліш – місто на захід від Лодзі, яке стоїть на березі р. Пжосні (Просні) – лівої притоки Варти.

Гнєзно – Гнєзно – старовинне місто, що розташоване на північний схід від Познані.

Оттоном – див. комент. до с. 29.

с. 248

Конін – місто на лівому боці р. Варта – на схід від Познані і на північ від Каліша.

Накло – місто під Бидгощем, розташоване на захід від останнього.

Коло – місто Коло розташоване на берегах р. Варта вище Коніна, на схід від останнього.

с. 249

Сєрадзь – місто Сєрадзь (Сєрадз) стоїть на лівому боці р. Варта на південний захід від Лодзі.

Велюнь – місто, яке розташоване на південь від Сєрадзя.

Пйотркув – сучасне місто Пйотркув-Трибунальський, що розташоване на південь від Лодзі.

с. 250

рікою Бзурою – р. Бзура – ліва притока Вісли, в яку впадає нижче Варшави.

с. 252

Іноврощлав – мається на увазі м. Іноврощлав, яке розташоване на південь від Бидгоща й Торуні.

с. 253

Бжесъць – мається на увазі сучасне місто Вжесня, що розташоване на схід від Познані.

с. 254

Сохачув – місто Сохачув стоїть на правому боці р. Бзура в її нижній течії, західніше Варшави.

Гостинін – місто Гостинін лежить західніше Сохачува.

с. 255

Плоцък – місто Плоцьк стоїть на правому боці Вісли приблизно посеред шляху від Варшави до Торуні.

с. 256

Бєльськ – місто Бєльськ розташоване неподалік від Плоцька, на північ від останнього.

Сєпро – місто Сєрпц розташоване неподалік від Бєльська, на північ від нього.

Млава – місто Млава розташоване на північний схід від Бєльська.

с. 257

Рипін – місто Рипін розташоване на північний захід від Бєльська.

с. 258

Ян і Станіслав – див. комент. до с. 121.

Сирена – і нині сирена (русалка з мечем) є гербом Варшави.

Закрочим – місто Закрочим стоїть на правому боці Вісли нижче Варшави.

Цеханув – місто Цеханув розташоване на північ від Варшави.

с. 259

Пултуськ – місто Пултуськ стоїть на правому боці Нарева, правої притоки Вісли; розташоване на північний схід від Варшави.

Пшасниш – місто Пшасниш розташоване на північний схід від Цеханува і на північ від Пултуська.

Ломжа – місто Ломжа стоїть на лівому боці Нарева; розташоване на північний схід від Варшави.

с. 260

рікою Лівецъ – ріка Лівець – ліва притока р. Західний Буг.

с. 261

Більськ – мається на увазі сучасний Більськ (Бєльськ)-Підляський на території північно-східної Польщі.

Брянськ – Брянськ (Бранськ) – місто, яке розташоване на захід від Більська-Підляського.

Сураж – нині – однойменне містечко в північному Підляшші, розташоване на захід від Гайнівки.

Аугустув – місто Августув розташоване у північно-східній Польщі.

с. 262

Дорогичин... Мельник – нині невеликі містечка на півдні Підляшшя, поблизу польсько-білоруського кордону.

с. 266

інфулатам – тобто тим, хто носить інфули (митри), духовним особам.

с. 267

Стрийковський у своїй книжці – очевидно, тут ідеться про поему М. Стрийковського «Goniec cnoty» (1574), на яку, до речі, посилається і сам Стрийковський у віршованому вступі

до своєї хроніки. Цей вступ нещодавно був виданий у перекладі українською: *Стрийковський М.* Хроніка // Всесвіт.– 2004.– № 9–10.– С. 113. Розповідь Гваньїні про одяг поляків, особливо про їхню любов і здібності до латини та інших іноземних мов, багато в чому збігається з аналогічним описом в творі Кромера «Полонія» (*Kromer M.* Polska.– S. 61–62).

с. 268

Тамерлана – див. комент. до с. 90.

с. 269

Ян Лютомерський – мається на увазі Ян Лютомирський герба «Ястжембєць», надворний (не великий!) підскарбій у 1548–1567 рр., староста ленчицький (з 1550 р.), радомський (з 1553 р.), каштелян сєрадзький (з 1563 р.) та ін.

Чимало їх через таке надмірне пияцтво хворіє... – опис пияцтва виявляє певну подібність до аналогічного опису в творі Кромера «Полонія» (*Kromer M.* Polska...– S. 67), але Гваньїні є тут досить оригінальним.

с. 271–274

Перелік урядових посад в Речі Посполитій, що його наводить Гваньїні, багато в чому збігається з тим, який вміщено Кромером у творі «Полонія». Не виключаючи запозичень Гваньїні у Кромера, зазначимо, що ймовірним є також використання спільного джерела, на яке посилається Кромер: сеймова конституція 1569 р. (*Kromer M.* Polska...– S. 182–186).

КНИГА II

с. 2 передмови

Беллона – богиня війни у язичницькому пантеоні давніх римлян, сестра або дружина бога війни Марса.

Мінерва – див. комент. до кн. I, с. 4 передмови.

с. 3 передмови

Лівій або Полібій – Лівій (59 р. до н. е.– 17 р. н. е.) – найвидатніший, поруч з Тацитом, давньоримський історик, автор узагальнюючої праці у 142 книгах (збереглися книги 1–10, 21–45 та фрагменти інших) з історії Давнього Риму, починаючи від заснування цього міста. Полібій з Мегаполіса в Аркадії (бл. 220–118 рр. до н. е.) – найвидатніший історик епохи еллінізму. З 168 р. до н. е. жив у Римі як заложник, палкий прихильник Риму та його державного ладу, у зв'язку з чим римським завоюванням присвятив головну частину своєї «Історії» із 40 книг (збереглися тільки 1–5 книги та витяги з наступних). Вважав, що історія має писатися не для розваги читача, а для встановлення істини.

Казимирам, Августам, Сигізмундам... Стефана – під згаданими іменами відомі такі правителі Польсько-Литовської держави: Казимир IV (панував у 1447–1492 рр.); Сигізмунд I (панував у 1506–1548 рр.); Сигізмунд Август (панував як співправитель свого батька з 1529 р., а самостійно у 1548–1572 рр.); Стефан Баторій (панував у 1576–1587 рр.); Сигізмунд III (панував у 1587–1632 рр.).

Частина I

с. 1

Птолемей – див. комент. до кн. I, с. III.

галінди – див. комент. до кн. I, с. XI.

кімврів – кімври – давньогерманське (за іншою думкою – кельтське) плем'я, яке проживало на півострові Ютланд. У II ст. до н. е. вони завдали поразок римлянам у Галлії та

Іспанії. Об'єднавшись із тевтонами, гельветами та іншими племенами, переважно германськими, вони завоювали Галлію та Північну Італію. Гваньїні, як і Стрийковський та деякі інші польські хроністи XVI–XVII ст., помилково ототожнює кімврів та кіммерійців – попередників скіфів у Північному Причорномор'ї.

с. 2

Гельвеції – мова йде про Швейцарію.

Папірій Карбон – Гней Папірій Карбо – римський полководець, котрий зазнав поразки від кімврів і тевтонів під Норсеєю у 113 р. до н. е.

М. Юніус Сільван – Марк Юній Силан – римський полководець, котрий зазнав поразки від кімврів у 109 р. до н. е. Це сталося в Галлії, на римському кордоні.

Аврелій Скаврус – Марк Аврелій Скаврус – римський полководець, котрий зазнав поразки від кімврів під Араузіо (105 р. до н. е.).

Ц. Манлій – Гней Манлій Максим – римський полководець, котрий зазнав поразки від кімврів у 105 р. до н. е.

Сервілій Цепіо – Квінт Сервілій Цепіо – римський полководець, котрий зазнав поразки від кімврів у битві під Араузіо (105 р. до н. е.).

с. 3

Ц. Марія – Гай Марій (Caius Marius) (156–86 рр. до н. е.) – римський політик і воєначальник. Як іспанський намісник брав участь у війні проти нумідійського царя Югурти й остаточно розгромив його у 108 р. до н. е. У 107 р. до н. е. став римським консулом, розбив війська германських племен тевтонів (у 102 р. до н. е. під Аква Секстією, що нині називається Айкс і знаходиться під Марселем) та кімврів (у 101 р. до н. е. при Верцеллах).

Катула – Квінт Лутацій Катул – римський консул у 102 р. до н. е. Разом із Марієм брав участь у переможній битві при Верцеллах.

Атези – ріка Адідже, що витікає з Альп, протікає в північній Італії поблизу Верони і впадає в Адріатичне море.

Еней Сільвій – Еней Сільвіо Пікколоміні – видатний італійський гуманіст і хроніст XV ст., автор низки латиномовних творів, у т. ч. космографії «Про Європу» («De Europa»). Він же – Пій II, римський папа у 1458–1564 рр. У XV–XVI ст. було видрукувано кілька його історичних праць, серед яких і космографія («Asiae, Europeque elegntissima descriptio» (Köln, 1531), і твір з історії Чехії («De Bohemorum et ex his imperatorum aliquot origine ac gestis» (Basel, 1575).

Еразм Стелла – Еразм Штюлер (Стелла) (помер у 1521 р.) – німецький хроніст і медик з Лейпцига, автор латиномовного твору «De Borussiae antiquitatibus», видрукуваного у Базелі у 1518 р.

гепідами – гепіди – група германських племен, споріднених із готами, з котрими вони прибули зі Скандинавії до Північного Причорномор'я. Наприкінці IV ст. вони увійшли до союзу гунів. У другій половині VI ст. були підкорені лангобардами й аварами. Останній раз згадуються в історичних джерелах у IX ст.

масагетів – див. комент. до кн. I., с. XII.

Литвон, син... Венедута – тут маємо повість про легендарного прусського короля Венедута (Вейдевута) та його синів, які нібито стали родоначальниками ряду прибалтійських племен: від Литвона – литовці, від Галіндо – галінди (голядь), від Барто – барти та ін.

с. 4

Мацей Мєховський та Длугош – йдеться про видатних польських хроністів XV–XVI ст., твори яких активно використовувалися літописцями та хроністами XVI–XVIII ст. Східної Європи. Мацей з Мєхова (Мєховський) (бл. 1457–1523) відомий насамперед як творець історичного латиномовного твору «Трактат про дві Сарматії». Див. його найточніший переклад російською мовою: *Матвей Меховский.* Трактат о двух Сарматиях.–

М.–Л., 1936. Ян Длугош (1415–1480), краківський канонік, видатний польський хроніст, дипломат. У своєму головному латиномовному творі «Історія Польщі» у 12 книгах висвітлив події до 1480 р. Приділив велику увагу історії Русі-України, знав українську мову, використав низку важливих джерел, що не дійшли до нашого часу.

князем Палемоном – Палемон – легендарний засновник першої князівської династії в Литві, який був нібито римським сенатором і прибув до Литви із 500 знатними римлянами, рятуючись від переслідувань Нерона. Різні варіанти середньовічної книжної легенди про Палемона та його синів Куноша, Боркуса і Спери докладно розглянуті польською дослідницею М. Захара-Вавжиньчик (*Zachara-Wawrzyńczyk M.* Geneza łegendy o rzymskim pochodzeniu litwinów // Zeszyty historyczne.– Warszawa.– 1963.– № 3).

Нерона – йдеться про давньоримського імператора Нерона, що панував у 54–68 рр.

Аттіли – див. комент. до кн. I, с. XI.

с. 5

в його рідній мові подибуємо чимало латинських та італійських слів – литовська мова, як латина і грецька, належать до індоєвропейської мовної сім'ї, чим і викликана їхня подібність. Неправомірно робити з цього висновок, як чинять Гваньїні, Стрийковський та ряд ін. тогочасних авторів, про прибуття предків литовців з Італії чи Греції. Так само сучасна наука відкидає теорію про походження литовців від готів, вже й не кажучи про походження від останніх литовських селян, як подає Гваньїні.

це чинив київський князь – мається на увазі великий князь київський Володимир Святий, котрий панував у 978–1015 рр.

Мендовг – Миндовг (Міндаугас) – великий князь литовський, з 1253 р.– король. Помер у 1263 р.

Вітень з Гедиміном – див. комент. до кн. I, с. 71, 73.

с. 6

Юрборк – мається на увазі Істерборк (Юргемборк), сучасний Черняхівськ Калінінградської області РФ.

Вількомир – мається на увазі сучасне місто Укмерге в Литві, що розташоване на північ від Вільнюса.

с. 7

Браслава – йдеться про місто в північній Білорусі, сучасний райцентр Полоцької області.

Живібунд – Живібунд (Живібунт, Живібуд) – литовський князь, згадуваний у 1219 р. з приводу дружини князя Романа Великого та її синів Данила Галицького й Василька.

Новогородком – Новгородок (Новогрудок) – місто в сучасній Гродненській області в Білорусі.

великий князь московський – тут ідеться, судячи з усього, про Івана IV.

с. 9

Параскеву – Параскева (1185–1239) – донька князя Бориса Полоцького, котра прийняла католицьку віру і була потім (1273) канонізована.

Балаклая – Балаклай – татарський хан, який згадується тільки в літописах Великого князівства Литовського та похідних від них хроніках, у т. ч. Гваньїні та Стрийковського.

с. 10

польського короля Болеслава Пудика – див. комент. до кн. I, с. 58.

с. 11

Генріху фон Зальцу – Герман фон Зальц – великий магістр Тевтонського ордену, котрий панував у 1210–1239 рр.

Інокентія Четвертого – мається на увазі римський папа Інокентій IV, понтифікат якого припадає на 1243–1254 рр.

Генріх де Горшузен – можливо, мається на увазі магістр Лівонського ордену Генріх фон Гаймбург, який панував у 1245–1246 рр.

с. 12

Шварном – Шварно Данилович – син Данила Галицького, зять Миндовга, князь дорогичинський. Помер у 1269 р. Був фактично великим князем литовським у 1267–1269 рр.

сином Кондрадом – Конрад II – князь черський у 1262–1294 рр.

с. 13

Тройнат (*Stroinat*) – Тройнат (Тренята, Стройнат) – великий князь литовський та жмудський у 1263–1264 рр.

Довмонт – див. комент. до кн. I, с. 215.

Товтивіла – Тевтивіл – князь полоцький. Помер у 1263 р.

Войшелк – великий князь литовський у 1264–1268 рр.

Левом – Лев Данилович – князь Галицький у 1264–1301 рр. Гваньїні помилково вважав засновником Львова князя Льва Даниловича, а не його батька Данила Романовича Галицького, що також видно з його опису міста у третій книзі (с. 14). Ця думка була свого часу досить поширеною. Навіть Ян Альнпек, якого вважають першим істориком Львова, не уникнув її (див.: Опис міста Львова Яна Альнпека, присвячений читачеві – любителю науки // Жовтень.– 1986.– № 3.– С. 89; *Грабовецький В.* Перший твір з історії Львова // Там само.– С. 92).

Тройден – Тройден – великий князь литовський у 1267–1269 рр.

с. 14

Райгород – головне місто племені ятвягів. Очевидно, тут слід розуміти, що Тройден збудував там замок.

с. 15

до Хелмінської землі – тут мається на увазі регіон, столицею якого було і є нині місто Хелм (в німецькій традиції – Кульм).

с. 16

Лешка Чорного – Лех (Лешко) II Чорний – польський король у 1279–1288 рр.

Альбрехт фон Мейсен – мається на увазі комтур хрестоносців Альбрехт фон Майсен, котрий обіймав даний уряд у 1283–1288 рр.

с. 17

прусський магістр Мемер – йдеться, очевидно, про великого магістра Тевтонського ордену Майнгарда фон Кверфурта, що панував у 1288 (?) –1299 рр.

куявський князь Владислав – див. комент. до кн. I, с. 71.

ленчицький князь Казимир – Казимир II (бл. 1261–1294) – князь куявський та ленчицький.

Конрад Штанге, комтур Рагнети – мається на увазі Конрад фон Штаге, що був комтуром у 1292–1293 рр. Рагнета, тобто Ragnit, нині – м. Неман на сході Калінінградської області РФ.

Фарний костьол – Фара (від нім. Pfarre) – головний костьол парафіяльного міста, рідше – самої парафії або ж другий за значенням (після кафедрального) костьол.

с. 18

Натанчинський повіт – Натангія – давній прусський регіон, що лежав на південь від Самбії і на північ від Вармії та Барції. Від останньої Натангію відділяла р. Лина, названа в прусській частині хроніки Гваньїні Альбою.

Прусський магістр Менігард – йдеться, очевидно, про вищезгаданого магістра Майнгарда фон Квердфурта.

с. 20

Тільзит – йдеться про місто, яке нині називається Совєтськ (Калінінградська обл. РФ).

місто, яке назвав Троки – сучасне м. Тракай, що за 28 км від Вільнюса, столиці Литви. Справді було засноване Гедиміном і стало з його ініціативи столицею (до заснування Вільнюса).

с. 21

Генріх фон Плауен – тут якась плутанина, оскільки великий магістр Тевтонського ордену Генріх Ройс фон Плауен панував значно пізніше: у вересні 1467 р., потім у 1469–1470 рр.

с. 22

Року... 1307. Литовські козаки... – тут Гваньїні припускається явного анахронізму.

Ольгерд – див. комент. до кн. I, с. 81.

магістр Генріх – тут непорозуміння. У цей період панував великий магістр Карл Тревірський (Бефарт) (1311–1324). Ймовірно, Гваньїні мав на увазі якогось комтура, тим більше, що нижче, під 1320 р., він говорить про «прусського маршалка Генріха».

с. 23

Мемель – нині Клайпеда (Литва).

комтура де Капіов – мається на увазі Ульріх фон Дрілебен – комтур Топяли у 1318–1322 рр.

Давид – йдеться про гродненського старосту Давида.

у шлюб князеві Казимиру – йдеться про майбутнього польського короля Казимира III. У 1325 р. Казимир взяв шлюб із дочкою князя Гедиміна Альдоною, у хрещенні – Анною (1309–1339). Див.: *Tęgowski J.* Pierwsze pokolenia Giedyminowiczów.– Poznań – Wroclaw. 1999.

Фрідборг – йдеться про німецьку фортецю Баєрбург (Фрінбург) на р. Німан.

с. 24

Кейстут – див. комент. до кн. I, с. 81.

с. 26

трьох татарських цариків... розбив – ідеться про битву на Синіх Водах, що відбулася у 1362 або 1363 р. У цій битві Ольгерд розбив трьох ординських вождів і просунув південний кордон Великого князівства Литовського по Надпоріжжя. Ця звістка є набагато лаконічнішою, ніж у хроніці Стрийковського (*Stryjkowski M.* Kronika polska...– T. 2.– S. 6–7), подібна також до аналогічної звістки Слуцького та деяких інших літописів ВКЛ. Див. також: Синьоводська битва у новітніх дослідженнях.– К., 2005.

московський князь Димитрій Іванович – мається на увазі Дмитрій Донський – московський князь у 1359–1389 рр.

с. 27

Войдило – Войдило (Войдат) – староста лідський. У 1379 р. одружився з донькою Ольгерда Марією. У 1382 р. повішений з наказу Кейстута.

с. 28

Андрій Горбатий, син Кейстута – насправді князь Андрій був сином Ольгерда.

Вітовт – великий князь литовський у 1392–1430 рр.

Ягайло – див. комент. до кн. I, с. 83.

комтура з Остероде – йдеться про комтура з Остероде. Ним був у 1374–1379 рр. Бургард фон Мансфельд, а пізніше, у 1379–1383 рр.,– Куно фон Лібенштайн.

Скиргайла – див. комент. до кн. I, с. 86.

с. 29

Людовіка Угорця – див. комент. до кн. I, с. 20.

Конрад Цольнер – великий магістр Тевтонського ордену Конрад Цольнер фон Ротенштайн, що панував у 1382–1390 рр.

с. 30

Про старе литовське ідолопоклонство – в основі цього розділу (с. 30–32) лежать відомості оригінального твору Яна з Сонча Малецького «Про вірування й ідолопоклонство давніх пруссів, лівонців, а насамперед литовців у західній частині краю» (1545), який був виданий у додатку до німецькомовної книги Георга Сабінуса (Sabinus) (Кенігсберг, 1551). Ці відомості були використані такими польськими та німецькими хроністами, як Карл Фаєрабенд, Міхель Неандер, Ян Ласицький, Пауль Одерборн. Це було встановлено сучасним польським дослідником Генріком Баричем (*Barycz H.* Między Krakowem a Warszawą i Mazurami. Studia i szkice.– Olsztyn – Pojeziorze, 1987.– S. 93–94.)

с. 31

Семовит – див. комент. до кн. I, с. 88.

с. 33

дружиною Анною – йдеться про Анну – дружину Вітовта, доньку смоленського князя Святослава Івановича. Померла у 1418 р.

до свого зятя, мазовецького князя Яна – Януш I – князь вишегродський, цеханувський, закрочимський, лівський, виський, варшавський у 1374–1429 рр., князь черський з 1379 р.

с. 34

магістр інфляндських хрестоносців... прусський магістр Конрад Валеродус – маються на увазі великий магістр Лівонського ордену Венемар фон Брюгенау, що панував у 1389–1401 рр., і великий магістр Тевтонського ордену Конрад фон Валленрод, що панував у 1391–1393 рр.

ротмістром Миколаєм Москожовським – Миколай Москожевський герба «Пилява» – віленський староста, з 1401 р. – коронний підканцлер. За іншими даними, цю особу звали Клеменсом Москожевським. Він був віленським старостою у 1389–1390 рр., сяноцьким старостою у 1398–1400 рр., коронним підканцлером у 1387–1402 рр.

с. 36

Свидригайло – див. комент. до кн. I, с. 91.

князі овруцькі (odruckie) – тут неясно, овруцькі чи друцькі.

с. 37

у підземних льохах, які називають печерами – мається на увазі Києво-Печерська лавра.

Василь – великий князь московський Василь I, що панував у 1389–1425 рр.

с. 38

до Скіфії – типовий для того часу анахронізм, коли українські степи називали Скіфією.

Баязета – Баязид II – турецький султан, що панував у 1389–1402 рр. Після тяжкої поразки під Анкарою від Тимура (1402) потрапив у полон, де й помер (за деякими іншими даними, покінчив життя самогубством).

Едига – див. комент. до кн. I, с. 90.

с. 40

Сигізмунд – див. комент. до кн. I, с. 84.

Ваповський – Бернард Ваповський (помер у 1535 р.) – польський хроніст і географ, представник Сигізмунда I в Римі (1510–1515). Його хроніка, в котрій охоплювалася історія Польщі з давніх часів до 1536 р., не друкувалася до XIX ст., але досить популярна в історіографії XVI–XVII ст., її використовували М. Бєльський, Стрийковський, певною мірою і Гваньїні.

с. 41

секту Гуса – див. комент. до кн. I, с. 96.

Жижки – Ян Жижка (1360–1424) – перший гетьман чеських гуситів (1420–1424), уславився як видатний полководець, переможець над військами «Священної Римської імперії».

с. 43

Анджей з Тенчина й Микола Джевицький – Анджей з Рабштина Тенчинський (помер у 1461 р.), маршалок надвірний з 1439 р., староста рабштинський (з 1441 р.), холмський (з 1455 р.); Миколай Древицький (Джевицький), королівський секретар з 1425 р., сандомирський кустош з 1433 р.

с. 44

Цьолек – мається на увазі Станіслав Цьолек з Остроленки (помер 10.11.1437 р.) – королівський секретар (з 1410 р.), сандомирський (1418–1425), краківський (1420), гнєзненський (1424–1426) кустош, коронний підканцлер (1423–1428), познанський єпископ (1428–1437).

с. 45

молдавський господар – очевидно, тут ідеться про молдавського господаря Олександра (1400–1432), союзника Свидригайла.

Сигізмунд – Сигізмунд Кейстутович – великий князь литовський у 1432–1440 рр.

с. 46

Федько, князь Острозький – Федір Данилович, князь Острозький (помер бл. 1410 р.), луцький воєвода у 1386–1392 рр. Активно підтримував Свидригайла, один з чільних діячів руху українців (русинів) у Великому князівстві Литовському, боровся проти дискримінації православних. Святий православної Церкви.

с. 48

Владислава – див. комент. до кн. I, с. 98.

с. 49

Казимира Ягайловича – див. комент. до кн. I, с. 98.

с. 50

Болеслава – Болеслав IV. Див. комент. до кн. I, с. 104.

московський князь – йдеться про великого князя московського Василія II Сліпого, який панував у 1425–1462 рр.

с. 51

костьолі св. Катерини на Казимирі – костьол св. Катерини був заснований ще на початку християнства у Польщі. У 1363 р. було збудовано кам'яний костьол, який існує і нині у Кракові. Щоправда, він страждав від землетрусів та війн і тому перебудовувався. У середньовіччі Казимир (Казимєж) був окремим від Кракова містом.

Ецин-Гірей – йдеться про Хаджі-Гірея – кримського хана у 1441–1466 рр.

Дунін – Петро Дунін з Правковиць (1415–1484) – воєвода брестсько-куявський, бургграф краківський, ленчицький староста, польський полководець.

щецинського князя Еріка – Ерік II – західнопоморський князь у 1457–1474 рр., князь слупський з 1459 р.

с. 52

Менглі-Гірей – Менглі-Гірей I – кримський хан у 1466–1474, 1475–1476, 1478–1514 рр.

Стефан – мається на увазі Стефан III Великий – молдавський господар у 1457–1504 рр.

Матіаш – Матіаш Гуняді (Корвин) – угорський король, що панував у 1458–1490 рр.

с. 53

деспота Лазаря – ймовірно, мається на увазі правитель (деспот) Сербії Лазар Бранкович, що панував у 1456–1459 рр. У Гваньїні тут явна хронологічна помилка, бо у 1443 р. Матіаш Гуняді ще не був угорським королем.

с. 54

єпископ Павел – мається на увазі вармінський єпископ Павел Легендорф, який був прихильником компромісу між Орденом і Польщею та ініціатором укладення миру.

Року 1446. Відбулася угода... – див. комент. до кн. I, с. 110.

с. 55

Генріх Плауен – Генріх Ройс фон Плауен – великий магістр Тевтонського ордену у 1467, 1469–1470 рр.

сина Владислава – див. комент. до кн. I, с. 110.

король Іржі – див. комент. до кн. I, с. 110.

Якуба Дембінського Равича – Якуб з Дембна (Дембінський) герба «Одровонж» (помер 15.01.1490 р.) – відомий державний діяч середньовічної Польщі. Зокрема, він обіймав посади коронного підскарбія (1460–1468), коронного канцлера (1469–1473) та краківського старости (1463–1490). Гваньїні помиляється, коли відносить його до Равичів. Герб «Равич» мала інша гілка Дембінських.

с. 56

року 1571... – це друкарська помилка в оригіналі. Має бути: «року 1471».

Павла Ясенського – Павло Ясенський – каштелян сандомирський, мальборкський староста. У 1465 р. потрапив у полон до хрестоносців. Помер у 1485 р.

с. 57

вулиця Гродзька... частина... Канонічої – маються на увазі вулиці, які зв'язують королівський замок Вавель із центральною краківською площею Ринок.

Штирію та Каринтію – нині південно-східна Австрія.

с. 58

Тавань – місцевість на березі Дніпра в районі сучасної Каховки. Тут традиційно існувала зручна переправа через Дніпро, для контролю над якою ще Вітовт поставив потужний замок.

Магомет – Мехмед II – турецький султан у 1444–1446, 1451–1481 рр.

с. 59

імператорові Фрідріху – Фрідріх III – імператор «Священної Римської імперії» у 1440–1493 рр.

Яна Одровонжа, подільського воєводи – Ян Одровонж був подільським воєводою (1477–1479), подільським старостою (1477–1481), руським воєводою (1479–1485), галицьким старостою (1485), обіймав ще ряд нижчих посад.

московський князь Іван – Іван III Васильович – великий князь московський у 1462–1505 рр., який у 1478 р. приєднав до свого князівства Новгород.

с. 61

до Копестрина – мається на увазі с. Коперстрин на березі Південного Бугу в сучасній Вінницькій області. Саме тут, як свідчить хроніка М. Бєльського, відзначилися українські козаки, які провели до ординців військо Польсько-Литовської держави. Цю звістку переважна більшість істориків розглядає як першу писемну згадку про українських (запорозьких) козаків.

року 1450 – тут явна помилка. Має бути: «року 1490».

Муха – мається на увазі вождь антифеодального повстання на Покутті Муха, якому справді надавав підтримку молдавський господар Стефан III Великий.

с. 62

Олександра – Олександр – великий князь литовський у 1492–1506 рр., польський король у 1501–1506 рр.

с. 63

а в іншій – ласку – тут гра слів. По-польски «łaska» означає і жезл (скіпетр), і милість.

с. 65

браму св. Флоріяна – Флоріянська брама – єдина з середньовічних краківських брам, котра збереглася до наших днів.

від Клепажа – див. комент. до кн. I, с. 98.

с. 66

Костянтина Острозького – мається на увазі Костянтин I (Костянтин-Василь) Острозький (помер у 1530 р.) – великий гетьман литовський (1497–1500, 1507–1530), маршалок Волинської землі (1507–1522), віленський кашелян (1511–1522), троцький воєвода (1522–1530).

Миколая Радзивілла – мається на увазі Миколай Радзивілл (бл. 1470–1521) – державний діяч Великого князівства Литовського, син Миколая Радзивілла Старого. Великий підчаший литовський (1493–1505), великий маршалок литовський (з 1505 р.), віленський воєвода і великий канцлер литовський (1510–1521). Брав активну участь у війнах проти Московської держави, зокрема у битві на р. Ведроші 1500 р.

с. 67

Сигізмунда Першого – Смгізмунд I Старий – польський король у 1506–1548 рр.

с. 68

Красника, Туробина – тут згадано міста, що розташовані на південний захід від Любліна.

с. 72

монарха Володимира – мається на увазі Володимир Святий – великий князь київський у 972–1015 рр.

Василь Іванович – Василь III, великий князь московський у 1505–1533 рр.

Глинський – див. комент. до кн. I, с. 18.

Ян Ласький – Ян Ласький герба «Кораб» (помер 19.05.1531) – відомий державний та церковний діяч Польщі. Обіймав, зокрема, такі посади: королівський секретар (1501), великий канцлер коронний (1503–1510), краківський канонік (1508).

с. 77

Остафія Дашковича – Остафій Дашкович (помер у 1535 р.) – староста черкаський та канівський, у першій третині XVI ст. активно протидіяв разом з козаками агресії Османської

імперії, вважався деякими українськими літописцями одним із козацьких гетьманів. Певний час перебував на службі Московської держави і справді допомагав М. Глинському під час повстання, що відзначено у даній звістці хроніки Гваньїні. Планував збудувати систему фортець у пониззі Дніпра для стримування ординських наскоків, про що Гваньїні пише нижче.

гетьмана Миколая Фірлея – Миколаї Фірлей (помер у 1526 р.) – великий гетьман коронний у 1515–1526 рр.

с. 80

Івана Сапігу – Іван Семенович Сапіга (бл. 1450–1517) – представник відомого українського полонізованого магнатського роду з Підляшшя, дипломат і державний діяч, зокрема був послом ВКЛ у Московській державі у 1497, 1498, 1499, 1503, 1505, 1508 рр. Його місії закінчили війни ВКЛ з Московською державою 1500–1503 рр. і 1507–1508 рр. Брав участь у битві на р. Березина 27.08.1514 р. і Оршанській битві 1514 р. Підляський воєвода з 1514 р., вітебський намісник (1508–1514), канцлер литовський з 1501 р.

с. 82

Лянцкоронський – Станіслав Лянцкоронський герба «Задора» (помер у 1535 р.) – підчаший сандомирський і люблінський у 1497–1530 рр., надвірний маршалок коронний у 1503–1504 рр., кам'янецький староста у 1510 р., стражник військовий коронний у 1511–1520 рр., воєвода подільський у 1530–1533 рр., воєвода сандомирський у 1533–1535 рр.

с. 84

Марцін Кам'янецький – Марцін Кам'янецький (помер у 1530 р.) – львівський каштелян (1512–1515), подільський воєвода (1515–1530).

с. 87

Року 1516... перекопський хан – мається на увазі кримський хан Мухамед-Гірей (Мехмед-Гірей) I, який панував у 1514–1523 рр.

с. 88

Прецлавом Лянцкоронським – Прецлав Лянцкоронський (помер після 1531 р.) – активний учасник боротьби проти Османської агресії в першій третині XVI ст. Ряд українських літописців саме його вважають першим козацьким гетьманом, який гетьманував у 1506–1531 рр. (з перервами). У цей час активно діяв також його брат Станіслав Лянцкоронський.

королева Барбара – очевидно, йдеться про дружину Сигізмунда I Старого Бону (Барбару), матір Сигізмунда Августа.

с. 91

Курцій – Гваньїні дещо помиляється. Слід, очевидно, мати на увазі легендарних братів Куріаціїв з античного міста Альба Лонга в Італії. Вони мужньо билися з римлянами – братами Гораціями, але програли, що й спричинило поразку їхнього міста.

с. 93

Саадет-Гірей – кримський хан Саадат-Гірей I, який панував у 1524–1532 рр.

с. 94

короля Людовіка – мається на увазі Людовік (Лайош) II Ягеллон – угорський та чеський король у 1516–1526 рр., який загинув у битві під Мохачем. Внаслідок цієї поразки Угорська держава на сотні років втратила свою незалежність.

с. 96

султан Сулейман – див. комент. до кн. I, с. 131.

Фердинанда – Фердинанд I – імператор «Священної Римської імперії» у 1556–1564 рр. Як король панував з 1531 р.

с. 97

королю Яношу – Янош Запольяї – правитель Трансільванії у 1538–1540 рр.

папа Климент VII – Климент VII – римський папа у 1523–1534 рр.

після смерті... Махмет-Ґірея – Гваньїні тут дещо плутає. Смерть Мухамед-Ґірея I сталася раніше (у 1514 р.). Потім ханом став Газі-Ґірей I (1523–1524), після нього – Саадат-Ґірей I (1524–1532), врешті – Іслам-Ґірей I (1532) і Сахіб-Ґірей I (1532–1551).

с. 98

повстали селяни – мається на увазі Селянська війна в Німеччині 1525 р.

Станіслава та Яна – див. комент. до кн. I, с. 121.

Щенсного Замойського – Замойський герба «Єліта» (помер у 1535 р.) – холмський підкоморій у 1525–1535 рр.

с. 103

Бернат Претвич – мається на увазі Бернат (Бернард) Претвич герба «Пчеле» (помер у 1561 р.), який уславився активною боротьбою проти агресії Османської імперії в 30–40-х рр. XVI ст., часто діючи (в 70 боях) у союзі з козаками. Походив із Сілезії. Обіймав посади старости барського (1540–1551), теребовельського (1552–1561), виконував також дипломатичні доручення.

вараждинський єпископ Дьєрдь – мається на увазі чернець Дьєрдь, який був намісником у Трансільванії у 1542–1552 рр., а також опікуном королеви Ізабелли.

с. 105

папа Григорій XIII – див. комент. до кн. I, с. 165.

кардинал Єжі Радзивілл – див. комент. до кн. I, с. 221.

с. 107

Миколай Криштоф Радзивілл – див. комент. до кн. I, с. 164.

Сигізмунд... племінник – Сигізмунд Баторій – князь Трансільванії у 1581–1598 рр.

с. 114

Жовнірські артикули – їхнім автором, на думку дослідників, був, очевидно, великий гетьман литовський Григорій Ходкевич. Див.: *Podhorodecki L.* Dzieje rodu Chodkiewiczów.– Warszawa, 1997.– S. 106.

КНИГА III

передмова до кн. III

Мишковський – Сигізмунд Мишковський (помер у 1615 р.) – каштелян войніцький у 1598–1603 рр., староста новокорчинський і віслицький у 1600–1615 рр., староста солецький у 1603–1615 рр., великий надвірний маршалок у 1603–1615 рр., городецький староста у 1606–1615 рр.

Аристид – Аристид (бл. 540–467 рр. до н. е.) – син Лісимаха, афінський державний і військовий діяч періоду греко-перських війн, керівник «суходільної партії», яка прагнула збільшити піхоту й кінноту, щоб не допустити персів до Аттики. Після перемоги «морської партії» під керівництвом Фемістокла Аристид у 483–482 рр. до н. е. був вигнаний з Афін. Повернувся з початком нової війни проти персів. Брав участь у битвах при Саламині та Платеях. У 478 р. до н. е. брав участь у організації І Афінського морського союзу.

Краківський єпископ – див. комент. до кн. I, с. 219.

Равський воєвода – мається на увазі, судячи з усього, Криштоф Мишковський (помер у 1575 р.). Був коронним підстолієм у 1545–1554 рр., краківським стольником у 1550–1556 рр., каштеляном освенцімським у 1565–1566 рр., каштеляном равським у 1566–1575 рр. Іменування його Петром є непорозумінням.

Частина І

с. 1

У Єзекіїля – Єзекіїль був великим пророком часів єврейського полону. За 11 років до зруйнування Єрусалима, у 586 р. н. е., Єзекіїль передбачив зруйнування міста вавилонянами. У Біблії серед пророцьких книг міститься і книга пророка Єзекіїля. У розділах 38 і 39 цієї книги справді згадується князь Рошу, пов'язаний із Гогом – правителем у землі Магога. Однак зв'язку між Рошу і Руссю не існує. Гваньїні вслід за своїми джерелами припускається анахронізму.

Страбон – див. комент. до кн. І., с. VII.

Помпей Трог – Помпей Трог (I ст. до н. е.– I ст. н. е.) – римський історик і вчений, автор праць «Історія Філіпа» у 44 книгах і «Прологи» – стислого викладу всесвітньої історії від легендарних ассирійських царів до римського імператора Августа.

с. 2

Павсаній – Павсаній (II ст.) – давньогрецький письменник, автор праці «Опис Еллади» у 10 книгах. Головну увагу у своєму творі приділив пам'яткам архітектури та мистецтва балканської Греції, але при цьому навів чимало цінних історичних даних.

Оттона – Оттон – римський імператор у 69 р.

Одонацер – Одоакр (Одоацер) (бл. 431–493) – керівник одного із загонів найманців-германців на римській службі, король герулів, походив із германського племені скірів. У 476 р. скинув останнього імператора Західної Римської імперії Ромула Августула і проголосив себе правителем Італії. У 489 р. держава Одоакра була завойована остготами, а сам Одоакр убитий. Ніякого стосунку до русів-українців він не мав. Тут у Гваньїні, як і багатьох його сучасників, явний анахронізм, що пояснюється тодішнім станом історичної науки.

Леон Перший – Лев I – імператор Східної Римської імперії у 457–474 рр.

Св. Єронім – св. Єронім (між 340–350–420) – один із видатних вчителів Західної Церкви, відомий письменник, історик, теолог, перекладач.

Кирило – мається на увазі св. Кирило (Константин) (826–869), котрий із братом, св. Мефодієм (820–885), був творцем першої впорядкованої слов'янської абетки (кирилиці).

Михаїл Куропалат – див. комент. до кн. I, с. XI. За царювання Михаїла була створена слов'янська абетка, але сам імператор не може вважатися її винахідником. Малюнок літер кирилиці Гваньїні запозичив з твору М. Бєльського (*Bielski M.* Kronika Polska.– Kraków, 1597.– S. 13).

с. 3

Болеславом Хоробрим – див. комент. до кн. I, с. 27.

Вони були нащадками Кия – у давній історіографії України існувало тверде переконання, що Кий започаткував династію київських князів, але їхніх імен не називалося. Гваньїні вважає напівлегендарних родоначальників племен радимичів (Радим), вятичів (Вятко) і дулебів (Дулеба) нащадками Кия, однак це твердження базується на надто хисткій підставі.

Рюрик – Рюрик (помер у 879 р.), ватажок варязької дружини, якого, згідно з літописною легендою, новгородці нібито закликали разом із його братами Синеусом і Труворм князювати на Русі. Започаткував князівську династію Рюриковичів.

Ігор – Ігор (р. н. невід.– 945) – великий князь київський у 912–945 рр. Здійснив походи на Візантію у 941 і 944 рр. Ігоря було вбито під час повстання деревлян у 945 р.

Ольга – Ольга (св. Єлена) (р. н. невід.– 969) – велика княгиня київська у 945–957 рр., дружина князя Ігоря, мати великого князя київського Святослава. Прийняла хрещення у Константинополі у 955 або 957 р. По смерті була канонізована православною Церквою.

Святослав – великий князь київський у 945–972 рр. Проводив активну зовнішню політику, зокрема розгромив у 60-х рр. X ст. Хозарський каганат, здійснив два походи у Болгарію (968, 971). Після укладення Доростольського мирного договору (971) Святослав, повертаючись зі своєю дружиною до Києва, загинув у районі Дніпрових порогів.

с. 4

Володимир – св. Володимир – великий князь київський у 978–1015 рр. За його правління на Русі було запроваджено християнство (988), завершено об'єднання всіх східнослов'янських земель, Київська Русь досягла апогею своєї політичної могутності.

у Мечислава – див. комент. до кн. I, с. 25. У часи польського князя Мєшка (Мечислава) I, який панував у 960–992 рр., відбувся черговий етап боротьби за т. зв. Червенські гроди – частину східнослов'янських земель. Цей етап був успішним для Володимира Святого, який завдав поразки Мєшку I. Далі Гваньїні стисло переказує «Повість временних літ», припускаючись деяких анахронізмів. Зокрема, він говорить про татар, котрі вмовляли св. Володимира прийняти їхню мусульманську віру, хоча тут може йтися тільки про волзьких булгар.

с. 5

константинопольським імператорам – йдеться про візантійського імператора Василя II Болгаробійцю (панував у 963, 976–1025 рр.) та його брата Константина VIII (панував у 1025–1028 рр.). Анна, дружина Володимира Святого, була їхньою сестрою.

Святополк – Святополк Окаянний – великий князь київський у 1015 і 1018–1019 рр.

Ярослав – Ярослав Мудрий – великий князь київський у 1015–1018, 1019–1054 рр.

Кромер – Марцін Кромер (1512–1589) – польський хроніст та церковний діяч, з 1579 р.– єпископ. Автор латиномовної хроніки, у котрій викладалася історія Польщі з давніх часів до 1505 р., при цьому значна увага приділялася подіям військово-політичної історії Русі – України. У XVI ст. його основний твір неодноразово видавався (1555, 1558, 1568, 1589 рр. та ін.). Одним із цих видань скористався Гваньїні як джерелом до своєї хроніки.

Ізяслав – Ізяслав Ярославович – великий князь київський у 1054–1068, 1069–1073, 1077–1078 рр.

Святополк – мається на увазі Святополк Ізяславич – великий князь київський у 1093–1113 рр.

Болеслав Сміливий – див. коментар до кн. I, с. 36. Далі розповідь Гваньїні про великих князів київських стає надто лаконічною і сповненою помилок. Так, після Ізяслава Ярославича панував (вдруге) Всеволод Ярославич (1078–1093), а після Святополка Ізяславича панував Володимир Всеволодович Мономах (у 1113–1125 рр.), врешті Мстислав Великий (1125–1132).

с. 6

йдуть князі Острозькі – популярна точка зору, згідно з якою рід князів Острозьких веде свій початок від князів доби Київської Русі, не може поки що вважатися беззаперечною. Першою документально засвідченою особою з роду Острозьких є Данило з Острога, згадуваний з 1340 р. Гіпотеза про його походження з роду турово-пинських князів (М. Максимович, Ю. Вольф) не дає відповіді на запитання: від якого саме князя. Докладніше див.: *Яковенко Н. М.* Українська шляхта...– С. 88.

сина Романа – йдеться про Романа Мстиславича Великого, князя галицько волинського, великого князя київського та ін. в останню третину XII – на поч. XIII ст. Загинув у битві під Завихостом проти польських військ у 1205 р. Був сином князя Мстислава Ізяславича, а не Мстислава Мстиславича, як помилково твердить Гваньїні.

Данило, брат Романа – йдеться про Данила Романовича Галицького, сина, а не брата Романа Великого. Він справді був коронований Опізоном, легатом папи римського Інокентія IV, у 1254 р., тому сумніви Гваньїні щодо легітимності цієї коронації безпідставні. Данило Галицький мав контакти з Римом, але унії не прийняв. Безпідставними є звинувачення Гваньїні у тому, що Данило Галицький не дотримав свого слова щодо оборони «християн від поганих». Саме папа римський і західні правителі не надали Галицько-Волинському королівству підтримки у боротьбі проти Золотої Орди. Король Данило помер у 1264 р. і був похований у Холмі. Гваньїні правильно вказує на синів Данила: Лева (галицький князь у 1265–1301 рр.) та Романа, хоча не назвав усіх нащадків першого українського короля. Знову ж таки «прив'язка» Василя Острозького до князя Романа Даниловича є, очевидно, легендарною.

Папроцький – Бартош Папроцький – польський історик-генеалог XVI ст.

син Федір – тут Гваньїні плутає двох Федорів Острозьких. Перший з них, св. Федір Данилович, вперше згадується у 1385 р. Був луцьким воєводою, помер бл. 1410 р., перед смертю постригся у ченці Києво-Печерського монастиря під іменем Феодосія. Другий – Федір Федорович, був сином попереднього, і саме про нього пише Кромер у процитованому Гваньїні уривку. Федір (Федько) Федорович брав активну участь у гуситських війнах у Чехії 1422–1436 рр.

такими словами... – наступний фрагмент латинською мовою перекладається таким чином: «Теодор, або ж Федько Острозький, князь Русі, відважний і войовничий лицар, оборонець партії Свидригайла».

Василь, князь на Острозі – йдеться про Василя Федоровича Острозького, котрий мав двох синів – Юрія та Івана. Перший поклав початок роду Заславських, а другий став батьком видатного українського політичного й державного діяча, князя Костянтина І Івановича Острозького, першого гетьмана Великого князівства Литовського (ў 1497–1530 рр.)

с. 7–8

Atque vita...– «Він також вів війни з татарами, нашими постійними ворогами. Їхні три великі орди майже повністю знищив під Слуцьком у трьох битвах князь Костянтин Острозький, найдостойніший полководець в історії всіх часів».

Nonne omnibus...– «Вікопомною є перемога, в якій вже відомий князь Костянтин з малим загоном знищив під Каневом 26 тисяч татар».

Ведруськiй нині – мається на увазі битва на Ведроші між військами Великого князівства Литовського та Московської держави у 1501 р. Тоді Костянтин І Острозький зазнав поразки і потрапив у полон. Його привезли до Москви, до великого князя московського Івана III, але князь Острозький відмовився перейти на московську службу, за що був ув'язнений. Через сім років неволі він зумів утекти на батьківщину і потім завдав низку потужних поразок московським військам, особливо у битві під Оршею 1514 р.

із княгинею Слуцькою – князь Костянтин І Острозький був одружений із княгинею Олександрою Семенівною Слуцькою (померла у 1556 р.). Безпосереднього пов'язання з королівською династією Ягеллонів рід Олельковичів-Слуцьких не мав, у цьому Гваньїні помиляється. Однак знатність роду від цього меншою не стала. Родоначальником династії був Олелько (Олександр) Володимирович (помер у 1454 р.) – передостанній удільний київський князь (1441–1454); його дружиною була княгиня Анастасія, донька великого князя московського Василя І. Досить близька рідня була пов'язана з князями тверськими та молдавськими правителями.

Катерину – правильніше – Єлизавету, хоча вона загальнознана під іменем Галшки (1539–1582). Трагічна історія Галшки ґрунтовно досліджена у кн.: *Ковальський М.* Етюди з історії Острога. Нариси.– Острог, 1998.

Дмитро Сангушко – Дмитро Федорович Сангушко (вбитий 1554 р.). Був житомирським (1548–1552), черкаським та канівським (1552–1554) старостою.

Veri amoris...– «Справжнє кохання триває аж до смерті».

Костянтин Другий – по смерті Костянтина І Острозького залишилося двоє синів: Ілля (1510–1539), брацлавський та вінницький намісник у 1530–1539 рр., та Костянтин ІІ (Костянтин-Василь) (1526–1608) – найвідоміший представник роду князів Острозьких, лідер антикатолицького руху. Він був київським воєводою у 1559–1608 рр. Справді мав трьох синів: Костянтина (помер бездітним у 1588 р.); Януша (1554–1620), краківського каштеляна з 1593 р., Олександра (1571–1603), волинського воєводу з 1593 р. В останнього було п'ятеро синів. Троє з них померло у дитинстві, а два інших (Костянтин та Януш) – у 20-літньому віці, протягом 1618–1619 рр. Він мав також дочок, три з яких досягли повноліття: Софія – вийшла заміж за С. Любомирського, Катерина – вийшла заміж за Т. Замойського і Анна-Алоїза – вийшла заміж за Карла (Кароля) Ходкевича. Жодна з них не мала дітей, і рід князів Острозьких перервався (Див.: *Яковенко Н. М.* Українська шляхта...– С. 93–94).

с. 9

за князя Радзивілла – йдеться про князя Криштофа І Радзивілла (1547–1603), гетьмана польного литовського, воєводу віленського, котрий у другому шлюбі був одружений з Катериною Острозькою, а у четвертому – з Ельжбетою Острозькою.

Миколай Радзивілл – йдеться про князя Миколая Радзивілла «Рудого» (1512–1584), великого гетьмана литовського, брата Барбари Радзивілл, котра була дружиною короля Речі Посполитої Сигізмунда Августа. Його двоюрідний брат, князь Миколай Радзивілл «Чорний» (1515–1585), був віленським воєводою, великим канцлером литовським. Миколай «Рудий» мав двох синів: Криштофа та Миколая (1543–1589), новгородського воєводу, про яких вище згадувалося. Криштоф І справді мав двох синів: Криштофа ІІ (1585–1640), гетьмана польного литовського, у якого, між іншим, були міцні контакти з Військом Запорозьким, та Януша (1579–1620), підчашого литовського. У Криштофа І була донька Ельжбета, котра вийшла заміж за Лева (Леона) Сапігу, великого канцлера литовського.

за Кішку – Ян Кішка – крайчий ВКЛ (з 1569 р.), жмудський староста, віленський каштелян (у 1588–1592 рр.).

с. 10

У Чорного ж... – у Миколая Радзивілла «Чорного» було 8 дітей, в т. ч.: Єжі (1556–1600) – краківський єпископ і кардинал; Альбрехт (1558–1592) – надвірний маршалок литовський, одружений з княгинею Анною Кетлер, що походила з роду курляндських герцогів; Станіслав (1559–1599) – маршалок великий литовський; Миколай «Сирітка» (1549–1616) – маршалок надвірний литовський, воєвода троцький і віленський, паломник до Гробу Господнього в Єрусалимі, про якого говорилося вище.

с. 11

гербом «Погоня» – на гербі «Погоня» зображений вершник з оголеним мечем. Традиційно вважається державним гербом Литви й Білорусі.

Мєховський – див. комент. до кн. ІІ, с. 4.

Олександр, князь Чорторийський – Олександр Чорторийський (помер у 1571 р.) був волинським воєводою у 1566–1571 рр. Був одружений з Марією (Магдалиною) Деспотівною. Тут Гваньїні плутає, бо із Софією Юріївною Ходкевич був одружений син князя Олександра – Михайло (помер у 1582 р.), житомирський староста у 1574–1582 рр.

Федора Сангушка – Федір Андрійович Сангушко (помер у 1547 р.) був володимирським старостою у 1531–1547 рр., маршалком Волинської землі (1535–1547). Мав чотири

сини і дві доньки, зокрема Дмитра, що був житомирським старостою у 1548–1552 рр. Він викрав єдину доньку князя Іллі Острозького – Галшку, з котрою обвінчався, але був убитий переслідувачами невдовзі після того (1554). Другий син Роман (1537–1571) – брацлавський воєвода у 1566–1571 рр., польний гетьман ВКЛ у 1567–1571 рр. Був одружений з Олександрою Григорівною Ходкевич, мав від цього шлюбу сина Федора-Романа (помер 1592 р.) та трьох дочок: Марину (Мар'яну), що померла 1583 р., Олександру (померла 1602 р.), яка була дружиною князя Януша Янушовича Заславського, та Федору (померла бл. 1598 р.), одружену в першому шлюбі із С. Радзиминським. За даними Н. М. Яковенко, вона була одружена ще двічі: другий раз із князем Олександром Пронським, а третій – з Анджеєм Лещинським. У цьому випадку рацію має швидше Гваньїні, коли вважає О. Пронського чоловіком Олександри Сангушко.

с. 12

князі Кошерські – справді князі Кошерські (Коширські) пов'язані із Сангушками. Їх родоначальником можна вважати князя Андрія Михайловича Сангушка-Кошерського (помер 1560 р.), луцького старосту в 1542–1560 рр.

Корибут – родоначальник князів Вишневецьких, був сином Ольгерда, а не Кейстута.

Князі Збаразькі – родоначальником князів Збаразьких був насправді Федір Корибутович (помер бл. 1442 р.). Далі Гваньїні згадує Стефана Збаразького (помер 1585 р.), що був троцьким воєводою у 1566–1585 рр.; Миколая Збаразького (помер 1574 р.), що був кременецьким старостою у 1560–1574 рр. Син Миколая – Януш (помер 1608 р.) був брацлавським воєводою у 1576–1608 рр., був одружений з княгинею Ганною Матвіївною Четвертинською, брав активну участь у Лівонській війні проти Московської держави. Владислав Збаразький (помер бл. 1582 р.), Юрій Збаразький (помер 1580 р.). Одна із сестер згаданих чотирьох князів Збаразьких – Єлизавета була у першому шлюбі за Вацлавом Баворовським (а не Баворським), померла 1555 р.; друга сестра – Маргарита вийшла заміж за С. Чермінського, третя (невідома) – за Б. Короткого.

с. 13

Воронецькі – справді, князі Воронецькі, як і Збаразькі, Вишневецькі, Порицькі, мають своїм родоначальником Федька, сина Дмитра-Корибута Ольгердовича.

Князі Ружинські – маються на увазі князі Ружинські, що походять від Коріата Ґедиміновича. Серед них справді були гетьмани Війська Запорозького: Михайло (гетьманував між 1579–1586 рр.), Остафій (гетьманував між 1579–1586 рр.), Кирик Остафійович (гетьман у 1586 р.), Микола Остафійович (гетьманував у 1587 р.), Богдан (гетьманував між 1575–1576 рр.).

Частина II

с. 14

Роксоланією – роксолани – група іраномовних кочових сарматських племен, які населяли Північне Причорномор'я з II ст. до н. е. У IV ст. н. е. вони були розбиті гунами й витіснені на територію сучасної Румунії. У VI ст. згадки про роксоланів у історичних джерелах зникають. Тут Гваньїні виступає як один із творців т. зв. сарматської теорії, одним з елементів якої було безпідставне пов'язання роксоланів із руссю.

Танаїс – антична назва Дону.

існує три Русі – Гваньїні не зовсім точно локалізує територію Білої Русі, котру вміщує і під Києвом, та помилково пов'язує Чорну Русь з Московією. Насправді ж Чорна Русь – це давня назва земель у північно-західній Білорусі в басейні верхньої течії р. Німан.

с. 14

З апостолів вони найбільше шанують св. Тадея і св. Варфоломея – тут Гваньїні має рацію. Деякі давні джерела підтверджують цю інформацію. Так, св. Варфоломій проповідував християнство в Аравії та Вірменії, де й зазнав мученицької смерті через розп'яття головою вниз.

Василій Великий, Іоанн Золотоустий, Григорій Назіанський – три «вселенських вчителя» православної Церкви. Василій Великий (329–370) – один з отців Церкви, видатний теолог, єпископ Кесарії у 370–379 рр. Активний борець проти єресі аріанства. Створена св. Василієм Великим Літургія і нині живе в практиці православної Церкви. Св. Іоанн Хризостом (Золотоуст) (347–407) – один із отців Церкви, архієпископ Константинополя у 397–407 рр. (з перервами), видатний теолог, письменник і проповідник, автор численних творів. Створена св. Іоанном Золотоустом Літургія і нині живе в практиці православної Церкви. Св. Григорій Назіанський (Богослов) (329–389) – сподвижник св. Василія Великого, видатний теолог, проповідник і письменник, автор численних праць, активний борець проти єресі аріанства.

римського папи Григорія – св. Григорій I Великий (бл. 540–604) – римський папа, відомий у православній Церкві під іменем Двоєслова, визначний теолог. Його понтифікат припадає на 590–604 рр. У своїх працях, насамперед «Діалогах», підкреслював, що до спасіння людських душ ведуть, крім благодаті, допомоги Христа, ангелів та святих, також добрі діла самих людей; підкреслював значення морального боку релігії. Був творцем Літургії наперед освячених Дарів – одного з трьох варіантів Літургії, яка (поряд із чинами Літургій св. Василія Великого та св. Іоанна Золотоуста) і нині живе в практиці православної Церкви.

князя Лева – див. комент. до кн. II, с. 13.

с. 15

миля – судячи з усього, Гваньїні використовував як міру довжини одну із середньовічних миль, яка становила близько 15 км.

с. 18

Любовля – йдеться про м. Любомль (нині – райцентр Волинської області). Вперше згадується в Іпатіївському літописі під 1287 р.

с. 23

Київ – Гваньїні наводить популярне в XVI–XVII ст., але явно фантастичне твердження про надзвичайно велику довжину печер Києво-Печерської лаври.

за звичаєм у язичницькому одязі – це твердження Гваньїні теж недостовірне. Можливо, воно ґрунтується на тенденційних вигадках католиків.

Інші живуть... у горах – безпосереднього зв'язку між черкащанами та кавказькими черкесами немає, тут Гваньїні помиляється. Означена точка зору, яка виводила козаків-черкащан від черкесів, була визнана недостовірною ще у XVII ст., зокрема, її висміював Адам Кисіль, дипломат Речі Посполитої, український шляхтич, що вів переговори з Богданом Хмельницьким.

с. 24

Бобрянська – важко визначити, яке місто має на увазі Гваньїні: Брянськ чи Бобруйськ. Судячи з відстані до Києва (вказаної теж неточно), йдеться, очевидно, про Бобруйськ.

Дубровна – йдеться про Дубровно – сучасний райцентр на сході Білорусі неподалік Орші.

король польський – Сигізмунд III – король Речі Посполитої у 1587–1632 рр.

с. 25

Сураж – мається на увазі місто, нині райцентр Вітебської області, у Білорусі, що лежить на північний схід від Вітебська.

с. 26

Дисна – див. комент. до кн. I, с. 206.

с. 27

свята Петра й Павла аж до Успіння Діви Марії – свято св. апостолів Петра й Павла припадає на 30 червня за старим стилем, а свято Успіння Пресвятої Богородиці – на 15 серпня.

Церера – див. комент. до кн. I, с. 26.

с. 29

Кошинецький костьол – йдеться, ймовірно, про костьол у Козинічах, містечку над Віслою поблизу Стенжиць.

Частина III

с. 30

Про половців – думка Гваньїні, запозичена у Ваповського, Кромера, Стрийковського та М. Бєльського, про спорідненість половців з литовцями, старими пруссами та ятвягами є помилковою. До того ж половці були тюрками, а інші вказані народи чи племена належали до індоєвропейців. Ятвяги не мають жодного відношення до германського племені гепідів, справді споріднених із готами. Див. комент. до кн. II, с. 4.

Мангуп – місто у середньовічному Криму.

Крим – тут мається на увазі місто Старий Крим (Ескі-Кермен).

Баязета – див. комент. до кн. II, с. 38.

1139 року – тут змішано дві літописні звістки Київського літопису (у складі Іпатіївського зводу). Під 1139 р. занотовано звістку про приведення князем Всеволодом Ольговичем половців до м. Прилук, взяття ними ряду міст і Посулля. Під 4.04.1103 р. вміщена звістка про перемогу Володимира Мономаха над половцями в степах і перераховано імена дев'яти (з 20) половецьких князів, яких було там убито. Ці імена дещо відрізняються від тих, що наведені Гваньїні, і тому варто подати їх у оригінальному звучанні. Було вбито: «Урусобу, Кочія, Ярославопу, Кітанопу, Кумана, Асупа, Куртка, Ченегрепа, Сурбаря» (Літопис руський.– К., 1989.– С. 190, 159).

с. 31

Болеслав Сором'язливий – див. комент. до кн. I, с. 58.

мазовецького князя Конрада – Конрад I – син Казимира II Справедливого, князь мазовецький, куявський, сєрадзький, ленчицький, краківський, панував у 1202–1229, 1241–1243 рр.

Готгард – ця звістка збігається з хронікою М. Стрийковського, однак у останній вказано, що Готгард був графом Лукашовиць, предком шляхтичів Уханських; кількість полонених ятвягів вказана меншою: п'ять, а не сім.

с. 32

Менглі-Гірей – Менглі-Гірей I – кримський хан, що панував у 1466–1474, 1475–1476, 1478–1514 рр. Тут Гваньїні дещо помиляється в хронології (інші літописи відносять цю подію до 1506 р.), бо у 1516 р. панував уже інший хан, а саме Мухамед-Гірей I (1514–1423).

Пєцлавом Лянцкоронським – див. комент. до кн. II, с. 88.

Білгород – йдеться про Білгород-Дністровський (Аккерман).

Овідієвого озера – тут, імовірно, мається на увазі Дністровський лиман.

річці Низ – помилка Гваньїні. Йдеться, звичайно ж, про низ Дніпра, а не якусь іншу річку під назвою Низ.

Текст на с. 32–34 майже дослівно списаний Гваньїні з хроніки М. Бєльського.

с. 33

Тягиню – див. комент. до кн. I, с. 184.

Кохане – в джерелах не згадується дніпровський острів під такою назвою.

Вишневецький – див. комент. до кн. I, с. 130.

Тисмениця – тут Гваньїні явно помиляється, оскільки річка з такою назвою знаходиться в Карпатах. Якщо ж ідеться про р. Тясмин, то вона впадає у Дніпро значно вище за течією останнього, на південному кордоні сучасної Черкаської області.

Тисмен і Фесин – тут знову якась плутанина у Гваньїні. Річка Тясмин, як зазначалося вище, впадає у Дніпро значно північніше. Гідронім «Фесин» взагалі невідомий. На нашу думку, під «Тисменом» треба розуміти р. Томаківку, а під «Фесином» – р. Чортомлик, хоча вони й не витікають з Чорного лісу.

шкіряних човнах – Гваньїні помиляється, оскільки козацькі чайки робилися з дерева.

Зонара – Іоанн Зонарас – чернець із Константинополя, візантійський історик. Його головний історичний твір у перекладі латинською було видрукувано у Базелі 1557 р. (*Zonaras I.* Compendium historiarum.– Basileae, 1557). Це посилання Гваньїні запозичив із хроніки М. Бєльського.

с. 34

Оршаниці – такий гідронім у басейні Дніпра невідомий. Можливо, Гваньїні мав на увазі р. Оріль, лівобережну притоку Дніпра, що протікає по території сучасної Дніпропетровської області.

Чичаклій – річка Чичиклея – права притока Південного Бугу в його нижній течії. У нижній течії р. Чичиклеї було два однойменні поселення у XVI–XVIII ст.

Язловецькому – Миколай Язловецький (помер у 1594 р.) – снятинський староста, гетьман Війська Запорозького (1590). Того ж року за універсалом короля Сигізмунда III йому було доручено збудувати фортецю Кременчук для оборони краю від ординських наскоків, а також для кращого контролю над козацтвом.

черкаському старості Олександрі – князь Олександр Вишневецький – гетьман Війська Запорозького (1578–1581). Був певний час черкаським старостою.

при Михаї – важко сказати, кого саме мав на увазі Гваньїні у цьому випадку. Це міг бути і князь Михайло Вишневецький, черкасько-канівський староста у 80-х рр. XVI ст., і князь Михайло Ружинський, що був гетьманом Війська Запорозького, і молдаво-валаський господар Михай Хоробрий, що панував у 1593–1601 рр. (з перервами).

Зборовському – Самійло Зборовський, гетьман Війська Запорозького (1581).

с. 35

Ружинському – князі Михайло і Кирик Ружинські були гетьманами Війська Запорозького.

Косинському – Криштоф Косинський – гетьман Війська Запорозького у 1591–1593 рр., керівник повстання проти колоніального гніту Речі Посполитої у цей же період.

Петра – Петро V Кривий – молдавський господар у 1575–1577, 1578–1579, 1582–1591 рр.

князя Костянтина – князь Костянтин II Іванович Острозький. Див. комент. до кн. III, с. 7–8.

турецьким султаном – Мурад III – турецький султан у 1574–1595 рр.

с. 36

Шах – Яків Шах – гетьман Війська Запорозького у 1576–1577 рр.

до гетьмана – тут ідеться про великого гетьмана коронного, подільського воєводу Миколая Мелецького. Див. комент. до кн. I, с. 161, 190.

семигородське військо – у Семигороді (Трансільванії) панував тоді (1576–1581) Кришстоф Баторій, рідний брат короля Речі Посполитої Стефана Баторія. Обидва брати боялися, що через молдавський похід І. Підкови може вибухнути війна з Туреччиною, тому Кришстоф скерував своє військо на допомогу Петру V, а Стефан хитрістю арештував Підкову, а потім засудив до страти.

с. 40

Вони вбили дитину... – цей сюжет хроніки не є достовірним з огляду на те, що в юдаїзмі не існує практики ритуальних убивств.

КНИГА IV

с. 1 передмови

Феб – латинізована форма імені Аполлона, який у язичницькому пантеоні давніх греків та римлян був богом світла, сонця, покровителем мистецтв, поезії та науки.

Леду – Леда – у давньогрецькій міфології дружина Тиндареоса, спартанського царя, коханка Зевса, котрий з'явився їй у вигляді лебедя. Від цього шлюбу народилися Єлена, Кастор і Поллукс. Гваньїні дещо неточно передає суть давньогрецького міфа.

Юнона – у давньоримській міфології дружина Юпітера (Зевса), богиня шлюбів і народжень, дівчат, жінок, матерів.

с. 3 передмови

папи Леона X – Лев (Леон) X – римський папа у 1513–1521 рр.

Карла V – мається на увазі імператор «Священної Римської імперії» Карл V Габсбург, що панував у 1519–1522 рр. Він же був іспанським королем (під іменем Карла I) у 1516–1556 рр.

Частина I

с. 1

Еней Сільвій – див. комент. до кн. II, с. 3.

віфінський король Прус – мається на увазі Прусій – правитель Віфінії, античної держави в Малій Азії у середній частині її чорноморського узбережжя, заселеній фракійцями. Спочатку Віфінія входила до Лідії, потім – Персії. У 297–274 рр. до н. е. була незалежною державою. З 74 р. до н. е. стала римською провінцією. Саме сюди до царя Прусія втік після поразки від римлян у Другій Пунічній війні та вимушеної еміграції до царя Антіоха III славнозвісний карфагенський полководець Ганнібал, про якого Гваньїні згадує трохи нижче. Довідавшись про переговори римлян з Прусієм про його видачу, Ганнібал покінчив життя самогубством бл. 182 р. до н. е. Збіг назв імені (Прусій) і землі (Пруссія) є випадковим, і Гваньїні помиляється, коли намагається знайти між ними якийсь зв'язок.

с. 2

Октавіана Августа – Август Октавіан (Гай Юлій Октавій) (63 р. до н. е.– 14 р. н. е.), формально принцепс, а фактично перший римський імператор (27 р. до н. е.). Племінник Юлія Цезаря.

Дивон – очевидно, мається на увазі Діон Хризостом (Золотоустий) (40–115 рр. н. е.), уродженець м. Пруси у Віфінії, видатний давньогрецький історик, філософ і ритор, представник т. зв. софістики. Збереглося бл. 50 промов Діона на історичні та філософські теми.

старою прусською мовою – йдеться про мертву нині прусську мову, котра була спорідненою з литовською та латиською і входила до балтійської мовної групи індоєвропейської мовної сім'ї.

від словаків – тут маються на увазі слов'янські племена.

с. 3

Галіндією – див. комент. до кн. I, с. XII.

Фрідріха Другого – мається на увазі, очевидно, імператор Фрідріх II Штауфен, що панував у 1212–1250 рр., як імператор – з 1220 р.

князь Конрад – Конрад I – мазовецький князь у 1194–1247 рр.

с. 4

Ромново – мається на увазі Ромове – святе для прибалтійських язичників (пруссів, литовців, куршів, латишів, ятвягів) місце, яке лежало на прусько-литовсько-ятвязькому прикордонні. Точне місцезнаходження Ромового невідоме.

Болеславом Хоробрим – див. коментар до кн. I, с. 27.

Кірі Кірієйто – правильніше: «Криве кривейто» – верховний жрець у давніх пруссів та литовців, часом виконував функції світського правителя.

с. 7

Самбійській, або Судавській землі – йдеться про Самбію – регіон на узбережжі Балтійського моря між Гданською та Курською затоками.

біля Інстемборга, Рагнети – йдеться про міста хрестоносців у Пруссії, які нині називаються відповідно Черняховськ (Інстенберг – Insterburg) і Неман (Рагнета – Ragnit).

с. 8

Зудавені, Самлянді – йдеться про Самбію.

с. 9

недавніх інфляндських та московських війн – йдеться про Лівонську війну 1558–1583 рр.

с. 10

лейшис – цікаво, що іменем «лейшис», тобто латиш, старі прусси, згідно з Гваньїні, йменували поляків та литовців.

Частина II

с. 12

Вейдевут... задумав поділити своїх синів – тут маємо легендарну оповідь, причому імена міфічних синів Вейдевута часом збігаються з назвами прибалтійських племен, наприклад: Галіндо – голінди (голядь), Барто – барти та ін.

Судавія – давній прусський регіон, що лежав між Самбією і Надравією в середній течії р. Прегель (Преголи), поблизу сучасного кордону між Калінінградською областю Російської Федерації та Польщею.

с. 13

Лебеніхт... – у цьому переліку давніх міст і замків Тевтонського ордену названі, зокрема, такі населені пункти, як Крулевець (Кенігсберг), нині Калінінград, Фішаус, тобто Фішгаузен, нині Приморськ, Рудава (Рудау) – нині Мельников, Ноїгауз, тобто Нойгаузен, нині Гур'євськ, Розитен – нині Рибацький.

с. 13

Натангія – давній прусський регіон, що лежав на південь від Самбії і на північ від Вармії та Барції. Від останньої Натангію відділяла р. Лина, названа в хроніці Гваньїні Альбою.

с. 14

Вєлява... – у цьому переліку давніх міст і замків Тевтонського ордену названі, зокрема, такі населені пункти, як Вєлява, тобто Wehlau, нині Знаменськ, Гердава, тобто Gerdauen, нині Железнодорожний, Цинтія, тобто Zinten, нині Корпево, Кревбург – нині Славське, Фриделянд, тобто Friedland, нині Правдинськ, Думнов, тобто Domnau, нині Домново, Балга, тобто Balga, нині Весельное, Брандебург (сучасне Ушаково), Аленбург (сучасна Дружба).

Надрава – давній прусський регіон, котрий лежав на схід від Самбії, на південь від верхньої течії р. Прегель (Преголи) до озера Мамри, межуючи на півдні з Галіндією, а на південному сході – з ятвягами.

Шалявонія – Скаловія – давній прусський регіон, що лежав на сході країни, межуючи зі Жмуддю, від якої його відділяла р. Неман.

Рагнета... – у цьому переліку давніх міст і замків Тевтонського ордену названі, зокрема, такі населені пункти, як Рагнета, тобто Ragnit, нині Неман, Тільза, тобто Тільзит (Tilsit), нині Совєтськ, Ельк, тобто Ełk, нині Лицьк у Польщі, Лябія, тобто Labiau, нині Полеськ, Тапєво, тобто Tapiau, нині Гвардєйськ.

с. 15

Бартемлянд (*Барка*) – давній прусський регіон, що лежав між р. Лина та озером Мамри (Гваньїні характеризує це озеро як «велике й довге»). Цей регіон отримав назву від давнього прусського племені бартів.

Нонденбург... – у цьому переліку давніх міст і замків Тевтонського ордену названі, зокрема, такі населені пункти, як Йогавшпург, тобто Johannisburg, нині Піш (Pisz) в Польщі, Інстенберг, тобто Insterburg, нині Черняховськ, Бартен, тобто Barten, нині Барцяни (Barciany) в Польщі.

с. 16

Ортельцбург... – у цьому переліку давніх міст і замків Тевтонського ордену, що стояли на землях галіндів, названі, зокрема, такі населені пункти, як Ортельцбург, тобто Ortelsburg, нині Щитно (Szczytno), Раштенбург, тобто Rastenburg, нині Кентшин (Kętrzyn), Пассейм, тобто Passenheim, нині Пасим (Pasym), Найдембург, тобто Neidenburg, нині Нідзіца (Nidzica).

Вармія – давній прусський регіон, що лежав на узбережжі Балтійського моря південніше Самбії.

с. 17

Кессель... – у цьому переліку давніх міст і замків Тевтонського ордену названо, зокрема, такий населений пункт, як Бішофштайн, або Біскупець, тобто Bischofstein. Нині під такою назвою існує в Польщі населений пункт Біштинек (Bisztynek). У Польщі, у тому ж регіоні, існує нині два Біскупця. Перший з них за часів Ордену мав назву Бішофсбург (Bischofsburg), а другий – Бішофсвердер (Bischofswerder). Серед інших міст Вармії відзначимо Альштайн, тобто Allenstein, нині Ольштин (Olsztyn), Вормет, тобто Wormditt, нині Орнета (Orneta), Гутштад, тобто Guttstadt, нині Добре място (Dobre miasto).

Гогкерляндія, або Помезанія – тут Гваньїні припускається певної помилки, оскільки має на увазі Погезанію – регіон Прибалтики, що лежав на колишньому польсько-прусському прикордонні між р. Дрвенцою та Балтійським узбережжям. Тоді зрозумілим

стає дивний вираз: «її (вище Гваньїні говорить про Помезанію) відділяє від... Помезанії...». Власне Помезанія лежала на південний захід від Погезанії, доходячи до нижньої течії Вісли.

Брандебург... – у цьому переліку міст і замків Тевтонського ордену названо, зокрема, такі, як Толькеміт, тобто Tolkemit, нині Толькміцко (Tolkmicko), Мюнгаузен, тобто Mühlhausen, нині Млинари (Młynary), Ельбінг, тобто Ельблонг.

с. 17–18

Хелмінське князівство – тут мається на увазі регіон, столицею якого було і є нині місто Хелм (Хелмно, в німецькій традиції – Кульм). Ряд названих міст цього регіону, наприклад Грудзьондз, Старогард, Міхалово (на р. Дрвенці), Торунь (в німецькій традиції – Торн), існують і нині під тими ж самими назвами, що їх навів Гваньїні.

с. 18–20

Помезанія – про цей регіон вже йшлося вище. В переліку його міст і замків, що його наводить Гваньїні, деякі зберегли свої назви й понині (Мальборк, Штум), деякі ж змінили, як-от: Зальфельт, тобто Saalfeld, нині Залево (Zalewo), Голянд, тобто Preusisch-Holland, нині Пасленк (Pasłęk), Остерод, тобто Osterod, нині Острода, Розенберг, тобто Rosenberg, нині Суш (Susz), Дойче Ейлау, тобто Deutsche Ejlau, нині Ілава (Iława).

с. 21

св. Войцех – йдеться про празького єпископа Войцеха з роду Славніковичів. Він мусив тікати від переслідувань чеських королів до Польщі, де вирішив зайнятися місіонерською діяльністю. Польський правитель Болеслав I Хоробрий послав його до Пруссії (997). Св. Войцех вирушив з Гданська кораблем на схід, де вийшов на берег чи то в місцях поселень самбів та помезанів, чи то вармів та погезанів. Запідозривши св. Войцеха у сприянні польській експансії, прусси, підбурювані жерцями-язичниками, вигнали св. Войцеха. Коли ж він під час повернення порушив недоторканність священного для язичників гаю, то був спійманий і вбитий. Болеслав Хоробрий викупив тіло святого на вагу золота і перевіз до Гнєзна, де й поховав. Невдовзі Войцех був канонізований, а Рим прискорив створення польської митрополії зі столицею в Гнєзні (999). Св. Войцех став патроном Польщі і боротьби з язичниками. У 1000 р. імператор «Священної Римської імперії» Оттон III надав Польщі право на підкорення язичницьких земель у Прибалтиці, насамперед маючи на увазі Пруссію. Див.: Dzieje Warmii i Mazur w zarysie.– Warszawa, 1981.– T. I.– S. 82–83; *Powierski J.* Prusowie, Masowsze i sprowadzenie krzyżaków.– Malbork, 2001.– T. II.– Cz. 1; 2003.– T. II.– Cz. 2.

Ярослава – йдеться про великого князя київського Ярослава Мудрого, що панував у 1018–1054 рр., про його поразку від Болеслава I Хороброго (1018), тимчасове відновлення у Києві влади князя Святополка Окаянного (панував у 1015–1018 рр.).

с. 22

Болеслав прийняв це вдячно – сучасні дослідження заперечують традиційні для польських хроністів XVI–XVII ст. згадки про підкорення Пруссії Болеславом I. Згідно з даними придворного хроніста Болеслава I – Галла Аноніма, польський правитель змусив пруссів прийняти християнство, хоча це міг тоді бути тільки формальний акт.

с. 23

Гользації – мається на увазі Гольштинія.

Штеттин – нині Щецін у Польщі.

с. 26

Гельда – по-німецьки слово «Geld» означає гроші.

війни, котру гданщани вели зі Стефаном Баторієм – мається на увазі невдалий виступ Гданська проти короля Речі Посполитої Стефана Баторія у 1577 р.

с. 28

папи Целестина III – Целестин III – римський папа у 1191–1198 рр.

імператора Генріха VI – імператор «Священної Римської імперії» Генріх VI з династії Штауфенів (Гогенштауфенів), що панував у 1190–1197 рр.

с. 29

Фрідріха Першого – очевидно, мається на увазі Фрідріх, магістр і водночас князь Саксонії у 1498–1510 рр.

Філіпа II та папи римського Інокентія III – йдеться про імператора «Священної Римської імперії» Філіпа Швабського, що панував у 1198–1208 рр., та Інокентія III, римського папу в 1198–1216 рр.

в Інфляндії з'явилися брати Енсіфері, що носили мечі – справді, у 1202 р. було засновано духовно-рицарський Орден мечоносців для завоювання Прибалтики. Після тяжкої поразки у 1234 р., завданої Ордену під Тарту (Юр'євим) новгородським князем Ярославом Всеволодовичем (Невським), та розгрому мечоносців об'єднаними силами литовців та земгалів під Шауляєм, мечоносці об'єдналися з Тевтонським орденом у 1237 р. Див.: *Potkowski E.* Zakony rycerskie.– Warszawa, 2005.

Герман фон Зальц – цей великий магістр Тевтонського ордену панував у 1210–1239 рр.

Оттона і Фрідріха II, та... Гонорія Третього – маються на увазі імператори «Священної Римської імперії» Оттон IV, що панував у 1198–1218 рр., Фрідріх II Гогенштауфен, що панував у 1220–1250 рр., а також римський папа Гонорій III, понтифікат якого припадає на 1216–1227 рр.

хелмінського єпископа Кристина – хроніст слушно відзначив велику роль єпископа Християна, колишнього ченця з Ордену цистерціянців у Оливі, який прагнув організувати відсіч нападам пруссів-язичників і тому хотів організувати в Прибалтиці Орден хрестоносців. Він створив невеликий Орден Братів Христових (переважно з німців та датчан), які поселилися в Добжині над Віслою. Під його впливом мазовецький князь Конрад надав йому для підтримки даної місії Хелм і навколишні землі і запросив згодом хрестоносців на це тодішнє прикордоння з пруссами. Поморський князь Святополк надав іншим хрестоносцям (з Ордену Калатрава) м. Тимаву над Віслою. Коли Християн потрапив у полон до прусського племені самбів (середина 1233 р.), хрестоносці добились від папи Григорія VII булли, на підставі якої Орден формально отримав у свою власність всю Пруссію і йому гарантувалося покровительство папи римського. Угода Ордену з мазовецьким князем Конрадом (1235) фактично повністю легалізувала завоювання Пруссії хрестоносцями. Це завоювання розпочалося від заснування фортеці Марієнвердер (Квідзин) і підпорядкування сусідньої частини Помезанії (пізніше Повісле) із землею Резінською (околиці Прабут і Суша). Див.: *Biskup M., Labuda E.* Die Geschichte des Deutschen Ordens in Preussen.– Osnabrück, 2000.

с. 30

папа св. Григорій Дев'ятий – Григорій IX – римський папа у 1227–1241 рр.

с. 31

Конрад... фон Дуринг – мається на увазі великий магістр Конрад фон Тюрінген, що панував у 1239–1241 рр.

польського короля Пудика – див. комент. до кн. I, с. 58.

магістром Вольквінусом – Гваньїні дещо плутає, очевидно, треба мати на увазі великого магістра Ордену мечоносців Германа Балка (панував у 1237–1239 рр.), а не Фольквіна (Шенк фон Вінтерштедт), що панував у 1209–1236 рр.

Крулевець – польська назва Кенігсберга (нині Калінінград).

Конрад Поппе фон Остерлінг – великий магістр Тевтонського ордену Поппо фон Остербах, що панував у 1253–1256 рр. Чомусь Гваньїні не згадав про його попередників – великих магістрів Ґерхарда фон Мальберга, Ґенріха фон Ґогенлое та Ґюнтера, що панували відповідно у 1241–1244, 1244–1249 і 1250–1253 рр.

Конрада IV та Інокентія IV – маються на увазі імператор «Священної Римської імперії» Конрад IV (панував у 1250–1254 рр., а як співправитель – з 1237 р.) та римський папа Інокентій IV, понтифікат якого припадає на 1243–1254 рр.

поморським князем Святополком – мається на увазі правитель Східного Помор'я Святополк I Великий, що панував у 1220–1266 рр.

с. 33

біля Легниці – у знаменитій битві під Легницею в Сілезії (1241) монголо-татарська орда хана Батия розгромила об'єднане польсько-німецьке військо. Там поліг і Конрад фон Тюрінген. Гваньїні припускається хронологічної помилки, відносячи Легницьку битву до 1259 р., звідки випливає й інша його помилка, коли він плутає магістра Конрада з магістром Поппе фон Остербахом.

Гантес Заргенгаузен – великий магістр Тевтонського ордену Анно фон Зангергаузен, що панував у 1256–1273 рр.

імператора Вільгельма 1563 року – тут Гваньїні робить дивну помилку. Хронологічну похибку можна пояснити друкарською помилкою, але у XIII ст. не було жодного імператора «Священної Римської імперії» з іменем Вільгельм. Ймовірно, тут слід мати на увазі Річарда Корнуельського, котрий панував у 1257–1272 рр.

Туподель, магістр – такого великого магістра не знаходимо в історичних джерелах. Ймовірно, Гваньїні назвав магістром якогось комтура хрестоносців.

с. 34

магістр Гартман... – великий магістр Тевтонського ордену Гартман фон Гельдрунген, що панував у 1273–1282 рр.

імператора Рудольфа... та папи Климента IV – маються на увазі імператор «Священної Римської імперії» Рудольф I Габсбург, що панував у 1273–1291 рр., та Климент IV, римський папа у 1265–1268 рр.

магістр Бургард Швенден – великий магістр Тевтонського ордену Бургард фон Швенден, що панував у 1282–1290 рр.

Лешка Чорного – див. комент. до кн. I, с. 65.

с. 35

Конрад фон Фентфанг – великий магістр Тевтонського ордену Конрад фон Фойхтванген, що панував у 1291–1296 рр.

Ґенріка Пробуса – Ґенрік III Пробус – польський король у 1289–1290 рр.

Готфрід, граф фон Голох – великий магістр Тевтонського ордену Готфрід фон Ґогенлое, що панував у 1297–1303 рр.

імператора Адольфа – імператор «Священної Римської імперії» Адольф Насауський, що панував у 1292–1298 рр.

Зоффрід фон Фойтванг – великий магістр Зігфрід фон Фойхтванген, що панував у 1303–1311 рр.

імператор Альбрехт – імператор «Священної Римської імперії» Альбрехт I Австрійський (Габсбург), що панував у 1298–1308 рр.

Карл фон Тревір – великий магістр Тевтонського ордену Карл Тревірський (Бефарт), що панував у 1311–1324 рр. За його часів у 1309 р. Тевтонський орден остаточно оволодів Східним Помор'ям у боротьбі із прихильниками польського короля Владислава Локотка. Справді, хрестоносці після цього намагалися знайти певні юридичні підстави для виправдання своїх дій. Див. напр.: *Lowmianski H.* Prusy – Litwa – Krzyżacy.– Warszawa, 1989.

імператора Генріха... папи Климента – маються на увазі імператор «Священної Римської імперії» Генріх VII Люксембурзький, що панував у 1308–1313 рр., (як імператор – з 1312 р.), та римський папа Климент V, понтифікат якого припадає на 1305–1314 рр.

с. 37

Вернер – великий магістр Тевтонського ордену Вернер фон Орсельн, що панував у 1324–1330 рр.

с. 38

Людольф – великий магістр Тевтонського ордену Людер, князь Брауншвайзький, що панував у 1331–1335 рр.

Людовіка... імператора та Іоанна – маються на увазі імператор «Священної Римської імперії» Людвіг (Людовік) IV Баварський, що панував у 1314–1347 рр., та Іоанн XXII, римський папа у 1316–1334 рр.

с. 40

чеського короля Яна – мається на увазі Ян (Іоанн) Люксембурзький, що панував у Чехії у 1310–1346 рр.

Дітріх – великий магістр Тевтонського ордену Дітріх фон Альтенбург, що панував у 1335–1341 рр.

с. 42

Магістр Рудольф – великий магістр Тевтонського ордену Людольф Кеніг фон Вайцзау, що панував у 1342–1345 рр.

папи Бенедикта II – тут, очевидно, друкарська помилка. Йдеться насправді про Бенедикта XII, римського папу в 1334–1342 рр.

с. 43

Генріх Дуземер – великий магістр Тевтонського ордену Генріх Дуземер фон Арфберг, що панував у 1345–1351 рр.

папи Климента – Климент VI – римський папа у 1342–1352 рр.

с. 44

Генріх фон Кінпераде – великий магістр Тевтонського ордену Вінріх фон Кніпроде, що панував у 1351–1382 рр.

імператора Карла IV – імператор «Священної Римської імперії» Карл IV з Люксембурзької династії, що панував у 1347–1378 рр. (як імператор – з 1355 р.).

с. 45

Конрад Цольнер – великий магістр Тевтонського ордену Конрад Цольнер фон Ротенштайн, що панував у 1382–1390 рр.

Імператора... Вацлава, папи Урбана VI – йдеться про імператора «Священної Римської імперії» у 1378–1400 рр. Вацлава, а також римського папу Урбана VI, понтифікат якого припадає на 1378–1389 рр.

Конрад фон Вальпольт – великий магістр Тевтонського ордену Конрад фон Валенрод, що панував у 1391–1393 рр.

папи Боніфація – Боніфацій IX – римський папа у 1389–1404 рр.

Конрад фон Юнгінген – великий магістр Тевтонського ордену Конрад фон Юнгінген, що панував у 1393–1407 рр.

с. 46

Ульріх фон Юнгінген – див. комент. до кн. I, с. 91.

імператора Руперта та папи... Григорія XII – маються на увазі імператор «Священної Римської імперії» Рупрехт Пфальцький, що панував у 1400–1410 рр., та Григорій XII, римський папа у 1406–1415 рр.

с. 47

мазовецькі князі Януш і Семовит – див. комент. до кн. I, с. 88.

с. 48

Генріх... фон Пловен – великий магістр Тевтонського ордену Генріх фон Плауен, що панував у 1410–1413 рр.

Сигізмунда – імператор «Священої Римської імперії» Сигізмунд, що панував у 1439–1490 рр.

Міхель Кухмайстер – великий магістр Тевтонського ордену Міхель Кухмайстер фон Штернберг, що панував у 1414–1422 рр.

Іоанна XXIII – антипапа Іоанн XXIII, що правив у м. Піза в 1410–1415 рр.

не дотримав угоди – йдеться про порушення Міхелем Кухмайстером Торунського миру (1411) між Тевтонським орденом та Польсько-Литовською державою.

Ерік – йдеться про короля Швеції Еріка XIII Померанського, що панував у 1396–1439 рр. (і як король Данії – з 1412 р.).

с. 49

джанета – мається на увазі породистий жеребець.

Пауль фон Роздорф – великий магістр Тевтонського ордену Пауль фон Русдорф, що панував у 1422–1441 рр.

папи Мартіна – Мартін V – римський папа у 1417–1431 рр.

с. 50

ухвалення перемир'я – очевидно, йдеться про мир, укладений над озером Мелно (1422), на підставі якого Польща отримувала куявські володіння Ордену з Нєшавою під Торунню, а Литва – Жмудь та деякі інші землі.

Конрад Ерлігаузен – великий магістр Тевтонського ордену Конрад фон Ерліхсгаузен, що панував у 1441–1449 рр.

Альбрехта – мається на увазі імператор «Священної Римської імперії» Альбрехт II Габсбург, що панував у 1438–1439 рр.

Людвіг Ерлігаузен – великий магістр Тевтонського ордену Людвіг фон Ерліхсгаузен, що панував у 1450–1467 рр.

Казимира IV – див. комент. до кн. I, с. 98.

прусська шляхта і головні міста... вигнавши хрестоносців... – у 1440 р. виник Прусський союз, створений містами й рицарством для боротьби проти Ордену, який врешті підняв повстання (4 лютого 1454 р.). 10 лютого 1454 р. до Кракова прибуло посольство Прусського союзу, очолене Яном Бажинським. 6 березня 1454 р. воно дійшло угоди, за якою Поморські землі переходили від Тевтонського ордену до Польщі під назвою Королівської Пруссії. Це поклало початок Тринадцятилітній війні 1454–1467 рр., в котрій Польща перемогла Орден і закріпила свої територіальні здобутки.

с. 52

Генріх Ройс – великий магістр Тевтонського ордену Генріх Ройс фон Плауен, що панував у вересні 1467, потім у 1469–1470 рр.

імператора Фрідріха III – імператор «Священної Римської імперії» Фрідріх III, що панував у 1440–1493 рр. (як імператор – з 1452 р.).

Генріх... фон Рифтенберг – великий магістр Тевтонського ордену Генріх Рефлін фон Рихтенберг, що панував у 1470–1477 рр.

папи Сикста IV – Сикст IV – римський папа у 1471–1484 рр.

Мартін Тойсес фон Венгауз – великий магістр Тевтонського ордену Мартін Трухзес фон Ветцгаузен, що панував у 1477–1489 рр. Він справді спробував зламати умови Торунського миру і в 1472 р. оволодів Вармією, відмовився присягати королю Польщі Казимиру Ягеллончику. Коли ж у 1478 р. дійшло до війни Польщі з Орденом, Трухзес мусив скоритися.

Йоганн Тефен – великий магістр Тевтонського ордену Йоганн фон Тифен, що панував у 1489–1497 рр.

Імператора Максиміліана та папи Юлія – маються на увазі імператор «Священної Римської імперії» Максиміліан I, що панував 1493–1519 рр., а також римський папа Юлій II, понтифікат якого охоплював 1503–1513 рр.

с. 53

Фрідріх – великий магістр Тевтонського ордену Фрідріх – князь Саксонії, що панував у 1498–1510 рр.

Альбрехт – останній великий магістр Тевтонського ордену Альбрехт Гогенцоллерн, що панував у 1511–1525 рр., після чого (з квітня 1525 р.) став світським князем Пруссії, васалом Польщі (до своєї смерті у 1568 р.). Він походив зі знатного німецького роду, який панував у західному Бранденбурзі, був онуком по матері польського короля Казимира Ягеллончика та племінником тодішнього короля Польщі Сигізмунда I Старого. Покладаючи надію на допомогу Габсбургів, він, як і його попередник, відмовлявся присягати на підданство (віддати гольд) польському королю. Після чергової війни, в якій Орден зазнавав поразки, дійшло до перемир'я 1521 р., а потім і до Краківського миру (9 квітня 1525 р.), на підставі якого Тевтонський орден ліквідовувався, а на його місці виникала світська держава (Князівська Пруссія), яка ставала васалом Польщі. Альбрехт склав гольд на краківському ринку. Пізніше з цієї держави, так само як і з Бранденбурга, виникне ядро Прусської монархії, навколо якої у XIX ст. об'єднається Німеччина. Див.: Panorama lojalności. Prusy Królewskie i Prusy Książące w XVI wieku.– Warszawa, 2001; *Biskup M.* Polska a Zakon Krzyżacki w Prusach w początkach XVI wieku.– Olsztyn, 1983; *Wijaczka J.* Asverus von Brandt 1509–1559. Życie i działalność dyplomatyczna w służbie księcia Albrechta Pruskiego.– Kielce, 1996.

с. 56

Еразмус Дембінський... син коронного канцлера – мається на увазі коронний канцлер Валентин Дембінський, що обіймав цю посаду в 1564–1576 рр.

коронний мечник Анджей Зборовський – мається на увазі Анджей Зборовський, який обіймав цю посаду в 1569–1574 рр.

с. 57

посвячений і я сам – пізніше (16.07.1577) Гваньїні дістав герб. Його зображення наводиться у книзі: Album armorum nobilium Regni Polonine XV–XVIII s.– Lublin, 2001.– S. 173. Див. також: *Niesiecki K.* Herbarz polski.– Lipsk, 1839.– T. 4.– S. 337.

с. 60

папа Павло – Павло V – римський папа у 1605–1621 рр.

с. 61

Климент Восьмий – Климент VIII – римський папа у 1592–1605 рр.

КНИГА V

Частина I

с. 1

Лівонія – Лівонія – первісно, на межі XII–XIII ст., територія розселення лівів – племені угро-фінської мовної групи. Ліви займали тоді землі на узбережжі Ризької затоки на північний схід від гирла Даугави (Західної Двіни) та північну частину курземського узбережжя. Пізніше ліви були асимільовані куршами і латгалами, а їхніми

безпосередніми нащадками є невелика група у Талсинському районі Латвії. З другої чверті XIII ст. по 1561 р. Лівонією називали всю територію Латвії та Естонії, завойовану хрестоносцями. Це була конфедерація п'яти духовних князівств (Лівонський орден, Ризьке архієпископство, а також Курляндське, Дерптське та Езель-Вікське єпископства), яка формально перебувала під владою римського папи та німецького імператора. Після утворення Курляндського герцогства Лівонією стали називати Північну Латвію (на північ від р. Даугави) та Південну Естонію, котрі перейшли під владу Речі Посполитої. Після Альмаркського перемир'я 1629 р., тобто вже після смерті Гваньїні, Лівонія – Південна Естонія, частина Латвії на північ від Даугави, а на сході – до р. Айвіксте, утворили під владою Швеції провінцію Ліфляндія, яку латиші називали Відземе, а естонці – Ліівімаа.

Нарва... – маються на увазі міста, котрі й сьогодні є прикордонними (кордон проходить по р. Нарва): Нарва (в Естонії) та Івангород (в Росії). Балтійське море у середньовічних джерелах і джерелах дещо пізнішого часу (XVI–XVII ст.) нерідко називалося порізному, і хроніка Гваньїні не є винятком. Через це інколи виникала плутанина, оскільки, скажімо, назва «Північне море» закріпилася за іншим морем, яке лежить на захід від Данії.

с. 2

Аквілону – Аквілон (Аквілонія) – місто на західному узбережжі Адріатики, засноване у 181 р. до н. е., вихідний пункт римської експансії на схід і північ.

Фрідріх I – Фрідріх I Барбаросса – імператор «Священної Римської імперії» (1155–1190).

Майнгардус – Майнгард – перший ризький католицький єпископ.

с. 3

мечоносцями – Орден мечоносців – духовно-рицарський орден, заснований 1202 р. для завоювання Східної Прибалтики. Після поразки під Шауляєм від об'єднаного війська литовців та земгалів припинив своє існування, влившись у Тевтонський орден (1237). Далі існував уже як філія Тевтонського ордену під іншою назвою – Лівонський орден.

тевтонських хрестоносців – Тевтонський орден – німецький католицький духовно-рицарський орден, який виник у Палестині під час хрестових походів (затверджений римським папою Інокентієм III у 1198 р.). Заснував власну державу в Прибалтиці у 1226 р. первісно в Хелмінській землі, потім поширився на землі пруссів, латишів, лівів та естонців. У 1237 р. до складу Тевтонського ордену ввійшов Орден мечоносців, котрий став філією Тевтонського ордену під назвою «Лівонський орден». Тевтонський орден мав для своїх рицарів спеціальний одяг: білий плащ із чорним хрестом особливої форми (тевтонським).

Вольквін – йдеться про другого за рахунком і останнього великого магістра мечоносців Фольквіна (Шенка фон Вінтерштедта), що панував у 1209–1236 рр.

Конрада – йдеться про Конрада фон Тюрінгена, що був великим магістром Тевтонського ордену в 1239–1241 рр. Гваньїні дещо помиляється, вважаючи Конрада п'ятим по черзі великим магістром. Насправді ж він був другим після Германа фон Зальца, що панував у 1210–1239 рр. Похибка була допущена і при датуванні злиття двох орденів, насправді це сталося не у 1234 р., а у 1236 р.

Григорій – йдеться про римського папу Григорія IX. Див. комент. до кн. IV, с. 30.

с. 4

Альбрехта – йдеться про Альбрехта I Гогенцоллерна. Див. комент. до кн. IV, с. 53.

Шведський король – йдеться про шведського короля Еріка XIV з династії Ваза, що панував у 1560–1568 рр. У 1558 р., про події якого згадує Гваньїні, панував попередник Еріка XIV – Густав I Ваза (1521–1560).

Магнус – див. комент. до кн. I, с. 202.

с. 5

Лейтляндія – мається на увазі Ліфляндія.

Швейцарської землі – Гваньїні не помиляється. Хоча Швейцарія не має безпосереднього виходу до моря, однак її купці вели успішну торгівлю по Рейну з виходом до Північного моря, про що він сам писав у німецькій частині своєї хроніки.

люстратори – спеціальні державні урядовці, котрі складали люстрації – опис королівщин з метою ефективного оподаткування населення. Люстрації є дуже точним видом історичного джерела, містили також і географічні дані.

с. 6

Кірхгольм – мається на увазі сучасний Саласпілс у Латвії.

Нітава – йдеться про Мітаву (нині Єлгава) – місто, що лежить на південний захід від Риги на березі р. Лієлупе.

Вольмар – див. комент. до кн. I, с. 202.

Гермес – правильніше Ермес – місто, що лежить на південний схід від Пярну, нині називається Нуйя.

Мальгемборг – мається на увазі Марієнбург, сучасне м. Алуксне у північно-східній Латвії.

Кокенгауз – див. комент. до кн. I, с. 202.

с. 7

Найнгауз – правильніше Нейгаузен – сучасне м. Виру в Естонії.

Вікечляндія – правильніше Вікландія – територія, що лежить нині в Західній Естонії.

Габзаль – правильніше Гапсаль – сучасне м. Хаапсалу в Західній Естонії на морському узбережжі напроти острова Хіума (Даго).

Готард Кетлер – див. комент. до кн. I, с. 206.

с. 8

Езель – острів у Східній частині Балтійського моря, що розташований на початку Ризької затоки. Є частиною Естонії, його естонська назва – Саарема.

Арнчбург – правильніше Аренсбург, естонська назва – Куресааре. Сучасна назва Кінгісепп – місто в Естонії на острові Саарема.

Курляндія – Курляндія – регіон Латвії (Курземе), що лежить на Курземському півострові, а також займає землі на південний схід, західніше Даугави. Після розпаду Лівонського ордену було утворено «Курляндське і Земгальське герцогство», яке було у васальній залежності від Речі Посполитої. Статус цієї держави як шляхетської республіки було визначено у 1617 р. т. зв. Формулою правління. Після третього поділу Речі Посполитої герцогство було приєднане до Російської імперії й утворило Курляндську губернію.

Вінда – правильніше Віндава, нині Вентспілс (Латвія) – місто й порт в гирлі р. Венти, де вона впадає у Балтійське море. Після розпаду Лівонського ордену північна частина Курземського півострова з Віндавою і Пільтеном опинилися під владою Данії (1560), а потім – Речі Посполитої (1583).

Ходкевич – Ян Карл (Кароль) Ходкевич (1560–1621) – видатний державний і військовий діяч Речі Посполитої XVI–XVII ст. Староста жмудський, великий маршалок Великого князівства Литовського, великий гетьман литовський (1605–1621). Був командувачем

польсько-литовського війська під час Хотинської війни (кінець серпня – початок жовтня 1621 р.). Там же під Хотином помер ще до укладення миру.

Гольдінген – місто у центрі Курземського півострова на березі р. Венти (сучасне м. Кулдіга в Латвії).

Грубін – сучасне м. Гробіня у Латвії, що розташоване західніше від Ліепаї.

Дурбін – сучасне м. Дурбе у Латвії, що розташоване східніше від Гробіні.

Пільтен – сучасне м. Пілтене у Латвії, що розташоване вище по р. Венті від Вентспілса.

Газенпорт – правильніше Газенпот, сучасне м. Айзпуте у Латвії, що розташоване на південний захід від Кулдіги.

Семігалія – правильно Земгале. Регіон Латвії, що лежить південніше Курземського півострова і межує з Литвою. На сході доходить до р. Даугави.

Доблін – сучасне м. Добеле у Латвії, що лежить західніше Єлгави.

с. 9

Фелін – див. комент. до кн. I, с. 203.

Вільгельм з Фюрстенберга – Вільгельм фон Фюрстенберг – великий магістр Лівонського ордену в 1557–1559 рр., до цього (1556–1557) – коад'ютор. Тут помилка Гваньїні. Він сам вище називає ім'я магістра правильно: Вільгельм фон Фюрстенберг.

Вірляндія – регіон (земля Вірумаа), який розташований у сучасній північно-східній Естонії і з трьох сторін має природні кордони: Балтійське море, р. Нарва та Чудське озеро.

Озера Теубас – Чудське озеро.

с. 10

Везенбург – правильніше Везенберг, сучасне м. Тамсалу в Естонії.

Гарія – частина естонської історичної землі Хар'юмаа на півночі сучасної Естонії.

Гервенляндія – естонська історична земля Хар'юмаа, що була розташована на півночі сучасної Естонії.

с. 11

Вітенштайн – правильніше Вайсенштайн (Білий Камінь). Сучасне м. Пайден, що розташоване майже в центрі сучасної Естонії, ближче до півночі.

трьох мов – Гваньїні припускається неточності: слушно вказавши на спорідненість, хоч і досить далеку, латиської та литовської мов, він не згадує про мову естонську, котра належить до фіно-угорської мовної сім'ї.

с. 13

Нойгауз – правильніше Нойгаузен, сучасне м. Виру в південно-східній Естонії.

с. 14

Вальтера з Плетенберга – Вальтер фон Плетенберг – великий магістр Лівонського ордену в 1494–1553 рр.

Частина II

с. 19

московську Нарву – тут ідеться про Івангород.

с. 20

1551 року – тут припущена хронологічна помилка, оскільки Ерік XIV став шведським королем у 1560 р.

Падіс – сучасне м. Палдіскі у північній Естонії, порт на березі Балтійського моря. Розташоване західніше Таллінна.

с. 21

до Равського замку – йдеться про королівський замок у Раві-Мазовецькій. Був збудований у середині XIV ст. королем Польщі Казимиром III. Під час Лівонської війни тут зберігався скарб, призначений для утримання військ Речі Посполитої, що охороняли її південно-східні кордони.

Яна Яжину – мова йде про Яна Яжину герба «Тжаска», коронного підстолія у 1574–1581 рр.

шведському королю – тут помилка. Замість «шведський» слід читати «датський».

с. 22

Чарнковського – Станіслав Чарнковський герба «Наленч» (помер у 1602 р.), комтур познанських іоаннитів (1567–1576), коад'ютор гнєзненського архієпископа з 1575 р., референдарій світський (1567–1576), староста драгинський, іновлодзький, плоцький.

Частина III

с. 27

Лаваришки – невеликий населений пункт під такою назвою справді існує. Він розташований на північний схід від Вільнюса.

с. 28

Cymbriam Chersonesum – Гваньїні, як і ряд його попередників-хроністів, плутає кіммерійців, що в античні часи проживали у Північному Причорномор'ї, та кімврів – німецьке плем'я, що проживало на берегах Балтійського моря на півострові Ютланд.

КНИГА VI*

Частина I

Заголовок

Готія – див. комент. до кн. I, с. III. Додамо, що на «Морській карті» шведського історика і географа XVI ст. Олафа Магнуса, твір якого використав Гваньїні, Готією названо південно-східну частину Швеції, що напроти о. Готланд. Див.: *O. Magnus.* Carta marina et descriptio septemtrionalis terrarum... (Veneciis, 1539).

с. 1 передмови

Геркулесові – Геркулес у давньоримській міфології – син Зевса і Алкмени, міфічний герой-богатир, який здійснив 12 подвигів, за які Зевс обдарував його безсмертям на Олімпі. Вшановувався в античні часи як божество.

Ісус – йдеться про Ісуса Навина, вождя ізраїльтян у боротьбі проти амалікітян, спадкоємця Мойсея.

с. 2 передмови

Теофраста – Теофраст (372–278 рр. до н. е.) – давньогрецький філософ, учень, приятель і спадкоємець Арістотеля в школі Лікейон в Афінах.

Арістотеля – Арістотель (384–322 рр. до н. е.) – відомий філософ античних часів. Він був сином Нікомаха, придворного лікаря македонського царя Філіпа II, був вихователем сина останнього – Александра Македонського. Арістотель 20 років учився в Академії Платона в Афінах. Помер у Халкідоні.

Текст перекладу кн. VI опубл.: *Мицик Ю.* Історія забороненої країни // Пам'ять століть.– 2006.– № 5.– С. 36–107.

с. 1

Німецьке море – мається на увазі Балтійське море.

с. 2

ляпонами – ляпони (лапландці) – одна з назв народності саамі (лопарі), яка проживає на півночі Скандинавського півострова (Лапландія). Мова саамі входить до фінської мовної групи, але посідає в ній особливе місце.

Мідольпація і розташоване далі від Ангерманського. Після нього є Гельсинське князівство, князівство Гестриційське... – Мідольпація на карті О. Магнуса показана як Міддельпадія. Ця земля лежить південніше р. Онгерманельвен. На згаданій карті О. Магнуса Ангерманією названо землі понад р. Онгерманельвен біля сучасного м. Оселе у північно-східній Швеції. Гельсинське князівство не плутати зі столицею Фінляндії (Гельсинкі). На карті О. Магнуса воно показане північніше Упсали. Гестриція на тій же карті показана між Гельсингією та Упсалою. Фінляндія завойовується Швецією з сер. XII ст., і це завоювання було завершене наприкінці XII ст. Говорячи далі про володіння Фінляндією московським князем, Гваньїні помиляється, хоча у другій половині XII ст. ця країна була сферою зіткнення інтересів Швеції та Новгорода.

Упсала – це місто не має безпосереднього виходу до Балтійського моря.

Нікопія – очевидно, Нючепінг, що розташований південніше Упсали.

князівства, особливо Разбурзьке, Вибурзьке – під Разбургом слід, очевидно, розуміти м. Або (сучасне Турку); Вибурзьке князівство, тобто Виборзьке, – від назви м. Віпері (нині – Виборг в РФ).

Йордан Готський – див. комент. до кн. I, с. XIV.

Павло Диякон – Павло Диякон (бл. 720 – бл. 799) – лангобардський історик. У 782–786 рр. був при дворі Карла Великого, а також членом його Академії. Головним твором Павла Диякона є «Історія лангобардів», у котрому викладено історію цього народу від початку до 744 р., торкнувшись і інших європейських племен та народів. Гваньїні помиляється, коли, йдучи за цим та іншими середньовічними авторами, ототожнює готів із цілим рядом інших народів, як-от: гунами, склавами, болгарами тощо, хоча деякі його ототожнення правильні (готи, остготи, візиготи).

с. 3

Борга – слід розуміти, очевидно, сучасне Порво. Нетабург (Нотебург) – фортеця, відома в російських джерелах як Орешек (Ореховець). Тут 12.08.1323 р. було укладено мирний договір Новгорода зі Швецією. Згідно з цим миром західна частина Карельського перешийка відійшла до Швеції, а східна, разом з м. Корелою, – до Новгорода.

с. 4

рангіфер, або реон – тут мається на увазі північний олень.

архієпископу Нідрозенському – Нідрозія – сучасний Тронхейм. Тут справді була резиденція архієпископа.

Полюс Арктікус (Polus Arcticus) – мається на увазі Полярна зірка.

с. 5

Вальдбург – це, очевидно, Вальдемарсвік південніше Стокгольма. Зудеркобія – це є Седерчепінг; Мортковія – Норчепінг; Хінскія – очевидно, Хіндос; Верендія – очевидно, Еребру.

Смаляндія – йдеться про Смоланд – регіон у південно-західній частині Швеції.

Візбю – Візбі (Віцбі), тобто Вісбю,– місто на о. Готланд.

Альберта Кранція – див. комент. до кн. I, с. VII.

с. 6

острів Тилен – на карті О. Магнуса о. Тилен показаний окремо від Ісландії і південніше неї. Насправді цей острів не існував.

с. 7

Б'ярмії – напівфантастична країна, яка лежить на південний схід від Скандинавії. Про неї часто згадували скандинавські саги та середньовічні хроністи й космографи. Скандинавські письменники XIII ст. Саксон Граматик та Снорі Стурлусон розташували Б'ярмію приблизно в районі Кольського півострова та гирла Північної Двіни. Для європейської картографії її відкрив О. Магнус, який розташував її в районі Кольського півострова.

баленами – зображення міфічної риби балени є на карті О. Магнуса. Очевидно, тут слід розуміти якийсь різновид китових.

рака – на «Морській карті» О. Магнуса справді зображено легендарного морського рака, у клешні якого борсається людина.

Частина II

с. 9

Кімврійські війни – кімври (цимбри) – германські, можливо, й кельтські, племена, котрі мешкали на Ютландському півострові. Нічого спільного з кіммерійцями, які кочували в Північному Причорномор'ї до приходу скіфів, вони не мали. Наприкінці II ст. до н. е. вони вирушили на південь і після кількох перемог над римлянами опанували майже всю Галлію. Об'єднавшись із деякими іншими племенами (тевтони, гельвети), вони виступили проти Риму в 102 р. до н. е. і захопили Північну Італію, але у 101 р. до н. е. зазнали тяжкої поразки під Верцеллами від римлян. Взагалі ж, Гваньїні досить точно вказав на послідовність переміщень племен у Ютландії. У середині V ст. починається переселення з Ютландії англів і ютів (англо-саксів) до Британії, а на території Ютландії та островів коло неї переселяються дани (V–VI ст.).

Дація... Юція – Дацією і Юцією Гваньїні називає різні частини Ютландського півострова.

с. 10

Зеландія – о. Зеландія справді є найбільшим у Датському архіпелазі, й на ньому стоїть столиця Датського королівства – Копенгаген.

Сканія – (Шканія, Сконе) – південна частина Скандинавського півострова, яка була у датському володінні до XVII ст., а пізніше увійшла до складу Швеції. У той час головним містом Сканії було місто Лунд.

с. 11

Отоніум (Оттона) – тобто Оденсе.

Генріх Перший, римський король – Генріх I Саксонський – родоначальник Саксонської династії, германський імператор у 919–936 рр.

Гайдебев – Гайдебер, тобто Хедебю у сучасному Шлезвігу.

Оттон Перший – Оттон I Швабський із Саксонської династії, германський імператор у 936–973 рр. Християнство у Данії було прийняте у 960 р.

королем Вальдемаром – Вальдемар I Великий – датський король у 1154–1182 рр.

Норвегія... завжди була... під владою Датського королівства – Гваньїні помиляється. Норвегія має тривалу традицію власної державності, і список королів з власної династії відкривається ще IX ст. Гаральд I Горфагер панував у 872–930 рр. Тільки у 1450 р. відбувається об'єднання Норвегії з Данією, і з цього часу аж до 1814 р. тут панували королі Данії з Ольденбурзької династії. Потім була унія Норвегії і Швеції (1814–1905).

Неаполітанське та Обох Сицилій Королівство – насправді Сицилійське королівство, котре об'єднувало Південну Італію та о. Сицилію, вже існувало і було захоплене норманами наприкінці XI ст. Внаслідок повстання 1282 р. в Сицилії королівство розпалося. У Пів-

денній Італії, де панувала Анжуйська династія, утворилося Неаполітанське королівство. У 1504 р. Сицилія разом з Неаполітанським королівством увійшла до складу Іспанії під назвою «Королівство Обох Сицилій», яке існувало до 1860 р., фактично до 1799 р.

лангобарди – германське плем'я, яке у I ст. н. е. мешкало у пониззі Ельби. Під час великого переселення народів вони разом з іншими племенами, переважно германськими, завоювали значну частину Північної Італії, заснували Лангобардське королівство (568–774). У 773–774 рр. ця держава була завойована Карлом Великим, королем франків, однак зберегла певні риси державності й під назвою «Ломбардія» існує і нині як історична й адміністративна область Північної Італії.

в Ругії – Рюген – під такою назвою і нині відомий острів у південно-західній частині Балтики. Гваньїні вживає цю назву для окреслення Помор'я (Померанії).

Норвегія означає польською «північний шлях» – ця версія є цілком правдоподібною, оскільки в німецькій мові «Nord» означає північ, а «Weg» – шлях.

с. 12

штокфіш – Гваньїні дещо помиляється. Насправді по-німецьки ця назва звучить як «Stockfisch», тобто в'ялена тріска.

Реон... Бохус... Хама – Реон – це, очевидно, Рена; Хама – можливо, Хаммерфест на півночі країни. Бохус – це земля на південному заході Норвегії, на кордоні зі Швецією, на берегах затоки Бохус. Конгсберг – відомий центр добування срібла у XVI ст.

с. 13

Карл Великий – див. комент. до кн. I, с. 16.

сербів, що звуться віндиш – маються на увазі лужицькі сорби, котрі й нині живуть у східній частині Німеччини. Термін «віндиш», тобто венеди, зустрічається у творах давньоримських авторів для означення слов'ян.

с. 14

Мемус – йдеться про р. Майн.

Амазус – тут мається на увазі р. Хазе у північно-західній частині Німеччини.

Брунополім – так Гваньїні називає, очевидно, Бремен.

Рона – тут Гваньїні дещо плутається, бо Рона тече переважно у Франції і впадає у Середземне море.

Тицінус... Рус – під Тицінусом Гваньїні має на увазі, очевидно, р. Етце у Північній Німеччині, ліву притоку Ельби, під Весулою чи Русом – очевидно, р. Рур.

Тиберіус Лех – це р. Лех у Південній Німеччині, права притока Дунаю.

Фрідріх Третій – йдеться про імператора «Священної Римської імперії» Фрідріха Красивого Габсбурга, що панував у 1314–1330 рр., або про Фрідріха III Габсбурга, що панував у 1440–1493 р. (як імператор – з 1452 р.)

с. 15

королем Генріхом – мається на увазі Генріх I із Саксонської династії, імператор «Священної Римської імперії», що панував у 919–936 рр.

Вальдсгута – Вальдсгут – місто на півдні Німеччини, що стоїть на кордоні зі Швейцарією на правому березі р. Рейн.

Женевської ріки – мається на увазі Женевське озеро.

Тигурина – йдеться, судячи з усього, про м. Тун, що стоїть на березі р. Ааре.

с. 16

Фрібург – місто у західній Швейцарії.

У правління Лотаря – тут Гваньїні припускається помилки, можливо, друкарської, оскільки імператор «Священної Римської імперії» Лотар III панував на сто років раніше, з 1125 по 1137 рр.

Містечко св. Гавла – Санкт-Галлен.

Юлія Цезаря – див. комент. до кн. I, с. 43.

Шафаушія – йдеться про м. Шафгаузен у північній Швейцарії.

с. 17

Сигізмунд – мається на увазі імператор «Священної Римської імперії» Сигізмунд, який панував у 1410–1437 рр.

спалили їх за те, що вони... давали причастя людям під двома видами – у розповіді про Констанцький Собор та спалення Яна Гуса і Єроніма Празького Гваньїні слушно вказав на одну з головних відмінностей гуситів від католиків, запроваджену Гусом, тобто на причастя всіх вірних, як і у православній Церкві, під обома видами: Тілом і Кров'ю Спасителя. У католиків причастя зазвичай буває під одним видом, право на причастя під обома видами мають лише священики.

с. 18

Марка Антонія і його брата Л. Вера – тут Гваньїні дещо помиляється, називаючи давньоримського імператора Марка Аврелія, що панував у 161–180 рр., Марком Антонієм. Далі він згадує Луція Вера, давньоримського імператора, що панував у 161–169 рр.

Кольмар – мається на увазі м. Кольмар, що лежить південно-західніше Страсбурга.

Селеста – мається на увазі м. Селеста, що лежить між Страсбургом і Кольмаром.

Фрідріха Другого – мається на увазі Фрідріх II Штрауфен (Гогенштауфен) – імператор «Священної Римської імперії», що панував у 1212–1250 рр., як імператор – з 1220 р.

с. 19

Вестерих – під Вестерихом Гваньїні розуміє ту частину сучасної Німеччини, яка лежить у землях Рейнланд-Пфальц і Саар.

Віссенбург – тут йдеться про м. Віссамбур, котре лежить у східній Франції на самому кордоні з Німеччиною.

Ландов – мається на увазі м. Ляндау, що розташоване на захід від Карлсруе.

Спіра – мається на увазі м. Шпеєр, котре лежить між Карлсруе та Мангаймом.

с. 20

Августа – мається на увазі перший імператор Римської імперії – Август, що панував у 27 р. до н. е.– 14 р. н. е.

Бінгіум – Бінген – місто, яке лежить західніше Майнца, на півострові, що його утворюють р. Альзенц, ліва притока Рейну, і сам Рейн.

Оттоні Великому – Гваньїні помиляється, оскільки імператор «Священної Римської імперії» Оттон I Великий панував у 936–973 рр., а на 911–918 рр. припадає панування Конрада I.

с. 21

Цефалія – мається на увазі, очевидно, Вестфалія.

Конфлуенція – мається на увазі м. Кобленц.

Калігула – давньоримський імператор Калігула, який панував у 37–41 рр.

с. 22

Юлій – тут, очевидно, йдеться про давньоримського імператора Дідія Юліана, що панував у 193 р.

Лімбург – йдеться про регіон Лімбург, що існує і нині у Голландії та Бельгії на їх кордонах з Німеччиною.

Нерона – див. комент. до кн. II, с. 4.

Нівелла – можливо, Намюр.

Гельдрія – мається на увазі земля, центром якої було м. Гельдерн, розташоване на берегах р. Нірс на сучасному німецькому кордоні з Нідерландами. Північніше лежить м. Клеве, про яке йдеться у Гваньїні нижче.

Траєктум – мається на увазі м. Утрехт, розташоване в Нідерландах південніше Амстердама.

с. 23

Форцифенська – очевидно, мається на увазі Форхгайм у південно-західній Німеччині.

Якшт – мається на увазі р. Ягст, що тече на захід від м. Норлінгена.

Нердлінга – Норлінген – місто, яке лежить на схід від Штутгарта, на кордоні землі Баден-Вюртемберг з Баварією.

Тит Доміціан – йдеться про давньоримського імператора Тита Флавія Доміціана, що панував у 81–96 рр. Придушив у Германії скероване проти нього повстання римського війська під керівництвом Антонія Сатурніна. Гваньїні помилково вважає цих повстанців німцями. Неточне і датування події хроністом.

Тиберія і Константина – очевидно, Гваньїні помиляється, бо давньоримські імператори панували у надто віддалений один від одного час: Тиберій – у 14–37 рр., Константин I Великий – у 306–337 рр.

с. 24

Мюнстер – Себастіян Мюнстер (1489–1552) – німецький вчений, географ, історик, теолог, мовознавець-орієнталіст, автор славнозвісної космографії, яка витримала кілька видань, насамперед у Базелі «Cosmographiae universalis libri VI» (Basel, 1554). Східну Європу описав на базі «Трактату про дві Сарматії» (1517) польського хроніста Мацея Мєховського. Докладніше див.: *Мыцык Ю. А.* Записки иностранцев как источник по истории Украины (вторая половина XVII – середина XVII в.).– Днепропетровск, 1981.– С. 8–10.

Друз Германік – Гай Клавдій Друз Германік (15 р. до н. е.– 19 р. н. е.), племінник давньоримського імператора Тиберія. Він керував переможними походами на Германію.

Частина III

с. 26

Діоклетіан і Максиміліан – маються на увазі давньоримські імператори Діоклетіан та Максиміліан, що панували відповідно у 284–305 та 286–305 рр.

Траян – давньоримський імператор Траян, що панував у 98–117 рр.

с. 27

528 вулиць – саме так вказано в основному тексті оригіналу, а на маргінесах подано іншу цифру – 522. Тут очевидна друкарська помилка.

с. 28

Генріх – очевидно, Генріх I, імператор «Священної Римської імперії» у 919–936 рр.

короля Пшемислава II – Пшемисл II – чеський король у 1253–1276 рр., князь Австрії з 1251 р., Штирії – з 1261 р., Каринтії і Крайни – з 1269 р. Посилання Гваньїні на Кунігунду є неточним, бо там ідеться про св. Кунігунду.

с. 29

Рудольф Габсбург – Рудольф I – імператор «Священної Римської імперії» у 1273–1291 рр.

Альбрехтові – Альбрехт I – імператор «Священної Римської імперії» у 1298–1308 рр., в Австрії – у 1282–1308 рр. Далі у списку названі, зокрема, Людвіг (Ладислав Постум), що панував у 1439–1457 рр. (був також королем Чехії та Угорщини); очевидно, Альбрехт V (II), що панував у 1404–1439 рр.; також Сигізмунд – імператор у 1439–1490 рр.;

Фрідріх V (III) – імператор у 1490–1493 рр.; Максиміліан I – імператор у 1493–1519 рр.; Карл V – імператор у 1519–1522 рр.; Фердинанд I – імператор у 1522–1564 рр.; Максиміліан II – імператор у 1564–1576 рр.; Рудольф II – імператор у 1576–1612 рр.

с. 30

Шрекенберк – ймовірно, тут слід мати на увазі м. Шпремберг на р. Шпреє.

Старгард – йдеться про сучасний Старгард-Щецінський у північно-західній Польщі.

с. 31

Гамбург – Гамбург стоїть у гирлі р. Ельби. По його території протікає також невелика р. Альстер, яку Гваньїні неправильно називає Ольтемією.

Фрідріх, син Ернста – маються на увазі саксонські курфюрсти Ернст і Фрідріх III Мудрий, які панували відповідно у 1464–1486 та 1486–1525 рр.

Фрідріх чинив з польським Владиславом – маються на увазі імператор «Священної Римської імперії» Фрідріх III та польський король Владислав III, що панували відповідно у 1440–1493 та 1434–1444 рр.

Матвій – Матіаш Гуняді – угорський король у 1458–1490 рр.

Альфонсом – Альфонс V (I) – король Неаполітанського королівства у 1442–1458 рр.

Гвельфами і гібелінами – гібеліни – політична «партія» в Італії XII–XV ст., яка орієнтувалася на «Священну Римську імперію», підтримувала германську династію Гогенштауфенів, у той час як гвельфи (ця назва походить від прізвища баварських і саксонських герцогів – Вельф) були противниками імперії. І ті, й інші творили широку міжнародну коаліцію різних держав.

Фердинандові – див. комент. до кн. I, с. 125.

с. 32

Цвінглі, Кальвін – Жан Кальвін (1509–1564) – видатний діяч Реформації, основоположник кальвінізму – протестантського віровчення, яке є радикальнішим за лютеранство. Ульріх Цвінглі (1484–1531), Швейцарський реформатор католицької Церкви, політичний діяч, основоположник цвінгліанства – однієї з течій протестантизму.

Арій – Арій (IV ст.) – основоположник єресі аріанства, суть якої полягала в запереченні Христа як іпостасі Пресвятої Трійці. Будучи священиком в Александрії, Арій висловив свою доктрину в дискусії з єпископом Александром. Ця єресь була засуджена на I Вселенському Соборі в Нікеї, але існувала до середини VII ст.

новохрещенці... тринітарії – маються на увазі анабаптисти, представники протестантської секти часів Реформації. Названі так через те, що відкидали хрещення немовлят, визнаючи тільки хрещення дорослих, вимагали нового хрещення нових членів секти. Відкидали також церковні Таїнства, церковну ієрархію і т. д. З анабаптистів пізніше виросли нові протестантські секти, в т. ч. антитринітаріїв (унітаріїв), яких Гваньїні називає «тринітаріями».

гугеноти – назва французьких протестантів у XVI–XIX ст. Серед гугенотів особливо популярним було вчення Ж. Кальвіна.

Князь де Альба – Фернандо Альба де Толедо (1507–1582) – іспанський військовий і політичний діяч, однодумець іспанського короля Філіпа II, губернатор Нідерландів у 1567–1573 рр., відомий своїми кривавими репресіями проти голландських повстанців. У 1580 р. завоював Португалію і приєднав її до Іспанії.

Альбрехт... після присяги – див. комент. до кн. IV, с. 53. Мається на увазі присяга Альбрехта польському королеві Сигізмунду I (1525). Після цього Пруссія стала васалом Польської держави.

с. 33

Йоахим Мархіо – Йоахим I Нестор – бранденбурзький маркграф у 1499–1535 рр.

с. 34

Константина III – Константин III – візантійський імператор у 641 р.
папи Іоанна IV – Іоанн IV – римський папа у 640–642 рр.

с. 35

Штеттин – йдеться про Щецін.
Амінь – тут і далі у Гваньїні трапляється чимало помилок, перебільшень, типових для легенд, а також анахронізмів, як-от слово «Амінь» у молитві легендарного князя Чеха, що був язичником.

с. 36

Каша – Гваньїні часом подає імена персонажів чеських легенд у дещо незвичній транскрипції. Має бути: Казі.

с. 37

Пшемисл – Пшемисл був родоначальником першої князівської та королівської династії в Чехії, його панування припадає на середину IX ст.

с. 40

Пентесилію – див. комент. до кн. I, с. 11.

с. 41

року 143 – тут друкарська помилка, має бути 743.

с. 43

Борживоя – тут в оригіналі помилково подано «Borzysława». Борживой – чеський князь, що панував у 890–894 рр.

с. 44

Вацлав – Вацлав (Вячеслав) Святий – чеський князь, що панував у 921–929 рр.
Драгомирою... Людмилу. Драгомира – дружина князя Вратислава, донька князя племені стодоран, язичниця. Св. Людмила – бабуся князя Вячеслава (Вацлава), християнка. 16.09.921 р. у Тетині з наказу Драгомири два боярина задушили Людмилу. Див.: Сказания о начале Чешского государства в древнерусской письменности.— М., 1970.– С. 7–8.
Святоплук – Святоплук (Святополк) – великоморавський князь у 870 р. Тут і далі у творі Гваньїні наявні хронологічні помилки.
святого Кирила – мається на увазі св. Кирило (827–869) – слов'янський православний проповідник і просвітитель, творець (разом з братом св. Мефодієм) слов'янської абетки (кирилиці) і перекладач старослов'янською мовою Святого Письма і богослужбових книг. Свою місію серед слов'ян він розпочав з братом у 863 р. (Моравія і Паннонія), куди вони були послані Михаїлом III Палеологом, візантійським імператором, у 842–877 рр.
Вратислава – Вратислав – чеський князь у 903(905)–921 рр. Гваньїні пропустив Спітигнева, чеського князя у 902–903(905) рр.
Болеслав – Болеслав I Грізний – чеський князь у 929–967(972) рр.

с. 45

Оттон – див. комент. до кн. I, с. 29.
Болеслав Милостивий... Болеслав Третій, потім Яромир, син Болеслава, потім Ульрик, потім Братислав, син Ульрика, потім Спітигнев – Болеслав Милостивий – Болеслав II Благочестивий – чеський князь у 967–999 рр.; Болеслав III Рудий – чеський князь у 999–1002, 1003 рр.; Яромир – чеський князь у 1003, 1004–1012, 1033–1034 рр. Гваньїні пропустив князя Владивоя, що панував у 1002–1003 рр. Ульрик, тобто Олдржих – чеський князь у 1012–1033 рр.; Братислав, тобто Бржетислав I – чеський князь у 1034–1055 рр.; Спітигнев II – чеський князь у 1055–1061 рр.

нарешті – Братислав – Вратислав II – чеський князь у 1061–1092 рр., король з 1085 р. Гваньїні пропустив Конрада I Брненського (1092) та Бржетислава II, що панував у 1092–1100 рр.

Потім Болеслав IV став першим чеським королем, а його брат Борживой – після нього – тут якась плутанина. Болеслава IV не знаходимо в списках чеських королів, хіба що рахувати польського короля Болеслава I Хороброго, який захопив Чехію і Моравію і панував там у 1003–1004 рр. Однак він не був братом Борживоя II – чеського короля у 1101–1107, 1117–1120 рр.

Святоплук, вигнавши Борживоя – Святоплук – чеський князь у 1107–1109 рр. Борживой II – чеський король у 1101–1107, 1117–1120 рр.

Владислав, син Братиславів, потім – Собєслав, потім Владислав, син Владислава, потім – Собєслав, син Ульрика, потім – Вацлав, син Собєславів, а потім Владислав, тоді Фрідріх, тоді – Пшемисл Отокар, тоді – Вацлав, син Отокарів,– Владислав I – чеський князь у 1109–1117, 1120–1125 рр.; Собєслав – чеський князь у 1125–1140 рр.; Владислав II – чеський князь у 1140–1173 рр., король – з 1158 р.; Фрідріх (Бедржих) – чеський князь у 1172–1173, 1178–1189 рр.; Пшемисл Отакар – чеський князь у 1192–1193, 1197–1230 рр., з 1198 р.– король; Вацлав I (III) – чеський князь у 1230–1253 рр. Гваньїні пропустив Собєслава II, Конрада II і Вацлава II, що послідовно панували у 1173–1178, 1189–1191, 1191–1192 рр., також Індржиха Бржетислава (1192–1197) та Владислава III Індржиха (1197–1222).

Рудольф... після нього – Генріх... Карл... Карл IV, римський імператор – Рудольф Габсбург – чеський князь у 1306–1307 рр.; Генріх Хорутанський – чеський князь у 1307–1310 рр.; Карл IV – імператор «Священної Римської імперії» у 1346–1378 рр., який був одночасно чеським королем під ім'ям Карла I. Гваньїні пропустив князів Вацлава II (1278–1305), Вацлава III (1305–1306), Вацлава IV (1378–1419), також Яна Люксембурзького, чеського князя в 1310–1346 рр., хоча, ймовірно, має останнього на увазі, коли говорить про Карла, моравського маркграфа.

Сигізмунд... потім – Владислав... після нього – Казимир... Людовік... Альбрехт... Владислав... Юрій, Фердинанд, імператор Максиміліан... Рудольф – Сигізмунд – імператор «Священної Римської імперії», претендував на чеський престол у 1419–1421 рр., але не був допущений на нього гуситами. Реально панував у Чехії у 1436–1437 рр. Владислав II Ягеллон – чеський король у 1471–1516 рр.; Юрій (Іржі) Подебрад – чеський король у 1458–1471 рр. Гваньїні пропустив Альбрехта II Габсбурга (1438–1439); Владислава Погробка (1453–1457), але вставив польського короля Казимира IV (1447–1492). Людовік Ягеллон – король Чехії у 1516–1526 рр., одночасно панував в Угорщині під ім'ям Лайоша II. Після битви під Мохачем і поразки Угорщини від Туреччини Чехією оволоділа Австрійська імперія. Спочатку в Чехії панував Фердинанд I Габсбург (1526–1564), потім – Максиміліан II (1564–1576) і тільки потім – Рудольф II (1564–1612), який був сучасником Гваньїні і панував у часи видання хроніки.

КНИГА VII

с. 2

Опис Москви Гваньїні запозичив з твору барона Сигізмунда фон Герберштайна (1486–1566), посла Австрійської імперії у Московській державі у 1517 і 1525 рр., автора «Записок про Московські справи», виданих уперше у Відні у 1549 р. (*Герберштейн С.* Записки о Московии.– М., 1988.– С. 129–133). Однак він зробив деякі уточнення і скорочення. Зокрема, він додав, що Москва є більшим містом, ніж Прага, що вона є столицею не Росії, а Білої Русі, переводить московські версти не в італійські, як у Герберштайна,

а в польські милі. Назву заміської слободи Наливки Герберштайн передає як Налі, хоч і пояснює, що в російській мові воно означає «налей». Гваньїні ж вказує точніше: «Наливайки». Гваньїні також конкретно вказав дні, в які московитам дозволялося напиватися, причому додав і колоритний опис тотального пияцтва московитів. Неточно передав Гваньїні назву населеного пункта, поблизу якого бере свій початок Москва-ріка: Орешек, хоча має бути Олешно, тобто с. Олешня, яке існувало у XV ст. На думку Г. Г. Козлової, цей пункт можна ідентифікувати з с. Алешево Зубцовського повіту Тверської губернії. Вона ж помітила, що внаслідок недбалого скорочення Гваньїні твору Герберштайна пропущені слова (виділені нами курсивом) про те, що «місто Москва *серед інших північних міст* дуже простяглося на схід», внаслідок чого зміст речення став не зовсім зрозумілим (*Козлова Г. Г.* Комментарии // *Гваньини А.* Описание Московии...– С. 160).

Василь, батько цього жорстокого Івана – маються на увазі Василь III Іванович, великий князь московський у 1505–1533 рр., а також його син Іван IV, про котрого вище говорилося.

одна – Китайгород, а друга – Большигород... – стислий опис московських Китайгорода та Большигорода, так само як і подій 1565 та 1571 рр., був поданий Гваньїні за іншими джерелами. Згідно з Г. Г. Козловою, назва «Большой город» відома з 1535 р. Потім він дістав іншу назву – «Китайгород» (*Козлова Г. Г.* Комментарии...– С. 161).

с. 3

Усі товари, які тільки прибувають до Москви... – розповідь про торгівлю у Московській державі запозичена з твору Герберштайна (*Герберштейн С.* Записки...– С. 126–128), хоч подекуди можна знайти незначні розбіжності, викликані, очевидно, різним перекладом з латини. Так, за Герберштайном, іноземні купці не можуть щось продавати зі своїх товарів, доки про них не буде сказано московському правителю. У Гваньїні ж ці товари мали бути показаними великому князю. Оригінальним доповненням Гваньїні тут є тільки вказівка на те, що іноземні купці пристають до почту послів з Великого князівства Литовського задля уникнення мита. Повнішим є також перелік товарів, які ввозяться до Москви, бо згадано й імбир, гвоздику, корицю й мускат.

с. 3–4

Докладна розповідь про кліматичні умови та гроші Московської держави майже повністю запозичена з певними скороченнями з твору Герберштайна (*Герберштейн С.* Записки...– С. 129–133). Різночитання були викликані насамперед скороченням деталей, тим більше, коли по них можна було зрозуміти, що справжнім автором подорожніх записів був Герберштайн. Оригінальних доповнень майже немає, хіба що вказівка на те, що надмірна посуха у Московії не триває понад 7 днів, і посилання на астрологів. У іншому випадку Гваньїні зробив цікаву зміну тексту австрійського дипломата. Згідно з останнім, хитрі московити у спілкуванні з іноземцями прикидаються прибульцями з інших країн. Гваньїні ж подає точнішу інформацію: московити прикидаються новгородцями та псковитянами. Можна вказати й на вставку, яка має публіцистичне забарвлення (*Герберштейн С.* Записки...– С. 123–124). Так, у Герберштайна говориться про зображення на аверсі московської монети (деньги) «чоловіка, що сидить на коні», а на реверсі – напис. Справді, відомо про такого роду монети із зображенням вершника (великого князя) із шаблею чи списом у руці. Гваньїні ж у дусі польської публіцистики інакше трактує це зображення: «голий мужик, що сидить на коні й коле рогатиною перевернутого змія, на другому боці ім'я великого князя московського вибито слов'янськими літерами». Цей «голий мужик» як символ московської дикості й варварства був досить популярним сюжетом у висміюванні польськими хроністами й публіцистами Московської держави, про це писали В. Коховський, а також невідомий автор «Віршованої хроніки» (1682).

Якщо Герберштайн порівнював вартість московської монети з угорською («Сто таких денег становлять один угорський золотий»), то Гваньїні перевів цей обрахунок на польські злоті: «Таких 60 денег коштують стільки, як два польських злотих». У вказівці на вартість пула свідчення авторів розходяться. За Герберштайном, 60 пулів дорівнюють одній московській деньзі, а за Гваньїні – 40. У цьому випадку має місце, очевидно, друкарська помилка або неточність перекладу. Переписуючи звістки Герберштайна, Гваньїні робить логічні поправки. Так, австрійський дипломат писав, що «ледве минуло сто років з того часу, як вони (московити.– *Ю. М.*) почали вживати срібну монету», Гваньїні ж, котрий писав пізніше, уточнює – «півтораста років». Тільки згадка про аспр була введена Гваньїні з не знаного ближче джерела.

с. 5–7

Опис Володимирського, Нижньоновгородського та Рязанського князівств цілком запозичений (з деякими скороченнями) з твору Герберштайна (*Герберштейн С.* Записки...– С. 134–135). Гваньїні лише обмежився перестановками звісток та ампліфікаціями, як-от виділення заголовка (тут і в інших місцях свого твору): «Володимирське князівство», тоді як як у Герберштайна таких заголовків нема, або ж назву «Танаїс» змінив на звичнішу «Дон».

Івана, Данилового сина – мається на увазі Іван Калита, князь володимирський та московський у 1325–1340 рр. На початку опису Гваньїні цитує дослівно вступ Герберштайна («Описавши Москву... я перейду до інших областей... обійшовши південь, захід та північ, ми закінчимо просто на північному сході»), але вставляє характерний для нього зворот «дасть Бог». Повторює Гваньїні й помилки австрійського дипломата. Зокрема, той згадав про острів Струб. Гваньїні повторив це з незначною відмінністю (Струп), тоді як ця назва є викривленим словом «острів». Справжня ж назва острова – Судерев. Тут же Гваньїні, йдучи за Герберштайном, сплутав дані про стару й нову Рязань. Цікавою є звістка-доповнення Гваньїні про те, що «самих [рязанських] бояр виходить на війну завжди 15 000». Цього не знаходимо у Герберштайна. Зазначимо, що м. Сура – це Васильсурськ, заснований у 1522 р. За Г. Г. Козловою, р. Шад (Шать) є притоком Упи, а остання впадає в Оку (*Козлова Г. Г.* Комментарии...– С. 162).

Звістка про Каширу, Тулу та Одоєв є запозиченою у значно скороченому вигляді із твору Герберштайна (с. 136–141). Гваньїні вказав тільки на відстань від цього міста до Рязані й на те, що Кашира є «дерев'яним містечком». При визначенні відстані між Тулою та Рязанню Гваньїні вніс певну поправку: у Герберштайна вона становить 40 німецьких миль, а у Гваньїні – 40 польських миль.

Аналогічно запозичена з твору Герберштайна і звістка про Мценськ, Калугу й Воротинське князівство (с. 138). Однак Гваньїні додав певні деталі, вказавши, що мценський люд тікає від татар у болота, «ніби до якогось оазису»; у переліку міст над Окою Гваньїні додає Саранськ, але пропускає Коломну. У переліку місцевих хутрових звірів Гваньїні згадує і про бобра. Гваньїні плутає також польські та німецькі милі, коли йдеться про відстань від Мценська до Москви. Говорячи про Калугу, Гваньїні додає, що це «місто й дерев'яний замок непогано захищені».

Так само Гваньїні використав твір Герберштайна при описі р. Дон, скоротивши свідчення австрійського дипломата. Подекуди він трохи відходить від свого першоджерела. Так, він додає важливу звістку про підкорення Казані та Астрахані Іваном IV, чого не міг знати Герберштайн, уточнює, що відстань від Азова до Перекопа становить 5 днів ходу конем, а р. Шать він помилково називає Шад, плутається у географії (звістка про впадіння Донця в Дон, про тотожність відстані від Азова до Перекопа та від Азова до Дністра).

с. 7–8

Опис Сіверської України у Гваньїні є значно скороченою (й не дуже вдало) розповіддю Герберштайна (*Герберштейн С.* Записки...– С. 140–142). Однак Гваньїні тут плутає Новгород-Сіверський зі Стародубом, приписує оволодіння Сіверщиною Івану IV, хоча це сталося за Івана III та Василя III. Часом він посилює помилки австрійського дипломата, бо виводить сіверських удільних князів від «великого князя московського Димитрія». Насправді ж Герберштайн не пише, що Димитрій, якого він називає тільки путивльським князем, мав якесь відношення до Москви. Згідно з думкою сучасних російських дослідників, Путивль до 1500 р. перебував у складі ВКЛ, а його намісником був князь Богдан Бєльський. У 1517–1518 рр. Путивль уже став великокнязівським володінням (тут ідеться, звичайно, про великого князя московського). Можливо, що під цим Димитрієм Герберштайн мав на увазі князя Юрія Путятича, одруженого з рідною сестрою Василя Івановича Шемячича, який був короткий час намісником у Путивлі, а призначений на цю посаду відомим тверським князем Шемякою. Однак Гваньїні подає деякі оригінальні деталі. Він згадує, що Сіверщина була багата бобрами, додає деякі подробиці, які стосуються історії Сіверщини часів правителя Польсько-Литовської держави Владислава (Ягайла) та часів Івана IV (див. докладніше: *Мицик Ю. А.* З джерел до історії Сіверської України та Білорусі XV–XVII ст. // Сіверянський літопис.– 2001.– № 3.– С. 53).

У розповіді про Смоленськ Гваньїні теж використовував твір Герберштайна, однак тут уже виразніше виявляються оригінальні доповнення. Насамперед він переніс сюди із польської та литовської книг своєї хроніки згадку про князя Михайла Глинського (вбивство Глинським Забжезинського, його провідна роль в опануванні Смоленськом), про облогу Смоленська військами Речі Посполитої за часів Смути й спалення міста поляками. Звістка про взяття Смоленська Сигізмундом III була вставлена вже в останній момент на злобу дня, причому це вже, очевидно, робота М. Пашковського (вище Гваньїні вказує, що йому невідомо, яким буде результат облоги).

с. 8–9

Розповіді про Дорогобуж, Вязьму, Можайськ, Торопець, особливо Білу, Волок (Волоцьк), Великі Луки та Ржев запозичені Гваньїні з твору Герберштайна (*Герберштейн С.* Записки...– С. 142–147), однак Гваньїні додає дані про відстані між першими трьома містами та Москвою тощо. Він доповнив свідчення про Вітовта згадкою і про Ольгерда, додав компліменти на адресу цих великих князів литовських. Цікавим є пояснення назви Волковського лісу (у Герберштайна – Волконського) від маси вовків, що там водилися. У передачі назви Ра (Rha) Гваньїні був неточний, так само як і у передачі назви Едель. Нез'ясованим є походження звістки про прикордонну р. Гугза. Очевидно, тут звичайна плутанина, можливо, слід мати на увазі р. Вязьма. Розповідь про Дніпро Гваньїні дещо доповнив, додавши згадку про пороги, про головні міста, через які протікає Дніпро, також і свою полеміку щодо пов'язування назви ріки з Березиною. Згадку про Торопець Гваньїні доповнює на підставі відомостей попередніх книг своєї хроніки про короля Олександра, а також актуальними даними про успіхи короля Сигізмунда III у війні проти Московії.

с. 10

Розповідь про Тверське князівство й Торжок, а також про Псковське князівство являє собою дуже скорочений текст твору Герберштайна (*Герберштейн С.* Записки...– С. 151). Гваньїні обмежився тут окремими ампліфікаціями, хоча у розповіді про Псков він додає фразу про те, що не одне це місто є кам'яним у Московській державі, а ще й Смоленськ. Звістку Герберштайна про зачіски псковитян Гваньїні теж дещо змінив. Пор. у Герберштайна: «Псковитяни й до цього дня носять зачіски не за руським, а за польським звичаєм, на пробор» (с. 151) та у Гваньїні: «Жителі у місті руської віри, але вбираються по-німецьки, бороди не голять, волосся не стрижуть».

с. 10–11

Розповідь Гваньїні про Новгород ґрунтується на тому ж творі Герберштайна (*Герберштейн С.* Записки...– С. 67, 147–150), однак Гваньїні дещо її розширив. В основі цих доповнень лежить матеріал першої книги хроніки, який, очевидно, Гваньїні взяв у Стрийковського. По суті, бачимо тут скорочений опис ідола Перуна, який стояв у Києві; йде абзац про приєднання Новгорода до Литви князем Вітовтом, про перебування Новгорода під владою Казимира, короля Польщі й великого князя литовського. Датування захоплення Іваном III Новгорода 1678 р. у Гваньїні пояснюється звичайною друкарською помилкою, бо тут, ясна річ, має стояти 1478 р. Однак початок розповіді про Новгород (порівняння цього міста з Римом, опис купецьких складів, замку Дечен, тобто дитинця) відсутній у Герберштайна. Ймовірно, Гваньїні увів його з іншого джерела, створеного після Берестейської унії 1596 р., оскільки тут згадується про сім василіянських орденів, які нібито існували у Новгороді. Така звістка не відповідає дійсності. У розповіді про Новгород (завершальна частина, де йдеться про московських князів та про пограбування Іваном III Новгорода) Гваньїні використовував також твори польських хроністів Кромера, Ваповського, М. Бєльського, вірогідно й Стрийковського, та німецького хроніста Кранція.

с. 12

Дані про Русу є скороченням відповідної звістки Герберштайна (с. 151), незначні відмінності можна пояснити неточностями перекладу. Згідно з Герберштайном, солону ріку міщани «утримують у широкому рові на кшталт озера», нема згадки про труби, а тільки про канали, якими ці води міщани ведуть у кожен будинок.

Аналогічно з Герберштайна (с. 151) запозичено звістку про Івангород. Гваньїні тільки додав певні деталі, як-от: про те, що камінь, з якого було збудовано місто, був «квадратним»; про те, що Нарва є дерев'яним містом; про відстань до Івангорода від Новгорода та Пскова. Цінним є доповнення про те, що в Івангород чи Нарву (тут важко зрозуміти, яке саме місто слід мати на увазі) новгородці та псковитяни привозять свої товари, що рікою Нарвою виходять у море купці з Москви, особливо з Пскова та Великого Новгорода.

З Герберштайна було запозичено і звістку про м. Ям, причому були перенесені й помилкові дані, прокоментовані упорядниками видання (с. 331). Однак ріка, на якій стоїть вказане місто, у Герберштайна називається Плюсса, відстань від Яма до Копор'я там не 4, а 14 миль, а від Яма до Полної (Польної) не 25, а 12 миль (с. 152). Г. Г. Козлова вказала, що насправді м. Ям стоїть не на Плюссі, а на р. Луг (*Козлова Г. Г.* Комментарии...– С. 163).

с. 12–13

Згадки про Водську країну та Карелію базуються на творі Герберштайна (*Герберштейн С.* Записки...– С. 151–152), однак є і деякі відмінності. Це вказівка на особливу мову місцевої людності.

с. 13

Розповідь про «провінцію Двіну» та Устюг запозичена з твору Герберштайна (*Герберштейн С.* Записки...– С. 155–156). Гваньїні лише уточнює деякі деталі, вказує, зокрема, що шкурами білих ведмедів місцеві жителі сплачують данину великому князеві московському.

с. 14–15

Розповідь про Вологодський край запозичена Гваньїні у скороченому вигляді з твору Герберштайна (*Герберштейн С.* Записки...– С. 154–155). Тільки в одному місці є розбіжність: Гваньїні пише про чорних куниць та про білок, а Герберштайн – про лисиць чорного та попелястого кольору. Щоправда, у Гваньїні вживається термін «popielic», але він перекладається як «білки».

Розділи «Князівство Білоозеро», «Ярославське князівство», «Ростовське князівство» є скороченням тексту твору Герберштайна (*Герберштейн С.* Записки...– С. 60, 152–154). Однак Гваньїні відходить у кількох випадках від своєї першооснови, очевидно, через недбалість. Так, у нього йдеться про 36 річок, котрі впадають у Біле озеро, в той час як у австрійського мемуариста подано 360, довжину й ширину озера він вимірює в польських милях (30 × 30), а Герберштайн – у німецьких (12 × 12). З іншого місця твору австрійського мемуариста (с. 60) Гваньїні запозичив дані про прикликання варягів. Під «Мологдою» слід розуміти не Вологду, а Мологу – місто на березі однойменної ріки. У розповіді про Ростовське князівство Гваньїні додав, що місто Ростов має «дерев'яний замок». Коли він взяв у Герберштайна дані про те, що там має свою резиденцію «архієпископ», то чомусь помилково додав «або їхній патріарх», бо на той час у Московській державі не було патріарха, а тільки митрополит. Цікавою є зміна Гваньїні сюжету про підкорення Ростова Москвою. Якщо, за Герберштайном, це було справою Івана III, який «зовсім недавно вигнав (потомків ростовських удільних князів.– *Ю. М.*) звідти... й позбавлені області» (с. 154), то Гваньїні відніс цю подію до 1565 р. і пов'язав з репресіями Івана IV. У розповіді про Хлопігород Гваньїні додав епітет «славне» («славне місто»), а в іншому повторює розповідь австрійського мемуариста разом з його помилками, наприклад щодо місцезнаходження Хлопігорода. Насправді ж Холопій город стояв за 80 км від Углича (нині це місто під водами Рибинського водосховища). Під Переяславом, звичайно, слід мати на увазі Переяслав-Залеський.

Розділи «Суздальське князівство» та «Країна Вятка» також базуються на свідченнях австрійського мемуариста (*Герберштейн С.* Записки...– С. 161–162), хоча Гваньїні у двох місцях дещо відходить від їх тексту. Він пише, що Суздаль належить Ростову та Володимиру, однак Герберштайн мав на увазі лише те, що це місто «розташоване між Ростовом та Володимиром». У іншому місці він знову замінює Івана III на Івана IV, якого називає «померлим мучителем», і пов'язує саме з ним вигнання із Суздаля удільних князів останнього. При описі Вятки він замінює слово «білками» на «різними хутрами». Відзначимо, що р. Речиця – це, очевидно, р. Чепца, ліва притока р. Вятки.

с. 15–16

Розділ «Пермська країна» є скороченою розповіддю австрійського мемуариста (*Герберштейн С.* Записки...– С. 162–163). Тут дещо більше деталей, котрих нема в останнього. Так, Гваньїні пише «британські пси» замість «крупні», вказує на те, що лижі місцевих жителів були підбиті залізом, що місцеві жителі «живляться сарнами та іншим звіром». Якщо Герберштайн пише, що лижники мчать дуже швидко, то Гваньїні уточнює: «що їх навіть на найшвидшому коні не наздоженеш, бо коню, який біжить, заважають великі снігові замети та інші перешкоди на шляху». Під містом на р. Вішері (Вішорі) слід розуміти м. Чердинь.

с. 16–17

Розділи «Провінція Сибір» та «Країна Югра» запозичені з твору Герберштайна (*Герберштейн С.* Записки...– С. 163–164). Однак при описі Сибіру Гваньїні замінив «хутром білок» на «хутром горностаїв», що могло з'явитися внаслідок різнобою в перекладі з латини. До того ж Гваньїні додав деякі деталі (місцеві жителі «живляться рибою та дичиною», «хутрами... сплачують данину великому князю»).

єпископ Стефан – св. Стефан Пермський (п.п. XIV ст. – 1396).

с. 17–20

Розділи «Країна Печора», «Країна Обдорія», «Про ідола Золоту Бабу», «Країна Кондора», «Країна Лукомор'є» змонтовані Гваньїні з різних фрагментів твору Герберштайна (*Герберштейн С.* Записки...– С. 126, 156–164, 204). Тільки при описі Кам'яного (Земного) поясу (північного Уралу) Гваньїні подав незначне уточнення щодо гір: «котрі ла-

тинники звуть Альпами», розширив перелік птахів, що там водяться («сипи, орли»). Розповідаючи про Обдорію, Гваньїні додав рядок про багатство риби у Північному Льодовитому океані, котра, за його словами, «аж треться об морські човни». У розділі про Золоту Бабу Гваньїні додав з невідомих джерел кілька рядків про жертвоприношення цьому ідолу соболями, оленями, кишки яких з'їдає старший жрець. У розділі «Країна Лукомор'є» Гваньїні додав перелік товарів, які привозять «чорні люди»: «перли, клейноди та дорогоцінне каміння». Дещо розходяться його дані з тими, що їх наводить Герберштайн про людиноподібних риб: у австрійського мемуариста вони зовсім не мають голосу, а згідно з Гваньїні вони «дивовижно пищать». Варто пояснити також деякі гідроніми: Березва – це Тобол, Тахмин – Ташма (можливо, й інша ріка – Тура), Кошин – очевидно, Косья, притока Іси, можливо – р. Касим в басейні р. Об, Китайське озеро – очевидно, Аральське море. Народ «калами» – це, певно, племена, котрі взяли свою назву від р. Калами у басейні Підкам'яної Тунгуски. Згідно з Г. Г. Козловою, назва області Кондора походить від р. Конди – лівої притоки Іртиша (*Козлова Г. Г.* Комментарии...– С. 165).

с. 20–22

Розділ про Лоппію цілком базується на творі Герберштайна (*Герберштейн С.* Записки...– С. 201–204). Виняток становить незначний фрагмент про міфічних саламандр, який є скороченням інформації, котра була раніше вміщена Гваньїні у VI книзі хроніки, й виявляє подібність до звісток шведського хроніста Олафа Магнуса. Під значним впливом твору Герберштайна (*Герберштейн С.* Записки...– С. 164) було створено й розділи з описом черемисів та мордви. Однак в описі черемисів додано певні деталі, як-от про те, що цей народ харчується дичиною та медом, що вони користуються лижами так само, як і пермяки. Ще більше це стосується кількох рядків другої частини розділу «Народ мордва», бо згадки про мордовських жінок та різні групи черемисів немає у Герберштайна.

Частина II

с. 22–23

Дані про початки християнства на Русі є компіляцією звісток з того ж твору Герберштайна (*Герберштейн С.* Записки...– С. 88–92) та деяких польських хронік (М. Бєльського, Ваповського, Длугоша, Мєховського, Кромера), використаних Гваньїні у написанні перших трьох книг своєї праці. Тут є тільки незначне доповнення, зроблене Гваньїні, очевидно, на підставі особистих вражень під час тривалого проживання в Білорусі: згадка про те, що митрополит та інші єпископи Русі, «що коряться польському королю» (тобто в Україні та Білій Русі), на відміну від московитських, володіють власними селами та містами; про те, що в диякони не висвячуються ґвалтівники.

Вітовт ... скликав руських єпископів та ігуменів... обрав митрополита – мається на увазі обрання Григорія Цамблака на Соборі 1414 р. київським митрополитом. Цю кафедру він обіймав з 1414 р. по 1420 р. Вітовт – великий князь литовський у 1386–1430 рр.

за короля Ага – мається на увазі Аг Антипатр – проконсул в Патрасі Егей.

с. 24–25

В основі цієї інформації лежать переважно звістки з твору Герберштайна (*Герберштейн С.* Записки...– С. 91–93, 104–105). Водночас є деякі дані, які не збігаються з Герберштайном. Гваньїні уточнив, що VII Вселенський Собор відбувся за понтифікату римського папи Адріана I (насправді цей (Нікейський) Собор мав місце у 787 р., а понтифікат Адріана I припадає на 772–795 рр.); очевидно, з особистих вражень Гваньїні додав деякі деталі: опис довгого волосся православного духовенства, згадка про скривлений держак посоха, який використовують духовні особи.

Із вказаних вище польських хронік Гваньїні вніс стислу згадку про київського митрополита Ісидора, який прийняв на Флорентійському соборі 1439 р. унію. Однак Гваньїні помиляється, твердячи, що Ісидор помер у московській в'язниці. Насправді ж йому вдалося визволитися, і він закінчив свій життєвий шлях в Італії.

Описуючи літургію, яку Гваньїні називає на католицький лад месою, він використав твір Герберштайна (*Герберштейн С.* Записки...– С. 110). Проте були додані певні деталі: хроніст пише, якою є мова православного богослужіння в Московській державі, і слова «на власній народній мові» міняє на точніше: «слов'янською мовою», а також додає, що служба на цій мові перемішується «зі співами по-грецьки»; при переліку образів святих Гваньїні замість неясного виразу «[образ] архангела» подає точніше: «св. Михаїла-архангела». Мабуть, із власного досвіду Гваньїні відзначив відмінність у способі хресного знамена у православних (справа наліво) і католиків (зліва направо) й неприязне ставлення православних до католиків як до відступників.

Що ж до розповіді про таїнства хрещення й миропомазання, то Гваньїні додав тільки дві незначні деталі: уточнив, що солі та слини за римським обрядом при хрещенні (православні) не використовують; якщо, за австрійським мемуаристом, освячену воду після хрещення виливають за дверима храму, то у Гваньїні її виливають «у дзбан, приготовлений для цього». Саме ці слова й були додані Гваньїні.

с. 26

Розділ про чистилище базується на відповідному розділі («Чистилище») твору Герберштайна (*Герберштейн С.* Записки...– С. 94, 103). Гваньїні додав тут одну незначну деталь (згадка про «Єлисейські поля»). Далі, очевидно, з власних вражень та твору Цезаря Баронія, італійського історика Церкви, він додав аргументацію православних з посиланням на Євангеліє щодо митарств душ померлих. Під Другим Нікейським Собором мається на увазі вищезгаданий VII Вселенський Собор 787 р. Згадка про єресь Македонія, константинопольського єпископа у 354–359 рр., згідно з якою Святий Дух не визнавався іпостассю Господа, а тільки створеним Богом-Отцем, є у Герберштайна (с. 94), однак Гваньїні додав досить слушно згадку про інші подібні єресі.

с. 27

Розділ «Руські пости» базується на відповідному розділі («Піст») твору Герберштайна (*Герберштейн С.* Записки...– С. 105). Окрім незначних ампліфікацій, Гваньїні уточнює назву тижня перед Великим постом, називаючи цей тиждень «масляним». Тут же він додає цікаву подробицю про їжу віруючих православних у піст: якщо в австрійського мемуариста знаходимо: «...утримуються навіть від риби», то Гваньїні додав: «перебиваючись редькою та борщиком із часником», плутаючи тут білорусів чи українців з московитами. Очевидно, з якогось богословського чи історико-релігійного твору Гваньїні додав абзац про відмінність у поглядах православних та католиків на споживання м'яса в суботу з посиланням на Апостольське правило.

с. 27–28

Розділ «Спосіб руської сповіді» базується на відповідному розділі («Сповідь») Герберштайна (*Герберштейн С.* Записки...– С. 101–102). Очевидно, закінчення цього розділу (про рівень віри у простолюду в Московії) Гваньїні написав, спираючись на власні враження або свідчення очевидців.

с. 28–29

Розділ про причастя ґрунтується на відповідному розділі («Причастя») Герберштайна (*Герберштейн С.* Записки...– С. 102), а також іншому фрагменті твору австрійського мемуариста (с. 93–94, 109). Гваньїні обмежився тут певною ампліфікацією («римлян за

те, що вони в причасті вживають опрісноки, лають [православні]»). Нижче він припускається плутанини, перераховуючи єретиків: пише про Юліана Аполлонського з Лаодикеї, тоді як це дві різні особи: Валент (поч. II ст.– 160) – єгипетський гностик, що відкидав ідею Єдиносущної Трійці, та Аполлінарій Молодший (IV ст.) – єпископ Лаодикеї в Сирії, який вчив, що природа Христа нібито триєдина. Плутає Гваньїні також Магомета (основоположника ісламу) з єретиком V ст. Манентом, котрий виступав проти Святої Трійці. Єресі згаданих у Гваньїні осіб було засуджено на Соборах у III–V ст. Так, єресь Діастерія (Діоскора), александрійського єпископа у V ст., було засуджено на IV Вселенському Соборі в Халкідоні (451). Гваньїні повторює помилку Герберштайна, пишучи про присутність згаданих єретиків на VI Вселенському Соборі, який відбувся набагато пізніше (680).

с. 29–30

Розділ про церковну десятину Гваньїні запозичив переважно з відповідного розділу твору Герберштайна («Про десятини») (*Герберштейн С.* Записки...– С. 108–110) й інших (с. 90, 104–105). Тут здійснено лише незначні ампліфікації, як-от: доповнення словами «Боже борони» при згадці про можливу пожежу, згадка про зміни низки церковних постанов за період після князя Володимира Святого, особливо в часи Івана IV. Ім'я Михайло Кизалецький Гваньїні змінив на Миколай Костелецький, можливо у зв'язку з тим, що останній рід був дуже відомий в Україні та Речі Посполитій. Також було додано, що цей воїн помчав за ординцем «сам у погоню», що навернутий у православ'я ординець жертвував св. Миколаю-угоднику миску меду «в стільниках». Неточно передає розповідь про засудження до повішення священика. За Герберштайном, скаргу щодо цього вніс Івану III митрополит. У Гваньїні ж зі скаргою звертається сам засуджений, причому нелогічним стає фінал цієї історії, оскільки не можна повісити двічі одну й ту саму людину.

Частина III

с. 31–35

Перший розділ цієї частини ґрунтується на творі Герберштайна (*Герберштейн С.* Записки...– С. 112–113, 117–122), причому порівняно більше, ніж у попередніх частинах, авторських ампліфікацій Гваньїні. Це стосується, наприклад, його незначних доповнень до опису «колеса фортуни», тобто гойдалки, чи каруселі; наведення польського прислів'я щодо «користі» від биття чоловіками жінок. Хроніст додав також дещо із власних спостережень, як-от певні деталі в описі одягу московитів: вказівка на повстяні шапки та кольори каптанів, на високі комірці сорочок. Досить розлогим є опис натільних хрестиків. В описі кулачних боїв Гваньїні додає, що взимку вони відбуваються на замерзлих озерах, ставках, ріках, що цей звичай придумано для підготовки до військових трудів. І все ж є у творі Гваньїні відомості, відсутні в австрійського мемуариста, принаймні у досить розгорнутому вигляді. Вірогідно, в їх основі лежать особисті враження Гваньїні або свідчення очевидців. Це розповідь про московських боржників, частина повідомлень про ремісників, про прихід гостей та обмін привітаннями. Особливо цінною є розгорнута розповідь про шати, які великий князь московський видавав «напрокат» своїм придворним під час прийому дипломатів, тощо.

с. 35–36

Розділ «Про московські шлюби» є скороченням відповідної частини твору Герберштайна («Спосіб укладення шлюбу») (*Герберштейн С.* Записки...– С. 110–112). Однак, цитуючи слова австрійського мемуариста щодо розлучень («Розвод вони допускають...»), Гваньїні, очевидно внаслідок неточного перекладу, вказав «часто бувають розлучення», викрививши таким чином думку Герберштайна. Не зовсім точно Гваньїні передав і слова

австрійського мемуариста про сватання: у Герберштайна чітко говориться про роль майбутнього тестя (батька нареченої), який сватається до жениха, а у Гваньїні йдеться про «батька», і лише з подальшого викладу стає зрозумілим, що йдеться про тестя. Від себе Гваньїні додає перелік речей, котрі дають за нареченою у посаг. Значний та цікавий фрагмент з описом вінчання у церкві, а також із описом розлучення у простих селян, відсутній в творі Герберштайна. У першому випадку хроніст, очевидно, використав тут власні враження, а у другому, як встановила Г. Г. Козлова,– «Подорож у Московію у 1565 р.» італійця Рафаеля Барберіні (*Козлова Г. Г.* Комментарии...– С. 167). На відміну від Г. Г. Козлової, вважаємо, що такий звичай, імовірно, був залишком звичаю язичницьких часів, а не якимось непорозумінням.

с. 36–37

Розділ «Про військові походи» запозичений значною мірою з того ж розділу твору австрійського мемуариста (*Герберштейн С.* Записки...– С. 113–117). Однак початок розділу, в котрому йдеться про надання царем воякам землі за заслуги, про оригінальний спосіб підрахунку загиблих, розсилку мобілізаційних листів, вірш – відсутні в австрійського мемуариста. Так само оригінальною є розповідь про появу на озброєнні у московської армії вогнепальної зброї, про фізичну силу московитів. Можна вказати також на деякі пояснення, що їх дає Гваньїні, наприклад: «секира або ж бердиш», «в сідлах вони, як і татари» (відзначені нами слова були додані Гваньїні).

Частина IV

с. 40–41

Початок частини, у котрій ідеться про титул великого князя московського, Гваньїні побудував на творі Герберштайна (*Герберштейн С.* Записки...– С. 74–75). Однак є й відмінність, оскільки хроніст дещо модифікував текст австрійського мемуариста й проставив замість «Василій Іванович» (тобто Василь III) «Іван Васильович», додав до його титулу слова «король казанський, астраханський», тому що після взяття Казані та Астрахані Іван IV увів належні зміни до свого титулу. Приклад Герберштайна з турецьким султаном, який, спекулюючи на тонкощах перекладу, перекладає слово «султан» як «імператор», Гваньїні замінив на характерніший, коли таку ж спекуляцію проводять і ординські хани.

с. 42

Нерон – мається на увазі Нерон – давньоримський імператор у 54–68 рр., жорстокий переслідувач християн.

Діонісій – Діонісій Молодший – тиран м. Сіракузи у 367–344 рр. до н. е.

Децій – давньоримський імператор у 249–251 рр. Під час його панування відновилися жорстокі переслідування християн.

Юліан Відступник – див. комент. до кн. I, с. XV.

с. 43–72

Згідно з коментарем Г. Г. Козлової, в описах головних жертв репресій Івана IV Гваньїні згадував Дмитрія Овчину, племінника Івана Овчини Телепньова-Оболенського; Семена Васильовича Лобанова-Ростовського, нижньогородського воєводу; Івана Петровича Федорова-Челядніна; дяка Костянтина Семеновича Вислого (Мясоєда); Василя Пронського; новгородського купця Федора Сиркова; Афанасія Вяземського; боярина Морозова; дяка Івана Михайловича Щелкалова; дяка Григорія Шапкіна; воєводу Івана Петровича Яковлєва та деяких інших. Докладніше про це див.: *Козлова Г. Г.* Комментарии...– С. 168–171. Під Малютою Скуратовим він має на увазі, звичайно ж, праву руку Івана IV у його терористичних ак-

ціях – Григорія Скуратова-Бєльського «Малюту». Гваньїні, як і інші іноземні сучасники опричнини, подає правдивішу картину загибелі цього ката, ніж пропонують деякі сучасні московські автори (загибель під стінами лівонської фортеці Пайда).

Розповідь Гваньїні про страту в 1570 р. Івана Висковатого та інших осіб, трагічну долю сім'ї канцлера цілком запозичена з рукописного польськомовного твору кінця XVI ст. «Справа великого князя московського», котрий у свою чергу є розгорнутою редакцією звісток очевидця подій Альберта Шліхтінга. Це було встановлено польським істориком Єронімом Гралею (див.: *Граля И.* Иван Михайлов Висковатый.– М., 1994.– С. 17, 41). Звичайно, Гваньїні скористався і безпосередньо твором Шліхтінга (*Граля І.* Вказ. твір.– С. 363, 380). Лише окремі фрази були додані Гваньїні, зокрема характеристика Висковатого, подекуди він плутався у переказі свідчень свого головного джерела (*Граля І.* Вказ. твір.– С. 380–381).

с. 72

Калігулу – Калігула Гай Юлій Цезар – давньоримський імператор, що панував у 37–41 рр. Увійшов до історії як кривавий та непередбачуваний правитель, того ж психічно хворий.

Геліогабала – Геліогабал – давньоримський імператор, що панував у 218–222 рр., жрець язического бога сонця Баала (Ваала), або Геліогабала. Цей імператор «уславився» своєю жорстокістю та розпустою, а також тим, що прагнув запровадити в Римі культ бога сонця.

Максима Фалариса – Фаларис – тиран м. Акрагас у Сицилії у 570–554 рр. до н. е. Відомий своєю жорстокістю, палив людей всередині забитого бика.

Бусіріда – Бусіріс – міфічний єгипетський цар, котрий приносив Зевсу криваві людські жертви, для чого забивав кожного іноземця, який приходив до його держави.

Мезенція – мається на увазі етруський цар Мезенцій, відомий своєю жорстокістю.

князь Бєльський як опікун Іванових дітей... зайняв у Москві замок – йдеться про регента, Богдана Бєльського, який по смерті Івана IV справді засів у Кремлі й хотів вчинити переворот та зберегти опричнину. Однак у Москві вибухнуло повстання, внаслідок якого Бєльського було заслано. 31.05.1584 р. відбулася коронація царя Федора Іоанновича, при якому фактичним правителем держави став Борис Годунов. Богдан Бєльський знову з'явився на поверхні політичного життя при Лжедимитрії, але останній швидко поклав край його претензіям, пославши другим воєводою у Великий Новгород.

с. 73–74

Федір залишив Димитрію Углицьке князівство – насправді це князівство було заповідано Димитрію ще його батьком – Іваном IV.

пані Естерська – тут, очевидно, якесь непорозуміння. Димитрій виховувався своєю рідною матір'ю, Марією Нагою. Його годувальницею була Арина Тучкова. Згадуються серед вихователь ок царевича постельниця Марія Колобова та «мамка», бояриня Волохова.

Димитрій, впавши на ніж... сам себе забив – смерть Димитрія сталася 15 травня 1591 р. в Угличі. Згідно з офіційною версією, яка походила від Бориса Годунова, він під час гри впав на ніж (Димитрій страждав на епілепсію), що й призвело до трагічного кінця. Розповідь Гваньїні про чудесний порятунок якимось вихователем Димитрія є викладом версії, яку створив сам Лжедимитрій. Ця версія була записана у 1603 р. під назвою «Сповідь» покровителем Лжедимитрія князем Адамом Вишневецьким (Див.: *Скрынников Р. Г.* Самозванцы в России в начале XVII века. Григорий Отрепьев.– Новосибирск, 1987.– С. 35), очевидно, із цього запису князя Адама і взяв наведені відомості Гваньїні.

прийшов... до... Гойського... потім...до Брагина – Після втечі з Московії Лжедимитрій був спочатку в Києві. Після перебування у Києво-Печерській лаврі у 1602 р. та Острозі він прийшов до м. Гощі, що під Острогом. Гоща була власністю князя Гаврила Гойського (помер у 1632 р.) й центром аріанської секти. Потім Лжедимитрій побував на Базав-

луцькій Січі, повернувся до Гощі й лише після цього опинився у Брагині, у князя Адама Вишневецького.

Федір... випив (отруту)... і помер – версія про насильницьку смерть царя Федора не відповідає дійсності, однак Гваньїні не був її автором. Ще наприкінці 1588 р. ватиканський представник писав у Рим із Кракова про те, що Борис ножем забив царя, а по іншій версії – придворні (Годунови?). Приблизно таку ж версію приніс якийсь шляхтич литовському канцлеру Л. Сапізі, про це писав і литовський підканцлер А. Барановський (Див.: *Скрынников Р. Г.* Борис Годунов.– М., 1979.– С. 40–41).

сестра Федора була дружиною Бориса – тут Гваньїні плутає. Сестра Бориса Годунова Ірина була дружиною царя Федора. Дружиною Бориса Годунова була Марія, донька Малюти Скуратова. Варто зазначити, що четверта дружина Івана IV Євдокія Сабурова буларіднею Годуновим (Див.: *Скрынников Р. Г.* Вказ. твір.– С. 10, 12).

братом Костянтином – йдеться про Костянтина Костянтиновича Вишневецького (1564–1641) – черкаського старосту в 1620–1638 рр., белзького воєводу в 1636–1638 рр., руського воєводу в 1638–1641 рр. У другому шлюбу він був одружений з 1603 р. з Урсулою Мнішек, донькою сандомирського воєводи Єжі (Юрія) Мнішека. Адам Олександрович Корибутович Вишневецький (помер у 1622 р.) був не рідним, а чотириюрідним братом Костянтина Вишневецького. Див.: *Яковенко Н. М.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна).– К., 1993.– С. 301.

московського мужа було поставлено перед королівським маєстатом – зустріч Лжедимитрія й короля Речі Посполитої у 1587–1632 рр. Сигізмунда III відбулася 15(5) березня 1604 р. у королівському замку Вавель, що в центрі Кракова. Тут між ними були ухвалені умови порозуміння, одним з пунктів яких був шлюб із Мариною Мнішек, донькою Єжі Мнішека. Шлюбний контракт було підписано у Самборі 25.05.1604 р.

Годунов від жалю здох – Борис Годунов помер 13.04.1605 р. Існують різні версії щодо його кінця, в т. ч. й версія про самогубство. Однак тут Гваньїні близький до істини, оскільки внаслідок тяжких поразок, катастрофічного падіння авторитету влади Годунова останній опинився у стані депресії. Лжедимитрій вступив у Москву 20 червня 1605 р.

с. 75

Послом був Афанасій – йдеться про Афанасія Власьєва, який у листопаді 1605 р. у Кракові представляв Лжедимитрія як сват і брав участь в обряді обручення з Мариною Мнішек. Взагалі, опис цієї церемонії, як і приїзду послів до Кракова, Гваньїні міг подати з власних вражень, оскільки в той час безвиїзно проживав у цьому місті.

в подарунок коня з дорогою збруєю – справді, серед головних подарунків Лжедимитрія I, переданих його посольством у Кракові Єжі Мнішеку, був вороний кінь у золотому убранстві (*Скрынников Р. Г.* Самозванцы...– С. 182).

с. 76

на дев'ятий день зчинилася тривога – посольство Лжедимитрія I повернулося до Москви із Мариною Мнішек 2 травня 1606 р., а 8 травня Лжедимитрій обвінчався з нареченою. Перші значні заворушення у Москві почалися 14 травня, а головний виступ, очолений боярином Василем Шуйським, стався в ніч на 17 травня 1606 р. Характерно, що Лжедимитрія I попереджали про підготовку до повстання брати Стадницькі (16 травня), але самозванець не прислухався до цих попереджень і загинув. Хоча Василь Шуйський успішно здійснив переворот, але вже 25 травня у Москві почалися виступи проти нього, котрі довели той факт, що громадянська війна у Московській державі вибухає з новою силою.

с. 78

потомство злого Геріона, о плем'я Ерікса – Геріон – персонаж давньогрецької міфології, велетень з трьома тулубами й трьома головами, який був сторожем прекрасного стада

биків. Геріон був убитий Гераклом, і це був один з 12 подвигів останнього. Під Еріксом, можливо, мається на увазі Еріс – богиня незгоди і чвар у давньогрецькій міфології.

с. 79

Неважко помітити, що, описуючи Москву, Гваньїні повторює свої ж звістки, запозичені з твору Герберштайна.

Війська ж у ньому було до 40 000 – на думку сучасників, в обложеному Смоленську перебувало 70–200 тисяч душ. Сучасні російські дослідники подають меншу цифру – 55 000 (О. Мальцев). Див.: *Медведев П. А.* К вопросу о регулировании внутренней жизни в осажденном Смоленске в 1609–1611 гг. Хлебное распределение // Россия от Ивана Грозного до Петра Великого...– С. 55.

Лжедимитрій – йдеться про Лжедимитрія II («тушинського вора»). Після невдалої спроби взяти Москву (серпень 1610 р.) він утік до Калуги, де й був убитий 11 грудня 1610 р.

Скопін – мається на увазі Михаїл Васильович Скопін-Шуйський (8.11.1586–23.04.1610) – чотирюрідний племінник царя Василя Шуйського, полководець і дипломат. Уславився розгромом військ Лжедимитрія II. У березні 1610 р. урочисто в'їхав у Москву. Зростання авторитету Скопіна-Шуйського стривожило царя, підтримка якого московитами невпинно падала. Згідно з достовірною чуткою, що ходила по столиці, Скопіна-Шуйського було отруєно на бенкеті з нагоди хрестин у князя І. М. Воротинського. Це здійснила дружина Д. Шуйського, брата царя, донька Малюти Скуратова Катерина.

Ляпунова – мається на увазі Прокопій Петрович Ляпунов, організатор і перший керівник першого ополчення у 1610 р. У 1611 р. був убитий козаками.

с. 82

За його [Годунова] панування... були голод і мор – Гваньїні точно фіксує страшний голод, що тривав у 1601–1603 рр., але недооцінює його масштаби. Тільки у Москві на трьох братських кладовищах було поховано 120 тис. мертвих тіл (*Скрынников Р. Г.* Борис Годунов.– С. 148).

Леона X – Лев X – римський папа у 1513–1521 рр.

Григорія XIII – Григорій XIII – римський папа у 1572–1585 рр.

с. 83

Рафала Лещинського – Рафал Лещинський (1526–1592) – шьремський каштелян, радзейовський староста.

с. 85

спалені Прилуки – йдеться про м. Прилуки, котре було відбудоване князями Вишневецькими, але у 1603 р. Борис Годунов звелів своїм військам спалити й Прилуки разом із м. Снетином під тим приводом, що вони стояли нібито на його землях.

військо, котре Димитрій мав послати проти кримських татар – Лжедимитрій I, готуючись до війни за Азов, послав на південні кордони Московської держави воєводу Шереметєва з військом. Одночасно до Москви прибули 1–2 тис. новгородських дворян, котрі стали за милю під Москвою і взяли участь у повстанні проти Лжедимитрія у травні 1606 р.

с. 87

Локотка та Казимира – йдеться про польських королів Владислава I Локотка та Казимира III, що панували відповідно у 1306–1333 та 1333–1370 рр.

Наприкінці кн. VII Гваньїні вмістив карту Московської держави, запозичену з базельського (1556) видання твору С. Герберштайна. Гваньїні замінив лише заголовок вказаної карти, подавши новий польською мовою: «Мапа, або опис Московського князівства і держав, які до нього належать, з усіма околицями». Див.: *Герберштейн С.* Записки...– С. 139.

КНИГА VIII

Частина I

с. 1

Діодор Сицилійський – див. комент. до кн. I, с. XII.

савроматський народ – див. комент. до кн. I, с. I.

скіфи – загальна назва племен північноіранської мовної групи (VII–III ст. до н. е.), які прикочували зі сходу в південноукраїнські степи, потіснивши кіммерійців. Звідси вони здійснювали походи до Малої Азії, Сирії, Палестини (кін. VII – початок VI ст. до н. е). Успішна війна проти перського царя Дарія I (514–513 рр. до н. е.), діяльність царя Атея сприяли утворенню Скіфської держави від Азовського моря до Дунаю (до 40-х рр. IV ст. до н. е). У 331 р. до н. е. скіфи знищили армію македонського намісника Зопіріона, яка облягала Ольвію. Наприкінці III ст. до н. е. під тиском сарматів скіфи були змушені відступити до Криму, де Скіфська держава існувала до другої половини III ст. н. е., коли вона впала під ударами готів.

Скіфа – легендарна розповідь про походження скіфів від Скіфа, сина Геракла і жінки-змії Гілеї, вперше була зафіксована Геродотом (*Геродот.* История.– М., 1972.– С. 189).

Мелюзини – мається на увазі фея, героїня кельтського фольклору, пізніше – латинської поеми, французьких, німецьких і польських романів, яка періодично перетворювалася у напівжінку, напівзмію і жила у воді.

литва, русь, москва, молдавани... татари – під «литвою» слід розуміти власне литовців, хоча інколи так (або ж литвинами) називали тоді й білорусів. Під «руссю» малися на увазі, безперечно, українці та білоруси, під «москвою» («московитами») – росіяни (див. також: *Купранець О.* Походження назви «Русь» у «Хроніці Руської землі Олександра Гванінуса з 1611 року».– Рим – Торонто, 1977). Тогочасні поляки, як і українці, зазвичай розділяли молдаван (волохів) і валахів – майбутніх румун, у яких існувала інша назва – мунтяни (мунтени, мултяни). Під «татарами» розумілися всі кочові народи Східної Європи.

біля гори Таврус – тут, очевидно, слід розуміти гори поблизу Тебриза (Іран).

тавроскіфи... агатирси... – тут перераховуються згадувані античними істориками східноскіфські племена.

масагетами... – див. комент. до кн. I, с. XII.

мінгайлами – маються на увазі монголи. Локалізація їх побіля вірмен є неправильною, хоча вона відбиває той факт, що у першій чверті XIII ст. монголо-татари Чингісхана завоювали Закавказзя і певний час там панували. Врешті Золота Орда та орди, що виникли на її уламках, наприклад Астраханське ханство, домінували на Північному Кавказі та у Прикаспійському регіоні у безпосередній близькості до Вірменії і у XVI ст.

Юстин – йдеться про римського історика II–III ст., автора переробки історичного твору Помпея Трога, присвяченого головним чином військовій і дипломатичній історії епохи еллінізму, зокрема Причорномор'я.

с. 2

Бактрійське та Парфянське царства – див. комент. до кн. I, с. 10.

Гог і Магог – напівлегендарний народ, згадуваний у Біблії. Пов'язання його з іменем парфянського царя є помилковим.

Катагіум – мається на увазі Китай.

с. 3

Мангі – йдеться про великого хана Монгольської імперії Мунке-хана, що панував у 1251–1259 рр. До складу його володінь входив і Китай. По смерті Мунке-хана, що був внуком Чингісхана, Монгольська імперія почала розпадатися. Опис його держави, насамперед його столиці, залишив Гійом де Рубрук у своєму описі подорожі до Каракорума.

Несторіанами – несторіани – прихильники однієї з єретичних течій у християнстві, спорідненої з аріанством, оскільки вони відкидали божественну суть Ісуса Христа. На-

звані так від імені константинопольського єпископа Несторія, оголошеного єретиком на Ефеському соборі 431 р. Після цього несторіани покинули Візантію і поселилися у Середній Азії, Ірані, потім у Китаї, справді були в Монгольській імперії.

Камбалу – йдеться про Ханбалик, тобто Каракорум.

Імаус – тут ідеться про Уральський хребет.

Монс Таврус – дослівно «гора Таурус», тобто Тебриз. Мова ж іде про г. Арарат.

Таврізіус – Тебриз, місто в Ірані.

Птолемей – див. комент. до кн. I, с. III.

Страбон – див. комент. до кн. I, с. VII.

Моавитяни – тут згадано про один з біблійних народів, котрий не має жодного відношення до татар або інших тюркських народів.

Каппадокії – див. комент. до кн. I, с. VIII.

амазонки – історія про амазонок є одним з найулюбленіших сюжетів давньогрецької міфології. Він відбився спочатку в «Іліаді» Гомера, а потім був зафіксований в «Історії» Геродота. Можливо, поштовхом для цієї легенди послужили певні реалії з життя кочових племен Східної Європи, Малої та Середньої Азії, насамперед сарматів та масагетів, де були сильними пережитки матріархату.

с. 4

Вергілій – Марон Публій Вергілій (70–19 рр. до н. е.) – римський поет. Найвідомішим його твором є поема «Енеїда», котра була задумана як продовження «Іліади» та «Одіссеї» Гомера. У цій поемі йдеться про Енея – одного з легендарних прабатьків римлян. Легенда про походження римлян стала важливою складовою імперських концепцій європейського середньовіччя та нового часу.

с. 5

манкопськими – від «Манкоп», тобто Мангуп – місто в середньовічному Криму.

Палус Меотіс – йдеться про Азовське море.

половцями – половці були тюркомовним племенем і не мають безпосередньої спорідненості зі слов'янами. Якщо ж розуміти під «булгарами» праболгар-тюрків, тоді частка істини у твердженні Гваньїні є, але у цьому випадку швидше маємо справу з типовою для середньовічної історіографії помилковою думкою. Так само неможливо пов'язувати половців із готами, котрі були німецькомовним племенем і жили на території сучасної Південної України задовго до приходу половців (кількасот років раніше). Після битви на Калці 1223 р. монголо-татари винищили, асимілювали або вигнали з України половців.

Філідіусом – мається на увазі Пліній Старший. Див. комент. до кн. I, с. VII.

с. 6

Батий – Бату-хан, внук Чингісхана, керівник монголо-татарських військ, які завоювали Волзьку Булгарію (1236) і майже всі землі колишньої Київської Русі (1237–1240), Угорщину (1241).

Юрія – йдеться про великого князя володимирського (не московського) Юрія Всеволодовича (1187–1238), що панував з 1219 р. Зазнав тяжкої поразки від Батиєвої орди на р. Сіті 4.03.1238 р. і сам загинув у цій битві. Ще раніше Батий розбив і взяв у полон синів князя Юрія – Всеволода і Володимира. З одним із них, очевидно, слід ототожнювати Василя Костянтиновича, згадуваного Гваньїні. Крім того, хроніст явно помиляється, коли датує ці події 1225 р.

Вітовта – див. комент. до кн. I, с. 83.

Василя – йдеться про Василя III – великого князя московського у 1505–1533 рр. Фактична ліквідація золотоординського панування над Московською державою припадає на 1480 р., коли панував Іван III (великий князь московський у 1462–1505 рр.).

Владислав – мається на увазі угорський легендарний герой, переможець Батия Владислав (Уласло, Вуласлав). Насправді ж під час нашестя Батия в Угорщині не було короля з таким іменем.

Владиславом – Ласло I Святий – угорський король у 1077–1096 рр.

Азбек – мається на увазі Узбек (Гійяс ад-дин Мухамед Озбег) – хан Золотої Орди у 1312–1341 рр. Гваньїні помиляється, коли вважає його сином Батия.

Занабек – мається на увазі Джанібек (Джамбек) – хан Золотої Орди у 1341–1357 рр. Перед ним на престолі недовго побув Тенібек (1341).

Бандебек – йдеться про Бердибека, сина хана Джанібека – хана Золотої Орди у 1357–1359 або 1361 рр. Був забитий своїм братом Алькульпою (Кулпою).

Алькульпа – Кулпа – хан Золотої Орди навесні – восени 1359 р. Був убитий своїм братом Наврузом, внаслідок чого в Орді вибухнула міжусобна боротьба: з 1360 по 1380 рр. на золотоординському престолі змінилося 25 ханів.

Нарун – явно йдеться про Наврузбека Мухамеда – хана Золотої Орди (осінь 1359 – весна 1360 рр.). Був виданий заколотниками хану Хідирю, котрий забив його, його дружину і вірних йому ординських князів.

Хидір – йдеться про Хизра (Хидир, Хидирай) – хана Золотої Орди (весна 1360 – весна 1361 рр.), сина Саси-Буки, хана Ак-Орди (Білої). Був убитий своїм старшим сином Тиміросою (Тимур-Ходжею).

Тенер Хосха – мається на увазі Тимироса (Тимур-Ходжа), котрий був ханом Золотої Орди всього 6 тижнів навесні 1361 р. Втік за Волгу від темника Мамая і був забитий за його наказом.

Мамай Темрук – мається на увазі темник Мамай, фактично перший міністр у Золотій Орді при хані Бердибеку, своєму тестеві. Повстав проти хана Тимироси, але, не бувши Чингизидом, діяв від імені нащадка Узбек-хана – хана Овдула (Абдаллаха). Покінчивши з Тиміросою, розпочав боротьбу проти хана Кільдибека, котрого згодом убив Амурат (Мюрид), а потім з останнім та Мир-Пуладом, який також оголосив себе ханом і захопив Сарай-Берке. По смерті Мир-Пулада Мамай виступив проти Азиз-хана, Джанібека II і Пулад-Темира. У 1380 р. зазнав поразки у Куликовській битві і втік до Криму, до Кафи, де й був забитий з наказу свого суперника, хана Тохтамиша.

Тохтамиш – мається на увазі Гійяс ад-дин Тохтамиш – нащадок хана Джучі, хан Золотої Орди (1380–1395). Після вбивства Мамая зумів тимчасово об'єднати Золоту Орду. У 1382 р. спалив Москву. Відмовився коритися Тимуру і почав з ним тяжку війну (1389), але зазнав поразки (1395). У 1398 р. зазнав поразки від хана Заволзької Орди Темир-Кутлуя і втік до Литви, у 1399 р. разом із великим князем литовським Вітовтом був розбитий ханом Єдигеєм і Темир-Кутлуєм на р. Ворсклі. Потім вів боротьбу проти Єдигея аж до своєї смерті у 1406 р. в Тюмені.

Темірaксак – Тимур. Див. комент. до кн. I, с. 90. Звістка про чудо ікони Володимирської Богородиці використовувалася в публіцистичних творах Московської держави XVII ст., наприклад Ігнатія Римського-Корсакова.

с. 7

Насправді свято Стрітення православна Церква святкує 2 лютого за ст. стилем.

Частина II

с. 7

п'ятигорців і черкесів – див. комент. до кн. I, с. VIII.

Кміран – Байрам – назва двох мусульманських свят. Рамазанський Байрам настає після рамазану, дев'ятого місяця мусульманського календаря – місяця посту, і триває три дні наступного місяця. Курбан-Байрам триває 4 дні, з 10 по 13 зульхідже, дванадцятого місяця ісламського календаря.

с. 8

Овідій – див. комент. до кн. I, с. XV.

с. 12

Василь Іванович – йдеться про Василя III – великого князя московського в 1505–1533 рр., котрий посилив вплив Московської держави на Казанське ханство, зокрема, у 1532 р. посадив на престолі в Казані свого ставленика Єналея (Джан-Алі). Однак підкорення Казанського ханства сталося вже за його сина Івана IV. Завоювання Казані мало місце у 1552 р.

с. 13

Габрагаїм – мається на увазі Ібрагім – казанський хан у 1466–1478 рр.

Ільхама – йдеться про старшого сина хана Ібрагіма Алехама (Алі-хана) – правителя Казанського ханства у 1478–1487 рр. Престол отримав, перемігши свого молодшого брата Махмет-Аміна.

Махмедін – йдеться про Махмет-Аміна (Мухамед-Еміна) – хана Казанського ханства у 1487–1496 і 1502–1518 рр.

Абдельлатифа – мається на увазі Абдельатиф (Абдил-Летиф) – казанський хан з 1496 по 1502 рр.

Шеайя – йдеться про Шах-Алі (Шигалей Шигалеярович) – казанського хана у 1518–1521, 1546, 1550–1552 рр.

Сафа-Гірея – йдеться про Сафа-Гірея (Саїп-Гірея) I – казанського хана в 1521–1524 рр., кримського хана у 1532–1551 рр.

Менглі-Гірея – мається на увазі Менглі-Гірей I – кримський хан у 1466–1474, 1475–1476, 1478–1514 рр.

с. 16

Чингіс – йдеться про Чингісхана (справжнє ім'я Темучин) (1155–1227) – великого хана Монгольської імперії та її творця (1206–1227).

Олександра – мається на увазі Олександр – король Польщі і великий князь литовський у 1501–1505 рр.

с. 17

Єгухан – мається на увазі Угедей, великий хан Монгольської імперії у 1227–1246 рр.

Батиєм – Батий був правителем тільки Золотої Орди (1236–1255), тобто лише західних земель Монгольської імперії. Після Угедея великим ханом був Гуюк, що панував у 1246–1248 рр. Батий залишався язичником, не бувши мусульманином. Згадуваний нижче Тамерлан не був сином Батия, бо жив і панував набагато пізніше.

Баязета – Баязет II – султан Османської імперії у 1481–1512 рр.

Махмет-Гірея – йдеться про Мухамед-Гірея I – кримського хана у 1515–1523 рр. Однак не він, а Менглі-Гірей I скинув у 1502 р. з престолу Шахмата і Муртаду (1481–1502). Після цього Велика (Заволзька) Орда припинила своє існування.

калмицьких татар – помилка. Калмики не є тюрками і родичами татар.

с. 18

туркоманських татар – маються на увазі туркмени.

Сармакандія – Самарканд.

Частина III

с. 19

1554 було взято – насправді Астраханське ханство було завойоване Московською державою у 1558 р.

Селім – Селім II – турецький султан у 1566–1574 рр.

с. 20–24

Серебряного – див. комент. до кн. I, с. 126.

Татарський же цар – йдеться про кримського хана у 1551–1577 рр. Девлет-Гірея I. Його старшим сином був Мухамед-Гірей II, який був кримським ханом у 1577–1584 рр.

с. 25

до Кафи – мається на увазі місто Кафа у Криму, нинішня Феодосія.

св. Кирило і Мефодій – див. комент. до кн. VI, с. 44.

с. 26

тіло св. Климента – йдеться про св. Климента – римського папу в 88–97 рр., який був засланий римським імператором до Криму. Тут він навертав язичників до християнства і був ними вбитий. Частина його мощей була перевезена свв. Кирилом і Мефодієм до Рима, частина залишилася в Криму і потім була перевезена князем Володимиром Святим до Києва, зберігалась у Десятинній церкві й у дальніх печерах Києво-Печерської лаври. Відомо, що їх було використано при висвяченні київським митрополитом Климента Смолятича у 1147 р. Частина мощей св. Климента у XVII ст. зберігалася в Олександро-Невській лаврі (*Макарий (Булгаков)*. История Русской Церкви.– М., 1995.– Т. II.– С. 50–51 та ін.).

с. 27

місто... Крим – йдеться про місто Старий Крим (Ескі Кермен), яке раніше називалося Солхат.

Керкель, або Білгород,– тут Гваньїні плутає. Місто-фортецю Кіркель (Керкер) науковці пов'язують з Чуфут-кале, що за 7 кілометрів від Бахчисарая. Білгород (Білгород-Дністровський, Монкастро, колишній Аккерман) був розташований за межами Криму в гирлі Дністра, і саме він дав назву одній з ногайських орд. Додамо, що і в той час, і нерідко й у наші дні ногайські орди помилково називають татарськими.

с. 28

1476 року... Магомет... оволодів – турецький султан Мехмед II Фатих панував у 1444, 1451–1481 рр. Під час його правління було взято Константинополь (1453) і завойовано Крим (1475).

Стефану – йдеться про Стефана III Великого – господаря Молдавії у 1457–1504 рр.

КНИГИ IX–X

с. 1

Македонія – історична область на півночі Балканського півострова. В античні часи Македонія була розташована на півночі від Греції, межувала на сході із Фракією, на заході – з Іллірією, на півночі – з Пеонією. Пізніше стала значною державою, яка підкорила інші грецькі держави (за часів царя Філіпа II), стала центром світової імперії Александра Македонського. У 168 р. до н. е. була захоплена Римом.

Галація – малоазійська держава античних часів. Тут же, очевидно, малося на увазі м. Галац на території сучасної Румунії.

Фессалія – країна в стародавній Греції, яка межувала з Македонією, Епіром, Локридою і Фокидою. У 344 р. до н. е. взята Філіпом II, македонським царем; знову стала незалежною державою у 344 р. до н. е., залишилася під римським впливом.

Епір – історична область у північно-західній частині Греції, лежить над Іонійським морем. Тут існувала в античні часи окрема держава, яка у 168 р. до н. е. була завойована римлянами.

Ахайя – в античні часи Ахаїєю називали або країну на півдні Пелопоннесу над берегом Коринфської затоки, або частину Фессалії («Ахайя Фтіотська»). Після завоювання римлянами Греції у 146 р. до н. е. їй було дано офіційну назву «провінція Ахайя».

Етолія – в античні часи Етолією називалася історична область у середній Греції, що була завойована римлянами у 146 р. до н. е. Так називалося також місто, яке існувало і в пізніші часи. Неподалік існували міста Локриди (у Гваньїні «Локри»), Фокида (у Гваньїні – «Фох») тощо.

Аттика – півострів, найсхідніша частина материкової середньої Греції. Від Беотії його відділяє гірське пасмо Парнас, на заході він межує з Мегарою. На цих теренах виникло місто Афіни (Атени), котре нині є столицею Греції.

Пелопоннес – південна частина Греції, гірський півострів. Тут існували в античні часи такі країни чи держави: Аркадія, Еліда, Арголіда, Месенія, Ахайя, Лаконія з головним містом Спартою.

Коринф – Коринф (Коринт) – давньогрецьке місто на перешийку Істм, яке мало два порти з боку Коринфської та Саронської заток. В античні часи було потужним містом-державою. У 146 р. до н. е. було взяте римлянами, а пізніше стало центром провінції Ахайя.

Аркадія – історична область Пелопоннесу, гірська, лісиста і мальовнича країна. Місто-держава Аркадія була союзником Спарти.

с. 2 (34)

Мурад – турецький султан Мурад II, що панував у 1421–1443, 1446–1451 рр.

Беотія – див. комент. до кн. I, с. 224.

Лікург – легендарний спартанський цар (IX ст. до н. е.), який вважається творцем спартанського ладу, в котрому, зокрема, державою керувало два царі, рада старійшин (герусія), народні збори (апелла).

с. 3 (35)

Хірон – у давньогрецькій міфології – кентавр, мудрий і шляхетний, лікар, вихователь Ахілла, Асклепія (Ескулапа), Ясона, Нестора та ін. героїв. Однак Ахілл був сином Пелея, а не Хірона.

Ахіллеса – Ахілл (Ахіллес) – герой давньогрецької міфології, син царя Пелея і німфи Фетиди. Один з героїв поеми Гомера «Іліада» і Троянської війни. Загинув під стінами Трої.

Кохановський – Ян Кохановський (1530–1584) – найвизначніший польський поет доби Відродження, автор поеми «Satyr» (1564) та ін.

с. 4 (36)

Аполлоном – Аполлон (Феб) – син Зевса і Лето (Латони), брат Артеміди (Діани).

Дельфи – Дельфи (сучасне містечко Кастрі) у Фокиді на схилах Парнасу, де містився найзнаменитіший у Давній Греції храм Аполлона. За легендою, Аполлон убив тут чудовисько Пітона, звідки йде інша назва Дельфів – Піто. Головним місцем у храмі була розколина у скелі, звідки виходили запаморочливі випари і де перебувала провидиця – Піфія.

Мойсея – йдеться про біблійного пророка Мойсея.

Флор – йдеться про Луція Енея Флора (Флоруса), давньоримського історика II ст. н. е., що описав сучасні йому події історії Риму.

Страбон – див. комент. до кн. I, с. VII.

Венери – Гваньїні постійно плутає імена язичеських божеств у давньогрецькій та давньоримській міфології. Тут ідеться про богиню кохання й краси Афродіту, або ж Венеру (у давніх римлян).

Фіви – це місто у Давній Греції було столицею Беотії. У IV ст. до н. е. було навіть недовгий час гегемоном серед інших міст Греції. Під час македонських війн Фіви були союзниками Афін. У 336 р. до н. е. Александр Македонський узяв і майже повністю знищив Фіви, а жителів убив або продав у рабство.

Мегари – мається на увазі Мегара, місто і країна, що лежала між Коринфською та Саронською затоками. Спочатку підпорядковувалася Коринфу, потім стала незалежною. Це місто у VII–VI ст. до н. е. заснувало низку колоній, в т. ч. Візантій.

Прометей – герой давньогрецької міфології, син одного з титанів, брат Атласа і Епітевса, благодійник людей, для яких вкрав вогонь у Зевса з Олімпу і навчив ним користуватися. За це був покараний Зевсом і прикутий до скелі на Кавказьких горах, де орел викльовував йому печінку, яка знову відростала. Звільнений від мук Гераклом, який убив орла.

Пліній – див. комент. до кн. I, с. VII.

Атлас – герой давньогрецької міфології, син одного з титанів, брат Прометея і Епітевса, цар Мавританії. За те, що разом з іншими титанами повстав проти Зевса, був ним покараний і мав довічно підтримувати небо. За іншою версією Атлас скам'янів від вигляду голови Медузи Горгони і став високою горою, яка підтримувала небо; причому з цією горою пов'язували гірське пасмо Атлас у північно-західній Африці. Пізніше його вважали знавцем неба і світу, тому зібрання географічних карт називали атласами. Гваньїні помилково пояснює причину того, чому Атласа звичайно зображували з небом, яке він підтримував.

Актеон – йдеться про відомого персонажа давньогрецької міфології мисливця Актеона, вихованця кентавра Хірона. За те, що він підглядав за купанням богині Артеміди, був перетворений нею на оленя, якого розірвали його ж пси.

Actеon ego... – «Я – Актеон. Пізнайте вашого пана».

Месенія – мається на увазі країна на Пелопоннесі, що межувала із Спартою. Оскільки була багатша від останньої, стала об'єктом постійних нападів спартанців і врешті завойована ними у VII ст. до н. е. внаслідок т. зв. месенських війн. У 369 р. до н. е. відновила свою незалежність, у 146 р. до н. е. була завойована Римом.

Мухамед – турецький султан Мехмед II, про якого говорилося вище.

Аргія – мається на увазі давньогрецьке місто Аргос – столиця Арголіди, гористої країни у північно-східній частині Пелопоннесу. Тут за легендами був палац царя Агамемнона, одного з героїв Троянської війни.

Епідавр – мається на увазі місто Епідавр (сучасний Епідаврос) на східному узбережжі Арголіди на березі Саронської затоки, головне місце культу Асклепія (Ескулапа), бога лікарської справи у давньогрецькій міфології.

Скандербега – йдеться про Скандербега (Георгія Кастріоті) (1405–1468) – національного героя Албанії, керівника визвольної боротьби албанців проти турецького панування. Був правителем Крої (Круї). Після перемоги угорців над турками підняв антитурецьке повстання і проголосив себе правителем князівства Кастріоті, 24 роки вів визвольну боротьбу, фактично добився незалежності своєї країни від Османської імперії.

Август... Клеопатрою – мається на увазі насамперед перший імператор Давнього Риму Август, який панував у 27 р. до н. е.– 14 р. н. е. Під час боротьби за владу розбив одного з членів II тріумвірату (до нього входив сам Август, також Лепід і Марк Антоній) Марка Антонія. Вирішального удару було завдано у морській битві під Акціумом (31 р. до н. е.). Марк Антоній і його дружина, єгипетська цариця з династії Птолемеїв, Клеопатра (68–30 рр. до н. е.) мусили рятуватися втечею, а потім покінчили життя самогубством.

Аполлонія – йдеться про місто, відоме нині під назвою Полліна. Воно виникло як колонія Коринфа та жителів острова Корцири у VI ст. до н. е. на півдні Іллірії.

с. 6 (38)

Пеліон – мається на увазі Пеліон (Пеліос) – гірське пасмо в Фессалії. За давньогрецькими міфами, титани (гіганти) у боротьбі проти богів хотіли створити гору з Пе-

ліону, Осси й Олімпу, щоб дістатися неба. У зв'язку з цим зрозумілими стають слова Гваньїні про знахідки кісток, подібних до кісток гігантів.

Піндум – правильніше – Піндос – гірське пасмо у Греції, що відділяє Фессалію від Епіру.

Олімп – гірське пасмо в Греції між Фессалією і Македонією; найвища гора у цьому пасмі має таку ж саму назву. Вона сягає висоти 2918 м. За віруваннями давніх греків, саме тут жили боги.

Орсим – очевидно, мається на увазі Осса (нині Кіссавос),– найвищий пік гірського пасма (після Пеліону) в східній Фессалії.

Девкаліона – Девкаліон – персонаж давньогрецької міфології, син Прометея, чоловік Пірри, був царем Фессалії. Девкаліон і Пірра були єдиними людьми, котрих Зевс врятував від потопу. Цей міф відбився у поетичному циклі Овідія «Метаморфози».

Кнос – мається на увазі Кносс – одне з найдавніших міст на о. Крит, столиця міфічного царя Міноса.

Мінос – міфічний цар Криту, син Зевса і Європи. Руїни палаців на Криті, відкриті англійським археологом Евансом ще у XIX ст., засвідчили, що в міфах і легендах про царя Міноса є певне раціональне зерно. Вказівка Гваньїні на місто Мінос є помилковою, оскільки столицею держави царя Міноса був Кносс.

гора Іда – Іда – гірське пасмо на Криті, де, згідно з давньогрецькими міфами, мав укриватися від Кроноса Зевс. Природно, що це місце стало одним з центрів шанування Зевса. Гваньїні плутає це пасмо з однойменною горою, де, за іншим міфом, царевич Парис, син троянського царя Пріама, розсудив суперечку трьох богинь: Гери (Юнони), дружини Зевса, Афіни (Паллади), доньки Зевса, богині мудрості, й Афродіти (Венери).

Дедал – персонаж давньогрецької міфології, архітектор, скульптор, за легендами, він сам збудував на Криті у Кноссі для царя Міноса Лабіринт.

Евбока – мається на увазі Евбея, найбільший острів у Егейському морі біля східного узбережжя материкової Греції. Справді, у давнину на ньому було два найважливіших міста: Халкіс та Еретрія, про які теж пише Гваньїні. Далі він пише про IV Вселенський церковний Собор, який відбувся у Халкідоні у 451 р. н. е.

Фракія – історична область у східній частині Балканського півострова між нижнім Дунаєм, Егейським, Чорним, Мармуровим морями та р. Стримон (сучасна Струма). У давнину була заселена племенами фракійців. У 342–341 рр. до н. е. Фракія була завойована македонським царем Філіпом II. На її території існували міста, про які згадує нижче Гваньїні, наприклад: Аполлонія (на сході Фракії; це місто Гваньїні називає Аполофанією), Перінт (Перінтум). У 46 р. Фракія була завойована римлянами, у IV ст. на неї часто нападали готи, у V ст.– гуни, з V ст. вона увійшла до складу Візантійської імперії. У VII ст. сюди переселились слов'яни. У XIV–XV ст. Фракія була завойована турками. З відродженням незалежності Болгарії у 1878 р. основна частина Фракії увійшла до складу цієї держави. Фракійці – загальна назва індоєвропейських племен, близьких мовою й іллірійцям. До цих племен належали гети, бесси, одриси, даки, трибали та ін. Під час Великого переселення народів фракійці змішалися з іншими племенами і стали складовим елементом болгар, румун та ін. сучасних народів.

Цикади – правильно Циклади – архіпелаг в Егейському морі, серед островів якого найважливішим був о. Делос (інша давня назва – Ортигія), центр культу Аполлона. У XVI ст. ці острови були об'єктом боротьби між Венеціанською республікою та Османською імперією.

с. 8 [40]

Білим морем – так у XVI–XVII ст. європейці часто називали Дарданелли.

Босфор Кіммерійський – тут Гваньїні плутає протоку Босфор і Керченську протоку (Босфор Кіммерійський, як її називали в античні часи).

Ксеркс – мається на увазі Ксеркс – перський цар у 485–465 рр. до н. е., який збудував із човнів міст через протоку Геллеспонт (480 р. до н. е.), вступив з величезним військом на Балкани і вчинив спробу завоювати Грецію.

Леандр – мається на увазі Леандр – юнак з Абідоса в Трояді, котрий, згідно з давньогрецьким міфом, закохався у Геро, жрицю богині Афродіти в Сестос (Сетос) біля Херсонеса Фракійського. Щоночі він перепливав до неї через Геллеспонт, орієнтуючись на світло лампи, що її Геро виставляла у вікно Башти. Одного разу під час бурі ця лампа згасла, і Леандр загинув. Побачивши його тіло на березі біля Сестоса, Геро покінчила життя самогубством.

Самофракія – давня назва о. Самос в Егейському морі, який є менш знаним від однойменного, але значно більшого острова. Саме на цьому, більшому Самосі, народився видатний математик Піфагор. Гваньїні ж плутає ці два острови.

Македонія... нині зветься Албанія – хоча ці дві країни з часів середньовіччя й межують, однак ідентифікувати їх, як це робить Гваньїні, немає підстав.

с. 9

Юстин – йдеться про давньоримського історика II–III ст. Марка Юліана Юстина (Фронтина), який опрацював скорочення незбереженого твору «Історія Філіпа» іншого давньоримського історика Помпея Трога (I ст. н. е.), у котрому особлива увага приділяється Македонії та її царям Філіпу II й Александру.

Плутарх – Плутарх з Херонеї (бл. 50 – бл. 120) – останній великий письменник та історик Давньої Греції. Створив насамперед «Життєписи», в котрих вмістив також і біографію Александра Македонського.

Курцій – Квінт Курцій Руф – давньоримський історик I ст. н. е., автор історичного твору в 10 книгах, присвяченого македонським царям Філіпу II та Александру Македонському.

Парнас – гірське пасмо у середній Греції. Давні греки вважали, що тут мешкають бог Аполлон і музи, тому Парнас став символом поезії.

с. 10

Бренну – мається на увазі Бренн (Бреннус) – вождь кельтів, який у 280 р. н. е. спустошив Македонію, вдерся до Греції, але був розбитий поблизу Дельфів. Гваньїні помиляється, коли називає Бренна полководцем перського царя Ксеркса.

Аполлона поети називали по-різному – тут Гваньїні має певну рацію, бо це божество давньогрецького пантеону називалося і в давнину по-різному, наприклад, пастухи шанували його як бога, що охороняє отари від хвороб та вовків, тому називали його Аполлоном Ликоктіоносом (у Гваньїні – неточно: Латоідем).

Дапсне – правильно Дафна. Мається на увазі німфа, дочка Пенея, бога фессалійської ріки, та Гаї. Тут Гваньїні стисло переповідає відомий міф про перетворення німфи Дафни, що тікала від Аполлона, на вічнозелений лавр, вінок якого відтоді став атрибутом Аполлона.

Іллірик – правильно Іллірія. Див. комент. до кн. I, с. 2.

Далмація – країна, що лежала між Адріатичним морем, р. Сава і Македонією. Тут проживали в античні часи іллірійські племена далматинців, ліурнів та ін. У 35–15 рр. до н. е. була завойована Римом і разом із Паннонією утворила провінцію Іллірикум. У VI–VII ст. була заселена слов'янськими племенами, в першу чергу – хорватами. Нині частина Хорватії.

Юстиніана – Юстиніан I – візантійський імператор у 527–565 рр.

с. 11 [43]

Рагуза – сучасний Дубровник у Хорватії, на далматинському узбережжі Балкан.

Шкодра – сучасне м. Шкодер в Албанії.

Карнія – очевидно, слід мати на увазі Каринтію (нині південно-східна частина Австрії).

Саламандри – фантастичні ящірки, які за середньовічними уявленнями жили у вогні. Про них докладніше розповідається у кн. VI.

Людовік – Лайош I Великий – угорський король у 1342–1382 рр.

Стефана – мається на увазі Стефан (Степан) II Котроманич Молодший – правитель Боснії у 1322–1353 рр. Гваньїні тут помиляється, коли кладе початок королівської династії в Боснії у 1345 р. Боснійські бани (правителі) відомі ще з XII ст. Водночас він має рацію, коли твердить, що Боснія була у васальній залежності від Угорщини; це справді мало місце з 1180 р. до II половини XV ст.

Сигізмунда – див. комент. до кн. I, с. 1.

Боснійський князь – Гваньїні, очевидно, має на увазі бана Стефана (Степана) Остою з династії Котроманичів, що панував у 1398–1404, 1409–1418 рр.

Матіаш – див. комент. до кн. I, с. 110.

Іржик – сербський правитель (деспот) Георгій Бранкович, що панував у 1427–1456 рр. (деспотом став у 1429 р.).

Лазар – Лазар Бранкович – правитель Сербії у 1456–1459 рр. З 1459 р. Сербія була завойована турками.

Стефан – Стефан Томашевич з династії Котроманичів, що панував у Боснії у 1461–1463 рр., був проголошений королем. Однак у 1463 р. Боснія була загарбана турками.

с. 12 [44]

Дакію – Дакія – давньоримська провінція, яка охоплювала більшу частину сучасної Румунії, дістала таку назву від фракійського племені даків. Була приєднана до Римської імперії за імператора Траяна у 106 р. Західний кордон Дакії проходив по р. Тиса, східний – по р. Олту, північний – Карпатами, а південний – по р. Дунай. Дакія була об'єктом боротьби між Римською імперією та варварськими племенами (сарматів, готів, гепідів та карпів), і врешті останні взяли гору. У 271 р. імператор Авреліан виводить римські війська на правий бік Дунаю, де з частин Мезії й Дарданії було створено дві нові провінції: Прибережна Дакія та Середземна Дакія. На місце римлян прийшли племена готів, карпів, гепідів і сарматів.

нашими старими хроністами – тут Гваньїні має на увазі своїх попередників, польських хроністів XV–XVI ст. Длугоша, Ваповського, Кромера, Мєховського, М. Бєльського та ін. Вони дотримувалися теорії походження слов'ян від Яфета, сина Ноєвого.

Юліаном – очевидно, йдеться про Юліана Відступника. Див. комент. до кн. I, с. XIII.

Кирилом та Мефодієм – йдеться про свв. Кирила і Мефодія, котрі справді були слов'янами по материнській лінії. Гваньїні часом називає слов'ян словаками.

Гонорія та Аркадія – див. комент. до кн. I, с. XIV.

Ерік – важко сказати, кого саме має на увазі Гваньїні. Ряд королів – правителів Швеції відкриває Ерік, син Едмунда (панував бл. 900 р.), відомим був також Ерік I (IX) Святий, що панував у 1150–1160 рр. Але їх панування припадає на пізнішу добу, ніж ідеться у Гваньїні.

с. 13 [45]

Зенона – мається на увазі візантійський імператор Зенон, що панував у 474–475, 476–491 рр.

Анастасій – ідеться про візантійського імператора Анастасія I, що панував у 491–518 рр.

Леона Третього – Лев III – візантійський імператор з Ісаврійської династії, що панував у 716–741 рр. Цей імператор був активним іконоборцем.

Никифора – візантійський імператор Никифор I, що панував у 802–811 рр.

папи Николая – Николай I Великий – римський папа у 858–867 рр.

с. 14 [46]

Турецького моря – Гваньїні має тут на увазі Чорне море.

плачі Єремії – Єремія – біблійний пророк. «Плач Єремії» – частина Біблії, у котрій оплакується зруйнування Єрусалима вавилонянами, страждання єврейського народу; пророк молитовно звертається до Бога з проханням зглянутися над нещастями євреїв. Гваньїні, який вболівав за долею християн Балканського півострова під гнітом Османської імперії, дуже точно звернув увагу на подібність їхнього становища зі становищем євреїв у вавилонському полоні. У цитованій ним поезії невідомого автора теж відчувається вплив на нього «Плачу Єремії».

Трапезунд – сучасне м. Трабзон у Туреччині. Трапезунд був у середньовіччі важливим центром Візантійської імперії, потім – столицею окремої грецької держави, загарбаної у XV ст. турками.

Бактрія – див. комент. до кн. I, с. 10. Додамо, що під владою Османської імперії ця земля не була (входила певний час до іранської держави Сасанідів), тому вболівання Гваньїні за долею Бактрії важко зрозуміти.

Галац – тут, очевидно, слід розуміти не місто в Румунії, а Галацію – державу в Малій Азії між Фригією і Каппадокією. Вона була заснована галлами (галатами) у III ст. до н. е. Пергамський цар Аттал у 230 р. до н. е. завоював Галацію. Потім вона була під владою Римської та Візантійської імперій, врешті була завойована турками.

міси – маються на увазі жителі колишньої Мізії, про котру йтиметься нижче. У цьому випадку тут слід мати на увазі тільки слов'янське населення, насамперед болгар.

с. 15

паннонці – у цьому випадку йдеться про слов'янське населення цієї землі у XV–XVII ст.

славонці, каринтійці – мається на увазі слов'янське населення східноавстрійських земель – Славонії та Каринтії.

малі й великі поляни – йдеться про поляків – жителів так званої Великої та Малої Польщі.

черкаси – тут Гваньїні веде мову про українців – жителів Середньої Наддніпрянщини, особливо Черкас, котрі були потужним центром. Тут, як і в деяких інших випадках, Гваньїні ставить в один ряд окремі народи та жителів регіонів. Так, говорячи про українців (русь), він неправильно вважає окремими народами черкасів, волинців, подолян та сіверян.

роксолани – див. комент. до кн. III, с. 14.

Йосиф – Йосиф Флавій. Див. комент. до кн. I, с. XI.

один народ: вандали й алани – див. комент. до кн. I, с. III, XII.

Діодор Сицилійський – див. комент. до кн. I, с. XII.

Пафлагонії – див. комент. до кн. I, с. XII.

Істром і Дунаєм – Гваньїні дещо плутається. В античні часи Істром називали власне Дунай, точніше його нижню частину.

Йордан – див. комент. до кн. I, с. XIV.

остроготами – йдеться про остготів.

гепідами – гепіди – група германських племен, споріднених із готами. Разом із готами у II ст. переселилися зі Скандинавії на південно-східне узбережжя Балтійського моря, потім – до Північного Причорномор'я. Після гунського нашестя увійшли до племінного союзу гуннів (кін. IV ст.). У II половині VI ст. підкорені лангобардами й аварами. Востаннє згадуються у IX ст.

візіготи – йдеться про вестготів.

тизігетами – цих і тирангітів Гваньїні розглядає як готські племена, але припускається помилки. Насправді тизігети (тисагети) є древнім племенем, що його згадує Геродот. Тисагети жили на схід і північний схід від будинів і савроматів, тобто у лісистій

зоні Заволжя та західних районах Уралу. Інколи з ними пов'язують носіїв анан'їнської культури, дехто – племена городецької культури. Вважається, що вони, очевидно, належали до фіно-угорських племен.

Страбон – див. комент. до кн. I, с. VII.

Птолемей – див. комент. до кн. I, с. III.

с. 16

походять з вандалитів – думка Гваньїні про походження ряду польських чи українських шляхетських родів на Підгір'ї (частина Галичини) від готів є помилковою.

Філімером – Філімер – готський король, за часів якого готи стали переселятися з півночі на південь, у Північне Причорномор'я. Про нього, зокрема, згадує Йордан.

с. 17

Аблауса – йдеться про готського хроніста Аблабія, праця якого дійшла до нашого часу лише у переказах її Йорданом. Див.: *Буданова В. П.* Готы в эпоху Великого переселения народов.– М., 1990.

Валента... Граціан і Феодосій – імператори Римської імперії: Валентиніан I, що панував у 364–375 рр. н. е., Граціан, що панував у 367–383 рр., та Феодосій I Великий, що панував у 379–395 рр. Валентиніан I був прихильником аріанства, змусив готів прийняти аріанську єресь. Остготи були аріанами до 553 р., вестготи – до 589 р., вандали – до 533 р.

Тейї – Тейя – останній правитель Остготського королівства в Італії, що панував у 552–554 рр. Справді зазнав поразки від візантійського полководця Нарзеса (Нарсета), і на поч. 60-х рр. VI ст. Остготське королівство було підкорене повністю Візантійською імперією.

Родерика – Родеріх – останній король держави вестготів у Іспанії, що панував у 710–713 рр.

гуни, татарський народ – Гваньїні припускається певного анахронізму. Хоча гуни й були тюркомовними, вони склалися як народ у II–IV ст. внаслідок змішання тюркомовних хунну та угорських племен Приуралля та Поволжя. Татари ж є народом значно пізнішого походження.

Антенором – Антенор – герой давньогрецької міфології, троянець, прихильник угоди з ахейцями. Після знищення Трої, за одними даними, нібито заснував м. Кирену в Лівії, за іншими – переселився до Італії, де заснував Патавіум (Падую).

Адріана – Адріан – імператор Римської імперії, що панував у 117–138 рр.

с. 18

язигами – див. комент. до кн. I, с. IV.

Сільвій – Еней Сільвіо Пікколоміні, про якого мова йшла вище.

Стефановиці – ймовірно, йдеться про Щепениці (Шипинці) на Буковині.

Семигородської і Цекельської земель – тут мається на увазі Трансільванія. «Цекельська земля» – частина вказаного регіону, назва якого походить від секеїв, про яких ідеться нижче (комент до с. 37).

Басараба – Басараб I – валаський господар, що панував у 1330–1340 рр. Гваньїні дещо помиляється, оскільки джерела фіксують до Басараба I ще кількох правителів Валахії, починаючи від Сенеслава (1241(?) – 1290 (?)).

Карла – див. комент. до кн. I, с. 77.

Стефан – перший молдавський господар під цим іменем панував у 1394–1399 рр. Ця хронологічна неточність пояснюється тим, що і польські, і молдавські літописи досить приблизно датують роки правління молдавських господарів XIV ст. Див.: Славяно-Молдавские летописи XV–XVI вв.– М., 1976.

Петра – перший молдавський господар на ім'я Петро (Петро I Мушат) панував у Молдавії у 1374–1379 рр.

с. 19–20

Казимира – Казимир III – король Польщі у 1333–1370 рр.

Амурат – Мурад I – турецький султан, що панував у 1359–1389 рр.

Олександр – Олександр I – молдавський господар у 1400–1432 рр.

Іллю і Стефана – Ілля – молдавський господар у 1432–1433 рр.; Стефан – молдавський господар у 1434–1447 рр.

Владислав – тут йдеться про Уласло II (Владислава), який панував не в Польщі, а в Угорщині у 1444–1457 рр.

Білгород і Кілію – йдеться про Білгород-Дністровський (Аккерман) та Кілію, що нині є у складі Одеської області. Були загарбані турками у 1484 р.

Дракула – Владислав II Дракула – господар Валахії у 1435–1446, 1476–1479 рр.

віддав королю – йдеться про Казимира IV – польського короля у 1447–1492 рр.

Роман – Роман II – молдавський господар у 1447–1448 рр.

Петро – Петро – молдавський господар у 1448–1449 рр.

Яна Конецпольського – Ян Конецпольський – великий канцлер коронний у 1433–1455 рр.

Богдан – Богдан II – молдавський господар у 1449–1451 рр.

Петро – Петро Аарон – молдавський господар у 1451–1457 рр.

Стефан – Стефан III Великий – господар Молдавії у 1457–1504 рр.

1598 році – явна помилка Гваньїні. Має бути 1498 р.

Богдан – Богдан III – молдавський господар у 1504–1517 рр. Після нього панував господар Стефаніце (1517–1527).

Король дав волю – йдеться про короля Польщі Сигізмунда I, що панував у 1506–1548 рр.

пан Кам'янецький – Миколай Кам'янецький – гетьман великий коронний у 1503–1515 рр., краківський воєвода з 1501 р., сандомирський каштелян з 1507 р.

с. 22

з Томицьким – Миколай Томицький герба «Лодзя», ленчицький військовий, пізніше обіймав вищі посади, в т. ч. гнєзненського каштеляна (1517–1529).

перекопський цар – мається на увазі кримський хан Менглі-Гірей I, що панував у 1466–1474, 1475–1476, 1478–1514 рр.

Селім – Селім I – турецький султан у 1512–1520 рр.

Петрило – мається на увазі Петро IV Рареш – молдавський господар у 1527–1538, 1541–1546 рр.

Яна, графа з Тарнова – Ян Тарновський – гетьман великий коронний у 1527–1559 рр., краківський каштелян у 1536–1561 рр.

с. 23

Миколай Сенявський – коронний стражник у 1531–1539 рр., пізніше обіймав високі посади, насамперед гетьмана польського коронного (1539–1563), гетьмана великого коронного (1563–1569).

с. 24

угорський король Януш – Януш I Запольяї – угорський король (у східній Угорщині) у 1526–1540 рр.; князь Трансільванії (1538–1540).

турецького солтана – Сулейман II Кануні – турецький султан у 1520–1566 рр.

Іслам-солтан – Іслам-Гірей I – кримський хан у 1532 р.

с. 25

Анджей Тенчинський – Анджей Тенчинський був теребовельським старостою у 1530–1536 рр., також каштеляном краківським (1533–1536).

Стефана Олександровича – Стефан Лакустс – молдавський господар у 1538–1541 рр.

Ілля – Ілля Рареш – молдавський господар у 1546–1551 рр.

Стефана – Стефан VI – молдавський господар у 1551–1552 рр.

єпископ Дьєрдь – тобто Єжі (Дьєрдь, Юрій), монах. Цей єпископ був регентом Трансільванії при королеві Ізабеллі у 1542–1552 рр.

с. 26

Олександра – Олександр Лепушняну – молдавський господар у 1552–1560, 1564–1568 рр.

Богдан – див. комент. до кн. I, с. 180.

Селіма – Селім II – турецький султан у 1566–1574 рр.

Криштофа Зборовського – Криштоф Зборовський герба «Ястжембєць» був коронним підчашим у 1574–1576 рр.

Яна Тарла – Ян Тарло герба «Топор», був крайчим коронним (1522–1546), потім – чашником коронним (1547–1549).

с. 27

Петрило – Петро V Кривий – молдавський господар у 1574–1577, 1578–1579, 1582–1591 рр.

Підкови – Іван Підкова – видатний керівник запорозького козацтва, очолив похід козаків до Молдавії проти турецького ставленика Петра V. 31 грудня 1577 р. запорожці оволоділи Яссами і проголосили Підкову господарем. У 1578 р. під тиском турецьких військ та військ Петра V Підкова був змушений відступити на Україну, де з наказу короля Стефана Баторія він був схоплений і страчений (16.06.1578 р.).

Янкул – Янку Сасул – молдавський господар у 1579–1582 рр.

с. 28

перед перекопським правителем — мається на увазі кримський хан Мухамед-Гірей II, що панував у 1577–1584 рр.

Єремія – Єремія Могила – господар Молдавії у 1595 – травні 1600 рр., 1601 – червні 1606 рр.

Симеон – Симеон Могила – господар Валахії у 1600–1602 рр., Молдавії – у червні 1606–2.10.1607 рр. Він був батьком св. Петра Могили – київського митрополита у 1633–1647 рр., братом Єремії Могили.

панові Потоцькому – Ян Потоцький, що був кам'янецьким старостою (1590–1611), писарем польським коронним (1588–1611), активним учасником молдавських походів.

біля ріки Телажону... Михая приборкав – Михай I Витеазул (1558–1601) – видатний державний і політичний діяч придунайських князівств, полководець, господар Валахії у 1600–1602 рр., господар Молдавії у 1593–1601 рр., князь Трансільванії у 1599–1601 рр. Об'єднав у єдину державу придунайські князівства, що викликало невдоволення Речі Посполитої, позиції якої у цьому регіоні послабилися. 20 листопада 1600 р. 20-тисячне військо Речі Посполитої під командуванням Яна Замойського у битві над р. Телезеною завдало поразки армії Михая I.

с. 31

дочку віддав за князя Михайла з Вишневця – йдеться про шлюб у 1603 р. доньки Єремії Могили Раїни (Ірини) Могилянки з князем Михайлом Корибутом Вишневецьким. Від цього шлюбу народився Ярема Вишневецький (помер у 1651 р.) – сумнозвісний організатор каральних акцій проти українських повстанців у перші роки Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр.

сині Єремії Костянтині – Костянтин Могила – господар Молдавії у червні 1606 – січні 1612 рр., двоюрідний брат св. Петра Могили. Див.: *Жуковський А.* Петро Могила й питання єдності церков.– К., 1997.– С. 37.

с. 33

Тут наводиться типовий для тогочасної європейської історіографії міф, ідеологічним завданням якого було вивести конкретний народ чи династію від біблійного Ноя. У той же час вказівка на Сима, а не на Яфета, мала підкреслити окремішність мадяр від основної маси європейців.

Дарій, син Гідаспа – мається на увазі давньоперський цар Дарій I, син Гістаспа. Панував у 521–486 рр. до н. е.

Мегатиза – йдеться про Мегабаза, полководця Дарія I.

Аміната – йдеться про першого македонського царя з династії Аргеадів Амінту I, що панував у 495 – бл. 440 рр. до н. е.

Педика – очевидно, йдеться про Пердикку II, македонського царя у 440–413 рр. до н. е.

Дарія, сина Арсамового – йдеться про давньоперського царя Дарія III Кодомана, останнього царя з династії Ахеменідів, що панував у 336–330 рр. до н. е.

Силла – Сулла (Люцій Корнелій Сулла Щасливий), (138–78 рр. до н. е.), давньоримський диктатор, що панував у 86–79 рр. до н. е.

Август Октавіан – йдеться про першого римського імператора Августа, що панував у 27 р. до н. е. – 14 р. н. е.

Константина Великого – див. комент. до кн. I, с. IX.

Августа – важко сказати, кого має на увазі хроніст, оскільки ім'я Август як власне носили тільки перший Август (Октавіан) та останній (Ромул Августул, який панував у 475–476 рр.) імператори Давньоримської імперії.

Феодосія – мається на увазі св. Феодосій I Великий, імператор Західної Римської імперії у 379–395 рр.

с. 34

Фавном і Сатиром – не знаючи докладно про язичницький пантеон давніх угрів, Гваньїні уживає відомі йому імена язичницьких божеств античних Греції та Риму.

Аттіла – див. комент. до кн. I, с. XII. В угорській середньовічній історіографії був популярний міф про Аттілу як одного з вождів угорців.

с. 35

Теодорика – мається на увазі король Остготського королівства Теодорих, що панував у 488–526 рр.

с. 36

Мундус – йдеться, очевидно, про Амаласунту, короля Остготського королівства у 526–534 рр.

папа Лев – Гваньїні припускається помилки. Понтифікат папи Льва I припадає на 440–461 рр., а Льва II – на 682–683 рр., отже, вони ніяк не могли бути сучасниками Аттіли.

папу Кириака – Римського Папу під таким іменем не називають інші джерела, таке ім'я відсутнє у списках ватиканських понтифіків.

Нарзес – Нарзес (Нарсес, Нарсет) (бл. 478–568) – візантійський полководець. Керував візантійськими військами, які розгромили остготів на р. Сарнус у 552 р. Пізніше (554) відбив напади франків та алеманів на Італію. Після цього Нарзес був певний час (555–567) правителем Італії.

с. 37

бронзи – польське слово «spiż» означає насамперед бронзу. В іншому значенні воно перекладається як «мідні гармати». Якщо так, то Гваньїні припустився помилки, вважаючи, що гармати існували у європейців задовго до XV ст.

Маврикій – візантійський імператор у 582–602 рр. Гваньїні помиляється у хронології, коли продовжує час правління Маврикія на два роки.

Святоплук – очевидно, мова йде про правителя Великоморавської держави Святополка, що панував у 870 р.

Константина V – йдеться про візантійського імператора Константина V, що панував у 743–775 рр.

секлерів – секлери – маються на увазі шеклери (секеї), угромовний народ. Походження цього народу залишається невідомим. За однією з версій, вони походять від тюркомовного племені, що приєдналося до мадяр і змішалося з ними під час їхньої мандрівки через територію України, увійшло до Паннонії разом із мадярами. Середньовічні угорські джерела, базовані на народній традиції, твердять, що секеї жили в Угорщині раніше від мадярів. Секеї жили на Трансільванських кордонах Угорського королівства або уздовж західних кордонів із Австрією. Секеї й нині зберігають до певної міри свою ідентичність в Угорщині, приблизно 10 % угорців вважають себе секеями (*Балабушевич Т. А.* Етнічні процеси у Центрально-Східній Європі X–XV ст. // Національний університет «Києво-Могилянська академія».– К., 2001.– Т. 19.– Історичні науки.– С. 22).

Піпіна – Піпін Короткий, засновник династії Каролінгів, правитель Франкської імперії, що панував у 751–768 рр.

Токсіс – мається на увазі Такшонь, правитель Угорщини у 947–970 рр.

Слово «*szpadŕa*» перекладається з польської як «шпага», але у цьому випадку воно навряд чи підходить.

Гейза – Геза – князь Угорщини у 970–997 рр.

Щепана – Іштван I (Щепан, Стефан) Святий – король Угорщини у 997–1038 рр.

с. 38

папи Бенедикта – важко сказати, хто конкретно з римських пап мається тут на увазі: чи Бенедикт V (964–966), чи Бенедикт VI (973–974), чи Бенедикт VII (974–983).

Мєшка – Мєшко I – польський король у 960–992 рр.

Петро – Петро – король Угорщини у 1038–1041 та 1044–1046 рр.

Альбу – йдеться про Шамуеля Абу, правителя Угорщини у 1041–1044 рр.

Генріха – Генріх III – германський король у 1039–1056 рр., імператор – з 1046 р.

с. 39

Андрій – Андрій (Ендре, Андраш) I – король Угорщини у 1046–1060 рр.

Белу – Бела I – король Угорщини у 1060–1063 рр.

Соломона – Шаломон – король Угорщини у 1063–1074 рр.

Гейзою – Геза I – король Угорщини у 1074–1077 рр.

Владислав – Ласло I Святий – король Угорщини у 1077–1095 рр.

Коломан – Кальман Книжник – король Угорщини у 1095–1116 рр.

с. 40

Стефана Другого – Іштван II – король Угорщини у 1116–1131 рр.

Бела Другий – Бела II Сліпий – король Угорщини у 1131–1141 рр.

Гейза Третій – Геза II – король Угорщини у 1141–1162 рр. Гваньїні називає його «Третій», враховуючи угорського князя Гезу, який панував у 970–997 рр.

Людовіка – очевидно, слід мати на увазі французького короля Людовіка VII Молодшого, який панував у 1137–1180 рр. Важко сказати, чому Гваньїні називає його імператором.

Стефан III – Іштван III – король Угорщини у 1168–1172 рр.

дядька Владислава – йдеться про Ласло II, який був претендентом на угорську корону у 1162–1163 рр. Крім того, претендентом на престол у 1163 р. виступав також Іштван IV.

Бела – Бела III – король Угорщини в 1172–1196 рр. Гваньїні пропустив тут Іштвана V, короля Угорщини у 1270–1272 рр.

Емерика – Імре – король Угорщини у 1196–1204 рр.

Владислав – Ласло III – король Угорщини у 1204–1205 рр.

Андрій Другий – Андрій II – король Угорщини у 1205–1235 рр.

Бела IV – Бела IV – король Угорщини у 1235–1270 рр.

Фрідріха – Фрідріх II Хоробрий – австрійський правитель у 1230–1246 рр.

с. 41

Стефан IV – насправді Іштван V – угорський король у 1270–1272 рр.

Оттокара – йдеться про Пржемисла II Отокара – правителя Чехії у 1253–1278 рр.

Владислав III – Ласло IV – король Угорщини у 1272–1290 рр.

Андрій III – Андрій III – король Угорщини у 1290–1301 рр.

Карла Малого – див. комент. до кн. I, с. 77.

Людовік – Людовік (Лайош) I – король Угорщини у 1342–1382 рр.

дядька Казимира – йдеться про Казимира III, польського короля у 1333–1370 рр.

Ядвіга – див. комент. до кн. I, с. 85.

Марією – Марія– королева Угорщини у 1382–1387 рр.

Сигізмунд – мається на увазі Жигмонд (Сигізмунд) – король Угорщини у 1387–1437 рр., представник Люксембурзької династії.

Альбрехт – йдеться про Альбрехта II з династії Габсбургів – короля Угорщини у 1437–1439 рр.

Владислав – Уласло I (Владислав) з династії Ягеллонів – король Угорщини у 1440–1444 рр. Одночасно був королем Польсько-Литовської держави як Владислав III Варненчик (1434–1444). Тут треба розрізняти цього Владислава і його тезку – угорського короля, більш відомого під іменем Ладислава або Ласло V (панував у 1444–1457 рр.).

с. 42

Амурат – Мурад II – турецький султан у 1421–1443 і 1446–1451 рр.

Матіаша – Матіаш Гуняді. Див. комент. до кн. I, с. 110.

коло Варни – під час битви під Варною 10 листопада 1444 р. християнські війська на чолі з польсько-угорським королем Владиславом Варненчиком зазнали тяжкої поразки від військ Османської імперії. Король Владислав загинув, а ця потужна спроба визволити Балкани від турецького панування виявилася невдалою.

Магомет – Мехмед II – турецький султан у 1444–1446, 1451–1481 рр.

с. 43

Ладислав, син Альбрехта – Ласло V, король Угорщини у 1444–1457 рр.

імператора Фрідріха – Фрідріх III Габсбург – німецький король у 1440–1493 рр., імператор «Священної Римської імперії» з 1452 р., король Угорщини у 1490–1516 рр.

Стефана Боснійського – див. вище, комент. до с. 11.

с. 44

чеський король Владислав – мається на увазі чеський король Владислав II Ягеллон (панував у Чехії в 1471–1516 рр.), відомий також як угорський король Уласло II (панував в Угорщині у 1490–1516 рр.).

польського короля Казимира – батьком Владислава (Ласло) справді був польський король Казимир IV, що панував у 1447–1492 рр.

Фердинанда – Фердинанд I Габсбург – імператор «Священної Римської імперії» у 1556–1564 рр.; король з 1531 р.

Максиміліан – Максиміліан I Габсбург – імператор «Священної Римської імперії» у 1493–1519 рр.

Ольбрахт – Ян Ольбрахт – польський король у 1492–1501 рр.

Людовік – Людовік (Лайош) II – король Угорщини у 1516–1526 рр.

під Мохачем – мається на увазі трагічна для угорців битва під Мохачем (1526), внаслідок якої вони зазнали тяжкої поразки від турецьких військ. Після цього Угорщина розкололася на Східну й Західну, причому Східна була залежна від Османської імперії, а Західна – від Австрійської імперії.

Яна Сигізмунда – Янош Жигмонт – князь Трансільванії у 1542–1552 рр., у Східній Угорщині він панував у 1540–1571 рр.

Максиміліана – див. комент. до кн. I, с. 193.

синові Рудольфу – Рудольф II – германський імператор у 1576–1612 рр.

с. 45

Мурат – Мурад III – турецький султан у 1574–1595 рр.

с. 49

Матіасу – Матіаш Габсбург – правитель Австрії у 1612–1619 рр.

с. 51

Магомет – Мехмед III – турецький султан у 1595–1603 рр.

Року 1559 султан Магомет – тут, очевидно, друкарська помилка, бо в цей час (1520–1566) у Туреччині ще панував Сулейман II. Має бути 1595 р.

с. 53

Лівія, третя частина світу – під Лівією Гваньїні розуміє Африканський континент, хоча йому відома і назва «Африка». Назву «Лівія» він вживає і в значенні «Північна Африка».

Ніл... з Індії витікає – під Індією середньовічні хроністи часом розуміли Аравію. Але і в цьому випадку Гваньїні помиляється, оскільки Ніл бере початок у північно-східній частині Африки. Нижче Гваньїні згадує про дві Індії. Тут слід розуміти власне Індію (Ост-Індію) та Америку (Вест-Індію).

Арабське море – йдеться про Індійський океан.

с. 54

василіски – василіск – міфічна потвора, дракон.

від св. Іоанна – йдеться про свято Різдва св. Іоанна Хрестителя, яке припадало у XVII ст. на 24 червня за старим стилем, або ж на 4 липня за новим стилем.

«Перегринації» Радзивілла – мається на увазі твір – опис паломництва у Святу землю князя Радзивілла «Сирітки» (1549–1616). Цей твір уперше був виданий латинською мовою під назвою: «Hierosolymitana peregrinatio ill. P. Nicolai Christophori Radziwili, ducis in Olyka, epistolis comprehensa» (Бруксберг, 1601), і саме його, очевидно, використав Гваньїні. Досить швидко у Кракові вийшли три переклади цього твору польською мовою (1607, 1609, 1611). Ми використали білоруський переклад пам'ятки: Кніга жыцій і хадженняў (Мінськ, 1994).

отруйні крокодили, змії з яйця – тут і в ряді інших місць Гваньїні припускається помилок, котрі випливали з тогочасного рівня природничих знань, які стосувалися фауни далеких країн.

сикули – одне з давніх племен Середньої та Південної Італії, а також о. Сицилія. Від сикулів, власне, і походить назва цього острова. До IX ст. до н. е. вони були підкорені греками й асимільовані ними.

Нумідійське царство – Нумідія – в давні часи область у Північній Африці, яка лежала у східній частині сучасного Алжиру. У III ст. до. н. е. була підкорена Карфагеном. Нумідійці повставали проти карфагенян, а в часи I і II Пунічних війн підтримували Рим. За це римляни допомогли цареві східної Нумідії Масиніссі стати (у 201 р. до н. е.) одно-

осібним правителем Нумідії. На часи панування Масинісси (201–149 рр. до н. е.) припадає розквіт Нумідії. За панування сина Масинісси – Югурти (149–105 рр. до н. е.) Нумідія через завойовницьку політику Риму занепадає. Югурта зазнав поразки у війні проти Риму і був страчений. У 46 р. до н. е. Нумідія була перетворена Юлієм Цезарем на провінцію Римської держави під назвою Нова Африка. В XII ст. н. е. Нумідію завоювали араби (перед тим у ній панували з 430 р. вандали, а з 553 р.– візантійці).

зруйноване потім римлянами – йдеться про тотальне зруйнування Карфагена римлянами після їхньої перемоги у Пунічній війні (149–146 рр. до н. е.).

св. Августин – св. Августин (354–430) – один з найвидатніших отців давньої Церкви християнського Заходу, філософ, богослов, астроном, педагог і проповідник, був гіппонським єпископом у 395–430 рр. Він справді походив з м. Тагаст у Нумідії.

Тертулліан і Кіпріан – Квінт Септимій Флоренс Тертулліан (бл. 160 – після 220) – видатний християнський богослов і письменник; св. Кіпріан (кін. II ст.– 258) – карфагенський єпископ. Обидва походили з Карфагена, але не виключено, що Гваньїні мав рацію, оскільки (у випадку із св. Кіпріаном) можливо, що він походив не з самого Карфагена, а з якогось іншого міста зазначеного регіону.

Кіренейське царство – Кіренея – столиця провінції Кіренеї у Північній Африці, західніше від Єгипту (сучасна Барка). Заснована греками у 631 р. до н. е. Тут існувала значна єврейська колонія. Вихідцем з цього міста був Симон, про котрого далі згадує Гваньїні. Цей Симон ніс хрест на Голгофу замість знеможеного від тортур Ісуса Христа (Мф., 27:32).

циганами – Гваньїні повторює тут типову помилку середньовічної та ранньомодерної історіографії. Насправді прабатьківщиною циган є Індія.

від Хренхреса – Хренхрес – очевидно, викривлене Тутмос. Важко сказати, хто мався на увазі: Тутмос II (панував близько 1510–1500 рр. до н. е.) чи Тутмос III (панував близько 1500–1450 рр. до н. е.). Деякі автори припускають, що цариця Хатшепсут, сестра обох цих Тутмосів і водночас дружина Тутмоса II, регентша на початку панування Тутмоса III, була тією самою дочкою фараона, котра врятувала і виховала майбутнього пророка Мойсея. Але вихід євреїв з Єгипту стався, очевидно, за часів наступника Тутмоса III – фараона Аменхотепа II, що панував у 1450–1420 рр. до н. е.

с. 55

Алькаїр, або Даміата, або ж Мемфіс – Гваньїні припускається неточності. По-перше, Мемфіс, де була певний час столиця Давнього Єгипту, занепав уже в античні часи. Виникнення поруч з ним Каїра (Аль-каїра) поставило крапку на існуванні цього міста, від якого залишилися лише незначні руїни. Даміата – місто в дельті Нілу, центр провінції, було розташоване вже на самому узбережжі Середземного моря.

Філадельф – Птолемей II Філадельф – цар Єгипту у 283–246 рр. до н. е. З його наказу було розпочато переклад Старого Завіту грецькою мовою. Вираз «з польської» є, звичайно, друкарською помилкою. Переклад робився з єврейського тексту Біблії. Помилковим є приписування заснування Александрійської бібліотеки та музею Птолемеєві. Насправді це вчинив його батько, полководець Александра Македонського і засновник династії Птолемеїв – Птолемей I Сотер, що панував у 305–283 рр. до н. е.

музей – мається на увазі знаменитий Александрійський мусейон (музей) – наукова, літературна і вища навчальна установа в Александрії, яка мала міжнародне значення в античному світі. Створений у 280 р. до н. е. за наказом царя Птолемея I Сотера.

Марк, Пантеон, Клеменс, Діонісій, Оріген, Єронім, Афанасій, Іоанн Милостивий – йдеться про ряд видатних особистостей, пов'язаних з Александрією, насамперед св. євангеліста Марка. Климент Александрійський (кін. II – поч. III ст.) – видатний богослов, філософ і письменник, який разом зі своїм вчителем Пантеоном заснував особливу богословську школу в Александрії. Ця школа, за переказами, була заснована ще св. євангелістом Мар-

ком, але працею Климента і Пантеона зі звичайного навчального закладу вона перетворилася на самостійний просвітницько-науковий заклад, відомий у всьому християнському світі тієї доби. Діонісій Александрійський – єпископ Александрійський у 247–264 рр., письменник і богослов, глава Александрійської школи св. Єроніма (340–420), один з великих вчителів західної Церкви. Досягнувши всесвітньої слави, прибув до Александрії і жив там у 384–386 рр. Потім переїхав до Віфлеєма, де продовжив інтенсивну науково-педагогічну працю, що тривала до самої його смерті. Афанасій Великий – єпископ Александрійський у 293–373 рр., очолював боротьбу проти єресі аріанства. Св. Іоанн Милостивий – патріарх Александрійський (610–619), уславився своїм благодійництвом. Оріген (бл. 185–254) – відомий християнський філософ і теолог, учень Аммоніоса Саккаса і Климента Александрійського. Наукову діяльність розпочав на 18-му році життя як викладач, а потім керівник Пантеона. Автор близько 600 книг.

Іраклія – Ираклій – візантійський імператор у 610–641 рр. Наприкінці його правління і життя араби під проводом халіфа Омара завоювали Александрію, а у 642 р. спалили Александрійську бібліотеку, точніше, її вцілілу на той час частину.

Пелусій – Пелусій – місто у дельті Нілу, стояло на березі Середземного моря східніше Даміати.

Султан – йдеться про правителів (султанів) династії Айюбідів, котрі самостійно панували в Єгипті з 1250 по 1517 рр., а в Сирії – з 1250 р. по 1516 р. В останні роки країнами правили султанські гвардійці мамлюки (мамелюки), що, як і яничари, набиралися з хлопчиків різних народів, виховувалися при султанському дворі. За часів двох останніх султанів Кансух Аль-Гурі (1501–1516) та Ашраф Туман-бея (1516–1517) Сирія та Єгипет були завойовані (відповідно у 1516 та 1517) турецьким султаном Селімом I.

Бульбах – очевидно, йдеться про м. Баальбек у Сирії.

с. 56

Розетти – Розетта – місто в дельті Нілу, що стояло неподалік від Даміати, центр провінції у середні віки.

кордиачники... маслочники – цих слів не подають словники польської мови, хоча маслочем у давнину називали сорт вина. З контексту випливає, що мова йде про наркоманів.

чаушів – чауші – посланці, посли.

Друзами – друзи – група населення гірських районів Лівану та Сирії, що утворює одну з шиїтських сект і має низку особливостей побуту й культури. Назва секти походить від імені Даразі (Хіст), який був на службі ісмаїлітського халіфа в Єгипті Хакіма (аль-Хакіма). Даразі вперше висунув тезу про божественність цього халіфа. Друзи існують і нині й відіграють важливу роль у суспільно-політичному житті сучасного Лівану.

сім мільйонів – цифра, що стосується кількості євреїв у тогочасному Єгипті, є явно завищеною.

с. 57

Кефалонії в Закинфі – Гваньїні припускається неточності. Кефалонія і Закинф є окремими островами в групі Іонійських островів на південно-західній частині Балкан.

острові Корцирі – йдеться про Киркиру, острів на півночі групи Іонійського архіпелагу. Нині у складі Греції.

Дивно те, що у нас холод, а у них спека приборкують пошесть – Гваньїні, як і його сучасники, ще не знав про бактерії, що викликають хвороби, але гинуть внаслідок як дуже низької, так і дуже високої температури.

Селім виступив... проти єгипетського султана – похід Селіма I розпочався ще навесні 1515 р., але кордон османські війська перейшли 5.08.1516 р. Генеральна битва відбулася

24.08.1516 р. на Дабикському полі (Мерж-Дабик) на північ від Халеба (Алеппо), у дні ходу від міста. Султан Кансух Аль-Гурі, програвши битву, отруївся. 28 серпня 1516 р. Селім I з тріумфом увійшов у Халеб, 22 вересня – до Хами, 29 вересня – до Хомса, 9 жовтня – до Дамаска. Антіохія і Тріполі піддалися османським військам, але Селім I особисто не вступав до цих міст. Селім I перебував у Дамаску до середини грудня 1516 р. У середині січня 1517 р. він уже був із військом у дельті Нілу. Після битви під Ріданією (22.01.1517), виграної османами, Селім I зайняв Каїр. У ніч на 29.01.1517 р. у Каїрі вибухнуло антиосманське повстання, але через три дні воно було придушене, і Селім I остаточно утвердився у столиці Єгипту. 2.04.1517 р. відбулася остання битва між мамлюками та османами, після якої Селім I став володарем Єгипту. Докладніше про ці події див.: *Иванов Н. А.* Османское завоевание арабских стран. 1516–1574.– М., 1984.

с. 58

жінка Родопа – тут маємо справу із недостовірним переказом пізнішого походження, який частково був запозичений Гваньїні зі згаданого твору Радзивілла «Сирітки».

Пліній – Пліній Старший. Див. коммент. до кн. I, с. VII.

Ці три піраміди – піраміди, одне з семи чудес світу, були гробницями фараонів Давнього Єгипту і будувалися з XXVIII по XVI ст. до н. е. Найвищими з них є три піраміди, згадувані у Гваньїні, що будувалися для фараонів III династії: Хеопса (146,59 м), Хефрена (143,5 м), Мікеріна (143,5 м).

Barbara Piramidum... – «хай мовчать дивовижні піраміди Мемфіса, хай не пишається Вавилон безперервними трудами, не слід надто хвалити храми Тривії (Гекати), хай не буде гідним уваги звичайний вівтар богів з посудинами для олійних світильників, хай не підноситься Цере (місто в Етрурії.– *Ю. М.*) з надмірних своїх заслуг до зірок».

Марціал – Марціал (Марк Валерій Марціал) (43 – близько 103) – давньоримський поет. Автор «Епіграм» у 15 книгах, що містять близько 1500 творів панегіричного і сатиричного змісту. У поезії Марціала чимало замальовок побуту римлян тощо, що робить її також важливим історичним джерелом.

с. 59

фараоновою грушею – розповідь про притулок під цією грушею святого сімейства під час його кількамісячного перебування в Єгипті після втечі від царя Ірода ґрунтується лише на переказах.

святого Єзекіїля – Єзекіїль (Ієзекіїль) – один з чотирьох великих пророків Старого Завіту.

Мерое – Мерое (Мероїтське царство) – держава наприкінці VI ст. до н. е. у долині р. Ніл на території Нубії. У 24 р. до н. е. була завойована римлянами. Думка Гваньїні про походження м. Мерое від імені сестри іранського царя Камбіса з династії Ахеменідів, що панував у 530–522 рр. до н. е., є хибною.

Соломона – Соломон (помер близько 928 р. до н. е.) – цар Ізраїльсько-Іудейського царства, син царя Давида – 1015–975 рр. до н. е. За Соломона це царство сягнуло свого розквіту, відбулася і морська експедиція в країну Офір тощо. Це знайшло відбиття у відомій біблійній історії про Соломона і царицю Савську.

с. 60

Троглодитів – троглодитами космографи та хроністи XVI–XVII ст. називали первісних людей.

Негритянського океану – мається на увазі Індійський океан.

піп Ян – Гваньїні переказує тут легенду про пресвітера Іоанна, нібито царя могутньої християнської держави. Його царство локалізували десь у Середній Азії або в Індії. У 1487 р. португальський король Жуан II відправив до Ефіопії експедицію, яка визнала місцевого царя пресвітером Іоанном. Враховуючи, що в Ефіопії домінують християни, причина такої помилки є зрозумілою.

Ханаан – країна на східному узбережжі Середземного моря, що пролягла вузькою смугою між морем і пустелею з півночі на південь на відстань близько 280 км. Нині на більшій території цієї землі лежить держава Ізраїль. Саме цю землю Господь обіцяв Аврааму, через що вона була названа також землею обіцяною (обітованою).

Дамаск – нині столиця Сирії. Це місто згадується ще в Біблії (Буття, 14:15), звідти був родом Єлієзер, слуга Авраама, але немає даних, як твердить Гваньїні, що Дамаск було засновано слугами Авраама. З Дамаском Святим Письмом пов'язується навернення св. апостола Павла (Савла з Тарса). Переслідуючи християн, він виїхав з Дамаска, але поблизу міста йому явився Христос і сказав: «Савле, Савле, чому ти переслідуєш Мене?» Осліплений видінням Савл потрапив-таки до Дамаска, де чудесно був зцілений, охрестився і став служити Христу, причому почав свою діяльність як апостол вже в Дамаску.

Там було створено Адама – згідно зі Святим Письмом, Бог створив Адама в Едемі, місцезнаходження якого нерідко локалізується в Південній Месопотамії (нині на дні Перської затоки). Звістка Гваньїні, очевидно, апокрифічного походження.

гора Ліван – правильніше Ліванські гори.

на Давиді і на Йові – Давид, цар Ізраїлю та Юдеї у 1055–1015 рр. до Різдва Христова, родоначальник дому Давидового, що царював до падіння Юдейського царства. При ньому його царство процвітало і збагатилося, він задумав будувати храм, який, однак, збудував уже його син, цар Соломон. Йов – праведник з країни Оз (між Едемом та Пустельною Аравією), який, незважаючи на всі тяжкі випробування, не похитнувся у своїй глибокій вірі в Бога.

Скіфією та Індією – історичний анахронізм, притаманний не лише Гваньїні. Під Скіфією слід розуміти у цьому випадку Перську імперію; під Індією, як вище говорилося,– Аравію.

Дамасцене – йдеться про землі, центром яких був Дамаск.

Комагене – Комагена – країна у Малій Азії, північно-східна частина Сирії між Євфратом і горами Таурус. Її столиця – м. Самосата була завойована Александром Македонським, а після його смерті здобула незалежність. У 73 р. була завойована римлянами. У часи Гваньїні входила до складу Османської імперії.

Юдея – ця країна часів Нового Завіту лежала між Середземним та Мертвим морями.

Ідумея – земля, яка лежала південніше Юдеї, в пустелі Негев.

Самарія – країна в центрі Святої землі.

Віфлеєм – місто в Юдеї, де народився Спаситель.

Кана – місто в Галілеї на північ від Назарета, славне тим, що тут Христос здійснив своє перше чудо (перетворення води у вино на весіллі) (Ін., 2:1–2).

Целем... Апамене... Гільбое – невстановлені провінції Палестини в середньовічній Османській імперії.

Газирим – йдеться, очевидно, про Газу – місто на півдні сучасного Ізраїлю. Можливо також, що йдеться про Гаризім – місто в центрі Самарії та його околиці; або про Геразу – місто на східному березі р. Йордан у т. зв. Десятимісті.

гора Фабор – гора Табор (Фавор) розташована у східній частині Галілеї, східніше Назарета, має 562 м над рівнем моря. За давньою традицією з цією горою пов'язують Преображення Господнє.

Тир і Сидон – потужні фінікійські міста-порти на східному узбережжі Середземного моря. Тир був розташований за 95 км на північ від Назарета. Його було взято і знищено у 322 р. до н. е. військом Александра Македонського. Сидон лежав за 32 км на північ від Тира, впав під ударами вавилонської армії царя Навуходоносора, що панував у 606–561 рр. до н. е. Справді, у Біблії (2 Цар., 24:7; 5:11; 3 Цар., 5:1 та ін.) згадуються ці два міста, в їхні околиці приходив Христос (Мф., 15:21; Мк., 3:8; 7:24), але посилання Гваньїні на св. апостола Луку є неточним.

там були жертви Авеля – у Біблії говориться про жертву Авеля Господу, але не вказується конкретне місце жертвоприношення. Оскільки ж згідно зі Святим Письмом люди після вигнання з раю поселилися на схід від Едему, район Тира і Сидона не міг бути місцем, де Авель приносив жертву. Див.: *Лопухин А. П.* Библейская история Ветхаго Завета.– Монреаль, 1986.– С. 12.

Корнелій Тацит – Публій Корнелій Тацит (близько 55 – близько 120) – найвидатніший давньоримський історик, котрий чимало уваги приділив східносередземноморським провінціям Римської імперії, згадував про Ісуса Христа.

Єздра – Єздра – син Серайї, священик і книжник, який жив у Вавилоні під час царювання Артаксеркса Лонгімана. У 458 р. до н. е. повернувся з частиною євреїв з чужини до Єрусалима. Йому приписується зібрання і з'єднання в єдине ціле священних книг.

відбудували цей храм – знаменитий Єрусалимський храм, збудований царем Соломоном (будівництво було завершене у 1004 р. до н. е.), був знищений військами вавилонського царя Навуходоносора під час підкорення Єрусалима у 588 р. до н. е.

Селехом, приятелем Ієровоамовим – Ієровоам (Ровоам) – син Соломона, цар Ізраїлю у 975–958 рр. до н. е. (перший цар Юдейського царства). За його панування чимало євреїв стали ідолопоклонниками. Певний час жив у Єгипті при дворі фараона Сусакіма (Селеха). Сусакім напав на Єрусалим і вперше пограбував Соломонів храм (3 Цар., 14:26).

Іоаша – Іоас (Йоаш) – ім'я двох представників царського роду, яких плутає Гваньїні. Перший Іоас був сином і наступником Охозії, царя юдейського, панував у 839–825 рр. до н. е. При ньому на країну напали сирійці і пограбували Соломонів храм, а самого царя тяжко поранили, і він був убитий своїми слугами (4 Цар., 11;12; 2 Пар., 23–24). Другий Іоас був сином і спадкоємцем попереднього, царем ізраїльтян, розбив юдейського царя Амасію, взяв Єрусалим і пограбував храм.

Тиглатпаласара – Тиглатпаласар III – цар Ассирії у 747–727 рр. до н. е. Здійснив потужний похід на Ізраїль (734 р. до н. е.), забрав у полон жителів Північного Ізраїлю.

Ахаза – Ахаз – 11-й цар юдейський (бл. 735–727 рр. до н. е.), один з найнечестивіших царів, приносив у жертву ідолам навіть своїх дітей. Піддався Тиглатпаласару III, забрав із Соломонового храму скарби, щоб сплатити данину ассирійцям, навіть закрив храм.

Єзекія – Єзекія – цар юдейський у 726–697 рр. до н. е. Для порятунку Єрусалима від взяття і зруйнування ассирійцями Єзекія мусив узяти скарби з Соломонового храму.

Євсевій – Євсевій Кесарійський (260–340) – основоположник церковної історії, богослов і філософ. Його найважливішими працями є «Церковна історія», що охоплює події від початку християнства до 324 р., твори «Про палестинських мучеників», «Життя Константина».

с. 61

Птолемей, син Лага – Птолемей, син Лага – один з полководців Александра Македонського, його особистий охоронець, один з діадохів, основоположник царської династії Птолемеїв, яка панувала у Єгипті. Сам панував у 323 р. до н. е., на початку 305 р. до н. е. проголосив себе царем під іменем Птолемея I Сотера і вже як цар панував у 305–283 рр. до н. е.

Марк Красс – Марк Ліциній Красс (115–153 рр. до н. е.) – політик і воєначальник у Давньому Римі, пізніше отримав на 5 років Сирійське намісництво, вів війни проти парфян, у 54 р. до н. е. підкорив частину Месопотамії. Гваньїні помиляється, коли називає іранський народ парфян татарами.

Кассій – Гай Кассій Лонгін (I ст. до н. е.) – квестор в армії Красса. У 43 р. до н. е. сенат доручив йому управління провінцією Сирія. Загинув у 42 р. до н. е.

Тит, син Веспасіана – Тит – правитель Римської імперії у 79–81 рр. Веспасіан – основоположник імператорської династії Флавіїв, правитель Римської імперії у 69–79 рр.

Антіохом – Антіох – ім'я держави царів Селевкідів, що виникла на уламках імперії Александра Македонського й охоплювала землі на Близькому та Середньому Сході, в т. ч. у Східному Середземномор'ї (Сирія, Ізраїль, Палестина тощо). Ця держава була остаточно завойована римлянами при останньому правителі з династії Селевкідів – Антіохом XIII Азіатським. Він прийшов до влади з допомогою римського полководця Лукулла у 69 р. до н. е., а у 64 р. до н. е. його було скинуто і вбито. Не виключено, що йдеться і про іншого представника цієї династії, Антіоха VI Сидета (панував у 139–129 рр. до н. е.), котрий зазнав ряд поразок від римлян, при ньому позиції Риму в Східному Середземномор'ї значно посилилися.

св. Єлена – св. Єлена (близько 244–327) – мати імператора Константина Великого. Мала значний вплив на сина і сприяла поширенню християнства. У 325 р. здійснила паломництво до Палестини, знайшла Хрест і Гроб Господень, над котрим збудувала церкву і поставила хрест, започаткувавши свято Воздвиження Хреста.

Сихар – Сихар (Сихарь) – місто поблизу колодязя Якова, звідки самарянка прийшла взяти воду і зустріла Христа (Іоанн, 4:5). Вважають, що нині це місто Аскар, котре стоїть на схід від колодязя. У цьому випадку посилання Гваньїні на Євангеліє є точним.

родючим полем в Єрусалимі, котре патріарх Яків дав Йосифу понад його частину – у книзі Буття Біблії (розділи 48 і 49) справді говориться про благословення Яковом Йосифових синів, його заповіт, про надання Йосифу понад братів його однієї частки (Буття, 48), але не йдеться ні про Єрусалим, ні про поле. Це, очевидно, звістка пізнішого походження.

Саула – Саул – перший цар ізраїльтян, що панував приблизно у 1095–1055 рр. до н. е.

Ісаак – Ісаак – син Авраама і Сари. Згідно з Біблією, його, з Божої волі, мав принести в жертву на г. Морія Авраам. Переконавшись, що Авраам готовий це зробити, Господь послав ангела, і той зупинив Авраама.

ця брама – ця єрусалимська брама справді була потім замурована і в такому стані зберігається донині.

с. 62

гори Кармель – мається на увазі гора Кармель (водночас це невеликий гірський хребет) завдовжки 10 км на південний схід від Хеврона, славна перебуванням тут пророка Іллі. Гваньїні ж звертає увагу на інший славний епізод біблійної історії, згадуючи про покарання ангелом.

племінник Іродів – тут ідеться про Агриппу I – сина Аристовула, насправді не племінника, а онука Ірода Великого – царя Палестини у 40–4 рр. до н. е. У 37 р. римським імператором Калігулою поставлений керувати областями, котрі належали його дядькові Іроду Філіпу і тетрарху Лісанію, пізніше – Іудеєю і Самарією. Був гонителем християн, убив мечем апостола Якова і кинув у в'язницю апостола Петра. Дещо пізніше помер жахливою смертю в Кесарії, покараний ангелом Господнім за те, що «він не воздав слави Богу» (Діяння, 12). Див.: *Нюстрем Э.* Библейский словарь.– СПб., 1997.– С. 185.

Капернаум – місто в Галілеї на західному березі Тиверіадського озера, однак точне його місцезнаходження невідоме. Тут тривалий час жив Христос. Гваньїні згадує про одне з Його чудес, але воно стосується зцілення сина центуріона римського загону. Оскільки у руках цього центуріона була зосереджена римська адміністрація, то незначну похибку Гваньїні, котрий назвав центуріона цариком, легко зрозуміти.

Антіохія є двох родів...– справді, відомі два міста із такою назвою. Відомий цілий ряд міст з такою назвою, які заснували правителі держави Селевкідів. У першому випадку Гваньїні має на увазі цілий регіон, у центрі якого стоїть місто Алеппо (Халеб), дуже потужне у XVI–XVII ст. Важко сказати, наскільки слушним є ототожнення Алеппо з Антіохією. Під другою Антіохією мається на увазі власне Антіохія (сучасне Антак'я)

в Сирії, що стоїть на р. Оронт, неподалік від місця, де вона впадає у море. Була заснована Селевком I Нікатором у 300 р. до н. е. і названа ним за іменем батька. Тут була одна із столиць Селевкідів, потім – резиденція намісника Римської імперії. У 637–969 рр. перебувала під владою арабів, у 1098–1268 рр.– столиця Антіохійського князівства хрестоносців. У 1268 р. була завойована мамелюками.

Саладин – Салах-ад-дин (Саладин) – єгипетський султан (1171–1193), засновник династії Айюбідів, курд за походженням. 2.10.1187 р. взяв Єрусалим, який перед тим визволили хрестоносці. Приблизно тоді ж оволодів Палестиною і більшою частиною Сирії, в т. ч. й Антіохією.

Селевкія – місто в Сирії при гирлі Оронта, неподалік від Антіохії, для котрої Селевкія була портом. Тепер це руїни поблизу порту Сулайєдиєх.

Александрія – мова йде про Александрію, або Александретту (сучасний Іскендерон у південно-західній Туреччині). Це порт у північно-східній частині Середземного моря в затоці Іскендерон. Дещо на північ відбулась у 333 р. до н. е. битва при Іссі, у котрій Александр Македонський розбив іранського (перського) царя Дарія III Кодомана, що панував у 336–330 рр. до н. е.

Едесса, Харра – міста Едесса і Харран були розташовані на північний схід від Халеба (нині у південно-східній Туреччині, поблизу турецько-сирійського кордону).

Сихем – давнє місто у середній Палестині у долині біля гори Гаризім, приблизно на 80 км північніше від Єрусалима. Відоме ще з часів біблійних патріархів, тут жив, наприклад, Йосиф. Дані про походження міста від онука Ноя є помилковими.

с. 63

пурпур... риба мурікс – Гваньїні досить точно описує процес виготовлення цієї фарби, правильно вказує на різницю між темно-червоним і фіолетовим (синім) пурпуром. Перший виготовляли з черепашок murex trunkulus, які водяться у Середземному морі, а другий – з черепашок зовсім іншого виду.

Ассирія – йдеться про рабовласницьку державу на Близькому Сході, що існувала у давні часи до кінця VII ст. до н. е. Її ядро знаходилося у північній Месопотамії. Під час розквіту Ассирії (IX–VII ст. до н. е.) була створена перша у світі імперія, до котрої увійшли землі й держави, підкорені ассирійськими царями на Близькому Сході. Гваньїні, прагнучи виправити помилки своїх попередників-космографів, сам припускається неточності, плутаючи Ассирію з Вавилонією. У книзі Буття (10:21) Ассуром називається один із синів Сима, сина Ноєвого. За одними даними Ассур вийшов із землі Сеннар і збудував Ніневію, за іншими – Нимрод пішов у Ассур і збудував Ніневію, столицю Ассирії.

Халдеї – Халдея – країна, заселена халдеями (семітські кочові племена), на північно-західному березі Перської затоки. Була підкорена Ассирією, але внаслідок повстання ассирійці були розгромлені, виникло Нововавилонське царство, у котрому панувала халдейська династія (з 626 по 538 рр. до н. е.). Пізніше була завойована персами. Гваньїні перебільшує вік цієї держави як самостійного утворення.

Мідію – Мідія – країна, заселена мідянами (іраномовними племенами). Внаслідок антиассирійського повстання (70-ті рр. VII ст. до н. е.) тут виникла держава Мідія, яка за подальше століття значно посилилася і розширилася. У 550–549 рр. до н. е. Мідія була завойована персами і стала сатрапією держави Ахеменідів.

Кіра і Дарія – йдеться про царів давнього Ірану, а саме: Кіра II Великого (панував у 558–530 рр. до н. е.) та Дарія I (панував у 522–486 рр. до н. е.).

Нін – Нін – легендарний засновник Ніневії – столиці Ассирії.

Ксеркс – Ксеркс I – давньоперський цар, син Дарія. Панував у 486–465 рр. до н. е.

с. 64

Гірканію – Гірканія – грецька назва давньоіранської області, що розташована у південно-східній частині узбережжя Каспійського моря.

Астіага – Астіаг – останній цар Мідійської держави, панував у 585–549 рр. до н. е. Скинутий з престолу Кіром II, перським царем.

люди в Мідії, Персії... говорять майже однією арабською мовою – Гваньїні плутає ділову мову держав Середнього Сходу і вживання там арабського алфавіту з живою мовою персів, яка належить до зовсім іншої (індоєвропейської) сім'ї, ніж арабська, що є однією з мов семіто-хамітської сім'ї.

Екбатана – давньогрецька назва міста Ассирійської держави Аматама. Нині – Хамадан у сучасному Ірані. Це місто було столицею Мідії у VII–VI ст. до н. е., потім давньоперських правителів.

Митридата – Мітридат I – цар Парфії близько 170–137 рр. до н. е. Захопив східні сатрапії держави Селевкідів, створив потужну державу.

Аравія є трьох родів – перша Аравія – власне Аравія, або Аравійський півострів, друга – Пустельна (Аравійська пустеля), що між р. Євфрат на сході і Галаадом на заході; третя – Гірська (область в північно-західній частині Аравійського півострова, включно з Синайським та Юдеїською пустелею).

страусів... що навіть залізо їдять... кидає камінням – тут, як і в ряді інших випадків, Гваньїні послуговується легендарними оповідями про фауну далеких країн, причому доповнює цими фантастичними даними досить правдиву розповідь про страусів, що її знаходимо в «Перегринації» Радзивілла.

с. 65

мароніти – прихильники маронітської християнської церкви, що нині живуть переважно у Лівані. Релігійне вчення маронітів склалося на базі монофізитства і монофелітства у V–VII ст. У VIII–IX ст. переселилися з Сирії до гір Лівану. Під час хрестових походів допомагали хрестоносцям. У XVI ст. мароніти з роду Хазенів підтримували друзів із роду Маанів у їхній боротьбі проти Османської імперії.

санджак – прапор військової частини, прапор держави; значна військова одиниця, на чолі якої стояв санджакбей. Якраз у останньому значенні вживає Гваньїні цей термін. Отже, тут мається на увазі єрусалимський намісник султана, начальник санджака і його збройних сил.

Сірчаного моря, або Асфальтового озера – йдеться про Мертве море. У цьому районі справді існують невеликі поклади природного асфальту.

півгаками – півгаком у Речі Посполитій тих часів називався різновид пищалі.

с. 66

Мельхіседек – йдеться про Мельхіседека, священика і царя Салїму. Про нього згадує Біблія (Буття, 14:18–20). Мельхіседек зустрів Авраама і виніс йому хліб та вино, цим самим благословивши його.

Сохот, Амона і Себіон – про ці міста, що розділили участь Содома та Гоморри, Святе Письмо не згадує. Гваньїні взяв ці дані зі свідчень паломника XVI ст.– князя Радзивілла «Сирітки», а той, у свою чергу, з творів історика візантійських часів, грека Георгія Кедріна.

Єрихон – йдеться про місто, що приблизно за 20 км на північний схід від Єрусалима, нині не існує, а його руїни лежать за 1,5 км від сучасного однойменного міста. Воно було першим містом у Ханаанській землі, взятим ізраїльтянами, всі жителі його загинули, крім розпусниці Раав, котра дала притулок розвідникам, присланим Ісусом Навином. Після цього Ісус Навин прокляв того, хто спробує відбудувати це місто (Книга Ісуса

Навина (Книга Єгошії, 6:26)). Вище Гваньїні згадує про видачу Ісусу Навину вождя Господнього з мечем (Там само, 5:13–15).

Єлисей – мається на увазі один із біблійних пророків, учень св. пророка Іллі. З іменем пророка Єлисея пов'язується багато чудес, в т. ч. перетворення гіркої води коло Єрихона на добру (4 Цар., 2:19).

с. 67

Набатеєю – країна, населена у давнину набатеями (арабськими племенами). Про них згадується в Біблії. Вони створили Набатейську державу (к. III ст. до н. е.– 106 р. до н. е.), тобто ще в домусульманський період. Столицею держави було м. Петра. У 106 р. до н. е. Імператор Траян ліквідував цю державу і перетворив її на римську провінцію Аравію.

Помпея – Гней Помпей (106–148 рр. до н. е.) – видатний давньоримський політик.

Фенікс – тут Гваньїні переказує популярну середньовічну легенду про безсмертного птаха Фенікса.

священика Мадіана – Гваньїні помиляється. Мойсей втік до Мадімської землі.

єдиноріг – дані про тварину під назвою єдиноріг є фантастичною легендою. Не виключено, що під єдинорогом дехто мав на увазі один з різновидів антилоп.

с. 68

кіноцефалів – тут маємо справу з однією з найфантастичніших легенд середньовіччя про песиголовців.

морські коні – йдеться, очевидно, про один з різновидів плазунів.

с. 69

Сузи – Сузи (сучасний Шуш) – давнє місто, руїни котрого лежать за 20 км на південний схід від Дизфуля в Ірані. Було столицею держави Елам ще у II половині III–II тис. до н. е. Сузи зберегли своє значення і при Ахеменідах, тут була їхня зимова резиденція. У IX–X ст. н. е. Сузи занепали. Далі йде напівлегендарна розповідь, яка до Суз не має ніякого відношення. Важко сказати, кого Гваньїні мав на увазі під Аллау-ханом. Іран було завойовано монголо-татарами у 1258 р., а не у 1250 р., і це сталося за часів панування хана Хулага.

Іберію, Албанію – Албанія – ранньорабовласницька держава у Східному Закавказзі, що існувала як незалежна або залежна до арабського завоювання (початок VIII ст.). Іберія – давня назва Східної Грузії (Картлі). На межі IV–III ст. до н. е. тут теж утворилася ранньорабовласницька держава. Наприкінці IV ст. Іберія була підкорена Іраном.

Зольдіана – мова йде про Согдіану – державу, яка існувала в елліністичні та середньовічні часи у Середній Азії.

с. 70

говорять по-татарськи – вірменська мова не має нічого спільного з татарською. Але Гваньїні не можна звинуватити у незнанні справи. Вірмени, які жили в Речі Посполитій, в т. ч. в Україні та Білорусі, нерідко забували свою рідну мову і розмовляли половецькою, тобто однією з тюркських мов, до яких належить і мова татарська.

язическый стовп – йдеться про гігантську статую Колоса Родоського, котра є одним із семи чудес світу.

Магометову секту – йдеться про мусульманство (іслам), засновником якого був Мухаммед (Магомет) (близько 570–632). Його батько Абдалах помер ще до народження Мухаммеда, а мати Аміна померла, коли йому було 6 років. Важко сказати, де Гваньїні взяв дані про походження батьків Мухаммеда і наскільки вони достовірні. У 622 р. з переселенням Мухаммеда в Ясриб (Медину) його вчення визнається численними прихильниками, відтоді ведеться офіційне мусульманське літочислення. У 630 р. Мухаммед ово-

лодів Меккою, священним містом арабів, а нині і всіх мусульман. Саме тому Гваньїні датує 630 р. навернення турків і арабів (сарацин) до ісламу.

У християн взято було хрещення – тут Гваньїні помиляється або неточно викладає свої думки. Між християнським хрещенням і мусульманським омиванням є принципова відмінність.

гора... Арафат – гора Арафат розташована за 20 км від Мекки, один з найважливіших об'єктів для мусульманських паломників.

с. 71

Григорія XII – Григорій XII – римський папа у 1406–1415 рр. Але тут, очевидно, слід мати на увазі Григорія XIII (папа у 1572–1583 рр.).

с. 72

каді – каді (кадій) – мусульманський суддя, зазвичай голова адміністративно-судового апарату округи, яка називалася «каза».

с. 73

баглерами – беглербей (бейлербей) – офіційний титул правителя ейялета, голови його громадянської адміністрації та збройних сил, котрими він командував під час походу.

субаші – чиновник, який виконував функції військово-феодальної старшини.

емінглери – емін – титул або звання посадових осіб при дворі султана та у провінції, особливо в адміністративних та фінансових відомствах, управитель.

газиляри – газі (газій) – мусульманин, що бере участь у газаваті; почесний титул того, хто уславився у цій війні.

яничари – головна категорія регулярного піхотного війська в Османській імперії. Виникли у 1361 р., ліквідовані у 1826 р. До яничар набирали спершу військовополонених, а потім – примусово – християнських хлопчиків. У XVII ст. яничарський корпус став формуватися з турків-мусульман.

азапляри – азаби, вид регулярного піхотного війська, яке використовувалося як морська піхота.

с. 74

Отоман – Осман I – турецький султан у 1299–1324 рр., творець Османської держави, засновник династії Османів.

Орхан – Орхан – турецький султан у 1324–1359 рр.

Мурада – Мурад I – турецький султан у 1359–1389 рр.

Баязета – Баязид I – турецький султан у 1389–1402 рр.

Калапін – мається на увазі, очевидно, один із синів Баязида I – Сулейман Челебі або Муса Челебі.

Смгізмунда тут згадано помилково, тут ідеться про Владислава III Варненчика, польського короля у 1434–1444 рр.

Тамерлан – Тамерлан (Тимур) – див. комент. до кн. I, с. 90.

Магомед – Мехмед I Челебі – турецький султан у 1413–1421 рр.

Мурад – Мурад II – турецький султан у 1421–1443, 1446–1451 рр.

короля Владислава – див. комент. до кн. I, с. 98.

с. 75

Магомед Другий – Мехмед II – турецький султан у 1444–1446, 1451–1481 рр.

Константин – Константин XI – останній візантійський імператор, що панував у 1449–1453 рр. Походив з династії Палеологів.

с. 76

Мітелліно – головне місто острова Лесбос – Мітіліні.

короля Стефана – див. вище, комент. до кн. X, с. 11.

рацьким князем – йдеться про правителя Сербії Георгія Бранковича (панував у 1427–1456 рр.).

Давид – останній імператор Трапезундської імперії, панував у 1458–1461 рр. У 1461 р. ця держава була завойована турками.

с. 77

Ахайю – Ахайя – назва, яку римляни дали підкореній Греції у 146 р. до н. е. Намісник цієї провінції жив у Коринфі. У цьому регіоні проповідував св. Андрій Первозванний, і там було його розп'ято.

с. 78

Баязед – Баязид II – турецький султан у 1481–1512 рр.

Селімбек – Селім I – турецький султан у 1512–1520 рр.

Сулейман – Сулейман II – турецький султан у 1520–1566 рр.

Карла і Фердинанда – Карл V – імператор «Священної Римської імперії» у 1519–1522 рр. Фердинанд I (див. вище, комент. до с. 44).

Селім – Селім II – турецький султан у 1566–1574 рр.

вирвав... Кіпр – у 1192–1489 рр. на Кіпрі існувало незалежне королівство хрестоносців, у 1489 р. його було приєднано до володінь Венеції. У 1571 р. Кіпр був завойований турками.

Мурад – Мурад III – турецький султан у 1574–1595 рр.

Магомед – Мехмед III – турецький султан у 1595–1603 рр.

до Отомана – мова йде про вищезгаданого Мехмеда III, або про Ахмеда I – турецького султана у 1603–1617 рр.

бич Ашурів – натяк на Ассирію та її криваві завоювання.

с. 79

плачі Єремії – див. комент. до с. 14.

с. 80

Геллеспонту – Геллеспонт – стародавня назва протоки Дарданелли.

ПОКАЖЧИК ІМЕН

(упорядники Ю. А. Мицик, О. О. Бородіна)

А

Аарон (єврей з Возників) *434*
Абдалах (батько Магомета) *946*
Абдаллах – див. Овдул
Абданки (Габданки) (дім) *96, 123, 683, 845, 849*
Абдельлатиф (Абдельатиф, Абдил-Летиф) (казанський хан) *705, 923*
Аблаус (Аблабій) (готський хроніст) *749, 931*
Аварій (гунський правитель Угорщини) *771, 772*
Авгіс (Авігіс) *837*
Август – див. Сигізмунд Август
Август Октавіан (Гай Юлій Октавій) (перший імператор Римської імперії) *441, 543, 544, 546, 738, 743, 749, 768, 838, 879, 887, 903, 926, 934*
Августин (св.) *463, 795, 803, 938*
Авежбек (турецький воєначальник) *785*
Авель *802, 942*
Авзон (Децімус Авзоній Магнус) *55, 700, 839*
Авраам *255, 258, 260, 542, 698, 802, 810, 812, 816, 941, 943*
Авреліан (римський імператор) *929*
Аврелій *551, 770*
Аг Антипатр *604, 913*
Агазія (дружина мазовецького князя Конрада) *107*
Агамемнон *926*
Агар *816*
Агафокл *476*
Агенор *43, 832*
Агнеса (св.) *467*
Агриппа I (цар Палестини) *943*
Ададнірарі III (ассирійський цар) *840*
Адам *323, 802, 941*
Аделунг Ф. *24*
Адиль-Гірей *180, 181, 859*
Адольф Габсбург *554*
Адольф Насауський (імператор «Священної Римської імперії») *469, 892*
Адріан (римський імператор) *750, 931*
Адріан I (папа) *605, 606, 913*
Аеції *836*
Азахіель *257*
Азбальд (полководець Михаїла Куропалата) *746*
Азбек (Узбек, Гійяс ад-дин Мухамед Озбег) (хан Золотої Орди) *696, 922*
Азиз-хан *922*
Азуп (Асуп) (половецький князь) *426, 885*
Айюбіди *939, 944*
Алан (вождь савроматів) *748, 750*
Алан II *745*
Аларих (король вестготів) *835, 837*
Александр (єпископ) *905*
Александр IV (папа) *111, 847*
Александр Великий (Македонський) *49, 51, 74, 490, 584, 690, 691, 694, 739, 741, 768, 796, 805, 807, 811, 813, 815, 834, 835, 840, 848, 899, 924, 926, 928, 938, 941–944*
Алексєєв М. П. *31*
Алігін (син Гермонта) *309*
Алі-Гірей *221*
Алі-хан (Алехам, Ільхам) *705, 923*
Алкід (Алківіад) *81, 842*
Аллау-хан (татарський хан) *814, 946*
Алямік *52, 837*
Альба (Шамуель Абу) (правитель Угорщини) *774, 935*
Альба Фернардо де Толедо (князь де Альба) *557, 905*
Альбан (св.) *541*
Альбін *727*
Альбоїн (син Андоїна, угорського правителя) *771*
Альбрехт (Альберт) I Гогенцоллерн (останній прусський магістр, перший герцог Пруссії) *5, 159, 484, 485, 486, 490, 500, 511, 558, 856, 859, 895, 896, 905*
Альбрехт II Фрідріх Гогенцоллерн (прусський князь, бранденбурзький маркграф) *7, 224, 487, 488, 490, 861, 864, 865*

Альбрехт I Австрійський *469, 554, 570, 892, 904*
Альбрехт II (V) Габсбург (австрійський імператор, угорський король) *142, 147, 482, 554, 778, 780, 853, 894, 904, 907, 936*
Альбрехт (комтур із Мейсенської землі) *469*
Альбрехт із Гданська (комтур хрестоносців) *475*
Альбрехт, граф Радешийський (маршалок Французької землі) *199*
Альгерд (воєначальник Вітовта) *327*
Альгімонт (син Тройната) *306, 326*
Альгімунд (син Ердзивіла) *305*
Альденбург Дітріх фон (Дітріх фон Альтенбург) (магістр хрестоносців) *474, 893*
Альді-Гірей *717, 725*
Альдона (Анна) Гедиминівна *18, 121, 317, 472, 872*
Алькульпа (Кулпа) (хан Золотої Орди) *696, 922*
Альмус (гунський князь) *772, 773, 776*
Альнпек Ян *871*
Альфонс (ферарський князь) *222*
Альфонс V (I) (неаполітанський король) *557, 905*
Амаза (Амасій) (юдейський цар) *803, 942*
Амал *837*
Амали (готський рід) *837*
Амалик *260*
Амброджій (св.) (Амвросій Міланський) *134, 852*
Аменхотеп II (фараон) *938*
Аміна (мати Магомета) *946*
Амінта I *768, 934*
Аммоніос Саккас *939*
Амурат (Мюрид) (татарський воєначальник) *175, 219, 922*
Анастасій I (візантійський імператор) *746, 929*
Анастасія (дружина Олелька Володимировича, донька Василя I) *881*
Анастасія (дружина слуцького князя Семена) *359, 360, 362*
Анджей (белзький каштелян) *206*
Анджей (брат угорського короля Владислава) *117*
Анджей Тенчинський (Анджей з Тенчина) *149, 150, 246, 332*
Андоїн Лангобард (угорський правитель) *741*
Андрій (Андрій Горбатий) (син Ольгерда) *319–321, 328, 409, 872*
Андрій (Андраш, Ендре) I *88, 774, 775, 843, 844, 935*
Андрій II (угорський король) *777, 778, 936*
Андрій III (угорський король) *778, 936*
Андрій (св.) Первозванний *108, 110, 343, 432, 491, 604, 824, 847, 948*
Андрій (син московського князя Івана III Васильовича) *355*
Андромаха *846*
Аніанус (св.) *770*
Анна (донька Сигізмунда I і сестра Сигізмунда II Августа) *199, 222, 224, 278, 372*
Анна (донька цилійського графа Вільгельма, друга дружина Владислава Ягайла) *134, 139*
Анна (донька Владислава II Ягеллона) *781*
Анна (донька Єлизавети Збаразької у шлюбі із В. Баворовським) *410*
Анна (донька Казимира IV) *153*
Анна (донька Фоми Палеолога) *349*
Анна (дружина Вітовта) *324, 873*
Анна (дружина Володимира Святого) *403, 880*
Анна (св.) *474, 476–478, 480–482*
Анна Габсбург (дружина Сигізмунда III) *864*
Анна Марія (з Брауншвайга, друга дружина прусського магістра Альбрехта) *487*
Антенор *750, 931*
Антіох III *887*
Антіох VI Сидет *943*
Антіох XIII Азіатський *803, 943*
Аполлінарій Молодший (єпископ у Лаодикеї) *915*
Аранія *768*
Аргеади *934*
Аргенторський (єпископ) *198*
Аргонт (король Беотії) *249, 865*
Ардер-Гіреї *710*
Аристид *397, 878*
Аристовул (палестинський цар) *943*
Аріарат (давньоперський цар) *834*
Аріас Антоні *384*
Арій *16, 557, 749, 905*
Арістотель *22, 528, 683, 738, 739, 899*
Аркадій I *53, 745, 838, 929*
Арнольф (лікар-італієць Івана IV) *636, 644*
Арон (перший абат Тинецького кляштора) *87*
Аротес *816*
Арсам (давньоперський цар) *768*
Артаксеркс III *49, 834*
Артаксеркс Лонгіман *803, 942*

Арфаксат *745*
Арфберг Генріх Дуземер фон – див. Дуземер Генріх
Аршак (Арсак) (перший правитель Парфянського царства) *807, 840*
Аршакіди *840*
Асверус (король Сузіани) *814*
Аслам-солтан *373*
Ассармот *745*
Ассерікус (посол угорського короля Стефана) *80*
Ассур (син Сима) *806, 944*
Астіаг (мідійський цар) *807, 945*
Астрикас (угорський посол до папи) *773, 774*
Асцеллін (чернець-мінорит) *109*
Асцен (Твіскон, Аскеназ, Ашкеназ) *47, 833*
Атей *920*
Аттал (пергамський цар) *930*
Аттіла (Етело) *51, 252, 302, 546, 550, 552, 596, 688, 767, 769–771, 835, 837, 870, 934*
Аустру – див. Савська цариця
Аушлявіус *446*
Афанасій Великий *796, 938, 939*
Ахаз (юдейський цар) *803, 942*
Ахельмунд (норвезький король) *538*
Ахеменіди *834, 837, 840, 934, 940, 944, 946*
Ахілл (Ахіллес) *70, 574, 735, 841, 925*
Ахмат-Гірей *352*
Ахмед I (турецький султан) *826, 948*
Ахмед-чауш *181, 182, 196*
Ахмет (турецький візир) *785*
Ахмет-Гірей *710*
Ахмет-паша *824*
Ачи-Гірей – див. Хаджі-Гірей
Ашан-паша *798*

Б

Баба Михайло *332*
Бабенберги *896*
Баворовський (Баворський) Вацлав *410, 883*
Бажинський Ян *894*
Бажі *206, 749*
Бака *195*
Бакай (татарський хан) *182, 183, 221*
Балаклай (татарський хан) *306, 870*
Балдуїн (християнський король) *462, 463*
Бали *749*
Балинський Адам *228*
Балицький *756, 757*
Балк Герман (магістр Ордену мечоносців) *891*
Балтазар (жаганський князь) *148*
Бандебек (Бердибек) (хан Золотої Орди) *696, 922*
Банканаб (гофмейстер при угорському королеві Андрію II) *777*
Банфі Дьєрдь *246*
Банфі Криштоф *246*
Барановський А. *918*
Баратинський Григорій *661, 662*
Барбара (Бона) (мати Сигізмунда Августа) – див. Бона (Сфорца)
Барбара (донька Казимира IV) *153*
Барбара (св.) *163, 244, 384*
Барберіні Рафаель *916*
Барбогіон (граф) *467*
Барвін (син Лешка III) *70*
Барділус (князь з Панноній) *768*
Барич Генрік (польський дослідник) *873*
Барклай Йоганн *19*
Бароній Цезар (хроніст) *914*
Барсан *210*
Барто (син Вейдевута) *449, 452, 869, 888*
Бартош з Вишембурга *131*
Басараб I (валаський господар) *752, 931*
Басманов Петро *677*
Басманов Федір *630*
Бати-Гірей *354, 355, 363*
Батий (Бату-хан) *18, 108, 109, 304, 305, 695, 696, 710, 777, 847, 892, 922, 923*
Баторії *381*
Баторій Анджей (молодший) *245*
Баторій Анджей (старший) *245, 251*
Баторій Балтазар *245*
Баторій Криштоф (правитель Трансільванії, брат Стефана Баторія) *233, 244, 862, 887*
Баторій Сигізмунд (князь Трансільванії) *384, 878*
Баторій Стефан (польський король) *5, 7–11, 19, 185, 194, 219, 222–224, 228, 234, 238, 249, 250, 252, 253, 298, 345, 346, 381, 382, 384, 410, 422, 430, 461, 503, 516, 536, 573, 574, 587, 665, 762, 859–863, 868, 887, 890, 933*
Баязет (Баязид) I (турецький султан) *821, 822, 947*
Баязет (Баязид) II (турецький султан) *179, 327, 346, 348, 353, 363, 426, 710, 711, 825, 852, 859, 873, 885, 923, 948*
Беата (донька сицилійського короля) *781*
Бебек Єжіна *246*
Бегі-Гірей *710*
Бекеш *234*
Бел (правитель Ассирії) *806, 807*
Бела (воєначальник Мешка II) *84*
Бела (король кімврів) *301*

Бела I (угорський князь) *88, 775, 843, 844, 935*
Бела II Сліпий (угорський король) *766, 935*
Бела III (угорський король) *777, 936*
Бела IV (угорський король) *107, 111, 777, 846, 936*
Белжецький Ян *239*
Белжецькі *206, 410*
Белза Марцін *150*
Белік (гетьман Матіаша) *343*
Белісс (Еліша) *52, 837*
Бельдовський *172*
Бендекуки *769*
Бенедикт (папа) *773, 935*
Бенедикт II (папа) *475, 893*
Бенедикт V (папа) *935*
Бенедикт VI (папа) *935*
Бенедикт VII (папа) *935*
Бенедикт IX Феофілакт *85, 843*
Бенедикт XII (папа) *475, 893*
Бенедикт Нурсійський (св.) *83, 87, 90, 111, 534, 847*
Бенчовський Лаврентій *536*
Бердибек – див. Бандебек
Беріо (готський король) *749*
Бернард (св.) *147, 546, 854*
Бернат Олесницький *133*
Бернат Штамбарський *148*
Берос *47, 833*
Бертольд (Бертольдус) (цистеріанський абат) *500*
Бестужев-Рюмін *22*
Бетель Генріх (прусський маршалок) *467*
Бетман Северин (краківський райця) *363*
Бетсубул (Тохтамиш) (татарський хан) *139*
Бєлявський *186, 242*
Бєльський (Більський) Богдан *665, 909, 910, 917*
Бєльський Йоахим *11, 13, 20, 22, 381, 839, 840, 847, 852*
Бєльський Марцін *11, 13, 14, 20, 22, 24, 31, 161, 188, 349, 589, 839–841, 846–848, 850, 852–857, 860, 874, 876, 911, 929*
Бєрманський Марцін *248*
Бєховський Петро (польський шляхтич) *652, 653*
Била *567*
Биліна *241*
Бібрак *207, 208*
Бівой (чоловік Каші (Казі)) *561*
Білецький *766*
Білий Станіслав (троцький каштелян) *352*
Більський *379*
Бірнік *231, 232*
Біруля (козак з Низу) *174, 175, 177, 430*
Бледовський *241*
Блондус (Блондус Флавій) *53, 837*
Боболецький (слуга І. Підкови) *431, 432*
Богдан (син Лешка III) *70*
Богдан Григорій *175*
Богдан II (молдавський господар) *146, 147, 753, 854, 932*
Богдан III (молдавський господар) *754–756, 932*
Богдан Лепушняну (син Олександра, молдавський господар) *185, 186, 190–192, 194, 210, 760, 761, 860, 933*
Богданко (козацький вождь) *221*
Богданов А. *33*
Богомолець Францішек *20, 31*
Богуцький *219*
Божездажи *683*
Бокій *432* (шляхтич з Волині)
Болеслав (каліський князь) *120*
Болеслав (опольський князь) *120, 263*
Болеслав (син Вацлава) *275*
Болеслав (син Лешка III) *70*
Болеслав (скотавський князь) *115*
Болеслав I Хоробрий (син Мечислава і Дубровки) *18, 80–83, 86, 89, 269, 401, 403, 442, 458, 490, 491, 683, 841–843, 879, 888, 890, 907*
Болеслав II Сміливий (син Казимира I) *87, 88–90, 116, 403, 458, 459, 843, 844, 880*
Волеслав III Кривоустий (син Владислава Германа і Юдити) *12, 90–100, 263, 275, 459, 844–846*
Болеслав IV Кучерявий (син Болеслава Кривоустого) *98, 100, 101, 103, 104, 275, 337, 459, 846*
Болеслав V Сором'язливий (Пудикус, Пудик) *12, 106–111, 262, 307, 427, 465–468, 710, 777, 846, 847, 850, 870, 885, 891*
Болеслав I Грізний (чеський король, син Вратислава) *79, 569, 570, 842, 906*
Болеслав II Благочестивий (Милостивий) (чеський князь) *82, 570, 841, 843, 906*
Болеслав III Рудий (чеський король) *570, 906*
Болеслав IV (мазовецький князь, брат Конрада) *115, 145, 337, 570, 854, 874, 907*
Болеслав Свідницький *123*
Бона (Сфорца) (друга дружина Сигізмунда I, мати Сигізмунда Августа) *6, 23, 159, 350, 368, 417, 486, 856, 877*
Бонари *206*

Боніфацій (єпископ) *541*
Боніфацій IX (папа) *477, 478, 893*
Боняк (половецький князь) *426*
Боратинський Андрій *369*
Боратинський Іван *370*
Борживой (син Гостивіта) *568, 569, 907*
Борживой II (чеський король) *93, 94, 570, 845, 907*
Борис (князь полоцький) *129, 305, 306, 851, 870*
Борис (литовський князь, брат Владислава Ягайла) *129, 131, 319, 409*
Борис (св.) *306*
Борис (син Володимира Святого, новгородський князь) *403*
Боркус (Боркуш) (син Палемона) *303, 304, 870*
Борнеміса *238, 239*
Боруховський Ян *246*
Боряк Геннадій *28*
Ботеро Джованні (італійський хроніст) *22*
Ботулицький Петро *246*
Бочкай Єжіна *246*
Бранд Герман (магістр хрестоносців) *464*
Бранд Себастіян (німецький хроніст) *441*
Брандт (кардинал з Плаценти) *139*
Бранкович Георгій – див. Іржик
Братислав (брат Спітигнева) – див. Бржетислав II
Бржетислав (Бретислав, Братислав) I (чеський король) *84, 86, 570, 843, 906*
Бржетислав II (Бретислав, син Братислава, чеський король) *87, 90, 91, 570, 843, 844, 907*
Бренн (Бреннус) *742, 835, 928*
Брест Куявський *224*
Брехуненко В. А. *28*
Бригіда (св.) *134, 140, 852*
Броги *683*
Брогловські *479*
Броневський *239*
Броневський Станіслав *381, 759*
Броньовський *191*
Брудзинський Войцех *357*
Брутенус – див. Прутенус
Брюгенау Венемар фон (інфляндський магістр) *873*
Бубар-Гіреї *710*
Бугарський Войцех *653*
Буда (брат Аттіли) *771*
Бужинський Єронім *206*
Булат *652*
Буляков Іван *658*
Бурнаш (татарський хан) *354*
Бурхард Й. *33*
Бусірид (Бусіріс) *664, 917*
Бутав (син Ольгерда) *319, 409*
Бутурлін Василій *177, 850*
Бучацькиї – див. Творовський-Бучацький Миколай
Бучацький Варфоломій *147, 338, 854*
Бучацький Михайло *332, 335, 753, 764*
Бучацькі *331, 333*
Бяліви *683*
Бялобжеський Марцін *245, 246*

В

Вадвіці *683*
Ваєр *233, 234*
Ваєр *674*
Ваза *839, 897*
Вайда Януш (угорський королевич, семигородський воєвода) *167, 557*
Вайєр Ернест *459, 514*
Вайс *250*
Вайцзау Людольф Кеніг фон (магістр хрестоносців) *475, 893*
Валент (Валентиніан I) *749, 931*
Валент (єгипетський гностик) *915*
Валеріан (віленський єпископ) *309, 382*
Валеріан (тиран) *628*
Валеродус Конрад (Конрад фон Валенрод, Конрад фон Вальпольт) (магістр хрестоносців) *324, 477, 873, 893*
Валуа *195, 860*
Валуа Маргарита *198, 860*
Вальгата *780*
Вальдемар I Великий (король Данії) *539, 901*
Вальдемар IV Аттердах (король Данії) *849*
Вальпольт Конрад фон – див. Валенрод Конрад
Ванда (донька Крака) *17, 63–66, 193, 839*
Вандал (Вандалус) *52, 745, 837*
Вандаларій *837*
Ванк (мазовецький князь) *472*
Ваповський *355*
Ваповський Анджей *206*
Ваповський Бернард *10, 22, 24, 329, 409, 590, 874, 885, 911, 913, 929*
Вапольт Генріх фон (магістр хрестоносців) *463, 464*
Варвара (св.) *491*
Вармо (син Вейдевута) *449, 453*
Варсиус з Міхалова *133, 328*
Варфоломій (св.) *82, 412, 884*
Варшевицький *822*
Варшо (краківський каштелян) *112*

Варшовці (дім) *95*
Василій Великий (св.) *412, 588, 884*
Василій Димитрович *647, 648*
Василій II Болгаробієць (візантійський імператор) *403, 890*
Василій Рогволод – див. Рогволод Василій
Василій Степанович (секретар Івана IV) *658*
Василь (смоленський староста) *134*
Василь I (великий князь московський) *134, 326–329, 852, 873, 881*
Василь II Сліпий (великий князь московський) *874*
Василь III Іванович (син Івана III) *24, 158, 164, 355, 360, 367, 370, 577, 582, 583, 585, 595, 626, 627, 678, 696, 704–706, 710, 855, 876, 908, 910, 916, 921, 923*
Василь Корибутович *410*
Василь Костянтинович *695, 921*
Вацек *94*
Вацлав (Вячеслав) I Святий (чеський князь) *79, 262, 563, 569, 842, 906*
Вацлав (імператор «Священної Римської імперії») *477, 478, 554, 893*
Вацлав (легницький князь) *126, 850*
Вацлав (син Собєслава) *570*
Вацлав (син Ярослава Святополковича) *403*
Вацлав (тєшинський князь) *144*
Вацлав I (III) (син Отокара, чеський князь) *570, 907*
Вацлав II (чеський король) *117–119, 128, 194, 848, 851, 907*
Вацлав III (чеський князь) *907*
Вацлав IV (чеський король) *128, 851, 907*
Вацлав Ристницький *152*
Вежбента Мацей *9*
Вейдевут (Вейдевутус Леталян, Венедут) (прусський князь) *12, 17, 301, 443, 447 449, 457, 869, 888*
Вел-ага-паша (командувач яничар) *714*
Велеславін Даніель Адам *10*
Величко Самійло (український літописець) *21, 33*
Велізарій *49, 835*
Вельфи (баварські і саксонські герцоги) *905*
Вельямінови (воєводи) *176*
Венгауз Мартін Тойсес фон (Мартін Трухзес фон Венгцгаузен) (прусський магістр) *484, 894*
Венглінський *758*
Венедут – див. Вейдевут
Венет Миколай з Лепля *176*
Венжики *683*
Веняви *683*
Венявчик Ян Менжик *333*
Вер Луцій *544, 903*
Вергілій *22, 203, 688, 694, 738, 811, 921*
Вернадський В. *28, 30*
Вернек з Ринна (краківський житель) *124*
Вероні (молдавський гетьман) *215*
Веспасіан (давньоримський імператор, родоначальник династії Флавіїв) *803, 942*
Весталій *55*
Вєльтброд (св.) *541*
Вєрнек *241*
Вєтор Г. *9*
Вибрановський *241*
Виговський Данило *850*
Вижга Станіслав *188*
Виробіш Анджей (польський історик) *5*
Виробослав (шляхтич) *468*
Висимєж (син Лешка III) *70*
Висковатий Іван *655, 657, 659, 916, 917*
Висковатий Третяк *651*
Вислий (Висхлий, Мясоєд) Костянтин Семенович *637, 652, 916*
Вишимир *60, 61, 193*
Вишневецький *242*
Вишневецький Адам *246, 667, 670, 864, 917, 918*
Вишневецький Дмитро *167, 168, 429, 430, 726, 857, 886*
Вишневецький Костянтин Іванович *175, 667, 859, 918*
Вишневецький Михайло *237, 365, 430, 765, 766, 863, 886, 933*
Вишневецький Олександр (гетьман Війська Запорозького, черкаський староста) *430, 864, 886*
Вишневецький Ярема *933*
Вишневецькі (князі) *365, 409, 410, 681, 765, 883, 919*
Вишневський М. *11*
Вігілій (папа) *606*
Вігунд (син Ольгерда) *319, 409*
Візеслава (дружина Болеслава Сміливого) *88*
Вікінд (син Монтвіла) *304*
Віктор (римський князь) *551*
Вільгельм (імператор) – правильніше Річард Корнуельський
Вільгельм (цилійський граф) *134*

Вільгельм Габсбург (австрійський князь) *130, 851*
Вільгельм III (баварський правитель) *853*
Віндика (староста на Глинянах) *337*
Вінтерштедт Шенк фон (прусський магістр) (Фольквін) *891*
Вінцент (гнєзненський архієпископ) *145*
Вінцентій (польський воєвода) *131*
Вінцентій з Шамотул (руський староста) *334, 335*
Віслав *70*
Віталій (св.) *178, 364*
Вітень (литовський князь) *17, 117, 303, 310–313, 317, 470, 471, 848, 870*
Вітовт (Вітольд, литовський князь, брат Владислава Ягайла) *18, 127, 131–139, 146, 285, 319–322, 324–334, 336, 351, 366, 386, 409, 419, 425, 477–480, 586, 589, 603, 695, 696, 710, 727, 850, 852, 872, 875, 910, 911, 913, 921, 922*
Владивой (чеський князь) *906*
Владика Олександр (посол) *182*
Владислав (син Лешка III) *70*
Віт (св.) *534, 569, 744*
Владислав (Ласло) I Святий (угорський король) *775, 776, 844, 922, 935*
Владислав (Ласло) II (угорський король) *776, 935*
Владислав (Ласло) III (угорський король) *777, 936*
Владислав (Ласло) IV Кун (Половець) (угорський король) *111, 117, 777, 847, 848, 936*
Владислав (Ласло, Вуласлав) (легендарний угорський герой) *696, 922*
Владислав (син Сигізмунда III, майбутній король Речі Посполитої Владислав IV) *261*
Владислав I (чеський король) *570, 907*
Владислав II (чеський король) *570, 906*
Владислав I Герман (син Казимира I) *87, 89–93, 275, 343–345, 459, 844*
Владислав II Вигнанець (син Болеслава Кривоустого) *33, 96, 98–101, 845*
Владислав Локоток *115–121, 194, 263, 312, 315, 317, 459, 469, 470–474, 672, 673, 683, 848, 850, 871, 892, 919*
Владислав II Ягайло (Ягелло) *12, 18, 127, 129–135, 137–141, 146, 157, 194, 222, 263, 319–332, 334–336, 387, 406, 409, 425, 477–482, 584, 586, 589, 710, 778, 850–852, 872*
Владислав (III) Варненчик (Уласло I) (польський та угорський король) *13, 140–145, 329, 335, 337, 557, 778–780, 822, 853, 854, 874, 905, 936, 947*
Владислав (Уласло) II (чеський та угорський король) *153–155, 159, 358, 367, 752, 932*
Владислав II Ягеллон (Уласло II) (чеський та угорський король) *150, 151, 342, 570, 781, 855, 875, 906, 907, 936*
Владислав III (Індржих) *907*
Владислав I (мазовецький князь) *145, 854*
Владислав Опольський *123, 124, 129, 132, 850*
Владислав II Дракула (господар Валахії) *144, 752, 853, 932*
Владислав Погробок *570, 907*
Власта (служниця Лібуші) *563–567*
Власьєв Афанасій *27, 667, 668, 918*
Влодек Мацей *757*
Влодзімєж (краківський воєвода) *108*
Влостовський Дзєжек *333*
Воєн (син Мнати) *567*
Войдат (син Кейстута) *319, 409*
Войдило (швагер Ягайла) *319, 872*
Война (підскарбій Великого князівства Литовського) *236*
Война (ротмістр війська Романа Коширського) *176*
Войцех (гнєзненський архієпископ) *139*
Войцех (краківський війт) *120*
Войцех (св.) *81, 82, 139, 142, 147, 149, 269, 424, 440, 457, 458, 467, 474, 541, 563, 773, 842, 890*
Войшелк (син литовського князя Мендовга) *114, 308, 871*
Волович Остафій *237, 246*
Воловичі *483*
Володар (Володор) Ростиславович (перемиський князь) *845, 852*
Володимир (волинський князь) *314*
Володимир (руський князь) *104*
Володимир Володорович (син Володора, перемиського князя) *845*
Володимир Всеволодович (Мономах) *880, 885*
Володимир Ольгердович (київський князь) *322, 326, 409*
Володимир Святий (Володимир Святославич, Володимир Великий) *86, 355, 402, 403, 582, 603, 604, 611, 612, 843, 870, 876, 880, 915, 924*
Володимир Юрійович (син володимирського князя Юрія Всеволодовича) *921*
Волохова (бояриня, «мамка» Димитрія) *917*
Воля (литовський шляхтич) *483*
Вольгімінський *238*

Вольквін – див. Фольквін
Вольський Миколай *8, 248, 437, 864*
Вольський Станіслав *186–188*
Вольф Ю. *880*
Вольфрам Ян *150*
Вонтробка Станіслав (сондецький каштелян) *342*
Воронець Василь *232*
Воронецькі *410, 883*
Воротинський І. Р. *919*
Воротинські *408*
Вратислав (Братислав) (син Борживоя) *568, 569, 906*
Вратислав II – див. Бржетислав II
Всеволод (князь) *104*
Всеволод (син Володимира Святого, володимирський князь) *403*
Всеволод Ольгович *885*
Всеволод Юрійович (син володимирського князя Юрія Всеволодовича) *921*
Всеволод Ярославич (переяславський князь) *403, 880*
Вуласлав – див. Владислав (Ласло)
Вяземський Афанасій *640, 644, 645, 658, 916*
Вятко *402, 879*
Вячеслав (син Володимира Святого, новгородський князь) *403*

Г

Габрагаїм (Ібрагім) (казанський хан) *705, 923*
Габріель (граф з Тенчина) *155*
Габсбурги *14, 15, 23, 853, 895, 936*
Гавриїл (молдавський логофет) *185*
Газі-Гірей I *878*
Галицький Станіслав *371*
Галіндо (син Вейдевута) *449, 452, 869, 888*
Галл Анонім (придворний хроніст Болеслава I) *841, 890*
Галлюс (св.) *315*
Галятовський Йоаникій *21*
Гамрат Петро (краківський єпископ) *380*
Гамрати *749*
Ганнібал (молдаванин) *766*
Ганнібал *98, 440, 846, 887*
Ганс з Кельна *228*
Гара Ладислав *142*
Гарабурда Михайло *231, 233, 242, 862*
Гаральд I Горфагер (норвезький король) *901*
Гаринки *749*
Гарниші *749*
Гарткнох Христофор (німецький історик та юрист) *19*
Гаршналоп (половецький князь) *426, 885*
Гасан-паша *785*
Гасан-чауш *182*
Гассенкамп Р. *5*
Гато (майнцький князь) *546*
Гауденціус (гнєзненський архієпископ) *81*
Гаут (Гапт) *837*
Гаштольд (воєначальник ВКЛ) *313, 370*
Гаштольд Ольбрахт *355*
Гаштольди *302, 305*
Гая *928*
Гваньїні Амброджо *6, 421*
Гваньїні Амброджо де Ріццоні *6, 7*
Гваньїні Клара *6*
Гваньїні Олександр (Алессандро) *5–33, 35, 39, 299, 399, 439, 497, 529, 575, 689, 831–836, 838–842, 846–848, 852–855, 859, 860, 863, 865, 868–872, 874, 875, 877–892, 895–919, 921, 922, 924–932, 934–947*
Гваньїні Франческа *6*
Гвозді *635*
Гвоздь Андрій *635, 636*
Гдешинський *764*
Гедеон (краківський єпископ) *103*
Гедеон (легендарний татарський вождь) *694*
Гедеон (плоцький єпископ) *465*
Гедеон *260*
Гедимін (великий князь литовський) *17, 18, 119, 121, 303, 312–318, 390, 409, 410, 471, 472, 848, 850, 857, 870, 872, 883*
Гедиміновичі *17, 850*
Гедрило (литвин) *469*
Гедройці *309, 310, 348*
Гедрус (Гедройць) (син Трабуса) *309*
Гедрус (зять Кукувойта) *306*
Гейза (Геза) (князь Угорщини) *773, 775, 776, 935*
Геза I (угорський князь, син Бели I) *844, 935*
Гейза (Геза) III (II) (угорський король) *776, 935*
Гектор *98, 387, 759, 846*
Гекуба *846*
Геліогабал (давньоримський імператор) *664, 917*
Гелісс *745*
Гельдвуенський (граф, магістр хрестоносців) *456*
Гельдрінг Гартман фон (Гартман фон Гельдрунген) (магістр хрестоносців) *468, 892*
Генерардус (саксонський шляхтич) *466*

Генрік (Генріх Анжуйський (Валуа)) *194–199, 202, 204, 209, 210, 219, 222, 223, 230, 381, 859, 860, 878*
Генрік (брат Болеслава Кучерявого) *102, 104*
Генрік (легницький князь) *115*
Генрік I Бородатий (вроцлавський князь) *106, 107, 847*
Генрік II Побожний (чоловік св. Ядвіги) *107–109, 847*
Генрік III Пробус *114–117, 469, 848, 892*
Генрік V Залізний (князь жаганський і глогівський) *120, 850*
Генріх (сілезький князь) *467*
Генріх (комтур з Плоцька) *469*
Генріх (прусський маршалок) *308, 316, 872*
Генріх (син Болеслава Кривоустого) *99, 100*
Генріх (син мазовецького князя Семовита) *325*
Генріх IV Бурбон (французький король) *860*
Генріх I (імператор «Священної Римської імперії») *554, 904*
Генріх III (імператор «Священної Римської імперії») *85, 774, 843, 860, 935*
Генріх IV (імператор «Священної Римської імперії») *90, 94, 95, 844, 845*
Генріх V (імператор «Священної Римської імперії») *845*
Генріх VI Штауфен (імператор «Священної Римської імперії») *463, 891*
Генріх VII Люксембурзький (імператор «Священної Римської імперії») *469, 893*
Генріх Ельблонзький *145*
Генріх I Саксонський *538, 541, 556, 901, 902*
Генріх IV (німецький король) *88, 843*
Генріх Хорутанський (чеський князь) *570, 907*
Георг Фрідріх (бранденбурзький маркграф) *246, 251, 864, 865*
Георгій (Ідзі, Юрій) (св.) *136, 201, 262, 352, 384, 406, 467, 767*
Георгій з Белза (белзький намісник) *127*
Георгій Ярославич *403, 404*
Гераклід (Гераклідес Деспот) *7, 155*
Геракліт *22, 688*
Герард *775*
Гербершайн Сигізмунд (австрійський дипломат і мемуарист) *11, 23–26, 28, 33, 612, 664, 694, 907–916, 919*
Гербурт Вацлав *129*
Гербурт із Дзедзилова (ротмістр) *229*
Гербурт Миколай *186–191, 762*
Гербурт Міклош *129*
Гербурт Северин *757*
Гербурт Фрідріх *129, 371*
Гербурт Ян (сяноцький каштелян) *197*
Гербурти *129, 206, 371, 749*
Геріон *671, 918*
Герман з Ельблонга (комтур хрестоносців) *475*
Германовський Павло *229*
Гермонт (син Свінторога) *309*
Геродот (Галікарнаський) *22, 48, 417, 523, 834, 837, 920, 921, 930*
Герсе Іштван Петті де (барон на Шробові) *434*
Герснузен Генріх (інфляндський магістр) *467*
Гертруда (дружина угорського короля Андрія II) *777*
Гертруда (св.) *485*
Гестімулюс (син хорватського короля) *569*
Гестіус Ференц (воєначальник семигородського князя) *791*
Гессус Васнодус *791*
Гилімер (Гелімер) *50, 835*
Гиркас (магдебурзький шляхтич) *467*
Гібут (син Куноша) *304*
Гідасп (Гістасп) (давньоперський цар) *768, 934*
Гіжицький *228*
Гіз де (герцог) *207*
Гізульф (італійський король) *772*
Гільдегардіс (панна-черниця) *546*
Гільсен Роберт *506*
Гінвіл (Георгій) (син Мінгайла) *305, 306*
Гіндель *237*
Гінка з Рогова *134*
Гінки *749*
Глебович Миколай *351*
Глебович Ян *247*
Глинська Олена *855, 856*
Глинський Василь *348, 359, 360, 367*
Глинський Михайло *18, 157, 348, 356–362, 365, 367, 585, 855, 876, 910*
Гліб (св., син Володимира Святого) *306, 403*
Гліб (син Василія Рогволода) *306*
Гліб (смоленський князь) *326*
Гловач Ян з Богуша *133, 328*
Гловінський Дзєржек *349*
Глуховський Ян *11–13, 22*
Гнєвомир (поморський князь) *94, 95, 845*
Гнєвошев *228*
Гноїнський Ленарт *374, 375*
Гогго (син Вейдевута) *449, 454*

Гогенлое Генріх фон (магістр хрестоносців) *892*
Гогенлое Готфрід фон (магістр хрестоносців) – див. Голох Готфрід фон *892*
Гогенштауфени *905*
Годзамби *683*
Годули *683*
Годунов Борис *13, 665–667, 677, 681, 917–919*
Годунова Ірина (дружина царя Федора) *918*
Годунови *918*
Гожов *144*
Гоздави *683*
Гозій Матвій *11*
Гозій Станіслав (кардинал) *178, 381, 382, 844*
Гойський Гаврило *666, 917*
Голин Марцін фон *311*
Голіаф *119, 848*
Голінський Марцін (польський хроніст) *21*
Голіцин *672*
Головін Василь *244, 516*
Головін Іван *177*
Голох Готфрід фон (Готфрід фон Гогенлое) (магістр хрестоносців) *469, 892*
Голубок *240*
Голуховський Семен (генеральний писар Війська Запорозького) *21*
Гольський *764*
Гольша (Гольшан) (син Трабуса) *309*
Гольшани (Гольшанські) *310, 348*
Гомер *22, 47, 51, 203, 300, 694, 833, 835, 841, 848, 921, 925*
Гонзаги *396*
Гонорій (імператор) *53, 745, 835, 838, 929*
Гонорій III (папа) *464, 891*
Гонсевський Олександр *668*
Горації *877*
Горецький *676, 764*
Горимир *568*
Горицький (граф) *744*
Горський *479*
Горський Станіслав *248*
Горшузен Генріх фон (Генріх фон Гаймбург) (інфляндський магістр) *308, 871*
Гослицький *229*
Гостивіт (син Неклана) *568*
Гостовінус Балтазар *382*
Гостомський Анссльм *228, 243, 247*
Готгард (граф Лукашовиць) *427, 885*
Граб'янка Григорій (український літописець) *21*
Грабовецький Гжимальчик Габріель *514*
Грабовські *479*
Градива *410*
Граля Єронім *917*
Граматик Саксон *901*
Гранс (Грансіс) *305*
Гранус (брат Нерона) *548*
Граціан (імператор) *53, 750, 769, 838, 931*
Григорій I Великий (Двоєслов) (папа, св.) *53, 307, 412, 533, 838, 884*
Григорій VII Гільдебрандт (папа) *844, 891*
Григорій IX (папа) *107, 465, 466, 500, 847, 891, 896*
Григорій XI (папа) *128, 851*
Григорій XII (папа) *478, 818, 893, 947*
Григорій XIII (папа) *9, 382, 408, 678, 860, 863–865, 878, 919, 947*
Григорій з Сянока (Сяноцький, львівський архієпископ, гуманіст) *144, 854*
Григорій Назіанський (Богослов) *412, 884*
Гридзельди *765*
Гризельда (дружина Яна Замойського) *244*
Гриміслава Інгварівна (мати Болеслава Сором'язливого) *111, 847*
Грифи (дім) *105, 683*
Гроф Юліан (підданий Родерика, короля вестготів) *750*
Груба (дружина Незамисла) *567*
Грудзенський Стефан *246*
Грудзецький Анджей *248*
Грудзинський *248*
Грудзинський Петро *243*
Грушевський М. *31, 850*
Гудвіць Петро *151*
Гуїла (семигородський князь) *744*
Гумал (Хулмул, Хуміл) *837*
Гуменник *755*
Гуняді (Хуняді, Корвин) Матіаш (угорський король) *150–153, 339, 340, 342–344, 374, 657, 744, 780, 781, 855, 875, 905, 929, 936*
Гуняді (Хуняді, Корвин) Ян (Янош) (батько Матіаша Гуняді) *143, 779–781, 823, 853–855*
Гус Ян *16, 138, 330, 543, 852, 874, 903*
Гусакасан (перський король) *152, 343*
Густав I Ваза *897*
Гутовські *749*
Гухтенгайн Хассо ву (староста бранденбурзького маркграфа Оттона) *850*
Гуюк (монгольський хан) *923*
Гюнтер (магістр хрестоносців) *892*
Гюнтер Габсбург (імператор «Священної Римської імперії») *554*

Д

Д'Амато Д. *6*
Дабровський Козарин *634*
Давид (гродненський староста) *316, 470, 472, 872*
Давид (імператор Трапезундський) *823, 824, 948*
Давид (син Георгія Ярославича) *404*
Давид (цар ізраїльський) *255–257, 259, 260, 526, 664, 802, 848, 940, 941*
Дальбін Бернгард *10*
Дамас (Дамасій I) (папа) *53, 606, 838*
Данило (московський князь) *582, 909*
Данило Галицький (Данило Романович) *18, 112, 307, 404, 847, 848, 870, 871, 881*
Данка (дружина Воєна) *567*
Даразі (Хіст) *939*
Дарій I (перський цар) *691, 768, 807, 920, 934, 944*
Дарій III Кодоман *768, 805, 934, 844*
Дафна (Дапсне) *742, 928*
Дашко (перемиський староста) *122, 849*
Дашкович Остафій *19, 360, 362, 370, 372, 377, 378, 876*
Деброки *749*
Девкаліон *738, 927*
Девлет-Гірей I (кримський хан) *859, 924*
Дембінський *242*
Дембінський Валентин герба «Равич» *171, 174, 224, 246, 487, 861, 895*
Дембінський Еразмус – див. Дембінський Валентин
Дембінський Мацей *231, 232*
Дембінський Якуб герба «Равич» *342–345, 875*
Дербал (вождь болгар) *746*
Дерсняк (підчаший Болеслава Кривоустого) *93*
Дерсняки *749*
Децій (давньоримський імператор) *628, 916*
Децій Йодок *360*
Джаладин (син перекопського хана) *365*
Джанібек – див. Занабек
Джанібек II *922*
Джевицький (Древицький) Миколай *332, 874*
Джемлік *241*
Дженкінсон Ентоні *11*
Джованні (міланський князь) *417*
Джучі (татарський хан) *922*
Дзєржек (кужимський князь) *569*
Дзєржек *191, 762*
Дзєржек з Ритвян *141*
Дзякл (син азійського князя) *717*
Дзялинські *206*
Дивон (Діон Хризостом) *441, 888*
Димитрій (князь друцький) *307*
Димитрій (путивльський князь, помилково названий московським) *581, 584, 910*
Димитрій (син Івана IV) *665, 666, 917*
Димитрій Іванович – див. Лжедимитрій I
Димитрій Іванович (Дмитрій Донський) (московський князь) *318, 355, 872*
Димітровський *175*
Динга (молдавський господар) *185*
Діастерій (Діоскор, александрійський єпископ) *611, 915*
Діодор Сицилійський *22, 51, 690, 748, 836, 920, 930*
Діоклетіан (давньоримський імператор) *552, 743, 846, 904*
Діонісій (кардинал) *142*
Діонісій Александрійський *796, 938, 939*
Діонісій Молодший *628, 916*
Діпольд Кікєжиц з Ельзасу *136*
Дітріх (маркграф) *842*
Длугош Ян (польський хроніст) *10, 15, 18, 22, 302, 401, 460, 474–475, 748, 839, 849, 852, 869, 870, 913, 929*
Дмитрій (кардинал естергомський) *129*
Дмитро (Дмитрій, син Івана III) *355*
Дмитро (київський воєвода) *353*
Дмитро (литовський князь) *328*
Дмитро (татарський хан) *318*
Добек Ян *248*
Доброгнева – див. Марія-Доброгнева
Доброгост із Шамотул (познанський кашелян) *330*
Добросоловський Рожиц *190, 192*
Добростеп *755*
Довгерд (кам'янецький староста) *331*
Довгирд (віленський воєвода) *336*
Довгот (син Кейстута) *319, 409*
Довмонт (Довмант) (литовський князь) *241, 308–310, 863, 871*
Довойни (рід) *305*
Довсирунг *387*
Доленги *683*
Домарат з Пєжхна (генеральний староста Великої Польщі) *131, 851*
Домени *683*
Доміціан *835*
Донан (син Явана) *837*
Дорогостайський Криштоф Монвид *8, 237, 687*
Дорогостайські *359, 686*
Дорота (св.) *117*

Доротея (сестра датського короля, дружина прусського магістра Альбрехта) *486*
Драгомира (дружина чеського князя Вратислава) *569, 906*
Дрімбен Ульріх фон (комтур Топяли) *872*
Дрогойовський Ян *762*
Дроєвський Ян Томаш *245*
Дроєвські *206*
Друз (пасерб імператора Августа) *546*
Друз Германік (Гай Клавдій Друз Германік) *550, 904*
Друцькі *360*
Дуби *683*
Дубровка (донька Болеслава I Грізного) *79–81, 842*
Дуземер Генріх (Генріх Дуземер фон Арфберг) (магістр хрестоносців) *476, 893*
Дузенбург (Дуйзбург) Петро фон (хроніст) *453, 471*
Дулеба *402, 879*
Дульська (підскарбівна коронна) *245*
Дульський *206*
Дульський Ян *246, 864*
Дунін *338*
Дунін Петро *224, 246, 342, 874*
Дуринг Конрад фон (Конрад фон Тюрінген) (магістр хрестоносців) *464, 465, 891*
Дюменеиські *207*
Дюринг Фрідріх фон (прусський магістр) *484*
Дячок Олег *5, 6, 10, 12, 19, 28, 30, 32*
Дьєрдь (Єжі, Юрій) (вараждинський єпископ) *381, 759, 878, 933*

Е

Ебер Пауль *21*
Еванс (англійський археолог) *927*
Евтропія (сестра св. Ніказія) *770*
Егідій (св.) *90, 844*
Едига (Едігей, Єдигей, Ідігу) (воєначальник Тамерлана) *327, 852, 873, 922*
Едмунд (шведський правитель) *929*
Ейксіс *305*
Еккус (римський командувач) *770*
Ектан *745*
Ельжбета (внучка польського короля Казимира III) *123, 124, 778, 849*
Ельжбета (донька Владислава Локотка, сестра Казимира III) *124, 130, 849, 850*
Ельжбета (донька імператора Фердинанда, перша дружина Сигізмунда Августа) *163, 378, 380*
Ельжбета (донька Казимира IV) *153, 754, 755*
Ельжбета (дружина Казимира IV Ягелончика) *342, 344*
Ельжбета (померла донька Казимира IV) *855*
Ельжбета (угорська королева, донька Сигізмунда, дружина Альбрехта II) *142, 778, 779, 781*
Ельжбета Боніфація (донька Ядвіги і Владислава II Ягайла) *133*
Ельзаські (князі) *556*
Ельзевіри *19*
Емерик (син угорського король Іштвана I Святого) *83*
Емерик (Імре) (угорський король, син Бели III) *777, 936*
Емерик з Перена *142*
Емерих *60, 61*
Ердзивіл (син Живібунда) *304, 305*
Ерік (шведський король) *745, 746, 929*
Ерік (шведський король, син Едмунда) *929*
Ерік I (IX) Святий (шведський король) *929*
Ерік VII Померанський (датський король) *139, 853*
Ерік XIII Померанський (датський і шведський король) *480, 894*
Ерік XIV (шведський король) *174, 178, 514, 515, 858, 897, 898*
Ерік II (західнопоморський король) *338, 875*
Ерікс (Еріс) *671, 918*
Ерлігаузен Конрад фон (Конрад фон Ерліхсгаузен) (прусський магістр) *145, 482, 854, 894*
Ерлігаузен Людвіг (Людвіг фон Ерліхсгаузен) (прусський магістр) *148, 149, 482, 483, 854, 855, 894*
Ерліхсхаузен (Ерліхсгаузен) Конрад фон – див. Ерлігаузен Конрад – фон
Ерманарих (готський цар) *837*
Ернест (син імператора Максиміліана) *222*
Ернст (баварський правитель) *853*
Ернст (саксонський курфюрст) *556, 905*
Естерська (пані) *665, 917*
Ецин-Гірей – див. Хаджі-Гірей
Еццо (лотаринзький палатин) *842*

Є

Євгеній IV (папа) *142, 606, 853, 854*
Євдокія (сестра київського князя, дружина Мечислава) *90*

Євсевій Кесаріїський *803, 833, 942*
Євтихій *611*
Єгошія *946*
Єгухан (Угедей) (монгольський хан) *710, 923*
Єдигей – див. Едига
Єжі (львівський єпископ) *344*
Єздра (біблійний священик з роду Аарона) *802, 942*
Єзекіїль (Ієзекіїль) *400, 801, 879, 940*
Єзекія (юдейський цар) *803, 834, 942*
Єзовицький *229*
Єлена (дружина литовського князя Олександра) *349, 350, 355, 356, 358, 367*
Єлена (св.) *803, 823, 943*
Єлизавета (Ельжбета) Габсбург *854*
Єлизавета (св.) *471*
Єлисей (біблійний пророк) *810, 946*
Єліезер (слуга Авраама) *941*
Єліти *683*
Єналей (Джан-Алі) (ставленик московського князя в Казані) *923*
Єнджей (познанський єпископ) *482*
Єнджей (шляхтич з Мазовії) *473*
Єремія (біблійний пророк) *695, 747, 826, 930, 948*
Єремія (молдавський воєначальник) *211, 214–216*
Єремія Могила (молдавський господар) *762, 765, 933*
Єронім (Ієронім) (св.) *53, 401, 745, 796, 838, 879, 938, 939*
Єронім (руський воєвода) *222*
Єронім Празький *543, 903*
Єсса (Гез I) (угорський князь) *80, 842*

Ж

Жарновський Ян *136*
Жеребці *683*
Жешотек Анджей *188*
Живібунд (Живібунт, Живібуд) (литовський князь, син Кернуса) *304, 870*
Жижка Ян *16, 330, 557, 874*
Жолкевський Станіслав *239, 246, 249, 863*
Жуан II (португальський король) *940*

З

Забжезинський Ян *356, 358, 359, 585, 910*
Завіші *479*
Загоровський *766*
Задовський *219*
Закари *550*
Закліка з Меджигужа *132, 851*
Залеський *219*
Зальц Генріх фон (Герман фон Зальц) (магістр хрестоносців) *307, 464, 465, 870, 891, 896*
Заміхан – див. Батий
Замойський *376, 878*
Замойський Миколай *373*
Замойський Станіслав *172*
Замойський Томаш *882*
Замойський Ян *197, 224, 228, 234, 237–239, 244, 245, 248, 249, 763, 861, 864, 933*
Замойські *206*
Занабек (Джанібек, Джамбек) (хан Золотої Орди) *696, 922*
Заргенгаузен Гантес (Анно фон Зангергаузен) (магістр хрестоносців) *468, 892*
Заремби *683, 749*
Заславський (Януш або Михайло) *229, 862*
Заславський Іван *409*
Заславський Януш *862, 883*
Заславські *317, 408, 881*
Заторський Петро *161*
Захар'їн Яків *360*
Захара-Вавжиньчик М. *870*
Захарлич Яків *351*
Збаразька Єлизавета (дружина Вацлава Баворовського) *883*
Збаразька Маргарита (дружина С. Чермінського) *883*
Збаразький Анджей *365*
Збаразький Владислав *410, 883*
Збаразький Миколай *410, 883*
Збаразький Стефан *410, 883*
Збаразький Юрій *410, 883*
Збаразький Януш (Ян зі Збаража) *175, 236, 239, 242, 246, 410, 434, 859, 863, 883*
Збаразькі *365, 410, 883*
Збилітовський *241*
Збислава (дружина Болеслава III Кривоустого, донька київського князя Святополка Ізяславича) *93, 845*
Збишек (краківський єпископ) *147*
Збігнєв (краківський єпископ) *144*
Збігнєв (син Владислава I Германа) *89–96, 844*
Збігнєв (син Лешка III) *70*
Збожевський Павло *333*
Зборовський *409*
Зборовський Анджей *239, 246, 487, 488, 863, 864, 895*
Зборовський Криштоф *760, 933*
Зборовський Марцін *406*
Зборовський Петро *178, 487*
Зборовський Самуель (Самійло) *239, 430, 886*

Зборовський Ян *172, 197, 225, 243, 246*
Зборовські *251*
Зебжидовський Анджей *171, 864*
Зебжидовський Миколай *7, 37, 209, 227, 237, 249, 383, 861, 862*
Зебжидовський Флоріян *172, 173, 237, 863*
Зеленський Григорій *246*
Зеліслав (гетьман при Болеславі Кривоустому) *93*
Земелька Миколай *347, 355*
Зенович Єжі *175, 351*
Зенон (візантійський імператор) *746, 929*
Зефен Йоганн фон (прусський магістр) *484*
Зиндрам з Машковиць *135*
Зібенайхер Якуб *11*
Зонара (Іоанн Зонарас) (візантійський хроніст) *429, 886*
Зопіріон (македонський намісник) *691, 920*
Зофка (Софія) (дружина Владислава II Ягайла, донька київського князя Івана) *139, 853*
Зриньї *407*

І

Ібрагім-паша (турецький султан) *757*
Іван (київський князь) *139, 853*
Іван (син Івана IV) *653, 659, 663–665*
Іван (шьремський каштелян) *134*
Іван III Васильович (московський князь) *178, 345, 348, 350, 355, 593, 626, 876, 881, 911, 912, 915, 916, 921*
Іван IV Васильович *10, 13, 21, 24–27, 164, 422, 498, 509, 510, 513, 574, 577, 578, 584, 587, 589, 590, 593, 594, 612, 614, 626–629, 631, 635, 664, 677, 706, 710, 714, 855–857, 862, 870, 908–910, 912, 915–918, 923*
Іван Калита *582, 909*
Іван Олеський із Сенна *146*
Іванович *109*
Іво з Конського *111*
Івоня (молдавський господар) *185, 191, 192, 194, 195, 210–219, 430, 760–762, 825*
Ігор (син Рюрика, великий князь київський) *402, 880*
Іданфирс (готський князь) *769*
Ідзі – див. св. Георгій
Ієроваом (Ровоам) (син царя Соломона) *803, 942*
Ізабелла (угорська королева) *381, 759, 781, 782, 933*
Ізмаїл *816, 828*
Ізяслав (син Володимира Святого, смоленський князь) *403*
Ізяслав Ярославич *844, 880*
Ілля (біблійний пророк) *257, 651, 943, 946*
Ілля (молдавський господар, син Олександра I) *141, 752, 853, 932*
Ілля Рареш (молдавський господар) *170, 759, 858, 933*
Ільхам – див. Алі-хан
Індржих Бржетислав (чеський князь) *907*
Інокентій III (папа) *464, 891, 896*
Інокентій IV (папа) *109, 307, 466, 847, 870, 881, 892*
Іоанн (св.) *74, 137, 138, 370, 462, 469, 472, 577, 739, 746, 750, 802, 803, 829, 852*
Іоанн (св.) Хреститель *79, 134, 145, 268, 308, 424, 511, 609, 616, 781, 795, 842, 937*
Іоанн IV (папа) *559, 906*
Іоанн XXII (папа) *472, 474, 848, 893*
Іоанн XXIII (антипапа у м. Піза) *480, 894*
Іоанн Авентін *551*
Іоанн Баптіста (єзуїт) *818*
Іоанн Золотоуст (Хризостом) (св.) *412, 884*
Іоанн із Переяського монастиря *83*
Іоанн Милостивий (св.) *796, 938, 939*
Іоаш (Іоас, Йоаш) I (юдейський цар, син Охозії) *803, 942*
Іоаш (Іоас, Йоаш) II (юдейський цар, син Іоаша) *803, 942*
Іпполіт (гнєзненський архієпископ) *84*
Ираклій (візантійський імператор) *796, 939*
Іржик (Георгій Бранкович) (сербський деспот) *743, 929, 948*Іржик (син Іржика (Георгія Бранковича)) *744*
Іржі (Юрій) Подебрад (чеський король) *149, 150, 342, 346, 570, 855, 875, 907*
Ірод Великий (юдейський цар) *649, 650, 805, 940, 943*
Ірод Філіп (дядько Ірода Великого) *943*
Ісаак (євреї з Возників) *434, 698, 804, 828, 943*
Ісаак *258, 698, 804, 828, 943*
Ісидор (вітебський хорунжий) *165*
Ісидор (київський митрополит) *142, 606, 853, 914*
Іслам (брат Сат-Гірея) *376*
Іслам-солтан (Іслам-Гірей I) *376–379, 757, 758, 878, 932*
Істліксюхан *710*
Іфін Ян *246*
Іштван I Святий – див. Стефан (св.)
Іштван II – див. Стефан II
Іштван V – див. Стефан V

Й

Йоахим II *7*
Йоахим III Фрідріх (бранденбурзький маркграф) *865*
Йоахим Мархіо (Йоахим I Нестор) *559, 905*
Йов (Іов) (біблійний праведник з країни Оз) *802, 941*
Йоганн Георг (бранденбурзький маркграф) *865*
Йордан Готський (Алянус) *22, 53, 531, 749, 838, 900, 930, 931*
Йордани *749*
Йосиф (св.) *464, 801, 803, 810, 943, 944*
Йосиф Флавій *22, 23, 51, 748, 835, 930*
Йохамім Ох *803*

К

Кадлубек Вінцентій (польський хроніст) *14, 839, 840, 845*
Кадм *727*
Казановський Марцін *228, 240*
Кази-Гірей *710, 717*
Казимир (мазовецький князь) *333*
Казимир (опольський і битомський князь) *117*
Казимир (саксонський князь) *198, 860*
Казимир (св.) *370*
Казимир (син Болеслава Сором'язливого) *109*
Казимир (син Казимира IV Ягеллончика) *150, 153, 342, 345, 855*
Казимир (син Конрада Мазовецького) *847*
Казимир (син Лешка III) *70*
Казимир (Ян-Казимир) (син Сигізмунда III, майбутній король Речі Посполитої у 1648–1668 рр.) *261*
Казимир I Відновитель (син Мєшка II) *84–87, 89, 193, 458, 841, 843*
Казимир II Справедливий (король, син Болеслава Кривоустого) *99, 103–105, 312, 846, 871, 885*
Казимир III Великий (син Владислава Локотка) *18, 33, 120–126, 129, 133, 134, 194, 263, 269, 274, 298, 317, 470, 472, 475–477, 683, 752, 778, 848–850, 853, 865, 872, 899, 919, 932, 936*
Казимир IV (II) Ягеллончик (син Владислава II Ягайла) *13, 140, 142, 144–154, 298, 329, 336–338, 341, 343, 344, 346–348, 408, 482–484, 490, 570, 584, 589, 853–855, 874, 894, 895, 753, 778, 779, 781, 868, 907, 911, 932, 936*
Казимирський Петро Біберштен *174*
Казимирський Стефан *248*
Казлімурза *708, 718*
Каїн *651*
Кайдан (татарський воєначальник) *108*
Какан (угорський король) *772*
Калапін – див. Сулейман Челебі; Муса Челебі
Калапін (турецький султан) *822, 947*
Калиновський *763, 766*
Калігула (давньоримський імператор) *548, 664, 903, 917, 943*
Калімах (Філіп Каллімах) (хроніст, гуманіст) *143, 853*
Кальвін Жан *557, 905*
Кальман (Коломан) Книжник (угорський король) *94, 776, 845, 935*
Кальський *479*
Кам'янецький Енджих *349*
Кам'янецький Іван *856*
Кам'янецький Марцін *365, 368, 371, 877*
Кам'янецький Миколай *364, 405, 754, 755, 856, 932*
Кам'янецькі *206*
Камбіс(Камбіз) (давньоіранський цар) *801, 940*
Кампензе Альберто (італійський мемуарист) *24*
Кан (центуріон римського загону) *805*
Кангвіста *690*
Кансух Аль-Гурі *939, 940*
Кант Іммануїл *28*
Капіов Генріх фон (правильніше Ульріх фон Дрілебен) (прусський комтур) *316, 872*
Капістран Ян (чернець) *147, 349, 374, 780, 823*
Каппелер А. *21, 24*
Караболя *125*
Карамзін М. *22, 24*
Карбон Папірій (Гней Папірій Карбо) *301, 869*
Карват Павло *151*
Карл (моравський маркграф) *907*
Карл (французький король) *197, 198*
Карл Великий *70, 540, 541, 545, 549, 556–558, 745, 773, 841, 900, 902*
Карл I Роберт (Карл Малий) (угорський король) *122, 473–475, 752, 778, 849, 850, 931, 936*
Карл IV Люксембурзький (Карл I – чеський король) *123, 124, 128, 476–477, 570, 849, 893, 907*
Карл V Габсбург (Карл I в Іспанії) *439, 553, 554, 825, 887, 948*
Карл IX *859, 860*
Карл Тревірський (Бефарт) (прусський магістр) *848, 872*

Карнковський Сендзівой *208*
Карнковський Станіслав *224, 246, 253, 383*
Карнковський Ян *346, 352*
Каролінги *935*
Карпен Отто (магістр хрестоносців) *464*
Карчовський *228*
Кассій (Гай Кассій Лонгін) *803, 942*
Кастріот Ян (батько Скандербега) *737*
Кастріоті Георгій – див. Скандербег
Катарина (донька Сигізмунда I) *253*
Катарина (Катажина Ягеллонка) (дружина шведського короля Юхана III) *11, 244, 515, 858, 865*
Катерина (донька Малюти Скуратова) *919*
Катерина (донька римського імператора Фердинанда) (друга дружина Сигізмунда Августа) *163*
Катерина (св.) *125, 144, 148, 337, 407, 811, 874*
Катерина Медічі (французька королева) *198, 860*
Катеронус Зено (посол перського короля Гусакасана) *152*
Катул (Квінт Лутацій Катул) *301, 869*
Качибей (татарський хан) *318*
Каша (Казі) (донька Крока) *561, 563, 906*
Кедрін Георгій (візантійський хроніст) *23, 810, 813, 945*
Кейстут (Кестутис) (литовський князь, син Гедиміна) *125, 127, 317–320, 334, 409, 476, 477, 850, 872, 883*
Кемлич *334*
Кервибурнаси *710*
Кердаш (татарський цар) *305*
Кердейович Грицько (Гришко Кердей) *331, 333, 335*
Кернус (син Куноша) *304*
Кетлер Анна *882*
Кетлер Готард (магістр Лівонського ордену) *503, 504, 514, 862, 897*
Кизалецький Михайло *915*
Кий (засновник Києва, князь) *401, 402, 879*
Кий (племінник Астіага) *807*
Кирило (Константин) (св.) *53, 401, 568, 722, 745, 838, 879, 906, 924, 929*
Киріак *771, 934*
Кисіль Адам *884*
Кислюк Олександр *28*
Китаври *309, 310*
Китти (син Явана) *837*
Кищанка Ганна *434*
Кі-Гірей *221*
Кізинек *149*
Кіліан (св.) *541*
Кільдибек (татарський хан) *922*
Кільтаноп (Кітанопа) *426, 885*
Кіндрат (син Коріата) *327*
Кінпераде Генріх фон (Вінріх фон Кніпроде) (магістр хрестоносців) *476, 477, 893*
Кіпріан (св.) *795, 938*
Кір I Ахеменід *840*
Кір II Великий (давньоіранський цар) *807, 814, 944, 945*
Кір Старший (давньоіранський цар) *116, 566, 691, 800, 837, 848*
Кірза *755*
Кішка Станіслав *156, 351, 355, 356, 362*
Кішка Ян (жмудський староста, крайчий ВКЛ) *246, 407, 882*
Кішки *407, 434*
Клавдія (дружина лотаринзького князя) *198*
Клара (св.) *111, 847*
Клеменс (каштелян) *108*
Клеменс (Климент Александрійський) *796, 938, 939*
Клеменс *551*
Клеменс з Русця *262*
Клеменс Йоаннікій *57*
Клеопатра *738, 926*
Клефельд (гданський бургграф) *183, 184*
Климент (св.) *139, 722, 924*
Климент IV (папа) *468, 892*
Климент V (папа) *469, 893*
Климент VI (папа) *476, 477, 893*
Климент VII (папа) *375, 878*
Климент VIII (папа) *492, 895*
Климент Смолятич (київський митрополит) *924*
Клівенська (княгиня) *178*
Клімунт (краківський воєвода) *107*
Клімунт (краківський зброяр) *149*
Клофаси *749*
Кмита (краківський воєвода) *171, 172*
Кмита Петро *365*
Кмита Станіслав *365*
Кмита Філон (Кмита-Чорнобильський) *174, 237, 240, 242, 434, 864*
Кмита Яcько (краківський староста) *127, 850*
Кнеса Павло *345*
Кніпроде Вінріх фон – див. Кінпераде Генріх фон
Князьков Ю. П. *5, 6*
Кобилинський Якуб Гжимальчик *335, 336*
Ковальський М. П. *5, 6, 28, 30, 32*

Кожинський *241*
Козак Семен (гетьман Вітовта) *326*
Козельський Мацей (герба «Роля») *187, 191*
Козлов Г. Г. *20*
Козлова Г. *24, 25, 33, 908, 909, 911, 913, 916*
Козловський Лаврентій *210, 219*
Козьма Празький *22*
Количов *160, 379*
Колобова Марія (вихователька царевича Димитрія) *917*
Колюмна Август *40*
Колюмни *302, 557*
Комендоні (папський легат) *195*
Коморовський *151*
Коморовський Якуб *333*
Компа *305*
Конарський Адам (познанський єпископ) *197, 204, 383*
Кондрат (син мазовецького князя Семовита) *308*
Кондратович *109*
Конецпольський Олександр *239, 241*
Конецпольський Ян *482, 753, 932*
Конопацький Н. *490*
Конрад (прусський магістр) *137*
Конрад I Брненський *907*
Конрад I (імператор «Священної Римської імперії») *903*
Конрад III (імператор) *101, 846*
Конрад IV (імператор) *466, 492*
Конрад I Мазовецький *106, 107, 109, 111, 115, 427, 442, 464, 465, 846, 847, 885, 888, 891*
Конрад II (князь литовський та жмудський) *308, 871, 907*
Конрад Олесницький *131, 136, 322*
Конрад Склузенський (Склузенбурзький) *23, 793*
Константин I Великий (св.) *49, 179, 549, 552, 768, 832, 835, 859, 904, 934, 943*
Константин III (візантійський імператор) *559, 906*
Константин V (візантійський імператор) *767, 772, 935*
Константин VIII (візантійський імператор) *403, 880*
Константин XI (візантійський імператор) *822, 823, 947*
Константинополітан *608*
Констанція (донька Генріка II Побожного) *847*
Констанція (св.) *107*
Констанція (сестра Кунігунди) *113*
Контаріні Амброджо (італійський мемуарист) *24*
Концький Іван *379*
Копау (молдавський воєначальник) *756*
Копистенський Захарія (український письменник-полеміст) *21, 32*
Копицький Станіслав *431–433*
Кораби *683*
Корамберден (татарський хан) *138*
Корвин Ян – див. Гуняді Янош (Януш)
Корвінівна (племінниця Матіаша Корвина) *340*
Корибут (син Ольгерда) *139, 319, 320, 322, 326, 328, 329, 336, 365, 409, 883*
Коригайло (син Ольгерда) *319, 325, 409*
Коритко Павло *245, 246*
Корицький *229*
Коріат (син Гедиміна) *317, 327, 410, 883*
Короткий Б. *883*
Корсаки *229*
Корчдорф *136*
Косинський Криштоф *430, 886*
Косов Сильвестр (київський митрополит) *21*
Костелецька Беата (дружина Іллі Острозького) *406*
Костелецький Миколай *613, 915*
Костелецькі *206*
Костин Мирон (молдавський літописець) *20*
Костка Анна (дружина Олександра Костянтиновича Острозького) *407*
Костка Станіслав *491*
Костка Ян *491*
Костки *407*
Костянтин Могила (молдавський господар) *765, 766, 933*
Косцелецький Лукаш (познанський єпископ) *383*
Котроманичі *929*
Кохановський Пантелеймон (український літописець) *21, 32, 856*
Кохановський Ян (польський поет) *23, 735, 925*
Коховський В. *908*
Коц (Кочій) (половецький князь) *426, 885*
Коширські (Кошерські) *409, 883*
Кощаковський Ілля (український літописець) *21*
Кракус (Крак, Крок) (князь, засновник Кракова) *62, 63, 65, 193, 560, 561, 839*
Кракус II *63, 839*
Краніо *550*
Кранцій Альберт (німецький хроніст) *22, 24, 47, 534, 590, 833, 900, 911*

Красицький *236*
Красінський Францішек *204*
Красс Марк (Марк Ліциній Красс) *803, 845, 942*
Креза Ян *343*
Кресомисл (син Воєна) *567, 568*
Кресценс *551*
Кретковський Ян *243*
Кристин (сандомирський каштелян) *132*
Кристин (Християн) (хелмінський єпископ) *464, 891*
Кристин з Козєглув Сондецький (Кристин Козєглувський) *131, 132, 144*
Крушина з Голова *331*
Кристина (донька Генріха IV, дружина Владислава – сина Болеслава Кривоустого) *96*
Кристина із Совлок *246*
Криська Малгожата *491*
Криський Станіслав (рацьонзький каштелян) *197, 246*
Криштоф – див. Баторій Криштоф
Кровіцький Марцін *172*
Кромер Марцін (польський хроніст) *10, 15, 18, 22–24, 266, 274, 275, 403–405, 409, 460, 475, 480, 589, 880, 881, 833, 839–841, 844–846, 850, 852, 858, 866, 868, 885, 911, 913, 929*
Крузе Елерт *25, 27*
Крупський *755*
Крушельницький *186*
Ксеркс I *204, 741, 742, 807, 928, 944*
Кукувойт (стрий Скирмунтів) *306*
Куле *749*
Кульмо *449, 454*
Куман (половецький князь) *426, 885*
Кунігунда (Кінга, дружина Болеслава Сором'язливого) *107, 111, 113, 117, 847, 904*
Кунігунда (св.) (дружина імператора Генріха) *554, 904*
Кунош (син Палемона) *303, 304, 870*
Купан (брат св. Щепана (Стефана)) *774*
Купранець (о.), Олександр *6*
Кур (Куря) (печенізький князь) *402*
Курбак (Курток) (половецький князь) *426, 885*
Курбський Андрій *25, 172, 647, 858*
Курляндська княгиня – див. Кетлер Анна
Куровський Миколай (гнєзненський архієпископ) *479*
Курцій (Квінт Курцій Руф) *22, 741, 815, 928*
Курцій (правильніше Куріацій) *371, 877*
Курч *240*
Кусоб (Урусоба) (половецький князь) *426, 885*
Кутлубак (татарський хан) *318*
Кухмайстер Міхель фон Штерберг (Міхель Кухмайстер фон Штернберг) (магістр хрестоносців) *480, 481, 894*
Кучбовський Валентин (приятель М. Кромера) *844*
Куша Петро *109*

Л

Лавент *774, 775*
Лаврентій (св.) *125, 146, 786*
Лаг *803, 942*
Лагарус (князь з Паннонії) *768*
Ладислав (Владислав, Ласло) V (угорський король) *142, 778–780, 853, 936*
Ладислав (св.) *144, 349*
Ладислав з Полонча *142*
Лазар Бранкович (син Георгія Бранковича, правитель Сербії) *339, 744, 875, 929*
Лазоцька Дорота *172*
Лампеде (цариця амазонок) *693*
Ласицький Ян *10, 21, 873*
Ласло IV Кун (угорський король) – див. Владислав IV Кун
Ласло V – див. Ладислав V
Ластовецький *764*
Ласький Альбрехт (сєрадзький воєвода) *7, 155, 166–169, 175, 197, 205, 406, 760*
Ласький Ян *356, 876*
Латальський *247*
Лауренціо з Істрії *261*
Лащ Ян *338, 854*
Лебеді *206, 683*
Лев (володимирський князь) *307*
Лев (луцький князь) *314*
Лев (Леон) I (римський імператор) *401, 879*
Лев (Леон) III Іконоборець (візантійський імператор) *746, 929*
Лев I (св.) (папа) *606, 771, 934*
Лев II (папа) *771, 934*
Лев (Леон) X (папа) *439, 678, 887, 919*
Лев Данилович Галицький (князь) *18, 112–114, 308, 404, 406, 412, 847, 871, 848, 881, 884*
Леварти *683*
Легендольф Павел (вармінський єпископ) *340, 875*
Лездейко (жрець) *314, 315*
Леліви *683*
Ленарт (св.) *124, 850*
Лензей Арнольд *25*
Леон (митрополит) *611*
Лепід *926*
Лех I *14, 17, 57–61, 63, 193, 262, 269, 400, 559, 560, 839*

Лех II *63*
Лех (Лешко) V (I) Білий (син Казимира Справедливого) *104–106, 459, 846*
Лешко (Лешек) II (IV) Чорний (польський король, брат Болеслава Сором'язливого) *112–115, 263, 311, 468, 840, 841, 847, 865, 871, 892*
Лешко I (Пшемислав) *66 68, 193, 840*
Лешко II *12, 67–70, 193*
Лешко III *61, 69–71, 840*
Лешко IV (син Семовита, сина П'яста Крушвіцького) *75, 76*
Лешньовольський Марцін *246*
Лешньовольський Станіслав *172, 173, 858*
Лешньовольські *206, 228*
Лещики *683*
Лещинський *187*
Лещинський Анджей *883*
Лещинський Рафал *678, 919*
Лжедимитрій I *13, 27, 666–669, 672, 677, 681, 682, 863, 917–919*
Лжедимитрій II *8, 672, 919*
Либідь *401*
Лизлов Андрій *6, 21, 33*
Лисаковський *764*
Литалян (Литвон, Літво) (син прусського короля Венедута) *301, 302, 449, 457, 869*
Литвинов Володимир *28*
Лібенштайн Куно фон (комтур з Остероде) *873*
Лібуша (донька Крока) *561–566*
Лівій *297, 868*
Лігенза Миколай *246*
Лігенза Якуб *333*
Лікург *17, 734–736, 925*
Ліпніца Шимон *345*
Лісаній *943*
Лісимах *878*
Лоб Миколай *11, 12, 22, 35, 395, 435, 493, 525, 685*
Лобанов-Ростовський Семен Васильович *916*
Ловчик Григорій *644*
Логофет *755*
Лойола Ігнацій *381*
Лонцький Каспар *512*
Лопатинський *233*
Лотар III *542, 902*
Лука (св. ап.) *941*
Лукаш (граф з Гурки, познанський воєвода) *406*
Лукомський (князь) *176*
Лукреція *66, 840*
Лукулл (римський полководець) *943*
Лупіцін (римський командувач) *749*
Луцій III (папа) *846*
Луцій Кіренейський *551*
Луцій Флор *22*
Любарт Гедимінович (литовський князь) *125, 127, 174, 306, 317, 319, 409, 850*
Любомирський Себастіян (граф з Висніча) 407, 882
Людвіг Габсбург (Ладислав Постум) (імператор) *554, 904*
Людвіг (брат Христофора, німецького князя) *198*
Людвіг з Нового *145*
Людвік (Лайош) I Анжуйський (угорський і польський король) *74, 122–130, 137, 146, 194, 320, 321, 477, 743, 778, 841, 849–851, 873, 929, 936*
Людовік (Лайош) II Ягеллон *373, 374, 570, 781, 782, 877, 907, 937*
Людовік (Людвіг) IV Баварський *471, 472, 474–476, 893*
Людовік VII Молодший (французький король) *776, 935*
Людовік (Людвік) (баварський князь) *139, 853*
Людмила (дружина Борживоя) *568, 569*
Людмила (дружина чеського короля Владислава II Ягеллона) *342*
Людольф (Людер, князь Брауншвайзький) *472, 893*
Людольф *18*
Лютер Мартін *16, 510, 556–558, 852*
Лютомерський (Лютомирський) Ян *286, 868*
Люція (св.) *534*
Лязид-Гірей *221*
Ляміттер Станіслав *150*
Лямперт (Ламперт, Ламберт) (краківський єпископ) *80, 90, 844*
Лямперт (св.) *148, 532, 795*
Лянг Кондрат *150*
Лянгвин (син Ольгерда) *319, 409*
Лянцкоронський Прецлав *368, 377, 428, 877, 885*
Лянцкоронський Станіслав *186, 187, 190, 191, 229, 363–365, 368, 369, 877*
Ляпунов Прокопій Петрович *672, 919*
Лятальський Станіслав *377, 378, 460*
Лятерна Мартин *16, 536*
Льви *683*

М

Маани *945*
Маврикій (візантійський імператор) *772, 935*
Маврицій (св.) *82*

Магнус (брат датського короля) *230, 232, 242, 251, 500, 504, 862, 897*
Магнус (граф мазовецький) *96*
Магнус Олаф (хроніст) *23, 899–901, 913*
Магомед (Мехмед) I Челебі *822, 947*
Магомет (Мухамед) (основоположник ісламу) *168, 170, 343, 601, 602, 611, 707, 710, 716, 717, 787, 788, 802, 803, 812, 813, 815–817, 819, 823, 825, 827, 857, 914, 946*
Магомет (султан) – див. Мехмед II
Мадіан (четвертий син Авраама) *811, 946*
Мазо *442*
Мазурок Осип *20*
Майлати *557*
Майнгард (перший ризький єпископ) *499, 541, 896*
Македоній *608, 914*
Макрин (воєначальник гунів) *769*
Максенцій *628*
Максим (римський командувач) *749*
Максим Фабій *54, 838*
Максиміліан (давньоримський імператор) *552, 904*
Максиміліан Габсбург (ерцгерцог) *15*
Максиміліан I Габсбург (імператор «Священної Римської імперії») *159, 163, 178, 194, 199, 350, 358, 484, 485, 554, 781, 856, 895, 905, 936*
Максиміліан II Габсбург (імператор «Священної Римської імперії») *222, 407, 554, 557, 570, 581, 782, 783, 861, 905, 907, 937*
Максимович М. *880*
Малатеста *557*
Малгожата (Маргарита) (св.) *125, 135, 165, 332, 361, 467*
Малецький Ян (з Сонча) *873*
Малинський Ян *229*
Маляж Ян *150*
Мальберг Герхард (магістр хрестоносців) *892*
Мальський *479*
Мальхерова Катажина *380*
Мальцев О. *919*
Мамай (хан Золотої Орди) *696, 922*
Мамтан (татарський цар) *338*
Мангі (Мунке-хан) (хан Монгольської імперії) *691, 692, 920*
Манент *915*
Манлій Ц. (Гней Манлій Максим) *301, 869*
Мансфельд Бургард фон (комтур з Остероде) *873*
Маргарита (дружина Виробослава) *468*
Марій Ц. (Гай Марій) *301, 869*
Марінеску Костянтин *20*
Марія (донька Ольгерда) *872*
Марія (донька тверського князя, дружина Гінвіла) *305*
Марія (донька тверського князя, дружина Ольгерда) *319*
Марія (донька угорського короля Людвіка, угорська королева, дружина маркграфа Сигізмунда) *128, 349, 374, 778, 851, 936*
Марія (дружина Бориса Годунова, донька Малюти Скуратова) *918*
Марія (Магдалина) Деспотівна *882*
Марія (племінниця Івана IV, дружина Магнуса) *862*
Марія Магдалина (св.) *384*
Марія-Доброгнева (дружина Казимира I, донька великого київського князя Володимира Святого) *86, 843*
Марк (аквіленський патріарх) *151*
Марк (єврей з Возників) *434*
Марк (св.) *111, 379, 551, 796, 938*
Марк Аврелій *903*
Марк Антоній *544, 738, 903, 926*
Маркова (дружина Флейдля) *237*
Марот *816*
Мартеся (цариця амазонок) *693*
Мартир Методус *531*
Мартін V (папа) *481, 894*
Марціал (Марк Валерій Марціал) (поет) *22, 800, 940*
Марцін (гнєзненський архієпископ) *92*
Марцін (св.) *126, 175, 355, 381, 745, 774, 850*
Масальський (князь) *366*
Масальський Тимофій (литовський шляхтич) *645, 646*
Масинісса (нумідійський цар) *795, 937, 938*
Маслав (мазовецький князь) *86*
Матвій (угорський король) – див. Гуняді (Корвин) Матіаш
Матерна (римський староста) *767*
Матильда (сестра Оттона II) *842*
Матіас (Матіаш) Габсбург (правитель Австрії) *788, 937*
Матфей (Матвій) (св.) *137, 608, 804, 811*
Махетан (казанський хан) *351*
Махмедін (Махмет-Амін, Мухамед-Емін) *705, 923*
Махмет-Гірей (Мухамед-Гірей) I *354, 372, 376, 705, 710, 885, 923*
Махмет-паша *191, 195*
Мацей (влодзлавський єпископ) *473*
Мацейовський Бернард (люблінський воєвода) *201, 206, 383, 434*
Мацейовський Самуель (краківський єпископ) *171*

Мегатиз (Мегабаз) (полководець Дарія I) *768, 934*
Мезенцій (етруський цар) *653, 664, 917*
Мезет *768*
Мези-паша *824*
Мейнеке Ф. О. *33*
Мейсен Альбрехт фон (Альбрехт фон Майсен) *311, 871*
Мекленбурзький Христофор *513, 514*
Мелецький Миколай *185, 187, 191, 196, 219, 233, 236, 237, 246, 410, 512, 760, 859, 861, 887*
Мельхіседек (біблійний цар і священик) *810, 945*
Мельштинський *286*
Мемер (Менігард) (Майнгард фон Кверфурт) (прусський магістр) *311, 312, 871, 872*
Мемнон *203, 800*
Менглі-Гірей I *338, 341, 351–355, 363, 366, 427, 705, 710, 875, 885, 923, 932*
Мендовг (Миндовг, Мендольф, Міндаугас, Мендольфус) (литовський князь) *18, 303, 307, 308, 466, 870, 871*
Менжик Ян з Домброви *334*
Менжинський Марцін *222*
Менігард – див. Мемер
Меровей Французький (основоположник династії Меровингів) *770*
Мерое (сестра іранського царя Камбіза) *801, 940*
Мефодій (єпископ Батавський) *694*
Мефодій (св.) *568, 722, 745, 879, 906, 924, 929*
Мехмед II Фатих (Завойовник) *345, 346, 724, 737, 738, 744, 780, 822–824, 855, 875, 924, 926, 936, 947*
Мехмед III (Магомет) (турецький султан) *790–792, 825, 826, 937, 948*
Мечислав (Мєшко) I *12, 77–81, 402, 570, 683, 774, 841, 842, 880, 935*
Мечислав (Мєшко) II Ламберт *83, 84, 102, 193, 841–843*
Мечислав (Мєшко) III Старий *98–100, 102–105, 464, 846*
Мечислав (опольський князь) *108*
Мечислав (племінник Владислава Германа) *90*
Мечислав (син Володимира Святого, тверський князь) *403*
Мечислав (син Мєшка (Мечислава) I) *80*
Мєлох із Мясткова *239*
Мєховський Мацей (польський хроніст) *9–11, 15, 22, 302, 409, 440, 460, 869, 882, 904, 913, 929*
Мєшко (син Казимира I) *87*
Миколаї (кам'янецький єпископ) *150*
Миколаї (познанський архідиякон) *120*
Миколай (руський воєвода) *155*
Миколаї (сандомирський каштелян) *439*
Миколаї (св.) *120, 344, 577, 605, 606, 613, 616, 776, 915*
Миколаї (син Єлизавети Збаразької у шлюбі із В. Баворовським) *410*
Миколай з Москожова (правильно Клеменс з Москожева) *132, 851*
Миколай з Осоліна Віслицький *132*
Миколаї з Рутна *344*
Миколайовський *286*
Минько *176*
Мир-Пулад (татарський хан) *922*
Мітридат I (парфянський цар) *400, 807, 836, 945*
Мітридат VI Євпатор *53, 838*
Михаїл (архістратиг, св.) *113, 170, 177, 262, 268, 308, 311, 388, 484, 569, 605, 606, 616, 844, 865, 914*
Михаїл (підчаший московського князя) *177*
Михаїл III Куропалат (візантійський імператор) *50, 401, 746, 835, 879*
Михаїл III Палеолог (візантійський імператор) *722, 906*
Михай – див. Михайло Вишневецький, Михайло Ружинський, Михай Хоробрий *886*
Михай I Хоробрий (Витеазул) (валаський господар) *430, 763, 765, 886, 933*
Михайло (підскарбій Івана IV) *658*
Михайло (син литовського князя Сигізмунда) *334, 337, 338*
Михайло Словак *127, 850*
Михайло Юрійович (радник московського князя) *706*
Мицик Юрій *6, 11, 28*
Мишковська Ядвіга *244*
Мишковський Зигмунт (Сигізмунд) *8, 397, 878*
Мишковський Криштоф *398, 879*
Мишковський Петро (племінник єпископа П. Мишковського) *251*
Мишковський Петро (плоцький і краківський єпископ) *204, 207, 245, 246, 864, 865*
Мишковський Спитко *265*
Мишковський Станіслав *487*
Мишковський Ян (племінник єпископа П. Мишковського) *251*
Мишковські *206, 396, 397*
Мікерін (фараон) *940*
Мілевський *764*

Мілинський *228*
Мільковський Якуб *248*
Мінгайло (син Ердзивіла) *305, 306*
Мінський Станіслав *249*
Мірзерлет-капудан (турецький гетьман) *715*
Міркот (князь) *776*
Міхал (кухмістр) *138*
Міхал з Ліпіц *342*
Мйозши Януш *137*
Млодавський *231, 232*
Млодзяновський Гіацинт *762*
Мната (син Незамисла) *567*
Мнішек Єжі (Юрій) *241, 246, 667, 863, 918*
Мнішек Марина *27, 667, 863, 918*
Мнішек Урсула *918*
Многослав з Оскожина *566*
Могильський (абат) *202*
Мойсей (біблійний пророк) *255, 260, 722, 736, 795, 811, 816, 899, 925, 938, 946*
Мольський Якуб *653*
Монвид (троцький воєвода) *335, 359*
Монівид (син Гедиміна) *317, 334*
Монлюк *195*
Монтвіл (син Кернуса) *304*
Моравець Лукаш *362*
Мормор *170*
Морозов (боярин) *645, 916*
Морозов Володимир *647*
Моск *52*
Москожовський (Москожевський) Миколай *325, 873*
Мосох (син Яфета) *576, 664*
Мотала *564*
Мочок (командувач молдавського війська) *168–170*
Мстислав (слуцький князь) *306*
Мстислав Великий *880*
Мстислав Ізяславич *881*
Мстислав Мстиславич (син Мстислава Давидовича) *404, 881*
Мстиславський Михайло *360*
Мстиславський Юрій *337*
Мстиславські *348*
Мужило Михайло *331, 333*
Мужило Федір *333*
Музичук Ольга *28*
Мундус (Амаласунта) (остготський король) *770, 934*
Мунке-хан – див. Мангі
Мурад I (турецький султан) *752, 821, 932, 947*
Мурад II (турецький султан) *144, 734, 738, 779, 780, 822, 853, 925, 936, 947*
Мурад III (турецький султан) *783, 786–788, 790, 825, 862, 886, 937, 948*
Муриній Марцін (Мартін) *444, 453, 460, 468, 472, 481*
Муртада *923*
Муса Челебі (син Баязида I) *822, 947*
Мустафа *715, 717*
Мутин *94*
Муха *18, 347, 876*
Мухамед – див. Мехмед II
Мухамед-Гірей (Мехмед-Гірей) I (кримський хан) *877, 878, 885*
Мухамед-Гірей (Махмет-Гірей) II *717, 924, 933*
Мюнстер Себастіян *22, 550, 904*

Н

Навор Тенчинський *123*
Наврузбек Мухамед – див. Наруш
Навуходоносор (вавилонський цар) *802, 805, 941, 942*
Нага Марія (мати царевича Димитрія) *917*
Надро (син Вейдевута) *449, 451*
Наленчі *683*
Наливайко Северин *860*
Намисловські (князі) *133*
Нанкер (краківський єпископ) *121, 472*
Нарзес (Нарсес, Нарсет) (візантійський полководець) *750, 771, 931, 934*
Наримунт (син Гедиміна) *317*
Наримунт (син Ольгерда) *319, 409*
Наримунт (син Трабуса) *309, 310*
Наруш (Наврузбек Мухамед) (хан Золотої Орди) *696, 922*
Натанго (син Вейдевута) *449, 450*
Нащокін *239*
Неандер Міхаель (хроніст) *22, 873*
Неверські (князі) *207*
Негоцький Станіслав *188*
Незабитовський Якуб *229*
Незамисл (син Пшемисла і Либуші) *563, 567*
Неклан (чеський король) *568*
Немирич Юрій *355*
Немрот *769*
Немсти *206, 749*
Нерон (імператор) *284, 302, 548, 549, 628, 651, 664, 734, 825, 870, 903, 916*
Нестор (давньогрецький герой) *925*
Нестор *574*
Несторій (константинопольський єпископ) *921*
Нечуї *683*
Німський *236*

Никифор I (імператор) *50, 746, 835, 929*
Николай I Великий (папа) *746, 929*
Нимрод (Немрот) *806, 944*
Нискин (деревлянський князь) *402*
Ніказій (св.) *770*
Ніколас Георг *22*
Нікомах *739, 899*
Нін (правитель Ассирії) *806, 807, 944*
Ніщицький *236*
Новини *683*
Новосельські *408*
Ногай (татарський хан) *110, 113, 847, 848*
Ной *15, 46, 47, 52, 300, 692, 745, 750, 768, 805, 833, 835, 837, 929, 934, 944*
Норвальд (син хана Ецин-Гірея) *341*
Нос (руський князь) *335*
Носковський Анджей *382*
Носковські *206*
Нурдвлян (посол татарського хана) *345*
Нурсултан (дружина Хелеалека) *705*

О

Оболенський (Прозоровський) Микита *623, 624*
Оболенський *623, 624*
Оболенські (брати) *26, 623*
Овдул (Абдаллах) (татарський хан) *922*
Овідій Назон *13, 22, 23, 24, 54, 55, 427, 534, 546, 699, 709, 710, 712, 721, 723, 726–729, 737, 738, 742, 751, 836, 838, 923, 927*
Овчина (Іван Овчина–Оболенський–Телепньов) (московський боярин) *160, 376, 379, 629, 856, 916*
Овчина Дмитро *629, 630, 916*
Овчинников Іван *28*
Огело (єгипетський король) *796*
Ода (донька маркграфа Дітріха, дружина Мєшка I) *842*
Одерборн (німецький мемуарист) *22*
Одерборн Пауль (хроніст) *873*
Одіссей – див. Улісс
Однороги *683*
Одоакр (Одонацер, Одоанцер) *15, 16, 401, 879*
Одоєвські *408*
Одровонж Петро *146, 147, 753*
Одровонж Станіслав *373*
Одровонж Ян *345, 364, 875*
Одровонжі *683*
Одровонжівна Софія Зеспрова *383*
Одуульф *837*
Оет *815*
Ожеховський Анджей *241*
Ожеховський Станіслав *172*
Озирецький (князь) *366*
Окні *683*
Олег (переяславський князь) *314*
Олег Святославич *402*
Олександр (брат Івана Підкови) *434, 762*
Олександр (молдавський господар) *874*
Олександр (син Казимира IV Ягеллончика) *153, 155 157, 342, 347–353, 355, 357, 358, 484, 585, 587, 710, 754, 855, 876, 910, 923*
Олександр I (молдавський господар) *138, 752, 853, 932*
Олександр Лепушняну (молдавський господар) *165–167, 185, 758–760, 857, 933*
Олексій (Олехно) (брат молдавського господаря Романа) *146, 753*
Олексій (св.) *142*
Олелько (Олександр) Володимирович (київський князь) *881*
Олельковичі *881*
Олесницька Софія *245*
Олесницький (кардинал) *854*
Олесницький (каштелян малогоський) *668*
Олесницький *172*
Олесницький Збігнєв *136, 171*
Олодаріус (онук Аттіли) *771*
Олоферн *805*
Ольбрахт – див. Ян Ольбрахт
Ольга (Єлена) (дружина Ігоря) *402, 603, 604, 880*
Ольгерд (литовський князь, син Гедиміна) *125, 315–319, 365, 409, 476, 586, 850, 872, 883, 910*
Ольденбурзькі (графи) *556*
Ольдрих (Олдржих) (чеський король) *84, 843*
Омар (халіф) *939*
Опалінський Анджей *206, 245, 246, 383, 491, 864*
Опалінський Петро *383*
Опалінські *383*
Опізо *109*
Опізон з Мезеану (папський легат) *404, 881*
Оринський Томаш *243*
Оріген *796, 938, 939*
Орли *683*
Орсель Вернер де (Вернер фон Орсельн) (магістр хрестоносців) *471, 892*
Ортигія *65, 693, 694, 840*
Орфаній (папа) *606*
Орхан (турецький султан) *821, 947*
Орховський Броніслав *248*
Оскирко *176*

Осман (Отоман) I (турецький султан) *821, 947*
Османи *947*
Осмольський *218*
Осовський *189*
Оссерих – див. Попель I
Оссолінський герба «Топор» *227*
Остерлінг Поппе Конрад фон (Поппо фон Остербах) (магістр хрестоносців) *466, 467, 892*
Остероде (комтур хрестоносців) *320*
Остої *683*
Острозька Анна (донька Олександра Костянтиновича Острозького) *407*
Острозька Анна-Алоїза (Ходкевич) (донька Костянтина II Острозького) *882*
Острозька Галшка *409, 883*
Острозька Ельжбета (донька Костянтина Олександровича Острозького, четверта дружина Криштофа Радзивілла) *407, 882*
Острозька Катерина (донька Олександра Костянтиновича Острозького) *407*
Острозька Катерина (Єлизавета, Галшка) (донька Іллі Костянтиновича Острозького) *406, 882*
Острозька Катерина (Замойська) (донька Костянтина II Острозького) *407*
Острозька-Радзивілл Катерина (донька Костянтина Олександровича Острозького) *407, 882*
Острозька Софія (донька Олександра Костянтиновича Острозького) *407*
Острозька Софія (Любомирська) (донька Костянтина II Острозького) *882*
Острозька Уршуля (донька Олександра Костянтиновича Острозького) *407*
Острозький Василь Романович (Василько) *405, 870, 881*
Острозький Василь Федорович *405, 881*
Острозький Данило Васильович *122, 405, 849, 880*
Острозький Іван Васильович (батько Костянтина I Острозького) *405, 881*
Острозький Ілля (син Костянтина I Острозького) *406, 882, 883*
Острозький Костянтин (син Костянтина II Івановича Острозького) *407, 863, 882*
Острозький Костянтин (син Олександра Костянтиновича Острозького) *407*
Острозький Костянтин I Іванович *18, 158, 205, 219, 246, 351, 352, 362, 364, 365, 367, 369–371, 377, 405–407, 856, 876, 881, 882*
Острозький Костянтин II (Костянтин-Василь) Іванович *229, 237, 406, 407, 430, 861–864, 882, 886*
Острозький Мстислав (син Давида Острозького) *404*
Острозький Олександр (син Костянтина II Острозького) *407, 863, 864, 882*
Острозький Олександр (син Олександра Костятиновича Острозького) *407*
Острозький Роман (князь) *369*
Острозький Федір (Федько) Федорович *334, 405, 881*
Острозький Федір Данилович (св. Федір, Феодосій, Теодор) *404, 405, 874, 881*
Острозький Юрій Васильович (родоначальник династії Заславських) *881*
Острозький Януш (син Костянтина II Острозького) *229, 407, 862–864, 882*
Острозькі (князі) *352, 404, 880, 882*
Осторог *328*
Осторог Сендзівой *142, 330, 481*
Осторог Станіслав *344*
Осяндр *172*
Осьцік *237, 238*
Осьцік Григорій *351*
Отвиновський Ян *763*
Отоман – див. Осман I
Отрита *800*
Отто з Ходча *364*
Оттон (бранденбурзький маркграф) *850*
Оттон (єпископ) *541*
Оттон (син Лешка III) *70*
Оттон I Великий *121, 401, 546, 556, 570, 842, 879, 903, 906*
Оттон II (імператор «Священної Римської імперії») *842*
Оттон III (імператор «Священної Римської імперії») *81, 82, 269, 843, 866, 890*
Оттон IV (імператор «Священної Римської імперії») *464, 891*
Оттон Баварський *123, 849*
Оттон I Швабський *538, 901*
Оттон Лянг *194*
Офка (опольська княжна) *132*
Охозія (юдейський цар) *942*
Оцеський Йоахим *250*
Оцеські *206*

П

Павел (віленський єпископ) *309*
Павел (краківський єпископ) *115, 116*
Павло (св.) *74, 134, 423, 472, 551, 606, 609, 611, 616, 774, 802, 885, 941*
Павло II (папа) *855*
Павло V (папа) *491, 492, 895*
Павло Диякон (візантійський хроніст) *22, 531, 900*
Павло Сирієць із Самосати *611*

Павло Ясенський *150, 151, 338, 342, 345, 875*
Павсаній *22, 400, 879*
Падневський (краківський єпископ) *487*
Падневські *185, 206*
Пакослав Раціборович *108*
Пакославський Генрік *333*
Палемон *16, 17, 302, 303, 387, 870*
Палеолог Фома (пелопоннеський деспот) *349*
Палеологи *823, 947*
Палецький Василь *175*
Пальчовський Павло *15, 25, 581, 677*
Паневський Каспар *760*
Паннон *768*
Пантеон *796, 938, 939*
Папроцький Бартош *13, 22, 404, 460, 881*
Парава Миколай *147, 753*
Параскева (Праксида) (донька Бориса Полоцького) *306, 870*
Парис *251, 738, 927*
Пассек В. *31*
Патрицій (син Кейстута) *319, 409*
Пац Станіслав *165, 173, 177, 857*
Пача Костьольський *150*
Пашковський Марцін (польський поет) *12, 13, 15, 19, 24, 25, 396, 494, 676, 686, 910*
Педемонтан *792*
Педика (Пердикка II) (македонський цар) *768, 934*
Пекілейші *778*
Пекославський *236*
Пентесилія *65, 203, 565–567, 694, 840, 906*
Пеньонжек (краківський староста) *149*
Пеньонжек Прокіп *241*
Пернез Анна *246*
Перністен Філіп (посол імператора Максиміліана) *581*
Пета (татарський воєначальник) *108*
Петраш з Баранова (Барановський) *127, 850*
Петраш Турський *125*
Петреня Войцех *434*
Петрило (Петро V Кривий) (брат валаського господаря) *210, 211, 214, 219, 430–433, 761, 762, 860, 886, 887, 933*
Петрило (Петро IV Рареш) (молдавський господар) *160, 221, 755–759, 856, 932*
Петркович *109*
Петро (молдавський господар) *146, 170, 854*
Петро (кіпрський король Петро I) *123, 849*
Петро (краківський воєвода) *110*
Петро (краківський єпископ) *133*
Петро (краківський єпископ) *251*
Петро (Петро I Мушат) (брат молдавського господаря Стефана) *123, 752, 849, 931*
Петро (равський воєвода) – див. Мишковський Кришгоф
Петро (св. ап.) *85, 134, 423, 424, 472, 542, 577, 606, 608, 609, 616, 774, 885, 943*
Петро (син Романа II) (молдавський господар) *753, 932*
Петро (староста Нижнього Новгорода) *631*
Петро (угорський король) *774, 935*
Петро Аарон (молдавський господар) *147, 753, 854, 932*
Петро Влостович *845*
Петро Дуйсбурзький *23*
Петро I *27*
Петро Могила (св.) *933*
Пєлас (литовський пан) *311*
Перхлинський *361, 362*
Пилецький (Пілецький) герба «Леліва» *758*
Пігловський *243*
Підкова Іван *19, 430–434, 762, 887, 933*
Пізо Іоанн (посол папи Леона X) *678*
Пікколоміні Еней Сільвіо (Пій II) *22, 23, 136, 301, 440, 544, 744, 751, 869, 887, 931*
Пілави *683*
Пілецький Миколай *365*
Пілецький Ян *365*
Пілецькі Отти (дім) *139*
Пілік (варшавський воєвода) *133, 328*
Пільвіт *446*
Пільховський Адам *246*
Піпін (Піпін Короткий) (засновник династії Каролінгів, французький правитель) *773, 935*
Піпінус (прусський князь) *466*
Пірр (володар Епіру) *737*
Пірра *927*
Пісимонт (син Скирмунта) *306*
Пісторій *10*
Піфагор *741, 928*
Піховський *241*
Піцімін *557*
Пйонтковський *243*
Плавт Тіт *24, 574*
Плажі *749*
Платон *739, 899*
Плауен Генріх Ройс фон (прусський магістр) *315, 341, 480, 483, 484, 872, 875, 894*
Плауен Руссер фон *121*

Плетенберг Вальтер фон (магістр Лівонського ордену) *509, 898*
Плещеєв *241*
Пліній Старший (Гай Пліній Секунд) *22, 47, 301, 540, 695, 737, 738, 743, 800, 812, 833, 836, 921, 926, 940*
Плінос (юнак з татарського війська) *693*
Пломінський Якуб *479*
Плутарх *22, 741, 928*
Побідзинська Магдалена *172*
Погорецький *239*
Подгорецький Вацлав *248*
Подльодовський *239*
Пожаровський *764*
Позвизд (син Володимира Святого, волинський князь) *403*
Поленицькі *109*
Полібій *297, 868*
Полотинський *235*
Полубенський (князь) *230, 649*
Полюс (козак) *362*
Помаський (ксьондз) *670*
Помезо *449, 456*
Помпей (Гней Помпей Великий) *93, 811, 844, 845, 946*
Помпей Трог *22, 400, 879, 920, 928*
Помпон (Помпо, Конрад фон Тюрінген) (прусський магістр) *108, 109*
Помянці *683*
Понточ Софія *246*
Понтус (гетьман шведського короля) *242*
Попель I (син Лешка III) *70, 73, 840*
Попель II *17, 71–74, 193, 274, 840*
Порицький Александр *410, 763*
Порицькі *410, 883*
Порта *195*
Портікус Вінцентій *178*
Порудинський *239*
Поссевіні Антоніо (папський нунцій) *22, 25, 678*
Потоцький *172*
Потоцький Якуб *364*
Потоцький Ян *763, 765, 933*
Потоцькі *766*
Поята (донька Кукувойта) *306*
Правдзич Влодек *758*
Правдзичі *683*
Прандот (краківський єпископ) *107*
Претвич Бернат (Бернард) *380, 766, 878*
Пржемисл II Оттокар (Отокар) *118, 777, 848, 936*
Пріам *846, 927*
Прокопій Кесарійський *50, 53, 743, 835*
Проненський Кжиштоф *248*
Пронський Василь *916*
Пронський Олександр (київський воєвода) *197, 409, 883*
Пронські *408*
Прус (Прусій) (віфінський король) *440, 887*
Прус (Прутен, Брутенус, Прутенус) *17, 443*
Пруси *683*
Псарський Станіслав *229*
Птолемеї *834, 938, 942*
Птолемей (Птолемей Клавдій) *22, 45–47, 50, 51, 53, 300, 302, 400, 442, 537, 549, 587, 692, 695, 749, 832, 836, 868, 921, 931*
Птолемей I Сотер (син Лага) *803, 938, 942*
Птолемей II Філадельф *796, 938*
Пулад-Темир (татарський хан) *922*
Путятич Юрій *910*
Пухала *479*
Пухальська Наталя *28*
Пуцята *231*
Пшедбор з Берестя (із Бжезя) *127, 850*
Пшемек (познанський міщанин) *120*
Пшемисл (чоловік Либуші, основоположник першої королівської династії в Чехії) *563–568, 906*
Пшемисл Отокар (чеський князь) *570, 907*
Пшемислав (Пшемисл) II (брат Владислава Локотка) *116, 117, 121, 554, 848, 904*
Пшемислав (син Лешка III) *70, 194*
Пшемислав (спотавський князь) *115*
Пшемислав – див. Лешко I
Пшемислав Тошецький (освенцімський князь) *149*
Пшемиський Станіслав *228*
Пшибислав (син Лешка III) *70*
Пшиємський Станіслав *243*
Пясецький Ян (поручник при Дм. Вишневецькому) *168, 857*
Пясковський Павел *148*
П'яст Крушвіцький *73 75, 193, 839, 841*
П'ясти *841*

Р

Раав *810, 945*
Равичі *875*
Равські *683*
Радван *36, 683*
Радецький *189–191*
Радзивілл Барбара *163, 857, 408, 882*
Радзивілл Ельжбета (донька Криштофа I Радзивілла) *882*
Радзивілл Єжі (син Миколая Радзивілла «Чорного», краківський єпископ) *408, 882*

Радзивілл Криштоф I «Перун» (гетьман ВКЛ, віленський воєвода) *233, 234, 237, 240, 246, 247, 407, 408, 463, 862, 864, 882*
Радзивілл Криштоф II (син Радзивілла Криштофа I) *408, 882*
Радзивілл Миколай (син Миколая Радзивілла «Рудого») *242, 408, 863, 882*
Радзивілл Миколай (син Миколая Радзивілла Старого) *351, 876*
Радзивілл Миколай «Рудий» *164, 231, 232, 246, 408, 505, 857, 862, 863, 882*
Радзивілл Миколай «Чорний» *408, 860, 864, 882*
Радзивілл Миколай Криштоф «Сирітка» (син Миколая Радзивілла «Чорного») *7, 8, 22, 23, 197, 205, 297, 383, 385, 408, 795, 797, 800, 801, 803, 804, 810, 818, 819, 860, 878, 882, 937, 940, 945*
Радзивілл Миколай Старий *876*
Радзивілл Миколай Юрій (Єжі) (віленський єпископ) *205, 246, 382, 857, 864, 878*
Радзивілл Ольбрахт (Альбрехт) (маршалок ВКЛ, син Миколая Радзивілла «Чорного») *242, 408, 864, 882*
Радзивілл Станіслав (син Миколая Радзивілла «Чорного») *408, 882*
Радзивілл Януш (син Радзивілла Криштофа I) *408, 882*
Радзивілли *296, 314, 315, 382, 407, 408*
Радзиминський Станіслав *246, 409, 883*
Радим *402, 879*
Разражевський Єронім *246*
Раїна (Ірина) Могилянка (донька Єремії Могили) *933*
Райнольд з Ризгона *150*
Рамузіо *10, 31*
Рацко Павло *248*
Рачковський *175*
Ребовський Габріель *191*
Рева (готський король) *769*
Редей Мельхер (воєначальник сілезців) *786*
Реї *206*
Рей Збігнєв *147*
Рей Миколай з Нагловиць *171*
Рем *844*
Репікаш (син Мендовга) *308*
Речайський (варшавський каштелян) *242*
Рея Сільвія *844*
Рикса (дружина Мєшка II) *83, 84, 193, 842*
Римонт (син Тройдена) *310*
Римський-Корсаков Ігнатій *922*
Рингольт (син Гедруса) *306–308*
Рисса (дружина чеського короля Вацлава) *118*
Ритагор *64, 65, 193*
Ритвинський *483*
Рифат *51, 835*
Рифтенберг (Рихтенберг) Генріх Рефлін фон (прусський магістр) *484, 894*
Ришка (племінниця імператора Оттона) *82*
Річард Корнуельський *468, 892*
Рогволод Василій *306*
Рогозинський Миколай *248*
Родерик (Родеріх) (король вестготів) *750, 931*
Родопа *800, 940*
Рожа Анджей *344*
Рожван (угорський вождь) *763*
Рожен Сигізмунд *187, 190*
Рожі *683*
Рожни *749*
Розгон Себастіян *780*
Роздорф Пауль фон (Пауль фон Русдорф) (магістр хрестоносців) *481, 482, 894*
Розражевський Криштоф *233, 234, 240*
Ройс Генріх – див. Плауен Генріх Ройс фон
Роман (брянський князь) *314*
Роман Данилович (князь галицький) *404, 405, 847, 881*
Роман II (молдавський господар) *146, 752, 753, 854, 932*
Роман Мстиславич Великий (князь галицько-волинський) *404, 870, 881*
Ромільда (італійська королева) *772*
Ромул *90, 844*
Ромул Августул (останній імператор Давньоримської імперії) *768, 879, 934*
Рос (Рошу) *400, 879*
Рот Сигізмунд *330, 336*
Рубрук Гійом де *920*
Рудницький Шимон *490*
Рудольф (Людольф Кеніг фон Вайцзау) (саксонський князь) (магістр хрестоносців) *475, 893*
Рудольф (німецький імператор) *119*
Рудольф I Габсбург (імператор «Священної Римської імперії») *468, 469, 554, 570, 892, 904, 907*
Рудольф II Габсбург (імператор «Священної Римської імперії») *554, 570, 782–784, 786, 863, 905, 907, 937*
Ружинський Богдан *883*
Ружинський Кирик Остафійович *430, 883, 886*
Ружинський Микола Остафійович *883*
Ружинський Михайло *430, 883, 886*
Ружинський Остафій *883*

Ружинські *410, 883*
Руїз Петро *382*
Рукль (син Мендовга) *308*
Румбольт (маршалок ВКЛ) *335*
Руперт (вормський єпископ) *541*
Руперт (легницький князь) *850*
Руперт (Рупрехт) Пфальцький (імператор «Священної Римської імперії») *478, 893*
Руперт Габсбург *554*
Рус (внук Леха) *400, 839*
Русдорф Пауль фон – див. Роздорф Пауль фон
Русецький *175*
Русин *400*
Русоцький Миколай (герба «Кораб») *356*
Русоцький Францішек *514*
Рюрик *402, 588, 626, 879*
Рюриковичі *879*

С

С. Р. (S. R.) *25, 670*
Саадат-Гірей I *373, 376, 877, 878*
Сабеллік (Марко Сабелліко) *22, 48, 738, 834*
Сабінус Георг *873*
Сабуров Григорій *177*
Сабурова Євдокія (четверта дружина Івана IV) *918*
Савська (цариця Аустру) *801, 940*
Садеч-Гірей *710*
Саїп-Гірей – див. Сафа-Гірей
Саймо (син Вейдевута, брат Литвона) *302, 449, 450*
Саладин (Салах-ад-дин) (єгипетський султан) *805, 944*
Саллюстій *732*
Салтиков-Щедрін М. Є. *21, 32*
Самбориус (поморський князь) *461*
Самполінський Войцех *364*
Самуїл (біблійний пророк) *257, 260*
Самуїл (савойський князь) *792*
Сангушки *409, 857, 883*
Сангушко (Коширський) Роман Федорович *165, 174, 175, 178, 246, 409, 421, 661, 857, 883*
Сангушко Дмитро Федорович *406, 409, 882, 883*
Сангушко Мар'яна (Марина) (донька Романа Сангушка) *409, 883*
Сангушко Олександра (донька Романа Сангушка) *409, 883*
Сангушко Роман-Федір (син Романа Сангушка) *409, 883*
Сангушко Федір Андрійович *409, 882*
Сангушко Федора (донька Романа Сангушка) *409, 883*
Сангушко-Кошерський (Коширський) Андрій Михайлович *883*
Саніа *741*
Сапіга *352*
Сапіга Андрій *232*
Сапіга Іван Семенович *362, 877*
Сапіга Лев (Леон) *8, 24, 408, 573, 665, 882, 918*
Сапіга Ян *8*
Сапіги *8, 572, 574*
Сапунов А. *31*
Сара *943, 816*
Сарданапал *72, 807, 841*
Сарка *566*
Сарнок (половецький князь) *426*
Сасаніди *840, 930*
Саси-Бука (хан Ак-Орди) *922*
Сат-Гірей *221, 376, 378*
Сатир *769, 934*
Сатурнін Антоній *904*
Саул (перший цар ізраїльтян) *257, 804, 943*
Сафа-Гірей (Саїп-Гірей I) (казанський хан) *705, 923*
Сахіб-Гірей I *878*
Сватохна (донька Казимира I) *87*
Свеборовський *148*
Сверчовський (Свирговський) Іван (Ян) (гетьман) *13, 210–216, 219, 365, 367, 406, 430, 860*
Свєрський *764*
Свидригайло Ольгердович (литовський князь) *18, 131, 134, 146, 326–329, 331–334, 336, 338, 409, 477, 481, 852, 873, 874, 881*
Свидригайло Семенович (князь) *145*
Свинка *344*
Свідви *749*
Свінторог (син Утенуса) *309*
Святоплук (Сватоплук) (чеський князь) *907*
Святополк (Святоплук) (моравський князь) *568, 772, 773, 935*
Святополк (Святополк I, Святоплук) (моравський князь, чеський король) *93–96, 570, 845, 906*
Святополк I Великий (князь поморський) *105, 106, 109, 459, 466, 847, 891, 892*
Святополк Ізяславич (київський князь) *93, 403, 845, 880*
Святополк Окаянний (син Володимира Святого) *82, 403, 458, 842, 843, 880, 890*

Святослав (Святобор) (поморський князь) *93, 845*
Святослав (син Володимира Святого, деревлянський князь) *403*
Святослав (син Володимира Святого, полоцький князь) *403*
Святослав Іванович (смоленський князь) *321, 873*
Святослав Ігоревич (син київського князя Ігоря і княгині Ольги) *402, 880*
Святослав Ярославич (київський князь) *88, 307, 844*
Себаліаш *823*
Север *55*
Северин (домініканець) *400*
Селевк I Нікатор *944*
Селевкіди *834, 840, 943–945*
Селех (Сусакім) (фараон) *803, 942*
Селім I (Селімбек) (турецький султан) *756, 799, 825, 932, 939, 940, 948*
Селім II (турецький султан) *178, 181, 196, 210, 211, 219, 714, 715, 760, 811, 859, 860, 923, 933*
Семен (можайський князь) *351*
Семен (син московського князя Івана III) *355*
Семен (слуцький князь) *348, 355, 359, 406*
Семенський Ян *246*
Семіслав (син Лешка III) *70*
Семіон (син Лешка III) *70*
Семіраміда *65, 800, 806, 807, 840*
Семовит (Земовит) I (син Конрада I, мазовецького князя) *109, 308, 847*
Семовит (Земовит) IV (V) *128, 131, 135, 322, 325, 479, 851, 873, 894*
Семовит (син Лешка III) *70*
Семовит (син П'яста Крушвіцького) *74–76, 839, 841*
Семовит Мазовецький (Семовит, Земовит III (IV) Старший) *123, 849*
Семомислав (Земомисл, Семовит) (син Лешка IV) *76, 77, 841*
Сенахеріб (Сенахирим) (ассирійський цар) *49, 834*
Сендзівой (староста) *152*
Сендзівой з Шубіна (краківський староста) *127*
Сенека *17, 22, 732*
Сененський Ян (люстратор м. Риги) *501*
Сенеслав (валаський правитель) *931*
Сенінський Миколай *241*
Сенявський Миколай *6, 172, 174, 185, 190, 219, 222, 238, 377, 757–759, 762, 858, 861, 932*
Сенявський Олександр *757*
Сенявський Прокіп *757*
Сенявський Рафал 229
Сенявський Ян *728*
Сенявські *373, 766*
Сенько (руський князь) *333*
Сеоз *182, 195*
Серайя *942*
Сергій (воєначальник) *676*
Сергій (св.) *578, 613*
Сергій (християнин) *816*
Серебряний Петро *175, 515, 652, 715, 716, 924*
Серебряний-Оболенський Василь Семенович *164, 857*
Серкович (Сирков) Олексій *643*
Серкович (Сирков) Федір *642, 916*
Серний Борис *236, 241*
Серпінек (старший капітан фрайбітерів) *183*
Сецех *83*
Сецигньовський *149*
Сецигньовський Павло *172, 759*
Сецигньовський Якуб *365, 369*
Сецигньовські *206*
Сераковський Ян *246*
Сецех (краківський воєвода) *91, 92, 844*
Сжедзінський *764*
Сивард *60, 61*
Сигізмунд (датський король) *123, 849*
Сигізмунд (князь з Констанції) *769, 770*
Сигізмунд (син Казимира IV Ягеллончика) *342, 347, 349, 350, 356*
Сигізмунд (син Кейстута) *319, 333–338, 409, 874*
Сигізмунд (Жигмонд) Люксембурзький (імператор «Священної Римської імперії», чеський та угорський король) *128, 129, 134, 137–139, 142, 146, 329, 330, 480, 481, 543, 554, 555, 570, 778, 822, 851, 874, 894, 903, 904, 907, 936*
Сигізмунд I Старий *153, 157–161, 163, 224, 253, 275, 278, 298, 352, 357, 358, 360–363, 365, 367, 372–377, 379–381, 405, 406, 409, 427, 442, 485, 486, 588, 678, 725, 754, 757, 758, 855, 856, 868, 874, 876, 877, 895, 905, 932*
Сигізмунд II Август (Зигмунт) *5–7, 13, 25, 159, 160, 162–164, 166, 170, 174, 175, 178, 181, 183–185, 192–195, 199–201, 203, 224, 233, 253, 278, 280, 298, 372, 378–382, 389, 406, 408, 486–488, 495, 500, 505, 511, 515, 516, 573, 633, 678, 725, 759–761, 856–858, 860, 868, 877, 882*
Сигізмунд III *8, 14–16, 19, 57, 252–258, 261, 298, 491, 495, 536, 585, 587, 672, 674, 744,*

762, 783, 839, 858, 864, 865, 868, 884, 886, 910, 918, 929, 947
Сид *133*
Сикст IV (папа) *484, 894, 855*
Сикст III *49, 835*
Силла (Сулла, Люцій Корнелій Сулла Щасливий) *768, 934*
Сильвестр (папа) *606*
Сим *47, 745, 768, 806, 934, 944*
Симеон Могила (молдавський і валаський господар) *762, 763, 765, 933*
Симічов Олексій *175*
Симон (св.) *266*
Симон (угорський воєначальник) *780*
Симон Кіренейський *795, 938*
Синан-паша *786, 788–791*
Синеус *402, 593, 879*
Сицький *379*
Сільван М. Юніус (Марк Юній Силан) *301, 869*
Сільвій Еней – див. Пікколоміні Еней Сільвіо
Скаврус Аврелій (Марк Аврелій Скаврус) *301, 869*
Скандербег (Георгій Кастріоті) *737, 738, 822, 926*
Скарбек (рицар, посол імператора Генріха IV) *95, 96*
Скарбек *243, 479*
Скарбімєж (Скарбимир) (вихователь Болеслава Кривоустого) *93, 94, 97, 845*
Скиргайло (Скиргелло) Ольгердович (литовський князь) *12, 129, 319–326, 409, 851, 873*
Скирмунт (син Мінгайла) *305, 306*
Скіф *690, 920*
Скобейко *336*
Скопін-Шуйський Михаїл Васильович *672, 919*
Скуратов Малюта (Григорій Скуратов-Бєльський «Малюта») *644, 656, 657, 659, 916–919*
Славніковичі *890*
Слежинський *190*
Слеповрони *683*
Сломовський Станіслав *204*
Служенський *210*
Слупецький Станіслав (люблінський кашгелян герба «Равич») *197*
Слуцька Олександра Семенівна *406, 881*
Слуцький (князь) *195*
Слуцький (літописець ВКЛ) *872*
Слуцькі (князі) *246, 250, 406, 409, 881*
Сміхасан (татарський цар) *824*
Смолики *749*
Снєпород Ян (вітебський обозний) *165*
Собеський Марек *239, 863*
Собещанський Ф. *10*
Собєслав (син Лешка III) *70*
Собєслав I (чеський король) *93, 94, 96, 570, 845, 907*
Собєслав II (чеський король) *570, 907*
Собоцький Ян *239, 356*
Согелло (татарський король) *693*
Соколи *683*
Соколі Петро *339, 340*
Соколовський *210*
Сократ *22, 397, 842*
Солгон *229*
Солецький Миколай *174*
Сологуб Миколай *176, 366*
Соломія (Ксенія) (св. Соломія) (галицька княгиня, сестра Болеслава Сором'язливого) *111, 847*
Соломон (ізраїльський цар) *255, 256, 260, 801–804, 940–942*
Соломон (Шаламон) (угорський король, син Андраша) *88, 90, 775, 844, 935*
Солопітус (юнак з татарського війська) *693*
Солтан (татарський хан) *138*
Солтан Андрій *232*
Солтан Петро *232*
Солтан-Гірей *710*
Софія (королева) *145*
Софія (донька Казимира IV) *153*
Софія (св.) *234, 237, 305, 403, 588, 641*
Софонія (Софія) (друга дружина Владислава Германа) *90, 844*
Софонович Феодосій (український хроніст) *16, 21, 32, 856*
Соха (плоцький воєвода) *133, 328*
Спаргальд Ян *366*
Спарт (син Форнерія) *734*
Спера (син Палемона) *303, 304, 870*
Спитек Йордан (Спитек Йордан із Заклічина, Лаврентій Спитек Йордан) *170, 226, 228, 243, 858*
Спитко з Мельштина *133, 146, 149, 328*
Спитко з Тарнова *132*
Спітигнев II (чеський князь) *570, 906*
Спіцигєр (син Лешка III) *70*
Спіцимєж (син Лешка III) *70*
Сробський (польський шляхтич) *154*
Стадницький Адам *241, 863*
Стадницький Станіслав *241, 246*
Стадницькі *670, 918*
Сталін Й. *27*
Станіслав (граф з Горки) *246*

Станіслав (граф з Лабішина) *247*
Станіслав (граф з Тарнова) *206*
Станіслав (київський князь) *314*
Станіслав (мазовецький князь) *159, 278, 376, 856, 867, 878*
Станіслав (св.) *88, 102, 106, 110, 111, 132, 137, 163, 202, 208, 209, 252, 253, 262, 321, 323, 334, 337, 338, 386, 387, 474, 755, 844, 850, 865*
Станіслав з Ходча *365*
Станіслав Костка (св.) *17*
Станкар Франциск *170–172*
Старовольський Шимон (польський хроніст) *11, 20*
Старчевський А. *31*
Сташковський *756*
Сташковські *206*
Стелла Еразм (Штюлер Еразм) *301, 302, 441, 869*
Стефан (перший молдавський господар) *752, 931*
Стефан III Великий (молдавський господар) *7, 152, 154, 155, 339, 345, 346, 348–350, 855, 875, 876, 724, 753, 754, 924, 932*
Стефан (Іштван) II (син Кальмана, угорський король) *94, 776, 845, 935*
Стефан (Іштван) II (угорський король) *776, 935*
Стефан (Іштван) III (угорський король) *776, 777, 935*
Стефан (Іштван) V (угорський король) *111, 777, 778, 847, 936*
Стефан VI (молдавський господар) *759, 933*
Стефан (син Іржика (Георгія Бранковича)) *744*
Стефан (син Олександра I, молдавський господар) *141, 752, 853, 932*
Стефан (син першого молдавського господаря Стефана) *123, 752, 849*
Стефан (Степан) II Котроманич Молодший (правитель Боснії) *743, 929*
Стефан (Степан) Остоя Котроманич *929*
Стефан (Щепан, Іштван I Святий) (угорський король) *80, 83,142, 150, 773, 774, 778, 843, 935*
Стефан з Вербної *109*
Стефан I (II) (правитель Баварії) *849*
Стефан Олександрович (Стефан Лакусте) *758, 933*
Стефан Пермський (св.) *595, 912*
Стефан Томашевич (Котроманич) (боснійський король) *744, 781, 929, 936*
Стефаніце (молдавський господар) *932*
Стиліка (Стиліка Флавій (Стиліхон)) *49, 835*
Стослав (син Володимира Святого, глебівський князь) *403*
Страбон *22, 47, 400, 540, 692, 736, 749, 834, 837, 879, 921, 925, 931*
Страсс *241*
Страта (дівчина із війська Власти) *564*
Стрийковський Мацей (польський хроніст) *5, 9, 10, 13, 18, 22, 25, 30, 33, 283, 284, 739, 839, 848, 860, 867, 869, 870, 872, 874, 885, 911*
Стрицький (ротмістр) *377*
Строїч (татарський воєначальник) *766*
Струнік (словацький вождь) *746*
Струсовицькі *285*
Струсь *227, 228, 372, 763, 766*
Струсь Єжі *220, 754*
Струсь Щенсний *754*
Струсь Якуб *220, 433*
Стурлусон Снорі *901*
Стурч Миколай *486*
Стшалуви *749*
Судислав (син Володимира Святого, псковський князь) *403*
Судосаймо (Судав, Судаво) (син Вейдевута) *449*
Сулгот (татарський князь) *717*
Сулейман I (II) Кануні (турецький султан) *170, 374, 375, 378, 557, 815, 825, 948, 857, 877, 932, 937, 948*
Сулейман Челебі (син Баязида I) *822, 947*
Суликовський Ян *515*
Сулимці *683*
Сулізбек *715*
Суліслав *109*
Султан (правитель Єгипту) *796*
Сурацький Зуліслав *333*
Сурбор (Сурбар) (половецький князь) *426, 885*
Сурінус *551*
Суходольський *231*
Сучинський *219*
Сфорца (рід) *23, 557*
Сфорца Людовік 350
Схатізек (хан Золотої Орди) *696*
Сціпіон *249*
Счазон (воєначальник) *567*

Т

Табе Бернардин де *506*
Табор Войцех *356, 357*
Тадей (св.) *412, 884*

Таков Петро *232*
Талафус Чеський *780*
Талестріс (цариця амазонок) *694*
Тальвош Миколай *174*
Тальвош Ян *247, 678*
Тарановський Анджей *178–181, 185, 197, 219*
Тарановський Єжі *725*
Тарасенко Інна *28*
Тарговицький Клеофас *340*
Тарквіній Гордий *840*
Тарли *185, 749*
Тарло Ян *246, 760, 933*
Тарнавський *175*
Тарновська Софія (донька Яна, графа з Тарнова) *407*
Тарновський *763, 765*
Тарновський Анджей *760*
Тарновський Ян (Ян з Тарнова, гетьман) *160, 171, 241, 342, 365, 373, 407, 480, 756, 757, 759, 854, 856, 932*
Тарчі Томаш *151*
Таршиш (син Явана) *837*
Татищев Василь *21*
Таубе Йоганн *25, 27*
Тацит Корнелій (Публій Корнелій Тацит) *22, 47, 301, 401, 540, 543, 802, 833, 868, 942*
Тачман-Гіреї *710*
Твіль Конрад *311*
Твіскон (Асцен) *47*
Творовський Ян *368, 369*
Творовський-Бучацький Миколай *195, 196, 755, 860*
Тейя (остготський правитель) *750, 931*
Телебуга (татарський хан) *110, 113, 847, 848*
Телегон *90, 844*
Телефуси *749*
Темир (татарський хан) *710*
Теміраксак – див. Тимур
Теміркутлу (Темир-Кутлуй) *696, 710, 922*
Темкін Василій *658*
Темпус *249*
Темрук *186, 187, 190, 226, 228*
Темрук-Керлії *710*
Темрюк *763*
Темрюкович Михайло *639*
Тенер Хосха (Тимірoса, Тимур-Ходжа) (хан Золотої Орди) *696, 922*
Тенібек (татарський хан) *922*
Тенчинський Анджей *758, 874, 932*
Тенчинський Ян (войніцький каштелян) *197, 206, 209, 338, 246*
Тенчинський Ян (Ян з Тенчина, сандомирський воєвода) *142, 149, 373*
Тенчинські *244*
Теодат *773*
Теодор (самляндський єпископ) *484*
Теодорик (Теодорих) Великий (остготський король) *770, 837, 934*
Теодорих (інфляндський маршалок) *481*
Теофраст *528, 899*
Тертулліан (Квінт Септимій Флоренс Тертулліан) *795, 938*
Тетингер Вернер (комтур хрестоносців) *480*
Тетка (Тета) (донька Крока) *561, 563, 567*
Тетрик (воєначальник гунів) *767, 769*
Тефен (Тифен) Йоганн фон (прусський магістр) *484, 895*
Тешнар Ян *150*
Тжаски *683*
Тиберій (римський імператор) *549, 904*
Тиглатпаласар III (цар Ассирії) *803, 942*
Тимірoса (Тимур-Ходжа) – див. Тенер Хосха
Тимур (Тамерлан, Теміраксак, Тимурленг) *133, 285, 286, 327, 696, 697, 710–712, 822, 852, 868, 871, 873, 922, 923, 947*
Тиндареос (спартанський цар) *887*
Тит Флавій (син Веспасіана, давньоримський імператор) *549, 803, 904, 942*
Титов Борис (старицький воєвода) *636*
Тиффенбах Криштоф *788*
Тишкевич (Василь або Юрій) *175, 176, 859*
Товкмак (воєвода московського війська) *165*
Товтивіл (Теофіл, Тевтивіл) (брат Тройната, полоцький князь) *308*
Токсіс (Такшонь) (правитель Угорщини) *773, 935*
Томаш (Фома) (св.) *765*
Томицький Миколай *197, 755, 932*
Томицький Ян (гнєзненський каштелян) *197*
Томицькі *206*
Томіра (Томіріс) *65, 565, 566, 837, 840*
Томша (командувач молдавського війська) *168–170*
Топор (Топорчик) Тарло *332*
Топори *683*
Тотивіл (син Кейстута) *319, 409*
Тохтамиш (Гійяс ад-дин Тохтамиш) (хан Золотої Орди) *696, 852, 922*
Тохтамиш – див. Бетсубул *139*
Трабус (син Гермонта) *309*
Траян (давньоримський імператор) *552, 751, 904, 929, 946*

Трєвір Карл фон (Карл Трєвірський (Бефарт)) (прусський магістр) *469, 470, 471, 892*
Трепка герба «Топор» *367*
Тройден (син Трабуса, великий литовський князь) *309, 310, 871*
Тройнат (Тренята, Стройнат) (литовський князь, син Скирмунта) *114, 306, 308, 871*
Трояновський Анджей *756, 757*
Трояс *90*
Труби *683*
Трувор *402, 593, 879*
Ту Жан Огюст де *20*
Туман-бей Ашраф *939*
Туподель (магістр) *468, 892*
Туреш *672*
Туровський Казимир Юзеф *20, 31*
Тутмос II *938*
Тутмос III *938*
Тучкова Арина (годувальниця Димитрія) *917*
Тшебінський (ротмістр) *372*
Тюрінген Конрад фон (магістр хрестоносців) *500, 847, 891, 892, 896*

У

Убрих (граф Цилійський) *778*
Угедей – див. Єгухан
Удра *764, 765*
Уєйський *229*
Узбек – див. Азбек
Улевич Тадеуш *11*
Улісс (Одіссей) *119, 844, 848*
Уляніцький *241*
Ульрик (Олдржих) (чеський князь) *570, 906, 907*
Ульрик Простенський *151*
Ульріх – див. Юнгінген Ульріх фон
Ульріх Червонка *148*
Урбан VI *477, 893*
Уреке Георгій (молдавський літописець) *20*
Урлан-Керлії *710*
Уровецький (командувач польський) *238, 241*
Урсини *302*
Урсинус Юліян *387*
Урсіні *557*
Урсула (св.) *771*
Утен (Утенус) (литовський князь з дому Китаврів) *308*
Уханський Павло *9*
Уханський Якуб *196, 209, 487*
Уханські *885*
Уязовський *766*

Ф

Фаєрабенд Карл (німецький хроніст) *873*
Фаларим (Фаларис) Максим *664, 917*
Фарурей *749*
Фарурей Павло *369*
Федір (посол до польського короля від Івана IV) *663, 664*
Федір Іоаннович (цар) *13, 664 666, 677, 917, 918*
Федір Корибутович (Збаразький) *883*
Федір Ян *245*
Федоров-Челяднін Іван Петрович *633, 634, 645, 646, 916*
Фемістокл *878*
Фентфанг Конрад фон (Конрад фон Фойхтванген) (магістр хрестоносців) *469, 892*
Феодосій I Великий (римський імператор) *53, 750, 768, 835, 838, 931, 934*
Феофіл (новгородський митрополит) *589*
Ферарський (князь) *557*
Фербер (гданський бургомістр) *183, 184*
Фердинанд (граф з Гардека) *789, 790*
Фердинанд I Габсбург (імператор «Священної Римської імперії, австрійський ерцгерцог, чеський і угорський король) *163, 374, 375, 378, 380, 512, 554, 557, 570, 781, 782, 825, 857, 877, 905, 907, 936, 948*
Ференцберг *239*
Філідіус – див. Пліній Старший
Філімер (готський король) *749, 931*
Філіп (ландграф) *198*
Філіп (Пилип) (св.) *609, 766*
Філіп II (батько Александра Великого) *51, 737, 739, 835, 899, 924, 927, 928*
Філіп II Швабський *464, 891, 905*
Фірлеї *749*
Фірлей Анджей (люблінський каштелян) *227, 228*
Фірлей Миколай (казимирський староста) *197, 246, 360, 362, 368, 371, 373, 864, 877*
Фірлей Ян (краківський воєвода) *185, 196, 197, 860*
Флавії *942*
Флакк *751*
Флейдль *237*
Флор (Флорус) Луцій Еней *736, 743, 925*
Флоріян (краківський єпископ) *124*
Флоріян (св.) *103, 104, 207, 350, 876*
Флюдо *15*
Фойтванг Зофрід фон (Зігфрід фон Фойхтванген) (магістр хрестоносців) *469, 892*

Фойхтванген Конрад фон – див. Фентфанг Конрад фон
Фольквін (Вольквінус, Вольквін, Шенк фон Вінтерштедт) (прусський магістр) *466, 500, 891, 896*
Фома (св.) *807*
Форнерій *734*
Франк Себастіян *23, 442*
Франко *144*
Франко Петро *261*
Франциск (кардинал) *143*
Франциск (мантуанський князь) *163*
Франциск (св.) *111, 127, 147, 149, 755*
Франциск I (французький король) *375*
Франциск II (герцог Алансонський) (французький король) *198, 860*
Фредерік II (король Данії) *184, 514, 859, 862*
Фредри *749*
Фредро Ян *246*
Фрикачі *749*
Фрідріх (Бедржих) (чеський князь) *570, 907*
Фрідріх (граф гайдельберзький) *198*
Фрідріх (магістр) *484, 895*
Фрідріх (син Казимира IV, краківський і познанський єпископ, кардинал) *153, 342, 347, 349, 855*
Фрідріх V (III) (імператор «Священної Римської імперії») *554, 905*
Фрідріх I (магістр) *464, 891*
Фрідріх I Барбаросса (імператор «Священної Римської імперії») *100, 101, 499, 846, 896*
Фрідріх II Хоробрий (австрійський правитель) *777, 936*
Фрідріх II Штауфен (Гогенштауфен) *442, 464, 465, 544, 888, 891, 903*
Фрідріх III (імператор «Священної Римської імперії») *142, 150, 853*
Фрідріх III (імператор «Священної Римської імперії») *345, 482–484, 541, 557, 779–781, 875, 894, 902, 905, 936*
Фрідріх III Мудрий (саксонський курфюрст) *556, 905*
Фрідріх Красивий Габсбург *541, 902*
Фуніков Михаїл *657*
Фюрстенберг Вільгельм фон *164, 505, 511, 514, 857, 898*

Х

Хаба (онук Аттіли) *771*
Хаджі-Гірей (Ачи-Гірей) (кримський хан) *147, 221, 338, 710, 723, 854, 874*
Хазени *945*
Хакім (аль-Хакім) *939*
Халецький Михайло *352*
Хам *47, 400*
Ханзовський Павло *188*
Харіс *494*
Хатшепсут (єгипетська цариця) *938*
Хелеалек (казанський хан) *704, 705*
Хеопс (фараон) *940*
Хефрен (фараон) *940*
Хидір (Хизр, Хидир, Хидирай) (хан Золотої Орди) *696, 922*
Хлевицький Ян *241*
Хмельницький Богдан *20, 884*
Ходкевич Григорій *7, 8, 17, 391, 495, 496, 878*
Ходкевич Єжі *164*
Ходкевич Єронім *8, 497*
Ходкевич Олександр *8, 497*
Ходкевич Олександра Григорівна (дружина Романа Сангушка) *409, 883*
Ходкевич Софія Юріївна *409, 882*
Ходкевич Ян *175, 197, 205*
Ходкевич Ян Кароль (Карл) *8, 420, 495, 504, 506, 882, 897*
Ходкевичі *495, 497*
Хорев (Хорив) *401*
Хороцін *241*
Хостовин (сотник) *242*
Хоцімєрський *241*
Хренхрес (викривлене Тутмос) (фараон) *795, 938*
Хрептович Літовар (маршалок ВКЛ) *348, 351*
Христинус (Христианус) (перший прусський єпископ) *441, 442*
Христофор (граф і воєвода, князь Малої Скелі) (син Фрідріха) *198*
Хрунн *50, 746, 835*
Хулаг (татарський хан) *946*
Хуняді Янош – див. Гуняді Янош

Ц

Цамблак Григорій (київський митрополит) *913*
Царський І. *31*
Цвінглі Ульріх *557, 905*
Цедар (Цедр) *664*
Цезарини *302*
Цезарінус Проспер *387*
Целестин III (папа) *463, 606, 891*
Цема Фабіян *247*
Цемежинський *190*
Цепіо Сервілій (Цепіо Квінт Сервілій) *301, 869*

Цецилія (св.) *485*
Цєлицький *480*
Цецєжин *144*
Цицерон Марк Тулій *16, 22, 24, 573, 732*
Цігалі Баптист *330*
Ціковський Анджей *241*
Ціковський Миколай *9, 381, 759*
Ціковський Станіслав *9, 173, 174, 527, 529, 858*
Ціковські *8, 9, 526*
Цімінський Станіслав *248*
Цолі Ян *752*
Цольнер Конрад (Конрад Цольнер фон Ротенштайн, прусський магістр) *321, 477, 873, 893*
Цьолек Анджей *188*
Цьолек Станіслав *188, 333, 874*
Цьолки *683, 749*

Ч

Чакі Габріель *246*
Чапа *431, 432*
Чапля Ян *107, 847*
Чарадзький Гжегож *12*
Чарнковський Сендзівой *356*
Чарнковський Станіслав *205, 515, 899*
Чарнковський Ян *330, 336*
Чарторийські – див. Чорторийські
Чашник *175*
Челей (сандомирський воєвода) *849*
Челяднін Андрій *158, 159*
Чермереп (Ченегреп) (половецький князь) *426, 885*
Чермінський С. *883*
Черней *187*
Четвертинська Ганна (дружина Януша Збаразького) *410, 883*
Четвертинські *410*
Чех *17, 58, 59, 62, 63, 559–561, 839, 906*
Чех Ян *440*
Чижовський *172*
Чингісхан (Темучин) *709, 920, 921, 923*
Чистякова Олена Вікторівна *5, 6*
Чіполла Карло *5*
Чорторийський Іван (князь) *336, 337, 345, 409*
Чорторийський Михайло (син Олександра Чорторийського) *409, 882*
Чорторийський Олександр *409, 882*
Чорторийські (Чарторийські) *32, 174, 409*
Чтарад (чеський пан) *566, 567*
Чурили *749*
Чурило *189*

Ш

Шаляво (син Вейдевута) *449, 451*
Шамотула *328*
Шамрай Маргарита *28*
Шамшіадад (ассирійський цар) *840*
Шапкін Григорій *658, 916*
Шарий Флоріян (польський шляхтич) *475*
Шарлей Ярослав *150*
Шафранець Петро Медуський *333*
Шафранець Станіслав *127, 246*
Шафранці *749*
Шах Яків (гетьман Війська Запорозького) *431–433, 887*
Шах-Алі (Шеай, Шигалей, Шигалеярович) (казанський хан) *705, 923*
Шахмат (Садахмат) (татарський хан) *141, 147, 352–354, 853, 923*
Шахмат-Гіреї *710*
Швайтокс *446*
Шварно Данилович (син Данила Галицького) *110, 308, 871*
Швенде (австрійський командувач) *178*
Швенден Бургард фон *468, 469, 892*
Шеай – див. Шах-Алі
Шедель Гартман (німецький хроніст) *22*
Шемяка (тверський князь) *910*
Шемячич Василь Іванович *351, 910*
Шемячичі *351*
Шереметєв (Шеремет) (воєвода) *177, 236, 919*
Шерлянг Ян *150*
Шидловецький (підскарбій) *757*
Шидловецький Станіслав Одровонж (жарновський каштелян) *342*
Шинколь (граф з Битена) *466, 467*
Шліхтінг Альберт *23–25, 27, 917*
Шлядковський *241*
Шоненберг Вольфганг *485, 486*
Шпіглер Ян *248, 250*
Штаден Генріх (німецький мемуарист) *25, 27*
Штанге Конрад (Конрад фон Штаге) *312, 871*
Штауфени (Гогенштауфени) *891*
Штосс з Ольбрахниць *148, 149*
Штрас Ібрагім *178*
Шуйський *243*
Шуйський Василь (цар) *13, 27, 160, 164, 241, 670, 672, 677, 918, 919*
Шуйський Д. *919*
Шуйський Іван *241*
Шуйський Петро *164*
Шхерихи *749*
Шьренява (дім) *127, 683*

Щ

Щавинський Павел *246*
Щватор (сотник) *652*
Щек *401*
Щелкалов Іван Михайлович *916*
Щенсний з Паньова *339, 340*
Щенятєв (кн.) *360*
Щепан (св.) (Іштван I Святий) – див. Стефан (св.)
Щепіолко *109*
Щербатий Йосиф *661*

Ю

Югурта (нумідійський цар) *301, 795, 869, 937, 938*
Юда (св. ап.) *266, 611*
Юдит (Юдиф) (дружина Мечислава-Мєшка; дочка угорського князя Єсси) *80, 842*
Юдита (донька чеського князя Вратислава, дружина Владислава Германа) *90, 844*
Юдита (дружина угорського короля Стефана) *94*
Юдиф *805*
Юліан (кардинал) *142, 780*
Юліан Аполлонський *611, 915*
Юліан Відступник *53, 628, 745, 838, 916, 929*
Юліана (дружина Вітовта) *330*
Юліани *302*
Юлій (Юліан) Дідій *548, 903*
Юлій II (папа) *484, 485, 895*
Юлій Цезар *93, 543, 545, 546, 552, 844, 845, 887, 903, 937, 938*
Юліян (легат) *144*
Юнгінген Конрад фон (магістр хрестоносців) *478, 893*
Юнгінген Ульріх фон (прусський магістр) *134–136, 478, 479, 852, 893*
Юноські *683*
Юргевич Бартоломій *819*
Юрій (Георгій) – див. Ярослав Мудрий
Юрій (св.) – див. св. Георгій
Юрій (син Івана III, московського князя) *335*
Юрій (син слуцького князя Семена) *359*
Юрій Всеволодович (володимирський князь) *695, 921*
Юркевич Ян *30*
Юстин (Марк Юліан Юстин (Фронтин)) *22, 691, 741, 815, 920, 928*
Юстиніан I (імператор) *49, 53, 743, 835, 928*
Юхан III *11, 178, 184, 253, 516, 858, 861, 863, 865*

Я

Яван *52, 559, 750, 745, 837*
Явнут (син Гедиміна) *317, 318, 344*
Ягайло – див. Владислав Ягайло
Ягеллони *192, 253, 850, 881, 936*
Ядвіга (донька Казимира IV) *153*
Ядвіга (донька угорського короля Людвіка; дружина Владислава II Ягайла) *129–131, 133, 134, 140, 146, 194, 321, 322, 778, 851, 936*
Ядвіга (дружина Владислава Локотка) *120*
Ядвіга (св.) *107, 108, 111, 129, 467, 847*
Ядвіга (четверта дружина Казимира III Великого, дружина легницького князя Вацлава) *126, 850*
Яжимир (син Лешка III) *70*
Яжина Ян *514, 899*
Язловецький *239, 377, 378*
Язловецький Єжі (коронний гетьман) *184, 192, 196, 859*
Язловецький Миколай (коронний гетьман) *186, 187, 429, 762, 886*
Яків (св.) *312, 384, 550, 654, 766, 803, 943*
Яков *258*
Яковенко Наталя *28, 883*
Яковлєв Іван Петрович *916*
Якс (син Лешка III) *70*
Якуб (св.) *109, 137, 141, 244*
Якуб з Плонін *134*
Якуб з Рогова *333*
Якуб Йордан *187*
Якуб Мельштинський (войський м. Бжезіна) *161, 856*
Якубовський *480*
Якубовський Анджей *759*
Якуші *749*
Ян – див. Юхан III
Ян (вараждинський єпископ) *129*
Ян (Гіан, Іоанн) (пресвітер) *802, 818, 940*
Ян (естергомський архієпископ) *138, 150*
Ян (єпископ) *378*
Ян (Іоанн) Люксембурзький (чеський король) *473–475, 893, 907*
Ян (краківський пан) *146*
Ян (міланський князь) *159*
Ян (св.) *197, 382*
Ян (семигородський єпископ) *142*
Ян (Януш) I (мазовецький князь) *131, 135, 188, 320, 322, 324, 479, 851, 873, 894*
Ян Жешовський (єпископ) *144, 339*
Ян з Кельна (гданський воєначальник) *225*
Ян з Конецполя *146*

Ян з Кротошина (посол Сигізмунда Августа до Московії) *678*
Ян з Олесниці *147*
Ян з Острова *134*
Ян з Чарнкова *849–851*
Ян Збігнєв (син мальборкського старости) *155*
Ян Йордан *187, 190, 191*
Ян Конарський (краківський єпископ) *144*
Ян Куропатва (люблінський підкоморій) *149*
Ян Лащ з дому Помян *149*
Ян Олеський *753*
Ян Ольбрахт (син Казимира IV) *12, 153–156, 342, 347–350, 353, 484, 781, 855, 937*
Ян Поляк *352*
Ян Пшеремський *171*
Ян Рабштинський *150*
Ян Сигізмунд (Янош Жигмонт) (князь Трансільванії) *782, 937*
Ян Чижовський *149*
Ян Щегоцький *149*
Ян, граф Войніцький *206*
Ян, граф з Горки *197*
Ян, граф з Тенчина – див. Тенчинський Ян
Янковський *241*
Янковський Якуб *248*
Янкул (Янку Сасул) (молдавський господар) *762, 933*
Янош – див. Януш I Запольяї
Янош (угорський королевич) *178*
Януш (гливицький князь) *152*
Януш (гнєзненський архієпископ) *120*
Януш (краківський воєвода) *107*
Януш (сандомирський воєвода) *113*
Януш I Запольяї (угорський король) *375, 757, 758, 781, 878, 932*
Януш III *159, 278, 376, 856, 867, 878*
Януш Тошецький (князь) *149*
Янчі *210, 219*
Ярад з Брудзева (іновроцлавський воєвода) *330*
Ярич (рацький князь) *345*
Яромир (син Володимира Святого, ростовський князь) *403*
Яромир (чеський король) *82, 570, 843, 906*
Ярополк Святославич (руський князь) *97, 402, 843*
Ярослав (гнєзненський архієпископ) *124*
Ярослав (син Святополка Ізяславича, володимирський князь) *403*
Ярослав Всеволодович (Невський) *891*
Ярослав Мудрий (руський князь) *82, 86, 240, 403, 458, 842, 843, 880, 890*
Ярославський Рафаїл *338*
Ярославський Спитко *345*
Ярославські (князі) *593*
Ярославопа (половецький князь) *885*
Яструби *683*
Яфет *15, 46, 47, 52, 300, 400, 576, 664, 745, 750, 833, 837, 929, 934*
Яцек (проповідник) *110*

ПОКАЖЧИК НАЗВ НАСЕЛЕНИХ ПУНКТІВ

(упорядники Ю. А. Мицик, О. О. Бородіна)

А

Абідус (Абідос) *741, 928*
Абійдон *828*
Авентикум (Візельпургель) *543*
Агрігентіум *664*
Адзель *502*
Адріанополь *50, 143, 144, 179, 180, 746, 780, 821, 824, 826*
Аебали – див. Лакедемон
Азак *726*
Азов (тур. назва Аталі) *180, 182, 584, 714, 715, 718–721, 723, 724, 726, 909, 919*
Айзпуте – див. Газенпорт
Айленберг *456*
Айтос *179*
Айхштет *553*
Аква Секстія (нині Айкс) *869*
Аквілея *401, 771*
Аквілон (Аквілонія) *499, 896*
Аквісгранум *548*
Аккерман – див. Білгород
Акон *463, 464*
Акрагас *917*
Акціум *926*
Александрія (Александретта, нині Ускендерон) *18, 51, 741, 796, 797, 804, 805, 809, 832, 834, 905, 938, 939, 944*
Аленбург (нині Дружба) *451, 454, 889*
Аленпот *504*
Алеппо (Халеб) *799, 809, 905, 940, 943, 944*
Алленштайн (Ольштин) *480*
Алуксне – див. Марієнбург
Альба Лонга *877*
Алькаїр – див. Каїр
Альтенгауз (Старогард) *455, 890*
Альфанген *504, 518*
Альштайн *454, 889*
Амботен *504*
Амона *910, 945*
Амстердам *508, 904*
Анатуль-каразар *179*
Ангерборт *452*
Ангермунде *504, 517*
Анкара *852, 873*
Анкона *746*
Антверпен *19, 548*
Антіохія (нині Антак'я) *799, 805, 815, 826, 940, 943, 944*
Аполлонія (Полліна) *738, 743, 926*
Аполофанія *739, 743, 927*
Апулія *746*
Араузіо *869*
Аргентина *544, 770*
Аргія (Аргос) *688, 737, 926*
Аріес *502, 517*
Аркадія *734, 736, 925*
Аркона *539*
Арнчбург (Аренсбург, Арнцберг, Арнцборг, Куресааре, нині – Кінгісепп) *504, 517, 897*
Асканія *833*
Аскар – див. Сихар
Аслам-городок *221*
Ассур *944*
Астрахань *13, 179, 181, 576, 583, 655, 705, 711, 714–716, 718, 723, 909, 916*
Аттенбург *789, 790*
Аугсбург *550*
Аугустув *280, 867*
Аушумбург *468*
Афіни (Атени) *573, 734, 739–741, 821, 878, 899, 925, 926*
Аффелін *174*
Ахайя *824, 947*
Ахас (Манкоп) – див. Мангуп
Аш *506, 517*
Ашерад *230, 242, 502, 517*

Б

Баальбек – див. Бульбах
Бабадаг *178, 180*
Бабон *764*

Бавол *124, 125*
Баден *543*
Бадіс *506, 517*
Базель *10, 11, 22, 543, 544, 547, 869, 886, 904*
Базенбург *504*
Бакот *146*
Балаклія *429*
Балга (нині Весельное) *451, 458, 485, 889*
Баліце *204*
Бамберг *96, 554*
Бар (Рів-Стрийковський) *195, 417, 430, 431, 854*
Баранов *127, 850*
Бардійов *142*
Барі *417*
Барка – див. Кіренея
Бартен (нині Барцяни) *452, 889*
Бахчисарай *924*
Баярн *452*
Бегекчик *180*
Бек *783*
Белз *18, 127, 343, 352, 355, 414, 460, 850, 853*
Бендери – див. Тягиня
Бендзін (Бендзин) *124, 274*
Беотія *734, 736, 738, 741, 925*
Бергамо *771*
Берген *539*
Бергольм *517*
Берград (Бєлград) *459*
Берестя *127, 324, 352, 353, 360, 390, 850*
Берестя-Куявське *312*
Берестя-Литовське *104, 300, 305, 314, 352*
Берзен *503, 517*
Беркли *457*
Берладь *752*
Берлін *465*
Берн *542*
Бертіль *517*
Бетжня *783*
Бетулія *805*
Беч *263, 332, 836, 845*
Бєлград *142, 375, 774, 775, 778, 780–782, 786, 788, 822, 823, 826, 853*
Бєльськ *275, 867*
Бєхов *272*
Бжежніца (Бжезніце) *126, 132, 274*
Бжезіна *161, 272*
Бжезна *782*
Бжезь *850*
Бжесьць (нині Вжесня) *273, 867*
Бжостек *151*
Бидгощ *134, 272, 479, 866*
Билін *246*
Битен *467*
Битов *459*
Битом *152*
Бихава *495*
Бихов *420*
Бичина *15, 151*
Біла *351, 586, 587, 910*
Біла Вежа *402*
Біла Церква *428*
Білгород (Білгород-Дністровський, Аккерман, Монкастро) *128, 141, 180, 181, 213, 314, 346, 353, 368, 384, 427, 429, 459, 723, 752, 753, 787, 825, 886, 924, 932*
Білий Камінь – див. Вайсенштайн
Білогред *94*
Білоозеро *402, 591–593, 659*
Більки *363*
Більськ (Бєльськ-Підляський) *280, 337, 867*
Бінгіум (Бінген) *546, 903*
Бінгія *547*
Бірглов *455*
Біржі *246, 247, 407*
Бітульце *179*
Бішофсбург *889*
Бішофсвердер *889*
Бішофштайн (Біскупець) *453, 889*
Біштинек *889*
Блева *474*
Блокгауз *502, 517*
Блонє *278*
Блямонт *198*
Бнін *491*
Бобетія *450*
Боболіце *126, 132*
Бобрек *246*
Бобровник *479*
Бобруйськ *389, 884*
Бобрянськ (Бобруйськ) *420, 884*
Богуш *133, 328*
Божешко *404*
Болеславець *132*
Бонн *547*
Бонундія *450*
Борг (нині, очевидно, Порво) *532, 900*
Борисов *360, 366, 389, 586, 851*
Боровники *132*
Борськ *660*
Ботушани *158, 752, 755, 758*
Бохня *111, 263, 846, 866*
Бохус *539, 902*
Брагин *667, 917, 918*

Брайсгау *544*
Брандебург (нині Ушаково) *451, 454, 468, 480, 485, 889*
Бранденбург *121, 472, 558, 895*
Бранево *22, 860*
Бранзберг *381*
Бранков *377*
Браслав *304, 870*
Братиан *455*
Браундольф *121*
Брауншвайг *487, 555, 556*
Брацлав *146, 170, 327, 345, 379, 388, 417, 428*
Брацяна *476*
Брезан *417*
Бреїла *212, 213, 861*
Бремен (Берем'я, Бремень) *58, 70, 540, 558, 902*
Брехінгія *533*
Бриксія *771, 772*
Брин *585*
Броди *20*
Бродниця (Бродніце) *138, 455, 480*
Броньовиці *207*
Брудзев *330*
Бруксберг *937*
Брунзберг *485*
Брунополім – див. Бремен
Брюссель *548*
Брянськ *280, 314, 351, 353, 585, 587, 867, 884*
Буда (Сикамбрія) *127, 142, 358, 374, 375, 378, 380, 771, 774, 777, 778, 780, 782, 786–788, 791, 825*
Бульбах (Баальбек) *796, 939, 800*
Бургелац *310*
Буртниця *232*
Буртніх *517*
Буськ *108, 363, 368, 373, 411, 413, 428*
Бухарест *752*
Бучач *331, 728*

В

Вавельнице *124*
Вавилон *472, 806, 824, 942*
Вагик *198*
Вадни *780*
Вайземберг *789*
Вайсенштайн (Вітенштайн, Білий Камінь, Пайда, нині – Пайден) *506, 514, 517, 898, 917*
Вайштайн *515*
Валліс *549*
Вальдава *450*
Вальдбург (Вальдемарсвік) *900*
Вальдсгут *542, 902*
Вальп *782, 825*
Вангіони *198*
Ванзель *503, 517*
Вараждин (Варадзин) *142, 344, 374, 375, 384, 776*
Варгія *450*
Варка *278, 460*
Варна *140, 144, 145, 153, 337, 780, 822, 853, 936*
Варта *188, 269, 474*
Вартем *485*
Вартембург *454*
Варшава *21, 30, 32, 181, 184, 192, 195, 197, 199, 222, 223, 231, 236, 237, 240, 278, 280, 308, 433, 512, 585, 709, 865–867*
Василевгород *704, 706*
Васильков *280*
Васильсурськ – див. Сура
Васіуле *752*
Вевер *533*
Вегров *270*
Ведрош *881*
Везенбург (Везенберг, Вешенберг, нині – Тамсалу) *506, 517, 518, 898*
Веззан *786*
Вейскетер *789*
Велика Жулава *460*
Великий Новгород (Новгород) *243, 244, 320, 325, 329, 338, 345, 355, 400, 402, 403, 427, 516, 580, 581, 587–593, 604, 624, 626, 639–643, 655, 667, 677, 681, 704, 876, 900, 911, 917*
Великі Кончиці *246, 667*
Великі Луки *7, 10, 232, 236, 238, 239, 243, 244, 250, 367, 410, 516, 576, 587, 588, 633, 681, 864, 910*
Величка *124, 264, 343, 363, 846, 854, 866*
Веліж *7, 175, 177, 238, 243, 516*
Велюнь *124, 270, 274, 866*
Венеція *5, 9, 10, 22, 51, 143, 348, 468, 469, 771, 775, 786, 948*
Вентспілс – див. Вінда
Венцляв *455*
Вербна *109*
Вердер *504, 517*
Верендія (Еребру) *533, 900*
Верона *5, 6, 9, 35, 771, 772, 869*
Верпех *503, 517*
Верте *70*
Верцелли *869, 901*

Весельноє – див. Балга (Бельга)
Весперин *782, 786, 789*
Вестерос *533*
Вестхе *786*
Ветлянд *533*
Вецке *786*
Вешаус *81*
Вєлін (Вєлінь) *94, 95, 459*
Вєлуніа *519*
Вєлява (нині Знаменськ) *451, 889*
Вжесня – див. Бжесьць
Вибург (Віпері, Выборг) *531, 532, 900*
Виру – див. Найнгауз
Висмар (Висмарія, Висмер) *61, 70*
Висніч (Вишніч) *373, 407*
Високе *135*
Висше *179*
Вишгород *420*
Вишеград *82, 142, 278, 475, 567, 568, 782, 825*
Вишембург *131*
Вишневець *158, 349, 364, 405, 667, 765, 933*
Вишня *413*
Відень *159, 166, 375, 485, 491, 555, 789, 907*
Відоти *519*
Візантій *926*
Візбю (Візбі, Віцбі, Вісбю) *533, 900*
Візельпургель – див. Авентикум
Візна *279*
Віковея *515*
Вілляк *88, 374*
Вілова *468*
Вілям *549*
Вількомир (нині Укмерге) *304, 325, 335, 388, 870*
Вільно (Вільнюс) *30, 127, 132, 139, 156, 157, 159, 160, 163, 164, 170, 174, 175, 233, 236–238, 240, 266, 280, 296, 309, 315, 317, 318, 320–322, 324, 325, 327, 330, 331, 333, 335–338, 345, 348, 355–360, 362, 366, 367, 369, 370, 372, 378, 379, 383, 387–389, 407, 419, 421, 422, 477, 502, 512, 520, 521, 589, 603, 630, 672, 762, 850, 864, 870, 872, 899*
Вільянді – див. Фелін
Вінда (Віндава, Кесь, нині – Вентспілс) *504, 518, 862, 897*
Віндбург *451*
Вінниця *380, 417*
Вінніпег *20*
Вінченца *771*
Віслиця (Вісліце) *108, 118, 123, 124, 266, 274, 343*
Віссенбург (Віссамбур) *545, 903*
Вітебськ *7–9, 165, 174–177, 238, 298, 318, 320, 321, 326, 336, 341, 369, 379, 390, 411, 420, 421, 857, 858, 885*
Вітов *108*
Віттенберг *556*
Віфлеєм *802, 826, 939, 941*
Возники *434*
Воїніч *146, 263*
Войславиці *527*
Волковиїськ *329, 390*
Волов *152*
Вологда *576, 592, 647, 659, 705, 912*
Володава *866*
Володимир *88, 122, 146, 317, 333, 338, 352, 403, 418, 582, 594, 603, 626, 695, 696, 851, 912*
Волок (Волоцьк) *587, 910*
Вольбож *134, 479*
Вольгаст *539*
Вольмар (нині – Валмієрі) *230, 502, 517, 858, 862, 897*
Вонсдорф *452*
Вонсоше *309*
Вормет (нині Орнета) *454, 889*
Вормс *546*
Ворняни *316*
Воронець *422*
Воронкове *856*
Воротино *583, 585*
Вровськ *308*
Вроцлав *79, 92, 96, 106–109, 114–116, 119, 128, 132, 147, 151, 152, 272, 343, 467, 570, 781, 845, 851*
Всхов *268*
Вугах *786*
Вюрцбург (Гербіполіс) *541, 554*
Вязьма *348, 362, 576, 586, 595, 910*
Вятка *594, 912*

Г

Габаа Саула *804*
Габзаль (Гапсаль, нині – Хаапсалу) *503, 517, 897*
Гавла св. містечко *543, 903*
Гадзбо *174*
Газенпорт (Газенпот, нині Айзпуте) *504, 517, 518, 898*
Газирим (або Газа, або Гаризім, або Гераза) *802, 941*
Гайдебев (Гайдебер, Хедебю) *538, 901*
Гайдельберг *550*
Гайзбург *308*
Гайнівка *867*

Гайсбург *467*
Галапаши *178*
Галата *168, 179*
Галац *144, 747, 924, 930*
Галація *733, 924, 930*
Галич *97, 111, 122, 344, 346, 350, 404, 412, 594, 752, 755, 756, 845, 848, 851*
Галілея *805, 809, 810*
Галліполь *821, 826*
Гальберштадт *556*
Гальгоз *780*
Гальмштад *533*
Гамбін *275*
Гамбург *556, 833, 905*
Гангр *605*
Гарволин *460*
Гардей *456*
Гардек *789, 790*
Гартин *315, 316, 326*
Гасава *105*
Гасле *780*
Гатинат *786*
Гвардєйськ – див. Тапєво
Гвоздка *756*
Гданськ *9, 18, 45, 61, 110, 147, 148, 183, 184, 227, 228, 230, 234, 262, 387, 388, 441, 454, 455, 459–461, 475, 480, 481, 485, 486, 489, 490, 515, 524, 540, 542, 548, 859, 861, 865, 890*
Геліополіс – див. Пелусій
Гельдерн *904*
Гельмет *505, 517*
Гельсингборг *533*
Гельсинкі *900*
Гельфенберг *552*
Гельцберг *454*
Генуя *143, 542*
Георгенбург *502, 517*
Гербіполіс – див. Вюрцбург
Гердава (нині Желєзнодорожний) *451, 889*
Герман *450*
Гермес (правильніше Ермес, нині Нуйя) *502, 897*
Гершов *311, 312*
Гетлігенбайль – див. Ромново
Гєбольтов *90*
Гжебінь *224, 227*
Гідрун *346*
Глебів *403*
Глиняни *337, 344*
Глови *227*
Глогов *95*
Гнєв *225, 459, 480*
Гнєзно *59, 61, 63, 71, 77, 79–83, 85, 86, 99, 120, 126, 262, 269, 274, 458, 474, 841, 842, 866, 890*
Гогенштайн *480*
Гожно *277*
Голета *219*
Голланд *485*
Голов *331*
Гологори *344*
Голота *825*
Голуб *455*
Голубец *143*
Голянд (нині Пасленк) *456, 890*
Гольдек *786*
Гольдінген (нині Кулдіга) *504, 518, 898*
Гользація *555*
Гользен *517*
Гольшани *309*
Гольштин *456*
Гомель *160, 360, 379, 585*
Гоморра *805, 810, 945*
Гопель *71*
Горка *197, 246, 281, 406*
Гороверди *178*
Городло *127, 146, 332, 414*
Городок *139, 305, 355, 413, 853*
Гослар *556*
Госліч *112*
Гостинін *275, 867*
Гоща *917, 918*
Грабов *132, 460*
Грабовець *127, 414*
Градек *151*
Грановськ *139*
Грансішки *305*
Гребін *459*
Гребіц *461*
Грисфеленд *174*
Грібсвальд *460*
Грізенборг *459*
Гріпсхольм *858*
Гробіня – див. Грубін
Гродзець *278*
Гродно *127, 153, 175, 237, 251, 252, 304, 305, 324, 334, 359, 388, 469, 585, 589*
Грубешів *335, 414*
Грубін (нині Гробіня) *504, 518, 898*
Грудзьондз (Грудзьонз) *81, 455, 457, 459, 482, 843, 890*
Груштин *600*
Грюнвальд *852*
Губєна *151*
Гугетзбург *455*

Гулвок *786*
Гур'євськ – див. Нойгауз
Гурка *406*
Гутштад (нині Добре място) *454, 480, 889*

Д

Дабровно *135*
Далембург *70*
Дален (Даленц) *503, 517*
Дамаск *799, 802, 804, 809, 819, 940, 941*
Даміата *796, 938, 939*
Данчик – див. Гданськ
Дарданелли *821*
Двіна *592*
Девін (Дівич-город) *564*
Дельфи (нині Кастрі) *736, 741, 925, 928*
Дембова (Дибов) *465*
Дембяни *241*
Демін *539*
Денкланген *517*
Дерпт (Дорпат, нині Тарту) *164, 230, 240, 243, 244, 384, 470, 498, 500, 503, 513, 514, 516, 517, 857, 862, 891*
Дершав *459*
Дечен *588, 911*
Джевіця *460*
Дзедзилов *229*
Дзівідзево *752*
Дзіула *825*
Дзядлов *135*
Дибов – див. Дембова
Дизфуль *946*
Димотин *821*
Динамюнде *502, 517*
Дисна (Дзісна) *233, 240, 422, 862, 885*
Дівін *786*
Дінега *592*
Дірахум *741*
Длубней *111*
Днеперсько *586*
Добеле – див. Доблін
Добжин *132, 276, 277, 307, 311, 316, 455, 474, 891*
Доблін (нині Добеле) *504, 518, 898*
Добре място – див. Гутштад
Добровнік *134*
Дойче Ейлау (нині Ілава) *456, 890*
Долина *413*
Домброва *151, 334*
Домбровиця *196, 197, 246*
Домново – див. Думнов
Донданген *504*
Дорнік *457*
Дорогичин *280, 305, 337, 426, 867*
Дорогобуж *351, 404, 585–587, 910*
Дорогостаї *687*
Дрегель *786*
Дрезден *555*
Дрешлав *453*
Дрисвят *388*
Дрисса *422*
Дрінгофорт *452*
Дробнін *246, 491*
Дрогин *158, 752, 755*
Дрогобич *350, 415*
Друга *422*
Дружба – див. Аленбург
Друцьк *360*
Дубинки *246, 247, 407*
Дубно *229, 404, 407*
Дубровна (Дубровно) *159, 420, 884, 586*
Дубровник – див. Рагуза
Дукля *151*
Думнов (нині Домново) *451, 889*
Дунаєць *344*
Дунембург (Даугавріву) *230, 231, 328, 502, 516, 517, 862*
Дурбін (нині Дурбе) *504, 518, 898*
Дуррес *348*

Е

Егер *788, 825*
Едвален *504, 517*
Едеон *811*
Едесса *805, 944*
Едмонтон *20*
Ейшишки *305*
Екбатана (Аматама, нині Хамадан) *800, 807, 945*
Ельблонг (Ельбінг) *147, 340, 341, 454, 455, 465, 469, 475, 480, 489, 890*
Ельзас *544, 556*
Ельк (нині Лицьк) *451, 889*
Ельнер *503*
Емілія *771*
Енгальдга *769*
Енгельсбург *475*
Енос *739*
Епідавр (Епідаврос) *737, 743, 926*
Ера *813*
Еребру – див. Верендія
Еретрія (Ерітрея) *738, 927*
Ерипонт *555*
Ерле *517*
Ермес *517*
Ерфурт *555*

Еслінген *549*
Ест *506, 517*
Естергом *787, 788, 825, 826*
Етолія *925*
Ефес *693, 741*

Є

Єгабург *532*
Єзерище – див. Озерище
Єлгава – див. Нітава
Єнцель *503*
Єрихон *805, 810, 945, 946*
Єрусалим *463, 464, 775–777, 799, 802–805, 809, 818, 826, 834, 835, 879, 882, 930, 942–945*

Ж

Жабінець *151*
Жарнов *266*
Желєзнодорожний – див. Гердава
Жидачів *350, 411, 413*
Жидівське місто *263*
Жидліці *461*
Жидов *338*
Житомир *326, 338, 359, 418*
Жуков *117*
Жуковець *149*
Журовиці *172*

З

Забель *504, 518*
Заберіна – див. Таберна
Забіч *460*
Заболе *788*
Завихост *108, 111, 266, 352, 404, 881, 847*
Заволоче *236, 237, 239, 240, 243, 244, 250, 516*
Заклічин *170, 858*
Закрочим *110, 278, 867*
Зальфельт (нині Залево) *456, 890*
Зальц (Саліс) *503, 517*
Зальцбург *539, 552*
Замботен *517*
Зангель *503, 517*
Запорожжя *18*
Заправа *461*
Заркі *343*
Зарнов *143*
Заслав *379, 728*
Затор *141, 265*
Збараж *239, 242, 332, 344, 419, 434*
Зборов *90, 178*
Звенигород *326, 417*
Зебаршитем *451*
Зебжидовиці *37, 249*
Зегевольт *502, 517*
Зезойген *517*
Зеленбург *518*
Зеленіград *143*
Зельборг *517*
Земборг *517*
Земінгія *533*
Зербен *503, 517*
Зесвеген *502, 503*
Зизек *786*
Зиргони *480*
Зіньків *369, 373, 728*
Злотория (Золотория) *132, 134, 479*
Змігруд *151*
Знаменськ – див. Вєлява
Знін *105, 474*
Зноїма *142*
Золев *142*
Золенбург *504, 517*
Зонебург *504*
Зудеркобія (Седерчепінг) *900*
Зунд *460*
Зундгофен *544*

І

Івангород *506, 517, 588, 590, 591, 896, 898, 911*
Ізборг *649*
Ізборськ *174, 402*
Ізмаїл *178*
Ілава *150, 151, 890*
Ілза *460*
Ліон *688*
Інгольштат *553*
Іновлодзь *124, 272*
Іновроцлав *272, 866*
Інстемборг (Інстенборг, нині Черняховськ) *445, 452, 888, 889*
Іппон (Гіппон) *795*
Ірагола *519*
Іскендерон – див. Александрія
Ісса *944*

Й

Йогавшпург (нині Піш) *452, 889*

К

Казань *372, 576, 583, 695, 704 706, 723, 857, 909, 916, 923*
Казимир (нині частина Кракова) *63, 123, 125, 144, 263, 274, 849, 851, 874*

Казимир (біля Любліна) *267*
Казимир (у Великій Польщі) *83*
Казимир *460*
Казне *388*
Каїр *18, 411, 747, 796, 797, 799–801, 808, 809, 811, 825, 938, 940*
Кайданов – див. Кейданів
Кайльгарбія *450*
Каймен *450*
Калачиці *151*
Калгарі *20*
Калінінград – див. Кенігсберг
Каліш *99, 110, 124, 268, 269, 274, 315, 468, 866*
Калка *921*
Калуга *583, 585, 909, 919*
Кальмар *533*
Кам'янець *94, 146, 181, 192, 279, 324, 327, 331, 332, 344, 369, 373, 377, 411, 416, 417, 419, 755*
Камбалу (Ханбалик, Каракорум) *692, 921*
Каменець *459*
Каменя *195*
Камень *445*
Камін *460*
Кампанья *750*
Кана Галілейська *620, 802, 941*
Кандав *518*
Канеліхт *503, 517*
Канів *219, 314, 377, 419, 428, 728, 881*
Канни *846*
Канчиці *111*
Каньчуга *349, 754*
Каразар *179*
Каракорум – див. Камбалу
Карачев *306, 585*
Каргауз *503, 517*
Кардона *743*
Карела – див. Корела
Каркус *514*
Карлсруе *903*
Картуз *515*
Карфаген *795, 937, 938*
Касимов-город *583*
Кассель *555*
Кастрі – див. Дельфи
Каструм Норікум *553*
Кафа (Феодосія) *18, 152, 372, 380, 411, 721–724, 823, 855, 924*
Каховка *875*
Кашира *583, 909*
Кашовін (Каршовін) *307, 308, 467*
Кведлінбург *844*
Квипава *450*
Квідзин – див. Марієнвердер
Кезмарк *142, 406*
Кейданів (Кайданов) *306, 389*
Кейзборк *340*
Кельн *228, 462, 547, 548, 771*
Кельтиви *519*
Кемпно *148, 149*
Кенігсберг (Крулевець, нині – Калінінград) *5, 9, 19, 20, 172, 184, 308, 311, 450, 454–456, 466, 467, 480, 483–485, 487, 489, 490, 558, 858, 873, 888, 891*
Кентшин – див. Раштенбург
Кергольм *506*
Керкель (Кіркель, Керкер) *723, 924*
Кернов *304, 309, 310, 314, 317*
Керч – див. Пантикапеї
Кесарія *805, 884, 943*
Кессель *453, 889*
Кесь *230–232, 504, 513, 516*
Кжижановичі *111*
Київ *20, 21, 28, 30, 31, 82, 88, 184, 219, 314, 326, 327, 335, 343, 352–354, 359, 369, 390, 401–404, 411, 419, 420, 428, 429, 583–586, 603, 604, 606, 683, 728, 841–844, 851, 880, 883, 884, 890, 911, 917, 924*
Кирена *931*
Киркларелі *179*
Ківінеб *532*
Кілдер *852*
Кіле *791*
Кілія *141, 178, 180, 346, 752, 753, 787, 825, 932*
Кімель *312*
Кіремпе (Кіремпель, Кіремше) *174, 242, 517*
Кіренея (сучасна Барка) *795, 938*
Кіриепе *503*
Кірхгольм (нині Саласпілс) *502, 517, 897*
Кішик *142*
Клайпеда – див. Мемель
Клеве *904*
Кленец *152*
Клеополім *811*
Клепаж *263, 350, 853, 876*
Клецьк *156, 355, 356, 359*
Клечов *474*
Клімунтов *107*
Клобуцко *152*
Клодав *90*
Клоцко *111*
Клюні *85, 87*
Ключборк *151*

Книшин *199, 280*
Кнос (Кносс) *738, 927*
Кобленц – див. Конфлуенція
Ковале *310, 473*
Ковалюв *274*
Коваль *120*
Коварськ *238*
Ковно (Каунас) *147, 233, 313, 325, 389, 477, 478*
Кодима *728*
Козєглуви *132, 144*
Козинічі *885*
Козле *133, 152*
Козмін *128, 851*
Козмінець *128*
Кокенхауз (Кокенгауз, Кохенгаус, Кокенгаузен, нині – Кокнесе) *230, 234, 503, 511, 517, 862, 897*
Колінберг *94, 460*
Коло *269, 866*
Колобжег *93*
Коломия *346, 411, 413, 756*
Коломна *604, 634, 909*
Колошвар *244, 384*
Кольмар *544, 903*
Кольно *225*
Комарно *789, 790*
Комерштин *460*
Компостелле *828*
Конажев *272*
Конгелле *539*
Конгсберг *539, 902*
Коненбург *503, 517*
Конецполє *146*
Конеян *261*
Конік *460*
Конін *269, 274, 343, 866*
Константинополь *18, 138, 152, 170, 179, 180, 183, 185, 219, 327, 363, 375, 378, 402, 403, 411, 429, 484, 577, 711, 714, 721, 722, 724, 741, 746, 750, 759, 760, 762, 777, 780, 785, 786, 790, 791, 799, 822, 823, 825, 880, 884, 886, 924*
Констанц *543, 548*
Констанца *138, 838*
Констанція *769*
Конфлуенція (Кобленц) *547, 903*
Кончик *180*
Копенгаген *839, 901*
Копернаум *805, 943*
Копестрин *347, 876*
Копил *232, 360*
Копись *420*
Коповін *94, 459*
Копор'є *591, 911*
Корела (Корела) *591, 900*
Корець *419*
Коринф (Коринт, Корцира, Епіра) *678, 734, 736, 737, 925, 926, 948*
Корнево – див. Цинтія
Коронов *137*
Корсунь *402, 403*
Кортина *738*
Корчин *124, 266*
Косєжин *459*
Космін *460*
Костелець *406*
Кострома *594, 649*
Костшин *474*
Косцян *268, 866*
Косцяна *234*
Котельнич *594*
Кошице *142*
Кошнік *143*
Краків *6, 7, 11–13, 18, 21, 22, 27, 32, 35, 39, 42, 63, 66, 68, 71, 86, 90, 99, 100, 102, 104, 106, 107, 110, 111, 113–115, 119–127, 130, 131, 134, 137, 139–142, 145, 147–150, 155, 159, 161, 163, 170, 178, 188, 199, 203, 204, 209, 222, 223, 237, 244, 245, 251–253, 261–266, 269, 274, 299, 334, 337, 343, 344, 347, 349, 350, 353, 355, 359, 362, 364, 377, 378, 380, 381, 384, 395, 399, 435, 439, 467, 469, 472, 481, 486, 495, 497, 525, 529, 575, 672, 685, 689, 757, 839–841, 844, 849–851, 860, 865, 866, 874, 917, 918, 937*
Красилів *229, 373*
Красне *234, 422*
Красний Став (Красностав) *352, 414*
Красник *352, 876*
Красногородок *173, 241, 516*
Кревбург (Кренцбург, Кречборг, нині Славське) *451, 503, 517, 889*
Крево *317, 320*
Кременець *326, 332, 333, 338, 418*
Кременчук *429, 886*
Кремон *503, 517*
Кремона *771*
Кремпак *63*
Кризборк *456*
Кринки *335*
Кричев *360*
Кровін *143*
Кромніце *142*
Кроненбург *532*
Кросно (Коросно) *124, 151, 274, 415*

Кротошпн *678*
Кроя *822, 926*
Крулевець – див. Кенігсберг
Крушвіця *71, 73, 74, 79, 96, 274, 841*
Крушевац *143*
Ксьонж *149, 263*
Кулдіга – див. Гольдінген
Кунгісепп – див. Арнчбург
Кундаль (Кункталь, Регенталь) *503, 517*
Кунів *355*
Куношів *304*
Курськ *585*
Курський Габ *451*
Курші *469*
Куші *468*
Кушманов *338*
Куяви *92, 108, 110, 120, 307, 312, 473, 474*
Кшепіце *126, 132, 151*

Л

Лабак *743*
Лабішин *247*
Лаваришики *521, 899*
Лагів *355*
Лаїс *505, 517*
Лакедемон *734, 736*
Ландов (Ляндау) *546, 903*
Ландон *503, 517*
Ланьцут *349, 754*
Лаодикея *611, 915*
Ласковец *143*
Лауреак *551*
Лаутенбург (Люцбург) *455*
Леаль *514, 517*
Лебеніхт (Левніхт) *450, 888*
Левартов *460*
Левбург *502*
Левнік *476*
Легаль *504*
Легниця *108–110, 467, 847, 892*
Лейпциг (Ляйпциг) *19, 555, 869*
Лелув *118, 124, 263, 274*
Лемзель *517*
Леміш *797*
Ленбург (Лембург) *459*
Ленварт *242, 502, 503, 517*
Ленкі *110*
Ленчиця *104, 117, 124, 149, 271, 272, 274, 310, 312, 343, 479*
Лепель *176*
Лепло *422*
Лесна *455*
Летичів *369*
Лехштад *450*
Леч *453*
Лештетен *480*
Лєпно *455*
Лисков *359*
Лицьк – див. Ельк
Лібіце *561, 563, 564*
Лібумеле *456*
Лібштат *456*
Ліво *279*
Лівоч *154*
Ліда *156, 356, 389*
Лідекопія *533*
Ліепая *898*
Лімбург *70, 548, 903*
Лінчепінг *533*
Ліпіці *342*
Ліппін *132*
Ліпно *479*
Літава *151*
Ловіч *107, 110, 122, 308*
Логойськ *389*
Лодгуфія *533*
Лоде *503, 517*
Лодзь *866*
Локри *198, 925*
Ломжа *278, 867*
Лондон *11*
Лопатин *146*
Лопатине *351*
Лопушно *178*
Лоретто *161*
Лосиць *434*
Лосіце *280*
Лоштат *460*
Лувен *109, 548*
Лукашовиці *885*
Луков *122, 267, 866*
Лукомль *321*
Лунд *901*
Луптава *450*
Лутша *142*
Луцьк *127, 314, 329, 332, 333, 418, 728*
Любава *455*
Любау *310*
Любачів *122, 413*
Любек *61, 70, 462, 499, 508, 556, 559*
Любеч *420, 585*
Люблін *108, 113, 124, 133, 140, 146, 178, 184, 231, 266, 267, 274, 300, 311, 352, 414, 434, 850, 866, 876*
Любовля (Любомль) *415, 884*
Любовль *343*

Любовня *94*
Любочеськ *348*
Любуш *87, 95*
Люгдун *770*
Люден *502, 517*
Люксембург *546*
Люнебург *556*
Лютзен *230, 502, 517, 897*
Люцембург *453*
Люцерна *542*
Лябія (нині Полеськ) *451, 889*
Лямферборг (Лянфенборг) *542, 543*
Лянд *269*
Ляндау – див. Ландов
Ляндсгут *553*
Ляндскрон *533*
Лянцберг *451*
Лятерна *228, 234, 460*
Львів *18, 21, 31, 113, 122, 124, 125, 129, 141, 147, 154, 158, 170, 308, 332, 334, 337, 346, 349, 363, 369, 373, 387, 406, 411–413, 433, 434, 484, 728, 752–755, 762, 848, 850, 854, 871*

М

Магдебург (Партенополіс) *70, 123, 469, 556*
Майнц *198, 541, 545–547, 551, 903*
Майян *503, 517*
Мала Скеля *198*
Малий Новгород *626*
Малі Луки *232*
Малогощ *266*
Мальборк *137, 145, 147, 148, 224, 340, 341, 456, 460, 466, 468, 469, 471, 474, 476–478, 480–483, 490, 861, 890*
Мальгемборг – див. Марієнбург (Алуксне)
Мальме *533*
Мангайм *903*
Мангуп (Манкоп, Ахас) *426, 724, 885, 921*
Мантуя *771*
Марбург *555*
Марганець *833*
Маргенвердер *456*
Маргенгаузен *517*
Марієнбург (Мальгемборг, нині – Алуксне) *230, 240, 502, 862, 89*
Марієнвердер (Квідзин) *475, 891*
Марсель *869*
Мартусо *539*
Марцінков *105*
Машковиці *135*
Мегаполіс *868*
Мегари (Мегара) *733, 736, 741, 926*
Меджибіж *146, 174, 369, 417*
Меджигуж *132, 851*
Меджиріч *311*
Медзижеч *91, 152, 199, 268, 844*
Медина (Ясриб) *811, 946*
Мезсан *404*
Мейсен *555*
Мекка *809, 812, 947*
Мекленбург *70, 559*
Мельник *280, 305, 337, 867*
Мельников – див. Рудава
Мельштат *454*
Мельштин *133, 146, 281, 328*
Мемель (нині – Клайпеда) *316, 471, 489, 872*
Мемерведер *478*
Мемфіс *796, 799, 801, 938*
Менвердер *325*
Мергенбург *324*
Мерж-Дабик *940*
Мерое (Сава) *801, 940*
Метенбург *325, 478*
Метіс *551*
Мєдники *138, 519*
Мєльзак *485*
Мєхов *869*
Мєщок *348*
Мисле *780*
Мисса *495*
Миша *409*
Мілан *542, 771, 772, 835*
Мілимга *485*
Мімігродзь *558*
Мінден *556*
Міндог *312*
Мінос *738, 927*
Мінськ *352, 354, 359, 360, 366, 389, 937*
Мірагрунд *549*
Мірув (Міров) *246, 397*
Мітаву (Мітав, Мітава) – див. Нітава
Мітелліно (нині Мітіліні) *823, 948*
Міхалов *133, 151, 328, 454, 468, 890*
Міхаловія *457*
Млава *276, 867*
Млинари – див. Мюнгаузен
Могила *111, 343*
Могилєв (Могильов) *240, 420, 586*
Могильна *306, 307*
Модона *737, 738, 825*
Можайськ *232, 319, 586, 587, 910*
Мозга *775*
Мозир *232, 305, 306, 360, 411, 420*

Мологда (Молога) *593, 912*
Мондер *6, 21*
Монтанія *792*
Морани *403*
Моргенхауз *230*
Морди *280*
Мормерк *456*
Моробеліум *783*
Моровськ *585*
Мортковія (Норчепінг) *533, 900*
Москва *8, 21, 25, 27, 142, 164, 183, 184, 197, 230, 231, 237, 240, 319, 348, 351, 358, 361–363, 366, 367, 372, 379, 406, 421–423, 428, 429, 495, 496, 498, 503, 505, 513, 514, 516, 531, 574, 576–588, 590–601, 603, 612–615, 617–619, 623, 624, 631, 633, 635, 636, 640–643, 645, 646, 651, 654, 655, 658, 660, 661, 663–665, 668, 671–673, 681–683, 695, 696, 705, 706, 767, 850, 881, 907–911, 917–919, 922*
Москі *362*
Москожов *132, 851*
Мостиськ (Мостиськи) *373*
Мохач *374, 781, 877, 907, 937*
Моцинг *551*
Мстибов *390*
Мстислав *321, 360, 390, 411, 420*
Мстов *111, 151*
Мульмербург *450*
Муром *583*
Мутина *111*
Мценськ *348, 583, 584, 909*
Мюнгаузен (нині Млинари) *454, 890*
Мюнхен *553*
Мястков *239*

Н

Наббе *503, 517*
Набишиці *128*
Навпакт *737*
Нагловиці *171*
Нагольт *549*
Назарет *802, 805, 941*
Найдембург (нині Нідзіца) *453, 889*
Найнгауз (правильніше Нейгаузен, нині – Виру) *324, 503, 504, 508, 513, 897, 898*
Найндербург *456*
Накєл (Накло) *90, 97, 269, 459, 460, 468, 474, 845, 866*
Наксос *747*
Наливайки (Наливки) *577, 908*
Намюр – див. Нівелла
Нарва *183, 230, 240, 242, 280, 498, 505, 506, 513, 515, 517, 590, 591, 639, 641, 896, 911*
Нарев *280*
Неаполь *469, 746*
Невель *7, 172, 236, 239, 243, 516*
Невенгаль *502, 517*
Невкірос *532*
Недзведіце (Ведмежий) *567*
Неман – див. Рагнета
Немгауз – див. Найнгауз
Немести *198*
Немирів *18, 431–433, 460*
Нендауз *517*
Неполомиці *137, 244, 247, 251*
Нердлінга (Норлінген) *549, 904*
Неринга *461*
Несвіж *197, 297, 355, 383, 385, 408, 860*
Нетабург (Нотебург, Фешек) *532, 900*
Нєшава *465, 475, 483, 894*
Нижній Новгород *582, 583, 602, 631, 632, 704*
Ниса *570*
Нівелла (можливо, Намюр) *548, 904*
Нігропонт *823, 824, 826*
Нідбург *341*
Нідзіца – див. Найдембург
Нідрозія (сучасний Тронхейм) *539, 900*
Нізибіс *805*
Нікея *905*
Нікозія *825*
Нікомідія *824*
Нікопія (очевидно, Нючепінг) *531, 900*
Нікоплішин *791*
Нікополім *739*
Нікополь *144, 738, 826*
Ніневія *799, 807, 944*
Нітава (Мітав, Мітава, Мітаву, нині – Єлгава) *502, 504, 517, 518, 897*
Нітик *456*
Нітра *150*
Ніцерда *237, 516*
Нова Марка *480*
Новгород – див. Великий Новгород
Новгородок (Новогрудок) *304, 309, 317, 354, 355, 360, 390, 870*
Новгород-Сіверський *351, 353, 584, 910*
Нове *225, 480*
Нове місто (над Дрвенцою) *455, 460*
Нови Пазар *859*
Новий Сонч *841, 866*
Нові Троки *388*
Новобардо *143*
Новоград *787*
Нойбург *480, 504, 517, 518*
Нойгард (Найбург) *459*

Нойгауз – див. Найнгауз
Нойгауз (Нойгауген, нині – Гур'євськ) *450, 517, 888*
Нонденбург *452, 889*
Норберт *451*
Норея *869*
Норлінген – див. Нердлінга
Нороберг *549*
Норчепінг – див. Мортковія
Нохрезен *503, 517*
Нуйя – див. Гермес
Нур *279*
Нюрнберг *553, 556*
Нючепінг – див. Нікопія

О

Об *598*
Обертин *160, 756, 757, 856*
Обихов *134*
Обори *172, 246*
Овака *764*
Овруч *359, 418*
Оденпель *517*
Оденсе – див. Отоніум
Одмухов *109*
Одоєв *583, 909*
Одрант *824*
Одруцьк *389*
Озерище (Єзерище) *7, 25, 165, 240, 516*
Олава *151*
Олесниця *136, 147*
Олесько *146, 332, 363, 418*
Олешніце *152*
Олива *110, 460, 461, 482, 891*
Олиця *197, 297, 383, 385, 408*
Олімп *737*
Оллендорф *517*
Оломоуц *160*
Ольбрахниці *148*
Ольвія *920*
Ольденбург (в Ельзасі єпископському) *556*
Ольденбург (на кордоні з Фризькою землею) *556*
Ольденторн *503*
Олькуш *124, 264, 274, 866*
Ольсен *503*
Ольштин *126, 132*
Опатов *352, 355*
Оперіаш *142*
Оперталь *505, 517*
Опока (під Торунем) *148*
Ополе *110, 133*
Опочка (Опока) *240, 243, 369, 516*
Опочно *124, 266, 274*
Орел *659*
Орешка (Орєховець, Орешек, Олешно, Олешня, Алешєво) *577, 591, 900, 908*
Орлов *272, 594*
Ормузд *813*
Орнета – див. Вормет
Ортельцбург (нині Щитно) *453, 889*
Орша *158, 159, 164, 321, 326, 336, 360, 361, 366, 411, 420, 586, 856, 881, 884*
Освенцім *141, 149, 150, 209, 265, 343*
Осєк *459*
Оскожин *566*
Оснабрюк (Оснабург) *558*
Осолін *132*
Осташино *356*
Остерод (Остероде, нині – Острода) *456, 873, 890*
Остжешув *132, 268*
Острвіч *143*
Остров *70, 134, 241, 244, 516*
Острог *28, 166, 229, 246, 404, 405, 407, 864, 880–882, 917*
Острода – див. Остерод
Остроленка *188, 874*
Остром *782*
Отавангер – див. Ставангер
Отоніум (Оттона, Оденсе) *538, 901*
Оттава *20*
Оффенбург *544*
Оффнен *539*
Очаків *45, 175, 180, 181, 377, 380, 419, 428, 429, 586, 724, 725, 727, 728*
Ошьмяна *305, 334, 388, 687*

П

Павія *771*
Падіс (нині Палдіскі) *514, 515, 898*
Падуя (Патавіум) *771, 931*
Пазарджик *179, 180, 859*
Пайден (Пайда) – див. Вайсенштайн
Паланка *786*
Палата *786*
Палатра *743*
Палдіскі – див. Падіс
Пантикапеї (нині Керч) *838*
Паньов *339, 340*
Папінов-город *598*
Париж *198, 796*
Парчев *267, 866*
Пасим – див. Пассейм
Пасленк – див. Голянд

Пассау *552*
Пассейм (нині Пасим) *453, 889*
Пацанов *355*
Паштов (Паштанов) *311, 312*
Пелусій (Геоліполіс) *796, 939*
Переворськ *349, 407, 415, 754*
Перекоп *180, 181, 221, 352, 354, 359, 363, 372, 426, 584, 724, 725, 751, 909*
Перемишль *18, 88, 122, 129, 349, 370, 402, 415, 460, 754, 776, 851*
Переяслав (Переяслав-Залеський) *594, 649, 695, 912*
Переяслав (Переяслав-Хмельницький) *314, 403, 404*
Перінтум (Перінт) *739, 927*
Перм *595, 604*
Пернов (нині – Пярну) *219, 230, 240, 468, 502, 505, 514, 515, 517, 861, 862, 897*
Песяче поле *96, 845*
Петербург *21, 27, 32*
Петра (Арах) *811, 946*
Печери *174*
Пешт *380, 782, 825*
Пєжхно *851*
Пєнчов *170, 172*
Пиздри *124, 269, 274, 474*
Пинархісар *179*
Питешть *765*
Підгайці *8, 368, 428, 437, 755*
Піза *894*
Пілтене – див. Пільтен
Пільзно (Пільзне) *151, 266*
Пільтен (нині Пілтене) *504, 517, 897, 898*
Пільце *118, 281*
Пінськ *306, 317, 376, 390*
Піпін *479*
Піртіль *503*
Піскова Скала *127, 246*
Піш – див. Йогавшпург
Пйонтек *272*
Пйотркув (нині Пйотркув-Трибунальський) *108, 124, 270, 274, 378, 381, 849, 866*
Плавенштайн *786*
Платеї *878*
Плаценія *772*
Плацента *139*
Плетенберг *509, 898*
Плешовиці *246*
Плоніни *134*
Плонськ *276*
Плоцьк *18, 86, 98, 101, 107, 109, 124, 274–276, 307, 369, 472, 867*
Побєдзіск *474*
Повонз *151, 780*
Подгуже *151*
Пожонь *775*
Позволь *512*
Познань *81, 83, 84, 86, 99, 120, 128, 152, 199, 267–269, 383, 481, 558, 841, 866, 867*
Покшивно *480*
Поланець *266*
Полеськ – див. Лябія
Полліна – див. Аполлонія
Половка *356*
Полонне *728*
Полонч *142*
Полоцьк *7, 164, 175, 192, 232 234, 236, 237, 243, 248, 250, 304–306, 310, 320, 321, 336, 341, 379, 384, 390, 403, 411, 421, 422, 587, 629, 851, 860, 863*
Поможани *344*
Пондешин *791*
Попово *455*
Порво – див. Борг
Порхов *240, 516*
Посідонія *737*
Поток *780*
Почеп *174, 585*
Прабут *891*
Правдинськ – див. Фриделянд
Правковиці *874*
Прага *10, 82, 133, 142, 150, 346, 469, 559, 563, 567, 569, 577, 907*
Прадник *199, 200*
Празмарк *456*
Праумберг *454*
Премеч *268*
Преншаль *549*
Прилуки *681, 885, 919*
Приморськ – див. Фішаус
Прип'ять *390*
Провадія *179, 180*
Прокопіа *143*
Прошовіце *263*
Пруси *888*
Прухнік *373*
Псари (Псаров) *559, 561*
Псков *11, 233, 234, 237, 241–243, 247, 310, 329, 363, 369, 403, 509, 516, 576, 580, 587, 588, 590, 591, 593, 639, 643, 681, 860, 863, 910, 911*
Птоломеїде (Птолемаїда, Аконе, Акріс) *462*
Публін *459*
Пултуськ *278, 316, 382, 867*

Пустозерськ *596, 597*
Путивль *314, 352, 583, 584, 910*
Пуцьк *183, 338, 459*
Пчин *90*
Пшасниш *278, 867*
Пшедбож *124*
Пшемськ *268*
Пшишов *139*
Пщина *209*
Пярну – див. Пернов

Р

Раб *789–791, 825*
Рабштин *150, 247, 874*
Рава *274, 433, 460*
Рава-Мазовецька *514, 899*
Рава-Руська *18*
Равенна *401, 771*
Раврака *544*
Рагнета (Неман) *312, 314, 316, 445, 451, 479, 871, 888, 889*
Рагуза (нині Дубровник) *743, 928*
Раден *503, 517*
Радзанов *276*
Радзейов *274, 479*
Радзиніч *369*
Радзинь *455, 458*
Радимно *349, 355, 754*
Радогощ *379*
Радом *124, 266, 274, 335, 353, 377, 460, 866*
Радошковіце (Радошковичі) *175, 389, 633*
Разбург (Або, нині Турку) *900*
Разе *805*
Райгород *309, 871*
Ракобор *174*
Рандорф *504*
Ратигорія *548*
Ратисбона (Регенсбург) *552*
Ратно *333, 415*
Раукорум *543*
Раца *339*
Раценбург *539*
Рацьонж *276, 473*
Раштенбург *453, 889*
Ребніц *791*
Ревеколь *460*
Ревель (нині – Таллінн) *174, 230, 316, 470, 500, 505, 506, 514, 515, 517, 858, 860, 862, 898*
Регенталь – див. Кундаль
Рейденум *467*
Ремшталь *549*
Рена – див. Реон
Ренум *451*
Реон (Рена) *539, 902*
Речиця *420*
Ржев *586, 864, 910*
Рибацький – див. Розитен
Рибийськ *427*
Рибники *152, 343*
Рига *45, 230, 231, 233, 244, 307, 384, 420, 470, 501, 502, 511, 516, 517, 588, 862, 897*
Ризгон *150*
Рильськ *585*
Рим *54, 55, 80, 82, 85, 96, 103, 104, 109, 118, 123, 142, 301, 306, 342, 382, 401, 442, 443, 459, 463, 465, 470, 491, 533, 546, 548, 569, 588, 604, 688, 700, 709, 722, 750, 751, 770, 771, 780, 788, 824, 828, 832, 837, 840, 842, 844, 846, 868, 874, 881, 890, 911, 917, 918, 924, 937, 942*
Ринн *124*
Ринно *452*
Рипін *132, 222, 276, 867*
Ритевердер *325, 452*
Ритоведер *478*
Ріданія *940*
Ров *147*
Рогатин *158, 373, 411, 413, 755, 854*
Рогов *134, 333*
Рогозно *268, 455, 465*
Роденпойз *502, 517*
Родзь *469*
Розельтен *230, 502, 517*
Розембек *151*
Розембург *456*
Розена *519*
Розенберг (нині Суш) *456, 503, 517, 890*
Розетта *797, 939*
Розитен (нині Рибацький) *450, 888*
Розпжа *271*
Ройтлінген *549*
Ромберк *174*
Ромново (Гетлігенбайль, Ромове) *442, 458, 888*
Роппе (Руппе) *503, 517*
Росан *278*
Роскілле *538*
Ростов *403, 593, 594, 604, 649, 695, 912*
Росток *70, 515, 559*
Ротенаву *788*
Рубеатум *544*
Руген *505, 517*
Рудава (Рудау, нині Мельников) *450, 888*
Рудзь *765*
Руса – див. Стара Руса
Русси *400*

Рутні *343, 344*
Рущук *752*
Рязань *582, 583, 696, 909*
Ряшів *355*

С

Сабат *786*
Сабаудія (нині Савойя) *836*
Сабеї *811*
Сава *801*
Саврань (Савран) *728*
Садек *270, 474*
Саламин *878*
Саласпілс – див. Кірхгольм
Саліс (Зальц) *517*
Салюра *441*
Самак *786*
Самарія *805*
Самаркандія (Самарканд) *711, 712, 923*
Самбір *18, 19, 350, 415, 429, 460, 918*
Самосата *611, 941*
Сандомир *108, 110, 112, 117, 123, 124, 127, 265, 266, 332, 350, 373, 467, 866*
Санток *125, 850*
Сарай-Берке *922*
Саранськ *583, 909*
Саскатун *20*
Св. Секєрка *451*
Сверин *372*
Свєце *459, 479, 480*
Свинярів *434*
Свір *233*
Свіслоч *389*
Себіон *810, 945*
Северин *143*
Севолос *127*
Сегед *143, 144*
Сегет *825*
Сегма *743, 788*
Седерчепінг – див. Зудеркобія
Сезіус *741*
Селевкія *805, 944*
Селеста *544, 903*
Селімбрія *746*
Семигород *346, 384, 887*
Семпельборк *445*
Сенн *146, 753, 823*
Сербін *796*
Серес *823*
Серпухов *348, 583*
Сестен *828*
Сестос (Сетос) *928*
Сетчин *786*
Сецехов *83*
Сєвор *115*
Сєпро (Серпц) *276, 867*
Сєрадзь *124, 270, 474, 752, 866*
Сидон *802, 805, 941, 942*
Сикамбрія – див. Буда
Сильно *234*
Сині Води *872*
Синон *836*
Синява *219–221*
Сира *814*
Ситно *174, 233*
Сихар (Сихарь, нині Аскар) *803, 943*
Сихем *805, 944*
Сінно *421*
Сіракузи *476, 916*
Скавина *124, 150, 274*
Скала (Скалка) *110, 111, 327, 331, 728, 847*
Скарбімєж *108*
Скоківка *376*
Скшиннє *460*
Славков *148*
Славське – див. Кренцбург
Сліповрот *314*
Слобода *594*
Слонім *317, 390*
Слонськ *276*
Слупє *458*
Слупца *269*
Слухов *460*
Слуцьк *354, 355, 359, 360, 881*
Смедеков *779*
Смедерево *143*
Смельтин (Смільтен) *232, 503, 517*
Смоленськ *13, 15, 134, 142, 157–159, 164, 173, 237, 240, 307, 326, 328, 336, 337, 341, 351, 352, 355, 358, 360–362, 365–367, 403, 411, 420, 529, 576, 585–587, 668, 672, 673, 681, 689, 910, 919*
Смотрич *327, 331, 332*
Снетин *919*
Снятин *138, 169, 170, 411, 413, 756*
Собньов *345*
Совєтськ – див. Тільза
Совлоки *246*
Соганлік *821*
Содом *805, 810, 945*
Сокаль *371, 378, 414, 728*
Соклус *825*
Сокол *232, 236, 237, 250, 410, 516*
Солак – див. Старий Крим
Солориенське місто *542*

Солхат – див. Старий Крим
Соннік *737*
Сонч *127, 140, 142, 263, 407, 866, 873*
Сорока *432, 433, 752*
Сорона *737*
Сохачув *117, 172, 275, 312, 867*
Сохот *810, 945*
Спарта *17, 734, 740, 925, 926*
Спіра (Шпеєр) *10, 546, 903*
Спіцимєж *271*
Спрова *364, 383*
Сребург *453*
Став *474*
Ставангер *539*
Ставішин *124, 274, 315*
Стадзіч *563*
Стара Руса *240, 243, 516, 590, 911*
Старгард (нині Старгард-Щецінський) *225, 459, 486, 555, 905*
Старигруд *151*
Старий Крим (Солхат, Ескі Кермен) *723, 885, 924*
Старий Майнц – див. Майнц
Стариця *242, 244, 864*
Старі Троки *388*
Стародуб *160, 174, 240, 244, 326, 338, 351, 354, 361, 366, 379, 516, 584, 629, 910*
Стенжиці *865*
Степановиці (Стефановиці, Щепановиці, Щепениці, Шипинці) *158, 186, 187, 752, 755, 765, 931*
Стобнице *134*
Стокгольм *530, 533, 900*
Страдом *263, 343, 851, 854*
Стражборг *312*
Страмеля *326*
Страсбург *544, 860, 903*
Стребрнік *143*
Стридон *776, 838*
Стрижів *422*
Стрий *413*
Стришин *420*
Строблов *151*
Суздаль *604, 912*
Сузи (нині Шуш) *814, 946*
Сулайєдиєх *944*
Сура (Васильсурськ) *582, 909*
Сураж *177, 280, 326, 421, 867, 885*
Сусатум *558*
Сусса *165, 232, 237, 516*
Суффа *661*
Сучава *155, 158, 167, 169, 170, 178, 752, 755, 758*
Суш – див. Розенберг
Суша *421, 891*
Сянок *122, 124, 129, 144, 274, 415, 854*

Т

Таберна (Заберіна) *545*
Таврізіус (Тебриз) *692, 921*
Тагаст *795, 938*
Таллінн – див. Ревель
Талькенбург *459*
Тальчкофен *505, 517*
Тамсалу – див. Везенбург
Танненбаум *135, 852*
Тапєво (нині Гвардєйськ) *451, 889*
Тапляк *451*
Тарнава *128*
Тарнов *132, 160, 206, 261, 281, 365, 373, 407, 480, 756, 856, 932*
Тарту – див. Дерпт
Тарчин *278, 373*
Таурус (Тарніст) *7, 505, 517*
Ташава *184*
Твер *403, 580, 587, 604, 639, 643*
Тебриз – див. Таврізіус
Темешвар *788, 789, 791*
Тенчин *155, 197, 206, 246, 281, 332*
Теребовля *122, 332, 338, 368, 417, 428, 755*
Термодоонт *693, 694*
Тернопіль *407*
Тетин *567, 569, 906*
Тигурина (Тигур, Цюрих) *542, 543*
Тикоцін *192, 199, 280*
Тимава *891*
Тир *802, 805, 806, 941, 942*
Тиренбург *450*
Тирушовиці *757*
Тисмениця *754, 756*
Титмарія *555*
Тиціна *771*
Тишовиці *414*
Тіберія *549*
Тілов *70*
Тільза (Тільзит, нині Совєтськ) *314, 451, 872, 889*
Тільзит – див. Тільза
Токай *782, 788*
Токсбург (Тольцбург) *506, 517*
Толенія *780*
Толькеміт (нині Толькміцко) *454, 890*
Толькміцко – див. Толькеміт
Тольхиміта *340*
Тома (нині Констанца) *838*

Томаківка *728*
Топяла *872*
Торгау *555*
Торговище *728*
Торжок *587, 910*
Торонто *20*
Торопець *239, 351, 367, 410, 516, 587, 910*
Торунь (Торн) *148, 155, 224, 225, 341, 343, 441, 445, 455, 465, 468, 474, 480, 486, 489, 866, 867, 890, 894*
Тотис (Тотиш) *782, 786, 789, 825*
Трабзон – див. Трапезунд
Траби *309*
Траєктум (Утрехт) *548, 904*
Трайден *503, 517*
Тракай – див. Троки
Трапезунд (нині Трабзон) *747, 823, 826, 930*
Тревіж *468*
Трисмемель *316*
Тріполі *797, 799, 940*
Трір *546*
Троецена *737*
Тройден *232*
Троки (нині Тракай) *314, 315, 317, 320, 325, 326, 330, 334–336, 388, 520, 589, 872*
Тронхейм – див. Нідрозія
Троя *565, 688, 694, 738, 931*
Троянов *117, 312*
Трубіж *402*
Тужец *151*
Тукру – див. Разбург
Тула *583, 909*
Тулча *178*
Тунін *825*
Тургої *543*
Турів (Туров) *45, 306, 360*
Туробин *352, 876*
Туробля *362*
Туровля *421*
Туровль *175, 237, 516*
Тутополе *783*
Турч *151*
Тустань *122*
Тухоля *460*
Тучком *504, 518*
Тчев *124, 148, 224, 225, 228, 274, 480, 481, 485, 486*
Тшебниця *469*
Тшемешно *81, 458*
Тюбінген *549, 860*
Тюмень *596, 922*
Тягиня (Бендери) *181, 213, 428, 861, 886*

У

Увербеке *503*
Углич *594, 649, 912, 917*
Ужендув *266, 352*
Укмерге – див. Вількомир
Уксуль *502, 503, 517*
Ула *7, 8, 165, 175, 176, 178, 421, 860*
Ульм *549, 550*
Унсйов *474*
Упіта *389*
Упсала *531, 900*
Усача *422*
Усвят (Усвяти) *177, 236, 237, 238, 516, 864*
Устюг *576, 579, 592, 911*
Утрехт – див. Траєктум
Ухлянд – див. Фрібург
Уцяна *309, 310, 366*
Ушаково – див. Брандебург

Ф

Фалькенав *517*
Фамагуста *825*
Фарсали *845*
Фегфеор (Фесвойр) *506, 517*
Фелікс *504, 517*
Фелін (Феллін, нині Вільянді) *230, 240, 502, 505, 514, 517, 674, 862, 898*
Фельштин (Фульштин) *129*
Феркін *796*
Феррара *771*
Фесвойр – див. Фегфеор
Фессалоніки *734, 822, 826*
Фіви *734, 736, 740, 741, 865, 926*
Фіккель *504, 517*
Філяк *517, 786*
Фішаус (Фішгаузен, нині Приморськ) *450, 458, 888*
Флюмона *743*
Форхгайм *904*
Фотилівіум *772*
Фравенбург *504, 518*
Фрайбург *544*
Фрайзинг *553*
Франкфкурт-на-Майні *10, 19, 21, 198, 554*
Франкфурт [на Одері] *121, 199, 318, 472, 559, 833*
Фридек *455*
Фриделянд (нині – Правдинськ) *451, 889*
Фризаг *544*
Фриштак *151*
Фрібург (Ухлянд) *542, 902*
Фрідборг (Баєрбург, Фрінбург) *317, 872*
Фрідлянд *460*

Фульда *198*
Футак *339*
Фюрстенберг *505, 898*

Х

Хаапсалу – див. Габзаль
Хабне *418*
Халеб – див. Алеппо
Халкида (Халкіс) *738, 927*
Халкідон *899, 915, 927*
Хама (Хаммерферст) *539, 902, 940*
Хамадан – див. Екбатана
Харра (Харран) *805, 944*
Хатван *786, 788*
Хеврон *943*
Хедебю – див. Гайдебев
Хелм (Хелмно, Кульм) *310, 455, 465, 480, 871, 890, 891*
Хельмза *455, 469*
Хенціни *265, 321*
Херонея *835, 928*
Херсонес *300, 386, 491, 521, 826, 838*
Херсонес Кімврійський *537, 558, 826*
Херсонес Фракійський *741, 826, 928*
Хехсль *460*
Хінскія (Хіндос) *533*
Хлепін *348*
Хлинов *594*
Хлопігород (Холопій город) *594, 912*
Хмільник *417*
Ходч *364, 365*
Хойніки *145, 148, 445, 483, 486, 854*
Холм *88, 127, 240, 332, 333, 343, 414, 415, 850, 851, 863, 881*
Холмогорський замок *592*
Хомс *940*
Хона *743*
Хоревиця *401*
Хотин *158, 186, 187, 189–192, 221, 417, 433, 752, 755, 761, 898*
Хотнік *755*
Храповиці *151*
Хреметія *450*
Христовердер *451*
Хроше *519*

Ц

Цалкана *503*
Царгород – див. Константинополь
Ценгей *179*
Цериги *180*
Цестен *452*
Цеханув *278, 867*
Цидон *738*
Цинтія (нині Корнево) *451, 889*
Цирин *356*
Цицава *758*
Цілія *745*
Цюрих – див.Тигурина
Цьотча *422*

Ч

Чапракі *728*
Чарнков *94, 845, 849, 850, 851*
Чата *825*
Чашники *421, 422*
Ченстохова *129, 161, 460*
Червенськ *134, 278*
Червенці *188*
Червень *402*
Червоне *758*
Червоний Город *327, 331*
Чердинь *912*
Черкаси *219, 314, 326, 372, 378, 419, 428, 586, 724, 728, 758, 930*
Чернавода *180*
Чернейов *237*
Чернівці *158, 752, 755, 758*
Чернігів *306, 351–353, 583–585, 604*
Черніхув *90*
Черняхівськ – див. Юрборк
Черськ *188, 278*
Чешибіси *754*
Чигирин *861*
Чиков *358*
Чорна *155*
Чорнокозинці *758*
Чорторийськ *404*
Чорштин *108*
Чуфут-кале *924*

Ш

Шабоцець *781*
Шаляв *451*
Шалява *456*
Шамаха *711*
Шамотули *330, 334, 335*
Шанхорг *503*
Шанцбург *517*
Шарай *707, 708*
Шарош *142, 780*
Шарпов *454*
Шауляй *891, 896*
Шафаушія (Шафгаузен) *543, 903*
Шахи *180*
Шація *450*
Шверін *70, 539*
Швір *152*

Шибон *532*
Шидлов *108, 124, 134, 274*
Шидловець *277*
Шидловка *281*
Шклов *240, 409, 420, 495*
Шкодра (Шкодер) *743, 928*
Шонек *459*
Шонембург *468*
Шонерберг *456*
Шонпопель *451*
Шоуза *455*
Шпеєр – див. Спіра
Шпремберг – див. Шрекенберк
Шрекенберк (Шпремберг) *555, 905*
Шробов *434*
Шруден *504, 518*
Штемберк *407*
Штеттин (нині Щецін) *459, 540, 559, 890, 906*
Штормація *555*
Штральзунд *792*
Штрасбург *455, 457*
Штум *340, 456, 890*
Штутгарт *549, 904*
Шубін *127*
Шужин *143*
Шьрода *474, 481*

Щ

Щекавиця *401*
Щекажевиці *246, 332*
Щеціи – див. Штеттин
Щитно – див. Ортельцбург

Ю

Юлін *460*
Юрборк (Істерборк, Юргемборк, нині Черняхівськ) *10, 304, 445, 870, 888*
Юргбург *452*
Юргембург *324*
Ютланд *521*

Я

Ягельниця *758*
Ядера *743*
Ядро *776*
Яздов *308*
Яйце *339, 744, 781*
Ям *242, 243, 591, 911*
Ярослав *355, 383, 592–594, 755*
Ясенець *460, 482*
Ясло *151*
Ясперин *788*
Ясси *185, 187, 432, 433, 752, 933*

ЗМІСТ

Вступ 5

Книга I 35
Книга II 295
Книга III 395
Книга IV 435
Книга V 493
Книга VI 525
Книга VII 571
Книга VIII 685
Книга IX–X 731

Коментарі 831
Покажчик імен 949
Покажчик назв населених пунктів 986

Наукове видання

ОЛЕКСАНДР ГВАНЬЇНІ
ХРОНІКА ЄВРОПЕЙСЬКОЇ САРМАТІЇ

Упорядкування та переклад з польської
о. Юрія Мицика

Редактор *О. Л. Рудь*
Художнє оформлення *О. Я. Остапова*
Технічний редактор *Т. М. Новікова*
Комп'ютерна верстка *Л. О. Кулагіної*
Коректори *О. О. Бородіна, О. В. Турищева*

Підписано до друку 25.12.06. Формат 70 × 100 $^{1}/_{16}$. Гарнітура New Baskerville.
Папір офсетний № 1. Друк офсетний. Ум. друк. арк. 81,27. Обл.-вид. арк. 82.
Наклад 1000 прим. Зам. № 6-214.

Видавничий дім «Києво-Могилянська академія».
Свідоцтво про реєстрацію № 1801 від 24.05.2004 р.
04070, Київ, Контрактова пл., 4.
Тел./факс: (044) 425-60-92, 425-35-66.
E-mail: phouse@ukma.kiev.ua
http//km akademia.ukma.kiev.ua

Гваньїні, Олександр

Г25 Хроніка європейської Сарматії / Упорядкув. та пер. з пол. о. Юрія Мицика.– К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007.– 1006 с.

ISBN 966-518-389-3

«Хроніка європейської Сарматії» О. Гваньїні – важливе історичне джерело та пам'ятка європейської історіографії XVI–XVII ст. Написана легко, доступно й цікаво, «Хроніка...» стала неоціненним посібником для вивчення історії та географії народів і країн Центрально-Східної Європи, а також їхніх сусідів.

Український переклад «Хроніки...», що не втратила актуальності донині, зацікавить як науковців, так і широкий загал читачів.

ББК 63.3(4)